JONAS PUZINAS

RINKTINIAI RAŠTAI

II

KULTŪROS IR POLITIKOS ISTORIJA

LITUANISTIKOS INSTITUTO LEIDYKLA

1983

JONAS PUZINAS

SELECTED WORKS

II

HISTORY OF CULTURE AND POLITICS

INSTITUTE OF LITHUANIAN STUDIES PRESS

1983

Spaudai paruošė / Edited by
ANTANAS MAŽIULIS

© *1983, K. Puzinienė*

Published by
Institute of Lithuanian Studies
2422 West Marquette Road
Chicago, IL 60629, U.S.A.

Library of Congress Catalog Card Number 82-84676

Spaudė M. Morkūno spaustuvė
3001 W. 59th Street, Chicago, IL. 60629

TURINYS

I. MIESTŲ ISTORIJA
Vilniaus pilys 11
Gedimino sostinės Vilniaus 650 metų sukaktį minint 25
Trečiosios Vilniaus pilies beieškant 61
Gardino pilys 69
Iš Kauno istorijos 99
Kaunas Vytauto laikais 99
Kaunas kovų sūkury iki Žalgirio kovai 103
Kaunas nuo Žalgirio kovos iki 1812 108
Kaunas nuo 1812 iki šių dienų 116
Senieji Kauno paminklai 131
Iš Kauno bažnyčių istorijos 143
XIV-XV a. Lietuvos miestai ir Magdeburgo teisė 171
Iš Kauno savivaldybės istorijos 177
Senosios Kauno privilegijos 177
Kauno miesto savivaldybė XVI amžiuje 185
Kauno amatininkų brolijos 192
Kaip augo Kauno gyventojų skaičius 196
Kauno susisiekimas seniau ir dabar 200
Kauno vandentiekio ir kanalizacijos statyba 204
Tolstojaus gatvės kilmė 209
Grąžintas Kauno senasis archyvas 210
Kražių senovė ir siaubingieji 1893 metų įvykiai 213
Proistorė 213
Istorija 214
Rusų okupacijos varžtuose 220
Kražiškių teismo byla 232
Šiaulių miestas 235
Istoriniai bruožai 235
Senieji Šiaulių miesto nuostatai ir privilegijos 290
Šiaulių apskrities archeologinių vietų bei paminklų sąrašas 295
Ukmergė ar Vilkmergė? 301

II. KULTŪROS ISTORIJA
Baltų kraštai arabų rašto šaltiniuose 307
Aisčiai istorinių šaltinių šviesoje 317
Lietuvių kilmė ir gyvenamieji plotai naujausių tyrinėjimų šviesoje 332

Dr. Jonas Basanavičius — lietuvių tautos kilmės tyrinėtojas 382
Žvilgsnis į dr. J. Ochmanskio Lietuvos praeities tyrinėjimus 396
J.K. Kario „Numizmatikai" pasirodžius 408
Kur gi ėjo Lietuvos jaunimas aukštąjį mokslą? 418
Pradžios mokslas senovės Lietuvoje 431
Kaip mūsų protėviai kovojo su ligomis 439
Medicinos ir sveikatos apsauga Lietuvos Didžiojoj Kunigaikštijoj 449
Lietuvos gydytojai XVII amžiuje ir XVIII amž. pradžioje 459
Lietuvių kultūros istorija 467
Užgavėnių ir gavėnios papročiai 473

III. POLITIKOS ISTORIJA
Vincas Kudirka 485
Vaižganto gyvenimas ir darbai — Lietuvai 496
Lietuvos respublikos prezidento Antano Smetonos 30 metų mirties sukaktį minint 511
Viltis ir viltininkai 525
Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą 536
Lietuvių laisvės kovos amžių bėgyje 592
Lapkričio 23-oji Vilniaus ženkle 599
Lietuvos steigiamasis seimas 609
Mūsų kultūriniai uždaviniai ir jų vykdymas 616
Mūsų jaunimas Lietuvos laisvės sutemų laikais 629
Sovietinis ateizmas Lietuvoje 638

PRIEDAI
Prof. dr. Jono Puzino rankraštinis palikimas (Paruošė Antanas Mažiulis) 677
Prof. dr. Jono Puzino darbų bibliografija (Paruošė Arūnas Pemkus) 685
Vardynai
Asmenys 699
Vietovardžiai 717
Dalykinis 729

CONTENTS

(All studies are in the Lithuanian language)

I. STUDIES IN URBAN HISTORY
The Castles of Vilnius 11
Commemorating the 650th Anniversary of Vilnius, the Capital City of Gediminas 25
In Search for the Third Castle of Vilnius 61
The Castles of Gardinas (Grodno) 69
From the History of the City of Kaunas 99
Kaunas During the Times of Vytautas 99
Kaunas in the Whirlwind of Struggles Until the Battle of Gruenwald (Tannenberg) 103
Kaunas from the Battle of Gruenwald to 1812 108
Kaunas from 1812 to the Present 116
Ancient Monuments of Kaunas 131
From the History of the Churches of Kaunas 143
Lithuanian Cities in 14th-15th Centuries and the Privilege of Magdeburg 171
From the History of Kaunas' Government 177
The Ancient Privileges of Kaunas 177
The Government of Kaunas in the 16th Century 185
Guilds of Craftsmen in Kaunas 192
Growth of the Population of Kaunas 196
Transit in Kaunas Then and Now 200
The Construction of Water and Sewer Works in Kaunas 204
The Origin of the Tolstoy Street 209
The Return of the Old Archives of Kaunas 211
The Past of Kražiai and the Terrifying Events of 1893 213
Prehistory 213
History 214
Under Russian Occupation 220
Court Case Against Defendents from Kražiai 232
The City of Šiauliai 235
Outline of History 235
Ancient Ordinances and Privileges of the City of Šiauliai 290
A List of Archaeological Locales and Monuments in the District of Šiauliai 295
Ukmergė or Vilkmergė? 301

II. STUDIES IN THE HISTORY OF CULTURE

Baltic Countries in Arabic Scriptures 307
The Aestii (Balts) in the Light of Historical Sources 317
The Origins of Lithuanians and the Areas Inhabited by Them in the Light of Latest Research 332
Dr. Jonas Basanavičius — A Researcher of the Origins of the Lithuanian Nation 382
A Glance at the Research of Dr. J. Ochmanski on the Past of Lithuania 396
On the Occasion of the Publication of J. K. Karys' "Numismatics" 408
Where Did the Youth of Lithuania Attend the Universities? 418
Primary Education in Ancient Lithuania 431
How Our Forefathers Fought Disease 439
Medical and Health Protection in the Grand Duchy of Lithuania 449
Physicians of Lithuania in the 17th Century and the Early 18th Century 459
A History of Lithuanian Culture 467
Customs of the Lent Season 473

III. STUDIES IN THE HISTORY OF POLITICS

Vincas Kudirka 485
The Life and Works of Vaižgantas for Lithuania 496
On the Occasion of the 30th Anniversary since the Death of the President of Lithuania Antanas Smetona 511
The „Viltis" Movement 525
The Road to the Reconstruction of Lithuania's Independence 536
Lithuanian Struggles for Freedom Through the Centuries 692
November 23rd in the History of Vilnius 599
The Constituent Seimas of Lithuania 609
Our Cultural Tasks and Their Implementation 616
Our Youth during the Suppression of Lithuania's Freedom 629
Soviet Atheism in Lithuania 638

APPENDICES

Extant Manuscripts of Prof. Dr. Jonas Puzinas 677
(Compiled by Antanas Mažiulis)
Bibliography of Works by Prof. Dr. Jonas Puzinas 685
(Compiled by Arūnas Pemkus)
Name Index 699
Place Index 717
Subject Index 729

I
PILYS IR MIESTAI

VILNIAUS PILYS

Vilniaus geografinė, topografinė ir strateginė padėtis senovėje buvo nepaprastai puiki. Vilnius, būdamas etnografinės Lietuvos centre, išorinių priešų buvo bene mažiausiai paliestas. Šios ir kitos aplinkybės Vilniui labai padėjo jau gana anksti tapti gyvu Lietuvos centru. Per keletą šimtmečių miestas taip sparčiai išaugo, kad pasidarė vienas gražiausių rytų Europos miestų. Dėl gausybės įvairių statybos ir meno paminklų, Vilnius yra, tarytum, gyvas muziejus, vaizdžiai kalbąs apie turtingą miesto praeitį ir apie stiprią kultūrą, kuri iš jo plito į visas Lietuvos žemes. Toji stebuklingoji Vilniaus praeities dvasia ir po ilgų nelaisvės metų tebedvelkia kiekviename miesto kampelyje ir stipriai gaivina visų lietuvių širdis.

Šio trumpo straipsnelio ribose noriu supažindinti maloniuosius skaitytojus su Vilniaus miesto užuomazga, pilimis, ir keliais brūkšniais apmesti jų tolimesnio likimo istoriją. Deja, mūsų žinios apie Vilniaus pradmenis yra labai siauros. Laiko naikinamoji ranka pačius ankstyviausius Vilniaus praeities paminklus pavertė pelenais ir griuvėsiais. To paties likimo susilaukė ir Vilniaus pilys. Anstyvajai Vilniaus pilių istorijai pažinti, be abejonės, daugiausia vertingos medžiagos galėtų duoti archeologiniai tyrinėjimai, bet šis darbas dar tebėra beveik nepradėtas. Reikia tikėtis, kad ateityje, atlikus sistemingus kasinėjimus pilies rajone, išryškės Vilniaus miesto pradmenys ir paaiškės daugybė pilių statybos bei gyvenimo smulkmenų.

Prieš pradėdami nagrinėti Vilniaus pilių istoriją, pirmiausia turime susipažinti su topografine senojo Vilniaus padėtimi. Klausimas, kur yra buvusi pati seniausia Vilniaus sodyba, iš kurios vėliau išaugo miestas, lig šiol galutinai dar neišspręstas. Kai kurie Vilniaus praeities tyrinėtojai stengiasi įrodinėti, kad pati seniausia Vilniaus sodyba ar pilis buvusi Bekešo kalne, netoli Trijų Kryžių kalno. Tiesa, ten paskutiniųjų kasinėjimų metu surasta gana ankstyvos (XII-XIV amž.) sodybos liekanų, bet lig šiol turimieji duomenys yra per menki bet kurioms problemoms spręsti. Pati vieta, kad ir gana saugi, tačiau didesnei sodybai įsikurti nebuvo patogi. Tenka labai abejoti, ar toji sodyba iš tiesų galėjo būti Vilniaus užuomazgos centru.

Žymiai patogesnė vieta didesnės sodybos ir net miesto užuomazgai yra buvęs legendarinis Šventaragio slėnis, esąs Neries ir Vilnios

santakoje, palei Gedimino kalną. Ši vieta, kad ir slėsna, bet jau pačios gamtos buvo gana gerai apsaugota ir tiko sustiprintai sodybai įsikurti. Ypač Gedimino kalnas stovėjo puikioje strateginėje padėtyje. Iš vienos pusės jis buvo apsaugotas Neries, iš kitos pusės tam tikrą kliūtį priešui įsiveržti į pilį sudarė Vilnia, kuri pilies rajone anksčiau tekėjo dviem varomis: viena Vilnios šaka bėgo slėniu tarp Gedimino ir Trijų Kryžių kalnų, o antra vaga tekėjo vakariniu Gedimino kalno šonu, maždaug iš Bernardinų daržo dabartinės Katedros varpinės link, o iš čia staiga užsisukdama išsiliejo į Nerį. Istorinėje literatūroje (M. Balinskis ir kt.) yra įsigalėjusi nuomonė, kad Vilnią Gediminas nukreipęs kita vaga, vadinasi, rytiniu Gedimino kalno šonu, tačiau turima duomenų, kad net XVII amž. gale viena Vilnios šaka dar tebetekėjusi į Nerį vakariniu pilies šonu. XVII amž. galo dokumentuose Vilnia vadinama upeliu arba kanalu („super fluviolum seu fossam Vilna dictam"). Greičiausiai antroje XVIII amž. pusėje ši kairioji Vilnios šaka užslinko ar išdžiūvo ir nuo to laiko teliko viena Vilnios šaka, kuri ir lig šiol tebeteka rytiniu Gedimino kalno šonu. Ar čia paminėtos Vilnios vagos yra buvusios natūralios, ar viena iš jų buvusi kastinė, tuo tarpu neišaiškinta. Šiaip turima duomenų, kad Žemutiniosios pilies rajonas buvęs sukanalizuotas. Šitame tat slėnyje ir yra buvusi viena seniausių ir svarbiausių Vilniaus vietų, kur nuo pat istorinių laikų pradžios koncentravosi visas Vilniaus gyvenimas. Labai galimas dalykas, kad ir prieš Gedimino laikus čia yra buvęs tam tikras centras ir kad čia jau tada susidarė senojo Vilniaus užuomazga. Gediminui perkėlus Lietuvos sostinę iš Trakų į Vilnių, Vilnius sparčiai pradėjo augti. XIV amž. pabaigoje, kaip matyti iš istorinių šaltinių, Vilniuje yra buvusios net trys pilys: *Aukštutinioji, Žemutinioji* ir *Kreivoji.*

Bene daugiausia duomenų turime Aukštutiniosios pilies istorijai nušviesti. Ši pilis yra buvusi Gedimino kalno viršuje, Neries ir Vilnios santakoje. Kada šis kalnas pirmiausia panaudotas apsigynimo reikalams, dar neišaiškinta, nes apatiniai Gedimino kalno sluoksniai lig šiol tebėra neištirti. Visai galimas daiktas, kad dar prieš Gedimino laikus šitame kalne yra buvęs piliakalnis ar šiaip sustiprinta sodyba. Istorinė tradicija Vilniaus pilies įkūrimą sieja su Gedimino vardu. Pirmosios XVI amž. pusės padavimas sako, kad medžioklės metu Gediminas, nakvodamas ant vieno Vilniaus kalno Šventaragio slėnyje, sapnavęs geležinį vilką, kurs taip smarkiai staugęs, lyg jo viduje būtų staugę dar šimtas vilkų. Lizdeika Lietuvos kunigaikščiui šį sapną taip išaiškinęs: Gediminas toje vietoje, kur stovėjęs vilkas, turįs pastatyti pilį; tie staugią vilkai reiškią, kad garsas apie tą pilį pasklisiąs po visą pasaulį. Gediminas kalne pastatęs ginamąją pilį, o kalno papėdėje medinę gyvenamąją pilį. Kada

Gediminas pastatė pilį ir nuolat apsigyveno Vilniuje, nežinoma. Tikrų istorinių žinių, kad Gediminas jau gyveno Vilniuje, turime iš 1323 m. Tais metais Gediminas iš Vilniaus, kaip iš karališkojo miesto, rašė laiškus popiežiui, pranešdamas savo sutikimą apsikrikštyti, jei tik kryžiuočiai nustos Lietuvą puldinėję, išsiuntinėjo laiškus minoritų ir pranciškonų ordinams Saksonijoje ir Hansos sąjungos miestams: Lübeckui, Rostokui, Sundui, Greifswaldui, Stetinui ir Gotlando salai. Tais pačiais metais Vilniuje Gediminas sudarė sutartį su Rygos arkivyskupu ir Livonijos ordinu; kitais metais Gediminas Vilniuje priiminėjo popiežiaus pasiuntinius ir t.t. Nuo Gedimino laikų Vilnius tampa tikrąja ir nuolatine Lietuvos sostine, nors ir Trakai dar gana ilgai ėjo lyg antrosios sostinės pareigas. Nuo Gedimino laikų Vilniaus kunigaikštis buvo laikomas vyriausiu, didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Atskiri sritiniai kunigaikščiai buvo subordinuoti centrinei Vilniaus kunigaikštystei. Didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu likdavo tas, kuriam sūnui tėvas pavesdavo valdyti Vilnių. Dėl šios valdžios atskirų kunigaikščių tarpe kildavo nemaža savitarpio ginčų ir net kovų.

Gedimino laikais įkurta pilis yra buvusi medinė, apsupta ginamuoju pylimu, pastatytu iš akmenų, žemės ir medinių rąstų. Toji Aukštutinioji pilis ėjo tvirtovės pareigas. Gyvenamieji rūmai, arba Žemutinioji pilis, stovėjo vakarinėje Gedimino kalno papėdėje. Šie rūmai taip pat yra buvę mediniai, greičiausiai dar sustiprinti grioviu, pylimu ir palisadomis. Aplink šią pilį jau Gedimino laikais pradėjo augti miestas. Miesto trobesiai daugiausia yra buvę mediniai.

Po Gedimino mirties Vilnius su gretimomis sritimis kurį laiką buvo valdomas *Jaunučio,* bet jis gana greitai buvo pašalintas. *Kęstutis,* susitaręs su *Algirdu,* iš netyčių užėmė Vilniaus pilį ir Jaunutį suėmė. *Algirdą* nutarta laikyti didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu ir jam be Vilniaus kunigaikštystės buvo pavesta valdyti rusų žemes. *Kęstučiui* atiteko Trakai su tikrosios Lietuvos dalimi. Kokių reformų susilaukė Vilniaus pilys Jaunučio ir Algirdo valdymo metu, deja, neturime jokių žinių. Bet, reikia manyti, kad jos bent kelis kartus turėjo būti perstatomos ir taisomos, nes Algirdo laikais Vilnių Ordino karuomenė buvo užpuolusi net kelis kartus. Pirmą kartą vokiečiai pasiekė Trakus ir Vilnių 1365 m. Šio žygio metu buvo sudegintos *Kernavės* ir *Maišiagalos* pilys. Antrą kartą Vilnius buvo užpultas 1375 m. Pagaliau 1377 m., Algirdo mirties metais, Ordino kariuomenė vėl buvo pasiekusi Vilnių ir sunaikinusi didelę miesto dalį. Šių kovų metu ir Vilniaus pilys nukentėjo.

Mirus Algirdui, Vilnius atiteko *Jogailai.* Vytautas, bekovodamas su Jogaila dėl tėviškės, 1383 m. užpuolė Vilnių su kryžiuočiais ir *sudegino* didelę miesto dalį. Po 1384 m. Vytauto ir Jogailos santarvės įvyvių

santykiams vėl pašlijus, 1389 m. Vytautas bandė klasta užimti Vilnių, bet žygis nepavyko. 1390 m. Vytautas, susidėjęs su kryžiuočiais, vėl užpuolė Vilnių. Apgulos metu medinė *Kreivoji* pilis buvo *sudeginta,* o kitos dvi pilys, greičiausiai Aukštutinioji ir Žemutinioji, kurios buvo sustiprintos *mūrinėmis* sienomis, nebuvo užimtos. Penkias savaites trukusiose kovose *žuvo* Jogailos brolis *Karigaila* ir Vytauto brolis *Tautvilas.* Pagaliau, Vytautui galutinai įsigalėjus Vilniuje, miestas greitai išaugo. 1394 m. kryžuočiai buvo apsupę Vilnių, bet pilies nepaėmė. Po šio kryžiuočių puolimo ilgam prasidėjo ramus Vilniaus gyvenimas. Iš pradžių Vytautas gyveno medinėje pilyje, kur šalia jo rūmų yra buvę ir kitų aukštesnių pareigūnų namų. Kad Žemutiniosios pilies rajone yra buvę ir daugiau namų, liudija žinia, jog 1396 m., nuslinkus Gedimino kalno daliai, žemė užvertė seniūno Manvydo rūmus. 1399 m. gaisras sunaikino didelę miesto dalį, kartu paversdamas pelenais Žemutiniąją pilį, 1387 m. pastatytą Katedrą ir kitus pilies rajono pastatus. Tačiau Vytautas greitai visą atstatė. XV amž. pradžioje pilis dar yra buvusi medinė. Apie to meto Vilniaus pilies ir miesto išvaizdą suteikia kiek žinių flamų kilmės Prancūzijos diplomatas ir keliauninkas *Gilbertas de Lannoy.* Jis 1413-1414 m. žiemos metu atvykęs į Vilnių pamatyti, kaip pats pasisako, kunigaikščio Vytauto, Lietuvos, Žemaičių ir Rusų karaliaus, matęs miestą, neturintį jokios ginamosios sienos, kokias tais laikais turėję žymesnieji vakarų Europos miestai. Mieste namai, išskyrus kelias mūrines bažnyčias, buvę mediniai. Aukštame smėlingame kalne stovėjusi medinė pilis, sutvirtinta iš akmenų, žemių ir mūro pastatyta siena. Tos mūro sienos nusileidžiančios nuo kalno žemyn ir apačioje supančios daugelį namų. Toje pilyje ir tvirtovėje paprastai gyvenąs Vytautas ir laikąs savo dvarą. Iš šio aprašymo atrodo, kad Aukštutinioji ir Žemutinioji pilis buvo sustiprinta mūrine siena. Šiaip apie pilies išvaizdą iš šio trumpo aprašymo nedaug tegalime sužinoti.

1419 m. Vilnius sudegė. Manoma, kad po šio didelio gaisro Vytautas Gedimino kalne pastatė *mūrinę* gotikinę pilį ir ją apsupo mūrine siena, pastatyta iš akmenų ir plytų. Kalno apačioje pastatė nedidelę *Žemutiniąją* pilį, gyvenamuosius rūmus. Šioje pilyje gana dažnai gyvendavo Vytautas, joje priiminėdavo svetimų valdovų pasiuntinius, šiaip svečius ir 1430 m. čia buvo ruošiama Vytauto karūnacija. Apie Vytauto Aukštutiniosios pilies išvaizdą šiek tiek pasako, kaip pamatysime, išlikusių griuvėsių tyrinėjimai.

Apie tolimesnį Aukštutiniosios pilies likimą turime labai maža žinių. Težinoma, kad *Žygimantas Augustas* Aukštutiniojoje pilyje buvo įrengęs *savo didelę biblioteką,* kuri 1545-1562 m. siekė *net 4000 tomų.* 1610 m. joje buvo bajorų kalėjimas. 1660-1661 m., norint išvaryti iš Aukštutinio-

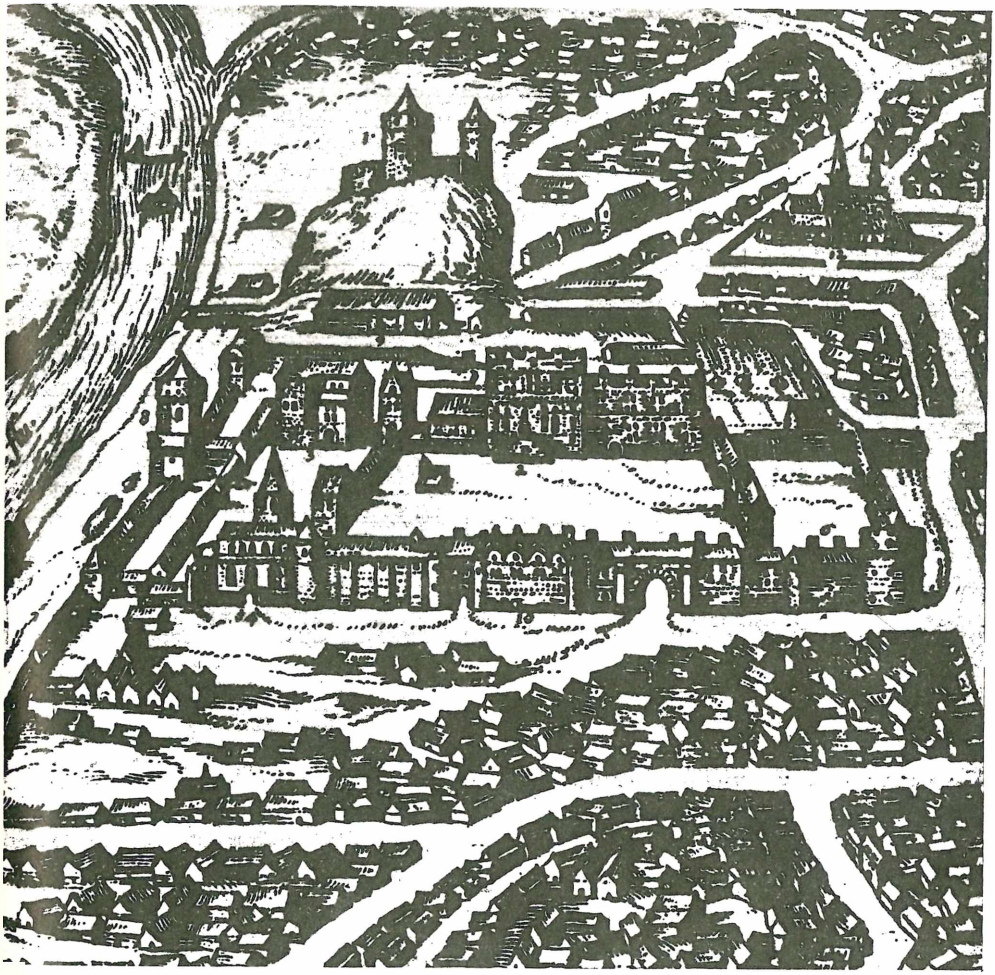

Vilniaus pilies pieš. iš Brauno atlaso (XVI a.)

sios pilies rusų kazokus, buvo *labai sunaikinta* ne tik *Aukštutinioji* pilis su ją supančiomis sienomis, bet ypačiai *Žemutinioji* pilis. Po šio karo nei Aukštutinioji pilis, nei jos ginamieji mūrai *nebebuvo atstatyti.* Apleista pilis virto griuvėsiais, tačiau iki XVIII amž. galo, kaip matyti iš Smuglevičiaus paveikslų, tie griuvėsiai dar yra buvę gana dideli. XIX amž. pradžioje Aukštutiniosios pilies liekanos buvo dar labiau sunaikintos. Tada tarp kita ko buvo nugriautas rytinis bokštas, šiaurinio bokšto dalis ir kt. 1830 m., įrengus vad. optinį telegrafą tarp Petrapilio ir Varšuvos, ant vakarinio pilies bokšto viršaus pastatytas medinis

pastatas ir jame įrengta telegrafo stotis. Nors šis neorganinis priestatas ir labai biaurino bokšto išvaizdą, bet jis vis dėlto apsaugojo žemutiniąją bokšto dalį nuo galutinio sunaikinimo. Pilies kieme buvo pastatyti gyvenamieji namai telegrafo direkcijos viršininkui. Šie namai nugriauti antrojoje XIX amž. pusėje.

Aukštutiniosios pilies griuvėsiai iš dalies jau buvo pradėti konservuoti prieškariniais laikais, tačiau nedaug jais tesirūpinta. 1911 m. Vilniaus miesto magistratas net buvo nutaręs Gedimino pilies kalne įrengti vandens rezervuarą. Prieš šitokį magistrato nutarimą griežtai užprotestavo *Lietuvių mokslo draugija* ir 1912 m. sausio mėn. 25 d. nutarimu ji kreipėsi ne tik į *Archeologinę komisiją* Petrapilyje, bet taip pat ir į įvairius mokslininkus, prašydama, kad Gedimino pilies kalnas nebūtų ardomas. Šis Lietuvių mokslo draugijos žygis susilaukė atgarsio ir Gedimino kalno viršuje atsisakyta įrengti vandentiekio rezervuarą. Daugiausia konservavimo ir iš dalies restauravimo darbų atlikta 1930-1939 m. Per ilgą laiką griūvančios pilies mūrų akmenys ir plytos padengė gana storu sluoksniu ne tik pilies kiemą, bet taip pat ir išlikusias mūro sienas. Po Didžiojo karo tebuvo matyti vienintelis vakarinis bokštas ir rytinėje Gedimino kalno dalyje gyvenamojo namo viršutiniųjų aukštų sienos. Tos sienų dalys prieškariniais laikais buvo kiek konservuotos, bet labai nevykusiai. 1930-1939 m. daugelyje pilies vietų griuvenos buvo nukastos ir atidengtos didelės mūro dalys. Nuo 1930 iki 1936 m. aukštutiniosios pilies konservavimo darbus vykdė konservatorius dr. Stanislovas Lorentzas, inžinierine ir architektūrine konservavimo darbų puse rūpinosi inž. Steponas Narebskis. Nuo 1936 m. Vilniaus vaivadijos konservatoriumi paskyrus dr. Pranciškų Ksaverą Piwockį, konservavimo darbų priežiūra vykdė inž. Jonas Borowskis ir Vladislovas Paszkowskis. Darbai atlikti daugiausia miesto lėšomis, iš darbo fondo ir bedarbių žiemos pagalbos kreditų. Ligi 1939 m. rudens atlikti šie darbai: konservuotas ir iš dalies atstatytas vakarinis bokštas, atkastos, konservuotos ir iš dalies restauruotos šiaurinės ginamosios sienos, sustiprintas rytinis Gedimino kalno krantas, sustiprintos ir konservuotos šiaurinės bei rytinės gyvenamojo namo sienos, išvalytas apatinis gyvenamojo namo aukštas ir aptvarkytas įvažiavimas į pilies kiemą.

Šie darbai Gedimino kalne išaiškino gana daug pilies statybos detalių. 1938 m. tyrinėjimų metu pilies kalne buvo susidurta su medinės pilies liekanomis, kurios pradmenys siekia net XIII amž. Deja, daugiau pilies kiemas nebuvo ištirtas, kur reikia tikėtis surasti pačių ankstyviausių pilies gyvenimo pėdsakų. Tyrinėjimų darbai parodė, kad XIV amž. pabaigoje jau yra buvusi mūrinė ginamoji siena. Tos sienos

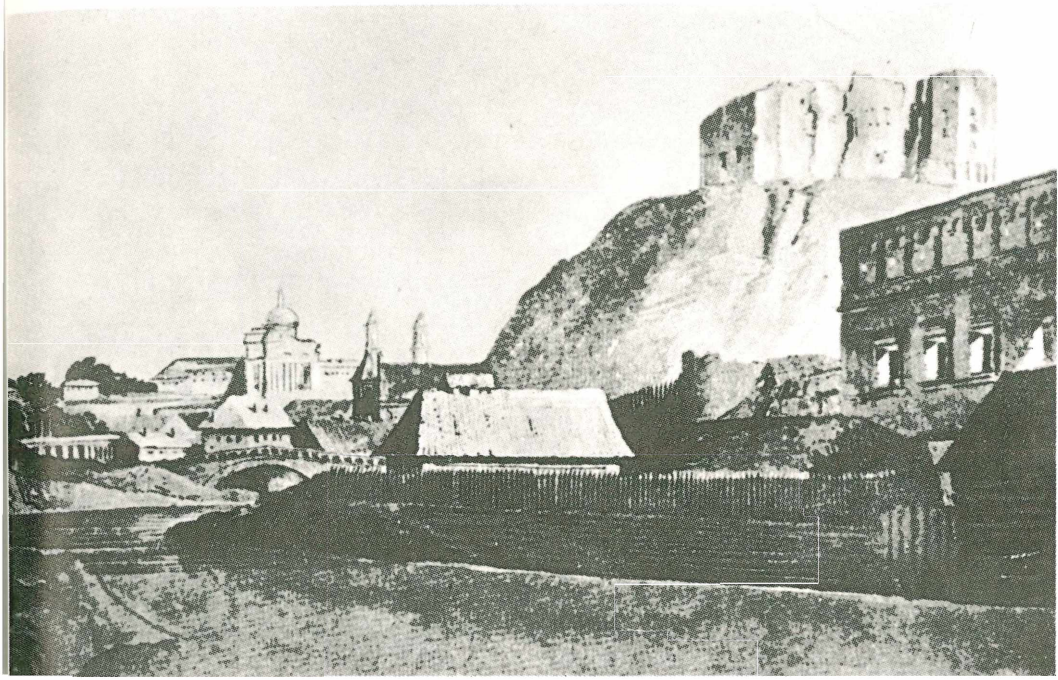

Aukštosios Vilniaus pilies griuvėsiai (F. Smuglevičiaus pieš.)

teišlikusi rytinė dalis. Joje buvę gotikiniai vartai užmūryti XV amž., greičiausiai bestatant mūrinį gyvenamąjį namą. Vytautas, greičiausiai po 1419 m. gaisro bestatydamas gyvenamuosius rūmus, šią rytinę ginamąją sieną panaudojo rytinei gyvenamojo namo sienai. Jam teko pristatyti tik tris sienas iš pietų, vakarų ir šiaurės pusės. Tačiau šie gyvenamieji rūmai, kurie ilgą laiką klaidingai buvo laikomi *šv. Martyno* bažnyčios likučiais, nebuvo Vytauto rezidencija; Vytautas gyveno Žemutiniojoje pilyje. Be to, Vytautas pilį sustiprino naujomis mūrinėmis ginamosiomis sienomis. Jų griuvėsių, vėliau daug kartų perdirbinėtų, aptikta šiaurinėje ir vakarinėje Gedimino kalno dalyje. Šiaurės rytiniame kampe ginamoji siena yra dviguba: išorinė greičiausiai ankstyvesnė, o išvidinė — Vytauto laikų. Pietinėje Gedimino kalno dalyje, kad ir buvo iškasta bandomoji perkasa, bet ginamųjų mūrų liekanų neberasta. Ši siena greičiausia kartu su kalno šlaitu nuslinko XVIII amž. Bokštų teišlikę trys. geriausioje padėtyje yra vakarinis bokštas. Jo pagrindas keturkampis, bet viršutinioji dalis aštuonkampė. Viduje, daugiausia pačiame mūre, įrengti spiraliniai laiptai jungia visus

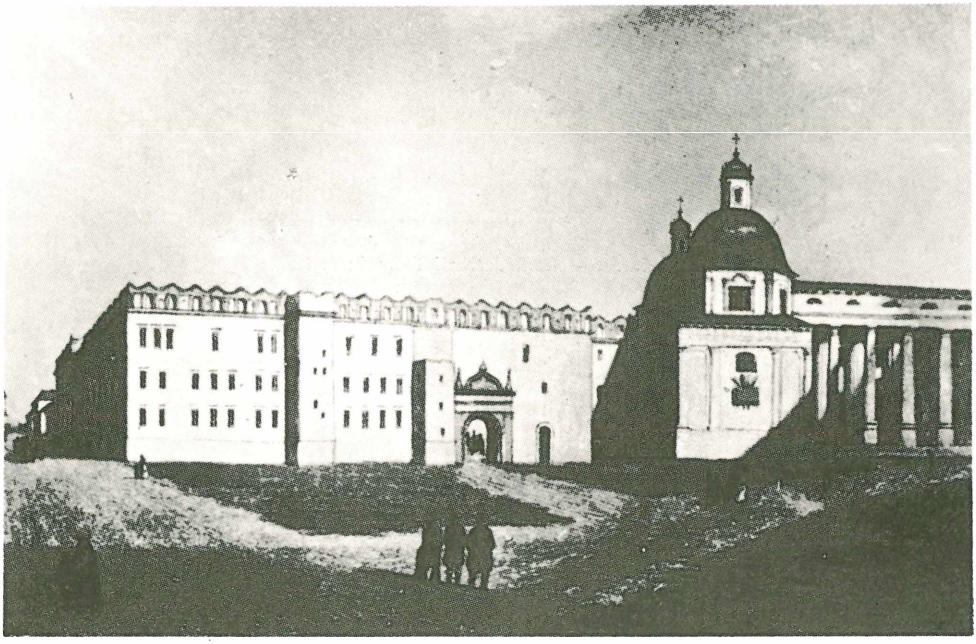

Žemutinė Vilniaus pilis

tris bokšto aukštus. Bokštas daugelį kartų remontuotas, langų angos pakeistos. Dabar šis bokštas jau beveik baigtas restauruoti. Pietinėje Gedimino kalno dalyje susidurta su antro keturkampio bokšto likučiais, o tretysis bokštas yra buvęs šiaurinėje kalno dalyje. Pietiniame ir šiauriniame kalno šlaite esą pylimai yra supilti praėjusiame amžiuje ir su ankstyvesne pilies statyba neturi jokių ryšių.

Vėliau Vytauto pastatytoji pilis buvo daug kartų perstatyta. Gyvenamasis namas, kurio griuvėsių aptinkama rytinėje Gedimino kalno dalyje, taip pat turi daug vėlyvesnių laikų perstatymo ir remonto žymių. Gyvenamasis namas yra turėjęs tris įėjimus iš vakarų pusės. Durų angos, greičiausiai XVI amž. pabaigos, yra gana gerai išlikusios. Greičiausiai to paties laikotarpio yra ir trys išlikusieji pilioriai. Apatiniame aukšte yra keturi būstai: trys gana dideli (a, b, c) ir vienas, esąs pietų vakariniame gyvenamojo namo kampe (d), yra mažas ir visai izoliuotas nuo kitų būstų. Į jį tebuvo galima įeiti iš vakarų pusės. Šitame būste surastos dvi didelės kaminų angos. Manoma, kad čia buvusi rūmų liejykla. Pietų rytiniame gyvenamojo namo kampe, mūre, aptikta apskritos laiptų narvo angos likučių. Tie laiptai greičiausiai ėjo į kampinį sargybinį bokštelį. Bevalant gyvenamojo namo vidų surasta daug gyvulių kaulų, įvairių laikotarpių puodų šukių, koklių liekanų,

sulaužytų peilių, vinių, raktų dalių, įvairių įrankių, stiklų ir kt. Būste c surastas beveik visai sveikas molinis puodas ir odinis maišelis su pirmosios XVII amž. pusės pinigais. Pinigų lobis perduotas Vilniaus miesto muziejui.

Žemutinioji pilis. Kaip Aukštutinioji, taip ir Žemutinioji pilis sudarė vieną ginamąją sistemą. Žemutinioji pilis, kurioje reziduodavo didieji Lietuvos kunigaikščiai, vėliau ir Lenkijos karaliai, buvo lyg priešpilis, o Aukštutinioji pilis, kaip minėta, ėjo tikrosios tvirtovės pareigas, kur dar buvo galima spirtis priešui užėmus Žemutiniąją pilį. Ši pilis vėlyvesniuose aktuose kartais yra vadinama mažąja, kartais apskritąja ar žemutiniąja pilimi. Kaip ji atrodė XIV ir XV amž., neturime tikrų žinių. 1939 m., vykdant kanalizacijos darbus pilies kalno apačioje, 4 m gilumoje nuo dabartinio žemės paviršiaus, aptiktas pušinių rąstų grindinys, sudėtas ant stulpų, įkaltų į pelkėtą įžemį. Manoma, kad čia buvę susidurta su medžiais grįstu keliu, ėjusiu per pelkėtą vietą į kuriuos nors pilies rajone trobesius. Atlikus kasinėjimus Žemutiniosios pilies rajone, be abejonės, dar būtų galima surasti ne tik vėlyvesnių laikų pilies rūmų pamatus, rūsys ir išaiškinti kitas statybos detales, bet gilesniuose sluoksniuose susidurtume su pačios ankstyviausios medinės pilies pamatais ir mūrinės gotikinės pilies likučiais.

XV amž. abidvi pilys, Aukštutinioji ir Žemutinioji, ir miestas sudarė vienumą. Ne tik pilies kalno papėdė, bet Žemutiniosios pilies rajonas buvo apstatytas privatiniais miestiečių ir bajorų namais. Tokia padėtis tęsėsi net iki XVI amž. vidurio, kada, kaip pamatysime, bestatant didelius karališkuosius rūmus, iš privačių rankų buvo išpirkta daug sklypų ir namų.

Po Vytauto Didžiojo mirties Vilniuje buvo neramūs laikai. Kovos dėl valdžios gana ilgai tęsėsi. Kazimieras retai gyveno Vilniuje ir juo nedaug tesirūpino. Abidvi pilys buvo silpnos. Visai kitaip yra buvę *Aleksandro* laikais. Jis mėgo Vilnių ir, kad ir būdamas Lenkų karaliumi, *gyveno Vilniuje* ir 1506 m. baigė savo dienas Vilniaus Žemutiniojoje pilyje. Turime duomenų, kad jo metu Žemutinioji pilis buvo perstatyta ir praplėsta, o Aukštutiniojoje pilyje pastatytas arsenalas ir įrengtos ginklų dirbtuvės. Be to, jis liepė miestą apsupti mūrine ginamąja siena. Apsaugoti miestą ginamaisiais mūrais vertė totorių užpuolimai, kurie pačioje XVI amž. pradžioje pradėjo grasyti ir Vilniui. 1503 m. vilniečiai kreipėsi į Aleksandrą, prašydami atleisti juos nuo pareigos vykti į karą ir Vilniuje pastatyti ginamuosius mūrus. 1503 m. rugsėjo mėn. 6 d. privilegija Aleksandras pavedė vaivadai Mikalojui *Radvilai* apvažiuoti miestą ir nustatyti mūrų kryptį. Privilegijoje įsakoma be mūrų dar

pastatyti penkis vartus: *Vilniaus, Trakų, Medininkų* arba *Aušros, Išganytojo* ir *Pilies*. Be to, nustatyta, kad vartuose dieną ir naktį būtų sargyba. Netrukus šis pirmasis planas buvo kiek pakeistas, mūrai praplėsti ir vartų skaičius padidintas dar šiais vartais: *Totorių, šv. Magdalenos, Rudnios, Subačiaus* ir *Bernardinų*. Miesto mūrai buvo pastatyti tarp 1503 ir 1522 m. Be mūrų ir vartų dar buvo pastatyti ginamieji bokštai: *Apskritasis* (tarp Aušros ir Rudnios vartų), *Bokštas* (kiek į šiaurę nuo Subačiaus vartų) ir tretysis bevardis bokštas, prie Vilnios, netoli Išganytojo cerkvės. Viso miesto mūrų ilgis sudarė 2,9 km. Kaip Aleksandro ir Žygimanto II laikais pastatytieji mūrai, vartai ir bokštai atrodė, kas juos statė, neturime žinių. Tik iš XVIII amž. pabaigos, prieš galutinai nugriaunant mūrus, turime kiek daugiau duomenų apie ginamųjų sienų, vartų ir bokštų išvaizdą. Pagrindiniai šaltiniai šiam senovės paminklui pažinti yra XVIII amž. pabaigos Smuglevičiaus akvarėlės ir Krupavičiaus 1802 m. sudarytas Vilniaus namų inventorius. 1799-1805 m. rusų valdžios įsakymu miesto mūrai, vartai ir bokštai buvo nugriauti, nes dėl tų mūrų, kaip rašoma įsakyme, mieste oras esąs labai sutirštintas ir nešvarus. Nepaliesti teliko Aušros vartai.

1513 m. Žemutinioji pilis sudegė. *Žygimantas II* vėl buvo priverstas atstatyti šią pilį. 1530 m. gaisras Žemutinąją pilį, gražią gotikinę katedrą ir kitus pastatus pavertė griuvėsiais. Po šio gaisro Žygimantas II savo rezidencijai nutarė pastatyti visai naujus ir puošnius rūmus. Tačiau 1538 ir 1542 m. gaisrai vėl kiek palietė Žemutiniąją pilį. Žygimantas II jau nebejstengė baigti pradėtojo pilies statybos darbo, jį baigė jo sūnus *Žygimantas Augustas,* kurs labai mėgo Vilnių. Tapęs didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu 1544 m., iš Krokuvos persikėlė į Vilnių ir čia beveik nuolat gyveno su savo dvaru. Vėliau, kad ir tapęs Lenkų karaliumi (1548-1572 m.), gana dažnai gyvendavo Vilniuje. Vilnius, pasidaręs karališkąja rezidencija, įgauna visai kitokią išvaizdą, miestas išauga ir atsiranda didikų ir miestiečių puikių rūmų. Žygimantas Augustas tėvo pradėtą statyti pilį perstatė ir pilies rajone iš privačių rankų išpirko daugelį sklypų su namais bei daržais. Beveik visa Žemutiniosios pilies teritorija tampa karaliaus nuosavybe. Tokiame dideliame plote Žygimantas Augustas, pats būdamas didelis meno mėgėjas, pastatė didelius ir puikius renesansinius rūmus. Rūmai stovėjo visai netoli į rytus nuo Katedros didžiojo altoriaus. Įvažiuoti į Žemutiniąją pilį buvo galima pro Pilies vartus. Rūmai yra buvę trijų aukštų. Parteryje ir pirmojo aukšto skliautinėse salėse buvo įrengti būstai pilies pareigūnams, kredensai, archyvas, ginklų sandėliai, virtuvės ir kt. Antrajame aukšte buvo įrengti karališkieji kambariai. Pilyje buvo sudėtas didelis įvairių meno turtų

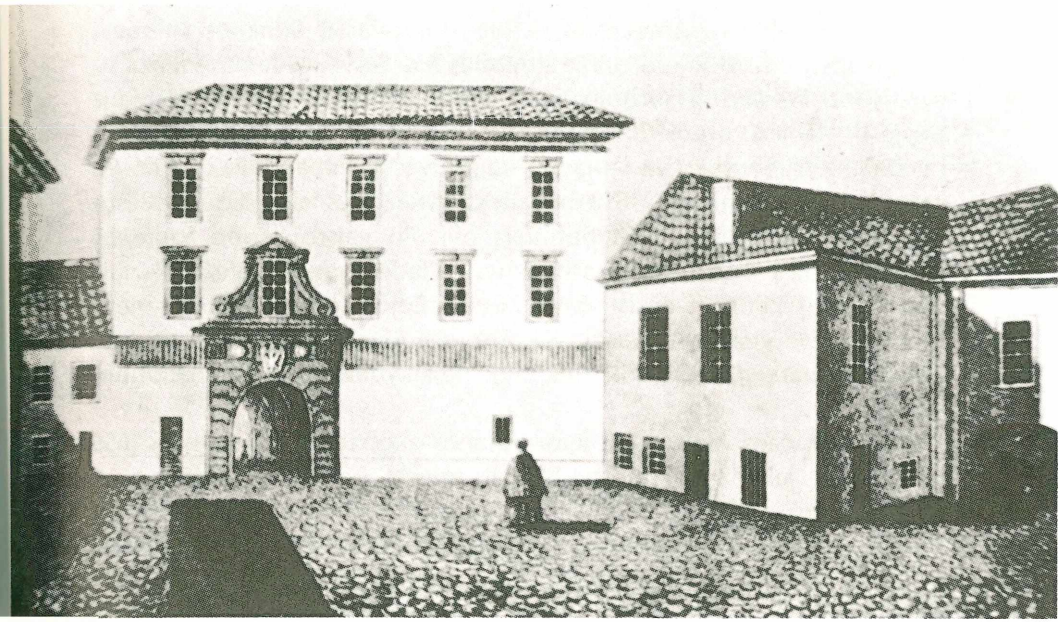

Žemutinės Vilniaus pilies vartai

rinkinys. Be to, kaip minėjau, Žygimantas Augustas turėjo *didelę biblioteką, kuri vėliau atiteko jezuitų kolegijai.* Pačią pilį Žygimantas Augustas gerokai sustiprino ir atskiruose būstuose įrengė ginklų dirbtuvę, kur buvo liejamos armotos, daromos kulkos ir kiti ginklai. Šios dirbtuvės buvo pastatytos toliau nuo Žemutiniosios pilies, trikampyje tarp Neries bei Vilnios santakos ir pilies kalno. Vilniaus pilies ginklų dirbtuvės iš dalies aprūpindavo reikalingais ginklais ir kitas Lietuvos pilis. Ginklų atsargos buvo laikomos specialiniame arsenale, įrengtame Aukštutinėje pilyje. Pilies rajone, apsaugotame mūrais, be karališkųjų rūmų dar stovėjo katedra ir šiaip nemaža dvaro pareigūnų namų. Įrengiant pilį ir kitus pilies pastatus daugiausia dirbo italų architektai ir menininkai. *Brauno* ir *Hohenbergo* darbe *„Urbium praecipuarium totius mundi descriptio,* išleistame Koelne 1576 m., apie šią Žygimanto Augusto pastatytą pilį labai gražiai atsiliepiama. Ten rašoma, kad pilis esanti labai didelė, gražios statybos ir turinti daugybę būstų. Ten pat paminima ir Aukštutinioji pilis, kuri stovinti kalne ir esanti sustiprinta bokštais. Renesansinės Žygimanto Augusto pilies vaizdas, kad ir vėlyvesnių perstatinėjimų gerokai pakeistas, bendrais bruožais išliko net iki XVIII amž. pabaigos.

Po Žygimanto Augusto mirties Vilniaus Žemutinioji pilis nustojo anksčiau turėtos reikšmės. Vėlyvesnieji Lietuvos ir Lenkijos valdovai retai teapsistodavo Vilniuje. Tik Steponas Batoras, ruošdamasis karui su caru Jonu IV, vad. Žiauruoju, kiek ilgesnį laiką dar gyveno Vilniaus pilyje ir labiau praplėtė armotų liejyklą. Vėliau apleista ir gaisrų naikinama pilis kaskart vis labiau virsta griuvėsiais. Ypačiai XVII amž. yra buvęs labai nelaimingas. 1610 m. gaisras, sunaikinęs labai didelę miesto dalį, smarkiai palietė ir Žemutiniąją pilį. Po gaisro Leono *Sapiegos* rūpesčiu pilis buvo kiek atnaujinta. Vladislovas IV Vaza kartais užsukdavo į Vilnių ir apsistodavo Žemutiniojoje pilyje, bet tuo metu pilis jau buvo gerokai apleista; čia posėdžiaudavo tribunolas ir gyveno kai kurie pareigūnai, kurie šiek tiek palaikydavo pilį nuo galutinio sugriuvimo.

Maskvos caro Aleksiejaus kariuomenės okupacija, trukusi nuo 1655 iki 1661 m., labai sunaikino ne tik patį miestą, bet ir abi Vilniaus pilis. Aukštutinioji pilis po šio karo daugiau nebebuvo atstatyta, tik Žemutinioji šiek tiek atremontuota. Tačiau pilis buvo visai apirusi. 1688 m. Jonas Sobieskis, vykdamas iš Gardino seimo į Vilnių, jau nebegalėjo apsistoti Vilniaus pilyje, bet buvo priverstas ieškoti viešnagės Paco rūmuose. Kaip matyti iš pilies inventoriaus, XVII amž. gale ir XVIII amž. pradžioje abidvi pilys jau buvo visai apleistos, nors Žemutiniojoje pilyje dar gyveno įvairių pilies tarnautojų. 1766 m. seimas buvo nutaręs pavesti Vilniaus vaivadai surasti kokių nors priemonių pilių griuvėsius paversti „ad publicos usus", bet, deja, pilis jau nebebuvo tinkamai atstatyta. Dalis pilies mūrų nugriauta, kitose dalyse įsikūrė Vilniaus amatininkai ir pagaliau visa pilis virsta griuvėsiais. 1799 m. rusų administracinės valdžios įsakymu pilis pradėta griauti. 1802 m. Vilniaus magistratas, kurio žinioje buvo Žemutinioji pilis, buvo pareiškęs nepasitenkinimą dėl pilies ir istorinių miesto sienų griovimo, bet į tą protestą nekreipta jokio dėmesio. Greitu laiku nebeliko žemės paviršiuje jokių šio įdomaus statybos paminklo pėdsakų. Nugriautos pilies vietoje iš pradžių buvo įrengta turgavietė, vėliau sodas. Iš šių didžiųjų Žemutiniosios pilies rūmų iki šių dienų teišliko skliautinis rūsys ir vieno bokšto likučiai. Šiaip visi pilies pamatai yra užvirtę žemėmis ir griuvenomis. Tikėkimės, kad Žemutiniosios pilies rajonas nebus užstatytas ir kad ateities kasinėjimai atidengs dar labai daug įdomių pilies statybos detalių.

Mažiausiai esame informuoti apie trečiąją, *Kreivąją* Vilniaus pilį. Kreivoji pilis (castellum curvum), kuri yra buvusi medinė, minima XIV amž. istoriniuose šaltiniuose. Ji buvo kryžiuočių sudeginta 1390 m. Vėliau ji daugiau, matyti, nebebuvo atstatyta, nes niekur istoriniuose

šaltiniuose nebeminima. Lig šiol dar neišaiškinta, kur ji yra buvusi. Vieni jos ieško Bokšte, (Vasilevskis, Limanovskis, Studnickis, Semkovičius), kiti (Fijalekas) įrodinėja, kad ji stovėjusi Gedimino kalno papėdėje, o dar kiti (Holubovičius) taria, kad Kreivoji pilis stovėjusi Bekešo kalne, greta Trijų Kryžių kalno, kur paskutiniuoju metu buvo atlikti bandomojo pobūdžio kasinėjimai. Tačiau visi turimieji duomenys dar neleidžia tiksliai lokalizuoti Kreivosios pilies.

* * *

Perspausdinamas iš *Vairo*, 4, 1940, p. 285-292; pasirašytas — *J. Puzinas.*

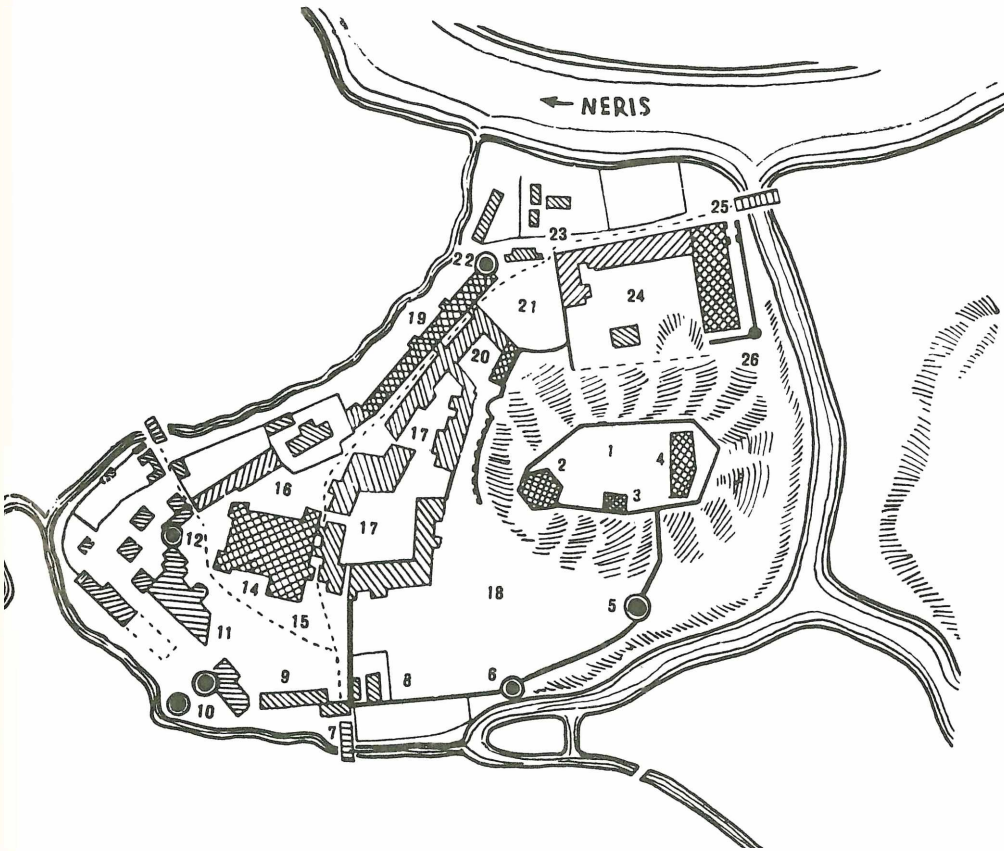

Vilniaus pilies aplinkos planas 1740 m. (Fürstenhofas)

GEDIMINO SOSTINĖS VILNIAUS 650 METŲ SUKAKTĮ MININT

VILNIAUS DVASIA

Vilnius, Lietuvos valdovų miestas ir sostinė yra nieku nepakeičiama mūsų brangenybė, lyg tviskantis deimantas Čiurlionio „Karalių pasakoje", lyg vaiskiai žėrintis brangakmenis, įspraustas į žavingos gamtos rėmus, išpuoštus vingiuotos ir sidabru blizgančios Neries ir sodriai žaliuojančių miškų.

Nėra kito tokio brangaus Lietuvos miesto, kuris dvelktų gilios praeities dvasia, garsėtų seniausia visoje Rytų Europoje mokslo šventove, skleidusią šviesą ne tik visai Didžiajai Lietuvos kunigaikštijai, bet ir kaimynams. Dėl gausybės ligi šių dienų išlikusių architektūros ir meno paminklų, Vilnius yra tarytum gyvas muziejus, vaizdžiai kalbąs apie didžią miesto praeitį ir gyvastingą kultūrą, kuri sklido į visas Lietuvos žemes.

Ta ypatinga Vilniaus praeities dvasia dvelkia kiekviename miesto kampelyje ir stipriai gaivina bei jungia lietuvių širdis. Poetas Petras Vaičiūnas šiaip išreiškė tą Vilniaus dvasią:

Kai eini pro Vilniaus miesto mūrus,
Lyg visą Lietuvą širdy neši:
Ir tą, kur praeity glūdi,
Ir tą, kur spindi ateities laše . . .

O Vincas Mykolaitis-Putinas savo žavesį Vilniumi išsakė šiais žodžiais:

Mane masina Vilniaus bokštai ir gatvelės,
Ir mėlyni pušynai šlaitų ir krantų, —
Ir sraunūs vandenys nerimstančios Vilnelės,
Ir daug kitų žavingų vietų ir vardų.
Ir lyg sapne regiu aš miestą stebuklingą
Pro gotikos vitražų mėlynus stiklus . . .

Prieš kelioliką tūkstančių metų pirmieji Lietuvos krašto žmonės įmynė savo pėdas Neries ir Vilnios krantuose. Prieš keturis tūkstančius metų Vilniaus krašte įsikūrė *baltai, tiesioginiai lietuvių protėviai.* Kaip rodo naujausi archeologiniai kasinėjimai, jau prieš du tūkstančius metų Gedimino pilies kalne būta *sustiprintos lietuvių sodybos.* Vėliau čia pastatyta medinė pilis.

Tačiau istorija nedaug tepaliko žinių apie ankstyvąją Vilniaus praeitį Lietuvos valstybės kūrimosi metu. Kai raštas tyli, praeitis apsigaubia legendų ir padavimų skraiste. Ir senojo Vilniaus didieji įvykiai, žygiai ir asmenys apipinti romantiškomis legendomis, kuriose aiškiai atsispindi to meto laiko dvasia. Štai XV-XVI a. atošvaistės.

Vilnius — nepaprastas miestas, neeiliniai ir jo kūrėjai. XV a. lenkų istorikas Jonas *Dlugošas* (Jan Długosz, 1415-1480) savo „Lenkijos istorijoje", kalbėdamas apie lietuvių, žemaičių ir jotvingių kilmę, įrodinėjo, kad jų protėviai buvę romėnai, atvykę Lietuvon Julijaus Cezario ir Pompėjaus pilietinio karo metu (I a. pr. Kr. viduryje), „Ir ten pirmiausia įsteigė Vilniaus miestą (oppidum Vilna), ligi šiol pagrindinę valstybės sostinę, taip pavadintą pagal kunigaikštį Vilijų (ex nomine Willi ducis), kurio vadovaujami išvyko iš Italijos ir į tuos kraštus atkeliavo. Tuo paties kunigaikščio vardu pavadintos pro Vilnių tekančios upės — Vilija ir Vilnia (Villia et Vilna)".[1]

Ši legenda atsirado kaip tik tuo metu, kai lietuviai imta giminiuoti su romėnais. Nepagrįsta nei ta romėniškosios lietuvių kilmės teorija, istorijai nežinomas ir toks romėnų kunigaikštis Vilijus. Nesietini su juo ir Vilijos bei Vilnios vardai, nes Vilniui vardą yra davusi Vilnios upė. Ilgą laiką ir pats Vilnius lietuvių buvo vadinamas *Vilnia.*

Dar daugiau legendomis apsiautė Vilnių Lietuvos metraščiai. Pavyzdžiui, pirmojoje XVI a. pusėje parašytame Lietuvos Metraštyje, vadinamoje Bychovco kronikoje, apstu legendinių žinių apie Vilniaus pradžią. Pirmiausia čia iškyla *Šventaragio* legenda. Metraštyje rašoma, kad mirus Lietuvos ir Žemaičių didžiajam kunigaikščiui Uteniui, Lietuvą, Žemaičius, Naugarduką ir Rusų žemes ėmęs valdyti jo sūnus Šventaragis. Toliau metraštyje pasakojama:

„Ir pasirinko didysis kunigaikštis Šventaragis labai gražią vietą girioje prie Neries, kur Vilnia įteka į Nerį, ir prašė savo sūnų Skirmantą, kad toje vietoje būtų įtaisyta ugniavietė, kurioje jį mirusį sudegintų. Ir įsakė savo sūnui, kad po jo mirties visi Lietuvos kunigaikščiai ir žymiausi bajorai būtų deginami toje vietoje . . . Ir pagal savo tėvo įsakymą toje vietoje, Vilnios žiotyse, kur ji įteka į Nerį, įtaisė ugniavietę, ir ten savo

tėvo *kūną* sudegino, ir jo *žirgą*, ant kurio *jodinėdavo*, ir jo *drabužius*, kuriais vilkėdavo, ir jo mylimą *vergą*, kuriam jis buvo malonus, ir *sakalą* ir jo *kurtą* sudegino.

Nuo to laiko Lietuvos didieji kunigaikščiai, jų palaikai toje vietoje buvo deginami, dėl to ši vieta nuo tų laikų praminta *Šventaragiu* pagal to didžiojo kunigaikščio vardą.

Ir jeigu kurio nors lietuvių kunigaikščio ar didiko kūną degindavo, tai prie jo dėdavo *lūšies* ar *lokio* nagus. Mat tikėjo, kad ateisianti teismo diena, ir vaizdavosi, kad ateisiąs Dievas, kurs, ant *aukšto kalno sėdėdamas, teisiąs gyvuosius bei mirusiuosius. O į tą kalną be lūšies ar lokio nagų būsią sunku įkopti . . .*"[2]

Čia Vilniaus vardas dar neminimas, bet tas vėliau romantikų išgarsintas Šventaragio slėnys minimas Neries ir Vilnios santakoje, atseit, prie Gedimino pilies kalno. Metraštyje suminėti vardai Lietuvos kunigaikščių Utenio, Šventaragio ir Skirmanto (kituose raštuose jis vadinamas ir Gerimantu) nėra paliudyti XIII a. šaltiniuose.

Vilniaus šventovę pamini ir pirmasis Lietuvos istorikas Motiejus *Stryjkovskis* (gimęs 1547 m. Lenkijoje, miręs greičiausiai Varniuose XVI a. pabaigoje), kuris Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio pavestas, yra parašęs plačią Lietuvos istoriją *„Kronika Polska, Litewska, Żmódzka y wszystkieu Rusi Kijowskiey, Moskiewskiey . . .*" (išsp. Karaliaučiuje 1582 m.). Jis tame veikale aprašo ne tik garsiąją prūsų šventovę *Romuvą* (Nadruvoje), lietuvių šventovę prie Nemuno ir Nevėžio santakos, bet pamini, kad ir Vilniuje, Neries ir Vilnios santakoje, Šventaragio sūnus Gerimantas įsteigęs didžiulę šventovę, kur dieną naktį buvo deginama ugnis Perkūno garbei.[3] Stryjkowskio tvirtinimu, *Vilnius buvęs lietuvių religinis centras, o Kernavė — Lietuvos sostinė* nuo pasakiškojo Palemono palikuonio Kerniaus iki Gedimino laikų.

Teodoras *Narbutas* (1784-1864) savo lenkiškai parašytoje Lietuvos istorijoje[4] net duoda smulkų tos Vilniaus šventovės aprašymą. Jo manymu ta šventovė pastatyta Gerimanto 1265 m. Perkūno šventovė buvusi pastatyta iš akmenų ir neturėjusi stogo. Ji yra buvusi 150 uolekčių (viena lietuviška uolektis prilygo maždaug 65 cm) ilgio, 100 uolekčių pločio, o sienų aukštis siekęs 15 uolekčių. Šventovė teturėjusi vieną įėjimą nuo didžiosios upės pusės (=Neries. J. P.). Priešais įėjimą, prie sienos, yra buvusi koplyčia, kur buvo laikomos visokios šventenybės ir įvairenybės, o požemyje, po koplyčia — senovės lietuvių gerbiami žalčiai ir kitokie gyviai. Ant koplyčios buvo aukšta altana, išsikišusi 16 uolekčių aukščiau šventyklos sienos. Altanoje stovėjo medinė Perkūno statula, atvežta iš Palangos šventojo miško. Koplyčia ir

altana pastatyta iš plytų. Priešais koplyčią stovėjo dvylikos laiptų altorius (aukuras). Kiekvienas laiptas buvo 3 uolekčių pločio ir pusės uolekties aukščio. Aukuro stalas buvo keturkampis, 9 uolekčių pločio ir 3 uolekčių aukščio. Aukuras aplink buvo apkabinėtas stumbro ragais. Ant kiekvieno laipto buvo atskiras zodiako ženklas. Kiekvieną mėnesį degė ugnis ant to laipto, į kurio ženklą įeidavo saulė. Aukščiausias laiptas buvo pažymėtas Vėžio ženklu, žemiausias — Ožragio. Aukuro viduryje buvo sudėti apeiginiai indai ir kt. Į rytus nuo šventovės stovėjo vyriausiojo dvasininko Krivio-Krivaičio rūmai su apvaliu bokštu iš kurio Krivis skelbdavo dievų valią ir stebėdavo *saulėgrąžą*, pagal kurią buvo nustatoma pirmoji mėnesio diena, net pagal tai būdavo aukojama ant atitinkamo laipto. Kiekvienų metų pradžioje bokšte būdavo įmūrijama plytelė su tam tikru ženklu, nurodančiu metus.

Kai Gerimantas sumanęs statyti tą šventovę, jo dar gyvas tėvas Šventaragis 1263 m. nusiuntė savo pasiuntinius pas burtininkę Žemaičiuose, prie Nemuno. Ji turėjo nulemti šventovės likimą. Burtininkė pareiškė, kad šventykla išliks tol, kol laikysis ir pati pagonybė. Ji liepusi pagaminti 122 plyteles su hieroglifiniais ženklais, kurie turėjo reikšti gerus ir blogus metus. Paskutinioji plytelė turėjo dvigubo kryžiaus ženklą. Kai bus prieita prie to ženklo, krikščionys sunaikins šventyklą. Tos plytelės, kaip rašo T. Narbutas, dar buvę matomos katedros varpinės pietiniame šone. Ir 1387 metais, atseit po 122 metų, kai buvo pastatyta šventykla, naikinamoji ranka ją palietė . . .

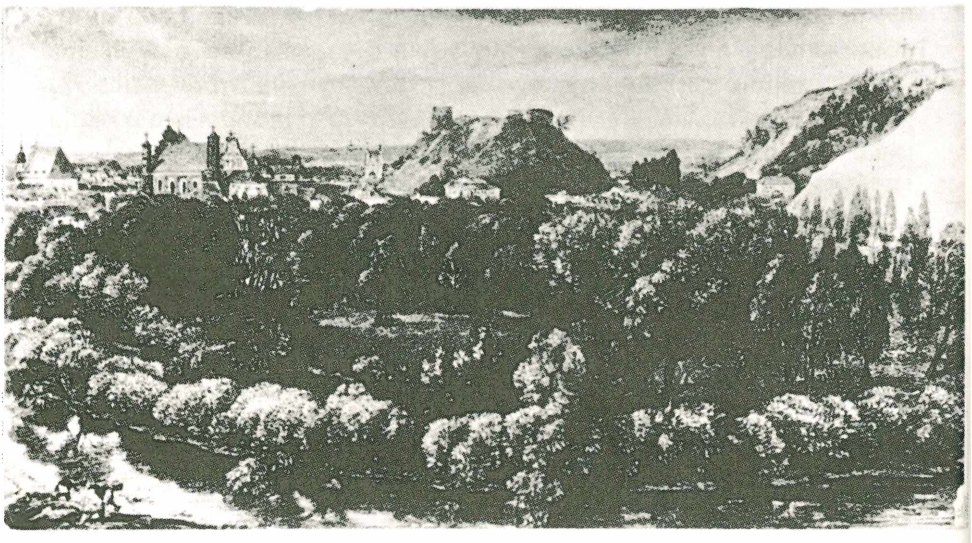

Vilniaus tariamasis Šventaragio slėnis

Ir Antakalnyje buvusi dengta šventovė, skirta visiems senovės lietuvių dievams. Tai lietuviškasis Panteonas. Be to, Antakalnyje dar buvo atskira Mildos šventovė.[5]

Tai legenda. Kaip gi galėjo būti tikrovėje? Nežinome, iš kur T. Narbutas bus paėmęs tokias detales žinias apie Vilniaus šventyklą. Greičiausiai tai yra jo fantazijos kūrinys. Tačiau legendose būna ir tikrovinio pagrindo, tik amžių būvyje istoriniai faktai, einą iš lūpų į lūpas, iš kartos į kartą, netenka daugelio tikrovės bruožų, pasakotojų daug kas pagražinama, iškreipiama. Tas pat galėjo atsitikti ir su Vilniaus Šventaragio slėnio legenda. Kai kiti to meto šaltiniai tyli, negalime nei patvirtinti senovės lietuvių kulto vietos buvimą, nei visiškai jo atmesti. Į šį klausimą tegali atsakyti archeologiniai kasinėjimai.

Alkų ar alkakalnių, šventųjų miškų, susijusių su senosios lietuvių religijos kultu, yra buvę gausu visoje Lietuvoje. Apie tai liudija ne tik rašto šaltiniai, bet ir išlikę vietovardžiai. Lietuvos alkvietes plačiai yra nagrinėjęs latvių proistorikas Edvardas *Šturmas* (1895-1959) savo darbe „Die Alkstätten in Litauen".[6] Jis nurodo net 224 tokias kulto vietas (šis skaičius tėra apytikris, nes žinios surinktos tik iš spausdintų šaltinių, be to, kai kurios vietovės galėjo būti ir nesusijusios su senoviniu kultu), iš kurių apie 100 turi *Alk-* šaknį, pvz.: *Alkos* kalnas, *Alka, Alkupis* ir t.t. Kitos vietovės turi kitokius sakralinio pobūdžio vardus: *Šventakalnis, Šventaragis, Perkūnkalnis, Perkūno kalnas, Kauko kalnas, Laumių kalnas, Dievaitis, Bažnytkalnis, Koplyčkalnis, Velniakalnis, Raganų kalnas* ir kt. Tokios alkvietės dažnai aptinkamos netoli piliakalnių, priešistorinių kapinynų, miškuose.

Pastaruoju metu viena tokia senojo lietuvių kulto vieta tyrinėta netoli *Mosėdžio,* Šilalės ir Naujokų kaimų riboje. Čia surastas dubenuotas akmuo-aukuras ir šalia jo židinys. Dubenuotas akmuo yra 80-110 cm aukščio ir 115 cm skersmens. Jo apatinė dalis netaisyklingo keturkampio formos, o viršutinė dalis, turinti apie 45 cm aukščio, yra gražiai nukalta, ritinio pavidalo, viršuje, per vidurį, iškaltas 32 cm skersmens ir 11 cm gylio dubuo. Prie aukuro aptiktas židinys — 70 cm gylio ir 1,5 m skersmens duobė, kurios dugno pakraštys apdėtas 10-15 cm dydžio akmenų vainiku. Nuolaidūs duobės šonai grįsti didesniais akmenimis. Židinyje rasta perdegusių akmenėlių, beržo, ąžuolo, kadugio anglių, sudegusių pušų žievių, susilydžiusio gintaro ar sakų liekanų, puodų šukių. Manoma, kad šventovė naudota ilgą laiką ir po to, kai Žemaičiuose buvo įvesta krikščionybė.[7]

Visiškai galimas daiktas, kad Vilniuje, vad. Šventaragio slėnyje, yra buvusi senosios lietuvių religijos kulto vieta, gal būt, ir pagrindinė su vyriausiuoju žyniu. Apie tai turime ir tiesioginių istorinių duomenų.

1387 m. pradžioje Jogailai ir Vytautui bevykdant Lietuvos krikštą, Jogaila ėmė rūpintis Vilniaus vyskupijos įsteigimu. Jau tų metų sausio 17 d. Jogaila apdovanojo Vilniaus pilyje pastatytą bažnyčią (ecclesiam in castro nostro Vilnensi constructam et locatam) ir būsimą vyskupą žemėmis bei kitais turtais. Pačiam vyskupui padovanojo savo mūrinį namą ir keturius medinius namus, esančius Vilniaus pilies mūrų apvade, ir du sklypus netoli tos pačios pilies mūrų (episcopo domum nostram lapideam intra muros castri Vilnensis cum ceteris quatuor domimus ligneis et duabus arcis iuxta muros ipsius castri situatis), dalį Vilniaus miesto ir t.t.[8] Jogaila pasiuntė pas popiežių Poznanės vyskupą Dobrogostą, kad jis supažindintų popiežių su čia paminėtu dovanojimo aktu, apie pastatytą bažnyčią, pasirinktą vyskupą ir t.t. Ir popiežius *Urbonas VI* savo 1388 m. kovo 12 d. bule pavedė Poznanės vyskupui Dobrogostui Nowodworskiui atlikti kanonišką Vilniaus vyskupijos įsteigimo aktą: Jogailos pastatytą bažnyčią *paverstų katedra,* kad *įšventintų* karaliaus pasirinktą *vyskupą,* priimtų iš jo *priesaiką* popiežiaus vardu ir paskirtų pirmuosius *Vilniaus kapitulos* prelatus ir kanauninkus. Mums čia įdomiausia užuominą apie Vilniuje buvusią *senosios lietuvių religijos šventovę* bei *jos sunaikinimą* Aukštaičių krikšto metu. Toje popiežiaus Urbono VI bulėje sakoma, kad Jogaila *ten,* kur prieš krikštą jis pats su lietuviais ir kitais netikėliais šventovėje netikrus dievus ir stabus prietaringai garbinęs, *tą šventovę sugriovęs, stabus sudaužęs, o toje vietoje pastatydinęs bažnyčią Švč. Trejybės, Dievo Gimdytojos Mergelės Marijos ir kankinio šv. Stanislovo garbei* („in quo tam ipse rex ante baptisma huiusmodi quam Litwani et alii infideles in quandam fano vana deorum et ydolorum numina supersticiose colebant, huiusmodi fanum subvertit, ydola confregit et comminuit frustratim, in eodemque loco quandam ecclesiam in honorem sancte et individue Trinitatis ac Gloriose Dei Genitricis Virginis Marie et beati Stanislai martiris erigi fecit, ipsamque sufficienter dotavit . . .").[9]

Ir 1388 m. balandžio 17 d. popiežius Urbonas VI, džiaugdamasis Jogailos apsikrikštijimu ir Romos Katalikų Bažnyčios tikėjimo platinimu, giria jį, kad jis griaunąs demonų šventyklas (phana demoniorum), o jų vietoje statąs Viešpaties bažnyčias — „templa Domini".[10]

1388 m. antroje pusėje Poznanės vyskupas Dobrogostas raštu paskelbė visiems tikintiesiems, kad įvykdęs popiežiaus Urbono VI pavedimą, kad Jogailos pastatytą bažnyčią pakėlė *katedra, įvesdino Vilniaus vyskupą pranciškoną Andrių* (anksčiau Sereto, Bukovinoje, vyskupą), sudarė Vilniaus vyskupijos kapitulą iš prepozitūros, dekanato ir 10 Vilniaus vyskupo parinktų kanauninkų.[11]

1387 m. krikštą Vilniuje ir ten buvusios šventovės sunaikinimą plačiai aprašo ir lenkų istorikas Jonas Dlugošas. Esą, karalius Vladislovas (Jogaila), lydimas Gniezno arkivyskupo, daugelio lenkų dvasininkų ir didikų, 1387 m. atvykęs Lietuvos krikštytų. Pirmiausia jis *Vilniuje sušaukęs seimą,* kuriame dalyvavo *Skirgaila iš Trakų, Vytautas iš Gardino, Vladimiras iš Kijevo* (Jogailos brolis), *Kaributas iš Naugardo* ir daugelis kitų kunigaikščių, riterių, bajorų. Jogaila kvietęs visus mesti netikruosius dievus, ligi tol garbintus, ir imti garbinti tikrąjį vieną Dievą. Lietuviai priešinęsi mesti savo senuosius dievus. Tada *Jogaila įsakęs pagonių akivaizdoje užgesinti Vilniuje,* tame pagrindiniame mieste ir Lietuvos sostinėje, *esančią amžinąją ugnį,* saugomą ir nuolat kurstomą kunigo, vadinamo *Žyniu* (Znicz), kuris skelbdavęs klaidingas pranašystes žmonėms; *sugriauti šventyklą* ir *altorių, ant kurio buvę deginamos aukos;* liepęs iškirsti *šventuosius miškus* ir *užmušinėti žalčius bei gyvates,* kurios buvusios laikomos namuose kaip namų dievybės. „Barbarai" verkę ir gailėjęsi, visa tai matydami, bet nedrįsę priešintis karaliaus įsakymui. Ir, sunaikinus pagoniškąsias dievybes, lietuviai akivaizdžiai pamatę savo dievų menkumą, atsisakę savo senųjų klaidų ir priėmę krikščionybę. Per keliolika dienų lenkų kunigų, bet ypačiai karaliaus *Jogailos, kuris mokėjęs lietuvių kalbą* ir kurio žmonės maloniau klausęsi, krikštijamieji buvę išmokyti pagrindinių tikėjimo tiesų. O pamaldusis karalius dalinęs paprastiesiems žmonėms apdarą — *marškinius ir naujus gelumbės drabužius.* Žmonės, išgirdę apie dalinamus drabužius, *būriais bėgę krikštytis.* Kad būtų lengviau žmones krikštyti, vyrai ir moterys skyrium buvę *suskirstyti grupėmis* ir kiekvienoje grupėje gavę vardus: pirmajai grupei buvęs duotas Petro vardas, antrajai — Povilo, trečiajai — Jono, ketvirtajai — Jokūbo, penktajai — Stanislovo ir t.t. Moterų grupės buvę krikštijamos Kotrynos, Margaritos, Daratos ir kitais vardais. *Didikai* buvę krikštijami kiekvienas *pavieniui.* O popiežius Urbonas savo laiške sveikinęs Jogailą ir džiaugęsis jo darbu, kad iš Poznanės vyskupo Dobrogosto sužinojęs, jog Jogaila išvartąs stabus ir jų vietoje statąs Dievo bažnyčias. Toliau J. Dlugošas rašo, kad karalius Vladislovas (Jogaila) Vilniuje pastatęs katedrą, kurios *didysis altorius* esąs toje vietoje, kur kadaise kurenta tariamai *amžinoji ugnis,* o Aukštutinėje pilyje pastatęs šv. Martyno bažnyčią.[12]

Motiejus Stryjkovskis savo kronikoje[13] taip pat kalba apie *senosios lietuvių šventovės Vilniuje sunaikinimą,* dar pridurdamas kai kurių smulkmenų. Esą, Jogaila 1387 m. įsakęs pirmiausia užgesinti Vilniuje ugnį, kurią pagonys laikę šventa, toje vietoje, kur esanti šv. Stanislovo bažnyčia pilyje. Toliau liepęs sugriauti pagoniškąją šventyklą, kurioje

stovėjusi *Perkūno statula* ir buvęs altorius, taip pat *bokštą,* iš kurio kunigai ir pranašai davinėję žmonėms įsakymus ir spėliodavę ateitį. Įsakęs užmušti *žalčius ir gyvates,* kurias laikę dievais, iškirsti *šventuosius miškus,* kur šiandien esančios arklidės ir patrankų liejykla. Tą šventovės naikinimo darbą *atlikę lenkai,* nes lietuviai bijoję savo dievų kerštо — staigios mirties. Bet vienas čekų kunigas *Jeronimas,* kuris kirviu kapojęs *didelę medinę Perkūno statulą,* sunkiai susižeidęs koją. Lietuviai pradėję šaukti, kad jį dievas nubaudęs, bet kunigas Jeronimas jiems atsakęs, jog tai nesanti mirtina žaizda, bet skirta Dievo garbei. Atsiklaupęs pamaldžiai prašęs Dievą, kad jis kokiu nors stebuklu apšviestų pagonis. Ir, iškėlęs savo sužeistą koją rodęs didelei pagonių miniai, peržegnojęs žaizdą švento kryžiaus ženklu ir šaukęsis į vienatinį Poną Dievą, esantį Švč. Trejybėje. *Žaizda tuojau sugijusi,* nepalikdama jokio ženklo. Ir atsistojęs užbaigė kapoti stabą. Pagonys nustebę ir įsitikinę, kad vienas krikščionių dievas esąs *stipresnis* už jų tūkstančius. Po to visi noriai krikštijęsi . . . Toje vietoje, kur anksčiau *degusi pagonių ugnis,* Jogaila pastatęs *vyskupui bažnyčią.*

Iš visų tų duomenų atrodo, kad Vilniuje, kaip Lietuvos valstybės centre, galėjo būti ir *pagrindinė senovės lietuvių šventovė.* Ir kituose kraštuose krikščioniškosios bažnyčios dažnai buvo statomos senojo kulto vietose.

LEGENDOS APIE LIETUVOS SOSTINIŲ KILNOJIMĄSI

Legendų miglos apgaubė ir Vilniaus sostinės tapsmą. Lietuvos Metraštyje pasakojama apie Lietuvos sostinių *kilnojimą iš Kernavės į Senuosius Trakus,* o iš ten, Gedimino sapno dėka, į *Vilnių.* Žvilgterėkime į Lietuvos Metraščio pasakojimus. Kernavė iškyla iš V a. glūdumos. Esą, hunų vadui Atilai (jo valdoma valstybė buvo išplitusi nuo Kaspijos iki Reino) iš Akvilėjos veržiantis Romos link, daugelis romėnų išbėgę iš miesto, o kunigaikštis Palemonas su penkiais šimtais Romos patricijų, pasiėmęs su savimi vieną astronomą, nusivokusį apie žvaigždes, išplaukęs laivais Vidužemio jūra, aplenkęs Prancūziją bei Angliją, įplaukęs į Danijos karaliją, o iš ten jūra pasiekęs Nemuno žiotis. Toliau plaukę Nemunu aukštyn iki Dubysos. Ir apsigyvenę prie Jūros upės, Nemuno ir Dubysos, tą žemę praminę Žemaitija.

Ir kunigaikščiui Palemonui timę trys sūnūs: Barkus, Kunas ir Spera. Vyriausiasis sūnus Barkus įkūręs Jurbarko miestą, Kunas — Kauną, o Spera, persikėlęs per Nevėžį, keliavęs tolyn per girias į rytus ir,

persikėlęs per Širvintą, aptikęs ežerą, tarp puošnių pievų ir įvairių medžių, pamėgęs tą vietą, apsigyvenęs prie to ežero, kurį pavadinęs savo vardu — Sperė (Spėros ežeras yra apie 8 km į šiaurės rytus nuo Kernavės, netoli Musės upės). Spera daugelį metų valdęs tą kraštą, bet nepalikęs įpėdinio. O kunigaikštis Kunas, žengdamas nuo Šventosios aukštyn, atradęs labai gražią vietą, kur įkurdinęs savo sūnų Kernių ir tam miestui davęs Kernavės vardą. Mirus tėvui Kunui, Kernius ėmęs valdyti visą Užnerio kraštą ligi Latgalos, Brėslaujos, iki pat Dauguvos. Tais laikais, kai Kernius viešpatavęs Užneryje, jo žmonės grodavę vamzdžiais — *tuba,* o krantą, kuriame tie žmonės gyveno, Kernius savo italų kalba vadinęs *litus.* Sujungęs tuodu žodžius, to krašto gyventojus ėmęs vadinti lotyniškai *Litusbania,* o prasti žmonės, nemokėję lotyniškai, tą kraštą ėmę vadinti tiesiog *Lietuva.* Ir nuo to laiko valstybė ėmusi vadintis Lietuva . . .[14]

Tolimesnė Palemono palikuonių genealogija Lietuvos Metraštyje sušlubuoja, nes iš V a. įvykių be niekur nieko peršokamas daugiau kaip šešių šimtų metų laiko tarpas ir atsiduriama XII-XIII amžiuje: Kernius, miręs „sava mirtimi, sulaukęs žilos senatvės, o savo vietoje Lietuvos didžiojo kunigaikščio soste paliko savo sūnų *Živinbudą*".[15] Toliau pasakojama apie Živinbudo sūnų Kukovaitį, jo motiną Pajautą ir t.t.[16] O Živinbudas, kaip žinome, buvo vienas iš vyriausiųjų Lietuvos kunigaikščių, drauge su Dausprungu, jo broliu Mindaugu, Žemaičių kunigaikščiais Erdvilu, Vykintu ir kitais 1219 m. sudarė taikos sutartį su Haličo-Volinijos kunigaikščiais. Kukovaitis ir Pajauta nėra paliudyti kitų istorinių šaltinių.

Toliau Lietuvos Metraštyje (Bychovco kornikoje) kalbama apie vėlyvesnius Kernavės valdovus. Esą, mirus didžiajam Lietuvos, Žemaičių ir Rusų žemių kunigaikščiui Romanui, jo vyriausiasis sūnus Narimantas įkūręs Kernavės miestą, perkėlęs savo sostinę iš Naugarduko Kernavėn ir ėmęsis vadintis didžiuoju Naugarduko, Lietuvos, Žemaičių kunigaikščiu. Pas Narimantą gyvenęs ir jo brolis Traidenis.[17] Tačiau istoriniai šaltiniai nemini Lietuvos kunigaikščių Romano ar Narimanto, o Traidenis nėra buvęs Narimanto brolis. Narimantas iškyla vėliau: tai Gedimino sūnus, gyvenęs 1277-1348 m.[17] Vėliau Kernavė perėjusi Traidenio sūnui Rimantui, paskui Kernavę valdęs Vytenis ir pagaliau Gediminas,[16] kuris, kaip rašoma metraštyje, sostinę iš Kernavės perkėlęs į Trakus:

„Vieną kartą didysis kunigaikštis Gediminas išvyko iš savo sostinės Kernavės medžioti už penkių mylių, už Neries, ir rado girioje gražų kalną, apsuptą ąžuolynų ir lygumų; jam didžiai patiko, jis apsigyveno

Kernavė: Aukuro kalnas

tenai, įkūrė miestą ir davė jam Trakų vardą — tenai, kur buvo Senieji Trakai; ir iš Kernavės perkėlė savo sostinę į Trakus".[18]

Ką gi sako archeologiniai ir kiti šaltiniai apie Kernavę ir Senuosius Trakus? Kernavė, kaip rodo archeologiniai duomenys, priešistoriniais laikais ir ypačiai istorijos prieangyje vaidino svarbų vaidmenį lietuvių ūkiniame ir visuomeniniame gyvenime. Apie tai liudija Neries dešiniajame krante esą net keturi piliakalniai, išsidėstę greta vienas kito. Tos piliakalnių grupės centre stūkso žemas, nedidelis *Aukuro kalnas* (kitaip dar vadinamas Barščių, Nelaisvės, Šventuoju, Žinyčios kalnu). Šis piliakalnis yra mažas, jo aikštelė kalno viršuje tėra apie 50 m. ilgio ir apie 20 m pločio (plotas sudaro apie 1000 m^2), šlaitai žemi (pietinis 12-13 m aukščio, o šiaurinis, nuo Neries pusės, 17-18 m), pylimų liekanų nematyti. Nors Aukuro kalnas, kaip ir kiti Kernavės piliakalniai, nėra tyrinėti, bet pagal piliakalnių formas bei sustiprinimus galima nustatyti bent apytikrę jų chronologiją. Tat Aukuro kalnas galėjęs būti naudojamas jau pirmaisiais amžiais po Kr. Į rytus nuo Aukuro kalno yra pats mažiausias Kernavės piliakalnis — *Lizdeikos,* arba *Krivaičio kalnas* (dar vadinamas ir Smailiakalniu). Tai krantinio tipo piliakalnis. Jis yra apie 25-29 m aukščio, aikštelė apie 27 m ilgio ir apie 12-15 m pločio (plotas apie 370 m^2), kūgio pavidalo pylimo aukštis 6 m. Šiaurinis piliakalnis vadinamas *Mindaugo sostu,* arba Pilies kalnu, turi pylimą ir už jo griovį. Manoma, kad Lizdeikos kalne ir Mindaugo

soste pilys galėjusios būti pastatytos dar prieš X amžių. Vakarinis *Pilies kalnas* yra pats didžiausias ne tik Kernavėje, bet ir Lietuvoje (išskyrus Vilniaus pilių kompleksą). Jo aikštė yra apie 180 m ilgio ir 100 m pločio, turi aukštą ir net 150 m ilgio pylimą. Pilis čia galėjusi būti pastatyta XII amžiuje ar XIII a. pradžioje. Šioje pilyje reikia manyti, ir rezidavo vienas iš stambiųjų Lietuvos kunigaikščių. Iš visų tų duomenų daroma išvada, kad XII-XIII a. Kernavė yra buvusi ne tik tvirtovė, sudaryta iš kelių medinių pilių, bet ir stambi gyvenvietė, kurioje spietėsi amatininkai ir pirkliai.[18]

Istorijos šaltiniuose Kernavė pirmą kartą paminėta 1278-1279 m. Hermano Vartbergės *Livonijos kronikoje*. Ten rašoma, kad Livonijos magistras Ernestas Rassburgas atlikęs didelį žygį į lietuvių žemę ir pasiekęs Kernavę („fecit autem magnam expeditionem in terram Letwinorum versus Kernowe"). Begrįžtanti kalavijuočių kariuomenė buvusi lietuvių sumušta: žuvęs pats magistras Ernestas Rassburgas ir 71 riteris, jų tarpe Talino danų būrio viršininkas Eilardas de Oberghenas, riteris Henrikas de Wrangel, Jonas de Tisenhusen ir kt.[19] Eiliuotinė Livonijos kronika priduria, kad žygiuota į Lietuvą, į Kernavę — karaliaus Traidenio žemę: „Kernowen daz was leit den Lettowen do war kuniges Thoreiden lant".[20] Dėl to istorikai ir laiko Kernavę Traidenio, valdžiusio Lietuvą 1270-1282 m., sostapiliu. O Lietuvos

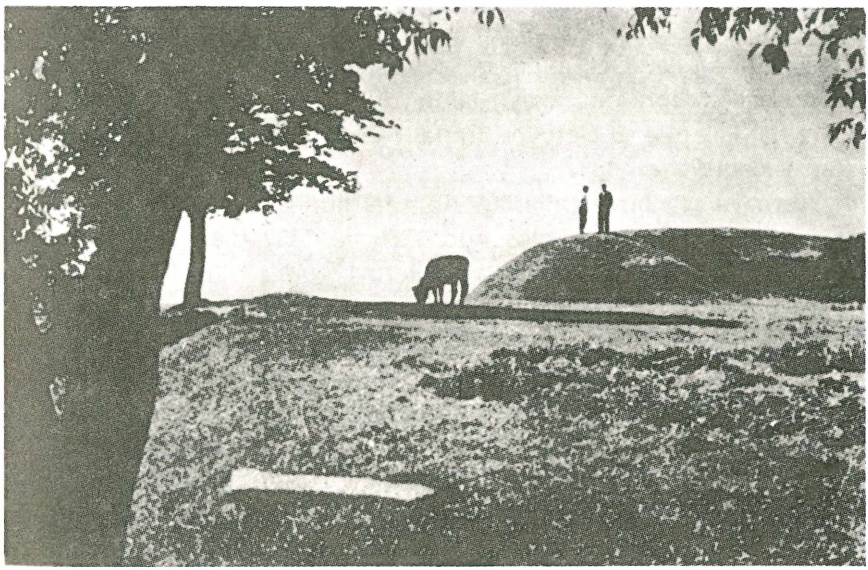

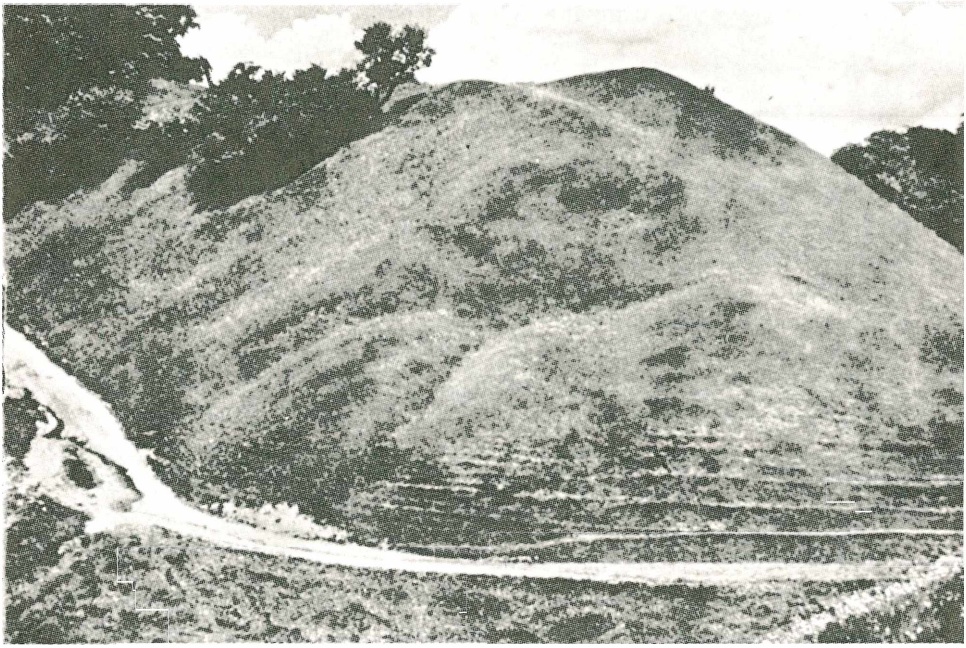

Kernavė: Mindaugo sostas

Metraštis, kaip matėme, Kernavę laiko ir senąja Gedimino sostine. Turime žinių, kad Gediminas buvo pavedęs valdyti Kernavę ir Slanymą savo sūnui *Manivydui,* arba Mantivydui (m. apie 1342 m.), o Trakus, Gardiną, Palenkę su Lietuvos Brasta ir Žemaičius valdė kitas Gedimino sūnus *Kęstutis* (m. 1382).

Kernavė yra buvęs miestas. Apie tai liudija „Rygos skolų knyga", kur surašytos pirklių skolos nuo 1286 iki 1352 metų. Ten randame įrašytų ir *Kernavės* pirklių, jų tarpe lietuvį *Studilą*.[20] Ir XIV a. gale ar XV a. pradžioje sudarytame „Rusų miestų sąraše" minima ir Kernavė.[21] Vėliau Kernavė nustojo anksčiau turėtos reikšmės.

O kaip gi yra su Gedimino sostinės perkėlimu į *Senuosius Trakus?* Apie tai kalba tik Lietuvos metraštis. Senieji Trakai yra apie 5 km į pietų rytus nuo Naujųjų Trakų. Tai mažas bažnytkaimis, turįs per 340 gyventojų (1970 m.). Kada įsikūrė Senieji Trakai, neturime duomenų, nes buvusios pilies vieta netyrinėta. Čia teišlikęs pylimas ir 35-40 m pločio bei 4-6 m gylio griovys. Pilies aikštė yra buvusi keturkampė, apie 150 m ilgio ir 130 m pločio. Pilies plotas apėmė net 2 ha žemės. Senieji Trakai, panašiai kaip ir Naujieji Trakai, būdami senosios Lietuvos

valstybės branduolyje, jau XIII amžiuje galėjo turėti ginamąsias pilis. Vėliau čia statėsi pilis Gediminas ir Kęstutis. Manoma, kad apie 1350 metus Senuosiuose Trakuose gimė Vytautas, vyriausias Kęstučio ir jo antrosios žmonos Birutės sūnus. Istoriniuose šaltiniuose Senieji Trakai pirmą kartą paminėti 1337 m. Vygando Marburgiečio kronikoje. Esą, tais metais prie Bajerburgo (netoli Veliuonos) kryžiuočių ordino brolis Filemannus de Sunpach strėle pataikęs į kaklą tarp menčių „pagoniui Trakų karaliui (paganum regem de Tracken), kuris ir miręs.[21] Koks čia „Trakų karalius" turėta galvoje, neaišku. Gal ir Gediminas, bet jis mirė vėliau — 1341 metais. Toliau turime žinių, kad 1348 m. kryžiuočiai, įsiveržę į Lietuvą, pasiekė Trakus (Traken) ir Strėvininkų pilį.[22] 1375 m. vasario mėnesį kryžiuočiai buvo pasiekę Trakų pilį (castrum Trakken) ir Ordino maršalas kalbėjosi su karaliumi Kęstučiu — „regem Keinstut".[22] 1377 m. kryžiuočiai, beteriodami Kęstučio žemę (terram Kynstut), buvo apsupę naują pilį Trakų žemėje (novam domum in terra Tracken).[23] Vieni istorikai teigia, kad čia kalbama apie naują pilį, pastatytą Naujuosiuose Trakuose, pusiasalyje, kad laikotarpyje tarp 1375 ir 1380 m. Kęstutis iš Senųjų Trakų persikėlęs į Naujuosius Trakus,[24] bet kiti išvedžioja, kad čia minima naujoji pilis buvusi pastatyta saloje ir kad Kęstutis greičiausiai tuo metu (prieš 1377 m.) iš Senųjų Trakų bus persikėlęs į Naujuosius Trakus.[25] Diarchinėje valdymo sistemoje, kada Algirdas Gediminaitis rūpinosi Lietuvos rytinių ir pietinių sienų saugumu, jo brolis Kęstutis stovėjo kryžiuočių grėsmės sargyboje ir titulavosi *Trakų kunigaikščiu.* Pavyzdžiui, 1379 m. antspaude, kur Kęstutis atvaizduotas kaip šarvuotas riteris, dešinėje rankoje laikąs kalaviją, o kairėje pailgą skydą, aplink randame šį įrašą: S KYNSUTTE DUX + DE + TRACKEN. Kryžiuočiams rašytuose laiškuose save vadinosi „Herczoge czu Tracken". Senieji Trakai (alde Tracken) įsakmiai yra paminėti 1387-1402 m. kryžiuočių sudarytuose kelių aprašuose,[26] kur kalbama apie kelią, einantį iš Merkinės į Trakus ir Gardiną.[27]

Pagaliau apie Senuosius ir Naujuosius Trakus mums suteikia žinių ir anksčiau minėtas „Rusų miestų sąrašas". Ten rašoma: „Senieji Trakai mūriniai. O Naujieji Trakai prie ežero dvi sienos mūrinės, o aukštai medinė. O saloje mūras".[28] Taigi, XIV-XV a. sąvartoje Senųjų Trakų pilis yra buvusi mūrinė, Naujųjų Trakų pusiasalio pilies dvi sienos (greičiausiai nuo sausumos pusės) yra buvusios mūrinės, o pilies rūmai vad. „Aukų kalne" — mediniai. Sąraše, kaip matome, jau kalbama apie mūrinę salos pilį. Senųjų Trakų pilies liekanų neturime, nes jau nebenaudojamą pilį Vytautas atidavė benediktinams, kur jau 1405 metais jis įsteigė vienuolyną. Apie tai sužinome iš popiežiaus Inocento

Trakų pilis Galvės saloje (1939 m.)

VII laiško, rašyto 1405 m. liepos 27 d. Kijevo vyskupui. Ten rašoma, kad Vytautas pastatęs Senuosiuose Trakuose (in Antiquo Troky) Šv. Marijos Apreiškimo vardo benediktinų vienuolyną.[29] Išliko Naujųjų Trakų pilys: pusiasalyje ir Galvės ežero saloje. Pusiasalio pilies griuvėsiai, esą tarp Galvės ir Bernardinų ežero, dar nėra pakankamai konservuoti. Čia mes susiduriame su vartų, sienų ir 5 bokštų likučiais, be to, su aukštutinės pilies vad. „Aukų kalnu". Gerai aptvarkyta Galvės ežero salos pilis. Abidvi pilys sudarė vienalytę gynybos sistemą.

Dabar grįžkime prie Vilniaus įkūrimo legendos *Lietuvos Metraštyje* užrašytas šis padavimas:

„Neilgai trukus, išvyko didysis kunigaikštis Gediminas medžioti už keturių mylių nuo Trakų; ir randa ties Vilnios upe gražų kalną, ant kurio užtinka didžiulį žvėrį — taurą, užmuša jį ant to kalno, kuris ir dabar tebevadinamas Taurakalniu. O kad buvo labai vėlu grįžti į Trakus, jis sustojo Šventaragio slėnyje, kur degindavo pirmuosius didžiuosius kunigaikščius, ir čia apsinakvojo. Tenai miegodamas jis susapnavo, kad ant kalno, kuris buvo vadinamas Kreivuoju, o dabar Plikuoju, stovi didžiulis geležinis vilkas, o jame staugia tarytum šimtas vilkų. Pabudo iš miego ir tarė savo žyniui, vardu Lizdeika, kuris buvo

rastas erelio lizde, — tasai Lizdeika buvo Gedimino žynys ir vyriausiasis pagonių kunigas: „Sapnavau keistą sapną". Ir nupasakojo viską, kas jam sapne buvo pasirodę. Tasai žynys Lizdeika tarė: „Didysis kunigaikšti, geležinis vilkas reiškia: sostinė čia stovės, o staugimas jo viduje — tai jos garsas sklis po visą pasaulį". Ir didysis kunigaikštis Gediminas tuoj rytojaus dieną, nebeišvykdamas, pasiuntė žmonių ir įkūrė vieną pilį Šventaragyje — Žemąją, o antrą — Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir toms pilims davė Vilniaus vardą.

Ir įkurdinęs miestą, perkėlė savo sostinę iš Trakų į Vilnių . . ."[30]

Motiejus Stryjkovskis pasakoja maždaug tą patį, kaip ir Lietuvos Metraštis, apie Vilniaus įkūrimą bei Gedimino sapną, tik tą legendą dar kiek paįvairina, kas gi buvę padaryta su Gedimino nudobto tauro oda ir ragais? Esą, tauro oda ir ragai buvę aptaisyti auksu, ilgai saugoti brangenybių tarpe. Vytautas, esą, didžiųjų pokylių metu iš tų ragų gėręs, o vieną ragą, apkaustytą auksu ir išpuoštą brangakmeniais, dovanojęs Romos imperatoriui Zigmantui 1429 m. Lucko suvažiavimo metu.[31]

Vilniaus įkūrimo legendą dar daugiau praplėtė Lietuvos istorikas Albertas *Vijukas-Kojalavičius* (1609-1677) savo 1650 m. Dancige išleistoje Lietuvos istorijoje *Historiae Litvanae pars prior* (p. 262-265). A. Vijukas-Kojalavičius tarp kita ko šitaip rašė:

„Netoli Šventaragio (kur kadaise Germundas buvo paskyręs vietą valdovų kapams ir miškus dievams) pats valdovas kalno viršūnėje savo ietimi nukovė iš tankių girių ir kalnų pakriūčių išvarytą miškinį jautį (jį vadiname stumbru). Pavargęs po visą dieną trukusios medžioklės ir besidžiaugdamas sėkmingu žvėries nukovimu, jis apsinakvojo Šventaragio lankoje. Gilaus miego apimtas, sapne jis regėjo toje pačioje kalno viršūnėje, kur buvo užmušęs tą žvėrį, stovintį didžiulį geležinį ar visą geležimi šarvuotą vilką, kurio viduje šimtas kitų vilkų galingu staugimu skardeno aplinkinius laukus ir girias. Pabudęs jis spėjo, kad šis sapnas kažką nepaprasto reiškia. Ar kokia aukštesnė dvasia jam įkvėpė šią mintį, ar dėl to ji kilo, kad kiekvieno žmogaus dvasia pasidaro lyg aukštesnė, kai Aukščiausios valios lemti dalykai turi įvykti, ar pagaliau čia buvo pasekta papročiu tautos, kuriai (kaip ir kitiems pagonims) visur atrodė pilna slėpiningų ženklų, o nepaprastas sapnas, ir dar šventoje vietoje miegančio susapnuotas, tuo buvo laikomas pranašingesniu. Tuojau teirautasi žynių, kurie netoliese gyveno, kad jie išaiškintų paslaptį. Lizdeika tada buvo vyriausias žynys, arba tėvų kalba Krivė Krivaitis. Jis, — kadaise dar kūdikis girioje erelio lizde arba, kaip kiti pasakoja, lopšyje, ant medžio pakabintame, paties Vytenio

medžiojant rastas ir jo paliepimu dievų tarnybai išauklėtas ir iš mažens šventąsias tėvų paslaptis pažinęs, — tuo laiku buvo laikomas geriausiu paslaptingų dalykų aiškintoju. Jis liepia valdovui nebūkštauti. Kas valdovui ir valstybei dievų lemta, tegu laimingai įvykdąs: geležinis vilkas reiškiąs pilį ir miestą, kurį jis šioje vietoje įkursiąs. Tas miestas būsiąs tautos ir visų Lietuvai priklausančių provincijų sostinė, buveinė valdovų, kurių žygių garsas skambėsiąs įvairiose pasaulio šalyse.

Paklausė valdovas žynio, manydamas, kad jis teisingai aiškina dievų valią. Atlikus visas ceremonijas pagal nusistovėjusį paprotį, jis nurodo piliai vietą aukšto kalno viršūnėje, kur neseniai buvo nukovęs stumbrą. Aikštę, Šventaragiu vadinamą, kurią kalno papėdėje Vilnios upė vingiuodama juosia, įsako gerai sustiprinti pylimais, palisadomis ir sienomis; likusioji dalis paliekama miesto trobesiams statyti. Tai įvykdoma greičiau, negu tikėtasi. Valdovo įsakymu iš visur sutraukus darbininkus, įprastu anais laikais būdu pastatyta aukštoji ir žemoji pilis. Miestas dievams pašvęstais ir valstybiniais pastatais, valdovų liaudies namais taip greitai augo, kad jau pati jo pradžia rodė, jog žynio pranašystė buvo teisinga. Jau želiant pirmajai žolei, aiškiai matėsi kylančios gerovės viltis.

Ir tikrai jis mūsų laikus pasiekė taip viskuo garsėdamas, kad su įžymiausiais miestais gali lenktyniauti. Savo didumu, turtais, gyventojų daugumu, universitetu, šventovių didingumu, prekybos platumu ir kitais miestus puošiančiais dalykais . . . Jis valdovų buveinė, teismų, mokslo ir prekybos, religinių ir pasaulietiškų institucijų centras . . ."[32]

Ir kiti istorikai, ypačiai romantikai, kartojo šią Geležinio Vilko legendą, dar pagražindami poetiškomis puošmenomis.

Štai ir Vilniaus pradžia . . . Gediminas ir Vilnius tapo dvi neatskiriamos sąvokos to miesto istorinėje literatūroje: šaunusis Gediminas pagrindinio Lietuvos miesto kūrėjas ir Gediminaičių dinastijos pradininkas, Vilnius — jo kūrinys, Lietuvos valstybės širdis. Kaip Romos įkūrimo istorijos neįmanoma pradėti be vaizdingos Vilkės, Romulo ir Remo legendos, taip ir Vilniaus pradžia sunkiai įsivaizduojama be Gedimino sapno apie Geležinį vilką ir žynio Lizdeikos. Kaip pasakiškieji dvyniai Romulas ir Remas buvo vilkės maitinami, taip Gedimino žynys Lizdeika, to sapno aiškintojas, buvęs rastas erelio lizde . . . Iš kūrybinės vaizduotės kai kada turinčios ir tikrovinį pagrindą, pareikime į archeologinais ir istoriniais duomenimis pagrįstą ankstyvąją Vilniaus senovę.

VILNIUS IR VILNIAUS PILYS NAUJAUSIŲ ARCHEOLOGINIŲ KASINĖJIMŲ ŠVIESOJE

Kaip rodo naujausių archeologinių tyrinėjimų duomenys, Vilnius ir jo apylinkės jau buvo gyvenamos žmonių senojo akmens amžiaus pabaigoje, prieš 12.000-10.000 metų. Tam laikotarpiui priskiriami titnaginiai dirbiniai, surasti kairiajame Neries krante, Grybų gatvėje (toje vietoje pastatyta šiluminė elektrinė). Kultūriškai Vilniaus titnaginiai dirbiniai giminingi šiaurinei magdaleninio tipo *Ahrensburgo kultūrai* (pavadinta pagal tyrinėtą vietovę Stellmoor prie Ahrensburgo, Šlezvige-Holšteine). Galimas daiktas, kad ta šiaurės elnių medžiotojų kultūra iš ten plito pietiniu Baltijos pajūrio ruožu, pasiekė pietų rytinį pakraštį ir iš ten tie žmonės atklajojo paupiais bei paežeriais ir į Vilnių.[33]

Turime radinių iš naujojo akmens amžiaus, kada formavosi baltų, t.y. lietuvių, prūsų, latvių protėvių kultūra bei tautybė. Apstu įvairaus geležies amžiaus (nuo 500 pr. Kr. iki XII a.) palikimo ne tik Vilniaus apylinkėse, bet ir pačiame Vilniuje. Iš lietuviškojo laikotarpio tuo tarpu seniausių sodybos liekanų aptikta 1959 m. Gedimino pilies kalno rytinėje dalyje, tiriant mūrinių gyvenamųjų rūmų pamatus. Priešistoriniais laikais toje kalno dalyje yra buvęs iš žemių supiltas pylimas, saugojęs kalne buvusią sodybą nuo rytų pusės. Čia rasta dar prieškristinio laikotarpio *rytiniams baltams* (lietuviams) *būdingos brūkšniuotosios keramikos*. Sprendžiama, kad Gedimino pilies kalne jau paskutiniaisiais amžiais pr. Kr. ir pirmaisiais amžiais po Kr. yra buvusi *sustiprinta sodyba*.[34] 1940 m. kasinėjimų metu šiaurinėje pilies aikštelės dalyje aptikta IV-VI a. grublėtosios ir gnaibytinės keramikos liekanų, IV a. geležinis pentinas, VI-VII a. pusė žalvarinės juostinės apyrankės platėjančiais galais, molinių varpstelių ir kt. Tuo metu pilies kalnas turėjo būti dar daugiau stiprinamas: pylimas aukštinamas, šlaitai nulygìnami ir t.t. Iš IX-X a. teturime atsitiktinai surastų sidabrinių arabiškų monetų.[35] Pagaliau 1938 m. A. Kietilińskos kasinėjimų metu rytinėje kalno dalyje, po mūrinių rūmų griuvenomis, susidurta su trimis sluoksniais XI-XIII a. medinių pastatų. Trobesiai yra buvę kvadratiniai, tik 3 × 3 dydžio, statyti iš gulsčių rąstų, grindys buvo plūktos iš molio, patalpos kampe būta krosnių, plūktų iš molio ir statytų iš akmenų. Tokių mažų medinių trobesių aptinkama ir kitose to meto (XI-XIV a.) Lietuvos medinėse pilyse ar jų priepiliuose. Didelės svarbos dalyku laikytinas atradimas XIII a. medinės pilies liekanų. Labai galima, kad Gedimino pilies kalne yra buvusi medinė Mindaugo pilis. Tuo metu pilį iš pietų ir vakarų pusės supo Vilnia, kuri ties dabartiniais Lietuvos

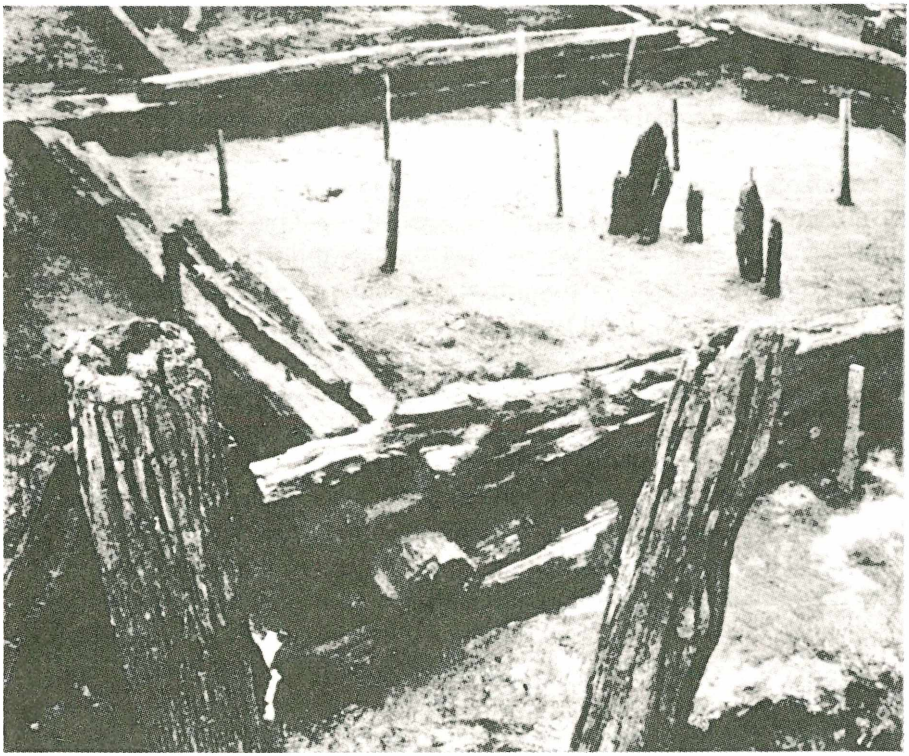

Vilniaus medinio pastato iš XIII a. likučiai

mokslų akademijos rūmais (anksčiau Vrublevskio biblioteka) įsiliejo į Nerį. Apie 1300 metus Vilniaus pilis dar labiau stiprinama. Kalną nuo gretiminių kalvų (Plikojo kalno, Trijų kryžių kalno) skyrė gilus griovys. Tai mažiau apsaugotai vietai nepakako rytinėje kalno dalyje supilto pylimo, todėl, bestiprinant pilį, tuo slėniu nukreipta Vilnios vaga. Tada Gedimino pilies kalną Žemutinę pilį iš trijų pusių supo dvi Vilnios šakos, o iš šiaurės pusės — Neris. Spėjama, kad dar Gedimino laikais ar bent tuoj po jo mirties buvusio rytinio pylimo vietoje pastatyti mūriniai *Aukštutinės* pilies rūmai. Pirmasis aukštas (pusrūsis) buvo skirtas ūkiniams reikalams, II-jame aukšte įrengta didžiulė puošni reprezentacinė salė, o III-jame aukšte, manoma, yra buvusios gyvenamosios patalpos. Daroma prielaida, kad tuo pačiu metu Aukštutinė pilis galėjo būti sustiprinta (bent iš dalies) mūrinėmis sienomis ir trimis bokštais.[36] Ligi šiol vyravo nuomonė, kad Aukštutinės pilies mūrinės sienos ir bent

trys bokštai buvę pastatyti Vytauto pačiame XIV a. gale ar po 1409 m. gaisro. Vėliau Aukštutinė pilis būdavo perstatoma ir nuolat taisoma. Iki šių dienų teišliko gyvenamųjų rūmų griuvėsiai, vakarinis bokštas, kuriame dabar įrengtas pilies muziejus, įvažiuojamųjų vartų dalys, ginamųjų sienų fragmentai, pietinio ir šiaurinio bokšto pamatai. Didžioji dalis mūrinių sienų ir du bokštai nugriuvo kartu su nuslinkusiu kalno šlaitu XVII-XVIII a.

Paskutiniųjų archeologinių tyrinėjimų metu nustatyta, kad ir į vakarus bei į šiaurę nuo Gedimino pilies kalno yra buvęs didelis priepilis, kurį iš pietų ir vakarų supo Vilnia. Tai būsimos *Žemutinės* pilies rajonas. Kada čia ėmė kurtis žmonės, šį tą pasako 1964 m. prie vakarinio Gedimino pilies kalno šlaito aptikti V-VIII a. sodybos pėdsakai.[37] Tokių sodybų galėjo būti ir kitur Gedimino pilies kalno kaimynystėje, ypačiai sausesnėse vietose palei Vilnią.

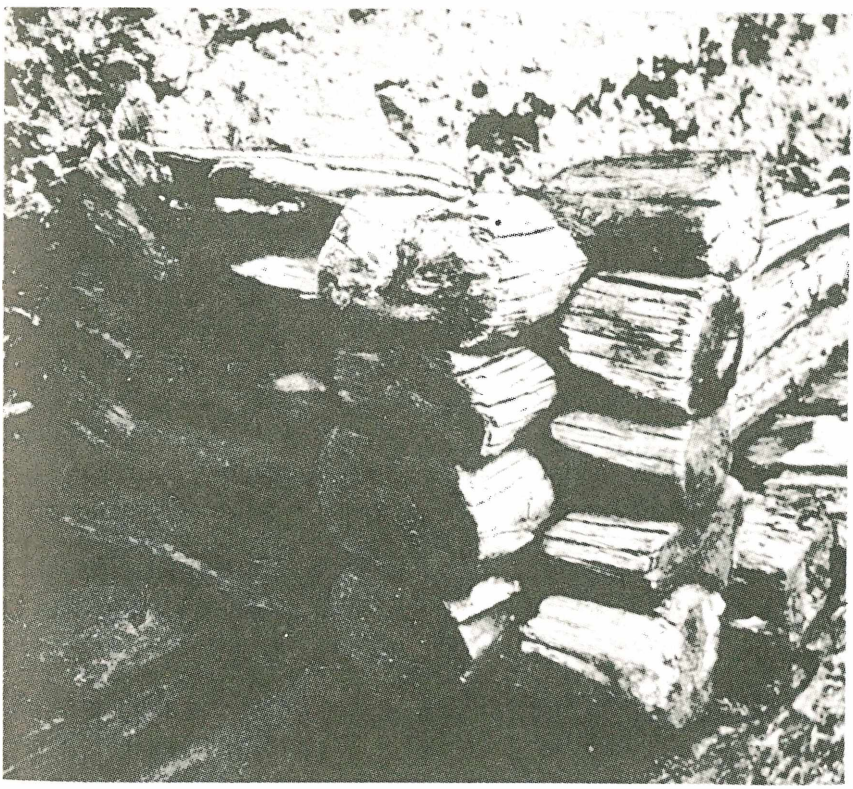

XIII-XIV a. medinio namo kampas

Geriausiai esame informuoti apie XIII a. ir XIV a. pradžios sodybas, kurios apie XIII a. vidurį ėmė spiestis vakarinėje ir šiaurinėje Gedimino pilies kalno papėdėje. 1960-1961 m. šiaurinėje dalyje susidurta su XIII a. tankiai sustatytų medinių gyvenamųjų ir ūkinių pastatų liekanomis. 1964 m. ir ties katedros Šv. Kazimiero koplyčios bei zakristijos pamatais aptikta tokių pat medinių pastatų likučių. To laikotarpio pastatai yra buvę nedideli, kvadratiniai, maždaug nuo 3,5 × 3,5 m iki 4 × 4,5 m dydžio, jų grindys buvo išklotos pušinėmis lentomis, o pastato kampe buvo iš molio suplūkta krosnis. Aptikta ir ūkinių trobesių: klėčių, kluonų, tvartų, sandėlių. Pastatai koncentravosi vakarinėje Gedimino pilies kalno papėdėje, dešiniajame Vilnios senosios vagos krante. Susidurta ir su medinio kelio grindinio liekanomis, kuris ankstyvajame sluoksnyje nėra buvęs tvarkingas. Tik XIII a. antrojoje pusėje gatvelės buvo grindžiamos tvarkingesniais 3,5-4 m pločio mediniais grindiniais. Antrosios XIII a. pusės sluoksnyje jau randama ir plytų. Taigi, tuo metu būta ir mūrinių pastatų. Tai patvirtina ir 1964 m. radinys. Tų metų vasarą vakarinėje Gedimino pilies kalno pašlaitėje, kasant griovį šiluminės vados vamzdžiams, aptikta mūrinio pastato pietinės sienos dalis. Jos aukštis 1,4-1,5 m. Didelės gerai degtos plytos buvo klotos Pabaltijo ankstyvajai gotikai būdingu *baltišku-vendišku* rišimo būdu. Šio mūrinio pastato išorinė siena kas 2,5 m buvo sustiprinta keturkampiais 1,5 × 1,6 m dydžio kontraforsais. Šio sudegusio ir po to nugriauto pastato viduje buvusioje aukštoje patalpoje aptikta puošnių skliautų fragmentų. Skliautų nerviūroms naudotos dailios figūrinės plytos. *Tai seniausio Vilniaus mūrinio pastato liekana.*[37] Kiek anksčiau archeologas Adolfas Tautavičius spėjo, kad čia galėjusi būti *Mindaugo*

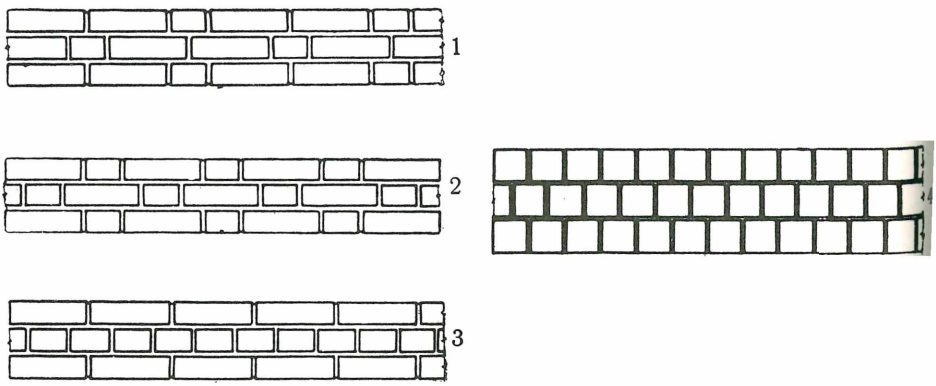

Plytų rišimo būdai: 1. vendinis, 2. gotikinis, 3. renesansinis ir 4. bizantinis

po 1251 m. krikšto statyta katedra. Jei ta tezė pasitvirtintų, tai nebereiktų kilnoti Lietuvos sostinių iš Kernavės į Trakus, o iš Trakų į Vilnių. Tada paaiškėtų, kad Vilnius jau yra buvęs svarbus Lietuvos miestas ir valstybės sostinė bent nuo XIII a. pirmosios pusės . . .[38] Taigi, archeologo A. Tautavičiaus nuomone, apie XIII a. vidurį Gedimino pilies kalnas ir jo papėdėje įsikūrusios sodybos buvusios apsaugotos ne tik Neries ir Vilnios, bet taip pat, galbūt, žemų pylimų su medinėmis sienomis, o kiek vėliau — jau mūrinėmis sienomis bei bokštais. Vienas toks apvalus bokštas, turįs keturkampį pagrindą, sudarė pamatą katedros varpinei. Architektai mano, kad tas keturkampis bokštas buvęs pastatytas XIII a. pirmojoje pusėje ar jo viduryje, atseit, Mindaugo laikais. A. Tautavičius laiko galimu dalyku, kad tuo metu, stiprinant Žemutinę pilį, galėjusi būti prakasta ir antroji Vilnios vaga rytiniu Gedimino pilies kalno šonu.[39]

A. Tautavičius mano, kad jau XIII a. antrojoje pusėje atsiradusi ir trečioji Vilniaus pilis — medinė *Kreivoji* pilis Plikajame kalne.

Čia paminėti archeologinių tyrinėjimų duomenys yra nepaprastai didelės reikšmės besprendžiant Mindaugo sostinės klausimą. To meto istoriniai šaltiniai neduoda tiesioginių žinių, kur yra buvusi Mindaugo sostinė. Eiliuotinėje Livonijos kronikoje, parašytoje XIII a. gale, kalbama apie XIII a. viduryje Livonijos ordino žygį į Lietuvą. Čia užsimenama, kad Mindaugas užsidaręs savo pilyje (Mindowe . . . in siner burge lac) ir kad vokiečiai niekad taip toli nebuvo nužygiavę į Lietuvos gilumą. Livonijos magistro vadovaujama kariuomenė neįstengusi paimti tos Mindaugo pilies.[40]

Kitais metais (1251) Žemaičių kunigaikštis Vykintas ir Tautvilas (Mindaugo brolio Dausprungo sūnus), pasitelkę Haličo-Volinijos kunigaikštį Danielių Romanovičių, žemaičius ir jotvingius, iššygiavo prieš Mindaugą. Ipatijaus metraštyje pasakojama, kad Mindaugas „užsidarė savo pilyje, vardu Voruta" (vo grad imeniem Voruta) ir jo karinės pajėgos išblaškė priešą.[41] Kur yra buvusi ta 1250 m. Mindaugo pilis, kurios nepajėgė užimti Livonijos ordino kariai, ir kur ieškotina ta 1251 m. „Voruta", istoriniai šaltiniai tiksliau nenusako. Ir pats Mindaugas savo laiškuose nenurodo savo sostinės vietos: 1253 ir 1260 m. laiškuose pažymima, kad jie rašyti „Lietuvoje, mūsų dvare" — „Datum in Lettowia in curia nostra".[42]

Ir ėmė istorikai ieškoti tos „Vorutos" bei Mindaugo dvaro (curia) įvairiose Lietuvos vietose. XVI a. istorikas *Motiejus Stryjkovskis* rašė, kad Mindaugo sostinė, paveldėta iš tėvo, buvusi Naugarduke, kad ten jis 1251 m. gynęsis prieš antimindauginę koaliciją ir kad Naugarduke gavęs karaliaus vainiką.[43] Tačiau, kaip teisingai išvedžiojo *Ad. Šapoka,*[44]

Naugardukas niekad nėra buvęs Mindaugo sostinė, nes jis Mindaugo valdymo pradžioje dar buvo Volinijos kunigaikščio žinioje, po to jį valdė Mindaugo sūnus Vaišvilkas, o 1254 m. Naugardukas buvo pavestas valdyti vasalo teisėmis Volinijos kunigaikščio Danieliaus sūnui Romanui. Taigi, neįtikėtina, kad krašto valdovas savo sostinę pavestų valdyti kitiems.

J. Latkowskis Vorutą identifikavo su Varnėnais, esančiais apie 40 km į rytus nuo Vilniaus,[45] o *J. Totoraitis* Mindaugo sostine laikė Liškiavą.[46]

V. Kętrzyńskis Mindaugo sostinės ieškojo Ūturiuose ar Lekuose, į šiaurę nuo Betygalos,[47] o *L. Krzywickis* Vorutą tapatino su Ročiškių piliakalniu, į pietus nuo Betygalos.[48] Pradžioje *E. Volteris* Vorutos ir „Lettowia" ieškojo Latuvėnų apylinkėse, prie Latuvos upelio, netoli Anykščių,[48] bet vėliau E. Volteris Vorutą siejo su Šeiminiškėlių piliakalniu, tarp Volupio ir Vorelio upelio, netoli Anykščių,[49] S. *Zajączkowskis* laikė galimu dalyku, kad Kernavė buvusi Gedimino sostinė.[50]

M. Limanowskis, išanalizavęs Vilniaus krašto vandens ir sausumos prekybinius kelius, vedusius į Vilnių iš Polocko, Naugardo, Smolensko, Maskvos, nuo Dniepro, Krokuvos ir Nemuno žemupio, teigė, kad XIII a. Vilnius dar nebuvęs Lietuvos valstybės centras (sostinė), bet jis turėjęs būti kur nors netoli Vilniaus,[51] kai *H. Lowmiańskis* Vorutą siejo su Varėnėlės upe, su Varėna ar su Arčiūnų bei Pavartės vietovėmis Varėnos-Daugų srityje.[47]

Vorutos klausimas atsidūrė visiškai kitoje šviesoje, kai mūsų kalbininkas Kazimieras *Būga* įrodė, kad *„Voruta" nėra tikrinis, bet bendrinis vardas, reiškiąs „tvirtovę, pilį".*[53] Ir Ad. Šapoka, jau anksčiau paminėtame straipsnyje,[54] visai teisingai pastebi, kad Mindaugo sostinės netenką ieškoti Žemaičiuose, nes *Mindaugo tėviškė yra buvusi Aukštaičiuose.* Jo nuomone, ta sostinė tegalinti būti ieškoma „Lietuvos" (Lettowia) srityje, kuri yra buvusi tarp Neries ir Nemuno, pietų vakarinėje Aukštaičių dalyje. Ir livoniniai šaltiniai nurodo, kad Livonijos ordino kariuomenė, kuri buvo apsupusi Mindaugą pilyje, žygiavo ten per *Nalšios* (Nalšėnų) kraštą, kurio centras greičiausiai yra buvęs Utenos apylinkėse. Ad. Šapoka atmeta Varnėnus ir Liškiavą, kaip Mindaugo sostinės vietas, ir patikimiausiais spėliojimais laiko tuos, kur „Voruta" siejama su centrinėmis „Lietuvos" vietovėmis — *Varėna ir Kernave.* Taip pat Ad. Šapoka neatmeta galimumo, kad ir Vilnius galėjęs būti Mindaugo sostinė.

Pastaruoju metu R. Batūra plačiai ir gana įtikinamai įrodinėja, kad Mindaugo sostinė, tvirtovė-miestas, yra buvęs *Vilnius.*[55] Pagrindiniai jo argumentai yra šie: 1. Vilnius ir jo apylinkės buvo gyvenamos

priešistoriniais laikais; 2. Vilniuje jau Mindaugo laikais yra buvusi *stipri tvirtovė*-miestas, pats svarbiausias ir didžiausias Lietuvos gynybos centras, kuris niekad nebuvo priešų įveiktas; 3. Vilniuje jau nuo XII a. antrosios pusės yra buvusi senovinio lietuvių kulto vieta; 4. Vilnius buvęs sankryžoje tarptautinių prekybinių kelių, ėjusių į Vilnių iš šiaurės, rytų, pietų ir vakarų pusės; 5. laikoma visai galimu dalyku, kad jau Mindaugo tėvas valdė Lietuvą iš savo krašto centro — Vilniaus ir kad nuo to laiko Vilnius buvo pastovi Lietuvos sostinė; 6. Lietuvos Metraštyje pavaizduotas Lietuvos sostinių kilnojimas per kelerius metus iš Kernavės į Senuosius Trakus, o iš čia į Vilnių tegalimas literatūriniame kūrinyje, o ne tikrovėje; 7. Lietuvos sostinių netenka ieškoti nei Naugarduke, nei Kernavėje, nei Senuosiuose Trakuose, nes tos vietovės tebuvo dalinių kunigaikštijų centrai.

O kaip gi yra su Adolfo *Tautavičiaus* iškelta prielaida, kad 1964 m. vakarinėje Gedimino kalno pašonėje surasto mūro liekanos gali būti siejamos su Mindaugo statyta katedra? Ar turime kokių nors istorinių duomenų tai hipotezei paremti? Turime to paties meto žinių, kad Mindaugo rūmuose (dvare) yra buvę vienuolių pranciškonų, kurie ruošė Mindaugą krikštui, dalyvavo jo krikšto ir karūnacijos iškilmėse. Atrodo, nesuklysime tvirtindami, kad vienuoliai yra buvę Mindaugo sekretoriai, rašę laiškus popiežiui ir kitiems. Išliko ir dokumentinės medžiagos apie Mindaugo pasirinktus ir popiežiaus patvirtintus Lietuvos vyskupus. Pirmuoju Lietuvos vyskupu laikomas Livonijos ordino kunigas Kristijonas, paruošęs Mindaugą krikštui. 1253 m. kovo 12 d. Mindaugas savo raštu paskelbė tikintiesiems, kad, pasitaręs su savaisiais, priėmęs tėvą Kristijoną ir paprašęs jį įšventinti savo karalijos vyskupu (. . . quod nos de maturo consilio nostrorum, recepimus venerabilem patrem dominum Christijanum, quem consecrari postulavimus in Episcopum regni nostri . . .). Jam paskyręs pusę žemių: Raseinių, Betygalos ir Laukuvos. Tai įvykę dalyvaujant ir sutinkant jo sūnums Repliui ir Gerstučiui ir jam ištikimam Parbusiui.[56] Ir 1253 m. vidurvasarį Rygos arkivyskupas Albertas įšventino *Kristijoną,* priimdamas iš jo priesaiką sau ir savo bažnyčios vardu, tuo būdu įjungdamas vyskupą savo priklausomybėn. Mindaugas tuo nebuvo patenkintas, nes jis siekė turėti atskirą Lietuvos bažnytinę provinciją. Todėl popiežius Inocentas II savo 1254 m. rugsėjo 9 d. laiškuose Mindaugui ir vyskupui Kristijonui pareiškė, kad lietuvių vyskupas *Kristijonas,* kurį Mindaugas įsipareigojo apdovanoti, turįs būti katedros vyresniuoju ir *neturįs priklausyti Rygos arkivyskupo,* nors jam yra ir prisiekęs. Mindaugui prašant, vyskupas *Kristijonas* turįs priklausyti *pačiam popiežiui,* nes Lietuva esanti Šv. Petro nuosavybėje. Popiežius atpalaiduoja Kristijoną

nuo Rygos arkivyskupui duotos ištikimybės priesaikos ir įsako Neuenburgo (ar Naumburgo?) vyskupui pakartoti priesaiką popiežiui.[57] Matyti, kad vyskupas Kristijonas dėl vykstančių karų ir nesutarimo krašto viduje, dėl Mindaugo valdymo turėjo nemaža sunkumų eiti savo pareigas. Tai matyti iš jo 1254 m. balandžio 7 d. Rygoje rašyto laiško, kuriame jis mini, kad savo jauną avidę išplėtęs ir sustiprinęs, bet, būdamas įsitikinęs, kad jo vyskupija negalėsianti išsilaikyti be Livonijos ordino paramos, todėl prašo riterius, kad jie apsaugotų jo Bažnyčią nuo priešų puolimų, praneša, kad jis atsisakąs nuo dešimtinės iš tų žemių, kurias Mindaugas buvo dovanojęs Ordinui, tačiau prašąs, kad Ordinas padengtų išlaidas, jam važinėjant metinės vizitacijos metu dešimčia arklių, o archidiakonui — septyneriais arkliais.[58] Todėl popiežius Aleksandras IV savo 1255 m. kovo 7 d. bule reikalavo, kad Mindaugas gintų ir saugotų iš visų pusių puolamą Kristijono vyskupiją ir sudarytų jam sąlygas vyskupo pareigoms eiti.[59] Labai galimas daiktas, kad vyskupo Kristijono bažnytinei *jurisdikcijai priklausė Aukštaičiai ir Žemaičiai.* Manoma, kad 1259 m. Kristijonas jau buvo pasitraukęs iš savo vyskupijos, nes tų metų rugsėjo 7 d. jis jau aptinkamas Vokietijoje.[60] Kur yra buvusi vyskupo Kristijono katedra, to meto šaltiniai nieko nepasako.

1253 m. spalio ar lapkričio mėn. Gniezno arkivyskupas Pelko (Fulco) Kozlove (Mozūruose) įšventino Lietuvos vyskupu lenkų vienuolį domininkoną *Vitą*. Jis turėjo aptarnauti Pietų Lietuvą, todėl Mindaugas jam paskyrė Veisiejų sritį. Vitas vyskupiją tevaldė vienerius metus. Po to jis išvyko Lenkijon ir pasiprašė popiežių, kad jį atleistų iš Lietuvos vyskupo pareigų. Ir 1255 m. kovo 1 d. popiežius Aleksandras IV jį atleido.[61] Ar vyskupui Vitui buvo pastatyta katedra, — neturime žinių.

Tačiau apie Mindaugo laikų Vilniaus vyskupiją turime žinių XIV a. pabaigos ir XV a. pradžios šaltiniuose. Deja, istorikai į tai nebuvo atkreipę reikiamo dėmesio. 1393 m. balandžio 19-21 d. Torunėje Vokiečių ordinui bevedant derybas su lenkais, lenkų atstovai pareiškę, kad lietuviai jau esą geri krikščionys. Kryžiuočiai jiems atsakė: „Jeigu kalbate, kad lietuviai yra geri krikščionys, tai tegu jie atiduoda mums nelaisvėn paimtus Ordino žmones ir užtikrinkite mus, kad neatsitiktų panašiai, kaip laikais Mindaugo, kuris Vilniaus vyskupiją įsteigė, o paskui tapo apostatas.[62] Ir Konstancoje, 1415-1416 m. besprendžiant Vytauto ir Jogailos ginčą su Vokiečių ordinu dėl žemaičių, Ordino delegacija, kuriai patarimais talkininkavo jų generalinis prokuratorius Paulius von Wormdittas, savo atsakyme Jogailai labai puolė Vytautą, primindamas, kad Lietuvos karalius Mindaugas (Myndaw) apsikrikštijęs su savo žmona, kad *pastatęs katedros bažnyčią Vilniaus mieste*

(fundavit quandam ecclesiam cathedralem in quandam civitate que vocata est Wille) ir Vilniuje buvo įkurdintas vyskupas (quidam episcopus fuit in Wille constitutus), bet po 8 metų Mindaugas atkritęs nuo krikščionių tikėjimo.[63] Ir Z. Ivinskis laiko visai galimu dalyku, kad Mindaugas buvo įkūręs Vilniaus vyskupiją ir Vilniuje pastatęs katedrą.[64]

Dar daugiau buvo apgyvendintas *Žemutinės* pilies rajonas XIII a. pabaigoje ir XIV amžiuje. Apie tai kalba tirštai šalia vienas kito sustatyti mediniai gyvenamieji ir ūkiniai trobesiai. Namai jau yra buvę kiek didesni, negu XIII a. Vienas XIV a. vidurio pastatas yra buvęs didelis, net 13 m ilgio ir per 5,5 m pločio. Jame yra buvę trys kambariai: vienas yra buvęs 6,23 × 2,7 m dydžio, antras — 6 × 2,5 m ir trečias — 5,6 × 4,85 m dydžio. Vidinės sienos buvo surėstos iš keturkampių tašytų rąstų, o grindys išklotos plačiomis, storomis, tašytomis lentomis. Du kambariai yra buvę gyvenamieji, o tretysis, pats didžiausias, buvo skirtas dirbtuvei (jame ant grindų buvo priversta daug lentgalių ir skaldyto medžio gabalų). Medinių pastatų apatinis sienų vainikas būdavo dedamas tiesiog ant žemės, be jokių akmenų pamatų, tik kartais po juo

Žemoji pilis (Rossi'o pieš.)

padedamos kaladės ar vienas išilginis rąstas. Statybai naudoti stori pušiniai rąstai, tašyti, keturkampiai, gana dažnai suduriami, panaudojant sienojus iš ankstyvesnių nugriautų pastatų. Sienojai būdavo rūpestingai suleidžiami, iškirtus išilgines sąlaidas rąsto viršuje. Tarp sienojų aptikta ir samanų liekanų. Rąstai kertėse sunerti. Viename 1958 m. rudenį ištirtame ūkiniame pastate kampuose susidurta su stulpais sienojams ir stogui laikyti. Gyvenamųjų trobesių medinės grindys klotos arba tiesiog ant žemės, arba ant žemės vainiko viduje padėtų sijų. Ūkiniai trobesiai yra buvę be medinių grindų. Tik vienas gyvenamasis namas prieš nugriaunant panaudotas tvartui ir jo 4,35 × 4 m dydžio patalpoje ant grindų susidurta su 25-40 cm storio mėšlo sluoksniu. Krosnys, patalpos kampe, buvo statytos iš akmenų ir plūkto molio tiesiog ant aslos. Durys yra buvusios 0,9-1,2 m pločio, padarytos iš storų suleistų lentų, o blogiau suleistos lentos būdavo surišamos įleistais skersiniais, prikaltais medinėmis vinimis. Durys varstomos bėgūnu, užkabinamos geležiniais kabliais, užstumiamos mediniais skląsčiais. Viename ūkiniame pastate (Nr. 4) aptikta gana gerai išlikusi 81 × 51 cm dydžio paklėčio durų dalis. Apie langų formą ir dydį neturime duomenų. Taip pat sunku nustatyti pastatų aukštį ir stogo konstrukciją. Tik iš vieno ūkinio trobesio (pašiūrės) grindyse surastos durų lentos, kuri yra buvusi 2,35 m ilgio, 48 cm pločio ir 5 cm storio, sprendžiama, jog tos pašiūrės siena galėjusi būti apie 3 m aukščio. Iš pastatų puošybinių elementų po pastato Nr. 8 pietų rytiniu kampu terasta prieklėčio ar prieangio (gonkelio) profilinga tašyto stulpo dalis, priskiriama antrajai XIII a. pusei. Statybos darbai atlikti kirviu, tik XIV-XV a. sąvartoje naudotas ir pjūklas; apie tai liudija pjuvenų liekanos.

Pradžioje gatvės buvo grindžiamos lentomis, padėtomis ant trijų eilių išilgai paklotų rąstų. Gatvių plotis 4,5-4,6 m. Medinių grindinių surasta net kuriuose sluoksniuose. Medinių grindinių viršuje jau susidurta su akmeniniais XV a. pradžios grindiniais.

Tarp pastatų ir pačiuose pastatuose surasta nemaža būtovinės medžiagos. Čia aptikta medinių indų (statinių, kibirų ir kt.) dugnų ir šulelių. Statinėlės yra buvusios nuo 30 cm iki 1 m aukščio. Be to, rasta lovio fragmentų, medinių lėkščių ir samčių dalių, plonesnių ir stambesnių ratų stipinų, iš kurių matyti, kad ratai yra buvę 1-1,1 m skersmens, iš lentos ištašytas irklas, dalis medinio kastuvo, žaidimo lazdų, medinių šukų, tošinių dėžučių, tinklų plūdelių, padarytų iš pušies žievės, kaulinių ornamentuotų apkalų plokštelių ir rankenų dalių. Skyrium paminėtini įvairūs odos dirbiniai. Kasinėjimų metu surasta daug odos atraižų, padų, užkulnių ir kitokių apavo liekanų. Aptikta keletas ir gana gerai išlikusių suaugusių žmonių batų.

Pavyzdžiui, vienas gerai išlikęs batas buvo pasiūtas iš minkštos plonos odos, padai minkšti, auliukai žemi, užvarsčiai odiniai. Rastas ir vienas vaiko bato padas. Kai kurie odos gabalėliai buvo pagražinti dantytu ratuku įspaustais ornamentais ar išpjaustytomis skylutėmis. Be to, susidurta su viena nagine, odinio diržo ir pakinkto dalimis. Žalvarinių dirbinių nerasta, bet aptiktos dvi akmeninės formos nedidelėms plokštelėms liedinti. Iš geležinių dirbinių paminėtina: ankstyvos formos arbaletinė strėlė keturkampe galvute ir 33,7 ilgio apskritu koteliu, žąslai, pasaga, pentinas, nedideli peiliai, skobtas ir kt. Moliniai puodai žiesti, jų peteliai pagražinti vinginiu raštu, rečiau horizontalinėmis linijomis ar įspaustų duobučių eilėmis. Apstu gerai išlikusių naminių ir laukinių gyvulių kaulų. XIII-XIV a. sąvartos sluoksnyje surastas tauro ragas. Iš XIV a. paminėtini kaulai smulkių ir stambių raguočių, kiaulių, arklių, šunų, kačių, briedžių, elnių, stumbrų, taurų, šernų, stirnų ir kt. 95% kaulų priklauso naminiams gyvuliams ir tik 5% medžiojamiesiems laukiniams gyvuliams.

Paskutinieji tyrinėjimai rodo, kad šiaurinėje Žemutinės pilies dalyje yra buvę nemaža medinių pastatų, kur gyventa ir amatininkų: batsiuvių, kubilių, šikšnių, kalvių ir kt. Be abejo, būta ir pirklių. Tai jau tikri *miesto požymiai.*

Žemutinė pilis tolydžio augo ir nuolat buvo stiprinama. Atskiruose rūmuose gyveno Lietuvos didysis kunigaikštis (deja, jų vieta dar nesurasta), šalia tų rūmų būta mūrinių ir medinių trobesių, kuriuose gyveno didžiojo kunigaikščio pareigūnai, patarėjai, pilies tarnybos ir sargybos žmonės. Turime žinių, kad didiko Manivydo rūmai, buvę Gedimino pilies kalno pašlaitėje, 1396 m. buvo užversti nuslinkusio kalno šlaito. 1388 m. pastatyta gotikinė mūrinė katedra, o vyskupas su savo kurija gyveno mūriniame ir keliuose mediniuose namuose. Šiaurinėje Žemutinės pilies dalyje pastatyta nedidelė Šv. Onos bažnyčia, kuri jau minima 1390 m., kada kryžiuočiai, apsupę pilį, apšaudė bažnytinę procesiją, ėjusią iš katedros į Šv. Onos bažnyčią. Tos bažnyčios pamatai aptikti 1957 m. Tai mažą bažnytėlė, buvusi tik 20,5 m ilgio ir apie 9 m pločio.[65]

Taigi, XIV a. pabaigoje Vilniuje yra buvusios trys pilys: *Aukštutinė* (Gedimino pilies kalne), kuri ėjo tvirtovės pareigas, *Žemutinė* — didžiojo kunigaikščio ir jo aukštųjų pareigūnų būstinė, ir *Kreivoji,* buvusi į rytus nuo Gedimino kalno vad. Plikajame kalne. Pastaroji 1390 m. kryžiuočių sudeginta ir daugiau nebeatstatyta.[66]

Kaip matyti iš bandomojo pobūdžio kasinėjimų ir atsitiktinai surastos medžiagos, sodybų, priskiriamų XIII-XIV a., būta ir dešiniajame Vilnios krante esančiuose kalnuose: Bekešo, Stalo ir Plikajame

kalne. Reikia tikėtis, kad ateityje, vykdant statybos darbus, to meto sodybų bus surasta ir kitose Vilniaus senamiesčio vietose, nes XIV a. pranciškonai už miesto, prie dab. Trakų gatvės, smėlyne, jau turėjo pasistatę bažnyčią.

VILNIAUS MIESTO IR SOSTINĖS TAPSMAS

Ta sodyba, kuri sudarė branduolį Vilniaus miesto užuomazgai, buvo Žemutinės pilies teritorijoje ir kaimynystėje: palei Nerį iki buvusios brastos ir ypačiai kairiajame Vilnios krante. Prekyvietė kūrėsi dabartiniame Vilniaus senamiestyje, Rotušės aikštėje, kur dabar yra Dailės muziejus. Visur miestai kuriasi prie svarbiųjų pilių ir prekybinių kelių sankryžose. Prie pilių, kur koncentravosi administracinis, politinis ir ūkinis gyvenimas, atsirasdavo ir priepilių, turinčių išimtinai ūkinį pobūdį. Čia ima telktis amatininkai, prekybininkai, kiek atokiau nuo pilies atsiranda ir prekyviečių, prie kurių ima kurtis miestas su pagrindinėmis kelių arterijomis, gatvėmis. Ir Vilniaus miesto užuomazgos tenka ieškoti XIII a. pabaigoje ir XIV a. pradžioje, dar prieš Gediminui įsikuriant jame. Deja, neįmanoma nustatyti miestų tikslių įkūrimo datų, todėl istorikų paprastai linkstama miesto įkūrimo data laikyti tuos metus, kada jis pirmą kartą paminimas istoriniuose šaltiniuose. Vilniaus miesto vardas pirmą kartą įsakmiai paminėtas 1323 m. sausio 25 d. Gedimino laiške. Istorikai ir siūlo tuos metus laikyti Vilniaus miesto pradžios data. Deja, tam siūlymui negalima pritarti, nes Vilniaus miesto pradžia siekia dar priešgedimininius laikus. Šįmet galime švęsti tik Vilniaus kaip Gedimino sostinės, 650 metų sukaktį.

VILNIUS GEDIMINO POLITIKOS FONE

Gediminas pasirinko Vilnių savo sostine dėl daugelio veiksnių. Pirmiausia Vilnius yra buvęs toje srityje, kur kūrėsi istorinė Lietuvos valstybė. Didėjant valstybės teritorijai, kilo reikalas sutelkti vienon vieton valstybės valdymo aparatą. Vilnius ir jo apylinkės dėl savo gana nuošalios padėties, palyginti mažiausia buvo niokojamas Vokiečių ordino. Vilniuje, kaip etnografinės Lietuvos centre, kryžiavosi keliai, ėję sausuma ir Nerimi į kitus svarbius politinius ir prekybinius centrus. Neris sudarė trumpiausią vandens kelią tarp Baltijos ir Dniepro upyno. Todėl nenuostabu, kad čia jau ankstyvosios istorijos laikais buvo susidaręs gana svarbus prekybos punktas. Kaip rodo archeologinė medžiaga, Vilnių ir jo apylinkes pasiekdavo prekės iš Rytų ir Vakarų. Pavyzdžiui, Riešėje, netoli Verkių, surastas arabų monetų lobis, susidedąs iš 92 sveikų ir sulaužytų sidabrinių kufiškų monetų iš

laikotarpio tarp 896-943 m.[67] Yra žinių, kad ir pačiame Gedimino pilies kalne buvę rasta arabų monetų.[68] Iš senosios Rusios pateko Vilniun ir stiklinių apyrankių. Turime Naugardo ir Kijevo sidabrinių lydinių. Apie santykius su Vakarais kalba Vilniaus apylinkėse surasta X a. pabaigos ar XI a. pradžios sidabrinė pintinė apyrankė ir 5 sidabrinės monetos.[63] Vėliau iš Vilniaus ir pro Vilnių ėjo šie svarbūs keliai: 1. *Vilnius — Trakai — Kaunas;* 2. *Vilnius — Gardinas — Varšuva;* 3. *Vilnius — Lietuvos Brasta — Krokuva,* o kita šaka iš Lietuvos Brastos suko į Lvovą ir Dniestro žiotis prie *Juodosios jūros;* 4. *Vilnius — Naugardukas — Turovas — Kijevas;* 5. *Vilnius — Minskas — Maskva;* 6. *Vilnius — Polockas — Didysis Naugardas.* Būta ir *vandens kelio* iš Vilniaus į Polocką *Nerim, Žeimena, Dysna.*[69]

Pagaliau Vilnius, be geografinių veiksnių, buvo užėmęs ir patogią strateginę padėtį. Legendarinis Šventaragio slėnis palei Gedimino pilies kalną, kad ir būdamas slėsnas, bet tiko sustiprintai sodybai ir piliai įsikurti. Visi tie geografiniai, topografiniai ir strateginiai veiksniai ir lėmė, kad Gediminas pasirinko tą vietą savo *valstybės sostinei.*

Kur Gediminas rezidavo nuo 1316 metų, tai yra nuo savo valdymo pradžios istoriniai šaltiniai mums nieko nepasako. Lietuvos metraštyje, kaip jau anksčiau minėta, pasakojama, kad pačioje pradžioje Gedimino sostinė buvusi *Kernavėje,* po to jis ją perkėlęs į *Trakus,* o iš čia labai greitu laiku į *Vilnių.* Kai kurie istorikai taria, kad ir Naugardukas galėjęs būti Gedimino sostine. Tačiau, atrodo, patikimiausias istorikų aiškinimas, kad Gedimino tėviškė yra buvusi Senuosiuose *Trakuose,* kad jis buvęs Trakų kunigaikštis ir ten turėjęs savo pilį. Galimas dalykas, kad Gediminas, atsisėdęs Lietuvos sostan, kurį laiką dar tebegyveno Senuosiuose Trakuose. Kada jis persikėlė Vilniun, taip pat neturime žinių. Pačios pirmosios žinios apie Gedimino, kaip Lietuvos valdovo, rezidavimą *Vilniuje* yra iš pačios *1323 m. pradžios.* Apie tai sužinome net iš penkių tais metais Gedimino rašytų laiškų nuorašų. Tuose laiškuose pažymima, kad jie rašyti „Mūsų Vilniaus mieste", „Vilniuje", „Mūsų karališkajame mieste, vardu Vilnius", o 1323 m. spalio 2 d. taikos sutartis su Rygos, Saremos, Tartu vyskupais, Talino žemės Danijos karaliaus vietininku, Livonijos magistru ir Rygos miestu sudaryta „mūsų Vilniaus pilyje".

Žvilgterėkime, kas gi vyko tuo metu Vilniuje. 1322-ji ir ypačiai 1323-ji metai buvo labai gyvi Vilniaus gyvenime. Gediminas, norėdamas sumažinti Vokiečių ordino pavojų Lietuvai, stengėsi visokiomis priemonėmis išmušti kryžiuočiams ir kalavijuočiams ginklą iš rankų. Gediminas, palaikydamas gerus ryšius su Rygos arkivyskupu ir Rygos miesto taryba, naudodamasis Rygos vyskupo nesantarve su

kryžiuočiais, jau 1322 m. kreipėsi laišku į popiežių Joną XXII-jį. Kada ir kur tas laiškas parašytas, neturime žinių. Vieni istorikai spėja, kad jis parašytas tų metų vasarą, o kiti išvedžioja, kad tai galėjo būti padaryta tų metų gale. Labai galimas daiktas, kad laiškas rašytas Vilniuje, nes jį lotyniškai parašė Vilniuje gyvenęs pranciškonas brolis Henrikas. Tą laišką Gedimino pasiuntinys nugabeno į Rygą. Tas pasiuntinys kalavijuočių buvo suimtas, įmestas į kalėjimą ir marintas badu. Bet laiškas iš Rygos buvo nugabentas popiežiui Jonui XXII-jam į Avinjoną (Avignon) pietinėje Prancūzijoje.[70] Šiame laiške nurodomos skriaudos, daromos Vokiečių ordino Lietuvai. Gediminas trumpai apžvelgia įvykius net nuo Mindaugo laikų. Esą „mūsų pirmtakas karalius Mindaugas (rex Mindowe) su visa savo karalija buvo atsivertęs į Kristaus tikėjimą, bet dėl brolių iš teutonų namo magistro žiaurių nuoskaudų ir nesuskaičiuojamų išdavysčių jie visi nuo to tikėjimo atkrito . . . Daugelį kartų mūsų pirmtakai, norėdami sudaryti taiką, siuntė savo pasiuntinius ponams Rygos arkivyskupams, tačiau tie (teutonų ordino broliai) juos žiauriai nužudydavo . . . vienus jie užmušė, kitus pakorė arba privertė, kad jie patys pasiskandintų. Taip pat mūsų pirmtakas karalius Vytenis (rex Viten) buvo pasiuntęs savo laišką ponui legatui Pranciškui ir ponui arkivyskupui Fridrichui, prašydamas, kad jie atsiųstų jam du brolius iš pranciškonų ordino, paskirdamas jiems vietų ir jau pastatytą bažnyčią.[71] Apie tai sužinoję, Prūsijos iš teutonų namo broliai pasiuntė aplinkiniais keliais savo kariuomenę ir minėtą bažnyčią sudegino . . . Jie ir žemes paverčia tyrais, kaip tai matyti Žiemgaloje ir daugelyje kitų (vietų). Tačiau jie sako, jog tai daro dėl to, kad nori apginti krikščionis. Šventasis ir garbingasis tėve! Mes su krikščionimis kariaujame ne dėl to, kad sunaikintume katalikų tikėjimą, bet kad pasipriešintume mums (daromoms) skriaudoms . . . Tai matyti iš to, kad mes pas save turime brolių iš pranciškonų ordino ir iš domininkonų ordino ir jiems davėme visišką laisvę krikštyti, sakyti pamokslus ir atlikinėti kitas šventąsias apeigas". Toliau Gediminas savo laiške popiežiui pareiškia, kad „mes, kaip ir kiti krikščionių karaliai, esame pasirengę visuose dalykuose jums paklusti ir priimti krikščionių tikėjimą, kad tik mūsų nevargintų anksčiau minėtieji kankintojai, būtent, minėtasis magistras ir broliai".

1323 m. Gediminas iš Vilniaus (in civitate nostra Vilna) miesto yra parašęs net kelis laiškus, kurių yra išlikę pergamentiniai nuorašai. Sausio 25 d. laiške, rašytame anuo metu žymiems Europos miestams Lübeckui, Sundai, Bremenui, Magdeburgui, Kölnui ir kitiems „iki pat Romos", Gediminas praneša, kad yra nusiuntęs savo pasiuntinį su laišku popiežiui dėl krikščionių tikėjimo priėmimo ir jau žinąs jo

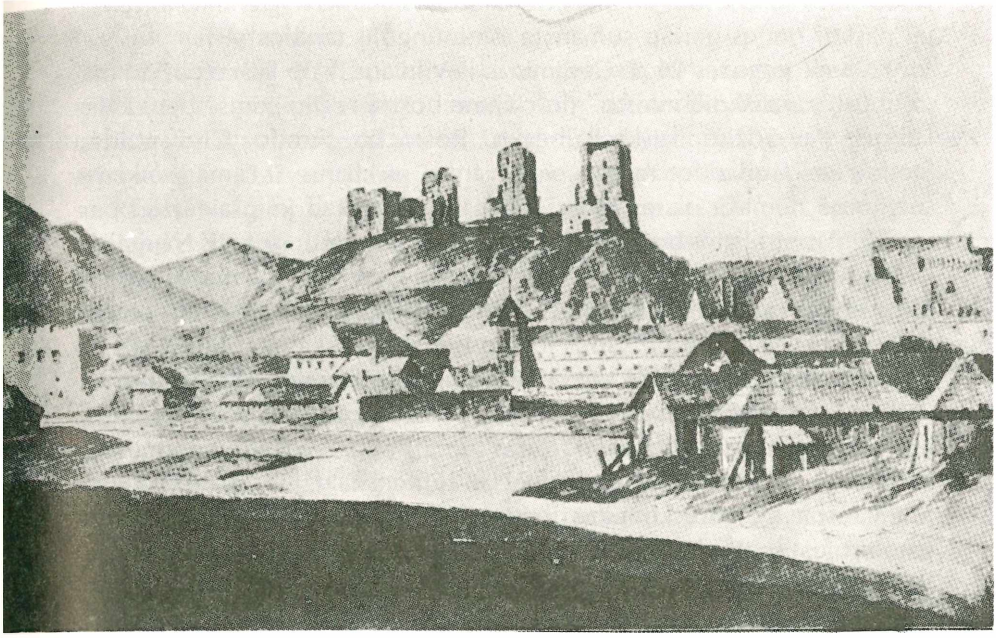

Aukštosios Vilniaus pilies griuvėsiai (F. Smuglevičiaus pieš.)

atsakymą. „Laukiame su dideliu nekantrumu kiekvieną dieną jo legatų; todėl, jei jie pas jus atvyks, suteikite jiems pagalbą ir su pagarba praleiskite pas mus". Gediminas praneša, kad prieš porą metų (atseit, apie 1321 metus) Vilniuje pastatęs naują bažnyčią domininkonams, o pranciškonai turį net dvi bažnyčias: vieną Vilniuje, antrą — Naugarduke. Kadangi Prūsijos kryžiuočiai bažnyčią Naugarduke sudeginę, todėl dabar paliepęs tą bažnyčią atstatyti. Toliau laiške Gediminas kviečia Lietuvon „vyskupus, kunigus, bet kokio ordino vienuolius, jei tik jų gyvenimas neydingas, koks tų, kurie stato vienuolynus, (bet) pasiima gerų žmonių aukas, o paskui jas pardavinėja . . ." Gediminas griežtai pareiškia: „išskiriame tokius nes jų draugystė mums nebus priimtina". Toliau Lietuvon kviečiamiems visokio amato žmonėms Gediminas pažada: „Riteriams, ginklanešiams, pirkliams, gydytojams, kalviams, račiams, kurpiams, kailiadirbiams, malūnininkams, krautuvininkams ir (kitiems) bet kokiems amatininkams . . . mes norime paskirti žemės kiekvienam pagal jo padėtį. Tie žemdirbiai, kurie norės atvykti, dešimt metų tedirba žemę be mokesčio. Pirkliai teatvyksta ir išvyksta laisvai, be jokių rinkliavų ir muitų, visai be jokių kliūčių. Jei panorės pasilikti riteriai ir ginklanešiai, juos apdovanosiu pajamomis ir

valdomis. Tad visi (tie) žmonės tesinaudoja civiline Rygos miesto teise, jei paskui nebus geriau sumanyta išmintingųjų tarybos".[72]

1323 m. gegužės 26 d. Gediminas iš Vilniaus, kaip laiške pažymima „iš mūsų karališkojo miesto" (in civitate nostra regia) parašė bent kelis laiškus. Pavyzdžiui, laiške Lübecko, Rostocko, Sundo, Greifswaldo, Štetino ir Gotlando miestų vadovams, pirkliams ir amatininkams sužinome nemaža naujų faktų. Čia paminima, kad jis praleidžiąs per savo sienas pirkliams be jokio tikrinimo, kad jie galėtų lankytis Naugarde ir Pskove. Iš to laiško patiriame, kad jau Gedimino „senoliai siuntė jums savo pasiuntinius ir laiškus, atvėrė jums savo kraštą (tačiau) niekas iš jūsų neatvyko, net nė šuo iš jūsų pusės su padėka neatsiliepė dėl tų pasiūlymų . . .". Toliau savo laiške Gediminas kviečia Lietuvon vyskupus, kunigus, domininkonų ir pranciškonų ordino vienuolius, kurių „gyvenimas girtinas ir doras" . . . Be jau anksčiau paminėtų amatininkų, Gediminas dar kviečia akmenskaldžius (jie reikalingi pilims statyti), druskininkus, sidabrininkus, svaidomųjų prietaisų gamintojus ir žvejus. Gediminas kviečiamiems pažada visokeriopą laisvę ir savo dosnumą: „Tegu jie atvyksta (į mūsų žemę) su vaikais, žmonomis ir galvijais, tegu ateina ir išeina pagal savo norą visiškai bejokio trukdymo . . . Pasižadame, kad jie bus saugūs ir neliečiami . . . O žemdirbiams — „mūsuose grūdas bus gausesnis, negu paprastai yra kitose karalijose". Kadangi kryžiuočiai, stengdamiesi izoliuoti Lietuvą nuo Vakarų Europos, trukdė bet kokius užsienio ryšius su Lietuva, todėl Gediminas patarė kviečiamiesiems vykti Lietuvon per Mozūrus: „Per viešpaties Mozūrų kunigaikščio Boleslovo kunigaikštiją galės kiekvienas saugiai atvykti į mano valdomą žemę".[73]

Tų pačių metų gegužės 26 d. laiške Saksonijos domininkonams pakartoja kvietimus dvasininkams ir amatininkams, pridurdamas, kad jis laikysis savo duotųjų pažadų: „pirmiau geležis pasikeis į vašką ir vanduo pavirs plienu, negu mes atšauksime mūsų ištartą žodį".[74]

Šių Gedimino laiškų tikslas buvo ne tiktai politinis, bet kartu ūkinis ir kultūrinis. Iš vienos pusės, kviesdamas pranciškonus su domininkonais, jis norėjo susilpninti Ordino varomą propagandą prieš pagonišką-ją Lietuvą, bet iš kitos pusės, susilaukęs gerų žemdirbių ir visokiausių amatininkų, norėjo pakelti krašto ūkinį ir kultūrinį lygį. Gedimino laiškai, kiek turima žinių, buvo sudominę Vakarų Europos miestus, bet Vokiečių Ordinas atsistojo skersai kelio Gedimino planams. Neturime duomenų spręsti, ar kas nors iš kviečiamųjų pirklių bei visokių specialistų pasiekė Vilnių ir, apskritai, Lietuvą. Greičiausia, Gediminui teko apsiriboti pačiais reikalingiausiais specialistais, gaunamais iš

Rygos, su kuria, kad ir kalavijuočiams trukdant, buvo palaikomi gana gyvi ūkiniai santykiai.

1323-ji metai ir šiaip buvo labai gyvi diplomatinėje Gedimino veikloje. Gediminas, naudodamasis tam tikrais kryžiuočių ordino nesutarimais su savo livonine šaka — kalavijuočiais — ir Rygos arkivyskupu, 1323 m. spalio 2 d. Vilniuje sudarė amžinos taikos sutartį su Rygos, Saaremos, Tartu vyskupais, Talino žemės Danijos karaliaus vietininku, Livonijos magistru ir Rygos miestu. Sudarant sutartį Vilniaus („uppe unseme hus to de Vilne") pilyje dalyvavo net 17 antrosios šalies atstovų. Kitais metais rugpiūčio 31 d. popiežius Jonas XXII tą sutartį patvirtino.

Ypačiai gyvi buvo 1324 metai. Tais metais Vilniuje vyko pasitarimai tarp Gedimino ir popiežiaus legatų atstovų krikšto reikalu. Atstovai buvo priimti pilies menėje, kur tais metais ir vėliau Gediminas sutikdavo savo svečius iš kitų kraštų. 1324 m. lapkričio pradžioje Vilniuje viešėjo ir tarėsi su Gediminu totorių Aukso ordos chano Uzbeko atstovai. 1325 metais Vilniuje Gediminas išleido savo dar nepilnametę dukterį Aldoną už Vladislovo Lokietkos sūnaus Kazimiero, vėliau žinomo Lenkijos karaliaus Kazimiero Didžiojo vardu (jis 1364 m. įsteigė Krokuvos universitetą). Prieš ištekėdama Aldona buvo pakrikštyta Onos vardu. Taigi, Vilniaus miestas jau buvo išaugęs prieš 1323 metus. Šįmet galime švęsti sukaktį.

Ir Vilniaus garsas pasklido visoje Europoje, ir įsijungė jis į kitų Europos miestų šeimą. Išaugo Vilniaus pilys, miestas pasipuošė puikiais rūmais, reto grožio bažnyčiomis, kurios savo puošnumu prilygo Vakarų Europos žymiesiems architektūros paminklams. Vilnius tapo būdingu Vidurio ir Vakarų Europos miestu.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 Dlugossi sev Longini, *Historiae Poloniae,* lib. X, Lipsiae, 1711, p. 116; lenkiškas vertimas: Jana Długosza Kanonika Krakowskiego, *Dzieje Polskich ksiąg dwanaście.* Przekład Karola Mecherzyńskiego, tom III, ks. 10, W Krokowie, 1868, p. 446.

2 *Lietuvos Metraštis. Bychovco kronika,* Vilnius, 1971, p. 60-61.

3 *Kronika Poslka, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi* Macieja Stryjkowskiego. Wydanie nowe . . . przez Mikolaja Malinowskiego, I, Warszawa, 1846, p. 311.

4 T. Narbutt, *Dzieje starożytne Narodu Litewskiego,* t. I, Wilno, 1835, p. 226-229.

5 T. Narbutt, t.p., I, 230-231.

6 Ed. Šturms, „Die Alkstätten in Litauen", *Contributions of Baltic University,* 3, Hamburg, 1946, 36 p.

7 R. Rimantienė ir V. Urbanavičius, „Pagoniška šventykla Žemaitijoje", *Mokslas ir Gyvenimas,* 2, 1971, p. 11-13; duota aukuro nuotrauka ir bendras visos šventovės vaizdas.

8 *Kodeks diplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1387-1468).* Wydali ks. Jan Fijałek i Władysław Semkowicz, I, Kraków, 1932, p. 4-5.
9 t.p., p. 20-21.
10 t.p., p. 24.
11 t.p., p. 26.
12 Jana Dlugosza . . . *Dzieje Polskich* ksiąg dwanaście, III, Kraków, 1868, p. 438-441.
13 *Kronika Polska, Litewska . . .*, II, Warszawa, 1846, p. 78-79.
14 *Lietuvos Metraštis. Bychovco kronika,* Vilnius, 1971, p. 42-45 ir 193-196.
15 *Lietuvos Metraštis,* P. 46.
16 *Lietuvos Metraštis,* p. 50-51.
17 t.p., p. 61-62.
17a *Lietuvos Metraštis,* R. Jaso komentarai, p. 213-214.
17b t.p., p. 64-67.
18 t.p., p. 71.
18a A. Tautavičius, „Archeologiniai radiniai ir paminklai", *Kernavė,* Vilnius, 1972, p. 34-39.
19 *Scriptores rerum Prussicarum,* II, Leipzig, 1863, p. 48-49.
20 *Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glosar.* Hrsg. von Leo Meyer, Paderborn, 1876, p. 191, eilutės 8347-8349.
20a *Das rigische Schuldbuch (1286-1352),* ed. Hermann Hildebrand, St. Petersburg, 1872, Nr. 1267, 1284, 1374.
21 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas,* Vilnius, 1971, p. 36-37.
21a *Scriptores r. Prussicarum,* II, 493-494.
22 *Scriptores r. Prussicarum,* II, p. 146 ir III, p. 77-78.
22a *Scriptores r. Prussicarum,* II, p. 106-107 ir III, p. 95.
23 *Script. r. Prussicarum,* II, p. 587.
24 Z. Ivinskis, „Trakų Galvės ežero salos pilis", *Vytauto Didžiojo Kultūros Muziejaus Metraštis,* I, Kaunas, 1941, p. 139-141 [Buvo ir atskiras atspaudas].
25 J. Orda, „Trakų pusiasalio pilis", *Valstybinės LTSR Architektūros Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis,* II, Vilnius, 1960, p. 51.
26 „Die litauischen Wegeberichte" žr. *Scriptores r. Prussicarum,* II.
27 *Scriptores r. Prussicarum,* II, p. 698.
28 V. Pašuta, t.p., 1971, p. 36.
29 J. Fijałek i Wł. Semkowicz, *Kodeks diplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej,* I, Kraków, 1932, p. 68-70.
30 *Lietuvos Metraštis. Bychovco kronika,* Vilnius, 1971, p. 71-72.
31 M. Stryjchowski, *Kronika Polska, Litewska . . .*, I, 1846, p. 370 ir II, p. 170.
32 Šis vertimas duotas knygoje: *Lietuvių Literatūros Istorijos chrestomatija.* Redagavo K. Korsakas ir J. Lebedys, Vilnius, 1957, p. 121-122.
33 R. Jablonskytė-Rimantienė, „Kai kurie Lietuvos paleolito klausimai", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai,* Serija A, 1(16), 1964, p. 35-51) R. K. Rimantene, *Paleolit i Mezolit Litvy,* Vilnius, 1971, p. 20-21, pav. 6, 57.
34 *Vilniaus miesto istorija,* Vilnius, 1968, p. 21.
35 V. Tizengauzen, *Monety Vostočnego Kalifata,* 1873.
36 *Vilniaus miesto istorija,* p. 37-38.
37 t.p., p. 26.
38 A. Tautavičius, „Amžiai, užkloję velėna", *Šviturys,* 22, 1965, p. 26.
39 *Vilniaus miesto istorija,* 1968, p. 26.
40 *Livländische Reimchronik,* ed. Leo Meyer, Paderborn, 1876, p. 76.
41 *Polnoje sobranije russkich letopisej,* 2, 1908, p. 818.
42 Fr. G. von Bunge, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten,* I, Reval, 1853, p. 252; Ed. Raczyński, *Codex diplomaticus Lithuaniae. E codicibus manuscriptis, in archivo secreto regiomontano asservatis,* Wratislaviae, 1845, p. 19-20.

43 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska . . .*, I, p. 286-287.
44 A. Šapoka, „1949 metų istorinės sukaktys, *Aidai*, 1, 1950, p. 40.
45 J. Latkowski, *Mendog król Litewski*, Kraków, 1892, p. 38.
46 J. Totoraitis, *Die Litauer unter dem Könige Mindowe*, Freiburg, 1905, p. 51.
47 W. Kętrzyński, *O dokumentach króla Mendoga*, Kraków, 1907, p. 19-20.
48 E. Volter, „Gorod Mendoga ili gde iskat Letoviju XIII veka", *Izvestija Otdelenija russkago jazyka i slovestnosti Imper. Akademii Nauk*, XIV, S. Peterburg, 1910, p. 105-102.
49 Plg. E. Volteris, „Kur reikia ieškoti Mindaugo sostinės", *Židinys*, 22, 1935, p. 413-416. [E. Volterį iš dalies šiam naujam ieškojimui įtakojo P. Būtėno naujai surankiota medžiaga, kurią jis buvo įteikęs žymiai anksčiau. Pats P. Būtėnas ir rašė tuo klausimu, žr. „Mindaugo sostinės pėdsakų ieškojimas", *Židinys*, 21, 1935, p. 207-209. Tuos klausimus P. Būtėnas buvo palietęs ir kitur prie įvairių kraštotyrinių vietų ir pan.].
50 S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII*, Lwów, 1925, p. 75.
51 M. Limanowski, „Najstarze Wilno", *Wilno i ziemia Wileńska*, I, Wilno, 1930, p. 133-134.
52 H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczęstwa i państwa Litewskiego*, 2, Wilno, 1932, p. 110.
53 K. Būga, *Rinktiniai raštai*, I, Vilnius, 1958, p. 135.
54 *Aidai*, 1, 1950, p. 39.
55 R. Batūra, „XIII a. Lietuvos sostinės klausimu", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, serija A*, 1(20), 1966, p. 141-165, ypač nuo 153 ir t.t.
56 I. Daniłowicz, *Skarbiec diplomatów papeżkich, cesarskich, królewskich, książęcych*, Wilno, 1860, p. 84.
57 t.p., 85-86.
58 I. Daniłowicz, t.p., p. 85.
59 Fr. G. von Bunge, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, III, Nr. 279 a, p. 50-51.
60 *Scriptores rerum Prussicarum*, II, Leipzig, 1863, p. 42-43, išnaša 3.
61 R. Krs. (Krasauskas), „Vitas", LE, XXXIV, 1966, p. 372.
62 A. Prochaska, *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376-1430*, Cracoviae, 1882, p. 33.
63 A. Prochaska, t.p., p. 996-997.
64 Z. Ivinskis, „Žemaičių (Medininkų) vyskupijos įkūrimas (1417) ir jos reikšmė lietuvių tautai", *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo Darbai*, VII, Roma, 1972, p. 104-105, 113.
65 A. Tautavičius, „Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai", *Valstybinės LTSR Architektūros Paminklų Apsaugos Inspekcijos Metraštis*, II, Vilnius, 1960, p. 14-16, pav. 8-12.
66 J. Puzinas, „Trečiosios Vilniaus pilies beieškant", *Metmenys*, 3, 1960, p. 164-171.
67 F. V. Pokrovskij, *Archeologičeskaja karta Vilenskoj gubernii*, Vilna, 1893, p. 56.
68 V. Tizengauzen, *Monety Vostočnego Kalifata*, Peterburg, 1873.
69 M. Limanowski, „Najstarsze Wilno", *Wilno i ziemia Wileńska*, I, Wilno, 1930, p. 127-129, 133, 138.
70 *Gedimino laiškai*, parengė V. Pašuta ir I. Štal, Vilnius, 1966, p. 133-135.
71 Čia turime galvoje bažnyčia Naugarduke.
72 *Gedimino laiškai*, p. 29-36.
73 *Gedimno laiškai*, t.p., p. 37-45.
74 *Gedimino laiškai*, t.p., p. 51.

* * *

Pirmą kartą spausdinta kiek sutrumpinus: *Lituanistikos Instituto 1973 Metų Suvažiavimo Darbai,* Chicago, Ill. 1975, 9-24 p. (ir su Copyright). Bet autoriui mirus, niekas nieko nesiklausęs persispausdino: *Rytų Lietuva. Studia Lituanica,* IV, Chicago, Ill. 1980, 17-37 p. ir savo nuožiūra įdėjo nuotraukų. Iš šio leidinio dar kartą persispausdino sava nuožiūra: „Naujienos", 1980 gegužės-birželio mėn. Dabar spausdinama iš rankraščio ir įdedama tik dalis nuotraukų, kurios buvo sužymėtos skaidrėms, rankraščio paraštėse; jos buvo rodomos per Lituanistikos instituto suvažiavimą 1973 m., bet dabar kai kurių buvo atsisakyta, nes jų dalis kartotųsi šiame leidinyje, o kitos, iš įvairios spaudos, labai būtų neryškios.

TREČIOSIOS VILNIAUS PILIES BEIEŠKANT

Lietuvos sostinės lankytojo žvilgsnis pirmiausia nukrypsta į Gedimino kalną ir jame išlikusius senosios pilies griuvėsius. Gedimino kalnas yra tapęs lietuvių tautos šventove, o jame išsistiebęs bokštas — laisvės simboliu. Daugumui Vilniaus lankytojų ir atrodo, kad tai buvusi vienintelė pilis, kadaise gynusi sostinę nuo priešų. Tačiau, kaip matyti iš istorinių šaltinių, XIV amžiaus pabaigoje Vilniuje buvusios net trys pilys: Aukštutinė, Žemutinė ir Kreivoji.

Daugiausia tyrinėta ir geriausiai žinoma *Aukštutinė pilis,* kurios liekanos matomos Gedimino kalne. Šios pilies praeičiai nušviesti turime šiek tiek istorinių žinių, įvairių laikotarpių pilies vaizdų bei planų, apie jos kiek vėlyvesnę praeitį gyvai liudija išlikę griuvėsiai ir pagaliau čia 1940 metais buvo atlikti bandomojo pobūdžio archeologiniai kasinėjimai. Iš tų tyrinėjimų mes sužinome, kad Gedimino kalne jau V-VIII amžiuje yra buvusi sodyba, o XIII amžiuje stovėjusi medinė pilis,[1] kuri Mindaugo laikais, greičiausiai, yra turėjusi tam tikros reikšmės. Vėliau Gediminui Vilnių pavertus sostine, (apie 1323 metus), kalne buvusi gynybinio pobūdžio pilis, turėjo būti atitinkamai pertvarkyta ir sustiprinta. Pagaliau XIV amžiaus pabaigoje ginamoji siena yra buvusi mūrinė, o XV amžiaus pradžioje Vytautas pastatydino naują gotikinę pilį, vėlyvesniais laikais remontuotą ir perstatytą.[2]

Antroji pilis, vadinama *Žemutine,* stovėjo Gedimino kalno papėdėje, apačioje, tarp kalno ir katedros. Apie jos pradmenis tuo tarpu neturime pakankamų duomenų. Tačiau reikia tikėtis, kad nuo 1955 metų vykdomuose kasinėjimuose Žemutinės pilies rajone bus susidurta su įvairių laikotarpių Žemutinės pilies liekanomis ir apskritai bus išaiškinta legendomis apipinto vadinamo Šventaragio slėnio praeitis. Pastarųjų penkerių metų kasinėjimų metu čia jau atkastos liekanos senosios šv. Onos bažnyčios, ištirti pamatai ir kitos statybos detalės 1551-1572 metais Žygimanto Augusto statytosios šv. Onos-Barboros bažnyčios-mauzoliejaus, atidengti vad. „Jaunosios karalienės rūmų" likučiai, mediniai XVI-XVII amžiaus pastatai ir kt. Vietomis jau užkliudyti ir ankstyvesnių laikų sluoksniai, kuriuose surasta XI-XIII amžiaus senienų, pav. žalvarinės pasaginės segės liežuvėlis, pusė žalvarinio kryželio-relikvijoriaus ir kt. Jau aptikta ir XIII-XIV amžiaus medinių gyvenamųjų ir ūkio pastatų liekanų. Vienas iš jų buvo surėstas iš rąstų, be pamatų, su medinėmis grindimis, 4,5 x 3 m dydžio; antrasis

pastatas yra buvęs didesnis, 8 x 5,5 m dydžio, su akmeniniais pamatais.[3] Ar tuo metu jau buvo pastatyta ir medinė Žemutinė pilis, paaiškės tik atlikus nuodugnius archeologinius kasinėjimus. Labai galimas daiktas, kad, Gediminui įsikūrus Vilniuje, Žemutinė pilis jau yra buvusi. 1323 metų spalio mėn. 2 d. taikos sutartyje su Livonijos ir Estijos miestais įsakmiai pasakyta, kad ji sudaryta „Mūsų Vilniaus pilyje" (Datum in castro nostro Vilna), o vokiškame tos pačios sutarties vertime pažymėta „uppe dem hus thor Vilne".[4] Deja, iš šio pilies paminėjimo negalima nuspręsti, kuri pilis (Aukštutinė ar Žemutinė) turėta galvoje. Reikia manyti, kad Vytautas, statydamas mūrinę ginamąją pilį Gedimino kalne, tuo pačiu metu ar vėliausiai prieš numatytą savo karūnaciją bus pasistatydinęs mūrinius rūmus savo rezidencijai. Vėliau turime nemaža žinių apie Žygimanto Senojo, ypač Žygimanto Augusto puikius renesansinius rūmus, kurie 1799 metų rusų valdžios įsakymu imta griauti, ir 1803 metais jau nebeliko žemės paviršiuje jokių šio įdomaus ir vertingo architektūrinio paminklo pėdsakų. Apie tų Žemutinės pilies rūmų puošnumą liudija visa eilė išlikusių piešinių, ypačiai Prano Smuglevičiaus akvarėlės.[5] Puošmeninių rūmų dalių, krosnių koklių ir kt. jau yra surinkta betvarkant katedros aikštę ir dabar vykdant tyrinėjimus netoli rūmų pamatų.

Apie trečią Vilniaus dalį, vadinamąją *Kreivąją* (Curvum castrum, Curwn, Coruum castrum Wilne), sužinome iš Vygando Marburgiečio kronikos, Bornbacho bei Jono Posilgės metraščių, 1409 m. rugsėjo mėn. 9 d. Jogailos skundo prieš Vokiečių ordiną ir iš priedų prie bylos, svarstytos 1416 metais Konstancos susirinkime.[6] Visa suglaudus, susidaro šis 1390 metų Vilniaus užpuolimo vaizdas. 1390 metų vasarą Vokiečių ordinas, padedamas Vytauto, išsiruošė žygiui į Vilnių. Pagalbon atvyko daugybė savanorių riterių iš Vakarų Europos — Vokietijos, Prancūzijos ir Anglijos. Talkininkų tarpe yra buvęs Lancasterio kunigaikštis Derby, vėliau (1399-1413 m.) buvęs Anglijos karaliumi Henriku IV, Fridrichas, Saksonijos kurfiurstas ir kiti. Susirgus ordino magistrui, sutelktinei kariuomenei vadovavo ordino marš. Engelhardas Rabe. Ordino kariuomenė buvo apsirūpinusi tais laikais moderniomis puolimo priemonėmis: taranais, akmenų mėtomaisiais pabūklais, judamaisiais bokštais, apsauginiais „stogais" (vok. schirmen), kuriais prisidengdami artinosi prie pilies ginamųjų sienų, patrankomis ir kt. Iš Prūsų kariuomenė plaukė laivais Nemunu, vėliau Nerimi iki pat Vilniaus. Prie Kauno prisijungė dar kalavijuočių ordino kariuomenės daliniai. Žygyje dalyvavo ir nemažas žemaičių kariuomenės būrys, vadovaujamas Vytauto, tuo metu kovojusio dėl savo tėviškės su Jogaila. Ties Kaunu įvyko mažų susirėmimų su Skirgailos kariuomene. 1390 metų rugsėjo 4 d. visa kariuomenė pasiekė Vilnių. Ordino maršalas Rabė sustojo prie Žemutinės pilies, Livonijos magistras prie „Miszeho-

li" (Maišiogalos?) kaimo Neries krante. Vilniuje tuo metu yra buvusios trys pilys, kurių viena vadinosi *Kreivąja*. Šioje pilyje buvo suspietę daugybė karių, kilmingųjų ir paprastųjų abiejų lyčių žmonių, susirinkusių pilies ginti ir joje ieškotis prieglaudos. Pilies gynybai vadovavo Jogailos brolis Karigaila, kuris buvo pasikrikštijęs Kazimieru. Įgula buvusi stipri, bet dar puolimui neprasidėjus, kaip rašoma Jogailos skunde, savųjų išdavikų pilis viduje daugelyje vietų padegta. Gaisro metu žuvę daugybė žmonių. Priešai, įsiveržę į pilį, ėmę žudyti žmones. Karigaila, bebėgąs į kitą žemiau esančią pilį buvęs sugautas, nuvestas pas Ordino magistrą, nukirsdintas, o jo galva, užmauta ant ilgos ieties, nešiota pilyje bei rodyta kariams. Kitas Vilniaus pilis Ordino kariuomenė buvo apsupusi net penkias savaites (iki spalio mėn. 7 d.), bet jų negalėjo paimti. Vokiečiai su visais savo talkininkais turėjo grįžti į Prūsus. Nuostolių abejose pusėse būta daug. Iš Vytauto pusės žuvo jo brolis Tautvilas (Kondradas).

Kur gi yra buvusi ta Kreivoji pilis? Ją lokalizuojant, susiduriama su dideliais sunkumais, nes ta pilis po 1390 metų sudeginimo nebeiškyla šaltiniuose išskyrus paminėtą 1409 metų Jogailos skundą ir 1416 metų bylą Konstancos susirinkime. Atrodo, kad ji po sunaikinimo nebebuvo atstatyta. Vygandas Marburgietis, aprašydamas 1394 metų žygį į Vilnių, tepamini 1390 metais sunaikintos pilies vietą *kalne* (in loco antiqui castri in monte).[7] Lenkų istoriografas Jonas Dlugošas temini dvi Vilniaus pilis: Kreivąją, 1390 metais sudegintą, ir Aukštutinę (superius), to žygio metu nepaimtą. Lietuvos metraštyje rašoma, kad Gediminas, Vilniaus įkūrėjas, pastatęs dvi pilis: vieną Žemutinę — Šventaragio slėnyje, antrą — Kreivajame kalne, dabar vadinamame Plikuoju (založil gorod odin na svinte roze nižnij, a drugoj na Krivoj gore, kotoruju nyne zovut Lysoju).[8] Taigi ir šios trumputės užuominos nedaug tepadeda Kreivąją pilį lokalizuoti. Todėl ir atskirų Vilniaus praeities tyrinėtojų nuomonės tuo klausimu nevienodos. Tad trumpai susipažinkime su jomis.

M. Balinskis Kreivąją pilį tapatina su Žemutine.[9] Šią nuomonę tenka iš anksto atmesti, nes Jogailos skunde aiškiai pasakyta, kad jo brolis Karigaila buvęs pagautas bebėgąs iš Kreivosios pilies į kitą žemiau esančią pilį (ad aliud inferius castrum).

Nemaža tyrinėtojų grupė laiko Vilniaus užuomazgos centru Bokštą, nedidelę pakilumą tarp Vilnios ir Bokšto gatvės. Čia, esą, buvus ir pati ankstyviausia Vilniaus pilis, siekianti dar priešgediminius laikus. Norima net Bokšto kalne išlikusius mūrinius požemius įjungti į senosios pilies sistemą.[10] Tačiau visi tie tvirtinimai nėra paremti jokia įrodomąja medžiaga. Ši vieta nei topografiškai, nei strategiškai negalėjo vaidinti žymesnio vaidmens senojo Vilniaus istorijoje, nes ta pakiluma yra

tolokai nuo ano meto miesto centro. Prieš II pasaulinį karą čia nuodugniai ieškota kokių nors senosios sodybos pėdsakų, bet niekur jų neaptikta. Bokšto bei Subačiaus gatvių kampe esą požemiai (didelis pusiau apskritas barbakanas, išmūrytas iš akmenų ir stambių plytų, su ilgu koridorium) yra atsiradę ne anksčiau kaip XVI amžiaus pradžioje, maždaug tuo pačiu metu, kaip ir Subačiaus vartai, ir yra susiję su miesto ginamųjų sienų statyba.[11]

J. Fijalekas iškėlė mintį, kad visos trys Vilniaus pilys esančios buvusios Gedimino kalno rajone: Aukštutinė — Gedimino kalne, Žemutinė — atkalnėje (?!) ir Kreivoji — kalno papėdėje. Savo tvirtinimui jis remiasi 1387 metų Jogailos privilegija Vilniaus miestui, kur kalbama apie Vilniaus pilis kaip apie vieną vienetą.[12] Ir J. Fijaleko teigimai nėra įtikėtini, nes visos trys pilys negalėjo sutilpti palyginti mažame plote. Ypač kelia abejonių pilies buvimas atkalnėje. Gedimino kalno šlaitai yra statūs, todėl bet kurioje jo atkalnėje tikrai nebuvo įmanoma pastatydinti pilies. Vienintelis nuolaidesnis Gedimino kalno šlaitas yra buvęs tik šiaurinėje dalyje. Jei ten būtų buvusi pastatyta medinė pilis, tai ji vis tiek turėjo būti susijusi su kitomis dviem pilimis. Užėmus kurią nors vieną pilį, lengviau atsidarytų kelias priešui įsibrauti ir į kitas pilis. Tiesa, Burgundijos riteris ir diplomatas Ghillebert de Lannoy :1386-1462), 1413-1414 metų žiemą apsilankęs Vilniuje, trumpai ir nelabai aiškiai aprašo vytautinę pilį. Esą, pilis stovinti labai aukštame smėlingame kalne, apsupta akmenimis, žemėmis ir mūru, o viduje visa pastatyta iš medžio; paminėtos sutvirtintos pilies sienos nuo kalno, esą, leidžiasi žemyn dviem šonais iki pat apačios, ir toje tvirtovėje esą daug namų; šioje pilyje ir tvirtovėje paprastai reziduojąs Vytautas.[13] Čia mus kiek intriguoja tos dviem šonais žemyn besileidžiančios sienos iki pat apačios. Ar čia tos sienos jungė Aukštutinę pilį su Žemutine, ar tame aptvare yra buvusi 1390 metais sudeginta Kreivoji pilis, — be archeologinių kasinėjimų neįmanoma į tą klausimą atsakyti. Tai ateities tyrinėjimų uždavinys.

Pagaliau V. Holubavičius, remdamasis savo 1933 ir 1939 metų kasinėjimais Bekešo kalne, dešiniajame Vilnios krante, į pietų rytus nuo Trijų Kryžių, priešais Gedimino kalną, nori nukelti Kreivąją pilį į *Bekešo kalną*. Kasinėjimų metu čia susidurta su būdingomis XIII-XIV amžiaus sodybos liekanomis. Čia surasta kelių labai blogai išlikusių, sudegusių medinių pirkių liekanų su medinėmis grindimis ir krosnim kampuose, įvairių naminių ir laukinių gyvulių kaulų, suanglėjusių rugių ir kviečių, puodų šukių, ornamentuotų vingiais, spaudu bei įstrižainiais brūkšneliais, geležinių peilių, cilindrinių užraktų ir jų raktelių, dvinarės žirklės ir kt. Iš tų bandomojo pobūdžio kasinėjimų V. Holubavičius teigia, kad tik Bekešo kalne galėjusi stovėti Kreivoji pilis, nes ji buvusi netoli kitų dviejų pilių, kad ši vieta savo tereno savybėmis tikusi piliai

statydintis, nes kalnas esąs pakilęs nuo Vilnios vandens lygio apie 50 metrų ir sunkiai prieinamas iš visų pusių.[14] Tačiau, geriau įsižiūrėję į topografinę to kalno padėtį, matome, kad jis piliai, pagal ano meto strateginius reikalavimus, visai netiko. Daubos aplinkumoje nematyti jokių pylimų ir griovių liekanų. Tik nuo Vilnios pusės ta vieta yra buvusi gana saugi. Pagaliau kasinėjimų metu neaptikta nei sudegusios pilies liekanų, nei ginklų, išskyrus vieną strėlės antgalį. Iš visa ko atrodo, kad čia yra buvusi paprasta sodyba, kuri, greičiausiai, buvo sudeginta 1390 metais Kreivosios pilies užėmimo metu. Tokių sodybų būta ir tarp Bekešo bei Stalo kalnų. Tai liudija ir 1956 metų pavasarį atlikti bandomojo pobūdžio kasinėjimai vadinamajame Dainų slėnyje. 1955 metų rudenį, ruošiant vietą dainų šventėms Vilnios ir Neries santakoje, į šiaurę nuo Plikojo kalno, tarp jo ir Bekešo bei Stalo kalnų, imta ardyti senosios sodybos liekanos. Ardomosiose vietose atlikti tyrinėjimai yra davę įdomių rezultatų. Pasirodo, kad tas slėnis nuo Neries iš vakarų ir šiaurės vakarų pusės buvo apsaugotas pylimu. Slėnio gale esančiame skardyje susidurta su to pylimo pagrindu — akmenų grindiniu, kuris toje vietoje yra buvęs 11 metrų ilgio ir 2 metrų pločio. Kita pylimo dalis jau buvo visai sunaikinta. Apie 45 m. į pietus nuo pylimo likučių, pačioje Plikojo kalno papėdėje, ištirtame 250 kv. m. plote aptikta sudegusios sodybos pėdsakų. Čia surastas keturkampis 4,8 x 4,7 m dydžio gyvenamasis pastatas, stovėjęs pietų rytų-šiaurės vakarų kryptimi. Pastatas neturėjo pamatų, rąstų vainikas klotas tiesiog ant žemės. Rąstai kampuose buvo suręsti (sukirsti). Kaip galima spręsti iš palei sienas surastų apdegusio molio gabalų, plyšiai tarp sienojų turėjo būti užtepti moliu. Pirkios grindys buvo iš plačių storų tašytų lentų (kai kurios jų yra buvusios iki 30 cm pločio), klotų išilgai namą taip pat ant žemės, be jokių skersinių sijų. Vakariniame pirkios kampe stovėjo krosnis, kurios pagrindą sudarė trys skersai grindų padėti apie 25 cm storio rąsteliai, o ant jų viršaus uždėtos 6-8 cm storio plačios tašytos pliauskos, kurių vienas galas buvo įremtas į sieną, kad tvirčiau laikytųsi. Šis medinis krosnies pagrindas užpiltas kelių centimetrų storio molio sluoksniu, o jo viršuje jau plūktas židinys. Viršutinė krosnies dalis nebeišlikusi. Po grindimis, prie pietų vakarinės sienos, yra buvęs apie 1,1 x 0,95 m dydžio ir apie 0,9 m gylio rūselis, kurio sienos išklotos plonomis lentelėmis. Pirkia sudegusi, teišlikęs apatinis vainikas. Prie pirkios yra buvusi dar nedidelė pašiūrė, kurios viduje rastas apie 40 cm skersmens statinėlės ar katilo dugnas. Apie 1,9 m nuo pirkios susidurta su nedidelio sudegusio tvartelio liekanomis. Tvartelyje rasti apdegę karvytės griaučiai. Kad apsaugotų sodybėlę nuo liūčių vandens, tarp Plikojo kalno ir sodybos iškastas griovys ir supiltas apie 70 cm aukščio pylimėlis. Nuėmus šios sodybos pastatų likučius, 60 cm gilumoje susidurta su dar ankstyvesnio pastato liekanomis, kurios paliktos

netyrinėtos. Tiek pastatų viduje, tiek ir už jų ribų surasta įdomios medžiagos čia gyvenusių žmonių kultūrai pažinti. Daugumas radinių priskiriami XIII-XIV amžiui. Iš svarbesnių radinių pažymėtini: naminių ir laukinių gyvulių kaulai, žiestų puodų šukės (labai giminingos su Bekešo kalne aptiktomis), molinė sudaužyta lėkštė-vazelė (jos skersmuo 16,5 cm, gylis 2,6 cm, kojelės skersmuo 7,6 cm ir aukštis 5 cm), nedideli geležiniai peiliukai, cilindriniai ir keturkampiai užraktai, įvairios formos rakteliai, geležinis apvalainės formos skiltuvas, dvinarės žirklės, geležinis 10,5 cm ilgio šaukštas, 4,7 cm ilgio įtveriamasis strėlės antgalis keturkampe galvute, geležinis pentinas su žvaigždute ar rateliu per vidurį, nuo ugnies susiliejęs žalvarinio indo ar ąsos fragmentas, stambios žalvarinės lėkštės ar dubens dalis, žalvarinės meškerės kabliukas su maža užbarzdėle, akmeninis varpstelis, kaulinis XI-XIII amžiaus kiaušinis, suanglėjusių rugių, audinio, plaušinių virvių liekanų ir kt. A. Tautavičius sprendžia, kad ta sodyba bus sudegusi drauge su visu turtu, net su gyvulių tvartu, greičiausiai tada, kai buvo sudeginta ir Kreivoji pilis 1390 m. Jo manymu, ta Kreivoji pilis buvusi Plikajame kalne, kurio viršuje yra išlikęs didelis pylimas. Bekešo kalnas ir dabartinis Dainų slėnis, greičiausiai, sudaręs Kreivosios pilies priešpilį, todėl ir sodybos iš šiaurės vakarų pusės buvusios apsaugotos pylimo.[15]

Kasinėjimai Bekešo kalne ir dabartinio Dainų slėnio dalyje rodo, kad priešais Gedimino kalną, antroje Vilnios pusėje, XIV amžiuje yra buvę sodybų, sudegusių, greičiausiai, vienu metu, gal būt, kartu su Kreivąja pilimi. Tose sodybose surastos kaip tik tam laikotarpiui būdingos geležinės strėlės liūdija, kad čia netoliese būta kovos. Plikajame kalne išlikęs didžiulis pylimas įrodo, kad ten yra buvusi sustiprinta vietovė. Nuolaidus kalno paviršius ir galėjo duoti tai piliai Kreivosios vardą. Reikia tikėtis, kad būsimieji archeologiniai kasinėjimai galutinai išaiškins Kreivosios pilies paslaptis.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 E. ir V. Holubovičiai, „Gedimino Kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas", *Lietuvos Praeitis I,* 1941, 649-691; J. Puzinas, „Vilniaus proistorė", *Aidai* 1955 nr. 6, 211-219.

2 J. Puzinas, „Gedimino kalnas Vilniuje", *Lietuvių Enciklopedija VII,* 1956, 71-75.

3 A. Tautavičius, „1955-1957 mm. kasinėjimai Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje", *Lietuvos Mokslų Akad. Darbai, serija A,* 1, 1958, 91-111; (''), „Archeolog. kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje 1957-1958 mm." (*ten pat, serija A, 1* [6], 1959, 115-134); (''), „XVI-XVII a. mediniai gyvenamieji pastatai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje", *Iš lietuvių kultūros istorijos II,* 1959, 21-29.

4 F. G. von Bunge, *Liv-, Est- und Kurlaendisches Urkunderbuch II,* 152; J. Puzinas, „Gediminas Vilniuje", *Aidai,* 1956 nr. 9, 381-387.

5 W. Zahorski, *Stare Wilno w rysunkach Smuglewicza,* 1912. W. Studnicki, *Wilno z przed stu lat 1912.*

6 *Scriptores rerum Prussicarum, II,* 1863, 642, 657-659; III, 165 ir kt.; A. Prochaska, *Codex epistolaris Vitoldi, Magnis Ducis Lithuaniae 1376-1430,* Cracoviae 1882, 194-196, 1009-1010, 1033.

7 *Scriptores rerum Prussicarum, II,* 65 t.

8 *Polnoje sobranije russkich letopisej,* XVII, 1907, 261-262.

9 M. Balinski, *Historya miasta Wilna,* I, 1836.

10 M. Limanowski, „Najstarze Wilno", *Wilno į Ziemia Wilenska,* I, 1930, 142; W. Studnicki, „Wilno w rzędzie stolie Rzeczpospolitej", *ten pat,* I, 1930, 144; W. Semkowicz, „Hanul i jego rod", *Ateneum Wilenskie,* VII, 1930-3-4.

11 J. Klos, *Wilno,* 1937.

12 J. Fijatek, „Opisy Wilna az do polowy wieku XVII", *Ateneum Wilenskie,* 3-4, 1923, 31' tt.

13 P. Klimas, „Ghillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais", *Praeitis,* II, 1933.

14 W. Holubowicz, „Gdzie stal trzeci zamek Wilna zburzony przez Konrada Wallenroda w 1390 r.", *Kurier Wilenski,* 1939.IV.8.; ('"), „Krzywy Grod z XIV w. na Gorze Bekieszowej w Wilnie", *Wilno,* I, 1939, 27-35; V. Golubovič i E. Golubovič, „Krivoj Gorod — Vilno", *Kratkije soobščenija o dokladach i polevych issledovanijach Instituta Istorii Materialnoj Kultury,* XI, 1945, 114-125.

15 A. Tautavičius, „Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities", *Iš lietuvių kultūros istorijos,* I, 1958, 94-103.

* * *

Perspausdinta iš „Metmenų", 3, 1960, 164-171 p., pasirašytas — Jonas Puzinas; išnašos dabar nukeltos į straipsnio galą.

GARDINO PILYS

ĮVADAS

Gardino srities proistorė archeologiškai dar nėra pakankamai ištirta, kad galėtume atstatyti visai aiškų to krašto gyventojų kultūros ir etninių santykių vaizdą. Kaip rodo abejuose Nemuno krantuose ir palei jo kairiuosius bei dešiniuosius intakus (Katra, Ščara, Ditva ir kt.) ir prie Svitezės ežero aptiktos akmens amžiaus stovyklos, čia jau nuo mezolitinio laikotarpio gyventa svidrinės kultūros medžiotojų ir žvejų. Ypačiai apstu neolitinio laikotarpio ir žalvario amžiaus pradžios stovyklų, kuriose randama mikrolitinių titnaginių dirbinių (širdinės ir rombinės formos strėliukių, peiliukų ir kt.), šukinės ir brūkšniuotosios keramikos liekanų. Žemiau Gardino prie pat Nemuno aptikta kaikur akmens amžiaus titnago kasyklų liekanų. Taigi, Žalvario amžiuje Gardino srityje jau gyveno *baltai,* iš kurių vėliau čia susiformavo lietuviai ir jotvingiai. Baltiškosios kultūros liudininkai Gardino srityje — žalvariniai atkraštiniai kirviai, akmeniniai gyvatgalviai kapliai (Zervynos, Slanymas; ir netrukus plačiai išplitusi brūkšniuotoji keramika. Ankstyvajame geležies amžiuje ir pirmaisiais amžiais po Kr. gausu piliakalnių, įrengtų gamtos gerai apsaugotose vietose. Pradžioje piliakalnių sustiprinimai yra buvę menki, bet IV-V amž. jau susiduriame su pylimais ir grioviais. Tuose piliakalniuose ir atvirose gyvenvietėse vyrauja brūkšniuotoji keramika, būdinga rytinių baltų, ypač rytinių lietuvių kilčių gyvenamam plotui iki III-IV amž. po Kr. Tokį etninį priklausomumą liudija ir baltiški vietovardžiai, ypač vandenvardžiai, išplitę net iki aukštutinio Padnieprio sričių. Krašte buvo išplitusi žemdirbystė ir gyvulininkystė. Apie tai kalba randami geležiniai pjautuvai, akmeninės trinamosios girnos, moliniai verpsteliai ir kt. Iš vietinės balų rūdos gaminta geležis, o iš įvežto žalvario — papuošalai. Apie prekybinius ryšius su Romos imperijos provincijomis liudija randamos romėnų monetos. Slanymo aps. aptiktas lobis, susidedąs iš 44 monetų nuo Vespasiano (69-79 po Kr.) iki Komodo (180-192 po Kr.). Atskirų romėniškų monetų rasta ir Naugarduko srityje. Mirusieji IV-V amž. laidota pilkapiuose, apdėtuose akmenų vainiku (VIII-IX amž. tie vainikai pranyksta), bet nuo VI amž. iki pat istorinių laikų pradžios mirusieji deginta ir laidota apvalios formos pilkapiuose. Čia vyrauja

lietuvių kultūrai būdingi papuošalai, ginklai ir darbo įrankiai. Žemdirbystė, gyvulininkystė ir metalo apdirbimo menas dar labiau sustiprėja.

Antrojoje I tūkstantmečio po Kr. pusėje į pietines ir pietų rytines Panemunio sritis pradeda veržtis rytiniai slavai, kuriems sovietiniai archeologai skiria ilgus ir pailgos formos pilkapius. Tačiau ir tuose slavams priskiriamuose pilkapiuose dažnai susiduriame su lietuviams būdinga laidosena bei medžiagine kultūra. IX-XI amž. slavų ekspansija sustiprėja, bet lietuviai ir toliau palieka gyventi savo senosiose sodybose. Apie tai liudija ir toliau tebenaudojami ankstyvesnių laikotarpių pilkapynai. XI-XII amž. lietuviai savo mirusiuosius degino ir laidojo pilkapiuose, o slavai nuo XI amž. ima laidoti savo mirusiuosius nedegintus. Tikslių lietuvių ir rytinių slavų ribų XI-XII amž. dar neįmanoma nustatyti, nes Gardino sritis archeologiškai nėra kaip reikiant ištirta. Be to, tuo metu ir negalima kalbėti apie visiškai aiškias abiejų etninių grupių ribas, nes, ryšium su slavų ekspansija, daug kur lietuvių tebegyventa mišriai su slavais: vienur lietuvių pilkapių aptinkama jau slavų apgyventose vietose, o kitur — slavų pilkapių grynai lietuviškosiose srityse. Pavyzdžiui, prie Naugarduko susiduriame ir su lietuviškais, ir su slaviškais pilkapiais.

Ligi šiol dar kaip reikiant neišaiškinta, kurioje Gardino srityje yra gyvenę jotvingiai. Tikra, kad jotvingių gyventa Užnemunėje į šiaurės vakarus ir vakarus nuo Gardino. Kai kurie archeologai (V. V. Sedov) pilkapius, aptinkamus Valkavisko, Slanymo ir Naugarduko srityse priskiria jotvingiams. Esama tose srityse ir etnoniminių vietovardžių, susijusių su jotvingių vardu, pvz.: *Jatvez'* prie Svisločiaus upės, *Jatvessk* prie Naugarduko, *Jatvez'* prie Zietelos ir t.t. Tų vietovardžių amžius neaiškus: ar jie yra priešistorinių ar istorinių laikų palikimas, tegalės išspręsti ateities studijos.

XII amž. Gardinas ir gretiminės sritys į pietų rytus patenka čia pat susidariusios Juodosios Rusios (rusinų) politinėn įtakon, bet po 1219 m. Lietuvos taikos sutarties su Haliču ir Volinija Lietuvos įtaka tolydžio stiprėja ir dar prieš XIII amž vidurį ta sritis jau įeina į Mindaugo valdas kartu su Valkavisko, Slanymo, Naugarduko ir kitomis pilimis.

GARDINO PILYS

Ankstyvojo Gardino branduolį sudarė du kompleksai pilių, įsikūrusių aukštame deš. Nemuno krante: *Senoji,* arba *Aukštutinė* pilis (Arx superior), buvusi vad. Pilies kalne, Gardinės ir Nemuno santakoje, ir *Žemutinė* pilis (Arx inferior), vėliau vadinta *Karališkaisiais rūmais* (Domus regia), užėmusi didelį plotą čia pat greta už griovio, sujungto

Gardino pilys paskutiniu metu

tiltu. Prie abiejų pilių visumos išaugo Gardino senamiestis, kur vykdant statybos darbus, 2-4 m gilumoje susiduriama su medinių grindinių ir rąstinių trobesių (sienos surąstos iš gulsčių sienojų) liekanomis. Prie buv. Bernardinų g. yra išlikusi Pilkapių gatvė. Ta vietovė „Kurgan" (pilkapis) minima ir 1560-1561 m. Gardino ekonomijos (mensa regia) apraše.[1] Pavadinimas rodo, kad toje vietovėje galėjo būti priešistorinis pilkapynas. Nemune prie Koložos bažnyčios ir už bažnyčios, daržuose, surasta IV amž. romėniškų monetų.

SENOJI, ARBA AUKŠTUTINĖ PILIS

Šiai ankstyviausiai Gardino tvirtovei ir piliai vieta parinkta puikioje strateginėje padėtyje: iš pietų ir šiaurės vakarų status Nemuno krantas, šiaurėje pilį supa Nemuno intakas Gardinė, iš šiaurės rytų, rytų ir pietų rytų pilies kalnas atskirtas nuo Žemutinės pilies, vėliau Karališkųjų rūmų, gilaus, greičiausiai, natūralaus griovio. Senosios pilies kalno šlaitai statūs, dabartinis pilies kiemo aukštis nuo Nemuno vandens

lygmens 28 m. Anksčiau pilies kalno plotas buvo didesnis, bet krantams nuolat griūvant į Nemuną, jis sumažėjo.

Tyrinėjimai. Kadangi Nemunas griovė Senosios pilies krantą, 1928 m. sudaryta komisija krantui sustiprinti ir įvairių laikotarpių mūrinės statybos, ypač Vytauto pilies, likučiams apsaugoti. Senosios pilies papėdėje, prie Nemuno, pastatyta plati akmeninė krantinė. Pačiam krantui sustiprinti, deja, buvo nutarta nukasti žemę iš pilies kiemo ir ja išpilti Nemuno skardžius. Atidengiant mūrinės architektūros liekanas, archeologijai reikšmingas kultūrinis sluoksnis buvo sunaikintas, surasti radiniai, išimti iš įvairių laikotarpių sluoksnių, yra nustoję mokslinės reikšmės. Tiems nesistemingai vykdomiems kasinėjimų darbams 1931-1937 m. vadovavo Gardino muziejaus direktorius Józef Jodkowski. 1933 m., minint Stepono Batoro 400 metų gimimo sukaktį, sudarytas specialus vaivadinis komitetas Stepono Batoro rūmams restauruoti ir moksliniams tyrinėjimams pilies kieme atlikti. Nuo 1936 m. liepos mėn. architektūrinius Vytauto pilies ir Stepono Batoro rūmų matavimus bei tyrinėjimus vykdė inž. Jarosław Wojciechowski, o archeologiniams kasinėjimams 1937-1939 m. vadovavo dr. Zdzisław Durczewski (1908-1944). II pasaulinio karo metu Gardino muziejuje saugoma dokumentinė medžiaga didele dalimi dingo. 1949 m. kasinėjimus tęsė Sovietų sąjungos Mokslų akademijos Istorijos institutas drauge su Valstybiniu Gardino istoriniu-archeologiniu muziejumi. Kasinėjimams vadovavo N. N. Voronin. Visų archeologinių kasinėjimų metu ištirta maža Senosios pilies ploto dalis, ankstyvesnių laikotarpių sluoksniai tebeguli po Vytauto ir Stepono Batoro pastatų pamatais, todėl neįmanoma atstatyti pilno pilies kalno istorijos vaizdo. Kasinėjimai parodė, kad amžių būvyje pilies rajone susiklostė įvairių laikotarpių kultūrinis sluoksnis, kurio storis vietomis siekia net iki 10 m gylio. Iš ligšiolinių kasinėjimų galima susidaryti šį Pilies kalno praeities vaizdą.

Ankstyviausi priešistorinių laikų sluoksniai dar nėra ištirti. Kai kuriose Pilies kalno vietose aptikta titnaginių ir akmeninių dirbinių (kirvių, strėlių dalių) ir *baltams,* ypač *lietuvių* gyvenamam plotui būdingos *brūkšniuotosios keramikos.* Kadangi šie dirbiniai surasti jau istorinių laikų kultūriniame sluoksnyje, todėl manoma, kad jie čia pateko su žemėmis iš Gardino apylinkių. Tik 1949 m. kasinėjimų metu 7,4-7,6 m gilumoje rasta sudegusio medinio trobesio likučių iš ankstyvojo Pilies kalno laikotarpio. Vienos duobės dugne, 10,6 m gilumoje, rasta ranka lipdyto puodo šukė brūkšniuotu paviršiumi. Deja, iš šių nuotrupinio pobūdžio radinių nieko negalima pasakyti nei apie tos priešistorinės gyvenvietės charakterį, nei apie jos bent kiek tikslesnį laiką.

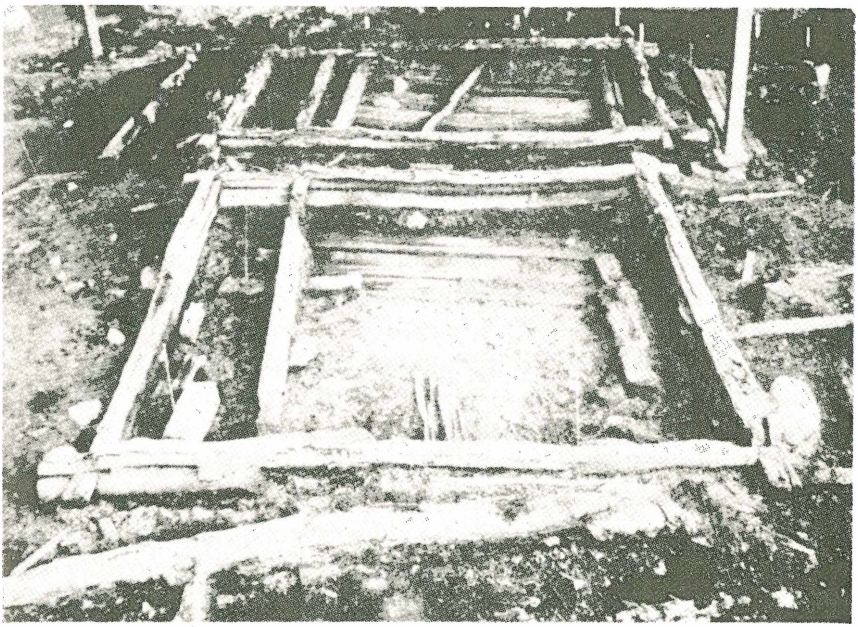

Lietuvių medinių trobesių liekanos iš XIII a.

XI-XII AMŽ. SĄVARTOS GYVENVIETĖ

Kiek daugiau duomenų turime apie XII amž. pradžioj sudegusią gyvenvietę. Manoma, kad ji sudegė 1112 m. Volinijos kng. Jaroslavo žygio metu į Jotvą. Šios gyvenvietės ištirti likučiai 7 sudegusių gyvenamųjų ir ūkinių trobesių. Pastatai yra buvę nedideli, keturkampiai, apie 4×4 m dydžio, suręsti iš rąstų, kampuose suleistų. Grindys medinės. Viename gyvenamajame name yra buvusi gili rūsio duobė, kurios sienos sustiprintos vertikaliais ramsčiais. Tarpnamiai grįsti medžiu ir akmenimis. Aptikta ir ištisinių akmeninių grindinių bei jų fragmentų. Sudegusių trobesių vietoje surasta visokių namų įrangos ir apyvokos daiktų: durinių ir pakabinamųjų geležinių užraktų, įvairios formos raktų, durų kablių, geležinių vinių su keturkampiu stiebeliu ir apskrita galvute, žiestinės keramikos (daugiausia virtuviniai puodai), ornamentuotos spaudais ar prilipdytais moliniais gręžinėliais, stiklinių flakonų liekanų ir kt. Papuošalus atstovauja įvairiaspalviai stikliniai karoliai, lietuviško tipo žalvarinės pasaginės segės atvyniotais galais ir

stilizuotomis gyvulinėmis galvutėmis, gintarinės sagos; be to, rasta stiklinių apyrankių, kaulinių šukų. Iš ginklų ir kario bei žirgo aprangos dalykų paminėtina: geležiniai ir kauliniai strėlių antgaliai, odinio diržo fragmentas, papuoštas pintiniu raštu, geležiniai pentinai, balno kilpos, arklio pasaga. Aptikta ir darbo bei gamybos įrankių: molinių ir rausvų šiferinių verpstelių, geležinių peilių, ylų, akmeninių liejamųjų formų smulkiems papuošalams (auskarams, pakabėlėms) liedyti, tiglių liekanų. To laikotarpio kultūriniame sluoksnyje apstu gintaro žaliavos. Paminėtinas apie 19 cm ilgio gludintas kaulinis dirbinys su įrėžtais kiriliniais rašmenimis: Ž, G, B, S, V, A ir kit. Radiniai kalba, kad XI-XII amž. sąvartoje Pilies kalne gyventa karių, amatininkų ir moterų. Apie Gardino apylinkėse vyravusią ariamąją žemdirbystę liudija liekanos sudegusių grūdų: rugių, avižų, soros, žirnių, smulkių pašarinių arklinių pupelių. Mėsai naudota naminiai ir laukiniai medžiojamieji gyvuliai. Iš surastų gyvulių kaulų 56,1% priklausė naminiams gyvuliams ir 43.9% — medžiojamiesiems gyvuliams. Naminių gyvulių tarpe stambieji raguočiai sudarė 34.4%, kiaulės 29.6%, smulkūs raguočiai 24.6% ir arkliai 11.4%. Medžiojamieji gyvuliai — taurusis elnias 48.7%, šernas 20,2%, stumbras 10.9%, stirnos 8.7%, briedis 4.5%, bebras 3.7%, kiti gyvuliai 3.3%. Pilies kalno gyventojų maistą papildė ir žvejyba, apie kurią kalba moliniai ir švininiai tinklo svoreliai, kaulinis įrankis tinklams nerti, meškerės kabliukai.

Kokios kilmės žmonės buvo įsikūrę Pilies kalne, nelengva nustatyti. Tuo metu rytiniai slavai (dregovičiai) jau buvo pasiekę Neries aukštupį ir Gardino kaimynystėje esantį Naugarduką. Srityje į pietų rytus ir pietus nuo Gardino gyventojų etninė sudėtis yra buvusi *mišri:* čia lietuvių ir jotvingių tarpe vietomis mišriai gyventa ir svetimo elemento — rytinių slavų. Todėl XI-XII amž. sąvartoje ir Gardino Pilies kalne susiduriame su mišria medžiagine kultūra. Čia be vietinio pobūdžio medžiagos aptinkama ir tokios, kuri kalba apie ryšius su Kijevu ir ypačiai su Volinijos sritimis, pvz.: įvairūs stiklo dirbiniai (karoliai, apyrankės, indai), vad. Kijevo margutis (kiaušinio formos žaisliukas), šiferiniai verpsteliai, cilindriniai užraktai.

RUSINŲ TVIRTOVĖ (NUO XII AMŽ. PRADŽIOS IKI XIII AMŽ. VIDURIO)

Netrukus Lietuvos ir Jotvos pasienis su Gardinu patenka rusinų politinėn įtakon. XII amž. pradžioje istorijos švieson iškyla Gardino srities kng. Vsevolodka, sūnus buv. Volinijos kng. Dovydo. Vsevolodka nėra buvęs savarankiškas kunigaikštis, bet Kijevo kunigaikščio vasalas. Jį

mini rusų metraštis 1128 m., kada „Vsevolodka iz Gorodna" dalyvauja Kijevo kng. Mstislavo žygyje į Polocką[2] ir 1132 m., kada „Vesvolod Gorodenskij" talkininkavo tam pačiam Mstislavui, suruoštusiam nesėkmingą plėšiamąjį žygį į Lietuvą.[3] Po Vsevolodkos mirties 1141 m., jo įpėdiniais lieka sūnūs Borisas, Glebas ir Mstislavas. Gardino valdovai iki XII amž. galo tebebuvo pavaldūs Kijevo kunigaikščiui, vėliau Gardinas su Naugarduko ir Balstogės sritimis įėjo į vad. Juodąją Rusią, glaudžiai susijusią su Haliču ir Volinija. Ta Juodoji Rusia jau prieš pat XIII amž. vidurį buvo įjungta į Mindaugo Lietuvos valstybės ribas.

Iš rusinų valdymo laikotarpio Pilies kalne išliko sudegusių medinių gyvenamųjų ir ūkinių trobesių liekanų, mūrinės bažnytėlės ir tvirtovės mūrinių bokštų griuvėsių. Sudegusios ankstyvesnės karinės stovyklos vietoje, spėjama, Vsevolodka rytinėje kalno dalyje, kur vėliau buvo pastatyti Stepono Batoro rūmai, pasistatydinęs medinius gyvenamuosius namus. Kalne vėl atsirado įgulos reikalams skirtų trobesių, kurių dalis sudegė 1183 m. bažnytėlės gaisro metu. Po gaisro vėl pastatyta nemaža medinių gyvenamųjų ir ūkinių trobesių, surėstų iš gulsčių rąstų, kampuose sunertų į sąsparas. Gyvenamųjų namų dydis buvo nuo 3,4×3,4 m iki 4×4 m. Kai kurių namų viduje ant medinių grindų aptikta liekanų krosnių, pastatytų iš plūkto molio ir akmenų. Be to, surasta klėčių ir arklidžių liekanų. Klėtys yra buvusios 3,2×3,2 m ir 3,6×2,45 m dydžio. Palei namus būta lentinių bei statinių tvorų. Dvi gatvelės buvo išgrįstos medžiu. Trobesių vietose aptikta nemaža XII-XIII amž. pradžios radinių: užraktų, raktų ir daug medinių namų apyvokos daiktų — kibirų, statinaičių, kastuvų, kultuvių, plaktukų, dubenių, kaušų, samčių, šaukštų, menturių (maišiklių), vaikų žaisliukų (miniatiūrinių kalavijų, strėlikių) ir kt. Surasta nemaža šiferinių verpstelių, ant vieno įrašas kiriliniais rašmenimis: „g(ospod) i pomozi rabe svoei . . .". Tas verpstelis skiriamas XII ažm. viduriui ar trečiajam to amžiaus ketvirčiui. Be to, rasta audimo įrankių, adatų, antpirštis. Iš papuošalų, aprangos ar kitokių reikmenų pažymėtina: stiklinės apyrankės, šukos, kaištukas muzikinio instrumento stygoms įtempti. Aptikta ginklų ar kario aprangos daiktų: strėlių antgalių (daugiausia plokščių ir ilga įmova), ietigalių, žalvarinė kovos buožė, geležinių pentinų, kurių vienas inkrustuotas variu. Iš žemdirbystės padargų paminėtinas geležinis dvidantės žagrės noragas (jo ilgis 11,5 cm, skersmuo įmovos vietoje 7,5 cm). Jotvoje geležiniai noragai jau buvo žinomi II-III amž. Vienas irklo formos noragas surastas Šveicarijoje (Suvalkų apsk.), vad. žemdirbio kape. Naujas dalykas — rankinės sukamosios girnos. Iš sėjamųjų kultūrų vyraujančią vietą užima rugiai (98% visų to meto Pilies kalne surastų grūdų). Be kviečių, miežių, avižų, soros, žirnių ir

smulkių arklinių pupelių jau aptikta grikių grūdų. XII amž. tarp grūdų rasta ir piktožolių, ypačiai ruginių dirsių (bromus secalinus). Tai rodo, kad tuo metu jau buvo pereinama į trilaukę žemdirbystės sistemą. Susidurta ir su slyvų bei vyšnių kauliukais. Suintensyvėjo medžioklė, medžiojamųjų gyvulių kaulai sudarė 67,6%, o naminių gyvulių — 32,4%. Labiausiai medžiota kilnieji briedžiai (46,3%), stumbrai (18,4%), šernai (15,8%). Iš paukščių rasta kaulų kurtinio, tetervino, gulbių, žąsų, o iš žuvų — šamo (67,5%), sterkos (6,4%), šapalo (4,1%), lydžio (3,6%) ir kt.

Tvirtovėje be karinės įgulos, gyventa ir amatininkų. Apie tai liudija amatininkų įrankiai, akmeninės liejamosios formos smulkiems papuošalams liedinti (žvaigždiniams karoliams, žiedams, puošmeninėms plokštelėms), odos atraižos, naginės, aplink sutraukiamos odiniu dirželiu ir kt. Išskirtina iš šviesiai gelsvo akmens padarytos šachmatų figūrėlės, vaizduojančios laivelį su keturiais kariais. Manoma, kad tai vietinių amatininkų darbas. Ryšium su atsiradusia mūrine statyba (bažnytėlė, tvirtovės bokštai), Gardine imta degti ne tik paprastos plokščios plytos, bet taip pat figūrinės ir įvairios formos bei dydžio palajotos (glazūruotos) majolikinės plytelės, kuriomis buvo puošiamas bažnytėlės fasadas ir grindys. Dalis plytininkų-meistrų galėjo būti atsigabenta ir iš Haličo-Volinijos.

Mūrinė bažnytėlė pastatyta Pilies kalno centre. Archeologinėje literatūroje ji vadinama žemutiniąja, nes Vytauto laikais tos bažnytėlės griuvėsių viršuje pastatyta kita, vadinama Aukštutiniąja bažnytėle. Manoma, kad Žemutiniąją bažnytėlę pastatęs Vsevolodka tarp 1128 ir 1141 m. Bažnytėlė yra buvusi trijų navų, skliautai ar lubos buvo paremtos 6 keturkampiais pilioriais, kurių kampai buvo nupjauti, todėl pilioriai atrodo lyg būtų aštuonkampiai. Iš trijų esančių apsidų vidurinioji yra suplokštinto elipsinio lanko pavidalo, o šoninės — paprastų įsienių (nišų) pobūdžio. Bažnytėlės ilgis be apsidų apie 17 m, plotis apie 11,75 m, išlikusių sienų aukštis apie 3,5 m. Grindų paviršius yra maždaug 6,7 m gilumoje nuo dabartinio Pilies kiemo paviršiaus. Sienos gana plonos, apatinėje dalyje 1,04-1,06 m storio, viršuje — 75-76 cm. Plytos nedidelės ir plonos (maždaug 26×15×2,5-3,5 cm dydžio). Kalkių skiedinys tarp plytų to paties storio kaip ir pati plyta. Apatinėje išorinių sienų dalyje įmūryti plokšti 1,35-1,40 m. dydžio granitiniai ir gneisiniai akmenys, iš dalies gludintu paviršiumi. Tokių pat akmenų eilė padėta gludintu paviršium į viršų palei sienas. Kiek aukščiau įmūrytų akmenų išorinės sienos vietomis papuoštos majolikinėmis žalios ir tamsiai rusvos spalvos, daugiausia keturkampėmis, plytelėmis. Tokio-

mis pat plytelėmis buvo išgrįstos ir bažnytėlės grindys. Gražiausiai išpuoštos grindys po kupolu. Čia plytelės yra buvusios įvairios formos: kvadratinės, pailgos keturkampės, trikampės, apskritos ir kt. Spalvos — geltona, žalia, ruda. Ornamentai — apskritimai, pynimo imitacija ir kt. Bažnytėlės viduje, viršutinėje sienų dalyje, įmūryti aukšti laibu kaklu keramikiniai indai, vad. „garsintuvai" (echea). Jų paskirtis galėjo būti dvejopa: akustinė (bažnytinio giedojimo skambėjimui sustiprinti) ir konstrukcinė (sienų statybos konstrukcijai palengvinti). Bažnytėlė statyta ne ant įžemio, bet ant žemės sampilo, todėl ji, neturėdama tvirto pamato, gana greitai pradėjo irti. Ipatijaus kronikoje rašoma, kad

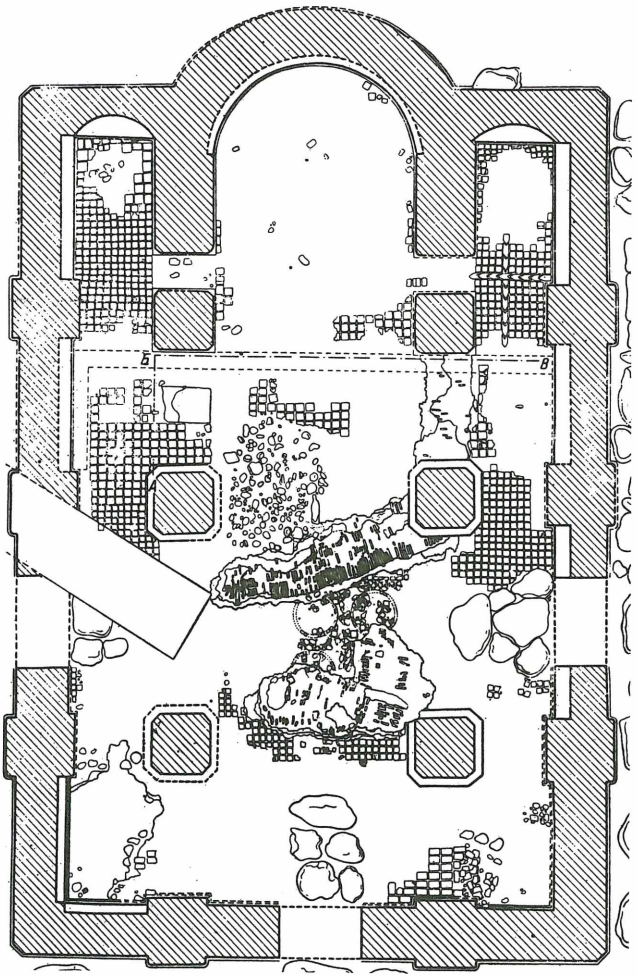

Gardino žemutinės bažnytėlės planas

1183 m. sudegęs visas Gardinas, nuo žaibo sudegusi ir bažnytėlė. Po gaisro bažnytėlė nebebuvo atstatyta. Manoma, kad vietoj jos XII amž. gale deš. Gardinės krante Vsevolodkos sūnus Mstislavas pastatęs vad. Koložos bažnyčią. Abiejų bažnyčių statybos pobūdis gimininga — bizantinės technikos. Jos turi daug bendra su to paties meto Kijevo, Polocko ir Volinijos Vladimiro bažnyčių statybos technika, bet apstu ir skirtingų bruožų. Galimas dalykas, kad bažnyčių statytojai, iš dalies ir plytininkai, buvo atsigabenti iš Volinijos Vladimiro ar Polocko.

Žemutinės bažnytėlės altoriaus vietoje rasta trijų varinių plokščių fragmentai su išgraviruotais šventaisiais. Vienoje plokštėje atvaizduotas šv. Povilas, antroje — šv. Simeonas, trečioje — Teodotas. Be to, aptiktos dvi lietinės figūrėlės: Kristaus (paauksuotą) ir šv. Dimitro Solunskiečio. Prie bažnytėlės suratsa ir dviejų varpų fragmentų: vienas buvo nukritęs dar prieš 1183 m. gaisrą ir turi įrašą „rabu", antrasis varpas nukrito gaisro metu (jo teišlikę susilieję metalo gabalai). Varpai greičiausiai kabojo pačioje bažnytėlėje, ne atskiroje varpinėje. Bažnytėlės statybos sluoksnyje gausu kalkių, plytgalių, akmenų, švino liekanų, be to, rastas medinis kastuvas, 5 galąstuvėliai, 3 kaulinės šukos.

Bažnytėlėje ir jau jos griuvėsiuose surasta 9 kapai, iš kurių 2 priskiriami XII amžiui (kapai nr. 7 ir 9), 2 — pirmajai XIII amž. pusei (kapai nr. 3 ir 4), jau bažnytėlės griuvėsių vietoje aptikti kapai priklauso XIII-XIV amžiui (kapai nr. 1, 2). Kai kurie kapai išsiskiria įkapėmis. Pvz., pirmosios XIII amž. pusės 9-10 m. mergaitės kapas nr. 4 buvo gana gausus radinių: kaklo, krūtinės ir pečių vietoje aptikta smulkių stiklinių karolių ir Kauri kiautelių (Cypraea), kurių randama ir kituose naujojo geležies amžiaus kapinynuose Lietuvoje, ypačiai daug Latvijoje (tų kiautelių tėvynė — Moldivų salos Indijoje; tarpininkaujant arabams, jos Volgos keliu pateko ir į Rytų Pabaltijį); ant rankos — lygi violetinės spalvos stiklinė apyrankė, o ant deš. rankos piršto — varinis pintinis žiedas. Iš XIII-XIV amž. kapų išskirtini du vyrų kapai. Kape nr. 1 palaidotas 45-50 metų amžiaus vyras. Iš įkapių pažymėtinos šios: fragmentas austinės ornamentuotos juostos, išsiuvinėtos perlais ir paauksuotais karoliukais; auksinis žiedas su raudono negludinto akmens akute, iš kurios abiejų pusių žiedas papuoštas liūto galvomis; kaukolės šonuose aptikti ažuriniai filigraniniai auskarai. Kape nr. 2 palaidotas maždaug 25 metų amžiaus karys, kurio kaukolėje pastebimos kalavijo smūgio žymės. Reikia manyti, kad bažnytėlėje laidota iškilūs tvirtovės asmenys bei jų šeimos nariai — vaikai.

TVIRTOVĖS BOKŠTAI

XII amž. pabaigoje (po 1175 m.) greičiausiai Mstislavas pastatydino tvirtovę su mūriniais bokštais. Tvirtovės sienų neišliko, teaptikta griuvėsių dviejų bokštų: pietinio ir vakarinio. Pietinis bokštas stovėjo į pietus nuo Žemutinės bažnytėlės, Nemuno krante, prie pat vėliau pastatytos Vytauto pilies. Bokštas greičiausiai yra buvęs keturkampis, maždaug 10×10 m dydžio, dviejų aukštų. Sienos mūrytos iš plytų, kiek stambesnių negu Žemutinės bažnytėlės. Bokšto fasaduose įmūryta eilė granitinių ir gneisinių beveik neapdirbtų akmenų. Granito spalvos: šviesiai rožinė, tamsiai ruda ir pilka. Šiaurinė bokšto siena išlikusi iki 2 m aukščio, vakarinė ir rytinė siena labai suirusi, pietinė siena jau senovėje buvo nuvirtusi į Nemuną. Bokšto pamatai silpni. Bokštas dar tebebuvo naudojamas lietuvių XIII-XIV amž. Apie tai liudija bokšto pataisymai lietuviškomis plytomis. Statant mūrinę Vytauto pilį, bokštas nugriautas ir jo plytos iš dalies panaudotos pilies statybai. Bokšto griuvėsių aplinkumoje surasta majolikinių plytelių, cilindrinio užrakto raktas, geležinių peilių, kaulinių šukų, įvairių kaulinių dirbinių, strėlių antgalių, pentinų, šiferinis verpstelis, molinių tinklo svorelių, žalvarinis antpirštis, nemaža apskritų ir tordiruotų stiklinių apyrankių fragmentų ir kt. Prie Gardinės ir Nemuno susidurta su vakarinio bokšto likučiais. Siena statyta tiesiog ant įžemio. Išlikusios sienos aukštis 1,8 m, storis 1,38-1,40, ilgis 4,5 m. Spėjama, kad bokštai buvę sujungti iš žemių supiltais pylimais, kurių viršuj galėjo būti pastatytos medinės konstrukcijos sienos. Gyvenamieji kunigaikštiškieji rūmai greičiausiai stovėjo rytinėje tvirtovės dalyje, prie pagrindinio įvažiavimo į tvirtovę nuo miesto pusės, kur vėliau buvo pastatyti Stepono Batoro rūmai.

GARDINAS LIETUVIŲ RANKOSE

Lietuvių ekspansija į rytinių slavų žemes buvo prasidėjusi dar prieš Mindaugo laikus. Apie XIII amž. vidurį Gardinas patenka į lietuvių rankas, bet ilgą laiką jis buvo nuolatinių kovų sūkuryje: pradžioje dėl Gardino, kartu ir dėl visos Juodosios Rusios, varžėsi Haličo-Volinijos kunigaikščiai, o nuo XIII amž. pabaigos (1284 m.) Gardinas ir jo apylinkės buvo dažnai puldinėjamos Vokiečių ordino. Deja, istoriniai šaltiniai apie to meto Gardiną yra labai šykštūs, daugeliu atveju neaiškūs. Rusų metraščiai tepamini vieną kitą įvykį, susijusį su Haličo-Volinijos kovomis dėl Juodosios Rusios ir toliausiai į šiaurę nusikišusios pasieninės Gardino pilies. Šį tą sužinome apie Gardiną iš Lietuvos metraščių. Ten rašoma, kad Žemaičių kunigaikštis Mantvila pasiuntęs savo sūnų Erdvilą į Juodąją Rusią, kur jis atstatęs totorių chano Batu

(arba Batyj) sunaikintą Naugarduko pilį ir tą vietovę pasirinkęs savo sostine. Po to jis įkūręs Gardino miestą, atstatęs Batu nusiaubtą Brastą, Drohičiną, Melniką ir ten kunigaikščiavęs.[4] Ir M. Stryjkovskis savo kronikoje (Kronika polska, litewska, žmudzka į wszystkiej Rusi, I, p. 235) pakartoja žinias apie Erdvilą ir Gardiną. Esą, Erdvilas radęs Batu sunaikintą Gardino pilį, kalne pastatęs naują, apsuptą iš žemių supiltu pylimu. Be to, pilį sutvirtinęs mūriniu bokštu. Tačiau, ar Batu buvo įsiveržęs į Gardiną apie 1240 metus, kiti istoriniai šaltiniai tyli. 1253 m. Haličo kng. Danielius (Danila) trumpam buvo užėmęs Gardiną, jis siaubė jotvingių žemę ir tais pačiais metais buvo įsibrovęs į Drohičiną, kur buvo vainikuotas Haličo karaliumi. 1254 m. Haličo kng. Danieliui ir jo broliui Volinijos kng. Vasilkai sudarius sutartį su Mindaugu, iš Lietuvos paimtos žemės buvo grąžintos ir kurį laiką viešpatavo taika. Traidenio valdymo metu (apie 1270-1282 m.) kovos tęsėsi su Volinijos kng. Vladimiru (Vasilkos sūnumi) ir Haličo kng. Levu. Tačiau Traidenis jau buvo įsitvirtinęs ne tik Gardine, bet ir beveik visoje Juodojoje Rusioje. 1276 m. Traidenis priėmė pas save prūsus, pabėgusius iš Vokiečių ordino užimtos jų žemės, ir dalį jų apgyvendino Gardine bei Slanyme.[5] 1277 m., kaip rašo rusų metraštis, Haličo-Volinijos kunigaikščių Mstislavo ir Jurgio (Levo sūnaus) kariuomenė buvo pasiekusi Gardino apylinkes, bet gardiniškiai prūsai ir bartai užpuolę viename kaime apsistojusius įsibrovėlius, daugelį jų išmušę, o kitus paėmę nelaisvėn ir nusivedę Gardinan. Pagalbon atvykusi Volinijos kng. Vladimiro kariuomenė norėjusi užimti Gardiną, bet prūsai užsidarę aukštame mūriniame bokšte, esančiame prie miesto vartų, ir kovęsi iš užtvaros. Vladimiras negalėjęs prieiti prie „miesto", t.y. tvirtovės sienų.[6] Iš šio mūsų aprašymo matyti, kad Gardino pilis yra buvusi stipri, turėjusi mūrinį bokštą, stovėjusį netoli miesto (pilies) vartų, kad Vladimiro kariuomenė neįstengusi prisiartinti prie tvirtovės sienų. Atrodo, kad iš bokšto buvo galima ginti ir vartus, ir tvirtovės sienas. Galimas dalykas, kad tai apskritasis bokštas, vėliau įėjęs į Vytauto mūrinės pilies gynybinę sistemą.

KRYŽIUOČIŲ ANTPUOLIAI

Pasibaigus Haličo ir Volinijos kunigaikščių žygiams į Gardiną, šią svarbią lietuvių tvirtovę ėmė puldinėti kryžiuočiai. Pirmasis kryžiuočių antpuolis, 1284 m. vadovaujamas magistro Konrado Tierbergo, baigėsi Gardino užėmimu ir jo tvirtovės sugriovimu. Tačiau lietuviai vėl greitai atstatė pilį: 1296 m. kryžiuočiai jau nebepajėgė jos užimti, tenusiaubė Gardino apylinkes ir priemiesčius. Taip pat nesėkmingos kryžiuočių

pastangos užimti Gardiną buvo 1305, 1306, 1311 (net 3 antpuoliai), 1314, 1324 metais. Čia nuopelnas didžiąja dalimi priklausė žymiam ano meto karo vadui Dovydui Gardiniškiui (m. 1326), Gardino pilies viršininkui (castellanum de Gartha, capitaneus Grodnensis), iš Gardino ruošusiam žygius prieš Vokiečių ordiną, Mozūrus. Manoma, kad Dovydas yra buvęs artimas Gedimino giminaitis. 1328 m. kryžiuočiams pavyko užimti ir nusiaubti Gardino tvirtovę, bet netrukus ji vėl buvo atstatyta ir atlaikė tolimesnius Vokiečių ordino antpuolius. Tik Vytauto laikais, 1393 m., kryžiuočiams buvo pavykę įsibrauti į Gardiną, sudeginti pilį ir išsivesti daug belaisvių. Vytautas tuojau vėl atstatė sudegintą pilį. 1398 m. pilyje kilusio gaisro metu vos nežuvo Vytautas su savo žmona. Po gaisro netrukus Vytautas pastatydino mūrinę pilį.

XIII-XIV AMŽ. LIETUVIŲ PILIS

Kokios išvaizdos yra buvusi lietuvių valdymo laikotarpio Gardino pilis XIII-XIV amžiuje, neturime konkrečių duomenų. Be abejo, ji yra buvusi medinė. Galimas dalykas, kad rusinų laikotarpio mūriniai bokštai bus įėję į Gardino pilies gynybinę sistemą. Jei Lietuvos metraščio žinios apie Erdvilo statytą Gardino pilį yra tikros, Erdvilas dar prieš XIII amž. vidurį savo pastatytą pilį buvo sustiprinęs mūriniu bokštu. Ir 1277 m., kai Volinijos kng. Vladimiras norėjo užimti Gardiną, pilies gynėjai prūsai buvo užsidarę aukštame mūriniame bokšte, stovėjusiame netoli pilies vartų. Reikia manyti, kad Vytautui statant mūrinę pilį, senosios tvirtovės likučiai atsidūrė po vytautinės pilies pamatais.

MEDINIAI XIII-XIV AMŽ. PASTATAI

Pilims saugoti Lietuvos valdovai skirdavo tam tikrą skaičių ginkluotų vyrų, kurie pakaitomis gyvendavo pilies rajone pastatytuose mediniuose namuose. Be to, pilies kieme būdavo ir ūkinių trobesių grūdams, maistui, karinei aprangai ir net kai kuriems gyvuliams, skirtiems maistui, laikyti. Apdarui ar apavui siūti bei taisyti būta ir siuvėjų, batsiuvių bei kitokių amatininkų. Pilies kieme amatininkų gyventa nedaug (amatininkų galėjo būti ir iš įgulos tarpo), kiti amatininkai telkėsi už pilies ribų miestinėje gyvenvietėje.

Lietuvių laikotarpio kultūrinis sluoksnis, apimąs laiką nuo XIII amž. vidurio iki XIV-XV amž. sąvartos, vietomis yra apie 3 m storio. Giliausieji sluoksniai yra maždaug 5,70-6,37 m gilumoje, o viršutinieji

siekia Vytauto pilies kiemo grindinį, kuris yra 3,4 m gilumoje nuo dabartinio pilies žemės paviršiaus. Nuo XIII amž. vidurio iki XIV amž. pabaigos, kada buvo pastatyta Vytauto mūrinė pilis, susiklostė net penki medinių pastatų sluoksniai. Per pusantro šimto metų Gardino tvirtovė buvo daugelį kartų užpulta, sudeginta. Karai ir gaisrai palietė ir tvirtovėje buvusius medinius trobesius, kuriems sudegus ar sunykus, viršuj jų buvo statomi nauji. Taip pat ir mediniai gatvių grindiniai per tą laiką buvo pakeisti 7-8 kartus. Ištirta liekanos keliolikos trobesių. Gyvenamieji ir ūkio trobesiai buvo statomi eilėmis šiaurės pietų kryptimi. Gyvenamieji namai buvo keturkampiai, 2,8 × 2,8, 3 × 4 ir 4 × 4,5 m dydžio. Namai buvo suręsti iš rąstų, kurie buvo šonuose apkapoti ir kampuose suleisti. Daugeliu atveju tų rąstų teišlikę apatinieji vainikai. Plyšiai tarp rąstų buvo užkamšomi samanomis ar užlipdomi moliu. Namų grindys sudėtos iš skeltinių medžių ar plačių (iki 30 cm) lentų. Statybai daugiausia naudota pušys, eglės, rečiau beržai ir ąžuolai. Namų kampuose rasta liekanų krosnių, statytų iš plūkto molio ir nedidelių lauko akmenų. Vienas antrosios XIII amž. pusės namas per vidurį turėjo pertvarą. Stogai yra buvę lentiniai. Be gyvenamųjų namų, būta ir ūkio pastatų. Aptikta svirno, karvidės ir kiaulidės liekanų. Gatvelės tarp namų grįstos didelėmis lentomis, kurios buvo padėtos ant apskritų ar aptašytų skersinių podėlių. Podėliai buvo dedami išilgai kelio šonuose.

Tyrinėtuose medinių trobesių sluoksniuose surasta visokių namų įrangos liekanų: durų rankenų, vyrių, sklendžių, daug geležinių užraktų, raktų, vinių ir kt. Gausūs radiniai supažindina mus su XIII-XIV amž. lietuvių namų apyvokos dalykais, ūkio ir amatininkų įrankiais, audyba, žemdirbyste, žvejyba, medžiokle, apavu, papuošalais ir kitais kasdieninio gyvenimo reikmenimis. Iš namų apyvokos dalykų, be žiedžiamuoju ratu dirbtos keramikos, papuoštos vinginiu raštu, spaudu ir kt., išliko nemaža medžio dirbinių: medinių lėkščių fragmentų, statinių viršų, dugnų ir šulelių, virtuvinė lentelė produktams pjaustyti, samčių, šaukštų, muštukų, mažų beržo tošies dėžučių ir kt. Molinius storasienius virtuvinius indus papildo ir fragmentai molinių keptuvių su molinėmis rankenomis. Keptuvių palaja buvo žalia. Iš ūkio padargų ir įrankių paminėtina: medinių ratų dalys, plačiaašmeniai geležiniai kirviai, skliutas, medinis kastuvas, siauri ir ilgi peiliai, avikirpės žirklės, galąstuvai. Pilyje būta ir amatininkų, apie kuriuos liudija įvairūs kaltai, grąžtai, geležinės ir kaulinės ylos, žalvarinės ir kaulinės adatos, žalvariniai siuvamieji pirštukai, mediniai kurpaliai, odos atraižos, odinio apavo liekanos, kauliniai spaudai keramikai ornamentuoti, liejamosios formos smulkiems pagražinimams liedinti, mažų molinių

tiglių fragmentai, vario ir alavo lydiniai ir kt. Ypačiai dailiu darbu pasižymi kauliniai dirbiniai: gražiai ornamentuotas amuletas, padarytas iš šerno ilties, kaulinės šukos, peilių kriaunų apkalai, įvairios formos ir paskirties plokštelės, papuoštos akutėmis ir dantytais kraštais ir kt. Vienas iš įdomiausių radinių — XIV -XV amž. sąvartos geležinis pjūklas su rankenomis galuose. Jis yra 1,7 m ilgio, 9 cm pločio (su dantukais), dantukai 12 mm, tarpai tarp dantukų 22-27 mm.[7] Iš ginklų paminėtina: geležiniai durklai, daug strėlių antgalių, jų tarpe nemaža arbaleletinių (viršutiniame sluoksnyje). Iš žirgo aprangos surasta geležinių dvinarių žąslų ir balno kilpų tiesia pamina. Aptikta ir papuošalų: gintarinių, stiklinių ir kaulinių karolių, žalvarinių auskarų, lietuviško tipo žalvarinių pasaginių segių vyniotais ir keturkampiais sujungtais galais, žalvarinių apyrankių, žiedų, skambalėlių, kaulinių kabučių ir kt.

Apie žemės ūkį kalba dalgio fragmentas ir daugybė suanglėjusių grūdų. Vyrauja rugiai, po to seka kviečiai, miežiai, avižos, sora, žirniai, arklinės pupelės, išplinta grikiai. Be to, surasta kanapių sėklių ir linų sėmenų. Iš sodų vaisių aptikta slyvų kauliukų. Iš miško produktų — apstu lazdyninių riešutų ir jų kevalų. Šiek tiek medžiagos surasta linams apdirbti ir audimui pažinti, pvz.: audžiamųjų staklių dalių, šaudyklių, bruktuvių, šukų linams šukuoti, smiltakmeninių ir kaulinių verpstelių. Aptikta vilnonių ir kanapinių audinių liekanų. Iš naminių gyvulių kaulų XIII-XIV amž. vyrauja stambūs raguočiai (41,1%), kiaulės 34,5%) smulkūs raguočiai (14,8%), arkliai (9,6%). Iš medžiojamųjų gyvulių daugiausia medžiota kilnieji briedžiai (42,2%), stumbrai (20,5%), stirnos (17,3%), bebrai (10,2%), šernai (6,7%). Susidurta ir su žvejybos reikmenimis: moliniais tinklų svoreliais, geležiniais bei žalvariniais meškerės kabliukais ir kabliais ledu vaikščioti. Surasta šamo ir sterkos kaulų, žuvų žvynų.

VYTAUTO PILIS

Turime žinių, kad 1341 m. Gardinas įėjo į Kęstučio valdomos Trakų kunigaikštijos ribas. Nuo 1376 m. Gardino kunigaikščiu buvo Kęstučio sūnus Vytautas. Gardine Vytautas sutinkamas labai dažnai. Pvz. 1381 ir 1382 m., kai Jogailai užėmus Vilnių, Vytautas su tėvu Gardine telkė pajėgas kovai su Jogaila ir jo sąjungininku Vokiečių ordinu. Po Kęstučio nužudymo, 1382-1384 m. Vytauto santykiai su Jogaila buvo ypačiai įsitempę, kai Vytautui teko kovoti dėl savo tėviškės Trakų, Gardino ir apskritai dėl Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulo. Vytautas talkos ieškojo pas kryžiuočius. Pagaliau 1384 m. Jogaila buvo priverstas

atiduoti Vytautui jo tėvo Kęstučio žemes, jų tarpe Gardiną ir Palenkę. Vytautas įsistiprino ir Volinijoje, paimdamas savo valdžion Lucką ir Vladimirą. 1389-1392 m. — vėl įtemptų santykių su Jogaila laikotarpis. 1389 m. Vytautas Gardine ruošėsi kovai prieš Jogailą, bet 1390 m. Jogaila užėmė Gardino pilį ir joje paliko lenkų įgulą. 1391 m. rudenį Vytautas atsiėmė Gardiną ir lenkų įgulos karius uždarė pilies bokšte. Ir tik 1392 m. Jogaila grąžino Vytautui Trakų ir Lucko žemes. Nuo to laiko Gardinas tapo svarbiu kariniu ir politiniu centru, net Vytauto kunigaikštikąja buveine. 1393 m. kryžiuočiai net du kartus nusiaubė Gardino pilį. 1398 m. balandžio 23 d. Gardine Vytautas ir Vokiečių ordino komtūrai Kyburgas (Elbingo) bei Marksvardas Salzbachas (Ragainės) surašė parengiamąsias taikos sąlygas, kurios buvo patvirtinos spalio 12 d. Salyne, vienoje Nemuno saloje, netoli Nevėžio žiočių. Vytautas, grįžęs iš Salyno į Gardiną, vos nežuvo su šeima pilyje kilusiame gaisre. Kurioje medinėje pilyje gyvendavo Vytautas, deja,

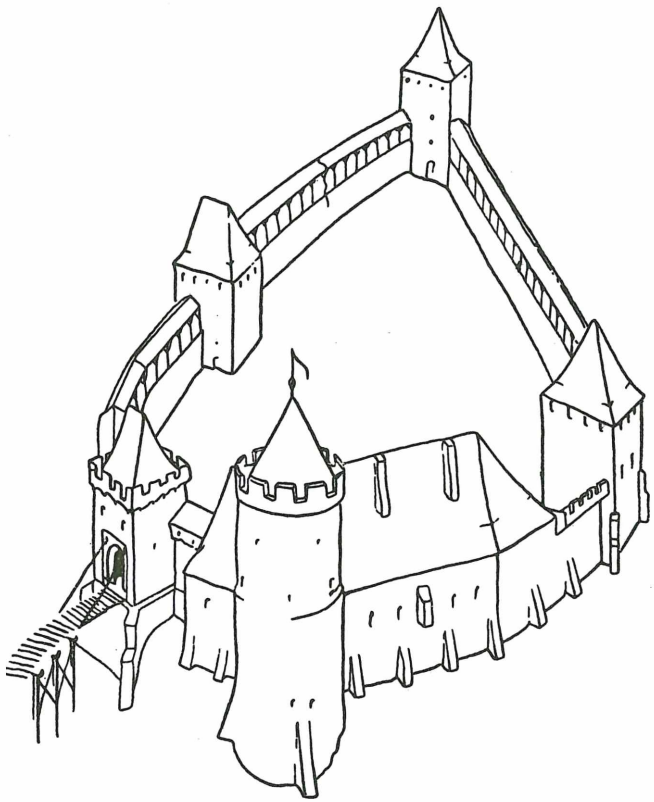

Vytauto pilies rekonstrukcinis piešinys

neturime žinių. Manoma, kad XIV amž. pabaigoje Vytauto pilis susidėjo iš dviejų dalių: Aukštutinės pilies (tvirtovės) ir Žemutinės pilies greta esančiame Nemuno krante už griovio.

Vytauto mūrinė pilis pastatyta greičiausiai po 1398 m. gaisro. Ir mūrinė pilis susidėjo iš dviejų dalių: Aukštutinės ir Žemutinės pilies. Aukštutinė pilis yra buvusi tvirtovė, Žemutinė — priepilis ir ėjo forto pareigas. Didžiulė mūrinė gotikinio stiliaus Aukštutinė pilis pastatyta greičiausiai XIV-XV amž. sąvartoje. Apie jos dydį ir išvaizdą sužinome ne tik iš išlikusių mūrų, dabar esančių žemės paviršiuje, atidengtų jos pamatų kasinėjimų metu po vėlyvesnių laikų statybomis, bet ir iš XVI a. M. Zuendto (1568-1572), Adelhauserio ir Brauno (1575) graviūrų. Vytauto pilis apėmė didelį kalno plotą. Pilis, prisitaikydama kalno formai, yra buvusi netaisyklingo daugiakampio formos, labiau primenanti trikampį. Kiemo dydis buvo 45 × 10 m. Pilies kiemas išgrįstas akmenimis. Pilies mūrų siena nuo Nemuno pusės buvo apie 120 m ilgio, nuo Gardinės pusės — apie 90 m; rytinė susidėjo iš dviejų dalių: nuo miesto pusės apie 46 m ilgio ir pietų rytinis šonas — apie 24 m ilgio. Sienų teišliko pamatai ir dalys prie bokšto (nuo Nemuno pusės). Sienos yra buvusios iki 3 m storio, iš lauko pusės sustiprintos kontraforsais. Sienų viršuje yra buvusi kovinė aikštelė, uždengta mediniu stogu. Priekinė sienų dalis išmūryta iš eilės didelių akmenų, plytų, vėl akmenų ir t.t. Plytų dydis 8-8.5 × 12-13 × 27-28 cm. Plytos turi labai daug įvairių įbrėžtų ženklų. Pilies mūrų dalys, ypač bokštai, buvo ištisai apmūryta plytomis. Taip pat iš plytų buvo mūrijama skliautai ir įvairios angos. Giliausi pamatai įkasti nuo Nemuno pusės, ne tiek giliai nuo Gardinės. Pilis yra turėjusi penkis bokštus: keturius keturkampius (maždaug 12 m skersmens) ir vieną aukštą apskritą. Įvažiuojamasis bokštas su vartais stovėjo keliais metrais arčiau Nemuno, negu dabartinės pilies vartai. Jis išsikišęs tilto link. Tame bokšte buvo įrengtas kalėjimas. Vartus it tiltą dar gynė prie rytinės sienos iš lauko pusės prisišliejęs aukštas apskritas bokštas. Manoma, kad tas bokštas buvęs pastatytas Erdvilo apie XIII amž. vidurį ir, bestatant vytautinę pilį, jis buvo įjungtas į naujos mūrinės pilies gynybinę sistemą. Trečias bokštas stovėjo šiaurės rytiniame pilies kampe, nuo miesto pusės. Jis nedaug tebuvo išsikišęs už išorinės pilies sienos, didžioji jo dalis buvo pilies kiemo viduje. Bokšto tikslas — ginti pilį nuo miesto pusės ir apšaudyti pilin įsiveržusį priešą. Ketvirtasis vakarinis bokštas visas buvo išsikišęs Gardinės ir Nemuno santakos link. Penktasis bokštas apie 28 m atstu nuo įvažiuojamojo bokšto. Jo dalis taip pat buvo daugiau išsikišusi Nemuno link, kad būtų patogiau ginti iš abiejų pusių esančias sienas.

Zuendto raižinyje ant to bokšto pagrindo matome vėlesnį priestatą su dvišlaičiu stogu. Iš tų penkių bokštų maža kas beišlikę. Kasinėjimų metu susidurta su liekanomis pietinio ir šiaurės rytinio bokšto (jie turėjo šaudomąsias angas ir sraigtinius laiptus) bei vakarinio bokšto pamatais. Įvažiuojamasis ir apskritasis bokštas buvo nugriauti statant Stepono Batoro rūmus, o vakarinio kampinio bokšto, atrodo, jau nebebuvo XVI amž., nes jo jau nėra Zuendto graviūroje. Prie rytinės pilies sienos šliejosi dviejų aukštų gyvenamieji rūmai, turėję portalą iš pilies kiemo pusės ir apskritą bokštelį. Rūmai yra buvę apie 40 m ilgio ir apie 20 m pločio. Gyvenamasis rūmas sugriautas bestatant Stepono Batoro rūmus. Vytautinių rūmų pamatai tebeguli netyrinėti po Stepono Batoro rūmais. Prieš II pas. karą dalis Vytauto pilies mūrų nuo Nemuno pusės konservuota ir atstatyta. Tarp pietinio ir vakarinio bokštų, prie pietų vakarinės sienos, iš pilies vidaus pusės, susidurta su gotikiniu Vytauto laikų kazamatu ar arsenalu. To pastato išlikę požeminiai skliautai.

Vytautas su savo šeima bei palydovais dažnai apsistodavo Gardine ir apsigyvendavo abejose pilyse — Aukštutinėje ir Žemutinėje. Vytautas su savo pirmąja žmona Ona Sudimantaite mėgo komfortą (Ona savo puošnumu buvo laikoma prašmatniausia moterimi Rytų Europoje), todėl abiejų pilių gyvenamosios patalpos turėjo būti gražiai įrengtos, nes čia vykdavo valdovų pasitarimai, derybos, Lietuvos didžiosios kunigaikštijos Tarybos suvažiavimai, vėliau seimai, visokios iškilmės. Turime žinių, kad 1418 m. liepos 3 d. Trakuose mirus Onai Vytautienei, tais pačiais metais prieš Kalėdas Gardine Vytautas vedė Julijoną, kng. Jono Alšioniškio dukterį. Mirus Vytautui, jo brolis Žygimantas Kęstutaitis 1432 m. spalio 15 d. Gardine pakeltas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Pakėlimo ceremonijas (kalavijo įteikimą) atliko Krokuvos vysk. Zbignievas Olesnickis. Čia Žygimantas Kęstutaitis pasirašė sutartį su Jogailos įgaliotiniais, kad jis Lietuvą valdys tik iki savo mirties, o po to Lietuvos didžioji kunigaikštija turėjo atitekti Lenkijai. Į Žygimanto Kęstutaičio valdas įėjo Palenkė, Brasta, Gardinas, Trakai, Vilnius, Kaunas, Žemaičiai, Volinija, Podolė ir Kijevas. Švitrigailos valdžioje pasiliko Polockas, Vitebskas ir Smolenskas. Vėliau Lietuvos didieji kunigaikščiai ir Lenkijos karaliai dažniausia apsistodavo Žemutinėje pilyje, bet įvairūs pasitarimai ir seimai greičiausiai vykdavo Aukštutinėje pilyje. Čia prieš Liublino uniją buvo sušaukti du reikšmingi seimai. 1566 m. gruodžio 25 d. Gardino seime, kuriame dalyvavo ir Žygimantas Augustas, su Livonijos atstovais buvo pasirašyta sutartis, pagal kurią Livonija buvo įjungta į Lietuvos didžiąją kunigaikštiją. Livonija, kaip Uždauguvio kunigaikštija (Ducatus Ultardunensis) sudarė Lietuvos

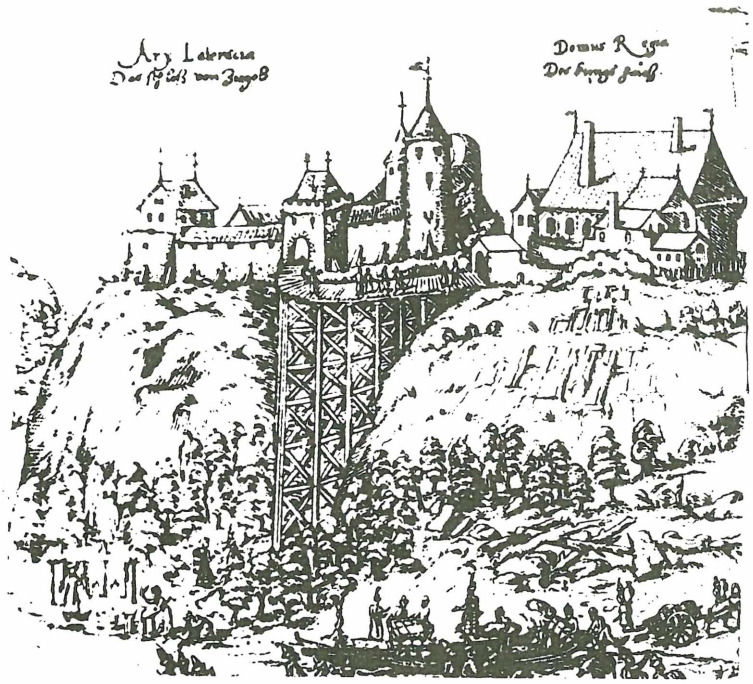

Gardino pilis ir karališkieji rūmai (Brauno)

valstybės sudėtinę dalį. Ir 1568 m. gegužės-liepos mėn. Gardine buvo susirinkęs Lietuvos eimas, kur tartasi dėl Lietuvos ir Lenkijos unijos.

Vytautinė bažnytėlė, pastatyta XIV a. gale ar XV a. pradžioje, stovėjo pilies kiemo centre. Ši mūrinė bažnytėlė archeologinėje literatūroje vadinama Aukštutine koplyčia, kadangi ji aptikta ankstyvesnės Žemutinės bažnytėlės griuvėsių viršuje. Ši romaninė-gotikinė koplyčia buvo maža, beveik kvadratinės formos, apie 8,8 × 8,8 m dydžio, nukirstais kampais. Ji turėjo vieną beveik elipsinę apsidą, nukreiptą į rytus ir du kvadratinius piliorius. Sienos, kuriose matyti nemaža perstatymo žymių, yra gana storos, išlikusių sienų aukštis siekia nuo 1,0 iki 1,5 m. XVIII a. statant pilies sieną, bažnytėlė įstrižai perpiauta ir didžioji jos dalis sunaikinta. Kasinėjimų metu susidurta tik su išlikusia rytine bažnytėlės dalimi, su šiaurinės sienos bei šiaurinės vakarinio kampo likučiais ir vienu piliorium. Bažnytėlė, kaip rodo išlikusios mūro sienos, buvo apsupta mūrinio aptvaro, kurio statybos technika tokia pati, kaip ir Vytauto pilies, mūryta dedant pakaitomis eilę plytų ir eilę akmenų. Kadangi bažnytėlės griuvėsiai trukdė vad. Žemutinės

bažnytėlės tyrinėjimus, todėl jos likučiai 1939 m. buvo perkelti į atskirą dengtą pastatą prie muziejaus rūmų.

Iš bažnytėlės griuvėsių liekanų sužinome ir kiek detalių apie jos statybą. Bažnytėlės pamatai sudaryti iš 2-3 eilių akmenų. Sienos statytos ankstyvosios gotikos plytų rišimo būdu. Statyboje naudota dvejopo tipo plytos: plonos (nuo 28 × 17 × 4,5 iki 29 × 20 × 6 cm dydžio, greičiausiai imtos iš senųjų XII-XIII a. pastatų) ir storos bei siauros (nuo 30 × 15 × 7 iki 31 × 16 × 8 cm dydžio). Apsidoje išlikę dalys grindinio, iškloto iš plytų. Griuvėsiuose aptikta ir raudonų čerpių, kuriomis buvo dengtas stogas.

Bažnytėlės aptvare, Žemutinės bažnytėlės griuvėsių viršuje, surasta daug žmonių griaučių (tik pietinėje aptvaro dalyje susidurta su maždaug 30 žmonių griaučiais). Ankstyvesnieji kapai buvo apardyti laidojant vėliau mirusiuosius. Vienas skeletas yra buvęs 1,92 m ilgio ir kaukolėje buvo įsmigusi arbaletinė strėlė. Kitame kape rastas varinis žiedas su iškaltu kryželiu. Iš radinių sprendžiama, kad čia turima reikalo su XIV a. pabaigos Gardino pilies gynėjų kapais. Aukštutinė koplyčia liudija, kad Gardino pilyje tuo metu yra buvę ir krikščionių.

STEPONO BATORO RŪMAI

Po 1569 m. Liublino unijos Gardinas, būdamas pakelėje tarp Krokuvos ir Vilniaus, tapo Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ir Lenkijos karalių dažna apsistojimo vieta. Ypačiai Steponas Batoras buvo pamėgęs Gardiną. Pirmą kartą sutinkame jį Gardine 1579 m. Manoma, kad tais metais ir buvo pradėti Stepono Batoro pilies statybos darbai. Jis nebeatstatė Vytauto pilies, bet jos vietoje statydinosi naujus puošnius renesansinius rūmus. Palyginti nedidelė vytautinės pilies dalis buvo nugriauta. Kitos mūro dalys buvo paliktos, iš dalies panaudotos pamatams, iš dalies net įėjo į pačią Stepono Batoro rūmų statybos konstrukciją. Nugriauti du bokštai (įvažiuojamasis ir apskritasis) ir mūrai nuo miesto pusės, bet kiti pilį supamieji mūrai palikti. Pilis ir toliau nenustojo savo ginamojo pobūdžio. Steponas Batoras nesuskubo užbaigti rūmų statybos, darbai dar tebevyko ir po jo mirties.

Rekonstruoti Stepono Batoro pilies vaizdą yra gana sunku, nes ją vėliau daugelį kartų perstatant, pritaikant kitiems reikalams ir nerūpestingai remontuojant, sunaikinta daugybė architektūros elementų. Bet iš atskirų išlikusių architektūros detalių, archyvinės medžiagos ir braižinių yra pavykę paruošti apytikrį Stepono Batoro pilies restauracinio plano projektą. Rūmai yra buvę ilgo keturkampio formos, per 60 m ilgio ir 21 m pločio, dviejų aukštų. Sienos išmūrytos iš

Gardinas pagal Brauno miestų atlaso raižinį

raudonų 29 × 15 × 7 cm dydžio plytų. Parterinio aukšto išorinių sienų storis siekia 2-2,35 m, pirmojo aukšto 1,6 m) išvidinių mūrų storis parteryje 1,10-2,00 m, pirmajame aukšte — 0,45-1,30 m. Toks didelis sienų storis buvo reikalingas skliautų konstrukcijai, nes sienos atsparų neturėjo. Vėliau daug kartų perstatant pilį, sienos buvo perdirbtos ir vietomis dar labiau pastorintos. Parteriniame pilies aukšte buvo 10 skliautinių būstų. Prie vartų parteris buvo skirtas įgulai, tolimesniuose būstuose buvo laikomi šarvai, ginklai, žirgų apranga ir kt. Kampinis būstas prie Gardinės buvo skirtas archyvui. Laiptų iš parterio į pirmąjį aukštą nebuvo. Parterinių būstų sienų ir skliautų tinkas buvo lygus, grindys išklotos plytomis, durys, dažniausiai ąžuolinės ir vietomis geležinės, buvo dažytos juodai arba žaliai, kai kuriuose būstuose buvo pastatytos paprastos krosnys arba kaminai. Iš kiemo pusės, fasado vidurio, ėjo laiptai į pirmąjį aukštą, kur buvo įrengti karališkieji kambariai. Sienos buvo glaistytos nulygintu glaistu ir nukabinėtos audiniais. Lubos dažytos įvairiomis spalvomis ir pagražintos gipsatūromis. Grindys išklotos marmurinėmis, akmeninėmis ir molinėmis glazūruotomis plytelėmis. Renesansinės krosnys pastatytos iš majolikinių plytų. Kaminai buvo marmuriniai ir akmeniniai. Durys pjaustinėtos ir dažytos įvairiomis spalvomis. Vėlyvesnio kambarių remonto ir įrengimo išlikę atskiri fragmentai. Išorinės pilies sienos tinkuotos paprastai, tik vietomis papuoštos grafitiniais ornamentais. Raštų motyvai renesansiniai ir iš dalies vietiniai. Ūkiškoji pilies dalis stovėjo palei ginamąją sieną vidaus pusėje nuo Nemuno ir Gardinės. Pirmajame oficinų aukšte (nuo Nemuno pusės) buvo pirtis su alebastrine, vėliau marmurine, sale.

Prie pilies statybos darbų dirbo italai. Manoma, kad statybos planus turėjo sutvarkyti karaliaus rūmų architektas Scotto iš Parmos.

Jau Vazų laikais, greičiausiai, Vladislovo IV, pilis buvo atnauninta ir nežymiai pakeista. 1655 m. Maskvos kariuomenė, vadovaujama Ivano Chovanskio, pilį apiplėšė ir labai apnaikino. Ir kai Lietuvos atstovai 1673 m. seime pravedė įstatymą, kad kas trečias seimas būtų šaukiamas Gardine, imta restauruoti Stepono Batoro rūmus ir pritaikyti juos seimams rinktis. Tuo metu pusė rūmų buvo apgriuvę. Pirmoje eilėje pradėta restauruoti pilies dalis, skirta viešiesiems ir reprezentaciniams reikalams — senatorių ir atstovų sales. Pilies atstatymo darbais rūpinosi Kristupas Pacas, Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kancleris ir Gardino ekonomijos valdytojas. Atstačius pilį, 1678 m., dalyvaujant Jonui Sobieskiui, joje iškilmingai atidarytas seimas. Ir vėliau kas trečią seimą šaukiant Gardine (tik XVIII a. suiručių metu nesilaikyti susitarimo), iki Lietuvos ir Lenkijos valstybės galo Gardinas buvo tapęs lyg antrąja

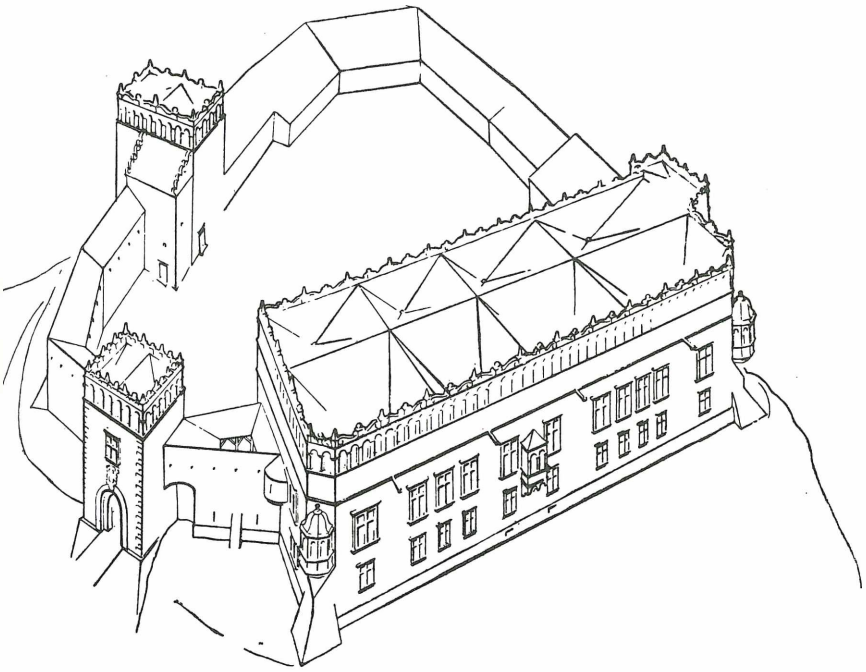

Stepono Batoro rūmų rekonstrukcinis piešinys

Lietuvos sostine. Senatas rinkdavosi didžiojoje Stepono Batoro pilies rūmų salėje, o atstovai — naujojoje oficinoje (nuo Nemuno pusės) įrengtoje salėje.

1708 m. pilį smarkiai apnaikino įsiveržę švedai. Po to Stepono Batoro pilies rūmai nebetiko rinktis seimui. Iš atstovų salės oficinoje tepaliko dvi sienos, nes kitos, paplautos vandens, nuvirto į Nemuną. Greičiausiai Augusto II laikais Stepono Batoro pilies buvo atstatyta ir paskirta gyventi žemesniesiems karališkojo dvaro tarnautojams. Atvykstančiam į Gardiną karaliui apsigyventi ir seimams rinktis buvo pasirinktos laikinės patalpos pačiame Gardino mieste — *Sapiegų rūmuose,* buvusiuose prie prekyvietės, netoli jėzuitų bažnyčios ir vienuolyno. Sapiegų rūmuose seimai vyko 1718, 1726 m.

Stepono Batoro pilies, gyvenama žemesniųjų karališkojo dvaro tarnautojų ir nerūpestingai remontuojama, nustojo savo ankstyvesnių architektūrinių bruožų. Apie 1740 m. pilį perstatė Augustas III. XVIII a. gale pilyje buvo iždo tribunolas. 1830 ir 1863 m. sukilimo metu pilis paversta kalėjimu sukilėliams laikyti. Vėliau čia rusai įrengė kareivines ir kaziną. Lenkams užėmus Gardiną, pilyje įrengtas viešbutis ir karininkų kazinas. 1924 m. pilies dalis pavesta istoriniam etnografiniam muziejui ir bibliotekai, o 1930-1931 m. padarius remontą, į pilį perkelti Gardino muziejaus rinkiniai.

ŽEMUTINĖ PILIS, ARBA KARALIŠKIEJI RŪMAI

Į pietų rytus nuo Aukštutinės pilies, tame pačiame Nemuno krante, už griovio, Vytautas buvo pasistatydinęs ir antrą pilį, vadinamą *Žemutine* pilimi (Arx inferior). Deja, ji nėra tyrinėta, nes jos pamatai yra atsidūrę po XVIII a. Augusto II ir Augusto III statytais *Karališkaisiais* rūmais. Kiek galima spręsti iš vietos konfigūracijos ir senų raižinių, vytautinė pilis yra buvusi barbakano pavidalo, apvalios formos, apsupta mūro sienos. Ji sudarė integralinę Aukštutinės pilies dalį ir su ja buvo sujungta pradžioje greičiausiai pakeliamuoju tiltu, vėliau mediniu, o XVI a. pabaigoje — mūriniu tiltu. Tačiau Gardino pilims nustojus anksčiau turėtos ginamosios reikšmės, netrukus, Žemutinė pilis buvo apleista. Ir pati pilies gyvenamoji dalis yra buvusi ankštoka. Kadangi pati pilis stovėjo labai gražioje vietoje, todėl Kazimieras Jogailaitis pilį išplėtė ir pastatė didelius gyvenamuosius Karališkuosius rūmus — *Domus regia*. Tuose rūmuose 1483-1484 m. žiemą gyveno šv. Kazimieras ir juose mirė 1484 m. birželio 7 d., čia mirė ir jo tėvas — Kazimieras Jogailaitis. Sustodavo toje pilyje ir kiti Lietuvos didieji kunigaikščiai bei Lenkijos karaliai. Manoma, kad čia gyveno ir Steponas Batoras, kol dar nebuvo pastatyti jo puošnūs rūmai Aukštutinėje pilyje. Tuose Karališkuosiuose rūmuose, kaip matyti iš 1633 m. inventoriaus, buvo koplyčia ir kalėjimas mūriniame bokšte, stovėjusiame ties tiltu ar už jo. Visa buvo apsupta ginamuoju mūru. Nemuno šlaitas su Karališkąją pilimi *(Domus regia)* ir su kaimynine *Arca ad domum regiam* atvaizduota XVI a. vario raižiniuose Zuendto, Adelhauserio ir G. Brauno.[8] Steponui Batorui pastačius savo rūmus, Žemutinės pilies pastatai paskirti valdovo raštinei.

XVII ir XVIII a. sąvartoje jau nebebuvo išlikusių tų pastatų. Išlygintos Žemutinės pilies vietoj karališkųjų turtų valdytojas Ossolinskis pasistatydino didžiulius medinius rūmus, turėjusius 10 kambarių. Prie rūmų buvo pastatyta 7 kambarių medinė oficina ir prie šlaito ūkio pastatai. Šis aukštas Nemuno krantas, nuo kurio atsidengia puikus gamtovaizdis, ir toliau traukė karaliaus ir į seimus susirenkančių didikų dėmesį. Todėl kilo mintis nugriauti visus medinius pastatus ir pastatyti reprezentacinius rūmus, nes tiek patalpos senojoje Stepono Batoro pilyje, tiek ir vėliau naudoti Sapiegų rūmai mieste buvo per ankšti karaliui bei jo artimiesiems patarėjams gyventi ir seimams posėdžiauti. Statybos darbai pradėti dar prieš XVIII a. vidurį. Karališkųjų rūmų statyboje išskiriami trys tarpsniai: 1733-1736 m. Augusto II statybos fazė, 1736-1763 m. — Augusto III ir po to — Stanislovo Augusto statybos fazė. Augustas II pradėjo kuklesnės apimties mūrinių rūmų statybą. Rūmai

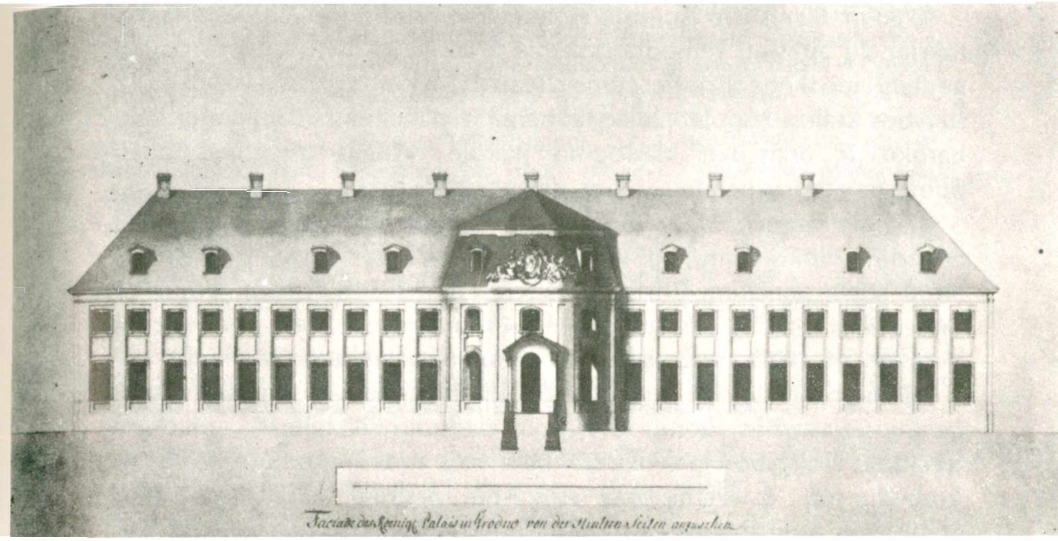

Žemutinės pilies rūmų pietinis fasadas

yra buvę pasagos pavidalo, architektūroje vyravo Liudviko XIV didžiųjų statybų įtakos. Atsisėdus į Lietuvos ir Lenkijos valstybės sostą Augustui III, po 1736 m. prasidėjo naujas rūmų statybos tarpsnis: sudaryti nauji planai ir imta statyti bei perstatyti rūmai Liudviko XV architektūros įtakoje. Suprojektuotas ir prancūziško stiliaus sodas. 1738 m. karalius patvirtino planus pagal kuriuos turėjo būti vykdoma statyba. Tačiau bestatant įvesta ir naujovių. Rūmų planų, piešinių yra išlikę Saksonijos krašto centriniame archyve Dresdene (Saechsisches Landeshauptarchiv Dresden), Varšuvos universiteto bibliotekoje (iš Stanislovo Augusto laikų, 1780 m.) ir Centriniame valstybiniame kariniame-istoriniame muziejuje Maksvoje (rusų XIX a. rūmų perdirbinėjimo planai). Augusto III statomi rūmai turėjo du sparnus, gražius portalus iš fasado ir kiemo pusės, koplyčią. Rūmuose įrengta: karaliaus audiencijų salė, karaliaus butas, susidedąs iš didelio kabineto, valgomojo, miegamojo ir kambarių garderobai; karalienei — kabinetas, salė audiencijoms ir kitos jai skirtos patalpos; puošniai įrengta salė senatoriams, salė atstovams (abi per du aukštus), valgyklos ir kt. Pirmasis seimas tuose rūmuose įvyko 1744 m.

Jau apie 1750 m. vėl kilo reikalas padidinti rūmus. 1750 m. seimo metu rūmuose gyveno Augustas III. Apie 1752 m. pastatyta nauja koplyčia, nulieti varpai su karaliaus monograma, karūna ir data. 1752 m. spalio mėn. įvyko paskutinis saksų laikotarpio seimas Gardine.

1768 m. Stanislovo Augusto sušauktame Gardino seime paskirta 300 tūkstančių auksinų remontams. Apie 1780 m. vykdyti statybos darbai nedaug tepakeitė išorinę rūmų išvaizdą. Visur vyravo Liudviko XV statybos stilius. Viduje padaryta nemaža pakeitimų, daugiausia italų baroko ir prancūzų klasicizmo įtakoje. Vidaus įrengimas buvo puošnus, atskirų patalpų sienos dažytos *al fresco*.

Kas gi yra buvę Gardino Karališkųjų rūmų architektai? Kaip matyti iš turimų dokumentų, jų yra buvę keli: Carl Friedrich *Popelmann* (1690-1750), Joachim Christian *Jauch* (1684-1754), Johann Friedrich *Knoebel* (1724-1792, dirbęs nuo 1754 m.), Giosepe de *Sacco*, kilęs iš Veronos (m. 1798 m. gruodžio 21 Vilniuje, palaidotas Gardine).

Gardino Karališkieji rūmai buvo liudininkai paskutiniųjų Lietuvos ir Lenkijos valstybės dienų. Čia įvyko paskutinysis seimas, sutikęs su trečiuoju valstybės padalijimu 1795 m., tuose rūmuose 1795 m. gruodžio 25 d. Stanislovas Augustas pasirašė abdikacijos aktą. Stanislovas Augustas gyveno tuose rūmuose nuo 1793 m. seimo iki 1797 m. vasario 15 d.

XIX a. rusai Karališkuosius rūmus pavertė ligonine. II pasaulinio karo metu rūmai sunaikinti, sovietų atstatyti ir čia įkurdintos Gardino apygardos komunistų partijos ir valdžios įstaigos.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 *Piscovaja kniga Grodnenskoj ekonomii*, II, Vilna, 1882, p. 36.
2 *Polnoje sobranije russkich letopisej*, II, 292.
3 t.p., II, 294.
4 t.p., XVII, 244, 299, 360-361, 425, 477-478.
5 t.p., II, 874.
6 t.p., II, 579.
7 N. N. Voronin, *Drevneje Grodno*, Moskva, 1954, 164-5, pav. 87.
8 Plg. paveikslus, J. A. Jegorov, *Gradostroitelstvo Belorussii*, Moskva, 1954, 45.

BIBLIOGRAFIJA

W. Antoniewicz, „Aquamanile du moyen âge de Grodno", *Revue Archeologique*, Paris, 1926, p. 23-37; Z. Durczewski, „Stary Zamek w Grodnie w swietle wykopalisk dokonych w latach 1937-1938", *Niemen*, 1, Grodno, 1939, p. 2-15; M. J. Grinblat, „K voprosu ob učastii litovec v etnogeneze belorussov", *Voprosy etničeskoj istorii narodov Pribaltiki*, Moskva, 1959, p. 523-543) F. D. Gurevič, *Drevnosti belorusskogo Poneman'ja*, Msokva-Leningrad, 1962; W. Holubowicz, „Znaki rodowe i inne na przedmiotach z wykopalisk w Grodnie", *Slavia Antiqua*, I, 1948, p. 572-582; R. Jakimowicz, „Prawda o Górze Zamkowej w Grodnie", *Marcholt*, II, Warszawa, 1938, p. 186-214; J. Jakubowski,

„Gdzie leżalo „Horodno" hipackiego latopisu?", *Ateneum Wileńskie,* VII:34, 1934, p. 419-424; J. Jodkowski, *Grodno,* Wilno, 1923; t.p., „Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na drolewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933", *Przegląd Historyczno-Wojskowy,* VII, Warszawa, 1934, p. 99-115; t.p., „Nad Niemnem środkowym w XI-XIII w.", *Niemen,* 1, 1939; A. Jodziewicz, „Miejsce zgonu św. Kazimierza", *Ateneum Wileńskie,* III, Wilno, 1925-1926, p. 95-103; W. Kieszkowski, „Grodno. Średniowieczna Troja", *Arkady,* 7, 1937- M. Morelowski, „Materialy do dziejow artystycznych nowego zamku w Grodnie a malarz Mańkowski", *Prace i Materialy Sprawozdawcze.* Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciól Nauk w Wilnie, III, 1938/39, p. 143-149; J. Puzinas, „Gardino pilis", *Lietuvių Enciklopedija,* VI, 1955, p. 538-543) V. V. Sedov, „Kurgany jatviagov", *Sovetskaja Archeologija,* 4, Moskva, 1964, p. 40, kritika: A. Tautavičius, „Lietuvių ir jotvingių genčių gyventų plotų ribų klausimu", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai,* X 2:21, Vilnius, 1966, p. 161-182; A. V. Solovjev, „Novyja raskopki v Grodne", *Zapiski rus. naučn. inst.,* Belgrad, XIII, 1936, p. 69-96; *Sprawozdanie z prac na Starym Zamku Grodno 1938-1937,* Grodno, 1938; St. Szymański, „Palac królewski w Grodnie", *Rocznik Białostocki,* VI, Białystok, 1966, p. 297-333; N. N. Voronin, *Drevneje Grodno,* Moskva, 1954, 254 p.; A. Wędzki, „Grodno", *Slownik Starożytnosci Slowianskich,* II, 1964, 161-163; J. Wojciechowski, „Stary Zamek w Grodnie", Biuletyn Historii Sztuki, VII, Warszawa, 1938, p. 119-270.

* * *

J. Puzinas apie Gardino pilis rašė sugrįžtamai, kurios kasinėjimus jis lankė 1939. Pirmas ir platus buvo išsp. Lt.E. VIII, 1939-40, 932 ir kt., kurio atspaudas — dr. J. Puzinas, *Gardino* pilis, Kaunas, 1939, 3-8, 1 p. skirtas antraštei, o 2 p. atspaudo nuorodoms. Šio santrauka išsp. ir LE, VI, 1955, 538-543, bet rankraštis nėra žinomas. Visai naujai rašyta jau EL, II, 1972, kur 274-5 p. apie Gardino proistorę, o 278-281 p. jau apie pilis; išlikęs lietuvių k. rašyto straipsnio 6 p. nuorašas, iš kurio ir buvo padarytas EL vertimas.

Dabar perspausdinamas straipsnis iš „Kario" 7-8, 1972, 217-223 ir 254-261 psl., pasirašytas — Jonas Puzinas. Perspausdinant išlyginta rašybos ir laužymo klaidos ir kt. smulkmenos. Yra išlikęs mašinėle rašyto šio straipsnio nuorašas, kuris sudaro 25 p., tačiau yra ir skirtų, rodančių, jog prieš spausdinant buvo gerokai papildytas: atskirai prirašyta *Įvadas* (217-8 p), pridėta jam bibliografija ir t.t.; dabar ši papildoma bibliografija įjungta gale ir ji nebeišskiriama.

IŠ KAUNO ISTORIJOS

KAUNAS VYTAUTO LAIKAIS

Šie metai — Vytauto Didžiojo metai. Visa Lietuva iškilmingai mini savo didžiojo tautos vyro 500 metų sukaktį. Tai buvo žymus vyras savo dvasia ir darbais, vienas iš galingiausių tų laikų kunigaikščių ne tiktai Lietuvoje, bet ir beveik visoje Europoje. Savo valstybės ribas praplėtė nuo Baltijos net iki Juodųjų jūrų. Vytautas, besirūpindamas Lietuvos valstybės tarpimu, daug dėmesio kreipė ir į miestus. Kaunas ypač iškilmingai turėtų švęsti šią sukaktį, nes Vytautas buvo pirmasai miesto kūrėjas. Čia pasistengsiu nors keliais brūkšniais aprašyti svarbesnius Kauno gyvenimo įvykius Vytauto laikais.

Kaunas yra senas Lietuvos miestas, bet kas jį įkūrė ir kada jis buvo įkurtas — neturime tikrų istorinių duomenų. Archeologinės iškasenos rodo, kad Kaunas ir jo apylinkės dar priešistoriniais laikais buvo tirštai apgyventos. Geografinė Kauno buitis yra ypatingai gera. Senovėje įsikūrusiam miestui, tiksliau piliai, buvo patogu apsiginti nuo priešų, o Nemunu ir Neriu patogu susisiekti su užsieniu ir su kitomis Lietuvos dalimis. Upių kelią norėjo turėti ir kryžiuočiai, todėl nenuostabu, kad Kaunas beveik visą šimtmetį buvo kovų arena; ties Kaunu ir Kaune nuolatos grumdavosi kryžiuočiai su „netikėliais" lietuviais. Apie miesto augimą tais laikais negali būti nė kalbos. Visas Kauno gyvenimas spietėsi tik apie pilį. Vėliau, Vytauto laikais, Kaunas įgyja daugiau reikšmės, tampa žymiu Lietuvos centru. Pats Vytautas mėgo Kauną, dažnai lankydavos jame, rinkdavo kariuomenę žygiams prieš Ordino puolimus, dažnai kovodavo Kaune ir jo apylinkėse su savo priešais, posėdžiaudavo su Ordino vyresniaisiais ir sudarinėdavo su jais įvairias sutartis. Štai keletas istorinių duomenų.

Nužudžius Jogailai Kęstutį ir Birutę, Vytautas 1384 m. birželio mėn. 14 d. sudarė sutartį su Vokiečių ordinu. Atidavė Ordinui didelius žemės plotus ties Kaunu ir net patį Kauną, o Ordinas prižadėjo Vytautui padėti kovoti su Jogaila.[1] Ordinas tuojau pradėjo gabenti iš Prūsų medžiagą piliai statyti. Pastatytą pilį senosios pilies griuvėsių vietoje, pavadino *Ritterwerder* (riterių sala). Tačiau taika, remiantis sudaryta sutartimi, truko visai trumpai: Vytautas jau tų pačių metų rugpiūčio mėn. sumanė gudrybėmis atimti Kauną iš vokiečių. Iš Jurbarko Nemunu išsiuntė keletą laivų tarsi su prekėmis, bet viduje tų

laivų buvo suslėpta ginkluotų vyrų įgula. Anksti rytą laivai atplaukė į Kauną, tačiau pilies komendantas iš bokšto pastebėjo įtartinus laivus. Suėmus vieną lietuvį, persirengusį žvejo rūbais, Vytauto paslaptis paaiškėjo.[2] Nepavykus atimti Kauno iš vokiečių, Vytautas pradėjo derybas su Jogaila. Jogaila atidavė Vytautui Gardiną, Brastą, Drohičiną, Melniką, Bielską, Šarošą, Kameniecą ir Volkoviską.[3] Sustiprėjęs puolė Kauno pilį ir per tris savaites (spalių mėn. 25 d.) ją paėmė. Čia žuvo kryžiuočių komtūras *Klee*, į nelaisvę buvo paimtas vicekomtūras ir apie 15 riterių. Konradas Valenrodas, kurs buvo atėjęs su savo kariuomene padėti Ordino riteriams, pats vos tepaspruko. Ši kova buvo *pirmoji* pergalės kova, besigrumiant Vytautui su kryžiuočiais.

Nors Vytautui pavyko atimti Kaunas iš kryžiuočių, tačiau kitais metais (1385 m. rugpiūčio mėn. 15 d.) Kaunas vėl pateko į kryžiuočių rankas (Kauną prarado Švitrigaila). Iki 1396 metų Kaunas eidavo iš rankų į rankas: tai Vytautas jį valdydavo, tai kryžiuočiai jame tvirtindavosi. 1391 m., kaip rašo vokiečių kronikininkas *Vygandas Marburgietis*, Konradas Valenrodas prie Kauno mūrų iškėlė savo riteriams tokią didelę puotą, kokios ligšiol niekas nebuvo matęs. Balinskis rašo, kad puota kaštavusi net 500.000 sidabro grivinų.

Vytauto santykiai su kryžiuočiais buvo neblogi. Tatai nepatiko Jogailai. 1391 m. prasidėjo Jogailos derybos su Vytautu, tarpininkaujant Lenkų kunigaikščiui vyskupui Masoveckiui.[4] Vytautas, gavęs iš Jogailos *Lietuvą* ir *Žemaičius*, nutraukė visus ryšius su kryžiuočiais. 1392 m. Vytautas visai netikėtai atvyko su didele kariuomene prie Kauno pilies, paėmė ją, suėmė į nelaisvę vokiečių riterius ir pirklius. Sudeginęs abiejų upių tiltus ir sudaužęs pilies bokštus, išvyko į Gardiną. Už šį Vytauto klastingą žygį kryžiuočiai, sako, atkeršiję: nužudę du jo sūnus (Jurgį ir Joną).

1394 m. rugpiūčio mėn. 13 d. didysai Ordino mistras Konradas Jungingenas su daugybe riterių laivais ir sausais keliais ėjo į Kauną. Kauno pilį rado sugriautą, miestą sunaikintą. Tuojau pradėjo taisyti pilį. Netrukus atžygiavo Vytautas su savo ir lenkų kariuomene į Kauną. Kryžiuočiams padėti atkeliavo ir kardininkai. Vytautas buvo priverstas pasitraukti.

1396 m. liepos mėn. 28 d. Kaune Vytautas sudarė su Ordinu dviejų mėnesių sutartį. Sutvarkęs kiek savo santykius su Ordinu, sėkmingai sumušė totorius ir belaisvius, atvežtus nuo Azovo, apgyvendino Kaune ir Vydžiuose. Nuo tų metų ir susidarė užuomazga totorių apgyventą kvartalą Kaune pavadinti Totorių gatve. Senuose Kauno magistrato aktuose tatai dažnai minima. Jis buvo dabartinės Kanto ir Nemuno g-vių rajone.

1398 m. balandžio mėn. 23 d. Gardine jau kelintą kartą Vytautas sudarė su Ordinu „amžiną sutartį" (ewige frede). Ordinui buvo atiduoti Žemaičiai iki Gotteswerder'io (kitaip Naujasai Kaunas Nemuno saloje prieš Nevėžio intaką). Senasai Kaunas buvo dar lietuvių pusėje, o Naujasai Kaunas (Gotteswerder) buvo pasienio pilis.[6]

Žemaičiai nuolat bruzdėdavo ir neduodavo vokiečiams ramybės. 1399 m. Vytautui nepavyko kova su totoriais. Vytautas nenusiminė. Antrą kartą nugalėjo totorius ir beveik visa Rusija tapo jo priklausoma. Sutvarkęs savo reikalus Rytuose, pasiryžo išvaduoti Žemaičius iš kryžiuočių. Todėl 1401 m. pavasarį smarkiai pradėjo ruoštis į karą su kryžiuočiais. Kryžiuočiai taip pat nesnaudė — ruošėsi kariauti. Kauno tvirtovė buvo gerai atstatyta. Vytautas nusprendė, kad Kaunas jam pačiam galįs būti pavojingas, jei jį užimtų priešai, todėl nutarė išvežti visus ginklus ir išardyti tvirtovę. Taip ir padarė. Kiek ši Johann V. Posilge žinia tikra — sunku pasakyti.[7] Tik vokiečiai labai skundėsi Vytauto pasalumu Žemaičiuose.[8]

1402 m. kovo mėn. 26 d. Vytautas, eidamas į Ragainę, apgulė Naująjį Kauną (Gotteswerder), trečią dieną paėmė pilį, suėmė Ordino karius į nelaisvę, atėmė ginklus ir pilį sudegino. Užmuštas pilies komtūras ir 3 riteriai. Nuo to laiko ši pilis, rodos, jau nebuvo daugiau atstatyta.[9]

1404 m. rugpjūčio mėn. 17 d. Kaune Vytautas ir Kryžiuočių ordinas patvirtino sudarytąsias tarp savęs įvairias sutartis. Vytautas prižadėjo Ordinui padėti kovoti su įvairiais priešais, išskyrus kovas, jei tokių būtų, su Romos vyriausybe, bažnyčia ir Jogaila. Ordinas tą patį patvirtino. Rugpjūčio mėn. 18 d. Ordinas prižadėjo Vytautui globoti jo žmoną Oną, jei jis mirtų, ir prižadėjo ginti jos teises, kurios bus Vytauto nustatytos.[10] Po suvažiavimo Vytautas suruošęs riteriams priėmimą, kur dalyvavę ir Žemaičių bajorai. Vytautas liepęs žemaičiams klausyti Ordino vyresnybės. Bet toji paklusnybė, kaip matyti iš Ordino laiškų Vytautui, truko visai neilgai. Jau gruodžio mėn. gale plaukė Vytautui nusiskundimų dėl žemaičių neramumo. Apskritai tenka pasakyti, kad Žemaičiai būdavo atiduodami Ordinui, kai Lietuvos kunigaikščiai turėdavo atsispirti prieš Rytų priešus ir buvo reikalingi jų pagalbos, o pagerėjus santykiams su Rytais, didieji kunigaikščiai pradėdavo kiršinti žemaičius prieš vokiečius ir net atimdavo juos. Dėl to ir Kaunui tekdavo daug nukentėti.

1407 m. gruodžio mėn. 13 d. Vytautas pranešė vyriausiajam Ordino magistrui, kad jis laisvai galįs važiuoti į suvažiavimą Kaune su savo vyresniaisiais ir palydovais. Kartu užtikrino magistrą, kad jokių nuostolių neturės ir nemalonumų iš žemaičių pusės neteks patirti.

Ordinas tų pačių metų gruodžio mėn. 25 d. įsako magistrui važiuoti į suvažiavimą Kaune. Įsakyta važiuoti su 200 arklių, vežti du vežimu pašaro arkliams (1200 saikelių avižų ir 100 tuzinų šieno davinių). Ordino maršalas ir Balgos komtūrai turėjo duoti po trisdešimt vežimų su pakinktais. Vežimai turi būti pristatyti į Karaliaučių gruodžio mėn. 23 d. Be to, Karaliaučiaus pilies komtūrui įsakyta pirkti statinę lašišų, Ordino žvejui — pristatyti pusę statinės devynakių. Maršalas turi pristatyti vieną statinę seno midaus, o kitų miestų maršalai bei komtūrai — po 4 statines midaus.[11]

1408 m. sausio mėn. 6 d. Kaune įvyko suvažiavimas. Buvo iškelta brangi puota. Puotoj dalyvavo lenkų karalius Jogaila su savo taryba, kunigaikštis Vytautas su savo bajorais ir daugybė Ordino narių. Tačiau jokių apčiuopiamų rezultatų nepasiekta — nepavyko lenkams nustatyti sienų su vokiečiais, nors ir Vytautas tarpininkavo.[12]

Susitvarkęs kiek Rytuose, jis atsigrįžo į Vakarus. Reikėjo išvaduoti iš kryžiuočių Ordino Žemaitiją ir Suvalkiją. Kryžiuočių galybė sutriuškinti buvo labai sunku, nes juos rėmė ir globojo beveik visa Europa. Vytautas ėmėsi darbo. Kryžiuočiai taip pat tvirtinosi Žemaičiuose, apgyvendino čia daugybę vokiečių, paėmė vaikus užstatu. Žemaičiuose kilo subruzdimas. Vytautas, lyg nieko nematydamas, palaikė su Ordinu gerus santykius. Bet jau 1408 m. gale Ordino valdininkai Žemaičiuose ima skųstis, kad Žemaičiuose paplūdę daugybė totorių ir rusų, kurie vagią ir šiaip daug įvairių nemalonumų vietos gyventojams darą. Be to, skundėse, kad Vytauto žmonės lankosi Žemaičiuose, o Žemaičiai kraustosi pas Vytautą. Vokiečiai prašo Vytautą atsiimti sutartus 250 žmonių, kad būtų aišku, kurie gyventojai priklauso Vytautui ir kurie Ordinui. Mat, 1405 m. Raciąže Jogaila ir Vytautas buvo atidavę Ordinui Žemaičius, bet Vytautas pridėjo salygą, kad kiekvienu momentu jis gali pasiimti iš Žemaičių 250 žmonių. Tas sutarimas buvo gera priekabė. Pagaliau Ordinas uždraudė pardavinėti Lietuvai arklius, galvijus, kartu prašė Vytautą, kad uždraustų savo pirkliams važiuoti be tam tikro rašto į Žemaičius. Vytautas atsakė, kad Žemaičiai ir Aukštaičiai esąs tas pats kraštas ir tie patys žmonės. Jei, sako, mano žmogui pavogs kas arklį arba pabėgs vergas, tai nėra laiko ieškoti vyriausybės rašto. Arba kaip gi užginsi prieteliui pas prietelį nueiti duonos gauti. Toks elgesys būtų nekaimyniškas, juk abu kraštu taikoje gyvena. Tuo reikalu buvo sušauktas pasitarimas Kaune. Čia Ordino pasiuntinys Brandenburgo komtūras Sultzbach Vytautą įžeidęs, sakydamas, kad trečią kartą Vytautui nebepavyksią apgauti Ordino. Pasitarimai tuojau buvo nutraukti. Vytauto valdininkas Rumbautas užėmė Surviliškį ir Krekenavą. Sukilimas išsiplėtė visuose Žemaičiuose. Vytautas Kaune organizavo

sukilėlius. Kaip matyti iš vokiečių valdininkų pranešimo Ordinui, 1409 m. lapkričio mėn. 25 d. Kaune buvo apie 600 ginkluotų žmonių, o Trakuose 15 patrankų, kurių didžiausioji išmeta galvos didumo akmenį.[13] Kova su Ordinu buvo visiškai pribrendusi. Dar 1410 m. Vytautas prižadėjo nepulti Ordino iki šv. Jono, bet pats smarkiai ruošėsi į kovą. Bajorams įsakė nė nepamanyti apie taiką. Liepos mėnesio pradžioje buvo paskelbta Ordinui karas.

1410 m. liepos mėn. 15 dieną įvyko garsi Žalgirio kova. Tai buvo viena didžiausių tais laikais kovų. Didžiausias laimėjimo nuopelnas pridera Vytautui, kurs surengė šią kovą ir jai vadovavo. Kovoje krito didysai kryžiuočių magistras ir daug kareivių. Nelaisvėn buvę paimta apie 2-3 tūkstančius Ordino kareivių: vienus greit paleido, kitus vėliau, smarkiai įbaugintus, kad grįžę namo skleistų dar didesnę baimę apie lietuvių jėgą, trečius laikė nelaisvėje kaip įkaitus. Ta kova galutinai sutriuškino Vokiečių ordino galybę. Nors Vytautas laimėjęs kovą galėjo lengvai pagrobti visą Prūsų žemę, bet buvo įsitikinęs, kad kryžiuočiai Lietuvai daugiau jau nebus pavojingi. Taigi Vytautas sudarė didelę ir galingą Lietuvos valstybę. Nepakanka užkariauti didelius plotus, reikia mokėti ir tvarkyti juos. Ir čia Vytautas parodė didžiausią sugebėjimą. Jo valstybė buvo tvarkingiausia, ir kitos tautos, matydamos šią tvarką, pačios dėjosi prie Lietuvos. Tie, kurie dėl tolumo prisidėti negalėjo (čekai), kvietė Vytautą savo valdovu — karaliumi.

Po Žalgirio kovos prasideda ramesnis Kauno miesto gyvenimas. Vytautas ypačiai susirūpino Kaunu. Kad nors kiek pagerintų Kauno gyvenimą, aprūpino jį Magdeburgo teisėmis. Kada ši teisė buvo duota Kaunui, neturime tikslių žinių. M. Balinskis rašo, kad dar prieš Žalgirio kovą Kaunas buvo gavęs Magdeburgo teisę. Tačiau nėra jokių abejonių, kad ši teisė tikrai buvo duota, nes jau 1414 m. Kauno vaitu (burmistru) yra buvęs Niclos Trintel,[14] kiek vėliau Byleris.[15] Be to, 1463 m. karalius Kazimieras patvirtino Vytauto ir Žygimanto duotas privilegijas. Kaip matyti iš šios atnaujinamosios privilegijos, jau Vytauto buvo nustatyti miestiečių tarpusaviai santykiai, sudarytas vaito teismas ir kt.

Kad Kaunas dar geriau galėtų augti, Vytautas kvietė iš Vokietijos įvairių amatininkų ir pirklių. Pirkliams taip pat duodavo įvairių lengvenybių. Vokiečiai, apsigyvenę Kaune, taip apsiprato su vietos aplinkybėmis, kad vėliau tapo jau tikri miesto piliečiai, užimdavo net svarbias burmistrų ir kitų valdininkų vietas.

Dar po Žalgirio kovos Kaune buvo šaukiamas Vytauto ir Ordino suvažiavimas. 1413 m. sausio 6 d. Kaune rašytu laišku kviečia Vytautas Ordiną posėdžiautų. Palydovų galįs turėti nedaugiau kaip 300. Kartu užtikrino, kad jokių nemalonumų neteks patirti. Iš pradžių Ordinas

visai nenorėjo važiuoti į Kauną, motyvuodamas, kad nenorįs sienų revizijos. Vėliau sutiko susirinkti sausio 19 d. Savo atstovams dėl sienų Ordinas įsakė: 1. nurodyti Mindaugo dovanojamąjį raštą ir kitus dokumentus, kad Veliuonos pilis yra pastatyta Ordino žemėje (1412 m. Vytautas pastatė Veliuonos pilį); 2. laikytis seniau sudarytų traktatų, ypač Salyno; 3. laikytis Torno sutarties, kad abu kraštu laikosi prieškarinių sienų; 4. pareikalauti, kad Vytautas Veliuoną išardytų; 5. jei tvirtins, kad Žemaičiai po mirties užrašyti Ordinui, reikia sakyti, kad Veliuona yra Žemaitijoj ir seniai iure belli išplėšta iš Ordino; 6. kad kitos pilys panemunėje iki šv. Žemaičių miško buvo seniai Ordino ir t.t. Suvažiavimas įvyko Salyne (netoli Kauno).

Kaip susekama iš Vytauto laiškų, Kaune Vytautas paskutinį kartą prieš savo mirtį yra buvęs 1430 m. rugpiūčio mėn. 24 d.

Taigi iš šių trumpų faktų matome, kad sunkus buvo Kauno gyvenimas Vytauto laikais. Nuolatinės kovos nedavė jam augti, tarpti, bet Vytautas pirmasai padėjo Kaunui pamatus. Nuo Vytauto laikų ir tegalime kalbėti apie Kauną, kaip miestą.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 *Codex Epistolaris Vitoldi,* 1882, p. 5-6.
2 T. Narbutt, *Dzieje Narodu Litewskiego,* t. V, p. 354.
3 Joseph Pfitzner, *Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann,* 1930, p. 68.
4 Masoveckis buvo Polocko vyskupas, Vytauto dvare susipažino su Vytauto seserimi Rimgaile ir vedė ją. Vėliau kažin kas nužudė jį. Kronikininkas Vygandas Marburgietis rašo, kad toks vyskupo žygis (vedimas) „ligšiol buvęs negirdėtas dalykas!"
5 Kiek ši Narbuto žinia yra tikra, sunku pasakyti. Vytautas savo laiškuose *niekur nemini* savo sūnų, nors kitus šeimynos narius sumini. [Dabar istorikų nuomone, Vytautas teturėjęs tik vieną dukterį, sūnų nė vieno].
6 *Codex Epistolaris Vitoldi,* p. 51-54.
7 *Scriptores rerum Prussicarum,* III, p. 247.
8 *Codex Epistolaris Vitoldi,* p. 81.
9 *Script. rer. Pruss.,* III, p. 258.
10 *Codex Epistolaris Vitoldi,* p. 102-105.
11 *Codex Epistolaris Vitoldi,* p. 152-153.
12 J. Voigt, [*Geschichte Preussens*], VII, p. 15-16.
13 *Codex Epistolaris Vitoldi,* p. 204.
14 *Codex Epistolaris Vitoldi,* p. 277.
15 *Livlaendische Urkundenbuch,* VIII, p. 500.

* * *

Perspausdinama iš *Jaunosios Lietuvos,* 5, 1930, p. 296-301; pasirašyta — *J. Puzinas.* Ištaisyta *ricierius* į *riteris, mistras — magistru, lasasų* į *lašisų* ir *porcija — daviniu,* o *užgavęs — įžeidęs.*

KAUNAS KARŲ SŪKURY IKI ŽALGIRIO KOVAI

Kronikose ir šiaip dokumentuose Kaunas yra įvairiai rašomas: Kauen, Kauve, Cavonia, Cavno, Kovno, Kowna ir t.t. Miestas stovi Nemuno ir Neries santakoje tarp labai gražių apylinkių. Pats miestas iki šiol savo grožiu negalėjo pasigirti, bet apylinkės ne vienam suteikė daug malonumų. Paskiausiuoju metu Kaunas žymiai pagražėjo. Daug gražių namų pastatyta, gatvės tvarkomos, meksfaltuojamos ir kiti patogumai rengiami. Atgijus Lietuvai, rodos, vienas svetimšalis yra pasakęs, kad Kaunas esąs bjaurus paveikslas tarp gražių rėmų. Galima drąsiai pasakyti, kad dar po 20-ties metų Kaunas bus ir gražus paveikslas gražiuose rėmuose.

Dabar žvilkterėkim į tolimąją mūsų laikinosios sostinės praeitį. Tikrųjų istorijos žinių apie Kauno įkūrimą beveik neturime. Kai kurie istorininkai mano, kad Kaunas galėjęs įsikurti tik 13-to amžiaus pradžioje. Vis dėlto tenka paabejoti. Lietuvių kaimynai vokiečiai ir slavai daug anksčiau turėjo santykių su lietuviais. Nors dokumentų trūksta, bet vis dėlto galima manyti, kad Kaunas, būdamas tokioje vietoje, tarp dviejų didelių upių, turėjo būti apgyventas. Istorininkas Stryjkovskis duoda net seną Lietuvos miestų chronologiją, o mūsų istorininkas Narbutas išveda seniausią lietuvių kunigaikščių dinastiją iš Palemono, kuris turėjęs tris sūnus: Barkų, Kūną ir Sperą. Barkus įsteigęs Jurbarką, Kūnas — Kauną, o Spera — miestą žemaičiuose prie Speros ežero. Pasakiškas Kauno įkūrėjas kunigaikštis Kūnas žuvęs 1040 metais kovoje su didžiuoju kunigaikščiu Jaroslavu ties Slonimu.[1]

Nuo 1040 iki 1280 mt. istorija neduoda jokių žinių apie Kauną. Vėliau, kai prasidėjo didelė ir ilga lietuvių kova su vokiečių ordinu, Kaunas minimas jau dažnai ir vaidina didelį vaidmenį Lietuvos istorijoj. Jau pradedama statyti tvirtovę, bokštus, mūrus, požeminius urvus po Nerim. Čia įdomu bus duoti keletas istorijos žinių apie kovas tarp lietuvių ir vokiečių ordino prieš „terras infidelium Letwinorum", kaip rašo Hermanni de Wartberge *Chronicon Livoniae*. Mirus Lietuvos kunigaikščiui Vyteniui (1316 mt.) Ordino magistras Karolis Befartas užpuolė Žemaičius, paėmė Jurbarką, nuteriojo Medininkų (dabar Varnių) apskritį ir apsupo Kauną. Tat buvo pirmas vokiečių užpuolimas. Didysis Lietuvos kunigaikštis Gediminas (1316-1341) suskubo atsiųsti čia savo karvedį Gostautą, kuris vis dėlto negalėjo sulaikyti vokiečių. Vokiečiai mūrogrioviais (taranomis) sugriovė Kauno mūrus, išpjovė gyventojus ir paėmė į nelaisvę Gostautą su likusiu mažu kareivių būreliu.

Paskiau randame žinių, kad 1340 mt. Kaunas yra lietuvių rankose. Kaip jau visiems žinoma, 1340 m. didysis Lietuvos kunigaikštis Gediminas žuvo kovoje su Ordinu ties Veliuona. Vokiečių ordinas vėl puola Žemaičius. 7 Gedimino sūnus renkasi su kariuomene į Kauną, norėdami atkeršyti vokiečiams už tėvo mirtį. Tuo būdu, susirinko Kaune 40.000 kareivių, kuriems vadovavo vyriausias sūnus Mantvydas. Jis išskirstė savo kariuomenę į įvairias Lietuvos vietas: kariuomenės dalį pasiuntė į Kuršius apsisaugoti nuo kardininkų ordino, kitos dalys, paėmusios vokiečių Bayerburgo pilį (netoli Veliuonos), skverbėsi į vokiečių valdomas žemes. Po to buvo padaryta taika su magistru Rudolfu König'u. Bet taika tarp dviejų didelių senų priešų visai neilgai truko.

Kęstutis dažnai traukė į vokiečius. Du kartu pakliuvo į nelaisvę, bet laimingai išspruko. Vokiečiai pamažu Žemaičius nuteriojo ir pradėjo skverbtis gilyn į Lietuvą Paneriu. Žinoma, Kaunui dažnai tekdavo sulaikyti priešus. Net popiežius Inocentas VI pradėjo priminti Ordinui, kad jis greičiau arba baigtų su Lietuva, arba apkrikštytų ją. Ragainės valdytojas Henrikas Šeningas 1361 mt. žiemą gavo magistro Vinricho Kniprodės įsakymą sužinoti (per šnipus) Kauno pilies padėjimą, kariuomenės skaičių ir jėgas ir pasiruošti žygiui į Kauną. Karaliaučiuje susirinko beveik visos Europos valstybių riteriai. Iš ten vyko kryžiuočių ordino kariuomenė į Ragainę su vyskupu Baltramiejumi prieky, nešdami Dievo Motinos paveikslą ir Šv. Jurgio riterių vėliavą. Taip 1362 mt. kovo mėn. 13 d. iš Ragainės riteriai ir svečiai laivais plaukė į Kauną. Vežės su savimi įvairių mašinų pilims griauti, kulkų, ir kita. Kairiuoju Nemuno krantu ėjo likusioji kariuomenė. Atvykę apsistojo netoli Kauno. Kaunas tuomet nuo vienos upės iki antros buvo apkastas giliu grioviu. Už griovio buvo pastatytos aukštos mūro sienos. Prie Neries, kur miesto siena priėjo prie upės, stovėjo aukšta penkiakampė pilis, vėl apkasta iš miesto pusės grioviu, apsupta mūro siena su aukštais bokštais, kertiniais akmenimis, mietų tvora. Pily buvo dveji vartai: vieni į Neries, kiti į Nemuno pusę. Upių santakoje buvo pagonių šventasis alkas ir šventykla. Riteriai, sužinoję, kad pilis esanti labai stipri, jos kariuomenė vedama Vaidoto, Kęstučio sūnaus. Vokiečiai pradėjo apgulos darbą, įsitvirtino prieš miestą. Visus įsitvirtinimo darbus atliko, suvarydami apylinkės gyventojus. Tuo tarpu Kęstutis su savo kariuomene ėjo Panemune, o Algirdas su rusų kariuomene — Paneriu. Kalne (dabar Žaliasis kalnas) abi kariuomenės susijungė, o vadai tarėsi, žiūrėdami nuo kalno į vokiečius ir į jų svečius, kurie buvo jau įsitvirtinę iš visų pusių. Lietuviai puolė vokiečius, bet negalėjo įveikti. „Geriau mirsime, negu paliksime pagonių lizdą (Heidenhaus)" — šaukė

vokiečiai. Lietuviai vėl pasitraukė ir iš tolo sekė vokiečių apgulos darbus. Vokiečiai perėjo Nerį, užėmė šventąjį mišką, neapsaugotą iš upės pusės, ir iš čia pradėjo žygius prieš pačią pilį. Sunešė įvairius įrankius mūrams griauti, mašinas akmenims ir karštoms strėlėms mėtyti, mažas šaudykles, iš kurių galima buvo šaudyti tik du kartu per 12 valandų. Sujudo Kauno mūrai nuo mūrogriovių smūgių, mėtomieji akmenys pradėjo kristi ir daužyti pilį, strėlės uždegė medinius namus. Lietuviai skubiai užtaisydavo pramuštas mūro sienose vietas, bet vokiečiai pasistatė prie miesto mūro du aukštus medinius bokštus, iš jų mušė pilies kareivius ir miesto gyventojus. O iš apačios mūro pradėjo kasti griovį, kad mūrai greičiau sugriūtų. Pats magistras ir svečiai, atvykusieji į pagonių medžioklę, vedę kovą. Bet lietuviai vis dėlto nepasidavė. Tuomet vokiečiai griebėsi kitokių priemonių. Užvertė griovius prieš pilį, pastatė aukštus pastolius (das Gevüst der Bauleute, rusztowanie), nuo kurių buvo galima nuleisti iš karto tam tikrais stiebeliais apie 100 žmonių. Visa tat buvo paruošta nakčiai. Kauniečiai, sužinoję apie tatai, pastatė ant sienų sijas, prie sijų pritaisė virves, blokus ir pririšo rąstus. Taip kauniečiai rąstais sugadino visus vokiečių pastolius ir vokiečiai nebegalėjo įsibrauti į pilį. Bet vis dėlto vokiečiai nenustojo daužę miesto mūrų ir pagaliau paėmė jį. Kas suskubo pasislėpė pily, o mieste prasidėjo gaisras. Visa beveik sudegė. Pilis dar buvo nepaimta.

1362 m. Verbų dieną (circa festum Palmarum in destructionem castri Kauve . . .) vokiečiai vėl puolė pilį. Pilies mūrai nuo didelių mūrogriovio smūgių pradėjo judėti ir kur-ne-kur virsti, bet lietuviai vėl greit juos užtaisė. Tuo tarpu Kęstučio kariuomenė priėjo Kauną. Kęstutis nusiuntė savo pasiuntinį prie magistro ir reikalavo pasimatymo. Tarp kitko, rašo T. Narbutas, buvęs toks pasikalbėjimas:

— Nebūtų pavykę paimti tau miesto, jei aš ten būčiau buvęs, — sako Kęstutis magistrui.

— Kodėl gi tu jį palikai, kai aš artinaus? — klausia magistras.

— Nenorėjau, kad kraštas liktų tokiu metu be vado.

Tada magistras siūlė Kęstučiui pasiimti kurį tik nori savo pulką ir eiti į pilį. Prižadėjo, kad veikiai jis būsiąs Elbinge svečiuos, vadinasi, būsiąs paimtas į nelaisvę. Kęstutis pasitikėjo, kad ir be jo lietuviai nepasiduos, pasitraukė į kalną. Vokiečiai dėjo paskutines pastangas, pastatė medinius bokštus, mėtė iš ten akmenis, strėles, pylė karštą dervą, pramušė mūrą ir paėmė pilį. Sako, žuvę apie 1100 lietuvių ir dar daugiau sudegę. Liko tik 36 kareiviai ir jaunas vadas Vaidotas, kurie taip pat turėjo pasiduoti.

Pilis buvo paimta Didįjį šeštadienį. Rytojaus dieną vokiečiai pastatė ant pilies griuvėsių altorių, Sembos vyskupas laikė laimėjimo pamaldas ir balsiai užgiedojo: „Christ ist erstanden! Wir wollen alle froelich zein. Die Heiden zind in aller Pein! Kyrie eleison".

Pasakoja, Kęstutis iš tolo matęs pilies išgriovimą, laužęs rankas ir verkęs senis, sužinojęs apie miesto pražūtį ir sūnaus nelaisvę.

Paėmę Kauno miestą ir pilį vokiečiai neilgai buvo: sugriovė visai tvirtovę ir išėjo. Lietuviai po metų vėl pasistatė sau naują Kauną, Virgailiuose, toliau nuo seno Kauno, prie Nevėžio įtakos į Nemuną. Bet vokiečiai tais pačiais metais (1363) sunaikino jį ir po keletos metų pasistatė toj pačioj vietoj sau pilį, kurią pavadino Gotteswerder, t.y. Dievo salaitė. Algirdas ir Kęstutis atėmė „Dievo salaitę", sunaikino, ir vėl atstatė senąjį Kauną toje pačioje vietoje. Vokiečiams ši tvirtovė buvo kaip giedravaltis (der grauer Staar im Auge) akyse. 1376 metais vėl užpuolė, bet turėjo atsitraukti, o 1383 m. — paėmė.

Nužudžius Jogailai Kęstutį, Vytautas pradėjo derybas su vokiečiais ir susitaręs atidavė visus Žemaičius iki Nevėžio upės. Didelius plotus prie Kauno ir patį Kauno miestą. Vokiečiai prižadėjo padėti kovoti su Jogaila. Ordinas atstatė miestą ir pilį. Darbas labai sparčiai ėjo. Buvo pastatytos aukštos mūro sienos, iškasti gilūs grioviai, kurių pėdsakai dar ir dabar galima pastebėti prie pilies griuvėsių. Pilį pavadino Ritterwerder (Riterių salaitė).

Taika, einant sudarytąja sutartimi, truko visai trumpai. Vytautas jau tų pačių metų rugsėjo mėn. gale, susitaręs su Jogaila, kuris atidavė Vytautui Gardiną, Brestą, Drohičiną ir Lucką, puolė vokiečius, per tris savaites pavyko pragriauti vieno mūro sienas. Nors vokiečiams atėjo pagalbon Konradas Valenrodas, bet vis tiek negalėjo nieko padaryti. Spalių m. 25 d. pilis buvo atimta. Valenrodas suskubo pasprukti. Balinskis rašo, kad K. Valenrodas prie Kauno mūrų iškėlęs didelę puotą savo užsienio svečiams. Puota kaštavusi 500.000 sidabro grivenų.

Vėliau vėl Kaunas pateko vokiečiams, bet ne ilgam. 1391 met. įvyko taika tarp Lietuvos ir Lenkijos vadų, tarpininkaujant lenkų kunigaikščiui Henrikui Mazoveckiui. Šisai popiežiaus buvo paskirtas Polocko vyskupu, bet tatai netrukdė jam įsimylėti į kunigaikštytę Rimgailę, Kęstučio dukterį, su kuria jis susipažino Vytauto dvare. Jogaila panoro ištraukti Vytautą iš kryžiuočių „globos". Pasiuntė Henriką Mazoveckį į Vytautą su laišku. Susitaikė. Vytautas, gavęs iš Jogailos Lietuvą ir Žemaičius, nutraukė visus ryšius su vokiečiais. Ir 1392 m. netikėtai Vytautas atvyko su gan gausinga kariuomene prie Kauno pilies ir prašėsi įleidžiamas, kaip geras draugas ir sąjungininkas, pasilsėti. Nuleido tiltą, atidarė vartus. Visas Vytauto pulkas puolė į tvirtovę,

suėmė riterius ir pirklius į nelaisvę. Liepęs sudeginti abiejų upių tiltus, sudaužyti bokštus ir pats išvykęs į Gardiną. Už tokią Vytauto apgaulę vokiečiai atkeršijo. Sučiupo jo du sūnu, Joną ir Jurgį, ir auklėjo juos, kaip įkaitus pas Valenrodą Karaliaučiuje.

1394 m. liepos mėn. pabaigoje vėl didysis magistras Konradas Jungingenas, su Švitrigaila ir svečiais iš Prancūzijos, Silezijos ir Austrijos plaukė į Kauną, o iš Elbingos ėjo komandoris sausais keliais. Abidvi kariuomenės dalys susijungė rugpiūčio mėn. 13 d. netoli Kauno. Kauną rado sugriautą. Pradėjo jį tvirtinti. Po kiek laiko sužinojo, kad Vytautas su savo ir lenkų kariuomene ateina į Kauną. Riteriai, apėmę Kauno griuvėsius, smarkiai gynėsi. Jiems į pagalbą atėjo kardininkai. Vytautas pasitraukė, bet prie Vilniaus nepavyko kryžiuočiams, sugėdinti turėjo grįžti per Kauną namo. Vytautas, sudaręs su Ordinu taikos sutartį, sumušė totorius ir belaisvius apgyvendino Kaune ir Vydžiuose.

1398 mt. balandžio m. 23 d. tur būt jau kokį 10 kartą Vytautas sudarė su Ordinu taikos sutartį. Einant šia sutartimi Žemaičiai buvo atiduoti Ordinui. Senasis Kaunas buvo lietuviams paliktas, o naujasis Kaunas (Dievo salaitė) buvo pasienio pilis — vokiečių. Žemaičiai nuolat bruzdėdavo ir neduodavo vokiečiams ramybės. Vytautui nepasisekė kova su totoriais. Pagailo jam žemaičių, todėl 1401 metais pradėjo ruoštis į karą su vokiečiais. Kauno tvirtovė buvo gerai atstatyta. Vokiečiai taip pat nesnaudė — ruošėsi kariauti. Vytautas nusprendė, kad Kaunas jam pačiam galįs būti pavojingas, jei jį paimtų priešai, todėl nutarė išvežti visus ginklus ir išardyti tvirtovę. Taip ir padarė.

1402 mt. Vytautas, eidamas į Ragainę, sugriovė naująjį Kauną (Dievo salą) ir nuo to laiko ši pilis jau nebuvo daugiau atstatoma. Kaune ir jo apylinkėse 1404, 1408, 1413 metais būdavo didžiųjų kunigaikščių ir Ordino magistrų suvažiavimų. 1404 m. Vytautas, suruošęs Kaune riteriams priėmimą, pakvietęs žemaičių bajorus ir liepęs prisiekti Ordinui, kad jie būtų paklusnūs. Bet toji paklusnybė labai mažai truko.

Apskritai, tenka pastebėti, kad žemaičiai būdavo atiduodami Ordinui, kai Lietuvos kunigaikščiai turėdavo atsispirti prieš Rytų priešus ir buvo reikalingi Ordino pagalbos. Pagerėjus santykiams su Rytais, pradėdavo žemaičius kiršinti prie vokiečius ir atimdavo juos. Tas pats buvo ir su Kaunu.

1410 mt., įvykus garsiai Žalgirio kovai, vokiečių galybė buvo visai sutriuškinta, ir jie daugiau nebėjo į Lietuvą. Nuo šių metų ir prasideda visai kitoks Kauno miesto gyvenimas, visai kitokios plėtotės sąlygos. Iki šiol Kaunas buvo tik karų ir gaisrų nuolatinė vieta. Miestas negalėjo klestėti.

1410 m. įvyko garsi Žalgirio (Grünwaldo) kova. Tai buvo viena didžiausių tais laikais kovų. Didžiausias laimėjimo nuopelnas pridera Vytautui, kurs surengė šią kovą ir jai vadovavo. Kovoje krito didysis kryžiuočių magistras ir daug kareivių. Nelaisvėn buvę paimti apie 2-3 tūkstančius Ordino kareivių: vienus greit paleido, kitus vėliau, smarkiai įbaugintus, kad grįžę namo skleistų dar didesnę baimę apie lietuvių garbę, trečius laikė nelaisvėje, kaipo įkaitus. Ta kova galutinai sutrupino Vokiečių Ordino galybę. Nors Vytautas, laimėjęs kovą, galėjo lengvai pagrobti visą Prūsų žemę, bet buvo įsitikinęs, kad kryžiuočiai Lietuvai jau bus visai nepavojingi. Nuo šio laiko ir prasideda visai kitoks Lietuvos ir Kauno miesto gyvenimas.

Po Žalgirio kovos (1411 m.) buvo sudaryta Torne sutartis, Žemaičiai ir Kaunas galutinai teko Didžiajai Lietuvos kunigaikštystei. Kryžiuočiai, išpirkdami suimtuosius per Žalgirio kovą Silezijos kunigaikščius, sumokėjo Vytauti 100.000 grivenų. Kaunas pradeda atsigauti, nes niekas jau nebedrumsčia jo ramybės, o geografiška jo padėtis yra labai gera.

Dar Kęstučio laikais Kaunas buvo žymus prekių mainų punktas. Kunigaikščių prekiauta su vokiečiais ir užjūrio žmonėmis. Tenka pažymėti, kad tais pačiais laikais Lietuvos buvo sudaryta prekybos sutartis su Anglija, bet nuolatiniai Ordino užpuolimai trukdė prekybą. Vytautas skundėsi, kad Ordinas trukdąs prekybą su Karaliaučiumi.[2]

Vytautas, lenkų istorininkų žiniomis, apgyvendinęs Kaune daug totorių ir karaimų. Kaunas tuomet turėjo daug mūro namų, tarp kurių buvo pastatyti ir Perkūno namai. Šitie namai dar ir dabar tebėra Aleksoto gatvėje. (Apie senuosius Kauno statybos paminklus reikėtų atskirai rašyti). Kauno pilis, tiek daug kartų sugriauta ir vėl atstatyta, Vytauto laikais buvo vėl panaujinta ir įgavo tvirtovės reikšmę. Gilbert de Lannoy, prancūzas flamandų keliauninkas, pravažiuodamas per Lietuvą 1413 m., aprašo, kad važiuodamas iš Trakų privažiavęs didelį mūro apsuptą miestą (Caune), kur jis matęs labai gražią pilį.

Zigmanto [Žygimanto Kęstutaičio] laikais Kaunas jau laikomas greta Smolensko, Minsko, Kievo ir kt. Išlikęs tų laikų dokumentas Vilniaus centraliniame archyve rodo, kad Vilniaus, Kauno ir kitų miestų miestiečiai buvo atleidžiami nuo muito ir kitų prekybos mokesčių.

XIV amžiaus pabaigoje miestai pradėjo vis labiau kilti, augti. Tada miestai priklausė didžiajam kunigaikščiui. Jau gerokai išaugęs miestas turėdavo tvarkyti savo ūkį, nustatyti taisykles, teisės santykius su didžiuoju kunigaikščiu. Beveik visi Lietuvos miestai buvo įkuriami einant vokiečių teise — gaudavo dažniausiai Kulmo arba Magdeburgo

teises, vadinasi, valdėsi taip, kaip Kulmo arba Magdeburgo miestai. Aukščiausioji miesto valdžia buvo taryba. Jai priklausė miestų turtų ir pajamų valdymas. Tarybos buvo renkamos, dalyvaujant vaitui ir visuomenei. Taryba rinkdavo burmistrą.

Kazimiero Jogailaičio (1440-1492 m.) laikais Kauno miesto savivaldybė gauna dar daugiau teisių. 1444 m. Kauno miestui duota Lietuvių Brastoje Magdeburgo teisės. Kaunas jau laikomas svarbiu Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos miestu. Teodoras Narbutas nurodo ir kitus miestus, turinčius tuo metu Magdeburgo teises: Vilnius, Trakai, Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kievas, Žitomiras, Sluckas, Minskas, Naugardėlis, Brasta, Drohičinas ir Kaunas. Šios privilegijos — Magdeburgo teisės buvo įtrauktos į Lietuvos statutą, išleistą 1546 m. Kazimieras Jogailaitis, tapęs Lenkijos karaliumi, 1463 m. patvirtino ir dar daugiau praplėtė Kauno teises. Iš to dokumento matyti, kad Kaunas jau senai naudojosi Magdeburgo teise miesto statyboje, ypač Žygimanto laikais, kuris buvo leidęs miestui turėti *viešas svarstykles, vaško dirbtuvę, gelumbės fabriką, praplėtė miestiečių žemės sklypus į aną Nemuno pusę ir įsteigė Žolinių mugę.* Be to, priskyrė miestui dar kai kuriuos žemės plotus ir miškus kairiajame Nemuno krante.

Kazimieras labai mėgo Kauną, dažnai atvykdavo čia ir gan ilgai viešėdavo. 1464 m., siaučiant maro epidemijai Lietuvoje, ypač Vilniuje ir Gardine, karalius atvažiavo su visa savo šeimyna ir dvaru į Kauną. Čia jis išgyveno didesnę žiemos pusę.

Aleksandras, Kazimiero sūnus (1492-1507 m.), žemininkų privilegijoje, duotoje žemaičiams 1492 m. prieš žengdamas į sostą patvirtino Kauno teises ir privilegijas, ypač prekybos srityje. Žydams ir kitiems „eretikams" buvo uždrausta apsigyventi Kaune (1495 m. jis visai išvarė žydus iš savo valstybės). Įsisteigė čia prekių sandėliai ir mūgės. Prijungiamas visas valsčius prie Kauno miesto. Kaip matyti iš kai kurių Vilniaus centralinio archyvo dokumentų (juos išleido prieš karą Archeologijos komisija) Kaune buvo muitinė išvežamoms į Prūsus prekėms. Viename 1535 m. akte Kaunas stačiai vadinamas *perduodamuoju punktu prekių, vežamų iš Vilniaus į užsienius.*

Žygimantas I (1507-1548) 1507 ir 1508 metais trimis atskirais laiškais patvirtino visas senąsias, veikiančias ir nustojusias veikti Kauno miesto teises, kartu Magdeburgo teises. Be to, priskyrė Kaunui Mykolo Glinskio, išbėgusio į Maskvą, turtą, dvarą, laukus ir miškus. Tuose pačiuose laiškuose nustatytos bendros miesto tvarkos taisyklės.

1540 m. šios teisės buvo patvirtintos ir padidintos. Miesto valdžia (magistratas) turėjo išsirinkti revizijos komisiją pajamų ir išlaidų apyskaitoms prižiūrėti. Be to, komisija turėjo prižiūrėti, kad *miesto*

vandeniui nuleisti vamzdžiai ir grioviai būtų valomi; turėjo įrengti ir tvarkoje laikyti *plytų dirbtuvę* statybai ir miesto mūrams taisyti (plytinė, kaip matyti iš Aleksandro laiško, duoto dabartinei Katedros bažnyčiai, buvo už Benediktinų bažnyčios); gyventojams buvo įsakyta *visus tuščius sklypus užstatyti* ir sugriautus namus atstatyti per vienerius metus ir šešias savaites, ne kitaip visas turtas pereitų miesto nuosavybėn. Miestui atiduota sala už benediktinų vienuolyno (dabar Metropolijos kunigų seminarija), kur buvo *vaško dirbtuvė*. Per upes leista persikelti miesto gyventojams veltui. Seni Kauno gyventojai naudojosi senomis teisėmis ir turėjo teisę gaudyti žuvis upėse (miesto ribose) 10 tinklų. Niekas, dargi įpėdiniai, negalėjo įsigyti nejudomojo turto Kaune, nenusilenkęs prieš miesto municipalines teises. Nei vienas, nors ir senas miesto gyventojas, negalėjo *pasitraukti iš miestiečių luomo* be magistrato žinios, kuris turėjo teisę išvaryti iš miesto neprisilaikančius miesto nuostatų. Miesto vaitas (dabar būtų burmistras) negalėjo spręsti stambių reikalų. Pačius stambiausius reikalus spręsdavo sušaukta taryba. Magdeburgo teisių laužymas ir niekinimas buvo įstatymo smarkiai baudžiamas. Įdomu, kad brolis arba net pusbroliai vienu laiku negalėjo būti renkami į valdybą ir vaito teismą. *Miesto teismas visus nutarimus ir skelbimus aiškindavo lenkiškai, o į knygas įrašydavo teismo sprendimus lotyniškai.* Šiek tiek vėliau, *Lietuvos statuto* antram leidime 1565 m. pažymėta, kad visi raštai, ištraukos turi būti rašomi rusiškai. Štai tekstas: „A psiar zemski maet porusku literami i slovy ruskimi vsi listy i pozvy pisati, a ne inčim jazykom i slovy".

Kauno miesto ekonominio gyvenimo augimui nemažos reikšmės turi nutarimai įsteigti *prisiekusiųjų įvertintojų ir brokuotojų* etatus įvairioms prekėms, einančioms Nemunu į Prūsus (ypač miškų gaminių ir pelenų) įvertinti ir brokuoti. Šitos prekės Prūsuose jau nebūdavo daugiau perkainojamos ir brokuojamos. Dar vienas svarbių nutarimų punktų buvo įsakymas, kad visos pirtys ir degtinės varyklos būtų statomos toliau nuo gyvenamųjų trobesių, prie abiejų upių krantų, kad neužsidegtų miestas.

Einant 1541 m. privilegija Kauno pirkliai buvo apsaugoti nuo užsienio pirklių konkurencijos, ypač Prūsų. Kauno pirkliai buvo atleisti nuo muito visoms prekėms visoj Lietuvoj ir Lenkijoj.

1547 m. Žygimantas Augustas vėl patvirtino visas anksčiau duotąsias ir veikiančis privilegijas.

Vilniaus centraliniame archyve yra 1550 m. dokumentas, iš kurio matyti, kad Kaunas buvo visos Kauno apylinkės *administracijos* centras,

o jau 1558 m. Kauno miesto piliečiai „miesčionys" buvo atleisti nuo pastočių.

Miestas vis labiau kilo ir stiprėjo ekonomiškai. Pilis nustojo savo reikšmės ir buvo visai apleista. 1570 m. pilis iš Neries pusės buvo paplauta, joje nebuvo jokių trobesių, riogsojo tiktai sienos, net stogo jau nebebuvo. Viename Vilniaus centralinio archyvo 1581 m. dokumente minima Kauno pilis prie griovio, netoli Bernardinų bažnyčios. Kaunas, vadinasi, miestas, minimas atskirai. Iš šių nurodymų matyti, kad dabartiniai seminarijos trobesiai ir bažnyčia buvo už pilies sienos, o griovys, dar ir dabar pastebimas pagilinimas šiaurės pilies griuvėsių pusėje, yra likęs nuo kryžiuočių laikų.

Iš visa ko galima spręsti, kad mieste būta tais laikais jau *gražių* trobesių, nes Žygimantas II 1562 m. *priiminėjo čia Flamandijos kunigaikštį Joną,* Švedų karaliaus Eriko brolį. Kunigaikštis atvažiuodavo dažnai čia pirštis Kotrynai. Karalius, žinoma, negalėjo atiduoti savo jaunesniąją dukterį, aplenkdamas vyresniąją, nes tai nebuvo priimta Lenkijoje, antra, reikėjo ir senato pritarimo.

Po Liublino unijos (1569 m.), mirus Žygimantui Augustui, pasibaigė Jogailos giminė. Tiek Lietuvai, tiek ir Lenkijai reikėjo ieškoti naujo valdovo — Žygimantas Augustas nepaliko įpėdinių. Karaliaus rinkimuose, be Lietuvos ir Lenkijos didikų, dalyvaudavo ir kitų šalių atstovai, kurie siūlydavo savo kandidatus į sostą, duodami įvairiausių pažadų. Maždaug tuo būdu buvo išrinktas Lenkijos karaliumi *Henrikas Valois,* bet pabuvęs keletą mėnesių, pamatęs didelę netvarką krašte — pabėgo. Per trumpą savo viešpatavimo laiką suskubo ir Kaunui patvirtinti jo teises. Tarp kita ko savo laiške Kauną pavadino „zaszczyt rzeczpospolitej" — *Respublikos papuošalu.*

Netrukus vėl buvo išrinktas kitas karalius, taip pat svetimtautis — Transilvanijos kunigaikštis Steponas Batoras. Batoras buvo gabus karvedys ir tvarkos žmogus. Ruošdamasis į karą dėl Livonijos, pastatė Kaune pontonus. Darbą atliko gabūs ir tinkami *Kauno* meistrai. 1581 m. seimo konstitucija, Kauno miesto atstovų rūpesniu, leido įrengti didelį prekių sandėlį, kaip ir *biržą.* Be to, nutarta *statyti kelius iš Kauno į Prūsus ir Žemaičius.* Į Kauną suvažiuodavo daugybė įvairių šalių pirklių prekių pirkti. Žodžiu, XVI amžiaus gale Kaunas liko *žymus prekybos miestas.* Daug svetimtaučių, ypač vokiečių, apsigyveno čia, įgijo Kauno miesto teises, pastatė mūro namų ir sandėlių. Nuo to laiko priviso Kaune įvairių Hanų, Heinų, Šembelių, Faiferių, Inobelių ir kt. XVI amžiaus Kauno miesto valdybos aktai mirgėte mirga įvairiomis svetimtaučių pavardėmis.

Kaune daugiausia gyvendavo smulkūs bajorai, kurie savo žemės visai neturėdavo. Gydytojas Antanas Šnebergeris, gyvenęs Žygimanto Augusto laikais Lietuvoje, aprašo Kauną, kaip gražioje vietoje stovintį linksmą miestą, apgyventą vaišingų miestiečių, valdininkų ir pirklių, kur puotų metu upeliais liejęsis garsusis Kauno midus.

1588 ir 1589 m. Žemaičiuose siautė maro epidemija. Gyventojai paliko kiemus, slapstėsi miškuose, bet ir ten mirė badu. Smarkiai nukentėjo nuo epidemijos ir Kauno miesto gyventojai. Karalius po to dar padidino Kauno pirklių teises, uždraudė 1609 m. svetimšaliams pirkliams prekiauti Kauno apylinkėse ir valsčiuje, o leido prekiauti tik mieste ir su Kauno pirkliais. Šiam dalykui prižiūrėti buvo įsteigta atskira priežiūra.

Kiek svarbus buvo Kauno miestas ne tik prekybos, bet pramonės ir amatų srityse, parodo šis faktas, kad 1613 m. Varšuvos seimas nutarė *išrašyti Kauno miesto valdybai šarvininkų ir kitokių karo reikmenų meistrų.* Tų pačių metų gale turėjo būti jau įrengtos šaltkalvių dirbtuvės šarvams, šalmams ir kitoms karo priemonėms dirbti.

Kauno turgavietė tuo laiku buvo pastatyta dideliais ir gražiais mūro namais. Miesto aikštėje stiebėsi Rotušės rūmai, kuriuos kunigaikštis Albrechtas — Stanislovas Radvila liepė 1638 m. atnaujinti ir pataisyti. Tuo pat metu buvo įsakyta ir kitus miesto trobesius bei teismo rūmus pataisyti.

Lietuvių ir vokiečių pirkliai pristatė daug gražių namų šiose gatvėse: Kailiadirbių, Panerio ir Vokiečių kampas (dabar Gardino gatvė). Gatvės ėjo nuo upių krantų. Be to, čia buvo keturios dirbtuvės: olandų, anglų prūsų, švedų ir, gal būt, Venecijos, su savo kontoromis, sandėliais, įrengtais atskiruose trobesiuose, vadinamuose mennica — pinigų mušykla.

Dar ir dabar sename mieste, ypač ties Rotušės aikšte, galima pastebėti senos architektūros namų su aukštais gotikos stiliaus stogais, storomis mūro sienomis. Visa tai primena mums anuos senuosius Kauno laikus.

Metinė prekybos apyvarta siekė *milijono dukatų* (mūsų pinigais būtų apie 15 milijonų litų). Kaune buvo svarbiausioji muitinė, pro kurią ėjo prekės neperkraujant iš Vilniaus į Karaliaučių; muitinių apžiūrėjimas buvo daromas Kaune važtaraščiais, išduotais Vilniaus muitinės.

Vienų tik *odininkų* Kaune XVII amžiaus pusėje buvo arti 100, be meistrų padėjėjų ir darbininkų; arti 50 dailidžių, tekintojų ir stiklių; viršininkų ir puodžių tiek pat; audėjų 70, siuvėjų 39 ir t.t.

Vladislovas IV (1639-1648 m.) atnaujino ir išplėtė 1647 m. miesto teises ir privilegijas, kuris, lygiai kaip ir Daugpilis, buvo laikomas

svarbiausiu didmenų prekybos punktu Lietuvoje. Čia ėjo Lietuvos ir užsienių prekių mainai ir nebuvo reikalo tam tikslui važiuoti į *Karaliaučių.*

Aukso metas Kauno istorijoje tęsėsi iki 1655 metų. Karaliaujant Jonui Kazimierui (1648-1668 m.), Lietuvos-Lenkų respublika atsidūrė tokioj kritingoj būklėj dėl išorinių priešų (švedų ir rusų) ir savitarpio vaidų, jog jai grėsė visiško sunykimo pavojus, iš kurio ji išsigelbėjo, užtariant Germanijos imperatoriui, kuris norėjo geriau turėti pašonėj silpnąją dvilypę Lietuvą-Lenkiją, negu stipriąsias ir tebestiprėjančias Maskvos ir Švedijos valstybes. Lenkijai padėjo ir kitos aplinkybės, pavyzdžiui, labai dviprasmiška Bagdono Chmelnickio politika ir žemažiūrė Maskvos diplomatų politika. Šiaip ar taip, Mažosios Rusijos sukilimas įtraukė ir Maskvos valstybę į karą su Lenkija, o iš šiaurės ėmė puldinėti *Lietuvą Švedai.* 1655 m. pats *caras Aleksiejus Michailovič* stojo savo kariuomenės priešaky ir nuvedė ją į Lietuvą. Maskvos kariuomenės pasisekimai buvo greiti ir netikėti. Liepos mėn. 29 d. kunigaikštis Jokūbas *Čarkaskis,* susijungęs su kazokų atamanu *Zalatarenku,* sumušė hetmonus *Radvilą* ir *Gonstevskį* keli varstai nuo Vilniaus, kuris pateko rusams. Rugpiūčio mėn. 9 d. atvyko pas carą į Vilnių pasiuntiniai, pranešdami, kad Kaunas paimtas. Miestas buvo paimtas rugpiūčio mėn. 8 d., *sudegintas ir sugriautas:* Simono *Urusovo* ir Jurgio *Balriatinskio* kunigaikščių būriai nuėjo spalių mėn. 23 d. iš Kauno į Brastą, palikę Kaune įgulą. O kaip Urusovo būriai elgėsi aplamai Lietuvoje ir Kaune — galime spręsti iš Naugardo bajorų ir jų vaikų skundo dėl rusų šeimininkavimo. Atsisakę ruošti ir vežti į Kauną maistą, naugardiečiai didžiausiai supykino kunigaikštį Urusovą. Jis žiauriai persekiojo juos ir be gailesčio pliekė skundikus. Naugardiečiai skundėsi carui, kad Urusovas atimdavęs geriausius belaisvius, moteris ir mergeles, imdavęs sau iš bažnyčių indus, ponų dvaruose ir šiaip kitur imdavęs pinigus, neatsisakydavęs nuo bažnyčių varpų ir vargonų; imdavęs karietas ir arklius. Bet skundai, matyti, buvo perdėti. Nebežinodami ką beišmanyti, skundėjai prikaišiojo Urusovui, kad jis nelaikąs pasninkų ir kad ties Brasta, pametęs kardą. Tačiau, menki buvo ir Urusovo atsakymai. Dėl paimtų iš priešo daiktų Urusovas sakydavo, kad tai buvusios ponų „dovanos", už kurias jisai „atlygindavęs", kad kardas yra visuomet buvęs prie jo, kad naugardiečiai patys esą bailiai ir kt.

Iš kito šaltinio, žinoma, kad Maskvos kariuomenė pagrobė, be įvairių kitų daiktų, *visus trijų Kauno bažnyčių dokumentus* ir kad tuos dokumentus *sudegino Vilniuje.* Nemažos baimės padarė kazokų antplūdis ir patiems rusams. Vilniaus vienuolyno archimandritas

Mikalojus Korsakas, išgirdęs kazokus atvykstant, visą judomąjį bažnyčios turtą išplukdė Nerim į Karaliaučių, o pats išvažiavo į Kauną.

Rusų kariuomenė buvo *paėmusi* Kauną dar 1660 metais. Tuo metu Kauno įgulai vadovavo pulkininkas *Sila Jurjevas.* Iš jo laiško į Kėdainių seniūną Oberskį matome, kad pabėgusieji užimant Kauną vietos gyventojai buvo begrįžtą atgal, bet iš Kėdainių jų neleido ir visaip persekiojo už santykių palaikymą su Kaunu. Kėdainiai, kurie priklausė kunigaikščiui Boguslavui Radvilai, palankiam Maskvai, nebuvo rusų kariuomenės paimti. Tais pačiais metais per Kėdainius važiavo į Kauną caro pasiuntinys į Prūsų kurfiurstą ir Dancigą. Įdomus yra (1660 m. kovo mėn. 8 d.) Kėdainių seniūno Oberskio laiškas, kuris rašė savo kunigaikščiui apie tai, kokį jis atradęs kunigaikščio Raudondvarį ir kaip pasimatęs su Maskvos vaivada Kaune. Pasirodo, kad kariuomenės taip „nušeiminnkauta" Raudondvary, jog iš 84 dvaro ūkininkų beliko 20, bet ir jie neturėjo ko valgyti. Pilis išardyta ir išplėšta, net visi langai išdaužyti.

Maskvos vaivada susitikęs Oberskį prie Kauno pilies sienų. Vaivada išjojęs sutikti seniūną su šimtu palydovų. Oberskis, teturėdamas prie savęs tiktai apie dešimtį žmonių, bijojo net nuo arklio nulipti. Bet vaivada gan švelniai priėmęs Oberskį, liepęs atnešti iš pilies vyno, alaus ir kitų gėrimų. Šiek tiek išsigėrus atsiradę labai didelio draugiškumo: vaivada prižadėjęs saugoti kunigaikščių dvarus, bet . . . prašė tik atsiųsti jam įvairių gėrimėlių, paukščių ir kitų smulkmenų. Rusų kariuomenė, kaip matyti iš Kėdainių vaito Prozoro kunigaikščiui Radvilui, pasitraukė iš Kauno 1661 m. balandžio mėn. 28 d. Pasitraukdami be jokios priežasties sudegino tris kaimus, šešis bajorėlių namus, apmušė nemaža kaimiečių ir paėmė nelaisvėn 5 šlėkteles.

Atsilankė Kaune paskui ir *Švedų kariuomenė,* ir taip pat nesigailėjo miesto.

1661 m. dviejų lietuvių pulkininkų pastangomis — Kristupo Paco-Pociaus (įkūrusio 1667 m. turtingą ir gražų kameldulų ordino vienuolyną, šiandien Pažaislio), Kristupo Sapiegos — Kaunas ir Lietuva buvo išvalyti nuo priešų kariuomenės, o kitais metais valdžia *atleido* Kauno gyventojus nuo visų viešųjų mokesčių, rinkliavų ir nuo muito dešimčiai metų, o nuo buto, maisto ir kitų mokesčių — visiems laikams.

Be to, tam tikra 1665 m. privilegija karalius, sugriautojo miesto sienoms ir sugriautiesiems Nemuno ir Neries *prieplaukos krantams* atstatyti leido gyventojams nemokamai gamintis karaliaus miškuose ir be muito plukdyti į Prūsus pelenus ir ąžuolą per ketverius metus.

Jonas III Sobieskis (1674-1696 m.) stengėsi taip pat palaikyti susmukusį Kauno miestą ir, patvirtinęs 1676 m. senąsias miesto teises, uždraudė žydų pirkliams gyventi Kaune; pašaliečiams pirkliams teleista prekiauti su užsieniu tiktai per Kauno pirklius, kuriuos atleido nuo visų muitų, įvežant iš išvežant į Prūsus visokias prekes, tarp kita ko ir sūdytas žuvis, vežamas į Kauną per Karaliaučių. Be to, buvo atnaujintos trys *dvisavaitinės mugės* Žolinių, Šv. Kryžiaus suradimo ir perkėlimo dienomis. 1682 m. karalius dar kartą griežčiausiai uždraudė žydams gyventi ir prekiauti Kaune. Rašydamas apie tuos įsakymus cituojamas autorius vadina juos liūdnu netolerancijos padariniu, kuris visai nepakėlė Kauno miesto gyventojų gerovės. 1683 m. karalius pranešė Kauno magistratui, kad Prūsų pirkliams leidžiama prekiauti Kaune ir apylinkėse.

Vis dėlto miestas pamažėl eina geryn. Amatininkų knygose, išlikusiose nuo sunaikinimo, pažymima, kad 1663 m. Kaune dar tebebuvo 18 stalių, 9 kubiliai, 20 mūrininkų. 1672 m. Kaune buvo 43 ginklininkai, kalvių, šaltkalvių, peilininkų, patrankininkų; 1684 m. skerdėjų buvo 32.

1667 m. balandžio mėn. 20 d. tas pats karalius dar kartą išdavė Kauno miestui privilegiją, apsaugojančią jį nuo „Prūsų kunigaikštijos Karaliaučiaus miesto" konkurencijos. Ta privilegija yra Vilniaus centraliniame archyve.

Įžengdamas į sostą Augustas II (1698-1733 m.) patvirtino Kaunui senąsias privilegijas.

Didysis šiaurės karas neaplenkė nė Kauno, ir 1701 m. gruodžio mėn. 24 d. *Švedų* kariuomenė atvyko į Kauną ir išbuvo čia dvylika savaičių. Aiškus dalykas, kad miestas vėl nukentėjo.

1717 m. seimo konstitucija vėl suteikė miestui kai kurių palengvinimų, o 1726 m. įsakymu karalius padėjo *susmukusiam* miestui išmokėti susidėjusias skolas, atidavus miestui vieną kitą tam tikrą rinkliavą.

Vos ėmė miestas eiti geryn — baisusis 1731 m. *gaisras* pavertė pelenais ir griuvėsiais beveik *visą Kauną:* beliko sveikos tiktai kelios dešimtys namų ir liuteronų bažnyčia. Po to miestas nebeėjo geryn. *Pirkliai išsiskirstė,* iš didžiulių aruodų ir sandėlių beliko tik plikos sienos. Vokiečiai iškasė perkasą iš Priegliaus į Nemuną ir atitraukę Karaliaučiui visą Kauno prekybą. Be jokios naudos buvo dar kartą patvirtintos Kauno miestui teisės Augusto III laikais (1736 m.) ir taip pat be jokios naudos. Kauno pirkliai buvo apsaugoti nuo kitų miestų konkurencijos: nebuvo kas perka, nebuvo ko parduoti. Kaune beliko *tuščios* vietos ir apdegę trobesiai. Rusų kariuomenė, Apraksno ir Fermoro vadovaujama, eidama pro Kauną į Prūsus 1750 m. (septynerių

metų kare), išardė kelias dešimtis apgriautųjų surūkusių namų ir prisistatė iš jų krosnių duonai kepti. Tuo metu Kaune atsirado žydų ir ėmė supirkinėti tuščias vietas ir griuvėsius. 1753 m. karaliaus dekretu tolesnės šitokios operacijos buvo sustabdytos. Seimo nutarimas užimant sostą Stanislovui Poniatauskui (1764-1795 m.) jau nebeslepia *sunkiausio* ir kebliausio Kauno miesto padėjimo ir patvirtina jam jo seniausias teises, kurių nebuvo kam vykdyti. 1766 ir 1768 m. seimai vėl parodo tą pat rūpestigumą Kauno miestui. Tačiau 17 krašto taikos metų patraukė į Kauną kiek daugiau gyventojų. Miestas pamažėl pradėjo eiti geryn. Aplink turgavietę iškilo iš griuvėsių keli mūro namai ir sandėliai. Rotušę atstatė. Karalius 1771 m. davė 40.000 auksinų (zlotych) parapijos bažnyčiai pataisyti. Atsirado mokyklų.

1794 m. pabaigoje Kaune buvo iki 10 pirklių, prekiaujančių duona, linais, spaliais, lašiniais, pelenais, oda ir kt. Iš viso buvo 21 Kauno miesto gyventojų laivas ir dukart per navigaciją plaukdavo Nemunu į Prūsus. 15 pirklių prekiavo mišku. Kiekvienas pirklys turėjo savo apyvartoj iki 20.000 auksinų. Namų priklausiusių *krikščionims,* buvo mieste 357, be Slabados priemiesčių ir šoninių (dabar Naujojo Miesto) gatvių, kur gyveno nemaža žydų. Pirklių, laikiusių manufaktūros ir galanterijos krautuves, buvo 4 krikščionys; buvo 5 vaistinės, o amatininkų be žydų iki 150.

Padalinus Lietuvos-Lenkų karalystę ir *prijungus* Kauną prie Rusijos (1795 m. spalių mėn. 24 d. traktatu) miestas pradžioje negalėjo per daug tikėtis pagerinsiąs savo ekonominę būklę, nes Užnemuniečių kraštas, kuris buvo arčiausia surištas su Kaunu, ir Nemuno upės žiotys buvo prijungtos prie kitos gretimos valstybės (1794 m.).

1800 m. Kauno miestas nukentėjo nuo naujo gaisro: sudegė trečioji miesto dalis ir parapijos bažnyčia.

1811 m. Kaune ir apylinkėse buvo baisi sausra: per Nemuną ir Nerį žmonės galėjo bristi, sustojo plaukę laivai; miškai degė, augalai sudžiūvo, visi gyvuliai sugurdo.

1812 m. teko Kaunui pamatyti prancūzų Napoleono kariuomenę.

KAUNAS NUO 1812 METŲ IKI ŠIŲ DIENŲ

Prieš pradėdamas rašyti apie Napoloeno žygį į Lietuvą ir Kauną, noriu nors suglaudęs šį tą paaiškinti. Po trečiojo Lietuvos-Lenkijos valstybės padalinimo (1795 m.), Lietuva buvo perskirta į dvi dalis: dabartinę Suvalkų guberniją, vadinasi, visa kas buvo kairioje Nemuno pusėje atiteko Prūsams, o dešinėje — Rusams. Ir vieni ir antri stengėsi nutautinti kraštą. Steigė savo mokyklas, skyrė savo valdininkus ir šiaip

įvairiais būdais slopino lietuvių tautišką sąmonę. Napoleonui pasiskelbus prancūzų karalium, prieš jį suskato kariauti beveik visa Europa. Prie karo su Napoleonu prisidėjo ir Rusijos caras Aleksandras I. Napoleonas paskelbė karą Rusijai. Napoleonui su lenkų išeiviais pavyko užimti Prūsus ir jis privertė rusų carą Tilžėje priimti įvairias sąlygas. Iš Prūsų užimtų Lenkijos ir Lietuvos žemių Napoleonas įsteigė naują valstybę, vadinamą *Varšuvos kunigaikštystę*, į kurią pateko ir *Suvalkų gubernija*. Kunigaikštystėje buvo įvesti visuotiniai bajorų seimai, šaukiami kas dveji metai. Nors Prancūzijoje baudžiava buvo senai panaikinta, bet Napoleonas Varšuvos kunigaikštystėje jos nepanaikino — baudžiava liko, panaikinta tik vergija. Kunigaikštystėje įvestos prancūziškos teisės — Napoleono kodeksas, kuriuo visi piliečiai buvo lygūs prieš įstatymus.[3] Baudžiauninkų padėtis pagerėjo. Dabar nebeteisė jų ponai, bet visiems ponams ir baudžiauninkams buvo lygūs bendri valdžios teismai.

Bet Varšuvos kunigaikštystei neilgai buvo lemta gyventi. Napoleonas greit susipyko su Rusijos caru, — caras nevykdė Napoleono reikalavimų. 1812 metais Napoleonas, surinkęs didelę kariuomenę iš visų jo užkariautų kraštų, pradėjo karą su Rusija. Per Poznanę ir Karaliaučių Napoleonas atėjo su savo kariuomene į Vilkaviškį, oficialiai paskelbė Rusijai karą ir, perėjęs ties Kaunu Nemuną, atsidūrė Rusijos valstybėje. Tatai buvo 1812 metų birželio mėn. 11 d. Rytą atvažiavo Napoleonas su štabo viršininku maršalu Bertje, kavalerijos divizijos viršininku Brujer ir keleta karininkų į šeštąjį lenkų ulonų pulką, stovėjusį netoli Kauno, kur majoras Suchorževskis nurodė Napoleonui kelius į Nemuną ir pirmosios sargybos vietas. Napoleonas užsigeidė persirengti į lenkų uniformą. Vienu akies mirksniu keletas lenkų karininkų nusivilko savo mundierius. Taip persirengęs su lenkų karininkais niekeno nepastebimas nuvyko į Aleksotą, o iš ten į Panemunę. Dešiniajame Nemuno krante jau buvo matomas kazokų pasitraukimas. Napoleonas apsistojo Nogariškiuose (7 klm. nuo Kauno), iš kur ir pradėjo visus savo planus vykdyti. Generolui Eble įsakė pastatyti Panemunėje tris pontoninius tiltus, kiekvienas po septyniasdešimt penkis pontonus, tarpas tarp tiltų buvo 130 sieksnių. Ketvirtasis pontoninis tiltas buvo lieptas pastatyti prie Aleksoto, iš kur taip pat galėtų keltis kariuomenė į Kauną. Vakare tiltų statyba buvo pradėta, o pirmą valandą naktį baigta, ir prancūzų kariuomenė, be jokių kliūčių ir be artilerijos ugnies, persikėlė per Nemuną. Pereinant tiltą buvo įsakyta gurguolei ir šiaip vežimams nesimaišyti su kariuomene, todėl prancūzai taip lengvai ir tvarkingai perėjo tiltus. Birželio mėn. 12 d. pavakariu pačios svarbiosios kariuomenės jėgos perėjo

Nemuną ties Panemune. Napoleonas taip pat persikėlė gyventi į Kauną. Iš pradžių buvo apsistojęs karmelitų vienuolyne, o paskui namuose prie Nemuno kranto (prieš Aleksoto tiltą, kur dabar miesto valdybos ambulatorija).

4 val. po pietų, smarkiam lietui lyjant, išėjo Napoleonas iš vienuolyno, tuo metu buvusio tolokai už miesto, ir nubėgęs prie Neries įsakė kavalerijos dalims persikelti į dešinįjį Neries krantą. Tiltai ties Panemune buvo nuimti ir vežami kartu su kariuomene, o Kaune per Nemuną ir Nerį Eble pradėjo statyti nuolatinius tiltus. Į Kauną atplaukė laivai su maisto produktais ir karo reikmenimis.

Birželio mėn. 13 d. prancūzų kariuomenė pradėjo eiti iš Kauno šiomis kryptimis: pirmoji kariuomenės dalis ėjo per Rumšiškį ir Žiežmarius Vilniaus link, antroji — kairiuoju Neries krantu per Karmėlavą ir Skarulius į Vilkmergę, trečioji, sutaisiusi rusų kariuomenės sudegintą tiltą, ėjo Jonavos ir Babtų link. Kaune taip pat liko nemaža kariuomenės įgula.

Kauno miesto burmistras Bistramas suskubo pranešti imperatoriui Aleksandrui, buvusiam tuo metu Vilniuje, apie Napoleono atėjimą į Kauną. Imperatorius įsakė Šiškovui parašyti manifestą, kur tarp kita ko buvo pasakyta: „Aš nesusitaikysiu tol, kol nors vienas priešų karys bus mūsų žemėje". Įsakymas kariuomenei, pasirašytas tą pačią naktį, buvo baigiamas žodžiais: „Kariai, ginkite tikėjimą, tėvynę ir laisvę. Aš su jumis".

Kas dėjosi Kaune prancūzų ir rusų karo metu, turime ne per daugiausia žinių. Yra žinoma, kad Kauno įgulą sudarė trys pėstininkų batalionai, viena artilerijos kuopa ir viena sapiorų kuopa sandėliams ir krautuvėms apsaugoti. Rusų kariuomenė suskubo išbėgti iš Kauno gubernijos pro Šėtą, Deltuvą, Vilkmergę, kur grobė gyventojų turtą. Nors prancūzams buvo griežčiausiai įsakyta neskriausti gyventojų, bet neapsiėjo be grobimų. Kauno apylinkėse daug sodybų *sunaikino, sodus ir parkus iškirto ugniakurams.*

Vyriausioji valdžia buvo hercogo Bassano rankose, o Lietuvos gubernatorium paskirtas Hohendornas.

Lapkričio mėn. pabaigoje garsioji visam pasauly, niekeno lig tol nepergalėta Napoleono kariuomenė, didžiausioje netvarkoje pradėjo grįžti iš Rusijos į Lietuvos pasienį. Iš Vilniaus visus daiktus skubėjo vežti į Kauną, kur tikėjosi surinkę kariuomenės likučius, užimti poziciją prieš rusus. Išvežė 11.000.000 frankų iždo. Pats Napoleonas su Bertje važiavo karietoje, o juos lydėjo aukšti karininkai ir gvardiečiai. Užpakaly ėjo nusilpusi, beveik beginklė prancūzų kariuomenė. Netoli Vilniaus užpuolė juos rusų kazokai. Kilo didelis triukšmas. Daug kariuomenės

žuvo, o likę gyvi pasileido bėgti į Kauną. Miuratas skubėjo kiek galėdamas su pinigais ir Napoleono auksu. Ne labai toli pasigirdo kazokų artilerijos šūviai. Miuratas ir kiti generolai, pabalnoję arklius, zovada pasileido bėgti. Daug pinigų paliko, tik daugiau kaip 6 milijonus frankų, parsivežė į Kauną. Auksas, sidabras ir kitokios brangenybės liko nuvargusių ir užpakaly pasilikusių kareivių grobiu. Bet auksas nedaug tešildė, — visi buvo išalkę, norėjo valgyti. Vežimuose daugiau ieškojo valgio, negu aukso. Sako, kad už degtinės stikliuką mokėję po 50 frankų, o brangų auksą ir sidabrą rieškučiomis mainę tik į keletą napoleondorų,[4] kurie buvę patogesni slėpti. Gobšai, sako, mėtę nuo pečių ginklus ir vieton jų užsimetę pinigų maišelius bėgę slapstytis. Žinoma, šis tas teko ir kazokams. Taip, lapkričio mėn. 29 d. kariuomenės likučiai, palikę gurguolę, kanuoles, sužeistuosius ir net imperatoriaus karietas, atsidūrė Rumšiškėse, o vidunaktį atbėgo į Kauną.

Kaune buvo dideli atsargos sandėliai ir 2 1/2 milijonų frankų. Įgula buvo visiškai maža, apie 1.500 vokiečių naujokų ir 42 kanuolės, iš kurių tik 25 turėjo arklius. Lapkričio 30 d. gvardija ir visos kitos iškrikusios dalys suėjo į Kauną. Miuratas, sušaukęs pasitarimą, konstatavo, kad gvardijos beliko visai maža žmonių ir tie alkani bei bejėgiai. Nusivylęs pradėjo keikti Napoleoną, didelį garbės troškėją, dėl kurio krito tiek daug žmonių. Davu, pertraukęs Miurato kalbą, priminė jam kariškas pareigas. Nutarta Ney su atsargos kariuomenės dalimis palikti Kaune ir atsispirti prieš rusus, o paskui eiti į Karaliaučių. Kaunui apginti Miuratas liepė pastatyti Aleksoto kalnuose 10 kanuolių ir pats gruodžio mėn. 1 d. išvyko su likusiąja gvardijos dalimi iš Kauno.

Tą pačią dieną per didelį šaltį ir pūgą atvyko į Kauną Ney iš Rumšiškių. Kaune pasidarė baisi netvarka ir grobimai: krautuvės buvo išvogtos, sušalę kareiviai bėgo į rūsius degtinės. Ištraukę bačkutes į gatvę ir atmušę jas gėrė, kiek tik lindo. Įvairiose miesto dalyse, matyti iš neatsargumo, kilo gaisrai. Taip sunkiu laiku Ney'ui teko apsaugoti miestą nuo rusų. Prie Nemuno ir Neries tiltų sutvirtinimo pastatė vokiečių kareivius.

Gruodžio 2 d. prie Kauno įvyko smarki kova. Nusilpusi prancūzų kariuomenė nebegalėjo sulaikyti rusų puolimo ir ledu perėję per Nemuną, vieni vyko į Tilžę, antri — į Vilkaviškį.

Rusų generolas Platovas paėmė Kauną gruodžio mėn. 3 d. Bažnyčiose buvo laikomos laimėjimo pamaldos. Po pamaldų susirinko daugybė žmonių ties rotuše, suaidėjo „ura" ir 101 šūvis. Net ir žydai atėjo į aikštę su X įsakymų (luchot). Rusų kariuomenė, paėmusi Kauną, rado keletą kanuolių, 779 šovinių dėžes ir kiek maisto produktų.

Belaisvių, kartu su suimtais pakelyje iš Vilnaus, Kaune buvo apie 5000. Didžiai pergalei paminėti rusai pastatė Rotušės aikštėje paminklą (buvo labai nevykęs), kur buvo įrašyta paskutiniai caro įsakymo žodžiai: „Kariai, ginkite, tikėjimą, tėvynę ir laisvę. Aš su jumis". Antroje pusėje: „Su 700.000 žmonių ėjo priešas prieš mus, su 70.000 ėjo nugalėtas". Šitas paminklas, kaip rusų galybės simbolis, buvo įdėtas į miesto herbą.[5]

Kaunas daug pavargo per šį gana trumpą laiką. Ėjo kariuomenė: grįžo pro čia alkani prancūzai, vijo juos rusai. Ir vieni ir antri plėšė, naikino. Bado matė kariautojai, o dar daugiau vargo vietos gyventojai, o nuo 1813 m. kovo mėn. 6 d. visoj Lietuvoj buvo atstatyta sena rusų tvarka.

1830-1831 M. SUKILIMAS

1831 m. kovo mėn. beveik visa rusų kariuomenė išėjo iš Lietuvos į Lenkiją sukilėlių malšinti. Lietuvoje rusų valdžia buvo susiaurinusi bajorų teises. Bajorai jokiu būdu negalėjo pamiršti senovės laisvės ir galybės, todėl su didžiausia neapykanta žiūrėjo į rusų valdžią. Ne tiktai bajorai troško laisvės, bet ir laisvesnių pažiūrų Vilniaus universiteto jaunuomenė ir sodiečiai baudžiauninkai. Užgirdę, kad kitos mažos tautelės atsikratė svetimųjų jungo, sukilo lenkai ir lietuviai. Kilo bruzdėjimas. Vilniaus karo gubernatorius Chrapovskis įspėjo feldmaršalą Dibič apie sukilimą Lietuvoje. Silpnos miestų įgulos buvo sustiprintos. Į Vilnių rusai atsiuntė vieną gusarų pulką, o į Kauną — kazokus. Pirmučiausia sukilo žemaičiai ties Salantais ir Raseiniais. Sukilėlius vedė bajoras Stanevičia. Rusai išsiuntė iš Kauno į Žemaičius 50 kazokų. Kovo mėn. 16 d. iš Kauno dar išvyko pulkininkas Bartolomiej su 1200 žmonių.

Sukilimas vis labiau plito ir pamažu apėmė visą Lietuvą. *Visi miestai ir miesteliai,* išskyrus Vilnių ir Kauną, *buvo sukilėlių rankose.* Kauno apylinkėse sukilimą organizavo energingas Moricas Prozoras, kurs Jonavoj sudarė sukilėlių valdžią ir pastatė tarp Neries ir Nemuno apie 2000 sukilėlių, tikslu nutraukti ryšius tarp Kauno ir Vilniaus.

Kovo mėn. 27 d. Pažaislio vienuolyne įvyko lenkų ir lietuvių sukilėlių vadų pasitarimas. Pasitarime, kuriame dalyvavo kunigaikštis Oginskis, Mazianskis, Šukšta, Pušeta ir Šopo, kalbėta kaip paimti Kauną. Kaune tuo laiku buvo, be silpnos Bartolomiejaus likusios įgulos, dar pusė batalijono 9-to jėgerių pulko. Pulkininkas Vyškovskis ir jo karininkai nutarė arba apginti Kauną, arba visiškai jį suardyti. Gyventojams buvo uždrausta išeiti iš namų.

Kovo mėn. 28 d. Mazianskis su savo sukilėliais paėmė Vilijampolės priemiestį, bet rusai apšaudė sukilėlius ir nuvijo Paneriu už miesto. Pušeta taip pat stengėsi paimti Kauną, bet ir jam nevyko. Sako, daug Pušetos lenkiškos kariuomenės rusai prigirdę Neryje. Tuo tarpu kitos sukilėlių dalys kovėsi ties Vilnium.

Rusams nepavyko kova su Gelgaudu ties Raigradu. Generolas Sakenas atbėgo į Kauną, sunaikino Nemuno tiltą ir pasislėpė. Iš Žemaičių taip pat greit grįžo ir generolas Malinovskis. Gelgaudas iškilmingai perėjo Nemuną ties savo Gelgaudiškių pilim ir ėjo toliau į Žemaičių gilumą. Pirmiausia manė eiti su sukilėlių dalim į Palangą, kur turėjęs atplaukti anglų laivas su ginklais, o kita sukilėlių dalis buvo numatyta siųsti Vilniaus link.

Kitas sukilėlių vadas Dembinskis sekė Gelgaudo kariuomenės kryptim. Beeidamas su savo kariuomene gegužės mėn. 22 d. užėmė Aleksotą ir nuo Viesulavos kalno pradėjo apšaudyti Kauną. Šaudymas tęsėsi porą dienų. Iš miesto pradėjo bėgti gyventojai. Dembinskis, supratęs, kad Kauno įgula yra silpna, o Kaunas turi labai didelę centralinę strategijos reikšmę, prašė Gelgaudą leisti užimti Kauną. Gelgaudas pabijojo, kad persikėlimas į Kauną ir jo paėmimas gali atimti daug laiko, kad tuo tarpu rusų kariuomenė iš Lenkijos galinti greit ateiti ir užklupti, įsakė Dembinskiui palikti Kauną ir rūpintis geriau perėjimu ties Gelgaudiškiu. Dembinskis paklausė ir susijungęs su Gelgaudu žygiavo per Žemaičius į Vilnių. Gelgaudą visur gyventojai triukšmingai sutikdavo, kaip Lietuvos gelbėtoją.

Po poros dienų sukilėliai vėl pasirodė ties Kaunu ir ėjo jį paimti. Malinovskis norėjo sutrukdyti sukilėlių perėjimą per Nemuną (tiltas ir laivai buvo rusų sudeginti), bet pavėlavo. Sukilėliai paėmė Kauną gegužės mėn. 24 d. ir išbuvo čia apie du mėnesius.

Gelgaudas nesugebėjo paimti Vilniaus. Bebėgdamas mėgino dar atsispirti ties Vilkmerge, bet ir čia nepavyko. Vienintelis kelias buvo su sukilėliais pereiti Prūsų sieną. Perėjęs sieną, sustojo giraitėje netoli Kisinių kaimo (Dovilų parapijoj, 17 klm. nuo Klaipėdos), bet čia jį nužudė jo karininkas Skulskis, kuris įtarė jį parsidavus rusams. Dar ir dabar Kisinių kaimo kapinėse yra jo paminklas su užrašu: „Antons Gelguds iš Lietuvos valdonų giminės, miręs 13 liepos 1831 metų". Antroje kryžiaus pusėje parašyta lenkiškai: „Antoni Gielgud posięcil się dla ojczizny. Zginul z rękni szalenca".

Generolas Malinovskis vėl paėmė Kauną. Sukilėlių vadas Kekernickis negalėjo sulaikyti rusų. Tuo metu tik nepakliuvo į nelaisvę jauna panelė Emilija Plateraitė (20 metų), Dusetų sukilimo organizatorė ir 25

pulko kuopos vadas. Ją išgelbėjo vienas lenkų karininkas, kurs atidavęs jai savo arklį, rodos, pats pakliuvęs į nelaisvę.

1863 m. Kaunui teko matyti *antrą* sukilimą. Prasidėjęs 1860 m. Lenkijoj sukilimas pirmiausia pasireiškė manifestacijomis. Manifestacijas policija smarkiai drausdavo. Iš gatvių, policijai uždraudus, manifestacijos persikėlė į bažnyčias, kur rasdavo ir kunigų pritariančių sukilimui.

Sulenkėjusieji Lietuvos bajorai ir miestelėnai, pripratę visuomet sekti paskui Lenkiją, irgi prisidėjo prie sukilimo, nors nuveikti Rusiją buvo visiškai maža vilties.

Po metų sujudo ir Kauno bajorai bei miesto gyventojai. Daug kas pradėjo dėvėti tautinius lenkų apdarus ir konfederatkas (tam tikras kepuraites). Chmelevskis, buvęs general gubernatoriaus Nazimovo ypatingiems reikalams valdininkas, net į įstaigą ateidavęs lenkiškai apsitaisęs. Jis, rodos, ir buvo vienas uoliausių sukilimo veikėjų Kaune. Rusai jį išsiuntė. Gimnazija buvo laikinai uždaryta. Vienas gimnazijos mokytojas Dzečkovskis buvo pinigų rinkėjas sukilimui ruošti. Visi lenkų tautybės žmonės buvo apdėti mokesčiu, po 2 1/2 rubl. nuo žmogaus. Dzečkovskis buvo pakliuvęs rusams į nagus, bet paspruko. Moterys, išėjusios į gatvę be gedulo, buvo pajuokiamos ir niekinamos. (Sako, kad negedulo rūbus apspjaudydavę ir padegdavę). Bažnyčiose pradėjo giedoti lenkų tautiškas giesmes: „Bożc cos Polskę . . .", „Jeszcze Polska nie zginęla . . ." ir kitas.

Rengianti manifestacijas bajorų partija buvo galinga. Kunigai, kurie priešindavosi ar nepritardavo manifestacijoms, susilaukdavo daug nemalonumų, buvo vadinami net tėvynės priešais. Pritarę manifestacijoms galėjo užtraukti bausmę ne tik sau, bet bažnyčiai ir visam kraštui. Kunigų, ypačiai vyskupo [M. Valančiaus] padėjimas, buvo labai sunkus. Vyskupas nuolat turėdavo aiškintis gubernatoriui.

Vyriausias Rusijos vyriausybės atstovas Lietuvai general gubernatorius Nazimovas gyveno Vilniuje. Bruzdėjimą vėlokai pastebėjo, todėl sunku buvo iš karto numalšinti sukilėlius. Sukilimui Kaune, ypač daug padėjo, Kauno gubernatorius Stanislovas Chominskis, lenkas. Chominskis, ir vėliau atstačius jį, o jo vieton paskirtas Krygeris, prieš pat sukilimą skubiai pasirašinėjo blankus ginklui laikyti. Su gubernatoriaus parašu blankai buvo duodami daugiausia dvarininkams, o tekstas buvo užpildomas vėliau. Dvarininkai, mat, įkalbinėjo gubernatorių, kad valstiečiai galį sukilti prieš juos, galį nevykdyti savo pareigų per dvejus metus,[6] vadinasi, iki 1863 m. vasario mėn. 19 d., todėl jie esą reikalingi ginklų. Gal dvarininkai ir buvo reikalingi ginklų, bet, gali būti, leidimai buvo imami sukilimui.

Kaune jau buvo pastebimas bruzdėjimas. Buvo gandų, kad liepos mėn. 31 d., t.y. per Liublino unijos metines sukaktuves, būsianti didelė demonstracija ir kad joje dalyvausią Užnemunio gyventojai, iš Lenkų valstybės. Visi šitie gandai buvo pranešti general gubernatoriui Nazimovui Vilniuje, bet jis nekreipė didelio dėmesio į būsimas demonstracijas: leido Kauno gubernatoriui Chominskiui važiuoti į Petrapilį, o jo vieton paskyrė vice gubernatorių Koreckį, teisingą žmogų, bet perdaug lėtą ir šiek tiek kurčią.

Atėjo liepos mėn. 31 d. Iš pat ankstaus ryto Kaune buvo pastebimas didelis judėjimas katalikų apgyventose vietose. Dideli ir maži, vyrai ir moterys, visi buvo ypatingos nuotaikos. Tą dieną nieks nedėvėjo gedulo, o pasirodžiusius gatvėje žmones juodais apdarais, imta barti ir net stumdyti. Didelės žmonių minios ėjo į augustinų bažnyčią, kiti rinkosi ties Rotuše. Procesijoje, be įvairaus plauko žmonių, dalyvavo daug aukštesniųjų valdininkų (žinoma, lenkų), kurie tarnavo valstybinėse įstaigose. Rytą Kauno policmeisteris Vasiljevas pranešė einančiam gubernatoriaus pareigas Koreckiui, kad prie bažnyčios ir ties Rotuše susirinkę labai daug žmonių ir ketiną eiti į Lenkų valstybę už Nemuno. Gubernatorius įsakė pasiųsti į krantą kiek kazokų ir dvi kareivių kuopas, tik žiūrėti, kad kareiviai nevartotų prievartos būdų prieš gyventojus ir lauktų tolimesnio jo įsakymo. Pats prižadėjo atvykti į demonstracijos vietą.

Po mišių procesija pradėjo eiti iš bažnyčios. Procesiją vedė trys kunigai augustinai, apsivilkę bažnytiniais rūbais. Tarp bažnytinių vėliavų buvo įsimaišiusių ir šiaip įvairių amatininkų bei organizacijų vėliavų. Procesijai einant siaura gatvele, Nemuno tilto link, policmeisteris pradėjo skirstyti žmones ir sakė, kad nieko neleisiąs pereiti per tiltą į antrą Nemuno pusę. Bet žmonių minia, nieko nežiūrėdama ir koliodama policiją, ėjo toliau. Gubernatorius Koreckis stovėjo netoli Š. Mykolo cerkvės (dabar Vytauto bažnyčia)

Gubernatorius, pastebėjęs, kad labai sunku sulaikyti tokia didelė žmonių minia, įsakė išardyti tilto vidurį, kurs jau tam buvo paruoštas, bet neišardytas, nes nenorėjo be reikalo nutraukti susisiekimo su Lenkų valstybe. Kauno procesijai beeinant tiltu, anoje Nemuno pusėje pasirodė kita didelė procesija iš Panemunės ir Zapyškio. Abi procesijos ėjo priešais antrą į tilto vidurį, sustojo ties praardyta vieta ir atsiklaupę pradėjo giedoti lenkų himną. Giedojo tol, kol kelių kapitonas inž. Michailovskis su žmonėmis pataisė tiltą. Abi procesijos triukšmingai susijungusios ėjo į Pontaką dalyvauti bažnyčios pašventinime. Bažnyčią pastatė Godliauskienė. Vakare visa procesija grįžo į Kauną. Rytojaus dieną prasidėjo suėmimai.

Pirmiausia, žinoma, kliuvo įstaigų valdininkams, dalyvavusiems procesijoje, vietos vyriausybei, kunigams ir šiaip organizatoriams. Generalgubernatorius tuojau pasikvietė Kauno gubernijos maršalką Daugirdą ir pavietinį Žilinską. Daugirdą pašalino iš tarnybos, o Žilinską pasodino į kalėjimą. Vicegubernatorių Kazeckį, ėjusį gubernatoriaus pareigas, tuojau pašalino. Gubernatorius Chominskis buvo perkeltas į Valogdą gubernatorium, o jo vieton paskirtas Krygeris.

Tautiškų giesmių giedojimas Kauno bažnyčiose dar ilgai nesiliovė, nors policija stengėsi trukdyti. Kitose bažnyčiose vakare po pamaldų žmonės užgesindavo šviesą ir giedodavo tautiškas giesmes. Policija negalėdavo susekti giedotojų. Traukė į teismą kunigus. Vėliau policija reikalavo, kad visi Kauno bažnyčių kunigai praneštų apie visus atlaidus ir šventes iš anksto, įsakė vakarais laikyti apšviestą bažnyčią, negesinti šviesos tol, kol visi žmonės išsiskirstys. Sunku tuomet buvo vyskupui (Valančiui) įtikti žmonėms ir rusų vyriausybei. Dažnai tekdavo skųstis gubernatoriui, kad policija trukdanti melstis bažnyčiose, kad neleidžianti sodiečių į miestą, važiuojančių į bažnyčią ir t.t. Žinoma, gubernatorius taip pat skundėsi vyskupui, kad kunigai nesudraudžią giedotojų. Vieną kartą gubernatorius skundėsi vyskupui, kad šaričių bažnyčioje giedama „Bogorodzicos" giesmė tautiškos giesmės gaida. Vyskupas aiškinęs, kad tautiškos giesmės gaida esanti paimta iš „Bogorodzicos"!

1863 m. Varšuvoje buvo sudarytas revoliucijos komitetas ginkluotam sukilimui prieš Rusus ruošti. Lietuvoje taip pat susidarė nemažas sukilėlių skaičius, bet nieko ypatingo negalėjo padaryti, — trūko ginklų. Kaunas sukilimo metu buvo žymus tuo, kad čia gaudė, teisė ir žudė sukilėlių vadus. Nužudė čia Belozarą, kunigus Antaną Mackevičių ir Račkauską, girininką Kareivą, Vrubliauską, Vaškevičių ir daugybę kitų. Teismo ceremonijos buvo taip atliekamos. Prie Rotušės, kur dabar Fišerio namas (geltonas), stovėjo ešafota — aukštas vežimas. Ant šio vežimo pasodindavo nusikaltėlį, pririšdavo jam ant krūtinės juodą lentą, kurioj buvo įrašytas nusikaltimas ir viešai su būgnų muzika veždavo į Žuvų rinką. Paskui sekdavo daugybė žmonių. Žuvų rinkoje, nusikaltėliui aukštai sėdint, buvo skaitomas teismo sprendimas. Bajorus kiek kitaip teisdavę: ant nusikaltėlio galvos sulaužydavę kalaviją, o policininkas, užlipęs ant ešafotos, suduodavęs ranka per veidą. Tat būdavo bajorystės ir piliečio teisių atėmimo simbolis. Taip viešai išniekintus veždavo į šaudymo ir korimo vietą užmiestyje, kur dabar žydų sinagoga, Ožeškienės gatvėje. Tuo metu ten buvo tuščia vieta ir dideli smiltynai. Čia nusikaltėlius kardavo ir šaudydavo sukilimo metais. Tik kiek vėliau (1863 m.), sušaudant, rodos, kunigą Račkauską,

kulka, iš smėlio pakeitusi kryptį, pataikė gubernatoriui į koją, todėl ši baisi vieta buvo perkelta į Mickevičiaus slėnį.

Taip pat reikia susipažinti su tų laikų Kauno miesto ribomis ir vidaus gyvenimu. Čia suteikė man nemaža medžiagos senas miesto valdybos tarnautojas Liudvikas Kazlauskas, tarnavęs 45 metus miesto valdyboje (dabar pensininkas).

1843 m. Kaunas buvo išskirtas iš *Lietuviškos Vilniaus gubernijos valdybos* ir padarytas *gubernijos* miestu. Susirinko čia gubernijos administracijos įstaigos. Tuo metu Kaunas buvo visiškai mažas. Miesto rajonas prasidėjo nuo Nemuno ir Neries santakos, iki vadinamo „Gojum", kurs dar tais laikais nebuvo apstatytas (dar 1851 m. augo miškas) ir baigėsi dabartine Mapų gatve.

Svarbiausia tų laikų buvo Jonavos gatvė. Rusų caras apie 1841 m. paskyrė Jonavos gatvėje tam tikrą rajoną žydams gyventi. Norėdamas sulaikyti didelį žydų antplūdį, stengėsi juos įvairiai varžyti. Ne tiktai paskyrė tam tikrą rajoną žydams gyventi, bet 1844 ir 1848 m. išleido įsakymus, kuriais už Kaune specialių apsiaustų (chalatų) ir „jarmulkų" dėvėjimą buvo nustatytas tam tikras mokestis. Iš pirmos gildijos pirklių imdavo po 50 rublių metams, antros gildijos — 30 rublių, trečios gildijos — 20 rublių; šiaip pirkliams ir turintiems nejudomą turtą po 10 rublių metams, iš amatininkų ir jų vedėjų po 5 rublius ir iš mažiau pasiturinčių — po 3 rublius. Visiškai galėjo nemokėti šių mokesčių tik seniai nuo 60 metų ir vaikai iki 10 metų. Už „jarmulkas" visi be jokios išimties turėjo mokėti po 10 rublių.[8]

Toliau nuo *Mapų gatvės,* į dabartinį naują miestą, buvo tik *keli trobesiai.* Kur dabar yra apygardos teismas, buvo vokiečių kapinės, o kur dabar Miesto sodas — katalikų kapinės. Dabartinės Laisvės alėjos viduryje stovėjo miško sargo medinis namelis (Laisvės alėja 41, šiemet nugriautas). Prie dabartinio *Universiteto I rūmų* (Mickevičiaus g.) buvo *Kartofliškių* palivarkas. Palivarkas priklausė Dobrovolskiui. Dar ir dabar iš buvusios palivarko statybos yra užsilikę du mediniai nameliai (Mickevičiaus namas ir netoli jo kitas su aukštu pamatu). Netoli Kartofliškių, kur dabar įgulos bažnyčia, tuo metu buvo didelės pelkės ir medžiotojai eidavo čia ančių šaudyti. Toliau visas rajonas iki Karmelitų buvo apaugęs pušynu, o Nemuno krantas, kur dabar Kęstučio gatvė — lapuočiais medžiais. Gatvių grindimo nebuvo jokio. Iš miesto į Karmelitus buvo gan toli, ir žmonės į atlaidus turėjo važiuoti per didelius smiltynus ir pušyną arkliais. Karmelitų bažnyčia ir vienuolynas 1845 m. caro įsakymu buvo uždaryti, ir nuo balandžio 15 d. pamaldos buvo nutrauktos. Vietos valdžia padarė čia ligoninę, o vėliau — arklidę. Tik 1881 m. bažnyčia buvo grąžinta.

Žaliasis kalnas iki 1831 m. buvo visiškai *neapstatytas:* daugiur telkšojo pelkės, o sausesnės vietos buvo apaugusios lapuočiais medžiais.

Tapus Kaunui gubernijos miestu ir suvažiavus visoms administracijos įstaigoms, pradėta labiau rūpintis keliais ir statyba. 1847 m. Kauno miestas buvo *perplanuotas.* Miesto ribos buvo šios: *nuo Nemuno ir Neries santakos iki Girstupio ir Žaliasis Kalnas.* Aleksotas buvo tada Suvalkų gubernijos, taigi, „Lenkų karalystės", Šančiai priklausė Kauno apskričiui, o Vilijampolė turėjo atskirą savivaldybę. Dabartinio Vytauto prospekto rajone rusų valdžia skyrė sklypus įvairių tikybų kapinėms. Nuo to laiko ir pradėta laidoti čia žmonės.

Kauno kilimui daug turėjo reikšmės kelių pagerinimas; nutiesta Vilkmergės plentas ir ypač geležinkelis, kurs buvo galutinai baigtas 1863 m., bei prekyba Nemunu. Prekyba su Prūsais medžiais, grūdais ir linais buvusi labai didelė. Sako, kai sustodavę laivai Nemune, galima buvę lengvai per laivus pereiti į antrą Nemuno pusę. Grūdams apsaugoti buvo pastatyti dideli mūriniai sandėliai, kurie dar ir dabar yra užsilikę prie Nemuno (Uosto ir Santakos gatvėse).

Miestui apsaugoti nuo ledų ir potvynių buvo padaryti mūriniai krantai. Krantų sutvirtinimo darbai baigti apie 1851 m. Nuolatinių tiltų nei per Nemuną nei per Nerį nebuvo. Netoli Vytauto bažnyčios buvo pastatytas laikinas pontoninis tiltas, nuimamas anksti pavasarį. Pavasarį, nuėmus tiltą, žmonės keldavosi į antrą Nemuno pusę laiveliais. Per Nerį taip pat buvo pastatytas laikinas tiltas. Už perėjimą per tiltus buvo imamas tam tikras mokestis. Tiltai buvo valdžios žinioje.

Iki 1881 m. tarp Kauno ir Jurbarko kursavo tik du garlaiviu: „Keistut" ir „Neris". Nuo 1881 m. iki Didžiojo karo garlaivių skaičius padidėjo iki 10.

Nuo 1880 m. jaučiamas spartus Kauno miesto augimas. Iki šiol prekyba buvo daugiausia žydų rankose: krikščionių buvo tik kelios krautuvės,[9] o nuo 1880 m. prekyba iš dalies perėjo į krikščionių rankas — atidarytos naujos krautuvės, kepyklos ir cukrainės. Gubernijos valdžia leido pardavinėti net lenkiškas knygas (dabar Osovskio knygynas), bet draudė pardavinėti kaip lenkiškas, taip ir lietuviškas maldaknyges. Rusai ne pergeriausiai skyrė lenkus nuo lietuvių. Lenkų kalba buvo varžoma. Daugely įstaigų prie sienų kabojo parašai „Govorit po polski vospreščajetsia". Iš lenkų tautybės valdininkų buvo reikalaujama pasirašyti, kad viešose vietose net su savo vaikais nekalbės lenkiškai. Antagonizmas prieš lenkus buvęs toks didelis, kad gubernatorius Klingenbergas, pastebėjęs dešrų krautuvės lange parašą „Prodajotsia polskaja kolbasa", liepęs jį nuimti.

Kartu su miesto augimu, kilo reikalas apsaugoti miestą *nuo gaisrų*. 1850 m. miesto gaisrininkų komanda buvo apėmusi pranciškonų vienuolyno namus, kur dabar miesto ligoninė. Tam pačiam name sutilpo miesto taryba ir policija. Rotušė buvo tada skiriama „karališkiems rūmams". Kiek vėliau netoli Rotušės (dabar darželis prieš Maironio namą) buvo pastatyti mediniai trobesiai —arklidės, o gaisrininkai paėmė dabartinio miesto muziejaus patalpas. Iš kitos pusės Rotušės, netoli dabartinio Fišerio namo, buvo šieno ir šiaudų sandėlis. Be to, kaip minėjau, čia stovėjo ešafota. Gaisrininkų sargyba buvo Rotušės bokšte. Kilus gaisrui skambindavo varpeliu. Vėliau, pastačius speciàlų namą gaisrininkams, kur ir dabar yra miesto gaisrininkų komanda, sugriovė visus medinius gaisrininkų trobesius prie Rotušės. Nuo 1884 m. leista įsisteigti ir pradėti veikti savanorių ugniagesių komandai. Komandos būstinė buvo dab. Ožeškienės gatvėje.

Teatro miestas ilgai *neturėjo*. Pirmiausia teatras buvo Vilniaus g. 14, buv. Liepojaus viešbuty (III aukšte), o vėliau miesto valdyba sode pastatė laikiną medinį paviljoną. Panaikino kapines, išlyginus vietą, nuėmus kryžius ir nugriovus koplyčią, buvo padarytas miesto sodas. Kur pirma buvo kapinių koplyčia, pastatytas miesto teatras. Teatro *atidarymas* įvyko 1892 m. sausio mėn. 9 d. Buvo vaidinama Gogolio komedija „Revizorius". Teatro statyba atsiėjo 40.608 rubl. 5 kap.

Šiek tie lengviau sekėsi rusams sutalpint *švietimo* įstaigas, nes jų visai maža buvo. Vyrų gimnaziją steigė buv. domininkonų vienuolyne, kur prieš sukilimą buvo kalėjimas, paskui rusai pristatė trečią aukštą, o vokiečių buvo „Deutsche Verwaltung im Litauen", vėliau Seimas ir dabar „Aušros" mergaičių gimnazija. Šis domininkonų vienuolynas pastatytas fundatoriaus Narkevičiaus 1631. Prieš turgų, prie buv. gubernatoriaus namų (dabar Valstybės prezidento), buvo mergaičių gimnazija. Vėliau rusai pastatė joms dab. „Aušros" gimnazijos rūmus. Be šių dviejų gimnazijų, pastatyta dviklasė amatų mokykla prie Nemuno, dab. Mickevičiaus gatvėje. Prieš patį karą (1911-1913 m.) miesto valdyba savo lėšomis pastatė komercijos mokyklą buv. Puškino gatvėje, dabar Lietuvos universiteto I rūmai. Be to buvo keletas mažų bažnytinių mokyklų. Apskritai, tenka pastebėti, kad švietimo srityje Kaunas buvo labai atsilikęs.

Ir šiaip Kaunui trūko „šviesos". Kaunas buvo apšviečiamas mažomis žibalo lemputėmis. Šviesa, sako, buvusi tokia nyki, kad primindavusi Šv. Jono vabaliukus. Aišku, rangovas, apsiėmęs apšviesti miestą, stengėsi kiek galėdamas mažiau išleisti pinigų. Tiktai 1900 m. Kaunas praregėjo — išvydo elektros šviesą. Elektros stotis ta pati, kuri ir dabar duoda mums šviesą. Dabartinės elektros stoties vietoje anksčiau buvo

ulonų muzikantų komandos arklidės, o aplink — arklių rinka. Pirmiausia buvo apšviestos didžiosios gatvės ir tik vėliau išvydo elektros šviesą žaliakalniečiai ir priemiesčiai. Iki 1903 m. iš viso įvesta 75 elektros lemputės gatvėse ir dar tebespinksėjo 214 žibalo lempučių.

Miesto *pagražinimas* ėjo mažu tempu, bet vis dėlto buvo apsodinta (Nikolajevski pr.) Laisvės al. liepomis ir (Michailovski pr.), dabar Vytauto prospektas — topoliais. Dabartinio „Soboro" (Įgulos) vietoje padaryta aikštė, kurios viduryje tryško fontanas. Aikštės prieš miesto sodną ir Rotušę buvo apsodintos gėlėmis.

Susisiekimo Kaunas ilgai neturėjo — buvo tik keli vežikai. 1892 m. buvo baigtas statyti „Kauno arklių tramvajus", dabar ištariamas „konkė". Iki 1910 m. Kaune niekas nematė jokio automobilio. Nuo 1910 m. valdžios įstaigos įsigijo automobilius.

Gero vandens Kaunas neturėjo. Vandenį dažniausiai imdavo iš užteršto Nemuno ir Neries. Miesto valdyba rūpinosi įvesti vandentiekį, bet tų laikų *tvirtovės administracija neleido.*

Miesto *gatvių* ir *rinkų* tų laikų miesto valdybos gerokai pasirūpinta. Senajame mieste išgrindė vieną aikštę ir padarė čia Žuvų rinką. Prie dabartinių Seimo rūmų taip pat išgrindė rinką ir, nuvertusi medines palapines, pastatė mūrines krautuvėles. Sutvarkyta ir pieno rinka. Anksčiau šioje vietoje buvo kalėjimas, „Ostrokol" vadinamas, kurs 1880 m. sudegė. Tuo pačiu laiku pradėtos grįsti kai kurios gatvės.

Miesto *statyba* paskutinėmis pereitojo amžiaus dešimtimis sparčiai pradėjo augti. 1883 m. baigtas statyti didelis Frumkino namas, kurį užėmė apygardos teismas. Beveik tuo pačiu metu išaugo gan dideli mūrai Laisvės alėjoje iki dab. Kanto gatvės. Pastatyti inžinierių valdybos namai (dabar ministrų kabinetas), „soboras" (Įgulos bažn.) ir kt. Baigta statyti, rusų manymu, *nepergalima tvirtovė;* karo valdžia pastatė didelius rūmus komendantui (dabar vyriausias štabas). Žaliajame kalne miesto valdyba pastatė medines kareivines pėstininkams, raiteliams ir artileristams.

Apskritai, tenka pasakyti, kad tvirtovės statymo metu miesto statybai buvo labai sunkios sąlygos. Be tvirtovės komendanto leidimo nieks negalėjo ne tik namą pastatyti, bet net tvoros pataisyti.

Taip bepradėjusį atsigauti ir didėjantį miestą užklupo Didysis karas. Čia noriu nors trumpai priminti dar visai nesenus laikus, daugeliui gal pažįstamus ir pergyventus.

Prasidėjus karui Kaune buvo paskelbta karo padėtis. Be karo komendanto leidimo nieks negalėjo nei įeiti, nei išeiti iš miesto. Visi keliai buvo uždaryti geležiniais vartais. Senius ir šiaip žmones, kurie negalėjo darbo dirbti, išvežė į Rusijos gilumą. Valdžios įstaigos ir

tarnautojai taip pat išsikraustė. Liko tik keletas valdininkų. 1915 m. gegužės mėn. 18 d. *karo vadas Nikolai Nikolajevič įsakė ištremti per tris dienas visus žydus iš Lietuvos.* Prasižengę šiam įsakymui buvo grasinami mirties bausme. Vaizdas buvo baisus. Visi žydai, sveiki ir ligoti, išvažiavo. Visą savo turtą paliko be jokios priežiūros. Beveik visos krautuvės buvo uždarytos. Iš 70.000 gyventojų Kaune beliko tik apie 5.000. Mieste buvo nyku ir neramu.

1915 m. apie birželio mėn. 29 d. Kaune pasirodė vokiečių orlaiviai ir net vienas cepelinas. Metė bombas, bet miestui nepakenkė. Artinosi vokiečiai. Moterys, kurios buvo pasislėpusios nuo karo tvirtovėje, išbėgiojo. Miesto valdyba išvažiavo į Maskvą. Vokiečių kariuomenė, vedama generolo Litzmann'o, pradėjo daužyti Kauno tvirtovę. Rugpiūčio mėn. 17 ir 18 d. buvo paimti I ir II fortai. Naktį, pasakoja vietos gyventojai, nuo artilerijos ugnies buvę taip šviesu, lyg būtų kas miestą iliuminavęs. 1915 m. rugpiūčio mėn. 18 d. *vokiečiai paėmė Kauną.* Kaune paėmė apie 20.000 rusų į nelaisvę, įvairių šaudymo priemonių ir kitokio turto. Iš Kauno vokiečiams atsidarė kelias į Vilnių. Vokiečiai okupacijos metu Kaunu labai mažai rūpinosi, pastatė tik du mediniu tiltu: vieną į Aleksotą per Nemuną ir antrą į Vilijampolę per Nerį.

Kauno miesto valdyba susidarė *Maskvoje* iš Bžozausko, nario Zatarskio (abu mirę), sekretoriaus Prancūzevičiaus ir reikalų vedėjo Kazlausko. Miesto valdyba rūpinosi visais miesto gyventojais, gyvenančiais Rusijoje. Su įvairiausiais reikalais atvažiuodavo kauniečiai net iš Rusijos gilumos į Maskvą. Bolševikų *Komisariato lietuvių reikalams* įsakymu likviduota Kauno miesto valdyba (1918, balandžio mėn.). Visus dokumentus, aktus ir pinigus (363.732,17 rubl.) bolševikai pasiėmė ir aktą atidavė valdybai. Valdyba, grįžusi į Kauną, šį aktą perdavė tarybai. Pinigai, rodos, žuvo. Per karą miesto kasa turėjo 10.655.758 markių nuostolio, skaitant 1919 m. kursu.

Po karo Kaunas buvo labai nuvargintas ir apleistas. Negalima buvo gauti nė stiklų langams. 1918 m. lapkričio mėn. susidarė organizacinis miesto valdybos komitetas iš lietuvių, lenkų, žydų — po 20 žmonių, vokiečių ir rusų — po 5 žmones. 1918 m. gruodžio mėn. 18-19 d. buvo rinkimai į tarybą. Taryba susidėjo iš 12 lietuvių, 30 lenkų, 22 žydų, 6 vokiečių ir 1 ruso. Iš viso 71 atstovas. Tarybos rinkimuose dalyvavo, be Kauno miesto, dar ir naujai prijungtų priemiesčių Slabados, Aleksoto ir Šančių gyventojai. Pirmoji valdyba buvo ši: Vokietaitis, Junavičius, Bžozauskas, Medemas, Volfas, Bulionis ir Vitenšteinas. Priemiesčius prijungus, žymiai padidėjo miesto ribos. Nors 1920 ir 1921 m. dideli gaisrai sunaikino kai kuriuos senojo miesto kvartalus, bet atsistatė daug

gražesni namai, negu pirma buvo. Kaunui buvo lemta tapti laikinąja Lietuvos sostine. Per šį gan trumpą Lietuvos nepriklausomo gyvenimo laiką Kaunas taip išaugo, kad greit galės lygintis su kitais Europos mietais.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 T. Narbutt, *Dzieje Narodu Litewskiego*, III, Wilno, 1838.
2 Medžiagą daugiausia ėmiau iš K. Gukovskio *Pamiatnaja knižka Kovenskoj guberniji.*
3 Napoleono kodeksas dar ir dabar Suvalkijoje turi galios.
4 Napoleondoras — auksinė 20 frankų moneta, buvusi apyvartoje Prancūzijoje Napoleono I ir II laikais.
5 Vokiečiai okupacijos metu grąžino Kauno miestui seną herbą.
6 1861 m. vasario mėn. 19 d. baudžiava visoje Lietuvoje buvo panaikinta. Baudžiauninkai dar turėjo dirbti ponams dvejus metus, bet šiaip buvo laisvi.
7 Kunigas Antanas Mackevičius buvo vyriausias sukilėlių vadas. Dėjosi tik su valstiečiais, o su bajorais lenkais tik kiek buvo reikalo. Drąsiai ėjo į mirties vietą, sakydamas rusams arba perkelti bajorus už Nemuno, arba duoti visiems lygias teises. Rusai jį pakorė gruodžio mėn. 16 d. 11 val. ryto. Žr. *Švietimo Darbas*, 4-5, 1921.
8 Iš Kauno miesto archyvo bylos — 648/1845 m.
9 Sename mieste: Aršanovo, Pisarževičiaus, Mrongovius (gale Mapų g-vės) ir Plavskio (dabar Červinskis), Naujame Mieste — Morgenšteino ir Fabijanovskio.

* * *

Šis pluoštas, skirtas Kauno miesto istorijai, spausdintas tęsiniais kaip „Iš mūsų savivaldybių praeities", *Savivaldybė*, 5 (60), 1928, p. 10-15; 6 (61), p. 10-20; 7 (62), p. 9-16 ir 8 (63), p. 11, 13-20, pasirašytas — J. Puzinas. Ištaisyta: *Sambija į Sembą, kun. A. Mickevičius į Mackevičius* ir *Kauno karų sūkuryje* . . . paskutinysis sakinys: „Apie tolimesnį Kauno miesto augimą pakalbėsime vėliau" dabar išleistas kaip nereikalinga tęsinio jungtis.

SENIEJI KAUNO PAMINKLAI

Kaunas yra senas miestas. Dar iki šiol neturime Kauno istorijos lietuvių kalba. Senasis miestas, senoji jo statyba daug ką galėtų mums pasakyti. Nors Kaunui teko atsispirti vokiečių veržtui senovėje, nors daug kartų ėjo pro Kauną daug svetimųjų naikintojų, nors naikino jį dažni gaisrai, tačiau liko nemaža senovės liekanų, kurios primena mums Kauną bent prieš kelis šimtus metų.

1. KAUNO PILIES GRIUVĖSIAI

Tikresnei apsaugai nuo priešų senovės lietuviai statėsi pilis. Pilis statydavo ant aukštų kalnų arba pakilesnėje vietoje dviejų upių santakoje. Iš pradžių pilys buvo medinės, bet vėliau, nusižiūrėjus į vokiečius, pradėta statyti mūrinės. Jau XIV amžiaus pradžioje buvo Lietuvoje kelios stipriai įrengtos mūrinės pilys: Kaune, Vilniuje ir kai kuriose Panemunės vietose. Pilyse dažniausiai gyvendavo bajorai arba kunigaikščiai su kareivių būriais. Tokia pilis sunku buvo paimti. Kartais priešininkai net kelias savaites laikydavo apgultą pilį ir, nieko nepešę, turėdavo grįžti namo. Labiausiai netiko vokiečiams Kauno pilis, kuri stovėjo pakelėj į Trakus ir Vilnių. Nepaėmę Kauno, jie negalėjo tų kraštų pulti.

Vienas seniausių Kauno paminklų yra, tur būt, pilies bokšto ir sienos griuvėsiai prie Neries kranto, dažniausiai vadinami „Karalienės Bonos" pilim. Iš pradžių Kauno pilis buvo medinė. Vėliau iš Lietuvos metraščių sužinome, kad 1316 m. pilis buvo mūrinė, kuriai vadovavo etmonas Gostautas. Vokiečių ordino magistras Karolis Befartas apsupo Kauno pilį, sugriovė mūrus, iššudė gyventojus ir paėmė į nelaisvę Gostautą. Gediminas turėjo išpirkti jį iš vokiečių už 30.000 auksinių (. . . v polon poveli, a Gedimin dal za nego vykup . . .). Tatai buvo pirmas vokiečių Kauno pilies puolimas. Po to lietuviai pasistatė dar tvirtesnę pilį. 1361 m. vokiečių ordinas nutarė sužinoti Kauno pilies padėjimą, stiprumą, kariuomenės skaičių. Pilis šiaip atrodžiusi: kad sunkiau būtų prieiti bent iš kurios pusės, buvo padarytas gilus griovys iš Neries į Nemuną. Atrodė, lyg pilis būtų buvusi ant salos. Už griovio buvo pastatytos aukštos mūro sienos. Prie Neries stovėjo penkiakampė pilis, apkasta iš miesto pusės grioviu, apsupta mūro siena su aukštais

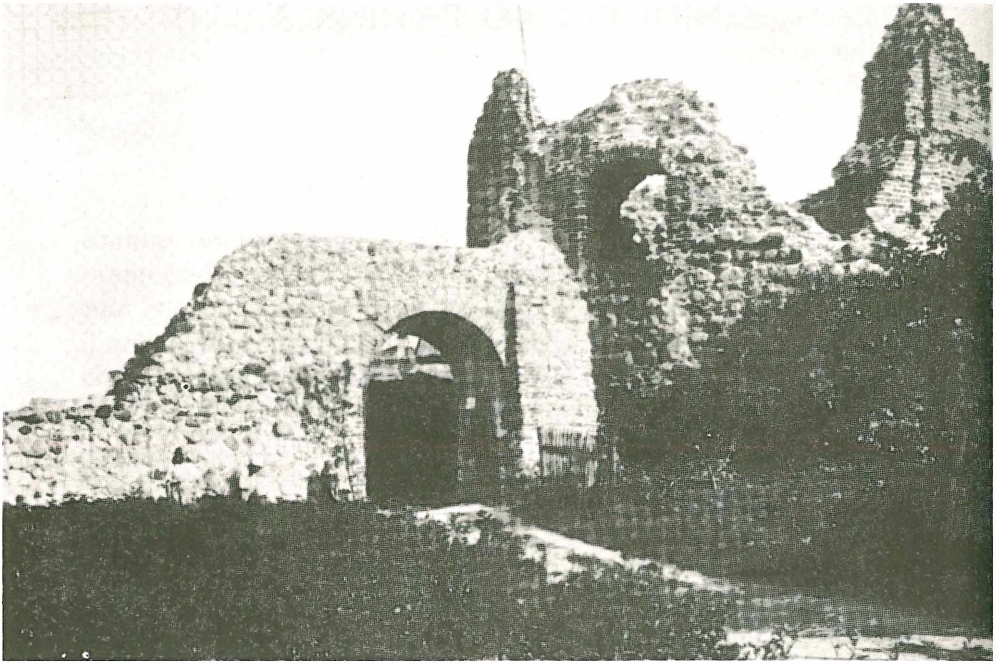

Kauno pilies griuvėsiai

bokštais. Įdomus vokiečių kronikininko Vygando Marburgiečio Kauno pilies išgriovimo aprašymas, kurio vertimą čia pateikiu.[1]

1362 m. KAUNO PILIES IŠGRIOVIMAS

Tuo metu kryžiuotis Lapus von Baldersheim ir Hennig Schindekopf susitarę sumanė užgrobti Kauno pilį. Todėl su Ordino broliais: Ulrich Fricke, Kuno von Hattenstein (Brandenburgo komendantas), Rodgier von Elner (Samlandijos vaitas), drauge su Prūsų kareiviais, svečiais iš Anglijos, Italijos ir Vokietijos, plaukė valtimis pavėjui Nemunu, slapta praplaukdami Veliuonos (Welun) ir Bisenos (Nemuno ir Dubysos santakoje) pilis. Atplaukę apsistojo netoli Kauno, kur tris dienas statė tiltus, o ketvirtą dieną lipo į krantą netoli pilies. Kęstutis atėjo pasiruošęs su dideliu kariuomenės skaičiumi pilies ginti, bet krikščionys privertė jį pasitraukti. Magistras iš visų pusių apsupo pilį. Kryžiuočiai iškasė didelį griovį iki Neries, supylė pylimą, už kurio galėjo pasislėpti ir priešus mušti. Maršalas Hennig, vykdydamas magistro įsakymą „geriau mirsime, negu paliksime pagonų lizdą", išskirstė kariuomenės dalis į atskiras vietas. Kareivių dalį pasiuntė į salą valčių saugoti,[2] o

kitiems įsakė apsupti pilį. Magistras liepė pastatyti aukštus mūrogriovius (taranus) sulig pilies sienomis. Pilies sienos buvo aukštos ir storos. Kryžiuočiai nuo pilies turėjo pasitraukti, nes lietuviai, turėdami daug šaudyklių, vokiečius smarkiai pliekė. Tada vienas dailidė Markvardas (lignarius), Marienburgo mistras, sukalė ir pastatė mašiną — mūrogriovį, vokiškai vadinamą „tümder", kuriuo pavyko sugriauti nuo pilies sienos vieną bokštą (propugnaculum) ties Nemunu. Tokį pat mūrogriovį padarė ir antras dailidė Mattias iš Karaliaučiaus, kuriuo sugriovė bokštą prie Neries kranto ir smarkiai beldė pilies mūrus. Tokiu pat būdu ir Strasburgo kryžiuočiai daužė pilies sienas . . .

Išgąsties apimtas kunigaikštis (rex) Kęstutis su daugybe savųjų stovėjo prie Nemuno, o Algirdas su savo bajorais ir smirdais (gal gudais?) buvo prie Neries. Abudu tarėsi ir tvarkėsi kaip čia apgynus pilį. Magistras Vinrikas tarėsi su savaisiais, galvojo kaip čia geriau įveikus kryžiaus ir tikybos priešininkus (lietuvius) ir tokiu būdu sugriovus pilį iki pamatų. Taip susitarę, magistras liepė perkasus užpilti žemėmis, o netoli pilies sienos pastatyti aukštus sulig pilies mūru pastolus, kuriais galėtų nusileisti į pilį . . . Kryžiuočiai dieną ir naktį be atvangos puldinėjo lietuvius, nedavė nė kiek pasilsėti, bet lietuviai stipriai gynėsi ir mušė krikščionis. Kai lietuviai buvo susirinkę pilies bokšte ir smarkiai šaudė kryžiuočius, Markvardas su mūrogrioviu nugriovė bokštą ir lietuvius, kaip liepos lapelius, nušlavė į Nerį. Taip lietuvių puikybė buvo išblaškyta, — rašo pasigėrėdamas Vygandas Marburgietis. Tuo tarpu Prūsai (suvokietinti) ir vokiečiai skubėjo į kitą bokštą. Ir šį bokštą su besiginančiais lietuviais sugriovė, užpuolę lietuvius kankino ir užmušinėjo. Užsidegė miestas. Daug sudegė lietuvių ir vokiečių. Čia sudegė Morungo vaitas Eberhard von Monheim, Johann de Czeno, du kryžiuočiai, Elbingo vėliava, o kiti kryžiuočių svečiai tik apsvilo. Po to pradėjo smarkiai brautis į pilį grafas de Sponheym su savo vėliava, paskui jį sekė Ordino vėliava, paskui grafo Gerhardus de Virneborg ir du grafu de Hohenlohe su kitais svečiais keliauninkais; po jų šv. Jurgio vėliava, kurią nešė Jurgis de Hartenberg, ėjo greta su ragainiškių vėliava. Maršalkas tuo metu rūpinosi viso kryžiuočių turto, mašinų ir kitų daiktų apsauga. Markvardas, toje pačioje vietoje, kur anksčiau buvo pastatęs mūrogriovį, baisiais smūgiais pradėjo daužyti ir griauti pačios pilies sienas. Pilis pradėjo irti. Kryžiuočiams jau nusibodo pilies daužymo ir ardymo darbas (buvo 14 diena), todėl magistras, susitaręs su kitais vyresniaisiais, įsakė padidinti pilies ardymą: ties pačia siena buvo pastatyti mūrininkai piliai ardyti. Pilies gyventojai iš vidaus suskubdavo išardytą pilį sutaisyti, nors taisančius kryžiuočiai stengėsi nuvaryti. Tuo tarpu Verbų

sekmadienį kryžiuočiai iš visų pusių apsupo pilį, tikėdami pro Markvardo išgriautą skylę suljsti, bet lietuviai šaudyklėmis smarkiai mušė krikščionis, o lendančius smarkiai kapojo. Magistras, pasitaręs su savaisiais, liepė išardyti dar didesnes skyles, dirbti dieną ir naktį iki trečiadienio prieš Velykas. Kęstutis, pamatęs didelį vokiečių smarkavimą, pašaukęs magisttą, su kuriuo šiaip kalbėjęs:

— Nepavyktų užimti tau pilį, jei aš būčiau pats joje, — sako Kęstutis magistrui.

— Kodel gi išjojai, pamatęs mus, — klausia magistras.

— Nenorėjau, kad maniškiai liktų be vado, turėjau būti ten.

— Jei tau reikia, — sako magistras, — gali pasiimti savo išrinktuosius vyrus ir laisvai eiti į pilį, o mes turime vilties Viešpatyje, kad negalėsi pilies apginti.

— Kaip aš eisiu į pilį, kad iš visų pusių tik grioviai ir pylimai?

— Pažadėk su manim kariauti, aš tau išlyginsiu visus griovius ir pylimus.

Tuo tarpu atėjo iš pilies gudas, vardu Mykolas, ir atnešė parodyti šaudykles (selpschosse). Vienas bajoras, vardu Gelgotas Genegutis, pranešė, kad nors pilyje ankšta esą, bet lietuviai dirba įvairius ginklus ir tikisi galėsią apginti pilį. Kęstutis, matyti, pasitikėjęs savo pilies didvyriais, pasitraukė į seną vietą. Magistras, susitaręs su savaisiais, pastatė aukštą medinį trobesį sulig pilies mūru ties pačia pilies skyle ir uždegė. Lietuviai, žinoma, iš čia išeiti negalėjo, nes trobesys labai įsidegė, ir sunku buvo užgesyti. Vygandas sako, kad Viešpats Dievas norėjęs, kad jie (lietuviai) tokiu pat būdu mirtų tą pačią dieną, kurią Kristus už mus (vokiečius) yra miręs.[3] Didjįį šeštadienį prieš Velykas buvo įsakyta, kad minėtas dailidė su savaisiais pastatytų kitą tokį pat trobesį, kaip ir anksčiau toje pačioje vietoje. Apgulos darbus prižiūrėjo ir trobesį pastatė prie sienos Brandenburgo komendantas Kuno von Hattenstein. Pradėjo irti ir griūti pilies sienos. Tuo tarpu Karaliaučiaus komendantas su 80 vyrų saugojo pilį, nes nenorėjo pavesti ją likimui. Matydamas, kad pilies mūrai pasidarė visai silpni, liepė pasišalinti visiems nuo sienos, kad neužgriūtų. Griuvo mūras. Kryžiuočiai nenukentėjo, tik linksmi subėgo visi į pilį. Lietuviai, matydami, kad maža vilties beliko išsigelbėti, sukrovė didelius medžių ir kitokių daiktų laužus ir stengėsi atsispirti. Kryžiuočiai padegė laužus. Lietuviai, nors ir galėjo užgesinti, bet matydami, kad krikščionys nebegali išeiti, nusprendė patys žūti ir juos sudeginti. Taip žuvo visi kartu. Tokią baisią valandą pilis sugriuvo. Lietuvių dalis susibūrė ties pilies vartais prie Neries, bet kryžiuočių Ragainės komendantas Henrikas neišleido jų;

kiti bandė pasprukti per mūrus, bet kryžiuočiai sugavę juos visus užmušinėjo, paliko tik Vaidotą, Kęstučio sūnų, ir 36 lietuvius, kuriuos paėmė į nelaisvę. Užmušta apie 600 lietuvių, daug žuvo liepsnose, daug užtroško. Iš viso žuvo 3500 lietuvių ir 200 vokiečių.[4]

Pilies išgriovimo metu abu Lietuvos kunigaikščiai (Algirdas ir Kęstutis) buvo ant kalno viršūnės ir liūdnai žiūrėjo į griaunamą pilį, bet padėti negalėjo. Prašė tik magistrą, kad jis atsiųstų lietuvių belaisvių sąrašą. Magistras per savo raštininką pasiuntė kunigaikščiams sąrašą, kur buvo įrašytos 36 vyrų pavardės. Kunigaikščiai baisiai nuliūdo ir verkė, nes niekuomet nebuvo tiek daug žmonių pražudę, o magistras džiaugėsi su savaisiais ir garbino Dievą. Kunigaikštį šeštadienio naktį (prieš Velykas) labai išgąsdino šernas. Vienas lietuvis (quidam de paganis) magistro, maršalko ir Sembos vyskupo garbei padovanojęs iš geros širdies dvylika riebių meitelių ir vieną liesą karvę (unam vaccam macram), sakydamas, jei būtų buvęs namie, būtų galėjęs daugiau gyvulių padovanoti, o dabar prašąs priimti nors šią menką jo dovaną. Velykų rytą susirinkę visi kryžiuočiai mišių. Mišias laikė ir pamokslą sakė Sembos vyskupas Baltramiejus. Ragino visus susirinkusius kareivius garbinti Viešpatį ir giedojo Velykų šventėms skirtas giesmes. Paskelbė atlaidų dieną, priėmė komuniją ir gavo vyskupo palaiminimą.[5] Po to grįžo visi į savo vietas, linksminosi, valgė, o po pietų, sugaudus trimito balsams, magistras ėjo su savaisiais į pilies mūrus, kurie dar riogsojo medžiais paspirti, o antrą Velykų dieną visiškai sugriovė juos. Kryžiuočiai pastatė tiltą Nemune iki salai (matyti visiems savo daiktams ir grobiams gabenti į stovyklą). Pagonys, matydami, kad kryžiuočiai rengiasi grįžti į namus, skubėjo griauti pylimus, persekiojo krikščionis, bet nieko negalėjo padaryti: kryžiuočiai papietavę susėdo į laivus ir linksmi išplaukė Nemunu į namus.

Taip aprašo vokietis Vygandas Marburgietis Kauno pilies išgriovimą.

Nors čia daug kas tendencingai aprašyta, tačiau aiškėja pilnas Kauno pilies sugriovimo vaizdas.

Vėliau pilis buvo atstatyta ir vėl sugriauta. Kryžiuočių puolimai nesiliovė. 1384 m. Vytautas sudarė sutartį su Vokiečių ordinu, kuria Kaunas ir Žemaičiai atiteko ordenui. Ordinas pažadėjo padėti Vytautui kovoti su Jogaila ir *atstatyti* Kauno pilį. Pilis buvo atstatyta, kurią Vytautas, sulaužęs sutartį, vėl atsiėmė iš Ordino.

1397 m. keliauninkas grafas *Kyburgas* aplankė Lietuvą. Kauno įspūdžius šiaip aprašo: „Į Kauną atvykome laivais, burių varomais, aštuntą dieną išplaukus iš Ragainės. Kaunas daug pražudęs savo senoviškos didybės: namai labai praretėję, daug griuvėsiais virtusių; visas papilys, anksčiau taip tirštai apgyvendintas, dabar daugiausiai

daržai užsodinti daržovėmis. Ne taip lengvai ir greitai atsigriebs miestas, nes šio amžiaus aplinkybės labai sunkios. Čionykštė *pilis seniau nuostabiai gražiai įrengta ir papuošta,* tvirtovė buvusi labai stipri, su tvirtai įtaisytais ugnies nesibijančiais namais, tasai Gedimino bei Algirdo darbas, taip pat daug nustojo savo grožybės ir tvirtybės — šiandien silpnai galėtų atsispirti priešui. Nė vienos kanuolės, taip garsių seniau, neteko matyti. Tiesa, kad didelės krautuvės, gerai laikomos ir, kaip sakoma, netuščios, gali dar daug turėti atsargos ir ginklų. Mūrų dalis nuo Nemuno pusės sveika, o nuo Neries, kur yra didieji vartai, turi bjauriausių sunaikinimo žymių. Už griuvėsių krūvų yra medinė aštrių mietų tvora . . . *Pilies sargyba susideda iš 4000 vyrų:* lietuvių ir žemaičių. Jie drauge dirba ir prie tvirtovės. Mums čia esant, atkasinėjo vieną griuvėsiuose gulintį trobesį ir taisė užpakalinę pilies sieną, bet mums tų darbų nerodė. Prieš mūsų langus (mes gyvenom Papily, ant dešiniojo Neries kranto) stovėjo raiteliai, kurių galėjo būti 4-5000. Eskadronai įvairiai apginkluoti, net būtų per sunku aprašyti tą įvairumą" . . .

Po Žalgirio kovos, kai kryžiuočiams buvo duotas galutinis smūgis, Kauno pilis nustojo strategiškos reikšmės ir nesirūpinta jos restauravimu. Dar 1414 m. Flamandų keliauninkas *Ghillebert de Lannoy,* keliaudamas pro Lietuvą iš Trakų, matęs didelį mūru apsuptą miestą, vadinamą Kaunu. Miestas turįs *gražią ir didelę pilį* prie Nemuno upės . . .[6] Tuo metu pilis, matyt, buvo pilis-rūmai, kur gyvendavo Kauno seniūnai, valdytojai ir kur dažnai apsistodavo Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės arba karališkųjų rūmų aukštieji valdovai bei valdininkai.

Iš Raseinių žemininkų teismo aktų, išleistų Vilniaus archeografiškos komisijos, Kauno pilis minima labai dažnai su priedėliu „gospodarski", vadinasi, *didkunigaikštiška* arba *karališka* pilis. Iš Vilniaus centr. archyvo aktų (knyga Nr. 13755, psl. 21-3) sužinome pilies vietą „už griovio, netoli bernardinų bažnyčios", vadinasi, už griovio, kurs kadaise jungė Nemuną su Nerim, netoli dabartinės seminarijos bažnyčios. Ar čia gyveno godi valdžios Zigmanto II Augusto motina (italė) Bona, nėra tikrų žinių.

Einant Zigmanto Augusto privilegija, duota Žemaičių seniūnui Jonui Chodkevičiui (1568 m. bal. 14 d.) „starostvo kovenskoje, zamok z mestom i z volostju, k nemu prisluchajučoju" (t.y. Kauno seniūnija, pilis su miestu ir priklausančiu jai valsčiumi), priklausė iki šiol kažkokiam kunigaikščiui Jaroslavui Matvejevičiui už 2 tūkstančius kapų grašių, o nuo to laiko minėta seniūnija su visu jos turtu ir net

Rumšiškių valsčiumi, perėjo į Chodkevičiaus rankas už 5000 kapų grašių su teise naudotis pajamomis iki 500 kapų grašių.[7]

1655 m. Kauno miestas ir pilis daug nukentėjo nuo rusų kariuomenės: ji daug pilies plytų išnešiojo ir sunaudojo duonos kepykloms statyti. Taip pat XVII amž. pilyje buvo miesto *kalėjimas*.[8]

Dar iki šiol užsiliko vienas pilies bokštas, pastatytas iš didelių akmenų ir storų plytų. Bokšto liko tik apatinė dalis (apie 5 sieksnius aukštumo) ir mūro siena, prie Neries visiškai paplauta, o baigiasi santakos kryptim. Pasakojama, kad iš pilies einąs požeminis urvas po Nerim, kiti pasakoja, kad tokie urvai einą iš katedros bažnyčios, ar iš seminarijos bažnyčios, ar net iš Rotušės, bet kol kas nieko patvirtinamo nerasta. 1862 m. sukilimo metu pasakoja tikrą faktą žydas Ivenskis, gyv. Daugirdo g., turįs apie 80 m., kad vienam kareiviui prisisapnavusi karalienė Bona, kuri net kelis kartus naktį sapne nedavusi ramybės ir liepusi netoli pilies bokšto kasti žemę. Liepė kastis iki pirmųjų geležinių durų, tas atkasus, tęsti darbą toliau. Prisikasęs antras duris, už durų jis pamatysiąs gyvą liūtą, bet lai jo nesibijo — jis nieko nedarysiąs ir kastis vėl toliau. Už trečiųjų durų, jas atidarius, pamatysiąs pačią karalienę su kariuomene, kuri ir išgelbėsianti visą kraštą. Kareivis nurodytoje vietoje ėmė kasti (apie penkis žingsnius nuo bokšto kampo, beveik apie dabartinio darželio vidurį) ir iš tikrųjų prisikasęs iki geležinių durų. Tatai matę daugybė žmonių ir pats Ivenskis, kurs ir nurodė man šią vietą. Mieste kilęs triukšmas, vietos valdžia pabūgusi ir uždraudusi kasti, liepusi užversti. Taip ir iki šiol čia dar nieko netyrinėta. Žuvų rinkoje tikrai buvo rastas šiek tiek vėliau požeminis urvas, bet nieks nedrįsęs eiti į jį. Urvų buvimas yra galimas daiktas, nes ir kitose viduramžių pilyse būdavo požeminių urvų, net įtolimas vietas.

1925 m. archeologijos komisija darė kasinėjimus. Norėta, atkasus žemutinius dabartinio, dar likusio bokšto aukštus, rasti antrasis bokštas ir siena, kurią išardė Neris. Įvairiose vietose buvo rasta žmonių ir gyvulių kaulų, vario papuošalų, ginklų ir graži porcelianinė pypkė. Be to, rasta žalvario lydiniai. Spėjama, kad čia buvusi kokia nors metalo liejykla ar kalvė. Daiktai sudėti Kauno miesto muziejuje.

Dabar senapilės vieta apleista, Muravjovo laikais apstatyta mediniais niekam tikusiais namukais, kurie tik teršia šią brangią senovės vietą. Jau daug kartų buvo keliamas reikalas apie priverstiną toje vietoje esamų sklypų išpirkimą ir nukėlimą namų, bet lėšų vis trūko. Griuvėsių vietoje galima būtų padaryti aikštė, o tarp aikštės ir seminarijos, už griuvėsių, įtaisyti parkas, skveras. Reikėtų branginti istoriškas vietas. Jei pavyktų ateity nuvalyti ši vieta nuo bjaurių laužų-namukų, tai būtų gražiausia vieta Nemuno ir Neries santakoje.

PERKŪNO NAMAI

Dabartinėje Aleksoto g-vėje, netoli Vytauto bažnyčios, iki šiol dar užsiliko gotų stiliaus namas su senovišku frontonu. Manoma, kad arba šiam name, arba netoli „Gojaus", turėjusi būti pagonų šventovė. Šį manymą patvirtina šis faktas. Kauno mokyklų prefektas, žinomas literatas Laurinavičius, 1835 m. pranešė lietuvių lauko raštininkui (dabar būtų štabo viršininkas) grafui Mykolui Kosakovskiui, kad tam name iš

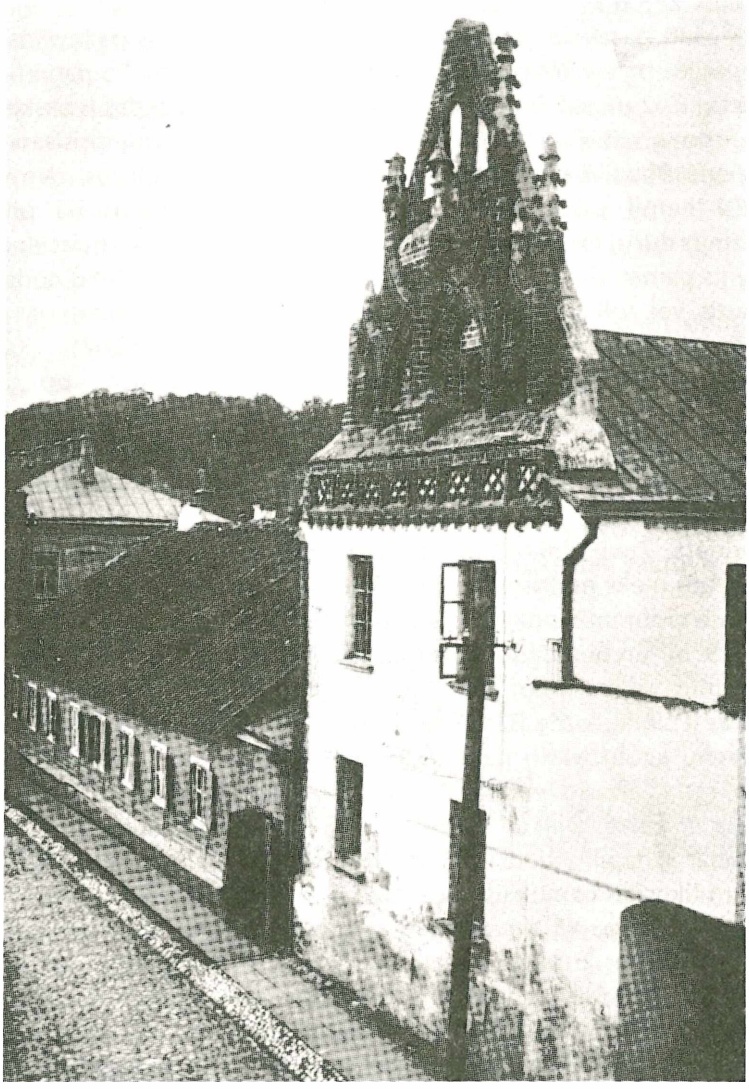

Perkūno namai

pradžių buvusi nedidelė jėzuitų bažnytėlė, vietoj buvusios bažnyčios buvo įsteigta mokykla. Pats Laurinavičius dar matęs to namuko sienose parašus „pars Romana", „pars Grecca", todėl jis manęs, kad „perkūno bažnyčios" buvimas šiame name esanti tik fantazija. Į tą Kosakovskis praneša, kad 1818 m., statant muitinės rūmus (dabar, tur būt, greta „Perkūno namų") darbininkai užkabino ir išgriovė šio namo sienos dalį. Kauno magistrato tarnautojas Sakalauskas pradėjo ardyti sieną ir rado joje bronzos statulą (apie 27 cm ilgio). Statulos vaizduojamo žmogaus kojos buvo sukryžiuotos, ant galvos — miesto su bažnyčiomis ir bokštais vaizdas, o rankose trys žuvys, kaipo (Kosakovskio manymu) trijų upių: Nemuno, Neries ir Nevėžio simbolis. Kauno magistratas šį dievuką perleido grafui Kosakovskiui, kuris perdavė jį Varšuvos „mokslo prietelių" draugijai. Draugija pažino, kad statula vaizduoja kažin kokį indų dievaitį, atneštą totorių į Europą ir lietuvių atimtą. Bet Narbutas nenusileidžia ir sako, kad tai esanti Perkūno statulėlė. Statulėlė ilgai buvo Varšuvos muziejuje, vėliau pateko į Peterburką, o iš čia kažkur dingo. Apie kitą gan įdomų dalyką pasakoja tas pats Laurinavičius šiaip: Kauno parapijos bažnyčios klebonas Franckevičius išvažiuodamas iš namų į Kleboniškius, įsakė darbininkams vienam klebonijos kambary išimti keletą plytų ir padaryti lentyną. Darbininkai, išėmę plytas, rado sienoje cinkinę deivės *Mildos* statulėlę. Šią statulėlę atidavę vikarui Mingailai. Šis, tur būt, tikybiško jausmo pagautas kirviu sudaužė statulėlę, o lydytu cinku išlaistęs katilus ir puodus! Narbutas tiki, kad šios abidvi statulėlės tikrai buvusios lietuviški dievukai: pirmoji buvusi *Kauno* dievaičio, o antroji — *Mildos*. Kiek šios žinios tikros, dabar sunku spręsti. Tiktai žinoma, kad šitas namas yra vienas seniausių Kauno namų, siekiąs kokį 15 amžių, nes gotiško stiliaus namai yra vokiečių kultūros įtakos.

Manoma, kad šiuose namuose buvusi vokiečių prekybos įstaiga *hanza*.

ROTUŠĖ

Dar ir dabar aikštės vidury krinta į akį baroko stiliaus rūmai. Rotušė pradėta statyti 1542 m. ir baigta 1562 m. Statyba truko 20 metų. 1542 m. liepos m. 28 d. buvo padėtas kertinis akmuo. Architektu buvo pakviestas iš Vilniaus Benediktas Choinovskis. Pastatyta laisvomis piliečių aukomis ir buvo skirta iš pradžių seimeliams.

Iš 1556 m. akto[10] sužinome, kad apatiniame Rotušės aukšte buvusios 2 krautuvės ir mėsos parduotuvės „dwa kramy i dwa iatki" paskirtos šv. Kryžiaus bažnyčiai.

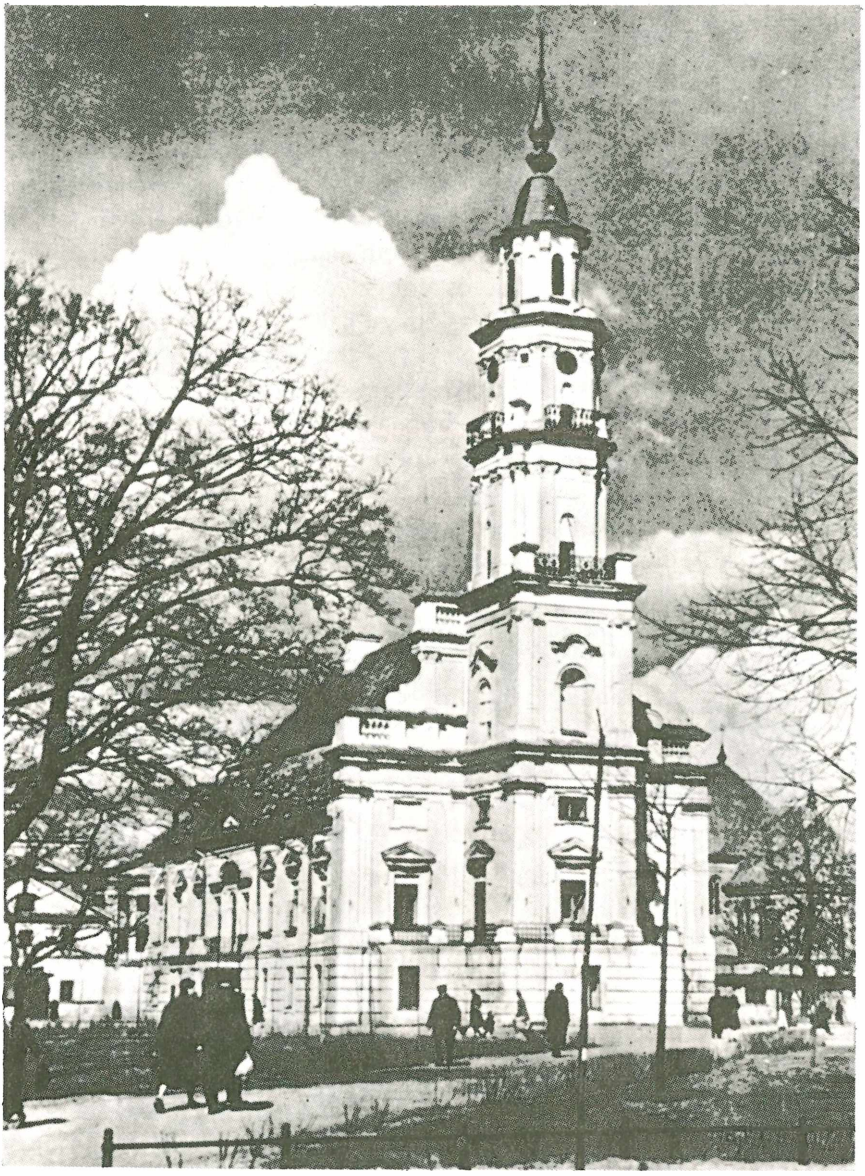

Kauno rotušė

1836 m. rotušė pritaikyta karališkiems rūmams, kur keletą kartų buvo apsistojęs rusų caras Mikalojus pirmas, važiuodamas į užsienius Petrapilio — Varšuvos plentu. Rotušės salė buvo vienas iš karaliaus kambarių, kuriam buvo aukštų asmenų portretų ir karališki baldai.

1638 m. kunigaikštis Albrechtas Stanislovas Radvila liepė atnaujinti ir pataisyti Rotušės rūmus. Tuo pačiu metu buvo įsakyta sutvarkyti ir visus kitus trobesius. 1771 m. karaliaujant Stanislovui Augustui buvo pritaikytas baroko stilius: pastatytas aukštas bokštas.

Smulkiau paliesti Rotušės istorijos negalima, nes trūksta dokumentų. Dabar šią Rotušę turi Kauno miesto valdyba ir joje didelis archyvas.

MAIRONIO NAMAI

Ne vienam praeiviui krinta į akį Muziejaus g-vėje stovįs didelis dviejų aukštų mūrinis namas — *Maironio* namai. Šis namas yra XVII amž. *Paco*-Pociaus palocius. Statyba palociškai suplanuota: ilgiausias, trimis įėjimais, dviem aukštais namas, dviem sparnais užsiriečia į dideliausią kiemą. Pastatytas gale miesto, langais į vasaros vakarus, kur Nemunas jungiasi su Nerim.

Kancleris Pacas šituos didelius rūmus pasistatė savo rezidencijai. Apačioje buvo žema būstinė tarnams, palydovams ir dvaro bajorams. Aukšte buvo dvigubai aukštesnė būstinė, keletas erdvių salių sienomis, išdėstytomis XVII amž. koklinėmis plytelėmis. (Plytelės buvo atgaben-

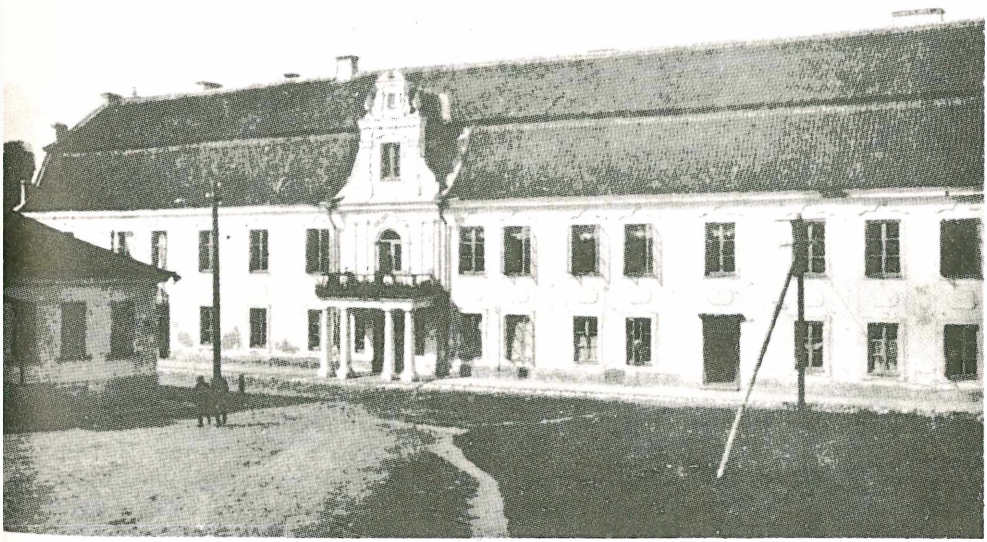

Maironio namai

tos iš Olandijos. Dabar šių plytelių yra Kauno miesto muziejuje). Čia aukšti kambariai, sako, išrodę kaip koplyčia. Per patį rūmų vidurį buvo įvažiavimas į platųjį kiemą. O laiptai buvo iš to įvažiavimo vidaus į abu šonu. Frontonas buvo iš kiemos pusės, namas atrodė lyg nusigręžęs savo nugara į gatvę.

Šituos rūmus su kitais savo turtais Pacas atidavė kamandulų vienuolynui Pažaislyje. Visą laiką buvo įrašomas į vienuolyno inventorių, bet nebuvo kas gyvena: stovėjo tuščias, teduodamas vienuolynui tik 20 rublių pelno metams. Iš vienuolyno rūmai buvo atitekę grafams Chrapovickiams, artimiems Kauno kaimynams, o pagaliau rusų valdžiai, kuri per 1831 m. sukilimą buvo įrengusi čia karo teismą. Iš čia ir ėjo sukilėliams visi malonės ir mirties dekretai. Tuo laiku namas neturčių žydų buvo praskolintas bankui ir nebeišmokamas. Vėliau šis namas atiteko Maironiui, kuris savo pinigais visus rūmus pertvarkė, apatines ir viršutines patalpas suvienodino, fasadą papuošė. Maironis šituos rūmus padovanojo kunigų seminarijai. Taip seminarijos teritorija pratįso nuo Seminarijos gatvės iki pat Uosto g-vės, įimdama gerą kunigaikščių pilies teritorijos dalį.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 *Scriptores rerum Prussicarum,* II, p. 531-538.
2 Už Nemuno ir Neries santakos Nemune, matyti, buvo sala.
3 Domine forte voluit, ut sic ea die morerentur, qua Christus pro nobis passus est.
4 Vygandas mano, kad šitie belaisviai buvę bajorai. Ne bajorus vokiečiai užmušdavo, o bajorus imdavo į nelaisvę, kad išpirkdami juos lietuviai mokėtų daug pinigų. Dėl žuvusių žinios yra, matyti, neobjektyviškos.
5 Kryžuočiai, turi būti, lengvai gaudavo atlaidus, juo daugiau lietuvių (pagonų) užmušdavo, tuo daugiau dienų atlaidų gaudavo?
6 „. . . m'en vins a une autre grosse ville fermée, nommée Cauve, et et y a ung monet beau gros chastel, assis em estut su le riviere de le Memmelle . . .", Ch. Potvin, *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy,* Louvain, 1878, p. 43.
7 *Akty Vilensk. Archeologr. Kom.,* XIII, nr. 14.
8 *Akty Vilen. Kom.,* XXIX, nr. 36.
9 Vokiečių pirkliai iš pradžių norėjo apsigyventi Kaune laikinai, tačiau čia sąlygos jiems buvo gana palankios, todėl pasiliko ilgam laikui. Jie atsinešė ir tą stilių trobesiams statyti, kurį turėjo savo tėvynėje.
10 *Akty Vilensk. Archeogr. Komm.,* XII, nr. 99, p. 426.

* * *

Perspausdinta iš *Savivaldybės,* 9 (64), 1928, p. 9-19; pasirašyta — *J. Puzinas.* Tuo metu Kauno pilies griuvėsių apsaugos ir prie jų priėjimo buvo labai jautrus reikalas, nes, kurie turėjo iš rusų valdymo metų apstatę lauželiais, už juos reikalavo didelių sumų, visi norėjo pasipelnyti. Ir tik 1930 m. pavyko tuos lauželius nupirkti ir nugriauti bei tvarkyti visą Kauno pilies aplinką, toliau jos mūrus pradėti konservuoti ir t.t. Literatūros išnašos nukeltos į straipsnio galą ir straipsnyje ištaisyta: *Goštautas* į *Gostautą, Sambija* į *Sembą, Ordenas* į *Ordiną, Zigmantas II* į *Žygimantą II, Zigmantas Augustas* į *Žygimantą Augustą* ir *pagonai* į *pagonis.*

IŠ KAUNO BAŽNYČIŲ ISTORIJOS

Prie didžiausių ir seniausių Kauno statybos paminklų tenka priskirti bažnyčias. Karai, gaisrai ir šiaip pasikeitusios gyvenimo aplinkybės bažnyčias kaip šventoves, netaip palietė.

Žinoma, kad vokiečiai, atvykę gyventi į Kauną, prisistatė daug mūro namų ir sandėlių. Namai vėliau ėjo iš rankų į rankas, buvo perdirbami; iš sandėlių padaryti gyvenamieji namai. Namai žymiai pakeitė savo pirmykštę išvaizdą, nustojo senoviškumo. Namus labiau naikindavo karai ir gaisrai. Bažnyčios taip pat daug nustojo savo senoviškumo, daug kartų buvo restauruojamos, bet mažiau pasikeitė. Ir karai bei gaisrai, rodos, netaip jas naikino. Tuo būdu, dabar turime gana daug bažnyčių, įdomių savo senoviška statyba. Čia, pasinaudodamas vysk. Valančiaus surinkta medžiaga *Žinyčioje* 2 nr., Gukausko *Pamiatnaja knižka* 1904 m., kan. J. Tumo „Iš Vytauto bažnyčių istorijos", *II. Lietuvoje*, 1927 m. ir šiaip senais dokumentais iš Žemaičių vyskupijos konsistorijos Kaune, noriu chronologiška tvarka aprašyti Kauno bažnyčių istorijas.

I. VYTAUTO BAŽNYČIA

Pati seniausioji Kauno bažnyčia yra buvusi pranciškonų, dabar Vytauto bažnyčia. Ji stovi Kauno senamiesty dešiniajame Nemuno krante, prie pat vandens. Bažnyčia gotiško stiliaus. Ją pastatė didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas 1400 m.

Istorija sako, kad 1399 m. Vytautas, surinkęs stiprią 40,000 vyrų kariuomenę, drąsiai leidosi į Dniepro paupį, tikėdamas galutinai sutriuškinsiąs totorių galybę. Bet totorių nesnausta: už Vorsklos upės surinko jie dar didesnę kariuomenę, prieš kurią Vytautas negalėjo atsispirti ir turėjo trauktis atgal. Totorių vejamas turėjo perplaukti Vorsklos upę. Daug Vytauto kariuomenės nuskendo upėje, o jis pats vos galo negavo. Perplaukęs upę dėkojo Dievui ir iškilmingai prižadėjo pastatydinti bažnyčią. Grįžęs iš kovos lauko sveikas pastatydino Kaune prie Nemuno bažnyčią. Matyti, statydino kaip tik prie upės, Vorsklos mūšiui geriau prisiminti. Nemuno potvyniai dažnai užlieja net bažnyčios vidų iki pat didžiojo altoriaus.[1]

Vytautas dovanojo bažnyčiai Kaune aikštę nuo Nemuno upės kranto iki Vokiečių g-vės (dab. Gardino g.), pastatė namelius

dvasininkams, parsikvietė iš Vilniaus pranciškonus ir visa atidavė į jų rankas. Vienuolynas, kurs išbuvo iki 1870 m., su bažnyčia nebuvo sujungtas, skindeliais dengtas ir labai menkas. Spėjama, kad šį vienuolynėlį jie patys susilipdę: jie patys mat mėgę neturtą, todėl ir gyvenmąjį namą pasistatę visiškai menką.

Vokiečiai katalikai, atvykę į Kauną pirkliauti, pamaldų klausydavo vokiškai pranciškonų bažnyčioje. Vėliau, atsitraukus jiems nuo katalikų tikybos ir tapus protestantais, pranciškonai pradėjo neįsileisti jų į bažnyčią, todėl vokiečiai turėjo pasistatyti sau kirchę. Tai buvo 1683 m.

Iš kalvinų bažnyčios aktų žinome, kad 1655 metais užėję į Kauną švedai bažnyčią gerokai apgriovė, 8 pranciškonus užkapojo (iš viso jų gyveno 8: šeši kunigai ir 2 broliukai). Bažnyčia daug metų stovėjo be stogo, viduje viskas gedo. Bet 1669 m. rugsėjo mėn. 30 d. Mykolo Jeronimo Ivanausko, Minsko pilių prefekto (karo metu) lėšomis buvo pataisyta, ištinkuota. Tai rodo bažnyčios prieangyje marmuro lentoje, pakabintoje prie durų, užrašas. Lentą rusai kažin kur buvo nudėję, dabar kan. Tumo rūpesčiu tekstas vėl pakartotas marmuro lentoje ir prikaltas prie durų.

1712 m. sausio 23 d. kažkoks Jonas Paškevičius dovanojo vienuolynui 18.000 auksinų.

1812 m. atėjus prancūzams į Kauną, bažnyčia buvo paversta ginklų sandėliu. Grįždami po nevykusio karo su rusais, prancūzai bažnyčią sudegino. Sugriuvusi bažnyčia buvo iki 1819 m. liet. pranciškonų vyresniojo kunigo Grigaliaus Golickio, miesto gyventojų ir Kauno apskrities dvasininkų surinktais pinigais vėl restauruota. 1829 m. pavasarį potvynio metu vanduo stovėjo bažnyčioje daugiau kaip per uolektį.

Panaikinus Rusijoje katalikų vienuolynų noviciatą, 1845 m. gegužės mėn. 1 d. rusų valdžia uždarė bažnyčią ir vienuolynėlį panaikino. Kunigai pranciškonai išsiskirstė. Altorius ir baldus dvasiškoji vyresnybė išdalijo kaimynėms parapijų bažnyčioms.

Pranciškonų bažnyčia, rusų vyriausybės uždaryta, kurį laiką buvo be jokios globos. Vėliau, viešpataujant Mikalojui I, 1850 m. gegužės 23 d. rusai nusprendė iš jos padaryti pravoslavams cerkvę. Valdžios pinigais bažnyčia buvo perdirbta. Bažnyčios vidų įrengė rytiečių būdu, pastatė 7 krosnis, buv. plytų asla pakeista puikia tarakotine, langai įtaisyti dvigubi, iš oro plytas nudažė raudonai, o tarpelius baltai. Pakėlė bokštą ir pakabino keturius varpelius, bažnyčią apdengė skarda, šventorių aptvėrė ir padarė „Karališkus vartus". Remontas baigtas 1853 m. ir 1854 m. sinodo įsakymu bažnyčia buvo priskirta Aleksandro Nevskio soborui.

1853 m. rusų caras Mikalojus važiavo žiemą pro Kauną į užsienius. Važiuodamas arkliais per Nemuną įlūžęs ir vos jį išgelbėjęs policininkas Leščinskis. Pamatęs prie pat kranto gražią bažnyčią caras paklausęs:

— Eto čto?

— Kostiol, Vaše Imp. Veličestvo! — atsakė jam.

— Cerkov — durstelėjęs pirštu į Vytauto bažnyčią atsakęs caras.

Caras jau toliau nebevažiavo ir grįžo atgal į Petrapilį. Liepęs

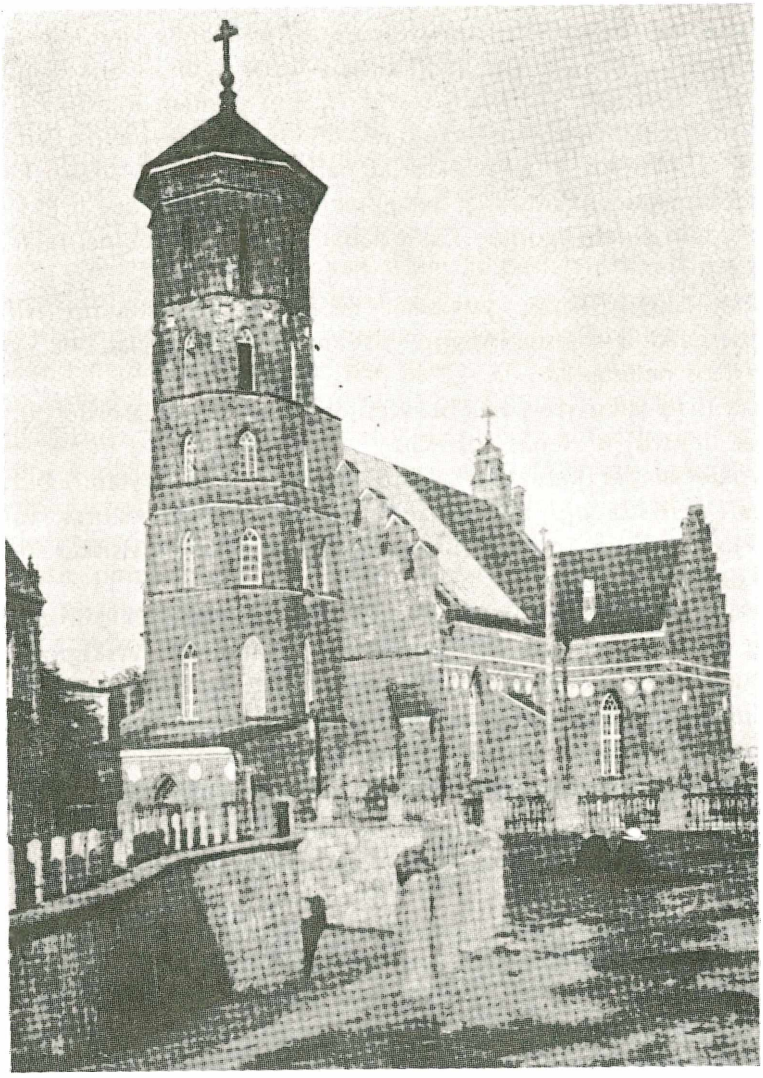

Vytauto bažnyčia

bažnyčią pataisyti, palikus gotišką stilių, ir pašventinti savo patrono Mikalojaus garbei.

Taip ir antras valdovas paaukojo Dievui šitą šventyklą, išsigelbėdamas iš upės. Tik Vytautas savo, kaip rašo kan. Tumas, o caras — vogtinę.

Pamaldos buvo labai retai laikomos, žmonių susirinkdavę apie 50; rusų buvo maža, o cerkvių padarytų iš bažnyčių — daug.

1903 m., švenčiant 7-to dragūnų Mikalojaus vardu pulko 100-tinį jubiliejų bažnyčia buvo paskirta šiam pulkui.

Pasikeitus bažnyčios likimui apleistas, griūvantis vienuolynas dar tebestovėjo. Tačiau ir jam atėjo galas. Miesto ligoninė anksčiau buvo prie šv. Gertrūdos bažnyčios (šaritkos), bet plintant miestui, ji buvo visiškai apgulta. Ligoninei reikėjo ieškoti tinkamesnės vietos. Gubernatorius Obolenskis ir architektoriai parinko ligoninei aikštę, kitados pranciškonams priklausiusią. Senąjį vienuolynėlį nugriovė ir jo vietoje pastatydino didelę ligoninę. Čia ir dabar yra miesto ligoninė. Tatai buvo 1870 m.

Kilo Didysis karas. Vokiečiai pradėjo griauti Kauno tvirtovę, bombardavo ir miestą. Apgriovė seminarijos bažnyčią, bet Vytauto bažnyčios nelietė.

Čia iš tų laikų yra palaidoti šventoriuje du rusų kareiviu (jų tarpe vienas lietuvis) ir vienas vokiečių.

Vokiečiai per ketverius savo okupacijos metus Vytauto bažnyčią pavertė vyriausiuoju bulvių sandėliu. Stogas buvo kiauras, vanduo varvėjo į vidų. Bažnyčios vidaus medžiaga ir tinkas visiškai sugedo: beliko tik vieni mūrai.

1919 m. balandžio 18 d. lietuvių valdžios žemės ūkio ir valstybės turtų ministerija Vytauto bažnyčią pavedė Žemaičių vyskupo žinion. Pirmuoju rektorium buvo paskirtas kun. Br. Bumša, o grįžus kan. J. Tumui iš Vilniaus, buvo pavesta jam eiti rektoriaus pareigas. Bažnyčia visuomenės, atskirų žmonių lėšomis buvo atremontuota. Daugiausia trūso padėjo dabartinis Vytauto bažnyčios rektorius kan. J. Tumas.

2. BAZILIKA

Pati didžiausioji Kauno bažnyčia yra bazilika, stovinti Vilniaus ir Valančiaus gęvių kampe, netoli Rotušės aikštės. Kada ši bažnyčia statyta, nėra tikrų žinių. Iš visa ko sprendžiama, kad ji buvo pastatyta XV amžiaus pradžioje, apie 1409 metus, šiek tiek vėliau už Vytauto bažnyčią. Bažnyčia turi gotikos stilių. Iš lauko pusės ypatingo grožio nėra: bokštas, kur yra varpai, per žemas, visai nepritaikytas bažnyčios

didumui.[2] Antrasis bokštas nebaigtas, todėl bažnyčia atrodanti, vysk. Valančiaus žodžiais tariant, „kaip karvė su vienu ragu". Bažnyčios vidus turi daugiau grožio; gražios lubos, tiroliečių teptos, atsiremia į aštuonis didelius kvadratinius piliorius; altorių yra devynetas. Didysis altorius yra apsuptas gan gražių įvairiausių statulų. Ypatingų paveikslų nėra. Patys gražiausieji paveikslai yra Andriolio keturi paveikslai altoriuose ir du paveikslu ant sienų. Zakristijoj yra užsilikę gražūs gotikos skliautai. Bažnyčia turi didelius (62 registrų) vargonus, varomus elektros energijos. Presbiterijos sėdynės pjaustytos.

Bažnyčios įkūrimo dokumentų nėra, matyti žuvo kur nors. Bažnyčios klebonas, kunigas Jonas Zaluskis, buvo nuvykęs į Vilnių, kur tuo metu viešėjo karalius Aleksandras, ir prašęs aprūpinti bažnyčią nauja fundacija. Karalius Aleksandras sutiko, ir bažnyčią apdovanojo įvairiais turtais antrą kartą. Raštas buvo rašytas Vilniuje, 1503 m. šv. Margaritos dieną.

Iš šios privilegijos matome, kad bažnyčia pastatyta krikščionystės pradžioje didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir prie jos buvo šv. Kotrynos altarija. Kadangi tos bažnyčios privilegijos ar per kun. Jono Zaluskio pirmtakūno nerūpestingumą, ar per gaisrą, ar šiaip yra pražudytos, karalius Aleksandras sutiko išduoti naują privilegiją. Bažnyčiai priskyrė šv. Mikalojaus (dabar Benediktinių) koplyčią Antakalnyje ir šv. Gertrudos koplyčią, esančią priemiestyje, einant Vilniaus link. Be to dovanojo Kleboniškių palivarką, anksčiau vadintą Vaištoriškiais, ir Birališkio palivarką su žeme, namais; dešimtą žuvį Nery prie Kauno, sklypą, kur pirma buvo Viliamavos daržas (gal dab. Vilijampolės vietoje?), plytinę su daržu, namu, esančiu prie tvenkinio (už šv. Mikalojaus bažnyčios), karčiamą ir kitokį turtą.

Vėliau bažnyčios turtai vis didėja. 1525 m. vasario mėn. 8 d. viena Kauno gyventoja, Barbora Juškienė, užrašė šv. Kotrynos altarijai Šetijos palivarką, daržą su pievele ties šv. Gertrūdos (šaričių) koplyčia, Vaištoriškiais arba Juškiškiais vadinamą, ir du mūro namu. Šią dovaną 1528 mt. karalius patvirtino.

XVI amžiuje prie parapijos bažnyčios buvo įkurta antra altarija, Penkių Išganytojo Žaizdų vardu. 1595 m. gegužės mėn. 8 d. Kauno gyventoja Lucija Telasienė dovanojo savo namą, esantį Kumelių (Kobylia) g-vėj, (dabar Eljaševo g-vė), kur vėliau ir dabar gyvena tos bažnyčios zakristijonas.

1602 m. Kražių kamendorius, kun. Petras Burniška, užrašė Kauno klebonui du namu: vieną Didžioje (dab. Vilniaus g.) ir antrą Dvaro g-vėje.

1655 m., užpuolus Kauną švedams, bažnyčia gerokai nukentėjo, bet 1670 m. buvo vėl pataisyta ir iš naujo pašventinta.

Kaip visur, taip ir Kaune, užrašytoji dešimtinė duodavo progos dažniems nesusipratimams tarp klebono ir mokančiųjų duoklę. Sukelti ginčai po maro metų 1713 m., buvo perduoti svarstyti net seimui. Seimas, karaliui sutikus, atidavė klebonui du kaimu: Preišagalėlį (Preišagalka) ir Aukštogalą. Karališkus Rumšiškio ir Karmėlavos palivarkus nuo davimo dešimtinės atleido.

1766 m. birželio 5 d. popiežiaus Klemenso XIII raštu leista parapijos bažnyčioje įvesti Penkių Žaizdų Išganytojo broliją. Įsirašantiems į tą broliją suteikė atlaidus.

Tas pats popiežius 1769 m. sausio 17 d. Kauno miesto dailidžių prašomas, leido parapijos bažnyčiai įvesti šv. Juozapo broliją.

1733 m. liepos mėn. 4 d., kaip matyti iš Vilniaus centralinio archyvo dokumentų (knyga 13794 nr., 100-111 pusl.), bažnyčia buvo paliesta gaisro: sudegė stogas ir presbiterijoje nukrito skliauto du straipsniu.

1784 m. Kauno klebonas Pranciškus Pranckevičius, išvažiuodamas iš namų į Kleboniškius, liepė darbininkams vienam klebonijos kambary išimti keletą plytų ir padaryti lentyną. Darbininkai, praardę sieną, rado cinkinę deivės *Mildos* statulėlę. Statulėlė pateko tos bažnyčios kamendoriui kun. Mingailai, kurs užsimanė sunaikinti tą stabmeldystės dievystę: sulydęs cinką išglaistė virtuvės indus. Šį atsitikimą kun. Pranckevičius aprašo 1782 m. bažnyčios inventoriuje, labai gailėdamas sunaikinto įdomaus senovės paminklo.

1800 m. gaisras, prasidėjęs ties žydų sinagoga, vėl palietė bažnyčią, bet klebono Petro Puciliausko rūpesčiu, buvo pataisyta.

1802 m. p. Kremeris paaukojo bažnyčiai gana gražų Visų Šventųjų altorių ir užrašė pievą, Šeliškiais vadinamą.

1803 m. buvo įkurtas Vilniaus universitetas. Čia galėjo šviestis svietiškoji jaunuomenė, dvasiškajai jaunuomenei mokslas buvo sunkiau prieinamas. Vilniaus vyskupas Jeronimas Strainauskas, susitaręs su universitetu, nusprendė įkurti vyriausiąją seminariją, kur klierikai, atsiųsti iš provincijos seminarijų, galėtų mokytis ir universitete. Seminarijai paskyrė kun. augustijonų vienuolyną Vilniuje, o vienuoliams nusprendė atiduoti Kauno parapijos bažnyčią. Augustijonai su šiuo projektu sutiko, o caras Aleksandras I tą pasikeitimą 1808 m. gegužės mėn. 8 d. patvirtino. Pirmuoju prioru ir klebonu parapijos bažnyčios buvo paskirtas augustijonas Leopoldas Korickis.

1820 m. rugsėjo 1 d. prie vienuolyno buvo atidaryta mokykla. Mokytojas buvo vienas vienuolis; mokinių buvo apie 30-40, bet 1835 m. mokykla buvo uždaryta.

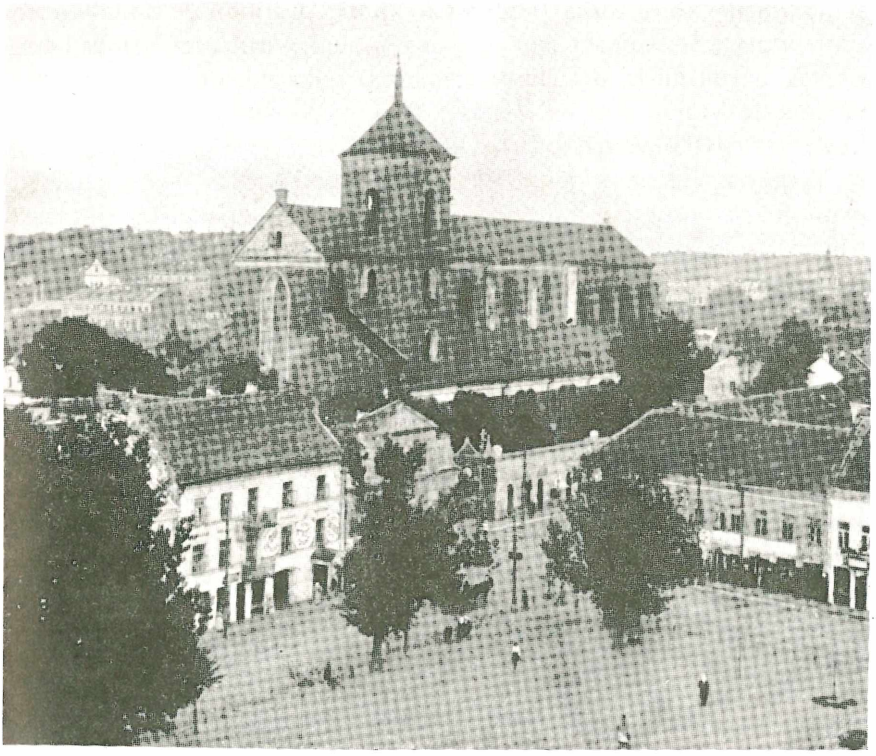

Bazilika

Vienuolių buvo iš viso 22 ir turėjo savo noviciatą. Jie turėjo užėmę du mūrinius namus, iš kurių vienas buvo kadaise karčiama (dabar čia gyvena arkivyskupas), prieš dovanosiant ją didž. kunigaikščiui Aleksandrui Kauno parapijai, ir vieną medinį namą.

1861 m. prie bažnyčios buvo 24 vienuoliai ir 15 laisvai samdomų tarnų. Vienuolynas etatuose buvo laikomas I klasės ir gaudavo kasmet iš iždo 3.185 rublius pašalpos. Vienuolynas savo žinioje turėjo dar du mūro namus ir krautuves (kaip ir dabar).

1862-63 m. sukilimo metu į Vilnių buvo atsiųstas generolas Mykolas Muravjovas ir paskirtas general-gubernatorium. Muravjovas užsigeidė Žemaičių vyskupą Motiejų Valančių su visu etatu perkelti iš Varnių į Kauną. Visam vyskupo etatui patalpinti reikėjo nemaža vietos. Muravjovas, nenorėdamas statyti naujų namų, atėmė iš augustinijonų šv. Petro ir Povilo bažnyčią ir paskyrė į katedrą. Namą, šalia augustinijonų bažnyčios išmūrytą, paskyrė vyskupui gyventi. Vienuolyną atidavė kapitulai; senai uždarytą bernardinų vienuolyną paskyrė

seminarijai; konsistoriją liepė patalpinti dvarininkų pastatytuose rūmeliuose prie Rotušės, kuri ir dabar tebėra. Visus tuos namus liepė greitai perdirbti ir pritaikinti naujiems reikalavimams. Tuo būdu, visiems apsistojus skirtose vietose, 1864 m. vienuoliai augustinijonai buvo išskirstyti į įvairias bažnyčias.

Vyskupas Valančius daug dėjo triūso, norėdamas bažnyčią užlaikyti tvarkoje. Jo rūpesčiu raudonų plytų asla buvo pakeista, nes asla trinama kėlė raudonas dulkes, kurios sėsdavo ant atbrailų, sienų ir teršė bažnyčią. Atmindamas, kad bažnyčia buvo išmūryta Didž. Liet. kunig. Vytauto, pasirūpino įgyti bažnyčiai jo portretą. Dailininkas Zinkevičius Vytauto paveikslo, rasto Lietuvos Brastoj, padarė puikią kopiją, už kurią Valančius sumokėjo 100 rublių (be rėmų) ir pakabino bažnyčioje. Šis paveikslas ir dabar tebėra pakabintas prie didžiojo altoriaus.

Vysk. Valančius rūpinosi, kad popiežius Pius IX šv. Petro ir Povilo bažnyčią pripažintų katedra, bet be rusų valdžios pritarimo nieko negalėjo padaryti. Tiktai vyskupui mirus ne tuoj, nuo 1895 m., popiežius Leonas XIII katedrą patvirtino.

Katedros bažnyčia, minint 500 metų Žemaičių vyskupijos įkūrimo sukaktuves, 1921 mt. balandžio mėn. 26 d., popiežiaus raštu buvo pakelta į bazilikų skaičių. Iškilmingosios pamaldos įvyko tų pačių metų rugsėjo mėn. 11 d., o nuo 1926 m. bazilika tapo jau archikatedra.

Tarp kita ko tenka pasakyti, kad bazilikos bažnyčioje yra palaidotų žymių Kauno žmonių: 1) d-ras fil. Simonas Laurinavičius, miręs 1834 m. sausio 27 d., 2) Vilniaus universiteto teisių kandidatas Augustas Svolkenis, miręs 1872 m. gruodžio 14 d., 3) Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, miręs 1875 m. gegužės 17 d., 4) inž. Petras Vileišis, miręs 1926 m. ir daug kitų.

3. METROPOLIJOS SEMINARIJOS BAŽNYČIA

Trečioji senumo atžvilgiu bažnyčia Kaune yra tėvų bernardinų, dabar Metropolijos kun. seminarijos bažnyčia. XV amžiuje pranciškonų tarpe įvyko skilimas. Vieni norėjo griežtesniu gyvenimu gyventi, antri buvo laisvesnių pažiūrų į šv. Pranciškaus regulą. Kaune kaip tik ir gyveno laisvesnių pažiūrų pranciškonai, todėl XV amž. antroje pusėje atsirado Kaune ir griežtesniųjų pranciškonų, bernardinais vadinamų, kurie 1468 m. prie Nemuno ir Neries santakos miesto žemėje pasistatė sau medinę bažnyčią. Kazimiero Jogailaičio maršalas, Gardino kaštelionas ir Kauno seniūnas Stankus Sūdivaitis, matydamas didelį bernardinų neturtą, kaip sako vyskupas Valančius, padovanojęs jiems savo sklypą

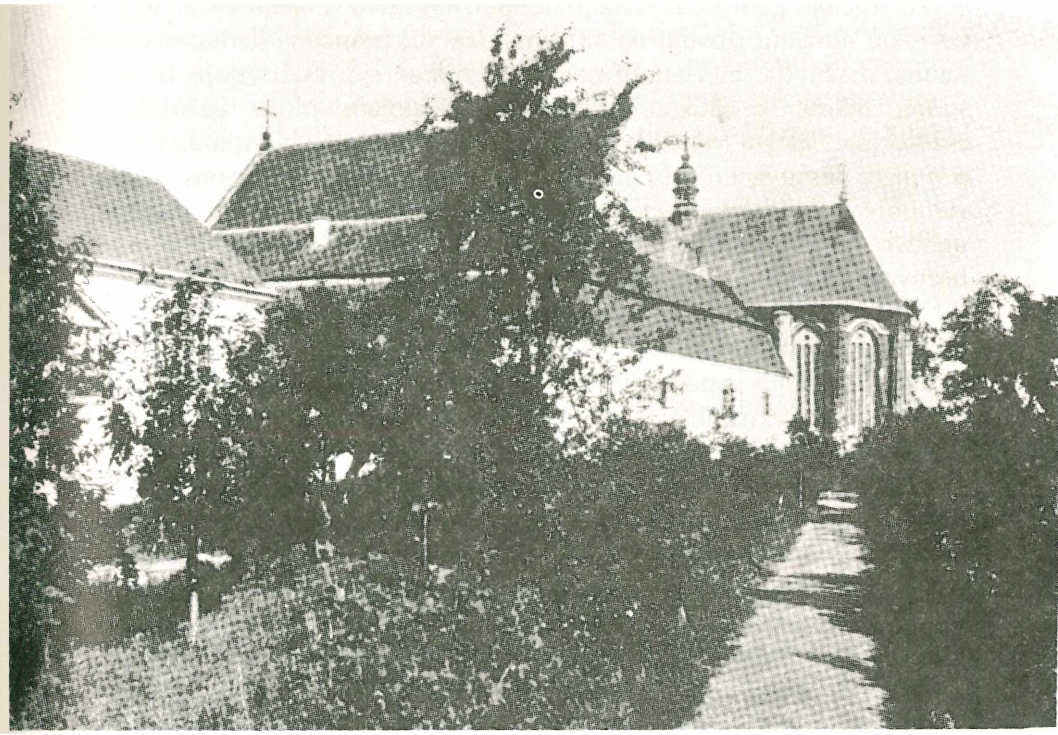

Metropolijos seminarijos bažnyčia

su mūro namais ir 1471 m.[3] pastatęs jiems bažnyčią ir vienuolyną. 1579 m. karalius Steponas Batoras šią fundaciją raštu patvirtino.

Baisūs gaisrai, dažnai siautę Kaune, ne kartą sunaikindavo bernardinų šv. Jurgio bažnyčią. 1603 m. bažnyčia su vienuolynu sudegė: bažnyčioje beliko tik presbiterija su vienuolių viškomis. Karalius Zigmantas III ir kiti geradėjai atstatė bažnyčią ir vienuolyną iš griuvėsių.

1624 m. vasarą prasidėjęs gaisras iš bernardinų virtuvės kamino vėl sudegino bažnyčią su vienuolynu ir Kauno miesto dalį. Bažnyčios mūrai taip buvo sugadinti, jog ne tik nuvirto stogas su skliautais, bet perlūžę pilioriai užmušė net keletą žmonių.

Vos tik iš griuvėsių bažnyčia ir vienuolynas pakilęs, vėl 1668 m. gaisras gerokai sunaikino ne tik barnardinų bažnyčią ir vienuolyną, bet taip pat palietė moterų benediktinių vienuolyną ir jėzuitų kolegiją.

Vienuoliai nuolat bylinėjosi su miestu dėl žemių. Byla truko apie 200 metų. 1776 m. galutinai buvo sudaryta su miestu sutartis ir nustatytos žemių ribos. Vienuoliai daug savo žemių laisvu noru neteko, nes nebenorėjo bylinėtis.

Po trečiojo gaisro bažnyčia ir vienuolynas buvo iš naujo atstatyti, ir be jokių atmainų stovėjo iki 1812 m. Užėmus prancūzų kariuomenei Kauną, bažnyčia ir vienuolynas labai nukentėjo. Bažnyčioje buvo sudėti maisto produktai, maža šv. Mikalojaus mūro bažnytėlė šventoriuje, statyta Mikalojaus Vysockio apie 1625 m., buvo sugriauta, o iš plytų pastatyta krosnys duonai kepti. Pasitraukus prancūzams, rusai vienuolyną paėmė ligoninei, o bažnyčią pavertė sandėliu. Vienuolių nebuvo iki 1816 m. Tas pats buvo ir per 1831 m. sukilimą. 1844 m. bažnyčią atnaujino savo lėšomis ir rūpesčiu kun. S. Laurinavičius.

1842 m. vienuolynas buvo panaikintas ir rūmai atiduoti Kauno magistratui. Magistratas įrengė čia cechhauzą. Bažnyčia buvo pavesta Kauno gimnazijos kapelionui kun. Kiprui Mažonavičiui, kuris apsigyveno erdvioje zakristijoje. Katalikai moksleiviai rinkdavosi šventomis dienomis į bažnyčią pamaldų.

1864 m. vienuolynas buvo apleistas, subjaurotas ir drėgnas. Vienuolynas buvo paverstas karišku sandėliu, o kareiviai, anot Valančiaus, slankioję koridoriais su šautuvais ir sergėję daiktus. Generalgubernatorius Mykolas Muravjovas paskyrė šį vienuolyną kunigų seminarijai. 1867 m. pavasarį vienuolynas buvo pradėtas restauruoti. Darbas ėjo sparčiai inž. Fersmano vedamas, pinigų Muravjovas parūpino. Vyskupas M. Valančius pirmuoju seminarijos rektorium paskyrė teologijos magistrą kan. Jeronimą Račkauską, inspektorium — kan. Antaną Beresnevičių, o į profesorius: A. Baranauską, M. Paliulionį, G. Cirtautą ir Ant. Zaukevičių. Buvusi bernardinų bažnyčia perėjo seminarijos globon, bet gubernatorius neleidęs jos restauruoti, nes jam, girdi, nerūpi dauginti katalikų bažnyčių skaičius, jam rūpinti tik seminarija.

Prieš Didįjį karą bažnyčia gerai atnauninta, bet karo metu buvo vėl gerokai sunaikinta. Po karo buvo kilęs sumanymas bažnyčią paversti diecezijos muziejumi, bet nesutikus seminarijos rektoriui prel. J. Maironiui Mačiuliui, jo rūpesčiu bažnyčia buvo gražiai atnaujinta.

Iš pradžių bernardinų bažnyčia buvo gotiško stiliaus, tik vėliau, per paskutiniąsias restauracijas, nustojo šio stiliaus privalumų: įgavo baroko stiliaus pažymių.[4] Dar XVII amž. bažnyčia turėjo aukštą bokštą. Dabar tėra tik kryžius. Bažnyčios ilgis 84 uolaktys, plotis — 33 ir aukštis — 30. Presbiterija žemesnė už bažnyčią. Stogas dengtas skindeliais, su nedideliu bokšteliu ir dviem kryžiais. Sienos iš lauko pusės neglaistytos. Viduje skliautai remiasi ant aštuonių gražių paskesniosios architektūros piliorių. Didysis altorius vienas, mažųjų — 10. Kai kurie langai tebeišlaikę gotišką stilių. Bažnyčia ir vienuolynas nuo miesto atskirtas aukšta mūro tvora. Išeinant iš seminarijos kiemo yra trijų

aukštų bokštas su vartais. Bokšte kabo varpai. Varpų yra trys: mažiausias iš 1659 m., vidutinis iš 1734 m. (be parašo) ir didžiausias — 1732 m., Grigoriaus Baloševičiaus dovanotas. Ant bokšto iš miesto pusės yra Dievo Motinos paveikslas, prieš kurį senais laikais šeštadieniais ir šventvakariais susirinkę žmonės giedodavo litanijas ir kitas giesmes.

Ypatingų paveikslų ir antkapių nėra. Didžiajame altoriuje yra labai senas Čenstakavos Dievo Motinos ir šv. Onos paveikslai, bet dailės atžvilgiu neturi didelės vertės.

Rūsių žmonėms laidoti 1620 m. buvo 21, bet dabar yra likę tik du, o kiti žeme užversti.[5] Dviejų aukštų vienuolynas, dabar kunigų seminarija, pastatytas kvadratu, vienu šonu jungiasi su bažnyčia. Seniau bernardinai turėjo čia novicijatą, bet po 1831 m. sukilimo jis buvo panaikintas.

Vienuolynas buvo neetatinis. Iš iždo imdavo tik 400 rublių metams.

4. ŠV. GERTRŪDOS BAŽNYČIA

Naujam mieste prie Laisvės al. yra maža mūro šv. Gertrūdos bažnytėlė, dabar priklausanti tėvams marijonams Bažnytėlės architektūra senoviška su aštuonkampiu bokšteliu priešaky. Sienos iš lauko pusės neglaistytos (netinkuotos), bet teptos. Viduje yra trys gražūs altoriai. Skliautai per gaisrą buvo įgriuvę, todėl padaryti mediniai. Kada bažnyčia statyta, kas ją statė — nėra jokių žinių. Iš karaliaus Aleksandro laiško parapijos bažnyčiai (dab. Bazilika) sužinome, kad 1503 m. šv. Gertrūdos bažnytėlė buvo parapijos bažnyčios filija ir su visais žemės sklypais, jai priklausančiais, paskirta Kauno klebonui. Paskui gaisrų ir karų sunaikinta, bažnytėlė ilgai buvo tuščia.

1750 m. birželio 25 d. Vandžiogalos klebonas kun. Petras Novomeiskis prie tos bažnyčios tarp dviejų kelių, einančių iš miesto į Kaunokiemio sodžių, buvusį prie Karmelitų bažnyčios, pastatė ligoninę paprastiems ligoniams ir bepročiams. Ligoninę tvarkyti ir ligonius slaugyti pavedė šv. Roko ordino vienuoliams ir dovanojo jiems daug pinigų. Šią fundaciją Vilniaus vyskupas Mykolas Zenkavičius 1751 m. kovo mėn. 10 d. patvirtino.

Rokitai vienuoliai atvažiavo į Kauną iš Varnių ir Vilniaus. Vienas jų brolis važinėjo visur ir rinko aukas. Ligoninė buvo pilna ligonių, vienuoliai juos gerai slaugė ir net pasamdė jiems gydytojų.

1786 m. balandžio 29 d. kun. Jurgis Ulasevičius paskyrė ligoninės reikalams 12.000 auksinų ir kitokių savo turtų.

Šaričių bažnyčia. M. Dobužinskio piešinys

1794 m. Taspijos vyskupas, Žemaičių sufraganas, tą bažnytėlę pašventino. Ilgainiui pritrūko norinčių stoti į rokitų eiles. Paskutinysis senelis Pranciškus Milkauskas išsižadėjo ligoninės ir bažnytėlės. Todėl 1824 m. dvasiškoji vyresnybė atidavė bažnytėlę ir ligoninę gailestingoms seserims — šaritėms, nuo kurių ir dabar bažnyčia tebevadinama „Šaritkomis".

Medinis ligoninės namas 1843 m. buvo atiduotas su visu turtu Kauno magistratui ir pavadintas miesto ligonine. Vėliau ši ligoninė

buvo perkelta į pertaisytus pranciškonų vienuolyno rūmus, kur ir dabar tebėra. 1860 m. prie ligoninės dar buvo 5 šaritės ir šeši tarnai. Kauno gubernatoriui Chominskiui leidus, prie bažnyčios buvo pastatytas mūrinis namelis, kur apsigyveno kapelionas ir vienuolis. Šaritės net bokštelį perdirbo Vilniaus Aušros Vartų pavyzdžiu ir patalpino čia stebuklingą Nukryžiuoto Išganytojaus figūrą, perkeltą iš koplyčios. Žmonės, ypač penktadieniais, rinkdavosi bažnyčioje.

Pagaliau, valdžia visiškai perėmė į savo rankas ligoninę ir visą turtą. Ligoninei aptarnauti pasamdė kelias moteris, todėl vienuolės buvo visiškai nebereikalingos. 1866 m. vienuoles visiškai atstatė, davė pinigų kelionei ir išleido: vienos nuvažiavo į Varšuvą, o viena net į Paryžių. Prie bažnyčios paliko tik vieną kunigą, kuriam mokėjo iš iždo 80 rublių metams.

Devyniasdešimtaisiais metais pereito amžiaus senas ligoninės namas, kur vėliau buvo muzikantų komanda, sugriautas ir jo vietoj pastatytas mūro namas. Kasant pamatus naujam namui buvo rasti nepaprastai dideli žmogaus kojų kaulai, apkaustyti retežiais su dideliais užraktais. Yra manoma, kad šv. Gertrūdos bažnytėlė buvusi kapinių viduryje, o kapinės užėmusios plotą iki dabartinio miesto sodo galo.

Dabar šv. Gertrūdos bažnyčia reikalinga vidaus remonto.

5. BENEDIKTINIŲ BAŽNYČIA IR VIENUOLYNAS

Sename mieste, prie Antakalnio, stovi aukšta tvora aptvertas benediktinių vienuolynas ir gan gražios architektūros šv. Mikalojaus bažnyčia. Bažnyčios architektūra primena XV amž. architektūrą. Šone yra aštuonkampis bokštas, ne labai aukštas, su varpais. Iš oro pusės sienos neglaistytos, viduje teptos. Presbiterija aukštesnė už bažnyčią. Skliautai remiasi dviem pilioriais. Altorių yra septynetas. Šv. Mikalojaus paveikslas kairiajam bažnyčios altoriuje yra labai senas, bet dailės atžvilgiu neįdomus.

Tikrų žinių nėra, kada buvo pastatyta bažnyčia. Yra tik žinoma, kad koks kunigas Baltramiejus mokęs Žemaičių seniūno Iliničiaus sūnus. Kunigas seniūnui labai patikęs. Paskui, matyti, gal seniūno rūpesčiu tas kunigas Baltramiejus apsigyveno prie šv. Mikalojaus bažnyčios, kaip klebonas. Popiežius Aleksandras VI 1495 m. savo bule leido visuotinius atlaidus šiomis dienomis: šv. Mikalojaus, šv. Baltramiejaus, šv. Margaritos ir šv. Magdalenos.

Ši bažnyčia, nors buvo parapijos, neturėjo jokios fundacijos. 1503 m. karalius Aleksandras atidavė ją Kauno klebonui Jonui Zaluskiui, bet jis, matyti, nesirūpino apleista bažnyčia. Tai matydamas ponas Iliničius

Benediktinių bažnyčia

1528 m. apgyvendino čia kun. Baltramiejų ir atidavė jam nuosavybėn du valaku žemės, kurią jis galėjo perleisti ar parduoti, žodžiu, elgtis, kaip tinkamas. Ta žemė buvo Kaune prie kelio į Vilnių (prie Vilniaus gatvės), šalia Jonušo Chostegovičiaus namų, už šv. Mikalojaus bažnyčios. Ant šios žemės ir buvo pastatyta klebonija.

Kun. Baltramiejus, pabuvęs keletą metų, pardavė žemę ir persikėlė į kitą miestelį. Šv. Mikalojaus bažnyčia liko be jokio turto ir kunigo. Tuo reikalu pradėjo rūpintis Kauno maršalas Andrius Skorulskis, kuris 1624 m. prašė karalių Zigmantą III, kad tuščią šv. Mikalojaus bažnyčią dovanotų vienuolėms benediktinėms. Karalius 1624 m. sutiko.

Vilniaus vyskupas Eustachijus Jelavičius tuojau pargabeno iš Nesvyžiaus į Kauną kelias benediktines ir atidavė joms bažnyčią.

Kauno maršalo Skorulskio duktė Eufemija buvo vienuolė benediktinė, o vyskupo leidimu buvo paskirta net Kauno konvento pirmąja gvardijone.

Ponas Skorulskis čia pat prie bažnyčios pastatė medinį vienuolynėlį, įgijo iš Iliničiaus šešis valakus žemės ir atidavė vienuolynui. Ta žemė buvo į šiaurę nuo Eigulių sodžiaus.

1822 m. kun. Labažauskas, dominikonas, pamatęs kad vienuolės turi nemaža turto, o lindi mažam mediniam vienuolyne, pastatė patogų vienuolyną, išlikusį iki šių dienų. Vienuolynas visą laiką buvo tvarkoje laikomas. Prieš karą, anot vyskupo Valančiaus, čia gyveno dvylika gražaus amželio vienuolių benediktinių, kurių jauniausioji buvusi 65 m., o vyriausioji — 93 m. Vienuolynas turėjo nemaža pajamų iš savo žemių, bet vėliau žymi žemių dalis senato nutarimu buvo paskirta Kauno miestui.

6. ŠV. TREJYBĖS BAŽNYČIA

Visiškai netoli nuo seminarijos bažnyčios, prie Rotušės aikštės, yra parapijos šv. Trejybės bažnyčia. Anksčiau ši bažnyčia priklausė seserims pranciškonėms, bernardinėmis vadinamoms. Kada jos Kaune apsigyveno, sunku pasakyti. Manoma, kad jos atvykusios XIV amž. pusėje, įgijusios medinį namą Dvaro gatvėj ir gyvenusios kaip davatkos:

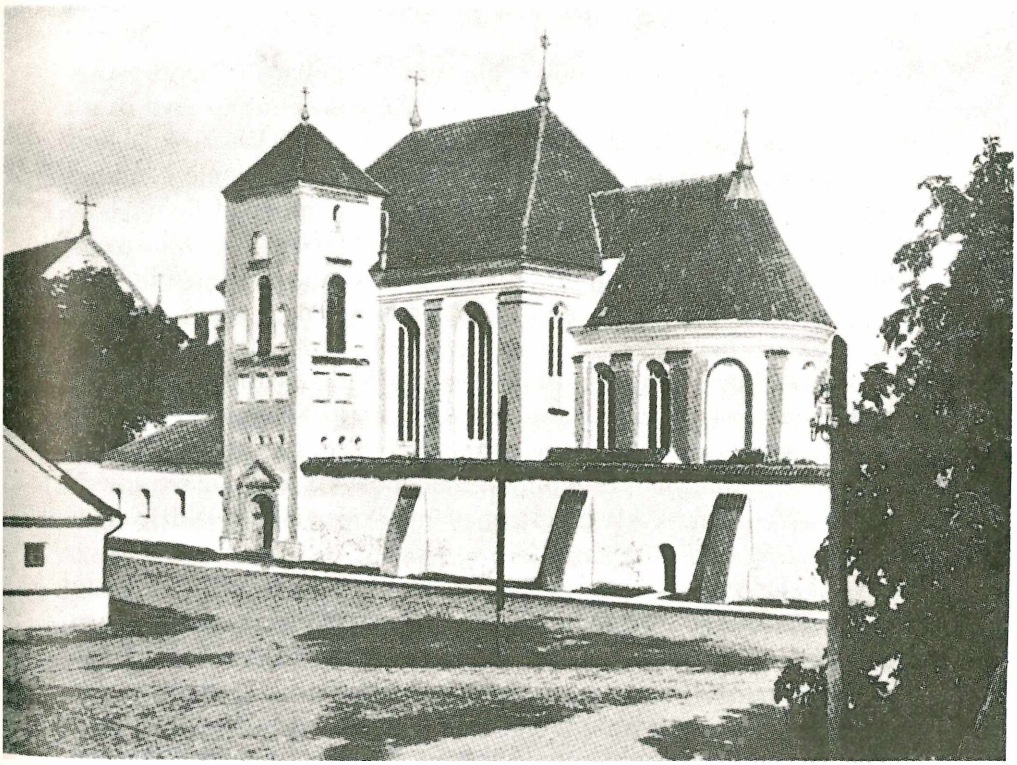

Šv. Trejybės bažnyčia

eidavusios kasdien į bernardinų bažnyčią, o per atlaidus lankydavusios ir kitas bažnyčias. Iš Kauno miesto valdybos archyvo sužinome, kad 1595 m. bernardinių Kaune jau gyventa. Vienuolės, bijodamos gaisro, užsimanė pasistatyti mūrinį vienuolyną. Kadangi jos pinigų neturėjo, tai savo mūrinį namą sumainė su Kauno piliečio Hans Špileno mūriniu namu, esančiu netoli bernardinų vienuolyno, toje vietoje, kur dabar bernardinių vienuolyno rūmai. Šitą sutartį 1595 m. pasirašė: Konstancija Lapinskaitė, vedėja, Cecilija Krištupaitė, Pranciška Sapiegurskaitė, Elžbieta Čajauskaitė ir Hansas Špilenas.

Vienuolės, apsigyvenusios naujoje vietoje, apsitvėrė namą aukšta tvora ir užsidarė. Melstis eidavo į bernardinų bažnyčią. Smolensko kaštelionas, Kauno maršalas, Minsko vaivada kunigaikštis Aleksandras Masalskis, matydamas šį nepatogumą, 1634 m. atidavė savo sklypą, pastatė mūro bažnyčią ir dar padovanojo du savo namu. Vienuolės visus tris namus sujungė į vieną ir padarė vienuolyną, anot Valančiaus, kaip kokį labirintą. Nuo bernardinų kiemo išmūrino aukštą mūro sieną. Įeiti į vienuolyną galėjo tik moterys pro bažnyčios vartelius ir iš kiemo. 1703 m. Vilniaus vyskupas Konstantinas Brostauskas bažnyčią konsekravo.

Be to, bernardinėms buvo dovanoti Zapyškio ir Dobrovolės palivarkai ir vienas mūro namas Kaune. 1795 m. vienuolės savo dvarų dalį sumainė su Zapyškio klebonu kun. Tomu Jankausku, kurs pasikeisdamas atidavė joms Verbeliūnų palivarką, dešinėje Nemuno pusėje. Po paskutiniojo Lietuvos-Lenkijos valstybių padalinimo visa kairioji Nemuno pusė atiteko Prūsams. Zapyškio ir Dobrovolės palivarkai tuojau buvo atimti, o vienuolėms belikęs tik Verbeliūnų palivarkas. Jų vyresnybė ėmė prašyti carą Povilą, kad šaritėms atlygintų už Prūsų paimtus dvarus. 1797 m. Povilo I įsakymu vienuolėms buvo paskirtas Remizavos palivarkas (Ašmenos apskr.). Vėliau rusai paskutiniuosius du dvaru atėmė iš bernardinių. Dar 1860 m. vienuolyne gyveno 19 vienuolių, 13 tarnaičių, 7 tarnai. Vienuolės išlaikė savo lėšomis 10 elgetų ir mergaičių mokyklą, kur būdavo apie 22 mokinės. Vėliau mokykla buvo panaikinta. Vienuolės iš valdžios iždo gaudavo 2765 rublius metams.

Persikėlus vyskupui į Kauną, reikėjo rasti tinkama vieta vyskupystės kunigų seminarijai. Užimtas tam reikalui bernardinų vienuolynas buvo per mažas, todėl buvo nutarta užimti ir bernardinių vienuolyną.

1864 m. atvyko pas vyskupą Valančių Kauno gubernatorius Mikalojus Muravjovas ir prašė eiti kartu su juo ir vienu architektorium bernardinių vienuolyno rūmų apžiūrėti. Nuėjus, sako Valančius, vienuolės persigandusios, supratusios, kuriuo reikalu atvyko ši

delegacija. Vyriausioji vienuolė Rožė Gružauskaitė prašiusi, kad neliestų jų vienuolyno, bet veltui: vienuolynas buvęs atimtas ir paskirtas kunigų seminarijai, vienuolės išsiuntė į kitus vyskupystės moterų vienuolynus, turtas paskirtas parduoti ir pinigus atiduoti valdžios iždui. Valančius gavęs gubernatoriaus raštą, nuvyko pas jį ir pranešė, kad vienuolės esančios labai neturtingos, jog visas turtas, kurį jos turi, esąs vienuolių nuosavybė ir kad jų neturtu nepriderėtų lobinti valdžios iždo — joms pačioms dar reikėtų paskirti pinigų kelionei. Gubernatorius sutiko. Vienuolės pardavė visą turtą, pasidalijo pinigus ir iš iždo kiekviena gavo po 7 su puse rub. kelionei.

Bažnyčia turi 51 uolektį ilgio 27 uol. pločio. Skliautai remiasi keturiais pilioriais. Altorių yra devynetas. Sienos iš vidaus ir iš oro pusės glaistytos, stogas raudonais dengtukais — čerpėmis dengtas. Varpų yra trys. Didžiausias varpas turi šį užrašą: „Sit nomen Domini benedictum. Me fecit Andreas Darling Regio monti. Anno Dei 1637". Vidutinis: „Soli Deo gloria. Me fecit Ab Anno Dei 1779". Mažiausias varpelis yra be datos ir be jokio užrašo.

Paskutinį kartą bažnyčia buvo atnaujinta 1899 m. prel. Kerpauskio rūpesčiu.

7. MOKSLEIVIŲ ŠV. SAKRAMENTO BAŽNYČIA

Vilniaus ir Seimo g-vių kampe stovi nedidelė buv. Domininkonų Šv. Sakramento, dabar studentų ir mokinių bažnyčia. Bažnyčia yra kryžiškos formos, turi 45 uolektis ilgio, 42 pločio ir 21 aukščio nuo aslos iki skliautų. Asla išklota marmuru, atvežtu iš Šveicarijos. Altorių bažnyčioje yra septynetas.

Bažnyčios įkūrėjas yra kaunietis Dominikas Narkevičius, kurs Kaune turėjo žemės visą kvartalą. Matydamas, kad Kaune senai gyvena vienuolių pranciškonų ir benediktinų, užsigeidė turėti ir domininkonų. 1631 metais užrašė domininkonams savo namą Didžioje g-vėje (dabar Vilniaus g.), gale miesto. Ši fundacija domininkonams buvo menka. Tada antras domininkonų mylėtojas, Upytės maršalas Kristupas Bialozaras, matyti, Narkevičiaus prikalbėtas, nuvažiavo į Vilnių pas vyskupą ir domininkonų provincijalą, prašydamas domininkonų atsiųsti į Kauną. Gavęs sutikimą pirko Kaune jiems namą ir užrašė Daumantiškių kaimą, Seredžiaus par. Domininkonai atvažiavo ir apsigyveno jiems užrašytuose namuose. Šitą Bialozaro fundaciją 1641 m. patvirtino karalius Vladislovas IV. Gavę patvirtinimą domininkonai išmūrijo vienuolynėlį ir bažnyčią. Bažnyčia baigta statyti 1678 m. Joks gaisras nepalietė nei vienuolyno, nei bažnyčios, nes stovėjo jau tolokai nuo miesto, — Kaunas tada buvo visai mažas.

1845 m. caro įsakymu bažnyčia buvo uždaryta, o vienuoliai perkelti į kitus vienuolynus. Inventorių domininkonai pardavė, o altorius perdavė kitoms bažnyčioms. Bažnyčią užėmė rusų kareiviai, sukrovė pakinktus ir šiaip įvairias karo priemones.

1860 m. rusų buvo nuspręsta grąžinti katalikams karmelitų ir domininkonų bažnyčias, bet sukilimas pakenkė. Tas nutarimas buvo atšauktas. 1862 m. vienuolyne įrengė butus vyrų gimnazijos direktoriui ir mokytojams. Prie vienuolyno pastatė gražią gimnaziją. Gimnazijos direktorius Šulginas su inspektorium Novilkovu padavė generalgubernatoriui Kaufmanui bažnyčiai perdirbti į cerkvę projektą. Gubernatorius sutiko. Tuojau apkrovė katalikus mokesčiais ir jų lėšomis 1866 m. bažnyčią perdirbo į cerkvę. Bažnyčios vidų pritaikė savo apeigoms, iš lauko pusės išbaldė, ant bažnyčios pastatė medinį bokštą, iš Maskvos pargabeno didelį varpą ir pakabino. Bažnyčios perdirbimas į cerkvę kaštavęs 15,541 rub. 82 kap.[6] Cerkvę paskyrė moksleiviams. Popas prie bažnyčios negyveno, bet atvažiuodavo iš soboro cerkvės, buv. jėzuitų bažnyčios.

Atgavus Lietuvai nepriklausomybę, cerkvės bokštas buvo nugriautas, bažnyčia atremontuota ir skirta moksleiviams.

8. KARMELITŲ ARBA ŠV. KRYŽIAUS BAŽNYČIA

Naujame mieste, Gedimino gatvės pradžioje, prie Nemuno kranto stovi seniau buvęs karmelitų vienuolynas ir graži italų stiliaus Šv. Kryžiaus bažnyčia. Bažnyčia statyta kryžmiškai, viduje freskomis labai gražiai dažyta. Ši bažnyčia dailės atžvilgiu yra viena gražiausių Kaune.

1510 m. Kaunokiemio sodžiaus savininkė Darata Nabienė, gyvendama toli nuo Kauno bažnyčių — į bažnyčias reikėdavo važiuoti per didelį mišką ir smiltyną — nutarė pasidaryti Dievo namų įkūrėja ir turėti bažnyčią už miesto. Tam reikalui paskyrė žemės sklypą, trobesius ir vieną namą Kaune. Kauno parapijos klebonas Jonas Zaluskis 1511 m. savo raštu, rašytu pergamente, leido Daratai Nabienei pastatydinti Šv. Kryžiaus bažnyčią ant kalvelės prie Kaunokiemio sodžiaus, o kunigui Baltramiejui naudotis visu bažnyčiai skirtu turtu, įvairiomis pajamomis ir laidoti mirusius su viena sąlyga, kad Baltramiejus kasmet mokėtų parapijos klebonui po vieną vengrų auksiną.[7] Nabienė savo lėšomis pastatė medinę bažnytėlę, kur dabar stovi mūro Šv. Kryžiaus bažnyčia, atidavė ją dvasininkams, o teisę kunigus rinkti paliko Kauno magistratui.

1537 m. Vilniaus vyskupas kunigaikštis Povilas Olšanskis tos bažnyčios fundaciją priėmė, o karalius Zigmantas III tiktai 1600 m.

Karmelitų bažnyčia

patvirtino. Bažnyčią dažniausiai valdydavo Kauno klebonai, kurie kiekvieną šventą dieną siųsdavo kunigą mišių laikyti. Kartais bažnyčia turėdavo ir nuolatinį kunigą. Taip ši medinė bažnytėlė stovėjo apie 150 metų.

1685 m. kun. Kazimieras Juodkevičius žmonių surinktais pinigais pastatydino kryžmišką mūro bažnyčią ir pavadino Šv. Kryžiaus bažnyčia. 1690 m. rugpiūčio 20 d. Vilniaus vyskupas Konstantinas Bžostauskas bažnyčią pašventino.

Kiek vėliau bažnyčios turtai padidėjo. 1695 m. unitų metropolitas Zochovskis atidavė Šv. Kryžiaus bažnyčiai vieną valaką žemės, duotą Žygimanto Augusto 1553 m. Kauno stačiatikių Visų Šventų bažnyčiai, kuri iš senumo buvo visai sugriuvusi (ji stovėjo Kumelių g., dabar

Eljaševo g.), o bažnyčios sklypą užėmė miestiečiai. Žemės valakas buvo prie Nemuno, netoli Šv. Kryžiaus bažnyčios.

XVIII amžiaus pačioje pradžioje į Kauną parsikviesta kunigų karmelitų — basųjų. Iš pradžių jie apsigyveno Vokiečių g-vėje (dab. Gardino g.), turėjo nedidelę šv. Elijo ir šv. Teresės vardo mūro bažnytėlę. Bažnytėlei priklausė nemažas žemės sklypas. Pradėjus Kaunui vis labiau augti, Kauno magistratas būtinai užsispyrė įsigyti šį žemės sklypą. Sklypo reikalu rašė vyskupui, karaliui Stanislavui Augustui ir net pačiam popiežiui. Šiems minėtiems aukštiems asmenims sutikus, karmelitai buvo priversti išsikraustyti iš čia. Magistratas už žemės sklypą davė 35.000 lenkiškų auksinų, mokėjo dalimis 5% kasmet, 1772 m. kunigai karmelitai galutinai paėmė savo žinion Šv. Kryžiaus bažnyčią ir apsigyveno čia.

Kunigo Faustino Horaino rūpesčiu prie Šv. Kryžiaus bažnyčios buvo išmūrytas erdvus ir patogus dviejų aukštų vienuolynas. Vienuolių gyveno visiškai maža. Apie 1831 m. gyveno čia tik 4 vienuoliai. Rusų valdžia, matydama, kad vienuolių maža tėra, o rūmai erdvūs, 1831 m. nutarė vienuolius išvaryti, o vienuolyno rūmuose įrengti ligoninę cholera sergantiems. Vienuoliai persikėlė į mažą medinį namuką prie bažnyčios ir gyveno tol, kol pasibaigė choleros epidemija. Vėliau vėl grįžo į senus vienuolyno rūmus, bet neilgam: 1836 m rusai vėl užėmė vienuolyną ligoninei, o bažnyčią norėjo perdirbti ir pritaikyti teismų archyvui.[8] Vienuoliai išsiskirstė. Likęs dar vienas vienuolis kun. Dimša 1845 m. mirė. Taip išnyko Kaune karmelitai. Kartais atvažiuodavo iš miesto augustinijonai mišių laikyti, bet 1845 m. vienuolynas buvo visiškai paimtas ligoninei, o bažnyčia — *uždaryta*. Altorius ir kitus bažnyčios daiktus dvasininkų vyresnybė išdalijo kitiems vienuolynams. Bažnyčioje rusų kareiviai sukrovė įvairius vežimus ir pakinktus.

1881 m. po ilgų prašymų caras leido bažnyčią atremontuoti ir atidavė katalikų dvasininkų vyresnybei. Bažnyčia vyskupaujant *Paliulioniui* žmonių pinigais buvo gražiai atnaujinta ir pasidarė parapijine. Iš pradžių parapija buvo gan didelė, nes prie jos priklausė ir Šančiai, bet prieš Didįjį karą atskilo Šančių parapija, susidariusi iš pradžių prie medinės koplytėlės, vėliau prie mūro bažnytėlės, perdirbtos iš kariško kareivinių sandėlio. Dabar Karmelitų parapija laikoma viena turtingiausių Kaune. Nuo šios bažnyčios ir visas Kauno rajonas nuo Gedimino gatvės iki Geležinkelių stoties vadinamas „Karmelitais".

9. JĖZUITŲ BAŽNYČIA IR VIENUOLYNAS

Europoje pradėjo plisti protestantizmas. Iš pradžių Kaune gyveno vokiečiai katalikai. XVI a. pabaigoje atsikraustė čia vokiečių protestantų, kurie ne tik apsigyvenę Kaune savo darbą dirbo, bet pradėjo platinti savo tikybą. Prasidėjo kova tarp protestantų ir katalikų. Katalikų atstovai nuvažiavo į Vilnių ir primygtinai prašė jėzuitų vyresnybę, kad atsiųstų savo brolius į Kauną. Tuo pačiu reikalu 1628 m. Vilniaus jėzuitų kapitulos prokuratorius kun. Jokūbas Lachauskas važiavo į Romą pas savo generolą Matą Vitelleschi. Grįžęs į Vilnių kun. Lachauskas greit atvyko į Kauną apžiūrėti vietos vienuoliams. Kaune, pasirodo, buvo daug žmonių, nepalankių jėzuitams; be to, nebuvo tinkamos vietos bažnyčiai ir vienuolynui statyti. Dėlto negreit atvažiavo čia jėzuitai.

1642 m. gegužės 15 d. jėzuitų provincijolas kun. Fabricijus atsiuntė į Kauną 5 jėzuitus: kun. Adomą Sabaliauską iš Kražių kolegijos, kun. Jurgį Gruenbergą ir 3 brolius Kojalavičius (Albertą, *Lietuvos istorijos* autorių, Kazimierą ir Petrą). Kojalavičiai atidavė jėzuitų brolijai savo mūro namus Kaune prie rinkos (dabar Vijukų Kojalavičių gatvė). Šį kartą žmonės jėzuitus karštai priėmė, o pats Kauno seniūnas, Lietuvos kancleris, kunigaikštis Stanislovas *Radvila* savo raštu pavedė naujus svečius miesto malonei. Iš pradžių jėzuitai turėjo daug sunkenybių. Ilgą laiką neturėjo savos bažnyčios, mišių eidavo laikyti į beveik visas kitas bažnyčias, bet daugiausia į Šv. Mikalojaus. Prasidėjo nuolatinė kova katalikų su protestantais. Reikėjo būtinai turėti savo bažnyčią. Tuo tarpu vienas dvarininkas Jonas Kęstortas dovanojo jiems kaimą su visomis pajamomis. Tas pats Kęstortas nupirko iš Žemaičių kaštelono Jono Lackio mūro namus, *Perkūno* bažnyčia vadinamus, atidavė jėzuitams ir pašventino juos į koplyčią. Šitie namai ir dabar priklauso jėzuitams.

1643 m. penktą dieną prieš pelenų dieną įvyko koplyčios atidarymas. Jėzuitų būtis nuolat gerėjo, ypač dėlto, kad jiems pritarė ir šelpė Žemaičių vyskupas Jurgis Tiškevičius, Lietuvos kancleris Radvila ir Kauno maršalas Andrius Skorulskis. Šis atidavė jėzuitams savo Skarulių dvarą, su sąlyga, kad jo įpėdiniai galėtų šį dvarą išpirkti, sumokėję tam tikrą pinigų sumą. Ir iš tikrųjų, jo sūnus Rapolas Skorulskis šį dvarą išpirko. Tuo būdu, jėzuitai mažai tesinaudojo Skarulių dvaru.

XVII a. vidury, kaip matyti iš evangelikų konsistorijos archyvo dokumentų, būta labai daug nesusipratimų jėzuitų ir protestantų tarpe. Iš 1655 m. gegužės 21 d. jėzuitų skundo matyti, kad protestantai jėzuitų bažnyčios duris, Jėzaus paveikslą apdrabstė purvais, o įėjimą į šventorių užvertė akmenimis. Ilgai bylinėtasi.

1666 m. jėzuitai padėjo pamatus puikiai mūro bažnyčiai. Darbas ėjo sparčiai, bet 1668 m. liepos mėn. bernardinų vienuolyne prasidėjęs gaisras sunaikino bažnyčios pastolus ir kitus kolegijos trobesius. Jėzuitų būtis pablogėjo, bažnyčios statyba laikinai sustojo. 1698 m. bažnyčios sienos buvo išvestos ir zakristijos stogas apdengtas. Dar iki 1709 m. bažnyčia nebuvo užbaigta. 1720 m. kun. Pranciškus Milvydas, pakeltas į kolegijos vyresniuosius, baigė bažnyčios statybą, padoriai įrengęs bažnyčios vidų ir iš lauko pusės. Vilniaus vyskupui leidus, 1722 m. bažnyčia buvo pašventinta. Pašventinimo apeigos buvo labai iškilmingai atliktos: tas pats kun. Milvydas, kanuolėms šaudant, pernešė Šv. Sakramentą iš koplyčios į naują bažnyčią.

1725 m. buvo baigti bažnyčios bokštai. Iki pat 1732 m. jėzuitai puošė bažnyčią. Bet tų metų gaisras, prarijęs beveik visą miestą, sudegino jėzuitų bažnyčią ir visus kolegijos trobesius, tačiau ligi 1739 m. viskas buvo vėl atnaujinta ir atstatyta.

Jėzuitai turėjo gražią instrumentališką muziką, kuri grojo bažnyčioje pamaldų metu. 1759 m. Vilniaus vyskupui sutikus, jėzuitai parsikvietė į Kauną Žemaičių vyskupą Antaną Tiškevičių, kurs bažnyčią pašventino vyskupiškomis apeigomis.

Kaip visur, taip ir Kaune, jėzuitai turėjo mokyklą. Mokykla buvo gerai tvarkoma sumanių ir mokytų jėzuitų. 1773 m. jėzuitai buvo panaikinti. Išsiskirstydami bažnyčią, kolegiją ir mokyklą perleido savo kaimynams pranciškonams. Yra žinių, kad iki 1787 m. mokyklą tvarkė jėzuitai. Mokykla buvo vadinama „Szkola Podwydzialowa". Pranciškonai neturėjo prityrusių ir gerų mokytojų, todėl 1806 m. mokykla iš jų buvo atimta ir perduota svietiškajai vyresnybei. Mokykla liko tame pačiame name, mokytojai apsigyveno buvusiuose jėzuitų kolegijos namuose. Iki 1812 m. bažnyčią valdė ir pamaldas laikė pranciškonai, bet 1812 m. prancūzai eidami į Rusiją, labiausiai grįždami, smarkiai bažnyčią sunaikino.

Ilgą laiką bažnyčia buvo tuščia. 1824 m. rusų caro Aleksandro I leidimu jėzuitų bažnyčia buvo paversta pravoslavų parapijos bažnyčia, o nuo 1843 m. pakelta į „soborines". 1850 m. bažnyčia buvo atremontuota. Visus buvusius jėzuitų namus užėmė pravoslavų Lietuvos eparchijos vikaras.

1885 m. švenčiant tūkstantmetines pirmųjų apaštalų Kirilo ir Metodijaus sukaktuves, iš Pažaislio buvo atgabentas į Kauną stebuklingasis Dievo Motinos paveikslas ir pastatytas „sobore". Kiek vėliau stebuklingasis paveikslas buvo vėl grąžintas į Pažaislį, 1893 m. atvežtas į Kauną ir t.t. Paskiau, paprašius Kauno pravoslavams, stebuklingas

Jėzuitų bažnyčia

paveikslas buvo atvežamas kelioms dienoms į Kauną ir vėl Nemunu pervežamas į Pažaislį.[9]

Taip pravoslavų rankose buvo ši bažnyčia iki Didžiojo karo. Po Didžiojo karo bažnyčia grąžinta katalikams, iš pradžių prel. Januševičiaus, vėliau tėvų jėzuitų rūpesčiu ji, šiek tiek nukentėjusi nuo karo, vėl atnaujinta. Dabar jėzuitai turi prie jos pavyzdingą gimnaziją.

Panaikintosios bažnyčios

10. ŠV. ELIJO IR ŠV. TERESĖS BAŽNYTĖLĖ

XVIII a. pradžioje vienas Kauno parapijos bažnyčios klebonas parsikvietė į talką du karmelitu basuoju. 1707 m. vienuoliai nusipirko Kaune sklypą su daržu ir tuščią mūro namą. 1716 m. Kristupas Ščitas, Smolensko kaštelionas ir jo žmona Ona Zavišaitė užrašė vienuoliams

Kačaniškių dvarą Vilkijos parapijoje ir prie prieplaukos kranto Vokiečių g.-vėje išmūrijo bažnytėlę, šv. Elijo ir šv. Teresės vardu. Karalius Augustas II 1726 m. šią fundaciją patvirtino, o Vilniaus vyskupas leido vienuoliams apsigyventi prie bažnyčios. Karmelitai pasistatė sau medinį vienuolynėlį, apsigyveno, įgijo Kaune dar keletą sklypų ir namų. Kaunui augant vienuoliai, kaip jau minėta, buvo priversti perleisti šį sklypą magistratui už 35.000 lenkiškų auksinų. 1772 m. vienuoliai persikėlė į šv. Kryžiaus bažnyčią. Į Elijo bažnytėlę dar kurį laiką siųsdavo savo kunigus mišių laikyti, bet po trečiojo Lietuvos-Lenkijos padalijimo pasiėmė ją rusai. Čia meldėsi rusų kareiviai. Vėliau bažnytėlė niekeno nežiūrima pradėjo irti, pagaliau miestas ją visiškai išardė, nepalikdamas jokios žymės. Dabar buvusios bažnytėlės vietoje stovi mūro namai (Prieplaukos kr. 15).

11. ŠV. KRYŽIAUS KOPLYČIA

Prie Laisvės al. ir Ožeškienės g-vių kertės, kur dabar stovi Prichockio namai, dar prieš 1847 m. stovėjo kryžius; jis priklausė šv. Gertrūdos bažnytėlei, mat, netoli jos stovėjo. Kryžius, sako, pragarsėjęs stebuklais, todėl 1822 m. Karolis Pacarauskas pastatė aplink kryžių medinę koplyčią — kryžius atsidūrė koplyčioje po pastoge, altoriuje. Paskui koplyčia buvo aptverta, šventoriuje laidojo žmones. Kai Razvadauskas statė mūro namus „Europos" viešbučiui, kasdamas griovį pamatams rasdavo daug žmonių kaulų. Dar ir dabar neseniai kasant telefono laidams griovį Laisvės al. buvo atkasta daug žmonių kaulų karstuose.

Koplyčia būdavo atdara kas penktadienis nuo ryto iki vakaro. Koplyčią nugriovus, šaritės kryžių pernešė į šv. Gertrūdos bažnytėlę ir padėjo bokštelyje.

12. EVANGELIKŲ BAŽNYČIA

Prie Nemuno, prieš Aleksoto tiltą, stovi kukli evangelikų bažnytėlė. Iš pradžių, kol Kaune gyveno vokiečiai katalikai, nereikėjo savo bažnyčios statyti, vėliau, XVI amžiuje, atsikrausčius į Kauną reformatams, vokiečiai reformatai buvo priversti turėti savo maldų namus. Iš evangelikų archyvo Kaune sužinome, kad jau 1558 m. Kaune buvo pirktas bažnyčiai mūro namas, esąs netoli rotušės namo, rinkoje. 1577 m. liepos mėn. 1 d. pirmą kartą tuose namuose atliktos viešos pamaldos.

1633 m. Lenkų karalius Vladislovas IV leido bažnytėlę restauruoti, apdengti stogą, neleido tik naujos statyti ir dabartinę padaryti panašią į

katalikų bažnyčias. 1649 m. Jonas Kazimieras ištisai, beveik žodis žodin, patvirtino šį leidimą su ta pačią sąlyga, kad bažnyčia nebūtų didinama ir panaši į katalikų bažnyčias.

1655 m. Maskvos kariuomenė, gerokai sunaikinusi Kauno miestą, sudegino ir šią bažnytėlę, o kai 1662 m. grįžusieji į Kauną vokiečiai norėjo ją atstatyti, miestiečiai neleido. Ginčas tęsėsi iki 1676 metų. Tais metais buvo paskirta karaliaus komisija, kuri turėjo išspręsti ginčą tarp protestantų ir katalikų. Iš 1676 m. akto matyti, kad komisija, sudaryta iš Vilniaus vyskupo Stepono Paco, D. L. K. kanclerio Kristupo Paco, karaliaus atstovo Mikalojaus Stupskio ir kt. pripažino, kad mūro namas, esąs Kauno miesto rinkos kampe, viešoje vietoje, arti rotušės, o labiausia tarp trijų katalikų bažnyčių: tėvų jėzuitų iš vienos pusės, tėvų bernardinų iš antros ir panų pranciškonių (bernardinių) bažnyčios iš trečios — negali ilgiau čia stovėti. Nutarta pamaldas iš tų namų visiškai perkelti į skersgatvį „Przecznica Żydowska", prie Nemuno. Naujoji bažnyčia negali turėti bažnyčios išvaizdos, be langų iš gatvės pusės (kiemo pusėje leista daryti langus), jokių bažnyčios ženklų, nei bokšto, nei kryžiaus, nei varpų neturi būti. Mokyklą leidžiama statyti taip pat tam pačiam rajone. Numirėlius laidoti tyliai, negiedoti ir t.t. Bažnyčiai statyti duodama 150 auksinų pašalpos.

Pagaliau 1683 m. prie Nemuno kranto nurodytoje vietoje protestantai pasistatė sau mažą mūro bažnytėlę. Vėliau, matyti, padarytas bokštelis, iš gatvės pusės padaryti maži langeliai. 1851 m. bažnyčia buvo restauruota. Bažnyčia turi du namu. Pelnu šelpiami neturtingieji. Yra gan įdomus archyvas.

13. VISŲ ŠVENTŲJŲ CERKVĖ

XVI amžiuje, kaip matyti iš įvairių dokumentų, Kaune buvo net ir pravoslavų cerkvė. Iš Vilniaus centralinio archyvo dokumentų matyti, kad 1554 m. lapkričio mėn. 9 d. pilių ir karališkų dvarų valdytojas Petras Falčevskis dovanojo pravoslavų cerkvei vieną valaką žemės prie Nemuno, netoli šv. Kryžiaus bažnyčios.[10]

1555 m. Karalius Žygimantas Augustas šį dovanojimą patvirtino, bet Kauno seniūnas J. Komajevskis atėmė iš popo žemę. Žygimantas Augustas įsakė Kauno seniūnui Jonui Komajevskiui užgrobtą žemę grąžinti Visų Šventųjų cerkvės popui Meksiejui, o Falčevskiui įsakė žiūrėti, kad ateityje popas nebūtų skriaudžiamas.

1584 m. Kauno gyventojas Charitonas Vilkevičius dovanojo 100 lenkiškų auksinų sudegusiai cerkvei atstatyti. 1605 m. Tverų (Telšių apskr.) tijūnas Ilija Ilgovskis „rusų cerkvės Visų Šventų globėjas,

karaliui leidus" atidavė vienam Kauno gyventojui cerkvės žemę valdyti su sąlyga, kad kasmet duotų po 4000 št. plytų cerkvei remontuoti. Vėliau ši cerkvės žemė kažkaip pateko katalikų bažnyčiai. Prasidėjo byla. Į bylą įsikišo Vilniaus metropolitas Ruckis ir Vilniaus katalikų vyskupas Eustachijus Valavičius. Byla tęsėsi iki 1693 m., kuo ji baigėsi — nėra žinių. Greičiausia bylą laimėjo šv. Kryžiaus bažnyčia, nes iš 1662 m. Kauno kanauninko Slupskio pareiškimo Raseinių teismui, matyti, kad 1655 m. Maskvos kariuomenė visus dokumentus sunaikinusi, jų tarpe ir Vilniaus metropolito popo žemės „donaciją" šv. Kryžiaus bažnyčiai.

Bantyš Kamenskis Unijos istorijoje rašo, kad Kauno Visų Šventųjų cerkvė buvusi uždaryta apie 1620 m. Zigmanto III įsakymu, kurs, sako, nemėgęs rusų. Manoma, kad ši cerkvė buvusi už katalikų parapijos bažnyčios Kumelių gatvėje (dab. Eljaševo g.). Jokių žymių neliko.

Dabar parapijos pravoslavų cerkvė yra kapinėse, Vytauto prosp. Cerkvė pastatydinta 1862 m. surinktomis aukomis.

Žaliojo kalno gyventojams 1871 m. buvo pastatydinta medinė cerkvelė Vilkmergės pl. Ypatingai rūpinosi šios cerkvės statyba Povilas Prūskis. Aleksandras II 1872 m. dovanojo cerkvei seną šv. Nikalojaus paveikslą.

Sentikių cerkvė Širvintų g-vėje pastatydinta 1910 metais.

14. ĮGULOS BAŽNYČIA

Beveik pačiame miesto centre, gražiausioje vietoje, stovi Bizantijos stiliaus *Įgulos* bažnyčia. Bažnyčios projektą sudarė papulkininkas Limarenko. 1890 m. lapkričio 10 d. projektas patvirtintas. Kertinio akmens pašventinimas įvyko 1891 m. birželio mėn. 29 d. Statyba baigta tik 1895 m. Pamatai padėti 6 aršinų gilumoje, sienų storumas 2 aršinos, arkos — 12 aršinų ir vidurinio kupolo diametras — 23 aršinos.

Kupolas statytas gelžbetonio sistema, pats kupolo būgnas sudarytas iš tuščiavidurių plytų. Kupolai apdengti cinko skarda su paauksuotais kraštais. Bažnyčios aukštis iki kryžiaus viršūnės siekia 26 sieksnių. Rūsyse įrengtas centralinis šildymas su keturiais kaloriferiais. Bendras bažnyčios grindų plotas su viškomis sudaro 230 kv. sieksnių (apie 950 kv. metrų). Žmonių telpa apie 2000. Įėjimai papuošti portikais ir to paties stiliaus kolonomis. Visos bažnyčios vidus įvairiausiai Bizantijos stiliaus pavyzdžiu išmargintas, daugybė paauksuotų paveikslų ir t.t. Statybai reikėjo 4.300.000 plytų, 9000 kv. pėdų skaldyto granito, 600 kub. sieksn. uolų akmens, 75.000 pūdų kalkių, 1.000 statinių alebastro ir 4.000 statinių cemento. Statyba kaštavo 375.000 rublių.

Įgulos bažnyčia

Iškilmingas pašventinimas įvyko 1895 m. rugsėjo mėn. 17 d., šventino Lietuvos arkivyskupas Jeronimas. Soboras buvo skirtas kariuomenei. Vokiečių okupacijos metu čia buvo vokiečių kariuomenės įgulos bažnyčia, o dabar Lietuvos kariuomenės įgulos bažnyčia, šv. Mykolo vardo.

1 Bažnyčia, matyti, buvo kiek toliau nuo Nemuno, nes iš dokumentų žinome, kad tarp Nemuno ir Pranciškonų aikštės buvusi Odininkų gatvė.

2 Bažnyčios ilgis 42 sieksniai (126 lietuviškos uolektys), 17 sieksnių pločio ir 14 sieksnių aukščio. Bažnyčia su vienuolynu, be parapijos kapinių (dabar jų nebėra), užėmė apie 4 margus žemės. Kapinės buvo aptvertos mūro tvora ir buvo užėmę apie du margus. (Iš Kauno bernardinių vienuolyno aktų). [Lietuviškoji uolektis buvo lygi 2 liet. pėdoms, tai 0,6497 m arba anglų (ell) — 2,1021 pėdos].

3 Žr. *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri provinciae Lituaniae pro anno Domini 1927.*

4 Apskritai tenka pasakyti, kad bernardinai mėgsta baroko stilių.

5 Bažnyčioje palaidoti 1735 m. Žemaičių kaštelionas (pilininkas) Jurgis Kiršenšteinas ir jo brolis Kazimieras Plungės seniūnas.

6 *Kovenskaja gubernija 1843-1893 g.* 24 p.

7 Originalas dar prieš Didįjį karą buvo Vilniaus centraliniame archyve.

8 1841 m. imperatorius Nikalojus buvo pats atvažiavęs į Kauną ir pripažino, kad vienuolyno rūmai netinką ligoninei. Todėl Veršvuose (netoli Kauno) pastatė laikiną ligoninę, o tuo tarpu vis dėlto vienuolyno rūmus atremontavo, o 1855 m. jau buvo pristatytas ligoninės svarbusis korpusas.

9 Žr. M. Paškevičius, *Požaiskii Uspenskii pervoklassny monastyr,* 1906, 82-85.

10 „Voloka nečinaetsia odnim koncom od reki Nemana, a bokom od obrubu kniazia (gal ksendz?) Baltramoeia, plebana sv. Kriza, drugim koncom od obrubu boiar Patruševičov, a drugim bokom od granicy volok sela Kozminskago", *Akty Vilensk. Archeogr. Komisii,* Tom XI, nr. 10. [Pilnu vardu: *Akty izdavaemyje komisijej dlia razbora drevnich aktov . . .*].

* * *

Išspausdintas *Savivaldybės,* 1928 lapkričio, 11 (66), 10-16 p. ir gruodžio 12 (67), 9-18 p. Pasirašytas — J. Puzinas. Dabar perspausdinant išnašos iškeltos į galą. Sužalotų vietų žodžius, lietuvių Šv. Trejybės bažnyčios dalį, bandžiau atsekti ir įrašiau į laužtinius [] skliaustus. Ištaisiau rusų „ciesorių" į „carą".

XIV-XV A. LIETUVOS MIESTAI IR MAGDEBURGO TEISĖ

Lietuvos miestai, tikra to žodžio prasme, atsirado gan vėlai. Miestai nuo kaimų labai maža teskyrėsi: tiek miestiečiai, tiek ir kaimiečiai dirbo žemę tomis pačiomis sąlygomis, vertėsi amatais. Kiek vėliau miestuose atsiranda prekymečių. Į prekymečius suvažiuodavo iš apylinkių žemdirbių savo prekių parduoti, dirbiniais pasikeisti ir nusipirkti reikalingų prekių, tų, kurių patys negalėjo pasigaminti, arba tokių, kurių nebuvo net visam krašte. Miestuose vis daugiau atsiranda amatininkų, pirklių, kurie žemės dirbimą meta į šalį. Tuo miestiečiai ima skirtis nuo kaimiečių. Miestiečiams uždedama pareiga — prižiūrėti pilį ir ją remontuoti. Apie tai, kaip miestai tada valdėsi, ar turėjo savivaldybę, turime labai maža žinių. Visi priklausė vieno bendro teismo, neturėjo savų teismų, atskiros savivaldybės įstaigos.

Kaskart miestai įgyja vis daugiau reikšmės, ima augti. XIV am. pabaigoje Lietuvoje atsiranda jau tikrų miestų. Kyla būtino reikalo susitvarkyti, nustatyti tam tikras tvarkos taisykles, teisės santykius su didžiuoju kunigaikščiu, kurio žemėje miestas stovėjo.

Lietuvos vyriausybė gerai suprato prekybos ir pramonės reikšmę valstybės ūkiui, todėl, įsikūrus miestams, įvairiomis priemonėmis ima rūpintis prekyba ir pramone. Viena tų priemonių buvo suteikimas miesto gyventojams *Magdeburgo* teisės t.y., teisės valdytis taip, kaip valdosi Magdeburgo miestas.[1] Į Lietuvą ši teisė atėjo ne tiesiog iš Vokietijos, bet iš Lenkijos. Lenkijos miestai jau nuo XIII amž. tvarkėsi vokiečių teisėmis, daugiausia — Magdeburgo. Magdeburgo teisė į Lenkiją atėjo kartu su vokiečių kolonistais. Ta teisė, šiaip ar taip, padėdavo miestams kilti, buvo greit įsikiepijama, nes miesto santvarkai ją buvo lengva pritaikyti, o šis dalykas, be abejojimo, padėdavo ir miestams vešėti, tarpti. Miestai be savivaldybės negalėjo būti, o vokiečių teisė duodavo gerą išorinę formą, nė kiek nenaikindama vietos teisės ir papročių. Tolesnis miestų nusmukimas reikia aiškinti tuo, kad užsienio tranzito prekyba nusmuko, prekybos keliai buvo pakeisti ir piniginis Europos ūkis išplito. Be to, dar tenka pridurti, kad luomų santykiai nebeteko pusiausvyros dėl išimtinių prekybos privilegijų, kurios buvo teikiamos šlėktai.

XIV amžiaus gale *Magdeburgo teisė teikiama jau didesniems Lietuvos miestams.* Magdeburgo teisę anksčiau už kitus miestus yra gavusi didžiųjų kunigaikščių sostinė — *Vilnius* (1387 m.). Kiek vėliau (1390) Magdeburgo teisę gauna *Lietuvos Brasta,* 1391 m. — *Gardinas* ir *Kaunas,* per kurį ėjo vaško prekyba į užsienį. Vytautui viešpataujant Magdeburgo teisę gauna ir visa eilė kitų Lietuvos miestų: *Drohičinas* — 1429 m., *Bielskas* — 1430 m. ir kt. Švitrigailos viešpatavimo metu — *Luckas, Kremenecas,* dar vėliau — *Polockas, Minskas.* Ypač smarkiai plito Magdeburgo teisė XVI a., kada Lietuvos prekyba ir pramonė tarpo ir kai ėmė žymėtis svarbesni prekybos centrai. Iš įžengiamųjų tekstų, esančių Magdeburgo teisės privilegijose, matyti, jog didieji Lietuvos kunigaikščiai (vėliau ir Lenkų karaliai), duodami savo miestams šią teisę, vadovavosi vyriausia tada Lenkuose ir Čekuose nuomone, kad ši teisė padeda miestams tarpti, pritraukia daugiaus gyventojų ir pagerina miestiečių materialinę gerovę. Šiose Lietuvos kunigaikščių privilegijose, kuriomis buvo duodama Magdeburgo teisė, buvo žymima, kad karalius pakeičia visas kitas teises ir visus papročius, kurie neatitinka Magdeburgo teisės.

Magdeburgo teisė štai kuo padėdavo miestams. Pirmiausia ji atleisdavo miestiečius nuo įvairių pareigų, kurias ėjo kartu su valsčiaus žmonėmis — valstiečiais, nes, kaip jau minėta, miestiečių ir kaimiečių pareigos maža kuo skyrėsi; tiek vieni, tiek antri dirbo žemę ir maža tesivertė amatais. *Miestiečiai,* kuriems buvo suteikiama Magdeburgo teisė, buvo atleidžiami nuo talkų, nuo šienavimo, kalkėms degti darbų, nuo kiemų sargavimo, nuo ponų arklių ganymo, nuo valdininkų vežiojimo, nuo duoklių mokėjimo ir kitokių pareigų. Stambiųjų prekybos ir pramonės miestų gyventojai, kur daug buvo turtingų pirklių ir amatininkų (Vilnius, Polockas, Naugardėlis, Minskas), žinoma, nėjo baudžiavos ir iki gaudami Magdeburgo teisę. Jų ir valstiečių pareigos ir prieš tai buvo daug skirtingesnės, nekaip mažuose miestuose. Bet vis dėlto jie turėjo eiti kai kurias bendras pareigas su valsčiaus žmonėmis, pav., arklius duoti, maistą teikti ir sargauti. Magdeburgo teisės privilegijos paprastai atleisdavo juos ir nuo šių pareigų su sąlyga, kad miestiečiai, atvažiavus valdovui, priims jį naktigulto, duos avižų ir šieno ir sargų pono kiemui; be to, jie turėjo duoti vežimą žemiečių reikalams. Iš pirmesnių prievolių bereikėjo eiti: *karo prievolė* — duoti tam tikrą kareivių skaičių, *sidabrinė*[2] ir *ordinščinos* rinkliavą,[3] kurią miestiečiai turėjo mokėti neatsikalbėdami kiekvieną kartą, kai ši rinkliava valdovo buvo uždedama karo reikalams.

Kai kuriuose miestuose ne visos baudžiavos prievolės buvo reikalaujamos, pavyzdžiui, Volkovisko miestiečiai, kad ir gavę Magdeburgo teisę, turėjo eiti talkon į ponų laukus, dvi dienas arti ir dvi dienas pjauti. *Už atleidimą nuo baudžiavos ir bendrai už palengivnimus miestiečiai turėjo mokėti kasmet tam tikrą pinigų sumą.* Mokestis įvairiose vietose buvo įvairus — 30, 50, 100 ir daugiau auksinų, kapų grašių ir t.t.

Miestams pagerinti ir jiems pataisyti buvo teikiami įvairūs pelno dalykai. Miestiečiai gaudavo teisę statydintis *rotušę,* jos apatiniuose būstuose laikyti *manufaktūros krautuves, aruodus,* tam tikrą kambarį *gelumbėms kirpti,* saikuojamą *statinę* biralams ir *varinę* (toks indas) skysčiams seikėti. Šitų dalykų pajamas vaitas ir burmistras turėjo sunaudoti visuomenės reikalams. Kai kuriems miestams buvo duodama teisė visus grūdų aruodus ir mėsos krautuves laikyti ir nuomoti miesto vardu ir neleisti laikyti jų šiaip žmonėms. Tuose miestuose, kur daug atvažiuodavo pirklių iš kitur, buvo leidžiama pastatyti užvažiuojamų kiemų svečiams viešėti ir jų prekėms priimti. Iš kitų pelno dalykų miestams buvo duodama teisė turėti *miesto svarstykles, vaškui tirpdyti* būstą ir tam tikrą būstą, kur iš vaško *liejamos formos,* ant kurių buvo dedami miesto antspaudai. Šitos formos ir antspaudai garantuodavo vaško *tikrą svorį* ir *grynumą* užsienyje, į kur jis buvo gabenamas. Be to, buvo duodama teisė miestui turėti *viešąsias pirtis* ir *malūną.* Kai kuriems miestams buvo duodama teisė *laikyti smuklę* arba, mūsiškai, traktierių, tur būt, atvykstančių žmonių reikalams. Degtinės, midaus ir alaus krautuvių dalykas buvo įvairiai tvarkomas. Smuklės, apskritai, būdavo didžiųjų kunigaikščių išnuomojamos arba leidžiamos laikyti atskiriems miestiečiams už tam tikrą mokestį gėrimams pardavinėti. Bet būdavo atsitikimų, kada pats miestas nuomojosi smukles, o miestas savo rėžtu išnuomodavo jas atskiriems asmenims.

Miestai gaudavo savo žinion visas tuščias sodybų žemes, kurias tvarkyti turėjo vaitas ir burmistrai. Visos pajamos nuo šių pelno dalykų turėjo eiti į miesto skrynią, visuomenės bendrąją skrynią, kurios raktus turėjo burmistrai. Iš tų pajamų buvo mokami pinigai už Magdeburgo teisę, sidabrinė ir visos kitos išlaidos vežiojamiems arkliams teikti, už naktigultą, sustiprinimams daryti, sienoms statyti ir grioviams kasti. Žinoma, miestas turėjo ne tiktai pajamų, bet ir išlaidų, pav., laikyti plytų dirbtuvei, gaminančiai plytas vietos reikalams, grindiniams, užvažiuojamiems kiemams, pirčiai, malūnui ir kt.

Viena *žymiausių privilegijų,* kurios buvo duodamos miestui su Magdeburto teise, *buvo leidimas sandėliui laikyti.* Šią teisę gaudavo tik didesni miestai (Vilnius, Kaunas). Einant šia teise, atvažiuoją į miestą

svečiai — pirkliai neturėjo teisės vežtis savo prekes į kitus miestus, bet turėjo pardavinėti jas šioje vietoje ir, be to, ne mažmenomis, bet didmenomis. Gelumbę — ritiniuose, druską — lastais (toksai matas); pipirus, imbirą, migdolus ir kt. — kamieniais (toksai saikas, kitaip — akmenimis); brangesnes žoles — šafroną, muskatą, gvazdikus, kalganą, citvarą — svarais; kirvius, peilius ir kitus panašius daiktus — tuzinais; geležį, alavą, varį, šviną, skaistvarį — pūdais; figas, rozinas — krepšiais; vyną ir vokiečių alų — statinėmis. *Pirkliai, atvykę iš kitur, pardavinėdami savo prekes didmenomis vietos pirkliams, turėjo ir sau reikalingas prekes pirktis iš tų pačių pirklių taip pat didmenomis:* vašką — štukomis po pusbirkavį; brangiuosius sabalų, kiaunių ir šeškų kailius — po keturiasdešimt štukų; pigiuosius — voverių, šermonėlių, lapių ir žebenkščių — po 250 štukų; pelenus ir dervą — lastais. Tuo būdu, vadinasi, pirkimas ir pardavimas mažmenomis ėjo per vietos pirklių rankas. Pirkliai atvažiavėliai tegalėjo prekiauti mažmenomis tiktai turgų dienomis. Bet kai kuriems miestams buvo duodamos tam tikros privilegijos, kur buvo leidžiama laisvai prekiauti ne tiktai savo mieste, bet ir kitose vietose. Tokią privilegiją turėjo Vilniaus miestiečiai.

Į bendrąjį skaičių teisių, aprūpinančių miestiečių gerovę, reikia įskaityti taip pat teisė ganyti gyvulius tose vietose, kur ir pirma gyvuliai buvo ganomi, imtis medžių statybai (neparduoti) ir malkų iš tam tikros miesto apylinkės, ne toliau kaip už mylios.

Susipažinus su Magdeburgo teisės lengvenybėmis, reikia pažiūrėti, kokie buvo tų miestų, gavusių Magdeburgo teisę, tvarkomieji ir valdomieji organai — savivaldybės. Vaivados, seniūnai, valdytojai ir kiti urėdininkai buvo pašalinti. Miestiečiai nebeturėjo atsakyti prieš juos. Paprastai, suteikiant pirmą kartą Magdeburgo teisę, miesto priešaky stovėjo valdovo skiriamas vaitas. Jo turėjo klausyti visi miestiečiai, o neklausą — baudžiami. Vaitas turėjo teisę perleisti savo tarnybą kam kitam paveldimuoju keliu arba parduoti ją už pinigus. Vaito tarnyba buvo pelninga: jis gaudavo paprastai trečiąjį grašį nuo teismo mokesčių ir bendrai nuo teismo pajamų, kelias mėsos krautuves, vieną arba dvi laisvąsias smukles ir t.t. Už visa tat vaitas turėjo ne tiktai eiti savo tarnybą, bet ir kareiviauti su bajorais, šlėkta ir dvarininkais. Kadangi vaito tarnyba galėjo būti dovanojama arba parduodama, ilgainiui didesni miestai pirkdavosi tą paveldimą tarnybą. Tada visos vaito teisės tekdavo miestui.

Vaitas drauge su vietos bendruomene rinkdavo tarybos narius, patarėjus, kurių būdavo nuo 6 iki 24, nelygu miestas. Tarybos nariai iš savo tarpo rinkdavosi vieneriems metams burmistrus. Burmistrų skaičius taip pat būdavo nevienodas: 2, 4, 6 ir net 12. Su tais burmistrais

ir tarybos nariais vaitas tvarkė visus teismo ir administracijos reikalus. Vaitas su burmistrais ir tarybos nariais nagrinėdavo papratai tiek piliečių, tiek baudžiamąsias bylas dėl vagysčių ir žmogžudysčių, dėl muštynių, sužalojimo ir kitų nusižengimų. Visose tose bylose vaitas turėjo visišką teisę teisti ir nuteisti, bausti, pliekti, visaip kankinti ir net skandinti, nes visa tat vokiečių Magdeburgo teisė leido. Tačiau, bylos dėl užpuolimų, plėšikavimo, šlėktos sužeidimo ir moterų išniekinimo, nebuvo vaito ir miesto teismo žinioje — šios bylos būdavo kunigaikščio, arba valdovo, vietininkų nagrinėjamos. Tais atvejais, kai mieste bylinėjosi miestietis su valsčiaus žmogumi, buvo ruošiamas bendras valdovo vietininko ir vaito teismas valdovo vietininko kieme arba rotušėje. Nepatenkinti vaito teismu apeliuodavo tiesiog didžiajam kunigaikščiui, aplenkdami visas instancijas. Didysai kunigaikštis peržiūrėdavo bylą, remdamos ta pačia Magdeburgo teise.

Kai kuriose vietose vis dėlto vietos teismas buvo dalijamas į tarybą ir lavą. Taryba susidėjo iš burmistrų ir tarybos narių, kurie tvarkė miesto ūkį, žiūrėjo jo gerovės, kad maistas nebrangus būtų, kad niekas neskriaustų našlaičių, kad svarstyklės, matai ir saikai tikri būtų, neleido azartinių lošimų, baudė nusižengėlius tarybos nustatytoms taisyklėms ir nagrinėjo įvairias pilietines miestiečių bylas. Lava susidėjo iš vaito ir prisiekusiųjų suolininkų, kurie nagrinėjo baudžiamąsias bylas. Dėl tarybos nusprendimų galima buvo apeliuoti vaitui, bet dėl vaito sprendimo reikėjo jau apeliuoti didžiajam kunigaikščiui. Ilgainiui, kai vaitas būdavo renkamas, ir atvirkščiai pasidarydavo — dėl vaito sprendimo būdavo apeliuojama burmistrams ir tarybos nariams. Kartais taryba ir lava kartu susijungdavo kai kurioms byloms spręsti. Bet bendrai taryba buvo daugiau administracija, ne teismo įstaiga.

Vilniaus taryba rūpinosi miesto pasiruošimu gintis kare, teikdavo priemonių gaisrams gesinti, aprūpindavo miestą vandeniu, žiūrėdavo, kad mėsininkai neskerstų nesveikų gyvulių ir kad sugedusios mėsos neparduotų, tikrino svarstykles ir saikus, supirkinėjo grūdus, kad turėtų kuo gyventojus aprūpinti bado metu ir t.t. Vienoje kitoje žymesnėje vietoje šis teismo-administracijos valdymas ilgainiui darėsi dar sudėtingesnis. Taip antai Vilniaus vietos turtus, jo pajamas ir išlaidas nuo 1536 metų valdė tam tikri 4 šaferiai. Du šaferius taryba tiesiog rinkdavo iš gyventojų tarpo, o kitus du iš tų aštuonių, kurie buvo pačios vyriausybės skiriami. Tuos šaferius tikrino tam tikra kolegija, kuris susidėjo iš 2 tarybos narių, tarybos renkamų iš kiekvieno cecho atstovų ir 6 žmonių iš gyventojų, tarybos renkamų iš 18 kandidatų, išrinktų gyventojų (pirklių ir visų nuolatinių gyventojų). Žinoma, tos savivaldybės formos įvairiuose miestuose buvo įvairios.

Kai kurioje vietoje buvo įvedama Magdeburgo teisė, tai ne tik miestiečiai, bet ir įvairių turtų savininkų žmonės, gyvenantieji tose vietose, — bažnyčių, kunigaikščių, ponų, bajorų ir miesto žmonės — buvo paskelbiami tos teisės priklausą. Jie buvo atleidžiami nuo savo ponų teismo ir vietos teismo tepriklausė, o savo gaspadoriams jie teturėjo mokėti tam tikrą mokestį už dvarų žemės naudojimą.

Išimtis sudarydavo paprastai žydai, kurie spietėsi apie tam tikras savivaldybės bendruomenes, apie savo sinagogas ir kapus. Jie rinkdavosi savo vyriausius, kurie rabino pirmininkaujami sudarydavo kolegiją. Ši kolegija uždėdavo dvasios bausmę (prakeikimus, atskyrimus nuo tikybos), o taip pat nagrinėjo pilietines žydų bylas (bylas tarp žydo ir krikščionio nagrinėjo valdovo valdininkas). Dėl visų bylų, kurios nelietė tikybos, galima buvo apeliuoti valdovo vietininkui, t.y. vaivadai, seniūnui ir deržavcui, žiūrint, kas iš jų buvo skiriamas mieste. Dvasios reikalais dėl rabino ir vyriausiųjų sprendimų apeliuoti tegalima buvo tiktai vyresniems rabinams. Rabino ir vyresniųjų žinioje buvo kantoris, sinagogininkas ir skerdėjas, kurie buvo bendruomenės išlaikomi ir apmokami. Baudžiamosiose bylose žydai buvo kunigaikščio vietininko teisiami. Kai kurios žydų bendruomenės, pav., Trakų, gavo savo Magdeburgo teisę, kuri išskirdavo jas iš kitų vietų.

1776 m. Magdeburgo teisė buvo panaikinta iš visų mažesniųjų miestų ir palikta tik 11 didžiųjų ir senųjų Lietuvos miestų: Vilniuje, Lydoje, Trakuose, Kaune, Naugarduke, Volkoviske, Pinske, Mazyriuje, Minske, Lietuvos Brastoje ir Gardine. 1791 m. balandžio 18 d. taip pat buvo palikta, kaipo pamatas būsimajai tų miestų platesnei savivaldybei. Magdeburgo teisė geriausi prigijo lietuvių gyvenamose vietose, o Rusuose beveik neprigijo arba plito pamažu.

* * *

Perspausdinama iš *Savivaldybės*, 8 (75), 1929, p. 10-16; pasirašė — *J. Puzinas*. Taisyta *gaspadorius* į *kunigaikštį, valdovą*, bet *lava* netaisyta į *suolą*, nors *launinkai* taisyti — suolininkais, kaip jau dabar įprasta. Kiti senosios teisės žodžiai palikti kaip autoriaus parašyti.

Iš Kauno Savivaldybės Istorijos

SENOSIOS KAUNO PRIVILEGIJOS

Kaunas yra vienas seniausių Lietuvos miestų. Kada jis įkurtas ir kas jį įkūrė, tikrų istorinių žinių neturime. Istorininkas Teodoras Narbutas rašo, kad Kauną įkūręs Palemono sūnus Kaunas 1030 metais. Vadinasi, remdamiesi šia žinia, šiemet turėtume švęsti miesto *900 metų sukaktuves*. Tačiau, šio T. Narbuto tvirtinimo joki istoriniai šaltiniai neparemia. Tikrų istorinių žinių apie Kauną teturime vos nuo XIV amžiaus pradžios, kai prasidėjo nuolatinės lietuvių kovos su besiveržiančiais į Lietuvą kryžiuočiais. Tais laikais, matyti, Kauno gyvenimas daugiausia spietėsi apie pilį. Iki Žalgirio kovos, kai buvo sutriuškinta vokiečių kryžiuočių ordino galybė, negali būti jokios kalbos apie Kauno miesto, kaip miesto, gyvenimą. Beveik visą šimtmetį miestas buvo gaisrų ir kovų sūkury. Tiktai Vytauto laikais, po Žalgirio kovos, prasideda ramesnis Kauno gyvenimas.

Apskritai, Lietuvos miestų, tikra to žodžio prasme, atsiranda gan vėlai. Miestai nuo kaimų labai maža kuo tesiskyrė: tiek miestiečiai, tiek ir kaimiečiai dirbo žemę tomis pačiomis sąlygomis, vertėsi amatais. Kiek vėliau miestuose atsiranda prekymečių, kur susivažiuodavo apylinkės gyventojai savo prekių parduoti, dirbiniais pasikeisti ir nusipirkti tų prekių, kurių patys negalėjo pasigaminti, arba tų, kurių nebuvo net visame krašte. Miestuose vis daugiau atsiranda amatininkų, pirklių, kurie žemės dirbimą meta į šalį. Kaskart miestai įgyja vis daugiau reikšmės, pradeda augti. Miesto gyvenimas pradeda skirtis nuo kaimo gyvenimo. Kyla būtino reikalo kitaip susitvarkyti, nustatyti tam tikras tvarkos taisykles, teisės santykius su didžiuoju kunigaikščiu, kurio žemėje miestas stovėjo.

Kaip iš pradžių valdėsi miestai, turime labai maža žinių. Visi priklausė vieno bendro teismo, neturėjo savo teismų, atskiros savivaldybės įstaigos. Išaugus miestams XIV a. pabaigoje didesni iš jų

gauna vokiečių *magdeburgo* teisę, vadinasi, valdosi taip, kaip valdėsi Magdeburgo miestas. Ši teisė padėdavo miestams kilti, būdavo greit įskiepijama, miestams lengvai pritaikoma. Miestai be savivaldybės negalėjo būti, o Magdeburgo teisė duodavo gerą išorinę formą nė kiek nenaikindama vietos teisės ir papročių; miestiečius ji atleisdavo nuo įvairių pareigų.

Miesto valdomieji ir tvarkomieji organai susidarydavo iš vaito (vyr. burmistro), iš pradžių karaliaus skiriamo, ir 2, 4, 6, arba net 12 burmistrų, kurie būdavo renkami iš miesto tarybos narių tarpo. Vaitas su burmistrais ir tarybos nariais nagrinėdavo baudžiamąsias bylas dėl vagysčių, žmogžudysčių, muštynių, sužalojimų ir kitu nusižengimų. Magdeburgo teisė leido vaitui visišką teisę nusikaltėlius teisti ir bausti. Nepatenkintieji miestiečiai turėjo teisės kreiptis net į patį karalių. Tuo būdu, miestiečiai turėjo *savo teismą*, nepriklausė kitų teismų. Be to, vaitas su savo burmistrais ir tarybos nariais žiūrėjo miesto tvarkos, rūpinosi miesto pajamomis ir kitais dalykais.

Istorininko M. Balinskio liudijimu[1] Kaunui davęs Magdeburgo teisę Vytautas Didysis 1408 m. Visi Vytauto dokumentai žuvo Kaune gaisro metu, todėl šios Vytauto privilegijos teksto neturime. Tačiau, nėra jokių abejonių, kad Vytautas tikrai buvo davęs Kaunui Magdeburgo teisę, nes jau žinome, kad 1414 m. Kauno vaitu buvo Niclos Trintel,[3] vėliau Byleris. Kauno evangelikų konsistorijos archyve yra užsilikęs Vytauto 1408 m. vasario mėn. 14 d. privilegijos Kauno vokiečiams lenkiško vertimo nuorašas. Dėl šios privilegijos tikrumo yra įvairių nuomonių. Vokiečių istorininkai (Karge) mano, jog ši privilegija esanti tikra, bet kai kurie mūsų istorininkai (K. Jablonskis) įrodinėja, jog ji yra grynas falsifikatas,[4] sudarytas Jono Kazimiero laikais. Aš čia duosiu jos ištisą vertimą:

„Viešpaties vardu, Mes, Aleksandras Vytautas, Dievo malone Didysai Kunigaikštis Lietuvos, Rusų ir t.t., kad amžinai atmintumėte, skelbiame ir pranešame visiems, dabar gyvenantiems ir būsimiems žmonėms, kuriems tatai žinotina yra, kad pasigailėję sunaikinto mūsų Kauno miesto, visiems miestiečiams krikščionims, kurie yra ne lietuviai ir ne rusai, bet tikį senam krikščionių tikėjimui ir kurie yra ne pagonys, — šiuo raštu duodame Magdeburgo teisę su sąlyga, kad pagal ją, kaip yra įrašyta knygose, visus skyrelius ir t.t. saugotų ir kaip kituose miestuose šią teisę žiūrėtų ir jos laikytųsi. Taip pat nė vieno miestiečio, kuriems ši teisė duodama, negali niekas kitas teisti, o tik vaitas, kuris tam laikui iš dviejų bus išrinktas. Vaito nieks negali teisti, tik Mes arba Mūsų teismas, pašaukus jį mūsų raštu. Vaitas turi taip teisti, kaip yra teisiama kituose miestuose, apdovanotuose šia teise. Nė vienas mūsų

seniūnas arba seniūno padėjėjas neturi į šią teisę įsikišti arba tą Magdeburgo teisę mažinti, nebent tuo atsitikimu, jei kuris nors iš miestiečių, Magdeburgo teisėmis apdovanotų, turėtų bylą su lietuviais, rusais arba kitais, kurie tos teisės nepriklausė; tada ne pats vaitas, bet su kuriuo nors mūsų valdininku arba jo vietą užimančiu, tą bylą turi svarstyti ir spręsti taip, kad mūsų kunigaikštiškoji teisė nebūtų užgauta.

Be to, duodame ir dovanojame amžiniesiems laikams mūsų sunaikintam Kauno miestui, ypač vokiečiams miestiečiams, kurie pagal vokiečių Magdeburgo teisę gyvena; pirmiausia miesto svarstykles, gelumbės kirpyklą, vaško dirbtuvę, kruopų malūną su visu jų pelnu, kuris tik galėtų būti.

Taip pat duodame amžiniesiems laikams mūsų Kauno miestui ir miestiečiams, kurie, kaip jau minėta, ta teise naudojasi, anapus Nemuno Prūsų link pradedant Nemunu, kur Jėsės upė įteka į Nemuną, aukščiau Kauno, net iki Prūsų arba Vokiečių sienos, kad giriose trijų mylių pločiu Šešupės link miškus iškirstų, pasidarytų ariamų laukų ir pievų, tačiau su ta sąlyga, kad ta ariamoji žemė ir pievos, kurios yra mūsų arba lietuvių kaimiečių, gyvenančių apylinkės kaimuose panemuniais toje pačioje upės pusėje, kaip pakalnėje, taip ir į kalną einant — mūsų liktų mums, o kaimiečių — kaimiečiams. Tačiau kaimiečiai negali toliau miškų kirsti. Visi ariamieji laukai arba pievos ant kalno, mums arba kaimiečiams priklausomi, visa tat nuo dabar turi atitekti Kauno miestui. Jei kuris valstiečių . . . *(neįskaitoma)* . . . arba miške turėtų, taip pat turi sau gauti. Kad mūsų miestas kuriuo nors būdu pasitaisytų, duodame jam laisvę dešimčiai metų medžius statybai be mokesčio iš miško vežtis, nemokėti nė jokiam mūsų valdininkui mokesčių, ir jokių patarnavimų teikti. Tačiau, miške dovanotieji valakai su vaitu turi būti išmatuoti, kad po 10 metų nuo tų valakų mums mokėtų mokesčius, kaip yra įprasta kituose miestuose, kur pagal Magdeburgo teisę gyvena. Po 10 metų miestiečiai vieną kartą per metus, kaip yra įprasta kituose miestuose, nuo tų valakų turi mokėti mokestį, nuo sklypų po vieną grašį ir taip pat dešimčiai metų praėjus turi duoti donį (duoklę).

Taip pat statome sąlygą, kad vokiečiai nepriimtų nė vieno žmogaus iš Lietuvos arba Rusijos prie Magdeburgo teisės, nors gerai kartu gyventų ir net sutiktų apsikrikštyti, nebent mes patys jiems, t.y. lietuviams arba rusams, savo noru šia teise naudotis leistume. Jeigu kuris nors bajoras mieste ką pikta padarytų arba nusižengus būtų sučiuptas, tai teisti jį pagal vokiečių Magdeburgo teisę be mūsų seniūno žinios. Taip pat mūsų miestiečiai neturi mokėti didesnių

mokesčių nei mums, nei mūsų įpėdiniams Lietuvoje, bet taip kaip aukščiau minėta (išskyrus tik ypatingus atsitikimus). Dar leidžiame Kauno miestui turėti aštuonių dienų turgus: vieną šv. Onos dieną, antrą — Žolinių. Kad geriau užtikrintų, įsakėme pridėti mūsų antspaudą ir mūsų Tarybos parašus: Monvidas, Vilniaus seniūnas, Čupruna, mūsų maršalas, Widementes Tallewamis, Conrad Frankebergk ir Hinze Bischofswalde ir kitų patikimų žmonių. Duota Birštone ketvirtadienį, šv. Valentino dieną, tūkstantis keturi šimtai aštuntais metais."

Kiek ši privilegija yra tikra, nesiimu spręsti. Tačiau, ji yra labai charakteringa. Iš šios privilegijos matome miestiečių santykius su vaito teismu, Vytauto rūpinimąsi žemės ūkio reikalais, ypač pelno dalykų priskyrimas Kauno miestui.

Miestams pagerinti ir jiems pataisyti, apskritai buvo duodami įvairūs pelno dalykai. Miestiečiai gaudavo teisę statydintis rotušę, jos apatiniuose aukštuose laikyti manufaktūros krautuvę, tam tikrą kambarį gelumbei kirpti, saikuojamąją statinę biralams ir varinę (toks indas) skysčiams saikuoti. Kur atvažiuodavo daugiau pirklių, miestams buvo duodama teisė turėti miesto svarstykles įvairioms prekėms sverti, vaškui tirpdyti būstą ir tam tikrą būstą, kur iš vaško buvo liejamos formos, ant kurių buvo dedami antspaudai. Toks paruoštas vaškas buvo gabenamas ir į užsienius. Iš tų visų dalykų miestas turėdavo pajamų. Gauti pinigai buvo leidžiami miestui tvarkyti ir mokami tam tikri mokesčiai valstybės iždui.

Turgai buvo leidžiami daryti ir vietos reikalams ir svetimšaliams pirkliams nusipirkti reikalingų prekių į užsienius gabenti. Todėl, pirklių santykiai su miestiečiais taip pat būdavo nustatomi. Vytautas ypatingai daug rūpinosi šį dalyką tinkamai ant kojų pastatyti. Kviesdavo iš užsienių pirklių, amatininkų, suteikdavo jiems įvairių lengvatų, kad jie apsigyvenę mieste prisidėtų prie miesto augimo. Ir Vytauto sumanymas atsiekė tikslą: Kaunas atgijo, tapo žymus prekybos centras, privažiuodavo didesniais laivais vokiečių pirklių, greit net įsikūrė vokiečių pirklių kontora. Kildavo nesusipratimų svetimšalių pirklių su kauniškiais, todėl savus pirklius globojo. Šiemet rudenį Karaliaučiaus archyvo dokumentų tarpe[5] pavyko man surasti Vytauto rašto nuorašą dėl Kauno pirklių skriaudimo. Raštas rašytas sena vokiečių kalba. Štai lietuviškas teksto vertimas:

„Aleksandras kitaip Vytautas Dievo malone Didysai Lietuvos Kunigaikštis ir t.t. Mūsų sužinota ir patirta, kad svetimi pirkliai mūsų Kauno miestiečiams daug nuostolių daro ir trukdo jų teises savo pirkliavimu. Todėl mes jiems paliekame vokiečių teisę ir uždraudžiame visiems svetimšaliams Kaune pirkinėti ir pardavinėti prekes kitaip, negu

yra teisėta ir įprasta kituose miestuose, kurie naudojasi ta pačia vokiečių teise. Bet kas tai daro, tas tedaro savo atsakomybe. Duota Gardine prieš šv. Andriejaus dieną, tūkstantis keturi šimtai keturiasdešimt antrais metais".

Šio rašto data yra klaidinga, nes Vytautas mirė 1430 m. Raštas yra išlikęs viename pranešime apie diplomatines derybas 1443 m. rugsėjo mėn. 27 d. Vyr. mistro Konrado von Erlichshausen su lietuvių pasiuntiniais (Didžiojo kunigaikščio maršalu ir Vilniaus burmistru). Greičiausia raštininkas datą bus suklaidinęs.

Taigi Vytautas pirmas padėjo Kauno miestui pamatus, ypatingai rūpinosi juo ir globojo. Kaunas pakeltas iš griuvėsių. Čia dažnai ir pats Vytautas lankydavos, šaukdavo suvažiavimus su Ordino vyresniaisiais, pasirašydavo įvairias taikos sutartis ir t.t. Vienas flamandų keliauninkas Gilbert de Lannoy savo kelionės knygoje aprašo, kad 1413 m. matęs didelį, anų laikų supratimu, miestą Kauną, kuris buvo apsuptas mūru ir turėjo gražią didelę pilį paupyje.[6]

Mirus Vytautui, Žygimantas taip pat rūpinosi Kauno miestu, atnaujino Vytauto duotąsias privilegijas. Kada ši privilegija buvo duota Kaunui ir koks jos buvo turinys, neliko jokių pėdsakų. Tiktai iš 1463 m. Kazimiero privilegijos matyti, kad Žygimantas buvo davęs Kaunui privilegiją, bet ji sudegusi gaisro metu. Pirmoji privilegija Kauno miestui po Vytauto yra išlikusi Kazimiero 1463 metų privilegija. Iš jos matyti, kad ir Kazimieras anksčiau buvo davęs Kaunui privilegiją, tačiau ir ši kartu su kitais dokumentais sudegusi. 1463 m. gegužės mėn. 26 d. Kazimiero privilegija buvo rašyta lotyniškai, tačiau išliko tik tos privilegijos tų pačių laikų vertimas senovės rusų kalba. Vertimas rašytas taip pat pergamente. Lotyniškoji privilegija tuo tarpu nežinia kur dingusi. Kauno evangelikų konsistorijos archyve yra tik maža ištrauka iš lotyniškojo originalo. Čia duosiu ištisą privilegijos vertimą:

„Tegu būna Dievo vardu. Amen. Pakitėjus aplinkybėms, iš teisybės reikia imtis naujų priemonių (vaistų).

Todėl, kad amžinai apie tą dalyką atmintumėte, mes, Kazimieras, Dievo malone Lenkų karalius, Didysai Lietuvių, Rusų kunigaikštis, valdovas ir įpėdinis, — šiuo raštu pranešame dabar gyvenantiems ir vėliau būsimiems, kurie ilgainiui sužinos apie šį mūsų raštą, jog nelaimingą valandą mūsų Kauno miestas buvo ugnimi sudegintas ir tai pridarė šio miesto gyventojams didžiulių nuostolių. Ir šio miesto gyventojų teisės, laisvės, dovanos, dovanojimai ir privilegijos, kurios mūsų tėvų Didžiųjų kunigaikščių Aleksandro arba Vytauto, Zigmanto, — mielųjų senuolių mūsų, — buvo duotos, ugnimi yra sudegintos. Tos privilegijos, teisės, laisvės, dovanos ir dovanojimai tikraisiais mūsų

raštais tikrai buvo paliudyti ir patvirtinti minėtiems miestiečiams naudotis. Ir kitas malonybes, kurias mes, mūsų malone, esame davę ir dovanoję miestui, minėtoji ugnis sudegino.

O todėl mes, rūpindamies mūsų valdiniais, kad sumažintume jų nelaimę, kad mūsų dabartinio valdymo laikais jie galėtų turėti patogiausių gyventi sąlygų ir priemonių, maloningai pasigailėdami dėl jų nelaimės ir susimildami dėl jų nuolankių prašymų atnaujinti jiems teises, laisves, dovanas, dovanojimus ir privilegijas ir atitaisyti jas dėl mūsų gailestingumo, kurį mūsų širdis turi mūsų valdiniams, — nusprendėme geroje ir išmintingoje mūsų spirilatų ir bajorų taryboje tas visas privilegijas atnaujinti ir atitaisyti. Ir todėl duodamus raštus atnaujiname ir duodame naujai ištaisytus.

Todėl visų pirmiausia visiems bendrai, ir ypač minėtojo miesto gyventojams, išpažįstantiems tikrąjį visuotinį krikščionių, Romos priklausomą tikėjimą, įrodydami savo malonę, duodame, dovanojame ir įteikiame vokiečių Magdeburgo teisę, kad ji būtų naudojama, palaikoma ir vykdoma taip, kaip ir kituose miestuose kad yra dovanojama mūsų valdiniams ir vykdoma. Ta teise turi būti vaduojamasi ir ji turi būti vykdoma visuose skyriuose ir punktuose visų gyventojų, suderinant su papročiais ir kitomis esamomis doromis taisyklėmis taip, kaip reikiant.

Ir vaitas, kuriam teks teisti, kad galėtų ir turėtų ieškovą ir atsakovą taikyti, ir nuteisti, ir nubausti, remdamasis veikiančiąją teise, esamąja minėtosios teisės knygose. Bet mūsų seniūnas, kuris skiriamas yra teismui, į tą teisę negali kištis, taip pat ir vietininkas, — dėl kurio nors atsitikimo arba pramanytos priežasties, — dėl mušimo, dėl baudimo ir pinigais baudimo. Bet jei atsitiks, kad kuris nors iš mūsų valdinių — bajorų arba kaimiečių bylinėsis ar susivaidys dėl skriaudos ar dėl teisių peržengimo su to paties miesto gyventoju, tada seniūnas arba jo vietininkas gali būti teisme ir turi teisti iš minėtosios rašytinės teisės esmės. Jeigu kuris nors miesto bajoras nusidės kuo nors prieš miesto papročius ir teises arba savavališkai pasielgs, jeigu peržengs teisę, suardys tvarką, ir šitaip nusižengus ar nusidėjus bus pagautas ar apkaltintas, tada jisai yra teistinas ir baustinas ne iš minėtosios vokiečių teisės esmės, bet turi būti, remiantis nusistovėjusiais mūsų Didžiosios kunigaikštystės žemių papročiais, atiduotas seniūno teismui, išskyrus tam tikro mūsų įsakymo ar paliepimo arba seniūno įsakymo atsitikimus, ir bus patrauktas tieson minėtąja teise. Bet miestiečiai bendrai visi ir kiekvienas skyrium jokio kito teismo, išskyrus vaito tarybininkų teismą, arba vaito teismą, neturi klausyti, nebent tiktai

kada juos ar kai ką jų reiktų prieš Mūsų Didybės Sostą tam tikrai viešais mūsų raštais atšaukti ar pašaukti, jeigu jie nepanorėtų klausyti teismo ir suteiktosios jiems teisės, ir kurie atsišauktų (apeliuotų) į mus, tai tais atsitikimais mes norime būti tinkamu ir aukščiausiu teisėju, sekdami gerais mūsų tėvų pavyzdžiais.

Minėtajam miestui ir mūsų miestiečiams duodame, dovanojame, teikiame miesto svarstykles, vaško lydymą, gelumbės kirpimą, vežiojimo mokestį, kad jie galėtų visuomenės lėšomis naudotis savo reikalams, kaip jiems pasirodys naudingiausia, jųjų naudai mes duodame.

Taip pat, prisidėdami prie mūsų tėvų dovanojimų, teikiame aukščiau minėtą Magdeburgo teisę miestui ir tiems miestiečiams, kurie antroje Nemuno upės pusėje turi Prūsų linkui miškų, giraičių, laukų, pievų, krūmynų, gluosnynų, pradedant nuo tos Nemuno upės vietos, kur Jiesės upelis įteka į aukščiau minėtą Nemuno upę, kiek aukščiau už tą vietą, kur stovi Kauno miestas, ir dar žemiau Nemuno upe net iki Kgocveda,[8] o platumas — trijų mylių nuo Nemuno upės toliau iki Šešupės. Minėtuose miškuose, giraitėse, krūmynuose ir kitose jiems reikalingose vietose jie gali turėtų ariamųjų žemių, pievų, trobesių ir kitų dalykų, reikalingų žmogaus gyvenimui; taip pat sėti ir statyti. Bet jeigu kai kurios pievos, laukai ar dirbamoji žemė buvo priklausomos iš senų laikų mums arba kaimiečiams, tai tegu lieka taip priklausant ir dabar ir būsimiems laikams. O tie kaimiečiai, kurie iš seno gyveno įsikūrę prie Nemuno upės pakalnėje ir ant kalno, gali dirbti avilius ir traukti inkilus aukščiau minėtuose miškuose, giraitėse, šiluose. Remiantis mūsų krašto papročiais minėtieji miestiečiai, kaip yra pasakyta jiems duotoje Magdeburgo teisėje, turi mokėti mums ir paskui mūsų įpėdiniams činšą ir mokesčius už aukščiau minėtą dirbamą žemę, o nuo kiekvieno jų namo turi mokėti kiekvienas po vieną grašį. Taip pat miestiečiai turi duoti ir mokėti mokesčius, kaip yra aukščiau minėtoje teisėje parašyta, o mūsų reikalams ir mūsų žemių naudai visi bendrai ir kiekvienas skyrium gyvenąs, turi duoti pagalbą mūsų reikalams pagal savo išgales.

Jeigu kuris nors lietuvis, rusas ar kitos kurios nors kilmės žmogus norėtų prisidėti prie aukščiau paminėtos Magdeburgo teisės ir tapti minėto miesto piliečiu, tai jie gali būti priimami mums atskirai leidus. Tatai bus teisinga, ir turi būti daroma visiems bendrai ir kiekvienam skyrium.

Miestiečiams duodame kartą per metus turgų Panelės Marijos į Dangų Ėmimo dieną, kad jie turėtų jį ir galėtų į jį kviesti žmones. Tas turgus turi tęstis aštuonias dienas. Neatsilikdami ir sekdami mūsų bočių

pavyzdžiu, visus šiuos dalykus davėme ir dovanojome bendrai ir kiekvieną skyrium, duodame ir dovanojame šiuo dabartiniu raštu.

Be to, kad visus aukščiau minėtus dalykus paliudytų, sutvirtintų ir duotų galią, mes šiuo raštu duodame paliudijimus, patvirtinimus ir sutvirtinimus.

Taip pat pabrėžiame ir sakome, kad joks svetimšalis negali prekiauti, pirkti ar parduoti arba turėti kokią nors laisvą prekybą arba mainą su kuo nors. Tatai daryti gali tiktai remiantis tais papročiais, kurie yra parašyti minėtoje Magdeburgo teisėje arba kur ne kur mūsų taisyklėse ar kitų miestų papročių teisėje, kurių visi laikosi. Kas išsaugota ir ko yra laikomasi, tatai ir aukščiau paminėto miesto papročiuose turi būti saugojama ir laikomasi.

Tie mūsų laukai ir pievos ilgiu nuo miesto iki Girstupio upelio, o pločiu nuo Nemuno iki kalno, stovinčio palei Nerį, duodame tam pačiam miestui ir miestiečiams ganykloms arba išvarai. Kaip mes paskyrėme, davėme, dovanojome, taip ir dabar skiriame, duodame ir dovanojame amžiniesiems laikams šiuo dabartiniu raštu, prie kurio yra mūsų antspaudas prikabintas.

Rašyta ir duota Gardine tūkstantis keturi šimtai šešiasdešimt trečiais metais, penktadienį, Išganytojaus į Dangų Žengimo dieną. Šį raštą sudarant dalyvavo: garbingas ponas Kristus, kun. tėvas Mikalojus, Vilniaus vyskupas ir garbingi kilnūs bajorai: Jurgis Semenovičius, Jonas ir Jurgis Lungvenevičiai, kunigaikščiai, Mikalojus Kęsgailavičius, Vilniaus vaivada ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės kancleris, Andriejus Sakovičius, Trakų vaivada, Ivaška Veževičius, Smolensko vaivada, Radilo Ostirovičius, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės maršalas, Aleksiejus Sudimontovičius, Polocko vaivada, Stanislovas Sudivoievičius, Gardino vaivada, Stanislovas Mardosas, Kauno seniūnas, Mikalojus Nemirovičius, Vitebsko vietininkas ir kt. daugybė svietiškių, žemiečių ir bajorų iš visos Didžiosios Kunigaikštystės".

Iš šios privilegijos matome, kad vaitas buvo kartu ir teisėjas. Jisai turėdavo besibylinėjančius taikyti ir bausti. Seniūnas neturėjo teisės kištis į miestiečių bylas, nebent bajoras ar kaimietis, ne miesto gyventojai, turėtų bylą su miestiečiais. Kaune, kaip matyti iš šios privilegijos, nusikaltėliai buvo baudžiami ne tik einant Magdeburgo teise, bet ir krašte įsigalėjusiais papročiais. Kituose miestuose, kur būdavo duodama Magdeburgo teisė, būdavo žymima, kad karalius pakeičia visas kitas teises ir visus papročius, kurie neatitinka Magdeburgo teisę. Miestiečiai turėjo teisę apeliuoti karaliaus teismui arba net pačiam karaliui. Miestui duota keletas pajamų šaltinių, nustatyti mokesčiai. Jei kas norėdavo tapti miestiečiu, turėdavo gauti karaliaus

leidimą. Miestiečiams duotas turgus aštuonioms dienoms. Pirkliai atvažiavėliai turėjo griežtai laikytis Magdeburgo teisės nuostatų. Taip pat nemažos reikšmės turėjo paskyrimas miestui ganyklų.

Taigi jau Kazimiero laikais Kauno miesto savivaldybė gerokai tvarkėsi ir miesto gyvenimas ėjo Magdeburgo teisės nustatytomis gairėmis. Prekyba kilo. Kaune gyveno daug vokiečių pirklių, kurie su laiku natūralizavosi, tapo Lietuvos piliečiais. Jų reikalai sutapo su vietos pirklių reikalais. Prūsai tapo jiems užsienis. Stengėsi pildyti privilegijas ir taip apsiprato su vietos gyvenimu, jog vokiečiai dažnai būdavo net burmistrais. Naujai atvykusius vokiečius Kazimieras kiek varžydavo, neleisdavo mieste įsigyti nejudomo turto.

Pats Kazimieras 1464 m. gyveno Kaune su savo šeimyna, kuomet krašte siautė maras.

KAUNO MIESTO SAVIVALDYBĖ XVI AMŽIUJE

Mirus Kazimierui Jogailaičiui, 1492 metais užėmė jo sostą sūnus Aleksandras. Kaip jo pirmtakūnai, taip ir jis rūpinosi Kauno miesto tarpimu. Aleksandro duotosios Kauno miestui privilegijos teksto neturime. Yra tik žinoma, kad jis 1492 metais patvirtino visas anksčiau duotąsias Kaunui teises ir privilegijas, leido laisvą prekybą mieste, tik vieniems žydams uždraudė ne tiktai prekiauti Kaune, bet ir gyventi jame.[9] Be to, buvo įsteigta prekių sandėlių ir padidintas mugių skaičius.

Gal tūlam įdomu būtų sužinoti, kodėl gi žydai buvo išvaryti iš Kauno ir kodėl jiems buvo uždrausta prekiaut? Kaip yra žinoma, Kauno pirklių tarpe daugiausia buvo vokiečių. Prūsai dar XIV amžiaus pradžioje (1309 m.) ir vėliau atskirais įsakymais buvo uždraudę *žydams įvažiuoti į jų žemę,* nes Ordinas pats norėjo turėti prekybą savo rankose. Į žydus žiūrėta, kaip į konkurentus. Lenkuose buvo visai kitaip: ten žydai galėdavo laisvai prekiauti, gaudavo iš karalių net įvairių privilegijų (karaliai, žinoma, buvo suinteresuoti prekyba, nes gaudavo daugiau mokesčių, kartais iš stambesnių žydų pirklių ir paskolų). Karaliai gindavo žydų pirklių reikalus, parūpindavo leidimų įvažiuoti žydams į Prūsus, bet vietos pirkliai (nežydai) ir dvasiškiai stengėsi mažinti žydų pirklių teises. Kaunas buvo didelėje Hanzos įtakoje, todėl čia žydams pirkliams ypač buvo sunku. Kauno miestiečiai

iškovojo iš Aleksandro privilegiją, kad žydams būtų uždrausta ne tiktai prekiauti, bet ir gyventi Kaune. Kauno miestiečiai stropiai sekė šį karaliaus įsakymą. Žydai buvo priversti išsikraustyti. Tik vienas žydas, Abraomas *Juzefovičius,* ištrėmimo metu priėmęs katalikų tikėjimą, gyveno Kaune. Vėliau (1507 m.) Juzefovičius nuomojo Kauno, Smolensko ir Minsko muitines, buvo kurį laiką Kauno ir Smolensko seniūnu (capitaneus) ir Minsko vaitu (advocatus). Gavęs bajorystę, tapo Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės iždininku (mūsiškai — finansų ministeriu).

Žydų ištrėmimas neilgai truko: jau 1503 metais Aleksandras *atšaukė* savo įsakymą ir leido žydams grįžti į senas gyvenamas vietas. Konfiskuotas turtas buvo grąžintas.

Karaliaus Žygimanto II (1507-1548 m.) viešpatavimo metu Kaunas tampa *žymus prekybos miestas.* Dar Kazimiero laikais (1445 m.) Kaune įsikūrusi *vokiečių prekybos kontora* nenustoja dirbusi. Prekyba su Dancigu eina smarkiu tempu. Kauno pirklių žymią dalį sudarė vokiečiai, kurie ilgainiui tapo tikri Lietuvos piliečiai, saugojo karalių duotąsias privilegijas, rūpinosi Kauno miesto gerove. Dabar jų ir senosios tėvynės interesai buvo priešingi. Žymi dalis tų laikų burmistrų ir tarybininkų buvo vokiečiai. Žygimantas rūpinosi kauniškius pirklius apsaugoti nuo svetimųjų antplūdžio, todėl 1507 m. uždraudė visiems *atvažiavėliams pirkliams* — krikščionims, žydams ar kitų kurių nors sektų — nepriklausantiems miesto teisei ir nemokantiems mokesčių lygiai su kauniškiais, *turėti Kaune namus ir apsigyventi.*[10]

Kauno pirkliai rūpinasi tvarkyti Nemuno vagą, kad laivai galėtų laisvai plaukioti, skundžiasi vokiečiais, kad jie savo pusėje Nemuno vagos nežiūri, bet ir savo tarpe nepasižymi geru sugyvenimu. Nesusipratimai tarp Kauno ir Vilniaus pirklių trukdė prekybą. Daugiausia kildavo nesusipratimų plukdant sielius ir įvairias prekes Nerim. Neryje buvo daug užtvarų. Užtvarų savininkai nepraleisdavo prekių pro užtvaras be mokesčio. Nors Kazimieras ir Aleksandras buvo uždraudę užtvarininkams imti savo naudai bet kokius mokesčius, bet greitai užtvarininkai „pamiršo" karalių draudimus. Negalėjo pirkliai išsisukti ir sausais keliais. Vilniaus pirkliai pasiskundė karaliui Žygimantui, kurs 1535 metų raštu *leidžia vilniečiams laisvai, visiškai nesiklausiant kauniškių leidimo,* išvežti ir parsivežti prekes per Kauno žemes, laisvai plukdyti prekes abiejomis upėmis (Nemunu ir Nerim), prekes iškrauti, padėti Kauno sandėliuose ir kur norint parduoti jas. Kad šis įsakymas būtų vykdomas, Žygimantas paskyrė tam tikrą komisiją, susidedančią iš Kauno miesto atstovų, keturių vilniečių (Martyno *Stulbičio,* Jarmoliejaus *Glocovičiaus,* Martyno *Nestzyvko* ir Jono

Milnyko), Trakų vaito *Jokūbo* ir burmistro Jono *Tolonkovskio,* Gardino tarybininko Povilo *Bagdonavičiaus,* Žąslių? (Szosly) vaito *Jurgio.* Dancigo miesto atstovų Konrado *Klippingk* ir Tomo *Rosth.* Karalius iš savo pusės delegavo Andrių *Michailovičių* ir maršalą *Coszirskį.*[11]

Iš šio dokumento matyti, kad pro Kauną ėjo prekyba ne tiktai iš Vilniaus, bet iš Gardino ir Trakų į Dancigą. Tatai rodo suinteresuotų miestų mišrioji komisija.

1537 metais Kauną žymiai sunaikino gaisras. Nukentėję gyventojai buvo atleisti ketveriems metams nuo kapčiznos ir kitų mokesčių.[12]

Viena iš didžiausių ir turiningiausių Žygimanto II privilegijų Kauno miestui yra 1540 m. liepos mėn. 17 d. privilegija.[13] Kadangi ši privilegija yra gan ilga ir visas jos vertimo tekstas užimtų daug vietos, todėl čia duosiu tik santrauką.

Šiai privilegijai pradžią yra davę Kauno miestiečiai. Privilegijos įžangoje minima, kad Kauno miestiečiai skundėsi karaliui vaitu Jokūbu *Mačkovičium* ir jo tikruoju broliu Andrium, kurie nesilaiką karaliaus duotųjų ir patvirtintųjų privilegijų — pasisavinę miesto laukus, pievas, miškus ir krūmus, duotus Kauno miestui naudotis, bendrąsias ganyklas, pievas ir dirvas, be to, nemoką jokių mokesčių. Karalius šiuo skundu sujaudintas ir pritariamas karalienės *Bonos, kuri patį Kauno miestą su pilimi, žeme ir kitais karališkais turtais buvo pirkusi* iš bajoro Grigorijaus, Grigorijaus sūnaus, *Oščekovičiaus,* — pavedė šį dalyką ištirti teismui ir ištyrus referuoti.[14] Todėl karalius nutaria ir nustato:

Didikų ir karaliaus žmonių žemės, esančios tarp visuomeninių žemių, paliekamos tose pačiose ribose.

Magistratas ir kiti piliečiai, dabar gyveną ir būsimieji, iš savo ūkių nuo kiekvieno arklo turi mokėti po vieną kapą lietuviškų grašių. Pinigai turi būti įmokami iždui per šv. Martyno šventę.

Uždrausta kirsti ir naikinti visuomeniški miškai, duoti bendrai miestui naudotis. Leidžiama ganyti galvijus, arklius ir jungus tik tose ribose, kurios buvo pažymėtos karaliaus privilegijoje.

Viešieji kanalai (canale civile), esą prie Andriaus ir Jokūbo *Mačkovičių* namų, kad vanduo ir nešvarumai laisvai galėtų bėgti iš miesto, turi būti valomi miesto lėšomis.

Visi testamentai turi būti įrašomi į miesto knygas. Išduodami testamentai turi būti antspauduojami. Už testamento surašymą turtingieji turi mokėti po vieną floreną, t.y. 30 grašių, o neturtingieji — dvylika, dešimts arba šešis grašius, kiek išgali.

Kauno piliečiai kartu su magistratu turi įsteigti prisiekusiųjų *brokuotojų* komisiją, kuri tikrintų prekes, plukdomas upėmis į Prūsus, nustatytų kainas ir tikrintų saikus, kad teisingi būtų.

Kauno piliečiai ir magistratas turi sutvarkyti apleistą plytinę, kad ja galėtų naudotis miestas ir gyventojai savo namams ir tvirtovei statyti bei taisyti.[15]

Magistratui pavedama žiūrėti, kad Kauno piliečiai negalėtų laisvai pirktis jokių prekių nei maisto produktų Prūsų miestų rinkose, nebent tiktai tų pirklių namuose, su kuriais mainomasi prekėmis arba kurie prekiauja Kaune. Taip pat ir Prūsų pirkliams uždrausta pirktis prekių rinkose, o tik pas Kauno pirklius. Kas nesilaikys šio įsakymo ir pirksis ką nors rinkoje, tas bus baudžiamas — jo prekės bus konfiskuojamos.

Visos miesto pajamos turi būti uoliai surinktos ir į knygas įrašytos. Pajamos gali būti naudojamos tik miesto reikalams ir tam tikra dalis turi būti duodama iždui. Privatiems reikalams miesto pajamomis naudotis draudžiama. Miesto pajamų šaltiniai: 1. *už svėrimą daiktų ir prekių* (viešosios svarstyklės), 2. *už vietą, kur vaškas tirpinamas,* 3. *už saikus, kuriais saikuojami javai ir midus,* 4. iš *mėsininkų,* 5. iš *degtinės* ir *vyno pardavėjų,* 6. *iš druskos, duonos, silkių, žuvų, paukščių, audinių* ir *medžiagos pardavėjų,* 7. *pelnas už krautuves,* miesto išnuomotas privatiems asmenims. Magistratas, eidamas Vilniaus miesto papročiais, kasmet šv. Martyno dieną turi paruošti apyskaitą. Miesto pajamos turi būti naudojamos miestui tvarkyti, rotušei ir kitiems bendriems miesto reikalams.

Visi namai ir sklypai turi būti apgyvendinti bei išnuomoti. Jei kuris nors kaunietis savo namų neapgyvendins ir sklypų neišnuomos per vienerius metus ir šešias savaites, tai namai ir sklypai pereis Kunigaikštystės žinion ir magistratas, praslinkus vieneriems metams ir šešioms savaitėms, galės tuščius namus ar sklypus išnuomoti tiems, kurie panorės juose apsigyventi ar tuščius sklypus apstatyti.

Burmistrai, tarybininkai ir kiti miesto valdininkai turi laikytis Magdeburgo teisės. Nesilaiką šios teisės bus teisiami karaliaus teismo.

Abu broliai ar pusbroliai negali užimti vietos nei magistrate nei kitose įstaigose, išskyrus brolius *Mačkovičius* (Andrius ir Jokūbas), kuriuos tvirtina jų pareigose iki gyvos galvos.

Vaitas ar jo pavaduotojas, spręsdamas civiles bylas, turi svarstyti vietine kalba, t.y. *lenkų* ar *lietuvių.* Sprendimus ir nutarimus turi aiškinti žmonėms taip pat *lenkiškai* ar *lietuviškai,* o į knygas *įrašyti,* ištraukas ar nuorašus duoti — *lotyniškai.*

Vienas vaitas be kitų teismo valdininkų, išskyrus mažus nusikaltimus, neturi teisės nusižengusį pilietį bausti ar dovanoti jam bausmę.

Nė vienas pilietis negali atsipalaiduoti nuo pilietinių teisių ir pereiti kurio nors dvasiškio ar pasauliečio valdžion.

Kauno miesto piliečiams amžiniems laikams *paliekama senovinė laisva žvejyba upėse* (miesto ribose pagal nustatytas taisykles) per metus dešimčia tinklų: 5 tinklais — Nemune ir 5 tinklais — Neryje.

Kauniečiai, einant senovės papročiu, gali turėti *nuosavą laivelį* Nemunu plaukioti prie Kauno miesto. Laiveliu gali naudotis tik jo savininkai su šeimyna. Laiveliu gali keltis per Nemuną su savo daiktais, arkliais ir pavaldiniais. Svetimšaliai neturi teisės turėti laivelių.

Sala, esanti už Fratrum Minorum bažnyčios (dab. seminarijos bažnyčios vietoje), tarp Nemuno ir Neries upių, kur pirmiau buvo *baltinami audiniai,* ir kurią kaip apleistą pasisavino vaitas, — vėl turi būti *grąžinta* miesto naudai ir patogumui.

Kad apsaugotų Kauno miestą nuo dažnų gaisrų, degtinės *varykla ir pirtys* turi būti statomos už miesto, patogioje vietoje. Pajamos turi būti duodamos miesto kasai.

Be karaliaus Žygimanto, privilegiją dar pasirašė: *Povilas,* Alšėnų vadas, Jurgis *Siemionovičius* Vilniaus vyskupas, Jonas Mikalojus *Radvila,* Žemaičių seniūnas (Capitaneus), Jonas *Hlebovičius* — Polocko, Stanislovas *Gostautas* (Gastoldo) — Naugardo, Matas *Ktočko* — Vitebsko, Jonas *Sapiega,* Jonas *Gronostay* — Mscibovijos ir Slanimo iždininkas ir kt.

1541 m. karalius Žygimantas II dar griežčiau suvaržė svetimšalius pirklius, o Kauno pirklius *atleido* nuo muitų (visoms prekėms) visoje Lietuvoje ir Lenkijoje.

Karalių globojama prekyba plėtėsi, Kauno miestas augo ir savivaldybė kaskart vis labiau tobulinosi. Pagaliau, realizuojamas dar anksčiau kilęs sumanymas statydintis rotušę. Iš Vilniaus parsikviečiamas architektas Benediktas *Chainauskas* ir 1542 m. liepos mėn. 28 d. iškilmingai pašventinami mūrinės rotušės pamatai.

Kad Kauno prekyba galėtų kaskart labiau stiprėti vietos pirkliai buvo globojami ir saugojami nuo svetimšalių pirklių, neteisėtai prekiaujančių, konkurencijos. Jau iš Žygimanto I privilegijų Kauno miestui žinome, kad su šiuo dalyku kauniškių smarkiai kovota. Tačiau, svetimšaliai pirkliai nuolat prasilenkdavo su karalių nuostatais. Žygimanto Augusto laikais Kauno vaitas ir burmistrai visų miestiečių vardu vėl skundėsi, kad svetimšaliai pirkliai, neturį laiškų nei iš karaliaus pirmtakūnų, nei iš paties karaliaus Žygimanto Augusto, savavališkai važinėja po Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės karališkus ir nekarališkus miestus bei kaimus, kur dar Magdeburgo teisės nėra, prekiauja, tuo daro kraštui daug nuostolių, sunkumų ir laužo karališkų privilegijų stiprybę. Be to, dar skundėsi, kad iš kauniškių pirklių kituose miestuose

ar kaimuose už vežamas prekes imamas muitas ir rinkliavos Kauniškiams esanti nemaža skriauda ir nuostolis.

Karalius Žygimantas Augustas 1547 metų raštu griežtai įsako visiems Žemaičių žemės kunigaikščiams, vyskupams, vaivadoms, seniūnams, tijūnams ir kt. Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės bajorams, kaip pasauliečiams taip ir dvasiškiams, kad karališkos privilegijos būtų griežtai saugomos ir kad svetimšaliams pirkliams, neturintiems karaliaus raštų, draudžiama prekiauti, parduoti ar ką nors pirkti nei karališkuose miestuose, nei nekarališkuose miestuose ir kaimuoe, kur nėra Magdeburgo teisės. Leidžiama prekiauti tik *Kauno mieste ir tik su Kauno miestiečiais.* Taip pat įsakoma visiems aukščiau minėtiems, kad kauniškiams, bevežant prekes ir daiktus per karališkas žemes bei miestus, kuriuos jie turi iš karaliaus ir per jų nuosavus miestus ir kaimus, nebūtų imamas *joks muitas.* Kauno pirkliai iš seno tokio muito nėra mokėję ir neturi mokėti.[16]

Patys Kauno pirkliai rūpinosi, kad jų prekės *visiškai laisvai* galėtų būti gabenamos, bet *tos pačios visiškos laisvės nenorėjo pripažinti* kitų miestų pirkliams. Pavyzdžiui, Vilniaus pirkliai buvo verčiami vežamas pro Kauną prekes tikrinti ir už tikrinimą mokėti Kauno magistratui muitą. Žygimantas Augustas 1552 metų raštu uždraudė Vilniaus pirklių varžymą, įsakė neversti prekių tikrinti, nedaryti vilniečiams jokių sunkenybių ir leisti *laisvai* jiems prekiauti Kaune. Nebegalėdami varžyti Vilniaus pirklių, kauniškiai *varžo Trakų žydus, totorius ir kitus pirklius,* vykstančiu į Kauną. 1579 m. karalius Steponas Batoras įsakė Kauno burmistrui ir miestiečiams, kad netrukdytų Trakų pirkliams prekiauti Kauno biržoje. Ir šis karaliaus įsakymas maža tepadėjo. Trakų žydų bendruomenės galva Aronas *Šliomovičius* vėl skundėsi karaliui. Karalius 1589 metų raštu įsakė kunigaikščiui Albrechtui *Radvilai* žiūrėti, kad Kauno pirkliai netrukdytų Trakų žydams prekiauti Kaune. Įvairių nesusipratimų pirklių tarpe pasitaikydavo ir vėliau. Kauno magistrato knygose randame daug įvairių skundų ir bylų su Karaliaučiaus druskos pirkliais ir kitais. Tų laikų magistrato darbų eilėje žymią dalį užėmė Kauno prekybos tvarkymas.

Dar vienas įdomus dalykas vertėtų paminėti, tai 1579 m. gegužės mėn. 15 d. karaliaus Stepono Batoro komisijos protokolo ištrauka, kur vieningumo dėlei *visų tautybių Kauno gyventojai* (lietuviai, vokiečiai, lenkai ir rusai) *turi vadintis lietuviais.* Kuriais sumetimais šis nutarimas buvo padarytas, sunku kas nors tikra pasakyti, nes 1584 metų gegužės mėn. 31 d. privilegijoje, kur leidžiama Kauno miestiečiams išsirinkti iš savo tarpo keturius gerai *žinančius* įstatymus kandidatus į burmistrus, kurių vienas paties karaliaus nuožiūra bus paskirtas ir patvirtintas vaitu,

— vėl lyg skiriami lietuviai nuo vokiečių. Privilegijoje pasakyta, kad kandidatai gali būti asmens *lietuvių* arba *vokiečių kilmės* (tam Lithuanicae quam Germanicae gentis).[17]

1588 ir 1589 m. Žemaičiuose siautęs maras palietė ir Kauną. Be to, 1590 m. gaisras sunaikino miestą. Kaunas greitai atsigriebia, prekyba klestėte klesti; atsiranda ir amatininkų draugovių (cechų). Apie cechus teks skyrium jau pakalbėti.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 Žiūr., Balinski, t. III, psl. 404 [Turėtų būti: M. Baliński, *Starozytna Polska*, III, Warszawa, 1846, p. 404. Tokių ir panašių spaustuvės trumpinimų bei sumaišymų *Savivaldybėje* yra ir daugiau.].
2 Codex Epist[olaris] Vitoldi, [1882], p. 277.
3 *Livlaendische Urkundenbuch*, VIII, 500 [Turėtų būti: Fr. G. Bunge, *Liv-, Esth-, und Curländisches Urkundenbuch* . . .].
4 [K. Jablonskis plačiau šiuo reikalu rašė: „Dėl 1408 m. Vytauto privilegijos Kauno miestui tikrumo", *Praeitis*, I, 1930, p. 329-339.].
5 *Ordensfoliant* 15.D.214.
6 *Oeuvres de Ghillbert de Lannoy*, Louvain, 1878 [Plačiai Ghillebert de Lannoy keliones į Lietuvą tyrinėjo P. Klimas. Žr. jo: „Vieno prancūzo įspūdžiai Lietuvoje Vytauto laikas", *Židinys*, 11:3, 1930; „Ghillebert de Lannoy", *Praeitis*, II, 1931 ir *Ghillebert de Lannoy in Medieval Lithuania. Voyages and Embassies of an Ancestor of One of America's Great Presidents*, New York, 1945.].
7 Privilegija paskelbta: I. Srezrevski, *Svedenija į zamietki o maloizviestnych i neizviestnych pamiatnikach*, I-XL, Sanktpeterburg, 1867, p. 82-86.
8 Gotteswerder kryžiuočių kovų su lietuviais laikais ši vieta buvo Nemuno saloje prieš Nevėžį. Lietuviai šią pilį vadino Naujuoju Kaunu, dabar ši vieta vadinama Senkaunviete.
9 1495 metais Aleksandras išvarė visus žydus iš savo valstybės.
10 Šios privilegijos ištrauka yra Kauno evangelikų konsistorijos archyve: „Punctum serenissimi Regis Sigismundi I Regis Poloniae Ao 1507 datum Vilnae Feria quinta in Vigilia Visitationis Gloriosissimae Virginis Marie".
11 *Sobranie drevnich gramot i aktov gorodov: Vilny, Kovna, Trok ir kt.*, Vilna, I, 1843, p. 33-35.
12 Kauno magistrato senasai archyvas: 1552 m. byla Nr. 1, skyrelis 79.
13 Šios privilegijos nuorašas, patvirtintas Varšuvoje 1778 m. gruodžio mėn. 16 d., yra Kauno miesto muziejuje. Privilegijos tekstas dar nepaskelbtas. Privilegija rašyta lotyniškai.
14 Matyti, nuo tų laikų dar ligšiol Kauno pilis tebevadinama *Bonos* pilimi.
15 Plytinė, kaip matyti iš 1503 m. Aleksandro privilegijos, duotos dabartinei Kauno bazilikai, buvo už benediktinių bažnyčios.
16 Privilegija paskelbta: *Sobranie drevnich gromot i aktov gorodov: Vilny, Kovna, Trok* etc., Vilna, I, 1843, p. 157-158.
17 Kauno evangelikų konsistorijos archyvas.

* * *

Perspausdinta iš *Savivaldybės* (3 (32), p. 6-15 ir 12 (91), 1930, p. 8-15) pasirašyta — *J. Puzinas*. Ištaisyta *Zigmantas* į *Žygimantas* kaip dabar jau istorikų šis senųjų Lietuvos didžiųjų kunigaikščių vardas sutartas rašyti.

KAUNO AMATININKŲ BROLIJOS XVI-XVIII AMŽ.

(KELIOS PASTABOS)

Miestams tarpti gana didelės reikšmės turėjo *cechai,* kitaip sakant, *amatininkų brolijos.* Brolijos susidarydavo iš žmonių, besiverčiančių vienodu amatu. Tuo būdu įsikurdavo siuvėjų, audėjų, kurpių, odininkų, dailidžių, puodžių, kalvių, katilių, ginklininkų ir kitokių amatininkų brolijų.

Pagrindinis brolijų tikslas buvo paruošti kvalifikuotų amatininkų ir, susibūrus draugėn, gerinti savo narių būklę, rūpintis jų gerove. Šiam tikslui pasiekti, brolijos išsirūpindavo iš didžiųjų Lietuvos kunigaikščių bei Lenkijos karalių įvairių privilegijų. Vienas iš svarbiausių privilegijų punktų buvo nuostatas dėl konkurencijos. Privilegijose pabrėžiama, kad amatininkai, *nepriklausą brolijai, neturi teisės verstis savo amatu ir parduoti savo dirbinius* ne tiktai tame mieste, kur yra brolija, bet ir to miesto apylinkėse. Nusižengę šiam privilegijos nuostatui būdavo baudžiami, paruošti dirbiniai ir įrankiai konfiskuojami.

Brolijos nariais galėdavo būti *tiktai krikščionys* amatininkai. Žydų tautybės amatininkai tais laikais nepriklausydavo jokioms brolijoms, karaliaus leidimu galėdavo laisvai verstis amatais. Apskritai, žydų amatininkų iš pradžių būta maža. Vėliau atsirasdavo kiek daugiau, besiverčiančių lenvesniu siuvėjo, auksakalio ar kirpėjo amatu. Dažniausia žydai prekiaudavo ar nuomodavo Kauno muitinę. Tarp krikščionių ir žydų amatininkų dažnokai kildavo įvairių nesusipratimų, aišku, dėl konkurencijos. Kauno amatininkų protokolų knygose užtinkame nusiskundimų, kad žydai nesilaikę karaliaus privilegijose nustatytų taisyklių, ir tuo krikščionims amatininkams sudarę nuostolių. Vienoje vietoje Kauno skerdėjų brolija nutaria nepjauti (?) Vilijampolės žydams (Willenpollische Juden) košerinės mėsos (Kauscher Fleisch) tol, kol negaus satisfakcijos.[1] Brolijos nariais būdavo: 1. *meistrai,* arba broliai (lot. magister), 2. *meistrų padėjėjai,* arba draugai (lot. famulus) ir 3. *mokiniai.* Vyriausią brolijos valdybą sudarydavo du, kitur keturi, metams renkami *senjorai* seniores). Jie tvarkydavo visus brolijos reikalus. Pas senjorus būdavo šaukiamos *meistrų sueigos,* kuriose galėdavo dalyvauti tiktai meistrai. Čia būdavo svarstomi užsakytojų skundai (jei blogai atliktas darbas), tarpusavyje kilę ginčai ir kt. Nusikaltusius bausdavo arba

pinigų pabauda arba liepdavo pristatyti bažnyčiai tam tikrą kiekį vaško žvakėms. Pasitaikydavo ir kitokių bausmių. Vienoje minėtų Kauno amatininkų protokolų knygoje randame, kad vienas meistras, Jonas Kristupas Srederis, nesumokėjęs mokesčių, todėl susirinkę meistrai nutarė pasodinti jį dviem valandom į bokštą (greičiausia į kalėjimą Kauno pilyje) ir, be to, dar sumokėti skolą.[2]

Meistrų sueigos būdavo slaptos. Sueigose svarstyti dalykai turėjo būti laikomi paslaptyje. Bet, matyti, ne visi galėdavo iškęsti neišsiplepėję, todėl protokolų knygose randame uždėtų plepiams bausmių.

Bendri visų brolijos narių susirinkimai būdavo šaukiami kai kuriose brolijose kas du mėnesiai, kitose keturius kartus per metus, būtent, pirmąsias savaites: po Velykų, po Šv. Jono, po Šv. Mykolo ir po Kalėdų. Čia kiekvienas narys turėdavo įmokėti brolijos kason tam tikrą nustatytą mokestį, čia būdavo skaitomos brolijos taisyklės ir svarstomi kiti reikalai. Po susirinkimo visi brolijos nariai ir net jų žmonos turėdavo dalyvauti pamaldose, laikomose kurioje nors vietos bažnyčioje, prie altoriaus, amatininkų brolijos lėšomis pastatyto. Be svarbios priežasties nedalyvavę iškilmingose brolijos pamaldose taip pat būdavo baudžiami pinigų pabauda arba vašku.

Kiekviena amatininkų brolija turėjo savo vėliavą, su kuria dalyvaudavo įvairiose bažnytinėse bei miesto ruošiamose iškilmėse. Vėliava, žvakės, katafalai ir kiti panašūs brolijos turtai būdavo valdomi vieno rinkto nario.

Meistrų padėjėjai, norėdami įgyti meistro vardą, turėdavo paruošti kurį nors pavyzdinį darbą. Darbą apžiūrėdavo meistrai ir, jei darbas būdavo pripažintas geru, meistro padėjėjas turėdavo įmokėti brolijos kason tam tikrą mokestį (dažnai nemažą, net 300 auksinų) ir, be to, suruošti meistrams vakarienę. Jei darbas pripažintas ne visai gerai atliktas, tai kandidatas į meistrus turėdavo dar kurį laiką padirbėti padėjėju arba pas tą patį meistrą arba pas kitą kur kitur.

Norį tapti mokiniais, turėdavo pristatyti gimimo metrikų ištrauką, įmokėti brolijos kason tam tikrą mokestį ir prižadėti būti pas meistrą tam tikrą metų skaičių. Po trijų ar penkerių metų mokinys pakeliamas meistro padėjėju.

Vidujinis amatininkų gyvenimas buvo drausmingai sutvarkytas. Brolijos nuostatuose būdavo smulkiai paruoštos taisyklės, kaip atskiri nariai turi elgtis, nustatytos jų pareigos ir prievolės. Štai nors keli charakteringi jų vidujo gyvenimo bruožai. Meistrų padėjėjai meistro namuose turėdavo kukliai elgtis, darbą pradėti tam tikrą nustatytą valandą, būti blaivūs, sekmadieniais ar šventadieniais eiti į bažnyčią,

susirinkimuose vengti barnių. Nusižengę šiems nuostatams būdavo baudžiami. Nenakvoję namie, pirmadienį arba po šventės neatėję į darbą, taip pat nukentėdavo: dingdavo visos savaitės uždarbis arba tekdavo atsisėsti į kalėjimą. Meistrai ir turėjo įvairių prievolių: jie negalėjo mažinti savo dirbinių kainos, vertinti svetimą darbą, laikyti daug padėjėjų, mokėti jiems brangiau ir kt. Visur, kaip matome, laikytąsi griežtos disciplinos ir tvarkos.

Ir socialinė narių globa nebuvo pamiršta. Mirus kuriam nors neturtingam amatininkų brolijos nariui, brolija palaidodavo jį iškilmingai savo lėšomis. Rūpintąsi našlaičiais ir našlėmis. Našlėms užlaikyti paskirdavo meistro padėjėją, kurs dirbdavo mirusiojo meistro dirbtuvėje ir ją (našlę) išlaikydavo.

Susipažinę su bendrais amatininkų brolijų tvarkymosi pagrindais, pažvelkime, kokių amatininkų brolijų būta tais laikais Kaune. Iš istorijos mes žinome, kad Vytautas, Kauno miesto savivaldybės įkūrėjas, buvo parsikvietęs į Kauną iš Prūsų įvairių amatininkų ir pirklių. Bet kaip Vytauto pakviestieji amatininkai čia tvarkėsi, ar jau buvo susibūrę į brolijas ir ar turėjo gavę iš Vytauto kokių nors privilegijų, neturime jokių žinių. Ir vėlesnių laikų dokumentuose ligšiol nesurasta jokių duomenų apie Kauno amatininkų gyvenimą. Čia aprašomo periodo Kauno amatininkų dokumentų dalis yra patekusi į Vilniaus viešosios bibliotekos rankraščių skyrių. Tie dokumentai (vieni ištisai atspausdinti, kiti tik aprašyti) yra išleisti knygoje: *Opisanie rukopisnago otdelenija Vilenskoj publičnoj biblioteki,* III, Vilna, 1898. Tai ir yra pagrindinis šaltinis, iš kurio sėmiau reikalingų žinių. Čia atskirų brolijų dokumentus pažymėsiu chronologine tvarka. Iš dokumentų vis dėlto negalima tiksliai nustatyti atskirų amatininkų brolijų įsikūrimo metų.

Tikrų žinių apie Kauno *siuvėjų* broliją turime iš XVI amžiaus antrosios pusės pradžios. 1560 m. kovo mėn. 12 d. Vilniaus siuvėjų brolija pasiuntė savo nuostatus Kauno siuvėjų brolijai, kad jie, vaduodamiesi jais, gautų iš karaliaus privilegijų. Iš Vilniaus siuvėjų brolijos prisiųstų nuostatų teksto matyti, kad siuvėjų brolija valdėsi keturiais rinktais Romos katalikų tikėjimo, senjorais. Nuostatuose numatytas bendrų visų brolijos narių susirinkimų laikas. Nariai į susirinkimus buvo kviečiami tam tikrų pasiuntinių. Nustatyta tvarka susirinkimams atidaryti, taisyklės senjorams rinkti, meistro vardui gauti, meistrų padėjėjų ir mokinių priėmimas, bausmių normos ir kt.[3]

1580 m. balandžio mėn. 29 d. karaliaus Stepono raštu Kauno siuvėjų brolijai buvo leista naudotis patvirtintomis Vilniaus siuvėjų brolijos taisyklėmis.[4] 1584 m. Kauno siuvėjų brolija minima ir magistrato

knygose.[5] Vėliau tie patys siuvėjų brolijos nuostatai tvirtinti: karaliaus Zigmanto III 1609 m. liepos mėn. 29 d. ir karaliaus Vladislovo IV 1633 m. liepos mėn. 22 d.

XVI amžiaus pabaigoje ir XVII amž. pradžioje susiduriame su naujomis amatininkų brolijomis Kaune. 1577 metais Kauno magistratas užtvirtina *kurpių* brolijos nuostatus. 1613 m. Varšuvos seimas, abiejų tautų (lenkų ir lietuvių) luomams sutinkant, nutarė, kad Vilniaus ir *Kauno* miesto tarybos išrašytų *šarvininkų* ir *kitokių karo reikmenų* meistrų. Tų pačių metų gale jau turi būti įrengtos dirbtuvės šarvams, šalmams ir kitiems ginklams dirbti. Dirbtuves, meistrų gyvenamuosius butus turi pastatyti ir prižiūrėti pats miestas.[6]

1633 m. kovo mėn. karalius Vladislovas IV tvirtina Kauno *kalvių, peilininkų, ginklininkų* ir *katilių* nuostatus, jau Kauno magistrato anksčiau patvirtintus.

Tų pačių metų liepos mėn. 11 d. raštu Vladislovas IV patvirtina Kauno *kurpių* brolijos nuostatus. Šie nuostatai Kauno magistrato buvo patvirtinti 1577 ir 1620 metais. Pagal šiuos nuostatus kurpių brolija turėdavo rinkti į valdybą du senjorus vieneriems metams. Bendri brolijos susirinkimai turi būti šaukiami kas du mėnesius. Kiekvieną kartą brolijos nariai turi mokėti kason po vieną grašį. Nustatyta, kad meistro našlė neturi teisės laikyti dirbtuvės ilgiau kaip vienerius metus ir 6 savaites vyrui mirus. Be to, čia nustatytos taisyklės mokiniams priimti, meistrų padėjėjams į meistrus kelti ir kt.

1639 m. vasario mėn. 26 d. Kauno magistratas patvirtina Kauno *puodžių* brolijos nuostatus.

XVII amžiaus viduryje Kaune būta gana daug įvairių amatininkų. *Odininkų* buvo apie 100, be meistrų padėjėjų ir darbininkų. Be to, būta apie 50 *dailidžių, tekintojų, stiklių,* tiek pat *puodžių,* 70 *audėjų,* 39 *siuvėjai* ir kt.[7] 1663 metais Kaune buvo 18 *dailidžių,* 9 *kubiliai,* 20 *mūrininkų.* 1672 metais buvo: *ginklininkų, kalvių, šaltkalvių, peilininkų ir patrankininkų* 43. 1684 m. *skerdėjų* buvo 32.[8]

1662 m. vasario mėn. 28 d. Kauno magistratas patvirtino Kauno *virvininkų* (kanatnikov) brolijos nuotatus, o karalius Jonas Kazimieras patvirtino juos 1667 m. kovo mėn. 5 d.

1672 m. rugpiūčio mėn. 13 d. Kauno magistratas patvirtina Kauno *dailidžių* ir *mūrininkų* brolijos nuostatus, o tų pačių metų lapkričio mėn. 3 d. — *dailidžių, stikliorių* ir *tekintojų* brolijos nuostatus. Pastarosios brolijos nuostatai, patvirtinti karaliaus Jono III Sobieskio 1684 m. birželio 2 d., yra gana platūs. Čia nustatyta, kad nepriklausantiems šiai brolijai arba kuriam nors *vienuolynui* 3 mylių ribose nuo

miesto draudžiama verstis tuo amatu. Brolijos valdybą sudaro du metams rinkti senjorai. Keturius kartus per metus turi susirinkti visi brolijos nariai prie brolijos dėžės, kur saugomos privilegijos ir *išklausyti senjoro kalbą tylint ir be kepurių*. Kiekvienas meistras turi įmokėti neturtingųjų narių naudai po 2 grašiu, o meistrų padėjėjai — po 1 grašį. Visi tarpusavio ginčai turi būti sprendžiami brolijoje. Miesto ruošiamose procesijose brolija turi dalyvauti su savo vėliava. Visi nariai turi dalyvauti brolijos meistrų laidotuvėse. Be to, ir čia nustatytos taisyklės meistro teisėms bei vardui įgyti.

1732 m. spalių mėn. 18 d. karalius Augustas II patvirtina Kauno magistrato 1732 m. rugsėjo mėn. 9 d. iš naujo sudarytas *audėjų* brolijos taisykles, nes pirmosios taisyklės, tvirtintos karaliaus Vladislovo IV, sudegė kartu su brolijos pinigų dėže gaisro metu (tų pačių metų balandžio mėn. 20 d.). Taisyklės yra labai plačios, sudėtos iš 54 artikulų.[9]

Tai tiek tuo tarpu pavyko atskleisti vaizdelių iš įdomaus ir drausmingo Kauno amatininkų gyvenimo. Vėliau amatininkų brolijos kiek kitaip persitvarkiusios gyvavo Kaune iki Didžiojo karo. Čia ir šaltiniai jų gyvenimui nušviesti yra žymiai turtingesni. Daug medžiagos saugoma Kauno savivaldybės archyve.

* * *

Buvo spausdinta: *Savivaldybė*, 10 (113), 1932, 14-20, pasirašyta — J. Puzinas. Ištaisyta: *meisteris* į *meistras* ir *guli* (archyve) į *saugoma*.

KAIP AUGO KAUNO GYVENTOJŲ SKAIČIUS

Kauno gyventojų statistikos senovėje, deja, neturime. Iš Kauno miesto istorijos galime tik numanyti, kuomet čia tankiau ar rečiau gyventa. Kauno istorija mums pasakoja ir apie laimingus miesto gyvenimo periodus ir apie didelius miesto vargus, nusmukimą.

Aiškus daiktas, kol Kaune ar jo apylinkėse virė nuolatinės lietuvių kovos su kryžiuočiais, Kaunas negalėjo augti. Tik aprimus kovų audroms, mieste pradėjo spiestis didesnis gyventojų būrys. Kaune apsigyveno nemaža pirklių, įsisteigė Hanzos kontora, susibūrė brolijosna amatininkai. Kaunas tampa žymus prekybos centras. Miestas auga, gyventojų skaičius didėja. Šis Kauno gyvenimo aukso metas

truko iki XVII amžiaus vidurio. Vėliau Lietuvos-Lenkų valstybę užklumpa didelė politikos ir ūkio krizė. Savitarpio nesutikimai, švedų ir rusų kariuomenių įsiveržimai sukrėtė ir Lietuvos miestų tarpimą. Kaunas kelis kart rusų ir švedų apiplėštas ir 1732 m. didžiulio gaisro sunaikintas pradeda merdėti. Nieko negelbsti karalių duodamos privilegijos, įvairios lengvatos. Pirkliai ir amatininkai išsiskirsto, anksčiau buvę pilni prekių sandėliai liko tušti. Kauno gyventojų skaičiui, aišku, šie sukrėtimai labai atsiliepė.

Pačių pirmųjų statistikos duomenų apie Kauno gyventojų skaičių turime tik nuo XVIII amžiaus galo (*Slownik geograficzny Krolewstwa Polskiego*, t. IV, Warszawa 1883, 522-533). Prieš 1773 metus, pagal šį šaltinį, Kaune buvę apie 28.000 gyventojų. Jų tarpe žydų 13% ir vokiečių 20%. 1773 metais, matyti, po didžiojo gaisro, Kauno gyventojų skaičius nusmuko iki 22.000. Vėliau, beveik kasmet, katastrofingai krito. 1796 metais, vadinasi, tuojau po Kauno prijungimo prie Rusijos, Kaune būta vos 8.500 gyventojų.

Naujas didelis Kauno sukrėtimas — 1812 metų prancūzų-rusų karas. Kaunas tiek pavargo, kad nuo 1813-1815 metų gyventojų skaičius svyravo tarp 2000-3000. 1815 metais Kaune buvo 2400 gyventojų, Slabadoje — 500 gyv., išviso 2.900 gyventojų. Kiek šios anksčiau minėto šaltinio žinios yra tikros, deja, negalime patikrinti.

Po šitų didelių sukrėtimų Kaunas negreit atsigauna. Rusų statistika rodo, kad 1842 metais, vadinasi, po 30 metų nuo prancūzmečio, Kaune buvo 8.525 gyventojai, atseit, tiek pat, kiek yra buvę Kauną prijungus prie Rusijos. Kaunui tapus gubernijos miestu, gyventojų skaičius pradeda kilti. Štai jau 1843 metais Kaune yra buvę 14.927 gyventojai. Vadinasi, per vienerius metus Kauno gyventojų skaičius padidėjo apie 6.000. Bet šį gyventojų prieauglį padidino kariuomenė (1.810 žmonių), atsikraustę valdininkai su šeimomis (1.300 žmonių) ir iš kitų miestų atvažiavę (3.109 žmonės). Žydų 1843 m. buvo 4.349. Vėliau, pagal statistiką, Kauno gyventojų skaičius nuolat auga. Jau 1857 metais mieste gyveno 22.969 žmonės: 12.447 vyrai ir 10.522 moterys. Katalikų buvo 7.861, žydų — 12.374, pravoslavų — 1.807, raskolų — 100, protestantų — 661, mahometonų — 210 ir karaimų 1. 1861 metais Kaune buvo 23.879.

Palyginę šiuos statistikos duomenis su 1843 metų duomenimis matome, kad per šį laikotarpį gyventojų skaičius yra padidėjęs 9.582. Šis padidėjimas būdingas žydų sąskaita. 1843 m. žydų Kaune buvo vos 4.349, o jau 1857 metais — 12.374. Vadinasi, žydų prieauglis pasiekė net 8.025. Ir vėliau, ką pamatysime iš lentelės, Kauno gyventojų skaičių didina *žydai* ir nuolat augąs *kariuomenės* skaičius.

Dabar pažvelkime į statistikos lentelę, kuri sudaryta pagal Kauno gubernijos statistikos komiteto žinias, skelbtas kasmet leistose *Pamiatnaja knižka*. Visų metų minėtų knygučių Kaune nepavyko gauti, todėl ir šioje lentelėje trūksta kai kurių metų statistikos duomenų.

KAUNO MIESTO GYVENTOJŲ SKAIČIUS ĮVAIRIAIS METAIS TIKYBOS ATŽVILGIU

Metai	Katalikų	Stačiatikių	Vientikių	Sentikių	Liuteronų	Reformatų	Baptistų	Metodistų	Izraelitų	Karaimų	Mahometonų	Kitų tikyb.	Iš viso	*
1863	1.884	256	—	371	109	2	—	—	12.685	1	94	—	15.422[1]	—
1866	6.422	3.109	—	499	1.197	49	—	—	21.358	6	134	—	32.774[2]	2.283
1872	6.755	4.267	154	186	1.537	—	—	—	20.619	6	202	—	33.726	1.761
1873	6.915	4.689	160	166	1.919	—	—	—	21.343	—	206	—	—	2.005
1874	7.125	3.485	114	146	1.916	—	—	—	23.092	9	222	—	—	2.136
1876	7.558	3.873	171	143	1.959	—	—	—	25.342	—	202	—	39.248	2.390
1879	9.124	4.390	81	190	1.844	4	—	—	26.332	3	209	—	42.227	4.140
1880	9.173	4.357	106	171	2.009	4	—	—	28.232	3	190	—	44.245	3.796
1881	9.291	4.858	171	171	2.170	20	33	—	26.434	4	141	—	43.006	4.492
1882	8.225	5.587	145	178	2.227	14	20	—	31.917	3	144	—	48.290	5.701
1883	8.065	6.002	137	179	2.504	18	22	—	32.389	3	181	—	49.500	6.169
1884	8.175	5.969	197	179	2.568	21	26	—	32.526	3	232	—	49.986	6.210
1885	8.331	5.976	215	191	2.604	21	31	—	32.888	3	233	—	50.493	7.038
1886	8.395	6.015	238	191	2.619	21	31	—	33.079	3	281	—	50.873	6.976
1887	9.417	6.827	254	209	2.700	22	32	—	33.415	5	283	—	53.164	8.524
1888	9.588	6.830	272	209	3.371	22	32	—	33.590	45	284	—	54.234	9.088
1889	10.084	7.776	280	231	3.475	22	36	—	33.854	45	296	—	56.095	11.220
1890	10.396	9.288	306	290	3.525	22	32	—	34.293	45	561	—	58.758	13.757
1891	10.518	11.245	310	391	3.628	23	17	—	34.497	14	852	—	61.501	14.960
1892	10.364	11.737	—	388	3.611	23	18	—	34.515	6	1.058	—	61.720	15.539
1893	10.450	12.247	136	250	3.600	31	5	—	34.670	6	1.492	—	62.887	16.116
1894	10.662	14.157	151	247	3.631	33	5	—	35.180	3	1.360	—	65.429	18.067
1895	10.732	15.413	216	371	3.633	33	10	—	35.236	4	1.553	—	67.111	19.806
1896	10.888	15.530	126	369	3.625	33	9	—	35.353	5	550	30	72.417	15.500
1897	21.341	18.710	—	704	3.264	24	99	—	25.441	7	1.174	166	70.920[3]	3.680
1898	12.757	9.396	131	193	3.323	18	153	—	32.600	5	372	19	68.967	14.774
1899	22.460	11.379	131	295	3.339	18	153	—	32.230	5	580	48	70.638[4]	14.313

* Gyventojų tarpe kareivių, policijos ir gaisrininkų

Iš šios lentelės aiškiai matome, kad kasmet Kauno gyventojų skaičius augo. Gyventojų skaičių nuolat didina ir kasmet didėjanti Kauno kariuomenės įgula. Dar 1876 metais Kaune kariuomenės, policijos, gaisrininkų, atsarginių ir kt. buvo tik 2.390, o už maždaug

dvidešimties metų (1895 m.) šis skaičius išaugo net iki 19.806! Vadinasi, per šiuos dvidešimt metų Kauno gyventojų skaičius iš tiesų yra padidėjęs nuolatiniais gyventojais 8000. Šį prieauglį sudarė žydai, kurių skaičius nuo 1876 m. iki 1895 m. padidėjo net 9.894. Žydai ir sudarė visą laiką abosuliutinę daugumą. Šią daugumą Kaune jie turėjo net iki paskutiniųjų laikų.

Tokiu pat būdu augo gyventojų skaičius ir XX amžiaus pradžioje. Štai keletas skaičių:

1900 m. — 72.417 gyv., jų tarpe kariuomenės 15.500
1901 m. — 72.806 gyv., jų tarpe kariuomenės 15.329
1902 m. — 73.743 gyv., jų tarpe kariuomenės 15.747
1903 m. — 75.350 gyv., jų tarpe kariuomenės 16.595
1904 m. — 77.785 gyv., jų tarpe kariuomenės 18.493
1905 m. — 74.125 gyv., jų tarpe kariuomenės 14.203
1906 m. — 77.571 gyv., jų tarpe kariuomenės 17.571
1911 m. — 79.760 gyv., jų tarpe kariuomenės 14.352

Tai šitaip didėjo Kauno gyventojų skaičius. Neturėdami kitokių Kauno gyventojų statistikos duomenų, negalime jų patikrinti, todėl ir turime naudotis šia statistika. Gal čia ir yra netikslumų, bet tie netikslumai greičiausia bus nedideli.

Kiek Kaune buvo gyventojų vokiečių okupacijos metu, nepavyko surasti jokių žinių. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo metu Kaune buvo 92.000 gyventojų.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 1863 m. gyventojų skaičius be priemiesčių. Su priemiesčiais buvo 23.937 gyventojai.
2 Žinios imtos iš *Materijaly dlia statistiki Kovenskoi gub.*, I, Kovna 1868.
3 Žinios iš *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossiskoi imperii 1897 g.*, XLII, Kovenskaja gub., 1904 g.
4 Čia įskaityta kariuomenė ir Šančiai.

* * *

Perspausdinta iš *Savivaldybės*, 1 (116), 1933, p. 11-14; pasirašytas — *J. P-as.*

KAUNO SUSISIEKIMAS SENIAU IR DABAR

Kaunui buvo lemta tapti laikinąja Lietuvos sostine. Čia susispietė visos centralinės valdžios, savivaldybės, ir privatinės įstaigos. Kaunas virto viso krašto centru. Žymiai padidėjo gyventojų skaičius, miestas išaugo dvigubai. Judėjimas mieste ėmė virte virti. Imta nesitenkinti esamomis susisiekimo priemonėmis, reikalauta patogesnių. Žinoma, kas tiko seniems prieškariniams Kauno gyventojams, mums jau beveik nebetinka — virto visai kitokios gyvenimo sąlygos. Šitame straipsnelyje noriu nors trumpai supažindinti skaitytojus su senesnių ir dabartinių laikų Kauno susisiekimu. Be to, pravartu pagalvoti apie ateities perspektyvas.

Ilgą laiką Kaunas neturėjo tinkamo susisiekimo. Kol jis buvo mažas (tiktai senamiestis), kol nebuvo geležinkelio stoties, tol susisiekimo reikalas nebuvo pribrendęs. Kaunui virtus gubernijos miestu (1843 m.) ir nutiesus geležinkelį (1863 m.), judėjimas mieste padidėjo. Tuomet kauniečiai važinėdavo trijų rūšių susisiekimo priemonėmis. Pati pigiausioji susisiekimo priemonė buvo „balagolai" — ilgi ir aukšti diližanai su stogu, langais ir lingėmis (risorais). Žmonių tilpdavo apie 10. Diližaną traukdavo ketvertas arklių. Priešakyje sėdėdavo vežikas, užpakalyje — konduktorius. Nuo Rotušės iki geležinkelio stoties imdavo po 3 kapeikas. Iš viso tokių diližanų buvo tik 2. Laikė juos ne žydai. Nors susisiekimas šiais diližanais buvo nebrangus, tačiau jais važinėdavo daugiausia tik neturtingi. Kartais, sako, diližanai prisigrūsdavę pilni stačių žmonių, sunku būdavę net kvėpuoti. Tūlas bijodavęs važiuoti, tardamas, — išvirsiąs, nes iš tikrųjų diližanas, važiuodamas nelygiu grindiniu, dažnai dar negrįstomis gatvėmis, baisiai supdavo į šonus.

Kiek patogesnė susisiekimo priemonė buvo „kalamaškos" su lingėmis tik užpakalyj. Tatai buvo paprasti vežimai, nedengti, ratlankiai kaustyti geležimis. Važiuoti buvo nepatogūs. Geriausi tų laikų vežimai buvo „droškės", mūsų „droškių" pirmtakūnės, jos taip pat buvo nedengtos, su geležinėmis šinomis. Važiuoti buvo patogesnės, ne taip kratė, nes turėjo linges priešakyje, bet nuo dulkių ir lietaus neapsisaugosi. Normalus mokesnis nuo Rotušės iki geležinkelio stoties — 30 kap., naktį — 50 kap.

Miestas ėmė vis smarkiau augti. Kilo būtinas reikalas pasirūpinti patogesniu ir pigesniu susisiekimu. Geriausioji tais laikais susisiekimo priemonė Rusijoje buvo arklių tramvajus. Ne be reikalo Kauno spauda, įvedus arklių tramvajaus susisiekimą, miestą ėmė lyginti kitiems Europos miestams.

Miesto valdyba, susitarusi su šveicariečiu inž. E. Diuponu, atidavė jam arklių tramvajaus koncesiją 45 metams. Pasibaigus šiam terminui, visas tramvajaus turtas perduodamas miesto nuosavybėn. Be to, koncesininkas mokėjo miestui tam tikrą mokestį. Iškilmingas arklių tramvajaus susisiekimo atidarymas ir pašventinimas įvyko 1892 m. gegužės mėn. 24 d. Kauno visuomenė naująja susisiekimo priemone buvo patenkinta. Pigu ir patogu. Pirmomis dienomis vagonai buvo pilni publikos — visi norėjo pasigėrėti naujuoju susisiekimu. Vietos daug: pirmoje klasėje — 10, antroje — 6. Kainos buvo šios: nuo Rotušės iki geležinkelio stoties I kl. — 10 kap., II kl. — 6 kap.: nuo Rotušės iki konkės garažo ir nuo garažo iki geležinkelio stoties I kl. po 5 kap., II kl. — 3 kap. Moksleiviams buvo išduodami tam tikri žetonai. Tik uniformuoti moksleiviai galėjo naudotis žetonais ir gauti 50% nuolaidos. Susisiekimas iš tikrųjų nebuvo blogas: vagonai nauji, patogūs, arkliai gražūs. Neveltui gautas pagyrimo lapas už pavyzdingą arklidžių ir arklių priežiūrą.

Pradėjus kursuoti arklių tramvajui, didieji diližanai „balagotai" turėjo nusilenkti savo jaunai ir gražiai konkurentei „konkei", metė vežioję išpaikusius Kauno miesto gyventojus ir pasitraukė kiek į šalį — ėmė vežioti žmones iš stoties į Šančius . . . 1911 m. Kaune buvo dar 2 diližanai, 1912 m. — 1, vėliau, rodos, jau nebebuvo.

Kauno vežikai taip pat šnairomis žiūrėjo į „konkę", daug kartų skundėsi miesto valdybai ir net pačiam gubernatoriui. Viename 1905 m. kovo mėn. 23 d. prašyme gubernatoriui vežikai skundžiasi, kad pradėjus kursuoti „konkei" jų sunki būtis dar labiau pablogėjo, o „konkės" administracija imasi tiesiog neleistinų dalykų: 1) konkė vaikšto beveik iki 12 nakties, 2) atėjus traukiniui prie stoties visuomet stovi du atsargos vagonai, 3) naktinio traukinio sutikti (1 val.) vėl atvažiuoja 2 vagonai, 4) priima keleivius su bagažais nuo 3 iki 4 ir daugiau pūdų. Be visa to baisiai kenkia arkliams žiemos metu barstoma druska, kad sniegas nuo bėgių nutirptų. Druska su sniegu nušluojama į gatvę ir nuo *druskos ima arkliams kojas skaudėti (!).* Gubernatorius prašymą pasiuntė Miesto galvai, o galva pareikalavo konkės administraciją pasiaiškinti. Konkės administracija ilgu motyvuotu raštu vykusiai atsako į visus prašyme išdėstytus punktus. Gale ironiškai pabrėžia, kad kažin kodėl vežikų arkliams nuo druskos ima kojas skaudėti, nors tomis pačiomis gatvėmis ne vien tik vežikai važinėja, bet daugiau niekas nesiskundžia. Paaiškinimą baigia šiais žodžiais: „Mano supratimu vežikai visus punktus galėjo sutraukti į vieną: nusižeminę prašome nutraukti arklių tramvajaus eksploataciją ir iš gatvių išimti visus bėgius."

Vežikų gyvenimas ir vėliau buvo vis skurdus. Vienas vežikas parvažiavęs iš Petrapilio nusipirko gražią dengtą guminiais ratais „droškę". Miesto valdybai, matyti, patiko prašmatni „droškė" ir ėmė spausti kitus vežikus, kad įsigytų panašias „droškes". Paskirstė vežikus į dvi kategorijas: vieni, kurių „droškės" buvo su guminiais ratais ir antri — geležimis kaustyti. Nedaug buvo pirmos kategorijos vežikų, nes tokios „droškės" buvo gan brangios. Vėl vežikai skundžia „konkę", kad josios bėgiai yra aštrūs ir skersai važiuojant per bėgius ratų gumos persipjauna, dėl to turi daug nuostolių . . . 1911 m. lengvųjų vežikų I kategorijos buvo 20, II kateg. — 146; 1912 m. I kateg. — 14, II kateg. — 136; 1913 m. I kateg. — 19, II kateg. — 132.

1924 metais imta nesitenkinti jau kiek pasenusia „konke" ir jai į pagalbą rugsėjo mėn. 2 d. išleisti 3 autobusai, kurie kursavo nuo Rotušės iki Panemunės. Gruodžio mėn. autobusų skaičius padidėjo iki 12. 1925 m. autobusų buvo 18, vėliau ėmė gesti, mažėti ir pagaliau 1928 m. iš ryto išeidavo daugiausia 9 autobusai, o į vakarą telikdavo 3-4. Kaunas liko visiškai su blogu susisiekimu. Žmogus nebuvai tikras, kad sėdęs į autobusą nuvažiuosi į reikiamą vietą. Dažnai vidurkelyje sugesdavo autobusas ir tekdavo pėsčioms žygiuoti. „Konkė" nors pasenusi, bet buvo ištikimesnė kauniečiams: lėtai, bet nuvažiuosi.

Vilkmergės plentu susilaukta tvarkingo susisiekimo 1927 m. balandžio-kovo mėn. Reguliariai kas 10 minučių dar ligšiol tebevaikšto 3 autobusai nuo 7 val. ryto ligi 10 val. nakties ir nuo 10 val. lieka 2 autobusai iki 12 val. Per 1928 m. B-vės „Kalnas" autobusai turėjo 297.318 keleivių, padaryta 189.220 kilometrų kelio, benzino suvartota apie 45.600 litrų. Mokestis nuo Vilkmergės plento pradžios iki Geležinių vartų — 50 cnt., atgal — 40 cnt.

1929 m. balandžio mėn. 15 d. iškilmingai palaidota „konkė". Beveik tuo pačiu metu išėjo iš apyvartos visi senieji autobusai. Tuo būdu beliko tuo tarpu 15 didelių naujų autobusų. Jų skaičius padidės iki 22. Dabar jaučiamas didelis susigrūdimas, su didesniais bagažais nė nemanyk įlipti. Kol autobusai nauji, tol patogūs važiuoti, bet, gali būti, už poros metų naujieji autobusai, pasitrankę nelygiu Kauno grindimu, taip pat teks laidoti. Čia dabar ir tenka kiek susirūpinti ateitimi. Jei Kauno gatvės negreit bus meksfaltuojamos ar tašytais akmenimis grindžiamos, aišku, kad autobusų susisiekimas greit gali apvilti kauniečius. Tuo atveju miestui reikėtų labiau susirūpinti elektros tramvajaus įvedimu. Ši įmonė miestui būtų ne tiktai pelninga, bet gyventojams susisiekti pigesnė ir patogesnė. Sutvarkius gatvių grindinį, išliejus asfaltu, gal būt, autobusų susisiekimas būtų patogesnis.

Dabar duosiu kiek statistikos.

KAUNO MIESTE 1919-1928 METAIS ĮREGISTRUOTA:

	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Lengvųjų vežikų	83	118	154	138	146	162	154	146	143	127
Sunkiųjų vežikų	58	151	154	172	236	227	151	173	191	345
Privačių savininkų arklių	127	174	232	393	426	430	308	356	277	309
Resorinių vežimų	3	10	5	8	8	11	9	4	4	27
Dviračių[1]	36	266	676	1243	1614	1796	746	2214	2839	3446
Automobilių[2]	—	4	116	89	143	150	184	172	222	319
Motociklų[3]	2	—	9	9	—	30	34	35	57	128
Takso-motorų[4]	—	—	—	—	—	—	—	45	103	137

1 1905 m. dviračių buvo 28; 1906 m. — 102; 1907 m. — 110; 1908 m. — 106; 1909 m. — 135; 1910 m. — 105; 1911 m. — 263; 1912 m. — 325; 1913 m. — 181; 1914 m. — 301.
2 Patys pirmieji automobiliai Kaune pasirodė tik 1910 m. Iš viso buvo tik 2. Savininkai buvo Marija Golovačiova ir Co. Vienas automobilis buvo 22 jėgų, antras — 14.
3 Motociklų registracija pradėta tik 1924 m., o automobilių, „taksi" — 1926 m.
4 Taksomotorai įeina į bendrą automobilių skaičių.

Bendra pastaba: Į šią statistiką neįeina kariuomenės dalių ir kariškių susisiekimo priemonės.

BENDRA IŠTRAUKA PARDUOTŲ BILIETŲ KAUNO ARKLIŲ TRAMVAJAUS 1928 METAIS

Mėnesiai	40 centų Stotis-Rotušė arba atgal	20 centų Rotušė-Ig. bažn. arba atgal	20 centų Stotis-Ig. bažn. arba atgal	Iš viso keleivių	Gauta pinigų Lit.	ct.
Sausis	18.910	76.572	21.715	117.197	27.221	40
Vasaris	16.246	72.651	20.278	109.175	25.084	20
Kovas	19.615	91.978	23.594	135.187	30.960	40
Balandis	24.190	96.774	27.919	148.883	34.614	60
Gegužės	23.914	114.069	32.061	170.044	38.791	60
Birželis	26.061	105.651	33.646	165.358	38.283	80
Liepos	28.303	107.426	36.803	172.532	40.167	—
Rugpiūtis	21.913	94.971	27.287	144.171	33.216	80
Rugsėjis	20.867	103.674	27.318	151.859	34.545	20
Spalių	21.346	106.475	27.082	154.903	35.249	80
Lapkritys	19.141	98.447	24.556	132.144	32.257	—
Gruodis	17.147	74.893	20.616	112.656	25.960	60
	257.653	1.143.581	322.875	1.724.109		
	× 40	× 20	× 20			
	103.061	228.716	64.575		396.352	40
				Už abonimentus	4.827	80
				Iš viso	401.180	20

KIEK BUVO KELEIVIŲ 1925-28 M. IR KIEK GAUTA PINIGŲ

Metai	40 ct. Stotis-Rotušė	35 ct. Prezidento g.-Stotis	20 ct. Rotušė -Įg. bažn.	20 ct. Stotis-Įg. bažn.	15 ct. Prezidento g.-Įg. bažn.	10 ct. Rotušė-Prezid. g.	Kiek keleivių	Gauta pinigų Lit.
1925	313.362	14.622	1.012.404	309.033	34.174	10.639	1.694.234	407.636
1926	325.258	—	1.227.651	268.749	—	—	1.921.658	455.989
1927	279.650	—	1.165.729	331.210	—	—	1.776.589	417.755
1928	257.653	—	1.143.581	322.875	—	—	1.724.109	401.108

Pastaba: 1925 m. bandyta įvesti daugiau stočių, bet vėliau atsisakyta. Daugiausia keleivių važinėdavo Rotušė — Įgulos bažnyčia arba Įgulos bažnyčia — Rotušė. Tas aiškinama tuo, kad ši stotis esanti didelė, be to, daug moterėlių važiuodavo į turgų ir atgal.

Perspausdinama iš *Savivaldybės*, 5 (72), 1929, p. 10-15; pasirašyta — *J. P-nas.*

KAUNO VANDENTIEKIO IR KANALIZACIJOS STATYBA

Vandentiekio ir kanalizacijos reikalai Kaune yra labai aktualūs. Kaunui tapus sostine teko ypatingai susirūpinti tuo reikalu. Anksčiau šis reikalas buvo lyg užmestas, žinoma, įvairiems okupantams mažos pakraščio tautos reikalai nedaug terūpėjo. Čia noriu duoti kiek žinučių apie vandentiekį ir kanalizaciją Kaune nuo seniau iki paskutiniųjų metų.

Kaunui tapus gubernijos miestu susispietė čia nemaža valdžios ir privatinių įstaigų. Miestas ėmė augti. Vandentiekio ir kanalizacijos statybos dalykas kaskart darėsi aktualesnis. Pirmiausia susirūpinta vandentiekiu, nes Kaunas neturėjo gero vandens. Daugiausia vanduo buvo imamas iš Nemuno ir Neries. Šulinių vanduo buvo užterštas, ypač senamiesty. Čia pamazgų duobės ir išeinamosios vietos (siauruose kiemuose) beveik susisiekdavo su šuliniais. Upių vanduo buvo taip pat nedaug geresnis. Pavasarį ir rudenį — drumstas vanduo, o vasarą be to dar į upes buvo nuleidžiami fabrikų nešvarumai ir grioveliais miesto gatvių vanduo. Be to, daug nepatogumų sudarydavo gaisrai, ypač kilę kur nors toliau nuo upių. Iš pradžių miestas pasitenkino iškasęs miesto reikalams 6 didelius šulinius, bet vėliau ir jų pasidarė maža.

Magistratas pradėjo rūpintis apie vandentiekį, kanalizaciją visai pamiršdamas. Pirmas pasiūlymas įrengti vandentiekį Kaune buvo Berlyno inž. *Pippigo*. Jis apsiėmė aprūpinti miestą vandeniu iš upės ir šaltinių su sąlyga, kad miestas atiduotų jam vandentiekio koncesiją 75 metams ir garantuotų jo pajamas nuo 28-35.000 rubl. metams. Sąlygos, žinoma, miestui buvo nepriimtinos. Geriausias pasiūlymas buvo belgų inž. Edvardo *de Velco*. Po ilgų derybų 1895 metais lapkričio 3 d. Kauno magistratas sudarė sutartį su inž. E. de Velcu. Vandentiekio koncesija buvo atiduota 60 metų. Sutartis buvo pasiųsta vidaus reikalų ministerijai tvirtinti, tačiau patvirtinta nebuvo dėl to, kad koncesija duodama per daug ilgam laikui ir nesilaikoma karo statybos reikalavimų.

Nuo to laiko iki 1912 metų magistratas derėjosi su įvairiais koncesininkais, sudarinėjo sutartis, ruošė projektus, bet vandentiekio statybos darbas nebuvo pradėtas. Labiausiai *trukdė tą reikalą tvirtovės valdyba,* nes magistralės turėjo eiti tvirtovės teritorijoj. Visi projektai tvirtovės valdybai atrodė nepriimtini. 1912 m. vasario 23 d. miesto taryba nutarė nutraukti sutartį su paskutiniuoju koncesininku. Kiek vėliau, balandžio 19 d., taryba pavedė vandentiekio klausimą išspręsti „stambiųjų miesto įmonių statybos komisijai" ir finansų komisijai. Komisijos kreipėsi į žinomą vandentiekio specialistą Viljam *Lindley,* kuriam pavedė atlikti paruošiamuosius darbus ir sudaryti projektą. Tais pačiais metais V. Lindley pradėjo tyrinėti vandens šaltinius prie Nemuno, netoli Vieškūnų sodžiaus, arti Dobrovolės ir Kvesų vienkiemių. Podirvio vandeniui tirti buvo pakviestas prof. *Keilgač* ir geologas *Erd*. Tyrimai ėjo sparčiai, pradėti net paruošiamieji darbai. Iš viso ko buvo galima tikėtis, kad Kaunas vis dėlto susilauks vandentiekio. Bet, deja, kilo karas, visi darbai sustojo.

Po karo vandentiekio ir kanalizacijos įrengimo reikalas buvo vienas didžiausių Kauno miesto savivaldybės rūpesčių. Šiems dalykams nagrinėti daug buvo skirta posėdžių, daug ginčytasi, daug rinkta komisijų. Aišku, kad taip rimtas darbas skubomis negalėjo būti išspręstas. Daugiausia buvo aptariami šie klausimai: 1. ar pats miestas turi statyti šią įmonę, 2. ar tą įmonę atiduoti koncesininkams ir 3. jei statys miestas, tai iš kur ims lėšų. Tarybos narių dalis, ypač namų savininkai, siūlydavo ieškoti koncesininkų, kiti siūlė ieškoti paskolų ir t.t. Kadangi taryba aiškaus nusistatymo tuo reikalu neturėjo, tai miesto valdyba, kaip vykdomasis organas, veikė savarankiškai.

Valdyba pradėjo tartis su įvairiomis firmomis ir susitarė su firma *David Grove* (Berlyne), kuriai pavedė sudaryti pilną Kauno miesto vandentiekio ir kanalizacijos projektą. 1923 metais projektas buvo

baigtas ir atsiųstas miesto valdybai. Projektams peržiūrėti valdyba sukvietė inžinierių specialistų posėdį. Čia paaiškėjo, kad firmos David Grove sudarytame projekte yra esminių trūkumų, reikalingų gerai taisyti. Projekte buvo numatyta *imti vandenį iš Neries,* netoli Eigulių tilto. Bet, pasirodo, Neries vanduo yra *labai užterštas,* jam valyti reikėtų pastatyti brangokus filtrus, be to, valymo rezultatai vargu būtų buvę patenkinami, todėl reikėjo surasti kitą vandens šaltinį, tinkamą vandentiekio reikalams. Kanalizacijos projekte taip pat buvo kai kurių trūkumų: ten numatyta nuleisti tik vartotą namų vandenį, o lietaus vandeniui turėjo pasilikti gatvių grioveliai. Be to, kanalų tinklo įgilinimas ne visai atitiko vietos situacijai, ypač pavasarį potvynio metu tatai galėjo pabranginti eksploataciją.

Vandentiekio ir kanalizacijos komisija drauge su žymiu tų dalykų specialistu Berlyne prof. dr. *Brix'u* paruošė programą minėtiems projekto trūkumams perdirbti, kuris dabar atiduotas tai pačiai David Grove firmai, prižiūrint prof. Brix'ui ir vandentiekio ir kanalizacijos komisijai.

Ištyrus Kauno apylinkes nustatyta, kad Eiguliuose yra vandeningi suplauto graužo sluoksniai, iš kur būtų galima aprūpinti visą miestą podirvio vandeniu. Šie sluoksniai per 1924 metus buvo smulkiai ištirti: buvo įrengti bandomieji šuliniai, daromi vandens stovio juose matavimai ir padarytas bandomasai vandens pompavimas. Padarytieji analizai parodė, kad vanduo visai tinka miesto vandentiekio reikalams. Analizai buvo daromi Valstybės chemijos laboratorijoje ir tikrinti Vokietijoje. Tuo būdu, 1924 m. gale, remiantis naujais duomenimis, buvo baigtas vandentiekio projektas. Šiek tiek anksčiau, 1924 m. vidury, buvo pataisytas ir kanalizacijos tinklo projektas. Visi paminėtieji perprojektavimo darbai buvo atliekami, dalyvaujant Vandentiekio ir kanalizacijos komisijos pirmininkui inžinieriui St. *Kairiui,* kurs tuo reikalu nuo 1923 m. rudens iki 1924 m. pavasario buvo Berlyne. Sugrįžus inž. Step. Kairiui iš Berlyno, Vandentiekio ir kanalizacijos komisija buvo perorganizuota į nuolatinį Kanalizacijos ir vandentiekio skyrių ir pradėti ruošti darbų braižiniai.

Vandentiekio darbai dėl lėšų stokos buvo sustoję iki 1927 m. rudens. Tada daugiausia rūpintasi kanalizacijos statyba. 1927 m. rudenį vėl pradėti vandentiekio darbai Eiguliuose — atiduotas iš varžytinių Karaliaučiaus firmai *E. Bieske* A. G. dešimties šulinių — rinkikų įrengimo darbas, o pats vandentiekio skyrius pradėjo statyti centralinį šulinį prie siurblių stoties. 10-ties artezinių šulinių įrengimas kaštavo 56.812,16 litų. Visi šuliniai įrengti taip, kaip buvo nustatyta sutarties technikinėse sąlygose. Visuose šuliniuose įstatytas filtruojąs vamzdis

išorinio diametro 216 mm ir ilgumo kiekvienas po 6 metrus; likusios šulinio sudėtinės dalys pritaikytos šuliniui įgilinti. Šuliniai specialistų komisijos buvo apžiūrėti ir pripažinti tinkamais.

1928 m. vasario 28 d. įvyko *iškilmingas vandentiekio darbų pašventinimas.* Iškilmėse dalyvavo ministras pirmininkas prof. A. Voldemaras, vidaus reikalų ministras Ig. Musteikis, savivaldybių departamento direktorius J. Jasiukaitis, Kauno apskrities ir miesto savivaldybių atstovai, tarybos ir valdybos nariai ir kt. Pašventinimo apeigas atliko kan. J. Tumas. Pasakyta keletas kalbų, paragauta vandens ir pasirašytas tam tikras aktas vandentiekio darbų pradžiai paminėti.

Beveik tuo pačiu metu miesto valdyba pradėjo derybas su įvairiomis užsienių firmomis vandentiekio tinklo vamzdžiams pristatyti. Vamzdžiai nupirkti žymioje anglų firmoje „Stanton Ltd. C-y". Paskutinioji vandentiekio vamzdžių partija iškrauta Kaune 1928 m. lapkričio mėnesio gale. Per visus 1928 metus *įklota vandentiekio vamzdžių nuo stoties miesto link ir Kauko gatvėje 4 kilometrai ir 143 metrai,* medžiaga ir darbas kaštavo 407.686,65 lit. Be šių darbų buvo rengta vandentiekio stotis, statytas centralinis šulinys, šachtos ir kiti smulkesni darbai. Iš viso 1928 metais išleista vandentiekio darbams 478.055,58 litai.

Šiemet vandentiekio darbai gana sparčiai tęsiami toliau. Šį mėnesį bus jau įklota pagrindinė vandentiekio tinklo magistralė nuo centralinės vandentiekio stoties Eiguliuose (Jonavos, Lukšio, Laisvės al., Gedimino ir Kauko gatvėmis) iki spaudžiamojo rezervuaro Žaliajame kalne, ties Petro Vileišio aikšte. Jei bus gauta paskola, gali būti, šiemet rudenį Kaunas galės susilaukti vandens.

Kauno miesto kanalizacijos statyba pradėta rūpintis kiek vėliau, negu vandentiekio statyba. Tačiau, gali būti, kad *Kaunas turėjo šiokią tokią kanalizaciją net XVI amžiuje.* Iš 1540 m. Žygimanto I privilegijos, duotos Kauno miestui, matyti, kad tais laikais yra buvusi kažkokia kanalizacija. Toje privilegijoje rašoma: „Pavedame miestui išrinkti komisiją, kuri prižiūrėtų, kad *miesto vandeniui ir nešvarumams nubėgti vamzdžiai ir vieši grioviai, esą prie advokato Andriaus Mackovičiaus namų, būtų valomi".* Labai gaila, kad daugiau jokių žinių nepavyko surasti, nes visos senosios Kauno magistrato bylos tebėra Maskvos centraliniame archyve. Iš tos vienos žinutės sunku kas nors tikra pasakyti.

1924 m. rugsėjo 26 d. įvyko pradėtų darbų *pašventinimas.* Miesto valdyba nutarė pastatydinti kolektorių Seimo ir Prezidento gatvėse lietaus vandeniui nuleisti, nes šiose gatvėse lietaus metu subėgdavo ypač daug vandens, kuris iš dalies buvo nuleidžiamas į seną medinį kanalą, papuvusį, užterštą ir sunkiai valomą. Šio kanalo pastatymo

darbai buvo atiduoti firmai Becker-Fiebig Bauunion, kuri darbus baigė 1925 m. vidury.

1925 m. pradžioje iš lėšų, skiriamų bedarbiams, pradėtas statyti kanalas Kęstučio ir Kanto gatvėse. Šie darbai buvo atliekami jau ūkio būdu. Pavasarį kanalai buvo jau baigti statyti. 1925 m. antroje pusėje miesto valdyba sudarė sutartį su finansų ministerija dėl prijungimo prie kanalizacijos valstybės įstaigų trobesių. Reikalingų tam reikalui kreditų davė Lietuvos Bankas. Pradėti statyti kanalai Daukanto gatvėje, Uosto krante ir patatytas laikinas filtras (valomoji stotis) Uosto krante.

1926 m. iš tų pačių kreditų, papildytų valdžios viešiesiems darbams, buvo pastatytas kanalas Maironio gatvėje. Rudenį buvo padėtas statyti mišriosios zonos kolektorius Laisvės alėjoje. Pastačius filtrą Uosto krante ir minėtus kanalus, tuojau prisijungė prie kanalizacijos visa eilė namų naujojo miesto kvartaluose. Tuo būdu, jau 1926 metais buvo prijungta keliolika privačių ir valstybės įstaigų namų ir pastatytieji kanalai pradėti eksploatuoti.

Iki 1927 metų pradžios kanalizacijos darbams (kartu su paruošiamaisiais darbais) išleista apie 1.400.000 litų. 1927 metais kanalizacija dar smarkiau buvo statoma. Baigtas mišriosios zonos kolektorius ir išvestas Neries krantan. Be to, pastatyta kanalų Duonelaičio, Gedimino, Mickevičiaus, Kęstučio, Ožeškienės gatvėse, įrengta eilė kanalų laikino pobūdžio ir prijungta prie miesto kanalų apie 50 sodybų. Tiems darbams išleista apie 400.000 litų.

1928 metais kanalizacijos statyba ypač buvo smarki. Pastatyti brangūs ir dideli kanalai Valančiaus, Vilniaus, Nemuno, Uosto krante, Laisvės al., Miškų g., Vytauto prospekte ir kt. Išleista 439.412,12 litų.

Šiemet kanalizacijos darbai taip pat sparčiai tęsiami. Jau ligi šiol pastatydinta didesnė pusė kanalų, daugiausia pamatinių. Gali būti, šiemet bus baigti statyti beveik visi pamatiniai kanalai, tuo būdu teliktų statyti tik šoniniai. Išlaidų ligi šiol padaryta apie 2 1/2 milijonų litų. Jei miestas gaus lėšų, tai įvedus vandentiekį maždaug per du metu bus baigti kanalizacijos darbai. Kanalizacijos įmonė dabar duoda jau 200.000 litų pelno per metus. Eksploatacijos išlaidos siekia apie 30.000 litų per metus. Prijungtų sodybų yra apie 147.

Dabar šiek tiek statistikos duomenų. Buvo pastatyta kanalų metrais: 1924 — 47,57 m, 1925 — 2916,14 m, 1926 — 3194,82 m, 1927 — 4059,03 m, 1928 — 5198,90 m, iš viso — 16,016,46 m. Ir gauta tiems reikalams litų: 1922 — 200, 1923 — 338 — 1924 — 5.205,10, 1925 — 6.141,25, 1926 — 25.010,07, 1927 — 105.115,35 ir 1928 — 200.000; iš viso — 332.007,77 Lt.

1923-1928 m. kanalizacijos ir vandentiekio reikalams išleistos sumos litais taip pasiskirsto: a. sklypų išpirkimui: 1924 — 8.441,20, 1925 — 2.886 ir 1926 — 750, iš viso — 12.077,20; b. projektų pagaminimas: 1923 — 26.628,75, 1924 — 47.560,31 ir 1925 — 7.000, iš viso — 81.189,06; c. paruošiamieji kanalizacijos darbai: 1924 — 2.820,64; d. paruošiamieji vandentiekio darbai: 1924 — 32.734,38, 1925 — 9.979, 1926 — 5.061 ir 1927 — 281,50, iš viso — 48.055,88; e. paskolos parūpinimui išlaidos — 1924 — 7.632,90, 1925 — 10.666,35 ir 1926 — 10.680,20, iš viso — 28.979,45; f. technikos personalas ir darbų administratyvinės išlaidos: 1924 — 17.029,71, 1925 — 36.511,54, 1926 — 34.500,14, 1927 — 40.295,32 ir 1928 — 59.659,51, iš viso 187.996,42; g. kanalizacijos darbai atiduoti iš varžytinių: 1924 — 107.868,72, 1925 — 109.851,92, ir 1926 — 72.452,33, iš viso — 290.172,97; h. kanalizacijos darbai atlikti ūkio būdu: 1924 — 6.104,47, 1925 — 281.204,37, 1926 — 449.302,06, 1927 — 443.764,50 ir 1928 — 446.264,03, iš viso — 1.626.639,43; i. vandentiekio darbai atlikti ūkio būdu: 1927 — 14.552,72 ir 1928 — 536.185,26, iš viso — 550.737,98 ir k. nuošimčiai už paskolas: 1924 — 27.793,15, 1925 — 54.384,60, 1926 — 64.593,—, 1927 — 71.901,84 ir 1928 — 68.536,35, iš viso — 281.208,94. Kanalizacijos ir vandentiekio darbams buvo išleista litais: 1923 — 26.628,75, 1924 — 251.985,48, 1925 — 512.483,78, 1926 — 637.338,73, 1927 — 570.795,88 ir 1928 — 1.110.645,35, iš viso išleista 3.109,877,97 litų.

* * *

Perspausdinama iš *Savivaldybės*, 6 (73), 1929, p. 5-8; pasirašyta — *J. P-nas*. Ištaisyta *gruntas — podirviu, Zigmantas — Žygimantu.*

TOLSTOJAUS GATVĖS KILMĖ

Daugumas kauniečių yra matę ar bent girdėję, kad Kaune yra Tolstojaus gatvė, bet kodėl ir kada ji gavo šį vardą — greičiausia retas težino. O gatvės vardui dar nesukako 25 metų.

1929 m. rudenį teko aplankyti tarp kitko ir didžiojo Rusų rašytojo Levo Tolstojaus muziejus Maskvoje. Mano dėmesį atkreipė storokas žaliu pliušu aptrauktas viršelis, ant kurio buvo prisegtas sidabrinis rusų laikų Kauno miesto ženklas: paminklas 1812 m. karui paminėti, stovįs Nemuno ir Neries santakoje (šis paminklas buvo pastatytas 1843 m.

Rotušės aikštėje, o vokiečių okupacijos metu nugriautas). Muziejaus vedėjas mielai sutiko išimti šį eksponatą iš vitrinos ir atidengti viršelį. Viduje buvo Kauno miesto dūmos raštas Levui Tolstojui. Štai to dokumento ištisas vertimas:

„Aukštai gerbiamas Leve Nikolajevičiau. 80 metų Jūsų gimimo sukaktuvių proga, Kauno Miesto Dūma visų mieto gyventojų vardu 1908 m. rugpiūčio mėn. 21 dienos posėdyje nutarusi pavadinti vieną Kauno gatvių Jūsų garbingu vardu, — skuba išreikšti Jums gilios pagarbos jausmus ir lenkiasi prieš Jūsų pasaulinę veiklą žmonijos gerovei. Kartu siunčia linkėjimų, kad Jūs, didysai Rusų žemės rašytojau, dar ilgus metus sėtumėte meilės, teisybės ir gerovės pradus.

Pavaduojąs Miesto Galvą J. Gorbačevskis, Miesto Dūmos narys Zigmantas Michalovskis, narys Rudolfas Mar . . ., Nikalojus Rekošas, inž. architektas Edm. Frikas, A. Račkovskis, gydytojas M. Chmelevskis, Oktavianas N . . ., Vladimiras Šipi . . ., K. Rukuiža, V. Zatorskis, A. Kelpša, Jokūbas Gavrilovič Ossovskis, K. Kozickis, A. Perkovskis ir V. Červinskis".

Kai kurie parašai neįskaitomi, todėl trūkstamų raidžių vietą pažymiu taškais. Reikia manyti, kad Tolstojus bus atsiuntęs Kauno miesto dūmai padėkos raštą. Gal kas paieškojęs 1908 m. Kauno miesto valdybos archyvo bylose surastų Tolstojaus raštą. Būtų brangus eksponatas miesto muziejui.

Perspausdinta iš *Savivaldybės*, 2 (117), 1933, p. 20; pasirašytas — *J. P-nas.*

GRĄŽINTAS SENASAI KAUNO ARCHYVAS

Sudarius Vilniaus centralinį archyvą, 1853 m. [Kauno] gubernatoriaus įsakymu visos senosios (iki 1779 m.) Kauno miesto ir kitų gubernijos miestų archyvų bylos buvo išvežtos į Vilnių. Tepaliko tik naujesniųjų laikų (pradedant nuo 1800) bylos. Kilus Didžiajam karui pačios svarbiosios ir senosios bylos buvo išgabentos į Rusiją. Kurį laiką žymi archyvo bylų dalis gulėjo drėgname Jaroslavlio sandėlyje. Daug bylų apgedo, bet dar daugiau vietos žmonių sunaikintos. Gražūs odos viršeliai revoliucijos metu buvo nuplėšti ir suvartoti batams. Pagaliau, visos Vilniaus centralinio archyvo bylos atsidūrė Maskvoje, kur buvo gerai saugomos.

Kauno miesto valdyba, suprasdama savo senojo archyvo didelę reikšmę miesto istorijai, susirūpino jį išgauti. Tuo reikalu specialiai buvo pasiųstas [Kauno] miesto muziejaus konservatorius J. Puzinas į Maskvą tartis su atitinkamomis įstaigomis dėl archyvo grąžinimo. Energingo mūsų ministro J. Baltrušaičio (Maskvoje) pastangomis pavyko susitarti archyvo grąžinimo reikalu.

Archyvas jau gautas ir padėtas Kauno miesto muziejuje, kur dabar tvarkomas ir peržiūrimas. Iš viso gauta 45 storos knygos. Kai kurios knygos turi daugiau kaip 1000 psl. Daugumos viršeliai nuplėšyti. Pačios seniausios yra Kauno magistrato bylos, kurios prasideda 1522 m. Šiose knygose yra atskirų dokumentų nuorašų ar išrašų ir dar iš senesnių metų. Iš visa magistrato knygų gauta 15. Čia yra daug įdomių dokumentų, kurie vėliau bus skelbiami. Antroji archyvo dalis — Kauno apskrities žemės teismo bylos. Jų yra 30. Bylos prasideda nuo 1581 m. ir siekia beveik iki 1799 m. Vėlesnės šio archyvo bylos yra Kauno apygardos teismo archyve. Tuo būdu, Kauno apskrities žemės teismo bylas jau beveik visas turime namie. Kauno magistrato bylos dar nevisos, daug jų yra Vilniuje.

Be to, Maskvoje yra dar Žemaičių senasai archyvas (106 bylos), Vilkmergės — 57 bylos, Upytės — 35 bylos, Lietuvos tribunolo ir Trakų apskr. bylos. Dėl šių archyvų grąžinimo taip pat jau susitarta.

Perspausdinamas iš *Savivaldybės,* 2 (81), 1930, p. 15; straipsnis nepasirašytas. Kai kas nori manyti, kad tai galįs būti A. Ružancovo, kuris bendradarbiavo taip pat *Savivaldybėje,* bet rašė ir skelbė ten medžiagą iš Kauno ir kt. gaisrų, gaisrininkų ar sukilimų istorijos. Šis trumpas pranešimas J. Puzinui priskirtas, kad jis buvo nusiųstas šio archyvo reikalais į Maskvą ir galėjo tik jis sužinoti tokias smulkmenas kaip archyvas buvo laikomas Jaroslavlyje ir pan. Antra, būdingas J. Puzinui rašto stilius ir tokia labai ukmergietiška, kurią ištisai jo raštuose sutinkame, įvardžiuotinio būdvardžio galūnė *-ai,* vietoje bendrinės rašto kalbos *-is;* ją kaip savą, nors ir tarmišką, paprastai palieku netaisęs, nes ji nėra mūsų kalbos jokia klaida. Straipsnelyje minimoji 1779 m. data, kad tik iki jos senosios Kauno miesto ir kitų archyvų bylos buvo išvežtos, atrodo, yra korektūros klaida, nes paliktos tik nuo 1800; tada turėjo būti išvežtos iki 1799 m. Plg. „Archyvai", *Lietuviškosios enciklopedijos,* I, Kaunas, 1933, 964, kur mini, kad 1852 įsakymu į Vilnių buvo suvežta iki 1799 m. bylos; bet tas sutrauktai ir nebeaiškiai pakartota *Lietuvių enciklopedijos,* Bostonas, 1953, 247. 1779 m. datą palikau netaisęs.

KRAŽIŲ SENOVĖ IR SIAUBINGIEJI 1893 METŲ ĮVYKIAI

Šiandien susirinko kražiškiai,[1] jų bičiuliai ir mūsų praeitimi besidomį lietuviai žvilgterėti į ankstyvąją Kražių praeitį ir prisiminti skaudžius 1893-1894 metų įvykius, istorijon įėjusius „Kražių skerdynių" vardu. Kražiškiai gali didžiuotis savo nedidelio miestelio turtinga istorija. Ir iš tiesų yra kuo pasigėrėti ir pasiguosti. Juk šįmet sukanka 723 metai, kai Kražiai pirmą kartą iškyla rašytiniuose istorijos šaltiniuose (1253 m.); šįmet sueina 560 metų nuo Kražių bažnyčios pastatymo (ji pastatyta 1416 m.); taip pat šiais metais švenčiama 360 metų sukaktis, kai 1616 metais buvo įsteigta didžiulės reikšmės visai Žemaitijai turėjusi Kražių kolegija; pagaliau lapkričio 21-22 d. sukako 83 metai nuo tų siaubingų dienų, kai rusų žandarai ir kazokai rimbais čaižė ir kardais kapojo žemaičius, didvyriškai gynusius savo bažnyčią. Tat pirmiausia trumpai susipažinkime su žiląja Kražių senove.

PROISTORĖ

Tuo tarpu pačių seniausių proistorinės kultūros liekanų teturime iš naujojo akmens amžiaus, kada į Lietuvą atvyko indoeuropiečių kilmės žmonės, iš kurių netrukus susiformavo baltai, tiesioginiai lietuvių, prūsų, latvių ir kitų jiems gimininigų genčių protėviai. Apie indoeuropiečių pasirodymą liudija Kražiuose, Kražantės upės krante surasta pentis akmeninio laivinio kovos kirvio,[2] kurio amžius — apie 2000 pr. Kr. Žalvario amžiaus dirbinių ligi šiol dar nerasta.

Senajam geležies amžiui (I-IV a. po Kr.) priskirtini pilkapiai, aptikti Sodkalnyje, netoli Kražių.

Be to, Kražių apylinkėse yra keletas piliakalnių: *Galinių, Papilalio ir Plūsčių.* Piliakalniai netyrinėti, todėl jų amžius nežinomas. Į šiaurę nuo Kražių, Kražantės pakrantėje, yra mišku apaugusi kalva, vadinama *Medžiokalniu.* Padavimas pasakoja, kad senovėje čia buvusi girių deivės *Medeinės* šventovė. Tame kalne dažnai lankydavęsis poetas Motiejus Kazimieras *Sarbievijus,* kai jis 1617-1619 m. gyveno Kražiuose.

Kražiai iškyla rašytinės istorijos šviesoN XIII a. viduryje. Pavyzdžiui, 1253 m. liepos mėn. donaciniu dokumentu Mindaugas padovanojo Livonijos ordinui po pusę žemių Raseinių, Laukuvos, Betygalos, visą Karšuvą, visą Kražių žemę (terra Crase)[3] ir kt. Ir 1257 m. raštu Mindaugas už patarimą ir pagalbą karūnacijos metu dovanoja Livonijos ordinui visus Žemaičius (jų tarpe ir visą Kražių žemę), išskyrus tas žemes, kurias buvo atidavęs Lietuvos vyskupui.[4]

Daugiau kaip po šimto metų Kražiai vėl minimi kronikose. 1377 m. Hermanas Vartbergietis (Hermann de Wartberge) savo „Livonijos kronikoje" (*Chronicon Livoniae*) kalba apie Vokiečių ordino magistro Winricho von Kniprodės žygį į Viduklę, Kražius (in terras Letwinorum Viduckelen ac Krasien) ir į kitas Žemaičių sritis, kurias nuo rugsėjo 4 d. žudynėmis ir ugnimi naikino net 8 dienas.[5]

Kražiai ir Kražių žemė minima Lietuvos kelių aprašuose (vok. Die Litauischen Wegeberichte), sudarytuose Vokiečių ordino XIV a. pabaigoje ir pačioje XV a. pradžioje. Pavyzdžiui, Vokiečių ordino agentų Rabučio (Rabutte), Naibučio (Naybutte) ir jo brolio Vaigailos (Waygail) 1385 m. gruodžio 24 d. nubrėžtame kelyje iš Tilžės apylinkių į Medininkus nurodomas kelias „nuo Ašvijos upės į Kražius, kur gyvena Girstautas" (von Asswee czu Crasyen, do Girstawt wonet); kelio ilgis — trys mylios. Toliau, duodamas atstumas (2,5 mylių) nuo „Kražių iki Pašilės" (von Crasyen czu Passeel). Dabartiniu metu iš Kražių į Pašilę yra 10 km.[6] Kitoje vietoje Kražiai rašomi Crasien: „Von Asswe czu Crasien, do Girstawt wonet".[7] Taigi tuo metu Kražiai priklausė bajorui Girstautui. Kitur vėl (1393 m.) Lietuvos kelių aprašuose kalbama apie „Kražių žemę" — „land czu Crasyen".[8] Kito karinio kelio į Viduklę ir Kaltinėnus minima Kražių pilis „Graschyn . . . burgwalle".[9]

1390 m. istoriniuose šaltiniuose iškyla šeši Kražių žemės (land Crazow) bajorai, dalyvavę su kitais žemaičių atstovais pasirašant taikos ir prekybos sutartį su Vokiečių ordinu Karaliaučiuje. Žemaičių delegaciją sudarė net 27 kilmingieji iš šių 7 žemių: Medingėnų, Kaltinėnų, Knituvos, Kražių, Viduklės, Raseinių ir Ariogalos. Štai to įdomaus susitarimo, įvykusio 1390 m. gegužės 26 d. Karaliaučiuje, tekstas:

‚Tesie žinoma visiems, kurie šį raštą mato, girdi ar skaito, kad mes, žemiau išvardintieji visos Žemaitijos gyventojai: Maizebutas (Maisebuth), Dirkstelis (Dirkstel), Rukundė (Ruckunde), Jaušis (Jawschen), gyvenantieji Medingėnų žemėje (Medinkinlande); Skvaibutas (Sqwaybuth), Eimantas (Eymund), Tylenis (Tilen), Daukša (Dawchs), Ragelis

(Ragel), Skučas (Skutcz), gyvenantieji Kaltinėnų (Caltheneen) žemėje; Žilpa (Zilpė), Pamplys (Pampli) iš Knituvos (Knetow) žemės; Einoras (Eynur), Eiviltas (Eywild), Einoro (Eynuren) brolis, Vydas (Wide), Gedas (Getez), Eikutis (Eycutte), Ramavydas (Rammouit) iš Kražių (Crazow) žemės; Bymantas (Bimunt), Surgaila (Surgail), Gelvonas (Gelwan), Surtinis (Surthen) iš Viduklės (Widuckeln) žemės; Žandenis (Zawden), Klausigaila (Clawsegail), Asteika (Hoisteike) iš Raseinių (Rossien) žemės; Zundė (Sunde), Vyliaudas (Wilawde), Eirimas (Erim), Giniotas (Gyneoth), Joteika (Jotheke), Dramutis (Dramutte) iš Ariogalos (Erogeln) žemės, — susitarėme su vyriausiuoju maršalu ir su Prūsijos ponais viso Žemaitijos krašto gyventojų vardu tuo būdu, kad mes, aukščiau išvardintieji, prižadėjome karaliui Vytautui, vyriausiajam maršalui ir Prūsijos ponams padėti prieš visus jų priešus ir sudarėme taiką su jais, o jie su mumis, kad Prūsijos žmonės gali vykti į Žemaitijos kraštą ten prekiauti ir lygiai taip mes iš Žemaitijos galime vykti per Jurbarką, per Ragainę ir per Klaipėdą į jų kraštą; to taikos susitarimo mes tvirtai ir pastoviai laikysimės. Toliau, jei taip būtų, kad mes kelionėje susitiktume, tai jų žmonių nekliudys tie, kurie yra mūsų iš Žemaitijos, ir jų žmonės taip pat nekliudys mūsų. Jei taip būtų, kad kas nors iš jų priešų juos norėtų mušti, tai mes privalome jiems padėti, ir lygiai tą patį jie turi daryti mums iš Žemaitijos. Toliau, jei taip atsitiktų, kad tarp jų ir mūsų įvyktų nesusipratimas, taip, kad vienas kito požiūriu užsimirštų, ar tai būtų muštynės ir vagystė, ar koks nesutikimas tarp jų ir mūsų kiltų vis tiek kuriuo reikalu, tai tą turi spręsti vyriausiasis Prūsų krašto maršalas su 4 vyresniaisiais ten pat iš krašto, kuriuos tam reikalui pašauks iš jų pusės. Taip pat turi spręsti karalius Vytautas ir 4 iš Žemaitijos krašto, kurie tam reikalui iš mūsų pusės duodami; ką tie 10 nutars esant teisinga, tuo abi pusės turi pasitenkinti ir niekas neturi prieštarauti. Tam, kad anksčiau pažymėtieji dalykai būtų pastoviai ir tvirtai vykdomi, didesniam jų užtikrinimui mes paprašėme savo karalių Vytautą (konig Witowt), kad jis lieptų prie šio rašto prikabinti savo antspaudą, nes mes patys antspaudų neturime (wir selbir keine ingesegele habin). Duota Ordino namuose Karaliaučiuje mūsų Viešpaties 1390 metais pirmą ketvirtadienį po Sekminių".[10]

1406 m. Kražiai buvo Vokiečių ordino srities valdytojo (Ordenskämmerers) būstinė.[11] Tais pačiais metais Ordino Žemaitijos vaitas reikalavo, kad įkaitai iš Raseinių, Knituvos ir Kražių būtų pakeisti kitais.[12] Matyti, kryžiuočiai norėjo pakeisti turimus įkaitus iškilesniais žemaičiais.

Sunki buvo žemaičių dalia. Kaip žinome, Jogaila, siekdamas Ordino pagalbos kovai su Kęstučiu ir Vytautu, jau 1382.X.31 buvo užrašęs

kryžiuočiams Žemaičius iki Dubysos. Vėliau ir Vytautas, ieškodamas karinės paramos savo kovai dėl Lietuvos sosto, net keturis kartus buvo dovanojęs Ordinui Žemaičius iki Nevėžio (1384, 1392, 1400 ir 1409 m.). Kryžiuočiai ėmė tvirtintis Žemaičiuose, statėsi pilis ir įvedė griežtą tvarką. Ypačiai vargino žemaičius nuolatinis žymiųjų žemaičių sūnų ėmimas įkaitais. Žemaičiai Vytauto pritarimu buvo sukilę prieš Ordino administraciją. Po 1408 m. sukilimo, Vytautas 1409 m. paskyrė Ramautą Valimantaitį Žemaičių seniūnu, o 1412 m. tas pareigas perėmė jo brolis Mykolas Kęsgaila Valimantaitis, kuris rezidavo Kražiuose ir 1416 m. pastatė medinę Šv. Mykolo Arkangelo bažnyčią. 1417 m. vasarą Mykolas Kęsgaila Valimantaitis Kražiuose priėmė į Žemaičius atvykusius Konstancos Visuotinio bažnyčios susirinkimo delegatus — Lvovo arkivyskupą Joną Rzeszewskį ir Vilniaus vyskupą Petrą Jastrzębiecą iš Kustynės. Visuotinis bažnyčios susirinkimas buvo pavedęs jiems užbaigti Žemaičių krikštą, įkurti vyskupiją ir sutvarkyti bažnytinę organizaciją. Abudu vyskupai buvo paskirti dėl to, kad mokėjo žemaičių kalbą ir buvo susipažinę su jų papročiais. Kartu su vyskupais į Žemaičius buvo atvykęs Vytautas su savo didikais. Abudu vyskupai išbuvo Žemaičiuose tris mėnesius, čia krikštijo žmones, Žemaičių vyskupijos sostine parinko Varnius-Medininkus ir pašventino Vytauto statytą katedrą. Į steigiamos vyskupijos kapitulą paskyrė 6 kanauninkus. Rudenį delegatai, lydimi Žemaičių seniūno Mykolo Kęsgailos, nuvyko į Trakus pas Vytautą teisiškai sutvarkyti Žemaičių vyskupijos steigimo reikalus. Trakuose Vytautas 1417.X.23 oficialiu dokumentu įsteigė Žemaičių (Medininkų) vyskupiją ir jos vyskupu nominavo Prahos ir Sienos universitetų auklėtinį, laisvųjų mokslų magistrą Motiejų *Trakiškį,* kuris sekančią dieną Trakuose buvo pakonsekruotas vyskupu. Naujam vyskupui ir katedrai Vytautas užrašė donaciją: kasmet mokėti iš savo iždo 50 plačiųjų sidabrinių grašių, 50 statinių kviečių ir 10 statinių medaus, o kiekvienam kapitulos kanauninkui po 10 markių ir visiems bendrai 60 statinių kviečių ir 10 statinių medaus. 1421.VI.22 Vytautas Trakuose duotu raštu Medininkų vyskupui ir kapitulai užrašė žemių, miškų ir ežerų įvairiose Žemaitijos vietose, jų tarpe ir Kražių valsčiuje. Netrukus vyskupas gautąjį turtą Kražių, Kaltinėnų ir Raseinių valsčiuose perleido tų parapijų klebonams.

Kražiai, tapę Žemaičių seniūno sostine, sparčiai pradėjo augti. 1529 m. Kražiai turėjo 1368 valakus žemės. Todėl Žygimantas Senasis 1529 m. įsakė, kad Kražiuose rinktųsi visos Žemaičių seniūnijos teismai keturis kartus per metus: I teismo suvažiavimas — Pelenų dieną. II-sis — penktadienį po Dangun žengimo, III-sis — sekančią dieną po šv. Mykolo ir IV-sis — šv. Liucijos dieną. Be to, Kražiai buvo ir Žemaičių

bajorų centras: čia rinkdavosi Žemaičių seniūno šaukiami bajorų seimeliai, čia būdavo karan vykstančiųjų patikrinimai ir t.t. Kaip matyti iš 1528 m. surašymo duomenų, Kražių valsčiuje buvo 171 smulkiųjų bajorų, kurių prievolė buvo statyti į karą po vieną arklį nuo 8 valakų, ir 13 stambesnių bajorų, kurie turėjo duoti nuo 2 iki 4 arklių.

Kęsgailų giminė valdė Žemaičius su mažomis pertraukomis iki 1532 m. Tais metais mirus paskutiniam Kęsgailų giminės Žemaičių seniūnui Stanislovui Kęsgailai, kuris vadinosi Kražių grafu, Kražiai atiteko Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Senajam. Išlaidusis Žygimanto Senojo sūnus Žygimantas Augustas 1559 m. Kražius atidavė už 3676 talerių vertės brangenybių įkaitą Anglijos politiniams pabėgėliams — kunigaikštienei Kotrynai Suffolk ir jos vyrui Ričardui Berthe, kurie, kaip protestantiškosios diduomenės sukilimo dalyviai prieš Anglijos karalienę Mariją I Katalikę, buvo pabėgę į Lenkiją, o paskui atvykę į Lietuvą. Nustojus persekioti Suffolkų kunigaikščių giminę, Kotryna Suffolk grįžo Anglijon. Vilniaus vaivada Mikalojus Rudasis Radvilas, pavestas Žygimanto Augusto, atpirko Kotrynos Suffolk brangenybių užstatą ir perėmė valdyti Kražius. 1565 m. kunigaikštis Mikalojus Rudasis *Radvilas* ant Kražantės kranto pasistatė mūrinę pilį — rūmus ir apsupo juos vandens pripildytu grioviu. *1568 m. Žygimantas Augustas už nuopelnus Lietuvai Kražius atidavė Radvilo nuosavybėn.* 1577 m. Steponas Batoras patvirtino tą donaciją. Tada Radvilai ėmė tituluotis ir Kražių grafais.

XVI a. pabaiga ir XVII a. pradžia buvo ypatinga Kražių kultūriniame gyvenime. Kaip žinia, Vilniaus vyskupas Valerijonas *Protasevičius,* kuris 1533-1547 m. yra buvęs ir turtingos Kražių parapijos klebonu, 1569 m. parsikvietė į Lietuvą jėzuitus ir 1570 m. Vilniuje atidarė kolegiją, kuri 1579 m. išvirto akademija. XVI a. pabaigoje Žemaičių vyskupas Merkelis *Giedraitis,* nupirkęs Kražiuose žemės, pastatė namus ir 1608 m. čia apgyvendino du iš Vilniaus parsikviestus jėzuitus: kražiškį Motiejų Galminą ir Merkelį Daugėlą. Vyskupas planavo nupirkti jėzuitams ir visus Kražius, bet mirtis sutrukdė jo planus. Jis tik mirdamas paskyrė vienuolyno statybai 2000 vengriškų raudonųjų ir užrašė kiek žemės Kražiuose. 1613 m. Vilniaus vaivada kunigaikštis Mikalojus Kristupas Našlaitėlis Radvilas padovanojo jėzuitams savo rūmus Kražiuose ir žemės sklypą. 1614 m. Žemaičių seniūnas ir Lietuvos didysis etmonas Jonas Karolis Chodkevičius (Katkevičius, Katkus) su savo žmona Slucko kunigaikštiene Sofija Meleckaite užrašė būsimajai Kražių kolegijai 7 ūkius. Pastačius laikinus medinius namus, 1616 m. rugsėjo 18 d. atidaryta pirmoji kolegijos klasė. Ta kolegija dažnai buvo vadinama jos steigėjo Jono Karolio Chodkevičiaus vardu — *Atheneum Chodkievici-*

anum. 1618 m. pradėta mūrinių kolegijos trobesių statyba. 1621 m. Chodkevičius, prieš išvykdamas į karą su turkais, pradėjo didžiulės jėzuitų kolegijos bažnyčios statybą. Pamatus pašventino Žemaičių vyskupas Stanislovas Kiška. Bažnyčia baigta statyti ir gražiai įrengta 1689 m. Tai buvo didžiulė bažnyčia, kurios aukštus skliautus rėmė dvylika piliorių, prie kurių buvo įrengti puošnūs altoriai. Didžiajame altoriuje buvo Leonardo da Vinci Švč. M. Marijos Dangun Ėmimo paveikslas (kopija). Panaikinus jėzuitų ordiną, bažnyčia ėmė nykti, XIX a. pradžioje niekeno neprižiūrima pradėjo griūti ir 1821 m. buvo uždaryta. 1836 m. bažnyčia visai sugriuvo.

Kražių kolegija turėjo didelės reikšmės Žemaičių švietimui. Tai buvo viena iš *pačių geriausių* aukštesniųjų mokyklų ne tik Lietuvoje, bet ir už jos ribų. Mokinių skaičius siekdavo net 300. Mokytojais yra buvę daugiausia jėzuitai. 1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, Kražių kolegija paversta gimnazija. Ją tvarkė Edukacinė komisija, 1797-1817 m. karmelitai ir vėl Edukacinė komisija. Kilus neramumams prieš rusų valdžią, daliai Kražių gimnazijos mokinių buvo sudaryta byla ir 1832 m. mokslas pradėta dėstyti rusų kalba. Pagaliau 1843 m. gimnazija perkelta į Kauną ir paversta valdiška Kauno gubernijos gimnazija. Kražių kolegija, vėliau gimnazija, turėjo *turtingą biblioteką* (beveik 6000 knygų), *archyvą*, fizikos kabinetą, geologijos muziejėlį ir numizmatikos rinkinį. Vėliau Kražių gimnazijos biblioteka pateko į Kauno ir į Vilniaus universitetų bibliotekas. Prieš rusams iškeliant gimnaziją į Kauną, joje mokėsi apie 500 mokinių ir buvo 17 mokytojų.

Neįmanoma suminėti daugybės iškilių asmenų, susijusių su Kražiais, ypačiai su Kražių kolegija, vėliau gimnazija. Čia paminėsiu tik kai kuriuos. Pirmiausia tenka paminėti ispaną jėzuitą Petrą *Roysiusą*, Medininkų kapitulos prelatą, iškilų teisininką, prisidėjusį prie *Lietuvos statuto* antrojo leidimo redagavimo. Jis 1549-1563 m. buvo Kražių klebonas.

Su Kražiais yra susijęs ir mūsų pirmasis žinomas Didžiosios Lietuvos rašytojas, 1595 m. Vilniuje išspausdinęs iš lenkų kalbos verstą katekizmą ir 1599 m. Vilniuje išspausdinęs didelės reikšmės lietuvių kalbos istorijai turinčią Vuiko postilės (pamokslų rinkinio) vertimą „Postilla" — Varnių kanauninką *Mikalojų Daukšą*. Jis 1580 m. buvo gavęs turtingą Kražių altariją ir 15 metų kovojęs su dvarininkais Šemetais, kurie buvo pasisavinę du tai altarijai priklausančius palivarkus. Kol atvyko į Varnius 1609, Žemaičių vyskupu išrinktas Mikalojus Pacas, Daukša administravo vyskupiją ir daug prisidėjo prie jėzuitų įkurdinimo Kražiuose ir prie kolegijos steigimo. Testamentu kan. Mikalojaus Daukšos biblioteka buvo atiduota Kražių kolegijai.

XVI a. pabaigoje Kražiuose klebonavo garsus lietuviškų pamokslų sakytojas, vėlesnis Žemaičių vyskupas, raseiniškis Merkelis *Geišas Elijošaitis.* Jis XVII a. pradžioje naujai perstatė Kražių parapinę bažnyčią.

Kolegijoje mokytojavo ir jai vadovavo visas būrys iškilių jėzuitų, atidavusių didelę duoklę ne tik Katalikų bažnyčiai, bet taip pat Lietuvos kultūros ūgiui ir lietuvybės stiprinimui. Čia pirmoje eilėje iškeltinas poetas Motiejus Kazimieras *Sarbievijus,* 1617-1619 m. Kražių kolegijoje dėstęs poetiką ir sintaksę. Jis savo lotyniškai rašytuose poetiniuose krūriniuose kėlė Kražių gamtos grožį, 1619 m. jis skyrė ilgą kūrinį Kražių kolegijos statytojui ir didžiam Lietuvos karo vadui Jonui Karoliui Chodkevičiui pagerbti. Be to, Vilniuje sukūrė „Sacra Lithothesis", kuri buvo išpildyta 1621 m. Kražių kolegijos bažnyčios kertinio akmens pašventinimo proga. Sarbievijaus lyrikos ketvirtosios knygos (Lyricum, libri IV) titulinis lapas papuoštas P. P. Rubenso piešiniu.

1641 m. poetiką dėstė kaunietis Vijukas Kazimieras *Kojalavičius,* po to 1657-1660 m. buvęs Vilniaus akademijos rektoriumi. Jis buvo daugelio teologinio ir istorinio turinio knygų autorius.

Labai susijęs su Kražių kolegija buvo žemaitis jėzuitas Gabrielius *Šimkevičius,* nuo 1666 m. (su pertraukomis) ilgą laiką buvęs Kražių kolegijos retorikos mokytojas, pamokslininkas, dvasios tėvas ir studijų prefektas, 1677 m. jis parašė Kražiuose tris mokyklines dramas, kurios buvo statomos ir Kražių kolegijos teatre.

Kražių kolegijos rektorių tarpe randame daug mokslui ir lietuvybei nusipelniusių asmenų. Čia suminėsiu tik kelis. Štai jie:

Žemaitis Danielius *Butvila,* teologijos daktaras, keletos teologinių knygų autorius, 1658-1661 m. buvo Kražių kolegijos rektorius, po to 1663-1666 m. — Vilniaus akademijos rektorius.

Žemaitis Zigmantas *Liauksminas,* filosofijos ir teologijos daktaras, geras graikų kalbos mokovas, 1661-1665 m. buvo Kražių kolegijos rektorius, parašęs daug knygų iš teologijos, retorikos ir muzikos sričių.

1665-1671 m. Kražių kolegijos rektoriumi buvo žemaitis jėzuitas Jonas *Juknevičius,* lietuviškų giesmių kūrėjas.

Kaunietis Pranciškus *Šrubauskis,* garsus pamokslininkas ir lietuviškų religinio turinio (pamokslų, giesmių) autorius, 1645-1647 m. buvo Kražių kolegijos mokytojas, 1670-1673 m. jos rektorius.

Nuo 1834 m. rugpiūčio pradžios iki 1840 m. liepos pabaigos Motiejus *Valančius* buvo Kražių gimnazijos kapelionas ir bibliotekininkas. Kadangi Kražių gimnazija turėjo turtingą bilbioteką ir archyvą, siekusį ankstyvuosius kolegijos laikus, M. Valančius ėmė rinkti

medžiagą savo istoriniam veikalui „Žemaičių vyskupystė". Be to, tam savo darbui jis panaudojo Žemaičių vyskupijos ir Petrapilio archyvų medžiagą.

Neįmanoma suminėti visų Kražių kolegijos ir gimnazijos auklėtinių, vėliau dirbusių įvairiose lietuviškojo gyvenimo srityse. Tepaminėsiu bent keletą mums daugiau žinomų. Kražiuose mokėsi gražus būrelis žemaičių, vėliau pasireiškusių lietuvių literatūriniame darbe ir tautiniame sąjūdyje. Pavyzdžiui, antrojoje XVIII a. pusėje Kražiuose mokėsi Dionizas *Poška,* vienas iš mūsų literatūros pradininkų ir lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvių; 1786-1792 m. Kražiuose mokslus ėjo būsimasis kunigas ir rašytojas Kiprijonas Juozapas *Nezabitauskis;* 1817-1821 m. Kražiuose mokslus ėjo būsimasis lietuvių rašytojas ir gimtosios kalbos gaivintojas Simanas Tadas *Stanevičius;* nuo 1820 m. Kražiuose sutinkamas būsimasis lituanistas grafas Jurgis *Plateris;* 1823-1829 m. Kražių gimnazijoje mokėsi būsimasis lietuvių rašytojas ir tautosakininkas Liudvikas Adomas *Jucevičius;* Kražių gimnazijoje M. Valančiaus mokiniu, vėliau jo namų gydytoju buvo Vladimiras *Andžejevskis;* kitas M. Valančiaus auklėtinis Kražiuose buvo Jeronimas Kiprijonas *Račkauskas,* vėliau prelatas, Žemaičių kunigų seminarijos profesorius ir rektorius, daugelio lietuviškų religinio turinio knygų autorius; taip pat M. Valančiaus mokiniu Kražiuose yra buvęs Andrius *Ugenskis,* vėliau žinomas kalbininkas, Kazanės universiteto graikų ir lotynų kalbų profesorius, didis lietuvių patriotas, rašęs platų lietuvių kalbos žodyną, kuriame buvo sudėjęs apie 100.000 žodžių.[13] Primintini dar du labiau iškilę žmonės: Jonas *Vitkevičius,* Kražių gimnazijos mokinių „Juodųjų Brolių" organizatorius, vėliau Rusijos diplomatinis agentas Chivoje, Bucharoje ir Afganistane, mokėjęs daug V. Europos ir Rytų kalbų, ir kelmiškis Adolfas *Precišauskas,* Lietuvos senovės mėgėjas, vėliau Raseinių apskrities bajorų vadas, savo Paverpenio dvare (Kelmės vls.) įrengęs pirmąją Žemaičiuose cukraus valyklą, drobių audyklą, be to, laikė žemaitukų žirgyną. Kražiuose mokėsi ir jo brolis Jeronimas *Precišauskas,* 1863 m. sukilimo dalyvis.

RUSŲ OKUPACIJOS VARŽTUOSE

Neribota bajorijos laisvė ir krašte įsigalėjusi anarchija privedė prie Lietuvos ir Lenkijos valstybės pražūties. XVIII a. gale dvilypė valstybė buvo pasidalyta trijų jos kaimynų: Rusijos, Austrijos ir Prūsijos. Po trečiojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo 1795 metais Lietuvos žemės atsidūrė rusų valdžioje, tik viena Užnemunė (Suvalkų kraštas) kuriam laikui atiteko vokiečiams. Carienė Kotryna II, kurios įsakymu rusų

kariuomenė okupavo Lietuvą laikė *sena rusų žeme*, todėl *ji turinti būti rusiška* ne tik iš vardo, bet ir savo dvasia. Todėl netrukus ir griebtasi pavartoti visas priemones, kad tos žemės būtų *ne tik rusiškos, bet ir pravoslaviškos*. Rusijai atitekusios Lietuvos žemės iš pradžios buvo suskirstytos į dvi gubernijas: Vilniaus ir Slanymo, kiek vėliau sujungtos į Lietuvos guberniją. Kad okupuotos Lietuvos žemių valdymas būtų lengvesnis, pagaliau Lietuva suskirstyta į tris gubernijas: Vilniaus, Kauno ir Gardino. Užnemunė priklausė Varšuvos generalgubernatoriui. Dalis senosios Lietuvos aukštųjų pareigūnų pasitraukė į užsienį, kiti buvo suimti ir pasodinti į kalėjimus. Jų žemės buvo konfiskuotos ir išdalintos rusams generolams ir kitiems ištikimiems Rusijos pareigūnams. Tas pat padaryta ir su buvusiomis valstybinėmis žemėmis. Pradėjus kraštą vis labiau rusinti, vengta Lietuvos vardo ir Lietuva imta vadinti Rusijos Šiaurės vakarų kraštu. Bandyta ir sukilti prieš rusų valdžią. 1830 m. Lenkijoje prasidėjęs sukilimas persimetė ir į Lietuvą. Jau nemaža Lietuvos dalis buvo patekusi į sukilėlių rankas, bet sukilimas rusų buvo užgniaužtas. Lietuva buvo nusiaubta, netekta daugelio žmonių, daug krašto gyventojų ištremta į Sibirą, sukilėlių žemės konfiskuotos ir į jas prigabenta rusų kolonistų. Uždaryta kelios dešimtys katalikų bažnyčių ir vienuolynų, kai kurios bažnyčios paverstos cerkvėmis (jėzuitų bažnyčia Kaune, pijorų bažnyčios Panevėžyje, Raseiniuose), didesniuose miestuose pristatyta cerkvių. 1832 m. uždarytas Vilniaus universitetas, Kražių gimnazija perkelta į Kauną, į gimnazijas įvesta rusų dėstomoji kalba, imta steigti rusiškas pradžios mokyklas.

Ypačiai paaištrėjo rusų priespauda po 1863 m. sukilimo, kuris generalgubernatoriaus Mykolo Muravjovo buvo žiauriomis priemonėmis numalšintas. Sukilimui užgniaužti buvo sutelkti net 69 pulkai, t.y. apie 90.000 karių. Muravjovo akcija buvo nepaprastai skaudi lietuvių tautai: sušaudyti 177 sukilėliai, ištremta į Sibirą sunkiesiems darbams 9.233 žmonės. Kaimai, turėję bet kokį ryšį su sukilėliais, būdavo sudeginami, o gyventojai iškeliami į tolimesnes Rusijos gubernijas. Muravjovo siekis buvo jo paties šiaip nusakytas: *Šventas ir didingas surusinimo darbas ir pravoslavijos įtvirtinimas*. Valdininkais imta skirti tik rusus. Parapinės mokyklos uždarytos ir jų vietoje dar intensyviau imta steigti valdines rusiškas mokyklas. Ypačiai skaudus smūgis suduotas lietuviams, kai 1865 metais buvo uždrausta spausdinti knygas lotyniškai-lietuvišku raidynu. Tačiau lietuviai to įsakymo nevykdė, ėmė spausdinti lietuviškas knygas Mažojoje Lietuvoje ir slapta jas gabenti į Lietuvą. Iš kaimo kilusi lietuvių šviesuomenė stojo į tautinio atgimimo darbą.

Užkliuvo Muravjovui ir blaivybės draugijos, vyskupo M. Valančiaus įkurtos 1858 metais. Blaivybės draugijos buvo labai išplitusios ne tiktai Žemaičiuose, bet taip pat ir Seinų vyskupijoje. Tai buvo ne tik religinė, bet ir tautinė lietuviška organizacija. 1864 m. gegužės 31 d. visos blaivybės draugijos buvo uždraustos.

Krašto pravoslavinimui, kartu ir rusinimui, skersai kelio stovėjo Lietuvos *katalikų bažnyčia*. Todėl Muravjovas, vėliau ir kiti okupuotos Lietuvos valdovai griebėsi visokiausių varžomųjų priemonių. Be valdžios leidimo uždrausta skirti kunigus į vakuojančias vietas; neleista priimti į Žemaičių kun. seminariją naujų auklėtinių; uždrausta kunigams be leidimo išvykti iš savo parapijos ribų į kitas parapijas atlikti religinių pareigų; be vyskupo aprobatos neleista sakyti pačių kunigų paruoštų pamokslų; įsakyta pradžios mokyklose tikybą dėstyti rusiškai; kunigams uždrausta priiminėti parapijiečius į bažnytines religines organizacijas ir pardavinėti brolijų žymenis; uždrausta viešos bažnytinės procesijos miestuose ir už bažnyčios sienų (teleista jas daryti bažnyčios aptvaro ribose); neleista dvasininkams dalyvauti laidotuvių procesijoje, išskyrus vieną kunigą su kryžium priešakyje, uždrausta nešti bažnytines vėliavas bei emblemas; uždrausta statyti naujas ir remontuoti senas bažnyčias; uždrausta statyti kryžius prie namų, kapinėse ir kitose vietose.[14] Be to, imta uždarinėti vienuolynus ir jų bažnyčias.

Visi tie suvaržymai labai nustatė tikinčiuosius prieš rusų valdžios įsakymus. Ypačiai imta reaguoti prieš bažnyčių uždarinėjimą. Pasipriešinimą slaptai kurstė ir vyskupas M. Valančius, Tilžėje išleisdamas net 9 brošiūras, kuriose žmonės raginami aktyviai priešintis rusų valdžiai, neiti, kad ir varomiems, melstis į cerkves, nesiskubinti mokytis rusiškai. Tose brošiūrose, kurios plačiai buvo skleidžiamos Lietuvoje, randame patarimų, kaip turi būti elgiamasi, norint sutrukdyti bažnyčių uždarinėjimą. Štai keletas būdingesnių nurodymų: „Maskoliams bažnyčias atimant, katalikai nevien tur šiaip jau vyresnybės melsti, kad to nedarytų, bet dar turi susibėgti visos parapijos žmonės, vyriški ir moteriškos, vakarčiu nešinos (įsidėdamos maisto). Turi pripildyti, apgulti bažnyčią ir neleisti maskolių prie Dievo namų. Pačioje bažnyčioje turi naktavoti ir su ašaromis giedodami turi melsti Viešpaties, idant gelbėtų šventą savo bažnyčią. Jei kurį žmogų maskoliai muštų, kapotų, čaižytų su bizūnais, vis tai turi iškentėti. Taip darė Tytavėnų parapijonys, taip darė ir Minsko katalikai, išplėšiant jiems bažnyčias. Po kelias dienas ir naktis gulėjo bažnyčioje ir šventoriuje, dėl to tai sakiau, jogiai yra reikalingas vakartis".[15]

Ir taip 1868 metais buvo išgelbėta *Tytuvėnų* bernardinų vienuolyno bažnyčią: tytuvėniškiai, sužinoję Kauno gybernatoriaus įsakymą

Kražių Švč. Mergelės Marijos bažnyčia

uždaryti bažnyčią, pasiuntė savo pasiuntinius pas carą Aleksandrą II su prašymu, o patys neišėjo iš bažnyčios tol, kol iš caro gautas potvarkis palikti bažnyčią katalikams.

Bažnyčių uždarinėjimas nesiliovė ir toliau. Būdinga, kad, nors Rusija 1886 m. sudarė konkordatą su Vatikanu, bet jau tų pačių metų liepos viduryje rusų valdžia įsakė Žemaičių vyskupui Mečislovui Paliulioniui uždaryti *Kęstaičių* (Alsėdžių vls., Telšių aps.) bažnyčią, kunigų rokitų vienuolyną su ten buvusia kunigų senelių prieglauda, o visą turtą atiduoti Skuodo stačiatikių kunigui. Vyskupui delsiant įsakymą vykdyti, policija įsiveržė į vienuolyną ir išvežė į Kretingos vienuolyną paliegusius kunigus vienuolius rokitus. Kęstaičių ir apylinkių gyvento-

jai, sužinoję, kad ruošiamasi uždaryti ir bažnyčią, ryžosi priešintis tam rusų valdžios įsakymui. *Žmonės,* kad ir rusų žandarų puolami, *rinkosi į bažnyčią ir ten, budėdami dieną naktį, išbuvo net apie pusantro mėnesio.* Maitinosi šventoriuje įsitaisę virtuvę, o maistą suveždavo apylinkės gyventojai. Per tas šešias savaites papiauta apie 400 avių. Nekartą policija bandė tą virtuvę išardyti, bet moterys nuodėguliais nuvydavo žandarus. Lapkričio 19 d. į Kęstaičius atjojo pats Kauno gybernatorius Valerijonas Melnickis su trimis eskadronais kazokų ir įsakė Alsėdžių dekanui kun. Tamašauskui ir klebonui kun. Mažeikai išnešti iš bažnyčios Švč. Sakramentą. Bet žmonės neklausė nei kunigų, nei gubernatoriaus. Tada kazokai kardais ir rimbais išvaikė žmones iš šventoriaus. Viena moteris, Domicelė Drobaitė, įniršusi puolė gubernatorių ir įsivėlė į jo barzdą. Kazokai atplėšė ją nuo gubernatoriaus, suėmė, surišo ir pasodino į kalėjimą. Pagaliau kazokai įsiveržė į bažnyčią. Kovos metu daug žmonių buvo sužeista, kelios dešimtys suimta ir nubausta po 200 rublių. Suimtas ir Kęstaičių bažnyčios administratorius kun. Juknevičius, apkaltintas parapijiečių kurstymu priešintis gubernatoriaus įsakymui ir ištremtas 5 metams į Jasenską Vologdos gubernijoje. Kazokai, įsiveržę bažnyčion, kirviais ir kardais *sukapojo altorius, paveikslus,* klausyklas, suolus, *liturginius reikmenis,* išlaužė duris, išdaužė langus. Kęstaičių bažnyčia buvo taip sunaikinta, kad nebebuvo įmanoma joje laikyti pamaldų.

Tai buvo pirmas tokio masto vieningas bažnyčios gynimas nuo rusų kėslų ją uždaryti. Ją gynė kęstaitiškiai, kuriems iš Alsėdžių nuo amžių sklido lietuvybės dvasia.[16]

Žinia apie įvykius Kęstaičiuose greitai paplito visoje Lietuvoje. Krašte didėjo pasipiktinimas žiauriomis priemonėmis uždarant vienuolynus ir bažnyčias. Visa tai rado gyvą atgarsį 1889 metais Tilžėje pradėtame leisti žurnale *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga.* Šis žurnalas slaptais keliais pasiekdavo net tolimus Lietuvos užkampius. *Apžvalga* griežtai kovojo su Lietuvos rusintojais. Pavyzdžiui, 1890 m. Nr. 3 rašoma: „Kuriems tai papūtžandžiams (=atseit, rusams) parėjo į galvą mus rusais paversti. Žinoma, tie papurgalviai teisybės nežiūri . . . Bet mes apsigimėme katalikais, tai ir mirsime katalikai, nors čia maskoliai mums galvas nusukinėtų . . . Atsilieps tai jums kada! . . Katinui į kregždžių lizdą derinantis, tie padarai pagatavi jam akis išdraskyti. Ir mes turime tiems Liucipieriaus tarnams atsispirti".

Atėjo eilė ir Kražių benediktinių vienuolynui ir bažnyčiai. 1892 m. sausio 9 d. Kauno gubernatorius Mikalojus *Klingenbergas* pranešė Tilšių vyskupui Mečislovui Paliulioniui kad „Viešpats Imperatorius, P. Vidaus Reikalų Ministro klusniai painformuotas, praėjusio gruodžio 12

dieną Aukščiausiai teikėsi įsakyti panaikinti Kražių Benediktinių vienuolyną, jo bažnyčią ir kapines, vienuolyne gi esančias vienuoles perkelti į to paties ordino Kauno vienuolyną". Telšių vyskupas prašomas duoti reikalingus įsakymus tam caro potvarkiui įgyvendinti.[17]

Žinia apie Kražių benediktinių vienuolyno ir bažnyčios uždarymą tuojau pasiekė Mažojoje Lietuvoje ėjusią *Apžvalgą*. Ir jau 1892 m. sausio 15 d. *Apžvalgos* Nr. 3 išspausdintas įspėjimas kražiškiams:

„Maskoliai nusprendė išnaikinti Kražių mergaičių kliošlorių, o bažnyčią apversti į pravoslavišką cerkvę . . . Jomylista ciesorius jau teikėsi tą nusprendimą „visočaiše" užtvirtinti!!! Nusprendimas jau nusiųstas į kolegiją . . . nepraeis poros mėnesių, kai peklos misijonieriai atvažiuos tą nusprendimą išpildyti. Apskelbiu jums, Lietuviai ir Žemaičiai, idant iš laiko žinodami, galėtumėte pasisaugoti. Susirinkite į tą vietą iš visų Lietuvos kampų ir užkampių ir laukite tai valandai ateinant, o atbrazdėjus maskoliams stovėkite tvirtai, iš savo kūnų padarykite sieną, per kurią bedieviai negalėtų įsilaužti, o jei reikėtų galvą padėti, tai padėsite už tikėjimą, už bažnyčią ir tėvynę, ar begali būti geresnis smertis už tą? Tegul supranta šiaurės miliniai, jog mus pirma po vienam išmušinės, kaip pasalūs šaudantieji žmogžudžiai, nekaip privarys priimti savo . . . pravoslaviją. Tegul pažįsta ir Europa, jog nors iš vienos pusės mes esame ištikimais maskolių vergais, bet kad eina apie tikėjimą ir bažnyčią mes mokame daryti kaip laisvi Lietuvos sūnūs, kaip senovės Lietuvos galiūnai . . . Lietuviai ir Žemaičiai saugokitės!"

Vyskupija, žinoma, buvo priversta vykdyti gubernatoriaus įsakymą, bet delsė kiek galėdama: tikrinta vienuolių sveikata, prašyta, kad vienuolių išvežimas būtų atidėtas iki pavasario, nes jos esančios liguistos, pačios gi *vienuolės padavė prašymą carienei,* kad jas paliktų Kražiuose iki gyvos galvos, nes jos esančios senos ir nuolat sergančios, ir t.t. Pirmasis vienuolyno likvidavimo tarpsnis pradėtas spalio 25 d., kada penkios vienuolės prievarta buvo išgabentos Kaunan, o keturios dar paliktos vienuolyne iki 1893 m. balandžio 27 d. Atėjus tam terminui, į Kražius atvyko Raseinių spraunikas (apskrities viršininkas) Petras Vichmanas, pristavas (policijos nuovados viršininkas) Leonidas Hofmanas, Raseinių apskrities gyd. Vasilenka ir Kražių gyd. Mykolas Liandsbergis. Vienuolės atsisakė važiuoti Kaunan. Tada gegužės 4 d. į Kražius vėl atvyko Raseinių apskrities viršininkas su policininkais, žandarais ir apskrities gydytoju. Vienuolės užsidarė vienuolyne ir rusų nepriėmė. Tada policija geležiniu laužtuvu išlaužė duris, prievarta paėmė vienuoles, jų tarpe dvi sergančias, ir per Šiaulius išvežė Kaunan. Ir taip buvo uždarytas Kražių benediktinių vienuolynas.

Daug sunkiau rusams buvo susidoroti su vienuolyno bažnyčios uždarymu. Kražiškiai, patyrę apie rusų kėslus uždaryti bažnyčią, jau 1892 m. vasario 7 d. išsiuntė tris prašymus: vieną — *carui,* antrą — Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriui *Kochanovui* ir Žemaičių vyskupui *M. Paliulioniui.* Į carą kreiptasi šiais žodžiais:

„Šviesiausias Monarche, Didis ir Gailestingiausias Viešpatie. Įteikia prašymą apačioj pasirašiusieji Kražių Romos Katalikų parapijos bažnyčios parapijiečiai, nuolatiniai Kražių parapijos gyventojai . . . Iš valdiškų paskelbimų ir vietinės dvasinės ir Kauno rėdybos pilietinės vyresnybės įsakymų sužinoję, jog šiais metais Aukščiausios Valdžios valia turi būti panaikintas ir uždarytas Kražių seserų benediktinių vienuolynas, kuris turi savo mūro bažnyčią, kurioje nuo senos gadynės mūsų bočiai, dabar gi mes patys Aukščiausiajam Sutvėrėjui ir galybių Viešpačiui siųsdavome ir siunčiame karštas maldas, melsdami Jūsų Ciesoriškai Didybei, Mylimiausiam mūsų Monarche, visų ištikimų valdinių Tėve ir Geradari, laimės, sėkmės ir ilgiausių metų, . . . begaliniu nuolankumu drįstame dėti po Tavo, Gailestingiausias Viešpatie, švento Sosto paminos mūsų ištikimiausius klusnius maldavimus".[18] Prašyta kad mūrinė vienuolyno bažnyčia nebūtų uždaryta, bet paversta parapijine nes senoji medinė bažnyčia baigianti griūti. Lyg kokiam Dievui nuolankiausiai parašytą prašymą carui pasirašė 44 Kražių parapijiečiai, o vyskupui — 50 raštingų ir 267 neraštingi parapijiečiai. Nesulaukus teigiamo atsakymo iš generalgubernatoriaus, 1893 m. gegužės 20 d. kražiškių įgaliotiniai Antanas *Razminas* ir Feliksas *Andriejauskis* pasirašė dar vieną prašymą naujam generalgubernatoriui Orževskiui ir patys tą prašymą nuvežę jam įteikė. Smarkiai išbarti įgaliotiniai grįžo namo, birželio 1 d. susilaukę iš generalgubernatoriaus kanceliarijos viršininko Gololobovo (=Plikakakčio) raštą, kad prašymas atmestas. Netrukus Kražių reikalai nukrypo visai blogon pusėn: Vidaus reikalų ministras 1893 m. birželio 1 d. atsiuntė Vilniaus generalgubernatoriui šio turinio įsakymą: 1. panaikintam Kražių benediktinių vienuolynui priklausęs ežeras prie Paežerių kaimo atiduodamas Kauno prisikėlimo cerkvei; 2. vienuolynui priklausęs Audenių kaime esąs malūnas ir žemė paimama valstybės iždo globon ir žemėje apgyvendinami rusų kolonistai; 3. *Kražių vienuolyno bažnyčia, visi vienuolyno ir jo ūkio trobesiai turi būti nugriauti,* o gautoji medžiaga ir prie vienuolyno esanti žemė turi būti atiduota ūkio mokyklai steigti. Šį kražiškiams labai skaudų dekretą pasirašė Vidaus reikalų ministras Durnovas ir pavedė jį vykdyti Vilniaus generalgubernatoriui.[19]

Padėtis dar labiau įsitempė. Pasipylė kražiškių prašymai į visas puses: pirmomis liepos dienomis Kražių valsčiaus valstiečiai išsiuntė

carui prašymą, pasirašytą jau anksčiau paminėtų Felikso Andriejauskio ir Antano Razmino; rugpiūčio mėnesį atskirų Kražių valsčiaus dvarų savininkai carui išsiuntė net keturis prašymus; rugsėjo 1 d. prašymas išsiųstas popiežiui *Leonui XIII-jam;* rugsėjo 4 d. *Austrijos ir Vokietijos imperatoriams, Danijos karaliui, Anglijos karalienei, Prancūzijos prezidentui;* spalio pradžioje, kai caras Aleksandras III viešėjo pas Danijos karalių, išsiųstas antras prašymas Danijos karaliui, kad jis primintų carui Kražių bažnyčios reikalą ir užtartų kražiškius; spalio 20 d. Kražių parapijos įgaliotiniai Juozapas Andriejauskis ir Aleksandras Norbutas išsiuntė carui prašymą. Be to, dar buvo parašytą prašymų Kauno gybernatoriui, Mogiliavo metropolitui, kurio jurisdikcijai buvo priskirta Žemaičių vyskupija, ir Vidaus reikalų ministrui. Tuos prašymus iki 1893 m. birželio mėnesio daugiausia rašydavo Raseiniuose gyvenantis potarnybinis valdininkas Ipolitas Naukunskis. Kražiškiai už kiekvieną prašymą jam mokėdavo nuo 5 iki 10 rublių.

Deja, *niekas neatsiliepė į kražiškų skundus:* caras buvo nepalenkiamas, kiti vykdė jo įsakymus, *tylėjo kitų valstybių galvos,* į kurias buvo šauktasi užtarimo, *tylėjo ir popiežius.* Kražiškiai palikti sunkaus likimo valiai. Tačiau jų ryžtas viršijo jėgas, reikalingas nelygiai kovai.

Ta kražiškių kova, užsitęsusi beveik dvejus metus, didžiausią įtampą pasiekė 1893 m. rudenį. Valdžios spiriama, vyskupijos konsistorija įsakė komisijai, susidedančiai iš Šiluvos dekano kan. Prano Jastremskio ir Kelmės klebono kun. Jaugelio, pasirūpinti, kad iš bažnyčios būtų išneštas Švenčiausiasis sakramentas ir kiti bažnytinių apeigų daiktai. Tas reikalas sutvarkyti buvo pavestas Kražių vikarui kun. Augustinui Mažeikai. Jis kelis kartus bandė išnešti Švenčiausiąjį sakramentą iš bažnyčios, bet visais atvejais susidūrė su kliūtimis: tai ciborijos raktelis būdavo paslėpiamas, tai parapijiečiai neprileisdavo kunigo prie altoriaus, o kartą įnirtusi minia parmetė kunigą Mažeiką ant žemės, rankšluosčiais surišo jam rankas ir kojas, purtė jį rankomis ir visokiais žodžiais koliojo. Kražiškiai *ryžosi visomis jėgomis ginti savo bažnyčią.* Nuo rugsėjo 1 d. Kražių ir aplinkinių parapijų žemaičių būriai budėjo šventoriuje, pačioje bažnyčioje ir niekam neleido įsiveržti į šventovę. Neįsileido nei kunigų. Bažnyčia buvo saugojama dieną naktį, sargyba nuolat keitėsi. Bažnyčios saugotojams buvo įrengtos nuolatinės virtuvės, maistą sunešdavo parapijiečiai. Vyrams parūpindavo ir tabako. Raseinių apskrities viršininko bandymai su dvasine komisija įeiti bažnyčion ir išnešti Švenčiausiąjį sakramentą nuėjo niekais: susirinkusi žemaičių minia jų neįsileido, pareikšdama, kad laukią caro teigiamo atsakymo. Lapkričio mėnesio pirmomis dienomis kražiškių įgaliotiniai Juozapas Andriejauskis ir Aleksandras Norbutas buvo nuvykę į

Petrapilį, kur įteikė carui dar vieną prašymą. Bet sugrįžusius Raseinių apskrities viršininkas suėmė ir pasodino į kalėjimą.

Pagaliau į Kražius atvyko pats Kauno gubernatorius *Klingenbergas,* lydimas žandarų ir raitų sargybinių. Čia ir prasidėjo didžiulė kražiškų drama. Štai kaip tuos baisiuosius įvykius aprašo kun. P. Veblaitis, pats Kražiuose apklausinėjęs dar gyvus liudininkus. „Bažnyčios angoj stovėjo minia žmonių . . . Minios priešakyje stovėjo du vyrai — Jokūbas Žūtautas dešinėj ir Jonas Vydeikis kairėj — ir dirbtinėmis gėlėmis papuoštuose paauksuotuose rėmuose laikė caro ir carienės paveikslą . . . Tų vyrų užpakalyje stovėjo trečias kamža apsivilkęs — Jasiulaitis, ir virš portreto laikė didelį kryžių. Šalyse stovėjo su žvakėmis rankutėse pasirėdę vaikai . . . Gubernatorius, prisiartinęs prie angoj stovinčio būrio, rusiškai pasakė, ko jis atvažiavo, pareikšdamas, kad bažnyčia turi būti uždaryta aukščiausiuoju įsakymu, kuriam įvykdyti paprašė, kad visi žmonės iš bažnyčios gera valia išeitų lauk ir leistų išnešti Šv. Sakramentą. Iš minios jam atsakė, kad aukščiausiuoju vardu paduoti yra parapijiečių prašymai, kad šią mūro bažnyčią neuždarytų, bet leistų padaryti parapijine . . . gi jie, parapijiečiai, yra neturtingi, naujos bažnyčios sau pasistatyti negali, jie nuo seno pripratę toje bažnyčioje melstis, verčiau sutiktų savo lėšomis pastatyti pravoslavams cerkvaitę, bet šią bažnyčią nori, kad paliktų jiems. „Dabar laukiame iš ciesoriaus atsakymo" — sakė minia".[20]

Veltui gubernatorius tvirtino, jog jie negausią jokio atsakymo iš caro, veltui jiems grasė bausmėmis, veltui prašė Šiluvos dekanas ir pats Kražių klebonas Apolinaras Renadskis, kad žmonės nesipriešintų rusų valdžiai, — minia šaukė, kad jie neišeisią iš bažnyčios ir neįsileisią rusų valdininkų į bažnyčią. Gubernatorius, pritrūkęs kantrybės, įsakė žandarams ir sargybiniams pavartoti jėgą. *Kryžius atimtas, kryžių laikęs Jasiulaitis sumuštas ir suimtas, caro ir carienės portretas atimtas, per grumtynes perplėštas, žandarai, įsiveržę į bažnyčią, ėmė bizūnais kapoti vyrus ir moteris, stengdamiesi žmones „paženklinti",* kad vėliau būtų galima atpažinti rusų valdžiai nepaklusniuosius ir juos suimti. Sumušti ir sukruvinti žmonės ėmė bėgti iš bažnyčios, o išbėgusius į šventorių ten buvę raiti rusų sargybiniai toliau ėmė plakti žmones. Tada kražiškiai ėmė laužyti tvoras, ardyti šventoriaus mūrą ir *basliais, vėzdais,akmenimis ir plytomis puolė pėsčiąją ir raitąją policiją.* Minios priešakyje pasirodė Viktorija *Bieloglovaitė,* kuri pirmoji metė vėzdą, paskui akmenis į policiją. Pagaliau pats gubernatorius gavęs per galvą, su visa savo palyda spruko į bažnyčios vidų. Kad minia neįsiveržtų į bažnyčią, gubernatorius įsakė savo valdininkams uždaryti ir užsklęsti visas bažnyčios duris. Bažnyčioje jis tikėjosi saugiai ištūnoti per naktį,

kol rytą atvyks 300 kazokų. Miniai daužant bažnyčios duris ir šaukiant „užmušti gubernatorių", gubernatorius su savo valdininkais ir kartu su jais bažnyčion įbėgusiais kunigais pasirinko saugesnę vietą netoli vargonų. Apie trečią valandą naktį kražiškiai išlaužė bažnyčios didžiąsias ir šonines duris ir įsiveržė bažnyčios vidun. Ir pradėjo ieškoti pasislėpusio gubernatoriaus. Drąsūs vyrai lipo laiptais į chorvietę kalbėtis su gubernatorium. Jie pareikalavo, kad gubernatorius parašytų raštą, kad bažnyčios neuždarys, daugiau jos nebelies ir parems kražiškių prašymus, kur reikia. Gubernatorius, žinodamas, kad kazokai atjos tik apie 8 valandą, *sutiko tokį raštą parašyti,* bet pradėjo delsti, kad išloštų laiką: tai neturįs popieriaus su savimi, o kai to popieriaus atnešė — trūko rašalo ar vis sugesdavo plunksnos. Ir taip gubernatorius tą raštą rašė kelias valandas.

Pagaliau apie pusę aštuntos rytą *atjojo į Kražius kazokai,* apsiginklavę šautuvais, durtuvais, kardais ir bizūnais. *Jie apsupo visą Kražių miestelį,* kad niekas iš jo neišbėgtų. Žiauriai prasiskynę kelią į bažnyčią, *kazokų vyresnysis,* lydimas kito kazoko, *raitas su nuogu kardu įjojo į bažnyčią ir paklausė gubernatorių, ką jie dabar turi daryti.* Gubernatorius atsakė: „Išvaikykite tą gaują! dabar aš jiems parodysiu, kas tai yra gubernatorius". Tuojau keletas raitų ir *apie 50 pėsčių kazokų įsiveržė bažnyčion* ir puolė bažnyčioje buvusius žmones, juos *trypė arkliais, kapojo rimbais ir kardo plokštuma daužė galvas.* Kazokai bažnyčioje *sukapojo paveikslus, sulaužė kryžius, sudaužė statulas ir sunaikino bažnyčios papuošalus.* Šventoriuje ir miestelyje kazokai taip pat žiauriai siautėjo. Nelygi kražiškių kova su kazokais baigėsi apie 10 valandą. 9 valandą dekano pavestas kun. Mažeika išnešė iš bažnyčios Švenčiausįąjį ir, lydimas 40 kazokų bei dviejų karininkų, pernešė į senąją parapijos bažnyčią. Vienuolių benediktinių bažnyčia uždaryta.

Po to prasidėjo riaušių dalyvių suiminėjimai. Apie 12 valandą dieną valsčiaus valdybos kieme buvo *suvaryta daugiau kaip 300 vyrų ir moterų.* Suimtuosius gubernatorius įsakė kazokams plakti bizūnais. *Moterims kirsta po 10-15 bizūnų, vyrams po 30-50.* O kitiems kazokams leista siautėti miestelyje: *jie grobė kas tik pakliuvo, išniekino daug miestelio ir apylinkių moterų.*

Kiek per tas žudynes buvo *užmušta* žmonių, kiek jų *prigėrė* Kražantėje, kiek *mirė nuo žaizdų,* tikras skaičius nežinomas, nes kazokai *nužudytuosius greitai užkasdavo,* o žmonės bijodavo pranešti apie savo žuvusiuosius, kad nebūtų valdžios apkaltinti. Pagal teismo dokumentus, kovoje dėl Kražių bažnyčios *žuvo 9 žmonės,* 10 buvo pašauta, 44 sunkiai sužeisti, daug nuplakta, apie 150 susodinta į kalėjimus. Tačiau žuvusių žmonių galėjo būti ir daug daugiau.

Kražių įvykiai dideliu pasipiktinimu aprašyti tuo metu Mažojoje Lietuvoje ėjusioje lietuvių spaudoje. *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgos* ilgame straipsnyje „Maskolų szunybės Kražiuse" tarp kita ko rašoma: „Iš tikro, gėda visai Maskolijos viešpatystei ir carui, padaryti gubernatoriais žmonijos išmetas (sąšlavas), kurie visiškai yra be žmogiškų jausmų, be širdies, be „honoro". Tokį tai žmogžudį (gudiškos policijos berną) caras padarė Klingenbergą iš Vilniaus policmeisterio, Kauno gubernatoriumi . . . Ar gali dar didesnę vagystę ir žmogžudystę gudai padaryti, kaip visuotinai papildė išplėšdami Kražių katalikų bažnyčią?! Ant galo, ne tik vieną bažnyčią, bet ir klioštorių ir prie klioštoriaus prigulinčią žemę (palivarkus). Tokių vagysčių ir išplėšimo katalikiškų turtų (locnasčių) tiktai pirmųjų amžių *Neronas* su visa savo pagoniška valdžia atiminėjo katalikų turtus, namus ir visa ką turėjo. Nors tai, tiesą sakant, ne pirmutinė gudų vagystė ir žmogžudystė ir ne pirmutinis katalikų kraujo praliejimas per gudus už gynimą savo prabočių, tėvų-tėvelių prakaitu išmūrytos bažnyčios . . . prašant mielaširdystės su ašaromis neatimti, neišplėšti tą, kas jų yra tikriausiu locnasčiu, o šaudyti ir žudyti žmones, yra visų baisiausia nedorybė ir perviršijanti *pirmojo Nerono* laikus! Šiame apsišvietimo laike, XIX amžiaus pabaigoje, dar gali atsitikti žmonių žudymai už jų šventą teisybę!? O, iš tikro, gudai šiandieną perviršija savo žvėriškumu ne tik girinius žmones, bet ir pačius girių žvėris" . . . Pagaliau, ilgo straipsnio autorius Petras P-tis šaukia: „O Dieve Izraelio, Dieve Jokūbo! išgirsk mūsų nelaimingų Lietuvių balsą ir žiūrėk, ką tie barbarai gudai su mumis daro! Negana, kad mus nekaltus smerčiu žudo, bet dar gyvus mus žemėje užkasa! O Viešpatie! pasaulės Sutvertojau, susimylėk ant mūsų! išgelbėk mus iš maskoliško caro ir jo budelių rankų".

Toliau šaukiamasi į Vokietijos ir Austrijos valdovus ir pasaulio išmintinguosius žmones: „Šviesiausi Vokietijos ir Austrijos ciesoriai! pasigailėkite mūsų 4.000.000 Lietuvių, žudomų po Rusijos caro barbariška valdžia! Šitai mus ne tiktai nekaltus plakdami verkti neduoda, bet dar su negyvaisiais gyvus laidoja!

Svieto išmintingiausi žmonės! kurie turite žmogiškus jausmus, kur norint tarkit už mus žudomus Lietuvius Rusijoje nors žodį, ydant nustotų gudai mus žudyti!"[21]

Taip pat labai jautriais žodžiais reagavo dr. Vinco Kudirkos *Varpas*. 1894 m. vasario mėn. Nr. 2 rašoma: „Dvigalvis šiaurių erelis, pripratęs maitintis gyva mėsa savo priklausančiųjų ir gaivinti troškimą nekeltu jų krauju, turbūt, buvo labai išalkęs ir ištroškęs, nes nesigėdadamas nė civilizuotos Europos, nė iš arti žiūrinčio XX amžiaus, suruošė sau lapkričio mėnesį sukakusių metų kruviną pokylį Kražiuose" . . .

Aprašius baisiuosius Kražių įvykius, toliau rašoma: „Gubernatorius pasielgė kaip tikras caro tarnas, užauklėtas po Muravjovo kartuvėmis — nuo tokio sutvėrimo nėr ko geresnio ir laukti . . . O kaip jūs išrodote, nabagai Kražių lietuviai? Turėdami surištas rankas ir kojas, kad negalėtumėte nė eiti, nė veikti, užimtą burną, kad nė kvapo neišleistumėte, laukėte susimylėjimo — nesulaukėte. Ateina caro tarnai išplėšti jūsų turtą, bažnyčią, šaukiatės pagalbos prie paties caro, kuriam mokate mokesčius, už kurį liejate kraują karėse — caras jūsų šaukimo negirdi. Pasiutęs valdininkas mėsinėja jus gyvus, jūsų kančiomis gaivina savo žvėriškus instinktus — kas girdi jūsų dejavimus, verksmus dūsavimus? Kas jaučia jūsų kančias ir užtaria už jus? nieks — nė žemė, nė . . . dangus! O varge! Plaukai ant galvos stoja, kraujas stingsta gyslose manant apie Kražius. Ir tokis atsitikimas dedasi gadynėse humanitarizmo, visokių tolerancijų gadynėse, kada steigiamos draugystės saugoti medžius nuo laužymo, apginti žemesnius Europos gyvulius nuo kankinimo, išnaikinti prekystę vergais laukinėse šalyse! Geradėjai! Nesiskubinkite taip su priegloba medžiams ir žemesniesiems Europos gyvuliams, nes toje pat Europoje da ne visi žmonės apginti nuo kankinimo. Nekreipkite akių ant Afrikos, lyg tikėdami, kad jau Europoje vergų nėra! Neužmirškite, kad yra Europoje Maskolija, dirstelėkite į tą šalį, vadinamą Lietuvą, vargstančią po maskoliumi, o atrasite čia vergų, šaukiančių gilesniu balsu pagalbos, nė kaip tarp laukinių žmonių . . . Veltui dairysimės po pasaulę — neužtiksime niekur tokių nežmoniškų faktų, kaip Kražiuose. Toks atsitikimas galimas tiktai po priegloba sosto, ant kurio sėdėjo Ivan Groznyj. Žilųjų gadynių garsusis Neronai, gėdinkitės prieš Baltąjį Carą — jis pralenkė jus".

Rašyta apie Kražius ir kituose *Varpo* numeriuose (Nr. 4, 6, 7 ir kt.). Kražių įvykiai *pasiekė ir vokiečių bei prancūzų spaudą*. Rusai stengėsi sumenkinti Kražių įvykius, savo spaudoje (pvz., *Kovenskija Gubernskija Vedomosti),* tvirtindami, kad Kražiuose tebuvę sužeisti keturi uriadnikai (kaimo policininkai), o iš žmonių nebuvę nei vieno užmušto ar sužeisto.

Sujudo ir Amerikos lietuviai. Jau 1893 m. pabaigoje *Vienybėje Lietuvnikų* (Nr. 51) aprašyti Kražių įvykiai. Pirmiausia didesnėse lietuvių kolonijose, lietuvių bažnyčiose, buvo *laikomos gedulingos pamaldos už užmuštus ir sužeistus kražiškius.* Tokios pamaldos buvo laikomos šiose lietuvių bažnyčiose: *Plymouth, Mt. Carmel, Shenandoah, Mahanoy City, Philadelphijoje, Du Bois, Chicagoje, Spring Valley* ir kitur. Chicagoje, kur tuomet buvo nemaža kražiškių. Pavyzdžiui, kun. Jonas Žebris Chicagoje 1894 m. išleistoje knygutėje *Kražių skerdynė ir*

jos pasekmės Paminklas del Kražieczių nuo Amerikos Lietuwių rašo: „Nekuriose vietose, kaip Chicagoje, kur yra daugybė lietuvių iš Kražių apygardos, dievmaldystė atsiliko su didžiausiomis iškilmėmis: aplink altorių išpleistos juodos ir baltos gailabos su parašu „a. a. tiems, kurie buvo nukankyti maskolių valdžios Kražiuose, Lietuvoje 1893 metuose". Ant katafaliaus, ant juodo kyro, kabančio ant sienos, buvo dedami vainikai su parašais: „del Kražių kankytinių" arba „Dieve, gelbėk Lietuvą, gelbėk Žemaitiją" (p. 69-70). Įvairiuose Amerikos miestuose ir miesteliuose, kur tik gyventa lietuvių, buvo ruošiami mitingai, sakomos kalbos, o tų kalbų turinys duodamas ir amerikiečių spaudai. Ypačiai didžiulę demonstraciją suruošė *Wilkes-Barre,* Pa. lietuviai. Eisenoje dalyvavo keletas tūkstančių lietuvių, važiuotų, raitų ir pėsčių. Prie lietuvių bažnyčios buvo sakomos kalbos lietuviškai ir angliškai. Rytojaus dieną daugelis amerikiečių laikraščių aprašė tą demonstraciją. Kai kurie laikraščiai įdėjo ilgus lietuvių nutarimus ir protestus prieš rusų valdžią. Ištisą Wilkes-Barre lietuvių rezoliuciją 1894.III.9 paskelbė „The New York Herald".[22]

Be paminėtos kun. J. Žebrio knygutės *Kražių skerdynė,* tais pačiais metais (1894) jis Akmeninio slapyvardžiu išleido scenai paruoštą vaidinimą *Kankinimas Katalikų lietuvoje abelnai, o ipatingai Kražiuose 1893 metuose.* Tas dviejų aktų ir 12 paveikslų veikalėlis plačiai paplito Amerikos lietuvių tarpe ir nuteikė lietuvius prieš rusų priespaudą Lietuvoje.

KRAŽIŠKIŲ TEISMO BYLA

Beveik už metų, 1894 m. rugsėjo 20 d. (X.2) Vilniuje prasidėjo kražiškių byla. Kaltinamuosius nemokamai gynė 7 žymūs advokatai: keturi atvykę iš Rusijos (Andriejevskis, Kaminskis, kng. Urusovas ir Žukovskis) ir trys vietiniai, valdžios paskirti (Bielyj, Šoštakauskas ir Venslauskis). Teismo sąstatas šis: pirm. A. A. Stodolskis, nariai — V. M. Nekliudovas, P. I. Kobeka, M. A. Jevreinovas, prokuroro padėjėjas P. P. Dobrininas, sekr. P. E. Matvejevas; luomų (bajorų, miestelėnų ir valstiečių) atstovai — Vilniaus apygardos bajorų pirmininkas J. S. Leontjevas, Vilniaus burmistras Golubinovas, viršaičiai Mickunskis ir Dunovskis. Teisme dalyvavo gubernatorius Klingenbergas ir generalgubernatorius Orževskis. Į teismą pašaukta apie 180 liudininkų iš abiejų pusių. Jų tarpe buvo ir keturi kunigai: Jatrembskis, Jaugelis, Renadskis ir Mažeika. Buvo teisiami 71 asmuo, bet į teismo salę atvyko 70. Vienas jau buvo miręs kalėjime, o kitas džiovos pakirstas buvo atvestas į teismą, bet čia apalpo, išleistas ir po kelių dienų mirė. Taigi, buvo

teisiami 69 žmonės. Teisiamųjų tarpe buvo 34 valstiečiai, 27 bajorai ir 10 miestelėnų. Pastebėtina, kad Žemaičiuose yra buvę daug bajorų, tačiau daugumas tų bajorų maža kuo tesiskyrė nuo valstiečių: gyveno drauge su valstiečiais tokiose pat sąlygose, bendravo vieni su kitais, kalbėjo žemaitiškai, tik gal kartais mėgdavo pasididžiuoti savo bajoriška kilme. Ta jų bajorystė buvo daugiau nominalinė, tik iš vardo. Vieni teturėjo kokį valaką žemės, kiti dar mažiau, o kai kurie buvo ir bežemiai. Telšių apskrityje 1851 ir 1858 m. bajorų buvo apie 12.000, arba 9% gyventojų.[23] Taigi, beveik kas dešimtas gyventojas buvo bajoras. Ir Kražių pasipriešinime dalyvavo nemažas skaičius bajorų.

Byla tęsėsi 9 dienas. Pradžioje kaltinti visi bendrai, o paskui suskirstyti į grupes. Pavyzdžiui, 8 moterys buvo kaltinamos už tai, kad 1893.X.6 sulaikė kun. Mažeiką ir neleido jam išnešti iš bažnyčios Švč. sakramento. 4 vyrai kaltinti už tai, kad X.7-8 su kitais užstojo bažnyčios duris ir neleido Raseinių apskrities viršininkui Petrui Vichmanui ir kunigams įeiti į bažnyčią. 59 žmonės apkaltinti, kad XI.10 (23) su ginklais rankose pasipriešino gubernatoriui ir jo valdininkams. 7 pakaltinti už tai, kad bažnyčios sargybinius priglaudė savo namuose ir davė jiems valgyti.

Pagaliau rugsėjo 29 d. buvo paskelbtas teismo sprendimas. Iš 70 apkaltintųjų 32 buvo išteisinti, kiti nubausti įvairiomis bausmėmis. Smarkiausiai buvo nubausti Kražių bažnyčios gynimo vadai: Juozas *Braslauskas,* Jonas *Margevičius,* Jonas *Rimkus* ir Jokūbas *Žūtautas.* Tie drąsuoliai buvo nuo 32 iki 40 metų amžiaus. Jiems buvo atimtos teisės, nubausti *kalėti po 10 metų,* o po to turėjo būti ištremti į Sibirą.

Rusams ši byla buvo labai nemaloni, nes advokatai reikalavo bausti ne kaltinamuosius, bet pačius rusų valdininkus, kurie padarę Rusijai didžiulę gėdą. Teismas, matyti, buvo tiek paveiktas, kad pats kreipėsi į carą, prašydamas dovanoti bausmes. Caras Aleksandras III, deja, nesutiko nuteistųjų amnestuoti, bet jam mirus, amnestiją paskelbė sosto įpėdinis Mikalojus II. Tik anksčiau minėtiems pasipriešinimo vadams bausmė nebuvo dovanota, tik sumažinta iki vienerių metų kalėjimo. Atlikę bausmę, po metų visi keturi grįžo į Kražius.

Kražiškių kova turėjo labai didelės reikšmės lietuvių tautinei sąmonei brėsti ir tolimesnei Lietuvos laisvės vizijai. Kražiškių drąsus pasipriešinimas turėjo ne tik religinį, bet ir brandų tautinį pobūdį. Kražių įvykiai parodė, kad lietuvių tauta tebebuvo gyva, kad ji moka stoti kovon ir su galingu priešu, kad ji moka ginti savo švenčiausius reikalus. Garbė drąsiesiems kražiškiams!

1 Skaityta paskaita Čikagoje.
2 *Lietuvos TSR archeologijos atlasas, I,* Vilnius, 1974, p. 141.
3 E. G. von Bunge, *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch,* I, Reval, 1853, p. 334; *Scriptores rerum Prussicarum, II,* Leipzig, 1863, p. 135-136.
4 *Preussisches Urkundenbuch, I: 2,* Königsberg i. Pr., 1909, p. 33-35.
5 *Scriptores r. Pruss.* II, 1863, p. 113-114.
6 *Scriptores r. Pruss.,* II, p. 672.
7 t.p., p. 671.
8 t.p., p. 674.
9 t.p., p. 679.
10 *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376-1430.* Collectas opera Antonii Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 23-24; dokumento lietuviškas vertimas: *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I,* Vilnius, 1955, p. 60-61; A. Salys, „Asmenvardžiai", *Lietuvių Enciklopedija, I,* So. Boston, 1953, p. 316.
11 *Codex ep. Vitoldi M.,* p. 129.
12 *Codex ep. Vitoldi M.,* p. 127.
13 Vaclovas Biržiška, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai,* Brooklyn, 1952, p. 17-18.
14 Kun. Antanas Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius.* Antras leidimas su Vinco Trumpos įvadu ir dokumentų priedu, Čikaga, 1975, p. 285-300.
15 M. Valančius, *Maskoliams katalikus persekiojant.* Surinko ir paaiškino doc. J. Tumas, Kaunas, 1929, p. 48-49.
16 Kun. P. Veblaitis, „Kova su caro valdžia už Kęstaičių bažnyčią. Iš XIX šimtmečio Lietuvos bažnyčios kovų istorijos", *Draugija,* 9-10, 15-16, 17-18, 20, 21, 22, 1938. [Buvo ir atskiras leidinys].
17 Kun. P. Veblaitis, „Kražių skerdynės", *Naujoji Romuva,* 145, 1933, p. 796.
18 Kun. P. Veblaitis, t.p., *Naujoji Romuva,* 147, 1933, p. 351.
19 t.p., p. 853.
20 Kun. P. Veblaitis, t.p., 151, 1933, p. 926-927.
21 3, 1894.II.1, p. 19-23.
22 Angliškas tekstas su lietuvišku vertimu duotas *Žvaigždėje,* 1, 1930, p. 42-47.
23 D. Afanasjev, *Kovenskaja gubernija. Materialy dlia geografii i statistiki Rossii,* Sankt-Peterburg, 1861, p. 296-297.

* * *

Spausdinama iš rankraščio, nors būta ruošta ir spaudai, nes mašinėlės pirminis tekstas pasirašytas — *Jonas Puzinas,* o nuorašo jo rankraštiniame palikime nėra išlikusio. Mašinėle rašytas darbas turi susižymėtų kirčių ir trumpinimų, t.y. paskaitai sužymėtų išleidimų. Spausdinant literatūros nuorūdos iškelta į galą.

ŠIAULIŲ MIESTAS

ISTORINIAI BRUOŽAI

I.

Vieta. „Šiaulių" žodžio kilmė. Legendos. Pirmosios istorinės žinios. Šiauliai 15-16 amžiuose. Miesto ženklas. Valdovai. Šiaulių Ekonomija.

Šiaulių miestas stovi tarp 50⁰ 56′ 1′′ šiaurės pločio ir 20⁰ 58′ 47′′ rytų ilgio nuo Paryžiaus. Miestas išsistatęs kalvotoje, bet gana nuotakioje vietoje. Šiauliams plėstis ir stiprėti daug padeda ypatingai gera jo būtis — geležinkelių mazgas. Visi keliai dėl balų ir kitų nepatogumų turėjo eiti pro Šiaulius. Dabar iš šešių šalių sueina į Šiaulius geležinkelio linijos; per Šiaulius tiesiasi plentas, kuris jungia Rygą su Berlynu, Šiauliuose kryžiuojasi taip jau 5 didieji vieškeliai. Tiesiamasai geležinkelis nuo Šiaulių į Klaipėdą pro Telšius — Plungę dar labiau padės miestui augti, prekybai ir pramonei tarpti.

Šiauliai savo apylinkių gamta negali pasigirti: nėra čia upės, miškų ir šiaip gražių vietų. Tai paprasta šiek tiek pakilusi lyguma. Tiktai iš rytvakarių pusės prie miesto prieina du ežerai, kurie sujungti tarp savęs grioviu. Vienas visai mažas, kaip tvenkinys, kitas didesnis 3 1/2 klm. ilgio ir 1/2 klm. pločio. Gilumo iki 12 metr. Ežerą palaiko daugybė aplink esančių šaltinių ir mažas pro miestą tekantis Rudės upelis. Ežero krantai žemi, smėlėti, vietomis yra pievų ir durpynų, tik iš pietų pusės ežeras atsiremia į Salduvės kalną. Medžių ežero pakrantėmis beveik nėra. Tik toliau už miesto yra šiokių tokių miškelių, garsios Tyrulių pelkės ir didelis (12 1/2 kilom. aplinkui) Rekyvos ežeras.

Šiauliai didumo atžvilgiu yra trečioje vietoje dabartinės Lietuvos miestų tarpe (Kaunas, Klaipėda, Šiauliai). Šis miestas daugiausia negu kiti Lietuvos miestai buvo Didžiojo karo sunaikintas, bet pralenkdamas visus, net ir nenukentėjusius apskričių miestus, nepaprastu greitumu pakilo iš griuvėsių ir beveik dveja tiek praplėtė savo ribas. Iš tikrųjų, palyginę Šiaulių miestą prieš karą, po karo ir dabartiniu metu po 10 metų nepriklausomo Lietuvos gyvenimo sunku jis bepažinti.

Dabar pasistengsiu trumpai bendrais bruožais aprašyti Šiaulių praeitį.

Vietos gyventojai šį miestą vadina *Šiauliais*. Reikia pažymėti, kad įvairiose Lietuvos dalyse užtinkama tos pat šaknies apgyventų vietų vardų apie 14: *Šiaulaičių* kaimas (Šiaulėnų ir Vaiguvos valsč.), *Šiaulelių* kaimas (Šiluvos valsč., Raseinių apskr.), *Šiaulėnų* miestelis ir dvaras, Šiaulių vienk. ir Šiauliškių kaimas (Kleboniškio valsč., Marijampolės apskr.), ir t.t. Vardo kilmės nemoku išaiškinti. Vietos gyventojai įvairiai aiškina. Vieni sako, kad *Šiauliai* turi tą pačią reikšmę, kaip ir *šauliai* (šaulys, medžiotojas), nes senovėje apylinkės gyventojai buvę geri medžiotojai, o sumedžiotus žvėrelius ir paukščius tankiose Žemaičių giriose turėję nešti į dvarą ponui. Antri net šiaip aiškina. Šiaulių vardas esąs kilęs iš saulės, nes šį kraštą krikščionybės saulė greičiau apšvietusi, negu kitus Žemaičių kraštus. Liaudis, žinoma, labai mėgsta tokius dalykus aiškinti. Čia juos duodu tik kaip charakteringus liaudies etimologijos motyvus.

Kur buvo pirmoji Šiaulių miesto sodyba,[1] kada įsikūrė miestas — sunku pasakyti. Ligšiol, rodos, nebuvo daryta jokių archeologijos tyrinėjimų, kurie padėtų daug ką nustatyti. Sprendžiant iš geografinės Šiaulių miesto būties, atrodo, kad miestas negali būti labai senas, nes toli nuo svarbių vandens kelių — upių. Iki XVI amžiaus pradžios maža tėra žinių apie Šiaulius. Sprendžiant iš kai kurių dokumentų atrodo, kad Šiaulių kraštas ar žemė jau žiloje senovėje buvus apgyvendinta. Viename 1254 m. arkivyskupo Žiemgalių krašto padalinimo su vokiečių ordinu dokumente minimas Šiaulių kraštas. Štai trumputė ištrauka iš to dokumento:[2] „Secunda pars est, quae per ascensum Memelae, ex altera parte et per ascensum aquae Semegallera inter Memelam et Semegallera, usque ad silvam, quae Vere dicitur, ascendendo aquam Semegallera *ex utraque parte usque ad terminos terrarum Opiten et Saulen*". Bielenšteinas Semegallera (Semegaller Aa) vadina Mūša. Vadinasi, Žiemgalos siena baigėsi „iš abiejų Mūšos upės pusių iki Upytės ir Šiaulių žemių (kraštų)", t.y. Panevėžio ir Šiaulių apylinkės. Kas čia reikia suprasti (terra Saulen", iš to pavyzdžio kiek sunkoka būtų suvokti, tačiau galima manyti, kad čia minėtas tikrai Šiaulių kraštas. Vienu amžiu vėliau Šiaulių kraštas minimas Hermann de Wartberge *Livonijos kronikoje*. Čia jis rašo, kad 1358 m. sausio 24 d. tas pats Goswinus (magistras), surinkęs savo kariuomenę, ėjęs į gražiai pastatytą pilį *Dobitzen in Saulia*, sugriovęs ją ir paėmęs į nelaisvę 100 vyrų. Kronikos leidėjas aiškina, kad *Dobitzen* esanti *Padubysio* pilis, prie Dubysos upės, trys mylios į pietus nuo Šiaulių, o *Saulia* — Šiauliai, Šiaulių kraštas. Iš tų dviejų pavyzdžių sunku kas nors tikra pasakyti.

Vyskupas Valančius *Žemaičių vyskupystėje* rašo, kad Žemaičių seniūnas Mykolas *Kęsgaila*, vyskupui Mykolui Dzergavičiui norint, 1445

m. *pastatė Šiauliuose medinę bažnyčią* ir paskyrė kunigą. Iš to matyti, kad Šiauliai jau XV amžiaus pirmoje pusėje buvo gerokai apgyventa vieta, o žemes nuomojo Žemaičių seniūnai.

XVI amžiaus pradžioje gyventojų skaičius mieste taip padidėjo, kad Šiauliai tapo centraliniu punktu — valsčiumi. XVI amžiaus Raseinių žemininkų teismo aktuose Šiaulių valsčius minimas labai dažnai, net 135 kartus.[2] Nuo to laiko turime jau tikrų žinių, kad Šiauliai buvo miestas ar miestelis. Miesto apylinkėje tuo metu minimas Šiaulių dvaras, todėl miestas, norėdamas skirtis nuo dvaro, pasivadino „Didžiaisiais Šiauliais". Tas vardas teismo aktuose labai dažnai minimas pav.: „... doroga velikaja idiot ot mesta Kelmenskago (=Kelmės), eduči čerez reku *Šventupu,* do *Velikich Šovl* ..." Čia minimas Šventupis yra Dabikinės intakas. Vėliau miestas gauna „didkunigaikštišką" vardą ir nuo XVI amžiaus galo nebevadinamas *Šovli,* bet *Šavli.* Iš tų pačių teismo aktų matyti, kad per Šiaulius, be Kelmės vieškelio, ėjęs didelis kelias į Kražius („doroga velikaja do Krož"). Miestas tampa didelio karaliaus dvaro, Šiaulių Ekonomija vadinamo, centru. Prieš pradėdamas rašyti apie Šiaulių ekonomiją, noriu nors šį tą priminti apie tų laikų žemių valdymą.[4]

Iki Liublino unijos Didžioji Lietuvos kunigaikštystė valdėsi atskirai, visai nepriklausė nuo Lenkijos. Lietuva turėjo didžiuosius kunigaikščius, kurie ją tvirtai valdė. Visos žemės priklausė kunigaikščiui, jam mirus — vėl didžiajam kunigaikščiui ir t.t. Nebuvo jokių įstatymų savo turtams bei žemėms perleisti savo įpėdiniams. 1457 m., pagal karaliaus Kazimiero žemės privilegiją, Lietuvos kunigaikščių ir bajorų žemės buvo atskirtos nuo valstybės žemių. Žemaičiuose tat įvyko kiek vėliau — 1494 m. Iš šių atskirtų nuo valstybės žemių maža buvo valstybei naudos. Karaliaus pajamos susidarydavo tiktai iš jo dvarų čižės ir propinacijos iš miestų, esančių karaliaus žemėse. Po Liublino unijos, kaip vėliau pamatysime, mažėjo net pačių karalių žemės: karaliai, neturėdami pinigų kareivių algoms ir šiaip įvairiems asmenims už patarnavimus susidariusioms skoloms apmokėti, dažnai užstatydavo arba net atiduodavo savo dvarus.

Žygimanto I (1506-1548 m.)[5] laikais Šiaulių valsčius (Szowlenska arba Szowlucka) priklausė jo neteisėtos moterystės sūnui Jonui, Vilniaus vyskupui, kurs pasirašydavo Jonu iš Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių (Joannes de Magnis Ducibus Litvaniae) ir vadinosi Šiaulių krašto tėvynainiu ir amžinu jo valdovu (Heres et perpetuus palatinus Savlensis). Iš Šiaulių valsčiaus daug žemių gavo įvairios Žemaičių bažnyčios. Valdant Šiaulių kraštą Žygimanto I sūnui Jonui, Žemaičiuose kilo maištas. Maištas baigėsi tik išvažiavus Jonui į Poznanės vyskupystę.

Tat buvo 1536 metais. Už poros metų, mirus vyskupui Jonui, Šiaulių valsčius grįžo karaliui. Jau tuomet Šiaulių miestas turėjo savo ženklą: *mėlyname dugne dukart sukryžiuotas baltas kryžius, stovįs ant žalio kalno.* Per karaliaus Žygimanto I laidotuves (1548 m.), kur dalyvavo daugybės miestų ir apskričių atstovai su vėliavomis, Šiaulių miestas taip pat dalyvavo su savo anksčiau minėta vėliava.

1542 metais iš Trakų vaivadystės dalies buvo sudaryta Upytės apskritis. Nuo to laiko Šiauliai buvo paskirti Upytės apskričiai.

Žygimantas Augustas, po savo tėvo mirties perimdamas valdžią, nusprendė atskirti savo žemes nuo bajorų žemių. Nors Šiaulių valsčius buvo kiek anksčiau išmatuotas, tačiau paskyrė komisiją visoms žemėms matuoti. Atskirtai ir išmatuotai Šiaulių ekonomijai (karaliaus dvarui) 1557 m. balandžio 1 d. išleido plačias taisykles. Savo matininkui Mikalojui Maškovskiui už stropų ir sąžiningą darbą paskyrė Šiaulių valsčiuje dar nematuotos ir valakais neišskirstytos žemės keturius kaimus: *Daunaravos, Nartulevos, Kačevos ir Vitoltevos.* Leido kuriam nors kaime laikyti karčiamą, laisvą nuo mokesčių. Be to, davė jam sklypą Joniškio miestely, taip pat laisvą nuo mokesčių, leido statyti namus ir vieną valaką žemės Joniškio laukuose.

Karalius, norėdamas nustatyti pajamų dydį, kiek didinti ar mažinti ketvirtą dalį pajamų, skiriamų kareiviams laikyti, kas penkeri metai darė savo ekonomijų liustracijas. Paskutinioji Žygimanto Augusto laikais Šiaulių ekonomijos žemės liustracija buvo 1569 m. Karaliaus pelnas susidarydavo iš čyžės. Iš Šiaulių ekonomijos gaudavo tik 50-tą dalį pelno. Iš karaliaus dvarų (Lietuvoje ir Žemaičiuose) čyžę surinkdavo tam tikru nustatytu metu dvaro urėdai. Jie turėdavo atsiskaityti su karaliaus revizorium. 1572 m. karalius iš Šiaulių ekonomijos gavo pelno 30.000 auksinų. Ekonomiją atidavė valdyti iki gyvos galvos kunigaikščiui Mikalojui Kristupui Radvilai Juodajam.

Mirus paskutiniajam Jogailos dinastijos karaliui Žygimantui Augustui, po Liublino unijos (1569 m.) Šiaulių ekonomija perėjo į nuosavybę Lenkų renkamų karalių, kurie vadinosi ir Didžiaisiais Lietuvos kunigaikščiais. 1576 m. išrinktas Lenkijos karaliumi svetimtautis, Transilvanijos kunigaikštis Steponas Batoras. Jo laikais Šiaulių ekonomiją tebevaldė kunigaikštis Mikalojus Kristupas Radvila Juodasai. Ekonomija suskirstyta į tris trakus: Šiaulių, Joniškio ir Žagarės. Trakai vėl savo rėžtu skirstėsi į vaitystes, turėjo savo teismus ir teismų knygas. Žygimanto Augusto laikais Šiaulių ekonomijoje jokių dvarelių nebuvo, jie atsirado tik Stepono Batoro laikais, nuomojant Ekonomiją kunigaikščiui Mikalojui Kristupui Radvilai.

Kunigaikštis Mikalojus Kristupas Radvila 1581 m. spalių 4 d. raštu Jokūbui Orzechovskiui už didelį rūpestingumą ir nuopelnus ne tik jam pačiam, bet ir jo tėvui iš valdomos Šiaulių ekonomijos žemių paskyrė valdyti Dubysos ir Uždubysio vaitystes. Rašte minimi šie kaimai: *Jurgaičiai* — 26 valakai, *Užpalviai* — 26 valakai, *Vekvedžiai* (Wekwedzie) — 17 valakų ir balotas vienkiemis 6 valakų, 12 margų ir 15 prentų, *Pagervynės* k. — 12 valakų, *Jakelaičiai* (Jachelayce) — 19 valakų, *Tirelkos* k. — 28 valakai, miško 18 valakų ir 25 margai, *Užeikiai* — 9 valakai, *Petraičiai* — 14 valakų, *Bubiai* — 20 valakų, *Tilžiečiai* — 8 valakai, miško 3 valakai ir netikusios žemės 1 valakas, *Viknaičiai* (Wichnaycie) — 13 valakų, miško 12 valakų ir kt. Šias žemes atidavė Orzechovskiui su žmonėmis, visomis pajamomis, duokle pinigais, rugiais, avižomis, medumi, su visais miškais, pievomis, ganyklomis, balomis, ežerais, upėmis, malūnais ir t.t. Šitie kaimai jam buvo atiduoti valdyti iki gyvos galvos be jokių pareigų ir prievolių. Kunigaikštis Radvila leido prašyti karaliaus, kad jis šį paskyrimą patvirtintų. Karalius Steponas Batoras patvirtino, pridurdamas, kad Orzechovskis eitų karo tarnybą kaip ir kiti Lietuvos bajorai.

Zigmantas III atskyrė Ekonomijas arba karaliaus stalo dvarus (mensae regiae) nuo seniūnijų. Ekonomijos buvo tik karaliaus stalo, apsaugotos tam tikromis teisėmis, o seniūnijų žemės buvo duodamos pasitarnavusiems iki gyvos galvos. Lietuvoje Gardinas, Šiauliai, Mogiliavas ir Alytus buvo paskirti karaliaus stalo dvarais, su anksčiau visomis patvirtintomis teisėmis. Iš karaliaus dvarų imta kariuomenėn nuo 20 valakų žemės vienas žmogus, kurs turėjo stoti su šautuvu (rusznica), kalaviju, kirveliu, pusę metų tarnauti savo valgiu, o toliau gaudavo iš lauko raštininko po vieną kapą mėnesiui. Šiaulių ekonomija karo metu duodavo 100 žmonių.

Per ilgą laiką Žygimanto I valdymo metu nustatytųjų sienų ženklai tarp Šiaulių ekonomijos ir Kuršo kunigaikštystės išnyko. Dėl to dažnai kildavo įvairiausių nesusipratimų. Karalius, norėdamas išvengti nesusipratimų, paskyrė komisiją sienoms nustatyti. Komisija 1596 m. aprašė visus senuosius ežiaženklius ir supylė naujus. Darbai tęsėsi gan ilgai.

II.

Šiauliai 17-18 amžiuose. Marai ir karai (švedai, saksai). Šiaulių ekonomijos valdytojai — Sapiegos ir Sobieskiai. Jos administracinis padalinimas, plotas. Sunki gyventojų būklė. Represijos. Šiaulių susmukimas.

Tais laikais Šiaulių ekonomija stovėjo pirmoje eilėje po Gardino ekonomijos. 1616 m. mirė kunigaikštis Mikalojus Kristupas Radvila,

vyriausias Didžiosios Kunigaikštystės maršalas ir Vilniaus vaivada. Po jo mirties Šiaulių ekonomija, kaip buvo susitarta, perėjo karaliaus žinion. Karalius Zigmantas III, norėdamas vėl peržiūrėti Šiaulių ekonomijos žemes ir pavesti jas daugiau mokantiems nuomininkams valdytojams, pasiuntė į Ekonomiją savo revizorius, kurie savo darbus baigė 1619 metais. Iš revizijos padaryto aprašymo matyti, kad Šiaulių ekonomija tuomet turėjo 8.446 valakus ir 27 margus žemės, ūkių buvo apie 3.000, pajamų davė 74.469 lenk. auksinus ir 29 grašius. Iš vėlesniųjų dokumentų, ypač iš Vladislovo IV 1640 m. kovo mėn. 15 d. rašto vaitams ir ekonomams, matyti, kad karaliaus pelną iš Ekonomijos sudarė čyžės ir javų duoklės. Vyriausias dvaro prievaizdas vadinosi ekonomu. Sau ir savo administracijai išlaikyti ėmė dešimtą skatiką, o iš valsčiaus gaudavo pastotę ir duokles. Čyžės kamara (komora celna) buvo Žagarėje.

1630 m. Šiaulių ekonomiją smarkiai palietė maras. Maras, karo sąjudis, įvairūs neramumai krašte labai sunaikino Ekonomiją. Tuo metu dingo Zigmanto III laikų dokumentai, todėl maža teliko žinių. Yra žinoma, kad už Šiaulių ekonomiją vyriausias Žemaičių seniūnas Valavičius mokėjo karaliui nuomos 30.000 auksinų, bet dėl sunkios Ekonomijos būties galėjo mokėti tik 8.000 auksinų.

Išrinkus Lenkų karaliumi Vladislovą IV, ekonomijose daug kas pasikeitė. Karalius prižadėjo daugiau ekonomijų be luomo pritarimo nedidinti, o verstis teisėtai iš savo primtakūnų gautomis. Kunigai jau neturėjo teisės gauti žemių iš karaliaus dvarų. Karalius prižadėjo savo žemių niekam nedalinti. Ekonomija, nuomininkui valdytojui mirus, pereina karaliaus žinion. Nuomininkas buvo jau daugiau suvaržytas: negalėjo prašyti iš karaliaus kokių nors palengvinimų, visi anksčiau duoti palengvinimai, privilegijos ir sudarytos sutartys nustojo veikti.

Šiaulių ekonomijos tvarkymo reikalu karalius Vladislovas IV atsiuntė savo revizorius. Revizoriai sustatė Ekonomijos taisykles, kurias viešai paskelbė vykdyti 1640 m. kovo mėn. 15 d. Ekonomams griežtai įsakyta stropiai laikytis nustatytųjų taisyklių (įstatymų), saugoti Ekonomijos žemes. Nuomininkas nebuvo verčiamas davinėti dovanų ekonomams ir jo padėjėjams nei daiktais, nei pinigais; ekonomų dovanos ir dešimtinis mokestis panaikinami. Ekonomas aprūpinamas nuolatine alga, o jo padėjėjai — palivarkais, raštpinigiais (piszcze) ir teismapinigiais (prezesądy). Savo palivarko žemei dirbti turėjo samdytis darbininkų arba patys dirbti savo šeimyna ir gyvuliais.

Javai kurie anksčiau būdavo duodami karaliui nuo valako, dabar buvo įskaityti į čyžę. Tuo būdu, jokių javų nereikėjo duoti.

Ekonomams įsakyta saugoti žemes, kad jų nieks prievarta nesisavintų. Vaitai ir nuomininkas turėjo padėti dirbti šį gana sunkų darbą. Čyžės rinkimas pavestas ekonomo padėjėjams. Jei kartais nuskriaustieji nerastų teisybės pas ekonomą, leidžiama kreiptis į karaliaus iždininką arba ir į patį karalių.

Kiek Vladislovas IV gaudavo naudos iš Šiaulių ekonomijos, tikrų žinių neturime. Iš viso ko sprendžiama, kad nuoma buvusi ta pati — 30.000 auksinų, nes Zigmanto III laikais tiek mokėta ir net ki 1640 m.; nuomininkas Valavičius, vyriausias Žemaičių seniūnas, tiek pat mokėjo. 1641 m., mirus Valavičiui, Šiaulių ekonomiją nuomojo kunigaikštis Aleksandras Liudvikas (Mikalojaus sūnus) Radvila, vyriausias Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės maršalas.

Mirus Vladislovui IV, karalium išrinktas jo brolis *Jonas Kazimieras.* Per visą savo karaliavimo metą jis tik tiek išsiderėjo, kad jo dvaruose kareiviai nei stovėti, nei nakvoti neturėjo teisės. Jonas Kazimieras, paėmęs valdžią, po kelių metų pasiuntė į Šiaulių ekonomiją reviziją. Revizija pradėta 1649 m. liepos mėn. 10 d. ir baigta tų pačių metų rugsėjo mėn. 1 d.

Šiaulių ekonomija buvo padalyta į 19 vaitijų. 1649 m. Ekonomija turėjo 8.460 valakų, 1 margą, 13 prentų ir 6 2/3 prentelių žemės. Tai sudarė daugiau kaip 82 kvad. mylias, tuo tarpu visa Žemaičių žemė turėjo 402 kvad. mylias. Taigi Šiaulių ekonomija užėmė daugiau kaip 1/12 dalį Žemaičių krašto.[6] Ekonomiją valdė Radvilai: Aleksandras Liudvikas, jam mirus jo pusbrolis Albrechtas Stanislovas, o nuo 1656 m. jo sūnus Mykolas Kazimieras.

Kilus karui su Švedų karaliumi Karoliu Gustavu X, krašto būtis pasidarė labai sunki. Karo reikalams pritrūko pinigų. Tokią sunkią kraštui valandą Povilas Jonas Sapiega, Vilniaus vaivada ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės hetmonas, iš savo paties sudėtų ir iš kitur skolintų pinigų nuo 1655 iki 1661 metų Respublikos reikalams išdavė 1.500.990 auksinų. Respublikos luomai, negalėdami taip didelės skolos sumokėti, prikalbino karalių Joną Kazimierą, kad jis įkeistų Šiaulių ekonomiją Sapiegai. Karalius sutiko. 1661 m. seimas už dalį tų pinigų, būtent, už 80.000 lenkų auksinų įkeitė Šiaulių ekonomiją su visais šaltiniais (Radviliškis, Joniškis, Žagarė ir Pamūšė) Povilui Jonui Sapiegai šešeriems metams, t.y. nuo 1661 m. birželio mėn. 24 d. iki 1667 m. birželio mėn. 24 d. Jei Didžioji Lietuvos kunigaikštystė per šešerius metus negalėtų išpirkti Šiaulių ekonomijos, tai Sapiega arba jo įpėdiniai turi teisės valdyti ją dar tris metus, neišpirkus dar tris ir t.t. be jokio mokesčio. Karalius net taip nusileido nuomininkui Sapiegai, kad išmirus tiems žmonėms, kurie iš Šiaulių ekonomijos sau jurgeltus ėmė,

naujomis algomis nebeapsunkinti,[7] o Didžioji Lietuvos kunigaikštystė prižadėjo karaliui mokėti iš savo iždo pajamų kasmet po 40.000 auksinų.

Povilas Jonas Sapiega 1661 m. universalu paskelbė vaitams, miestelėnams, Šiaulių miesto gyventojams, burmistrams, tarybos nariams ir visiems kitiems Šiaulių ekonomijos gyventojams, kad jis paėmęs iš karaliaus Ekonomiją 6 metams už 80.000 auksinų, kuriuos anksčiau yra išdavęs Respublikos reikalams. Ekonomu paskyrė Aleksandrą Voiną, pavesdamas jam visuotinį Ekonomijos prižiūrėjimą. Visiems gyventojams įsakė klausyti jo, mokėti jam čyžes ir visokius mokesčius Seimo pripažintus.

Baisus 1661 metų rugpiūčio mėn. maras ir karas daug žalos padarė Šiaulių ekonomijai.

1663 m. Sapiega atleidžia Respublikai 20.000 auksinų, gauna iš Seimo pagyrimą. Per šešerius metus vis dėlto ekonomijos nebuvo galima išpirkti. Šiaulių ekonomija perėjo Sapiegos įpėdiniams, kurie ją toliau valdė. Seimas, nenorėdamas karaliaus skriausti, vietoj Ekonomijos pelnų, paskyrė jam po 40.000 auksinų kasmet iš Respublikos mokesčių, bet tie pinigai, kaip pamatysime vėliau, nebuvo mokami.

Jonui Kazimierui atsisakius nuo sosto ir įstojus į vienuolyną, karaliumi buvo išrinktas tolimas jo giminaitis, pavargęs bajoras, Mykolas Kaributas Višnioveckis. Per ketverius neramius jo viešpatavimo metus Šiaulių ekonomija buvo užstatyta Povilo Jono Sapiegos įpėdiniams: Kazimierui Jonui ir Benediktui Povilui Sapiegoms. Karalius panoro užrašyti įvairiems asmenims nemaža žemių iš Šiaulių ekonomijos, nors toks žemių dalijimas buvo priešingas 1635, 1641 ir 1661 m. Seimo nutarimams. Savo norą vis dėlto patenkino — iš Šiaulių ekonomijos prarado apie 40 valakų žemės. Sapiegos tuo buvo nuskriausti. Kilo nesusipratimų. Nors karalius liovėsi neteisėtai dalinęs Ekonomijos žemes, tačiau nuomininkai Sapiegos, patyrę dėl to nemaža nuostolių, nesiliovė spaudę ūkininkų. Karaliui nebuvo mokami Seimo paskirti 40.000 auksinų už užstatytą Šiaulių ekonomiją.

Šiaulių ekonomija Sapiegų rankose buvo nuo 1661 iki 1679 metų. Mirus Mykolui Kaributui Višnioveckiui, karaliumi buvo išrinktas Jonas III Sobieskis. Jonui Sobieskiui Respublika leido išpirkti Šiaulių ekonomiją savais pinigais, tomis pačiomis sąlygomis, kaip Sapiegos ligšiol valdė. Be to, Respublika prižadėjo padėti grąžinti Sapiegoms arba jo įpėdiniams priklausomus pinigus. Tokiu tat būdu Jonas III Sobieskis tapo *užstato nuomininkas*. Nors Seimas ir jam buvo pripažinęs mokėti 40.000 auksinų iš Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės iždo, tačiau jis, kaip jo pirmtakūnai, negaudavo šių pinigų.

Sapiegoms nuomojant Šiaulių ekonomiją, žmonės patyrė daug priespaudos iš vietos administratorių ir vaitų. Iš gyventojų paduoto skundo Jonui III Sobieskiui matyti, kad *čižės* nuo 1661 iki 1679 metų, imant kasmet po 50.000 auksinų, buvo išrinkta 1.874.410 auksinų, vadinasi, daugiau negu Povilas Jonas Sapiega sunkiais Respublikos laikais buvo davęs. Įvairioms neteisybėms išaiškinti 1681 m. buvo išsiųsta karaliaus komisija į Šiaulių ekonomiją. Nė komisija nieko nepadėjo: neteisybės nesiliovė, vaitai susitarę tarp savęs, *tironiškai* valdė Šiaulių apylinkes.[8] Žmonės pradėjo neklausyti vaitų, todėl karalius 1689 m. balandžio mėn. 15 d. vaitams įsakė paskelbti Ekonomijos gyventojams, kad visi neklaužados bus teisiami ir smarkiai baudžiami.

1696 m. birželio mėn. 17 d. mirė karalius Jonas III Sobieskis. Dėl likusių karaliaus dvarų pradėjo reikšti pretenzijų našlė, karalienė Marija Liudvika, ir jos sūnūs. Išrinkus naują karalių Augustą II, Šiaulių ekonomija buvo labai blogoje būtyje, nes Grigalius Oginskis, Lietuvos karužas, didis Sapiegų priešas, 1697 m. su savo bajorais išplėšęs Sapiegų dvarus Skuode ir jėzuitų Židikuose (Mažeikių apskr.), nepasigailėjo ir Šiaulių ekonomijos. Paėmė iš čia 200.000 timpų. Suvargusi liaudis turėjo parduoti paskutinius savo daiktus tam grobiui patenkinti. Taip pat gerokai nukentėjo Šiaulių ekonomija 1699 m. nuo karaliaus Augusto II Saksonijos kariuomenės, kuri stovėjo čia, o 1701 metų maras taip ištuštinęs Šiaulių miestą, jog ten visiškai maža belikę gyentojų.

Šio viso sąjūdžio ir nelaimių metu, karalienė Marija Liudvika Sobieskienė, besibylinėdama su savo sūnumis dėl dvarų, kažin kokiomis sąlygomis ir būdu *atidavė* Šiaulių ekonomiją nuomoti *Kuršo* kunigaikščiui. 1701 m. instrukcijoje broliams Sobieskiams, važiuojantiems į Seimą, Žemaičiai pavedė iškelti šį reikalą Seime, kad Šiaulių ekonomija būtų iš Kuršo kunigaikščio išpirkta.

Pagaliau, karalienė Sobieskienė susitaikė su savo sūnumis: pati pasiliko valdyti iki gyvos galvos savo ir vyro privačius dvarus, o sūnus *Jokūbas* nuo 1702 m. ėmė valdyti Šiaulių ekonomiją. Kokiomis sąlygomis ir kada Šiaulių ekonomija buvo išpirkta iš Kuršo kunigaikščio, neliko jokių dokumentų. Vyriausiuoju Šiaulių ekonomijos komisorium karalaitis Jokūbas paskyrė Černigovo vaivadą Zaluskį, kurs 1708 m. surašė Šiaulių ekonomijos ordinaciją, prisilaikydamas senesnių įstatymų.[9] Šitoje ordinacijoje nustatytos bendros Ekonomijos tvarkos taisyklės, įvairūs santykiai vaitų su žmonėmis,[10] žydų įsiskverbimas į Ekonomiją ir t.t. Pelno 1708 m. Šiaulių ekonomija davė 39.046 auksinus ir 15 skatikų.

1710 ir 1711 metais Šiaulių ekonomiją palietęs *maras* sunaikino 58 kaimus. Po maro ilgai kaimai buvo tušti. Dar 1733 m. minima tuščių kaimų, į kuriuos buvo siunčiami įvairūs kolonistai.

III.

Tizenhauzas ir jo reformos. Šiaulių atgijimas. Pramonės plėtimasis. Teismo centras. Karaliaus Stanislovo Augusto privilegijos. Naujas miesto ženklas. Magistratas (miesto savivaldybė) ir teismų sutvarkymas.

Šiaulių ekonomija ir miestas ilgai po maro neatsigriebė. Tiktai paižindys Tizenhauzas, tų laikų Lietuvos ekonomijų valdytojas, paėmęs į savo rankas Šiaulių ekonomiją, per gana trumpą laiką (nuo 1770-1780 m.) žymiai pagerino ne tik Šiaulių ekonomijos, bet ir miesto būtį. Jo dėka Šiauliuose atsirado *mūro namų,* atidarytas didelis *audinių* fabrikas. Kiek vėliau ypatingai pasižymėjo austriečio Kiunelio atidarytas šilko ir vilnonių dirbinių fabrikas. Šie fabrikai suteikė darbo darbininkams, gyventojų skaičius ėmė augti, miestas didėti. Gatvė pristatyta mūro namų ir fabrikų gavo *Fabrikų* gatvės vardą. Dar dabar šioje gatvėje yra keletas namų, kurie savotišku statybos stilium skiriasi nuo kitų išlikusių torbesių.

1775 metų *Seimo* nutarimu Šiauliai tampa *apygardos teismo centru trylikai Žemaičių apskričių.* Ekonomijos gyventojai turėjo sodžiaus ir miesto teismą. Apie sodžiaus ir miesto teismą Šiaulių ekonomijoje sužinome iš A. Jaunulaičio paskelbto vienintėlio lietuviškai rašyto dokumento 1780 m. liepos mėn. 28 d.[11] Pačioje pradžioje rašto sakoma, kad karaliaus dvaro Šiaulių ekonomijos vyresnybė, trokšdama visados tvarkoje ir santaikoje laikyti valstiečius ir šiaip Ekonomijos gyventojus, ir matydama, kad teisingumas jų tarpe yra labai reikalingas, nutarė visokioms neteisybėms ir nesantaikoms padaryti galą. *Vaitas* buvo vyresnysis valsčiaus valdininkas, kuriam priklausė *įvairios bylos;* jis turėjo padėjėjų, kurie stengėsi besibylinėjančias šalis sutaikinti. Besibylinėjantiems susitaikius, buvo surašomas raštas, kurį abi šalys turėjo pasirašyti ir kiekvienas gaudavo to rašto kopiją. Susitaikymas raštu buvo daromas tik svarbesnėse bylose, o mažiau svarbiose bylose pakakdavo abiejų šalių susitaikymą įrašyti prie liudininkų į vaito protokolų knygą, laikomą dvare. Čia pat nustatyta ir apeliacijų tvarka. *Uždraustas dovanų davimas vaitui.* Jei bus pastebėtas dovanų davimas vaitui, byla nebus nagrinėjama. Už šaukimus, nutarimus ir ištraukas neimamas joks mokestis. Visokie skundai turi būti rašomi švariai, turiningai, be jokių nusižeminimų ir komplimentų, gale pasirašyti pavardę, vardą ir datą. Teisme abiejų šalių dalyvavimas būtinas, nes

Šiaulių šv. Petro ir Povilo bažnyčia

kitaip byla bus pralaimėta; dėl ligos ar šiaip dėl kokių nors svarbių priežasčių į teismą gali neatvykti, bet būtinai turi pristatyti liudininkus.

Šiaulių miesto teismas susidėjo iš *landvaito* ir *vaito*. Jie sprendė tik *miestelėnų* bylas. Miestelėnai, pralaimėję bylą, galėjo duoti apeliacijos skundą, prisilaikydami nustatytos tvarkos. Neramūs žmonės (žodžiais arba darbais) turi būti areštuojami ir smarkiai baudžiami.

Žydų bylos su krikščionimis buvo nagrinėjamos tame pačiame *miesto teisme*, o žydų tarpusavio bylos — žydų sudarytuose teismo organuose arba rabinų teismuose. Žydų teismai turėjo laikytis tų pačių nustatytų taisyklių, kaip ir krikščionių miesto teismas. Žydams taip pat buvo leista apeliuoti aukštesniam teismui. Teismo diena — antradienis.

Įvairūs apgaudinėjimai, skriaudos, suokalbiai sukilti, visuomenę erziną darbai ir kt. yra dideli nusikaltimai, apie kuriuos turi būti pranešta vaito teismui, kur visi nusikaltėliai bus smarkiai baudžiami.

Šie sodžiaus ir miesto nuostatai įsakyta paskelbti visuose Ekonomijos raktuose, Šiaulių mieste ir žydų sinagogose.

Šiaulių miestas antroje XVIII amžiaus pusėje tapo, kaip jau minėjau, apygardos teismo centru trylikai Žemaičių apskričių. Čia susikoncentravo ne tik teismo įstaigos, bet Šiauliai tapo įvairių Valstybės mokesčių

renkamąja vieta, čia susivažiuodavo visos Šiaulių apskrities bajorai posėdžiauti ir kt. Miestas jau tiek išaugo, kad reikėjo apsirūpinti naujomis teisėmis, privilegijomis. Jau 1791 m. lapkričio mėn. 9 d. karalius Stanislovas Augustas davė miestui įvairių lengvenybių. Privilegija buvo rašyta pergamente lenkiškai. Apačioje rašto pririštas raudono šilko virvute didelis antspaudas. Antspaudas įdėtas į varinę dėžutę. Antspaude vaizduojamas Šiaulių miesto ženklas (su karūna). Pats skydas dalosi į tris dalis. Iš kairės pusės raudoname dugne vaizduojamas Žemaičių kunigaikštystės ženklas — lokys, stovįs ant užpakalinių kojų, su grandine ant kaklo; iš dešinės mėlyname dugne akis (Dievo Apveizda) trikampyje su spinduliais; apačioje mažas jautelis, po kuriuo parašyta: Memoria Stanislai Augusti 1791.[12] Raštas pasirašytas paties karaliaus Stanislovo Augusto ranka. Kur dabar yra šios privilegijos originalas, sunku pasakyti. Jei nesudegė karo metu Šiauliuose, tad gali būti Maksvoje tarp Vilniaus centralinio archyvo dokumentų. Šiauliuose neliko nė privilegijos nuorašo. Miesto valdybos bylose yra likęs privilegijos rusiškas vertimas. Jos tekstas skamba taip:

„Viešpaties vardu. Amen. Kad amžinai atmintumėte, Mes, Stanislovas Augustas, Dievo malone ir tautos valia Lenkų karalius, Didysis Kunigaikštis Lietuvos, Rusų, Prūsų, Mozūrų, Žemaičių, Kievo, Volynijos, Podolės, Podlėsės, Inflandijos, Smolensko, Seversko ir Černigovo, skelbiame šiuo Mūsų atnaujinamuoju raštu visiems apskritai ir kiekvienam, tiek esantiems, tiek ir įpėdiniams, kam šitai yra žinotina, jog pagal pranešimą ponų ir Tarybos Narių, paskirtų Mums vardu kilniųjų Burmistro, Vaito, Ratmanų, Lavninkų, esančių Šiaulių apskrityje ir Mūsų Žemaičių Kunigaikštystės laisvojo Šiaulių miesto visos visuomenės vardu, dabartinio Seimo su konfederacija išleistuoju miestų įstatymu — *visi mūsų karališkieji miestai pripažįstami laisvaisiais Respublikos miestais.* Šių miestų gyventojai taip pat pripažįstami laisvais, o *žemės jų gyvenamos* ir ligi šios dienos neginčijamai ir teisėtai valdomos, *pripažįstamos šių miestų ir gyventojų nuosavybe.* Visos senosios privilegijos, kuriomis gyventojai tebesinaudoja, patvirtinamos. Mums karaliui yra suteikiama ir palaikoma teisė aprūpinėti privilegijomis tuos laisvuosius miestus, kurie senąsias laisvės privilegijas yra pragaišinę, žymėti apie tų miestų buvimą (suščestvovanie) atnaujinamomis privilegijomis. Taip pat leista aprūpinėti privilegijomis tik tas gyvenamąsias vietas bajorų teismų įstatymais įkurtas, kurios galėtų duoti tinkamų sąlygų miestui augti.

Mūsų gi laisvasis Šiaulių miestas, senovės laikais įkurtas — kur yra teismų, skiriami bajorų susirinkimai ir komisijos, kur yra Žemaičių

Kunigaikštystės Šiaulių apskrities piliečių — karo komisijų ir kur einant 1765 *metų padarytosios liustracijos daviniais yra 208 namai, atrodo iš savo bendrojo vaizdo ir apylinkių visai neblogas miestas,* be to, turi neblogą vaizdą, todėl yra apdovanotinas atnaujinamąja privilegija. Dabartinio Seimo Šiaulių miestas yra paskirtas Žemaičių Kunigaikštystės Šiaulių apskrities bajorams rinktis ir įvairių Valstybės mokesčių renkamąja vieta, lygiai taip kaip ir kiti privilegijomis aprūpintieji miestai. Toliau Mums yra leista, einant valstybės įstatymu suteikta mums valdžia ir aukščiau minėta konstitucija, išduoti tam miestui atnaujinamąją privilegiją, dovanojus jam valdyti žemę iš senų laikų duotąją ligšiol tebesančią neginčijamose ribose, vadinasi, pripažinti nuosavybę tą žemę, kuri yra gyvenama, tikrai nuo senų laikų ir dabar

Šiaulių šv. Petro ir Povilo bažnyčios portalas

tebevaldoma su visais užmiesčiais (?), tuščiomis vietomis ir visais priedais. Šiame mieste *patvirtiname Magistratą ir Teismus,* kaip kad ir kituose privilegijomis aprūpintuose miestuose. Miestui paskiriame fundušą ir bendras pajamas, o tų pajamų naudojimąsi apsaugome nuo žemininkų, vaivadijos, seniūnijos ir kitų teismų valdžios. Nuo mokesčių, neteisingai uždedamų, atleidžiame. *Bažnyčios ir pilietines jurisdikas panaikiname ir priskiriame jas prie Šiaulių magistrato.* Taip pat leidom priskirti Respublikos mokesčius ir teikėmės leisti laisvai rinkti magistrato valdininkus, remiantis dabartinio Seimo įstatymais.

Mes, karalius, savo malone, prisitaikydami prie aukščiau minėtos, Seimo nustatytos, konstitucijos ir norėdami einant ta konstitucija aprūpinti ir tinkamai sutvarkyti Šiaulių miestą ir jo gyventojus, *pripažįstame gyventojus laisvaisiais žmonėmis ir teikiame jiems prekybos bei amatų teisę.* Turėdami galvoje, kad suteikus tą laisvę miestams ir padidėjus juose prekybininkų bei amatininkų skaičiui, padidės ne tiktai Respublikos pajamos, bet viso krašto prekyba bei amatai plėtosis ir pagaliau susilygins su kitų valstybių galybe ir turtu. Todėl Šiaulių miestą pripažįstame laisvuoju miestu, visus gyventojus, jame apsigyvenusius ir apsigyvensiančius, pripažįstame pavaldinybės nepriklausomais piliečiais, kurie naudojasi miestų teisėmis, ir pripažįstame tuos gyventojus laisvaisiais žmonėmis; jų žemė, kuri yra paties miesto ribose, iš senų laikų neginčijamose, namai, žemės sklypai, daržai, pievos ir neginčijamai valdoma pagal įstatymus žemė, kuri yra buvusi ir tebėra viso Šiaulių miesto ir gyvenančių jame miestelėnų nuosavybė, pripažįstama. Neliesdami bet kurių ribų ir nuosavybės teisių, patvirtiname miestui tebepriklausančias mūsų tėvų duotąsias privilegijas, o *fundušus ir bendras miesto pajamas paverčiame to paties miesto naudai.*

Leidžiame įsteigti Magistratą ir rinktis vietos teisėjus, t.y.: Burmistrą, Vaitą, Ratmanus, Lavninkus, Deputatus, Raštininkus, Įgaliotinį ir Iždininką, kaip kad ir kituose privilegijomis aprūpintuose miestuose. Leidžiame rinktis administraciją ir teismus, remiantis dabartinio Seimo įstatymais, pavadinus juos Mūsų *Valstybės Laisvųjų Miestų Valdyba* Lenkų karalijoje ir Didžioje Lietuvos Kunigaikštystėje. Visus minėtojo Šiaulių miesto gyventojus bajorų kilmės ar miestelėnų luomo, ar besiverčiančius prekyba, rankų darbu, amatais, svaigiųjų gėrimų pardavinėjimu arba kitu kuriuo nors verslu mintančius, vistiek kurios jie būtų kilmės, amato ar verslo, *visus juos laikyti priklausančiais miesto teismų ir miesto magistrato;* visi jie lygiai turi mokėti mokesčius ir lygiai naudojasi laisve bei pirmenybėmis. Minėtąjį Šiaulių miestą su jo gyventojais, eidami dabar išleistais įstatymais, atleidžiame nuo visų

teismų žinybų, t.y.: žemininkų, vaivadijų, seniūnijų, pilių, ir kitų. Skelbiame, kad kiekvienas to miesto gyventojas nieku būdu nebus kito teismo teisiamas, vistiek ar byla būtų kilusi dėl jo kaltės ar dėl turto. *Visi miesto gyventojai turi būti teisiami to paties miesto* nuolatinių ir išrinktųjų gyventojų *teismo,* pagal įstatymus miestams nustatytus. Jei bus kas nors Šiaulių miesto teismo sprendimu nepatenkintas, tai kiekvienas *gali kreiptis į Raseinių apeliacijos teismus,* įsteigtus Žemaičių Kunigaikštystės miestams, arba į *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės asesorių teismus,* kaip įstatymuose yra numatyta. Valdyba ir miesto teismas, taip pat ir visas Šiaulių miestas, tebus atsakingas dėl savo teismo ne prieš kitus, bet *tiktai prieš Mūsų teismą ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės asesorių* teismą, kaip įstatymai nurodo. Turgavietėje leidžiame pastatyti Rotušę rinkimams ir miesto teismams. Leidžiame pastatyti miesto naudai padorioje vietoje krautuves, mėsos parduotuves ir viešą miesto plytų dirbtuvę.

Kad minėtasis Šiaulių miestas savo teismo ir miesto bylose žymėtųsi ir skirtųsi nuo kitų, *duodame jam ženklą* (herbą) tokį, koksai čia yra nurodytas; vienoje dalyje Žemaičių kunigaikštystės ženklas, antroje — Dievo Apveizda, o tarp jųjų jautis su parašu „Memoria Stanislai Augusti 1791". Šitąjį ženklą, miesto išrinktąjį, leidžiame vartoti šio miesto antspauduose ir kitose iškabose. Kitas visas laisves, lengvenybes ir pažymius, kurie Valstybės įstatymais yra laisviesiems miestams leidžiami ir kuriai Valdybai Vyriausios Vyriausybės turi priklausyti, visa šitą laisvajame Šiaulių mieste Mes įvykdyti norime. Visiems Šiaulių miestelėnams leidžiame naudotis visomis pirmenybėmis, Valstybės įstatymų, Seimo konstitucijos nustatytomis ir *Magdeburgo Miesto Įstaigos lengvenybėmis,* kad niekas jokių kliūčių šiuo dalyku neturėtų. Kad geriau šią privilegiją patvirtintume, savo ranka pasirašome ir liepiame sutvirtinti Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės antspaudu. Duota Varšuvoje 1791 m. lapkričio mėn. 9 d. *Stanislaus Augustus".*

IV.

Trečiasai Lenkijos padalinimas ir Kotryna II. Šiauliai dovanojami Platonui Zubovui. Apskrities administracinis centras. Rusų carai lanko Šiaulius. Prancūzmetis. 1831 m. sukilimas. Gyventojų ekonominė būtis. Luomai. Baudžiava. Valstiečių sąjūdžiai. Maras. 1863 m. sukilimas. Mūšiai ties Šiauliais. Aukos.

Po trečiojo Lietuvos Lenkijos valstybių padalinimo (1795 m.) *Rusų karalienės Kotrynos II atskiru įsakymu Šiaulių miestas konfiskuojamas su visu turtu, 3.699 žmonėmis ir perduodamas* už ypatingus darbus ir nuopelnus feldcechmeisteriui, šviesiajam kunigaikščiui Platonui *Zubo-*

vui. Šiaulių ekonomija, kuri užėmė žemės plotą nuo Kurlandijos sienos iki Radviliškio miestelio, turėjusi 64.567 dešimtines žemės ir 12.041 gyventoją, taip pat pateko Zubovui. Ligšiol Šiaulių miestas buvo Upytės apskrities, o 1795 m. spalių mėn. 10 d. Kotrynos II raštu Šiauliai paskirti Lietuvos gubernijos *apskrities* miestu ir duotas, kaip ir visiems kitiems miestams, *miesto įstatymas.* Nuo 1796 m. Šiauliai tampa apskrities miestu Vilniaus vietininkystės, nuo 1802 m. įeina į Vilniaus gubernijos miestų skaičių ir nuo 1843 m., įsteigus Kauno guberniją, Šiauliai tampa *Kauno* gubernijos apskrities miestu.

Šiauliai, pravedus geležinkelį, tapo pravažiuojamuoju punktu iš Rusijos į užsienius, todėl dažnai apsistodavo čia aukštų tų laikų valdžios asmenų ir net karalių. Pastočių namuose buvo įrengti atskiri *karaliui* kambariai. Arklių buvo laikoma apie 200. Čia 1809 ir 1812 m. buvo apsistojęs Rusijos caras Aleksandras I. Apie Nikalojų I ir jo žmoną, kurie buvo sustoję Šiauliuose 1838 m. iš senelių pasakojimų sužinome, kad caras gausybės žmonių lydimas važiavo Plento gatve į vieną geriausią tų laikų Šiaulių viešbutį (prekyvietės aikštės kampas). Viešbutį laikęs vokietis Noltenas. Grafo Zubovo sode (dabar miesto sodas) buvę pasodinti du topoliai: vieną pasodinusi karalienė, antrą — už tėvą karalių, duktė Aleksandra. Metalo lentelėje buvę užrašyta kas kurį medį sodinęs ir data: 1838 m. gegužės mėn. 2 d. Dabar, žinoma, jokių ženklų nebeliko. Vėliau, 1856 m. gegužės mėn. 23 d. buvo apsistojęs caras Aleksandras II, o 1872 m. — Aleksandras III, būdamas dar įpėdiniu.

1812 prancūzų-rusų karas Šiauliuose nepaliko žymių pėdsakų. Matyt, Šiaulius, stovinčius kiek toliau nuo didelių kelių, palietė tik maža kariuomenės dalis. Tikrų žinių tuo tarpu nepavyko surasti. Vietos gyventojai pasakoja tik vieną anekdotą, kurį čia duodu. Sako, prancūzų kariuomenė, vedama generolo Makdonaldo, ėjusi pro Šiaulius. Prancūzai užsigeidę pamatyti žydų vestuves. Šiaulių visuomenės atstovai išpildę jų norą — suradę jaunąją ir jaunikį. Dalyvavę „vestuvėse" prancūzai sumetę jaunųjų gyvenimo pradžiai kiek pinigų. Sako, dar prieš keliasdešimt metų šios „laimingosios poros" jaunikis Leiba, Bonopartu vadinamas, gyvenęs Šiauliuose.

1831 metų *sukilimas* pirmaisiais lenkmečiais arba krakosmečiais vadinamas, žymiai palietė ne tik Šiaulių miestą, bet visą Ekonomiją. Apie šį svarbų Šiaulių miesto ir Ekonomijos istorijai reikalą reikia kiek plačiau pakalbėti. Pirmiausia reikia prisiminti 1831 mt. Ekonomijos būtis.[13] Vyriausioji Šiaulių ekonomijos valdyba 1831 m. sukilimo laikais buvo Šiauliuose. Ekonomija, kaip ir anksčiau, skirstėsi į dvi dalis: Šiaulių ir Joniškio. Kiekviena dalis skirstėsi į raktus — dvarą su

aplinkiniais sodžiais. Šiaulių ekonomija turėjo 7.636 vyrus baudžiauninkus.

Žemė priklausė ponui. Ponas gyvendavo dvare, žemę turėdavo išdirbti aplinkinių sodžių valstiečiai savo arkliais ir įrankiais. Valstiečiai gyvendavo sodžiuose, gaudavo iš pono žemės, bet užtat turėjo savo žmonėmis, arkliais ir įrankiais išdirbti pono žemę, apsėti ir nuvalyti ją, atiduoti ponui tam tikrą dalį javų, taisyti kelius, duoti rekrutus (kareivius) ir mokėti mokesčius pinigais. Sąlygos buvo labai sunkios. Ne visi turėjo žemės. Bežemių buvo ne tik valstiečių, bet ir bajorų, kurie net bernaudavo pas turtingesniuosius baudžiauninkus. Turtingesnieji sodžiaus gyventojai nėjo baudžiavos, atsipirkdavo, tačiau laisvų žmonių Ekonomijos ribose visiškai nebuvo. Baudžiauninkas buvo taip suvaržytas žmogus, jog be pono leidimo negalėjo užsiiminėti amatais, išeiti kur kitur, net *žmonos vesti arba tekėti.* Klebonas prieš jungtuves visuomet klausdavo, ar jaunavedžiai turi pono sutikimą. To paties pono baudžiauninkams lengviau būdavo gauti pono sutikimą, negu dviejų ponų baudžiauninkams. Be magaryčių beveik neapsieidavo. Kunigai taip pat palaikydavo ponus, nes jie patys dažniausiai būdavo bajorai arba priklausydavo nuo ponų. Pavyzdžiui, Zubovai, nors patys, rodos, buvo pravoslavų tikybos, tačiau daug katalikų bažnyčių šelpdavo ir turėjo didelės įtakos klebonui.

Dvaro darbus prižiūrėdavo ekonomas. Savo padėjėju paskirdavo iš tų pačių žmonių tarpo vieną žmogų, suolininku (lawnik) vadinamą. Skirtas valsčiaus vaitas per dešimtininkus (jų buvo po vieną kiekviename sodžiuje) šaukdavo baudžiauninkus į darbą. Ekonomai ir jų padėjėjai suolininkai su baudžiauninkais elgėsi labai žiauriai, plakdavo juos kiek tinkami. Baudžiauninkas galėdavo skųstis tik ponui arba jo paskirtai dvaro valdybai. Pasitaikydavo papirkimų. Kartais vienas kitas baudžiauninkas progai pasitaikius keršydavo ekonomams.

Baudžiauninkai buvo tarytum pagrindinis dvaro turtas: valdžia ėmė mokesčius ne nuo žemės, bet nuo baudžiauninkų vyrų skaičiaus; ponas galėdavo įkeisti baudžiauninkus savo kreditoriams, už juos gaudavo bankuose paskolų ir t.t. Mažųjų dvarų baudžiauninkų gyvenimas būdavo daug vargingesnis negu didžiųjų dvarų. Už nusigyvenusių smulkių dvarų ponų skolas baudžiauninkai savo kailiu atsakydavo.

Lenkijoje sukilimas prasidėjo dar 1830 m. lapkričio mėn. Sukilimo banga greit persimetė į Lietuvą. Įvairiose Lietuvos dalyse organizuojami sukilėlių būriai. 1831 m. kovo mėn. 16 d. Šiauliuose susirinkę apskrities dvarininkai sudarė „Laikinąją lenkų karalystės, Šiaulių apskrities valdžią". Antspauduose vaizduojamas viengalvis Lenkijos erelis, vietoj

Rusijos dvigalvio. Pirmininku išrinktas bajorų vadas E. Kownackis. Ši laikinoji valdžia gyveno gan trumpą laiką, nuo kovo mėn. 16 d. iki birželio mėn. 20 d. Birželio 20 d. buvo išleistas paskutinysai laikinosios valdžios įsakymas. Iš išleistųjų įsakymų galima spręsti, kad pačioje pradžioje Laikinosios valdžios centras buvo Šiauliuose, o kiek vėliau — vieta buvo nepastovi. Mat, Šiauliai ir Šiaulių apskritis nebuvo visą laiką sukilėlių rankose, čia nuolat sukinėdavosi rusų ir sukilėlių kariuomenės. Šiaulių miestas dėl ypatingos savo geografijos būties, — į miestą ėjo iš visų pusių 8 vieškeliai, — eidavo iš vienų rankų į antras. Ar sukilėlių, ar rusų kariuomenė, turėdavo pereiti per miestą, todėl būtinai reikėjo turėti miestą savo rankose. Dažnai dėl Šiaulių miesto kildavo susirėmimų rusų su sukilėliais ir atvirkščiai. Daugiausia nukentėdavo miesto aplinkiniai gyventojai, kurie turėdavo maitinti abi kariuomeni.

Laikinosios valdžios vyriausias tikslas buvo užlaikyti krašte tvarką ir sparčiai ruošti sukilimą. Daug rūpesčių buvo su Šiaulių ekonomija. Ekonomija, užimdama taip didelius žemės plotus ir turėdama tiek daug gyventojų, turėjo didelę administraciją. Vyriausiuoju Ekonomijos valdytoju buvo vokietis, generolas Hermann Rehbinderis. Dvarų ekonomai taip pat dažniausiai būdavo vokiečiai. Jie visi, A. Janulaičio

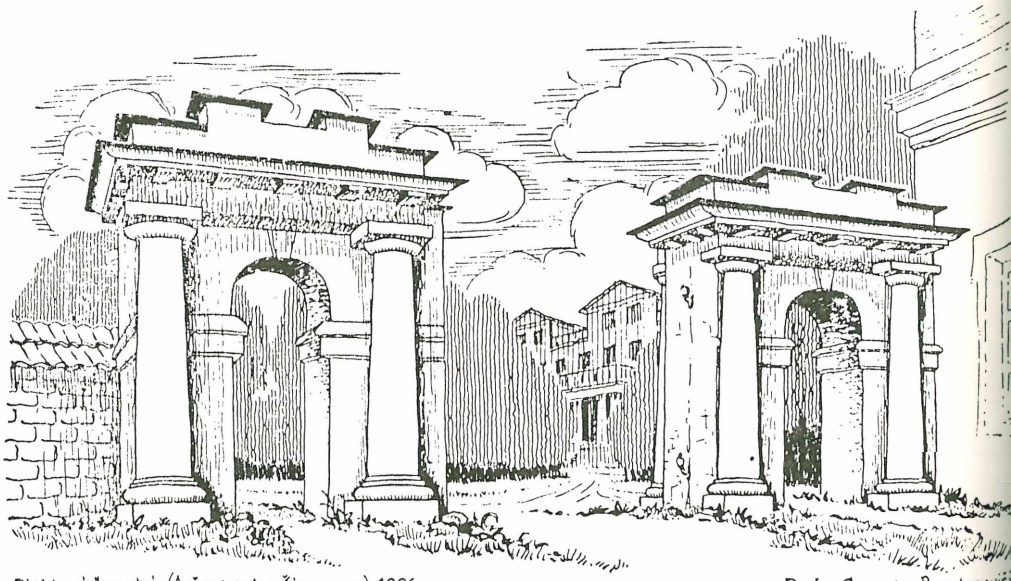

Didžiadvario vartai (G. Bagdonavičiaus piešinys)

žodžiais tariant, buvo tol stiprūs, kol už jų nugaros stovėjo valdžia su policijos ir kariuomenės galybe. Paskelbus sukilimą, vyriausieji Ekonomijos valdytojai pabėgo net į Petrapilį. Ekonomijos gėrybės didelės. Laikinajai valdžiai buvo svarbu Ekonomijos gėrybes sunaudoti sukilimo reikalams. Į pabėgusių Ekonomijos valdytojų ir neištikimų ekonomų vietas skubiai buvo skiriami nauji. Skubos darbas buvo nenaudingas, nes paskirtus neprityrusius valdininkus ar ekonomus tekdavo tuoj atšaukti. Sunkus buvo Ekonomijos tvarkomasai darbas, sunku Ekonomija remtis sukilimui vykdyti. Laikinoji valdžia nelabai pasitikėjo ir valstiečiais. Ekonomams paveda žiūrėti, kad valstiečiai būtų ramūs, klausytų valdžios, laiku apsėtų sodžių ir dvarų žemes. Ekonomijos ūkio tvarka liko beveik ta pati.

Svarbu buvo palaikyti tinkama tvarka Ekonomijoje, bet svarbiau buvo ruoštis pačiam sukilimui. Iš pradžių skubiai pradėta tvarkyti pastotes, taisyti sugedusius vežimus, šalinti iš pastočių neištikimus žmones, rinkti ginklus, kariuomenę, maistą ir t.t. Įsakyta surinkti ir pristatyti visus ginklus, kas tik kokius turi: durtuvus, kardus, pistolietus, kirvius ir kt. Jei kas geruoju ginklų neatiduodavo, tai prievarta atimdavo. Iš visos Ekonomijos surinkta 723 kirviai; ruošiama oda ir kailiai balnams taisyti.

Šiaulių ekonomija turėjo du svarbiu karo ir administracijos punktu: vieną Šiauliuose ir kitą Joniškyje. Šiuose miestuose buvo įrengti dideli maisto ir pašaro sandėliai. Šiaulių magazinas (sandėlis) buvo pataisytas, imta malti miltus, kepti duoną. Visa suveždavo į sandėlį. Be to, buvo renkamos žinios kiek dvaruose javų, valgomųjų produktų, gyvulių, kad prireikus būtų žinoma iš kur ką imti. Dvaruose taip pat buvo kepama duona ir atvežama į Šiaulius. Kur visi produktai dingo, ar sunaudojo sukilėliai, ar rusai, nėra žinių. Rengiamos ligoninės, skiriami gydytojai. Vėliau ligoninėmis ir gydytojais teko naudotis sukilėliams ir rusams, nes ties Šiauliais ir Joniškiu pasitaikydavo nuolatinių susirėmimų.

Didžiausias Laikinosios valdžios darbas buvo surinkti ir sudaryti sukilėlių kariuomenė. Šiaulių apskričiai vadovavo Cherubavičius, kurs vadinosi „Lenkų karo jėgų komendantu". Jam padėjo dvarininkas Šemeta, o raiteliams vadovavo Goštautas. Laikinoji valdžia įsakydavo Ekonomijai pristatyti tam tikrą žmonių skaičių, o Ekonomija iš savo dvarų duodavo reikalaujamą kareivių skaičių su rūbais, ginklais, maistu kelionei ir dar kelioms dienoms. Kareivius surinkdavo į Šiaulius ir Joniškį, atseit, kur kam buvo arčiau. Atvykusius naujokus tam tikra komisija peržiūrėdavo, ar geri žmonės, ar tinkami ginklai, apdarai, arkliai, balnai. Netinkamus atleisdavo. Kareivius prisaikdindavo ir siųsdavo pas komendantą, kurs juos ruošė sukilimui.

Pačioje pradžioje, sudarant sukilėlių kariuomenę, buvo daugiausia išleista įsakymų bei paliepimų, bet vėliau įsakymų skaičius kaskart mažėjo. Ekonomijoj taip pat prasidėjo suirutės: administracija buvo silpna, valstiečiai ėmė bruzdėti, nustojo klausę administracijos. Valdžios pasikeitimai dar labiau trukdė visą darbą: čia rusų generolų įsakymai, čia sukilėlių armijos komendanto ar karininkų įsakymai. Pagaliau Laikinoji valdžia iškriko, sunku buvo ją besurasti, todėl pulkelių vadai patys imdavo ko tik sukilėliams reikėdavo. Gyventojai už visa kvitelius tegaudavo.

Ekonomijos administracijai teko pajusti daug vargo ir nemalonumų. Vieni pabėgo, kaip anksčiau buvo sakyta, dar prieš sukilimą, kiti, Laikinosios valdžios skirti, užėjus rusams, buvo atleisti, dar kiti liko senose savo vietose neliesti net po sukilimo.

Šiaulių ekonomijos gyventojų daugumą sudarė valstiečiai. Bajorų buvo visiškai maža. Iš 16 dvarų buvo priskaitoma vos 117 bajorų, bet ir šie buvo daugiausia nuskurdę, vienas kitas turėjo savo ūkius, retas buvo ekonomu. Daug buvo net tokių bajorų, kurie tarnavo pas valstiečius. Ar šie bajorai dalyvavo sukilime, nėra žinių. Žydai, gyvenę Ekonomijos ribose, negalėjo dalyvauti sukilime, nes nieko gera iš sukilimo jie nelaukė. Be to, žydai neturėjo teisių, buvo niekinami. Aišku, kad nebuvo reikalo kištis į sukilimą. Taigi, visą naštą, kurią uždėjo Laikinoji valdžia Ekonomijai, teko pakelti valstiečiams. Negana to, kad valstiečiai turėjo dirbti dvaro žemę, mokėti mokesčius, atlikti visokias prievoles, — turėjo dar gaminti maistą, pašarą, duoti žmonių sukilimui. Laikinoji valdžia įsakė Ekonomijai pristatyti iš valstiečių tarpo 1464 vyrus: 1273 pėstininkus ir 191 raitelį. Ekonomijos valdyba Laikinosios valdžios įsakymą perdavė ekonomams, kurie savo nuožiūra skyrė žmones. Pėstininkams įsakyta atvykti su rūbais, ginklais ir valgiu, o raiteliams su arkliais. Ekonomas daugiausia imdavo į kariuomenę tuos, kurie jo neklausydavo, buvo blogais darbininkais ar šiaip visiškai neturtingus. Be noro ėjo žmonės į kariuomenę, neklausė ekonomų įsakymo, neduodavo žmonių, ginklų. Paimtieji stengėsi pasprukti. Naujoji valdžia taip pat blogai elgėsi su žmonėmis. Tuo būdu sukilėlių eiles sudarė beveik neturtingasai luomas. Ekonomo surinktus žmones Šiauliuose ar Joniškyje surašydavo į knygas: kas juos atvedė, kas toks, kurį ginklą su savim atsinešė ir t.t. Priimtuosius prisaikdindavo tarnauti ištikimai tėvynei. Iš reikalautų 1464 vyrų surankiota tik iš 10 dvarų 765 vyrai, o iš likusių šešių dvarų nepristatyta nė vieno žmogaus. Karo komisija atleido 20 netinkamų kariuomenei žmonių. Grįžintuosius vėl įrašydavo į baudžiauninkų skaičių. Ginklai buvo menki: daugiausia

namie dirbti durtuvai, dalgiai, šautuvų visiškai maža. Kareivius ėmė apie kovo mėn. 25 d.

Sukilimo paskelbimas ir jo pradžia padarė didelę atmainą valstiečių gyvenime. Valstiečiai „laisvę" ir „tėvynę" savaip suprato: sukilimas, jų nuomone, turėjo išgelbėti juos iš baudžiavos, o iš ponų gautą dirbti sunkiomis sąlygomis žemę gauti į nuosavybę. Šitokiems valstiečių manymams buvo pamato, nes ponai bent tuo tarpu kiek gerėliau su jais elgdavosi, prašydavo talkon, kartais slapstydamies nuo rusų, gaudavo pastogę pas valstiečius, vienu žodžiu ponas valstiečiui tapo paprastas žmogus, pono autoritetas krito. Valstiečiai, gavę ginklų, sukinosi savo žmonių tarpe, ponas darėsi jau nebe baisus. Kovo mėn. pabaigoje valstiečiai dar klausė ekonomų, bet vėliau ėmė nebeklausyti: nebedavė žmonių sukilimui, maisto, ginklų, žodžiu to, ko reikalavo ekonomas. Kiek vėliau valstiečiai tiek įsidrąsino, jog jau pradėjo neiti baudžiavos, nebenorėjo sėti pono laukų. Laikinoji valdžia griebėsi policijos pagalbos, bet ir čia buvo sunku kas daryti. Po mėnesio, sukilimą paskelbus, valstiečiai ėmė keršyti ekonomams, dažnai užpuldavo juos, sunaikindavo knygas, kuriose buvo surašytos jų baudžiavos, duoklės, tardamiesi, kad neparašys naujų knygų. Ekonomai net patys ėmė drebėti, kreipėsi jau ne į Laikinąją valdžią, bet į rusų. Valstiečiai dar smarkiau puolė ekonomus, dvarus. Ekonomai visa pametę spruko kur kas galėjo, norėdami gyvi likti.[14]

Pagaliau valstiečiai ėmė dar smarkiau keršyti ekonomams. Gegužės mėn. 6-7 d. naktį sukilėliai užpuolė Kairių dvarą [6 klm. nuo Šiaulių], išieškoję visur karabinų, suėmė ekonomą Otto Eberhard Damelį ir nusivedę į mišką prie Šiaudinės smuklės tarpvartėje pakorė. Damelis buvęs rusų šnipas, pristatinėdavęs maistą rusams į Šiaulius. Jo kūną palaidojo Šiauliuose, vokiečių liuteronų kapinėse. Su kitais ekonomais valstiečiai elgėsi kiek švelniau: vienus, gerokai priluptus paleisdavo, kitus suimtus kiek palaikydavo ir t.t. Ekonomai pradėjo kreiptis į rusus, kad juos apgintų nuo panašių užpuolimų, siūlydamiesi rusams padėti.[15]

Ekonomai išbėgiojo: vieni pas rusus į Šiaulius, Joniškį, kiti net į Kuršą ir t.t. Nebeliko kas varą valstiečius į baudžiavą.

Pagaliau įvyko lemiami paskutiniai sukilėlių susirėmimai su rusais. Sukilėlius vedė Gelgaudas. Karių daugumą sudarė lietuviai savanoriai, maža dalis atėjusių lenkų. Užpuolė 1831 m. birželio mėn. 26 d. [s. k.] iš trijų pusių: iš rytų — Panevėžio pusės, šiaurės — nuo Liepojaus pusės Dembinskio ir Šimanovskio sukilėlių dalys ir iš vakarų — Gelgaudo dalys. Rusų įgula susidėjo iš 5 atsargos batalionų, apie 2500 žmonių. Sukilėlių, sako, buvę daug daugiau. Rusų įgulai [daugiausia naujokai] vadovavo pulkininkas Kriukov'as. Įgulą paskirstė į tris dalis: vieną dalį

pasiuntė į Liepojaus vieškelį, antrą į Vilniaus ir trečią — į Telšių. Be to, vieną batalioną pastatė prie ežero ir vieną — prekyvietės aikštėje kaip rezervą. Taip pat, Vilniaus kely rusai įsitvirtino. Sukilėliai prieš puldami ėmė šaudyti patrankomis. Šimanovskis ir Rolandas, kurie dėl Gelgaudo ligos vadovavo kariuomenei Telšių plente, vienu metu žygiavo į Šiaulius. Rusų bataliono dalis atrėmė sukilėlius durtuvais ir visiškai juos sutrikdė. Vos nepakliuvo sukilėlių patrankos rusams į nagus. Kovota beveik visą dieną. Sukilėliai buvo užėmę miestą, bet turėjo pasitraukti. Daug žuvo sukilėlių. Viena 3-jo šaulių pulko kuopa prigirdyta ežere. Lavonais buvo nuklotos miesto gatvės ir apylinkės. Rusų kareivius palaidojo pravoslavų kapinėse, bet jokio paminklo nepastatė.

Šitos kovos neturėjo gero pasisekimo, teko pasitraukti iš Šiaulių į vakarus. Birželio mėn. 27 d. Kuršėnų klebonijoj vyko paskutinieji sukilimo vadų pasitarimai — ar tęsti karas Lietuvoj ar ne. Kuršėnuose atstatė nuo vadovybės Gelgaudą, padalino kariuomenę į tris dalis: vieną vedė Rolandas, antrą — Chlapovskis ir trečią — Dembinskis. Rolandas traukė Palangos link, tikėdamas, kad iš prancūzų ar anglų ateisią laivai su ginklais, nes jie tikrai buvo žadėti ir užpirkti; Chlapovskis ėjo į Jurbarko pusę, o Dembinskio kariuomenė ėjo į rytus — Meškuičių, Panevėžio ir Ukmergės link.

Po paskutinio mūšio ties Šiauliais birželio mėn. 26 d. rusai, nugalėję sukilėlius, galutinai įsivyravo mieste ir visoje apskrityje. Bajorai ir kai kurie Laikinosios valdžios nariai tuojau pasidavė jiems ir pripažino jų valdžią. Tik Narbutas krito kovoje ties Šiauliais su savo 3 sūnumis, o Šemeta, Cherubavičius ir Pčecislovskis išbėgo į užsienius.

Pradėjo veikti senoji Apskrities valdyba. Buvęs Laikinosios valdžios pirmininkas Kownackis po sukilimo tapo bajorų vadu ir pildė rusų įsakymus daug geriau, negu sukilimo metu sukilėlių. Baudžiauninkai vėl turėjo rūpintis rusų reikalais, gabenti sužeistuosius į Joniškį, taisyti daržinę Šiauliuose, rūpintis Šiaulių paštu, pristatyti šieno, gabenti ligonius [100 vežimų] net į Mintaują ir t.t. Kownackis įsakė Ekonomijos baudžiauninkams surinkti rusų kariuomenei 66 jaučius ne mažiau kaip 5 pūdų svorio [nuo 116 kiemų po vieną jautį] ir 694 gorčius degtinės [nuo 11 kiemų 1 gorčius]. Pristatyta ne pilnas skaičius, — trūko 7 jaučių ir 66 gorčių degtinės. Kownackis 1831 m. XII 31 d. rašte prikiša už tat Ekonomijai.

Ekonomijos oficialinė sukilimo metu lenkų kalba pakeičiama rusų. Iš pradžių po sukilimo dar rašyta lenkiškai, bet nuo gruodžio mėn. pradedama vartoti tik rusų kalba.

Rusai ilgai ramino sodžių. Patruliai stovėjo prie vieškelių dar 1832 m. Daug žmonių bėgo iš sodžių ir nebuvo kas eina baudžiavą.

Ekonomijos valdyba prašė valdžią, kad patrulius perkeltų į tolimesnius sodžius nuo vieškelio.

Šiek tiek žmonėms nurimus, pradėta reikalauti mokesčių iždui pinigais ir žmonėmis, pagalvių, rekrutų. Už nemokėjimą mokesčių grasinama bausme. Sodžius nenurimo visiškai, dar 1832 m. gale nenorėjo eiti į kariuomenę.

Ūkio tvarkos nebuvo. Valstiečiai be baimės imdavo pono gėrybes, apmainydavo savo bloguosius gyvulius į pono geruosius, kirsdavo miškus, veždavosi į namus arba net parduodavo. Namie pas valstiečius susektus rąstus atimdavo.

Sukilimas pridarė daug nuostolių Šiaulių ekonomijai. Po sukilimo pradėta tuos nuostolius apskaičiuoti. Nuostolių buvo labai įvairių. Baudžiauninkai nėjo dirbti į dvarą — žemė negalėjo būti išdirbta, nedavė to pelno, kurs buvo prieš sukilimą. Laikinoji valdžia ėmė maistą, pašarą, rūbus, rusų kariuomenė taip pat nesigailėjo; daug išvogta miško, gyvulių ir šiaip turto sunaikinta. Sunku pasakyti, kurie daugiau nuostolių padarė, ar sukilėliai ar rusai.

Ekonomijos valdyba apskaičiavusi prašė rusų valdžią, kad grąžintų nuostolius. Valdžia pripažino tik tuos nuostolius, kurie buvo pateisinti kvitais, ir juos įskaitė į keletą metų mokesčio sąskaitą. Žinoma, nuostolių daugiau buvo padaryta, negu gauta. Manoma, kad gauta apie 100.000 rublių, bet tikrų įrodymų nėra.

Iš valstiečių atėmė karves, medžius, ūkio padargus ir kitokį turtą, paimtą iš dvarų. Kraštas nurimo.

Dar 1834 m. Šiauliuose buvo karo teismas (karo teismo komisija prie I pėst. divizijos), kur 1834 m. balandžio mėn. 28 d. sprendimu kun. Kiprijonas Juozas Nezabitauskis, kaipo neklausąs teisėtos valdžios, buvo nuteistas mirties bausme, bet nuo jos pasprukęs į užsienius.

Po 1831 metų sukilimo rusai kaskart vis labiau ėmė kolonizuoti kraštą. Kolonistams buvo duodama įvairiausių lengvenybių. Pvz., 1841 metų gruodžio mėn. 24 d. vyriausiuoju valdžios įsakymu nuo 1842 m. sausio mėn. 1 d. dvidešimt penkeriems metams, t.y. iki 1867 m. sausio mėn. 1 d. visi rusų kolonistai iš Didžiarusių gubernijų, vykstą gyventi į Lietuvą, buvo atleisti nuo įvairių mokesčių ir net nuo kareiviavimo pareigų. Dar ir dabar yra nemaža kolonistų iš tų laikų.

1848 m. Šiauliuose *siautė maras*. Maras prasidėjo birželio 25 d., atvežtas, rodos, su pašto siuntiniais iš Petrapilio. Pirmoji maro auka buvo pašto viršininkas Kornilevičius, tesirgęs vos 6 valandas. Paskui Šiauliuose mirė 23 krikščionys ir 316 žydų. Krikščionis laidojo jau tam tikrose kapinėse skyrium, nebenešdami į bažnyčią. Žmonės krisdavo gatvėse, kelionėje. Daug kas bėgo į miškus ir gyveno per visą maro

metą. Žmonės nevalgė nei obuolių, nei kriaušių, nei uogų, nei agurkų, nes tuos daiktus laikė ligos pradžia. Iš Šiaulių maras paplito visoje Žemaitijoje. Daugiausia mirė žydų, bet kodėl — neišaiškinta.[16]

1849 m. marą į Šiaulius užnešė kareiviai iš Vengrijos, tačiau tais metais mirė labai nedaug.

1863 m. Šiauliams teko matyti antras *sukilimas,* tik jau daug mažesnio masto. Jis pradžioj Lenkijoj pasireiškė manifestacijomis, kurias policija drausdavo. Iš gatvių tada minifestacijos persimetė į bažnyčias, kur rasdavo ir kunigų, pritariančių sukilimui. Lietuvoje net kai kurie kunigai buvo sukilėlių vadai (kun. A. Mackevičius, pakartas Kaune, T. Račkauskas, sušaudytas).

Sulenkėjusieji Lietuvos bajorai ir kai kurie miestelėnai taip pat prisidėjo prie sukilimo. Prie sukilimo dėjos ir lietuviai, lenkų suvilioti. Pats sukilimas lietuviams buvo svetimas, lenkų primestas. Sukilėlių kariuomenės stovyklose *lenkai drausdavo net lietuviškai dainuoti.*

Sukilimo banga persimetė į Lietuvą 1862 m. Šiauliai buvo strategišku punktu. 1863 m. pradžioje Šiauliai buvo apsupti sukilėlių. Susisiekimas su Kaunu ir Vilniumi buvo nutrauktas, iš miesto rusų valdininkai galėjo išvažiuoti tik su apsaugos komandomis. Į Šiaulius atvyko daug rusų kariuomenės, daugiausia pėstininkų.

Pačiame mieste nebuvo žymių susirėmimų, daugiausia kovota toliau. Tik birželio mėn. sukilėliai išplėšė Šiaulių valsčius valdybą ir sunaikino bylas. Didžiausias smūgis rusams buvo suduotas liepos mėn. ties Papile, kur rusų kariuomenės dalis buvo apgaulingai įvesta į balas netoli sukilėlių sustiprintų vietų. Užmušta 3 karininkai ir nemaža kareivių. Visi užmušti atvežti į Šiaulius, paguldyti gimnazijos rūmuose ir palaidoti pravoslavų kapinėse. Žuvusių karininkų ir kareivių laidotuvės buvo labai iškilmingos: dalyvavo 3 generolai ir 40 štabo bei aukštesniųjų karininkų. Sukilėlių ties Papile žuvo 9, sužeista 18. Šiaulių apskrityje sukilimas negreit buvo numalšintas. Dar rugpiūčio 13 d. netoli Šiaulių sukilėlių buvo užpultas pašto vežėjas, kuris viską atidavęs. Šiaulių karo viršininkas įtarė vežėją, kad jis pats galėjęs atiduoti paštą, suėmė jį ir atidavė teismui. Užpuolimas, žinoma, įvyko dėl to, kad naujai sutvarkius paštą, iš Mintaujos į Šiaulius paštą tekdavo vežti naktį, o naktį lengva užpulti. Ateity buvo įsakyta paštą vežti dieną. Užpuolimų pasitaikydavo gan daug įvairiose vietose. Vilniaus gubernatorius ėmėsi griežtesnių priemonių, išsiuntinėjo visiems karo viršininkams raštą, reikalaudamas pranešinėti kas savaitę, kas jiems pavestuose rajonuose yra įvykę. Tarp kita ko krašte buvo patariama *ištremtųjų sukilėlių į Rusiją, jų likusius kaime namus taip suardyti,* kad juose sukilėliai rudenį ir žiemą neturėtų pastogės: išimti langus, duris,

Senasis Šiaulių kalėjimas (G. Bagdonavičiaus piešinys)

sugriauti krosnis, nuversti stogą. Jeigu kurioj nors vietoj tikimasi sutikti sukilėlių, tai iš tų vietų iškraustyti gyventojus, o jų gyvenamus butus taip pat suardyti, kad nieks negalėtų gyventi. Jei kuriose giriose nuolat gyvena sukilėliai, tai jose iškirsti plačius takus, kuriais laisvai galėtų eiti kariuomenė. Apskrityse siūloma sudaryti tam tikrus rajonus, kiekvienam rajonui paskirti gerą karininką su dalimi kareivių, kurie sektų ir gaudytų sukilėlius. Iš pagautų sukilėlių buvo atimami ginklai.

1863 m. rugpiūčio mėn. į Rygos arsenalą pasiųsta iš Šiaulių, atimti iš sukilėlių šie ginklai: *šautuvų* — 373, *pistoletų* — 20, *kardų* — 33, *dalgių* — 22, *pikių* — 2, *formų kulipkėms lieti* — 18. Tie ginklai įvairiais laikais paimti iš sukilėlių. Be to, skruzdėlynuose atkasta apie 60 paslėptų šautuvų. Į skruzdėlynus buvo slepiami šautuvai, kad ne taip rūdytų.[17]

Šiauliuose sukilimo metu *sukilėliams šaudyti ir karti buvo parinktas už miesto kalnelis,* Zubovo Gubernijos lauke. Dabar šis kalnelis yra jau nebetoli miesto ir vadinamas *Sukilėlių kalneliu.* Šiauliuose yra dar žmonių, mačiusių kaip kardavo ir šaudydavo sukilėlius. Man pasakojo senukas dr. Šalkauskas, kad jis, būdamas gimnazijos 3 klasėje, matęs keletą šiurpulingų scenų, kaip šaudė ir korė jo net gerus pažįstamus (Kvetkauską iš Joniškio, Brazulį). Kareiviai su muzika veždavo sukilėlius iš kalėjimo į kalnelį, kur juos šaudydavo arba kardavo. Daugybė žmonių lydėdavo juos. Sušaudytus ar pakartus užkasdavo, o arkliais sutrypdavo kapą, kad jokios žymės neliktų. D-ro Šalkausko kaimynas Kvetkauskas (iš Joniškio), vedamas į baisiąją vietą, pasakęs lenkiškai, kad „veda mane

linksmybių". Iš pradžių, sako, jis buvęs geras sukilėlis, bet vėliau rusai sučiupę jį beplėšiant žmones kaimuose. Apie sukilėlį Bagdonavičių pasakoja, kad jis manęs vesti, bet nesuspėjęs — buvęs suimtas ir sušaudytas. Buvo siųsta telegrama į Petrapilį, kad sulaikytų sprendimą, bet Muravjovas, sužinojęs apie tai, skubiai liepęs sušaudyti, nelaukdamas jokių pranešimų.

Šiauliuose buvo sušaudyti ar pakarti šie sukilėliai: 1) *Scipionas,* Mečislovas, bajoras, 2) *Morkis,* Jonas, valstietis, 3) *Kvetkauskas,* Bronislavas, bajoras, pakartas, 4) *Brazulis,* Kazimieras, valstietis, pakartas, 5) *Bagdonavičius,* Paulinas, bajoras, buvęs junkeris, sušaudytas, 6) *Kučevskis,* Aleksandras, bajoras, pakartas, 7) *Kuprijanka,* Andrius, pabėgęs dragūnas, pakartas 1864 m. vasario mėn., 8) *Kobilinskis, Solub,* Aleksandras, bajoras, pakartas 1864 m., 9) *Pranaitis,* Jurgis, valstietis, pakartas 1864 m., 10) *Sungaila,* Konstantinas, bajoras, pakartas 1864 m. vasario m., 11) *Verbliūgevičius,* Albinas, miestietis, pakartas 1864 m. kovo mėn. 6 d.

Daug sukilėlių su šeimynomis buvo išsiųsti į Rusijos gilumą, jų turtas sekvestruotas. Ištikimi sukilimo malšintojai buvo apdovanoti medaliais. Iš Šiaulių miesto buvo apdovanotas Dovydas *Medemas,* gydytojas, *Sidorovas,* Povilas ir kt.

Šiaulių apskritis aprimo tik 1864 m. pradžioje. Po sukilimo buvo jaučiama didesnė priespauda, 1864 ir 1865 mt. atskirais įsakymais buvo uždrausta lietuviams spauda ir raštas.

1872 m. liepos mėn. *didelis gaisras* sunaikino Šiaulius: sudegė 144 namai (6 mūriniai ir 138 mediniai), kurie buvo įkainoti 377.998 rubl.

V.

Pramonės pažanga. Odų pramonė. Frenkelio ir Br. Nurokų įmonės. Pirmieji saldainių ir papirosų fabrikai. Zubovų Gubernijos pramonės centras. Lietuviai pramonininkai.

Po visų sukilimų, nelaimių ir priespaudos Šiauliai aprimo. Suvargęs ir nukentėjęs miestas pamažu ima augti, prekyba plėstis, pramonė kilti. XIX amž. antrosios pusės *vidurys* — Šiaulių miesto *pramonės kūrimosi* periodas. Tuo metu Šiauliuose įkurta nemaža fabrikų.

1877 m. įsteigtas Ch. *Frenkelio odų* fabrikas, kuriame iš pradžių tedirbo vos 10 darbininkų. Kur dabar stovi didžiuliai mūro trobesiai, pradėjus fabrikui veikti, stovėjo du maži nameliai. Darbas fabrike buvo atliekamas rankomis. Pamažu fabrikas ima augti, darbininkų skaičius didėti. Imta statyti didelius mūrinius trobesius. 1889 m. pastatyta dalis

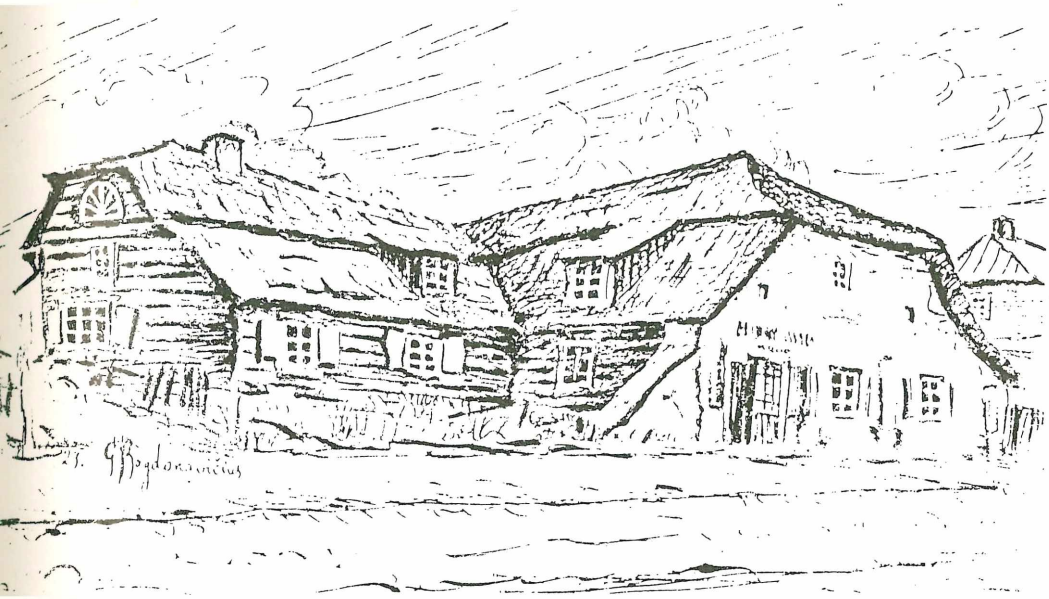

Senas Šiaulių namas (G. Bagdonavičiaus piešinys)

dabartinio fabriko mūrų. Odos dirbiniai buvo parduodami ne tiktai tų laikų Rusijoj, bet ir užsieniuose. Ch. Frenkelis pirmasai ėmė gaminti raudonos spalvos padus ir vidpadžius. Odai išdirbti įvairūs dažai, rūgštys, medžio žievės buvo gabenamos iš Brazilijos, Argentinos ir kitų Amerikos kraštų. Ta medžiaga buvo atvežama Baltijos jūromis į Liepojaus uostą garlaiviais po 60-90 tūkst. pūdų. Smulkesnė medžiaga buvo gabenama iš vidurinės Rusijos, odos iš Montevideo, Rio-de-Janeiro ir iš Indijos; padams oda buvo gabenama iš Pietų Amerikos ir Ukrainos.

1905 m. Ch. Frenkelio odos dirbiniai *Paryžiaus parodoje apdovanoti aukso medaliu.* Fabrikas ėmė dar sparčiau augti ir prieš Didįjį karą fabrike dirbo 800 darbininkų, *metinė* produkcija siekė net 14.000.000 *aukso rublių.*

1894 m. įkurtas *antras,* mažesnis *odos* fabrikas brolių *Rogalinų,* kuriame 1902 m. dirbo 40 žm. Odos buvo gaunamos iš užsienių. Dirbiniai buvo parduodami daugiausia Šiauliuose ir kituose Lietuvos miestuose. Odų išdirbdavo per metus apie 15.000. Po jo kiek vėliau, 1898 m. pradeda darbą stambus brolių *Nurokų* odos fabrikas. Iš pradžios dirbęs mažesniu mastu (65 darbin., 30.000 rub. metinė

gamyba) darbus atliekant rankomis, ilgainiui išsiplėtė į didžiulį garinį fabriką.

Pirmasis *šokolado ir saldainių* fabrikas Šiauliuose įsteigtas 1876 m. brolių *Kaganovų*.[16] Fabrike buvo įrengti 3 garo katilai ir du motorai po 50 arklių jėgų. Fabrike dirbo daugiau kaip 200 darbininkų, kurių didesnę pusę sudarė vyrai. Moterys dirbdavo lengvesnius darbus, pakuodavo gaminius. Saldainių rūšis buvo gan gera ir siekdavo net didesniuosius Rusijos miestus, dargi tolimą Sibirą. Šokolado ir įvairių saldainių buvo parduodama kasmet po 40.000 pūdų, 400.000 rublių sumai. Žaliava šokoladui ir saldainiams gaminti buvo gabenama iš Kijevo ir iš kitur. Fabrikas veikė iki Didžiojo karo. Po karo Br. Kaganovai sudarė akcinę bendrovę su Tilmansu Kaune, *Tilkos* vardu.

Iš senesnių fabrikų minėtini dar *Iserliso papirosų ir tabako* fabrikas, įst. 1882 m., kurio paliko dar mieste dideli mūro namai, keletas muilo, deguto, tepalo fabrikų.

Iš pradžių pramonė ir gamybė buvo bemaž išimtinai žydų[18] rankose, kurie labiau sugebėjo išnaudoti ekonomines sąlygas ir turėjo didesnio prityrimo pramonės ir šiaip verslo įmonėms tvarkyti. Ilgainiui juos pasekė ir kiti. Čia ypatingai didelius nuopelnus tenka pripažinti Vl. *Zubovui* (sen.), plačios pasaulėžiūros ir didelės praktikos žmogui ir visuomenininkui, kuris netik pinigais rėmė kitų visuomeninius ir kultūrinius žygius, bet ir patsai, padedamas tokių savo dalyko žinovų, kaip V. Janavičius, inž. V. Bielskis, organizavo ir kūrė vietoje ekonominę būklę, keldamas savo krašto ūkį ir pramonę. Jo Gubernijos dvaras, dabar tapęs Šiaulių naujamiesčiu, virto tikru pramonės centru, kur gyvenimas virte virė: čia veikė alaus bravaras su 200.000 kibirų metine gamyba, špyžiaus liejykla, didžiulis garo malūnas ir kt. Kitame gi jo dvare Aleksandrijoje 1886 m. įsteigtas koklių fabrikas, kurie gražiai buvo dirbami ir turėjo rinką ne tiktai vietoje, bet ir Petrapilyje, Maskvoje, Vilniuje ir kitur: jo gaminiai *Vilniaus* ūkio parodoje buvo atžymėti *aukso medaliais.*

Pamažu į pramonės darbą įsitraukia ir kitų sluoksnių įmonės, amatininkai, ar šiaip tarnautojai, kurie ja susidomėję, ima mėginti savo jėgas ir pramonės srityje. Taip 1911 m. Vl. Vaitkus įkuria *Birutės* saldainių fabriką, 1913 m. Gricevičius *Rūtos* fabriką. Be didelių kapitalų ir prityrimo jie sugeba išplėsti savo įmones dideliu mastu, greit užkariaudami sau rinką ne tiktai Lietuvoje, bet ir už jos ribų.

Pasauliniam karui iškilus ir vokiečiams okupavus Šiaulių miestą (1915-1918), visi tie fabrikai ir dirbtuvės ne tiktai nustojo dirbę, bet buvo tiesiog suardyti ar sugriauti ir per visą vokiečių okupacijos laiką jokios pramonės čia nebuvo.

Senas Šiaulių mokyklos namas

Tik karui pasibaigus ir vokiečiams išsikrausčius iš mūsų krašto, prasidėjo pramonės atgijimas. Pirmiausia pradėjo veikti dirbtuvės statybos medžiagai gaminti (medžio apdirbimo *Ventos* fabrikas), plytinės, kalkinės, keletas lentpjūvių. Odų fabrikų atstatymą paskatino karo intendantūra, duodama užsakymų ir avansų. Malūnai, saldainių fabrikai, alaus bravarai, spaustuvės taip pat greit atgijo. Be tų pramonės šakų, buvusių prieš karą, įsikūrė naujų — linų apdirbimo, alyvos, elektros gaminimo, avalinės ir kiti fabrikai.

Visi šie fabrikai, prieš karą dirbę plačiai Rusijos rinkai, dabar, mažu Lietuvos plotu negali pasiekti savo prieškarinio veikimo. Daugiausia pajuto tatai odų fabrikai: visi mažieji fabrikai neatgijo, o trijų didžiųjų odų fabrikų (Frenkelio, Nuroko, Choronžickio) gamyba 1926 m. vos pasiekė 1/6 (15%) prieškarinės gamybos dalies, paskutinį gi laiką dar sumažėjo, Choronžickio fabrikui užsidarius, o kitiems sumažinus savo gamybą. Prieš karą visi Šiaulių fabrikai perdirbdavo apie 1 milijoną odų, iš kurių buvo galima pagaminti apie 39 mil. padų porų, dabar gi teperdirbama apie 80.000 odų viršutinei medžiagai (juktas, chromas ir kt.) be to gi pasunkėjo darbo sąlygos: prieš karą buvo gaminama vienos rūšies oda (padams), o dabar įvairių rūšių ir kiekvienos ne po daug.

Alaus gamyba sumažėjo 3 kartus; malūnų ir saldainių produkcija pasiekė prieškarinę normą. Užtat atsirado naujos rūšies pramonė, turinti savo šaknis žemės ūkyje ir rodanti tendencijos stiprėti ir kilti, tai — žemės ūkio gaminiams (linams, sėmenims, pienui, kazeinui) perdirbti fabrikai ir gamyklos.

Dabartiniu metu (1929 m.) Šiauliuose veikia šios žymesnės pramonės įmonės: 2 stambieji odų fabrikai J. *Frenkelio* ir brolių *Nurokų,* vidutinio tipo — *Faino* ir mažesnio — *Rogalino;* jų metinė produkcija siekia arti 17 mil. litų, darbininkų dirba arti 500. *Bato* avalinės fabrikas tampriai susijęs su Frenkelio ir Nuroko odų fabrikais, kurie yra beveik vienintėliai tos firmos savininkai; jo metinė produkcija apie 2 mil. litų; dirba apie 200 žm. Saldainių dirbtuvės stambesnės — *Rūta* ir *Birutė,* 2 mažesnės — *Aušra* ir *Fortūna;* jų visų metinė gamyba apie 2 mil. litų; dirba apie 250 žm. *Amerikos lietuvių akcinė bendrovė,* turinti savo elektros gamyklą Rekyvos dvare, kuri teikia elektros energiją ne tik Šiauliams, bet ir Radviliškiui bei jų apylinkėms, gaudama už ją per metus arti 800.000 litų ir savo durpyną Piktmiškyje, kurio gamyba duoda per metus apie 18.000 tonų. *Gubernijos* alaus bravaras su metine produkcija apie 1.500.000 litų. Linų perdirbimo dirbtuvė *Semlin* su metine produkcija 250-300 vagonų linų ir 150 darb. ir *Litlin* (Gubernijoje) su 45 darb. Muilo ir tepalo dirbtuvės — *Zivo, Davido* ir *Rabinavičiaus* su met. produkcija apie 500.000 litų ir 40 darb. *Rubinšteino girnų* dirbtuvė — mala titnagą ir daro lietines girnas malūnams su met. prod. 50.000 lt. *Staro* dažų fabrikas, rodąs polinkio didėti ir plėstis. Inž. V. *Janavičiaus* garinė plytinė (Aleksandrijoje) su met. prod. 1 1/2-2 mil. plytų ir 35 darb. 6 gariniai malūnai: Rubinšteino-Bero, Kalmanavičiaus, Riklio, Suginto, Kamieneco, Novickio su met. produkcija 1 mil. litų ir 50 darb. *Anglų-lietuvių pramonės ir prekybos korporacija* su met. prod. 800.000 lit., 33 darb. ir t.t. Be tų didesnių fabrikų ir dirbtuvių čia yra visa eilė mažų pramonės įstaigų ir dirbtuvėlių, k.a. kazeino, skardos dirbinių, svarstyklių, gilzų, virvių, špagato ir mašinų diržų, kojinių, trikotažo, nėrinių, šaltkalvių ir kitokios dirbtuvės, verpyklos, knygų spaustuvės ir t.t.

Prekyba Šiauliuose iš senų laikų buvo gyva, ypač ją paskatino Joniškio — Tauragės plento pratiesimas 1830 m., kurio dėka Šiauliai liko prie didžiojo kelio, jungiančio Rygą su Berlynu, taip pat ir 1871 m. Liepojaus — Kaišiadorių geležinkelį pravedus. Vyriausioji prekė be odos gaminių čia buvo žemės ūkio produktai — linai, gyvuliai, paukščiai, vaisiai, taip pat miško medžiaga. Taip, apie 1900 m. iš Šiaulių išgabenama buvo į Vokietiją, Angliją ir kitur apie 300-350 tūkst. pūdų įvairių grūdų, apie 30.000 pūdų linų, 60.000 pūdų sėmenų, apie 1500

vagonų miško medžiagos ir t.t. Prekyba buvo daugiausia urmininkų, beveik išimtinai žydų, rankose, kurie supirkinėjo ūkio gaminius per savo agentus po kaimus ar turgus (Šiauliuose esti jie net 3 dienas per savaitę)) kartais betgi sudarydavo ir jiems konkurencijos iš toliau atvykstantieji pirkliai į didesnius jomarkus bei muges, ypač arklių čia suvedama buvo per vieną jomarką iki 1000-1500 galvų, o paprastą turgų iki — 500 galvų, iš kurių daug eksportuojama buvo į užsienį kasyklų ir net karo reikalams, didžiai vertinant jų ištvermingumą.

Bendras prekybos bei pramonės įstaigų skaičius 1901 m. Šiauliuose buvo 416, jų skaičiuje fabrikų ir dirbtuvių: odos — 3, degtinės — 1, muilo — 2, alaus, saldainių, tabako, garo malūnų po 1, banko kontoros — 3, miško medžiagos — 7, žem. ūkio mašinų sandėlių 1 (Zubovų įst. „Progresas"), spaustuvių — 3, viešbučių ir užvažiuojamųjų namų — 12, alaus sandėlių ir alinių — 23, spirito varykla ir degtinės monopolių — 5 su 600.000 rub. apyvarta (pačiame mieste išgerta buvo 1901 m. 16.064 kibirai už 121.884 rub.), restoranų — 5, vaistinių — 3, geležies krautuvių — 7, grūdų ir linų prekyb. įstaigų — 13, mėsinių — 23, manufaktūros — 25.

Visa tų įstaigų bei įmonių apyvarta mokesčių inspekcijos apskaitymais 1901 m. siekė 9.275.225 rublių, jų grynas pelnas gi pačių savininkų nurodymais — 445.832 rub.

Amatų darbas teikė užsiėmimą 1733 žmonėms, jų tarpe 922 meistrams, 533 jų padėjėjams ir 278 gizeliams (mokiniams), daugiausiai žydų (apie 80%).

Apie to laiko judrų gyvenimą liudija Šiaulių geležinkelio stoties keleivių judėjimas: pav. 1901 m. per metus čia išvykdavo bei atvykdavo apie 117.000 žmonių. Pinigų Šiaulių paštu išsiunčiama buvo virš 2 mil. rublių, gaunama arti 3 mil. rub.

Laikraščių praplitimas, lietuvių spaudai dar esant uždraustai, ir šiaip spaudai neįgijus dar tos reikšmės, kurios ji šiandieną turi, buvo labai nežymus: į Šiaulių paštą teateidavo 485 egz. įvairių laikraščių 928 ėmėjams. Nedaug tuo laiku teturėjo Šiauliai ir švietimo įstaigų, rusų valdžiai įvairiais būdais varžant liaudies švietimosi pastangas.

Iš aukštesnių mokyklų tebuvo dvi gimnaziji — vyrų ir mergaičių. Šiaulių *vyrų gimnazija* įsteigta 1851 m. vietoje penkiaklasės bajorų mokyklos ir pervesta iš Svisločiaus (Gardino gub.). Jai namas statytas daugiausia šiauliečių bajorų surinktomis aukomis (13.000 rub.); plytos ir medžiagos dalis atvežta iš Pašiaušės buv. vienuolyno rūmų. Mokinių iš pradžios buvo 350-570, beveik išimtinai bajorų ir aukštesnių valdininkų vaikai; tas skaičius po lenkų sukilimo nuo 1862 m. sumažėjo iki 202-180. Ir tik nurimus kraštui, nuo 1880 m. tie skaitmens ėmė kilti ir

1882 m. jie pasiekė net 524 mok., tačiau pradėjus varžyti mokinių įstojimą, vėl ėmė mažėti: 1882 m. įsakymu į gimnaziją nebepriimami vaikai tų tėvų, kurie „verčiasi nepadoriais verslais, taip pat tų tėvų, kurie dėl savo mažo išsimokslinimo ir proto išsilavinimo nesugeba tinkamai prižiūrėti ir auklėti savo vaikų ir kurie negali duoti reikalingų lėšų einantiems mokslą") 1887 m. įsakymu nustatyta, kad žydų gali būti priimta į gimnaziją ne daugiau kaip 10%. Iš pradžių metinis mokestis buvo 10 rb., nuo 1859 m. — 40. Tais laikais gimnaziją lankydavo kartais net gerokai suaugę vyrai, nes priimant nebuvo žiūrima į mokinio amžių; taip, 1862/63 m. I klasėje buvo 1 mokinys 19 metų ir 1 mokinys 20 metų; II kl. 8 mok. — 18 metų, kitose klasėse buvo net 20-27 m. amžiaus.

Gimnazija gaudavo kasmet iš valdžios iždo 7.359 rublių, nuo 1902 m. — 25.858 rubl. Gimnazija be geroko fizikos kabineto turėjo gan didelę biblioteką iš 11.327 tomų. Dabar gimnazija mokinių skaičium pralenkė visus laikus. Po karo gimnazija atidaryta 1918 m. balandžio mėn. 1926 m. gimnazija atšventė 75 metų sukaktuves.

Šiaulių *mergaičių gimnazija* įsteigta 1898 m., pradžioje buvo tik keturios žemesniosios klasės. Tinkamo trobesio nebuvo, tenkinosi paprastu išnuomuotu namu, paskui visuomenės rūpesčiu ir lėšomis pastatyti nuosavi mūro namai. Didžiausias gimnazijos šelpėjas buvo N. N. Zubovas, davęs netoli savo parko didelį sklypą rūmams statyti ir 50.000 plytų. Be to stambesnieji dvarininkai sutiko prisidėti mokesčiais gimnazijos statybai po 4 kap. nuo dirbamos žemės, sudarydami apie 10.000 rub. kapitalą. Kiek smulkesnės sumos gautos iš kredito draugijos ir rinkliavų. 1902/3 mokslo metais mokinių buvo 280; pagal tikybą skirstės: stačiatikių — 39, katalikių — 84, liuteronių — 5, izraeličių — 152; luomo požiūriu: bajorų ir valdininkų tėvų — 95, miestelėnų — 171, valstiečių — 14. 1906 m. vasario mėn. 17 d. dėl neramumų, kilusių vyresnėse klasėse, gimnazija kuriam laikui buvo uždaryta.

Žemesniosios mokyklos buvo įsteigtos: 1836 m. — *valdžios parapinė* (stačiatikių) mokykla, 1869 m. *mergaičių triklasė* mokykla (steig. Gomolickienė), turėjusi 1902 m. 165 mok., 1899 m. žydų *Talmud-tora* su 2 klasių programa, kuriai Šiaulių fabrikantas Ch. Frenkelis pastatė gražius mūro namus dabartinėje Stoties gatvėje. Paskiau atsirado miesto mokykla ir dar kelios liaudies mokyklos ir žydų chederai. Kaip mažai terūpėjo tada švietimo reikalai, rodo ne tik nepaprastai mažas mokyklų skaičius, bet ir tai, kad Šiauliuose, griuvus rusų valdžiai, neatsirado nei vieno nuosavo mokyklos namo, išskyrus gimnazijų, kurios irgi buvo statytos daugiausia visuomenės, ne valdžios ar savivaldybės lėšomis bei pastangomis.

VI.

Šiaulių visuomeninis gyvenimas. Lietuvių tautinis judėjimas. 1905-1906 m. rusų revoliucijos atgarsiai. Gyventojai.

Visuomeniniu požiūriu Šiauliai visą laiką, galima sakyti, ėjo priešaky kitų Lietuvos provincijos miestų, varžydamiesi dėl jo prieš Didįjį karą nebent su Mariampole. Lietuvių spaudos draudimo ir šiaip rusų reakcijos metu viešasai gyvenimas reiškėsi čia neskaitlingose organizacijose, daugiausia labdarybės ar šiaip kuriais specialiniais uždaviniais, su nepaprastai dideliais sunkumais registruojamos bei akylai sekamos. Duodame čia jų beveik ištisą neilgą sąrašą:

Piliečių klubas, įsteigtas 1868 m., *vaikų prieglauda,* įst. 1875 m. gr. A. V. *Zubovienės* ir *jos išlaikoma, miesto ligoninė,* įst. 1843 m., *žydų ligoninė,* įst. 1890 m., *žydų prieglauda, labdarių dr-ja, moterų dr-ja beturčiams žydams šelpti, Šiaulių gimnazijos beturčiams moksleiv. šelpti dr-ja,* įst. 1891 m., *gaisrininkų dr-ja,* įst. 1872 m. *Šiaulių gydytojų draugija,* įst. 1900 m., *Varpo* scenos muzikos dainos dr-ja, įst. 1908 m., *Šv. Juozapo darbininkų dr-ja, Viešosios bibliotekos dr-ja, žydų muzikos dainos dr-ja „Gazomir", Kauno ūkio dr-jos* Šiaulių skyrius, *Šiaulių vartotojų dr-ja,* 2 viešosios bibliotekos ir dar viena kita kultūrinė bei ekonominė įstaiga.

Skyrium tenka pažymėti čia kaip reikšmingesnę kultūrinę organizaciją *Šiaulių bibliotekos draugiją,* kurios veikliausiu darbuotoju buvo *St. Lukauskis,* didžiuoju remėju *Vl. Zubovas,* padovanojęs jau garsųjį Šiaulių ekonomijos archyvą ir savo didelį knygyną; deja, jie abu dabar, atrodo, yra visiškai žuvę: dalį knygyno per karą išgabeno rusai, kitą gi — sunaikino bei išgabeno vokiečiai. Savotiška rusinimo organizacija — apskrities *blaivybės globos dr-ja* (įst. 1897 m.), kuri ruošdavo dažniausiai tuščioje auditorijoje rusų kalba paskaitas su šviesos paveikslais ir laikė biblioteką su skaitykla ir dvi arbatines. Dėlei savo nepopuliarumo ji faktinai nebuvo niekam kenksminga, be to gi, rodos, jos dėka Šiauliuose turime kol kas vienintėlius teatro namus, d-ro Veintraubo statytus.

Didžiuma visuomeninio darbo, ypač tautinėje bei politinėje srity ėjo slapta. Šiauliai spaudos draudimo metu buvo svarbus liet. knygų transporto bei jų platinimo punktas, kur jos turėjo gerą ir saugų sandėlį Gubernijos bravaro rūsiuose. Tik 1904 m. spalių 31 d. pavyksta viešai pasirodyti lietuvių veikėjams, suruošus čia *pirmąjį lietuvišką spektaklį* (slaptų savybės vakarėlių su vaidinimais jau būta ir anksčiau). Vaidinta *Amerika Pirty* Joniškio padegėlių naudai. Spektaklis praėjo

žmonių kupinai pripildytoje salėje didžiai pakelta nuotaika ir netikėtais siurprizais . . . rusų administracijai: įsprauniko reikalavimu orkestrui užgriežus rusų tautinį himną (buvo rusų-japonų karas!), visa publika demonstratyviai apleido salę, iš viršaus gi pasipylė proklamacijų lietus.

Tas viešasai lietuvių pasirodymas žymiai pakėlė jų tautos vardą svetimtaučių akyse ir palengvino kovą su ištautėjimu. Lietuvių tautinei akcijai čia daug padėjo gana skaitlingas susipratusių inteligentų būrelis, kurių tarpe žymėtini šie vardai: *A. Janulaitis, K. Venclauskis, St. Jakševičiūtė (Venclauskienė), A. Povylius, Žiupsnis, J. Ambrozaitis* („Šiaulių dėdė"), *Vl. Zubovas,* visokiais būdais ypač pinigais remdamas tą darbą ir visa plejada jaunesnių darbuotojų. Dėlto kurį laiką Šiauliai buvo nelyginant centru, kur kasmet į jų istorines *gegužines* (Būbiuose, Andrejave, Aleksandrijoje) suvažiuodavo iš visos Lietuvos jos veikėjai ir moksleivių jaunimas pasitarti ir nusistatyti įvairiais visuomeniniais ir politikos klausimais.

1905 m. birželio 12 d. Liaudies namų salėje buvo vaidinama lietuviškas veikalas *Audra giedroje.* Viso veikalo vaidinimo metu buvo gan ramu ir atvažiavėliai iš kitur moksleiviai tvarkingai laikėsi. Po vaidinimų turėjo prasidėti šokiai, tik staiga pasipylė proklamacijos, lietuviškai rašytos. Kai kas norėjo išeiti iš salės, tačiau jaunimas neleido. Šiek tiek nurimus šokiai buvo tęsiami. Apie 3 valandą nakties kažkas iš šokėjų paprašė sustabdyti šokius ir pranešė, kad vienas jų draugas esąs areštuotas ir kad skubiai reikią eiti jį išvaduoti. Jaunimas su didžiausiu triukšmu ir revoliuciniais šūkiais veržėsi išeiti iš salės, užklupo prie durų stovėjusį policininką. Nors policininkas aiškinosi, jog areštuotasai nieko bendro neturįs su šia jaunimo grupe, tačiau visi suėjo į arešto namus areštuotojo išvaduotų. Nukėlus vartus, įsiveržė minia į kiemą, ėmė daužyti akmenimis langus. Išvadavus areštuotąjį, minia išsiskirstė, šūkaudama ir šaudydama į viršų.

1905 m. *revoliucinis* judėjimas iš didesniųjų miestų persimetė į Kauną ir netrukus į Šiaulius. Kaune pradėtos demonstracijos sausio mėn. 11 d., o Šiauliuose paskelbtas darbininkų streikas sausio 18 d. Netrukus buvo padidintas atlyginimas.

Vasario 25 d. generalgubernatorius išleido privalomąjį įsakymą visoms Kauno gubernijos miestų ir miestelių amatininkų ir pramonės įmonėms, kad kiekvienos įmonės ar fabriko matomoje vietoje būtų iškabinta lenta su įrašu apie darbo dienos pradžią ir pabaigą ir kiekvienos pertraukos ir kad darbo valandų skaičius nebūtų didesnis kaip 10 val. Kiekviena įmonė ar fabrikas turi surašyti tikslius darbininkų ir tarnautojų sąrašus.

Šiaulių šv. Jurgio bažnyčia

Gegužės 3 d. įvyko visuotinis Šiaulių fabrikų darbininkų ir amatininkų *streikas*. Nutrauktas darbas aptiekoje ir gimnazijoje. Patiekti darbininkų reikalavimai ekonominio pobūdžio.

Liepos 20-30 d. pirmą kartą po 40 metų pertraukos, vėl buvo sušaukti apskričių dvarininkų ir žemvaldžių suvažiavimai turto cenzui

nustatyti, kad galėtų dalyvauti būsimose žemės savivaldybėse. Turto cenzas Šiaulių apskričiai nustatytas 20 dešimtinių. Įgaliotiniu į žemės komisiją nuo Šiaulių apskr. išrinktas Eugenijus Romeris.

Rugpiūčio 4 d. išleistas manifestas Valstybės dūmai sudaryti. Taip pat rugp. 26 d. išleistas Kauno gubernijai įsakymas šio turinio: 1. draudžiama namų savininkams ir nuomininkams leisti rinktis butuose sueigoms, nukreiptoms prieš bendrą tvarką ir rimtį; 2. miestuose ir miesteliuose, kur yra nuolatinės policijos valdininkų bustinės, namų savininkai turi pranešti policijai apie atvykusius ir išvykusius asmenis; 3. draudžiama įkalbinėti įmonių ar fabrikų darbininkus nedirbti; 4. ta pat daryti draudžiama su vežikais, konkininkais, garlaivininkais; 5. draudžiamas bet kurių susisiekimo priemonių ardymas ir naikinimas (tiltai, keliai, telegrafas ir telefonas); 6. draudžiama plėšyti skelbimus valdžios įstaigų ir valdininkų; 7. draudžiama važinėti dviračiais be tam tikro policijos leidimo. Įsakyta prikabinti prie dviračio pirmojo ir paskutiniojo rato numerius, turėti su savimi leidimą ir parodyti pareikalavus valdžios įstaigų valdininkams. Policijai ar kariams įsakius sustoti, tuojau nulipti nuo dviračio ir t.t.

Spalių 7 d. jau leista įvairios iškabos be rusų kalbos rašyti greta ir kitomis vietos kalbomis.

Spaudą atgavus po 1906 m., prasideda kurtis įvairios draugijos, kurios, nors ir varžomos, šį tą veikia kultūros, švietimo ir kitose srityse, k.a.: *Varpo* scenos — muzikos — dainos dr-ja, *Šv. Juozapo darbininkų* dr-ja, *blaivybės* ir kt. Dauguma šviesuomenės spietėsi apie *Varpo* dr-ją, kuri turėjo keletą šimtų narių įvairiausių profesijų ne tik iš Šiaulių, bet ir provincijos ir pasižymėjo plačiai išplėstu veikimu: vaidinimais, koncertais, paskaitomis, biblioteka, taip pat dalyvaujant jame žymioms scenos jėgoms, k.a.: Venclauskienei, Vasiliauskienei, Žemkalniui, Puidienei, A. Povyliui ir kt., per metus suruošiama buvo (1911-1912 m.) po 20-30 spektaklių; be to buvo daroma paskaitų (po 10-20 į metus) ir t.t. Užėjus karui, visas *Varpo* dr-jos turtas ir knygos žuvo ugnyje. Jo veikimas kuriam laikui buvo atsinaujintas vokiečių okupacijai baigiantis, tačiau 1921 m., rekvizavus jo naujai įtaisytą butą liet. kariuomenės reikalams, jis galutinai likvidavosi palikęs liet. tautinės kultūros istorijoje žymų pėdsaką.

* * *

Kaip didėjo Šiaulių miesto gyventojų skaičius įvairiais metais, rodo žemiau paduodamieji kaikurių metų gyventojų skaitmens. 1825 metais Šiauliuose buvo vos 1.742 gyventojai. Jau 1839 m. skaičius padidėjo iki 2.325. 1858 m. — 4.253 ir 318 namų. Antroje XIX a. pusėje gyventojų

skaičius nuolat didėja. 1848 m. Šiauliuose būta jau 6.886 gyventojų (3.264 moterys ir 3.622 vyrai). Jei ne smarki emigracija į Ameriką, gyventojų skaičius būtų buvęs daug didesnis.

Kaskart Šiauliams stiprėjant, tapus žymiu prekybos ir pramonės centru, į Šiaulius ėmė burtis naujų gyventojų. 1863 m. sukilimo metu Šiauliuose buvo jau 15.896 gyventojai, vadinasi, per penkerius metus gyventojų skaičius padidėjo daugiau kaip dveja tiek. Po sukilimo jau Šiauliai nustojo daugybės gyventojų. 1866 m. vėl sumažėjo. Kai buvo priaugę 1863 m. iki 15.896 gyventojų, tai 1866 metais nukrito daugiau kaip dveja tiek, teliko vos 6.239. Gyvenamųjų namų buvo: mūro — 26, medinių — 682. Pramonė taip pat nusmuko, tebuvo tik 6 alaus daryklos, 2 midaus ir 1 degtinės. 1867 m. amatininkų buvo 194: duonos kepėjų — 37, bulkų kepėjų — 11, mėsininkų — 14, siuvėjų — 25, batsiuvių — 30, modisčių — 4, kepurininkų — 7, stalių — 13, vežikų — 13, laikrodininkų — 7, kirpėjų — 3 ir t.t. Į šiuos skaičius įeina meisteriai, darbininkai ir mokiniai. Jų tarpe provoslavų — 1, katalikų — 28, liuterių — 15 ir žydų — 150.

1870 m. gyventojų buvo 13.343 ir 846 namai, 1874 m. — 13.174 gyventojai. Jų tarpe: pravoslavų — 836, vientikių — 2, katalikų — 2.694, protestantų — 268, žydų — 9.372 ir karaimai — 2.

Po penkerių metų, t.y. 1879 m., Šiauliuose buvo jau 15.452 gyventojai (8655 vyrai ir 6796 moterys). 1880 m. — 15.901 gyventojas, jų tarpe 3093 katalikai ir 234 evangelikai. Be bažnyčios, cerkvės, kirchės buvo dar 14 žydų maldos namų, 754 gyv. namai (72 mūriniai), 12 krautuvių ir 320 krautuvėlių. Mieste buvo 269 amatininkai. 1881 m. buvo 16.152 gyventojai, 1883 m. — 19.849 gyventojai. Po dešimties metų (1893) — 22.302 gyventojai, o 1914 m. — 23.624.

Po karo gyventojų skaičius ėmė didėti. Karo metu manoma, kad gyventojų skaičius svyravęs nuo 4.500-6.000. 1920 m. — arti 20.000 (rinkimų sąrašuose senesnių kaip 20 m. — 8545 žm.). 1923 m. visuotinio gyventojų surašinėjimo daviniais Šiauliuose buvo 21.387 gyventojai, o 1929 m. sausio mėn. 1 d. — 22.580.

VII.

Didysis karas ir Šiauliai. Vokiečių kariuomenės okupacija ir jos valdžia. Lietuvių konferencija Vilniuje ir Nepriklausomybės atgarsiai. Savivaldybių kūryba. Vok. kariuomenės evakuacija. Bolševikai. Bermontininkai. Visuomenės kova su okupantais.

Kilo Didysai karas. Lietuva virto rusų-vokiečių karo vieta. Daug vargo ir nelaimių turėjo ramūs krašto gyventojai, daug padaryta nuostolių visam kraštui, bet daugiausia Šiaulių miestui ir jo apylinkėms.

1915 m. balandžio mėn. 17 d. vokiečių kariuomenė po ilgų kovų paėmė Šiaulius, tačiau pabuvus pusę mėnesio, turėjo vėl pasitraukti. Apylinkėse kovos nesiliovė iki liepos mėnesio. Per visą tą laiką degė dieną naktį kaimai, dvarai, miesteliai. Degė jie ne tiktai šūvių padegti, bet dažnai vienų ar kitų kariuomenių tyčia padegami. Daug buvo atsitikimų, kad rusų ar vokiečių kareiviai, vejami iš kurios nors apylinkės, padegdavo ištisus kaimus, dvarus, miestelius. Jokie prašymai nieko negelbėdavo; įnirtę kareiviai nieko nepaisydavo. Nukentėjo ne tik Šiauliai, kur sudegė 65% viso miesto namų, bet visas Ventos ir Dubysos pakraštys: Kuršėnai, Kurtavėnai, Bazilionai, Bubiai, Papilė, Kužiai, Gruzdžiai, Viekšniai, Mažeikiai ir kt. Daug su žeme sulyginta kaimų ir dvarų.

Ne tiktai ugnim ir kardu buvo naikinamas kraštas. Palaidos vokiečių kariuomenės dalys smarkiai plėšė gyventojus, atiminėjo arklius, galvijus, maisto produktus ir kitą turtą. Iš Šiaulių išvežta be jokio atlyginimo daug prekių, žaliavos, Ch. Frenkelio odos fabriko mašinos, įstaigų ir privačių asmenų baldai ir t.t.

1915 m. liepos mėn. vokiečių kariuomenė galutinai paėmė Šiaulius.

Okupacinė krašto valdžia buvo be galo griežta. Mieste ir kaime žandaras buvo lyg koks siaubas, kurio visi žmonės turėjo bijoti, net ir lenktis. Jau antraisiais metais, užėmus Šiaulius, buvo išleistas miesto galvos Morsbacho įsakymas, kur skelbiama, kad „Visi miesto wyrai, moteros ir vaikai tur vokieciu apicierius užsimencius vieta vokieciu karumenes mandagei sveikinti. Toliaus tur visi gyventojei vokieciu kareiviams ant gatves vieta duot norint ir reiktu ir nuo trotuora nuzengti. Pasipriesijimas bus aštrei baudziamas. Siauliuose, rugpjucio 17 d. 1916. Miesta galva pasiraže Morsbach Leutnant." Šio įsakymo kalba ir rašyba nepakeista.

Šiaulių apskritis buvo padalyta į tris „kreizus": *Šiaulių, Joniškio* ir *Kuršėnų*. Gyventojams uždrausta važinėti arba vaikščioti iš vieno kreizo į kitą. Važinėti geležinkeliais taip pat uždrausta.

Dėl to miesto gyvenimas visai sunyko: nustojo dirbę fabrikai, apmirė visas gyvenimas. Miestas jau 1916 m. pritrūko duonos. Miesto galva Morsbachas išleido štai kokį įsakymą: „Uždrausta prekiauti javais, miltais ir duona. Miltai ir duona išduodama gyventojams tiktai per miesto paskirtus kepėjus. Kiekvienas gyventojas turi pirktis duonos ir miltų tiktai pas savo nuovados kepėją. Išduoti duonos pakeleivingiems leista tiktai burmistrui sutikus. Kiekvienam gyventojui paskirta dienai po 125 gr. miltų arba 170 gr. duonos. Pirktis iš karto leidžiama tik tiek, kiek reikėtų visai savaitei (0,875 kg. miltų arba 1,191 kg. ruginės duonos). Kvietinių miltų ir duonos gali būti išduodama nedaug.

Arbatinėse prekiauti duona galima tik ne po daug. Duona reikia čia pat suvalgyti, išsinešti namo draudžiama".

Viešasai gyvenimas buvo taip pat prislėgtas. Pirmieji prošvaistės ženklai pasirodė 1916 m. vasario mėn., kai P. Bugailiškio ir E. Vasiliauskienės rūpesčiu buvo įsteigta *vaikų prieglauda ir mokykla* ir kiek paskiau kun. Galdiko — progimnazija. 1917 metais visuomenės varžtai ima kiek atsileisti, prasideda švietimo ir kultūros darbas. Pirmieji į šį darbą skuba liaudies mokytojai. Jie ne tik mokė vaikus, bet ėmė rūpintis suaugusių švietimu. Pradeda veikti scenos, muzikos, dainos draugijos Šiauliuose ir kituose miesteliuose. Spektakliai daromi ne tik mieste, bet miesteliuose ir kaimuose. Šiauliuose *Kanklių* d-jos pirmas spektaklis įvyko 1918 m. sausio mėn. 6 d. Kuriasi *Žiburėlio, Lopšelio* draugijos, *mokytojų sąjunga, Skalsos* kooperatyvas ir k.

1917 m. pradžioje Šiauliuose įvyko pirmas apygardos veikėjų *slaptas* susirinkimas, dalyvaujant Šiaulių, Kelmės, Skaudvilės ir Joniškio kreisų (apskr.) visuomenės atstovams, politinei akcijai nustatyti. Tais metais prasideda gyvesnis visuomeninis bendravimas. Rugsėjo mėnesį keli parinktieji žmonės vyksta į Lietuvių konferenciją Vilniuje. Šiaulių apygardai atstovavo: P. Bugailiškis, J. Gedgaudas, J. Grinius, St. Jaloveckis, kun. Jarulaitis, kun. Kemėšis, A. Klupšas, A. Kvedaras, A. Povylius ir V. Preikštas. Po konferencijos leista kai kur padaryti vieną kitą viešą pranešimą. Visuomeninio susipratimo banga užliejo Šiaulių apskritį, ir žmonės ėmė organizuotis. *Norima net sudaryti vietos laikinoji valdžia.* Darbas, žinoma, nėjo sklandžiai, nes trukdė *Soldatenratas* (Vokiečių kareivių taryba).

Sužinota, kad vokiečių kariuomenė nebeilgai tebus Šiauliuose, nutarta sudaryti apsaugos miliciją nuo įvairių plėšikų ir pakrikusių vokiečių kareivių gintis. Plėšikų buvo labai daug: ypač prisidengusių rusų belaisviais. Vokiečiai tada plėšikauti niekam netrukdė.

1918 m. gruodžio mėn. pasitraukė iš Šiaulių vokiečių kariuomenė. Susidariusi laikina *vietos savivaldybė* suorganizavo miliciją ir rūpinosi viešąja tvarka.

Prie savivaldybių kaimuose buvo išrinkti *valsčių teismai,* kurie spręsdavo įvairias gyventojų bylas. Kadangi savivaldybės veikė be jokių nurodymų iš kur nors kitur, bet savarankiškai, tai net sugautuosius prasikėltėlius pačios bausdavo. Sugautą degtindarį bausdavo pinigais, kuriuos skirdavo bendriems savivaldybės reikalams, arba javais, kuriuos dalindavo neturtingiems gyventojams. Iš sugautų spekuliantų atimdavo produktus ar kitus kuriuos daiktus. Sugautus plėšikus smarkiai bausdavo. *Daug kur plėšikai buvo nubausti mirti.* Stačiūnų milicija turėjo 170 žmonių. Jie dirbo ne tiktai savo valsčiuje. Vieną kartą buvo

sugauta 40 plėšikų. Dalis jų prisipažino plėšę ir žudę gyventojus. Stačiūnų savivaldybė *pati nutarė sušaudyti 14 plėšikų, 8 atidavė Šiaulių teismui ir kitus paleido.* Panašūs plėšikų teismai buvo Joniškyje ir kitur.

Platesnei organizacijai sudaryti sukviestas valsčių komitetų atstovų *suvažiavimas* Šiauliuose 1918 m. gruodžio m. 7 d. Naujas komitetas pasivadino *Šiaulių apskrities taryba.* Neilgai buvo lemta dirbti tai tarybai, nes 1919 m. sausio viduryje Šiaulius užėmė bolševikai. Visos savivaldybės tada nustojo veikusios, jų vietoj buvo sudaryti „darbininkų vykdomieji komitetai" (jų pirmininku buvo čia darbininkas Dumša).

Prie bolševikų *prisiplakė plėšikų* ir šiaip blogos valios žmonių, kurie ėmė keršyti buvusiems savivaldybininkams už kadaise padarytas „skriaudas".

Bolševikai miliciją savaip sutvarkė ir naudojo savo reikalams. Ėmė rekvizuoti javus, gyvulius, maisto produktus ir kitokį judamą ir nejudamą turtą savo armijos ir beturčių reikalams.

1919 m. kovo mėn. 10 d. vokiečių kariuomenė išvijo iš Šiaulių bolševikus. Vėl pradėjo organizuotis senosios savivaldybės. Vokiečiai iš pradžių jas gerbė, bet vėliau nedavė organizuotis; ginkluoti karių būriai ėmė plėšti gyventojus, nebodami jokių savivaldybės protestų. Daug rašyta skundų *Lietuvos valdžiai, Santarvės komisijai, vokiečių brigados štabui* ir kt. Čia tuo tarpu duosiu porą dokumentų, iš kurių aiškiai matysime tų laikų gyventojų būtį ir vargus.

Įdomus 1919 m. liepos mėn. 20 d. Šiaulių karo komendanto, Šiaulių miesto ir apskrities savivaldybių atstovų, Lietuvos valdžios įgaliotinių ir visuomenės veikėjų raštas — protestas į vokiečių valdžios atstovą d-rą Knöpfelį, Šiaulių vok. brigadą ir komendantą. Kadangi jis gana įdomus ir charakteringas savo turiniu ir jo laiko veikėjų nuotaika, duodu ištisą jo tekstą:[19]

„Žemiau pasirašiusieji: vietos karo komendantas, Šiaulių miesto ir apskrities savivaldybių atstovai, Lietuvos valdžios įgaliotiniai ir visuomenės veikėjai — kreipiamės į vokiečių valdžios atstovą d-rą Knöpfelį, į Šiaulių brigadą ir komendantą šiuo raštu su sekančiais reikalavimais:

Mūsų kraštas nuo 1915 metų balandžio mėn. pakliuvo į vokiečių kariuomenės rankas.

Visu okupacijos laiku vokiečių valdžia, vietoj nešusi mūsų kraštui kultūrą ir paliuosavusi jį iš rusų jungo, uždėjo dar sunkesnį jungą, panaikino visas pilietines teises ir naikina žmones ir jų turtą. Faktai jums visiems gerai žinomi.

Besitraukiant vokiečių kariuomenei sausio mėn. 1919 m. buvo įleisti į mūsų kraštą rusai.

Kovo mėn. 1919 m. susilaukėme iš naujo vokiečių kariuomenę, bet prieidami Šiaulius, 4-5 valandas iš artilerijos šaudė į miestą, kuriame nebuvo nė vieno kareivio. Atėjusioji kariuomenė savo žiaurumu primena vergijos laikus.

Kovo 24 d. Šiaulių rinkoj buvo sušaudyta 3 ramūs gyventojai; kaltininkai paliko be jokios bausmės. Daug ramių gyventojų buvo sušaudyta įvairiose Šiaulių apskrities vietose, neatiduodant lietuvių teismui (Laižuvoj, Žagarėj, Kruopiuose ir daugely kitų vietų).

Niekuo neiššauktas užpuolimas iš 20-21 birželio ant lietuvių kariuomenės, kada krito užmuštų 12 kareivių ir 18 sužeistų, pastatė visai Lietuvai klausimą griežtai reikalauti, kad vokiečių kariuomenė išeitų iš Lietuvos kuo greičiausiai, nes, vietoj padėti Lietuvių kariuomenei organizuotis, ji stengiasi ją pražudyti.

Vokiečių kariuomenė turėjo tuojau išeiti, bet vietoj to susispiečia sodžiuose ir naikina paskutinį Lietuvos turtą.

Vienoj tik siauroje Šiaulių apylinkėj išplėšti sodžiai: Pamušio dvaras, Daugelaičiai, Karnauskiai, Sereikiai, Daušiškiai — Lygumų valsčiaus, Kipštai, Barysiai, Lydeikiai, Gibaičiai, Karvazai — Meškučių valsčiaus, Šniuraičiai (su užmušimais, vadovaujant leitenantui Fogelgase), Žinėnai (sudeginti iš keršto), Kraukėnai — Gasčiūnų valsčiaus, Ivaškiai, Sabačiūnai — Joniškio valsčiaus, Naikiai, Bielaičiai ir patys Mažeikiai — Mažeikių valsčiaus, ir labai daug kitų vietų.

Daugeliui žmonių padaryta ekzekucija; daug sumuštųjų mirė. Išnaikintos Gasčiūnų, Lygumų, Stačiūnų valsčių valdybos; nuginkluota tose vietose milicija.

Kam tada reikalinga vokiečių kariuomenė?

Prašome duoti tikrą ir sąžiningą atsakymą.

Fronte vokiečių kariuomenė senai nebeveikia, iš gyventojų ima paskutinį duonos kąsnį, mindžioja visas teises, išveža iš Šiaulių į Vokietiją turtą, kurį buvo vokiečių valdžia pardavusi Lietuvos piliečiams (Zoknių geležis, Šiaulių miesto cementinės plytos ir javų pilamieji maišai, Šiauliuose išdraskytieji ir išvežtieji barakai, išvežtosios geležinkelio atsargos relsės ir beveik visur net seni supuvę špalai ir t.t. ir t.t.)

Į visus mūsų pasiskundimus mes girdžiame tik pasitičiojimus. Jūs, Šiaulių miesto ir apskrities kariuomenė, nenorite skaitytis su mumis, kaipo su piliečiais.

Tegu būna Jums visuomenės pasmerkimas.

Ir mes klausiame, kada Jūs nustosit mindžioti ir terioti mūsų kraštą? Kurios teisės duoda jums plėšti mūsų gyventojus? Kur kaltininkai, nuo kurių rankų žuvo gyventojai 24 d. kovo, kareiviai 20-21 birželio,

kareivis Šiaulių rinkoje 18 liepos, sodžių gyventojai nuo paskutiniųjų dienų ekzekucijų? Kur kaltininkai plėšime sodžiuose, kur du kaltininkai leitenantai, kurie apiplėšė Šiauliuose švedų pulkininką Arenbergą, mūsų kariuomenės instruktorių ir mūsų krašto svetį?

Kaltininkų nėra, nes Šiaulių valdžia nenori jų surasti.

Jūs neprisilaikote jokių dorų ir kultūringų žmonių teisių ir tvarkos, dėlto eikite iš mūsų krašto ir negrįžkite.

Gaila, Jūs turėjote geros progos būti mūsų išvaduotojais ir palikti gerais kaimynais, bet padarėte viską, idant sukiltų prieš Jus viso krašto jausmai.

Remiantis aukščiau išdėstytais faktais reikalaujame:

1) Kad visa vokiečių Šiaulių niesto ir apskrities kariuomenė tučtuojau išeitų iš Lietuvos į Vokietiją, bet išeitų taip, kaip pridera disciplinuotai kariuomenei — su tvarka.

2) Kad visi plėšimų, žudymų ir kitokie kaltininkai būtų surasti ir išduoti Tarptautiniam ar Lietuvos Teismui, nes tik šitaip jūs galėsite nuplauti nuo savo kariuomenės juodą dėmę.

3) Kad visi vokiečių kariuomenės ar atskiri asmenų neteisėtai padarytieji nuostoliai būtų atlyginti.

4) Kadangi mes nedrįstame įtarti Vokiečių Tautos ir Vokiečių Valstybės valdžios sankcionuojant Jūsų žiniai pavestų kariuomenės dalių ar atskirų asmenų smerktinuosius darbus, ir laikymos šiuos reikalavimus siunčiame Jums ir priduriame, jog padaryta visi žygiai, idant aukščiau minėtuosius darbus žinotų ir juos reaguotų Lietuvos Valdžia, Santarvės šalys, Paryžiaus Taikos Konferencija, Lietuvos ir pasaulio spauda.

Ir dėl to sakome, ne iki pasimatant, bet sudiev, tiktai norime, kad kuo greičiausiai mus paliuosuotumėte nuo savęs".

Nuorašas rašto išsiųstas 1919 m. liepos mėn. 20 d. Nr. 1662 Lietuvos centro valdžiai, originalas vokiečių kalba pasiųstas Vokietijos atstovui dr. Knöpfeliui, vietos vokiečių komentantui ir Brigadai.

1919 metų rudenį Šiaulius užėmė bermontininkai. Vėl įvairūs plėšimai ir sauvaliavimai, Šiaulių visuomenė ima dar labiau nerimauti, rašo Lietuvos valdžiai atvirą laišką, kur prikiša valdžios neveiklumą. Valdžia, tiesą sakant, nedaug tegalėjo padaryti. Čia vėl duodu vieną raštą Lietuvos valdžiai, rašytą po trijų mėnesių, 1919 m. spalių mėn. 18 d.

„Nepaprasti dalykai dedasi Šiauliuose ir jų apylinkėje. Nepriklausomoje Lietuvos valstybėje jau antrą savaitę šeimininkauja ne valdžios atstovai, ne savivaldybių organai, tik plėšikų gaujos, kolčakininkais vadinamos.

Jau rugsėjo 30 d. vokiečių kolčakininkų vadas von Dibič ginkluota jėga užima Šiaulių gimnazijos butą, išmesdamas ant gatvės 400 su viršum moksleivių. Mums jau tuomet aišku buvo, kad vokiečių rengiamasi prie ko tai nepaprasto. Jau tuomet von Dibičas raštu ir žodžiais pareiškia, kad lietuviams užimtų butų vokiečiai nebegrąžinsią, o atiduosią rusams, kurie okupuosią Lietuvą.

Nuolat vokiečių ir kolčakininkų buvo varoma agitacija prieš Lietuvos kariuomenę, diskredituojama mūsų valdžios įsakymai, kurstoma, kad žmonės nemokėtų mokesčių, nes, girdi, Lietuvos valdžios dienos jau suskaitytos, tuoj bus čia rusų valdžia.

Kas jau seniai buvo numatoma, ir įvyko naktį iš spalių 8 į 9 d. Vokiečių ir rusų kolčakininkų vienu žygiu norėta pabaigti su lietuviais, latviais ir estais.

Pradėję savo užgrobiamus puolimus ant Rygos, tuo pačiu laiku sugriovė, išplėšė visas Lietuvos valdžios įstaigas Šiauliuose ir apylinkėje ir paskelbė Lietuvą didžiosios nedalinamosios Rusijos dalimi, maloningai žadėdami ateityje „plačią autonomiją".

Naktį iš 8 spalio vokiečiai ir kolčakininkai vylingai užpuolė, nuginklavo mūsų komendantūros kuopą, kareivius begėdiškai apiplėšė ir užgrobė visą komendantūros turtą, kelių šimtų tūkstančių rublių vertės.

Šiaulių Iždas išplėštas, pinigai išvogti. Miesto Valdyba, Milicija, Krasa, Suėmimo Komiteto sandėliai ir amerikiečių maistas, skiriamas vaikams, išplėšti, Valdžios arkliai išvesti, žodžiu, visai planingai buvo ardoma, plėšiama ir naikinama visos valdžios savivaldybių įstaigos.

Materialiai nuostoliai dideli, moralis smūgis begalinis. Kareiviai išblaškyti, kuo užduotas didžiausis smūgis mūsų jaunos kariuomenės stiprėjimui. Tautinės vėliavos nudraskytos, išniekintos, suplėšytos, kojoms mindžiotos, gatvėmis valkiotos. Savivaldybės ir valdžios įstaigose įsakyta rusų kalbą vartoti. Lietuvos piliečiai areštuojami, kalėjimuose kankinami, gyventojai kasdien plėšiami, mušami, niekinami. Lietuva paskelbta rusų kraštu.

Šiaulių ir apylinkės gyventojai su didžiausiu pasipiktinimu sutiko kolčakininkų darbus. Kupini keršto ir apmaudos su nekantrumu laukia, kuomet ateis mūsų valdžia jų apgintų, išplėštus turtus, sumindžiotas teises grąžintų, Lietuvos vardą apgintų.

Siųsta Kaunan žinių-žinelių apie Šiaulių vargus, nelaimes, prašymų ir pranešimų žodžiu ir raštu, bet vis veltui. Valdžia negirdi, valdžia tyli.

Nežiūrint visų savivaldybės ir valdžios įstaigų pastangų dideliame Lietuvos plote, kolčakininkų užimtame, gyvenimas galutinai iškriko, viešpatauja pilnas apmirimas visose gyvenimo srityse.

Jau tūli valdininkai ne lietuviai su džiaugsmu pripažino naują kolčakininkų valdžia.

O Kaunas sėdi sau ramiai, kaip, regis, nieko nebūtų atsitikę. Netik neatvažiuoja vietoje ištirtų, bet ir instrukcijų jokių, tokiu svarbiu momentu, neduoda. Tik valdžios oficiozas „Lietuva" skelbia — „krasoje liepta kalbėti vien rusiškai" — ir visa . . . Mes taip gyventi toliau negalime, aiškiai vedami pražūtin.

Mes nebeturime ką pasakyti mūsų piliečiams, ką ir ko griebtis.

Mes jaučiame, kad, taip gyvenant, mūsų krašto likimą nulems netik tie priešininkai, kurie yra už mus stipresni, bet tai jau lemia visišką krašto dezorganizaciją.

Pergyvenant dabartinę kolčakininkų okupaciją, mes jau antrą savaitę nesusilaukiame jokios iš valdžios pusės paspirties, dagi moralės . . ."

(20 parašų).

Ne tiktai siųsta raštų, memorandumų ir atvirų laiškų okupantams, Santarvės misijai ir Lietuvos valdžiai, bet ir šiaip įvairiais būdais kovota, protestuota. Iš pirmojo rašto teko sužinoti, kad 1919 m. kovo 24 d. vokiečių kareiviai sušaudė Šiaulių rinkoje tris nekaltus žmones ir keletą sužeidė. Šiaulių miesto valdyba tą pačią dieną savo posėdy nutarė išleisti gyventojams įsakymą. Įsakyme buvo pabrėžta, kad *nekaltai žuvusiems pagerbti visą kovo 24 dieną visos įstaigos ir krautuvės, išskyrus elektros stotį, turi būti uždarytos. Miesto valdyba sutiko savo lėšomis užmuštuosius palaidoti. Vokiečių komendantui pasiuntė reikalavimą, kad ištirtų šį įvykį, duotų garantiją, kad ateity nepasikartos panašių atsitikimų ir, kad leistų dalyvauti tiriant šį įvykį taikos teisėjui Bugailiškiui.* Be to, nusiųsta telefonograma apie šį įvykį Ministrų pirmininkui.

Savivaldyės darbo sąlygos buvo be galo sunkios. Pats burmistras turėjo slapstytis nuo okupantų. Tačiau nenustota vilties. Savivaldybės turėjo rūpintis, kad okupantai neišvežtų miesto turtų, nuolat teko protestuoti prieš jų sauvaliavimus. Su Kaunu ryšiai buvo menki, dažnai net visiškai nutrūkdavo. Savivaldybei teko aprūpinti butais ir maistu okupantų kariuomenę, mokėti algas net policijos, pašto ir kitų įstaigų tarnautojams. Žodžiu, pradžioje savivaldybei teko dirbti tą darbą, kuris šiandien yra valdžios įstaigų kompetencijoje.

1919 m. spalių 8 d. *Šiaulius užėmė kolčakininkai.* Atėjus kolčakininkams savivaldybės darbas beveik visiškai sustojo. Daug įstaigų buvo išplėšta, tarnautojai išvaikyti. Vėl prasidėjo grobimai. Savivaldybės kiek galėdamos kovojo su kolčakininkais, *skundėsi Lietuvos valdžiai,*

Santarvės misijai. Apskrities savivaldybė dar kreipiasi į Ministrų pirmininką, smarkiai puola valdžią, negalinčią duoti jokios pagalbos. *Reikalaujama, kad žmonės būtų paleisti nuo darbo ir leistų patiems gintis kaip kas išmano, nes pavėlavus sudaryti organizuotą gynimą, neorganizuoti žmonių būriai patys pradėsią pulti kolčakininkus.* Iš to maža būsią naudos.

Negavus realios paramos iš valdžios, Šiauliuose pradedami organizuoti *partizanai,* kurių vyriausias tikslas buvo: ginti gyventojus nuo vokiečių ir su artimiausiomis kariuomenės dalimis vyti juos lauk iš Lietuvos. Partizanų darbas vis labiau ima žymėtis ir jau 1919 m. lapkričio mėn. pirmomis dienomis pradedama kovoti su okupantais. Lapkričio m. 21-22 d. naktį partizanai, nutraukę telefono ir telegrafo vielas, visiškai izoliavo miestą. Partizanai sekė, kiek Šiauliuose yra priešų, kur sukoncentruotos svarbiosios jųjų jėgos, ir ištyrę — pranešdavo artimiausiam Lietuvos kariuomenės pulkui (2 pėst. pulkui).

1919 m. lapkričio 23 d. kolčakininkai buvo taip suspausti, kad nežinojo, kur dėtis. Lietuvos kariuomenės dalys su partizanais neleido jiems išeiti už miesto toliau, kaip kelis varstus. Tačiau, *atvykusi Santarvės misija sustabdė mūsų kariuomenę, liepė grįžti į senas pozicijas.* Įširdę kolčakininkai dar smarkiau ėmė siaubti apylinkes ir Šiaulių miestą net tuomet, kai Santarvės misija jame sėdėjo. Partizanai tuomet tiktai gynėsi ir neleido plėšti kaimų. Žmonės nerimastauja, *nebepasitiki Santarvės misija,* ypač dėl to, kad sulaikė Lietuvos kariuomenę ir tuo būdu nedavė išvyti kolčakininkų. Lapkričio mėn. 26 d. Šiaulių visuomenės atstovai kreipėsi į Santarvės misiją, reikalaudami, kad priverstų vokiečius: *atstatydinti visus valdžios organus,* 2) *palikti visą karo turtą ir nusiginkluoti,* 3) *leisti užimti mūsų kariuomenei visas svarbiausias strategijos vietas,* 4. *sudaryti evakuacijos kontrolę,* 6. *išeiti iš Šiaulių ir jo apylinkių per tris dienas.*

Santarvės misija prižadėjo visuomenės atstovų reikalavimus *patenkinti,* bet laiku to nepadarė.

1919 m. gruodžio 8 d. naktį *Lietuvos kariuomenė užėmė Šiaulius.* Kolčakininkai, pasitraukdami iš Šiaulių, daug turto išsivežė. Gruodžio 7 d. rytą susprogdino Gubernijos ginklų sandėlį, kur buvo apie 20 vagonų įvairiausių granatų, bombų ir 3 colių šovinių patrankoms. Sprogstant sandėliui išbyrėjo visi Gubernijos langai net su rėmais. Kiti ginklų sandėliai (Zoknių, Ginkūnų) taip pat buvo arba išvežti arba susprogdinti. Pasitraukdamos kolčakininkų gaujos, už miesto nuo Lieporių kaimo *paleido artilerijos ugnį* į jau sunaikintą Šiaulių miestą, tuo darydamos šiauliečiams dar didesnį moralinį smūgį.

Pasitraukus kolčakininkams iš Šiaulių ir apskrities, tuojau imta apskaičiuoti jų padarytieji nuostoliai. Vienu Šiaulių apskrities valdybos raštu (1919 m. 21. XII Nr. 3021) Santarvės misijai tie nuostoliai atvaizduojami taip:[20]

„Šiaulių Apskrities Valdyba naudojasi Santarvės Komsijos apsilankymu Šiauliuose ir asmeniniu Komisijos pareiškimu 1919 m. gruodžio 19 d. Šiaulių apskrities visų valsčių atstovų suvažiavime ir pristato žinias apie žudymus, plėšimus ir turto naikinimą, padarytuosius Šiaulių apskrityje Bermonto, Golco, Kellerio, Virgoličio bandų lapkričio ir gruodžio mėnesiais 1919 m.

Žinios, čionai paduotosios, yra gautos tam tikra ankieta iš visų valsčių atstovų, dalyvavusiųjų apskrities suvažiavime 1919 m. gruodžio 19-20 d.

Tas pačias žinias patikrino specialė Lietuvos Valdžios Nuostolių Komisija įrodymais ir dokumentais.

Surinktosios ankietos daviniais vokiečių-rusų kariuomenės padarytos visuose 29 valsčiuose šios skriaudos:

užmušta žmonių — 33, sužeista žmonių — 124, sudeginta trobėsių — 171, atimta: arklių — 1395, reguočių — 610, avių-ožkų — 1322, kiaulių — 1644, paukščių — 6219, grūdų (pūd.) 98454, šieno, šiaudų (pūd.) 235947, grynais pinigais — 1.232.569 markių. Be to dar paimta daug brangių daiktų.

Iš tų skaitmenų matyti, koki begalinė ir neatlyginama skriauda padaryta Šiaulių apskrityje, bet apie vokiečių kariuomenės žiaurumą negali pasakyti jokie skaitmens, apie tat gal pasakyti tik tas, kas yra pergyvenęs tas baisias dienas ir pergyvenęs tas morališkas kančias, kada kiekvieno žmogaus garbė ir gyvastis buvo didžiausiame pavojuje.

Kaipo atskirus žmonių — žvėrių darbų pavyzdžius galima nurodyti.

1919 m. lapkričio 30 d. vokiečių kariuomenė, vedama asmeniškai rittmeisterio Maiselio iš Kellerio grupės, užpuolė ant Skaudvilių kaimo Kurtuvėnų valsčiaus, ieškojo ginklų, neradę suėmė ir tą pačią dieną sušaudė šešius žmones: Vaclovą *Roziną,* Petrą *Burbą,* Tamošių *Burbą,* Joną *Birgalą,* Juozą *Vitkauskį* ir *Kačinskį.* Daug žmonių sumušta, daug sužeista, o visas kaimas išplėštas. Tie patys kareiviai su tuo pačiu rittmeisteriu tą pačią dieną nuvyko į Kurtuvėnų dvarą suimti savininką grafą *Pliaterį-Zyberką;* neradę jo, sudegino jo namus.

Iš Keblių kaimo Šiaulių valsčiaus lapkričio 21-22 d. vokiečių kariuomenė suėmė ramius gyventojus, pastatė laike ofenzyvos prieš save, kad tuo būdu nužudytų nekaltus žmones. Lukšių kaime, misijos aplankytame, gruodžio 19 d. nušauta be jokios priežasties Vinco *Vasiliausko* žmona, sužeista *Jankausko* duktė.

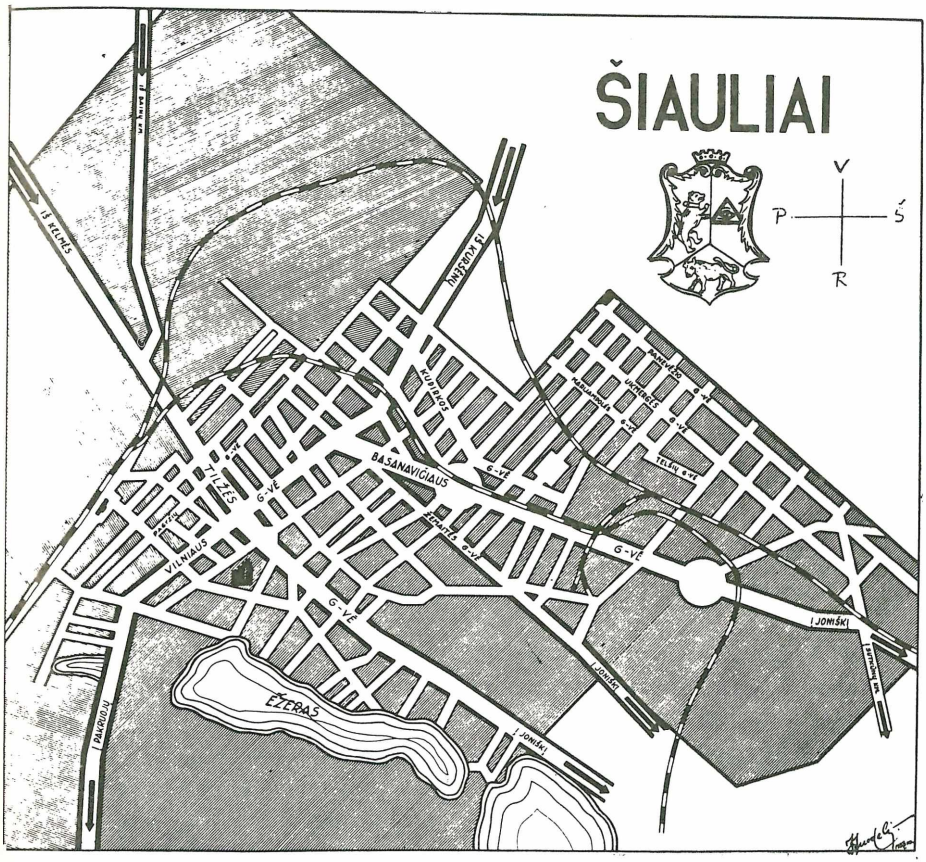

Vokiečių kariuomenė degino ir naikino turtą, trobesius be jokios priežasties. Taip, Maniušių dvare (Gruzdžių vals.) tyčia rankinėmis granatomis uždegta arklidė ir kutės, kame ir sudegė: 13 karvių, 8 arkliai, 28 kiaulės, 30 avių ir visas negyvas inventorius. Dvaro darbininkus vokiečiai mušdami suvarė į atskirą kambarį ir neleido gelbėti degančių trobesių ir gyvulių. Tokiu pat būdu sudegino Naisių dvaro daržines (Meškuičių vals.) su nekultais javais.

Kaltybę už visas padarytąsias skriaudas neša Vokietijos valdžia, kuri apginklavo ir suorganizavo minėtąsias kariuomenės grupes ir už normalų, be skriaudų gyventojams, tos kariuomenės išsikraustymo iš Lietuvos, pasiėmė generolas *Eberhardt* ant savęs atsakomybę.

Lietuvos piliečiai išneša didelį gailestį, kad *Santarvės Komisija*, kurios buvo geriausi siekimai išgelbėti Lietuvą nuo tolimesnio kraujo pralėjimo, sustabdė ginklus ir nustatė demarkacijos liniją Lietuvos

kariuomenei ir tuo patim davė Vokiečių kariuomenei liuosai plėšti Lietuvos turtą ir žudyti gyventojus; daugiausia aukų buvo po padarytų paliaubų, po 1919 m. lapkričio 21 d.

Šiaulių Apskrities Valdyba prašo Santarvės Komisiją išpildyti sekančius reikalavimus:

1) patraukti atsakomybėn Bermonto-Avalovo, Bišofo, Virgoličio, Golco, Kellerio visus vadus ir štabus už jų piktadarystes;

2) išreikalauti iš Vokietijos atlyginimą; arklius ir karves natūra: 10000 arklių, tiek pat karvių;

3) kitus nuostolius išreikalauti žemės ūkio mašinomis, trąšomis, anglim, geležim vietoj pinigų". (Parašai).

VII.

Šiauliai po Didžiojo karo. Atsistatymas. Miesto savivaldybė ir jos darbai. Visuomeninis gyvenimas ir jo srovės. Spauda. Šių dienų kultūriniai ir visuomeniniai aktyvai.

Po sunkių Didžiojo karo ir okupacijos metų Šiauliai pradeda atsigauti, prasideda gyvas kūrybinis darbas ūkio, valstybės, savivaldybės, visuomenės ir kitose gyvenimo srityse. Darbas — labai didelis ir rimtas, nes visa miesto centralinė dalis buvo išdegusi ir išgriauta (teliko apie 12% visų trobesių), visas įstaigų bei įmonių ir šiaip gyventojų turtas sunaikintas ar išgrobtas, o pačios įmonės iki vienai dezorganizuotos ir sustojusios veikti, gyventojų dauguma nuo karo ugnies išbėgioję ar šiaip ištremti (k.a. visi žydai)[21] ir t.t. Tačiau šiauliečių pasiryžimas ir energija, jų visuomeninis solidarumas trumpu laikotarpiu prikėlė Šiaulių miestą ir jo gyvenimą iš griuvėsių, naujai atstatė jo trobesius, sutvarkė patį miestą, jo ūkį, sukūrė daugybę naujų įstaigų bei įmonių, įvykdė visą eilę nesvajotų darbų bei žygių ūkio, kultūros, visuomenės ir kitose srityse.

Miestui tvarkytis ir jo pažangai žymiai padėjo miesto savivaldybė, susikūrusi po karo naujais demokratiniais pagrindais ir paėmusi savo žinion visą eilę miesto bei visuomeninių rūpesčių ir reikalų, k.a.: miesto ūkį, gatvių apšvietimą, socialį aprūpinimą, statybos tvarkymą, pradžios ir suaugusių švietimą, sveikatos ir kitus dalykus, bei remdama kitų įstaigų darbus labdarybės, švietimo ir kultūros srityse.[22]

Miesto savivaldybei pirmiausia teko suplanuoti paties miesto *atsistatymo* tvarką, nes prieškarinis suplanavimas nebeatitiko miesto plėtotės sąlygoms (naujas planas M. tarybos priimtas 1920 m. IX 3. ir V. r. ministerijos patvirtintas 1920 m. rugsėjo m. 8 d.). 1919-1928 m.

laikotarpiu naujai pastatyta iš viso 1807 trobesiai, jų skaičiuje: gyvenamųjų mūro — 280, medžio — 670, negyvenamųjų mūro — 169, medžio — 688. Jų statymo eigą atskirais metais rodo ši lentelė:

Pastatyta trobesių	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
gyvenamų mūro	1	—	31	59	35	28	19	38	32	37
gyvenamų medžio	8	2	95	149	71	84	42	45	78	96
negyvenamų mūro	—	1	13	40	26	12	18	15	21	23
negyvenamų medžio	26	16	56	144	84	85	44	51	92	90
Iš viso	35	19	195	392	216	209	123	149	223	246

Iš viso gyvenamų trobesių skaitoma apie 2000; gyvenamų butų juose 5.902.

Pačiam miestui besiplečiant, ypačiai 1928 m. prijungus prie jo išparceliuotąjį Gubernijos dvaro plotą iš 475 ha su 665 sklypais, padidėjo jo plotas, kuris siekia dabar iš viso 2910,5 ha; jo gatvių ilgį sudaro 79,3 kilometrai, iš kurių 1920-1929 m. laikotarpiu išgrįsta 31.920 kv. mtr.

Apie miesto savivaldybės darbų plotmę liudija jos nepaprastai besiplečianti sąmata, kuri, pav., 1928 įvykdyta šiaip: 1.162.138 lit. pajamų ir 1.235.425 lt. išlaidų.[23] Aiškiau miesto reikalams atvaizduoti, čia skyrium pravartu pažymėti minėtų 1928 m. svarbiausias savivaldybės išlaidas bei žymesniuosius jos darbus, skiriant juos 4 pagrindinėmis sritimis: miesto tvarkymo, švietimo, socialės apsaugos ir sveikatos.

Miestui tvarkyti minėtais 1928 m. naujai išgrįsta 4.454 kv. m gatvių, pergrįsta seno grindinio 1.355 kv. m, iškasta bei išvalyta 18.869 m griovių (daugiausia Gubernijos naujamiesty), iššvyruota 6 gatvės, supylus 1200 kb. m žvyro, padirbta 16 cementinių tiltų, uždengta 4 srovatekiai, pasodinta prie naujosios mokyklos ir gatvėse 107 liepos, gatvės šviesos 204 elektr. lempomis (1921 m. tebuvo 35), tvarkyta sodas, prekyvietė, aikštės ir t.t.; visiems tiems dalykams išleista 117.681 lt. arba 9% visų išlaidų.

Švietimo reikalams miestas išlaikė 10 pradžios mokyklų, kurias 1928 m. lankė apie 2000 vaikų, ir kuriose mokino 41 mokytojas; jas visas teko aprūpinti butais, kuru, šviesa, sargais, inventorium ir k.; taip pat gavo butus, kurą ir šviesą visi mokytojai (iš viso apie 149.861 lt.); neturtingiems mokiniams teikta pašalpos knygomis, drabužiais, avaline, pusryčiais, (21.676 lt.); statydino naujus didžiulis mūro namus mokykloms (tais metais išleista 67.416 lt.); be to, šelpė visą eilę kitų švietimo įstaigų, k.a. Šiaulių valstyb. centralinį knygyną, *Aušros* muziejų, suaugusiems gimnaziją, žydų vid. mokyklą, skaityklą ir

biblioteką, *Liet. Vaiko* dr-jos darželį, aikšteles, skaityklą, laikė savo skaityklą, kursus suaugusiems ir amatininkams, davė stipendijas einant. aukštesnį mokslą (1) ir amatų mokyklos mokiniams (13) ir t.t., išleisdama iš viso švietimo reikalams 269.880 lt. arba 22% visų išlaidų.

Šalia švietimo reikalų miestui tenka pakelti sunki socialės apsaugos našta, kuri siekia beveik tos pačios sumos 269.590 lt. (22%), aprūpinant savo laikomąsias vaikų ir senelių prieglaudas su 100 su viršum globojamųjų (108.093 lt.), darbo biržą, be to, skyrium šelpiant biednuomenę pinigais, vaistais, gydymu ir t.t. (92.471 lt.), ir jais besirūpinančias visuomenės įstaigas, k.a., žydų „Ezro" dr-ją (45.000 lt., t.y. maždaug 25% išleistosios sumos visų kitų tautų piliečių social. apsaugai atitinkamai jų gyventojų %), Labdarių draugijos prieglaudai „Oze" dr-jos ambulatorijai, „Vilties" ir „Žiburėlio" dr-jų moksleivių bendrabučiams ir t.t.

Sveikatos reikalams viso labo išleista 222.153 litai arba 18% visų išlaidų, tame skaičiuje ligoninei išlaikyti (208.244 lt.) sanitarijos, pradžios mokyklų gydytojams, kovai su epidemija ir t.t.

Pagaliau, miesto savivaldybė turėjo išlaidų ir savo įmonėms išlaikyti, Rekyvos ūkiui ir skerdyklai (91.494 lt.), kovai su gaisrais, įsigijant du motoriniu siurbliu, sireną ir k. (18.057 lt.) teikiant subsidijas savanorių gaisrininkų draugijai ir t.t.

Minėtoms čia visoms išlaidoms (1.233.425 lt.) padengti tais metais turėta pajamų 1.162.138. Svarbiausi savivaldybės pajamų šaltiniai buvo šie: nekilnojamo turto mokestis 237.862 lt. arba 20% visų pajamų, prekybos ir pramonės įst. mokestis 250.986 lt. arba 22%, butų mokestis 76.086 lt. arba 7%, savivaldybės įmonių pajamos 130.805 lt. arba 11%, saviv. priklausančio turto ir teisių pajamos 82.950 lit. arba 7%, ligoninės pajamos 148.826 lt. arba 13%, įvairių kitų pajamų 234.623 lt. 50.000 lt. iš Taupomųjų kasų paskolos mokyklai statyti arba 20% visų pajamų.

Bendrai kiekvienas Šiaulių m. gyventojas sumokėjo savivaldybei įvairių mokesčių ar rinkliavų 53 lt., bet, kaip matome, šitų pajamų savivaldybei nepakanka būtiniems reikalams patenkinti.

Viešasai gyvenimas po karo atsigauna tik 1918 m., suirus vok. kariuomenės drausmei, pasireikšdamas nepaprastai gyva ir stipria visuomenės tendencija organizuotis į politines, profesines, ekonomines, kultūrines ir kitokias sąjungas bei susivienijimus. Per 10 metų nepriklausomo valstybės gyvenimo Šiaulių apskr. viršininko įregistruota apskrities plote veikianti 541 organizacija, tame skaičiuje politinių-tautinių — 375, profesinių — 125, kultūros-švietimo — 54, labdarybės — 35, sporto — 29, specialinių — 31 ir t.t. Dauguma jų turėjo, be abejonės, artimų ryšių su Šiauliais ir jų centralinėmis organizacijomis.

Iš kultūrinių organizacijų šios tenka paminėti jų įsikūrimo eile: Šiaulių pedagogų ir specialistų būrelis (įst. 1920 m.), suruošęs pirmuosius specialistų ir savivaldybininkų kursus ir įsteigęs Šiaulių suaugusių gimnaziją, Gubernijos dvaro darbininkų „Švietimo" dr-ja (įst. 1920 m.); Šiaulių pašto tarnautojų „Žinia" (įst. 1923 m.), turinti savo didžiulę biblioteką, namus, klubą; meno mėgėjų „Garso" dr-ja (įst. 1924 m.), suorganizavusi chorą; „Vilties" dr-ja, savo laiku turėjusi knygyną, spausdinusi knygas, pastačiusi didelius namus moksleivių bendrabučiui; „Kultūros" b-vė (įst. 1922 m.) su 200 kultūros būrelių, keliaujamais knygynėliais, liaudies namais, žurnalu ir knygų leidykla; iš jos perėmusi kultūrinį darbą Kultūros švietimo draugija (įst. 1926 m.) su „Kultūros" žurnalu, liaudies universitetu ir k.; Žydų kultūros liga (įst. 1921 m.); Mokslo mylėtojų dr-ja (įst. 1924 m.); Muzikos mylėtojų dr-ja (įst. 1926 m.); Šiaulių kraštotyros dr-ja su savo „Aušros" muziejumi ir t.t. Nemaža Šiauliai nusipelnė ir *spaudos* istorijoje. Prieš Didįjį karą Šiauliuose jau buvo 4-5 spaustuvės, kurios ypatingai iškilo lietuvių spaudą atgavus. Pirmaisiais lietuvių knygų leidėjais Šiauliuose tenka pažymėti spaustuvininką *Brevdą*, išspausdinęs čia pirmąją liet. knygutę vietinio liaudies poeto Jovaro-Kriščiūno „Poeziją", inž. V. Bielskio verstą — plačiai žinomąją U. Sinklerio „Raistą" ir k.

Periodinei spaudai prieš karą čia nepavyko įsiskverbti. Nors dėta daug pastangų ir rūpintasi, tačiau valdžia nedavė leidimo nei vienam prašytam laikraščiui; tik pačiu karo metu leista buvo spausdinti lietuviškos *Telegramos* iš karo lauko. Todėl spaudos darbas Šiauliuose žymiai įsigali tik po karo griuvėsių. Nors baisiojo karo ugny žuvo čia visos spaustuvės, tačiau jau 1919 m. pradedamos knygos spausdinti mažoje rankinėje Fridmano spaustuvėje. Spaudos darbas, 1923-1926 m. atsiradus dar kelioms spaustuvėms (Savičiaus-Šumkauskio, „Titnago" ir k.), išsiplečia didoku mastu.

Dabar jį vykdo čia visa eilė leidėjų: „Kultūros" b-vė, 1921-1927 m. laikotarpiu išleido 140 leidinių daugiau kaip pusę milijono egzempliorių, „Vilties" dr-ja — 15 leidinių, Kultūros švietimo dr-ja, tęsdama toliau „Kultūros" b-vės kultūrinį bei spaudos darbą, mok. J. Murka — per 12 savo įvairių vadovėlių liaudies mokykloms, d-ras J. Šliūpas, L. Jakavičius, J. Trinkūnas, knygin. Orintas, inž. Margolinas, Evangelikų baptistų misija ir kt.

Nepaprastai gyvai ir plačiai buvo pasireiškusi ypač po karo *periodinė spauda,* kurios pirmuoju organu buvo čia dvisavaitinis kooperacijos ir savivaldybės „Sietyno" (1919-1922 m.) žurnalas,

leidžiamas Šiaulių srities vartotojų bendrovių sąjungos (red. P. Bugailiškis).

Po jo pasirodė visa eilė įvairiausios rūšies bei krypties laikraščių, žurnalų, vienadienių leidinių, kurie, galima sakyti, labai gyvai parodo visą Šiaulių visuomenę su jos nepaprastai gyva visuomenine ekspansija. Iki 1928 m. pasirodė iš viso net 41 period. leidinys, o įskaitant čia ir vienkartinius „Šiaulių Naujienų" leidinius, dėl karo padėties įvairiais vardais ėjusius, tas skaičius sieks net 79. Didesnio pastovumo ir aiškesnio nusistatymo vietos periodinė spauda buvo pasiekusi 1924-1926 m., kuomet ėjo čia nuolatinių laikraščių 10-14. Pastovesniais ir gilesnių šaknų turėjusiais su visuomene susijusiais buvo čia: *Šiaulių Naujienos* (1923-1928 m.), palikusios ilgainiui valstiečių liaudininkų krypties (red. kurį laiką d-ras J. Šliūpas, L. Vitkauskas, paskiau — B. Petrauskas); trumpai ėję: *Mūsų Kraštas* ir *Respublikos gerovė* (įst. 1924 m.)— tautininkų krypties (red. P. Mickeliūnas), kuriuodu pakeitė tais pat metais įsteigtas *Šiaulietis* — krikšč. demokratų krypties (red. P. Labanauskas, kun. Radis), *Darbininkų Balsas* — soc. demokratų leidžiamas (red. P. Čeponis, J. Markelis), *Darbininkų atstovas* (įst. 1921 m.), miesto kairiųjų darbininkų frakcijos (red. B. Eidukevičienė) ir t.t. Čia spausdinama buvo ir vienas kitas nevietinis provincijos laikraštis bei šiaip „sezoninis" organas rinkimų metu ir pan. Dabartiniu laiku Šiauliai beturi 4 spaudos organus *Momentą* (įst. 1928 m.), vietos tautininkų laikraštį ir mėnesinį mokslo populiarų žurnalą *Kultūrą* (įst. 1923 m., red. P. Bugailiškis), baptistų *Tiesos Draugą* ir adventistų *Dab. klausimai.*

Šiaulių visuomenė, pasižymėjusi savo organizuotumu sunkiaisiais istoriniais momentais, veikliai dalyvavo šio miesto politiniame gyvenime, ypač skaitlingai (75-82) eidama į seimų bei savivaldybės rinkimus. Jo politinį, nevisuomet pastovų ir besikeičiantį veidą, rodo šie skaitmens paduotųjų balsų tiems ar kitiems sąrašams, sugrupavus juos keliomis žymesnėmis visuomeninėmis grupėmis.

Seimo rinkimuose Šiaulių miesto gyventojai balsavo rinkdami atstovus:[24]

	Ūkininkų S-ga	Krik. dem. blaivin. pavasar:	Darbo federacija	Tautin. žemdirb. bepart.	Valst. liaudin. ir art. gr.	Soc. demokratai ir art. gr.	Komun. ir art. grup.	Iš viso balsavo
St. Seimo		511	2311	91	89	1559		5.827
I seimo.....	167	675	942	351	166	1012	2263	7.923 (80,83%)
II seimo	234	914	1238	485	318	2561	1289	10.539 (81,15%)
III seimo	118	947	587	1353	440	2855	978	10.744 (86,7%)

Įdomūs taip jau Šiaulių miesto savivaldybių rinkimai, kurių čia įvyko net 7 kartus renkant miesto Tarybą.

I-ji rinkimai 1918.XI.24 buvo atlikti 6 apskritėliais (becirkais), kurių kiekvienas rinko 12 atstovų (Tarybos narių iš viso 72), balsuojant visiems gyventojams nuo 20 metų amžiaus. Sąrašų buvo paduota 3-4 mišrios sudėties, tik 1 partinis (soc. revol.), tegavęs 6 balsus. Dalyvavo 1255 asmens.

II-ji 1919.IV.13 praėjo 3 sąrašais, balsavo 3320 asm.

	gauta balsų	atstovų
lietuvių bepartyvių	2809	51
žydų cerei-cion	260	5
žydų bepartyvių	222	4

III-ji 1920.II.29 tejteiktas 1 sąrašas, kurio kandidatai buvo laikomi išrinktais be balsavimo, tačiau daliai jų nesutikus palikti Taryboje, įvyko nauji rinkimai.

IV-ji 1920.III.28 — 4 apylinkėmis ir 4-5 sąrašais, kurių vienas partinis (krik. dem.). Rinkimuose dalyvavo 4196 asm. (65%). Išrinkta 757 balsais 8 žydų atstovai, 2688 bals. — 20 krik. dem. ir 757 bals. — kitų 9.

V-ji 1921.VI.19-20 d. balsavo 4957 (58,6%).

Sąrašai	gavo balsų	atstovų
N. 1. Darbo Federacijos (Šerkšnys)	1491	12
N. 2. Katalikų dr-jų ir bepart. (kun. Jasinskis)	794	7
N. 3. Profes. sąjungų darbin. (Vaitiekaitis)	851	7
N. 4. Soc. dem. ir darbo žmonių (Lukauskis)	168	1
N. 5. Miesto gyvent. progresyvių grupė (Bergas)	45	—
N. 6. Žydų bendruomenės (Nurokas)	840	7
N. 7. Bepartyvių ūkininkų ir savininkų	612	5
N. 8. Žydų bepartyvių (Mejeravičius)	156	1

Blokavosi Nr. Nr. 1 + 2 ir 3 + 4.

VI-ji 1924.IX.19-20 d. buvo suprotestuoti, todėl netrukus įvyko nauji rinkimai, būtent:

VII-ji 1925.I.24-25 d., išrinkę dabartinę Tarybą. Balsavo 8373 asm. t.y. 72% visų rinkikų.

Sąrašai	gavo balsų	atstovų
1. Darbo Federacija (Jočys)	218	1
2. Kultūr. organ. ir bepartyvių (Ubeika)	450	2
3. Namų savininkų (Daugėla)	548	3
4. Miesto ir priemesčio ūkininkų (Čepulis)	183	1
5. Mažųjų namų savininkų (Andrejauskas)	128	—
6. „Cirei-Cion" (Petuchauskas)	683	3
7. Geležinkeliečių (Kosarskis)	328	1
8. Soc.-Demokratų (Žukauskis)	3658	17
10. Suvienytas žydų (Abramavičius)	801	4
11. Bepartyvių žydų (Movšonas)	219	1
12. Lenkų (Kochanauskis)	311	2
13. Lietuva — lietuviams (kun. Mališauskis)	328	1
14. Liaudininkų (Petraitis)	57	—
15. Visuom. ir savival. darbuotojų (Lukauskis)	128	1
16. Darbininkų sąjungos (Garkevičius)	539	3
	8383	40

Blokavosi Nr. Nr. 1 + 2 + 7 + 13; Nr. Nr. 3 + 4 + 5; Nr. Nr. 14 + 15.

Šių dienų (1928 m.) Šiaulių miesto kultūrinio, ekonominio bei visuomeninio išsiplėtojimo laipsnį rodo šie jo aktyvai:

Kultūrinio — visuomeninio gyvenimo srity — 5 aukštesniosios mokyklos (mokytojų seminarija, 4 gimnazijos) su arti 80 mokytojų ir per 1.200 mokinių, 4 viduriniosios ir specialės mokyklos (vokiečių, žydų, muzikos, amatų) su 164 mokiniais ir 24 mokytojais, 13 liaudies mokyklų su 49 mokytojais ir daugiau kaip 2.000 mokinių, 7 vaikų darželiai ir 3 aikštelės, 3 liaudies universitetai (Basanavičiaus, Valančiaus, ir Višinskio), valstyb. centralinis knygynas su 25.000 knygų, ir 2 žydų knygynai, 4 viešosios skaityklos (central. knygyno, miesto savivaldybės, žydų ir „Lietuvos vaiko" dr-jos vaikams), „Aušros" muziejus, 8 knygynai („Aukuro", mokytojų, „Spaudos fondo", „Knygos", Kultūros švietimo dr-jos, šv. Kazimiero dr-jos, Ordmano, „Lietuvos"), 3 kinematografai, keli chorai, orkestrai, sporto grupės, per 30 įvairių organizacijų ir 50 įv. skyrių, kasmet įvykstantieji įvairūs suvažiavimai, kongresai, sukaktuvių minėjimai, parodos, visuomeninių švenčių iškilmės, aukštų svečių bei ekskursijų apsilankymai ir t.t.

Ekonominio gyvenimo srity — 239 pramonės įmonės su 1.800 darbininkų (1926 m.), daugiau kaip 20 mil. gamyba, 762 prekybos įmonės, tame skaičiuje 1 rūšies — 11, II — 206, 6 bankai, apie 15 įvairių kooperacijos įstaigų bei centrų, tame skaičiuje Liet. žemės ūkio kooperatyvų sąjungos (Lietūkio), Pieno centro, Liet. vartot. bendrovių sąjungos skyriai, įvairių žemės ūkio organizacijų ir jų sąjungų centrai (galvijų kontrolės, naminių paukščių, karpių, žalosios veislės galvijų

augintojų, vietinių galvijų gerinimo, sodininkų bei daržovių ir vaisių gamintojų ir k.), elevatorius, visa eilė eksporto kontorų ir firmų, urmininkų sandėlių, įvairaus susisiekimo centralinės stotys (plačiųjų ir siaurųjų geležinkelių, autobusų), 14 viešbučių ir t.t.

Pagaliau, Šiauliai, kaip apskrities centras, koncentruoja savyje visų valstybinių įstaigų apskrities administracinį aparatą su nemažu tarnautojų personalu, k.a. apskrities viršininko įstaiga, apskr. policijos vadas, apygardos teismas su sunk. darbų kalėjimu, žemės tvarkytojas su įvairiomis apskr. komisijomis (žemės reformos, rūšiavimo, žemės tvarkymo) ir braižykla, agronomas-inspektorius, kulturtechnikas-revizorius, mokesčių inspektorius, geležinkelių ir plentų tvarkymo ruožų viršininkai, centralinė pašto įstaiga ir t.t.

Šiaulių miesto ekonominio bei kultūrinio gyvenimo laipsnį gyvai vaizduoja ši Šiaulių pašto ir telegrafo įstaigos 1928 m. apyvarta:

	Vidaus gauta	korespon. išsiųsta	Užsienio gauta	koresponden. išsiųsta
papr. ir reg. laiškų	1.033.018	1.111.152	192.576	167.280
įvert. siuntų	1.872	2.496	1.200	1.104
	(4.405.345 lt.)	(1.284.816 lt.)	(727.488 lt.)	(398.592 lt.)
išperk. mok.	3.888	7.584	2.544	1.104
laišk. ir siunt.	(103.528 lt.)	(515.107 lt.)	(110.359 lt.)	(398.592 lt.)
neįv. siuntų	13.968	17.088	7.728	720
perlaidų paštu	46.800	32.208	2.731	5.952
perl. telegr.	48	144	5	150
laikraščių	412.258	51.975	110.900	1.856

Parduota pašto ženklų ..... Lt. 303.701
Telegrafo rinkliavų gauta ..... Lt. 46.994
Telefono rinkliavų gauta ..... Lt. 288.577
Radio rinkliavų gauta ..... Lt. 8.894
Priimta perlaidų (vid. ir užs., pšt.-tlg. ..... Lt. 4.802.476
Išmokėta perl. (vid. ir užs., pst.-tlg.) ..... Lt. 6.255.547
Išleista įstaigai išlaikyti (algos ir kt.) ..... Lt. 320.286

Vidaus telegramų	telegramų	žodžių	Užsienio telegramų	telegramų	žodžių
Gauta	6.855	85.929	Gauta	4.878	54.524
Išsiųsta	6.974	77.414	Išsiųsta	4.763	55.326
Praeinamų	27.182	291.118	Praeinamų	7.399	76.534

Telefono pasikalbėjimų su užmiesčiu 115.872
Telefono pasikalbėjimų su užsieniu 3.024
Telefono pasikalbėjimų vietinių 1.194.048

Abonentų 1929 m. buvo 450.

SENIEJI ŠIAULIŲ MIESTO NUOSTATAI IR PRIVILEGIJOS
(Priedėlis)

Išaugus miestui ir tapus šiokiu tokiu apylinkės centru, būtinai tekdavo sudaryti bendros miesto tvarkymo taisyklės, nustatyti tarpusavio santykiai, teismai ir aprūpinti įvairiomis privilegijomis. Dažniausiai nuostatų ar privilegijų turinį paruošdavo miestas, o karalius tik pasirašydavo. Senesnių Šiaulių miesto nuostatų ir privilegijų tuo tarpu nepavyko surasti, tėra tik 1619 ir 1635 m. nuostatų, sudegusių švedų karų metu, turinio tvirtinimas 1681 m. birželio mėn. 18 d., ištisi 1639 m. gruodžio mėn. 29 d. Šiaulių nuostatai[25] ir 1791 m. lapkričio mėn. 9 d. Stanislavo Augusto privilegija Šiaulių miestui. Čia iš eilės duosiu nuostatų trumpą turinį ir patį originalą.

1) *1619 ir 1635 m. nuostatai.* Čia pirmiausia nustatoma kova su gaisrais. Draudžiama dengti stogai šiaudais; daržinės ir klojimas, ypačiai šiaudais dengti, turi būti statomi už miesto; rinkoje gaisrams ir šiaip naudotis turi būti iškasti šuliniai; kiekviename name turi būti įrankiai gasirui gesinti. Tatai prižūrėti pavedama vaitui ir miestiečiams. Pastočių miestiečiai neturi duoti, nebent matininkams, ir vežti iki pirmo kaimo, daugiausia — 1 mylią. Miesto rinkoje iki 9 val. gali pirktis reikalingų prekių tik miestiečiai, o po 9 — visi kiti pirkliai svečiai. Žydai ir kiti negali gėralų smukliauti (ypač degtinės) stikliukais ir kvortomis, o statinėmis arba gorčiais. Kariuomenės reikalams mokestis imamas tik nuo 5 valakų pradedant. Pirkliams paliekamas senas mokestis. Žydui Narekui leista pasistatyti Šiauliuose namas, tačiau nuošaly, ne prie rinkos. Muitai paliekami seni.

Štai tekstas: „Ze częstokrotnie plaga Boska w miescie Szawlach ogień panuie, przeto wszyscy starać się o to pilno maią, aby budynki, to iest dachy nie byly slomą szywane, ale dranicami abo gontami pobijane; stodoł też y gumien aby między domami nie budowano, ale precz za miastem, zwlaszcza słomą krytych; studnie aby były w rynku wykopane dla niebezpieczenstwa od ognia y dla wygody goscinney, do tego wiadra, beczki y kruki żełazne strzez Boże do rozrywania blankow, y inne do tego przyzwoite preparamenta aby każdy w domu swoim mial, czego woyt y mieszczanie miedzy sobą pilno doyzreć maią. W podwody mieszczanie na zadną potrzebę dworną iezdzić nie powinni, tylko komornicy z listami y to do pierwszey wsi ekonomiczney, a naydaley za milę, a nad to do zadney inney nie maią bydz pociągani powinnosci, ex quo satisfaciunt do skarbu. Ludzie przyiezdży aby nie rozrywali towarow y zboża przed mieszczanami, reassumitur w tym dawna ustawa, aby do wyiscia godziny dziewiątey

zrana samym tylko mieszczanom wolno było kupować pod czas targow, o po godzinie dziewiątey kazdęmu. Żydzi też y inni postronni aby trunkow zwłaszcza gorzałki kiełiszkiem y kwartą nie szynkowali, chyba beczką albo ad summum garcem, sub confikatione towaru na dwor. W wydawaniu hyberny y generyk ponieważ, otczymali od urodzonych commissarzow, aby tylko z piąci włok zołnierskich płacili y tę ordynacią approbuiemy sine praejuditio cujusquam. Donativum kupieckie, takze podwodne przendze na pocztę W. X. L. ponieważ więcey nayduie się kupcow co się handlami bawią na wlosci anizeli w miescie samym y miasteczkach naszych, tedy tylko co się handlem bawią ze włosci zarowno z miastem według dawnych ustaw y zwyczaiow, iako przed tym bierano, do kontrybucyey pomięnionych podatkow przykładać się powinni będą iuxta proportionem handłu każdy. Żyd Narek poniewarz otrzymal od nas konsens na wolne wybudowanie sobie mieszkania w miescie naszym Szawelskim y to ad vitae suae tempora, waruiemy, ze zadnęmu in posterum tam mieszkać y budować się nie damy. A temu urodzony administrator nasz na ustronie gdzie plac, o nie w rynku pod figurą Panską pokazać ma, lub tez samego do nabycia onego sine praejuditio cujusquam optium daiemy. Exactores targowego alias myta aby przy wybieraniu onego wymaganiem nad ustawę nieslusznych pensyi pospolstwa y ludzi przyiezdzych nie aggrabowali sub solutione in duplo stronie ukrzywdzoney to, co wziol nad sluszność, ale we wszytkim dawny zwyczay zachowywać powinni. Aby się tedy wszyscy podug pomienionych ustaw, od nas sobie nadanych y konfirmowanych, (obiecuiąc dalsze onych z milosciwey laski naszey przyczynienie) zachowali mieć chcemy y rozkazuiemy. Do ktorych dla większey wagi ręką naszą podpisawszy, pieczęć pokoiową przycisnąc roskazaliśmy. Dan w Warszawie dnia osmnastego msca Czerwca roku Panskiego tysiąc sześćset osmdziesiąt pierwszego, panowania naszego siodmego roku. Jan. Krol".

2) *1639 m. gruodžio mėn. 29 d. Šiaulių miesto nuostatai,* sudaryti karaliaus revizorių Henriko Denhofo ir Mykolo Polupętos. Vaitai ir miestiečiai turi žiūrėti, kad gyventojai dievobaimingai gyventų, į bažnyčią ir šv. Sakramentų eitų. Sauvaliai, piktadariai ir paleistuviai turi būti atiduodami teismui arba net išvaromi iš miesto. Nustatyti mokesčiai už prentus (1/300 margo dalis) įvairiose miesto dalyse, už Vijuolių, Pagyžių ir Verdulių valakus, už midaus, alaus ir degtinės smukles, pastočių mokestis ir kiti. Prekėjai taip pat turėjo tam tikrą mokestį mokėti karaliaus iždui. Amatininkai mokėjo tik po 1 grašį. Pastočių miestiečiai taip pat neturėjo duoti, nebent atskirais atsitiki-

mais. Kad apsisaugotų nuo gaisrų, vaitas turi prižiūrėti, kad naktį vaikščiotų mieste sargyba, kad kaminai būtų tvarkoje, kad kibirų ir vandens nakčiai kiekviename name būtų. Įvairūs matai ir saikai turi būti teisingi, kauniškiai. Kaimuose draudžiama prekiauti, visa parduoti ar pirktis turi mieste. Maisto produktai, gyvuliai, linai, vaškas, lajus taip pat draudžiama pardavinėti pakampiais prie rinkos, bet tik rinkoje. Kad produktai nebrangtų, iki 10 valandai miestiečiai ir kiti piliečiai turi pirktis reikalingų daiktų savo reikalams, o prekybai — po 10 valandai taip pat tik rinkoje. Įvairios skriaudos turi būti teisme svarstomos. Pavasarį arba rudenį galvijai negali būti leidžiami į laukus, kur yra pasėti javai. Padarytus nuostolius turi tinkamai atlyginti. Skerdėjai, mieste gyveną, turi įsiregistruoti ir duoti tam tikrą kiekį lajaus ir mėsos dvarui. Kaimo skerdėjai gali vežti mėsą į miestą tik nuo šv. Baltromiejaus iki Užgavėnių ir t.t.

Tekstas: „A naprzod. Woyt y mieszczanie sami między sobą doyrzeć powinni, aby wszyscy w miescie mieszkaiący w boiazni Bozey zyli, do kosciola y Naysw. Sakramentow uczęszczczali, y iako nayprzystoyniey się sprawowali, urzędowi, przelozonym swoim, tak woyt, iako y mieszczanie wszyscy przystoyne poszanowanie y zwykle posluszenstwo oddować powinni. Ludzi swawolnych, zbrodnią y wszeteczenstwem bawiących, w miescie między sobą przechować nie maią, ale kazdy, takową osobę przed urząd postawiwszy, o wszelkich ich nierządach oznaymić powinni, ktorych urząd znioslszy się z woytem y mieszczany, ludzmi godnymi, wedlug excessow karać y iako tych, ktorzy pomieszkania z ludzmi poczciwemi niegodni, wedlug prawa pospolitego z miasta wyswiadczyć roskażą. To tedy, co się tchnie poczciwego pozycia, wkrotce wypisawszy powinność placenia dochodow, do skarbu krola imci należących, z umową y zgodnym zezwoleniem woyta y wszytkich mieszczan, takośmy pastonawili y w rewizyey opisali, hrorą pelnić powinni. Z prętow rynkowych po groszy Nr. 12, z prętow ulicznych po groszy Nr. 8. z agrodowych rynku prętow po gr. osm, z ogrodowych ulicznych po gr. 5, z wlok lawy Wiolskiey i Pogizowskiey po kopie 1.12, z wlok lawy Werdulskiey po kopie 1, z margow polnych y gumiennych z podwodnemi po gr. sześciu. Kapczyzna z karczem miodowych po kopie 1.12, z karczem piwnych po kopie 1, z karczem gorzalczanych po gr. 36. Pieniądze podwodne do skarbu J. K. Mci wedlug ustawy generalney w ten sposob placić będą. Z kazdego domu mieskiego po groszy lit. dwa, z kazdey wloki po gr. 3, z prętow ogrodowych po pienądzu iednemu. Kto rzeczoma iedwabnymi targuie — gr. 4, kto suknem y innęmi kramnymi towarami — gr. 2, od karczmy miodowey grosz ieden, od

piwney grosz ieden, od gorzalki groszy dwa. Rzeznicy, krawce, kusnierze, kowale, slosarze, szklarze, stolarze, bednarze, kolesnicy, stelmaki, rymarze, siodlarze, garcarze, tokarze y kozdego rzemiosla ktokolwiek w miescie uzywać będzie, powiniem od rzemiosla sego dać grosz ieden, a od taworzysza placić nie powinien. Te dochody oddaiąc, piszczego y birczego nie powinien dać, tylko pieniądz ieden. Ze tedy tym poządkiem podwodne pieniądze da skarbu krola imci placić będą, przeto iak zadnych podwod na potrzeby dworne, chyba listem krola imci y to pod slugi y komorniki J. K. Mci, dawać nie powinni. Piszczego przy czynszu z kazdey wloki po gr. 6, od domu karczemnego po gr. 3, a przy poborze, choćby ich kilka uchwalono bylo, piszczego po gr. 2 pieniądzy czierech, za ktore piszcze urząd pieniądze czynszowe, nie wymagaiąc podwod, do skarbu, a poborowe do pobarce odwozić powinien będzie. Woytowie maiąc zwyklych y z dawna nadaną wolność, maią pilno doglądać, aby straz w miesciech y miasteczkach dla ognia y zloczyncow wedlug zwyklych trybow w noc koleią obchodzila, postrzegaiąc pilno, aby kominy warowne, a wiadra y woda na noc w domiech byla. Beczki targowe iako naysprawiedliwsze, w tąz garce, polgarcowki, kwarty, lokcie, wagi, bezmiany wagą y miarą Kowięnską sprawiedliwe maią bydz pod cechem mieskim, czego urząd z woytem doglądać powinien będzie pod srogim, na falszerzow w prawie pospolitym opisanym, karaniem. Postrzegaiąc tez tego, aby ku zagubięniu targow, a zatym ku zgubięniu miast y miasteczek J. K. Mci przez swawolne we wsiach handle nie przychodzilo, wedlug woli J. K. Mci, ustaw generalnych tak ordynuięmy, aby kozdy rzecz swą nie pokątnie we wsiach, ale iawnie w miesciech na targach przedawal y kupowal. Poddani y po domiech swych aby chmielow, sledzi, soli miarkami nie szynkowali. Bydla roznego, siemięnia lnanego, lnow, woskow, loiow w domach swych pokątnie mimo targi aby nie przedawali, ale to wszystko, co przedać albo kupić maisą, aby wszyscy na targach iawnie zbywali y przedawali przykazuięmy. A iesliby kto z poddanych wolosnych pokątnie we wsi albo w domu swym uzpomnionych rzeczy przedal, albo kupil, tedy takowy towar na szpital y na dwor wedlug dawnych ustaw obrocony ma być y obay rzecz kupioną y przedaną tracą. Azeby tym więcey tak do turbacyey miedzy mieszczanami y poddanemi, iako y do drogosci na targach nie przychodzilo, przychylaiąc się do slusznośći tak się ordynuie: Od zaczęcia targu az do dzieciątey godziny przed poludniem mieszczanom rowno z poddanęmi wolosnęmi na swą tylko wlasną potrzebę, a nie na handle kazdą rzecz kupować y przedawać wolno; od dziesiątey zaś iuz iako tym, tak y przyiezdzym wszytkim in

genere gosciom, handlem y kupią bawiącym się nigdzie iednak indzie, iedno na targach w miastach y miasteczkach skupować y handlować wolno y nie broniono ma bydz, w czym wszytkim aby byl iako naylepszy porządek zachowany, a ukrzywdzonym tak z miasta, iako ze włości, wtaz y obcym aby skuteczna sprawiedliwość czyniona byla, urząd z powinności swey pilno przestrzegać ma. Targowe y pomierne na targach aby nie wedlug swey fantazyey, ale wedlug ustaw dawnych y slusznosci wybierano, ci co aręduią pilno przestrzegać maią, w czym iesli by iakie przez arędarza luboli przez kogo innego bezprawie się dzialo, za slusznym dowodem arendarz y kazdy przeciwny urkzywdzonym sowicie szkodę nagrodzić powinien będzie. Okupow od zaiętego bydla we zbozu ani dwor, ani woyt pod sowitym zaplacęniem brac nie ma, ale wedlug ustawy generalney. Strona ukrzywdzona szkodę swą lawnikiem albo podwoyskiem okazać powinna, ktory przed urzędem stanąwszy ma zeznać pod przysięgą, iako wielka udzialana iest szkoda, ktorą wedlug slusznosci krom zadney winy z uwagi urzędowey stronie ukrzywdzoney, a nie dworowi, przeciwna strona nadgrodzić powinna. W jesięni zaś y na wiosnę, gdyby samopas chodząc bydlo w deptaniu zboza szkodę czynilo, tedy takowy gospodarz swawolny od bydla zaiętego od glowy stronie ukrzywdzoney po groszy szesciu zaplacić powinien. Rzeznicy w miesciech mieszkaiący maią się w regestr dworny wpisować, loy, lopatki wedlug ustąwy generalney skarbowey do dworu oddawac; wolno tez będzie opowiedziawszy się urzędowi y sielskim rzeznikom mięso do miasta przywocić y przedawać, pewnego iednak czasu, to iest od swiętego Bartlomieia do zapust sprawuiąc się wedlug ustawy generalney. W dochodach urzędnikom należących, to iest w pszesądach, winach bitych, przyznaniach takze od testamentow, wypisom, opowiadania, dekretow sprawować się ma urząd wedlug ustawy, na wszystką slowść przez nas szerzey y dostateczniey opisaney. W czym iesli by urząd nad powinność y ustawę naszę rewizorską chcial postępować, woyt y mieszczanie sprawować się maią wedlug woli J. K. Mci y ordynacyey w tym naszey tamze na wszystką ekonomią opisaney. W tych tedy ieno punktach, ktore się wzwyz pomienily, melioracyą w ustawie naszey uczyniwszy, winnych wszytkich peryodach ustawę imciow pp rewizorow przeszlych, to iest iednę w roku 1619, a drugą w roku 1635 miastowi Szawielskiemu daną, approbowaliśmy. Do czego rękoma naszymi podpisuięmy. Dat w Szawlach die et anno ut supra Henrych Denhoff, starosta Hermeski, rewizor J. K. Mci Szawelski. Michal Kmrz Polupięta rewizor y weryfikator J. mci Szawelski."

3) *1791 m. lapkričio mėn. 9 d. Stanislovo Augusto privilegija.*[26]

ŠIAULIŲ APSKRITIES ARCHEOLOGINIŲ VIETŲ BEI PAMINKLŲ SĄRAŠAS[27]

Acokavų k., Šiaulėnų vls. Pelkėje, esančiame *Laimės naštos* kalnelyje, randama žmonių griaučių.

Bacaičių dv., Kuršėnų vls. Smėlyne, ties Ventos upe, randama molinių indų šukių, titnago skaldinių ir įvairių senobinių padarų.

Bubių dv., Kurtavėnų vls. Yra piliakalnis, kuris viršūnėje turi 55 m ilgio ir 30 m pločio. Buvo *kasinėtas L. Krzyvickio,* kuris 4 m gilumoje pastebėjo kultūrinį sluoksnį, kuriame rasta molinių puodų šukių, anglių, įvairių gyvulių kaulų ir krūvos akmenų. Piliakalnio padėtis ir inventorius liudija, jį likus iš akmens gadynės laikų.

Daukšigalių k., Pakruojaus vls., yra piliakalnis: laukuose randama akmeninių kirvukų.

Debeikių k., Pakruojaus vls., yra piliakalnis: laukuose randama akmeninių kirvukų.

Debeikių k., Joniškio vls., miške iškasama žmogaus kaulų.

Didž. Linkaičių k., Linkuvos vls., greta vienas kito yra du pailgi piliakalniai smailiomis viršūnėmis, taip pat *Skreckalnio* kalnas, ant kurio buvusi senovinė bažnyčia.

Diržų k., Žeimelio vls. Tarp Diržų ir Bardiškių kaimų yra „Švedkapis", kuriame iškasama daug žmonių kaulų ir senovinių padarų.

Dovydiškių k., Linkuvos vls., „Bobkalnyje" iškasama žmonių kaulų ir senovinių padarų.

Endriškių k., Skaisgirio vls., kasinėtas XIV-XVI šimtm. kultūros lietuvių senkapis.

Galvydiškių k., Šaukėnų vls., pelkėje yra kalva *Pilinė,* kuri L. Krzyvickio laikoma seniausiu Lietuvos piliakalniu.

Gataučių k., Linkuvos vls., yra kalva apdėta akmenimis ir vadinama „karo" kapais.

Gergždelių dv., Kuršėnų vls. 1837 m. iš akmenų sudėtame rūselyje buvo rasti sulenkti žmogaus griaučiai. Toks laidojimas laikomas ankstyvesnės bronzos gadynės laidojimu. Kasinėjimus darė pranc. mokslininkas *Dubois de Montepereaux.* Taip pat yra ir piliakalnis, vad. Silvestro kalnu.

Gilvyčių palivarko, Kuršėnų vls., laukuose yra piliakalnis, kur rasta bronzinė romėnų kultūros fibula. *T. Daugirdas* ties Gilvyčiais kasinėjo neaukštus, prie pamato akmenimis apdėtus VI-VII šimt. Raginėnų kultūros pilkapius; piliakalnyje rasta bronzinė romėnų kultūros fibula.

Ginkūnų dv., Šiaulių vls., išariama žmonių kaulų.

Girnikų k., Kurtavėnų vls., yra aukštas gražioje vietoje Girnikų kalnas, žmonių padavimu supiltas milžino Anculio.

Graužių k., Radviliškio vls., yra sudėta ratu akmenų, vad. milžinkapiais. Ties jais stulpo pavidalo akmuo, kurį žmonės laiko suakmenėjusiu žmogumi.

Gubernijos dv., prie Šiaulių, galulaukėje yra ilga kūlgrinda, vadinama „švedkeliu".

Gurkių k., Joniškio vls., yra 55 × 26 žingsnių ploto piliakalnis.

Guostagalių k., Linkuvos vls., yra piliakalnis, vadinamas Pruskalniu; laukuose rasta geležinių šarvų, ginklų ir įvairių bronzinių pagražinimų.

Guravos k., Užvenčio vls., išariama žmonių kaulų.

Jagminiškių k., Kurtuvėnų vls., pilkapiuose rasta VI-VIII a. Raginėnų kultūros padarų.

Janulaičių k., Kurtuvėnų vls., yra 22 m ilgio ir 101 žingsnio aplinkio piliakalnis; netoli jo akmuo su šv. Pauliaus pėda.

Jauneikių k., Joniškio vls., yra kapinių laukas, kuriame randama senovinių bronzos ir geležies padarų.

Judikių k., Vaiguvos vls., akmens gadynės sodybos liekanos ir senkapis.

Jurgaičių k., Meškuičių vls., prie Kulpės up. piliakalnis, vadinamas *Šventkalniu* 36 km ilgio ir 18 m. pločio su daugybe kryžių [paskutiniu metu daugiausia žinomas jau *Kryžių kalno* vardu].

Juškaičių k., Kurtuvėnų vls., piliakalnis 50 × 20 žingsnių dydžio.

Kalviškių dv., Kuršėnų vls., rasta bronzos ietis.

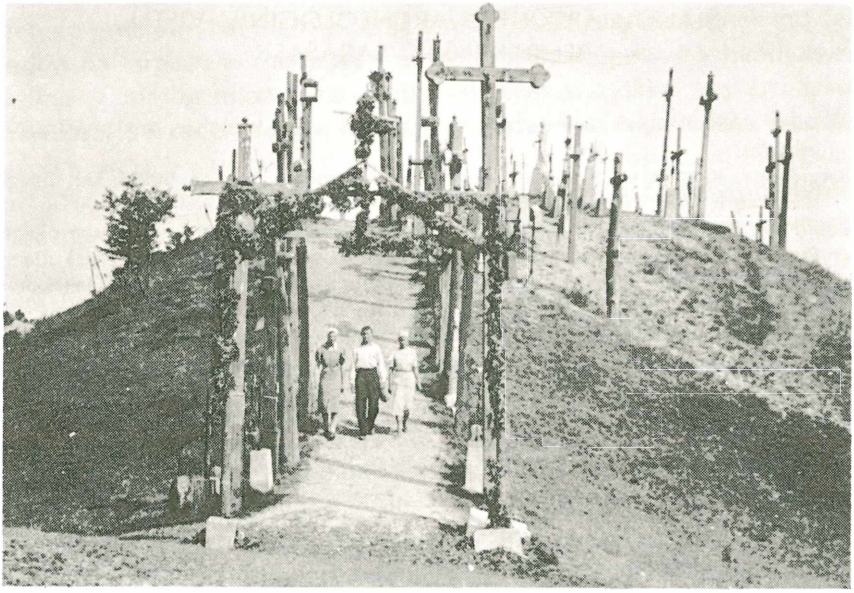

Jurgaičių Kryžių kalnas

Karašėlių ir *Kareiviškių* k., Pakruojaus vls., randama žmonių kaulų, greta jų juodų molinių indų šukių, akmens kirvukų.

Karpiškių dv., Klovainių vls., buvusius pilkapius kasinėjo prancūzas *Dubois de Montepereaux;* jų vietoje randama žmonių kaulų ir senovinių padarų.

Kilonių k., Vaiguvos vls., yra *Papilalės* kalnas.

Klovainių vls. dvaro lauke iškasama senovės liekanų.

Kriklių k., Kuršėnų vls., ant kalno Ditmano žemėje randama plytgalių. Pasakojama, kad buvęs miestas.

Kudinų k., Šiaulėnų vls., yra piliakalnis, vad. *Šaulkalniu.*

Kuršėnų mstl., į žiemių vakarus nuo Kuršėnų, Ventos vingyje yra Milžinkapis, o Kuršėnų apl. yra daug pilkapių. *L. Jucevičius* 1836 m. kasinėjo ir pilkapiuose rasta viename — lavonas, o prie jo akmeninis kirvukas iš serpentino akmens, kitame — ant lavono griaučių kaklo, užmautos kelios geležine grandimi sukabintos kaukolės. Taip pat dvar. Burbos lauke ties Žaiginio upeliu yra nedegintų lavonų laidojimo milžinkapis.

Kuršių k., Užvenčio vls., ant Beržynkalnio yra mūro griuvėsių; randama žmonių kaulų ir įvairių senovės liekanų.

Kutiškių k., Radviliškio vls., yra akmuo su iškaltu dubeniu.

Likšelių k., Užvenčio vls., yra akmens sodybos liekanų.

Linkuvos mstl. kasant Rojakalnyje žvyrą randama žmonių kaulų ir bronzinių papuošalų.

Luponių k., Gruzdžių vls., prie vieškelio yra apvalus, akmenimis apdėtas piliakalnis, vad. *Perkūno* kalnu, o greta jo labai didelis granito akmuo, apie kurį pasakojama daug padavimų.

Mašnių k., Linkuvos vls., kasant žvyrą, randama žmonių kaulų, kalavijų, pasagų ir kitų senobinių padarų.

Mažuolių k., Šiaulėnų vls., lauke yra akmenimis apdėta kalvelė, vad. Milžinkapiu.

Meškučių k., Pašvitinio vls., rasta bronzinė fibula.

Moteržiškių palivarke, Žagarės vls., lauke yra 300 sieksnių ilgio ir 3 sieksnių aukščio pylimas, kur iškasama žmonių kaulų ir senobinių padarų.

Noreikonių k., Pakruojaus vls., piliakalnis ir ties Noreikonių k. yra daug akmenimis apdėtų pilkapių, o laukuose dažnai randama žmonių kaulų, drauge su molinių puodų šukėmis ir senovės padarais.

Pagirgždutės k., Vaiguvos vls. Ant Girgždutos kalno yra 180 m ilgio ir 70 m pločio piliakalnis, pietiniame kalno šlaite randama senovės geležinių ginklų.

Paklebakių [Paklibakių] k., Šaukėnų vls., yra senkapis ir akmens sodybos liekanų.

Pakruojus. Ties Pakruojumi yra piliakalnis ir XIV-XVI a. lietuvių kultūros senkapis.

Paliečių k., Pakruojaus vls., yra piliakalnis ir senkapis.

Pamūšio k., Linkuvos vls., rasta senovinių šarvų.

Panūdžių k., Šaukėnų vls. Ties Nūdos [Nedžio] ežeru miške yra milžinkapis ir *Didysis* akmuo, apie kurį yra daug padavimų.

Papilė matl. ir vls. Ties Papile yra du piliakalniu. Vienas ties miesteliu, ant jo dabar kapinės, o kitas — deš. Ventos krante, kuris vad. *Pašalpos* kalnu. Taip pat dar senkapis, kur randama bronzinių pagražinimų; rastas ir akmens kirvukas.

Pašvitinio mstl. Bažnyčios sienoje įmūrytas akmuo su dubeniu 15 cm skersmens ir 10 cm gylio.

Pažemio dv., Žeimelio vls., yra milžinkapis.

Pelaniškių k., Pašvitinio vls., yra apvalus piliakalnis.

Piliakalnio k., Kuršėnų vls., yra piliakalnis.

Polonių k., Užvenčio vls., yra pilkapių.

Preičiūnų k., Pakruojaus vls., yra piliakalnis.

Puikiškių k., Šaukėnų vls., yra Varnopelkės piliakalnis.

Razgių k., Šiaulių vls., yra Alkos kalnas.

Raudėnų mstl. ir vls. Prie Tryškių vieškelio yra akmenimis apdėtų milžinkapių, kuriuose randama bronzinių padarų.

Rekščių k., Papilės vls., yra piliakalnis.

Ringuvėnų k., Kuršėnų vls., rasta bronzos gadynės polstobų [kotinių durklų] ir ietičių. Taip pat yra XVI šimtm. kultūros senkapis, kur iškasta daug daiktų.

Ruponių k., Linkuvos vls., yra akmenimis apdėtas piliakalnis.

Segutonių k., Pakruojaus vls., yra senkapis.

Senelių k., Kuršėnų vls., piliakalnis.

Sereikių k., Lygumų vls., senkapis.

Sidarų k., Šiaulėnų vls., yra kapmilžių, kuriuose iškasama bronzinių padarų.

Spakainasties dv., Šaukėnų vls., Paventyje yra piliakalnis.

Šaukėnų mstl. ir vls. Pakelyje iš Šaukėnų į Paklibakių k., Deveikio lauke yra senkapis. Taip pat rasta akmeninių padarų.

Šiaulaičių k., Šiaulėnų vls., yra 3 akmenimis apdėtos kalvelės, vadinamos kapmilžiais.

Šiaulėnų mstl. ir vls. Prie Šiaulėnų yra piliakalnis.

Šiauliai. Už ežero, prie Žuvininkų k., yra apvalus, pylimu apsuptas piliakalnis, vad. *Salduvės* kalnu. Šiaulių aplinkėje aptikta akmens gadynės kapas, rasta Romos monetų.

Šilėnų k., Šaukėnų vls., akmens pylimas 250 sieksnių ilgio.

Šilo-Pavėžupio dv., Šaukėnų vls., miške piliakalnis — Gaidžiupilė.

Šiupilių k., Grūzdžių vls., piliakalnis.

Šniūraičių k., Radviliškio vls., prie Ragūnos up. yra pilkapių.

Šukionių k., Stačiūnų vls., senkapis.

Šunikių k., Užvenčio vls., yra Sudkalniu vad. piliakalnis.

Tilvydiškių k., Šaukėnų vls., XV-XVI a. lietuvių kultūros senkapis.

Tolišių k., Vaiguvos vls., degintų lavonų laidojimo senkapis.

Tryškių mstl. ir vls. Prie Virvytės upės yra milžinkapis, o Tryškių ganykloje yra akmenų su velnio pėdomis.

Ūsių k., Tryškių vls., senkapis.

Užgončių k., Šaukėnų vls., prie Ventos yra akmens gadynės sodybos liekanų; rasta akmens kirvukas.

Užventis, ten yra senkapis.
Vaiguva mstl. ir vls. yra piliakalnis; rasta Romos imperatoriaus Faustino monetų.
Vainagių k., Kurtavėnų vls., yra piliakalnis.
Visdergių palivarke, Kuršėnų vls., kasinėta VI-VIII a. Raginėnų kultūros pilkapiai.
Žadžiūnų k., Šiaulių vls., yra švedkapis.
Žagarė vls. ir mstl. yra *Žvelgotės* [Žvelgaičio] piliakalnis; kartais juo laikomas ir *Raktuvės* kalnas.
Žeimelis mstl. ir vls. randama žmonių kaulų, prie jų senovinių bronzinių ir geležinių padarų, o Bukelio lauke yra kaž kokių trobesių liekanų; prie Žeimelio dv. yra senkapis.
Žiūronų k., Radviliškio vls., R. Galkio lauke yra kapmilžiais vadinamas senkapis.

IŠNAŠOS, LITERATŪRA IR PASTABOS

1 Netoli Šiaulių yra *Salduvės* kalnas. Manoma kad senovėje čia buvusi kryžiuočių ar lietuvių statyta medinė tvirtovė, bet ligšiol tat nepatikrinta. Žmonės pasakoja apie šį kalną tokią legendą. Gyvenęs mieste vienas burmistras, vardu Saldus. Jis turėjęs labai gražią dukterį. Dukteriai pasipiršęs vienas jaunikaitis. Vieną gražią vasaros dieną, vaikščiodami juodu po kalną, pirm laiko pradėję gyventi moterystės gyvenimą. Staiga juos užklupusi audra su perkūnu ir smarkiai juos apdaužiusi. Nuo to laiko žmonės ir pradėję vadinti šį kalną *Salduvės* kalnu.[1936 m., minint *Saulės 1236 m. kautynes,* buvo susietos su Šiaulių apylinkėmis ir apie jas paskelbė gerų darbų: Z. Ivinskis, Ig. Jonynas, K. Paunsknis, S. Sužiedėlis ir kt. Žr. Z. Ivinskis, „Saulės-Šiaulių kautynės", *LE,* XXVII, 1962, p. 11-13 (su gausia literatūros nuoroda); t.p., „Saulė-Šiauliai, Battle of (1236)", *EL,* V, 1976, p. 73-74.].
2 A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache,* Petersburg, 1892, p. 118 ir kt.
3 Sprogis, *Geografičeski slovar drevnei Žomoitskoj zemli,* VI Vilna, 1888, p. 327.
4 Rašydamas apie Šiaulių ekonomiją beveik išimtinai naudojaus vienintėle archyvine medžiaga, paskelbta *Mūsų senovėje,* p. 800-865; Ekonomijos archyvas Didžiojo karo metu sudegė.
5 [Dabar mūsų istorikų raštuos dažnai vadinamas Žygimantu Senuoju arba Zigmantu Senuoju. Panašiai rašomas ir Žygimantas Augustas].
6 Apie Šiaulių ekonomiją 1549 m. nustatytas taisykles žr. *Mūsų Senovė* p. 837-852: „Ustawa na wszystką włość Ekonomii Szawelskiej".
7 *Volumina Legum,* IV, fol. 798.
8 1682 m. rugpiūčio mėn. 24 d. įvyko Šiaulių ekonomijos vaitų susirinkimas (vaitų buvo 8). Į tą susirinkimą neatvyko keletas vaitų, bet kadangi vaitų susirinkimai buvo nustatyti ekonomijos įstatymų Šv. Baltramiejaus dieną, tai nedrausmingus vaitus nutarė *nubausti* pinigų bauda, po 20 lietuviškų kapų, o pinigus atiduoti Šiaulių bažnyčiai pataisyti ir miesto laikrodžiui.
9 *Mūsų Senovė,* p. 859-865.
10 Įdomi net ši smulkmena, minima ordinacijos pradžioje: „Kadangi paskutiniaisiais metais, — rašo Zaluskis savo ordinacijos pradžioje, — atsirado tokių žmonių, kurie net *poterių nemoka,* todėl vaitams pavesta perspėti ūkininkus, kad su savo namiškiais katalikiškai gyventų, eitų išpažinties nors vieną kartą per metus, o apie neatlikusius velykinės, pranešti ne tik bažnyčiai, bet ir valdybai".
11 *Lietuvių Tauta,* II:1, 1911, p. 129-130. Lietuviško dokumento antraštė ši: „Dnia 28 Julij 1780 ru. Ustanowienia Sąduw wieyskich y w miescie Szawlach z ordynacyą Processu".
12 Rusų valdžia šį seną Šiaulių miesto ženklą 1843 m. rugpiūčio mėn. 6 d. panaikino ir davė naują. Viršutinėje ženklo dalyje įdėtas Kauno gubernijos ženklas (1812 m. karui

su prancūzais paminėti paminklas, stovįs Nemuno ir Neries santakoje) ir apatinėje dalyje auksuotame dugne trys javų gubos (kiekviena guba iš trijų pėdų, be kepurių) — ženklas derlingo krašto. Dabar senas miesto ženklas vėl grąžintas.

13 Rašydamas šį skyrelį daugiausia naudojaus plačia ir turininga A. Janulaičio medžiaga „Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje", *Lietuvių Tauta,* I, 1907-1910, p. 469-494.

14 Ginkūnų dvaro ekonomas F. Kolankovskis rašo Stefankevičiui: „Mielas brolau! Patark mums kas daryti, bijome, kad neliktume be baltinių ir rūbų, kad mūsų taip neapiplėštų kaip Gitaruose. Žinai, kad turiu daug vaikų. Gal gali išrūpinti man pasą į Kuršą, tai ką iš rūbų ir baltinių išvežčiau, o visa kita tegul jau būtų namie Dievo žinioje. Jei ką gali, būk taip geras ir pranešk per tą patį žmogų, nes to prašo brolis ir tarnas Florjan Kolankowski. 1831 m. bal. 31 d. Ginkūnai".

15 Kiek vėliau tas pats Ginkūnų ekonomas Florjan Kolankowskis rašo Stefankevičiui į Šiaulius: „Mielas brolau! Iš Šubaičių atvykęs ūkininkas Grušas pasakojo man, kad šiandien anksti rytą sukilėliai užpuolė Kairius, ieškojo karabinų, bet neradę, paėmė su savim ekonomą Damelį ir jo kiemsargį. Gink Dieve, tas pat bus ir su manim! Ar negalėtum išrūpinti komandą į Ginkūnus. Aš pats padėčiau, užtikrinu, kad neapgausiu, galiu vaikus įkeisti. Pranešu apie tai brolis ir tarnas Kolankowski, 1831 m. gegužės 7 d. Ginkūnai.

Sakė, kad varą žmones grūdų vežti sukilėliams".

16 Vysk. M. Valančius, *Pastabos sau pačiam,* 1929, p. 30 ir 33.

17 *Karo archyvas,* p.144. [Neaišku iš kurio tomo, nes jis nenurodytas, o iki to meto jau buvo pasirodę V tomai. Galima manyti, kad iš III-jo tomo, 1926, kun. V. Steponaičio darbas „Medžiaga 1863-64 sukilimui Lietuvoje", bet jo šiuo metu negalima Ļuvo patikrinti.].

18 Žydų jau būta Šiauliuose Jogailaičių laikais, tačiau istor. dokumentai mini juos XVII amž. gale. 1701 m. bal. 30 d. karaliaus Jokūbo Liudviko duota jiems privilegijų ir leista statytis sinagoga. Žydų bendruomenės laidojimo knygose buvęs pažymėjimas, kad žydų buvę čia tik atskiros šeimynos; jose minimas žydas Vulfas *Nurokas,* kuris, būdamas geru naru, ištraukęs iš ežero paskandintą bevežant per ledą bažnyčios varpą. To paties Nuroko, kuris buvo užmuštas kely, sūnus įsteigė 1748 m. žydų kapines, gi 1749 m. pastatė sinagogą, kuri 1882 m. policijos buvo uždaryta ir, ją restauravus 1889 m., vėl atidaryta.

19 Kalba netaisyta.

20 Kalba netaisyta.

21 Miesto Valdyba evakuota 1915 m. balandžio 15 d. (sen. kalend.).

22 Šiaulių miesto savivaldybės istorijos medžiagai duodame iš miesto archyvo šių žinių apie Šiaulių burmistrus. 1803 m. dokumentuose yra parašai burmistrų Kazimiero Talato ir Vinco Pokorkinskio; 1830 m. — Liustiko, 1831 ir 1835 m. — Kalinauskio. 1865-67 m. buvo burmistru — Ant. Čepulevičius, 1867-73 m. — nėra žinių. 1873-65 m. — Aloizas Petkevičius, 1876-80 m. — Petras Leparskis, 1880-82 m. — Aleks. Godliauskis, 1882-90 m. — Sobesl. Savickis, 1890-1905 m. — Osvaldas Rimgaila, 1905-15 m. Julijonas Šalkauskis, 1915-16 m. — hauptmanas L. Pracht, 1916-1917 m. — leitn. A. Morsbach, 1917-18 m. — leitn. Heine, 1918-1919 m. — Kaz. Venclauskis, 1919-1920 m. — Juozas Orlauskis, 1920-22 m. — Ant. Mikševičius, 1922-25 m. — Kaz. Ubeika ir nuo 1925 m. — Jackus Sondeckis.

23 Prieš did. karą 1914 m. miesto savivaldybės sąmata siekė 66.042 rub. pajamų ir 57.246 rubl. išlaidų.

24 Žinios iš *Lietuvos Statistikos Metraščio.*

25 *Opisanie rukopisnago otdelenija Vilenskoj publičnoj biblioteki,* Vypusk tretij, Vilna, 1898, p. 138-141.

26 Grynai dėl techniškų kliūčių negalėjome čion įdėti privilegijos originalo kalba, todėl ištisą lietuvišką vertimą įdėjom į tekstą. Žiūr. p. 17-21. *Metr. Red.* Žr. 246-249 p.

27 Sąrašas sudarytas naudojantis P. Tarasenkos *Lietuvos archeologijos medžiaga.*

Ligšiol Šiaulių miesto istorijos, lietuviškai rašytos dar neturime. Medžiaga šio miesto istorijai yra labai išmėtyta įvairiuose leidiniuose. Miesto archyvas dar tebėra Vilniuje, o Šiaulių ekonomijos archyvas, kurį yra daugiausia tyręs prof. A. Janulaitis, karo metu sunaikintas. Todėl šiems miesto istoriniams bruožams teko naudotis įvairiais šaltiniais, kuriuos čia sužymiu, ir vienintėliais turtingais archyviniais darbais prof. A. Janulaičio ir Maurikio Griškos-Hryszkiewiez'iaus. Šis mano darbelis nėra pilnas. Man teko sunaudoti ir šiaip taip sistematizuoti daugiausia jau skelbta medžiaga įvairiuose leidiniuose.

Taigi, rašydamas Šiaulių miesto istorinius bruožus, naudojaus šia medžiaga:

1. *Słównik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowianskich,* XI, Warszawa, 1890, p. 811-812.
2. *Pamiatnaja knižka na 1903 god* „Gorod Šavli".
3. *Mūsų Senovė* (žurnalas) „Apie Šiaulių Ekonomiją", J. Tumo redaguotas straipsnis, p. 809-865.
4. *Volumina Legum,* II-V, (atskiri Varšuvos seimo nutarimai, liečią Šiaulių ekonomiją)
5. *Žemajtiu Wiskupiste* aprasze K. Motiejus Wolonczewskis, dalis I. Wilniuj, 1848, psl. 69 ir 318.
6. *Wspomnienia Zmudzi* przez A. Jucewicza, Wilna, 1842. (maža medžiagos).
7. *Lietuvių Tauta,* L. Mokslo Draugijos raštai, knyga II, dalis I. A. Janulaitis „Sodžiaus teismas ir jo organizacija Šiaulių Ekonomijoj XVIII amž." (vienintelis atsišaukimas lietuvių kalba, p. 129-131).
8. *Lietuvių Tauta,* knyga I, 1907-1910 m. A. Janulaitis „Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje. (Iš Šiaulių Ekonomijos Archyvo)", p. 469-494.
9. „Ujezdy gorod Savli", *Materijaly dlia geografii i statistiki Rossii. Kovenskaja gubernija.* Sostavil A. Afanasjev, Spbr., 1861. p. 669-672.
10. Sprogis, *Geografičeski slovar drevnej Žomojtskoj zemli,* VI, Vilna, 1888.
11. M. Valančius, *Pastabos pačiam sau,* 1929, p. 30 ir 33.
12. Šiaulių miesto archyvas.
13. Apskrities valdybos archyvas.
14. *Karo Archyvas* (žurnalas) ir kt.
15. *Opisanie rukopisn. otdelen. Vilenskoj publičnoj biblioteki.* Vypusk III., Vilna, 1898.
16. A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lett. Sprache,* Petersburg, 1892.

* * *

Šiaulių miestas ir jo istorija pirmaisiais apmatais „Iš Šiaulių miesto istorijos" buvo spausdinta *Savivaldybėje* 2-5, 7 ir 9, 1929, p. 6-14, 9-17, 6-13, 11-19, 3-9 ir 8-13; pasirašyta — *J. Puzinas.* Darbą naujai pertvarkius, papildžius ir su įvairiais priedais buvo naujai išspausdinta priedu prie *Šiaulių Metraščio* ir dar atskirai, 80 psl., tačiau leidėjai nebejdėjo, kaip pažymi 76 p. išnašoje, 1791 XI 9 Stanislovo Augusto duotosios Šiaulių miestui privilegijos originalo. Perspausdinamas iš *Šiaulių Metraščio 1930 metams* priedo, ištaisant tik rašybos ir aiškias spaudos klaidas, k.a. „1610 ir 1711 metais . . . maras sunaikino 58 kaimus" (15 p. priede) į „1710 ir 1711 . . ." kaip buvo teisingai *Savivaldybėje,* 3, 1929, p. 11. Bet visai netaisyta lenkiškųjų dokumentų rašyba, palikta ji tokia pat, kokia buvo leidinyje, nors aišku, kad dėl raidymo stokos nežymėtos ó, -ów ir t.t.; neturint tikslaus originalo nuorašo, sudėlioti tiek ó ar ištaisyti kitas rašybos nelygybes, būtų neįmanoma, nes ano meto lenkų rašyba ir tebebuvo nenuosekli. Šis ir eilė kitų spausdintų darbų J. Puzinui buvo lemtingas, sudominęs autoriaus darbštumu ir pan., ir buvo jam paties prez. A. Smetonos pasiūlyta stipendija proistorės studijoms.

UKMERGĖ AR VILKMERGĖ?

Lietuvos vietų vardai — nelaimingiausias viso pasaulio „sutvėrimas", sako velionis Kazimieras Būga. Taisė juos lenkų, taisė juos rusų ir vokiečių vyriausybės, šiandie tebetaiso ir mūsų pačių vyriausybė. Lenkui nepatiko mūsų Plokščiai, Naumiestis ir Virbalius, jis perdirbo juos į Blogoslawienstwo, Wladyslawów ir Wierzbolów. Rusas nepamėgęs mūsų Vaškų, Kvėdarnos, Deltuvos, Zarasų ir Mažeikių, ištaisė juos į Konstantinovo (tuo patim vardu tris pirmuosius miestelius), Novoaleksandrovsk ir Muravjov. Vokiečiai Klaipėdą, Katyčius, ir Pakalnę, pavadino Memel, Coadjuthen, Niederung . . . Taip pat ir mūsų vyriausybė (ypač Žemės reformos valdyba) yra padariusi kiek netikslumų šioje srityje. Šį kartą man rūpi pakalbėti apie Vilkmergę, savo gimtojo krašto miestą.

Šito apskrities miesto vardas raštuose ir šiaip žmonių kalboje yra labai nevienodai rašomas, tariamas: vieni rašo *Ukmergė, Ūkmergė, Vilkamergė* ir *Vilkmergė,* kiti taria net *Jukmergė, Jokmergė,* ir *Aukmergė.* Kuris gi čia pavadinimas būtų tikresnis ir tinkamesnis vartoti?

Pradėsiu nuo Ukmergės. *Ukmergė* etimologiškai neišaiškinama, nes šaknies *uk* — kalboje nėra. Aiškinimas, kad *uk* yra gilios senovės atbalsis, kada lietuvių kalba buvo artimos giminės su sanskrito kalba, kurioje *vilkas* buvo ištariamas kaip *vūk,* ir senųjų indų kaip *vrkas,* yra mažos filologiškos vertės. Juk *Ukmerge* žmonės šį miestą pradėjo vadinti ne labai senai, o visuose senovės raštuose ir dokumentuose, kaip vėliau pamatysime, *uk-* šaknies nėra, visur tik *vilk-.*

Ūkmergės (ū ilgosios) kilmę kai kas aiškina „ūkio merga", bet šis aiškinimas taip pat abejotinas. Padavimas sako, kad apie dabartinę Vilkmergę buvę daug vilkų, vilkas sudraskęs mergą ir todėl ši vieta gavusi *Vilk(a)mergės* vardą. Ar šis padavimas tikras, sunku ką nors tikra pasakyti.

Kiti pavadinimai, kaip *Jokmergė, Jukmergė,* yra tik iš kai kurių tarmių (Truskavà, Pagiriai . . .).

Vilkmergės miestas yra labai senas. Kažin kokioje lenkiškoje enciklopedijoje, dabar jau nebeprisimenu, buvau radęs mažą žiupsnelį Vilkmergės miesto istorijos žinių, kur įsikūrimo metai minimi 1025.XIV amž. kronikos rodo, kad Vilkmergės būta jau pilies miesto. Čia

Vilkmergės miesto istorijos nenagrinėsiu, tik paliesiu ją tiek, kiek šio miesto vardui aiškinti reikės. Dabar duosiu pluoštą žinių iš įvairių kronikų ir dokumentų.

Hermanni de Wartberge *Chronicon Livoniae* 1333 m. mini Ordino žygį į Vilkmergę: „Anno 1333 idem magister fuit ante *Vilkenberge*". Čia *Vilkenberge* yra germanizuota forma *Vilkmergės,* nes ir Johann von Posilge 1384 ir 1391 metais Vilkmergę vadina *Wilkinberg* ir *Wilkenberg.* Toliau toje pačioje Livonijos kronikoje rašoma, kad 1365 m. rugsėjo mėn. 15 d. Kęstutis, Lietuvos kunigaikštis, atsisakęs nuo pagonių tikėjimo su 15 raitelių traukęs į Karaliaučiaus pilį ir apsikrikštijęs gavo Henriko vardą. Vokiečiai daug jam dovanų davę, bet jis vėl atsisakęs nuo krikščionių tikėjimo, todėl Ordino kariuomenė ėjo palei Vilniaus ir Vilkmergės pilis (. . . castrum *Vilnee* et *Vilkenberg* . . .), visa naikino. Tuo pačiu metu Kernavės ir Maišiagalos (. . . castrum Kiernow et Meisegale . . .) pilis sudegino.

Vygando Marburgiečio kronikos priede *Die littauischen Wegeberichte,* Vilkmergės vardas visai aiškiai minimas. Karaliaučiaus archyve, drauge su visais kitais Ordino dokumentais, yra kalbamasai priedas. „Die littauischen Wegeberichte" buvo sudaryti vokiečių Ordino ir Švidrigailos, kuris nuo 1401 iki 1404 m. buvo Ordino sąjungininkas prieš Vytautą. Vietų vardai buvo užrašomi vietos žmonių nurodymais. Todėl pravartu paminėti keletą ištraukų. „. . . so czuet man noch j. mile vort an dy *Swintoppe* (=Šventoji upė) uff, do trifft man abir eynen vort, der ist ken dem lande *Dewilto* (=Deltuva, 6 klm. nuo Vilkmergės); wil man abir den vort nicht, so czüt man abir an der Swintappe uft j. mile, do trifft man eynen vort ken Busekindorfe (=gal Buzai, 3 klm. nuo Vilkmergės?); von dem vorte liet. *Wilkemerge* das hus uff dys siet der Swintoppe j. vierteil weges hert uff der Swintoppe". Kitur pažymėtas žiemos kelias į Vilkmergę: „. . . von *Gelwin* (=Gelvonys) czu Sirputtindorfe uff der Swintoppe iji mile; von Lannen ist j. mile czu *Wilkamergen* czum huse; von *Wilkemerge* czu Dewilto j. mile, von Dewilto czu Weppre (=Vepriai) j. mile . . ."

Dabar pateikiu dar keletą ištraukų iš rusų ir lenkų dokumentų bei kronikų. *Lietuvos metrikos* I tome, tarp kitų įvairių dokumentų, yra žemės tvirtinimo dokumentas iš 1455 m. kovo mėn. 28 d. Čia Vilkmergės vardas šiaip užrašytas: „U *Vilkomiri* Radivil sam svoeju dobroju voleju postupil svoji zemli pani Kezgajlovoj . . ." (54 p.). Kitur parašyta: „U Vilkomirskoj volosti . . . U Vilkomiri . . ."

Italas Aleksandras Gwagninus (1538-1614), kuris lenkų kariuomenėje tarnaudamas aukštas vietas turėjo, didokus veikalus, ypač apie Lenkijos ir Lietuvos istoriją bei geografiją, parašė. Čia duosiu iš jo

Ukmergė

kronikos *(Kronika ziemie Litewskiey,* w Krokowie 1611) porą ištraukų. 1391 m. kryžiuočiai kariavo apie Vilnių su lietuviais ir „wracaiąc sie *Wilkomir* y Nowogrod opanowali, lud na nich wysiekszy, oba zamki spalili" (35 p.). Kiek toliau yra trumpas Vilkmergės aprašymas: „*Wilkomir* Miasteszko drewniane nad Swiętą rzekę leży, dwor wnim iest sądowy kedy sie sądy szlacheskie odprawuią Zamek na gorze wysokiey byl, ale go krzyżacy Pruscy, iakosmy piervey pisali, spalili: teras na tey gorze czlachta z dekretu sądowego siedzenie, namioty tam rozbijaiąc, odpravuie".

Dar viena ištrauka iš *Kronika Macieia Stryikowskiego* II, 1766 m. Warszawa. Stryjkowski's rašo, kad Dorsprungus Julianus, Palemono kilmės, herbo Kitaurų, ėjęs su savo žmonėmis palei Šventosios upę ir pastatęs pilis: vieną žemiau, kitą aukščiau, kurią „Wilkomirią nezwal, a zkądby to imię y nazwisko uroslo, niemasz pewney wiadomosci. Tenže Julianus Dorsprungus z Herbu Kitaurusa: niedaleko od *Vilkomiriey* Dziewoltow, iakoby rzekl, Bože przebyvanie, zołożyl, y pisal sie Dziewaltowskim Xiążęciem, a panuciąc w *Wilkomiriey,* zgruntowal osady swoie aż po Wilią Rzekę, y Dzwinne brzegi". (85 p.).

Iš šių ištraukų matome, kad senovės raštuose *Ukmergės* niekur nesutinkame: vienur užrašyta *Die littauischen Wegeberichte,* kaip jau minėjau pačių vietos žmonių nurodymais, tikruoju senu vardu *Wilkamerge* arba *Wilkemerge;* kitur vokiečių germanizuotas *Vilkenberge, Wilkinberg;* dar kitur rusų ar lenkų vadinamas *Wilkomir, Wilkomierz, Wilkomiria* . . . Bet visur lieka pirmoji šaknis *vilk-* neliesta,

tik antroji šaknis iškraipyta. Patys vilkmergiečiai visai nesenai pradėjo vadinti šį miestą *Ukmerge*. Kiek man teko klausinėti aplinkinių valsčių žmones — visi sakė, kad *seniau* buvo tik *Vilkmergė*, o ne Ukmergė. Senų aplinkinių žmonių liudijimu Ukmergė atsirado prieš karą. Kai kurie žmonės (iš senųjų tarpo) pasakoja, kad lietuviai pabijojo rusiško Vilkomiro ir, norėdami atsikratyti rusų dvasia, pradėjo Vilkmergę vadinti Ukmerge. Nežinau kiek šis faktas tikras.

Be to, Terminologijos komisija, kur dirbo žymiausi mūsų kalbininkai, nustatė šios vietos seną vardą Vilk(a)mergę. Man rodos, kad mums nereikėtų baidytis žodžio *vilk-*. Juk Didžiojoje Lietuvoje (be Prūsų ir Klaipėdos krašto) tokių sudurtinių vietovardžių, tik kaimų, vienk. ir dvarų, yra 89. Štai keletas: Vilkabaliai, Vilkablauzdos, Vilkabrukiai, Vilkagiris, Vilkalnis, Vilkakiai, Vilkakumpis, Vilkaluokos, Vilkanastrai, Vilkaristis, Vilkatėnai, Vilkošnis, Vilkupis ir t.t.

Baigdamas šį straipsnį štai ką noriu pasakyti:

1) miestų vardus geriausiai gali nustatyti tų apylinkių žmonės, kurie iš sena vadina kurią nors vietą senu vardu;

2) Vilkmergės apylinkiniai žmonės iš senovės vadina šią vietą senu vardu *Vilkmerge*, o ne naujadaru Ukmerge;

3) tą patį liudija seni istorijos raštai, dokumentai, kronikos. Todėl nieko nelaukdami grąžinkime šiam senam Lietuvos miestui ir seną jo vardą *Vilkmergę*.

* * *

Perspausdinamas iš *Savivaldybės*, 4 (59), 1928, p. 10-13, pasirašytas — J. Puzinas. Straipsnio rašyba išlyginta ir ištaisyta šios aiškios vietovardžių klaidos: *Traskava* į *Truskava*, *Vilkanasrtai* į *Vilkanastrai*, taip pat *Posilje* į *Posilge*, o *ordenas* visur taisyta į *ordinas*.

II

KULTŪROS ISTORIJA

BALTŲ KRAŠTAI ARABŲ RAŠTO ŠALTINIUOSE

ISTORIJOS PRIEANGYJE

Baltai, prie kurių priklauso lietuviai, latviai ir išnykę prūsai, gana vėlai pateko istorijos šviesos. Priežasčių, reikia manyti, būta įvairių. Nemažos reikšmės, be abejo, turėjo baltų kraštų nuošalumas nuo žymesnių kultūrinių centrų ir svarbesnių prekybinių kelių. Baltų žemės nepasižymėjo ypatingais gamtos turtais, kurie būtų vilioję lobių ieškotojus ir pirklius. Tik gintaras jau labai seniai, ypačiai Romos imperijos klestėjimo metu, buvo atkreipęs net tolimų, prabangos ieškančių tautų dėmesį. Baltų upės, išskyrus pasienines — Vyslą ir Dauguvą — taip pat turėjo svarbesnio vaidmens prekyboje ir susisiekime. Didieji tautų kraustymaisi ir visokios Europoje vykusios politinės audros praūžė pro šalį, tepaliesdamos kai kuriuos baltų gyvenamuosius pakraščius.

Šios ir kitos išorinės bei vidinės priežastys ne vienu šimtu metų prailgino proistorinę baltų kilčių ir tautų buitį. Kai kitos tautos jau gana seniai žengė istorijos nušviestu keliu, baltų praeitis dar tebebuvo apgaubta proistorine paslaptimi. Tiesa, jau ankstokai vienur kitur švysteli istorijos spindulys, bet jis dar neįstengia nušviesti proistorinės praeities. Tos pirmosios istorinės žinios, užrašytos svetimųjų, tėra nuotrupinio pobūdžio, trumpos, menkos, labai dažnai netikslios ir net nepatikimos. Rašė apie baltus ar jų atskiras kiltis graikai, romėnai ir germanai.[1] Rašė vėliau ir slavai su vokiečiais. Nebuvo visai svetimi Baltijos pajūrio kraštai ir arabų mokslo žmonėms, kurie geografinių darbų srityje viduramžiuose stovėjo pirmoje eilėje. Šitame straipsnelyje paminėsiu porą svarbesnių arabiškų šaltinių.

IBRAHIMAS IBN JAKŪBAS

Vienas pačių pirmųjų autorių, rašiusių arabiškai apie prūsus, buvo *Ibrahimas ibn Jakūbas* (Ibrahim ibn Jakūb, t.y. Abraomas, Jokūbo sūnus). Apie jo gyvenimą nedaug teturima žinių.[2] Manoma, kad jis yra buvęs Ispanijos žydas, kilęs iš Tortosos miesto, šiaurės rytinėje Ispanijoje. Tiksliai nežinomos nei jo gimimo, nei mirimo datos.

Kowalskis išvedžioja, kad jis gimęs 912-913 m., miręs X a. gale. Ibrahimas ibn Jakūbas buvo gavęs gerą arabišką išsimokslinimą. Daugiausia jo domėtasi geografija ir etnografija, tačiau nebuvo jam svetimi ekonominiai ir religiniai atskirų tautų santykiai. Tai nėra buvęs paprastas pirklys, kaip kurių galvojama, bet plataus masto keliauninkas, mokslo žmogus ir puikus Europos geografijos bei etnografijos žinovas. Jis puikiai pažino ne tik Ispaniją, bet taip pat Prancūziją, Vokietiją ir net slavų kraštus. 966 m. jis buvo priimtas Romos imperatoriaus Otono I Magdeburge. Jo kelionės tikslas nėra žinomas, tačiau spėjama, kad jo lankymasis pas Otoną I buvęs pusiau oficialus, kad jis vykęs kartu su Kordobos kalifo pasiuntiniais arba kaip vertėjas arba kaip gydytojas (T. Kowalski, l.c., p. 45). Grįžęs iš kelionės, Ibrahimas ibn Jakūbas aprašė slavų kraštus. Tas jo aprašymas neilgas, bet labai vertingas. Ten duodama žinių apie slavų miestus, pilis, jų statybą, žmones, jų gyvenseną, papročius, prekybinius santykius ir kt. Tai labai didelės vertės medžiaga proistorikams, etnologams ir kalbininkams.

PRŪSAI IBRAHIMO IBN JAKŪBO ŽINIOMIS

Mus, žinoma, labiausiai domina ta jo reliacijos vieta, kur jis trumpai pamini slavų kaimynus *prūsus*. Štai ištisas teksto vertimas pagal T. Kowalskį.

„Su Mieškos (Meško) kraštu rytuose ribojasi rusai (Rūs), o šiaurėje — prūsai (Burūs). Prūsų (Burūs) sodybos yra prie Okeano. Jie turi atskirą kalbą ir nemoka savo kaimynų kalbų. Jie garsūs savo didvyriškumu. Kai juos užklumpa kuri nors kariuomenė, niekas jų nesitraukia, (nelaukia), kad prisijungtų jo draugas, bet kovoja nieko nežiūrėdamas, kapoja kalaviju iki žūdamas. Užpuldinėja juos rusai (Rūs) laivais iš vakarų".[3]

Žinutė apie prūsus, kaip matome, trumpa, bet vis dėlto gana vertinga. Pirmą kartą prūsų vardas (Bruzi) paminėtas antrojoje IX a. pusėje vadinamojo *Bavarų Geografo* rankraštyje, kur labai sausai ir trumpai aprašomi kraštai, esą į šiaurę nuo Dunojaus ir į rytus nuo frankų. Tačiau labiau į šiaurę nutolusių kraštų aprašymai yra labai mažos vertės. Bavarų Geografo žinutė apie prūsus yra miglota. Daug daugiau sužinosime apie juos iš Ibrahimo ibn Jakūbo. Pirmiausia čia, kad ir labai bendrais bruožais, nurodoma prūsų gyvenamoji vieta apie 966 metus. Prūsai gyvenę prie Okeano, t.y. Baltijos jūros. Pietuose (už Vyslos) prūsai ribojęsi su pirmojo istorinio Lenkų kunigaikščio Mieškos I (960-992 m.) žemėmis. Kiek sunkiau su Rūs tautybės nustatymu.

Pradžioje sakoma, kad Mieškos kaimynystėje rytuose gyveną „rusai" (Rūs), o teksto pabaigoje rašoma, kad „rusai" (Rūs) užpuldinėją prūsus laivais iš vakarų. Iš vakarų laivais atvykstą „Rūs", be abejonės, yra buvę danų norvegų *vikingai.* Jų visokeriopo pobūdžio žygiai į Prūsus, ypačiai į Sembą, yra paliudyti istorinių šaltinių ir patvirtinti paskutiniųjų archeologinių tyrinėjimų duomenimis. Senosios Danijos istorikas ir poetas *Saxo Grammaticus* (gimęs apie 1150 ir miręs 1206 m.) savo veikale *Gesta Danorum* (X knyga, V skyrius) pasakoja, kad Danų karaliaus Haraldo Mėlyndančio sūnus Hakonas X a. buvo užpuolęs ir nugalėjęs sembus. Danai, užėmę Sembą, iššudę vyrus ir moteris privertę tekėti už jų. Jie suardę namie sudarytąsias vedybas ir godžiai prisirišę prie kitataučių. Belaisvių meilė tiek pavergusi nugalėtųjų širdis, jog jie nebetroškę grįžti namo, labiau pamilę svetimą žemę, negu tėvynę, ir tapę artimesni svetimoms, negu savoms žmonoms.[4] Ir iš tiesų, dideliame vikingų kapinyne Viskiautuose (prie Kranto, netoli Kuršių marių) aptikta danų norvegų kilmės kapų, siekiančių laiką apie 800 metus. Vėlyvesnieji kapai liudija apie ryšius su vidurine Švedija, t.y. *variagais,* o vėliausieji kapai yra prūsiški.

Kas yra buvę tie *Rūs,* gyvenę Mieškos valstybės rytuose, sunkoka pasakyti: ar tai buvo rytiniai slavai rusai, ar Švedijos variagai „Rūs", kurie daugelio istorikų, vadinamųjų normanistų, yra laikomi Rusų valstybės įkūrėjais. Galimas dalykas, kad pastaroji prielaida yra tikra.[4]

Toliau Ibrahimas ibn Jakūbas pažymi, kad prūsai turį atskirą kalbą, ir ypatingai pabrėžiamas prūsų narsumas. Jie, esą, svetimos kariuomenės užpulti stoją kovon nelaukdami pagalbos iš savo draugų. Šis faktas aiškintinas tuo, kad Prūsuose tuo metu dar yra buvusi kiltinė santvarka, kad atskiros prūsų kiltys dar nebuvo susijungusios į didesnius organizacinius vienetus ir karo atveju veikė skyrium.

Ibrahimo ibn Jakūbo pranešimas apie prūsus dalimi pakartotas ir kito arabų šaltinio. *Magribis* (Ibn Said al — Magribi, miręs 1274 m.) rašo: „. . . jie yra tauta, neturinti inteligencijos, galingesni už rusus. Rusai gyvena į rytus ir pietus nuo jų. Knygose yra žinių, kad jų veidai yra kaip šunų. Tai yra vyriškumo įrodymas. Taip pat pasakojama, kad vienas iš jų stoja prieš visą kariuomenę ir kovoja pavieniui, kol užmušamas, o tai daro dėl neįbauginamumo ir drąsumo mirti".[5] Autorius, papildęs Ibrahimo ibn Jakūbo žinutę fantastiška prūsų išvaizda, pakartoja tą patį apie jų didvyriškumą. Magribis taip pat mini prūsų kaimynus rusus, kurie gyveną į rytus ir pietus nuo jų. Čia, be abejonės, jau kalbama apie tikruosius rusus, kurie nuo X a. pabaigos nuolat susidurdavo kovos lauke su karingais jotvingais.

Toliau Ibrahimas ibn Jakūbas jau nuklysta į pasakų šalį . . . Jis rašo: „Į vakarus nuo prūsų yra Moterų kraštas. Jis turi žemių ir belaisvių, o jos (moterys) tampa nėščios iš belaisvių. Jei kuri moteris pagimdo berniuką, užmuša jį. Jos jodinėja raitos, pačios dalyvauja kare ir pasižymi jėga bei drąsumu. Pasakojo Ibrahimas, Jokūbo sūnus Izraelitas: žinia apie tą kraštą yra tikra; apie tai man pasakojo Otonas (Hotto), Romos karalius. Į vakarus nuo to kašto gyvena kiltis, priklausanti slavams, vadinama veletais (Weltaba). Jie gyvena miškuose, priklausančiuose Mieškos sritims . . ."[6]

Tas „Moterų kraštas", Ibrahimo ibn Jakūbo tvirtinimu, buvęs į vakarus nuo prūsų, veletų kaimynystėje. Toliau už veletų (tarp žemutinės Vyslos ir Oderio), kaip matyti iš Baltijos pajūrio pakraščių aprašymo, buvęs obodritų kunigaikščio Nakono kraštas (į rytus nuo žemutinės Elbės), dar toliau gyvenę danų vikingai ir saksai. „Moterų krašto" aprašymas yra ne kas kita, kaip gerai žinomo graikų mito apie amazones pakartojimas. Norėdamas to „Moterų krašto" buvimo tikrumą sustiprinti, Ibrahimas ibn Jakūbas remiasi net Romos imperatoriaus Otono I, arba Otono Didžiojo (936-973 m.) autoritetu. Kaip žinia, ir graikų mitologijoje kalbama apie moterų, arba amazonių, valstybę, buvusią kažin kur Mažojoje Azijoje. Mitas taip pat mini ir narsias bei karingas moteris, kurios raitos kovojusios su savo priešais ir nekentusios vyrų. Tik kartą per metus jos užpuldavusios kaimyninius kraštus, paimdavusios į nelaisvę vyrus ir iš jų susilaukdavusios dukterų. Jei gimdavęs berniukas, jį nužudydavusios arba grąžindavusios buvusiems belaisviams tėvams.

Reikia manyti, kad graikų mitas apie amazones turėjo būti žinomas ir Ibrahimui ibn Jakūbui. Ta pasaka apie „Moterų kraštą" aptinkama ir vėlyvesniuose rašto šaltiniuose. XI a. istorikas ir geografas *Adomas Bremenietis* savo Hamburgo bažnyčių istorijoje (Gesta Hammaburgensis ecclesae pontificum, lib IV) taip pat rašo apie „Moterų kraštą" (terra feminarum), esantį į rytus nuo Švedijos. Žinios apie paslaptingąsias amazones, matyti, domino ir vėlyvesnių laikų arabų rašytojus. Amazonių salas, kaip pamatysime, mini Al-Idrisis, o arabų kosmografas *Kazvinis* (Kazwini, gimęs apie 1203 ir miręs 1283 m.) savo kosmografijoje „Tvėrimo stebuklai" dar labiau išplečia Ibrahimo ibn Jakūbo aprašymą. Jis rašo: „Moterų kraštas yra didelis kraštas ir didelio ploto vienoje Vakarinės jūros saloje. Pasakė tai — Turtūšis (tas pats Ibrahimas ibn Jakūbas): jo gyventojai yra moterys. Vyrai neturi joms jokios valdžios. Jos jodinėja raitos, pačios dalyvauja kare ir susidūrusios

pasižymi jėga ir drąsumu. Turi belaisvių, o kiekvienas belaisvis naktį ateina pas savo ponią ir palieka su ja per visą naktį, atsikelia pradedant švisti, išeina ir pasislepia vos dienai brėkštant. O jei kuri iš jų pagimdo berniuką, — vietoje užmuša jį, o jei gimsta vaikas moteriškosios lyties, — palieka jį gyvą. Pasakė tat — Turtūšis: moterų kraštas yra tikras dalykas, dėl to nėra jokios abejonės".[7]

Negana to. Stengtasi tą kraštą ir lokalizuoti. Vieni ieškojo to krašto tolimose šiaurės vakarinės Europos srityse, kiti lietuvių gyvenamuosiuose plotuose, dar kiti jotvingų krašte, Kurše ir net Suomijoje.[8] Tai, žinoma, visai bergždžias darbas ieškoti tokio krašto, kurio visai nėra buvę.

AL-IDRISIO „ROGERIO KNYGA"

Antras žymus geografas, plačiai aprašęs Baltijos pakraščių sritis, yra *Al-Idrisis* (Al-Idrisi). Jo darbas labai susijęs su Sicilijos karaliumi, normanu Rogeriu II (1097-1154 m.), todėl tenka kiek sustoti ties Idrisio geografijos atsiradimo istorija. Apie Idrisį daug rašyta, čia paminėsiu vieną kitą naujesnę studiją.[9] Rogeris, 1130 m. tapęs Sicilijos karaliumi, apjungė savo valdžion Siciliją, Kalabriją, Neapolį, Capuą ir šiaurinės Afrikos pakraščius. Rogeris buvo didelis mokslo mėgėjas ir mokslininkų globėjas. Palerma jo valdymo metu buvo tapusi svarbiausiu Europos kultūros centru. Jo dvare gyveno nemaža arabų ir bizantiečių mokslininkų. Pats Rogeris domėjosi įvairiomis mokslo šakomis, ypačiai geografija. Jis aiškiai jautė, kad tiek europiniuose, tiek arabiniuose geografijos veikaluose esama labai daug spragų ir netikslumų. Daug naujos medžiagos apie įvairius kraštus jis buvo gavęs iš savo jūrininkų, pirklių, pasiuntinių, agentų ir šiaip keliauninkų. Todėl jis ryžosi sudaryti naują tikslų pasaulio žemėlapį. Talkon pasikvietė Al-Idrisį (gimęs apie 1100 m. Ceutoje, miręs apie 1166 m. šiaurinėje Afrikoje). Idrisis jau buvo susipažinęs su Mažąja Azija, Ispanija, Prancūzija ir Britanija. Rogerio pakviestas, apie 1138 metus atvyko į Siciliją ir pradėjo tvarkyti geografinę medžiagą. 1154 m. dar prieš Rogerio mirtį, Idrisio darbas *Kitab Rugar,* t.y. „Rogerio knyga" buvo baigtas. Prie teksto buvo prijungta daug žemėlapių, kurių prototipu yra buvęs sidabrinis planisforinis maždaug 2 m skersmens ir 150 kg svorio žemėlapis. Deja, šis planisferinis žemėlapis buvo sunaikintas apie 1160 metus vidaus suiručių metu.

Po Rogerio II mirties Idrisis dar kurį laiką tebegyveno Sicilijoje, Rogerio įpėdinio Vilhelmo I (1154-1166 m.) dvare, kur apie 1161 metus buvo paruošęs dar didesnį geografinį darbą. To darbo teišliko trumpa santrauka ir atlasas, susidedąs iš 73 žemėlapių.

Idrisio „Rogerio knyga" yra išlikusi visa, žinomi net septyni rankraščiai. Knyga susideda iš 70 žemėlapių, vieno nedidelio formato bendro žemėlapio ir komentarų. Tekstas, atitinkamai pritaikytas žemėlapiams, yra platus ir apima 70 skyrių. Tekste aprašomas atitinkamas kraštas, išorinė gyventojų išvaizda, drabužiai, keliai, nurodomas atstumas tarp atskirų sričių vietovių ir kt. Tekstas vertingesnis už žemėlapius, nes čia duodama daugiau vietovardžių ir šiaip įvairių pastabų. „Septintojo klimato" skyriuje aprašomos Baltijos pajūrio sritys: Skandinavija, Pietų bei Rytų Pabaltijys ir šiaurinė Rusija. Deja, šis skyrius yra trumpiausias.[10]

BALTIJOS PAKRAŠČIAI IDRISIO ŽEMĖLAPYJE

Idrisio veikalo „Rogerio knyga", kaip minėta, išlikę net 7 rankraščiai, tačiau Baltijos sričių aprašymas aptinkamas tik keturiuose rankraščiuose, esančiuose Paryžiuje (du rankraščiai), Oxforde ir Petrapilyje. Jo didžiojo darbo, sudaryto apie 1161 metus, tekstai ir žemėlapiai, liečią Pabaltijo kraštus ir Skandinaviją, yra paskelbti.[11] Idrisis, kaip minėta, dalį vakarinės Europos kraštų buvo pats aplankęs, tačiau šiaurinės Europos ir Baltijos pakraščių tikriausiai nebuvo pasiekęs. Jis, sudarydamas savo žemėlapius, greičiausia, naudojosi specialiai išsiųstų žmonių pranešimais. Surinktosios žinios apie Baltijos pakraščius ir gretimines sritis sausažemyje yra labai trumpos, bet gana tikslios, atstumai tarp atskirų vietovių nurodomi apytikriai, tik, deja, žemėlapiuose esama neaiškumų ir netikslumų. Pietinių ir rytinių Baltijos pakraščių kontūrai netikslūs, atskirų kraštų teografinė padėtis žemėlapiuose supainiota. Pvz., Švedija — *(Z(u)wēda)* nukelta į pietinį Baltijos pakraštį, toliau į rytus eina Suomija, Estija ir *Magūs* kraštas (Lietuva su Latvija). Į pietus nuo Švedijos ir Suomijos guli Lenkija *(Bolūniya).* Lietuva, Latvija ir Estija žemėlapyje pažymėtos maždaug toje pačioje geografinėje padėtyje, kur ir dabar tie kraštai yra, tik išdėstyti *priešinga* kryptimi.

R. Ekblomas įrodinėja, jog toks sukeitimas įvykęs dėlto, kad pranešėjai keliavę jūra iš pietų vakarinio Baltijos kampo (maždaug nuo Schleswigo) išilgai Švedijos pakraštį iki pietų vakarinės Botnijos įlankos dalies, toliau pro pietinę Alando dalį į Suomiją, o iš ten pietų kryptimi palei Rytų Pabaltijo pakraščius. Pranešėjai, esą žymėję, ką pastebėję pakraščiuose, ir iš kitų surinkę žinių apie salas ir svarbesniąsias vietas sausažemyje. Jie visą laiką keliavę taip, kad jiems sausažemis gulėjęs iš kairės, bet pranešimų tvarkytojai įsivaizdavę, kad sausažemiai buvę dešinėje keliauninkų pusėje. Todėl ir susidariusi ta visa painiava

Baltijos jūros pakraštyje.[12] R. Ekblomas pabandė „apversti" atskirų kraštų pajūrio kontūrus ir tas iškarpas įdėjo į tas vietas, kur dabar tie kraštai yra. Ir iš tiesų, susidarė gana apytikris Švedijos, Lenkijos, *Rytų Pabaltijo* ir Suomijos pakraščių vaizdas (plg. apatinę žemėlapio dalį). Dėl atskirų kraštų geografinės padėties supainiojimo Idrisio žemėlapyje ir vietovardžių lokalizavimas anstyvesniems tyrinėtojams sudarė daug sunkumų. Ekblomas, atitinkamai „pertvarkęs" Baltijos pakraščių žemėlapį, yra priėjęs visai kitų išvadų, kurios, atrodo, gerai paremtos.

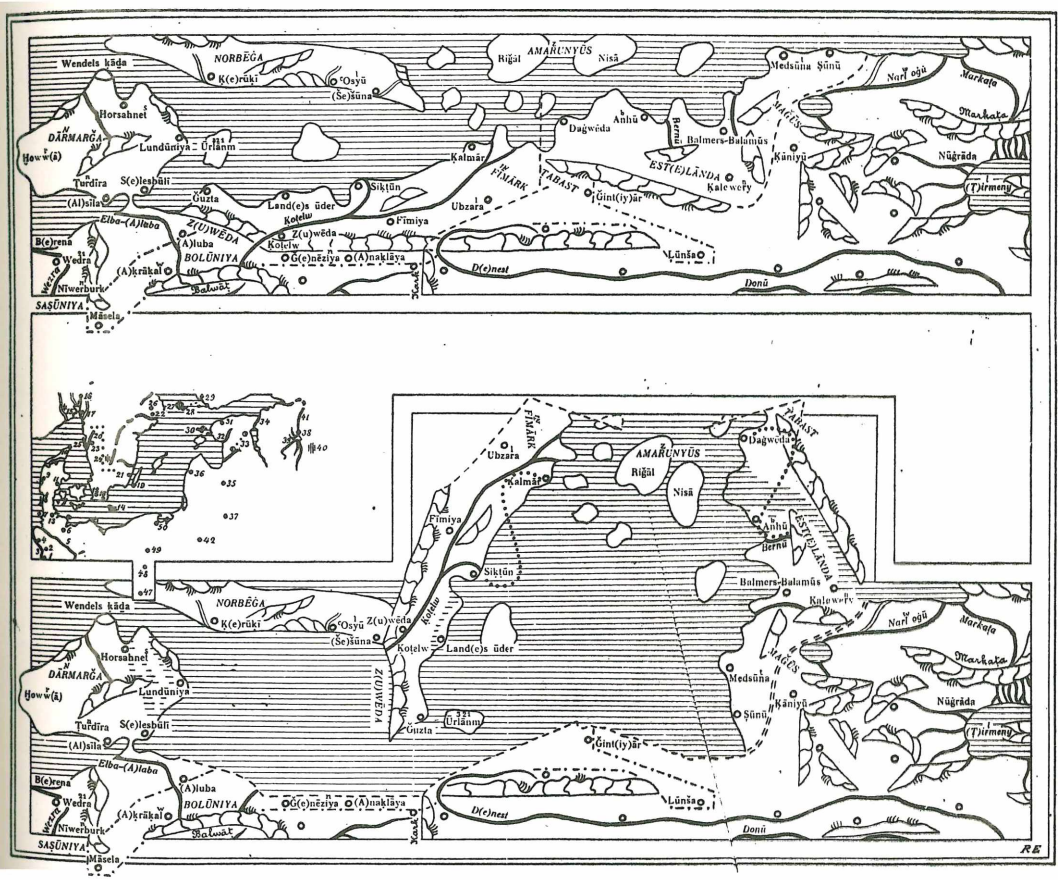

Pabaltijo sritys Indrisio žemėlapyje ir R. Ekblomo rekonstrukcija.

Sritis dabartinės Lietuvos ir Latvijos vietoje Idrisio žemėlapyje pažymėta *Magūs* vardu. Tai ugnies garbintojų, pagonių žemė. Ankstyvesniuose arabų šaltiniuose tuo vardu buvo pažymimi šiaurės vikingai, kurie dažnokai užpuldinėdavo Ispaniją. Idrisis tuo vardu vikingų nebevadina, nes apie XII a. vidurį jie jau buvo krikščionys, o Magūs vardą suteikė Rytų Pabaltijo baltams, kurie tuo metu dar tebebuvo pagonys ir kur ugnies kultas religijoje tebevaidino svarbų vaidmenį. Tyrinėtojų nuomonės Magūs krašto identifikavimo klausimu labai skiriasi: K. Milleris tą sritį tapatybina su Kuršu, A. M. Tallgrenas — su Naugardo kraštu, o R. Ekblomas, remdamasis kitais Magūs srities vietovardžiais, tvirtina, kad tuo vardu pažymėta sritis apėmė *Lietuvą ir Latviją*.[13]

Keistoka, kad Rogerio II ir Idrisio pranešėjai nepažymėjo atskiro *Lietuvos* vardo, bet pasitenkino bendro pobūdžio *Magūs* sąvoka. Lietuviai pirmą kartą Vakaruose paminimi apie IX a. pradžią. Karolis Didysis, norėdamas sužinoti apie kaimyninių ir kiek tolimesnių kraštų gyventojus bei jų pajėgumą, per savo agentus buvo patyręs, kad už slavų gyvena lietuviai.[14] Toliau Lietuvos vardas iškyla 1009 m. metraštyje *Annales Quedlenburgenses*. Šitame metraštyje, aprašant Šv. Brunono gyvenimą, sakoma: „Šventasis Brunonas, pravarde Bonifacijus, arkivyskupas ir vienuolis, . . . ant pat Rusijos ir Lietuvos sienos pagonių nužudytas su savo 18 palydovų nukeliavo į dangų".[15] Rusų šaltiniuose Lietuva pirmą kartą iškyla seniausiame XI a. pabaigos ar XII a. pradžios *Nestoro* metraštyje. Čia trumpai paminima Lietuva *(Litva)*, Žiemgala *(Zimigola)*, Kuršas *(Kors)*, Latgala *(Setgola)*, Prūsai *(Prusi)* ir kt. Greičiausia Idrisis nedaug teturėjo žinių apie Lietuvą ir Latviją. Jei būtų buvęs jam žinomas tų kraštų vardas, be abejo, būtų įsidėjęs į savo geografiją, kaip kad yra padaręs su kitais kraštais.

Kaunas. Idrisis, aprašydamas Magūs kraštą, rašo: „*Kaniyū* (ar Kaynū) yra miestas, priskiriamas prie Magūs krašto vietų, nutolusių nuo jūros". Kanijū vietovė pažymima ir žemėlapyje. Vilniaus Universiteto prof. J. Lelewelis savo laiku tą vietovę lokalizavo Peipuso ežero srityje, K. Milleris spėja ją buvus Pskovu, o A. M. Tallgrenas sieja su Gdovu, rytinėje Peipuso ežero pusėje. Kaniyū Idrisio žemėlapyje pažymėta maždaug dabartinio Kauno vietoje. R. Ekblomas Kaniyū tapatybina su Kaunu.[16] Labai galimas dalykas, kad mes čia turime reikalo su dabartiniu Kaunu, nes ta vieta, kaip rodo Kauno pilies kasinėjimai, buvo gyvenama ir priešistoriniais laikais. Kauno pilyje surasta net V-VI

a. radinių. Ir kitose senojo miesto dalyse, vykdant kanalizacijos darbus, aptikta priešistorinių radinių.

Nuo Kaniyū šešių dienų kelio atstumu, kaip rašoma Idrisio tekste, guli *Sūnū* „miestas Magūs krašte prie pajūrio". I. Lelewelis, K. Milleris ir R. Ekblomas tą vietovę sieja su latvių Alšvanga (Alsunga), esančia Kurše prie Užavos upės, netoli Baltijos jūros.[17] Toliau minimas kitas netoliese esąs miestas *Medsūna,* tai „didelis, klestįs ir tirštai gyvenamas miestas, jo gyventojai yra Magūs kurie garbina ugnį". R. Ekblomas Mesūną tapatybina su dabartine Latvijos Mežotne, kuri yra apie 24 km į pietų rytus nuo Mintaujos.[18]

Estija žemėlapyje vadinama *Est(e)landa.* Iš kitų Estijos vietovių minima: Talinas — *Kalewery* ar *Kaleweny* (rusų 1223 m. šaltinyje Kolyvan) ir Pärnujogi upė *Bernū.* Gretiminėse Rusijos srityse aptinkamas Naugardas — *Nūgrada* ir Ilmenio ežeras *(T)irmeny* ar *(T)ilmeny.*

Apie prūsų kraštą Idrisis neduoda jokių žinių. Iš kitų vietovių tarp Vyslos ir Oderio (šių upių žemėlapyje nėra) paminėta: Lomža — *Lūnša,* Krokuva — *(A)krakal,* Dancigas — *Gintiyar* ar *Gintar,* Gnieznas — *G(e)nēziya, G(e)nēzna,* Nakelis — *(A)naklaya* ir kt.

Tai ir viskas apie mums rūpimąsias sritis. Žinios, kaip matome, nėra išsamios, žemėlapiuose teduodamas vienas kitas vietovardis. Tačiau anais laikais Idrisio žemėlapiai buvo patys geriausi, jie apėmė ir tas sritis, kurios anksčiau visiškai nebūdavo nurodomos.

IR VĖL „MOTERŲ KRAŠTAS" . . .

Idrisis taip pat negali skirtis su „Moterų kraštu". Jis rašo: „Ūkanotoje jūroje guli didelis skaičius negyvenamų salų. Iš gyvenamų salų yra dvi, kurios vadinamos *Amarunyūs* (ar Amazynyūs), t.y. amazonių salomis. Vakarinė sala gyvenama tik vyrų, — ten nematyti jokių moterų. Antroji sala gyvenama moterų, — ten nėra nė vieno vyro. Kiekvienais metais plaukia vyrai laiveliais per kanalą, kuris jas skiria" ir t.t.[19] Ekblomas tas salas identifikuoja su Alando salomis: moterų sala, kurią Idrisis vadina *Nisa,* siejama su Lemiando sala, o *Rigal* — su Fasta Alando sala. Ekblomas šitame Idrisio aprašyme įžiūri kiek tiesos. Pietų rytinėje salų grupėje esama nemažiau kaip 5 vietovardžiai, kurie baigiasi galūne *-boda.* Tos rūšies vietovardžiai kalbą apie gyvulių ganymą tose salose. Gyvuliai, esą, vasarą būdavę nugabenami ten ir, pagal šiaurės papročius, būdavę ganomi moterų, o vyrai likdavę kitoje saloje ir dirbdavę žemę. Toks moterų mėnesius trukęs atsiskyrimas nuo namų Idrisio pranešėjams, kurie ir šiaip buvo girdėję apie amazones,

galėjęs būti keistas ir nesuprantamas: todėl jie ir tarėsi suradę amazonių salas.[20]

Čia paminėti arabų šaltiniai bent maža dalimi praskleidžia baltų praeities uždangą. Tiesa, nedaug ką iš jų patiriame, tačiau šios kad ir trumpos žinutės papildo ir kiek paryškina baltų kraštų prosenovės vaizdą.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 Plg. J. Puzinas, „Aisčiai istorinių šaltinių šviesoje", *Aidai,* 12, 1948, p. 97-103.
2 Iš naujausių studijų apie Ibrahimą ibn Jakūbą pažymėtinos: *Pomniki dziejowe Polski. Seria II, tom I. Relacja Ibrahima ibn Jakuba za z podróży do krajów słowiańskich w przekladzie al — Bekriego.* Wydal, wstępem, komentarzem i przekładem opatrzył Tadeusz Kowalski przy współudziale J. Kostrzewskiego, K. Stołyhwy, K. Moszyńskiego i K. Nitscha, Kraków, 1956, 151 + 11 p. arabiško teksto ir lent. I-XII; J. Widajewicz, *Studia nad relacją o Slowianach Ibrahima ibn Jakuba,* Kraków, 1946, 102 p. ir su 2 žemėlapiais.
3 t.p., p. 50.
4 Ad. Stender-Petersen, „Etudes Varegues, III. La conquête danoise de la Samlande et les Vitingi Prussiens". *Clasica et Mediaevalia,* V:1, Copenhague, 1942, p. 100-101. [Tas pat straipsnis rinkinyje: Ad. Stender-Petersen, *Varangica,* Aarhus, 1953, p. 49 ir kt.].
4a [šį klausimą plačiai vėl liečia tas pat Ad. Stender-Petersen, „Zur Rus'-Frage", *Varangica,* 1953, 65-87 psl., kaip kituose šio rinkinio straipsniuose].
5 „Izvestija Al-Bekri i drugich avtorov o Rusi i Slavianach. I". Statji i razyskanija. A. Kunika i barona V. Rozena. *Priloženije k XXXII tomu Zapisok Imp. Akademii Nauk,* 2, St. Petersburg, 1878, p. 86; T. Kowalski, t.p. p. 92.
6 T. Kowalski, t.p., p. 50.
7 T. Kowalski, t.p., p. 94.
8 T. Kowalski, t.p. p. 93.
9 O. J. Tallgren-Tuulio, A. M. Tallgren, *Idrisi. La Finlande et les autres pays baltiques orientaux.* Edition critique du texte arabe avec facsimiles de tous les manusscrits connus, Helsingfors, 1930; R. Ekblom, „Idrisi und die Ortsnamen der Ostseeländer" *Namn och Bygd, Tidskrift for nordisk ortsnamnforskning,* 19:1-2, Uppsala, 1931, p. 1-84; T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera" geografa arabskiego z XII w. Al-Idrisi'ego,* I, Uwagi ogólne, tekst arabski, tłumaczenie, Kraków, 1945, 144
10 T. Lewicki, t.p., p. 3-24.
11 K. Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt-und Laenderkarten des 9-13 Jahrhunderts in arabischer Urschrift, lateinischer Transkription und Ubertragung in neuzeitliche Kartenskizzen, mit einleitenden Texten,* V, Stuttgart, 1926-1931, p. 70-99; O. J. Tuulio, „Du nouveau sur Indrisi, sections VII 3, VII 4, VII 5", *Europe septentrionale et circumbaltique* etc., Helsinki, 1936, p. 32-43.
12 R. Ekblom, t. p., p. 14,25.
13 R. Ekblom, t. p., p. 65-66.
14 A. Šapoka, *Lietuvos istorija,* Kaunas, 1936, p. 25.
15 *Monumenta Germanica.* Hist. Script. III, p. 80.
16 R. Ekblom, t.p., 68-69.
17 t.p., p. 67-68.
18 t.p., p. 66-67.
19 t.p., p. 53.
20 t.p., p. 55-56.

* * *

Perspausdintas iš *Nemuno,* 3-4, 1950, rugsėjo-lapkričio mėn., p. 4-9; pasirašytas — *J. Puzinas,* o rankraštis — neišlikęs.

AISČIAI ISTORINIŲ ŠALTINIŲ ŠVIESOJE

Lyginamasis kalbų mokslas yra nustatęs, kad lietuviai, latviai, išnykę bei asimiliavęsi prūsai, kuršiai, žiemgaliai ir sėliai senų senovėje sudarė vienalytę protautę ir iš pradžių kalbėjo viena kalba. Kaip toji protautė ar prokalbė vadinosi, nežinome. Tai yra buvusi priešistorinė tauta, nepalikusi savo vardo rašto šaltiniuose. Mokslinėje literatūroje tai tautai ar kalbai pavadinti vartoti ir iš dalies dabar tebevartojami bent keli vardai.

Iš pat pradžių istorinėje bei kalbinėje literatūroje visa tų kalbų grupė buvo vadinama *latvių* vardu. Šis pavadinimas, pradėtas vartoti XVIII amž. pabaigoje (1772 m. H. E. Thunmannas, 1792 Chr. Gattereris), ypačiai buvo įsigalėjęs XIX amž. pradžioje (1809 J. S. Vateris, 1820 Fr. Adelungas, 1833 Fr. Boppas, 1837 A. Fr. Pottas) ir kartais dar sutinkamas vėliau (1891 W. Prellwitzas).

XIX amž. pradžioje, kilus susidomėjimui lietuvių praeitimi ir kalba, paplito nauji pavadinimai: *lietuvių tautos, lietuvių gentys* ar *lietuvių kalbos* (1808 J. Lelewelis, 1827 P. Keppenas). Vėliau šie pavadinimai ypačiai buvo prigiję rusų istoriniuose raštuose. Jais sekdamas ir mūsų istorikas Ig. Jonynas tas visas tautas ar kiltis vadino *lietuvių genčių* vardu.[1]

Be šių dviejų pavadinimų dalis kalbininkų kurį laiką vartojo jungtinį *lietuvių-latvių* (litu-lettisch) terminą.

G. H. F. Nesselmanas 1845 m. savo darbe „Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert" lietuvius, latvius, prūsus ir kitas kiltis pavadino *baltais*. Šis dirbtinis terminas sudarytas pagal Plinijaus paminėtą *Baltia* ar *Balcia* vardą. Šis pavadinimas vėliau įsigalėjo mokslinėje danų, vokiečių, švedų, lenkų, latvių ir kitų tautų literatūroje.

Pagaliau mūsų kalbininkai Kazimieras Jaunius ir Kazimieras Būga šiai protautei pavadinti vartojo *aisčių* terminą, t.y. pavadinimą, paimtą iš romėnų rašytojo Kornelijaus Tacito veikalo „Germania", kur minima *Aestiorum gentes,* gyvenančios prie Svebų, t.y. Baltijos jūros.[2]

Kuris gi šių terminų yra tinkamiausias vartoti? Pirmieji trys pavadinimai, kaip matėme, sudaryti pagal dabar tebegyvenančių tautų vardus; į tą sąvoką neįeina kitos lietuviams bei latviams giminingos kiltys, todėl tie pavadinimai tėra siauresnės reikšmės. Abu likusieji

vardai — baltai ir aisčiai — yra maždaug vienodos vertės: pirmasis dirbtinis, geografinis, antrasis, kaip minėta, išvestinis iš Tacito Aestiorum gentes. Baltų terminas turi tą trūkumą, kad kartais baltais yra vadinami Pabaltijy gyveną vokiečiai, o paskutiniuoju metu baltų terminu apimami Baltijos pakraščio gyventojai lietuviai, latviai ir savo kilme visai svetimi estai. Aisčių vardas yra išvestinis ir jo etimologija nėra kaip reikiant išaiškinta. Be to, visai tiksliai nežinome, kurios kiltys ar tautos anksčiau tuo vardu buvo vadinamos. Nors baltų terminas nėra visai vykęs, bet jis mokslinėje literatūroje labiausiai įsigalėjęs, todėl tuo tarpu ir esame priversti jį vartoti.

Dabar susipažinkime su istoriniais šaltiniais, kur yra paminėti aisčiai; gal iš tų šaltinių mums bent kiek paaiškės, kas gi aisčiai yra buvę.

Baltai, gyvendami nuošalioje vietoje, toli nuo didesnių kultūros centrų bei prekybos kelių, rašytinės istorijos šviesos pateko labai vėlai. Čia jie ilgus amžius gyveno, palyginti, ramiai, ano meto raštingo pasaulio beveik nepastebėti. Ir jei ne patrauklusis gintaras, Baltijos išmetamas ant krantų, tai čia gyvenę žmonės dar ilgai būtų palikę užmarštyje. Kada baltai (aisčiai) pirmą kartą paminimi istoriniuose raštuose, tuo tarpu dar tebėra neišaiškinta. Paskutiniuoju metu latvių kalbininkas P. *Šmitas* pirmųjų žinių apie baltus ieško *Herodoto* raštuose. Šis garsusis graikų rašytojas (gimęs apie 484 m. pr. Kr. Halikarnase, Mažojoje Azijoje, miręs apie 425 m. Atėnuose), vadinamasis „istorijos tėvas", buvo apkeliavęs daug kraštų Vidužemio jūros srityje ir pasiekęs vakarinius Juodosios jūros pakraščius, parašė tų kraštų istoriją, geografiją ir etnografiją. Aprašydamas skitus, Herodotas pamini, kad į šiaurę nuo jų gyvena *neurai*. P. Šmitas tuos neurus linkęs laikyti baltais. Savo tvirtinimą jis remia tuo, kad kai kuriuose rusų metraštininko Nestoro kronikos rankraščiuose vietoje Latgalos esanti paminėta *Neroma*.[3] P. Šmito argumentai nėra įtikinami. Nestoro minimasis Neromos vardas, atrodo, nėra baltiškos, bet, greičiausia, suomių-ugrų kilmės.

Herodotas, deja, tiksliai nenurodo neurų gyvenamųjų sodybų, todėl ir susidaro daug sunkumų juos lokalizuojant bei identifikuojant. Ir kiti tyrinėtojai neurų tautybės klausimu nėra vieningos nuomonės. Pvz. J. Czekanowskis spėliojo, kad neurai nesą nei baltai, nei slavai, bet dar nesuskilę *baltai slavai*.[4] Suomių kalbininkas V. Kiparskis tą hipotezę kiek modifikuodamas priduria, jog esą tiksliau kalbėti ne apie dar nesuskilusius baltus slavus, bet apie nevisai diferencijavusią baltų slavų prokalbę, kuri, jo nuomone, dar egzistavusi VI amž. pr. Kr. Pagal V. Kiparskį dar maždaug VI amž. po Kr. susiduriame su beveik nediferencijuota praslaviška kalba, kuria kalbėjusios jau gerokai

išsiskyrusios slavų kiltys. Neurų vardą, esą, galima išaiškinti baltų bei slavų kalbomis: liet. *niaurus*, rus. *nura* „tylus, liūdnas žmogus", *nurit'*, *ponurit'* „galvą nuleisti, panarinti", lenk. *ponury* „paniuręs".[5] Kiek ši neurų etimologija yra tikra, sunku pasakyti, tačiau spėliojimai apie bendrą baltų slavų protautę ar prokalbę neturi jokio pagrindo. Kaip rodo naujausi archeologiniai duomenys, jau apie 1500 m. pr. Kr. Pabaltijy tarp Persantės (Pamaryje) ir Dauguvos vyravo visai aiški, vienalytė *baltų kultūra*, savo pobūdžiu bei formomis skirtinga nuo to paties laikotarpio kaimyninių kraštų kultūrų. Baltų slavų prokalbės teorija yra susidariusi jau gana seniai. Kaip žinia, iš visų indoeuropiečių kalbų baltų kalboms yra artimiausios slavų kalbos. Jas sieja visa eilė bendrybių fonetikoje, kirčiavime ir ypačiai žodyne. Todėl kalbininkai buvo priėję išvadą, kad anksčiau turėjusi būti bendra baltų slavų prokalbė. Jei tokia bendra prokalbė būtų buvusi, tai turėtų būti ir pereiginių baltų slavų tarmių, tačiau tokio jungiamojo ryšio tarp baltų ir slavų kalbų neturime. Bendrybės tarp abiejų kalbų grupių aiškintinos tuo, kad baltų ir slavų prokalbės galėjo išriedėti iš dviejų artimų indoeuropiečių prokalbės tarmių ir kad baltų su slavais kurį laiką gyventa artimoje kaimynystėje.[6]

Taigi pagal dabar turimus duomenis atrodo, kad neurai nėra buvę baltai. Neurai labiau yra identifikuojami su slavais ir suomiais.[7]

Herodotas tiesa jau mini gintarą (elektron), kurs esąs randamas Eridano upėje (Herodot, III, 115), tačiau kuri upė čia turėta galvoje, neaišku. Ji iš pradžių sieta su Po, Rone, Reinu ir Elbe. Paskutiniuoju metu Eridaną norima sutapatybinti su Vysla, Dauguva ir pagaliau su Radaune ties Dancigu.[8]

Herodoto bendralaikis graikų rašytojas Euripidas (481—406 m. pr. Kr.), duodamas savo raštuose įdomų padavimą apie gintaro kilmę, taip pat mini Eridano upę. Jis rašo, kad Faetonas, norėdamas įsitikinti, ar jis tikrai esąs saulės dievaičio Helijo sūnus, paprašęs savo tėvą leisti pasivažinėti saulės vežimu. Tačiau Faetonas jokiu būdu neįstengęs suvaldyti žirgų. Saulė prisiartinusi arti žemės, ir kilusi baisi sausra: upės išdžiūvusios, žmonių oda pajuodavusi nuo karščio. Supykęs Zeusas trenkęs perkūnu Faetoną, ir jis nukritęs į Eridano upę. Jo trys seserys, Helijados, apverkusios savo brolio mirtį, ir iš jų auksinių ašarų, nukritusų į upę, susidaręs gintaras.

Ar Baltijos pajūrio gintaras buvo žinomas graikams, neturime visai tikrų duomenų.

Toliau kai kurie istorikai teigia, kad baltų kraštas pirmą kartą esąs paminėtas apie IV amž. pr. Kr. vidurį graikų jūrininko ir geografo

Pitėjo (Pytheas) raštuose. Šis graikas iš savo gimtojo Masilijos miesto (dabar Marseille, Prancūzijoj) tarp 350—325 m. pr. Kr. jūra buvo nuplaukęs į Britaniją ir Tulės (Thule) salą, buvusią į šiaurę nuo jos, kurią pasiekęs per šešias dienas. Pitėjas buvo nuvykęs ir į gintaro kraštą. Tą savo kelionę buvo aprašęs knygoje „Apie Okeaną", kurios atskiri fragmentai pateko į graikų istoriko Diodoro Siciliečio, graikų geografo Strabo (gimęs apie 63 m. pr. Kr.) ir romėnų istoriko Plinijaus Senojo raštus. Bent kelias trumpas ištraukas iš Pitėjo duoda Plinijus Senasis (Gaius Plinius Secundus, 23—79 m. po Kr.) savo veikale „Gamtos istorija" (Historiae Naturalis). Vienoje vietoje (Hist. Nat., IV, 94—95) rašoma, kad Ksenofontas Lampsakietis (Lampsacenus) pasakojąs, jog nuo skitų pakraščio už trijų dienų plaukimo esanti nepaprasto didumo sala *Balcia*, kurią Pitėjas vadinąs *Basilia* (Diodoras Sicilietis tą šiaurėje esančią salą, kur randama gintaro, vadina *Basilea*). Kitoje vietoje (Hist. Nat. XXXVII, 2) Plinijus tikina, jog ir Pitėjo bendraamžis Timajus tą salą vadinęs *Basilia*. Trečioje vietoje Plinijus (Hist. Nat., XXXVII, 37), rašydamas apie gintarą, sako: „Pagal Pitėją, okeano įlankoje, vardu *Metuonidis*, per 6000 stadijų (=600 geografinių mylių) gyvena germanų giminė gujonai (Guionibus). Nuo šios vietos vienos dienos plaukimo atstume esanti sala Abalum. Čia pavasarį bangos atnešančios gintaro, kurs esąs sutirštėjusios jūros nuosėda. Gyventojai jį vartoja vietoje malkų ugniai ir pardavinėja kaimynams teutonams."

Čia, kaip matome, baltai dar neminimi, bet iškyla aikštėn visa eilė vardų, kurių, deja, negalime išaiškinti. Kur yra buvusi įlanka Metuonidis, nežinome. Taip pat neįmanoma lokalizuoti įvairiais vardais vadinamos „gintaro salos" Balcia, Baltia, Basilia, Basilea, Abalus, nes tie vardai nėra išlikę nei vėlyvesniuose rąšto šaltiniuose, nei dabar. Anksčiau ši „sala" buvo identifikuojama su Sembos pusiasaliu.[9] Vėliau vieni tyrinėtojai tuos vardus siejo su Danų „Belt",[10] kiti su Baltijos jūra,[11] dar kiti, kaip pamatysime, su Frizų salomis. Taigi, ar Pitėjas buvo pasiekęs Baltijos jūros pakraščius, ar tik Frizų salas, kur taip pat randama gintaro, dar neišaiškinta.

Plinijus Pitėjo aprašymo nekomentuoja, tik kitose savo „Gamtos istorijos" vietose (Hist. Nat., XXXVII, 30—52) gana plačiai kalba apie gintarą. Plinijus rašo: „Neabejojamai žinoma, kad gintaras atsiranda šiaurės okeano salose ir germanų vadinamas *glaesum*. Dėl to mūsiškiai, kai Germanicus Caesar ten buvo su savo laivynu, vieną tų salų praminė *Glaesaria*, nors patys barbarai ją vadina *Austeravia*. Yra ištirta, kad iš tam tikros rūšies pušų, panašiai kaip iš vyšnių ir paprastųjų pušų, teka sakai. To skysčio susidaro gana daug, jis ilgainiui nuo šalčio ir šiaip laiko aplinkybių sukietėja, paskui pakilusios jūros bangos jį pagriebia

nuo salų ir neša iki mums žinomų krantų. Toji medžiaga taip sukinėjasi, jog sekliose vietose atrodo ne gulinti ant dugno, bet tiesiog kabanti vandenyje. Jau mūsų sentėviai manė, jog tai esą sakai, ir dėl to praminė sucinum. Kad šis daiktas yra kilęs iš tam tikros rūšies pušies, matyti iš to, kad patrynus jauti pušies kvapą; pagaliau jis rūkdamas liepsnoja kaip žibintas".

Čia Plinijus tą „gintaro salą" vadina nauju vardu: Glaesaria ir Austeravia. Pirmasis pavadinimas sudarytas, kaip jis pats pasisako, pagal žodį *glaesum*, vadinasi, turėtų reikšti „Gintaro sala". Austeravia, greičiausia, verstina „Rytų sala". Šiuodu vardai taip pat niekur daugiau nebeaptinkami rašto šaltiniuose, todėl ir jų lokalizavimas neįmanomas. Čia vėl tegali būti spėliojama. Paskutiniuoju metu šių salų ieškoma Šiaurės jūroje ir manoma, kad tai yra buvusios Frizų salos.[12]

Toliau Plinijus duoda įdomių žinių apie prekybą gintaru. Jis rašo, kad germanai gintarą gabeną daugiausia į Panoniją (=sritis, apėmusi vakarinę Vengriją, šiaurinę Jugoslaviją ir mažą Austrijos dalį), o iš čia iki Adrijos jūros jį pristatą venetai, graikų vadinami enetais, nes jie arčiausiai gyveną prie Panonijos. Jie pirmiausia šią medžiagą ir išgarsinę. Po upės apylinkių kaimietės ir šiandien vietoje antkaklių nešiojančios gintarus ne tik gydymo, bet daugiausia grožio sumetimais. Esą tikima, kad gintaras gelbstįs nuo kaklo migdolų ir gerklės ligų.

Tas Germanijos pakraštys, iš kur įvežamas gintaras, esąs nuo Panonijos miesto *Carnuntum* (=žymi romėnų tvirtovė netoli dabartinio Hainburgo, Austrijoje) per 600 mylių (=mūsiškai apie 900 km). Gintaras neseniai pasidaręs labai garsus. Dar tebegyvenąs tas romėnų raitelis, kurį gintaro pargabenti buvo išsiuntęs valdovo Nerono gladijatorių rungtynių rengėjas Julijonas. Tasai, susipažinęs su gintaro prekyba ir apkeliavęs tuos pakraščius, parvežęs didelį gintaro kiekį: juo buvę sukabinėti tinklai, saugoją amfiteatro balkoną nuo žvėrių, juo buvę nusagstyti ginklai, pagaliau kelių dienų iškilmėse dėl įvairumo vieną dieną visi pagražinimai buvę iš gintaro.

Gintaras, kaip Plinijus rašo kitoje vietoje, buvęs labai branginamas: viena gintaro figūra turėjusi daugiau vertės, negu gyvas žmogus. Didžiausias gintaro gabalas buvęs 13 svarų.

Iš šių ištraukų matome, kad Plinijaus laikais gintaro kraštas buvo gana gerai žinomas. Plinijaus suteiktomis žiniomis naudojosi ir vėlyvesniųjų laikų istorikai. Iš dalies šios žinios paimtos jau iš tiesioginių liudininkų. Čia rašoma net apie vieną romėną, kuris pats buvo nuvykęs gintaro parsigabenti. Plinijus nurodo net kelią, kuriuo gintaras buvo gabenamas į Romą. Tos žinios apie prekybą gintaru yra visai patikimos ir gali būti paremtos archeologiniais duomenimis. Kaip

rodo archeologiniai radiniai, baltų turėta gana gyvų prekybinių santykių su Romos imperijos provincijomis. Net ir ryšiai su Plinijaus minima Panonija yra archeologiškai pagrįsti. Pavyzdžiui, Lietuvoje ir Rytprūsiuose surasta II amžiaus panoniškos kilmės vadinamųjų sparninių segių. Kad gintaras būdavo išvežamas, taip pat liudija proistoriniai lobiai. Pvz., Silezijoje (Breslau — Hartlieb) surasta 30 centnerių gintaro žaliavos; tai stambaus pirklio gintaro lobiai, užkasti į žemę kokio nors pavojaus metu.[13] Iš Plinijaus pranešimo ir kai kurių proistorinių duomenų matyti, kad prekybos kelias iš baltų pajūrio bus ėjęs į žemutinį Pavyslį, toliau Vysla aukštyn, Prosna, pro Aukš. Sileziją iki Carnunto ir iš čia toliau į Romą. Tik, deja, Plinijus nepamini vardo tos tautos, iš kur gintaras buvo gabenamas į Romos imperiją. Tačiau netenka abejoti, kad baltų gintaras pirmaisiais amžiais po Kr. prekyboje vaidino svarbų vaidmenį.

Pradedant pirmuoju amžiumi po Kristaus gimimo, kaskart atsiranda vis daugiau žinių apie baltus, kiek vėliau ir apie atskiras jų kiltis. Tačiau tos pirmosios žinios dar tebėra neaiškios, nes jos buvo gautos ne tiesioginiu būdu, bet, dažniausia, tolimais ir netikrais keliais. Tos žinios vėliau kitų kartojamos, šiek tiek pakeičiamos ar papildomos. Baltų sritys dar ilgą laiką nebuvo gerai pažįstamos, apsuptos paslaptinga mįsle. Netrūksta ir fantastinių aprašymų. Štai, pavyzdžiui, romėnų geografas Pomponijus Mela (dirbęs apie 44 m. po Kr.) savajame geografiniame rašte „De situ Orbis" (III, 6) apie kraštą į šiaurę už Vyslos pasakoja įvairiausių keistenybių apie ten gyvenančius kažkokius kiaušaėdžius, kurie mintą pelkinių paukščių kiaušiniais ir avižomis, apie arkliakojus ir ilgaausius, kurie savo pliką kūną tepridengią ausimis . . .

Pirmą kartą *aisčių* vardą pamini romėnų istorikas Kornelijus *Tacitas* (g. apie 55 m. po Kr. Umbrijoje, miręs apie 120 m. Romoje). Tacitas aisčius (Aestiorum gentes) mini savo veikale „Germania", parašytame tuojau po 98 m. Štai kaip rašoma to veikalo 45 skyriuje: „Anapus sujonų (=Suiones, skandinavinė germaniškos kilmės tauta, iš kurios kilo švedai) kitokia jūra: tingi ir beveik nejudanti; tatai leidžia tikėti, kad ji apjuosia ir uždaro žemės ratą, o paskutinis jau besileidžiančios saulės spindėjimas iki patekėjimo išsilaiko tiek aiškus, jog nustelbia žvaigždes. Tikinčiųjų vaizduotė be to dar prideda, kad girdėti kylančios iš vandens saulės ūžesys ir pastebimos arklių figūros ir galvos spinduliai. Tik iki tol siekia pasaulis, ir žmonės kalba teisingai.

Tad toliau: dešinysis Svebų jūros (=Baltija) krantas plauna kraštą *aisčių* giminių (Aestiorum gentes), kurių papročiai ir išorinė išvaizda artimesnė svebams, kalba — britų kalbai. Jie garbina dievų motiną.

Aisčiai nešioja šerno paveikslą — prietaringo tikėjimo simbolį . . . Retai vartoja geležį, bet gausiai medinius vėzdus. Javus ir kitokius žemės vaisius rūpestingiau ir kantriau augina, negu germanai dėl įprasto nerangumo. Bet ir jūrą išrausia ir tiktai jie vieni iš visų šių tautų seklumose ir pačiame krante renka gintarą, kurį jie patys vadina glaesum. Būdami barbarai, jie nei tyrinėjo, nei sužinojo jo prigimties ir atsiradimo proceso. Net ilgai gulėjo nenaudojamas tarp kitų jūros išmatų, kol mūsų prabanga jį išgarsino. Patys jo visai nevartoja. Neapdirbtą renka, neapdirbtą gabena ir stebisi gaunama kaina. Tačiau suprask, kad tai medžio sakai, nes gan dažnai peršviečiami kai kurie žemės ir net sparnuoti gyviai įklimpsta skystoje masėje ir greit po to kietėjanti medžiaga juos uždaro. Taigi manyčiau, kad kaip, sakysim, rytų tolimose vietovėse, kur smilkalai ir balzamas sunkiasi lyg prakaitas, taip ir vakarų salose ir žemynuose yra ypatingai derlingų miškų, kurių sakai, artimos saulės spindulių išspausti, būdami skysti, nuteka į artimiausią jūrą ir audrų jėgos atplaunami į priešais esančius kraštus. Jei prikišęs ugnį bandytum tirti gintaro prigimtį, tai jis užsidega, tarytum sakingas medis ir sukelia smilkstančią bei stiprai kvepiančią liepsną; tuoj po to virsta limpama, kaip sakų ar dervos, mase".

Taigi, kaip matome, Tacitas iš dalies naudojasi Plinijaus žiniomis, bet šį tą duoda ir naujo, kas jo tiesioginiu ar netiesioginiu būdu buvo patirta iš kitų. Tačiau, deja, ir Tacito žinios apie aisčius yra labai menkos. Nuostabu, kad nors Baltijos gintaras Romoje buvo laukiamas ir vertinamas objektas, bet to meto mokslo žmonės nesirūpino labiau pažinti to krašto. Todėl ir apie aisčius Tacitas yra suteikęs gana miglotų žinių. Aisčius Tacitas lokalizuoja dešiniajame Svebų jūros krante, t.y. rytinėje Baltijos jūros dalyje, į rytus nuo naujųjų gotų sodybų žemutiniame Pavyslyje. Tacito Aestiorum gentes apima ne vieną tautą, bet daugelį kilčių. Kokį plotą tos kiltys buvo užėmusios, tiksliau nepasakoma. Galimas daiktas, kad aisčiai yra gyvenę didesniame Baltijos pajūrio plote. Aisčių papročių, kalbos ir religijos apibūdinimas taip pat labai neaiškus. Čia sakoma, kad aisčių papročiai ir išorinė išvaizda esanti artima svebams, o kalba panaši į britų kalbą, kad jie garbiną dievų motiną ir nešioją prietaringo tikėjimo simbolį, šerno paveikslą, kad jie gintarą vadiną glesum ir t.t. Žodžiu, aisčiams priskiriama daug nebaltiškų ypatybių. Todėl šios Tacito žinios buvo ir tebėra įvairiai komentuojamos, net iš viso reiškiama abejonių dėl aisčių baltiškumo. Taip, pavyzdžiui, rusų kalbininkas A. A. Šachmatovas Tacito aisčius dėl jų religinių savybių siejo su keltais.[14] Prieš šiuos Šachmatovo išvedžiojimus pasisakė K. Būga, paneigdamas bet kokių keltų pėdsakų buvimą baltų krašte.[15] Kiti tyrinėtojai Tacito aisčius

identifikavo su estais ar suomiais.[16] Pagaliau nemaža dalis kalbininkų aisčius laikė germanais.[17] Vienas iš uoliausių šios teorijos gynėjų paskutiniuoju metu buvo vokiečių kalbininkas E. Sittigas.[18] Jis paraidžiui laikosi Tacito tvirtinimų, kur aisčiai giminiuojami su germanais. Germaniškosios aisčių kilmės argumentu laiko dievų motinos ir šerno paveikslų nebuvimą baltuose, „glesum" žodžio germanišką kilmę ir t.t.

Visus šiuos Sittigo argumentus gana gražiai atremia latvių kalbininkas J. Endzelynas.[19] Endzelynas visai teisingai pastebi, kad Tacitas pats nei aisčių papročių, nei kalbos savybių nėra tyrinėjęs, bet žinias yra gavęs iš netiesioginių šaltinių. Todėl paviršutiniškas stebėtojas kaimyninėse tautose ar kiltyse, gyvenančiose panašiose sąlygose, visada galįs surasti panašumo kiek žmonių išvaizdoje, tiek ir jų papročiuose. Kad baltai vėliau neturėję dievų motinos ir šernų paveikslų, tai tas dar nereiškią, jog tie dalykai anksčiau jiems nebuvę žinomi, nes tie papročiai galėję ir išnykti. Germaniškasis žodis „glesum" gintarui pavadinti, Endzelyno nuomone, galėjęs šiaip atsirasti: baltai, palaikydami santykius su kaimyniniais germanais, galėję tą žodį iš jų užgirsti; be to, ir tolimesnieji pirkliai galėję tą žodį pasiskolinti iš germanų ir atvykę pas aisčius prašyti „glesum", nors jie patys gintarą savo tarpe ir kitaip vadinę.

Kiti Tacito duomenys leidžia aisčius identifikuoti su baltais. Geležis tuo metu baltų gyvenamuose kraštuose iš tiesų buvo labai mažai pažįstama. Apie javų auginimą turime ir archeologinių duomenų. Taip pat gana patikimas Tacito tvirtinimas, kad aisčiai patys nevartoję gintaro, nes to laikotarpio kapuose jo lig šiol tikrai dar nerasta. Kad gintaras neapdirbtas būdavo išvežamas, liudija jau anksčiau paminėtas Silezijoje surastasis 30 centnerių gintaro žaliavos lobis.

Graikų romėnų geografas, matematikas ir astronomas Klaudijus *Ptolemajus* (Claudius Ptolemaios iš Aleksandrijos, miręs apie 178 m. po Kr.) savo geografijoje aisčių nemini, jis tekalba apie dvi prūsų kiltis: galindus ir sūdynus. Nebent „Ossioi" galėtų būti siejami su aisčiais. Po Tacito aisčių vardas pasirodo tik vėlyvesniuose VI amž. rašto šaltiniuose. Šis vardas aptinkamas istoriko, valstybės vyro ir vienuolio *Casiodoro* (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, ca 490—585 m.) raštuose. Cassiodoras pas rytų gotų karalių Teodoriką ir jo įpėdinius užėmęs aukštas bei atsakingas vietas ir pirmojoje VI amž. pusėje buvo parašęs gotų istoriją, susidedančią iš 12 knygų, kuri, deja, yra žuvusi. Tą jo istoriją, perdirbtą bei sutrumpintą, yra davęs gotas Jordanas. Šitoje savo istorijoje Cassiodoras buvo įdėjęs gotų karaliaus

Teodoriko laišką aisčiams (Haestis), kur dėkojama jų pasiuntiniams už atvežtą gintarą. Štai to lotyniškojo Teodoriko laiško aisčiams vertimas:[20]

„Aisčiams karalius Teodorikas. Kaip patyrėme, jūsų pasiuntiniai iš tokios tolybės atvyksta ir jūs labai trokštate mus pažinti, kad, net Okeano pakrantėse begyvendami, užmegstumėte su mumis dvasinį ryšį. Mielas mums labai ir malonus prašymas, kad mūsų garsas pasiektų jus, kuriems negalėjome išleisti jokių paliepimų. Malonu, kad jau suradote, ko klaidžiai ieškojote nežinodami; nes tarp tiek tautų leistis kelionėn — nėra geisti ko lengva. Ir todėl, norėdami širdingai atsakyti į jūsų sveikinimą, pareiškiame, kad miela širdimi buvo priimti jūsų per nešėjus atsiųsti gintarai. Į jus krintančios Okeano bangos išneša šią lengvutėlę substanciją, kaip kad ir jūsiškių pranešime buvo pasakyta. Jie sakė, kad jūs laikote nežinomu daiktu, iš kur ateina ši substancija, kurią, jūsų tėvynės tiekiamą, jūs gaunate gausingiau, negu visi žmonės. Ši, kaip toks Kornelijus aprašo, Okeano vidury esančiose salose teka iš medžio sunkos, iš kur ir sunkinė (=gintaras) vadinas, saulės kepinama pamažu sukietėja. Tad sakai tampa metalu (?), permatomo plonumo, čia raustančio šafrano spalvos, čia tirštėjančio liepsnos vaiskumo. Kai nukrenta jūros pakrantėn, pakaitom siūbuojančios bangos išskalauna jį ir išmetusios perduoda jūsų krantams. Tai mes laikėme reikalingu nurodyti dėl to, kad nemanytumėte, jog ką jūs laikote paslaptingu, išeina iš viso už mūsų žinojimo ribų. Taip pat lankykite mus dažniau keliais, kuriuos jūsų meilė atvėrė, nes visuomet yra naudingas įgytas palankumas turtingų karalių, kurie, kad ir maža dovana maldomi, atsimoka visuomet didesniu atlyginimu. Kai ką perdavėme jums dar žodžiu per jūsų pasiuntinius, per kuriuos skelbiame savo nutarimą, kuris turėtų būti malonus".

Ar toks laiškas aisčiams tikrai buvo parašytas ir išsiųstas, ar čia yra tik tokio laiško apmatai ir ar iš tiesų aisčių pasiuntiniai su gintaro dovanomis buvo pasiekę gotų karalių Teodoriką Ravenoje, tikslesnių žinių neturime. Jei šis dokumentas ir būtų tikras, tai vis dėlto daugelis iškeltų dalykų lieka neišaiškinta. Pirmiausia aisčių gyvenamoji vieta tiksliau nenurodyta, tepasakyta, kad jie gyveną Okeano pakrantėse. Šis okeanas, kiek vėliau Jordano vadinamas „Germanų okeanu", yra buvęs ne kas kita kaip Baltijos jūra. Apie gintaro kilmę kartojamas Kornelijus Tacitas. Neaiškiausias dalykas tai santykių tarp Teodoriko ir aisčių klausimas: kodėl aisčiai jam gintarą siuntė, ar aisčiai tas dovanas vežė kaip jo valdiniai, ar kaip laisvos draugingos tautos atstovai? Pačioje laiško pradžioje sakoma, kad aisčių pasiuntiniai iš taip didelės tolybės atvykę norėdami arčiau juos pažinti ir užmegsti dvasinius ryšius. Toliau, atrodo, lyg aisčiai būtų prašę, kad gotų garsas juos pasiektų. Ką reiškia

šis aisčių noras, sunku pasakyti. Jordanas savo gotų istorijoje (De Getarum sive Gothirum origine et rebus gestis, cap. XXIII)[21] mini, kad aisčiai (Aesti), kurie yra apgyvenę ilgiausią Germanų okeano pakraštį, buvę rytų gotų karaliau Ermanariko (Hermanaricus, miręs apie 375 m.) gudrumu bei narsumu pavergti. Ar jis aisčius valdęs, tenka abejoti, bent archeologiniai duomenys apie bet kokią gotų valdžią baltų krašte nieko nesako. Ir Cassiodoras duodamame Teodoriko laiške pastebi, kad aisčiams „negalėjome išleisti jokių paliepimų". Taigi apie kokį nors baltų valdymą ir Teodoriko metu netenka kalbėti. Jei aisčių pasiuntiniai ir buvo nuvykę pas Teodoriką į Raveną, tai, greičiausia, pasveikinti ir pareikšti draugingumo jausmų. Draugingi santykiai su tuo metu galingais gotais aisčiams galėjo būti naudingi. Juk ir tame pačiame laiške rašoma, kad aisčiai dažniau lankytųsi, nes visuomet naudingas esąs įgytas palankumas turtingų karalių, kurie, kad ir maža dovana maldomi, atsimoka visuomet didesniu atlyginimu.

Kiek smulkesnių žinių apie aisčius duoda jau paminėtas VI amž. gotų tautos istorikas *Jordanas,* kurs labai daug yra pasinaudojęs Cassiodoro darbu „Historia Gothica". Jordanas savo veikale apie gotų kilmę ir žygius (De Origine Actibusque Getarum) jau kiek tiksliau nusako aisčių gyvenamąją erdvę: „jie gyvena labai ilgame Germanijos okeano pakraštyje" (XXIII, 119). „Germanų okeanu" Jordanas suprato Baltijos jūrą. Toliau Jordanas rašo, kad ant okeano krantų, „ten, kur trimis žiotimis išsilieja Vyslos upės vandenys (Vistuale fluminis), gyvena vidivarai (Vidivarii), susidedą iš įvairių tautų" (Get V, 34). Toliau už vidivarų „taip pat ant okeano kranto gyvena aisčiai (Aestii), visiškai ramūs žmonės" (Get V, 36). Čia, kaip matome, Jordanas Vyslos deltoje apgyvendina vidivarus, o toliau labai ilgame jūros pakraštyje — aisčius. Kas tie vidivarai yra buvę, visai tikslių žinių neturime, tačiau, sprendžiant pagal tos srities proistorinius paminklus, atrodo, kad tai yra buvęs mišinys likučių įvairių germanų tautų, vandalų, gepidų ir baltų.[22]

Vėliau po ilgesnės pertraukos aisčių vardas vėl iškyla IX amž. Pirmiausia aisčius pamini Karolio Didžiojo biografas *Einhardas* (g. apie 770 m., m. 840.III.14), kurs po savo studijų Fuldos vienuolyne vėliau gyveno ir dirbo pas Karolį Didįjį (m. 814 m.). Jis savo didžiajame darbe „Vita Caroli Magni", parašytame apie 830 m. cap. 12 rašo: „Įlanka tokia nuo vakarų Okeano driekiasi rytų link. Jos ilgis nepatirtas, plotis tačiau niekur neprašoka šimto mylių, o daugelyje vietų ji aptinkama daug siauresnė. Palei ją gyvena daugelis tautų; danai ir sveonai, kuriuos normanais vadiname, užima tiek šiaurinę pakrantę tiek visas palei ją esančias salas. Prie rytinio pakraščio gyvena slavai (Sclavi), aisčiai (Aisti) ir visokios kitos tautos . . ."[23]

Čia, kaip matome, slavai pirmą kartą paminimi kaip aisčių kaimynai.

Toliau Einhardas pirmą kartą pamini ir Baltijos jūrą *Mare Balticum*. Baltijos jūros vardas sietinas su Plinijaus senojo Baltia ar Balcia bei Pomponijaus Melos Balcia sala. Kas čia Balcia vardu buvo vadinama, deja, nežinoma. Ar čia Plinijaus bei Melos turėta galvoje Jutlandijos pusiasalis, ar kuri nors Baltijoje esanti sala, ar pagaliau Skandinavija — sunku pasakyti.

IX amž. pabaigoje aisčių vardas aptinkama dar anglosaksų šaltiniuose, Anglijos karaliaus *Alfredo Didžiojo* (gimęs apie 848 m., miręs 900 m.) raštuose. Alfredas Didysis, kaip žinoma, buvo išvertęs Orosijaus istoriją į anglosaksų kalbą ir, norėdamas praplėsti geografines žinias, buvo išsiuntęs Vulfstaną patyrinėti kraštų palei pietų rytinę Baltiją ir normaną Oterį (Ohter, Ottar) net Baltosios jūros link, kur jis buvo pasiekęs, greičiausia, net Dviną. Orosijaus visuotinės istorijos vertimo priede Alfredas Didysis pridėjo *Vulfstano* pasakojimą apie jo kelionę iš Haithabu (Schleswige) į Truso (dabar Elbingas). Vulfstanas pasakojo, kad jis iš Haetumo (dabar Haithabu prie Schleswigo) po septynių kelionės dienų ir naktų pasiekęs Truso visą kelią plaukęs būriniu laivu. Vendų žemė (Weonodland) gulėjusi jam po dešinei rankai, o po kairei buvęs Langolandas, Laalandas, Falsteris ir Skone. Šie visi kraštai priklausę Danijai. Toliau jam iš kairės buvęs Bornholmas (Burgendaland), kuris turįs savą karalių. Už Bornholmo salos buvusios žemės, kurios vadinęsi: Blekingė (Blecingaeg), Mörė (Meore) ir Olandas (Eowland) bei Gotlandas; jos visos buvusios po kairei ir priklausiusios švedų (Sweon). Vendų kraštas (Witland) visą kelią buvęs po dešinei, net iki Vyslos žiočių (Wislemuda). Vysla (Wisle) esanti labai plati upė, tekanti tarp Vitlando ir Vendų žemės. Tasai Vitlandas priklausąs aisčiams (to estum). Vysla atplaukianti iš Vendų žemės ir įtekanti į Aismares (in Estmere). Aismarės turinčios pločio mažiausia 15 mylių. Toliau tekanti Elbinga (Ilfing) iš rytų pusės į Aismares (in Estmere) iš tų marių, ant kurių kranto stovįs Truso. Ir susibėgančios į Aismares — Elbinga nuo rytų iš Aisčių žemės (of Eastlande) ir Vysla nuo pietų iš Vendų žemės. Ir paskui Vysla atimanti Elbingos upei vardą, ir iš anų marių tekanti vakarų ir šiaurės link į mares. Dėl to ir vadinasi Wislemuda. Aisčių žemė esanti labai didelė ir ten esą daug miestų, ir kiekvienas miestas turįs savo karalių; tenai esą daug medaus ir žuvų. Karalius ir turtingieji žmonės gerią kumelės pieną, neturtingieji ir vergai — midų. Tarp savęs dažnai kariaują. Alaus aisčiai nedarą, bet midaus ten esą iki soties.

Toliau Vulfstanas pasakoja apie aisčių laidojimo papročius. Vyrui mirus, jo lavonas tarp giminių ir draugų būdavęs laikomas nesudegintas per du mėnesius ar daugiau, o turtingųjų ar kunigaikščių dar ilgiau,

kartais net pusę metų. Šitame laikotarpyje prie mirusiojo artimieji keldavę puotas, valgę, gėrę ir t.t. Tokiu būdu išeikvotų turtų likučiai, kurie nebūdavę deginami kartu su mirusiuoju, būdavę pasidalinami savo tarpe per arklių lenktynes: didesnė turto dalis tekdavusi tam, kurs greičiau lenktynių metu pasiekdavęs tikslą. Be to, aisčiai moką užšaldyti lavonus, kurie galį būti ilgai laikomi troboje net vasaros metu.[24]

Vulfstano pranešimas apie aisčius yra pats plačiausias iš visų lig šiol paminėtų šaltinių. Čia aisčiai visai aiškiai lokalizuojami srityje į rytus nuo Vyslos žiočių. Vysla yra buvusi siena tarp slavų (vendų) ir aisčių. Vyslos žemupyje jis mini Vitlandą, kurs priklausąs aisčiams. Vulfstano Vitlandas (=Waldland) yra ne kas kita, kaip Jordano paminėtoji vidivarų sritis. Vidivarai, gotų kalboje Widuwarjos reiškia „miško gyventojai".[25] Aisčių žemė, anot Vulfstano, esanti labai didelė. Pagaliau Vulfstanas duoda šiek tiek žinių apie aisčių politinę bei socialinę santvarką ir papročius. Pagal Vulfstaną, aisčių krašte esą daug miestų ir kiekvienas miestas turįs savo karalių, kurie tarp savęs dažnai kariaują. Miestų sąvoka čia mums tenka suprasti, greičiausia, didesnes sričių pilis, kuriose paprastai gyvendavo sritiniai valdovai, kunigaikščiai. Iš Vulfstano pranešimų šį tą patiriame ir apie socialinius santykius. Aisčiuose jis išskiria bent tris luomus: turtingųjų, neturtingųjų ir vergų. Vergai tai daugiausia karo belaisviai, tiek svetimos, tiek ir vietinės kilmės, sudarė atskirų didikų neapmokamą darbo jėgą. Atskirų sričių valdovai dažniausiai iškildavo liaudyje pagal savo turtingumą bei galingumą; jie tarpusavyje, kaip matyti iš Vulfstano, nebuvo vieningi ir kovojo dėl pirmaujančios vietos bei įtakos kiltyje ir net tautoje. Vieningos valstybės santvarkos tuo metu, atrodo, nėra buvę.

Vulfstanas ir yra paskutinis šaltinis, kur minimi aisčiai. Tiesa, dar XI amž. aisčių vardas sutinkamas pas *Adomą Bremenietį*, bet čia tėra pakartota Einhardo žinia. XII—XIII amž. sąvartoje „Est(h)ones" vardu jau vadinami dabartinės Estijos gyventojai.

Po Vulfstano aisčių vardas rašytiniuose šaltiniuose išnyksta ir tos pat srities gyventojai gauna *prūso* vardą. K. Būgos nuomone, prūso vardas nesąs senas, vargu ar jis siekiąs toliau, negu IX—X amž. Jei su prūso vardu būtų lenkai susipažinę VI—VIII amž., tai šiandien jie ištartų ne Prusy, bet Prysy.[26]

Kas gi yra buvę tie aisčiai? Iš rašto šaltinių, kaip matėme, šiek tiek sužinome apie jų gyvenamąją sritį, tačiau ji nėra tiksliau apibrėžta. Tacitas juos lokalizuoja palei Baltijos jūrą į pietus už aisčių ir venedų (slavų) gyvenę peucinai, o į šiaurę ir rytus — finai. Tacitas kalba apie aisčių gimines ar kiltis (Aestiorum gentes). Taigi aisčiai pagal jį apėmė

ne vieną tautą, bet daugelį kilčių. Ar tos giminės yra buvusios vienos kilmės, ar čia turėta galvoje įvairios „rytinės" tautos bei kiltys, deja, nežinome. Vėlyvesnieji rašytojai aisčių krašto tiksliau neapibūdina. Plačiausiai iš visų, kaip matėme, aisčių žemę aprašo Vulfstanas. Jis rašo, kad aisčių kraštas buvęs labai didelis, tačiau tenurodoma vakarinė aisčių riba, kuri siekusi Vyslą. Labai galimas daiktas, kad Vulfstanas aisčių vardu buvo apėmęs mažiausiai prūsus su visomis kiltimis ir galbūt net ir kitų baltų dalį. Dėl to, greičiausia, K. Jaunius su K. Būga ir buvo nusistatę baltus vadinti aisčiais.

Aisčių vardo etimologija nėra visai aiški, nes šiam vardui jokių atitikmenų baltų kalbose neturime. Jaunius su Būga aisčių pavadinimą sieja su Ais(t)marėmis (Vulfstano Estmere, Frisches Haff), tačiau, deja, nenurodo šaltinio, kur be Vulfstano šios marios būtų vadinamos tuo pačiu vardu. J. Basanavičius pamini, kad XVII—XVIII amž. dokumentuose esąs minimas upės vardas Aista ir Bartininkų vls. (Vilkaviškio aps.) esąs Paaistiškių kaimas.[27] Deja, tuo tarpu čia minimų vietovardžių neįmanoma patikrinti; be to, sunku pasakyti, ar tie vietovardžiai, jei tokie ir būtų buvę, turi ką nors bendra su tuo aisčių vardu. Kalbininkų tarpe vyrauja įsitikinimas, kad aisčių vardas, greičiausia, yra buvęs germaniškos kilmės. Kai kurie kalbininkai aisčių vardą sieja su gotų kalbos žodžius *aistan, aestimare* — „pagarbos verti",[28] nes Jordanas rašąs, kad tai buvę taikingi žmonės, o Adomas Bremenietis aisčius laikąs humaniškiausiais žmonėmis. Kiti kalbininkai Aisti vardą išveda iš anglosaksų žodžio āst (angliškai oast), kurs reiškiąs jaują (vok. Darre), t.y., kad aisčiai gyvenę javų džiovinamosiose jaujose.[29] Pagaliau Vulfstano paliudytoji lytis East — siejama su sen. anglų žodžiu ēaste, liet. „rytai".[30] Atrodo, kad paskutinioji etimologija yra bene patikimiausia. Tuo vardu, manoma, germanai bus vadinę savo rytinius kaimynus, gyvenusius į rytus nuo Vyslos žemupio. Taigi aisčiai, greičiausia, reiškė „rytiniai gyventojai".

Kadangi aisčių vardo kilmė nėra visai aiški, todėl, kaip minėta, kai kurie mokslininkai iš viso buvo pradėję abejoti aisčių baltiškumu ir norėjo juos laikyti net germanais kiti gi šį vardą laiko kolektyvine sąvoka visoms rytinėms tautoms: germanams, baltams ir net suomiams.[31] Tačiau, kaip rodo archeologiniai duomenys, apie aisčių germaniškumą visai netenka kalbėti. Kaip matyti iš proistorinių radinių, baltų kultūros tolydumas tiek Prūsų krašte, tiek pat Lietuvoje ir Latvijoje, nuo žalvario amžiaus (apie 1500 m. pr. Kr.), mažiausia bent nuo Kristaus gimimo, gali būti puikiai stebimas iki pat istorinių laikų pradžios, ir čia visą laiką gyveno ta pati etninė grupė, tik laikui bėgant ėmusi skirstytis į atskiras, bet giminingas, kiltis.

1 Plg. Ig. Jonynas, „Lietuvių gentys iki XIV amžiaus". *Naujoji Romuva*, Kaunas, 1939, 17 nr., p. 361—368.
2 K. Būga, *Aistiški studijai*, I, Peterburgas, 1908, p. 1—9. [K. Būga vėliau šį terminą visuotinai vartojo, plg. „Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė". *Tauta ir Žodis*, I, Kaunas, 1923, p. 1—20; t.p., *Rinktiniai raštai*, III, 493—517; „Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai". *Tauta ir Žodis*, I, p. 20—44; t.p., *Rinkt. raštai*, III, p. 518—550; *Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje*, Kaunas, 1944 (ji buvo perspausta iš *Lietuva*, Kaunas, 1924, nr. 35, p. 2—3 ir nr. 36, p. 2—4), vėl perspausta: *Rink. raštai*, III, p. 728—742; vok. „Die Vorgeschichte des aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. Mit 2 Karten". *Streitberg-Festgabe*, Leipzig, 1924, p. 22—35; plg. t.p. *Lietuvių k. žodyno* įvade, p. LXI ir kt.; *Rinkt. raštai*, III, p. 102 ir kt.].
3 P. Šmits, „Hērodota zinas par senajiem baltiem". *Rakstu krājums*, XXI, Rīga, 1933, p. 3—17; plg. dar latvių kalbininko J. Endzelyno šio darbo kritiką: *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, I, 1934, p. 81—84.
4 J. Czekanowski, *Wstęp do historji Slowiań*, Lwów, 1927, p. 90.
5 V. Kiparsky, „Baltische Sprachen und Völker". *Baltische Lande*, I, Leipzig, 1939, p. 52.
6 A. Salys, „Baltų kalbos", *L-ji E*, II, Kaunas, 1934, sk. 984—986; plg. „Baltų tautos", *LE*, II, Boston, 1954, p. 140—144; [W. R. Schmalstieg, „Baltic Languages", EL, I, Boston, 1970, p. 259—261].
7 J. Endzelins, *Ievads Baltu filologija*, Rīga, 1945, p. 37.
8 Otto Kunkel, „Ostsee". Paul Wissowa, *Kroll'sche Reallenzyklopödie der klassischen Altertumswissenschaft*, XVIII, 1941, p. 1695—1696.
9 J. Voigt, *Geschichte Preussens*, I, Königsberg, 1827, p. 25, 45 ir kt.
10 Sven Tunberg, *Fornvännen*, 1940, p. 14 ir kt.
11 G. Gerullis, „Baltische Völker", M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, I, 1924, p. 335.
12 Siegried Guterbrunner, „Namenkundliche Zeugnisse zur germanischen Urgeschichte". *Germanen und Indogermanen. Festschrift für Hermann Hirt*, II, Heidelberg, 1936, p. 454—455.
13 E. Petersen, „Zwei riesige Bernsteinspeicher bei Breslau-Hartlieb und ihre Bedeutung für die Geschichte des Handels". *Forschungen und Forschritte*, XIII, 1937, p. 60 ir t.t.
14 A. Schachmatov, [„Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen"]. *Archiv für slavische Philologie*, XXXIII, 1911, p. 51—99; [A. A. Šachmatov, „K voprosu o finsko — kel'tiskich i finsko-slavianskich otnošenijach, I—II". *Buletin de l'Acad. Imp. des Sc. de St. Pétersbourg*, 1911, p. 707—724, 791—812].
15 K. Būga, „Kann man Keltenspuren auf baltischen Gebiet Nachweisen?". *Rocznik slawistyczny*, VI, 1913, p. 1—38; [t.p., *Rinkt raštai*, I, 1958, p. 496—530].
16 Plg. G. Kossina, [Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitun nach dem Osten]. *Mannus*, I, 1909, p. 17.
17 Alfred Senn, „Ostpreussens Vorgeschichte sprachlich beleuchtet". *The Germanic Review*, XV: 1, 1940.
18 E. Sittig, „Die Ästier". *Studii Baltici*, IV, 1934—1935, p. 19 ir kt.
19 J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, Riga, 1944, p. 6—7, [plg. ir jo: *Senprūšu valoda*, Riga, 1943; J. Endzelynui pritaria ir E. Fraenkel, *Die baltischen Sprachen*, Heidelberg, 1950; liet. vertimas: *Baltų kalbos*, Vilnius, 1969, p. 23 ir kt.; plg. Pr. Skardžius, „Aesti", *EL*, I, Boston, 1970, p. 24—25].
20 Cassiodorus Var. 5:2. *Monumenta Germaniae Historica*, XII:V:2, 1894.
21 [žr. „De origine actibusque Getarum". Th. Mommsen, *Monumenta Germaniae Historica*, V, Berolini, 1882].

22 Waldemar Heym, „Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel. Ein Beitrag zur Widiwarienfrage". *Mannus*, 31: 1, 1939, p. 3—28.
23 *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Honnoverae, 1927, p. 15.
24 *Scriptores rerum Prussicarum*, I, 1861, p. 732—735.
25 R. Much, „Vidivarii". J. Hoops, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, IV, 1918—1919, p. 418.
26 K. Būga, *Lietuvių kalbos žodynas*, I, 1924, p. LXXI, [t.p., *Rink. raštai*, III, p. 12].
27 J. Basanavičius, *Etnologiškos smulkmenos*, Tilžė, 1893. [„Aiduose" išsp. *Etnologinės . . .*, bet L-ji E, II, 1934, p. sk. 1434 duoda *Etnologiškos . . .*, tokią pat antraštę A. ir F. Kantautas, *A Lithuanian Bibliography*, Edmonton, Alberta, 1975, nr. 2215, p. 118, aprašęs de visu, kuri laikoma Balzeko lietuvių kultūros muziejuje, Čikagoje.].
28 Plg. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, II, 1920, p. 30.
29 R. Much, t.p., p. 54—55.
30 J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, p. 8.
31 T. E. Karsten, „Zu den ältesten Völker- und Ortsnamen der Ostländer". *Germanen und Indogermanen. Festschrift für Hermann Hirt*, II, 1936, p. 478.

* * *

Aisčiai istorinių šaltinių šviesoje pirmą kartą buvo išspausdintas „Aidų", 1948, kovo mėn., 12 nr., p. 97—103, taigi tikrai sunkiu pokario metu ir labai dažnai dabar suminimas: parašas — *J. Puzinas*. Rankraštis neišlikęs, perspausdinama iš „Aidų", ištaisant spaudos klaidas, jų tarpe ir nesamą vietos vardą *Hartleben* į *Hartlieb*, o literatūra dabar nukeliama į straipsnio galą.

LIETUVIŲ KILMĖ IR JŲ GYVENAMIEJI PLOTAI NAUJAUSIŲ TYRINĖJIMŲ ŠVIESOJE

Vienas įdomiausių, bet kartu ir sunkiausių, lietuvių prosenovės klausimų yra jų kilmės, protėvynės ir gyvenamųjų ribų problema. Todėl jau labai seniai parūpo mokslo žmonėms ir visokiems senovės mėgėjams išnarplioti tą sunkų klausimą jų tuo metu turėtais duomenimis ir supratimu. Ištisų amžių būvyje susidarė daugybė įvairiausių lietuvių kilmės teorijų.[1] Išskirtinai du pagrindiniai tarpsniai: 1. įvairių laikotarpių mėgėjų bandymai ir 2. mokslinių tyrinėjimų laikotarpis, kada lietuvių kultūros, kilmės, gyvenamųjų ribų ir kitos proistorinės bei istorinės problemos nagrinėta kalbininkų, archeologų, istorikų ir etnologų. Čia pabandysiu trumpai apžvelgti ligšiolinių tyrinėjimų išdavas, kiek platėliau sustodamas ties paskutiniuoju metu iškilusiomis naujomis tezėmis bei teorijomis.

I. Ankstyvosios lietuvių kilmės teorijos

Jau nuo XIII a. imta domėtis lietuvių ir jų artimų giminaičių prūsų kilmės klausimu. Tuo metu Albertus *Stadensis* prūsus kildino iš graikų. Esą, po Makedonijos karaliaus Aleksandro Didžiojo mirties (323 pr. Kr.) kai kurie jo kariuomenės vadai nukeliavę į Prūsus ir ten įsikūrę.[2] Tą teoriją kiek praplėtė lenkų kronikininkas Jonas *Dlugošas* (Dlugosz, 1415—1480), prūsų protėviu laikydamas Bitinijos karalių *Prusias* (II a. pr. Kr.). J. Dlugošo nuomone, prūsų kalba esanti panaši į graikų kalbą, kuri buvusi vartojama bitiniečių.[3] Ir XVI a. viduryje Jodochus *Willichius* iš Rešliaus teigė, kad prūsų kalba esanti sugadinta graikų kalba ir jis pats dažnai su prūsais graikiškai kalbėjęsis . . .[4] Prūsų ir lietuvių kalbos lyginimas su graikų kalba nesiliovė iki pat XIX a. pradžios. Istorikas Teodoras *Narbutas* (1784—1864) iš lietuvių ir graikų mitologijos panašumų sprendė, jog graikų ir romėnų dievai, išvaryti iš pietų, persikėlę į lietuvių gyvenamą kraštą ir susitaikę su senaisiais vietos gyventojų dievais. Taigi, lietuviai ir graikai, kilę iš vieno kamieno, ligi smulkmenų turėję panašią religiją.[5]

XIV a. pabaigoje ar XV a. pradžioje Lietuvoje susidarė kita teorija, kildinanti lietuvius iš romėnų. Pirmas šią teoriją raštu užrašė jau paminėtas lenkų kronikininkas J. Dlugošas savo veikale „Historia Polonica". Čia jis bent keliose vietose išvedžioja, kad lietuviai,

sprendžiant iš kalbos ir religinių panašumų, kilę iš romėnų, kurie II—I a. pr. Kr. Marijaus ir Sulos, Cezario ir Pompėjaus tarpusavio kovų metu pabėgę iš savo tėvynės ir apsigyvenę Lietuvoje. Romėniškoji lietuvių kilmės teorija ypačiai išpopuliarėjo XVI a., kada, skatinant valstybinį patriotizmą, kyla stipri reakcija prieš lenkų bajorus, besigiriančius savo kilmingumu bei pranašumu. Ta teorija papildoma ir įtraukiama į *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštijos Metraštį.* Čia kalbama apie romėnų kunigaikštį Pilemoną ar Palemoną, kuris su savo šeima ir penkiais šimtais bajorų I a. po Kr. pabėgęs nuo žiauriojo Nerono, jūromis atplaukęs iki Nemuno, įsikūręs Lietuvoje ir davęs pradžią Lietuvos kunigaikščių dinastijai.[6] Romėniškoji lietuvių kilmės teorija toliau tebepuoselėjama Mykolo *Lietuvio,* kuris nurodo net 72 žodžius, visiškai tolygius lotyniškiesiems, pvz.: *deus* (dievas), *vir* (vyras), *noctis* (naktis), *dentes* (dantys), *semen* (sėmenys), *iugum* (jungas), *tres* (trys) ir t.t.[7] Palemoniškąją Lietuvos kunigaikščių genealogiją dar daugiau išryškina istorikas M. *Stryjkovskis* (1547 — XVI a. pabaiga ar XVII a. pradžia;, tik jis Palemono žygį Lietuvon nukelia į X a.[8] Ir vėlyvesni Lietuvos istoriografai savo raštuose tebekalba apie lietuvių romėniškąją kilmę, sugalvodami vieną kitą naują argumentą tai teorijai paremti. Tačiau jau XVI a. ir vėliau pasigirsta balsų, abejojančių romėniškosios lietuvių kilmės teorijos tikrūmu. Prie tokių tenka priskirti Varmės vyskupą Martyną *Kromerį* (1512—1589)[9] ir vokiečių istoriką Augustą Liudviką von *Schlözerį* (1735—1809), kuris Palemono teoriją laikė „inteligentų kvailybe".[10] Nepaisant kritikos, romėniškąja lietuvių kilme didžiuojasi XIX a. pradžios romantikai Dionizas *Poška* (1757—1830 m.),[11] istorikas T. *Narbutas,*[12] ir net XIX a. gale aušrininkas Mečislovas *Davainis-Silvestravičius* (1849—1919) rado reikalo duoti „Aušrai" straipsnelį „Pasaka apie Palemoną".[13]

Giminiuota lietuviai ir su kai kuriomis germaniškomis tautomis bei kiltimis, ypač su rytinių germanų karinga tauta *heruliais.* Lietuvių ir latvių giminystė su heruliais XIX a. pradžioje susilaukė visos eilės šalininkų ne tik lietuvių, bet ir kitataučių tarpe. Lietuvius romantikus imponavo Romos nugalėtojas Odoakras (miręs 493 m.), kuris buvo laikomas herulių, taigi, ir lietuvių vadu. Kun. Ksaveras *Bogušas,* arba Baužas (1746—1820) įrodinėjo, kad prūsai, kuršiai, alanai, heruliai kadaise kalbėję lietuviškai ir sudarę vieną tautą, kad lotyniški ir graikiški žodžiai lietuvių kalbon patekę per herulius, grįžusius Lietuvon iš Romos ir Trakijos. K. Bogušas apgailestavo, kad lietuvių kalba, kuria senovėje kalbėję Odoakras, Mindaugas, Kęstutis, Vytautas ir kiti Lietuvos kunigaikščiai, esanti paniekinta, kad šviesuomenė kalbanti lenkiškai. Jis reikalavo, kad *Vilniaus universitete būtų įsteigta draugija,*

kuri rūpintųsi lietuvių kalba, tautosaka ir senove.[14] Net ir iškilus Vilniaus universiteto istorikas Jokimas *Lelevelis* (1786—1861) herulius laikė lietuviais, kad lietuvių kalba turinti gimininių bruožų su lotynų kalba ir susidaręs įspūdis, lyg lietuviai būtų kada nors viešėję romėnų žemėje.[15]

Ieškota lietuvių giminystės ir su kitomis tautomis: semitais,[16] gotais,[17] hetitais[18] ir kt.

Visos tos teorijos nebuvo pagrįstos moksliniais duomenimis, jas sudarant dažniausiai remtasi paviršutiniškais atskirų kalbų žodžių palyginimais, nevykusiais etimologizavimais ir tam tikrais gimininiais bruožais papročiuose bei senovinėje religijoje. Be to, toms teorijoms susidaryti didelės įtakos turėjo laiko dvasia ir politiniai motyvai, vertę savo tautą iškelti ir ją įterpti į senovėje išgarsėjusių tautų istoriją. Humanizmo laikotarpyje ir kitos tautos išvedžiodavo savo kilmę iš romėnų ar graikų. Pavyzdžiui, lenkai savo pirmuoju kunigaikščiu ir vėliau karaliumi laikė *Graccus,* pagal kurį ir Krokuva gavusi savo vardą.[19] Didesnei Lenkijos garbei Krokuvos vyskupas Vincentas *Kadlubekas* (m. 1223 m.) savo kronikoje pamini tariamus lenkų laiškus, rašytus Makedonijos karaliui Aleksandrui Didžiajam (336—323 pr. Kr.), esą, ir romėnas Julijus Cezaris savo seserį išleidęs už lenkų kunigaikščio Lesco.[20] Ir Vokietijoje humanizmo metu vyravo tos pačios tendencijos kildinti savo tautas ar valdovus iš senovėje pagarsėjusių tautų ar asmenų, pvz.: frankai buvo išvedami iš graikų bei trojėnų, švabai ir saksai iš makedoniečių ir t.t. Ypač Vokietijos imperatoriaus Maksimilijono rūmuose tos teorijos turėjo didelės reikšmės valdovo giminės genealogijai nustatyti.[21]

Baigiant ankstyvųjų lietuvių kilmės teorijų apžvalgą, tenka sustoti ties dviem aušrininkų puoselėtomis teorijomis, kurios paskutiniuoju metu susilaukė ir mokslininkų dėmesio. Pirmiausia tenka stabtelėti ties dr. Jono *Basanavičiaus* (1851—1927) trakiškąją lietuvių kilmės teorija. J. Basanavičius, nuo 1880 m. gyvendamas Bulgarijoje, susidomėjo praeitimi trakų, senovėje gyvenusių Balkanų pusiasalyje. Jis ėmėsi nagrinėti įvairius lietuvių giminystės su trakais ir frigais aspektus: kalbą, vietovardžius, papročius ir kt. Trakų-frigų ir lietuvių giminystei įrodyti J. Basanavičius net keliasdešimt metų rinko medžiagą Sofijos, Belgrado, Zagrebo, Vienos, Prahos, Berlyno ir kituose muziejuose bei bibliotekose. Pradžioje savo tyrinėjimų rezultatus skelbė *Aušroje,*[22] atskiromis knygutėms,[23] vėliau *Lietuvių Tautoje*[24] ir pagaliau 1921 m. tame pačiame žurnale paskelbė savo ilgamečio darbo vaisius — *Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon.*[25] Ilgos kalbinės, istorinės, archeologinės ir etnologinės studijos išvados šios: trakų kiltys, kurių jis

priskaičiuoja net 135, gyvenusios nuo Medijos rytuose, beveik visoje pietinėje Europoje iki pat Atlanto vakaruose; lietuviai, latviai ir prūsai esą tiesioginiai palikuonys trakų bei dakų, pirmaisiais pokristiniais amžiais gyvenusių šiaurinėje Balkanų pusiasalio dalyje, abipus Dunojaus; trakai imp. Trajano laikais (II a. pradžioje) pabėgę iš romėnų užimto krašto, atsikraustę prie Baltijos jūros ir apsigyvenę Nemuno bei Dauguvos baseinuose; trakai atsinešę iš Balkanų tuos pačius žmonių, vietų ir upių vardus; trakų kalba išlikusi gyva dabartinėje lietuvių kalboje.

J. Basanavičius, nebūdamas kalbininkas, belygindamas trakų ir lietuvių kalbinius faktus, neišvengė klaidų, todėl prieš jo kalbinius išvedžiojimus pasisakė Kazimieras *Būga* (1879—1924). Jis, recenzuodamas J. Basanavičiaus studiją *Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon,* pastebėjo, „kad žodis vienodai ištariamas dviese kalbose būtų giminaitis neužtenka vieno garsų panašumo. Žodžio giminumui reikia, kad jis abiejose lyginamosiose kalbose būtų *tos pačios kilmės*".[25] Nurodęs visą eilę klaidingų etimologizavimų bei nevykusį glosų aiškinimą, K. Būga nusprendė, kad J. Basanavičiaus studija „šiandie neturi jokios verčios. Visas tas darbas, kuriam suvartota daug metų ir sveikatos, nueis per niek".[26] Autoritetingai tarto K. Būgos žodžio laikėsi ne tik mūsų kalbininkai, bet ir senovės tyrinėtojai. Atrodė, jog trakiškoji lietuvių kilmės hipotezė buvo palaidota visiems laikams, tačiau po keliolikos metų ją atgaivino kitas medikas — latvis Karolis *Kasparsonas.*[27] Jo išvados tokios pačios, kaip ir J. Basanavičiaus: baltai kilę iš senovės trakų, kurių dalis I a. po Kr. nuo Dunojaus ir Karpatų atsikraustę prie Nemuno bei Dauguvos ir davę pradžią lietuviams, latviams ir prūsams.

Visai neseniai J. Basanavičiaus hipotezę tam tikra prasme parėmė čekų archeologas K. *Turnwaldas.*[28] Jis, žinoma, netapatina baltų su trakais, bet, remdamasis trakų asmenvardžių, vietovardžių ir vandenvardžių panašumu su baltiškaisiais, iškelia artimą baltų ir trakų giminystę. Ne gana to. K. Turnwaldui atrodo, kad proistoriniais laikais baltai gyvenę vidurinėje Europoje, Dunojaus baseine. Dalis tų „Dunojaus baltų", spaudžiami germanų, vėliau slavų, pasiekę Baltiją. Deja, šios K. Turnwaldo hipotezės dar neįmanoma pagrįsti archeologiniais duomenimis.

Pagaliau trakų ir baltų kalbų santykius plačiai nagrinėja žinomas bulgarų lingvistas I. *Duridanovas* Sofijoje 1969 m. išėjusioje knygoje *Thrakisch-dakische Studien.*[29] Toje studijoje jis nuodugniai apžvelgia trakų, dakų ir baltų kalbų bendrybes geografiniuose varduose, etnonimuose, asmenvardžiuose, leksikoje, fonetinėje ir morfologinėje

tų kalbų sistemoje. I. Duridanovas dažnai panaudoja ir J. Basanavičiaus surinktą medžiagą. Žinoma, ir I. Duridanovas nelaiko trakų lietuvių ar kitų baltų protėviais, kaip kad savo laiku tvirtino J. Basanavičius, K. Kasparsonas ir kiti, bet jis tą artimą kalbinę giminystę remia tuo, kad baltų ir trakų kalbos yra kilusios iš tos pačios indoeuropiečių prokalbės, egzistavusios dar prieš IV tūkstantmetį, ir kad baltų, trakų ir dakų protėviai maždaug III tūkstantmetyje pr. Kr. (jau suirus indoeuropiečių prokalbei) gyvenę kaimynystėje ir artimai bendravę. Tie glaudūs baltų ir trakų santykiai, I. Duridanovo manymu, trukę nuo III tūkstantmečio pr. Kr. iki V—VI a. po Kr., kada trakų kalba išnykusi. Trakų kalba laikoma artimiausia baltų kalbų giminaite.

Kur yra buvęs tiesioginis baltų sąlytis su trakais bei dakais, šį tą pasako rusų kalbininko O. N. *Trubačiovo* vandenvardžių studijos. 1968 m. išėjusiame veikale *Dešiniojo kranto Ukrainos upių vardai*[30] jis plačiai nagrinėja hidronimiją į pietus nuo Pripetės bei Seimo ir srityje į vakarus nuo vidurinio ir žemutinio Dniepro, kur baltų turėta kontakto su iranėnais, trakais ir dakais. Su mums šiuo atveju rūpimais trakais ir dakais baltų susidurta prie vidurinio Dniepro ir į pietus nuo Pripetės.

Ir archeologai įrodinėja, kad baltų kilčių pietiniai kaimynai buvę trakai, kurie gyvenę į rytus nuo Bugo ligi Dniepro ir, galimas dalykas, net už jo. Riba tarp baltų ir trakų vedama linija *Hrubieszów-Vladimiras-Kijevas.* Manoma, kad abiejų etninių vienetų sąlyčio riba galėjusi siekti net Desnos upę.[31]

Kaip matome, anksčiau visiškai pasmerkto J. Basanavičiaus mokslinis prestižas gerokai atitaisytas. Kad ir daugelis jo kalbinių išvedžiojimų nebuvo pagrįsti, kad ir įvairios prielaidos bei istorinės išvados buvo klaidingos, bet J. Basanavičiaus kruopščiai surinkta faktinė istorinė, lingvistinė, etnologinė ir kitokia medžiaga praverčia ir šių dienų mokslininkams. Klaidinga buvo J. Basanavičiaus pati pagrindinė tezė, kad lietuviai laikyta tiesioginiais trakų palikuonimis. Jei J. Basanavičius būtų apsiribojęs baltų ir trakų kalbų artimos giminystės grindimu, jo darbas būtų buvęs žymiai vertingesnis.

Baltai į vakarus nuo Vyslos, tarp Oderio ir Elbės

Skeptiškai žiūrėjome į XIX a. pradžios romantikų ir aušrininkų išvedžiojimus, kad senovėje lietuvių gyventa prie *Vyslos, Oderio* ir *Elbės.* Istorikas T. *Narbutas* neabejojo apie buvusias lietuvių tautos sodybas tarp Oderio ir Elbės, nes ten seniau Jonas *Potockis* buvo aptikęs vardus tų pačių dievų, kurie buvę garbinami ir prie Nemuno Lietuvoje. Slavai, atėję į Pamarį Karolio Didžiojo metu (VIII—IX a.), suskaldę šią lietuvių tautą: vieni likę gyventi prie Nemuno, kiti — savo

senosiose sodybose tarp Oderio ir Elbės. Karingi normanai ir danai neleidę šioms lietuvių tautos dalims palaikyti santykių, ir todėl ta pati tauta, kalbėjusi ta pačia kalba ir turėjusi tą pačią religiją, buvusi perskirta.[32] T. Narbuto pėdomis sekė ir kai kurie „Aušros" bendradarbiai. Apie lietuvių pėdsakus vakarinių slavų srityse rašė Jonas *Šliūpas.*[33] Mikalojus *Akelaitis* tvirtino, jog lietuviai gyvenę prie Vyslos, Oderio ir Elbės dar prieš atsikraustant į tas sritis slavams, kad Karpatų, Krokuvos, Brastos, Kolno, Vyslos vardai esą lietuviški.[34] Tuo pačiu keliu ėjo ir Andrius *Vištelis,* kuris po 1863 m. sukilimo ilgą laiką gyveno Poznanės srityje. Ten jis, esą, kiekviename žingsnyje susidurdavęs su lietuviškais vietovardžiais, kurie, A. Vištelio manymu, rodą, jog tose srityse prieš tūkstantį metų gyvenę lietuviai.[35]

Paskutiniuoju metu visa eilė kalbininkų susidomėjo toponimika sričių, esančių į vakarus nuo Vyslos: Pamario, Mecklenburgo, Šlezvigo-Holšteino ir kt. Jau II pas. karo metu vokiečių lingvistas Hans *Krahe* nagrinėjo keletą baltiškų vietovardžių į vakarus nuo Vyslos.[36] Slavistas R. *Trautmannas,* analizuodamas vietovardžius tarp Vyslos ir Elbės, daugelį jų laikė slaviškais,[37] tačiau kalbininkas H. *Schall'is* tos srities vietovardžių tarpe rado ir baltiškų. Jo manymu, tie vietovardžiai siekią *baltų-slavų kalbinės vienybės* laikus.[38] Daugiausia baltiškų vietovardžių (ypač vandenvardžių) paminėtoje teritorijoje surado ir kalbiškai išanalizavo rusų kalbininkas V. N. *Toporovas.*[39] Jis pastebėjo, kad tose srityse, kuriose istoriniais laikais gyveno įvairios vakarinių slavų tautos bei kiltys, esama daug vietovardžių, visiškai gimininigų su grynai baltiškais vietovardžiais, aptinkamais Prūsuose, Lietuvoje, Latvijoje ir anksčiau baltų gyventose rytinėse srityse. V. N. Toporovas iškelia ir sunkumus, su kuriais susiduriama nustatant senųjų vietovardžių baltiškumą ar kitokį jų etninį priklausomumą, nes tie vietovardžiai buvę paveikti visiškos ar dalinės slavizacijos. Todėl tos srities vietovardžių tarpe esama tokių, kurie tegali būti išaiškinami tik baltiška vietovardine ar kalbine medžiaga, o kiti vietovardžiai gali būti laikomi ir baltiškais, ir slaviškais. Galimas dalykas, kad tai liudininkai to ankstyvojo laikotarpio, kada tose pakraštinėse srityse gyventa baltų, vėliau suslavėjusių. V. N. Toporovas, remdamasis vietovardine medžiaga, aptinkama Pamario, Mecklenburgo, Brandenburgo, Holšteino sričių istoriniuose šaltiniuose, duoda visą eilę vandenvardžių (upių, ežerų, pelkių) ir vietovardžių (sričių, pilių), kurie turi neabejojamų atitikmenų baltiškuose vietovardžiuose ar etimologiškai gali būti išaiškinti baltų kalbomis.

Štai būdingesni vietovardžiai (p. 105—111):

Pene upė Mecklenburge, *Pena* Pamaryje (dabar Peene) siejama su prūsų *Penen* (1423), vėliau *Pöhnen, Pene, Penithen,* liet. *Peneikiškis* ežeras, *Peneika* Desnos baseine.

Persante upė Pamaryje lyginama su prūsų *Perses* (1326) miškas, vėliau *Persing, Persem, Perselen,* liet. *Persas* ežeras, lat. *Pērses* upė, *Peresna* Dniepro aukštupyje. Kildinama iš **Pers-,* plg. sen. indų *pars-,* tocharų *pars-, pärs-* „laistyti", „apšlakstyti".

Pinnow (*Pinnowe,* 1226), *Pynnow, Pinnau* ir kt. tos pačios šaknies vietovardžiai Mecklenburge, Brandenburge, Pamaryje. Atitikmenys Prūsuose, pvz. *Pynouwe* (1825), *Pynnow* (1342), vėliau *Pinnau, Pinno,* liet. *Piniava.* Siejama su liet. *pinti,* lat. *pīt* ir t.t.

Plane (rivus *Plane,* 1205), aqua *Plana* (1251), *Planowe* Brandenburge — siejama su lat. *Plāne,* liet. *Plonė.*

Plawe (stagnum *Plawe,* 1217, 1258, 1306), aqua *Plaue* (1294) — Brandenburge; lacus *Plavensis* — Pamaryje; terra *Plawe* (1235), stagnum *Plawe* — Mecklenburge ir kt. Nurodomi atitikmenys Prūsuose — *Plovis* (1285), *Plowe,* liet. *Plavys, Plavelis,-ė, Plavos* upelis, *Plavija* ežeras Berezinos baseine.

Radaune upė, *Raduna* (1212), lacus *Raduna* Pamaryje, *Radun* (1264) — Mecklenburge ir kt. siejama su prūsų *Raudune* (1316).

Sabene (1307) Mecklenburge, *Sabow* (1327) Pamaryje, *Sobbein* Hanoveryje turi daug atitikmenų Prūsuose: *Sabenowe* (1258), *Sabenouwe, Sabnow* (1277), *Sabine, Saboniten* (1411) ir kt. Lietuvoje žinomas *Sabonių* kaimas, *Sabonėlių* kaimas, *Sabinė* ir t.t.

Schwentine upė (*Zwentine* fluvius, 1222) Šlezvige-Holšteine, stagnum *Swante* Brandenburge ir kt. Nurodomi atitikmenys Prūsuose: *Swent* upė (XV a.), *Swentegraben* (1351), *Swentyn* ežeras (1297), *Swentin* (vėliau *Schwenten*) ir kt. Lietuvoje turime: *Šventas, Šventė,-elė,-elis, Šventežeris, Šventoji, Šventupė,-is,-ys* ir t.t.

Stabitz-See Neumarke, *Stobeno, Stobene* (XIII a.) Pamaryje, flumen *Stobeniz* (1310) Mecklenburge siejama su Prūsų *Stabayen* (1320), *Stobayn, Stabelauken* (1406), *Stabingen* (1343), *Stabynotilte* (1331); *Štabinas* prie Augustavo; *Stabna, Stabnia* Dniepro aukštupyje. Etimologiškai tie vietovardžiai siejami su prūsų *stabis* „akmuo".

Syra upokšnis, *Syraven* (1308), *Syrave* (1317) Pamaryje, *Siraue* (1490) Brandenburge gretinami su Prūsų *Syrein* (1263), *Syrein* (1279), Lietuvos — *Sirija, Sirijočiai.*

Wangern (*Wanghere,* 1302) Mecklenburge, rivulus *Wangernisee* (1256), Bach *Wangerniz* (1295) Pamaryje ir kitur turi atitikmenų Prūsuose — *Wangerithen* (1427; vėliau *Wangritten*), *Wangrapia* (1326),

Wengrapia upė, Lietuvoje — *Vingra, Vingrė,elis, Vingris,-ys, Vingrupis* ir kt.

Ką gi rodo archeologiniai tyrinėjimai? Archeologai jau seniai yra pastebėję, jog srityse į vakarus nuo Vyslos esama proistorinės kultūros liekanų, tapačių ar labai giminingų su neabejotinai baltų gyventose srityse (buv. Vakarų Prūsuose, Rytprūsiuose, Lietuvoje ir Latvijoje) aptinkama archeologine medžiaga. Ta kultūros giminystė susekama nuo naujojo akmens amžiaus pabaigos, kada į tas sritis įkėlė koją indoeuropiečiai, vad. laivinių kovos kirvių arba virvelinės keramikos kultūros žmonės. Didžiuliuose plotuose į vakarus nuo Vyslos, Oderio ir net Elbės srityse vyravo daugiau ar mažiau vienalytė kultūra. Žalvario amžiaus pradžioje tarp Vyslos ir Dauguvos bei aukštutiniame Padniepryje buvo susiformavę baltai, tiesioginiai lietuvių protėviai. Dancigo srityje, Pamaryje, Brandenburge ir net Šlezvige-Holšteine susiduriame su grynai baltiškais radiniais. Pavyzdžiui, ankstyvųjų rytinių atkraštinių kirvių (per. I) randama Dancigo srityje, Pamaryje; ankstyvųjų žalvarinių baltiškų atkraštinių kirvių (II per.) — abejose žemutinės Vyslos pusėse, Pamaryje prie Oderio, o pietuose — netoli Varšuvos;[40] žalvarinių baltiško tipo kovos kirvių (kitaip jie vadinami Nortikių tipo kirviais) — Brandenburge, Rügeno saloje, Šlezvige-Holšteine;[41] vėlyvosios formos baltų atkraštinių kirvių (III per.) — Pamaryje,[42] Brandeburge;[43] keliolika baltiško tipo akmeninių gyvatgalvių kaplių (III per.) — Pamaryje[44] ir t.t. Proistorikai tokių baltiškų radinių išplitimą minėtose srityse siejo su baltų prekybiniais santykiais. Etniniu požiūriu sritys tarp Vyslos ir Elbės daugelio vokiečių archeologų buvo laikomos germaniškomis ar bent iliriškomis, o lenkų — slaviškomis. Kadangi Pamario žalvario amžiaus kultūroje apstu baltų kultūros elementų, todėl buvo išskirta vad. Rytų Pamario-Vakarų Prūsų kultūrinė sritis, kuri buvo laikoma tarpine tarp germanų, lužičėnų ir baltų.[45] Vėliau vokiečių proistorikas L. *Kilianas* to meto Pamario kultūrą iki Persantės upės jau skyrė baltams.[46] Tai nuomonei pritaria ir lenkų archeologas J. *Antoniewicz,* kuris baltų vakarine siena laiko Persantės upę Pamaryje.[47]

Čia trumpai aptarti kalbininkų ir archeologų tyrinėjimų duomenys dar reikalingi nuodugnių studijų, bet jau ir dabar turima medžiaga šiek tiek atskleidžia baltų proistorinę praeitį srityse gerokai į vakarus nuo Vyslos. Kalbininkų ir proistorikų uždavinys — susieti toponimiko tyrinėjimų rezultatus su archeologiniais duomenimis.

* * *

II. Baltų kilmė ir jų gyvenamosios ribos kalbotyros ir archeologijos šviesoje

Atskirų tautų ir jų kultūros pradmenys glūdi proistoriniuose laikuose. Taigi, ir baltų (kartu ir lietuvių) kilmės bei protėvynės klausimas yra grynai proistorinis: jis tegali būti sprendžiamas proistorei ir kalbotyrai artimai bendradarbiaujant. Talkon kviečiama ir kitos mokslo disciplinos: istorija, etnologija, antropologija. Tačiau didžiausias nuopelnas, beaiškinant baltų protėvynės, anksčiau gyventų vietų ir santykių su kaimyninėmis tautomis bei kiltimis, priklauso kalbotyrai. Be to kalbininkai pirmieji nustatė, kad visa eilė kalbų Azijoje ir Europoje tarpusavyje yra giminingos ir kilusios iš vieno bendro kamieno. Proistoriniais laikais turėjusi būti viena tauta, kalbėjusi viena kalba. Tos tautos vardas nėra paliudytas istorinių šaltinių, todėl tai protautei pavadinti, duotas dirbtinis vardas — *indoeuropiečiai* (pagal kraštines tautas: indų — rytuose ir europiečių — vakaruose), arba *indogermanai* (daugiausia vokiečiuose prigijęs pavadinimas, sudarytas taip pat pagal kraštines tautas: indų — rytuose ir germanų — vakaruose). Pagrindinis indoeuropiečių branduolys pavadintas *indoeuropiečių protaute,* o kalba — *indoeuropiečių prokalbe*. Manoma, kad dar IV tūkstantmetyje pr. Kr. indoeuropiečių prokalbė suskilusi dviem tarmėmis. Pagal žodžio *šimtas* tarimą atskirose indoeuropiečių kalbose rytinė tarminė grupė vadinama *satemine* (iranėnų kalboje šimtas vadinamas *satem*), o vakarinė — *kentumine* (pagal lotynų žodį *centum* „šimtas"). Į sateminę grupę įjungti baltai, arijai, slavai, trakai, frigai, albanai ir kt., o į kentuminę — graikai, italikai, keltai, germanai ir kt. Suskilus indoeuropiečių prokalbei tarmėmis, atsirado ir atskiros indoeuropiečių protautės, pvz.: prabaltai, pragermanai, praslavai, prakeltai ir kt. Iš jų vėl išriedėjo atskiros tautos ar kiltys su giminingomis, bet atskiromis kalbomis. Kalbotyra nustatė, kad lietuvių, latvių, apie 1700 m. išnykusių prūsų, kuršių, žiemgalių, sėlių kalbos tarpusavyje yra labai giminingos ir anksčiau jos sudarė vieną kalbą. Kadangi tos tautos vardas taip pat nėra paliudytas istorijos, todėl tai protautei pavadinti lietuviai kalbininkai Kazimieras *Jaunius* ir Kazimieras *Būga* pasiūlė vardą *aisčiai* (pagal Tacito minimus *Aestiorum gentes*), o vokiečių kalbininkas G. H. *Nesselmannas* 1845 m. pradėjo vartoti kuopinį pavadinimą *baltai,* sudarytą pagal Plinijaus Senojo raštuose minimą kažkokią didelę salą *Balcia* ar *Baltia*. Pastarasis terminas įsigalėjo mokslinėje literatūroje. Kalbininkai įrodė, kad baltų kalbos yra kilusios iš vieno bendro kamieno, kad baltai senų senovėje kalbėjo viena kalba, vadinama *prabaltų prokalbe,* ir kad anksčiau visi baltai buvo sudarę vienalytę tautą — *prabaltų protautę*. Apie I tūkstantmečio pr. Kr. vidurį prabaltų

prokalbė suskilusi į dvi grupes: vakarinius ir rytinius baltus. Vakarinius baltus sudarė prūsai su visa eile kilčių (sūduviai, sembai, nadruviai, notangėnai ir kt.), o rytinius baltus — lietuviai, latviai, žiemgaliai, sėliai ir toliau gudų bei rusų žemėse gyvenę jų giminaičiai istorijon neįrašę savo vardo — galindai. Pagal skolinius nustatyti baltų santykiai su suomiais-ugrais, iranėnais, slavais, germanais ir kitomis artimoje kaimynystėje gyvenusiomis tautomis. Remiantis upėvardžių tyrinėjimais, susektos apytikrės baltų gyvenamosios ribos senovėje.

Proistorikai, naudodamiesi kalbotyros tyrinėjimų išvadomis, jau gali žymiai lengviau nagrinėti įvairias proistorines problemas. Pradėkime nuo indoeuropiečių protėvynės. Ir kadangi kalba siejama su tauta, todėl kalbininkai pradėjo nagrinėti indoeuropiečių protautės klausimą. Jei yra buvusi protautė, tai ji turėjo užimti ir kurį nors žemės plotą, vadinasi, turėjo būti indoeuropiečių protėvynė, iš kurios indoeuropiečiai plito į įvairius kraštus, kur, sumišus su kitomis etninėmis grupėmis, ilgainiui susiformavo atskiros indoeuropiečių tautos bei kiltys. Kaip ir archeologų, taip ir kalbininkų nuomonės indoeuropiečių protėvynės klausimu labai skirtingos. Ilgų tyrinėjimų eigoje susidarė visokių teorijų: vieni indoeuropiečių protėvynės ieškojo šiaurės vakarinėje Indijoje, kiti Priešakinėje Azijoje, pietinėje Rusijoje, Vidurio ir Šiaurės Europoje, net Lietuvoje bei jos kaimyninėse srityse.[48] Pastaruoju laiku vis labiau įsitikinama, kad indoeuropiečių protėvynė yra buvusi plačiose Eurazijos stepėse, į pietus nuo Uralo. Iš čia prasidėjęs didysis nomadinių indoeuropiečių, jau turėjusių kalbinių skirtumų, kraustymasis įvairiomis kryptimis: vieni kėlėsi į Mažąją Aziją, pasiekė net Indiją, kiti pasuko į Europos sritis. Viena iš ankstyviausių indoeuropiečių ekspansijos bangų pastebima apie 2.400—2.200 pr. Kr. vakarinėje Mažojoje Azijoje, Egėjo jūros srityje, Balkanuose. Laikotarpyje tarp 2.300—2.000 pr. Kr. indoeuropiečiai įsiveržė į Vidurio Europą, Vidurio Rusiją ir Rytų Pabaltįjį.[49] Proistorikai indoeuropiečių pasirodymą Europoje susiejo su virvelinės keramikos, arba laivinių kovos kirvių kultūra. Naujojo akmens amžiaus pabaigoje ir žalvario amžiaus pradžioje jau turime susiformavusius atskirus indoeuropiečių kultūrinius vienetus, kuriuos galime identifikuoti su atskirų protaučių branduoliais: prabaltais, pragermanais, prakeltais, praslavais ir kt.

Ta indoeuropiečių grupė, iš kurios išaugo prabaltai, manoma, kad apie 2.300—2.200 pr. Kr. nuo žemutinio Dniestro pasukusi į Baltijos pajūrį ir šiaurėje pasiekusi net pietų vakarinę Suomiją, o antra visai gimininga kultūrinė grupė nuo vidurinio Dniepro nusikėlusi į aukštutinio Dniepro, aukštutinės Volgos ir Okos sritis. Naujai atvykusieji indoeuropiečiai gana greitai asimiliavo čia rastuosius

gyventojus ir pamažu primetė jiems savo kalbą. Indoeuropeizacijos vyksmo išdavoje netrukus palei Baltiją išaugo atskira prabaltų virvelinės keramikos kultūrinė grupė, archeologinėje literatūroje vadinama dviem vardais: *Rzucewo kultūra* (pagal tyrinėtą vietovę Rzucewo, vok. Rutzau, prie Dancigo įlankos) ir *pamarių kultūra* (vok. Haffküstenkultur, pagal aptiktąsias tos kultūros sodybas Aismarių ir Kuršių Marių pakraščiuose). Ta dviem vardais vadinama kultūra yra *ta pati prabaltų kultūra*. Prabaltai jau yra buvę sėslūs, augino naminius gyvulius, dirbo žemę, sodyboms vietas pasirinkdavo netoli vandenų, pamarių pakraščiuose, aukštesniuose upių ir ežerų krantuose. Kaip rodo tyrinėtos sodybos, prabaltų gyventa mažais kaimais. Savo mirusiuosius laidojo nedegintus plokštiniuose kapuose.[50] Apie prabaltų rasines savybes sužinome iš liekanų žmonių griaučių, surastų tyrinėtuose kapinynuose tarp Vyslos ir Dauguvos. Vidutinis vyrų ūgio vidurkis siekė 169,2 cm, moterų — 157 cm. Vyraujanti rasė — šiaurinė ir feliškoji.[51]

Kuriuos plotus prabaltai buvo užėmę neolito pabaigoje ir žalvario amžiaus pradžioje, tuo tarpu dar neįmanoma tiksliai nustatyti, nes tenka remtis dar mažai teištirta ir nuotrupinio pobūdžio archeologine medžiaga. Geriausiai, kad ir ne visai pakankamai, esame informuoti apie vakarinę prabaltų gyventą erdvę palei Baltijos pajūrį. Šiaurės rytuose ir rytuose prabaltų kultūros liekanų aptinkama aukštutinės Volgos, Padnieprio ir Okos srityse.[52] Toliau išilgai Okos, palei vidurinę Volgą, Maskvos, Jaroslavlio, Kostromos ir Žemutinio Naugardo srityse neolito gale ir žalvario amžiaus pradžioje buvo išplitusi vad. *Fatjanovo kultūra*, gimininga su aukštutinio Dniepro ir Rytų Pabaltijo prabaltų kultūromis. Todėl Fatjanovo kultūra kai kurių proistorikų laikoma prabaltiška.[53]

Tolimesnėje raidoje, jau apie 1300 pr. Kr. prabaltų srityje išsivystė savarankiška *baltų kultūra*. Apie tai kalba visa eilė tik baltams būdingų įrankių, ginklų ir papuošalų: baltiško tipo žalvariniai atkraštiniai kirviai, Nortikių tipo žalvariniai kovos kirviai, žalvariniai smeigtai didelėmis įvijinėmis galvutėmis, akmeniniai gyvatgalviai kapliai ir kt. Tačiau žalvario amžiaus baltai, išplitę dideliuose plotuose ir veikiami skirtingų gamtos sąlygų bei kaimyninių kultūrų įtakos, pamažu ima diferencijuotis ir suskyla į dvi pagrindines grupes: vakarinius ir rytinius baltus. Prieškristiniame geležies amžiuje ir pirmaisiais amžiais po Kr. išsivysto atskiros kultūrinės grupės, išsiskiriančios laidosenos ir medžiaginės kultūros skirtybėmis. Tos kultūrinės grupės atstovaujamos atskirų kilčių, kurios ankstyvosios istorijos prieangyje įsilieja į lietuvių, prūsų ir latvių tautas. Keičiasi ir baltų tautų bei kilčių gyvenamieji plotai. Tie pasikeitimai ypačiai ryškūs šiaurinėje, šiaurės rytinėje, rytinėje ir

pietinėje baltų gyventoje srityje. Čia mums vėl ateina talkon kalbotyra. Nustatant senąsias atskirų tautų gyvenamąsias vietas senovėje, didelės reikšmės turi tikrinių vardų, ypač vandenvardžių, studijos. Ir beaiškinant ankstyvąsias baltų sodybas, kalbininkai yra labai daug nusipelnę. Nebeminėdamas daugelio ankstyvesnių kalbininkų (A. A. Kočubinskio, A. I. Sobolevskio, A. A. Šachmatovo, K. Būgos, M. Vasmerio, N. S. Trubeckojaus, V. Kiparskio, A. Senno) didelės vertės studijų,[54] čia sustosiu ties naujaisiais sovietų kalbininkų tyrinėjimais.

Vienas iš pačių išsamiausių darbų yra 1962 m. išleista V. N. *Toporovo* ir O. N. *Trubačiovo* studija *Aukštutinio Padnieprio hidronimų lingvistinė analizė*.[55] Abudu autoriai Aukštutinio Padnieprio ir Okos aukštupio vandenvardžius nagrinėja bent keliais požiūriais: pagal formantus (sufiksus), analizuoja juos etimologiškai ir net pagal tarminę diferenciaciją. Pagal formantus tos srities vandenvardžiai bandoma priskirti trims pagrindinėms etninėms grupėms: slavams, suomiams-ugrams ir baltams. Išanalizavę slaviškus vandenvardžius, kurių tame rajone aptinkama daugiausia, abudu autoriai rytinius slavus laiko ateiviais, įsiveržusiais Dniepru aukštyn į autochtonų baltų gyvenamuosius plotus Aukštutiniame Padniepryje. Į sritis, esančias į šiaurę nuo Pripetės ir į Nemuno aukštupį, rytiniai slavai slinko iš rytų, nuo kairiojo Dniepro krantų, ir tik istorinių laikų pradžioje slavai įsigalėjo kairiajame Dniepro krante, išstumdami ar asimiliuodami anksčiau ten gyvenusius lietuvių ir latvių protėvius.[56]

Aukštutiniame Padniepryje susiduriama ir su suomių-ugrų buvimo pėdsakais. Apie tai liudija vandenvardžiai ir istoriniai šaltiniai. Čia aptinkama dvejopos kilmės vandenvardžių: Volgos suomių ir vakarinių suomių.[57]

Iranėnų elementas Aukštutiniame Padniepryje lokalizuojamas pietų rytiniame pakraštyje, maždaug nuo Pripetės žiočių į šiaurės rytus. Ligi šiol kalbininkai buvo neigę tiesioginį baltų ir iranėnų kontaktą, bet V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas bando įtikinamai tuos ryšius pagrįsti.[58]

Pagrindinį etninį elementą Aukštutiniame Padniepryje sudarė baltai. Abudu autoriai ištyrinėjo apie 700—800 baltiškos kilmės vandenvardžių didžiulėje teritorijoje maždaug nuo *Neries, Nemuno* ir *Pripetės* aukštupių vakaruose bei šiaurės vakaruose, nuo *Bobro* iki *Viazmos* upių šiaurėje, nuo *Okos* aukštupio iki *Tuskor' Rat'* rytuose ir iki *Turijos, Slučės* aukštupių, *Dniepro* ir *Desnos* santakos bei *Seimo* upės pietuose.[59] Tame plote aptinkamus baltų pėdsakus V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas analizuoja visapusiškai. Baltiškus vandenvardžius jie klasifikuoja pagal formantus, analizuoja etimologiš-

kai, duodami atitikmenų iš lietuvių, latvių ir prūsų kalbų. Ypač kreipiamas dėmesys į lietuvišką toponimikos ir hidronimikos medžiagą, nes Lietuva arčiausiai susisiekia su Aukštutiniu Padniepriu. Pagaliau atsižvelgiama ir į senus baltiškus skolinius, aptinkamus gudų kalboje ir pietinių didžiarusių tarmėse, ypač Smolensko srityje. Tie skoliniai yra susiję su ūkio pastatais, namų apyvoka, indais, valgiu, gamtovaizdžiu ir t.t. Štai keletas baltiškų skolinių rytinių slavų tarmėse: *arud* (liet. aruodas), *balanda* (liet. balanda), *degot'* (liet. degutas), *dojlid* (liet. dailidė), *dirvan* (liet. dirvonas), *diaklo* (liet. duoklė), *kovš* (liet. kaušas), *kul'ša* (liet. kulšis), *kurpy* (liet. kurpės), *lauma* (liet. laumė), *parsuk* (liet. paršiukas), *peled* (liet. pelėda), *putra* (liet. putra), *sviren* (liet. svirnas), *vitina* (liet. vytinė) ir t.t.[60]

Beaiškinant baltiškuosius vandenvardžius susiduriama su nemažais sunkumais. Vienų vandenvardžių baltiškumas nekelia jokių abejonių, nes jiems turima pakankamai atitikmenų Lietuvoje, Latvijoje ir Prūsuose, bet kiti baltiški vandenvardžiai jau turi slaviškas galūnes ar ir pačią baltišką šaknį įjungtą į slaviškos fonetikos evoliuciją, kuri nutrynė ankstyvesnius vandenvardžio bruožus. Kitur vėl susiduriama su hibridinėmis balto-slaviškomis vandenvardžių formomis. Pagaliau daugeliu atvejų jau nelengva nustatyti, ar čia turima reikalo su baltišku, ar su slaviškų vandenvardžiu. Dalis V. N. Toporovo ir O. N. Trubačiovo etimologijų yra ginčytinos, kai kurie teiginiai hipotetiški, bet vis dėlto abudu kalbininkai yra atlikę didžiulį tiriamąjį darbą ir davę svarbų įnašą rytinėms baltų (kartu ir lietuvių) sienoms nusmaigstyti.

V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas baltiškų vietovardžių ieško tarpe tų, kurie turi šias priesagas:

-va, -ava, -iva; Titva (liet. Tytuva), Nadva (prūs. Nedwe), Vodva (liet. Vaduva); Vitava, Drižava; Tetiva, Titiva (liet. Tytuva).

-sa, -asa, -esa, -osa, -usa: Plisa, Plissa, Usa, Ussa; Očasa, Volčasa (liet. Vilkesa); Vedosa, Orossa; Nerusa, Voronusa.

-ža, -ga: Dabuža, Neveža (liet. Nevėža, Nevėžis); Ved'ga, Veduga (liet. Vadaga, Vedega).

-aika, -eika: Možaika, Šaraika; Mereika, Vedeika, Verteika.[61]

Ne tik pagal formantus, bet ir etimologiškai bandoma priskirti baltams visą eilę vandenvardžių. Štai būdingesni: *Abesta* (liet. Abista), *Balin* (liet. Balinis, ežeras), *Broža* (lat. Braža), *Diaglovka* (liet. Deglė), *Kleva* (liet. klevas), *Leven'* (liet. Lėvuo,-ens), *Metelka* (liet. Metelytė), *Mytva* (liet. Mituva), *Miadžiol* (liet. Medilas), *Nač', Nača* (liet. Nočia), *Stabna, Stabnia* (prūs. stabis „akmuo", liet. Stabinis, ežeras), *Upin'ka* (liet. Upyna), *Varlynka, Vorlinka* (liet. Varlynė), *Verepeta* (liet. verpetas) ir t.t.[62]

V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas, susumavę savo ir ankstyvesnių kalbininkų tyrinėjimų duomenis, bando nustatyti baltų gyventus plotus rytuose, pietų rytuose, pietuose ir šiaurėje. Rytuose baltai gyveno ir už autorių tyrinėtos srities (Aukštutinio Padnieprio), būtent: jie siekė Okos baseiną, aukštutinę Volgą ir net Doną (plg. vandenvardį Veduga). Pietų rytuose baltai buvo išplitę iki deš. upės Seimo krantų. Apie tai liudija per 20 baltiškų vandenvardžių, pvz.: Obesta, Kleven', Terepša, Lekta, Tureika ir kt. Į pietus nuo Seimo upės V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas teranda du upėvardžius: Moroča ir Rechta. Toliau baltų riba vedama Seimo upe iki Seimo ir Desnos santakos bei Desnos žemupio. Ligi šiol manyta, kad Pripetė sudarė pietinę baltų išplitimo ribą, bet abudu autoriai yra suradę per 50 baltiškų vandenvardžių, išplitusių nemažame plote ir į pietus nuo Pripetės. Teritorija nuo kairiojo Pripetės kranto iki Nemuno, Neries ir Vakarinės Dauguvos ypačiai gausi baltiškų vandenvardžių, nes čia baltai ilgiausiai buvo išlikę net iki istorinių laikų. Tos srities vandenvardžiai daugiausia ryšio turi su Lietuvos ir Latvijos hidronimais.[63]

Savo laiku K. Būga tvirtino, kad baltai, spaudžiami slavų, traukęsi iš anksčiau gyventų sričių į šiaurę bei į vakarus Baltijos link.[64] V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas iškėlė naują hipotezę, kad pagrindinė Aukštutinio Padnieprio baltų gyventojų masė nepasitraukė į šiaurės vakarus, plintant toje teritorijoje slavams, bet buvo pastarųjų palaipsniui asimiliuota. Net ir slavams gerokai pasistūmėjus į šiaurę, Aukštutinio Padnieprio srityje išliko daug baltų gyventojų salų. Tie baltų likučiai ištvėrė gana ilgai, net iki II tūkstantmečio pradžios. Tą hipotezę autoriai remia tuo, kad baltiški hidronimai, net mažų upokšnių pavadinimai, ilgai išliko tame rajone ir įgavo suslavintas fonetines formas.[65]

1968 m. O. N. *Trubačiovas* išleido naują studiją apie Ukrainos upėvardžius.[66] Darbe nagrinėjama hidronimai į pietus nuo Pripetės bei Seimo ir į vakarus nuo Viduriniojo bei Žemutiniojo Dniepro. Veikalas labai svarbus lituanistikai, nes minėtoje srityje baltų turėta kontakto su kitomis indoeuropiečių šakomis: slavais, iranėnais, trakais, dakais. Šiame darbe patikslinamos tezės, iškeltos V. N. Toporovo ir O. N. Trubačiovo anksčiau išleistame veikale *Aukštutinio Padnieprio hidronimų lingvistinė analizė*. Kai kurie vandenvardžiai jau nebepriskiriami baltams ar dėl jų baltiškumo abejojama, pvz.: Berezina (p. 144), Čeresa (p. 164), Nemegla, Nemiga (p. 259), Turija (242) ir kt. Į pietus nuo Pripetės O. N. Trubačiovas teranda keliolika baltiškų vandenvardžių, iš kurių piečiausiai nutolęs baltiškos kilmės hidronimas yra *Šandra* — Dniepro deš. intako Rosės baseine.

Paminėtina ir M. J. *Grinblato* studija apie lietuvių reikšmę gudų etnogenezei.[67] Studijos išvados šios: „Šiaurės vakarinėje dabartinės Gudijos teritorijoje, kur gausu lietuviškos toponimikos, dviem priešpriešiais einančiais kolonizaciniais antplūdžiais — iš šiaurės rytų, nuo polockiečių pusės, ir iš pietų bei pietų rytų, nuo dregovičių ir voliniečių pusės — buvo šioje teritorijoje suslavinti seniausieji jos gyventojai lietuviai, dalis aukštaičių ir jotvingių. Lietuvių gyventojų suslavėjimo vyksmas truko ilgai. Prasidėjęs VI—IX a., jis baigėsi pačiuose kraštiniuose šiaurės vakarų Gudijos rajonuose XIX a. ir XX a. pradžioje. Slavų kolonizacinis slinkimas lietuvių gyvenamosiose srityse vyko apskritai taikingu būdu ir nebuvo susijęs su vietinių gyventojų išstūmimu".

Paskutiniuoju metu gerokai pažengė į priekį jotvingių gyvenamojo ploto tyrinėjimai. 1959 m. Balstogėje įsteigta Balstogės mokslo draugija su įvairiomis komisijomis, jų tarpe ir vadinama Jotvos Kompleksinė Ekspedicija, kuri, bendradarbiaudama su įvairių mokslo sričių disciplinomis, yra pasiryžusi ištirti jotvingių (sūduvių) problemą įvairiais požiūriais: archeologiniu, istoriniu, kalbiniu, geografiniu, etnografiniu ir antropologiniu. Nusistatyta išaiškinti jotvingių genezę, jų giminystės ryšius su kitais baltais, išvesti apytikres jotvingių gyvenamąsias ribas, ypač pietines, rytines ir vakarines. Tuo tarpu vykdomi didžiulio masto tyrinėjimai Suvalkų srityje. Jau pasiekta gražių rezultatų, kurių dalį esu iškėlęs „Aiduose".[68] Jei gudų ir rusų archeologai sutartų suorganizuoti panašaus pobūdžio tyrinėjimus seniau baltų gyventose srityse, būtų išaiškinta daugybė mums rūpimų rytinių baltų problemų.

II. Lietuvių kilmės ir gyvenamųjų vietų problema kalbotyros šviesoje

Kalbotyra — istorinių klausimų aiškintoja

Didžiausias nuopelnas, beaiškinant baltų, kartu ir lietuvių, protėvynės, anksčiau gyventų vietų ir santykių su kaimyninėmis tautomis, priklauso kalbotyrai. Pirmieji pionieriai šioje srityje iš tiesų yra buvę kalbininkai. Kalba, būdama natūraliu organu žmonių dvasinio, bendruomeninio ir kultūrinio gyvenimo, yra pirmos eilės šaltinis ankstyvajai tautų istorijai nušviesti ir etniniams tarpusavio santykiams nustatyti. Kalbinių duomenų svarba ypač yra didelė tada, kai, beaiškinant atskirų tautų praeities problemas, trūksta istorinių šaltinių. Negana to. Daugeliu atveju kalbotyra papildo ir patikslina nuotrupinio pobūdžio, dažnai net iškreiptas ankstyvųjų istorinių laikų šaltinių žinias. Kalbotyra yra ir archeologijos pirmos eilės talkininkė, nes kalboje atsispindi visa tautos senovė, dvasinė ir medžiaginė kultūra. Tą

kalbos ir senovės ryšį yra gražiai nusakęs lietuvių lingvistas Kazimieras *Būga*. Jis sako, kad „kalba, būdama ne šios dienos žmonių kartos padaras, turi savo praeitį. Kalba be žmogaus viena pati negyvuoja. Kalbos praeitį tirdami tuo patim jau tiriame ir tąja kalba kalbančio žmogaus gyvenimo istoriją. Kalba prityrusiam kalbininkui — tikras istorijos šaltinis, nes šių dienų kalboje atsispindi praeitasis žmogaus gyvenimas, visa jo senovė . . . Kalbą galime pavadinti archyvu, senovės dokumentų rinkiniu. Kiekvienas kalbos žodis, kaip pirma gyvenusių žmonių kartų padaras, yra mums istorijos dokumentas, šį tą pasakąs apie žmogų, to žodžio darytoją, ir jo gyvenimą".[69] Taigi, kaip matome, kalba ir jos žodžiai yra lyg veidrodis medžiaginės ir dvasinės tautos kultūros ne tiktai praeityje, bet ir dabartyje. Savosios kilmės žodžiai liudija apie kūrybines tautos galias.

Ne tiktai savieji, bet ir skolintiniai žodžiai turi didelės reikšmės kultūros istorijai. Skoliniai atskleidžia mums kitų tautų, kaimyninių ir net tolimų, kultūrinę įtaką, jie kalba apie šaltinį, iš kurio vienokios ar kitokios kultūrinės vertybės buvo gautos, skoliniai padeda nustatyti santykius su kitomis tautomis amžių būvyje. Skolinys yra kalbinis kultūrinis reiškinys. Jis yra tiek pat senas, kaip ir pati kalba. Nei viena tauta negyvena visai atskiro gyvenimo, visos jos turi savo artimoje ar tolimesnėje kaimynystėje kitų tautų įtakų, su kuriomis palaiko santykius. Net ir salų ar nuošalesnių sričių gyventojai nėra izoliuoti. Tie santykiai su kaimynais gali būti dvejopo pobūdžio: taikingo ir karinio. Todėl ir tarpusavinių skolinių pobūdis yra skirtingas. Taikingi santykiai su kaimynais yra susiję su idėjų pasikeitimu, prekyba ir pramone. Tas pasikeitimas intelektualinėmis ir medžiaginėmis vertybėmis ryškiai atsispindi ir kalboje. Tie taikingo pobūdžio santykiai ypačiai klesti prie senųjų prekybinių kelių. Tais keliais patenka į kitus kraštus ne tiktai prekės, įvairios medžiaginės vertybės, bet taip pat ir jų vardai ar pavadinimai. Jei tik tie pavadinimai ar vardai prigyja, jie pritaikomi savo kalbos garsų ir fonetikos dėsniams, — jie tampa lyg savais žodžiais.

Karinio pobūdžio santykiai, ypačiai ilgiau užtrukusi svetima okupacija, taip pat sudaro sąlygas patekti svetimiems žodžiams į atskiras kalbas. Ir, jei ta okupacija baigiasi politine ar kultūrine viršenybe, tada daugelis okupantų žodžių patenka į nugalėtųjų kalbą. Ypačiai aukštesnieji visuomenės sluoksniai gana greitai pasisavina daugelį žodžių iš nugalėtųjų. Vėliau juos paseka ir žemesnieji sluoksniai.

Skolinių pasisavinimas priklauso nuo kultūrinio atskiros tautos lygio: vienos yra *duodamosios,* kitos — *imamosios.* Iš skolinių skaičiaus ir jų pobūdžio galima spręsti apie vienos ar kitos tautos kūrybines

galias ar tarpininkavimo vaidmenį kultūros sferoje. Iš skolinių, paimtų iš kitur, galime nustatyti ir tos tautos kultūros pobūdį. Skoliniai yra lyg kokie dokumentai, kurie liudija apie tautų santykius, jie yra lyg archeologiniai radiniai, kurie padeda nušviesti atskirų tautų praeitį. Ten, kur nėra rašytinių ar archeologinių šaltinių, ten skoliniai atskleidžia tautos kultūros pradmenis, jos raidą ir santykius. Skoliniai, susieti su rašytiniais istoriniais šaltiniais ir archeologiniais duomenimis, gali atkurti gana ryškų vaizdą apie tarpusavinius atskirų tautų santykius. Kalbininkai, remdamiesi skoliniais, yra nustatę ir lietuvių santykius su kaimynais: suomiais-ugrais, germanais ir slavais.[70]

Pagaliau labai didelės svarbos turi tikrinių vietų vardų, ypač upių ir ežerų, studijos. Vietų vardai dažnai labai ilgai išlieka net kuriai nors tautai pasitraukus ar ir visiškai žuvus. Trūkstant istorinių ir kitokių šaltinių, dažnai tik iš vietovardžių nustatomas išnykusių kalbų pobūdis ir jų santykis su kitomis kalbomis. Lyginamoji potamologija padeda nustatyti senąsias atskirų tautų gyvenamąsias vietas. Ir šioje srityje kalbininkai yra pasiekę labai gražių rezultatų.

Kalbotyros nuopelnai, besprendžiant įvairias prosenovės problemas, yra labai reikšmingi. Lyginamasis kalbų mokslas, remdamasis gramatikos ir žodyno palyginimais, yra rekonstravęs daugelio kalbų ankstyvąjį vaizdą, jis yra atkūręs atskirų kalbų prokalbines lytis, nustatęs santykius ir giminystės laipsnį atskirų kalbų tarpe ir labai daug prisidėjęs beaiškinant indoeuropiečių bei atskirų tos kilmės tautų protėvynės klausimą. Kalbotyra yra labai daug padariusi besprendžiant ir baltų, kartu ir lietuvių, tolimosios praeities problemas. Kalbotyra yra nustačiusi, kad lietuvių, latvių bei išnykusių prūsų, kuršių, žiemgalių, sėlių ir galindų kalbos tarpusavyje yra labai giminingos ir sudaro vadinamąją *baltų kalbų grupę*. Toji giminystė tolimoje praeityje yra buvusi dar didesnė. Tas rodo, kad gilioje senovėje baltų tautos ir kiltys buvo susijusios artimais etniniais ir kultūriniais ryšiais. Dar daugiau: kalbotyra yra nustačiusi, kad visos baltų kalbos yra kilusios iš vieno bendro kamieno, kad baltai senų senovėje yra kalbėję viena kalba, vadinamąja *baltų prokalbe*, ir kad anksčiau visi baltai buvo sudarę vienalytę tautą — *baltų protautę*, tik, deja, tos protautės vardas nepateko į istorijos šaltinius. Kalbininkai patys pirmieji ir ėmė ieškoti baltų, kartu ir lietuvių, protėvynės bei jų senųjų sodybų. Todėl ir tenka pirmiausia susipažinti su kalbininkų pasiektais tyrimų rezultatais, o paskui su naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenimis. Nes baltų, kaip ir lietuvių, protėvynės bei gyvenamųjų vietų klausimai tegali būti išspręsti tik toms abiems mokslo disciplinoms artimai bendradarbiaujant ir suderinant pasiektus rezultatus.

Pirmieji kalbininkų bandymai lietuvių protėvynei lokalizuoti

Vienas iš pirmųjų kalbininkų, pradėjusių nagrinėti lietuvių protėvynės klausimą, buvo vokiečių lingvistas ir archeologas Adalbertas *Bezzenbergeris* (1851—1922). Jis jau 1895 m. įrodinėjo, kad dabartiniai lietuviai ir latviai nuo naujojo akmens amžiaus (neolito) gyvenę dabartinėse sodybose. Savo tvirtinimui pagrįsti jis tarp kita ko rėmėsi ir indoeuropiečių žodžiu *marios,* vartotu ir Kuršių marioms pavadinti. Tais laikais Kuršių marių, A. Bezzenbergerio nuomone, dar nesą buvę ir mariomis buvusi vadinama Baltijos jūra. Žodis *jūra* atsiradęs vėliau.[71] Ši A. Bezzenbergerio teorija, kad ir labai menkais duomenimis grįsta, archeologiniu atžvilgiu turi kiek tiesos: prabaltų iš tiesų jau gyventa dabartinėje Lietuvoje, Prūsuose ir Latvijos dalyje neolito pabaigoje, tik jo dar neįstengta kiek tiksliau nustatyti prabaltų gyvenamųjų plotų.

Betiriant priešistorinę lietuvių senovę, jau gana anksti pradėta panaudoti vietovardžius. Štai, jau 1897 m. rusų slavistas Aleksandras A. *Kočubinskis* (1845—1907), remdamasis ežerų ir upių vardais, yra išvedžiojęs, kad Gudija anksčiau buvusi lietuvių gyvenama, kad lietuviai kadaise gyvenę Pripetės pelkių rajone ir į rytus nuo Dniepro, prie Berezinos intako. Iš jo duotų kelių dešimtų lietuviškų vietovardžių paminėtini šie tikrai baltiški: *Berešta* (=Beršta) — dešinysis Jasos intakas buv. Borisovo apksrityje; *Ula* — Vakarinės Dauguvos intakas; *Usa* (=Usa) — Nemuno intakas; *Ol'sa* — Berezinos intakas; *Svida* — Berezinos intakas, ir kt.[72]

Daug plačiau baltiškuosius vietovardžius nagrinėjo rusų istorikas Aleksandras L. *Pogodinas* (1872—?), kuris Rusijos geografijos draugijos buvo siųstas į Lietuvą ir Latviją tų kraštų kalbų tyrinėti. Savo studijoje,[73] kur nagrinėjamas senovės slavų paplitimas ir jų santykiai su kitomis tautomis, A. L. Pogodinas išplėtė A. A. Kočubinskio tyrinėjimus naujais baltiškais vietovardžiais Gudijoje (pvz.: Loša, Žovin, Migoto, Galy) ir baltų gyvenamuosius plotus nukėlė dar toliau į rytus, į Okos baseiną (čia jis baltams priskyrė šias upes: Nara, Upa, Žizdra). A. L. Pogodinas bandė nustatyti ir baltų susidūrimą su suomiais-ugrais (Volgos suomiais) ribą, kurią nukėlė net į buvusią Tambovo ir Penzos guberniją.

Rusų kalbininkas Aleksiejus I. *Sobolevskis* (1856—1929) daugiausia sustojo ties šiaurės rytine baltų siena. Jis ieškojo senosios Lietuvos buvusiose Smolensko ir Vitebsko gubernijose iki Vakarinės Dauguvos šiaurėje bei Volgos šiaurės rytuose, o rytuose — prie Protvos ištakos, kur gyveno metraščiuose minimi *galindai* (goliad'). Tą savo teoriją jis grindė ne tik vietovardžiais ir lietuvių skoliniais Smolensko srities rusų tarmėse, bet ypačiai dažnais lietuvių žygiais į tą kraštą XII—XIII amž.

Pavyzdžiui, rusų metraščiuose maždaug nuo 1183 iki 1285 m. minima visa eilė lietuvių įsiveržimų į Pskovo, Naugardo, Tverės, Smolensko ir net Černigovo sritis. A. I. Sobolevskio nuomone, lietuviai iš Trakų bei Vilniaus srities negalėję taip dažnai puldinėti tokių tolimų sričių, kaip Zubcev, Toržok, Biežeck ar net Černigovo žemę. Esą, lietuviai, vykdami pro Velikije Luki, turėję pereiti per Polocko kunigaikštiją, rusų gyvenamą kraštą. Taigi, jam atrodė, kad tuos rusų sričių puldinėjimus galėję vykdyti lietuviai, gyvenę anapus Polocko kunigaikštijos, maždaug Vitebsko, Pskovo, Tverės, Maskvos ir Smolensko srityse. A. I. Sobolevskis ir galindus, gyvenusius XI—XII amž. prie aukštutinės Protvos, ties dabartiniu Gžatsku ir Možaisku (į vakarus nuo Maskvos), sutapatino su lietuviais. Jie, esą, ir puldinėję rusų žemes.[74]

A. I. Sobolevskis domėjosi ir baltų bei suomių-ugrų gyvenamąja riba, kurią jis vedė per buvusias Tverės, Smolensko ir Maskvos gubernijas.[75]

Tuo pačiu laiku rusų kalbininkas Aleksej A. *Šachmatovas* (1864—1920) taip pat bandė ieškoti atskirų tautų protėvynės ar jų gyvenamųjų vietų. Jis baltų protėvynės ieškojo Nemuno vidurupyje, aukštupyje ir prie šiaurinių Dniepro intakų, slavų — Vakarinės Dauguvos ir žemutinio Nemuno baseine, vakarinių suomių — abejose Pripetės pusėse, o senųjų mardvių — Dniepro aukštupyje bei palei Desną. Be to, A. A. Šachmatovas buvo sukūręs visai naują teoriją. Jis, remdamasis vietovardžių studijomis ir Tacito užuomina, kad aisčių (Aestiorum gentes) kalba esanti artima britų kalbai (Britannicae proprior), tvirtino, kad baltų pajūris anksčiau buvęs gyvenamas keltų, kuriais jis klaidingai laikė venetus, o jų tautybė dar nėra galutinai išaiškinta. Jis įrodinėjo, kad srityje tarp Vyslos, Nemuno ir Dauguvos esą keltiškos kilmės geografinių vardų, kad net *Lietuvos* vardas (sen. kimbrų kalboje *Llydaw* = jūros pakraštys) esąs keltiškas ir kad baltai, vadinasi, ir lietuviai, į pajūrį atsikėlę vėlai.[76]

Prieš šiuos A. A. Šachmatovo išvedžiojimus pasisakė vokiečių slavistas Max *Vasmeris* (1886—1962)[77] ir lietuvių kalbininkas Kazimieras *Būga* (1879—1924), kuris, peržiūrėjęs vietovardžius, kuriuos A. A. Šachmatovas laikė keltiškais, senosiose baltų žemėse nerado jokių keltų pėdsakų. Tik Vyslą K. Būga laikė keltišku vardu. K. Būga įrodinėjo, kad baltų srityje keltai niekad nėra gyvenę, kad dabartinė Gudija, prieš ją užimant dregovičiams ir krivičiams, buvusi gyvenama baltų.[78]

Ta pačia proga tenka pridurti, kad A. A. Šachmatovo teorija apie keltų buvimą senosiose baltų žemėse nesiderina su archeologinių

tyrinėjimų duomenimis: keltų čia niekad negyventa, net ir keltų kultūrinė įtaka baltų srityse nedidelė.

K. Būgos pažiūros lietuvių protėvynės, baltų kraustymosi ir gyvenamųjų plotų klausimais

Visų čia suminėtų tyrinėtojų darbai, nagrinėję senųjų lietuvių sodybų klausimą rytuose, padarė didelės įtakos didžiajam lietuvių lingvistui Kazimierui *Būgai,* kuris tuojau ėmėsi plačiai ir nuodugniai tyrinėti senuosius baltiškus vietovardžius Aukštutiniame Padniepryje iki pat Okos baseino. Jo tyrinėjimai yra buvę platesnio masto: jis, betyrinėdamas Gudijoje aptinkamus baltiškus vietovardžius, nurodinėjo tiems vietovardžiams atitikmenis iš Lietuvos, Latvijos ir Prūsų. K. Būgos nuopelnai besprendžiant lietuvių bei kitų jų giminaičių kilmės klausimą ir kitas baltų kilčių istorijos problemas, yra labai dideli. K. Būga priklauso tai kalbininkų grupei, kurie kalbą traktavo kaip istorinį šaltinį. Jis buvo vienas pačių stambiausių baltų kalbotyros specialistų. K. Būga, remdamasis kalbiniais duomenimis, ypačiai vietovardžių ir skolinių studijomis, bandė susekti pačius pirmuosius baltų protautės pradmenis, baltų gyvenamąsias vietas, santykius su kaimynais ir visa įterpti į chronologinius rėmus.[79]

K. Būga, beaiškindamas pačius ankstyvuosius lietuvių senovės klausimus, trumpai buvo palietęs ir indoeuropiečių problemą, kuri yra artimai susijusi su baltų, atseit, ir lietuvių kilmės klausimu.[80] K. Būga, kaip ir kiti to meto kalbininkai, tvirtino, kad visos indoeuropiečių tautos yra kilusios iš vienos pirmykštės tautos, kuri kalbėjusi viena kalba, vadinama *indoeuropiečių prokalbe.* Kur yra buvusi tos tautos protėvynė, K. Būga nepasisako. Jis tvirtino, kad indoeuropiečiai neolite (apie 3000 pr. Kr.) dar tebekalbėję savo prokalbe. Dar prieš indoeuropiečiams skylant į dvi tarmines grupes, jau būta dvejopo *k* ir *g* arba *gh:* vieno minkšto (palatalis), kito — kieto (velaris). Tie indoeuropiečių prokalbės gomuriniai *k* ir *g* bus buvę maždaug tokie, kaip lietuvių žodžiuose: *kitas, kepti, girtas, gerti* (čia *k* ir *g* minkšti) ir *kalnas, kulnas, garbė, gurbti* (*k* ir *g* kieti). Metalo amžiuje indoeuropiečiai jau buvo suskilę į dvi grupes: *rytinę* ir *vakarinę.* Rytinę indoeuropiečių kalbų giminės grupę sudaro arijai, trakai, frigai, albanai, slavai, baltai (juos K. Būga vadina aisčiais). Ta pati rytinė grupė dar vadinama *satemine* grupe, pavadintą pagal iraniečių žodį *satem* (avestiškai) „šimtas". Vakarinę grupę sudaro graikai, italikai, keltai, germanai; ji kalbininkų vadinama *kentumine* grupe nuo lotynų kalbos žodžio *centum* (tariama kentum) šimtas. Žilosios senovės būseną tėra išlaikę rytiečiai, jie išlaikė minkštą priebalsį *k.* Vakariniai indoeuro-

piečiai minkštuosius gomurinius priebalsius pavertę kietais. Minkštasis *k* per pereiginius laipsnius *t' -t's'* (ć) arba *t'š* (č') išvirtęs pučiamuoju (spirans) priebalsiu *s* ar *š*. Iš minkštojo *g* per pereiginius laipsnius *d'* — *d'ź* arba *d'ž'* ilgainiui išsivystęs garsas z arba ž, pvz. latvių *zināt*, liet. *žinoti*.[81]

Kada tas indoeuropiečių prokalbės skilimas vyko, K. Būga nepasako, bet jis pataiso tuo metu įsivyravusią teoriją, jog indoeuropiečiai su variu susipažinę prokalbės skilimo metu. To meto kalbininkai tvirtino, kad varis buvęs vienintelis metalas, kurį pažinę indoeuropiečiai, pvz.: sanksritiškai *áyas-*, avestiškai *ayah-*, lotyniškai *aes* (kilmininkas *aeris*), gotiškai *aiz* (kilmininkas *aizis*), senovės vokiečių aukštaičių *ēr*. Vokiečiai varį jau vadina kitu vardu *Kupfer*, skolintu iš lotynų *cuprum*, praminto nuo Kupro (graikiškai *kúpros*) salos. Kupro sala jau Thutmose III (apie 1504—1450 pr. Kr.) aprūpindavo Egiptą variu. To laikotarpio rašto šaltiniuose Kupro sala buvo vadinama *Ajasja*. Iš to senesniojo salos pavadinimo yra kilęs lotynų vardas variui pavadinti *aes*, o iš vėlyvesnio Kupro salos pavadinimo — *cuprum*. Iš to K. Būga daro išvadą, jog indoeuropiečiai susipažinę su variu ir jo vardu **aios* arba **ais* jau prokalbei suskilus ir jiems įsikūrus naujosiose sodybose. Prekybos keliu Ajasios salos varis pasiekęs arijus, italikus, o per juos — net germanus.[82] XV amž. pr. Kr., kaip rodo istoriniai šaltiniai, jau yra buvusios atskiros indoeuropiečių tautos, pvz. arijai ir kt.

Suskilus indoeuropiečių prokalbei tarmėmis, turėjo atsirasti ir baltų prokalbės tarmė. Padidėjus gyventojų skaičiui ir jiems užėmus didesnius gyvenamuosius plotus, turėjo prasidėti ir baltų prokalbės diferenciacija, kuri ilgainiui privedė prie baltų kalbos skilimo dviem tarmėm: lietuvių-latvių ir prūsų.[83] Tas baltų prokalbės skilimas dviem tarmėm K. Būgos nukeliamas į priešKristinius laikus, vėliausia IV—III amž. pr. Kr. Prūsų kalba, K. Būgos nuomone, daug anksčiau tapusi atskira kalba, todėl ji esanti kiek tolimesnė lietuvių ir latvių kalboms, kurios atskilusios nuo lietuvių-latvių prokalbės ne anksčiau kaip VII amž. po Kr. Vėliau susidariusios atskirų kalbų tarmės. Štai kaip K. Būga pavaizduoja tą kalbinę raidą:[84]

Aisčių prokalbė
I. Prūsų prokalbė
II. Lietuvių-latvių prokalbė

Prūsų kalba
Lietuvių kalba
Latvių kalba
Prūsų kalbos tarmės
Žemaičiai
Aukštaičiai
Latvių k. tarmės

Bene daugiausia iš visų kalbininkų K. Būga yra dirbęs nustatant lietuvių protėvynę. Beaiškindamas šią problemą, jis rėmėsi vietovardžių studijomis.[85] K. Būga daugiausia buvo tyrinėjęs baltiškus vietovardžius Gudijoje ir mažiau kreipęs dėmesio į baltų rytines ir pietų rytines sienas. 1923 m. K. Būgai buvo žinomas 121 baltiškos kilmės upėvardis Gudų žemėje. Daugiausia baltiškų upėvardžių jis buvo aptikęs Minsko gubernijoje (41 upėvardis) ir Smolensko gubernijoje (38 upėvardžiai), mažiau jų surado Vitebsko gubernijoje (22 baltiškos kilmės vietovardžiai) ir Mogiliavo gubernijoje surado tik 7 baltiškus vietovardžius.[86] K. Būga, remdamasis tais baltiškais vietovardžiais, aptinkamais buvusiose Minsko, Smolensko, Mogilevo ir Vitebsko gubernijose, įrodinėjo, jog lietuvių bei latvių protėvynės reikią ieškoti į šiaurę nuo Pripetės, palei kairiuosius jos intakus, palei Bereziną ir Dniepro aukštupį beveik iki Sožės vidurupio. Ta rytinė lietuvių-latvių protėvių siena, K. Būgos nuomone, vestina kairiuoju Sožės (Sož') upės krantu, nes protėvynės sritin įeinanti ir Oster upė. Apie tai liudijąs Chmor upės dešinysis intakas *Lučesa* (=Laukesa) ir toje pat Sožės upyno srityje aptinkamas Basia ir Sožės dešinysis intakas *Volčesa* (=Vilkesa). Abiejų upių vardai esą baltiški, nes slavai upėms vardų su galūne *-esa* nesidarą, o Lietuvoje jų esą daug, pavyzdžiui: *Bradesà, Laukesà, Pelesà* ir kt. Smolensko žemėje, Sožės upyne, K. Būga nurodo dar vieną *Lučesą* (=Laukesa).[87] Be to, Laukesa esanti Jelnios apskrityje, į pietus nuo Smolensko; Bielo apskrityje, į šiaurę nuo Smolensko; ties Vitebsku (Dauguvos intakas). Latvijoje K. Būga nurodo dvi Laukesas (Laucesa): viena įteka Dauguvon ties Daugavpiliu, antra, taip pat į Dauguvą, ties Jaunjelgava. Lietuvoje Laukesa yra ties Molėtais, į pietus nuo Alantos. Be to, žinoma Laukesų pelkė Gaurės-Tauragės apylinkėse.[88]

K. Būga nurodo ir su kokiais kaimynais lietuviai buvo susidūrę. Jis įrodinėjo, kad Sožės aukštupyje (buv. Smolensko gubernijoje) lietuvių ir latvių protėviai gyvenę kaimynystėje su dabartinės Mardvos protėviais. Apie tai sprendžiama iš baltiškos kilmės žodžių mardvių kalboje. Jie, pavyzdžiui, pasiskolinę šiuos žodžius: *pantis, peilis, perkūnas, sora, šikšna, tūkstantis.*[89] Su lybių, estų bei suomių protėviais baltai susisiekę Dauguvos ir Dniepro aukštupyje.[90] Pietų rytuose ilgą laiką kaimynystėje gyvenę dar į atskiras tautas nesuskilę slavai.

K. Būga yra bandęs net ir kiek tiksliau lokalizuoti baltų protėvynę. Jo nuomone, pakraščiai Pripetės pelkių, kurios Herodoto (apie 485—425 pr. Kr.) laikais dar tebebuvusios dideliu ežeru, iš kurio ištekanti Borysthenes (=Dniepro) upė, yra buvę net penkių indoeuropiečių giminės šakų protėvynė: baltų, slavų, germanų, keltų ir italikų. Šios išvados daromos iš to, kad tos visos penkios tautos pažįstančios vardą

marios. Pripetės balų vardas *Mari* gavęs „marių" reikšmę tiktai tose kalbose, kurių protėviai yra gyvenę visu tuo pamariu, t.y. baltai, slavai, germanai, keltai ir italikai. Indoeuropiečiai prokalbės metu dar negyvenę prie tų „marių". Marių vardas teatsiradęs indoeuropiečių prokalbei suskilus ir, gal būt, arijams, kurie gyveno pietinėje Rusijoje, persikėlus į Aziją, o graikams pasistūmėjus pietų link, nes nei arijai, nei graikai, nei armėnai žodžio „*mari*" nepažįsta. K. Būga net tvirtina, jog tos marios-balos bus paskubinusios indoeuropiečių prokalbės suskilimą atskiromis tarmėmis. Tomis *mariomis* negalėjusios būti nei Baltijos, nei Juodoji jūra, nes jos nėra pavirtusios balomis (jáura, jūra). *Jūra* esanti vienos kilmės su *jáura* „balos žemė". Baltai su germanais „jūrių" vardu bus vadinę ne tikrąsias jūras (vok. Meer), bet didelius vidurželmio ežerus (vok. Binnensee), kurie ilgainiui galėję nusekti ir tapti *jáura,* t.t. pelke, raistu. Baltijos pajūrio suomiai vadiną ežerą ir marias baltiškais vardais — *järvi* ir *meri.* Tas rodą, kad senovėje jų gyventa kaimynystėje prie tų pačių *jūrių* ir *marių,* t.y. prie Pripetės pelkių. K. Būgos manymu, baltai gyvenę į šiaurės rytus nuo Pripetės pelkių (palei Bereziną ir Dnieprą), o slavai į pietus nuo Pripetės upės (buv. Volinijos gubernijoje ir Lenkų žemėje). Germanai kurį laiką taip pat buvę artimi Pripetės baltų ir slavų kaimynai. Germanų kaimynais buvę keltai, o keltų — italikai. Keltų su italikais, kaip rodą kalbos duomenys, gyventa draugėje ilgiau negu su germanais. Šiaurėje pagal Dauguvą baltų kaimynystėje gyvenę suomiai, o rytuose pagal Sožę — Volgos suomių šakos protėviai, iš kurių atsiradę mardviai ir čeremisai.[91]

K. Būgos tvirtinimu, baltai nevisą laiką gyvenę savo senosiose sodybose. Anksčiausiai iš visų baltų atskilę prūsai ir jie pirmieji pasiekę Baltijos jūros pakraščius. Prūsai, kurie anksčiau gyvenę Nemuno ir Neries aukštupyje, jau prieš Kristaus gimimą buvo įsikūrę naujosiose sodybose, Vyslos žemupyje. Čia juos mini Romos istorikas ir romėnų literatūros klasikas Cornelius *Tacitus* (apie 55—120 po Kr.) savo veikale Germania aisčių vardu (Aestiorum gentes), o I—II amž. po Kr. graikų geografas Claudius *Ptolemaios* savo geografijoje sumini dvi prūsų kiltis — *galindus* ir *sūduvius* (Galindai kai Soudinoi). Pavyslyje prūsai susidūrę su ten laikinai įsikūrusiais germanais — *gotais.* Apie tai liudija gotų kalbos pėdsakai, aptinkami baltų kalbose, pvz.: *alus,* latviškai *klaips* („kepalas"), *pekus* („galvijai"), *šarvas,* prūsų *rikijs* („Viešpats"), prūsų *kelmis* („kepurė"), prūsų *ilmis* („stoginė, daržinė"), prūsų *lapinis* („šaukštas"), *midus.*[92]

Toliau K. Būga tvirtino, kad ir kita baltų dalis jau anksčiau gyvenusi dabartinės Lietuvos ir Latvijos žemėse. Pvz., dar prieš lietuviams ir latviams atsikraustant iš rytų, čia gyvenę sėliai, žiemgaliai, kuršiai,

jotvingai ir skalviai. Be to, čia gyventa ir ne baltų *somų*, t.y. lybių, estų ir suomių protėvių.[93] Tačiau kada tie baltai buvo įsikūrę dabartinėje Lietuvoje ir Latvijoje, K. Būga nenurodo.

Žymiai vėliau išsikėlę iš savo senosios protėvynės lietuviai ir latviai. Jie net iki VI amž. dar tebegyvenę šių dienų Gudų žemėje — šiaurinėje Minsko, Mogilevo ir Smolensko gubernijų dalyje. Šio kėlimosi priežastimi buvusi slavų ekspansija, prasidėjusi VI amž. ne tik vakarinėje ir pietinėje, bet ir šiaurės rytinėje Europos dalyje. Slavams pradėjus veržtis iš anapus Pripetės Dniepru aukštyn į lietuvių teritoriją, lietuviai VI amž. ar VII amž. pradžioje buvę priversti trauktis į vakarus nuo Dniepro aukštupio ir Sožės bei Berezinos upių. Latviai buvę spaudžiami kur nors tarp Vitebsko ir Polocko pereiti Dauguvą ir įsibrauti į somų (lybių ir estų) protėvių žemę. Latviai Latgalon iš Vilniaus krašto bus atėję maždaug tarp 550—700 po Kr. Vėliau latviai asimiliavę dalį sėlių, žiemgalių, kuršių ir beveik visą lybių tautą.[94]

Paskui latvius sekę lietuviai, kurie pirmiausia užėmę sėlių žemę (Zarasų, Dusetų, Obelių, Rokiškio apylinkėse); sėliai lietuvių užimtoje teritorijoje buvę asimiliuoti. Dalis Latgalos taip pat buvusi užimta lietuvių. Apie tai kalbą lietuviški vietovardžiai, ypačiai su preisaga *-iškiai* (*-iškės*). Lietuviai buvo pasiekę Dauguvą ir priėję iki dabartinių miestų Krāslava, Daugavpils ir Nīcgale. Persimesta jų ir į dešinį Dauguvos upės krantą, nes anapus Dauguvos, Latgaloje, aptinkama labai daug vietovardžių su priesaga *-iškiai*. Tokių vietovardžių aptinkama Daugavpils, Rēzekne, Drisa ir Ludza apskrityse. Be to, apie tai liudijąs ir *Užvalda* (latviškai Uzvalda) lietuviškas vardas.[95] Lietuviams besiveržiant Baltijos link, susidurta ir su kitomis baltų tautomis: žiemgaliais, kuršiais, skalviais ir jotvingais. Lietuviai buvo užėmę nemažą Žiemgalos dalį ne tik Linkuvos ir Joniškio srityje, bet taip pat ir dabartinėje Latvijoje. Apie lietuvių buvimą Žiemgaloje liudiją lietuviški vietovardžiai, aptinkami Bauska, Dobele ir Tukums apskrityse.[96] Dalis žiemgalių taip pat sulietuvėjo. Pagaliau lietuviai, asimiliavę nemažą dalį kuršių (Žemaičiuose ir Klaipėdos krašte), skalvių (Tilžės ir Ragainės srityje) ir jotvingų, arba sūduvių (Suvalkų žemėje). Taigi, K. Būgos nuomone, lietuviai su latviais vėliausiai iš visų baltų pasiekę Baltijos jūrą. Ankstyvieji Skandinavijos istoriniai šaltiniai prie jūros terandą kuršius ir žiemgalius. XII—XIII amž., kai vokiečiai įsikūrę Rygoje bei jos apylinkėse, ten dar negyvenę latviai, bet jų susidurta su lybiais, žiemgaliais ir kuršiais. Taip pat nemaža Žemaičių krašto dalis iki Telšių aukštumos XIII amž. dar tebebuvusi gyvenama kuršių.[97]

Taigi, kaip matome, K. Būga yra palietęs ištisą baltų ir lietuvių senovės klausimų kompleksą. Kiek K. Būgos iškeltosios problemos

derinasi su archeologijos mokslo išvadomis, panagrinėsime trečiajame šio darbo skyriuje.

M. Vasmer, N. S. Trubetzkoy, V. Kiparsky ir kt. tyrinėjimų rezultatai

Po K. Būgos, rimčiausiu vietovardžių tyrinėtoju tenka laikyti jau paminėtą Berlyno slavistą Maksą *Vasmerį* (Max Vasmer 1886—1962), kuris nuodugniai yra tyrinėjęs slavų protėvynės klausimą, apie iranėnus pietinėje Rusijoje, apie vakarinių suomių paplitimą dabartinėse slavų žemėse ir apie rytines baltų sienas.[98] Kai K. Būgos tyrinėjimai daugiausia ribojosi baltiškų vietovardžių studijomis Guduose ir iš dalies Smolensko srityje, tai M. Vasmerio tyrinėjimai apėmė žymiai didesnius plotus į rytus. Jis aptiko baltiškų vietovardžių buvusiose Tverės, Smolensko, Maskvos, Kalugos, Tulos, Černigovo, Orlo gubernijose. M. Vasmeris baltams yra priskyręs keliasdešimt naujai atrastų vietovardžių, iš kurių nemaža dalis Smolensko srityje, pvz.: *Berža, Dgo, Tolža, Užepa.* Dar toliau į rytus, buv. Kalugos gubernijoje, M. Vasmeris aptiko Aukštutinę ir Žemutinę *Lošiška* (=lietuviškai Lašišėlė), *Dugna, Kvan'* (iš lietuvių tvãnas); buv. Maskvos gubernijoje — *Loba* (plg. liet. Lubà); Černigovo gubernijoje — *Žuklia* (kaimas), o šiaurės rytuose — *Žukopa* (Volgos intakas) ir *Skobra.* Orlo gubernijoje yra išlikęs vietovės pavadinimas *Goliažje* (pagal baltų galindų — goliad' vardą). Toliau M. Vasmeris, kaip ir kiti kalbininkai, yra priėjęs išvados, kad pietų rytuose baltai nesusisiekę su iranėnais, nors paskutinieji tyrinėjimai, jau neišjungia tos galimybės. Čia paminėtame darbe M. Vasmerio tyrinėjimo išvadas galima šiaip suglausti. Baltų kiltys gyvenusios buv. Smolensko bei Kalugos gubernijose, vakarinėje Maskvos gub. dalyje ir pietų vakarinėje Tverės bei Pskovo gubernijų srityje. Tos baltų kiltys vėliau rusų pamažu buvusios išstumtos. Rusifikacija ėjusi nevienodu greičiu ir nevisose srityse kartu. Dalis Smolensko srities buvusi gana anksti surusinta. Toliau į rytus gyvenusios suomių-ugrų giminės. Sąlytis su suomiais-ugrais galėjęs vykti įvairiose Rusijos srityse, pvz. Tverės gubernijoje šalia baltiškų aptinkama ir suomių-ugrų kilmės vietovardžių. Kursko ir Orlo srityje jau gyvenę iranėnai.[99]

M. Vasmeris, benagrinėdamas Pskovo srities vietovardžius, išvedžioja, kad toje srityje be suomių-ugrų ir rusų gyventojų tenką skaitytis ir su baltiškuoju elementu. Baltų sodyboms įrodyti duodami šie vietovardžiai: *Sorot'* (Velikaja intakas) siejamas su lietuvių ežero vardu *Sartaĩ* (Zarasų aps.), *Udrija* (upelis Velikije Luki aps.) siejama su lietuvių upe *Udrà* ir kt. Taigi, rusai, užimdami tą kraštą, daugeliu atvejų buvo perėmę baltiškuosius vietovardžius ir juos pakeitę pagal savo kalbos dėsnius. Vakariniai suomiai laikomi dar ankstyvesniais tos srities

gyventojais už baltus, nes baltiškieji vietovardžiai niekur nebuvę pakeisti pagal suomių kalbos dėsnius.[100]

Baltų santykius su suomiais-ugrais M. Vasmeris paliečia kituose darbuose, kur specialiai nagrinėjama suomių-ugrų gyvenamosios vietos vėlyvesniuose slavų kraštuose.[101] Remdamasis vietovardžių studijomis, M. Vasmeris tvirtino, kad vakariniai suomiai nebegyvenę piečiau linijos Pskov-Toropec-Zubcov. Pavolgio suomiai *meri* taip pat susisiekę su baltais.

Reikšmingas M. Vasmerio darbas, išėjęs 1941 m. apie senuosius Rusijos apgyvendinimo klausimus.[102] Čia jis aiškina klausimą, kokios tautos gyveno europinėje Rusijoje prieš IX amž., t.y. prieš pradžią rusiškųjų rašytinių šaltinių. M. Vasmeris išskiria tris įvairias kalbines grupes: *indoeuropiečių* (slavai, baltai, trakai, keltai, germanai, iranėnai), *suomių-ugrų* (suomiai, karelai, estai, votai, lybiai, vepsai, lapiai, čeremisai, mardviai, permiai, ugrai) ir *turkų-totorių* (hunai, avarai, Dunojaus bulgarai, Volgos bulgarai, turkai, totoriai, baškirai, kirgizai). Indoeuropiečiai prieškristiniais laikais gyveno į pietus ir pietų vakarus nuo linijos Pskov-Maskva. Visa vėlyvesnės Rusijos šiaurė ir šiaurės rytai, kaip rodo vandenvardžiai, anksčiau buvo gyvenama suomių-ugrų ir samojedų. Pietų Rusijos stepių sritis ir šiaurinis Juodosios jūros pakraštys pradžioje buvo gyvenamas iranėnų ir graikų, o IV amž. po Kr. tapo užimtas turkų-totorių.

Mums čia rūpi M. Vasmerio tyrinėjimų rezultatai apie baltus, jų gyvenamąsias vietas ir santykius su kitomis tautomis. Iš iranėnų skolinių trūkumo baltų kalbose M. Vasmer sprendžia, kad baltai pietuose nesusisiekę su iranėnais, kad baltus nuo iranėnų skyrę slavai, o slavai nuo suomių anksčiau buvę atskirti baltų. Slavų protėvynės M. Vasmeris ieško srityje, kuri tęsiasi nuo Rytų Galicijos rytuose, eina per Voliniją, Podolę, Kijevą, Černigovą, Mogilevą, Poltavą, Kurską, Orelą iki aukštutinio Dono.[103] Į šiaurę nuo slavų gyvenamų vietų Vilniaus, Gardino, Minsko, Vitebsko, Smolensko srityse iki Kalugos ir Možaisko (netoli Maskvos) gyveno baltai. Būdingi tų sričių baltiški vietovardžiai yra šie: *Laukesà* (iš liet. laũkas „Field", rusiškai Lučesa), *Aresà* (liet. aras „Eagle", rusiškai Oresa), *Beržà* (iš liet. beržas „birch"), *Bereštà* (iš baltų *Beršta), Gardino srities vietovardžiai, susiję su tautovardžiu jotvingų (Jatvjaži, Jatvež), Maskvos srities vietovardis *Goljad'* (į vakarus nuo Maskvos), tokios pat kilmės vietovardis *Goljad'* Kalugos srityje, *Tolža* upė buv. Smolensko gub. (siejama su liet. vietovardžiu Tilže), upė *Istra* (Smolensko ir Maskvos gub.), Lietuvoje Įstra. Toliau į rytus baltai susidūrė su mardviais.[104] Į šiaurę ir į šiaurės rytus nuo baltų, už linijos Pskov-Maskva, jau gyveno ne indoeuropiečiai, bet vakariniai suo-

miai,[105] į rytus — meri ir mardviai ir į pietus — slavai (plg. žemėlapį knygutės gale). Pietų rytinių baltų sienų M. Vasmeris nėra nagrinėjęs.

Netiesioginiai baltų gyvenamąsias sritis M. Vasmeris yra palietęs savo bent keliuose paskutiniuose darbuose.[106]

Kiti kalbininkai taip pat domėjosi buvusiomis baltų sodybomis toli rusų žemėje. Slavistas Nikolajus S. *Trubetzkojus* (1890—1938), remdamasis baltišku Okos intako *Upa* vardu, teigė, kad Okos srityje gyventa baltų.[107] Pagaliau ir suomių kalbininkas Valentinas *Kiparskis* (g. 1904 m.) nagrinėjo senųjų baltų prosenovės problemas.[108] Baltų gyvenamųjų vietų klausimu V. Kiparskis rėmėsi: rytuose — jau mūsų minėto slavisto M. Vasmerio išvadomis, o vakaruose — J. Gerulio (G. Gerullis, 1888—1945)[109] ir F. Lorentz[110] darbais. Kurioje tos baltų gyvenamos srities vietoje yra buvusi baltų protėvynė, V. Kiparskis palieka atviru klausimu. Baltus V. Kiparskis artimai giminiuoja su slavais ir spėja, jog galėjusi būti baltų-slavų prokalbė. V. Kiparskis paliečia ir iranėnų klausimą. Jo nuomone, kadangi iranėnų kalbos skolinių baltų kalbose neaptinkama, todėl prabaltai tiesiog su iranėnais nesusisiekę ir buvę atskirti nuo jų arba slavų, arba didelių negyvenamų plotų. Su suomiais-ugrais baltai susidūrę apie Kristaus gimimą vakarinėje ar vidurinėje Rusijoje. Skolinių atžvilgiu baltai yra buvę davėjai, o suomiai-ugrai — ėmėjai.[111] Pagaliau Pennsylvanijos univ. prof. Alfredas Sennas (1899—1978) taip pat yra palietęs baltų protėvynės ir gyvenamųjų vietų klausimus. Jis K. Būgos teoriją apie baltų protėvynę yra kiek modifikavęs. A. Senno nuomone, pirmykščiame indoeuropiečių periode baltų ir slavų protėviai gyvenę arti vieni kitų. Jų kaimynais rytuose yra buvę prairanėnai, vakaruose — pragermanai. Skilus indoeuropiečiams, baltai ir slavai buvę atskirti didžiulio ežero, kurs vėliau užako, ir nepereinamų pelkių Guduose. Baltai apsigyvenę į šiaurę ir į šiaurės rytus nuo to ežero, o slavai — tarp ežero ir Karpatų kalnų. Apie 300—200 pr. Kr. slavai išplėtę savo gyvenamuosius plotus į rytus bei į šiaurę ir, maždaug po tūkstantį metų trukusio išsiskyrimo, vėl tapę kaimynais. Baltai slavų stumiami slinkę į vakarus, į kraštus, gyvenamus suomių, kol pagaliau jie pasiekę Baltijos jūrą. Toje senojoje savo tėvynėje (tarp Vilniaus ir Maskvos) baltai palikę savo upėvardžių ir šiaip vietų vardų.[112]

Baltų gyvenamieji plotai rytuose pagal naujausius sovietų kalbininkų tyrinėjimus

Po antrojo pasaulinio karo ir sovietų kalbininkai ėmė domėtis baltų kalbotyros klausimais, baltų ir slavų kalbiniais santykiais,[113] baltų ir slavų tautų etnogenezės klausimais ir kitokiomis kalbinėmis bei istorinėmis problemomis. Tos rūšies tyrinėjimai pasidarė labiau

įmanomi, kai 1950 m. paties Stalino buvo atšaukta Nikolaj J. *Marro* (1864—1934) lingvistinė teorija, *paneigusi lyginamąjį istorinį kalbų tyrinėjimo metodą*.[114] Po Marro teorijų pasmerkimo, lietuvių kalba pamažu vėl imta naudoti sovietinėje kalbotyroje. Nesustodamas ties L. A. Bulachovskij, A. A. Reformatskij, A. V. Desnickaja, P. J. Černych ir kitų lingvistiniais darbais, pereisiu prie mums rūpimų tyrinėjimų, kur svarstomi baltų ir jų gyvenamųjų vietų klausimai.

Vienas iš pačių išsamiausių darbų yra 1962 m. išleista V. N. Toporov (g. 1928) ir O. N. Trubačev (g. 1930) studija *Aukštutinio Padnieprio hidronimų lingvistinė analizė*.[115] Abudu autoriai Aukštutinio Padnieprio ir Okos aukštupio vandenvardžius nagrinėja bent keliais požiūriais: pagal formantus (sufiksus), analizuoja juos etimologiškai ir net pagal tarminę diferenciaciją. Pagal formantus tos srities vandenvardžiai bandoma išskirti trims pagrindinėms etninėms grupėms: slavams, suomiams-ugrams ir baltams.

Slavų vandenvardžių tame rajone aptinkama daugiausia. Labiausiai išplitę slaviški vandenvardžiai su šiais sufiksais: *-ka* (pvz. Berezka, Kamenka, Suchodolka, Velička); *-ovka, -evka* (Berezovka, Malinovka, Petuchovka; Glinoevka, Korolevka, Racevka); *-uvka, -juvka* (Baniuvka, Kraduvka); *-onka, -enka* (Dregonka, Gorodenka); *-avka, -javka* (Belavka, Pokavka; Siniavka); *-inka* (Kozelinka); *-anka, -janka* (Boldanka; Kremianka); retesni su priesagomis: *-unka, -junka, -nia, -na, -in, -ina, -uika, -atka, -jatka, -ovatka, -evatka, -itka, -očka, -ečka, -ačka, -ička, -yčka, -učka, -jučka, -uška, -juška, -iška, -yška, -ok, -ek, -ik, -ak, -jak, -uk* ir t.t. Slaviškieji vietovardžiai, ypačiai gausūs su sufiksais *-lia, -ka* ir koncentruojasi daugiausia sirtyse, esančiose į rytus nuo Dniepro. Abudu autoriai rytinius slavus laiko ateiviais, įsiveržusiais Dniepru aukštyn į autochtonų baltų gyvenamuosius plotus Aukštutiniame Padniepryje. Rytiniai slavai veržėsi į šiaurę ir šiaurės rytus pirmiausia palei Dniepro baseino upes (čia slaviški vandenvardžiai turi daugiau senoviškų bruožų, negu Dono baseino upėvardžiai), palei Sožę ir Desną. Ar tas rytinių slavų veržimasis palei paminėtas upes vyko vienu metu ar chronologiškai atskiromis slavų ekspansijos bangomis, tuo tarpu palieka neišaiškintas klausimas. Viena tėra aišku, kad slavai pasiekė dešiniojo Dniepro krantus į šiaurę nuo Pripetės gana vėlai. Į sritis, esančias į šiaurę nuo Pripetės ir į Nemuno aukštupį, rytiniai slavai slinko iš rytų, nuo kairiojo Dniepro krantų, ir tik istorinių laikų pradžioje slavai įsigalėjo kairiajame Dniepro pakraštyje, išstumdami ar asimiliuodami anksčiau ten gyvenusias etnines grupes — lietuvių ir latvių protėvius.[116]

Aukštutiniame Padniepryje susiduriame ir su suomių-ugrų buvimo pėdsakais. Apie tai liudija vandenvardžiai ir istoriniai šaltiniai. Čia mes

aptinkame dvejopos kilmės vandenvardžių: Volgos suomių ir vakarinių suomių Dniepro baseine iš Volgos suomiams priskiriamų vandenvardžių paminėtini: Kiriavka, Vargov, Vorgol, Vorobža, Vorskla. Didžioji dalis Volgos suomių vandenvardžių koncentruojasi pietų rytinėje Aukštutinio Padnieprio srityje (į rytus nuo Desnos aukštupio) ir žemiau — Dono baseine (pvz. Voronež). Čia paminėti vandenvardžiai priskiriami senajam mardvių sluoksniui. Šiauriniame Aukštutinio Padnieprio pakraštyje susiduriama su negausiais vakarinių suomių pėdsakais. Iš vandenvardžių jiems priskiriama: Carevič, Čicha, Siga, Siva, Sož'. Toje srityje vakariniai suomiai taip pat susisiekė su baltais. Vakarinių suomių sąlytis su rytiniais slavais yra vėlyvesnis — su jais slavai susisiekė tik jiems iš pietų įsiveržus į Aukštutinį Padnieprį.[117]

Iranėnų elementas Aukštutiniame Padniepryje lokalizuojamas pietų rytiniame pakraštyje, maždaug nuo Pripetės žiočių į šiaurės rytus. Ligi šiol kalbininkai buvo neigę tiesioginį baltų ir iranėnų kontaktą, bet V. N. Toporovas ir O. N. Trubačevas bando įtikinamai tuos ryšius pagrįsti.[118]

Pagrindinį etninį elementą Aukštutiniame Padniepryje sudarė baltai. Abudu autoriai ištyrinėjo apie 700—800 baltiškos kilmės vandenvardžius didžiulėje teritorijoje maždaug nuo Neries, Nemuno ir Pripetės aukštupių vakaruose bei šiaurės vakaruose, nuo Bobro iki Viazmos upių šiaurėje, nuo Okos aukštupio iki Tuskor' Rat' rytuose ir iki Turijos, Sluč' aukštupių, Dniepro ir Desnos santakos bei Seimo upės pietuose.[119] Tą didžiulį plotą autoriai pasirinko dar ir dėlto, kad čia baltų susisiekta su suomiais-ugrais, iranėnais ir slavais. Tame plote aptinkamus baltų pėdsakus V. N. Toporovas ir O. N. Trubačevas analizuoja visapusiškai. Baltiškus vandenvardžius jie klasifikuoja pagal formantus, sufiksus, analizuoja juos etimologiškai pagal šaknis, duodami atitikmenų iš lietuvių, latvių ir prūsų kalbų. Ypač kreipiamas dėmesys į lietuvišką toponimikos ir hidronimikos medžiagą, nes Lietuva geografiškai arčiausiai susisiekia su Aukštutiniu Padniepriu. Be to, Lietuva pasižymi vandenvardžių gausumu ir tarminiu įvairumu, tie vandenvardžiai Lietuvoje išlaikė grynesnes formas negu suomių-ugrų įtakotoje Latvijoje ar vokiečių paveiktuose Prūsuose. Bandoma iškelti kai kurių vietovardžių ir tarminę diferenciaciją, pvz. Lietuvai būdingus vandenvardžius su priesaga *-uva,* latviams ir prūsams su *-ava,* ar pietų vakarinėje Aukštutinio Padnieprio srityje aptinkamus hidronimus su sufiksu *-da,* kurie siejami su jotvingų palikimu. Pagaliau atsižvelgiama ir į senus baltiškus skolinius, aptinkamus gudų kalboje ir pietinių didžiarusių tarmėse, ypač Smolensko srityje. Tokių skolinių būsią galima surasti net kelis šimtus. Jie yra susiję su ūkio pastatais, namų

apyvoka, indais, valgiu, gamtovaizdžiu ir t.t. Štai keletas baltiškų skolinių rytinių slavų tarmėse: *arud* (liet. aruodas), *balanda* (liet. balanda), *degot'* (liet. degutas), *dojlid* (liet. dailidė), *dirvan* (liet. dirvonas), *diaklo* (liet. duoklė), *jantar'* (liet. gintaras), *kovš* (liet. kaušas), *kul'ša* (liet. kulšis), *kurpy* (liet. kurpės), *lauma* (liet. laumė), *parsuk* (liet. paršiukas), *peled* (liet. pelėda), *putra* (liet. putra), *sviren* (liet. svirnas), *vitina* (liet. vytinė) ir t.t.[120]

Beaiškinant baltiškuosius vandenvardžius susiduriama su nemažais sunkumais. Vienų vandenvardžių baltiškumas nekelia jokių abejonių, nes jiems turime pakankamai atitikmenų Lietuvoje, Latvijoje ir Prūsuose, bet kiti baltiški vandenvardžiai jau turi slaviškas galūnes ar ir pačią baltišką šaknį įjungtą į slaviškos fonetikos evoliuciją, kuri nutrynė ankstyvesnius vandenvardžio bruožus. Kitur vėl susiduriame su hibridinėmis balto-slaviškomis vandenvardžių formomis. Pagaliau daugeliu atvejų jau nelengva nustatyti, ar čia turima reikalo su baltišku, ar su slaviškų vandenvardžiu. Dalis V. N. Toporovo ir O. N. Trubačevo etimologijų yra ginčytinos, kai kurie teiginiai hipotetiški, bet vis dėlto abudu autoriai yra atlikę didžiulį tiriamąjį darbą ir davę svarbų įnašą rytinėms baltų, kartu ir lietuvių, sienoms nustatyti.

V. N. Toporovas ir O. N. Trubačevas baltiškų vandenvardžių ieško tarpe tų, kurie turi šias priesagas:

-va, -ava, -iva: Titva (liet. Tytuva), Ndva (prūs. Nedwe), Vodva (liet. Vaduva); Vitava, Drižava, Tetiva, Titiva (liet. Tytuva).

-sa, -asa, -esa, -osa, -usa: Plisa, Plissa, Usa, Ussa; Očasa, Volčasa (liet. Vilkesa); Čeresa, Lučesa (liet. Laukesa), Vilčesa (liet. Vilkesa); Vedosa, Orossa; Nerusa, Voronusa.

-ža, -ga: Dabuža, Neveža (liet. Nevėža, Nevėžis); Ved'ga, Veduga (liet. Vadaga, Vedega).

-aika, -eika: Možaika, Šaraika; Mereika, Vedeika, Verteika.[121]

Ne tik pagal formantus, bet ir etimologiškai bandoma priskirti baltams visą eilę vandenvardžių. Čia suminėsiu tik kai kuriuos būdingesnius: Abesta (liet. Abista), Balin (liet. Balinis, ežeras), Bebria (lat. ir prūs. Bebra), Broža (lat. Braža), Diaglovka (liet. Deglė), Grivka (liet. Gryva), Jaselda, Jasiolda, Kaklanka (liet. kaklas „neck"), Kleva (liet. klevas „maple"), Kleven' (liet. Klevinė), Kovna (liet. Kaunas), Leven' (liet. Lėvuo,-ens), Los'mena, Los'mina (liet. Lažmuo, -ens), Maža (liet. maža „little, small"), Metelka (liet. Metelytė), Molenka (liet. molis „clay", Molupis), Mytva (liet. Mituva), Miadžiol (liet. Medilas), Nač,, Nača (liet. Nočia), Nemanka (liet. Nemunas, Nemunėlis), Stabenka, Stabna, Stabnia (prūs. stabis „stone", liet. Stabinis, ežeras), Upin'ka (liet. Upyna), Užepa (liet. užupis „country beyond the river"), Varlynka, Vorlinka (liet. Varlynė), Veperja (liet. Veprys, ežeras),

Verepeta (liet. verpetas „whirlpool, vortex"), Vodva (liet. Vadva, Vaduva), Vupenka (liet. Upyna) ir t.t.[122]

V. N. Toporovas ir O. N. Trubačevas, susumavę savo ir ankstyvesnių kalbininkų tyrinėjimų duomenis, bando nustatyti baltų gyventus plotus rytuose, pietų rytuose, pietuose ir šiaurėje. Rytuose baltai gyveno ir už autorių tyrinėtos srities (Aukštutinio Padnieprio), būtent: jie siekė Okos baseiną, Aukštutinę Volgą ir net Doną (plg. vandenvardį Veduga). Pietų rytuose baltai buvo išplitę iki dešiniojo upės Sejm krantų. Apie tai liudija per 20 baltiškų vandenvardžių, pvz. Obesta, Kleven', Vopka, Terepša, Lekta, Tureika ir kt. Į pietus nuo Sejm V. N. Toporovas ir O. N. Trubačevas teranda du upėvardžius: Moroča ir Rechta. Toliau baltų riba vedama upe Sejm iki Sejm ir Desnos santakos bei Desnos žemupio. Ligi šiol buvo manyta, kad Pripetė sudarė pietinę baltų išplitimo ribą, bet abudu autoriai yra suradę per 50 baltiškų vandenvardžių, išplitusių nemažame plote ir į pietus nuo Pripetės, pvz.: Mytva, Verpa, Narovlia, Čeresa, Sluč', Turija ir kt. Teritorija nuo kairiojo Pripetės kranto iki Nemuno, Neries ir Vakarinės Dauguvos ypačiai gausi baltiškų vandenvardžių, nes čia baltai ilgiausiai buvo išlikę net iki istorinių laikų. Tos srities vandenvardžiai turi daugiausia ryšio su Lietuvos ir Latvijos hidronimais. Pavyzdžiui, vien tik Berezinos baseine iš bendro 300 vandenvardžių skaičiaus apie 80 yra baltiški. Šiaurėje labai tiršta baltiškų vandenvardžių Sožės (Sož') baseine. Kai savo laiku K. Būga ir M. Vasmeris toje srityje tebuvo radę apie 10 baltiškų vandenvardžių, dabar V. N. Toporovas ir O. N. Trubačevas jų priskaito net apie 150. Į rytus nuo Sožės baseino baltiški vandenvardžiai retėja.[123]

Kaip jau buvo anksčiau minėta, K. Būga tvirtino, kad baltai, spaudžiami slavų, traukęsi iš anksčiau gyventų sričių į šiaurę bei į vakarus Baltijos link. V. N. Toporov ir O. N. Trubačev, atlikę plačią Aukštutinio Padnieprio bei kaimyninių rajonų hidronimų analizę, iškėlė naują hipotezę, kad pagrindinė Aukštutinio Padnieprio baltų gyventojų masė nepasitraukė į šiaurės vakarus, plintant šioje teritorijoje slavams, o pastarųjų buvo palaipsniui asimiliuota. Net ir slavams gerokai pasistūmėjus į šiaurę, Aukštutinio Padnieprio srityje išliko daug baltų gyventojų salų. Tie baltų likučiai ištvėrė gana ilgai, net iki II tūkstantmečio pradžios. Tą hipotezę V. N. Toporov ir O. N. Trubačev remia tuo, kad baltiški hidronimai, net mažų upokšnių pavadinimai, ilgai išliko tame rajone ir įgavo suslavintas fonetines formas.[124]

Ir kiti sovietų kalbininkai išvedžioja, kad baltų slavėjimo procesas trukęs ilgai. Pvz. M. J. *Grinblatas,*[125] remdamasis archeologiniais duomenimis ir vietovardžių studijomis tvirtina, kad lietuviai sudarė seniausią Gudijos gyventojų sluoksnį. Šiaurės vakarinėje Gudijoje išliko

didelis kiekis lietuviškos kilmės pavadinimų upių, kaimų ir miestelių. Ypač lietuviams būdingi vietų vardų pavadinimai su priesaga *-iški* (liet. -iškiai, -iškės). Jų gausu šiaurės vakariniuose Gudijos rajonuose ir vidurinės Gudijos dalyje. Kiti būdingi lietuviški vietovardžiai turi šias priesagas: *-jany, -any, -ani* (liet. -ėnai, -ena, -onys); *-šty* (liet. -štai, -žtai, pvz. Jakštai, Beržtai); *-nenty, -nenta, -niaty, -niata* (liet. -nentai ir pan.); *-jaty, -aty, -ety* (liet. -etos, -otai); *-jancy, -ancy* (liet. -onys); *-janty, -anty* (liet. -antai); *-juncy, -uncy* (liet. -ūnai); *-juny, -uny* (liet. -iūnai, -ūnai); *-ini, -iny* (liet. -inė, -ynai); *-oni, -ojni* (liet. -onys, -oniai); *-ajcy, -ojcy, -ejcy* (liet. -aičiai, -eičiai); *-odzi, -udzi* (liet. -džiai); *-uty, -uci, -ucy* (liet. -učiai, -utai); -eli, -ely, -jali (liet. -eliai, -ėliai); *-ali, -aly* (liet. -aliai, -alai); *-ejši, -ajši, -ojšni* (liet. -eišiai, -aišiai, -aišniai); *-ejgi, -ajgi, -agi* (liet. -eigai, -agai); *-ikli* (liet. -ikliai); *-ili, -ily* (liet. -ilai); *-uli, -juli* (liet. -uliai, -iuliai); *-bli* (liet. -bliai); *-ul'gi, -il'gi* (liet. -ulgiai); *-arty, -orty* (liet. -artai); *-niki* (liet. -ninkai); *-dy, -irdy* (liet. -idai, -irdai) ir kiti. Lietuviškų vietovardžių šaknys daugumoje yra išlikusios, bet priesagos yra gavusios suslavintas formas.

Apie tų sričių gyventojų lietuvišką kilmę kalba ir gudų katalikų gyvenamieji plotai.

Pagaliau M. J. Grinblatas remiasi ir lietuvių kaimų sąrašais, sudarytais 1848 m. Rusijos geografijos draugijos Gardino, Slanymo ir Lydos apskrityse (tie lietuviškų kaimų sąrašai saugojami Visasąjunginėje geografinėje draugijoje Leningrade). Pagal tuos duomenis, 1848 m. Gardino apskrityje gyveno 1513 lietuvių, Slanymo apskrityje — 825 ir Lydos apskrityje — 12.527. Kai kuriose vietovėse (pvz. Rodunė, Varanavas, Astravas) dar 1954 m. tebebuvo kalbama lietuviškai ir net gyventojų pavardės išlikusios lietuviškos. Gausu ir lietuviškos leksikos gudų kalboje.

M. J. Grinblatas, išnagrinėjęs tuos visus faktus, daro šias išvadas: „Šiaurės vakarinėje dabartinės Gudijos teritorijoje, kur gausu lietuviškos toponimikos, dviem priešpriešiais einančiais kolonizaciniais antplūdžiais — iš šiaurės rytų, nuo poločanų pusės, ir iš pietų bei pietų rytų, nuo dregovičių ir voliniečių pusės — buvo šioje teritorijoje suslavinti seniausieji jos gyventojai lietuviai — dalis aukštaičių ir dalis jotvingų. Lietuvių gyventojų suslavėjimo procesas truko ilgai. Prasidėjęs VI—IX amž., jis baigėsi pačiuose kraštutiniuose šiaurės vakarų Gudijos rajonuose XIX amž. ir XX amž. pradžioje. Slavų kolonizacinis slinkimas lietuvių gyvenamosiose srityse vyko apksritai taikingu būdu ir nebuvo susijęs su vietinių gyventojų išstūmimu".[126]

Lituanizmai kaimyninių slavų kalbose

Pagaliau apie lietuvių ištirpimą slavuose akivaizdžiai liudija nemažas kiekis lituanizmų, išlikusių gudų kalboje, rusų tarmėse (ypačiai Smolensko srityje), ukrainiečių kalboje ir šiaurinės bei šiaurės rytinės Lenkijos lenkų tarmėse. Tie skoliniai kaip tik glaudžiai susiję su kaimo žmogaus kasdieniniu gyvenimu, jo buitimi ir aplinka. Pirmiausia imta nagrinėti ir rinkti lietuviškus žodžius, patekusius į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos XVI—XVII a. dokumentus, rašytus slavų kalba (bažnytinės slavų kalbos atmaina su gudų ir ukrainiečių kalbų poveikiu). Daugiausia lituanizmų Lietuvos valstybės raštinės kalboje yra surinkęs istorikas Konstantinas *Jablonskis* (1892—1960); jis yra paskelbęs apie 300 lituanizmų.[127] Apie tiek pat leksikos lituanizmų aptikta ir dabartinėje gudų kalboje ar jos tarmėse (neskaitant žodžių, surastų senovės dokumentuose). Tuos lituanizmus daugiausia yra nagrinėję gudų kalbininkai.[128] Ir anksčiau paminėti rusų kalbininkai V. N. Toporovas ir O. N. Trubačiovas savo darbe „Aukštutinio Padnieprio hidronimų lingvistinė analizė" atsižvelgia į senuosius baltiškus skolinius gudų kalboje.[128] Paskutiniuoju metu ir lenkė E. Smulkowa palietė žemdirbystės srities lituanizmus, aptinkamus gudų kalboje.[129] Be K. Būgos, iš lietuvių kalbininkų plačiausiai lituanizmus, patekusius į gudų kalbą, nagrinėja V. *Urbutis.*[130] V. Urbutis dabartinėje gudų kalboje rado apie 122 lituanizmus, iš kurių 95 tikri, 27 — abejotini. Trys dešimtadaliai lituanizmų yra platokai paplitę gudų tarmėse, o gudų literatūrinėje kalboje esama apie 20 neabejotinų lituanizmų. J. Laučiūtės apskaičiavimu, dabartinėje gudų kalboje ir jos tarmėse esama apie 300 lituanizmų, neskaitant žodžių, randamų senosios Lietuvos raštinių dokumentuose. Ji V. Urbučio sąrašą bent kiek papildo.

V. Urbutis lituanizmus aptaria abėcėline eile (pagal rusišką abėcėlę), o gale juos dar suskirsto į semantines grupes. Kad susidarytų aiškesnis vaizdas, lituanizmus gudų kalboje bei jos tarmėse grupuosiu semantiškai. Štai būdingesni lituanizmai:

1. Asmenų pavadinimai, turį menkinamosios reikšmės atspalvį: *bambízo* „dilba, tįsla, ilgšis" iš liet. *bambizà, bambìzas* „druckis, storulis, nekatalikų tikėjimo žmogus" (p. 49—50); *blýnda* „bastūnas, šlaitas, valkata, slunkius" iš liet. *blinda* „bastūnas, slunkius" (čion priklauso ir veiksmažodžiai *bléndac', blýndac'* „bastytis, valkiotis be darbo", p. 50); *šúrpa* „garbanius; pasišiaušusi višta, šiurpė", *šurpáty* „šiurkštus, atšaižus, grublėtas, pašiurpęs" iš liet. *šiurpa* „pasišiaušėlis")p. 156—157).

2. Asmenų užsiėmimas, mitologinės būtybės: *dójlid* „dailidė", liet. *dailidė* (p. 56); *louma* „laumė, ragana", liet. *laumė* (p. 64); *žygún*

„nenusėdįs, visad neramus žmogus" iš liet. *žygūnas* (J. Laučiūtė, p. 199).

3. Žmogaus ar gyvulio organų bei kūno dalių pavadinimai: *kúl'ša,* liet. *kulšis* (V. Urbutis, l. c., p. 62—63); *kumst* „delnas" iš liet. *kùmstis, kùmstė* „kumštis" (p. 63); *lupa,* liet. *lūpa* (p. 64—65); *škilèndzia, skilond,* liet. *skilandis* (p. 156).

4. Gyvių (naminių gyvulių, žvėrių, vabzdžių) pavadinimai: *gil'* „gylys, byzdėlė, bimbalas" iš liet. *gylys* (p. 53); *márgi, márgel'* „jaučio vardas, margis" iš liet. *márgis, margẽlis* (p. 65); *parsiúk, paršúk* „meitelis, kuilys" iš liet. *paršiukas* (p. 66—67); *šašók, šešék,* iš liet. *šeškas* (p. 155—156).

5. Augalų pavadinimai: *balánda* iš liet. *balanda* (p. 49); *blĩndzia* „gluosnis, Salix caprea" iš liet. *blindė, blindis* (p. 50); *gigél'* „asiūklis" iš liet. *gigẽlis* „dirvinis asiūklis, Equisetum arvense L." (p. 53); *gĩrsa, girsá* „dirsė" iš liet. rytiečių tarmės *girsa, girsė* „dirsė, Bromus secalinus L." (p. 53—54); *grýka* iš liet. *grikiai* (p. 54) *kalavej* „švendras (Typha)" iš liet. *kalavijas* „ajeras, vilkdalgis" (p. 60); *vĩksva* iš liet. *viksva* (p. 52).

6. Augalų dalių bei augalų dorojimo produktų ar atliekų pavadinimai: *ašaki* „miežių kiautai" iš liet. *ãšakos* (p. 49); *dúl'ki* „linų ar kanapių braukimo dulkės" iš liet. *dulkės* (p. 57); *dziogac'* „degutas" su vediniais *dziogcevy* „degutinis", *dziagciár* „degutininkas", *dziagciárka* „degutininkė; degutinė, indas degutui", *dziagciárnia* „deguto varykla" iš liet. *degutas* (p. 55); *pákulle* iš liet. *pãkulos* (p. 66); *pósar* iš liet. *pašaras* (p. 67—68).

7. Valgių, kulinarijos gaminių pavadinimai: *bónda* „paplotė, raguolis, bandelė" iš liet. *bandà* „nauda, turtas, pinigai; kepaliukas" (p. 50—51); *kumpiák* iš liet. *kumpis* (p. 63); *mĩlta* „toks avižinių miltų valgis" iš liet. tarm. *mìlta, miltai* (p. 65); *pútra* „putra, srėbalas", *pútria* „sorų košė", *putró* „miltų gėralas, galvijams putra" iš liet. *putrà* (p. 149); *ragójž* „didelis apskritas paplotis" iš liet. *ragaišis* (p. 149); *raugénia* „neraugintos tešlos valgis; skysta iš miltų ir salyklo tyrė" iš liet. *raugiẽnė* (p. 149).

8. Avalynės, apdarų ir panašūs pavadinimai: *klumb, klump* „kurpė, batas mediniu padu" iš liet. *klumbis, klumbė, klumpė* (p. 61); *kúrpy* iš liet. *kurpė* (p. 63); *skaráč* „rankšluostis su ilgais šiurkščiais spurgais (kutais) iš liet. tarm. *skarinis* „rankšluostis", *skaročius* „rankšluostis" (p. 152); *trynĩca* iš liet. *trinyčiai* (p. 154—155); *úšmaly* „odinės pirštinės vienu pirštu" iš liet. *ûšmalai, ùšmalai* (p. 155).

9. Žemės ūkio ir žvejybos įrankių, transporto ir kitokių priemonių, biralų, matų, indų ir jų dalių pavadinimai, kiti žodžiai, susiję su žemės ūkiu: *brunta* „tokia pakinktų dalis" iš liet. *brañktas,* tarmiškai *brunktas*

(p. 51); *buč* „varža, bučius" iš liet. *bučius* (p. 51); *dziakló* „toks mokestis grūdais, pyliava, duoklė" iš liet. *duoklė* (p. 55); *jandóuka* „toks senovinis indas su snapu gėrimams" siejama su liet. *indauja* (p. 157—158); *júnda* „jungas, panaras, pasaitas" iš liet. *jungas* (p. 157); *keltajio* „spragilo kotas" iš liet. *keltoja* „spragilo kotas" (p. 61); *kouš* „indas geriamam vandeniui iš kibiro pasemti" iš liet. *kaušas* (p. 62); *lankavaty* „įlentas" iš liet. *lankuotas, lankas* (p. 64); *pasójta* „kibiro (pa)saitas" iš liet. *pãsaitas* (p. 67); *púra, pur* „toks grūdų saikas" iš liet. *pūras* (p. 68); *rézginy, regini* iš liet. *rezginės* (p. 150); *skliud, škliud* „plačiaašmenis kirvis rąstams tašyti, skliutas" iš liet. *skliutas,* veiksmažodžiai *skliudavác', skliutavác',* liet. *skliutuoti* (p. 152—153); *sver, svîrec'* iš liet. *svirtis* (p. 151—152); *vagavác'* iš liet. *vagoti, vaga* (p. 52); *žágil'* „šulinio svirties kartelė" iš liet. *žagilas* (p. 59); *žégini* „žardas, žaginys" iš liet. *žaginys, žẽginis* (p. 59); *žlúkta* „šulė, statinė skalbiniams pamerkti" iš liet. *žluktas* (p. 60).

10. Trobesių, jų dalių, atitvertų vietų pavadinimai: *arúd* iš liet. aruodas (p. 47—48); *daržen', daržnîk, dóržnik* „aptvaras gyvuliams laukuose ar miške, žardis; aptvaras, dažniausiai prie tvarto, kur suvaromi galvijai per kaitrą" iš liet. *daržas, daržʲ(i)nykas, daržinė* (p. 56—57); *gúlta* „kiaulių guolis, migis" iš liet. *gultas* „gulima vieta, guolis" (p. 54); *klúnia* „daržinė javams ar šiaudams krauti, kluonas, klojimas" iš liet. *klúonas* (p. 61—62); *kreika* „stogo viršus, šelmuo" iš liet. *kraikas* (p. 62); *prýmyn, prýmian* iš liet. *priemenẽ* (p. 68); *púnia* daržinė šienui" iš liet. *pūnẽ* „peludė, tvartas, gurbas, gardas, būda" (p. 68); *svéran, svéran', svîran, svîran'* iš liet. *svĩrnas* (p. 152); *šúla, šuló* iš liet. *šulas* (p. 156).

11. Su ką tik minėtais pavadinimais susiję vienokios ar kitokios krūvos pavadinimai: *krúšnia* „krūva akmenų, surinktų iš dirvos, krūsnis" iš liet. *krūsnis* (p. 62); *louž* „žabų krūva" iš liet. *laužas* „krūva žabų, virbų, šakų, medgalių" (p. 64); *scirta, scirda, skirta* „javų, šiaudų ar šieno kūgis, stirta" iš liet. *stirta* (p. 153); *tarpá, torp* „sukrauti javai, šiaudai ar šienas, stirta, tarpas" iš liet. *tarpas* (p. 153—154).

12. Žemės plotų bei šiaip fiziografiniai pavadinimai: *atáryca* „samdininko užsisėtas žemės sklypas" iš liet. *ãtaras* „dirvos galas, skersinės vãgos dirvos gale (p. 48); *dauburý* „šienaujamos lomos tarp laukų, lomos" iš liet. *dauburys* „dauba, klonis" (p. 54); *dzirván* iš liet. dirvonas (p. 55); *kimsa* „prasta pieva, netikusi žolė" iš liet. *kimsa* (p. 61); *kudra* „tvenkinys, prūdas" iš liet. *kudrà* (p. 62); *pél'ka* „properša, akivaras, prasrava, neužšalęs vanduo viršum ledo" iš liet. *pelkė* (p. 67).

13. Naudingų akmenų ir suakmenėjusių gamtos objektų pavadini-

mai: *cýgnik, cyga* „titnagas" iš liet. tarmių *ciknagas* „titnagas" (p. 155); *jantár* iš liet. *gintaras* (p. 159).

14. Abstrakčios reikšmės pavadinimai: *ardá* „triukšmas, siautimas, netvarka" iš liet. *ardà* „netvarka, triukšmas, rietenos" (p. 47); *nauda* iš liet. *naudà* (p. 66).

15. Įvairūs veiksmažodžiai: *brázgac'* iš liet. *brazgėti* (J. Laučiūtė, p. 198); *burbulec'* „smarkiai virti", *burbalka* „burbulas" iš liet. *burbuliuoti, burbulas* (V. Urbutis, l. c., p. 51); *čaupcî* iš liet. *čiaupti* (J. Laučiūtė, p. 200); *dýrdzicca* iš liet. dirdinti, dirdintis (J. Laučiūtė, p. 198—199); *kaukac'* iš liet. *kaukti* (J. Laučiūtė, p. 199); *kéuliac'* iš liet. *kiaulioti* (J. Laučiūtė, p. 199—200); *krapštác'* „krapštyti, rakinėti (nosį)" iš liet. *krapštyti* (V. Urbutis, p. 62); *pramanuc'* „susigalvoti, prasimanyti" iš liet. *pra(si)manyti* (V. Urbutis, p. 68); *rýmscic'* „kęsti, ištverti", *urýmscicca* „nurimti, nusiraminti" iš liet. *rimti* (V. Urbutis, p. 150); *rúpicca* „rūpintis", *rúpec'* „rūpėti, knietėti", *rupĭvy, rupny* „rūpestingas, stropus, kruopštus", *rúpata* „rūpestingumas, stropumas" ir kt. — iš liet. *rūpėti* (V. Urbutis, p. 149); *vaidavác'* „ginčytis, pyktis, nesantakoje gyventi" iš liet. *vaidytis* (V. Urbutis, p. 52); *vašavác'* „draskyti, plėšyti" iš liet. *vąšuoti* „draskyti, pešti" (V. Urbutis, p. 52); *viarkac'* iš liet. *verkauti* (J. Laučiūtė, p. 198); *žargac'* „apžergti arklį" iš liet. *žeřgti* (V. Urbutis, p. 59).

Dabartinėje gudų kalboje lituanizmai yra paplitę vakarinės Gudijos šnektose. Bendrais bruožais kalbant, riba vestina šia linija: *Smolenskas-Mogiliavas-Bychovas-Nesvyžius-Slanymas-Valkaviskas.* Tai, žinoma, tik provizoriniai lituanizmų išplitimo punktai. Ateities tyrinėtojų uždavinys — sudaryti lituanizmų išplitimo atlasą Guduose. Toks atlasas būtų naudingas ir lietuvių gyventiems plotams labiau išryškinti. Tolimesnis kalbininkų uždavinys būtų nustatyti ir tų lituanizmų amžių. Atrodo, kad čia suminėti leksikos lituanizmai gudų kalboje yra žymiai vėlyvesni, negu vandenvardžiai.

Baltų-slavų kalbinės vienybės klausimas

Beaiškinant baltų prokalbės ir protėvynės klausimus, tenka bent trumpai stabtelėti ties baltų ir slavų kalbiniais santykiais. Abiejų kaimyninių etninių grupių kalbiniai ryšiai jau seniai pradėta nagrinėti įvairių kraštų kalbininkų, ypaš slavistų ir baltistų.[131] Ypač tas baltų-slavų kalbinės vienybės klausimas kalbotyrinėje literatūroje užima nemaža vietos. Tačiau mokslininkų nuomonės tuo klausimu labai išsiskiria ir nepasiekiama daugiau ar mažiau vieningo nusistatymo. Tuose svetimųjų kalbininkų darbuose apsčiai pasitaiko netikslumų ir klaidų dėl nepakankamo lietuvių kalbos pažinimo, dėl rėmimosi

pasenusiais duomenimis ir net dėl tam tikro šališkumo. Paskutiniuoju metu išryškėjo trys pagrindinės šio klausimo sprendimo kryptys. Tat susipažinkime bent su pačiais pagrindiniais tų krypčių atstovais.

1. Vieni kalbininkai laikosi pažiūros, kad yra buvusi vadinama *baltų-slavų prokalbė,* kalbinė vienybė. Tos teorijos šalininkai savo tvirtinimus remia baltų ir slavų kalbų leksikos ir gramatikos bendrybėmis. Daugiausia baltų-slavų kalbinės vienybės įrodinėtojų randame lenkų tyrinėtojų kalbininkų tarpe. Vienas iš pačių atkakliausių yra Tadeusz *Lehr-Splawiński* (1891—1965)[132] kuris tvirtina, kad baltų-slavų kalbinės vienybės klausimas jau esąs galutinai išspręstas, telieką nustatyti laiką, kada ta vienybė iširo ir kada baltai ir slavai pradėję savarankiškai gyventi. T. Lehr-Splawińskis, remdamasis ir archeologiniais duomenimis, prieina šių išvadų: baltų-slavų vienybė nesiribojusi vien tik kalbos srityje, bet taip pat apėmusi medžiaginę ir dvasinę kultūrą; kur yra buvęs to baltų-slavų komplekso kristalizavimosi centras — nežinia, bet spėjama, kad tai buvę Oderio ir Vyslos basienuose; įsiveržus lužitėnų kultūrai, apie 1500—1300 pr. Kr. baltų-slavų vienybė suirusi ir baltai bei slavai pradėję žengti atskirais savo raidos keliais, bet dar ilgą laiką išlaikydami bendrų bruožų tiek kalboje, tiek ir kultūros vystimęsi.

Baltų-slavų kalbinės vienybės šalininkai dar yra Jerzy *Kurylowicz* (g. 1895),[133] Kazimierz *Moszyński* (1887—1959)[134] ir kiti. Daugumas lenkų kalbininkų ir kai kurie archeologai, pavyzdžiui, Józef *Kostrzewski,*[135] Konrad *Jazdzewski*[136] laikosi vadinamosios autochtoninės slavų protėvynės hipotezės ir slavų protėvynės ieško dabartinės Lenkijos teritorijoje, ypač Vyslos ir Oderio baseinuose ar net prie Baltijos vakarinių pakraščių. Išsiskiria tik K. Moszyński, kuris slavų protėvynę nukelia į pietus nuo Pripetės ir palei vidurinį Dnieprą. J. *Kostrzewski* (1885—?) neranda archeologinių duomenų baltų-slavų vienybei patvirtinti.

Sovietų kalbininkas V. I. *Georgiev* su savo baltų-slavų kalbinės vienybės hipoteze nueina tiek toli, *jog teigia,* kad baltų ir slavų kalbos esančios taip artimos tarpusavyje, jog fonetikos ir morfologijos atžvilgiu konservatyvi lietuvių kalba tam tikru laipsniu galinti atstoti nepaliudytąją praslavų kalbą.[137]

2. Kiti kalbininkai *A. Meillet,* A. *Senn* ir kit. atstovauja kryptį, kad senovėje *nėra buvę ne tik bendros baltų-slavų prokalbės,* bet ir jokio ypatingo baltų-slavų kalbinio bendrumo. Šio požiūrio pionieriumi buvo žymus indoeuropiečių kalbų žinovas Antoine *Meillet* (1866—1936), kuris kartą savo paskaitoje yra pasakęs: „Tas, kas nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų prosenoliai, turi nuvažiuoti pasiklausyti, kaip kalba lietuvis kaimietis".[138] Ir Alfred *Senn* (1899—1978)[139] tvirtina, kad baltų ir

slavų kalbos išsiskyrusios iš indoeuropiečių kalbinės bendrystės nepriklausomai viena nuo kitos ir toliau vystėsi paraleliškai, tik atskirais istoriniais periodais sueidamos į tam tikrus, ir tai ilgiems laikams nutrūkstančius, kontaktus.

3. Trečiojo požiūrio kalbininkai *J. Endzelins,* Ch. *Stang* ir kt. nepritaria nei bendrai baltų-slavų prokalbei, nei nepriklausomam abiejų kalbų vystymuisi, bet jie kalba apie baltų-slavų epochą, baltų-slavų kalbinę sąjungą. Jie yra tos nuomonės, jog pirminės indoeuropiečių kalbinės bendrystės ribose susiformavusi atskira grupė gentinių dialektų. Tie dialektai, nebūdami visiškai izoliuoti nuo kitų kaimyninių indoeuropiečių dialektų, siejosi tarpusavyje tam tikrais panašumais. Tie dialektai, nesusiliedami į vieną kalbą, savo istorinėje raidoje išgyveno daug bendrų pakitimų bei artimų tarpusavio sąveikos momentų. Tų giminingų dialektų grupei priklausę prabaltų ir praslavų kalbų protėviai. Galutinai suirus indoeuropiečių kalbinei bendrystei (o tai, manoma, įvykę III tūkstantmetyje pr. Kr.), iš tos dialektų grupės išsiskyrusios baltų ir slavų prokalbės, kurios ilgą laiką dar buvusios artimos viena kitai kaip tik dėl to iš minėtosios gentinių dialektų grupės paveldėtojo bendrumo. Tas bendrumas galų gale būtų visiškai išnykęs, jeigu prabaltai ir praslavai būtų praradę bet kokį tarpusavio ryšį ir patekę į skirtingas gentines ar kalbines sritis. Bet to neįvyko ir geografiniai bei istoriniai kontaktai, galimas daiktas, ir su ilgomis pertraukomis praeityje, tarp baltų ir slavų išliko iki šių dienų. Vienas iš šio požiūrio pradininkų buvo latvių kalbininkas Jānis *Endzelīns,*[140] vėliau tą teoriją grindė vokiečių kalbininkas Ernst *Fraenkel,*[141] norvegų slavistas-lituanistas Christian *Stang*[142] ir dar kai kurie Vakarų kalbininkai, o šiuo metu ir sovietų kalbininkai, pavyzdžiui S. B. *Bernštein*[143] ir F. P. *Filin.*[144] Tiek S. B. Bernšteinas, tiek F. P. Filinas teigia, kad baltų-slavų prokalbės hipotezė neturi tvirto mokslinio pagrindo, bet baltų ir slavų kalbų artimumas liudija apie glaudžią tų dviejų tautų šeimų kaimynystę, buvusią paskutiniaisiais amžiais pr. Kristaus gimimą. F. P. Filinas baltų protėvynės ieško plačioje juostoje, kuri traukusis maždaug nuo Nemuno ir Dauguvos žemupių į rytus ir kurį laiką siekusi Dniepro, Volgos ir Okos aukštupius. Į pietus nuo baltų genčių gyvenamojo ploto buvusi slavų protėvynė, kur slavų gentys antroje I tūkstantmečio pusėje pr. Kr. buvo užėmusios miškingą lygumų teritoriją nuo Vakarinio Bugo aukštupio ir Dniepro vidurio tėkmės.

Kalbininkų tyrinėjimų išvados

Trumpai suglaudę kalbininkų pasiektus rezultatus turime pripažinti, kad jie yra atlikę didžiulį darbą ir įnešę daug aiškumo į svarstomų

istorinių problemų visumą. Kalbininkai nustatė, kad visa eilė kalbų Azijoje ir Europoje tarpusavyje yra giminingos ir kilusios iš vieno bendro kamieno. Priešistoriniais laikais turėjusi būti viena tauta, kuri kalbėjusi viena kalba. Tos tautos vardas nėra paliudytas istorinių šaltinių, todėl tai protautei pavadinti duotas dirbtinis vardas: indoeuropiečiai (pagal kraštines tautas — indų rytuose ir europiečių vakaruose) arba *indogermanai* (daugiausia vokiečiuose prigijęs pavadinimas, sudarytas pagal kraštines tautas — indų rytuose ir germanų vakaruose). Pagrindinis indoeuropiečių branduolys pavadintas *indoeuropiečių protaute*, o kalba — *indoeuropiečių prokalbe*. Manoma, kad apie 3000 pr. Kr. ta indoeuropiečių prokalbė suskilusi dviem tarmėmis. Pagal žodžio „šimtas" tarimą atskirose indoeuropiečių kalbose rytinė tarminė grupė vadinama *satemine* (iranėnų kalboje „šimtas" vadinamas *satem*), o vakarinė — *kentumine* (pagal lotynų žodį *centum* „šimtas"). Sateminę tarminę grupę sudarė arijai, slavai, baltai, trakai, frigai, albanai ir kt., o kentuminę — graikai, italikai, keltai, germanai ir kt. Suskilus indoeuropiečių prokalbei tarmėmis, atsirado ir atskiros indoeuropiečių kalbos, pvz. germanų, italikų, baltų, slavų ir t.t. Taigi, pamažu susitarė atskiros tautos su giminingomis, bet atskiromis kalbomis.

Kalbotyra nustatė, kad lietuvių, latvių, apie 1700 m. išnykusių prūsų, kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbos tarpusavyje yra labai giminingos ir anksčiau jos sudarė vieną kalbą. Kadangi tos tautos vardas taip pat nėra paliudytas istorijos, todėl šiai tautai, tiksliau pasakius, protautei pavadinti lietuviai kalbininkai Kazimieras *Jaunius* ir Kazimieras *Būga* pasiūlė vardą *aisčiai* (pagal Tacito minimus Aestiorum gentes), o vokiečių kalbininkas Georg Heinrich *Nesselmann* 1845 m. pradėjo vartoti kuopinį pavadinimą *baltai*, sudarytą pagal Plinijaus Senojo raštuose minimą kažkokią didelę salą Balcia ar Baltia.[145] Pastarasis terminas įsigalėjo mokslinėje literatūroje. Kalbininkai įrodė, kad tos baltų kalbos yra kilusios iš vieno bendro kamieno, kad baltai senų senovėje yra kalbėję viena kalba, vadinama *baltų prokalbe*, ir kad anksčiau visi baltai buvo sudarę vienalytę tautą — *baltų protautę*. Daugumas kalbininkų atmeta kai kurių tyrinėtojų hipotezę, kad senovėje baltai ir slavai sudarę kalbinę vienybę. Baltų ir slavų kalbų tam tikras artimumas remiamas tuo faktu, kad abidvi kalbų grupės yra kilusios iš tos pačios indoeuropiečių tarminės grupės ir kad abidvi tautos ilgesnį laiką yra gyvenusios kaimynystėje. Apie I tūkstantmečio pr. Kr. vidurį baltų prokalbė suskilusi į dvi grupes: vakarinius ir rytinius baltus. Vakarinius baltus sudarė prūsai su visa eile kilčių (sūduviai, sembai, skalviai, nadruviai, notangėnai ir kt.), o rytinius baltus —

lietuviai, latviai, žiemgaliai, sėliai, kuršiai ir į vakarus nuo Maskvos gyvenę galindai (rusų šaltiniuose goliad'). Pagal skolinius nustatyti baltų santykiai su suomiais-ugrais, iranėnais, slavais ir germanais. Remiantis upėvardžių tyrinėjimais susektos apytikrės baltų gyvenamosios ribos senovėje. Sprendžiant baltų gyvenamąsias vietas gudų ir rusų žemėse, daugiausia nusipelnė šie kalbininkai: K. *Būga,* M. *Vasmer* ir paskutiniuoju metu V. N. *Toporov* ir O. N. *Trubačev.* Pagal tų kalbininkų tyrinėjimų duomenis, šiaurėje baltų riba ėjo maždaug dabartine Latvijos-Estijos siena rytų kryptimi iki aukštutinės Volgos, palei Tverę iki Uglič. Rytuose riba ėjo į vakarus nuo Maskvos iki Tulos. Pietų rytuose baltų gyventa iki dešiniojo upės Sejm kranto, toliau siena ėjo Sejm upe iki Desnos žemupio. Pietuose baltų būta išplitusių ir į pietus nuo Pripetės gana dideliuose plotuose. Toliau nuo Pripetės sukta Vyslos žemupio link. Vakaruose baltai buvo užėmę Baltijos pajūrį nuo Pamario iki Dauguvos žemupio.

Kalbininkai yra bandę nustatyti ir baltų, kartu ir lietuvių, protėvynę. Tą klausimą daugiausia nagrinėjo K. *Būga.* Jo nuomone, baltų protėvynė yra buvusi maždaug į šiaurę nuo Pripetės pelkių, palei kairiuosius jos intakus, palei Bereziną ir Dniepro aukštupyje beveik iki Sožės vidurupio. K. Būga net buvo sudaręs savo teoriją apie baltų plitimą iš savo protėvynės į vakarus ir šiaurę. Jo manymu, dar prieš Kristaus gimimą pirmieji pasukę Baltijos link prūsai, kurie anksčiau gyvenę Nemuno ir Neries aukštupyje. Dalis rytinių baltų (sėliai, žiemgaliai, kuršiai) jau anksčiau gyvenę dabartinėje Lietuvoje ir Latvijoje. Vėliausiai, pradedant VI amž., slavų spaudžiami išsikėlę iš savo protėvynės lietuviai ir latviai. Deja, kaip vėliau pamatysime, ši K. Būgos teorija negali būti paremta archeologiniais duomenimis. Pastaruoju metu sovietų kalbininkai visiškai su pagrindu teigia, kad rytiniai baltai iš savo gyvenamųjų sričių rytuose neišsikėlę, bet likę gyventi savo senosiose sodybose ir ten ilgainiui suslavėjo.

III. Proistorės mokslas lietuvių kilmės ir kultūros klausimai

Proistorė ir etniniai klausimai

Susumavę kalbininkų atliktą darbą mes matome, kad jie yra padėję tvirtą pagrindą tolimesnėms lietuvių kilmės, gyvenamųjų vietų ir net kultūros istorijos studijoms. Deja, kalbotyra, beaiškindama įvairias prosenovės problemas, susiduria su nemažais sunkumais, nes nevisada gali susieti kalbinius faktus su chronologija ir įvairius kalbinius reiškinius su istorinių įvykių eiga. Todėl baltų, kartu ir lietuvių, kilmės ir kultūros vystimosi klausimai tegali būti įmanomai išspręsti abiems

mokslo šakoms — kalbotyrai ir proistorės mokslui — glaudžiai bendradarbiaujant ir bederinant pasiektas išvadas. Archeologija, remdamosi savo tyrinėjimų duomenimis, gali daug tiksliau susieti ar patikslinti kalbotyros padarytąsias išvadas, ji gali nustatyti prabaltų kultūros pradmenis, jos tolimesnę raidą amžių būvyje ir įterpti tos raidos vyksmą į gana tikslius chronologinius rėmus. Archeologinė medžiaga mums leidžia susekti baltų kultūros raidą, pradedant žalvario amžiumi ir baigiant istorinių laikų pradžia. Mes galime sekti ne tiktai medžiaginės, bet ir dvasinės kultūros raidą. Archeologiniai šaltiniai daug pasako apie kultūrinius ir prekybinius santykius su kitais kraštais. Pagaliau archeologijos mokslas gali nustatyti ir kuriai etninei grupei priskirtina vieno ar kito laikotarpio kultūra. Ypač vėlyvesnių laikotarpių priešistorinę kultūrą galime gana lengvai susieti su atskira tauta ar kiltimi.

Taigi, beaiškinant baltų ir lietuvių kilmės klausimą, lemiamos reikšmės žodis priklauso proistorės, arba archeologijos, mokslui. Proistorė savo esme yra istorijos mokslas, tik jis dirba kitais metodais.[146] Istorija naudojasi dažniausiai rašytiniais šaltiniais, juos kritiškai vertina ir daro savo išvadas. Archeologija, norėdama atkurti seniausią krašto gyventojų istoriją, naudojasi archeologiniais šaltiniais — įvairiais radiniais, aptinkamais senosiose stovyklavietėse, sodybose, piliakalniuose, kapuose, lobiuose ir kitur. Tie radiniai yra tiesioginiai priešistorinių laikų žmonių gyvenimo liudininkai. Senųjų stovyklų ir sodybų tyrinėjimai suteikia daug vertingų žinių ūkio formai nustatyti, namų statybai pažinti ir apskritai pažvelgti į kasdieninį gyvenimą, namų apyvokos dalykus ir kt. Piliakalniai liudija ne tik apie pilių statybą, fortifikacinius įrengimus, gynimosi sistemas, bet taip pat jie kalba apie visuomeninius santykius ir valstybingumą. Ypač senovės kapinynuose randama medžiaga turi nepaprastai didelės reikšmės. Kadangi ano meto žmonių tikėta pomirtiniu gyvenimu ir manyta, kad ir Anapus jiems teksią naudotis tais pačiais daiktais, todėl žmonės būdavo laidojami su kiek galint puošnesniais drabužiais, papuošalais, ginklais, darbo įrankiais. Todėl kapinynuose aptinkama medžiaga mums daug pasako ne tik apie atskirų laikotarpių žmonių medžiaginę kultūrą, bet taip pat apie jų dvasios pasaulį, tikėjimą, laidojimo papročius, net apie mirusiųjų socialinę ar luominę padėtį. Didelės reikšmės yra ir lobiai. Pavojų metu ar dėl kitų priežasčių žemėse būdavo paslepiami vertingesni darbo įrankiai, ginklai, papuošalai, amatininkų žaliava, vėlyvesniais laikais ir įvairaus metalo monetos. Lobiai gražiai papildo mūsų žinias ne tiktai apie atskirų laikotarpių medžiaginę kultūrą, bet padeda susekti prekybos kelius, radinių chronologiją, padeda pažinti

amatininkystę ir pan. Taigi, proistoriniai šaltiniai pasako, kaip vystėsi kultūra, kaip formavosi žmonių socialiniai ir net politiniai santykiai. Pagaliau archeologija padeda išaiškinti etninius klausimus. Mes žinome, kad kiekviena tauta, jei tik ji yra išlaikiusi savo paveldėtosios kultūros bruožus ir nebuvo bendrosios civilizacijos įtakos suniveliuota, turi savitą medžiaginę ir dvasinę kultūrą, išsiskiriančią iš kaimyninių tautų. Net ir tos pačios tautos atskirose provincijose pastebime tam tikrų skirtybių. Tie skirtingumai atskirų tautų ar kilčių tarpe priešistoriniais laikais, kada tarpusavio ryšiai nėra buvę gyvi, be abejo, turėjo būti gana ryškūs. Ir iš tiesų, panagrinėję priešistorinę medžiagą matome, kad tame pačiame laikotarpyje tam tikrose srityse pastebimos atskiros kultūros provincijos ar net kultūrinės grupės, išsiskiriančios tiek medžiaginės, tiek ir dvasinės kultūros elementais. Iš tokių elementų pasižyminčių savitumu, pirmoje eilėje paminėtina keramika — viena iš ryškiausių vietinės produkcijos atstovų. Moliniai puodai dėl savo dydžio ir medžiagos trapumo netiko tolimam transportui. Be to, žaliavos puodams gaminti pakakdavo vietoje, todėl ir nebuvo reikalo šios rūšies gaminius įsigabenti iš kitur. Tik kai kurie liuksusiniai indai, pavyzdžiui, *terra sigillata,* prekybiniais keliais iš Romos imperijos provincijų pasiekdavo ir baltų sritis. Tačiau tokius indus tegalėjo įsigyti pasiturintieji tautos sluoksniai, o visa žmonių masė tenkinosi savo darbo keramika, kurioje pasireikšdavo vietiniai stilistiniai bruožai. Todėl pagal kuriai nors sričiai būdingos keramikos paplitimą bent apytikriai nustatomos atskiros kultūros, tautos ar kiltys. Tais atvejais, kai archeologai negali tam tikros kultūros pavadinti kurios nors tautos vardu, atskiros kultūros ar kultūrinės grupės pavadinamos pagal stilistines keramikos savybes — ornamentus ar puodų formas, pvz.: šukinės keramikos kultūra, juostinės keramikos kultūra, virvelinės keramikos kultūra, veidinių urnų kultūra ir t.t.

Ne tiktai keramika išskiriamos kultūros ar atskiros kultūrinės grupės. Ir kiti medžiaginės kultūros paminklai tas kultūras dar labiau paryškina. Čia nemažos reikšmės turi papuošalai, nes kiekviena tauta ar kiltis, kaip dabar, taip ir priešistoriniais laikais, turėjo savo skoniui pritaikytus papuošalus. Labai dažnai net ir iš kitur įvežtų papuošalų formas pakeisdavo ir pritaikydavo savo skoniui. Tačiau papuošalų paplitimas labai dažnai išeina už vienos ar kitos tautos ribų. Šis reiškinys yra susijęs su prekybiniais santykiais bei apskritai su stipresnės kultūros ekspansija.

Toliau įvairūs namų apyvokos dalykai, įrankiai ir net ginklai (išskyrus importuotus) paprastai būna būdingi atskirų tautų ar kilčių kultūroms. Taigi, norint nustatyti kultūrines grupes, reikia įvairių

medžiaginės kultūros dirbinių formas suvesti į didesnes formų grupes. Jeigu tos formų grupės kiek galint didesniame atskirų tipų skaičiuje sudaro savarankišką vaizdą, tada mes jau turime reikalo su civilizacija, kuri apima tautinius ir kultūrinius elementus. Ir juo stipriau ta kultūrinė ar tautinė vienuma yra išreikšta, juo labiau turi būti vieningesnė dirbinių formų grupė.

Didelės reikšmės kultūrinėms grupėms nustatyti turi kapai. Pagal kapų formas, išviršinius ir vidinius kapų struktūros elementus, taip pat galima nustatyti atskirų etninių grupių gyvenamąsias vietas ir ribas. Nors kiekviena kultūrinė sritis dažnai turi skirtingus laidojimo papročius ir skirtingus kapų tipus, bet pasitaiko nemaža ir bendrų bruožų, nes laidosenoje daug kas yra bendra. Religinės idėjos dažnai neapsiriboja viena kultūrine sritimi. Jei ta kultūrinė grupė yra dinamiška ir ekspansyvi, ji prasiveržia toliau, laidojimo papročiai ir kultas pasiekia ir tolimesnes sritis. Pvz. kūnų deginimo paprotys buvo labai paplitęs įvairiose tautose. Todėl tik iš vienos laidosenos negalima spręsti apie etninius santykius, čia reikia kartu atsižvelgti ir į medžiaginę kultūrą. Tik palyginę laidoseną su medžiaginės kultūros elementais, galime padaryti jau gana svarias išvadas. Sudarę skirtingų kapų tipų bei atskirų tik tam tikroms sritims būdingų medžiaginės kultūros elementų (keramikos, papuošalų, įrankių, ginklų ir kt.) paplitimo žemėlapius, galima jau gana tiksliai nustatyti atskirų etninių vienetų gyvenamąsias vietas ir apytikres ribas. Tos ribos bus juo tikslesnės, juo geriau yra ištirti to krašto ir aplinkinių kaimyninių sričių to paties laikotarpio proistoriniai paminklai. Žinodami, kuri tauta yra gyvenusi toje srityje ankstyvosios istorijos laikais, ta kultūrinė grupė priskiriama tai tautai ir toliau retrospektyviniu metodu sekama, ar nėra įvykę kokių nors pasikeitimų kultūrinėje raidoje. Ir, jei tos tautos medžiaginės kultūros raida nenutrūksta, yra tolydi, jei perėjimai iš vieno laikotarpio į kitą tam tikrame plote yra aiškiai apčiuopiami, jei senosios kultūros formos tolydžiai siejasi su naujomis, tada galima susekti tos tautos ar kilties istoriją net iki pat jos pradmenų. Parėmus tas išvadas dar kalbine medžiaga, ypač toponimikos tyrinėjimais, pasiekiama gana tikslių rezultatų.

Tačiau nevisada galima stebėti kultūrinės raidos tolydumą. Kartais pasekus kelis šimtus metų ar daugiau, staiga tas tolydumas nutrūksta ir ankstyvesnės medžiaginės kultūros ar laidosenos jau nebegalima susieti su vėlyvesniąja; kartais tos kultūros pradmenis aptinkame nebe tame pačiame krašte, bet jau kitame. Tais atvejais daromos išvados, kad ta kultūra, vadinasi, ir ta tauta yra atėjusi iš toliau ir užėmusi kitos tautos gyvenamąją erdvę. Pasitaiko ir dar kitaip: tos nutrūkusios

kultūros tolimesnę raidą aptinkame kituose kraštuose, kai kada ir net labai tolimuose. Tada kalbama apie tos tautos persikėlimą į kitas sritis, apie vadinamuosius tautų kraustymusis.

Etninių klausimų nagrinėjime susiduriama su visokiausiais sunkumais. Pirmiausia turime pastebėti, kad tiktai maža dalis proistorinės kultūros palikimo išvydo dienos šviesą. Dar daugybė proistorinės praeities paminklų tebeguli žemėse. Atskiros krašto sritys taip pat nevienodai ištirtos. Spragų susidaro ir dėl to, kad daugybė senovės paminklų, padarytų iš lengvai žūvamos medžiagos, nebeišliko. Kartais viena ir ta pati kultūra gali apimti ir etniškai skirtingas gentis, arba vienas ir tas pats etnosas gali turėti kiek išsiskiriančias kultūras, priklausomas nuo gamtinių bei ekonominių sąlygų, geografinės padėties, kaimyninių kultūrų įtakos ir t.t. Neišleistina iš akių kultūros kilimo ir smukimo faktai, susidarę dėl įvairių išorinių ir vidinių veiksnių. Todėl daugelis dabartinių tyrinėjimų išvadų tebėra probleminio pobūdžio, atskiros prielaidos dar turės būti patikrintos ir pagrįstos vėlyvesnių tyrinėjimų.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 J. Puzinas, „Lietuvių kilmės teorijos amžių būvyje" *Literatūra*, Chicagos Lietuvių Literatūros Draugijos metraštis. Chicago, 1950, p. 193—244.
2 V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*. Kaunas, 1939, p. 110.
3 Dlugossi sev Longini, *Historiae Poloniae* libri XII etc. Lipsae, 1711, p. 59—60, 119.
4 Christoph Hartknoch, *Alt-und neues Preussen oder preussischer Historien* zwei Teile, Franckfurt und Leipzig, 1684, p. 60.
5 T. Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, I, Wilno, 1835, p. III, XI—XII.
6 *Polnoje sobranije russkich letopisej*, XVII, Sankt Petersburg, 1907, p. 228, 235, 296, 304, 422, 473—475.
7 Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maksvėnų papročius*. Dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų, Vilnius, 1966, p. 50—51.
8 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa, 1846, p. 15—17.
9 M. Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum*, 1555, p. 42—43.
10 A. L. von Schlözer, *Geschichte von Litauen, als einem eigenen Grossfürstentume, bis zum Jahr 1569*, Halle, 1785, p. 4.
11 „Rozmyślanie wiesniaka rolnika o historyi narodu litewskiego i żmudzkiego, oraz o iego języku." *Dziennik Warszawski*, 1829, p. 153, 173—174.
12 T. Narbutt, „Badanie starozytności Litewskich. Domniemania o dawnych litwinach." *Tygodnik Wileński*, III, 1817, p. 278—280; plačiau apie T. Narbuto darbus šioje srityje žr. J. Puzinas, „T. Narbutas mūsų prosenovės tyrinėtojas." *Naujoji Romuva*, 1936, nr. 7, p. 149—152.
13 M. Davainius, „Pasaka apie Palemoną." *Auszra*, 1884, nr. 1—3, p. 59—63.
14 X. Bohusz, *O początkach narodu i języka Litewskiego*, Warszawa, 1808, p. 2—5, 39—64, 44 tt, 79.
15 J. Lelewel, *Pisma pomniejsze geograficzne historyczne*, Warszawa, 1814, p. 28.

16 Paul Ruhig, *Von der Aehnlichkeit der littauischen Sprache mit den orientalischen Sprachen, insbesonder der hebraeischen,* Koenigsberg, ca 1781.
17 Al. M. Račkus, *Guthones* (The Goths) Kinsmen of the Lithuanian People. *Gudonai* (gotai) lietuvių tautos giminaičiai, Chicago, Ill., 1929, 432 p.
18 J. Gabrys, *La parenté des langues hittite et lituanienne et la préhistoire,* Genève, 1944, 228 p.
19 Dlugossi sev Longini, *Historiae Poloniae* libri XII etc., Lipsiae, 1711, p. 39.
20 Vincentii, Magistri, Episcopi Cracoviensis, *Cronica Polonorum sive originale regum et principium Poloniae* etc., edidit Alexander ex Comitibus Przezdziecki. Cracoviae, 1862, p. 7, 9, 11, 14—19, 24—25.
21 P. H. Stemmermann, *Die Anfänge der deutschen Vorgeschichtsforschung,* 1934, p. 23—24.
22 *Auszra,* 1883, nr. 8—10, p. 277; 1884, nr. 7—8, p. 227—234; 1885, nr. 6, p. 167—168; 1885, nr. 12, p. 377—387.
23 *Žiponas bei žiponė ir auksingumas bei sidabringumas lietuviškų dainų,* Tilžė, 1885; *Žirgas ir vaikas,* Tilžė, 1885 (apie Lietuvos herbo Vyčio pradmenis, aptinkamus trakų herbuose); *Etnologiškos smulkmenos,* 1893; *Lietuviškai-trakiškos studijos,* 1898 ir kt.
24 „Levas lietuvių pasakose bei dainose ir prygiškai-trakiškoje dailėje" *Lietuvių Tauta,* I:1, 1907; I:2, 1908; „Akmens ir vario bei žalvario kultūra lietuvių dainose bei pasakose." *Lietuvių Tauta,* III:II 1920—1922.
25 *Lietuvių Tauta,* III:I, 1921, p. 1—168. [Buvo ir atskiras atspaudas].
25a *Tauta ir Žodis,* I, Kaunas, 1923, p. 412 [ir *Rinktiniai Raštai,* III, Vilnius, 1961, p. 667].
26 *Tauta ir Žodis,* I, p. 413 [ir t.p., III, p. 668].
27 Kārlis Kasparsons, *Aizvēstures atbalss valodā,* Filologu Biedrības Raksti, XIX, Rīgā, 1939, p. 72.
28 Kristian Turnwald, „Die Balten des vorgeschichlichen Mitteleuropas." *Archeologija un Etnografija,* VIII, Rīgā, 1968.
29 Ivan Duridanov, *Thrakisch-dakische Studien.* Erster Teil. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen. Sofia, 1969, 103 p.; I. Duridanovo knygos aptarimas: Simas Karaliūnas, „Dar kartą apie lietuvių kilmę." *Mokslas ir Gyvenimas,* 1971, nr. 1, p. 17—19; ("), „Trakiškosios lietuvių kilmės teorija." *Pergalė,* 1971, nr. 1, p. 140—150.
30 O. N. Trubačiov, *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy.* Slovoobrazovanije. Etimologija. Etničeskaja interpretacija. Moskva, 1968, 289 p. su žemėlapiais (ypač svarbūs žem. Nr. 16 ir 18); monografijoje pasiekti rezultatai baltistikai paties autoriaus atreferuoti žurnale *Baltistica*: O. N. Trubačiov, „Iz opyta issledovanija gidronimov Ukrainy". *Baltistica,* IV (1), Vilnius, 1968, p. 31—53, žemėlapis p. 51.
31 *Acta Baltico-Slavica,* V, Bialystok, 1967, p. 15.
32 T. Narbutt, „Domniemania o dawnych Litwinach." *Tygodnik Wileński,* III, 1817, p. 273—282.
33 J. Šliūpas, „Lietuviai kitą gadynę ir šiandien." *Auszra,* 1883, nr. 8, 9, 10, p. 221—231.
34 Vytautas, *Rzut oka na starozytność narodu litewskiego.* Petersburg, 1885, 49 p.
35 Lietuvos Mylėtojas (=J. Šliūpas), *Lietuviszkiejie Raztai ir Rasztininkai,* Tilžė, 1890, p. 136—168.
36 Hans Krahe, *Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel.* Alt-Preussen, 8:3, 1943, p. 11—12.
37 R. Trautmann, *Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins,* Berlin, 1950.
38 H. Schall, „Die baltisch-slavische Sprachgemeinschaft zwischen Elbe und Weichsel." *Atti e memorie del VII Congresso intern. di scienze onomastische,* II, Firenze, 1963; ("), „Baltische Dialekte im Namengut Nordwestslawiens." *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen,* LXXIX, 1964.
39 V. N. Toporov, „K voprosu o toponimičeskich sootvetstvijach na baltijskich territorijach i k zapadu ot Visly". *Baltistica,* 1(2), Vilnius, 1966, p. 103—111.
40 E. Šturms, *Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum,* Berlin und Leipzig, 1936, p. 14, 16.

41 E. Šturms, l. c., p. 57—59.
42 W. Lęga, „Kilka bronzów z Pomorza". *Przegląd Archeologiczny,* II:2, 1924, p. 236.
43 L. Kilian, „Das Siedlungsgebiet der Balten in der älteren Bronzezeit." *Alt-Preussen,* 3:4, 1939, žemėlapis nr. 1.
44 L. Kilian, „Das Siedlungsgebiet", l. c., p. 112—114; baltiškų žalvarinių ir akmeninių dirbinių paplitimo žemėlapį į vakarus nuo Vyslos, prie Oderio ir Rügeno saloje yra davusi M. Gimbutienė: M. Gimbutas, *The Balts,* London, 1963, p. 64.
45 C. Engel und W. La Baume, *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande.* Königsberg, 1937, p. 67—69, žemėlapis 13.
46 L. Kilian, „Das Siedlungsgebiet," l. c., p. 107—108, 112.
47 *Acta Baltico-Slavica,* 4, 1966, p. 177—178.
48 Indoeuropiečių protėvynės klausimu yra susidariusi labai plati literatūra. Čia tenurodysiu svarbesnę: H. Güntert, *Der Ursprung der Germanen,* Heidelberg, 1934; O. Schrader und H. Krahe, *Die Indogermanen,* 1935; „Germanen und Indogermanen. Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur." *Festschrift für Hermann Hirt,* I—II, Heidelberg, 1936; A. Nehring, „Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat". Koppers *Indogermanen,* 1936; F. Specht, *Die Ausbreitung der Indogermanen,* Berlin, 1944; E. Meyer, *Die Indogermanenfrage,* Marburg, 1948; P. Bosch-Gimpera, *Les Indo-Européens, problèmes archéologiques,* Paris, 1961; M. Gimbutas, „On the Origin of North Indo-Europeans". *American Anthropologist,* vol. 54, No. 4, 1952, p. 602—611.
49 M. Gimbutas, „Culture Change in Europe at the Start of the Second Millenium B. C. A Contribution to the Indo-European Problem." *Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences,* Philadelphia, 1956, p. 540—552; ("), „The Indo-Europeans: Archeological Problems." *American Anthropologist,* vol. 65, No. 4, 1963, p. 815—836.
50 Plačiau apie prabaltus ir baltus: M. Gimbutas, *The Balts.* London, 1963 (čia nurodyta ir atitinkama literatūra).
51 G. Perret, „Zum Stand unserer Kenntnis von den Rassen der Jungsteinzeit und der frühen Bronzezeit in Alt-Preussen." *Alt-Preussen,* 7:4, 1942, p. 62—64.
52 H. Moora, „O drevnej territorii zasselenija baltijskich plemion." *Sovetskaja Archeologija,* 2, 1958, p. 9—33.
53 H. Moora, „Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme." *SMYA,* 59:3, Helsinki, 1958.
54 Glaustą paminėtų kalbininkų, ypač K. Būgos, tyrinėjimų apžvalgą ir pasiektų rezultatų derinimą su proistorės tyrinėjimų duomenimis esu davęs žurnale „Lietuva": Jonas Puzinas, „Kalbotyra apie lietuvių protėvynę." *Lietuva,* I, New York, 1952, p. 46—53; „Proistorė apie lietuvių protėvynę", l. c., nr. 2, 1952, p. 149—154.
55 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, *Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprovja,* Moskva, 1962, 270 p. su žemėlapiais.
56 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 243—244, žemėlapis nr. 10.
57 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 242—243, žemėlapis nr. 2.
58 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 230—231, žemėlapis nr. 2.
59 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 232 tt, žemėlapis nr. 2.
60 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 21, 241 ir kt. lit.
61 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 68—69, 78—79, 152—159.
62 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 174—214.
63 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 231—235.
64 K. Būga, *Kalba ir senovė,* I, Kaunas, 1922, p. VI—VII; K. Būga, „Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje." *Tauta ir Žodis,* 2, Kaunas, 1924, p. 15—16; K. Būga, „Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung." *Streitberg-Festgabe,* Leipzig, 1924, p. 22—35 ir daugelis kitų straipsnių. [Visi tie K. Būgos darbai ir straipsniai perspausdinti, žr. *Rinktiniai Raštai,* II, Vilnius, 1959, p. 10—11; ir III, 1961, p. 568—570, bet „Die Vorgeschichte" . . . nepateko].

65 V. N. Toporov, O. N. Trubačiov, l. c., p. 16, 173, 236.

66 O. N. Trubačiov, *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy.* Moskva, 1968, 290 p. To darbo rezultatai baltistikai duoti paties autoriaus žurnale „Baltistica": O. N. Trubačiov, „Iz opyta issledovanija gidronimov Ukrainy". *Baltistica,* IV (L), Vilnius, 1968, p. 31—53.

67 M. J. Grinblat, „K voprosu ob užastii litovcev v etnogeneze belorusov." *Voprosy etnišeskoj istorii narodov Pribaltiki,* I, Moskva, 1959, p. 533—543.

68 Darbo rezultatai iki 1965 m. aptarti: Jonas Puzinas, „Sūduvių problema." *Aidai,* 2, 1965, p. 73—80; ("), *Sūduva naujausių archeologinių tyrinėjimų šviesoje, Aidai,* 4, 1965, p. 158—169.

69 K. Būga, Kalba ir senovė. I dalis. Kaunas 1922, p. III; *Rinktiniai raštai,* II, 1959, p. 8].

70 Plačiau apie skolinių reikšmę žr.: Roman Smal Stocki, *Slavs and Teutons.* The oldest Germanic-Slavic relations. Milwaukee 1950, p. 13—15.

71 A. Bezzenberger, „Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein über die ethnologische Gestaltung des Lettenlandes." *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg,* XXXVI, 1895, p. 467 tt; vėliau palygink dar: *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung,* XLIV, p. 286 tt.

72 A. A. Kočubinskij, „Territorija doistoričeskoj litvy." *Žurnal Ministerstva Narodn. Prosvesčenija,* CCCXIX, 1897, p. 60 tt.

73 A. L. Pogodin, *Iz istorii slavianskich peredviženii.* Varšava 1901, p. 3, 91 tt.

74 A. I. Sobolevskij, „Gde žila Litva?" *Izvestija Imperat. Akademii Nauk,* VI serija, no. 12—18, St. Petersburg 1911, p. 1051—1054.

75 A. I. Sobolevskij, *Drevnejšeje naselenije Verchnego Povoložja.* Tver 1912.

76 A. A. Šachmatov, „K voprosu o finsko-kel'tskich i finsko-slovianskich otnošenijach." *Izvestija Imperat. Akademii Nauk,* VI serija, no. 12—18, St. Petersburg 1911, p. 707—724, 791—812; A. Schachmatov, „Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen." *Archiv für slavische Philologie,* 33, 1911, p. 51—99.

77 Max Vasmer, „Kritisches und Antikritisches zur neueren slavischen Etymologie." *Rocznik Slawistyczny,* V, 1912, p. 119 tt.

78 K. Būga, „Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? (Aus Anlass der Arbeiten Schachamtovs über keltisch-slavische und finnisch-keltishce Beziehungen)." *Rocznik Slawistyczny,* VI, 1913, p. 1—38.

79 K. Būgos raštų bibliografiją davė prof. Vaclovas Biržiška; „Prof. K. Būgos raštų bibliografija". *Tauta ir Žodis,* 3, Kaunas 1925, p. 224—231; apie jo rašto palikimą: A. Salys, „Prof. K. Būgos rašto palikimas." *Ten pat,* p. 563—577.

80 K. Būga, „Šis-tas iš lietuvių ir indoeuropiečių senovės." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 98—110 [ir *Rinktiniai Raštai,* III, 1961, p. 584—599].

81 K. Būga, l. c., p. 99.

82 K. Būga, l. c., p. 100.

83 K. Būga, l. c., p. 110.

84 Plg. K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, Kaunas 1924, p. LXII.

85 Plg. K. Būgos darbus: „Visųsenieji lietuvių santykiai su germanais". *Švietimo Darbas,* 56, Kaunas, 1921, p. 12-28; *Kalba ir senovė,* I, Kaunas, 1922, XVI 354 p.; „Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė". *Tauta ir Žodis* I, 1923, p. 1-20; „Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai". *Tauta ir Žodis,* I, 1923, p. 20-44; „Jotvingų žemės upių vardų galūnė -da.", *Tauta ir Žodis* I, 1923, p. 100; *Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje,* Kaunas, 1924, 20 p.; „Die litauisch weissrussischen Beziehungen und ihr Alter.". *Zeitschrift für slavische Philologie* I, 1924, p. 26-55; „Die vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Orstnamenforschung". *Streitberg-Festgabe,* Leipzig, p. 22-35; „Laukesa". *Tauta ir Žodis* II, 1924, p. 34; „Ustroja ir Vtroja". *Tauta ir Žodis* II, 1924, p. 48; „Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje". *Tauta ir Žodis* II, 1924, p. 1-27. [Visus šiuos

galima rasti, išskyrus „DieVorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme" . . ., jo *Rinktiniuose Raštuose,* II, Vilnius, 1959 ir III, 1961. Tenka žiūrėti į tomų turinius].

86 K. Būga, „Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai." *Tauta ir Žodis,* 1, 1923, p. 44.

87 K. Būga, „Sožies paupio lietuviai." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 114.

88 K. Būga, „Laukesa." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 34.

89 K. Būga, „Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė." *Tauta ir Žodis,* 1, 1923, p. 6; „Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai." *Tauta ir Žodis,* 1, 1923, p. 44; „Sožies paupio lietuviai." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 114.

90 K. Būga, „Šis-tas iš lietuvių ir indoeuropiečių senovės." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 103.

91 K. Būga, „Kalba ir senovė," I. Kaunas 1922, p. 231—241; „Šis-tas iš lietuvių ir indoeuropiečių senovės." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 105—106.

92 K. Būga, *Kalba ir senovė.* I. Kaunas 1922, p. 60—76.

93 K. Būga, „Upių vardų studijos ir aisčių bei slavų senovė." *Tauta ir Žodis,* 1, 1923, p. 19.

94 K. Būga, *Kalba ir senovė,* I, p. VI—VII.

95 K. Būga, „Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje." *Tauta ir Žodis,* 2, 1924, p. 15—16; tas pats, *Lietuvių kalbos žodynas.* Kaunas 1924, p. LX—LXII.

96 K. Būga, „Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje," l. c., p. 25—27.

97 K. Būga, *Kalba ir senovė,* I, Kaunas 1922, p. VI—VII.

98 Max Vasmer, „Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. I. Die Ostgrenze der baltischen Stämme." *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften,* Phil.-Hist. Klasse, Berlin 1932, p. 637—666.

99 Max Vasmer, „Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas," l. c., p. 664—665.

100 Max Vasmer, „Balten und Finnen im Gebiet von Pskov". *Studi Baltici,* 3, 1933, p. 27—34.

101 Max Vasmer, „Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. II. Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Laendern." *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschafte,* Phil.-Hist. Klasse. Berlin 1934, p. 351 tt; III. „Merja und Tscheremissen," *ten pat,* 1935, p. 507 tt; ir kt.

102 Max Vasmer, *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung.* Berlin 1941, 35 p.

103 M. Vasmer, l. c., p. 14.

104 M. Vasmer, l. c., p. 18.

105 M. Vasmer, *Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands,* l. c., p. 19.

106 Max Vasmer, „The Meaning of Russian River Names". *Oxford Slavonic Papers,* vol. VI, 1955—1956, p. 44 tt; „Die Vorarbeiten zu einem Wörterbuch der russischen Gewässer- und Ortsnamen." *Onoma,* vol. 6, 1955—1956, p. 71—74; Wörterbuch der russischen Gewässernamen. Lieferung 1. Berlin-Wiesbaden 1960. [Dar nebaigtas, išėjo III tomai].

107 N. Trubetzkoj, „Zum Flussnamen *Upa.*" *Zeitschrift für slavische Philologie,* 14, 1932, p. 353—354.

108 V. Kiparsky, „Baltische Sprachen und Voelker." *Baltische Lande,* I, Leipzig 1939, p. 48—59.

109 G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen,* Berlin und Leipzig 1922.

110 F. Lorentz, „Nochmals die Preussen in Pommerellen." *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins,* Heft 1, 1935.

111 V. Kiparsky, „Die Ostseefinnen im Baltikum." *Baltische Lande.* I. Leipzig 1939, p. 42—47; „The earliest contacts of the Russians with the Finns and Balts." *Oxford Slavonic Papers,* vol. III, 1952, p. 67 tt.

112 Alfred Senn, „On the degree of kinship between Slavic and Baltic." *The Slavonic and East European Review,* XX, 1941, p. 264—265.

113 1945—1955 m. baltistinių lituanistinių darbų apžvalgą yra davęs V. N. Toporov, „Novejšije raboty v oblasti izučenija balto-slovianskich jazykovych otnošenii". *Voprosy slavianskogo jazykoznanija.* Vypusk 3. Moskva 1958, p. 134—161.

114 K. Ostrauskas, „Sovietų 1950 metų kalbos mokslo perversmas ir jo pasėkos." *Aidai*, 2, 1954.
115 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, *Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprovja*. Moskva 1962, 270 p. su žemėlapiais.
116 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 243—244 ir žemėlapis nr. 10.
117 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 242—243 ir žemėlapis nr. 2.
118 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 230—231 ir žemėlapis nr. 2.
119 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., žemėlapis nr. 2.
120 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 21, 241.
121 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 68—69, 78—79, 152—158.
122 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 174—214.
123 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 231—235.
124 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, l. c., p. 16, 173, 236.
125 M. J. Grinblat, K voprosu ob učasti litovcev v etnogeneze belorusov. — Voprosy etnišeskoj istorii narodov Pribaltiki. I. Moskva 1959, p. 533—543.
126 M. J. Grinblat, K voprosu etc., l. c., p. 543.
127 K. Jablonskis, „Die offizielle Urkundensprache des litauischen Grossfürstentums als kulturgeschichtliche Quelle". *Pirmā Baltijas Vēsturnieku Konference*, Rīgā, 1938, 269—275; *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, I, Tekstai, Kaunas, 1941, XII 376; antroji šio darbo dalis liko rankraštyje [ir iki šiol nepateko į vad. leidimo planus].
128 E. F. Karskij, „K voprosu o vlijanii litovskogo i latyšskogo jazykov na belorusskoje narečije". *Sbornik statej, posviaščennych . . . F. F. Fortunatovu . . .*, Varšava, 1902, p. 469—491; E. F. Karskij, *Belorussy*. Vvedenije k izučeniju jazyka i narodnoj slovesnosti. Vilna, 1904, p. 124—138; A. Stankevič, „Z lituanizmou u belaruskaj move". — *Kolos'se*, Vil'na, IV, 1938, p. 172—175, 225—226; V, 1939, p. 36—37, 118—120, 176—178; A. A. Viaržbouski, „Baltyzmy u belaruskaj move". — *Vesci Akademii navuk Belaruskaj SSR*. Serija gramadskich navuk, 2, 1959. p. 117—134; A. A. Veržbovskij, Drevnebelorusskaja juridičeskaja leksika litovskogo proischoždenija". *Lietuvių kalbotyros klausimai*, III, Vilnius, 1960, p. 269—275.
128 V. N. Toporov, O. N. Trubačev, *Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprovja*, Moskva, 1962, p. 21, 241.
129 E. Smulkowa, „Lituanizmy w bialoruskim slownictwie rolniczym". *Lingua Posnaniensis*, XIV, 1969, p. 55—69.
130 V. Urbutis, Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai". *Baltistica*, V:1, 1969, p. 43—68 ir V:2, p. 149—162 ir J. Laučiūtė, „O nekotorych novych lituanizmach v belorusskom jazyke". *Baltistica*, VI:2, 1970, p. 197—202.
131 Plačiau apie tai žiūrėk: K. Korsakas, „Lyginamoji kalbotyra ir tarybinės lietuvių filologijos uždaviniai." *Lietuvių kalbotyros klausimai*, VI, Vilnius, 1963, p. 5—20.
132 T. Lehr-Splawiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie slowian*. Poznań 1946, 237 p. su žemėlapiais; tas pats, *Początki slowian*. Kraków 1946, 72 p. su žemėlapiais; autoriaus studijų išvados duotos straipsnyje: „Balto-slavianskaja jazykovaja obščnost' i problema etnogeneza slavian". — *Voprosy slavianskogo jazykoznanija.*, Vypusk 3. Moskva 1958, p. 5—14.
133 J. Kurylowicz, *L'accentuation des langues indoeuropéennes*. 1952, 1958; išvadų santrauka duota straipsnyje: „O balto-slovianskom jazykovom edinstve". *Voprosy slavianskogo jazykoznanija*, Vypusk 3. Moskva 1958, p. 15—49.
134 K. Moszyński, *Pierwotny zasiąg języka praslowianskiego*. Wroclaw-Kraków 1957.
135 J. Kostrzewski, *Praslowiańszczyzna*. Zarys dziejow i kultury Praslowian. Poznań 1946, 165 p.; tas pats, *Kultura prapolska*. Poznań 1949, 615 p.
136 K. Jazdzewski, *Atlas to the prehistory of the Slavs*. Lódź 1948.
137 V. I. Georgiev, *Issledovanija po sravnitel'no-istoričeskomu jazykoznaniju*. Moskva 1958, p. 221.
138 R. Schmittleinas,

139 A. Senn, „On the degree of kinship between Slavic and Baltic". *The Slavonic and East European Review,* XX, 1941, p. 251—265.

140 J. Endzelins, „Drevnejšije slaviano-baltijskije jazykovyje sviazi." *Izvestija Akademii Nauk Latvijskoj SSSR.,* No. 3, 1952, p. 33—46.

141 E. Fraenkel, „Baltisches und Slavisches." *Lingua Poznaniensis,* II, 1950, p. 99—122; tas pats, *Litauisches Etymologisches Wörterbuch,* Heidelberg-Goettingen 1957—1964.

142 Chr. S. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen,* Oslo-Bergen-Tromso, 1966, 485 p.

143 S. B. Bernštein, *Očerk sravnitel'noj grammatiki slavianskich jazykov,* Moskva, 1961, p. 34.

144 F. P. Filin, *Obrazovanije jazyka vostočnych slavian,* Moskva 1962, p. 126, 129—130, 133, 147.

145 G. H. F. Nesselmann, *Die Sprache der alten Preussen an ihren Ueberresten erleutert,* 1845.

146 Svarbesnė literatūra archeologijos metodikos klausimais: Friedrich Behn, *Vor-und Fruehgeschichte.* Grundlage, Aufgaben Methoden, Wiesbaden, 1948, 276 p.; H. J. Eggers, „Das Problem de ethnischen Deutung in der Fruehgeschichte". *Festschrift Ernst Wahle,* Heidelberg, 1950, p. 49—59; A. M. Tallgren, „The Method of Prehistoric Archeology". *Antiquity,* 11, 1937, p. 152—161; E. Wahle, *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen.* Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis. Heidelberg, 1947.

* * *

Spausdinamas iš rankraščių. Jo ruoštame „Lietuvos proistorės bruožai" darbe, kurio tespėtos parašyti tik atskiros dalys, yra lyg du atskiri greta sudėti skyriai. Pirmasis straipsnis parašytas su lietuvių rašybai reikalingais ženklais mašinėle, o antrasis — skirtingame popieriuje ir be ženklų, juos sudėliojant. Abu pluoštai vienas su kitu artimai siejasi, kurių antrasis — skirtas kalbotyros laimėjimams baltų plotus ir vietas aiškinant, todėl antrąjį ir prijungiau prie pirmojo, paimdamas ir jo antraštę pagrindine. Bet abu straipsnius drauge sujungdamas nedrįsau išbraukti iš pirmojo keliolikos eilučių, kurios ištisai pakartojamos, aiškinant V. N. Toporovo ir O. N. Trubačiovo aiškinimus kelias baltiškas priesagas Padnieprio vandenvardžiams. Taip pat, sudėdamas greta vienas kito abu straipsnius, išlyginau ir išnašų nesutikimus.

DR. JONAS BASANAVIČIUS — LIETUVIŲ TAUTOS KILMĖS TYRINĖTOJAS

ĮVADINĖS PASTABOS

Dr. Jono Basanavičiaus, „Aušros" įkūrėjo, vieno iš pagrindinio lietuvių tautinio atgimimo šulo, Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje steigėjo bei ilgamečio jos pirmininko, mokslininko ir vieno iš atstatomos nepriklausomos valstybės kūrėjo veikla yra tiek plačiašakė, kad visam jo darbui įvertinti tektų skirti bent kelias svarstybų sesijas. Šį kartą pabandysiu bendrais bruožais apibūdinti J. Basanavičių, kaip lietuvių tautos kilmės aiškintoją ir jo studijų poveikį kitiems tyrinėtojams. Lietuvių kilmės problema buvo viena iš pagrindinių jo mokslinės veiklos tikslų. Jam, kaip lietuvių tautinio sąjūdžio skatintojui, rūpėjo iškelti senosios Lietuvos didybę, todėl jai stengėsi nustatyti lietuvių ryšius su iškiliomis senojo pasaulio tautomis ir nusmaigstyti kelius, kuriais lietuvių protėviai yra atėję į dabartines gyvenamąsias vietas.

TRAKIŠKOSIOS LIETUVIŲ KILMĖS TEORIJĄ BEGRINDŽIANT

J. Basanavičius lietuvių tautos praeities klausimais ėmė domėtis dar besimokydamas gimnazijoje. Beskaitydamas M. Stryjkovskio, A. Guagninio, J. Dlugošo, M. Kromerio ir J. I. Kraševskio istorinius raštus, jau gimnazijoje buvo apsipažinęs su Lietuvos istorija. Ir Maskvos universitete, bestudijuodamas mediciną, nenustojo domėjęsis ankstyvąja Lietuvos istorija, buvo nuolatinis Rumiancevo muziejaus ir jo bibliotekos lankytojas. Kad galėtų geriau naudotis istoriniais šaltiniais, išmoko bent keletą istorikams reikalingų kalbų: graikų, lotynų, vokiečių, lenkų ir kt. Ypačiai jį domino senųjų trakų ir kitų jiems giminingų tautų bei kilčių istorija. Jam atrodė, kad daugelis trakų vietovardžių ir asmenvardžių yra giminingi su lietuviškaisiais.

Baigęs medicinos studijas, 1880 m. sausio mėnesį išvyko darban į Bulgariją, į senovėje trakų gyventą kraštą. Ir kelionės metu pradėjo ieškoti lietuvių protėvių pėdsakų. Tiek Lenkijoje, tiek ir Rumunijoje, Karpatų kalnų viršūnės jam atrodė lyg būtų „iš mažesnių, smailesnių ir bukesnių *karpų* suaugę. Jau kelionės laiku šito kalno vardas man visai rodėsi lietuvišką etimologiją turįs".[1]

Sudomino J. Basanavičių ir Dunojaus vardas, kai teko eiti palei tą upę pėsčiomis. Čia jam prisiminė lietuvių liaudies dainose aptinkamas *Dunojus, Dunojėlis.* „Jau tada aš patsai savęs klausiau: argi *šitą* tad platųjį Dunojų mūsų dainos taip dažnai mini, ir jeigu *teip,* tai *kada* mūsų senoviškos dainos su šita milžiniška upe susipažinti galėjo?"[2]

Keliaudamas į Sofiją, J. Basanavičius stebėjo pakelėje matomus įvairaus dydžio pilkapius, kurių paslaptis taip pat norėjo atspėti. Apie tai savo „Autbiografijoje" rašo:

„Pakelėje iš Rusės į Bielą ir šitos apylinkėje aš labiausiai įsitėmijau didelius aukštus kapus ant kalnuoto upės Jantros dešinio kranto: didžiausi jų — visa grupa — kiek šiaurės link nuo Bielos iš labai toli matomi; kokio didumo tie kapai iš to galima spręsti, kad ant vieno jų viršaus pastatyta gana didelė trobelė, kitas aukščiausias su augančiu ant jo medžiu į kokius 6 kilometrus iš tolo pastebimas. Mažesni ir didesni kapai yra supilstyti ypač ant kalnų ir kalvų; kartais jų vienoje vietoje daugybę užtinki. Šitoki milžinkapiai, turkiškai *tepeh,* bulgariškai *mogilki* vadinami, traukiasi per visą Balkanų pusiasalį, pietinę Rusiją, Mažąją Aziją, Persiją, Rumuniją, Vengriją, Austriją ir pietinę Vokietiją; jie randami taipogi Prūsuose ir Lietuvoje. Žinoma, kad dar Gediminui mirus supilta buvę toksai kapas. Nors aš jau žinojau Lietuvoje tokius didžiavyrių milžinkapius esant, bet tik kelionės laiku per Bulgariją aš su jais susipažinau ir ne be dyvų į juos žiūrėjau, pats savęs klausdamas: kokia tauta būtų kavojusi (=laidojusi) po tokiais aukštais kapais savo mirėlius? Iš Herodoto raštų jau man tuomet buvo žinoma, jog senovėje visą Balkanų pusiasalį buvo apgyvenusi didė trakų tauta, į daugybę mažesnių genčių pasklydusi. Iš Herodoto tad liudymo man buvo žinoma, jog tai šitie trakai, čia gyvendami, tokiu pat būdu, kaip ir senovės lietuviai, savo didžiūnams . . . didžius kapus supilti buvo įmėgę. Be to, jau iš M. Praetoriaus „Orbis Gothicus" man buvo žinoma, jog šis vyras vardą vieno trakų getų dievo *Gebeleisis* lietuvišku žodžiu „gyveleidis" (gyvį, gyvybę leidžiąs, duodąs) išaiškino, o vėliau S. Daukantas — nors nesiremdamas tvirtais pamatais — dakus ir getus lietuvių sentėviais buvo pripažinęs . . ."[3]

Ir pravažiuodamas per Bulgariją pastebėjęs kelis lietuviškus žodžius bulgarų kalboje. „Pirmasis lietuviškas žodis, kurį iš bulgarų kalbos išgirdau, buvo klausime: „Kakvo sakaš?" — „ką sakai, nori". Vėliau aš tokių žodžių ir daugiau sumedžiojau. Šitas dalykas jau tuomet mano smegenysna taip įsiknytėjo, jog aš kiek vėliau pradėjau iš palengvo tyrinėti lietuvių giminystę su senovės trakais, kurių žemės šios dienos bulgarai apgyvena".[4] Vėliau J. Basanavičius keliavo po Bulgariją,

rinkdamas etnologines ir kalbines senovės trakų tautos liekanas vietos gyventojų tarpe.

Ypač 1882-1883 m. J. Basanavičius, begyvendamas Vienoje ir Prahoje, tų miestų bibliotekose susipažino su gausia literatūra apie senovės trakus, o muziejuose — su trakų ir dakų archeologine medžiaga. Be to, lankėsi ir Budapešto muziejuje. Jau tuo metu J. Basanavičius buvo įsitikinęs, kad senovės trakų tauta „buvo ta pati, kaip ir lietuviai, ir jog mes šiandien esame tik menka liekana gyva, žalia atauga nuo prasenoviško trakų kamieno".[5]

TRAKIŠKOSIOS J. BASANAVIČIAUS STUDIJOS

J. Basanavičius, besigilindamas į trakų, frigų ir kitų jiems giminingų tautų bei kilčių istoriją, bestudijuodamas jų kalbos likučius (glosas, asmenvardžius, vietovardžius), senąją religiją, papročius, pastebėjo daug giminingų bruožų su lietuviais bei jų giminaičiais prūsais ir latviais. Tai jo pastebėtai trakų-frigų ir lietuvių (tiksliau baltų) giminystei įrodyti J. Basanavičius rinko medžiagą net 24 metus (1892-1916). Jis uoliai dirbo Sofijos, Belgrado, Zagrebo, Vienos, Prahos, Berlyno ir kituose muziejuose bei bibliotekose. Pradžioje trumpučius savo tyrinėjimų rezultatus skelbė „Aušroje"[6] ir atskiromis knygutėmis. Čia suminėsiu tik svarbesnius J. Basanavičiaus darbus: *Žiponas bei Žiponė ir auksingumas bei sidabringumas lietuviškų dainų* (Tilžėje, 1885, 30 p.); *Žirgas ir vaikas. Vistariškai-arkeologiškas ištyrinėjimas* (Tilžėje, 1885, 32 p.); *Etnologiškos smulmenos* (Tilžėje, 1893), *Lietuviszkai-trakiszkos studijos, I* (Shenandoah, Pa. 1898, 123 p.) ir kt. Vėliau daug savo darbų yra skelbęs *Lietuvių Tautoje*. Iš svarbesnių pažymėtini: „Levas lietuvių pasakose bei dainose ir prygiškai-trakiškoje dailoje" (1907, I:1, p. 1-70; 1908, I:2, p. 161-177; tas darbas yra išėjęs ir atskira knyga: *Levas lietuvių pasakose ir dainose. Folkloro studija*, Vilnius, 1919, 235-XLIV p.); „Akmens ir vario bei žalvario kultūra dainose ir pasakose" (III: 2, 1923, p. 318-345); drauge su slovakų trakologu kun. Adalbertu Srba — „Ueber die Sprachverwandschaft der alten Thraken und heutigen Litauer" (III: 3, 1925, p. 485-505); „Trakų kalbos likučiai vietų varduose lietuvių kalbos šviesoje" (III: 3, 1925, p. 505-563) ir kt. Štai keletas pavyzdžių, kaip J. Basanavičius grindė savo trakiškąją lietuvių kilmės teoriją.

Straipsnyje „Iš priežasties atradimo Lietuvoje ‚rašyto akmens' "[7] kalbama apie akmenį, surastą Alksnėnų kaimo lauke, prie vieškelio Punskas — Kalvarija. Tame akmenyje aptikti iškalti savotiški rašmenys,

kuriuos J. Basanavičius sieja su „kuprišku" (=Kipro salos), arba „azijanišku" raštu, vartotu prieš 4000 metų Mažojoje Azijoje. Tą raštą vartoję trojėnai, karai, lidai, tramiliai arba lukai, frigai, kilikiečiai, kapadokai, Kipro salos ketai ir kiti. Ta „azijinė abėcėlė" buvusi vartojama dar prieš atsirandant fenikiečių ir graikų abėcėlėms. Tuos ženklus Alksnėnų akmenyje iškalę lietuvių palikuonys, atvykę iš Mažosios Azijos, nes *„aš pripažinau senovės trakus, trajėnus, lydus, mysus, getus, prygus ir t.t. už sentėvius šios dienos lietuvių, ir jog šios dienos lietuvius aš laikau už ainius ateivių iš Mažosios Azijos, Graikijos, Trakijos ir t.t."*[8] Toliau J. Basanavičius teigė, „jog trajėnų, lydų, trakų, mysų ir t.t. kalba yra ir šendien dar gyva tarmėse mūsų (prūsiškai-lietuviškai-džiakiškai-latviškos) kalbos" . . . ir „jog ateiviai iš rytpiečių šalies, sentėviai lietuvių, atsigabeno į šios dienos Lietuvą azijanišką raštą ir čion jau gyvendami dar jį vartojo".[9]

Arba vėl. Knygutėje *Žirgas ir vaikas,* išleistoje Tilžėje 1885 m., J. Basanavičius narplioja mūsų Vyčio genezę. Jis, tikėdamas savo trakiškąja lietuvių kilmės teorija, išvedžiojo, kad mūsų Vytis, tas „Žirgas ir vaikas" atsiradęs tais laikais (2000 pr. Kr. ir vėliau), kada mūsų sentėviai buvo apgyvendinę „Mažąją Aziją, salas Egėjo marių, visą Balkanų pusiasalį (Graikiją, Bulgariją, Serbiją) ir šiaurę nuo upės Dunojaus (Vengriją ir Rumuniją)". Esą, visose žemėse, kur gyventa senovės trakų bei jų artimų giminaičių, aptinkama daugybė paminklų, kuriuose yra atvaizduoti žirgai su raitininku. Ne gana to. Kai lietuvių sentėviai, keldamiesi iš Mažosios Azijos, apsigyvenę toje žemėje, kuri senovėje vadinosi Trakija, iš ten jie užėmę Graikiją, Italiją ir kitus kraštus, kartu visur paskleidę ir savo žirgus. Lietuviai savo žirgus tiek mylėję, kad net žirgą pavertę savo žemės ženklu . . .

Paminėtinos *Lietuviszkai-trakiszkos studijos,* išspausdintos 1898 m. Shenandoah, Pa. Tai rinkinys straipsnių, anksčiau išspausdintų *Aušroje, Varpe* ir kituose laikraščiuose. Kai kurie straipsniai iš naujo peržiūrėti, kai kur papildyti. Knygos tikslas — panagrinėti, iš kur ir kada lietuvių protėvių atvykta į dabar gyvenamą kraštą. Knygos turinys: I. Prie „etnologiszkun smulkmenun"; II. Lietuviai szeures Vokietijoj; III. Burai-Guogai-Vangiai; IV. Apie Saronan karaliun; V. Apie „szalabanan" ir kitus Trakun ir Lietuviun geralus; VI. Ar sena yr' musun „tauta"; VII. Senatve lapines kepurės; VIII. Kultie-tryptie; IX. Ar sena yr' lietuviszka „duszia".

Pagaliau lietuvių pasakose ir dainose susiduriama su tokiais gamtos paminėjimais, kurių šių dienų Lietuvoje nebeturime. Pavyzdžiui, mūsų pasakose ar dainose kalbama apie „Mėlynąsias marias", „Vengrųjų

žemę", „Dunojų", dažnai minimas ir „levas" — liūtas. Tie pavadinimai, J. Basanavičiaus manymu, lietuviuose atsiradę dar tais laikais, kai jie gyvenę pietų kraštuose, kad tie vardai yra „atsiminimas iš tautos lopšio išneštas, ir iš tokio būtent krašto, kur tokie daiktai tikrai buvo randami senovėje".[10] Šiam klausimui nagrinėti J. Basanavičius yra parašęs ilgą studiją *Levas lietuvių pasakose bei dainose ir prygiškai-trakiškoje dailioje. Folkloriškai — archaiologiška studija*.[11] Šiame darbe paskelbta 129 pasakos, kur minimas liūtas. Pagaliau J. Basanavičius nurodo, kad ir vaistinėse lietuviai reikalaudavę „levo taukų gydymui kurių-nekurių — įpač moterų — ligų (febris puerperalis), iš ko, regis, galima spėti, kad jie ir senovėje, kada dar gyveno tokiose šalyse, kur tų žvėrių būta, jų taukus teipogi tautiškoje medicinoje vartoję".[12] Duodami ir keli pavyzdžiai iš lietuvių tautodailės, kur atvaizduoti prieš vienas kitą pasistiepę stovį liūtai. Tokiais liūtais buvo puošiamos langinės Kupiškio apylinkėse ir medinės verpstės Žemaičiuose.[13] Studijos gale duota net 31 lentelė, kuriose pavaizduoti liūtai Egipto, Asirijos, Mažosios Azijos ir Balkanų pusiasalio dailėje.[14]

DIDŽIOJI STUDIJA APIE TRAKŲ-FRIGŲ TAUTYBĘ

Visą savo trakiškosios lietuvių kilmės teorijos sąvadą yra davęs didžiuliame darbe *Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon*.[15] Šiame darbe nagrinėjama trakų istorija ir aiškinami jų išnykusios kalbos likučiai. Kitose to darbo dalyse buvo žadama palyginti trakų vietovardžius ir asmenvardžius su lietuviškaisiais ir paanalizuoti trakų būdą, religiją ir gyvenseną. Darbui sunaudota labai daug literatūros. J. Basanavičius, remdamasis Herodotu ir Tukididžiu, apibrėžia senųjų trakų ir frigų gyventuosius plotus, išskaičiuoja trakams gimiringas tautas bei kiltis, jis susieja su trakais net hetitus, kurie vėliau gyvenę Juodosios jūros pakraščiuose getų vardu. Palyginęs trakų-frigų kalbos likučius su baltų žodžiais, J. Basanavičius iš 856 žodžių, jo priskiriamų trakų-frigų tarmėms, apie 600 jų suradęs lietuvių, latvių ir prūsų kalbose arba tie žodžiai esą įmanoma išaiškinti tų kalbų duomenimis. Be to, J. Basanavičius yra suradęs baltiškų žodžių atitikmenų senovės slavų, pietinių slavų, bulgarų, ypač aromunų kalbose. Tokių atitikmenų, kaip vėliau pamatysime, randa ir šių dienų kalbininkai.

Šios ilgos kalbinės, istorinės, archeologinės ir etnologinės studijos išvados yra šios: 1. Trakų kiltys, kurių J. Basanavičius priskaičiuoja net 135, gyvenusios nuo Medijos (senovės valstybė, buvusi šiaurės vakariniame Irane) rytuose, beveik visoje pietinėje Europoje iki pat Atlanto vakaruose; 2. Lietuviai latviai ir prūsai esą tiesioginiai

palikuonys trakų ir dakų, pirmaisiais pokristiniais amžiais gyvenusių šiaurinėje Balkanų pusiasalio dalyje, abipus Dunojaus; 3. Trakai Romos imperatoriaus Trajano laikais (II a. pradžioje) pabėgę iš romėnų užimto krašto, atsikraustę prie Baltijos jūros ir apsigyvenę Nemuno bei Dauguvos baseinuose; 4. Trakai atsinešę iš Balkanų tuos pačius žmonių, vietų ir upių vardus; 5. Trakų kalba išlikusi gyva dabartinėje lietuvių kalboje.

AŠTRI K. BŪGOS KRITIKA

J. Basanavičius, nebūdamas kalbininkas, belygindamas trakų ir lietuvių kalbinius faktus, žinoma, neišvengė klaidų, todėl prieš jo kalbinius išvedžiojimus pasisakė Kazimieras *Būga* (1879-1924). Jis, recenzuodamas J. Basanavičiaus studiją *Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon,* aštriai pasisakė prieš trakiškąją lietuvių kilmės teoriją.[16] Štai keletas būdingesnių K. Būgos kritikos pastabų: „Tam, kad trakai, frigai, skitai, makedonai, lydai ar kita kuri Balkanų arba Mažosios Azijos tauta, Basanavičiui galėtų pavirsti aisčiais, vadinasi lietuviais, latviais ar prūsais, daug nereikia. Jam užtenka įrodymui vieno tiktai įsivaizdavimo, kad anų trakų, frigų . . . tautovardžiai, tikriniai ir kai kurie bendriniai vardai turi bent kiek panašumo, nors ir tariamojo . . . Ir tarp negiminaičių kalbų galima rasti varduose ne tiktai tariamojo, bet ir tikrojo panašumo. Kadangi žmonių kalba nėra turtinga garsais ir jų kombinacijomis, tai gali pasitaikyti tokių žodžių, kurie turi vienodą, arba maža kuo tesiskiriančią, garsų kombinaciją bent dviese negiminaitėse kalbose. Upės vardą labai panašiai ištaria graikai (potamos) ir viena Amerikos indėnų kalba (potamac), bet iš to panašumo vargu kas ims graikus gimininti su indėnais . . . Taigi, kad žodis vienodai ištariamas dviese kalbose būtų giminaitis neužtenka vieno garsų panašumo. Žodžio giminumui reikia, kad jis abiejose lyginamosiose kalbose būtų *tos pačios kilmės* . . . Basanavičiui nereikia net žodžių skambėjimo visiško vienodumo, jam kartais užtenka bent kelių garsų (čia tikriau bus pasakius — raidžių) panašumo . . . Basanavičius šitokiuo kalbų lyginimo metodu vargu begalėjo prieiti prie kitokių išvadų, kaip kad visos senosios Europos ir Azijos tautos, kurių kalbos paminklai teišliko glosėse (=žodžiai senovės tekstuose, reikalingi paaiškinimo), yra lietuvių protėviai. Graikai, indai ir iranėnai irgi būtų pavirtę lietuviais, jei po jų galvai nelikę būtų jokių literatūros paminklų. Tie graikai, kurie po savo galvai nepaliko literatūros veikalų, o vien tik didesnį ar mažesnį žodžių sąrašą, visi pavirto trakais, arba lietuviais. Dėl to Basanavičius trakais lietuviais yra padaręs Pamfilijos

(64, 65 p.), Kupro (66-76 p.), Rodo (77 p.) ir Kretos (77-84 p.) salų graikus. Basanavičių iš kelio bus išvedę keletas senovės vardų, kurie pasirodė esą identiški su Lietuvos vardais. Lietuvoje turime miestus vardais *Kaunas, Trakai ir Lyda.* Senovės autorių tautovardžiai *Tra(i)kes* ir *Lydoi* pasirodė Basanavičiui esą Lietuvos *Trakų* ir *Lydos* protėviai. Galutinai Basanavičių bus suviliojęs Karijos miesto (=Mažojoje Azijoje) vardas *Kaunos,* kuris neapsityrusiam su lyginamąja gramatika Lietuvos kėlėjui pasirodė esąs Lietuvos *Kauno* ne tiktai bendravardžiu, bet ir jo tėvu. Visai Basanavičių bus sužavėję Kauno kaimynai — *Prienai* ir *Balbieriškis* (vok. *Barbier,* lenk. *balbierz*), kurių protėvius tarėsi jis radęs Mažosios Azijos vietų varduose *Priėnė* ir *Balbura* (plur.)! . . . Visa Basanavičiaus studija „Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon" šiandien neturi jokios verčios. Visas tas darbas, kuriam suvartota daug metų ir sveikatos, nueis per niek. Kad ši studija būtų pasiekus lietuvius bent dar apie 1880-90 metus, tuomet ji, gal, ne vieną lietuvį būtų padariusi patrijotu. Taip aš drįstu spėti iš savęs, kad ir man, kolei aš dar buvau nesusitupėjęs, yra darę malonų įspūdį visi Basanavičiaus, Pietario ir Šliūpo svaičiojimai apie mūsų žiląją senovę. Visi tie svaičiojimai taip buvo mane pagavę, kad aš juos visus buvau net nusirašęs į tam tikras knygas. Tos tautos, kurią visi kaimynai laiko paniekoje, nariui tuomet teliko ieškotis suraminimo ir paguodos vien tik senovėje, nors ji būtų ir išsvajota. Jis tuomet galėjo atsikirsti prieš niekintoją: „tiesa, šiandie mes lietuviai esame tamsūs mužikėliai, bet už tat senovėje, kai graikai dar bandą tebeganė ir nemokėjo žemės dirbti, mes esame buvę trakų ir frigų asmenyje net pagirtosios graikų kultūros kėlėjais"! . . .[17] Toliau, K. Būga, nurodęs visokius J. Basanavičiaus klaidingus išvedžiojimus, recenziją baigia šiomis pastabomis: „Tautystės klausimą spręsti iš kalbos liekanų tegali tiktai prityrę kalbininkai. Begalė žodžių, kuriuos Basanavičius laiko trakiškais, kalbininkui nėra kas kita kaip paprasti skoliniai iš kaimynų kalbos . . . Metas būtų baigti senąją pasaką apie lietuvių tautos kilimą iš Mažosios Azijos ir Balkanų. Lyginamasis kalbų mokslas aiškiai rodo, kad lietuvių kalba nėra šaka nė nuo vienos Balkanų ar Mažosios Azijos kalbų . . . Kad aš neigiamai žiūriu į visas Basanavičiaus trakų frigų klausimo studijas, tai gerai žino ir patsai studijų autorius. Šiuos savo žodžius taikau ne Basanavičiui, bet mūsų jaunuomenei, norėdamas ją įspėti, kad ji šventai nebetikėtų lietuvių tautos kilimu iš Balkanų ir Mažosios Azijos. Vaikiška būtų laukti, kad ir pats studijų autorius dėl mano kritikos atsisakytų nuo jaunystės klaidų. Basanavičiui garbės vardą lietuvių tautos atgimime teikia ne jo trakų frigų klausimo sprendimas, bet jo „Auszra" ir pasakų bei dainų rinkiniai. Jo pasakų septynias storas

knygas ir dainų (Ožkabalių) dvi knygi šiandie pažįsta ne tiktai lietuviai, bet ir viso pasaulio kalbininkai, kuriems rūpi lietuvių kalba".[19]

J. Basanavičius, kaip ir reikėjo tikėtis, buvo labai paveiktas K. Būgos recenzijos. 1924 m. gegužės 8 d. laiške slovakų kunigui trakologui Adalbertui Srba taip rašė: „Man net darosi koktu, dargi gėda Tamstai prisipažinti, kad Kazio Būgos recenzija Kauno universiteto organe „Tauta ir Žodis" mano studiją „Apie Trakų ir prygų tautystę" biauriausiu būdu išniekino, tiesiog į niekus pavertė, nė kokios vertės jai nepripažindamas. Jei šitą jo negatyvę nuomonę apie mano darbą ir iš jo išvadą — trakų giminystę su lietuviais — galima skaityti jo apjakimu ar spangumu, tuo dar nemaloniau pasirodė ir prof. Gerulio elgesys su įteiktu jam mano straipsniu apie „Seniausį lietuvių kalbos paminklą", kurį jis buvo prisižadėjęs, į vokiečių kalbą išvertęs, kokiame vok. laikraštyje patalpinti. Regimai, perskaitęs Būgos recenziją, jis man pranešė, kad jis netikįs į mudviejų su Tamista to įrašo aiškinimą, ir, grąžindamas man rankraštį, pranešė, kad nė „Glotta", nė „Indogermanische Forschungen", nė „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung" to straipsnio nepriims. Tai buvo man didžiausias smūgis, kokio aš sulaukti nesitikėjau ir kuris be biskio būtų paralyžavęs visą tolimesnį trūsą".[19]

Autoritetingai tarto K. Būgos žodžio pakluso ne tiktai mūsų kalbininkai, bet ir senovės tyrinėtojai: niekas nebelaikė trakų lietuvių protėviais, tepripažino artimą trakų ir baltų kalbinę giminystę.

J. BASANAVIČIUS IR PO K. BŪGOS KRITIKOS TĘSIA SAVO TRAKOLOGINES STUDIJAS

Kad ir K. Būgos kritikos gerokai sukrėstas, J. Basanavičius neatsisakė savo trakiškosios lietuvių kilmės teorijos ir 1925 m. *Lietuvių Tautoje* paskelbė dar du straipsnius. Viename straipsnyje, parašytame drauge su Adalbertu Srba, kalbama „Apie senųjų trakų ir šių dienų lietuvių kalbų giminiškumą".[20] Čia lietuvių kalbos duomenimis stengiamasi įrodyti, kad 1913 m. Jezerovo kaime, Borisovgrado aps. (Bulgarijoje) surasto žiedo įrašas yra seniausias lietuvių kalbos paminklas. Tai vėl esąs įrodymas, kad šių dienų lietuvių protėviai kadaise gyvenę Trakijoje, bet, romėnų spaudžiami, pasitraukę į šiaurę ir pasiekę Baltiją.

Antrame straipsnyje „Trakų kalbos likučiai vietų varduose lietuvių kalbos šviesoje"[21] duodama etimologinių palyginimų, kurie taip pat turį įrodyti trakiškosios lietuvių kilmės teorijos teisingumą.

Po K. Būgos pasisakymo prieš J. Basanavičiaus trakiškąją lietuvių kilmės teoriją atrodė, kad ta hipotezė jau yra palaidota visiems laikams. Tačiau po keliolikos metų ją atgaivino kitas medikas — latvis Karolis Kaspersonas.[22] Jis, kaip ir J. Basanavičius teigė, kad baltai kilę iš senovės trakų, kurių dalis I a. po Kr. nuo Dunojaus ir Karpatų atsikraustę prie Nemuno bei Dauguvos ir davę pradžią lietuviams, latviams ir prūsams.

Visai neseniai J. Basanavičiaus hipotezę tam tikra prasme parėmė ir čekų archeologas K. Turnvaldas.[23] Jis iškėlė nemaža J. Basanavičiaus teorijai gimininių hipotezių. K. Turnvaldo nuomone, antikiniuose šaltiniuose, ypačiai I-II a. po Kr. Aleksandrijos geografo, astronomo ir matematiko Klaudijaus Ptolemėjo „Geografijoje" minimi vietovardžiai, ypačiai vandenvardžiai (hidronimai), senieji asmenvardžiai ir etnonimai, aptinkami tarp šiaurinio Adrijos pakraščio ir Baltijos jūros; priskirtini baltams, nes tie tikriniai vardai negali būti išaiškinti kitų kalbų duomenimis. Štai kai kurie K. Turnvaldo palyginimai. Pavyzdžiui, vandenvardžiai *Oderis, Adrza* ir Vydra (p. Bohemijoje) siejami su baltišku žodžiu „ūdra"; Lenkijos upę *Vartą* siedina su lietuvišku žodžiu „vartyti"; Aukštutinėje Silezijoje, š.v. Bohemijoje, Lužitijoje ir Dunojaus upyne aptinkamus vardus su komponentu „upa", „apa" siedina su liet. „upe", pvz., Opahwa, Upice, Oppach; baltiškos kilmės hidronimais jis laiko *Nisą* (vok. Neisse), Vokietijos *Saale,* Panonijos *Zalę* ir kt. Ir senųjų miestų vardus jis laiko baltiškais. Pavyzdžiui, senoji *Calisia* (dabar lenkų Kalisz prie Vartos), rusų *Kaluga,* Ptolemėjo *Kalaigia* siejama su liet. žodžiu „kalvis"; lenkų *Gdynia, Gdansk* (Dancigas) ir čekų *Gdov* siejama su liet. žodžiu „gedėti"; Lenkijos *Varšuvos* pavadinimas aiškinamas baltišku žodžiu „varša"; čekų *Praha* siedinama net su lietuvišku „pragaru", o čekų *Pilsenas* (senovėje tartas Pilsna) — su lietuvių „pilimi". Vidurio ir Pietų Bohemijos kalnų vardus *Boubin, Boubava* sieja su liet. žodžiu „bubėti, baubti"). Lenkų *Masovia* (Mozūrai) siejama su liet. „maži, mažieji" ir t.t.

K. Turnvaldas savotiškai suskirsto baltus net į keturias grupes: 1. Pirmoji šaka — aisčiai, kuršiai, latviai, sėliai, žiemgaliai; 2. Antroji Tščinieco (Trzciniec) kultūros grupė — lietuviai, jotvingiai, mozūrai ir bastarniai; 3. Trečioji lužitėnų kultūros grupė — prūsai, galindai, sudetai, lupiai, batainiai ir kt.; 4. Ketvirtoji Dunojaus baltų grupė, atstovaujanti žalvario amžiaus Halstatto kultūrai — raitai, norikiai, panoniai. Pagaliau su baltų kultūra jis glaudžiai siedina Adrijos srities venetų kultūrą. Baltai senovėje gyvenę Vidurio Europoje nuo Adrijos iki pat Baltijos, dar prieš atsikeliant į tas sritis germanams ir keltams.

Pagaliau K. Turnwaldas išvedžioja, kad viduramžiniai baltai, aptinkami nedideliuose žemės plotuose, esą tik dalis baltų, pabėgusių iš prarastų didžiulių teritorijų.

K. Turnvaldo tvirtinimai, deja, nėra kaip reikiant pagrįsti nei kalbiškai, nei archeologiškai. Jo etimologiniai sugretinimai yra abejotini, o bandymai ieškoti baltiškos kilmės vandenvardžių bei kitokių vietovardžių Vidurio Europoje yra hipotetiški. Onomastikos (tikrinių vardų) tyrinėtojai pietine ir vakarine baltiškų vietovardžių riba laiko Pripetės baseiną, Brestą, Bugą ir Vyslą. Ir archeologiškai neįmanoma pagrįsti tiek J. Basanavičiaus, tiek ir K. Turnvaldo išvedžiojimų. Baltų protėviai jau III tūkstantmečio pr. Kr. gyveno Baltijos pajūryje ir didžiuliuose plotuose į rytus ir pietų rytus. Baltų kultūros tęstinumas susekamas ir vėlesniais laikais iki pat istorijos prieangio. Jei trakų gentys būtų pasiekusios Baltijos pakraščius I ar II a. po Kr., mes turėtume susidurti su jų kultūros liekanomis ar bent mažiausiai baltų kultūra turėtų būti paveikta to meto trakų kultūros. Tačiau ligi šiol nei Lietuvoje, nei kituose baltų gyventuose kraštuose neaptikta trakų kultūros pėdsakų.

VIS DĖLTO J. BASANAVIČIAUS DARBAI PASĖJO SĖKLĄ GILESNĖMS TRAKŲ-BALTŲ KALBŲ STUDIJOMS

Kaip ten bebūtų, ar J. Basanavičiaus darbai bus padarę kokios įtakos, ar tai įvyko visur besiplečiant kalbotyrinėms studijoms, apie šio šimtmečio vidurį padidėjo susidomėjimas trakų kalbos problemomis: atkreiptas didelis dėmesys į vandenvardžių, vietovardžių, asmenvardžių ir apskritai į senųjų trakų, dakų bei jiems giminingų tautų bei kilčių kalbos likučių tyrinėjimus. 1972 m. Sofijoje sušauktas ir pirmasis trakologų kongresas. Ne gana to: visas būrys rimtų kalbininkų ėmė ieškoti trakų ir dakų geografiniams vardams atitikmenų baltų kalbose. Čia paminėsiu bent svarbesniuosius trakologus.[24]

Betyrinėjant trakų kalbos likučius, daug nusipelnė D. *Detschew*, parašęs du darbus apie trakų kalbą,[25] ir Vladimiras *Georgiev*, tyrinėjęs trakų kalbą, etimologiją ir onomastiką.[26]

Imta tyrinėti ir dakų kalbą. Čia iškeltinas vokiečių kalbininkas G. *Reichenkronas*[27] ir rumunas I. I. *Russu*.[28]

Jugoslavijoje ir Rumunijoje išleista vandenvardžių ir tautovardžių rinkinių.[29]

Turima nemaža darbų, kur lyginamos trakų kalbos substrato liekanos pietinių slavų (bulgarų, slovėnų, serbų) kalbose su baltų

atitikmenimis. Iš tokių tyrinėtojų primintini: S. B. *Bernšteinas,*[30] O. N. *Trubačiovas,*[31] davęs kai kurių naujų bulgarų ir baltų kalbinių atitikmenų bei serbų, kroatų, baltų paralelių; tas pats kalbininkas nagrinėdamas hidronimiją į pietus nuo Pripetės bei Seimo upių ir srityje į vakarus nuo vidurinio ir žemutinio Dniepro, sumini paleobalkanų ir baltų atitikmenis.[32] Taip pat ir rusų kalbininkas V. N. *Toporovas* paliečia senųjų Balkanų ir baltų kalbinius bei kultūrinius ryšius.[33] Primintinas dar kalbininkas V. V. Martynovas, palietęs praslavų ir pietinių slavų bei baltų santykius.[34]

Kiek platėliau tenka stabtelėti ties bulgarų lingvisto I. *Duridanovo* veikalu *Trakų-dakų studijos. Trakų, dakų ir baltų kalbiniai santykiai.*[34] Ir mūsų kalbininkai(Jonas Kazlauskas, Simas Karaliūnas) atkreipė rimtą dėmesį į šį I. Duridanovo darbą, išleistą Bulgarijos mokslų akademijos serijoje „Linguistique Balkanique".[35] I. Duridanovas yra pirmasis kalbininkas, kuris, remdamasis lingvistine geografinių pavadinimų (toponimikos) analize, pabandė taip plačiai ir moksliškai pagrįsti artimą trakų, dakų ir baltų kalbinę giminystę, bet ne jų tapatumą, kaip kad stengėsi įrodinėti J. Basanavičius. Savo studijoje I. Duridanovas remiasi daugelio baltistų darbais: K. Būgos, J. Endzelyno, E. Fraenkelio, J. Gerulio, J. Otrębskio, J. Plakio, Pr. Skardžiaus, Chr. S. Stango ir kt. I. Duridanovas savo knygoje nuodugniai apžvelgia trakų, dakų ir baltų vandenvardžius (hidronimus), vietovardžius (toponimus), tikrinius vardus (onomastiką), tautovardžius (etnonimus) ir bendrinius žodyno (leksikos) elementus. Išnagrinėjęs tų kalbų leksikos, fonetikos ir morfologijos bendrybes, I. Duridanovas padarė šias reikšmingas išvadas:

1. Trakų bei dakų kalbinės medžiagos palyginimai su baltų kalbomis gerokai praplėtė žinias apie trakų ir dakų leksiką.

2. Didelis skaičius vardų, kurių ligi šiol nebuvo įmanoma išaiškinti, baltų kalbų pagalba pasidarė įmanoma nušviesti tiek pagal savo formą, tiek ir turinį.

3. Tyrinėjimai išryškino trakų ir dakų kalbų vietą kitų indoeuropiečių kalbų tarpe.

4. Lyginamuoju metodu nustatyta ypatingai glaudūs dakų ir trakų bei baltų kalbų ryšiai.

5. Tų kalbų giminystę rodo šie statistiniai duomenys: a) dakų ir baltų tikros bendrybės — 60; b) galimos — 16) c) trakų ir baltų tikros bendrybės — 56) galimos — 19) d) trakų, dakų ir baltų — 14 bendrybių.

6. Trakai, dakai ir baltai priešistoriniais laikais, kokiame III tūkstantmetyje pr. Kr., gyveno kaimynystėje. Ar baltai ribojosi su ilirais,

tuo tarpu neaišku. Dakų ir trakų giminystė su slavais nėra buvusi artima. Kur yra buvusios seniausios baltų sodybos tuo metu, kai jie turėjo artimą sąlytį su dakais ir trakais, dar turi būti išaiškinta.[36]

I. Duridanovas savo studijoje dažnai panaudoja J. Basanavičiaus surinktą medžiagą. Tai, galima sakyti, retas atvejis, kada atsižvelgiama į J. Basanavičiaus ilgų metų darbą. Šiame veikale I. Duridanovas naudojasi dviem vėliausiai paskelbtais darbais: J. Basanavičiaus ir Ad. Srbos „Ueber die Sprachverwandschaft der alten Thraker und heutigen Litauer"[37] ir „Trakų kalbos likučiai vietų varduose lietuvių kalbos šviesoje".[38] Pirmajame straipsnyje J. Basanavičiaus ir Ad. Srbos Jezerovo žiedo įrašo aiškinimą laiko visiškai klaidingu, o antrajame straipsnyje „Trakų kalbos likučiai vietų varduose lietuvių kalbos šviesoje" J. Basanavičiaus tvirtinimus laiko nepagrįstais. I. Duridanovas pabrėžia, kad J. Basanavičiaus etimologiniai palyginimai nėra vykę, neparemti nei garsiniu, nei žodžių reikšmės požiūriu.[39]

Be to, I. Duridanovas yra parašęs bent kelis straipsnius, kur jis iškelia pietinių slavų (slovėnų, kroatų) ir baltų kalbinius ryšius ir nagrinėja trakų kalbos vietą kitų indoeuropiečių kalbų šeimoje.[40]

J. BASANAVIČIAUS DARBAI NEPRARADO SAVO VERTĖS

Kaip matome, anksčiau visiškai pasmerkto J. Basanavičiaus mokslinis prestižas gerokai pakilo. Kad ir daugelis jo kalbinių išvedžiojimų nebuvo pagrįsti, kad ir įvairios prielaidos bei istorinės išvados buvo klaidingos, bet J. Basanavičiaus kruopščiai surinkta faktinė istorinė, lingvistinė, etnologinė ir kitokia medžiaga praverčia ir šių dienų mokslininkams. Klaidinga buvo J. Basanavičiaus pati pagrindinė tezė, kad lietuviai buvę tiesioginiai trakų palikuonys. Jau iš anksto pasirinkęs tą tezę, J. Basanavičius ir telkė medžiagą savo prielaidoms įrodyti. Prie mokslinių išvadų einama kaip tik priešingu keliu: pirma renkama medžiaga, o tik paskui daromos nuoseklios ir pagrįstos išvados. J. Basanavičius turėjo prieš akis pirmoje eilėje patriotinį tikslą — parodyti kiek galint senesnę ir garbingesnę lietuvių praeitį. Todėl čia ir įvyko sankirtis tarp mokslo ir patriotinių jausmų. Jei J. Basanavičius būtų apsiribojęs baltų ir trakų kalbų artimos giminystės grindimu, jo darbai būtų buvę nepalyginamai vertingesni.

Labai taikliai yra apibūdinęs J. Tumas-Vaižgantas J. Basanavičiaus pažiūrą į mokslinį lietuvių tautos praeities tyrinėjimą: „Jo darbo ir jausmų objektas nėra grynasis mokslas, tik, taip sakant, pritaikomasis. Jo objektas — lietuvių tautos gyvybė. Šiam tikslui jis ir skęsta į mokslą. Mokslas tai tik viena priemonė tautai gaivinti . . ."[41]

1 *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija,* Vilnius, 1936.
2 Ibid. 31.
3 Ibid. 31-32.
4 Ibid. 33.
5 Ibid. 47.
6 *Aušra,* 1883, Nr. 8-10, 272-277; 1884, Nr. 7-8, 227-234, Nr. 10-11, 341-347, Nr. 12, 418-419 (apie liet. „Dunojų" ir romėnų „Danubių"); 1885, Nr. 12, 377-387 ir kt.
7 *Aušra,* 1885, Nr. 12, 377-387.
8 Ibid. 384.
9 Ibid. 385.
10 *Lietuvių Tauta,* I, 1907, 2-3.
11 *Lietuvių Tauta,* I, 1907, 1-70; I: 2, 1908, 161-177 su XXXI lentele.
12 *Lietuvių Tauta,* I, 1907, 69.
13 Ibid., piešiniai duoti 69-70.
14 *Lietuvių Tauta,* I: 2, 1908.
15 *Lietuvių Tauta,* III: 1, 1921, 1-168.
16 *Tauta ir Žodis,* I, Kaunas, 1923, 411-417.
17 Ibid. 412-413.
18 Ibid. 415, 417.
19 Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai.* Vilnius, 1970, 857-858.
20 J. Basanavičius — Ad. Srba, „Ueber die Sprachverwandschaft der alten Thraker und heutigen Litauer", — *Lietuvių Tauta,* III: 3, 1925, 485-505.
21 *Lietuvių Tauta,* III: 3, 1925, 505-563.
22 Karlis Kaspersons, „Parallēles", *Filologu Biedrības Raksti,* XVIII. Rīgā, 1938, p. 52-65; tas pats, „Aizvēstures atbalss valodā", Ibid. XIX, 1939, 57-74.
23 Kristian *Turnwald,* „Die Balten des vorgeschichtlichen Mitteleuropas" — *Arheologija un Etnografija,* VIII. Rīgā, 1968, 135-147.
24 Vytautas Rimša duoda gražią apžvalgą apie naujausius tyrinėjimus trakologijos srityje: V. Rimša, „Nekotoryje balto-paleobalkanskije leksičeskije sootveststvija". *Kalbotyra,* XXVI: 2. Vilnius, 1976, 65-76.
25 D. Detschew, *Charakteristik der thrakischen Sprache,* Sofia, 1952; tas pats, *Die thrakischen Sprachreste,* Wien, 1957.
26 V. Georgiev, *Trakajskiet ezik,* Sofia, 1957; tas pats, *Blgarska etimologija i onomastika,* Sofia, 1960.
27 G. Reichenkron, *Das Dakische* (rekonstruiert aus dem Rumaenischen), Heidelberg, 1966.
28 I. I. Russu, *Limba traco-dacilor,* ed., II. Bucuresti, 1967.
29 Fr. Bezlaj, *Slovenska vodna imena,* I-II, Ljubljana, 1956-1961; N. A. Constantinescu, *Dictionar onomastic rominesc,* Bucuresti, 1963.
30 S. B. Bernštein, *Očerk sravnitel'noj grammatiki slavianskich jazykov,* Moskva, 1961.
31 O. N. Trubačiov, „O sostave praslavianskogo slovaria (Problemy i zadači)", — *Slavianskoje Jazykoznanije, V. Meždunarodnyj sjezd slavistov,* Moskva, 1963.
32 O. N. Trubačiov, *Nazvanije rek Pravoberežnoj Ukrainy.* Slovoobrazovanije. Etimologija. Etničeskaja interpretacija. Moskva, 1968, 289 p. su žemėlapiais; monografijos pasiekti rezultatai baltistikai paties autoriaus atreferuoti žurnale *Baltistica*: O. N. Trubačiov, „Iz opyta issledovanija gidronimov Ukrainy", *Baltistica,* IV: 1, Vilnius, 1968, 31-53; žemėlapis — 51.
33 V. N. Toporov, *K drevnim balkano-baltijskim sviazim v oblasti jazyka i kultury.* — Pervyj simpozium po balkanskomu jazykoznaniju. Moskva, 1972, p. 24-38; tas pats, „K frakijsko-baltijskim paralleliam", *Balkanskoje Jazykoznanije,* Moskva, 1973, 30-33. *nije,* Moskva, 1973, 30-33.

34 Ivan Duridanov, *Die Thrakisch-Dakische Studien.* Erster Teil. Die Thrakisch- und Dakisch-Baltischen Sprachbeziehungen, Sofia, 1969, 104 p.
35 Plg. recenzijas ir knygos patarimus: J. Kazlauskas, *Baltistica,* VI (1), 1970, 125-126; Simas Karaliūnas, „Dar kartą apie lietuvių kilmę", *Mokslas ir Gyvenimas,* 1971, 17-19; tas pats, „Trakiškosios lietuvių kilmės teorija", *Pergalė,* 1, 1971, 140-150.
36 I. Duridanov, *Thrakisch-Dakische Studien,* I, 1969, 99-100.
37 *Lietuvių Tauta,* III: 3, 1925, 36, 485-505.
38 *Lietuvių Tauta,* III: 3, 1925, 505-563.
39 I. Duridanov, *Thrakisch-Dakische Studien,* 9-10.
40 I. Duridanov, „Suedslaw. *brekati, *breknoti* und seine baltischen Entsprechungen", *Baltistica,* VII:1, Vilnius, 1971, 49-51; tas pats, „Suedslaw. *svędr:* lit. *švéndras* und Zubehoer, *Baltistica,* IX: 1, Vilnius, 1971, p. 53-55; tas pats, „Die Stellung des Thrakischen im Kreise der indoeuropaeischen Sprachen. — Thracia", I. *Primus congressus studiorum trhacicorum,* Sofia, 1972, 231-244.
41 Vaižganto *Raštai,* IV, Kaunas-Vilnius, 1922, p. 102-103.

* * *

Spausdinamas iš rankraščių pluošto apie dr. J. Basanavičių, kurių atskiri straipsniai buvo spausdinti 1977 ir 1978 m. *Aiduose, Drauge, Lituanus, Medicinoje.* Šis parašytas mašinėle ir sudaro pusiau pjauto lapo 36 p. Rankraštis skirtas spaudai, taisytas rašaliniu pieštuku ir pasirašytas — Jonas Puzinas; jo išnašos buvo surašytos gale (32-36 p.).

ŽVILGSNIS Į DR. J. OCHMANSKIO LIETUVOS PRAEITIES TYRINĖJIMUS

II pasaulinis karas gerokai sutrukdė Lietuvos istorinių tyrinėjimų darbą. Daugumas iškiliųjų lietuvių istorikų pasitraukė į Vakarus, kur, kad ir sunkiomis darbo sąlygomis, laisvai gali tęsti savo tyrinėjimus. Deja, mokslinės laisvės neturi rusų okupuotos Lietuvos istorikai, kuriems privali vad. „marksistinė-lenininė metodologija". Kadangi „buržuazinių" istorikų pažiūros į savo krašto praeitį nepriimtinos okupantams, todėl nutarta pertempti Lietuvos istoriją ant „marksizmo-leninizmo mokslo" kurpalio. Tik 1953 m. pradėta ruoštis *Lietuvos TSR istorijos* leidimui. Teksto maketą, atspausdintą lietuvių ir rusų kalbomis, ėmė svarstyti ne tik istorikai, bet ir „respublikos mokslo darbuotojai, Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto ir Lietuvos TSR vyriausybės vadovaujantieji darbuotojai, TSRS mokslų akademijos, o taip pat Baltarusijos, Latvijos, Estijos respublikų Mokslų akademijų mokslininkai . . . Nušviesdami lietuvių tautos istorinio vystymosi procesą, autoriai ir redaktoriai vadovavosi marksizmo-leninizmo mokslu, Tarybų Sąjungos Komunistų partijos Centro Komiteto nutarimais ideologiniais klausimais, Lietuvos Komunistų partijos VI, VII ir IX suvažiavimų nutarimais bei nurodymais ideologiniais klausimais, o taip pat lietuvių tautos kultūrinio palikimo vertinimo klausimais".[1] Ir tik 1957 m. išspausdintas *Lietuvos TSR istorijos* I tomas, apimąs laikotarpį nuo seniausių laikų iki 1861 metų. II tomas (nuo 1861 iki 1917 metų) išėjo po šešerių metų — 1963 m., o III tomas (nuo 1917 iki 1940 metų) — 1965 m. Pastarajame tome nepriklausomos Lietuvos laikotarpis neatpažįstamai iškreiptas. Pabrėžtina, kad net patys sovietiniai istorikai dažnai objektyviau vertina Lietuvos istorinį vyksmą, negu komunistų partijos diriguojami Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto vadovai bei bendradarbiai. Pavyzdžiui, istorikas V. T. *Pašuto* savo darbe apie „Lietuvos valstybės susidarymą",[2] kad ir remiasi marksizmo-leninizmo doktrina, kad ir neišvengia prorusiškos tendencijos, tačiau į daugelio Lietuvos valstybės genezės problemų svarstymą sugeba mesti ir rimto mokslininko žvilgsnį.

Iš kitų kraštų istorikų daugiausia *lenkai* nagrinėja įvairias Lietuvos istorijos problemas: vieni jas paliečia Lenkijos istorijai skirtuose

darbuose, kiti — specialiose studijose. Iš Vakaruose atsidūrusių lenkų istorikų, kreipiančių dėmesį Lietuvos istorijai, paminėtini *O. Halecki, H. Paszkiewicz, W. Wielhorski,* o iš Lenkijoje gyvenančių — *W. Kamieniecki, H. Łowmiański, J. Ochmański, W. Semkowicz* (m. 1949), *S. Zajączkowski* ir kt. Iš jų visų paskutiniuoju metu beveik visai Lietuvos istorijos studijoms yra atsidėjęs dr. Jerzy *Ochmański.* Čia ir pabandysiu bent bendrais bruožais supažindinti „Aidų" skaitytojus su jo darbais.

Dr. *Jerzy Ochmański* yra jaunas lenkų istorikas (g. 1933 gruodžio 4), 1951-1955 m. studijavęs Poznanės universitete ir 1960 m. ten gavęs daktaro laipsnį. Nuo 1963 m. jis yra Poznanės Adomo Mickevičiaus vardo universiteto docentas. Lietuvos istorijos tyrinėjimams atsidėjo nuo 1955 m. Jo mokslinis vadovas — to paties universiteto profesorius Henryk *Lowmiańskis,* iki 1939 m. buvęs Vilniaus universiteto docentas, parašęs daug darbų iš Lietuvos istorijos, iš kurių pats žymiausias — *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego,* 2 tomai, 1931-1932. Kad galėtų naudotis ir lietuviška literatūra, J. Ochmańskis yra išmokęs *lietuvių* kalbos. Štai jo svarbesni darbai chronologine eile.

„W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego w XVI w." (Apie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos miestų agrarinį pobūdį XVI amžiuje), *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego,* Warszawa 1958, p. 279-294. Šiame darbe J. Ochmańskis nagrinėja Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos XVI a. miestų ir miestelių ūkines bei socialines skirtybes, miestelių agrarinį pobūdį, prekyviečių struktūrą didesniuose miestuose ir miesteliuose, feodalų rūpinimąsi naujų miestelių kūrimu (ypač smuklės buvo svarbus valdovų pajamų šaltinis).

„La grande réforme agraire en Lituanie et en Ruthénie Blanche au XVI-e siècle" (Didžioji agrarinė reforma Lietuvoje ir Gudijoje XVI amžiuje), *Ergon,* II, Warszawa, 1960, p. 327-342. Straipsnyje iškeliama reikšmė Žygimanto Augusto valakų reformos Didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje, kalbama apie valstiečių dirbamos žemės išdalijimą valakais (valako dydis 21,3 ha), apie trilaukės žemės ūkio sistemos išplėtimą (vienas laukas skiriamas žieminiams javams, antras — vasariniams ir daržovėms, trečias — pūdymui), girių naudojimo nustatymą, naujų kaimų kūrimą ir kt. Žemės reforma gerokai padidino valdovų pajamas, nes valstiečiai buvo apdėti mokesčiais ir apunkinti kitokiomis prievolėmis.

„Problematyka badań dziejów Litwy feudalnej we współczesnej historiografii litewskiej (1945-1959)" (Feodalinės Lietuvos istorijos tyrinėjimų problematika dabartinėje lietuvių istoriografijoje, 1945-1959 m.), *Kwartalnik Historyczny,* 4, 1960, p. 1165-1180. Autorius nesutinka

su dabartinėje lietuvių istoriografijoje įsigalėjusia pažiūra feodalinės santvarkos klausimu. J. Ochmańskio manymu, IX a. negalima laikyti feodalinės santvarkos pradžia Lietuvoje, nes čia iki XII a. imtinai dar tebevyravusi gimininė epocha. Feodalizmas Lietuvoje galutinai išsivystęs nuo 1386 m. lenkų-lietuvių unijos.

„Organizacija obrony w Wielkim Księtwie Litewskim przed napadami Tatarów krzymskich w XV-XVI wieku" (Gynybos organizacija Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje prieš Krymo totorių antpuolius XV-XVI a.), *Studia i Materiały do Dziejów Wojskowości,* V, 1960, p. 349-398. Apibūdinami Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos kariniai ir politiniai santykiai su Krymo totoriais XV-XVI a.

„Dzieje Litwy w pracach współczesnych historyków polskich" (Lietuvos istorija dabartinių lenkų istorikų darbuose), *Rocznik Białostocki,* II, Bialystok, 1961, p. 451-458. Autorius trumpai apžvelgia lenkų istorikų darbus, rašiusių Lietuvos istorijos klausimais II pasaulinio karo metu ir po jo. Susidomėjimą Lietuvos praeities problemomis liudija čia duodamas ilgas tyrinėtojų sąrašas: S. Aleksandrowicz, J. Antoniewicz, S. Arnold, J. Bardach, F. Bujak, S. Herbst, Z. Kaczmarczyk, W. Kamieniecki, A. Kamiński, S. Kasperczak, A. Kersten, S. Kieniewicz, J. Kopański, S. Kościałkowski, S. Kuczyński, W. Kula, T. Lepkowski, K. Lepszy, J. Leśkiewiczowa, B. Lesodorski, H. Lowmiański, E. Maleczyńska, J. Morzy, J. Ochmański, J. Okulicz, H. Paszkiewicz, W. Pociecha, B. Podoski, J. Puzyna, J. Sawicki, W. Semkowicz, Z. Skwarczyński, K. Tymieniecki, E. Trillerówna, A. Wawrzyńczyk, Z. Wdowiszewski, A. Wyczański, W. Wielhorski, J. Wiśniewski (lietuvių kilmės J. Vyšniauskas), B. Włodarski, S. Zajączkowski ir kt.

„Rolnictwo na Litwie feudalnej w świetle nowszych badań" (Feodalinės Lietuvos žemės ūkis naujų tyrinėjimų šviesoje), *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej,* 3, 1961, p. 819-826. Aptariama naujausia literatūra tuo klausimu.

„Renta feudalna i gospodorstwo dworskie w dobrach biskuptswa wileńskiego od końca XIV do polowy XVI wieku" (Feodalinė renta ir dvarų ūkis Vilniaus vyskupijos žemėse nuo XIV a. galo iki XVI a. vidurio), *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia,* 5, 1961. Ištraukos iš J. Ochmańskio plataus darbo apie Vilniaus vyskupijos latifundijas, išsp. 1963 m.

„Uwagi o litewskim państwie wczesnofeudalnym" (Pastabos apie Lietuvos valstybę ankstyvojo feodalizmo laikotarpyje), *Rocznik Historyczny,* XXVII, 1961, p. 143-160. Plačiai apžvelgiama V. T. Pašutos knyga „Obrazovanije litovskogo gosudarstva", Moskva 1959.

„Noms des terres lituaniennes au XIII-e siècle" (Lietuvos žemių pavadinimai XIII amžiuje), *Lingua Posnaniensis,* IX, 1962, p. 169-174. Rašoma apie Lietuvos žemes — Lietuvą, Nalšią, Deltuvą.

„Uprzywiliejowanie gospodarcze kościoła katolickiego na Litwie w średniowieczu" (Lietuvos Katalikų Bažnyčios ūkinės privilegijos viduramžiais), *Roznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych,* XXIII, 1962, p. 89-108. Remdamasis istoriniais šaltiniais, autorius nagrinėja klausimą, kaip Lietuvos valdovai aprūpindavo Katalikų bažnyčią žemėmis ir kitomis privilegijomis.

„Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w XVI w." (Feodalinės žemės nuosavybės struktūra Palenkėje XVI amžiuje), *Acta Baltico-Slavica,* 1, Bialystok, 1964, p. 157-163. Analizuojama feodalinės žemės nuosavybės struktūra Palenkėje, iki 1569 m. įėjusioje į Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos sudėtį. Išvedžiojama, kad Palenkėje XVI a. paskutinėje ketvirtyje būta 243.000 gyventojų, jų tarpe 133.000 valstiečių, 43.000 miestiečių, 65.000 bajorų ir 2000 dvasininkų. Prieš 1536 m. karališkosios žemės sudarė 21,4 proc., bajoriškosios — 74,1 proc. ir bažnytinės — 4,5 proc.

„Historiografija odrodzenia narodowego Litwy" (Lietuvos tautinio atgimimo istoriografija), *Kwartalnik Historyczny,* 3, 1964, p. 737-751. Plačiai apžvelgiama literatūra, nagrinėjanti Lietuvos tautinį atgimimą.

„Z dziejów współpracy polityczno-kulturalnej Polaków i Litwinów w koncu XIX i na początku XX wieku" (Iš istorijos lenkų ir lietuvių politinio-kultūrinio bendradarbiavimo XIX a. gale ir XX a. pradžioje), *Rocznik Olsztyński,* IV, 1961-1962, Olsztyn, 1964, p. 367-382. Čia rašoma apie lietuvių Liudviko Janavičiaus, Jono Šliūpo, Vinco Kudirkos ir Mikalojaus Čiurlionio ryšius su lenkais ir apie lenkų Felikso Dzierzyńskio (čekisto), Tado Wrublevskio ir Liudviko Krzywickio ryšius su Lietuva.

„Weneckie początki Litwy" (Venetiškieji Lietuvos pradmenys), *Acta Baltico-Slavica,* 3, Białystok, 1966, p. 151-158. Čia autorius iškelia *naują lietuvių kilmės teoriją.* J. Ochmańskis pasisako prieš šių dienų archeologijoje vyraujančias pažiūras baltų, kartų ir lietuvių, etnogenezės klausimu. Esą, archeologai neatsižvelgią į kalbinius bei istorinius šaltinius ir etnines problemas sprendžią labai paprastai: seniausia etnine grupe laikomi suomių-ugrų kilmės žmonės (šukinės keramikos kultūra), II tūkstanmečio pr. Kr. pradžioje didžiuliuose rytinės ir vidurinės Europos plotuose išplitę indoeuropiečiai (virvelinės keramikos kultūra), viena indoeuropiečių atplaiša, aptinkama tarp Baltijos, aukštutinės Volgos ir Okos, laikoma *prabaltais,* žalvario amžiuje (XVI-VI a. pr. Kr.) jau susiformavę rytiniai bei vakariniai baltai (vėlyvesniųjų

lietuvių, jotvingių, prūsų ir latvių protėviai) ir vėliau iki pat istorinių laikų pradžios susekamas nenutrūkstamas kultūrinis bei etninis tolydumas. J. Ochmańskis, remdamasis savo mokytojo *H. Łowmiańskio hipotezėmis,* išdėstytomis veikale apie Lenkijos pradmenis *(Początki Polski,* I, 1963), dar kiek platėliau išvysto tą naują lietuvių kilmės teoriją. J. Ochmańskio išvados yra šios. III-II tūkstantmečio pr. Kr. sąvartoje vėlyvesnėse lietuvių žemėse gyvenęs nedidelis skaičius suomių-ugrų kilmės žmonių. Apie 1800 pr. Kr. su pirmąja indoeuropiečių banga atvykę *venetai,* atskira etninė grupė, skirtinga nuo slavų ir baltų; jiems būdinga virvelinė keramika ir nedegintų mirusiųjų laidojimas. XII a. pr. Kr. Lietuvą pasiekę indoeuropiečiai-baltai. Jų atvykimą liudijąs brūkšniuotosios keramikos pasirodymas ir mirusiųjų deginimo paprotys. Ilgą laiką venetai gyvenę kartu su baltais. II-V a. po Kr., kaip rodąs plokštinių griautinių kapų paplitimas vidurinėje, vakarinėje ir šiaurinėje Lietuvoje, baltai paklusę venetams arba prisiėmę jų kultūrą. Tačiau nuo I tūkstantmečio po Kr. vidurio didelis kiekis baltų, spaudžiamų slavų, iš Gudijos atvykę į Lietuvą. Jų atvykimas, esą, sietinas su mirusiųjų deginimo papročio išplitimu: V-VI a. rytinėje Lietuvoje, VII-VIII a. — vidurinėje ir vakarinėje Lietuvoje. Tie baltai asimiliavę venetus. XII-XIII a. venetų kultūros liekanų, esą, dar aptinkama tarp Ventos ir Mūšos. Čia venetus paskutinį kartą sumini XIII a. pradžioje kronikininkas Henrikas Latvis. Apie venetų buvimą Lietuvoje liudiją upėvardžiai ir vietovardžiai: Venta, Ventė (Šilutės ir Klaipėdos aps.), Vandžiogala, Vendzgaliai ir kt.

Kaip gi tenka vertinti šią H. Łowmiańskio ir J. Ochmańskio puoselėjamą hipotezę? Venetų klausimas ligi šiol maža tetyrinėtas. Nenustatytas ryšys tarp tuo pačiu vardu besivadinančių šiaurės vakarinio Adrijos pakraščio venetų (lot. Veneti, gr. Uenetoi, Enetoi), II a. pr. Kr. patekusių Romos valdžion, šiaurės vakarinės Prancūzijos venetų (lot. Veneti, iš čia kilo Prancūzijos provincijos Vendée pavadinimas), 57 m. pr. Kr. Julijaus Cezario nugalėtų, ir prie Vyslos gyvenusių venetų ar vendų, kuriuos I-II a. po Kr. pamini Plinijus Senasis (Venedi), Tacitas (Veneti) ir Ptolomėjas (Ounedai). Adrijos pakraščio venetai laikomi ilirais, Galijos — keltais, o Baltijos — Pavyslio venetai ar venedai — vakariniais slavais. Kuo gi remiamas ankstyvesnis venetų įsiūrimas pietų rytiniame Pabaltijyje ir vėlesnis baltų pasirodymas toje srityje? Deja, ne autoriaus siūlomais istoriniais ar kalbiniais šaltiniais, bet archeologinėmis prielaidomis. Ar mirusiųjų deginimas yra būdingas tik baltams, jų atskiroms tautoms ar kiltims, taip pat reikalingas patikrinimo. J. Ochmańskio hipotezė dėl vėlyvo lietuvių atsikėlimo į dabartines sodybas labai gimininga su K. Būgos pažiūra,

kuri *archeologiškai nepagrindžiama.* Autoriaus svarstymai įdomūs, bet reikalingi nuodugnaus archeologų, istorikų ir kalbininkų patikrinimo.

„Ludność litewska we włości Obolce na Bialorusi wschodniej w XIV-XVI wieku" (Lietuviai Obolcų valsčiuje, rytinėje Gudijoje XIV-XVI amžiuje), *Acta Baltico-Slavica,* 5, Białystok 1967, p. 147-158. Remdamasis istoriniais šaltiniais (Lietuvos Metrika ir kt.), J. Ochmańskis išvedžioja, kad Obolcuose (XV a. Lietuvos Metrikoje vietovė vadinama Bolce, Wobolce, Obolce), prie Obol upės (liet. Obelis?), buv. Oršos aps., rytinėje Gudijoje, XV-XVI a. *gyventa lietuvių.* Apie tai liudija ir lietuviškos gyventojų pavardės: Tričys, Svirklys, Duobutis, Kurkutis, Noreika ir kt. J. Ochmańskio manymu, čia turima reikalo su *lietuvių sala,* išlikusia nuo priešistorinių laikų.

„Nad Kroniką Bychowca" (Apie Bychovco kroniką), *Studia Zródłoznawcze,* XII, 1967, p. 155-163. Čia J. Ochmańskis apžvelgia N. N. Ulaščiko 1966 m. Maskvoje išėjusią Bychovco kroniką (rusiškas vertimas ir komentarai). Kaip žinia, pirmą kartą šią kroniką išleido Vilniuje 1846 m. Lietuvos istorikas Teodoras *Narbutas* (T. Narbutt, *Pomniki do dziejów litewskich,* Wilno 1846), kuris ją buvo gavęs iš Aleksandro Bychovco (Bychowiec), buv. Valkavisko apskrities apeliacinio žemės ribų teismo pirmininko. T. Narbutas tą kroniką ir pavadino jos saugotojo vardu. Kadangi tos kronikos rankraštis yra dingęs ir T. Narbutas ar kuris nors jo bendradarbis yra suklastojęs vad. grafo Konrado Kyburgo kelionę Lietuvon 1397 m. bei Vilniaus miesto sienų aprašymą, todėl ilgai manyta, kad ir Bychovco kronika esanti falsifikatas. Tačiau paskutiniuoju metu išaiškinta, kad rankraštį T. Narbutas tikrai buvo gavęs iš A. Bychovco. Tai yra XVI a. Lietuvos metraščio nuorašas, padarytas XVII a. Bychovco kronikoje ankstyvieji istoriniai laikai iki 1440 m. kartojami iš Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštijos metraščio, tik čia legendinio Palemono atvykimas Lietuvon iš Nerono laikų (I a. po Kr.) nukeliamas į Atilos laikus (V a. po Kr.) ir Mindaugo tėvu laikomas Rimgaudas. Kronika baigiama maždaug 1508 m. data. Kronika susideda iš trijų dalių. Abi pirmosios dalys rašytos lietuvio, artimo Gostautams ir Alšionių kunigaikščiams, o trečioji dalis, apimanti Kazimiero Jogailaičio (m. 1492) ir Aleksandro valdymo laikus (1492-1507), rašyta ruso, stačiatikio, bet Lietuvos valstybei ištikimo asmens. Spėjama, kad Bychovco kronikos rankraštis galėjęs atsirasti apie 1564-1574 m.

„Zaludnienie Litwy w r. 1790" (Lietuvos gyvenamumas 1790 m.), *Zaszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Historia,* 7, Poznań, 1967, p. 269-279. Duodama įdomios statistikos po pirmojo gyventojų surašymo. Štai keletas skaičių: 1790 m. Lietuvoje yra buvę

190.499 dūmai (kiemai) su 1.300.000 gyventojų) visoje Didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje buvo 452.351 dūmas, t.y. apie 3.200.000 gyventojų; visoje Lietuvos ir Lenkijos respublikoje būta apie 9 milijonus gyventojų. Bajorų būta 12.097 šeimos (6,3 proc. visų Lietuvos gyventojų). Lietuvos miestai turėjo 23.607 dūmus. Iš visa miestų ir miestelių būta 271. Stambiausias Lietuvos miestas Vilnius 1788 m. turėjo 23.062 gyventojus. Kaimų yra buvę apie 21.000 su 152.596 dūmais (valstiečių kiemais). Valstiečiai sudarė 80 proc. visų Lietuvos gyventojų, o miestiečiai — 12,4 proc. Gyventojų tirštumas — viename kvadratiniame kilometre apie 15 žmonių. Tirščiausiai gyventa Vilniaus vaivadijoje (17 gyv. 1 kv. km.), rečiausiai — Trakų vaivadijoje (12 gyv. 1 kv. km.).

„Polityka Niemiec wobec Litwy podczas I wojny światowej", Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Historia, 8, 1968, p. 177-188. Trumpai apžvelgiama Vokietijos nusistatymas Lietuvos atžvilgiu I pas. karo metu ir supažindiniama su nepriklausomos Lietuvos atkūrimu.

„Lituanistyka w Polsce (do 1965 r.)", Rocznik Historyczny, XXXIV, 1968, p. 137-168. Išsami apžvalga įvairių lituanistinių darbų lenkų kalba nuo XIX a. ligi 1965. Apžvelgiami ne tik istorikų, bet ir kalbininkų, etnografų etc. veikalai bei studijiniai straipsniai.

Be čia paminėtų studijinio pobūdžio straipsnių J. Ochmańskis yra parašęs tris knygas. Čia trumpai stabtelsiu ties jų turiniu.

Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego (1387-1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu (Vilniaus vyskupijos latifundijos atsiradimas ir raida 1387-1550 m. Iš studijų apie stambiosios nuosavybės raidą viduramžinėje Lietuvoje ir Gudijoje), Poznań, 1963, 213 p. Tai pirma išsami studija, plačiai nagrinėjanti Vilniaus vyskupijos latifundijos teritorinę raidą, to stambaus ūkio vieneto dydį, jam priklausančių sodybų ir gyventojų skaičių. Pradedama Jogailos ir Vytauto laikais, baigiama — XVI a. viduriu. Jogaila 1387 vasario 17 privilegija naujai steigiamai Vilniaus vyskupijai (katedrai ir vyskupui išlaikyti) užrašė didelius turtus: *Tauragnus* su pilimi, *Dubravos* (Lydos aps.), *Verkių* (prie Vilniaus) ir *Bokštų* (Ašmenos aps.) valsčius, *Labanoro* ir *Molėtų* kaimus, dalį *Vilniaus miesto* prie pilies ir kt. Į tą nuosavybę įėjo apie 50-60 kaimų su kokiais 600 dūmų (apie 4800 žmonių). Vėlyvesnieji Didieji Lietuvos kunigaikščiai naujais užrašymais dar daugiau padidino Vilniaus vyskupijos turtus. Vilniaus vyskupas pasidarė vienas iš stambiausių Lietuvos magnatų. Apie 1528 m. buvo žinomos tik penkios didikų šeimos (Kęsgailos, Radvilai, Gostautai, Olelkovičiai ir Ostrogiškiai), valdžiusios didesnius žemės plotus, negu Vilniaus vyskupas. Darbas

puikiai dokumentuotas ne tik jau žinoma ir paskelbta archyvine medžiaga, bet ir naujais šaltiniais, ypačiai iš Vilniaus archyvų bei bibliotekų. Duota ir šeši žemėlapiai.

Antra knyga — *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)* (Lietuvių tautiniai kultūrinis sąjūdis XIX amžiuje, iki 1890 m.), Bialystok, 1965, 201 p. Tai plati lietuvių tautinio atgimimo apžvalga nuo XVI a. iki 1890 m., kada, autoriaus manymu, pasirodžiusi nauja socialinė jėga — lietuvių proletariatas. Įvade autorius stabteli ties savo veikalo problematika, tautos sąvoka ir tautinių sąjūdžių istorija. Čia, žinoma, kaip ir tenka laukti iš komunistinių kraštų tyrinėtojų, neapsieinama be privalomų citatų iš V. I. Lenino raštų.

Kaip J. Ochmańskis yra gerai susipažinęs su lietuvių tautinio atgimimo problemų visuma, aiškiai rodo I-jame knygos skyriuje „Tautinio Lietuvos atgimimo istoriografija" (p. 19-45) plačiai apžvelgiama tuo klausimu literatūra iki 1918 m., nepriklausomos Lietuvos metu (1918-1940) ir po II pasaulinio karo (nuo 1945 iki 1962 m.). Pastarajame poskyriuje nurodomi ir lietuvių tyrinėtojų darbai, parašyti Vakaruose, ir okupuotos Lietuvos autorių pažiūros į lietuvių tautinį atgimimą, kuris susiejamas su „kapitalizmo išsivystymu", „buržuazijos atsiradimu" ir t.t.

Atskirus lietuvių tautinio atgimimo laikotarpius autorius nagrinėja šiuose skyriuose: II. Lietuvių tautos nykimas feodalinės santvarkos metu XVI-XIX a. (lietuvių tautinė padėtis nuo Lietuvos valstybės įsikūrimo iki XVI a. vidurio, lenkinimo ir rusinimo vyksmas nuo XVI a. vidurio iki XIX a.); III. Lietuvių tautinio atgimimo pirmtakai bajorai nuo XVI a. pabaigos iki 1863 m. (iškeliami darbai vysk. Merkelio Giedraičio, Mikalojaus Daukšos, Konstantino Sirvydo, Vaitiekaus Vijuko Kojalavičiaus, Kristijono Donelaičio, domininkono Jurgio Kosakausko, Edukacinės Komisijos); sklidimas demokratinių idėjų Lietuvoje nuo XVIII a. pabaigos iki 1863 m.; tautiniai kultūrinis sąjūdis pirmojoje XIX a. pusėje iki 1863 m.: Ksaveras Bagužis, Antanas Klementas, Dionizas Poška, Antanas Strazdas, Silvestras Valiūnas, Simanas Stanevičius, Kiprijonas Nezabitauskis, Kajetonas Aleknavičius, Klemensas Kairys, Laurynas Ivinskis, Antanas Baranauskas, Simanas Daukantas, Teodoras Narbutas, Motiejus Valančius ir daugelis kitų. Čia lietuvių tautiniai kultūrinio sąjūdžio vyksme išskiriami du etapai. Pirmajame laikotarpyje, pradedant Mikalojum Daukša XVI a. pabaigoje ir baigiant 1775 m. nežinomo autoriaus išleistu lietuvišku elementorium „Mokslas skaitymа raszto lietuwiszko" (elementorius iki 1864 m. buvo susilaukęs net 62 leidimų), matome atskirų asmenų pastangas skleisti lietuviškumą ir užkirsti kelią savo tautiečių nutautinimo grėsmei. Antrajame laikotarpyje

(nuo XIX a. pradžios iki 1863 m. sukilimo) jau apčiuopiami bent keli lietuvių tautinio atgimimo židiniai, kurie telkėsi apie Dionizą Pošką Žemaičiuose, Simaną Stanevičių Vilniuje, vyskupą Motiejų Valančių Žemaičiuose ir apie Mikalojų Akelaitį Užnemunėje. Vienas iš 1863 m. sukilimo vadų kun. Antanas Mackevičius jau kėlė Lietuvos tautinio išsilaisvinimo šūkį.

IV. Tautinio Lietuvos atgimimo priežastys ir pradmenys (1861-1882 m.). Šitame skyriuje nagrinėjami šie klausimai: baudžiavos panaikinimas 1861 m., 1863 m. sukilimas, spaudos uždraudimas 1865 m., pavėluoto tautinio atgimimo priežastys, kunigijos vadovaujama lietuvių kova dėl savosios kultūros, atsiradimas iš valstiečių kilusios patriotinės inteligentijos. Tai trečiasis lietuvių tautinio atgimimo laikotarpis. Po nepavykusio 1863 m. sukilimo uždraudus spaudą, išsivysto daugiau ar mažiau sutelktinė kova dėl lietuvių tautinės kultūros. Tą darbą dirbo patriotiškai nusiteikusi kunigija su vysk. M. Valančium priešakyje. Netrukus į tą tautinę kultūrinę veiklą įsijungia ir iš valstiečių kilusi inteligentija.

V. Lietuvos mylėtojai (1883-1890 m.). Šio skyriaus turinys: *Aušra* — pirmasis tautinis lietuvių laikraštis ir jo vaidmuo, *Šviesa* ir jos konservatyvios pažiūros, tautinė Petro Kriaučiūno veikla jaunimo tarpe, „Lietuvos Motinėlės" organizacija, knygnešiai, *Lietuva, Varpas.* Tai ketvirtasis laikotarpis, laikytinas tikruoju Lietuvos tautiniu atgimimu. Šiuo metu lietuvių visuomenė ima diferencijuotis į politines sroves. O 1890-1905 m. jau imamas kelti Lietuvos laisvės šūkis.

VI. Iš lenkų-lietuvių santykių *Aušros* metu. Šitame skyriuje kalbama apie lenkų-lietuvių santykių krizę, duodama įdomios medžiagos apie *Dziennik Poznański* polemiką su *Aušra* (atspausdinti du J. Šliūpo laiškai *Dziennik Poznański* redaktoriui) ir gale paliečiami kai kurių lietuvių ryšiai su lenkų socialistine revoliucine „Proletariat" partija.

Apskritai, ši J. Ochmańskio knyga parašyta moksliniu objektyvumu ir laikytina vertingu įnašu į lietuvių tautinį atgimimą nagrinėjančią literatūrą (žiūr. dar L. D. recenzija *Aiduose,* 1966 nr. 4, p. 188-189).

Trečia knyga — *Historia Litwy* (Lietuvos istorija), Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967, 347 p. Leidykla — Ossolineum. Įžangoje autorius šiltai atsiliepia apie lietuvių tautą, kuri didžiuojasi savo senovine, labiausiai archaiška kalba Europoje kuri, nepaisant kryžiuočių grėsmės, sukūrusi galingą valstybę, apsaugojusi didelius Rusios plotus nuo mongolų jungo, Lenkijai davusi didžiąją Jogailaičių dinastiją, o pasauliui daug iškilių valstybės vyrų, mokslininkų ir menininkų. Vėliau ji suskilusi į dvi dalis — sulenkėjusią aukštuomenę ir jos paniekintą lietuvių liaudį. Kad ir rusifikacijos grasoma, ji ne tik

atgijo kaip tauta, bet sukūrė savą nepriklausomą valstybę. Tolimesnį valstybės likimą jau nusako ir pagal lenkų mokslininkams privalomą komunistinę frazeologiją: „Po to atmetė fašizmą ir pasirinko socializmą" . . . Deja, Lietuva ne „pasirinko socializmą", bet rusų buvo *karine jėga okupuota,* ir jai buvo primestas ne socializmas, bet diktatūrinis komunizmas. Ir pačiame darbe J. Ochmańskis vienur kitur neišvengė privalomos frazeologijos, bet šiaip moksliniu objektyvumu nagrinėja Lietuvos istorijos faktus, kritikuodamas tiek lenkų, tiek lietuvių, tiek ir kitų kraštų tendencingas pažiūras įvairiais istoriniais klausimais, ypač beaiškinant politinę istorijos dalį.

J. Ochmańskis, berašydamas šį veikalą, vienur laikosi tradicinio istorinių faktų nušvietimo, bet kitur imasi savaip vertinti istorinį vyksmą ir įneša daug ko nauja. Išsiskiria ir Lietuvos istorijos periodizacija. Ypač autorius nesutinka su okupuotos Lietuvos istorikų nustatytu istorijos suskirstymu trijų tomų *Lietuvos TSR istorijoje* (išleista Vilniuje 1957, 1963 ir 1965 m.). Jis kritikuoja tų istorikų pažiūrą, jog lūžis Lietuvos istorijoje įvykęs IX a., kada ėmęs įsigalėti feodalizmas, ir kad laikotarpis nuo IX iki XIII a., t.y. iki Lietuvos valstybės atsiradimo, sudaręs atskirą vienetą. J. Ochmańskis išvedžioja, kad laikotarpis iki XII a. priklausąs gimininei epochai. Ir, jei IX-X a. Lietuvoje pastebimi tam tikri feodalizmo reiškiniai, jie negalėję pakeisti visuomeninės santvarkos. Tikrasis feodalizmas Lietuvoje prasidėjęs po Lenkijos ir Lietuvos unijos 1386 m. Autorius taip pat nepritaria okupuotos Lietuvos istorikų naujausių laikų istorijos periodizacijai, kur naujas Lietuvos istorijos periodas pradedamas XX a. pradžia, kada jau prasidėjusi „imperialistinio kapitalizmo" stadija. J. Ochmańskis atmeta tą pažiūrą, nes XX a. pradžioje dar nėra buvę gamybos ir kapitalo koncentracijos, dar nebuvo atsiradę monopolių, teturime keletas akcinių vienetų užuomazgų. Taip pat pasisakoma prieš tų istorikų tvirtinimą, kad „lūžinė" data Lietuvos istorijoje buvę 1917 m. — Didžioji spalio revoliucija. Ši data Lietuvos istorijai neturėjusi reikšmės, nes posūkis Lietuvos istorijoje įvykęs 1918 m., kada buvo atstatyta Lietuvos nepriklausomybė.

Knyga turi 12 skyrių: I. Lietuva ir jos geografinė padėtis; II. Lietuvos pradmenys; III. Lietuvos valstybės XIII-XIV a.; IV. Lietuva unijoje su Lenkija, jos aukščiausia galybė nuo XIV a. pabaigos iki XV a. vidurio; V. Lietuva didikų valdoma (1440-1548); VI. Lietuvos klestėjimo laikotarpis (1548-1648); VII. Lietuvos smukimas (1648-1795) ir jos kova dėl pažangos; VIII. Lietuva feodalinės epochos pabaigoje (1795-1861); IX. Tautinis Lietuvos atgimimas (1861-1904); X. Lietuva revoliucijos ir reakcijos metu (1905-1918); XI. Lietuva I pasaulinio karo metu (1914-

1918) ir XII. Nepriklausoma Lietuva tarp demokratijos ir fašizmo (1918-1940). Sovietų okupacijai teskiriama pusė puslapio ir priduriama svarbesnių Lietuvos gyvenimo įvykių chronologinė apžvalgėlė nuo 1940 liepos 21 iki 1960 m. Knygos gale duota plati Lietuvos istorijos bibliografija, apimanti apie 600 pozicijų. Tai bene plačiausia ligi tol duota tos rūšies bibliografija. Ją autorius suskirstė į keturius skyrius su keliais poskyriais, pvz.: I. Šaltiniai, II. Kronikos, dokumentai, atsiminimai; III. Bendro pobūdžio darbai; IV. Darbai, liečią atskirus laikotarpius; Lietuvos pradmenys, Lietuvos valstybė XIII-XIV a., Lietuva unijoje su Lenkija ir t.t.

Asmenvardžiai ir vietovardžiai rašomi įvairiai (iki XVIII a. — lenkiškomis lytimis (pvz. Giedymin, Kiejstut, Gasztold, Chodkiewicz, Radziwill, Dauksza; Wilno, Kowno, Poniewież, tik skliausteliuose duodant lietuvišką lytį), o nuo XIX a. — lietuviškomis lytimis (Alekna, Basanavičius, Biržiška, Čiurlionis, Jablonskis, Putvinskis, Šliūpas, Višinskis). Čia J. Ochmańskis išsiskiria iš kai kurių kitų istorikų, kurie vis dažniau ima rašyti asmenvardžius ir vietovardžius lietuviškomis lytimis. Pvz. lenkų istorikas H. Paszkiewicz *(The Origin of Russia,* 1954) Lietuvos kunigaikščius rašo lietuviškomis lytimis: Jaunutis, Jogaila, Kaributas, Karijotas, Kęstutis, Liubartas, Mindaugas, Narimantas, Pukuveras, Skirgaila, Švidrigaila, Tautvilas, Traidenis, Vaišvilkas, Vytautas, Vytenis ir t.t. Iš miestų bei upių rašoma: Kaunas, Kernavė, Merkinė, Neris, Nevėžis, Tauragnai, Trakai, Upytė, Utena, Užpaliai, Vilnius.

Kas gi nauja J. Ochmańskio Lietuvos istorijoje? Pirmiausia, kaip jau minėta, išsiskiria nuo okupuotos Lietuvos istorikų vartojamos Lietuvos istorijos periodizacijos. Autorius daugiau laikosi Vakaruose priimto Lietuvos istorijos skirstymo. Nauju požiūriu apžvelgiami Lietuvos pradmenys. Čia trumpai paliečiame šie klausimai: Lietuvos vardo kilmė, baltai kalbotyros ir archeologijos šviesoje, pakartojama jo jau ankstyvesniame straipsnyje iškelta venetų hipotezė, stabtelėjama ties taip pat hipotetine baltų-slavų vienybės problema, baltų diferenciacija, baltų ūkio forma, luominio susiskirstymo pradmenys VIII-XII a., atskirų sritinių valdovų, kuriuos autorius vadina *viešpačiais,* politinės valdžios telkimas į savo rankas X-XI a., vikingų žygiai į lietuvių žemes VIII-IX a., Lietuvos gardo pasirodymas istoriniuose šaltiniuose 1009 m., rusų ir danų žygiai į Lietuvą XII-XIII a., ankstyvieji Lietuvos ir Lenkijos kariniai kontaktai XI-XII a., vieningos Lietuvos valstybės kūrimasis XII-XIII a. sąvartoje. Tolimesniuose knygos skyriuose daug plačiau negu ligšioliniuose apžvalginiuose Lietuvos istorijos veikaluose ar vadovėliuose iškeliami socialiniai santykiai, ekonominiai klausimai, gausiau panau-

dojami statistiniai duomenys ir t.t. Metamas žvilgsnis ir į nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, nepabijota duoti 1918 m. vasario 16 d. akto faksimilę, net A. Smetonos nuotrauką.

Apskritai, J. Ochmańskio darbai pasižymi rūpestinga tiriamojo dalyko analize, objektyviomis ir atsargiomis išvadomis, puikiu susipažinimu su Lietuvos istorijos šaltiniais ir plačia literatūra. Laukiame iš autoriaus dar daugelio brandžių Lietuvos praeitį nušviečiančių darbų.

* * *

Perspausdinta iš *Aidų*, 4, 1969, p. 160-168; pasirašytas — Jonas Puzinas. Rankraštis ar jo nuorašas nėra išlikęs.

J. K. KARIO „NUMIZMATIKAI" PASIRODŽIUS

Numizmatika — viena iš pagalbinių istorijos mokslo šakų, nagrinėjančių piniginių sistemų susidarymą, jų raidą, paplitimą, ryšius su kitomis piniginėmis sistemomis, monetų kalimo techniką ir kt. Sėkmingesniam tyrimo darbui, numizmatikai ar specialūs muziejų skyriai telkia atskirų ar įvairių kraštų visokeriopą numizmatinę medžiagą: pačias monetas, jų lobius, archyvinę medžiagą apie monetų kalyklas ir t.t. Ir Lietuvoje gana anksti pradėta sudarinėti numizmatų rinkinius. Turime žinių, kad XVI a. Vilniaus monetų kalykla buvo sudariusi vertingą įvairių laikotarpių monetų kolekciją. Deja, ji neišliko. Būta nemaža ir privačių numizmatikos rinkinių. XVIII a. pabaigoje T. Czackis pradėjo moksliškai tyrinėti Lietuvos monetas. Netrukus ir Vilniaus universitete atidarytas numizmatikos kabinetas, bet po 1831 sukilimo rusai rinkinį išvežė į Kijevą ir Charkovą, kur po 1812 buvo atsidūrusi ir didžiulė Radvilų kolekcija. Vilniaus archeologinė komisija buvo sutelkusi vertingą numizmatikos rinkinį, bet 1864 uždarius komisiją, didžioji kolekcijos dalis išgabenta Maskvon, kur ji vėliau sudarė grafų Rumiancevų rinkinio pagrindą. 1875 grafas J. Tiškevičius Varšuvoje išleido pirmą apžvalginę studiją apie Lietuvos monetas *(Skorowidz monet litewskich).* Labai vertingą Lietuvos monetų ir medalių rinkinį buvo sudaręs grafas E. Hutten Czapskis (jis buvo nupirkęs grafų M. Tiškevičiaus ir A. Platerio kolekcijas). Jis savo senienų muziejų ir paveikslų galeriją 1894 perkėlė į Krokuvą, kur netrukus buvo įkurtas jo vardo muziejus. E. Hutten Czapskio rinkiniai aprašyti bent keliuose veikaluose, iš kurių mums svarbiausias *Catalogue de la collection du comte E. Hutten Czapski, 1871-1915.* Vienas iš žymiausių Lietuvos numizmatikos tyrinėtojų buvo M. Gumovskis (Marjan Gumowski, g. 1881 m.). Iš jo darbų pažymėtini: *Numizmatyka litewska wiekow srednich,* 1920; *Mennica wileńska w XVI i XVII w.,* 1921; *Wileńska szkola medaljerska w XVI i XVII w.,* 1929. Iš lietuvių numizmatikų iškiliausi J. K. Karys, P. Karazija, dr. M. Račkus. Dabartiniu metu didžiausias Lietuvos numizmatikos kolekcijas turi Vilniaus, Kauno ir Šiaulių muziejai, o užsienyje — Krokuvos, Varšuvos, Vienos, Leningrado ir Maskvos muziejai.

Prieš mus — neseniai išleista pirmaujančio Lietuvos numizmatikos tyrinėtojo Jono K. Kario knyga: *Numizmatika.* Žodynas, raštai (1970,

340 p., kaina 15 dol.). Tai jau trečias autoriaus veikalas. Anksčiau jis buvo išleidęs dvi stambias knygas: *Nepriklausomos Lietuvos pinigai* (1953, 255 p.) ir *Senovės lietuvių pinigai* (1959, 396 p.). Lietuvos praeities tyrinėtojai naujoj J. K. Kario knygoj ras daug vertingos informacinės medžiagos Lietuvos numizmatikai pažinti. Žodyne skaitytojas lengvai susiras aibes glaustų enciklopedinio pobūdžio informacijų, o antroje dalyje — straipsnių įvairiais numizmatikos klausimais.

Aidų redaktoriaus prašomas, nenoriai sutikau parecenzuoti šią naują J. K. Kario knygą. Pirmiausia, nebūdamas numizmatikas, negalėsiu tarti kiek svaresnio žodžio knygoje nagrinėjamais specialiais numizmatikos klausimais. Antra vertus, beskaitydamas knygą pastebėjau visą eilę nelygumų terminijoje, kai kurių negerovių atskiruose straipsniuose ir kt. Prisibijau, kad autorius tų trūkumų iškėlimą nepalaikytų darbo nuvertinimu. Tačiau, daugelį metų redagavęs *Lietuvių Enciklopediją*, jaučiuos galįs žvilgterėti bent į pirmąją knygos dalį — žodyną. Trumpai stabtelėsiu ir ties vienu kitu klausimu, nagrinėjamu antrojoje dalyje — raštuose. Tobulų darbų nėra, todėl, tikiuos, autorius palankiai priims vieną kitą kritikos pastabėlę. Visai suprantamas dalykas, kad nelygumų galėjo atsirasti, nes, kaip ir pats autorius pasisako, knyga rašyta sunkiose sąlygose, darbui panaudojant tik savaitgalius ir laisvalaikį.

Naujas J. K. Kario veikalas *Numizmatika* susideda iš dviejų dalių: žodyno ir raštų. Gražiai leidinį papildo apie 180 iliustracijų. Pradėsiu nuo pirmosios knygos dalies — žodyno.

SANTRUMPOS

Žodyne abėcėlės tvarka aiškinami numizmatikos terminai. Vieni terminai apibūdinami trumpai, kitiems dalykams aiškinti skiriama net iki kelių puslapių. Pradžioje duodamas sąrašas santrumpų, vartojamų abejose knygos dalyse. Jei autorius būtų laikęsis *Lietuvių Enciklopedijoje* duodamų santrumpų, daugelis jų būtų buvę trumpesnės, pvz.: dabart. — dabartinis, LE — dab.; angl. — angliškai — ag.; imper. — imperatorius — imp.; k-tis — kunigaikštis — kng.; pranc. — prancūziškai — prc. ir t.t. Kai kurios santrumpos per ilgos: denominac. — denominacija. Įvesdintas mums svetimas ir netaisyklingas datų rašymas: IV a. sen. eros — IV amžius senosios eros; 173 nauj. eros — 173 metai naujosios eros. Ligi šiol buvome įpratę rašyti: IV a. pr. Kr., 173 m. po Kr. Tik okupuotoje Lietuvoje laikas skaičiuojamas „prieš mūsų erą" ir „nuo mūsų eros pradžios". Ir šiaip autorius išsiskiria

kitokiu datų rašymo būdu: III.3.1903 (ar 03) — kovo mėn. 4 dieną 1903 metų. Lietuvių rašomojoje kalboje priimta norma — 1903 m. kovo mėn. 4 d.

ŽODYNAS

Autorius, sudarydamas šį numizmatikos žodyną, maža tegalėjo pasinaudoti skurdžia lietuvių numizmatine literatūra. Jam pačiam teko laužti pirmuosius ledus. Todėl nenuostabu, kad pasitaiko neapdorotų ir ilgų aprašomųjų terminų. Konsultacija su kalbininkais būtų labai pravertusi. Štai eilė dalykų, reikalingų taisymo.

Žodynas skiriamas lietuviams, todėl ir terminai atskiriems piniginiams vienetams ar kitiems su numizmatika susijusiems dalykams turėjo būti pritaikyti mūsų kalbos vartosenai. Iš originalinių piniginių vienetų ar kitų terminų pavadinimų reikėjo duoti nuorodas, pvz. Cruzeiro žr. Kruzeiras, Farthing žr. Fartingas, Funt žr. Svaras ir pn. Užkliūva toks pagrindinių žodyno terminų rašymas: *Afghani,* Afganistano piniginis vienetas — turėtų būti afganas; *Albus,* Pareinės vokiečių „Baltoji moneta" — albas, Pareinio vokiečių „Baltoji moneta"; *Altyn,* sen. rusų piniginis vienetas — altinas, arba šeštokas; *As,* sen. romėnų svorio matas — asas; *Baratinka* (lenk. boratynka), varinis šilingas, pavadintas pagal jo sumanytoją Titą Livijų Boratinį — boratinė, boratinka; *Bolivar* — bolivaras; *Boliviano* — bolivianas; *Condor* — kondoras; *Cordoba,* Nikaragvos (Nicaragua) piniginis vienetas — kordoba, Nikaragvos piniginis vienetas; *Coronado* — koronadas; *Cruzeiro* — kruzeiras (jis apibūdinamas dvejose vietose: Cruzeiro ir Kruzeiras); *Červony złoty* — czerwony złoty; *Daleris* (šved. daler iš vok. Taler) žr. Taleris; *Dukaton* — dukatonas; *Farthing*fartingas; *Forint,* Vengrijos piniginis vienetas iš 100 filler — forintas . . . iš 100 filerių; *Frang,* Albanijos piniginis aukso vienetas — frangas; *Funt,* carinės Rusijos svorio vienetas — žr. svaras; *Grivennik,* ist. Rusijos sid. 10 kapeikų moneta — grivenikas; *Grivna,* rusų piniginis vienetas — grivina ar grivinė (be reikalo autorius kaltę verčia kažin kokiems „diletantams", esą: „vėlesniųjų Lietuvos diletantų toji g. be jokio reikalo pripažinta ir dar komiškai lietuvinta į „griviną" bei „grivinę"; tai ne „diletantų" darbas, žmonėse tas pinigas taip vadintas); *Yen,* Japonijos piniginis vienetas — jena; *Kiper-Viper* (vok. Kipper und Wipper) — geriau būtų tas monetas vadinti kiperinėmis (vok. Kippermünzen), arba kiperinėmis-viperinėmis monetomis; *Kyat,* Burmos piniginis vienetas iš 100 pya — kijatas . . . iš 100 pijų; *Korona* žr. Krona; *Kreiceris* (vok. Kreuzer), piniginis vienetas Vokietijoje, Austro-Vengrijoje (tekste autorius įvairiai rašo: kreiceris ir kreuzeris); *Kroon*

žr. Krona; *Lats* žr. Latas; *Lek,* Albanijos piniginis vienetas iš 100 qindarų — lekas . . . iš 10 kvindarų; *Lepton,* Graikijos piniginis vienetas — leptonas; *Leu,* Rumunijos piniginis vienetas iš 100 bani — leja . . . iš 100 banių; *Lev,* Bulgarijos piniginis vienetas — levas; *Markka,* Suomijos piniginis vientas, žr. Markė; *Mil* (iš lot. mille „tūkstantis"; , 0,001 dalis Palestinos piniginio „svaro", žr. milė; *Pragos grašis* — Prahos grašis (Praga — Varšuvos priemiestis) ir t.t.

Reikėjo tartis su kalbininkais ir dėl kitų žodyne aiškinamų monetų ar pagrindinių terminų: Batzen, Colon, Daima (Dime), Efimok, Ekaterinka, Fyrk, Kvoteris, Maskauka, Merk, Mill, Monetos Veidas, Novogorodka, Pelegrini, Piedfort, Quetral, Rappen, Sevsko Čechas, Sierenkos, So, Sorokas, Sucre, Šraubtaleris, Talari, Tikol, Triens, Vark, Von, Wampum ir kt.

Ir lietuviai bei sulietuvinti terminai, atrodo, daug kur taisytini, pvz. *Alavas* žr. Cinas (reikėjo priešingos nuorodos, nes alavas lietuvių kalboje yra įsipilietinęs); *Antkaklis* — antkaklė (straipsnyje antkaklės siejimas su „karčiu" abejotinas, nes niekas vyrų ar moterų ilgų plaukų nevadina karčiais); *Antroji monetos pusė* — geriau tarptautinis *reversas,* negu ilgas aprašomasis terminas (tas pat ir su *Priekine monetos puse* — geriau tiktų *aversas;* vietomis autorius rašo *obversas); Biblijos pinigai* — bibliniai pinigai; *Fabrikuota moneta* — žr. Falsifikatas; *Grašis* — visų kraštų grašiai (vok. Groschen, lenk. grosz ir kt.) aptariami šio straipsnio ribose, bet tekste Lenkijos grašis vietomis vadinamas grošu, kalbama net apie pusgrošą; ir Meisseno grašiai paverčiami grošais); *Hegira,* mahometoniškoji era — hidžra; *Inšas,* ilgio vienetas lygus 1/36 yardo — colis . . . 1/36 jardo; *Jieties antgalvė* — ietigalis; *Keistos Monetos* — įvairiaformės monetos; *Majuskula* — majuskulai; *Ostmarkė* — straipsnyje teigiama, kad ostmarkės notos buvo „pasirašytos Fisher, S. V. Marvitz, Moritz faksimilėmis", bet notose aiškiai išskaitomi tokie tų vokiečių parašai: Fischer, S. V. Marwitz, Moritz; *Pekunija,* sen. lietuvių pinigų pavadinimas (lietuvių kalboje težinomas žodis pekus „galvijai"; aukštaičiuose rytiečiuose lot. „pecunia" prasme žinomas žodis *banda* — moterų susitaupyti pinigai, gauti už parduotą sviestą, kiaušinius ir kt.); *Petro pinigėliai,* privalomas mokestis Šv. Tėvo Sostui — Petro skatikas, privalomas mokestis Šventajam Sostui, popiežiui; *Pusiau-Brakteatai* — pusbrakteačiai; *Vashingtono Centai* — JAV nepriklausomybės pradžios 1 cento monetos, kaldintos Jurgio Washingtono pagerbimui — Vašingtono centai (kaip matome, autorius tame pačiame sakinyje JAV prezidento pavardę rašo dvejaip; lietuvių kalboje plačiai prigijusi lytis —

Vašingtonas). Visai be reikalo autorius Lietuvos-Lenkijos valstybę vadina *Žečpospolita* (iš lenkų Rzeczpospolita).

Apskritai kalbant, terminai žodyne apibūdinti tiksliai, ilgesni straipsniai parašyti rūpestingai. Tačiau vietomis pasitaiko ir nepagrįstų teiginių bei šiokių tokių trūkumų. Tepaminėsiu vieną kitą negerovę. Savotišką ir nepagrįstą tvirtinimą aptinkam straipsnyje *Stiebų Vartai* (kiti istorikai juos vadina Gedimino stulpais). Psl. 163 rašoma, kad tie Stiebų Vartai „kilo ir iškilo viešumon nuo pastovios sostinės Vilniaus įkūrimo XIV a. pradžioje, sušvitę vėliavoje bei skyde prie Gedimino pilies vartų". Ir tie Stiebų Vartai buvę „akivaizdžiai pavartoti Gedimino laikų liedintose „kapose", ir tas ženklas, esą, „rastas iškaldintas 1390 žuvusio prie Vilniaus mūšyje su kryžuočiais Gedimino anūko Karigailos antkapyje" . . . Iš kokių istorinių šaltinių visa tai paimta apie vėliavą ir skydą prie Gedimino pilies vartų, apie Stiebų Vartų įkaldinimą Gedimino laikų liedintose sidabrinėse „kapose" (kaip vėliau pamatysime, tos „kapos" greičiausiai yra suklastotos), iš kur gi žinia apie Gedimino „anūko" (vaikaičio) Karigailos antkapį?

Straipsnis *Svoris* (p. 167) pailiustruotas svarstyklėlėmis tauriesiems metalams sverti, bet vietoj svarsčių lėkštelėn pastatyta karvė, avis . . . O po tomis svarstyklėlėmis užrašyta, kad „naujausios svarstyklės dabar gali užregistruoti net čekio parašo svorį" . . .

Straipsnyje *Valymas,* deja, pasigendame bent šiokių tokių patarimų, kaip valyti monetas ar medalius. Juk yra ir nekenksmingų būdų monetoms valyti.

Pagaliau užkliūva karalių vardų trumpinimai (*valdovų vardai niekad netrumpinami).* Pvz., Steponas Batoras vienur rašomas Step. Batoras, kitur Stp. Batoras, dar kitur — net S. Batoras. Trumpinamas ir Žygimantų vardas: vienur rašomas Žygimantas Senasis, kitur — Žyg. Senasis; Žygimantas Augustas, Žyg. Augustas ir Ž. Augustas. Tas pat daroma ir su „Žygimantu Vaza" (ta proga tenka pastebėti, kad to svetimtaučio valdovo vardas nėra buvęs Žygimantas, bet Zigmantas; lietuvišką Žygimanto vardą teturėjo kai kurie Lietuvos kunigaikščiai: Žygimantas Kęstutaitis, Žygimantas Senasis, Žygimantas Augustas).

ASMENVARDŽIAI, TAUTOVARDŽIAI, VIETOVARDŽIAI

Gausu nelygumų asmenvardžių, tautovardžių ir vietovardžių rašyme. Štai taisytini ar vienodintini dalykai abėcėlės tvarka: *Aegina* — turi būti Egina; *Akbar I* — Akbaras I; *Akkonas* — Akonas; *Aleksejevičiai* — Aleksiejevičiai; *Ammonas* — Amonas, *Anglo-saksai* — anglosaksai; *Annamas* — Anamas; *Atena* — Atenė; *Attika* — Atika;

Avignonas — Avinjonas; *Baltgudžiai* — gudai; *Bohuš* — Bohusz; *Brunsvikas* — autoriaus rašomas dar Brunšvikas, Braunšveigas; *Kalifornija* — Kalifornija; *Canada* — Kanada; *Ceylonas* — Ceilonas; *Constancijus* — Konstancijus; *Čechas, Čechija, Čechoslovakija* — čekas, Čekija, Čekoslovakija; *Dancigas rašomas dvejaip:* Danzigas ir Dancigas; *Džingischanas* — Džengiskanas; *Ekaterina* — Kotryna, *Elzbieta* — Elzbieta; *Fenikija, fenikiečiai,* bet vietomis rašoma ir finikiečiai; *finai* — suomiai; *Hadrianas,* bet kitur Hadrijonas; *Heinrichas VI* — Henrikas VI; *Yemenas* — Jemenas; *Yošihito era* — Jošihito era; *Irlandija* — Arija; *Isrutė* — Įsrutis; *Julijanas* — Julijonas; *Jurijus, Smolensko kunigaikštis — Jurgis; Kamerūnas* — Kamerunas; *Kastor* ir *Polydeukus* — Kastoras ir Polideukas; *Kievas* — Kijevas; Šv. *Kosmas* ir Šv. *Domijonas* — Šv. Kozmas ir Damijonas; *Leydenas* — Leidenas; Lybija — Libija; *Maisseno* porceliano įmonė — Meisseno porceliano įmonė; *Mantuos* — Mantuvos; *merovingai* — Merovingai (dinastija); *Marija-Teresija* — Marija-Terezija; *Michailovičis* — Michailovičius; *Monaco* — Monakas; *Mozūrija* — Mozūrai; *Nikalojus II* — Mikalojus II; *Nikaragva* — Nikaraguva; *Novgorodas* — Naugardas; *Octavianas* — Oktavijonas; *Odoakeris* — Odoakras; *priešakinė Azija* — Priešakinė Azija; *Radvila,* Jonušas; *Rotšild* — Rotšildas, arba Rothschild; *Škotai, Škotija* — skotai, Skotija; *Uragvajus* — Urugvajus; *Vasylius* — Vosylius; *Vladislavas* — Vladislovas (panašiai kaip Boleslovas, Vaclovas; *Volynija* — Volinija; *Vorksla* — Vorskla; *Wuertenbergas* — Viurtembergas, arba Wuertembergas. Autorius galėjo išvengti šių ir dar daugelio nesuminėtų nelygumų, jei būtų pasinaudojęs Lietuvių Enciklopedija, kurios redaktoriai kalbiniais klausimais tarėsi su mūsų kalbininkais — Pr. Skardžiumi, A. Saliu.

RAŠYBA, KALBA

Nesilaikoma vienodos rašybos. Vienur autorius rašo „vadoviškai" (augštas, Augštaičiai, atpjova, rugiapjūtė, jietis, jubilėjinis, kolizėjus), bet kitur neišlaikomas nuoseklumas (paraša*oma biauriai* ir t.t.). Tiek okupuotoje Lietuvoje, tiek ir išeivijoje (išskyrus, Karį, Tėviškės Žiburius) laikomasi jablonskinės rašybos, kuri niekad oficialiai ir nebuvo pakeista. Visai be jokio pagrindo rašomi didžiąja raide (net sakinio viduryje) valdovų, dignitorių, visokių pareigūnų, įstaigų pavadinimai ir kt. Kai kurie būdingesni pavyzdžiai: mirusiojo Imperatoriaus (p. 78); Švedų Karalius Erikas; Pagaliau Caras 1845 įsakė visos Valdovo pajamos; Venecijos Dožas N. Tron; Atsistatančios Lietuvos Vyriausybė; Gediminas . . . LDK-ystės Sostinės (Vilniaus; kūrėjas;

galutinai užsitikrinęs sau Vilniaus Sostą; įgulos Vadas; žemaičių Vyskupo alga; ir t.t. Net monetų kalyklos, kalykos vedėjas, sakinio vidury rašomas didžiąja raide. Keletas tos painiavos pavyzdžių. Straipsny „Vilniaus Kalykla" (p. 189-193) rašoma: „mažutė ‚kalvelė' Valdovo pilies rajone; iš krokuviškės Kalyklos; būdavo Kalykloje ir valdovų patikėtinių; kontrolieriumi buvo paskirtas Kalyklon dar ir vietos Vaivada". Psl. 264 skaitome, kad ženklas „Lis" buvo „garsiojo Leono Sapiegos, nuo 1581 m. LDK-tystės Raštininko, paskui Vicekanclerio ir Kanclerio, o nuo 1625 m. Vilniaus Vaivados ir Didžiojo Etmono". Net ir kai kurių monetų pavadinimai sakinio viduryje parašomi didžiąja raide, pvz.: auks. Augustdoras. Juk mes nerašome: sidabrinis Litas, Doleris . . .

Apskritai, kalba gana gera, korektūra žiūrėta labai rūpestingai, tačiau vietomis pasitaiko kalbos klaidų bei nelygumų. Štai keletas jų: antkaklinis retežėlis — antkaklinė grandinėlė; aras — erelis; bočiai, prabočiai — protėviai, sentėviai; įpokavimas — įpakavimas; kakao — kakava; obalsis — šūkis; pagelbininkas — pagalbininkas; popieris — popierius; pripuolamai — atsitiktinai; vienok — tačiau ir t.t.

RAŠTAI

II knygos dalyje sudėti autoriaus išspausdinti straipsniai žurnaluose, laikraščiuose, Lietuvių Enciklopedijos XV tome. Be to, gale įdėti du raštai — laiškai. Kadangi ši J. K. Kario *Numizmatikos* apžvalgėlė ir šiaip jau gerokai ištįso, todėl ribosiuos trumpomis pastabomis.

Straipsnyje „Seniausieji lietuvių ‚pinigai' (Gintaras ir kailiai kaip mainų priemonė)" autorius platėliau sustoja ties mainų prekyba, ypač gintaru ir kailiais. Be dalykiškai nagrinėjamų klausimų, pasitaiko netikslumų ir ne visai pagrįstų tvirtinimų. Savotiška autoriaus samprata apie baltų tautas ir kiltis. Psl. 210 išnašoje rašoma: „Proistorės mokslo duomenimis, indoeuropiečių kiltys, iš kurių paskui išsiskyrė lietuvių tauta, atkilo į Baltijos pietryčių regijoną kone prieš 4000 metų. Tacito įtakoje, tos kiltys ilgai vadintos aisčiais, bet nuo XIX a. vidurio tarptaut. raštijoj vadinamos baltais (Baltai). Tatai, žinoma, anoms kiltims visai negimininga, o tokiems netikslumams taisyti jau ne laikas. Tačiau mums Baltai yra ir bus tiktai istoriškai žinomi giminės: prūsai, sūduviai (bei jotvingiai), augštaičiai, žemaičiai ir kt., paskui sulatvėjusios, pabaltiečių gyventojų šakos". Kodėl gi tie aisčiai visai negimininga su baltais? Juk tai tik sutartinio termino klausimas. Pagrindinės baltų tautos, kaip žinoma, yra lietuviai, latviai, XVIII a. pradžioje suvokietinti prūsai, sulatvėję ar sulietuvėję kuršiai, šiemgaliai, sėliai. Kodėl gi baltais

telaikomi prūsai, sūduviai bei jotvingiai (jie kalbininkų giminiuojami su prūsais), aukštaičiai, žemaičiai (tai tie patys lietuviai, teišsiskirią kalbos tarme)? Kas gi tos „sulatvėjusios pabaltiečių gyventojų šakos"?

Toliau p. 211 tvirtinama, kad finikiečiai gintaro prekyboje suvaidinę didelį vaidmenį, kad jie už gintarą baltams atveždavę „bronzos dirbinių, strėlių, jiečių antgalvių ir kitokių metalinių daiktų". Mūsų proistorikams ligi šiol nežinomas finikiečių kultūrinis palikimas Pabaltijyje.

Kuo grindžiamas teigimas, kad kailiniai „pinigai" Lietuvoje atsiradę V-VI a.?

Trumpame straipsnelyje „Nuo ‚kapos' iki grašio iki lito (Moderniškiems Lietuvos pinigams 600 metų)" kalbama apie pirmąsias lietuviškas monetas, kaldintas Algirdo ir Kęstučio. Aprašomi ir tų monetų skirtingumai. Skaitytojui būtų buvę įdomu sužinoti, iš kur paimtos žinios apie monetų kalyklų įrengimą Vilniuje ir Trakuose XIV a. šeštosios dekados pabaigoje? Man atrodo, kad tai tėra spėliojimas.

Įdomus straipsnis apie „Žygimanto Vazos ‚auksines lėkšteles' ". Tas dailus Zigmanto Vazos 1621 m. kaldintas medalis, vadinamas „auksine lėkštele", aprašytas dalykiškai, bet rašinio mokslinę vertę gerokai mažina per aštri ir kandi polemika su lenkų numizmatikais. Kliūva ir pačiam Zigmantui Vazai, kuris, esą, „Lietuvos herbą tiesiog sužalojo, užvožd amas išplėstais Švedijos ir savo šeimos herbais. Ištiso Vyčio nei viename, nei antrame langelyje nė nematyti" (p. 250). Man atrodo, kad ir lenkai galėtų tuo pačiu skųstis, nes ir jų Erelis vietomis to paties viduriniojo skydo pridengtas.

Kruopščiai parašytas straipsnis „Išskiriamieji ženklai lietuviškoje numizmatikoje". Čia nuodugniai aprašomos lietuviškos monetos, pažymėtos įvairiais ženklais: herbais, monogramomis, raidėmis ir t.t. Man kelia abejonių sidabro lydiniuose, vad. „kapomis", įmušdinti Stiebų vartai ir Vytis. Dr. A. Račkus man tvirtino, jog tie sidabriniai lydiniai esą suklastoti. Tuos sidabrinius lydinius su įmušdintais Stiebų vartais ir Vyčiu jis aptikęs pas vieną numizmatų prekiją Čikagoje. Norėjęs tuos lydinius įsigyti, bet negalėję sulygti dėl per aukštos kainos. A. Račkus gavęs iš to pirklio švinines kopijas, nufotografavęs jas ir nuotrauką nusiuntęs prof. E. Volteriui, kuris ją ir paskelbęs lietuvių spaudoje. Vėliau tą nuotrauką panaudojo dr. A. Šapoka savo redaguotoje *Lietuvos istorijoje* (p. 673, pav. 1-3). Atsidūrė ta pati nuotrauka ir 1957 m. Vilniuje išleistoje *Lietuvos istorijoje* (t. I, p. 48). Keitėsi ir tų lydinių chronologija: J. Žiugždos redaguotoje *Lietuvos TSR istorijoje* tie lydiniai priskiriami XI-XII a., o J. K. Karys tvirtina, jog tie

ženklai galėję būti įmušdinti „Gedimino, Kęstučio ir gal dar kiek vėlesniais laikais" (254).

Autorius teisingai pasisako prieš nepriklausomoje Lietuvoje bandytą atkurti „Vytauto ženklą".

Tolimesniuose straipsniuose gražiai aprašomos „Nepriklausomos Lietuvos monetos", „Kennedžio pusdoleris", „JAV sumuštinės monetos", „Kauno monetų kalyklos". Pastarajame straipsnyje J. K. Karys polemizuoja su mūsų iškiliu kultūros istoriku Edmundu Laucevičium, parašiusiu gerą studiją apie „Kauno pinigų kalyklas" *(Iš lietuvių kultūros istorijos,* III, Vilnius 1961, p. 234-243) ir 1967 m. išspausdinusiu du stambius tomus *Popierius Lietuvoje XV-XVIII a.* Sunku polemizuoti su tyrinėtoju, kuriam lengvai prieinama archyvinė ir istorinė medžiaga.

Straipsnyje „Lincolno centas ir jo kūrėjas" nuodugniai nagrinėjama populiari JAV monetėlė — Lincolno centas, pradėtas kaldinti 1909, ir duodama naujų duomenų apie to cento kūrėją, raižytoją — medalistą Viktorą D. *Brennerį,* gimusį 1871 Šiauliuose ir mirusį 1924 Naujorke. Kaip daugeliui žinoma, dr. A. Račkus išvedžiojo, kad Brenneris buvęs lietuvių kilimo, kad jo pavardė buvusi Barnauskas ar Baranauskas. J. K. Karys Brennerį laiko žydu ir dr. A. Račkaus argumentus šitaip „griauna": „Tačiau, matyt, ilgiau pameditavęs, jis ‚Baranausko' įvardo lietuviškumu suabejojo. Ką gi: Barnauskas, kaip ir priminė Šachnauską, žinomą Kauno valytoją, o tasai priklausė kahalui. Kitas reikalas — Baranauskas. Čia jau niekas neprikiš, kad pagarsėjęs vyskupas būtų buvęs koks semitas, ne lietuvis. Ir Račkus neatsispyrė pagundai savo atradimo pataisyti — iš *Barnausko* jis padarė *Baranauską*" (p. 307). Toks polemikos būdas netinka moksliniame darbe.

Persispausdino J. K. Karys iš *Lietuvių Enciklopedijos* XV tomo straipsnį „Lietuvos pinigų istorinė apžvalga". Straipsnis papildytas L. D. K-tijos XV-XVIII a. monetų svorio ir bando lentele, vokiečių apskričių viršininkų ir Panevėžio darbininkų atstovų tarybos „pinigų" pavyzdžiais, įsidėjo bermontininkų markės ir ankstyvųjų latvių rublių pavyzdžius, porevoliucinės Rusijos bolševikų notą, nepr. Lietuvos popierines notas ir SSSR po II pas. karo okupuotoje Lietuvoje apyvarton paskleistas notas bei monetas. *Lietuvių Enciklopedijoje* išspausdintą straipsnį autorius vietomis pataisė, deja, ne jį pagerindamas, bet pagadindamas. *Lietuvių Enciklopedijos* Prahos grašis paverstas Pragos grašiu, o iliustracijoje — „čechų grašiu". Ieties antgalis atkeistas „jieties antgalve", vietoj Seversko Naugardo atsirado Sieversko Novgorodas; sostinė, valdovas, kalykla, kalyklos vedėjas rašoma didžiąja raide; Zigmantas Vaza atverstas Žygimantu Vaza ir t.t. Tai jau aiškus *Lietuvių Enciklopedijos* autoriteto nepripažinimas.

Knygos gale įdėti du laiškai: „Dr. Račkaus *Žinyno* reikalu" (laiškas, 1968.IV.8 rašytas St. Balzekui, kuris, nupirkęs dr. A. Račkaus numizmatikos, filatelijos ir kitus rinkinius, Čikagoje įkūrė Lietuvių kultūros muziejų ir po dr. Račkaus mirties 1965 išleido jo *Žinyną apie Lietuvos numizmatiką)* ir „Atviras laiškas spaudai". Autorius būtų geriau padaręs, visai nedėdamas tų laiškų į savo knygą. Laiške St. Balzekui apie dr. A. Račkaus *Žinyną* pasakyta daug tiesos, bet kritikos forma peržengia paprasčiausios etikos ribas, juoba, kai rašoma apie mirusį žmogų. Esą, dr. Račkus *Žinyne* pademonstravęs, „kaip nereikia į gerai neišmoktą sritį kištis ir kaip nereikia mokslinio turinio knygų rašyti" „lengvapėdiškai tvirtina"; „įžulus tvirtinimas"; „dr. Račkaus išdaiga"; „rėkiančios nesąmonės"; „neatrodo, kad reikia būti daktaru tokiai nesąmonei suprasti, nors ji būtų paskelbta paties Einšteino"; „dar kartą pavaizduoja, jog gydytojas Račkus numizmatikos srityje visuomet turėjo daugiau įžulumo, fantazijos, drąsos, negu būtinų žinių ar patyrimo"; „kvalifikuotas absurdas" ir t.t. Tokie išsireiškimai vengtini moksliniame darbe.

Nepaisant recenzijoje iškeltų trūkumų, šis J. K. Kario veikalas vertingai papildo mūsų negausią numizmatikos literatūrą.

* * *

Perspausdinamas iš *Aidų*, 2, 1971, p. 93-96; pasirašyta — *Jonas Puzinas.*

KUR GI ĖJO LIETUVOS JAUNIMAS AUKŠTĄJĮ MOKSLĄ?

Klausimas, kur senosios Lietuvos jaunimas ėjo aukštuosius mokslus, dar nėra pakankamai išnagrinėtas. Tik kai kurių universitetų matrikulos (studentų sąrašai) yra paskelbti. Dar daugelio universitetų matrikulos, jei nebuvo karų ir gaisrų sunaikintos, tebeguli archyvuose ir tebelaukia tyrinėtojo. Gražią pradžią yra padaręs mūsų istorikas dr. Adolfas Šapoka, paskelbęs vertingą straipsnį „Kur senovėje lietuviai mokslo ieškojo?",[1] kuriuo daugiausia teks ir pasinaudoti, tik labiau išryškinant kitais šaltiniais užsienyje studijavusių Lietuvos didikų ir kitų asmenų reikšmę Lietuvos politiniame ir kultūriniame gyvenime. Be to, prof. Vaclovas Biržiška 1944-1954 m. parašė didžiulį darbą (320 mašinėle rašytų puslapių) „Studentai iš Lietuvos užsienio universitetuose XV-XVIII amžiuose". Tą darbą 1958-1959 m. patikrino ir papildė jo brolis prof. Mykolas Biržiška. Šiame pomirtiniame Vaclovo Biržiškos darbe bendrajame abėcėliniame sąraše duodamos 1695 pavardės, o papildomuose prieduose įrašyta dar 675 pavardės. Taigi, iš viso į sąrašus įtraukta 2370 asmenų, studijavusių užsienyje nuo XIV a. pabaigos iki 1867 metų. Tai imponuojantis skaičius. Tačiau į tuos sąrašus įeina ne tik lietuviai, bet ir kitų tautybių studentai, vykę iš Lietuvos į užsienį universitetinėms studijoms. Šis darbas šiuo metu yra peržiūrimas ir netrukus bus atiduotas spaudai. Leidėjas — Lituanistikos institutas, o spaudos darbo finansuotojas — Devenių kultūrinis fondas.

Iš dabar turimų duomenų galima spręsti, kad anksčiausiai lietuviai pradėjo studijuoti *Prahos* universitete, įsteigtame imperatoriaus Karolio IV-jo 1348 metais Sorbonos pavyzdžiu. Tai buvo seniausias universitetas Vidurio Europoje. Pirmojo lietuvio pasirodymas Prahos universitete sietinas su Kęstučio sūnaus Butauto (m. 1380 m. gegužės 7 d. Prahoje) pabėgimu iš Lietuvos. Po nepavykusių pastangų paimti valdžią Lietuvoje, Butautas 1365 m. vasarą pirmiausia atbėgo pas kryžiuočius ir apsikrikštijo Henriko vardu. Po to išvyko Prahon pas Romos imperatorių ir Čekijos karalių Karolį IV, kurio delegatai 1358 m. lankėsi pas Kęstutį krikšto reikalais. Matyti, Kęstutaitis buvo gerai išsilavinęs žmogus, kad 1368-1369 m. lydėjo Karolį IV į Italiją, o po to kurį laiką gyveno imperatoriaus dvare Prahoje. 1381 m. Prahon atbėgo ir Butauto sūnus Vaidutis-Jonas, kuris 1381-1387 m. studijavo Prahos

universitete teologiją. Nuo 1390 m. jis buvo Krokuvos katedros kanauninku. 1400 metais Jogailai atgaivinus Krokuvos universitetą, Vaidutis-Jonas, kuris save vadino Drohičino kunigaikščiu, 1401 m. spalio 16 d. išrinktas Krokuvos universiteteo rektoriumi. Deja, šis antrasis iš eilės Krokuvos universiteto rektorius mirė 1402 m., nebaigęs savo kadencijos.[2]

Taip pat Prahos universitete kelerius metus studijavo „Christophorus de Lytwania", kuris 1401 m. laikė bakalauro egzaminus. Kas yra buvęs tas „Kristupas iš Lietuvos", neturime žinių. 1404 m. Prahos universitete laikė bakalauro egzaminus, o 1408 m. laisvųjų mokslų magistro laipsnį gavo „Mathias Wylna", arba „Mathias de Wylna". Po to tas Motiejus iš Vilniaus dar studijavo Sienos universitete, Italijoje. Tai būsimasis pirmasis Žemaičių vyskupas (paskirtas 1417 m.) ir nuo 1421 m. Vilniaus vyskupas, nuoširdus Vytauto politikos šalininkas. Būdamas Vilniaus vyskupu, jis rūpinosi, kad kunigai *gerai mokėtų lietuviškai.* Jis ir pats paruošdavo jaunuolius į kunigus ir juos įšventindavo.[3] Ir tuo metu Prahos universitete buvo paruošiami lietuviai kunigai pastoraciniam darbui Lietuvoje. Ir kol Krokuvoje dar nebuvo sutvarkytos teologijos studijos, lietuviškai mokantiems kunigams ruošti Lenkijos karalienė Jadvyga Jogailienė 1397 m. lapkričio 10 d. prie Prahos universiteto įsteigė Lietuvių kolegiją ir tam reikalui paskyrė 200 kapų skatikų. 1411 m. buvo sudarytas kolegijos vidaus tvarkos statutas. Lietuvių kolegijos globėju buvo žymus Prahos universiteto profesorius ir pamokslininkas Jonas *Husas,* kuris, apkaltintas herezija, 1415 m. buvo sudegintas ant laužo. Prasidėjus husitų karams, Prahos universitetas sunyko, teišliko Lietuvių kolegijos patalpos, kuriose ilgus metus gyveno daugiausia čekai studentai. Lietuvių kolegija jau pirmojoje XV a. pusėje nustojo veikusi. 1704 m. Lietuvių kolegijos patalpos bei kolegijai priklausą dvarai buvo parduoti.[4]

Husitų neramumų metu apirus Prahos universitetui, lietuvių studijų centru pasidarė *Krokuvos* akademija, įsteigta 1364 m. gegužės 12 d. Bolonijos universiteto pavyzdžiu Lenkijos karaliaus Kazimiero Didžiojo, už kurio buvo ištekėjusi Gedimino duktė Aldona, prieš ištekėdama apsikrikštijusi Onos vardu. Netrukus universitetas apmirė. Jį 1400 m. liepos 26 d. Jogaila atgaivino, gausiai apdovanodamas turtais. Akademijos įkūrimo akte Jogaila tarp kita ko pažymėjo, kad ji skiriama ir Lietuvai apšviesti bei krikščionybės mokslui skleisti. Lenkai, įvertindami Jogailos nuopelnus, universitetą vadina Jogailiniu universitetu (lenk. Uniwersytet Jagielloński, lot. Universitas Iagellonica). 1409 m. buvo įkurtas studentų bendrabutis (bursa), į kurį buvo priimami ir lietuviai studentai, besiruošią į kunigus. Ir patys lietuviai

Krokuvos universitetą laikė savu, todėl jis buvo šelpiamas Lietuvos didikų. Pavyzdžiui, 1445 m. universiteto šelpėjais buvo įrašyti: Vilniaus vaivada ir Lietuvos kancleris Jonas Gostautas (m. 1458) su žmona Darata (Jonas Gostautas, matyti, buvo išėjęs kur nors užsienyje mokslus, nes buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero auklėtojas ir jo politikos vadovas); Žemaičių seniūnas Mykolas Valimantaitis Kęsgaila (m. 1451) su žmona Elena; Stanislovas Valimantas, manoma, Mykolo Valimantaičio Kęsgailos tėvas; Vladislovas Butrimas (Butrimai giminiavosi su Kęstučio žmona Birute). J. Dlugošas mini Jurgį Butrimą — vieną iš šviesiausių XV a. Lietuvos bajorų, kuris mokęsis Vakarų Europoje ir daug keliavęs. Kokia giminystė siejo Stanislovą Butrimą su Jurgiu, sunku ką nors tikra pasakyti. 1453 m. Krokuvos universiteto šelpėja įrašyta Mykolo Žygimantaičio žmona Kotryna. Viena iš didžiausių universiteto rėmėjų buvo ketvirtoji Jogailos žmona Sofija Alšioniškė (m. 1461).

Mokslas Krokuvos universitete, kaip ir kituose to meto Vakarų Europos aukštosiose mokyklose, buvo einamas lotynų kalba, todėl ir profesorių, ir studentų būta įvairių tautybių. Krokuvos universitete visą laiką studijavo nemaža Lietuvos jaunimo. Čia paminėsiu tik tuos, kurie baigę mokslus buvo užėmę svarbias pareigas Lietuvos religiniame ir valstybiniame gyvenime. Krokuvoje pirmuosius studentus iš Lietuvos aptinkame jau nuo 1402 metų. Tais metais studijoms įsirašė Vilniaus katedros kustošas (kapitulos kanauninkas) Martynas (Martinus custos ecclesiae Vilnensis). XV a. Krokuvos universitete studijavo apie 120 jaunuolių iš Lietuvos. Vienas iš žymesnių studentų buvo Jokūbas Vilniškis (Jacobus de Wylna), įsimatrikuliavęs 1414 m. ir 1419 m. gavęs bakalauro laipsnį. Po to jis buvo Vilniaus katedros kanauninkas, o 1436 m. paskirtas Žemaičių vyskupu. XV a. Krokuvoje studijavo net šeši Giedraičiai. Vienas iš jų Hermanas Giedraitis (Hermannus de Lytwania de Ghedorotte) studijavo net 14 metų, gavo magistro laipsnį ir buvo Krokuvos kanauninku. Antras Giedraitis, Mykolas, 1460 m. gavo filosofijos daktaro laipsnį, tapo pamaldžiu vienuoliu ir 1544 m. paskelbtas palaimintuoju. 1478 m. universitetan įsirašė Adomas (Jokūbo sūnus) iš Vilniaus (Adam Jacobi de Wilno), vėliau gavęs magistro laipsnį, buvęs Lietuvos didžiosios kunigaikštijos sekretorius, Vilniaus kanauninkas, pasiuntinys į Maskvą, Krokuvą.[5] 1500 m. įsirašė Stanislovas (Petro sūnus) Kęsgaila (Stanislaus Petri de Janovycz Kiežgajllo), vėliau buvęs Trakų pilininkas ir Žemaičių seniūnas.[6] 1528 m. vasarą įsirašė visas būrys lietuvių, kurių dalis vėliau buvo lietuvių raštijos pradininkai: 1528 m. liepos 7 d. universitetan įstojo Abraomas *Kulvietis* (Abraham Petri de Krosz dioc. Vylnensis), vėliau Vilniaus

aukštesniosios mokyklos kūrėjas ir Karaliaučiaus universiteto profesorius. 1528 m. rugpiūčio 3 d. universitetan įsirašė Stanislovas *Rapolionis* drauge su kitais penkiais lietuviais, greičiausiai su savo mokiniais: Motiejum iš Ašmenos, Jurgiu Zablockiu, Kasparu iš Užuguosčio, Mikalojum iš Drūkšių ir Adomu iš Drohičino.[7] 1534 m. Krokuvos universitetan įstojo Mikalojus *Radvilas* — būsimasis Lietuvos didžiosios kunigaikštijos kancleris ir reformatų veikėjas (m. 1584).

XV-XVI a. Krokuvoje daugiausia mokėsi studentų iš Vilniaus, Kauno, Ukmergės, Trakų, Gardino, Ašmenos, Anykščių, Kražių, Merkinės, Šalčininkų, Svyrių, Eišiškių, mažiau iš daugelio kitų Aukštaičių ir Žemaičių vietovių. Prof. Vaclovo Biržiškos apskaičiavimu, XV-XVI a. Krokuvoje studijavo 351 studentas iš Lietuvos didžiosios kunigaikštijos. Įkūrus Vilniaus universitetą, iš Lietuvos kilusių studentų skaičius Krokuvos universitete labai sumažėjo. Iš XVII amžiuje Krokuvoje studijavusių paminėtini trys: Mikalojus *Pacas* (m. 1656 Paduvoje), buvęs Žemaičių vyskupas, Jurgis *Tiškevičius* (m. 1656) — taip pat užėmęs Žemaičių vyskupo sostą ir Kristupas Zigmantas *Pacas* (m. 1684), iškilęs į Lietuvos kanclerius ir pastatęs vieną iš pačių žymiausių baroko architektūros paminklų Pabaltijy — kamaldulių vienuolyną ir bažnyčią Pažaislyje.

Lietuvos kunigams ruošti buvo skiriama 1568 m. Braunsberge (vok. Braunsberg, lenk. Braniewo), Prūsuose, netoli Aismarių, jėzuitų įsteigta kolegija, iš kurios greitai išaugo Teologijos-filosofijos akademija (Academia Brunsbergensis). Lietuviai čia pradėjo mokytis nuo 1580 m. Ypačiai bazilionai būdavo siunčiami į Braunsbergo akademiją. Iš žymesnių auklėtinių pažymėtini šie. 1617-1618 m. čia teologiją studijavo būsimasis Žemaičių vyskupas Petras *Parčevskis* (Petrus Parczewski Rutenus), miręs 1658 m. Alsėdžiuose. Jis 1655 m. kartu su kunigaikščiais Jonušu ir Boguslavu *Radvilais* ir tūkstančiu bajorų pasirašė vadinamą *Kėdainių sutartį,* pagal kurią Lietuva atsiskyrė nuo Lenkijos ir sudarė uniją su Švedija. Braunsberge mokėsi būsimasis Lietuvos didysis etmonas Povilas Jonas *Sapiega* (m. 1665). 1649-1650 m. čia studijavo Marcijonas *Bialozoras* (Martianus Bialozor Lituanus), vėlyvesnysis Polocko arkivyskupas. Braunsberge studijavo ir Danielius *Butvila,* 1663-1666 m. buvęs Vilniaus akademijos rektorius ir daugelis kitų Lietuvos bazilionų, vėliau užėmusių unitų vyskupų sostus. Be to, čia 1664 m. scholastinę teologiją dėstė Lietuvos istorikas Albertas *Kojelavičius-Vijūkas,* o retoriką ir teologiją — jo brolis Kazimieras.

Be to, kunigai Lietuvai buvo ruošiami ir Olmouce (vok. Olmütz, Moravijoje) 1570 m. jėzuitų įkurtoje akademijoje.[8]

Kai Krokuvos universitete, Braunsberge ir Olmouce daugiausia mokėsi smulkieji Lietuvos bajorai ir miestelėnai, Lietuvos didikų sūnūs vykdavo mokytis į įvairius Europos universitetus. Pagal dabar turimus statistinius duomenis, Lietuvos jaunimo labiausiai mėgiami universitetai buvo šie: *Karaliaučiaus* (XVI-XVIII a. čia studijavo net 619 studentų), *Leideno* (Olandijoje, 144 studentai), *Frankfurto* prie Oderio (118 studentų), *Ingolstadto* (Bavarijoje, 105 studentai), *Bazelio* (Šveicarijoje, 69 studentai), *Altdorfo* (Šveicarijoje, 60 studentų), *Leipcigo* (56 stud.), *Heidelbergo* (53 stud.), *Paduvos* (Italijoje, 50 stud.), *Wittenbergo* (Saksonijoje, 36 stud.). Mažiau studentų iš Lietuvos patraukė kiti universitetai, pavyzdžiui: *Dillingeno* (Bavarijoje), *Marburgo* (Hesijoje), *Göttingeno, Tübingeno, Štrasburgo, Freiburgo, Romos, Würzburgo, Bolonijos, Jenos, Greifswaldo, Liuveno, Sienos* (Italijoje) ir kt.[9] Tuose užsienio universitetuose mokėsi *Astikų, Bialozorų, Giedraičių, Gostautų, Chodkevičių, Kiškų, Oginskių, Pacų, Radvilų, Sapiegų, Sluckių, Tiškevičių, Vainų, Valavičių, Zavišų* ir kitų stambiųjų bei įtakingų Lietuvos didikų sūnūs. Karaliaučiaus, Wittenbergo ir kituose protestantiškuose universitetuose studijuota ir smulkiųjų bajorų bei valstiečių jaunimo. Grįžę iš Vakarų, jie užimdavo atsakingas vietas Lietuvos valstybiniame ir bažnytiniame gyvenime, jie buvo visų tuomet Vakaruose žinomų kultūrinių srovių ir idėjų skleidėjai Lietuvoje. Vakaruose išsimokslinę jaunuoliai labai daug prisidėjo ir prie Lietuvos teisės įstatymų susisteminimo — Lietuvos statuto paruošimo.

Vienoje paskaitoje neįmanoma suminėti daugybės Lietuvos jaunuolių, studijavusių įvairiuose Vokietijos, Italijos, Prancūzijos, Belgijos ir Olandijos universitetuose. Čia iškelsiu tik pačius ryškiuosius asmenis, XV-XVII a. suvaidinusius išskirtinį vaidmenį Lietuvos gyvenime. Štai bent svarbesnieji chronologine eile. 1409 m. įkūrus Leipcigo universitetą, didžiulis Prahos universiteto studentų ir profesorių skaičius persikėlė į Leipcigą. Tais metais kartu su kitais Prahos studentais Leipcigan atvyko ir *Jurgis* iš Lietuvos (Georgius de Lithwania). Kas buvo tas „Jurgis iš Lietuvos", sunku pasakyti, bet manoma, kad tai buvęs Jurgis Butrimas, artimai dirbęs su Vytautu ir 1428-1429 m. buvęs Vytauto rūmų maršalka.[10] 1536 m. Prūsų hercogo Albrechto (Alberto) siunčiamas, Leipcige du semestrus studijavo vienas iš lietuvių raštijos pradininkų Abraomas *Kulvietis,* jau tuo metu mokėjęs lotynų, graikų ir hebrajų kalbas kaip savo gimtąją lietuvių kalbą.[11] Po to jis studijavo Sienos universitete Italijoje, kur 1537 m. gale gavo teisės mokslų daktaro laipsnį, o 1544 m. Wittenbergo universitete, ten dekanaujant Martynui Liuteriui, gavo teologijos daktaro laipsnį. Šis mokytas lietuvis, kilęs iš Kulvos (netoli Jonavos), buvo Karaliaučiaus universiteto

profesorius. 1540 m. į Wittenbergo universitetą įsirašė vėliau lietuvių raštijai nusipelnęs Jurgis *Zablockis,* po to dar studijavęs Krokuvoje, Karaliaučiuje ir 1560 m. Tübingeno universitetan atlydėjęs net 8 jaunuolius, greičiausiai savo mokinius. Dar prieš XVI a. vidurį Wittenbergo universitete studijavo ir Stanislovas *Rapolionis,* vėliau Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, daug prisidėjęs prie lietuvių raštijos ūgio. 1539 m. Wittenbergo universitete įsirašė Augustinas *Rotundas* (Mieleskis), po to dar studijavęs Paduvoje ir ten 1548 m. gavęs teisės mokslų daktaro laipsnį. Vėliau A. Rotundas buvo Žygimanto Augusto sekretorius, Vilniaus vaitas, daug prisidėjęs berengiant naujus Lietuvos statuto leidimus (II ir III). Nuo 1550 m. Leipcigo ir Wittenbergo universitetuose mokslus ėjo Jonas *Chodkevičius* (Katkus, m. 1579 Vilniuje), ligi 1555 m. tarnavęs Ispanijos karaliaus ir Vokietijos imperatoriaus Karolio V rūmuose, dalyvavo jo karo žygiuose. Grįžęs Lietuvon, ėjo įvairias atsakingas pareigas: 1559-1561 m. Lybių žemės pėstininkų etmonas; 1566-1578 m. Lybių žemės administratorius; 1564-1579 m. Žemaičių seniūnas; 1566-1579 m. didysis Lietuvos maršalas ir kt. 1569 m. Liublino seime atkakliai gynė Lietuvos reikalus. 1560 m. Karaliaučiaus universitete aptinkamas Jeronimas *Chodkevičius* (m. 1617), vėliau Mstislavlio vaivada, Vilniaus pilininkas (kaštelionas) ir Lietuvos tribunolo maršalka. 1551 m. Karaliaučiuje, 1560 m. Wittenberge, Tübingene, o 1562 m. Leipcige studijavo Merkelis *Giedraitis* (m. 1609), būsimasis Žemaičių vyskupas, daug nusipelnęs katalikybės stiprinimui Žemaičiuose. 1563-1567 m. Leipcige, Štrasburge, Romoje ir Paryžiuje geografiją ir mediciną studijavo Mikalojus Kristupas (Našlaitėlis) *Radvilas* (m. 1616), 1582-1584 m. keliavęs po Siriją, Palestiną, Egiptą, ir 1613 m. Amsterdame išleidęs paties redaguotą garsųjį *Lietuvos žemėlapį.* Leipcige studijavo bent keli Sapiegų šeimos nariai, jų tarpe 1570 m. universitetan įsirašęs Leonas *Sapiega* (m. 1633), vėliau vienas iš didžiųjų Lietuvos valstybininkų, diplomatų, Lietuvos kancleris, didysis etmonas, Lietuvos statuto III-jo leidimo redaktorius. 1570 m. Leipcigo universitetan įsirašė du Lietuvos kanclerio Mikalojaus Juodojo (Radvilo) sūnūs: *Albrechtas* (m. apie 1592), vėliau Lietuvos krašto maršalas, ir *Stanislovas* (m. 1599), Lietuvos rūmų ir krašto maršalas, Žemaičių seniūnas, mokėjęs daug kalbų, rašęs graikiškai, lankęsis Italijoje, Vengrijoje ir kitur. 1571-1572 m. Leipcigo universitete studijavo būsimasis Vilniaus vyskupas Benediktas *Vaina* (m. 1615), anksčiau mokslus dar ėjęs Bolonijoje, Paduvoje ir Romoje. Tuo pat laiku Vilniuje, Graze, Paduvoje ir Romoje studijavo Jurgis *Tiškevičius,* vėliau Lenkijos jėzuitų provincijolas ir Krokuvos jėzuitų kolegijos pirmasis rektorius. 1577 m. Karaliaučiaus universitetan įsirašė

Adomas *Tolvaiša,* vėliau Žemaičių pilininkas ir narys komisijos Lietuvos statutui papildyti. 1589 m. į Heidelbergo universitetą įsimatrikuliavo Jonas *Skuminas* (Tiškevičius), vėliau Vilniaus vaivada, dalyvavęs derybose su vokiečiais upių valymo laivybai reikalais, turėjęs didžiulę biblioteką, kurios vertė siekė net 30.000 auksinų. Nuo 1593 m. Eustachas *Valavičius* (m. 1630) bažnytinę teisę studijavo Paduvoje, po to teologiją ir filosofiją Romoje. Lietuvoje jis buvo vicekancleris ir nuo 1616 m. — Vilniaus vyskupas. 1595 m. Paduvos universitete aptinkamas Jonas Karolis *Chodkevičius* (Katkus), įžymus Lietuvos etmonas, pagarsėjęs karo žygiais visoje Europoje. 1596 m. Bazelio universitete studijavo Jonušas *Radvilas* (m. 1620), Vilniaus pilininkas, lankęsis Prancūzijoje, Austrijoje, susigiminiavęs su Hohenzollernais. XVI a. gale Paduvoje ir Romoje mokslus ėjo Stanislovas *Kiška* (m. 1626), nuo 1618 m. Žemaičių vyskupas. 1601 m. Leipcigo universitetan įsirašė Lietuvos didžiojo etmono Kristupo I Perkūno *Radvilo* sūnus Kristupas su didele palyda. Be to, 1602 m. jis buvo atvykęs ir į Heidelbergą. Vėliau Kristupas Radvilas (m. 1640) buvo Lietuvos didysis etmonas, kariavo su švedais ir rusais, 1625 m. Kėdainiuose įsteigė reformatams aukštesniąją mokyklą — kolegiją. 1617 m. Liuveno (prc. Louvain) universitete, Belgijoje, vėliau Romoje studijavo švenčioniškis Andrius *Rudamina* (m. 1631 Kinijoje), pirmasis lietuvis misininkas Indijoje ir Kinijoje, sakęs pamokslus ir kinietiškai. 1624 m. Ingolstadto universitetan įstojo Kristupas Mikalojus ir Kazimieras Leonas *Sapiegai,* Lietuvos kanclerio Leono Sapiegos sūnūs. Kristupas Mikalojus Sapiega (m. 1631), be to, karo mokslus dar ėjo Vakarų Europoje. Grįžęs Lietuvon, buvo Lietuvos didžiosios kunigaikštijos lauko raštininkas. Kazimieras Leonas *Sapiega* (m. 1656) be studijų Ingolstadto universitete, karo dalykų mokėsi Olandijoje, keliavo po Italiją, viešėjo pas Prancūzijos ir Austrijos valdovus, mokėjo net 7 kalbas. Būdamas Lietuvos vicekancleriu, savo lėšomis išlaikė 1000 karių ir paskyrė stambią pinigų sumą *Vilniaus universiteto* Teisių fakultetui. 1629-1631 ir nuo 1633 m. Leideno universitete Olandijoje studijavo Jonušas *Radvilas* (m. 1655) — būsimasis Lietuvos didysis etmonas ir Vilniaus vaivada, atkaklus kovotojas dėl Lietuvos savarankiškumo. Karo mokslus buvo ėjęs žymaus Olandų karo vado Fridricho Henriko Oraniečio stovykloje. Jonušas Radvilas 1632 m. su puošnia delegacija buvo nuvykęs į Olandiją ir Angliją pranešti apie Vladislovo Vazos išrinkimą karaliumi. Nepriklausomoje Lietuvoje I husarų pulkas buvo pavadintas jo vardu. Pagaliau apie XVII a. vidurį Bolonijoje, Paduvoje ir Romoje mokslus ėjo Aleksandras *Sapiega* (m. 1671), būsimasis Žemaičių ir Vilniaus vyskupas, Lietuvos tribunolo teisėjas.

Skyrium dar tenka paminėti Lietuvos kaimynystėje, *Karaliaučiuje,* 1544 m. įsteigtą universitetą. Tas universitetas yra labai susijęs su Mažąja ir Didžiąja Lietuva: čia buvo ruošiami protestantų kunigai lietuviškoms parapijoms, čia ėjo mokslus didelis skaičius jaunuolių, kurie vėliau suvaidino labai didelį vaidmenį lietuvių raštijai. Ir prie Karaliaučiaus universiteto kūrimo yra prisidėję lietuviai. Kai 1541 m. Prūsijos hercogas Albrechtas įkūrė pedagogiumą, arba partikuliarą, t.y. paruošiamąją mokyklą aukštosioms studijoms, to partikuliaro pirmuoju rektoriumi buvo pakviestas Abraomas *Kulvietis.* Įsteigus universitetą, A. Kulvietis buvo graikų kalbos profesorius, o Stanislovas *Rapolionis* — teologijos profesorius, garsėjęs puikia iškalba. Ir kai 1545 m. mirė Rapolionis, jis buvo palaidotas dalyvaujant hercogui Albrechtui Karaliaučiaus katedroje šalia kunigaikštiškųjų kapų. Antkapyje lotyniškai įrašyta: „Čia guli didis vyras, lietuvių tautos garbė". Karaliaučius, būdamas Didžiosios Lietuvos pašonėje, buvo labai patogi vieta studijoms. Karaliaučiaus universitetą lankė ne tiktai Lietuvos didikų sūnūs (pavyzdžiui: Bialozorų, Giedraičių, Masalskių, Naruševičių, Oginskių, Puzinų, Sapiegų, Vainų, Valavičių, Zavišų), bet ir vidutiniosios bei smulkiosios bajorijos, miestelėnų ir net prasisiekusių valstiečių jaunimas. Čia ir mokestis už mokslą buvo gana žemas: turtingieji turėjo mokėti 20 skatikų, o neturtingieji — 10 skatikų, bet 1622 m. mokestis už mokslą buvo padvigubintas. Neturtingiems studentams, besiruošiantiems į protestantų kunigus, būdavo duodamos ir stipendijos. Nuo XVII a. vidurio veikė ir Radvilų įkurtas bendrabutis (bursa), į kurį daugiausia buvo priimami Radvilų protestantiškų mokyklų (Kėdainių, Slucko, Biržų) auklėtiniai. Universitete būta studentų iš Žemaičių, Kauno, Kėdainių, Upytės ir kitų Lietuvos sričių.

Štai bent svarbesnieji Karaliaučiaus universiteto auklėtiniai, daug nusipelnę lietuvių kultūrai. 1546 m. universitetan įsirašė Martynas *Mažvydas,* sekančiais metais (1547 m.) Karaliaučiuje išspausdinęs *pirmą lietuvišką knygą* — katekizmą. Mažvydas, 1548 m. baigęs mokslą bakalauro laipsniu, buvo Ragainės lietuvių liuteronų parapijos kunigu ir Ragainės apskrities vyskupo vietininku. Maždaug tuo pačiu metu (apie 1546-1549 m.) universitete studijavo ir Mažvydo pusbrolis Baltramiejus *Vilentas,* nuo 1550 m. Karaliaučiaus lietuvių evangelikų bažnyčios kunigas, spaudai paruošęs ir išleidęs Mažvydo religinius raštus ir pats 1579 m. išspausdinęs Martyno Liuterio *Evangelijas bei epistolas,* išverstas iš vokiečių kalbos. 1555 m. universitetan įstojo, o kitų metų pabaigoje persikėlė į to meto žymiausią Vokietijos protestantišką universitetą Wittenberge, Jonas *Bretkūnas,* nuo 1562 m. buvęs Labguvos lietuvių kunigu, o mirus Vilentui, užėmė jo vietą

Karaliaučiuje. Jonas Bretkūnas rinko medžiagą iš Mažosios Lietuvos istorijos, papročių, 1589 m. išleidęs giesmyną *Giesmės duchaunos,* 1591 m. išspausdinęs pamokslų rinkinį *Postilla,* išvertė lietuvių kalbon *Bibliją* ir kt. 1568-1571 m. universitete teologiją studijavo Simonas *Vaišnoras,* vėliau buvęs Ragainės lietuvių kunigas, rašęs giesmes, iš lotynų kalbos išvertė ir 1600 m. išspausdino *Žemčiūga teologiška.* 1573 m. universitetan įsirašė Pilupėnų lietuvių kunigas Mikalojus *Blotnas,* Mažvydo bendradarbis, jo sūnus Zacharijas, kuris 1576 m. baigęs studijas buvo Tilžės lietuvių kunigu, taisė Bretkūno *Postilla* ir *Biblijos* dalį. 1627 m. įsimatrikuliavo ir 1636 m. filosofijos magistro laipsnį gavo Danielius *Kleinas,* vėliau visą laiką buvęs Tilžės lietuvių kunigas, mokėjęs daug kalbų (lietuvių, vokiečių, lotynų, graikų, hebrajų, prancūzų, lenkų, čekų), 1653 m. lotyniškai išleidęs pirmąją lietuvių kalbos gramatiką *Grammatica Litvanica.* Nuo 1648 m. teisę studijavo kėdainiškis Steponas *Jaugelis-Telega,* vėliau buvęs Kėdainių burmistras, redagavęs ir iš dalies vertęs Kėdainiuose 1653 m. išspausdintą reformatų giesmyną *Knyga nobažnystės krikščioniškos,* lietuviškai parašęs iškilmingu odės stiliumi eiliuotą dedikaciją reformatų globėjui Jonušui Radvilui. 1671 m. universitetan įstojo ir 1676 m. gavo filosofijos magistro laipsnį Jonas *Rikovijus,* vėliau Norkyčių ir Vėluvos lietuvių evangelikų kunigas, 1685 m. išleidęs kiek papildytą ir paredaguotą Danieliaus Kleino *Naujos giesmių knygos* ir *Naujos . . . maldų knygelės.* Nuo 1692 m. čia studijavo Pilypas *Ruigys,* Valterkiemio lietuvių kunigas, 1727 m. išspausdinęs *Naująjį Testamentą,* 1735 m. Biblijos vertimą, 1747 m. *Lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų žodyną* ir kt.

Čia neįmanoma suminėti daugelio kitų, studijavusių Karaliaučiaus universitete ir vėliau prisidėjusių prie Lietuvos kultūros ūgio. Vaclovo Biržiškos surinktais statistiniais duomenimis, XVI-XVIII a. Karaliaučiaus universitete studentų iš Lietuvos buvo net 619.[12] Nors XVIII a. nebeįeina šios paskaitos apimtį, bet primintina keletas reikšmingų dalykų. 1718 m. *Karaliaučiaus* universitete buvo įsteigtas *lietuvių seminaras,* kuriame buvo mokomi lietuvių kalbos būsimieji lietuviškų parapijų protestantų kunigai. Tą seminarą lankė tarp kitų Kristijonas *Donelaitis,* Pilypas *Ruigys,* žodynininkas ir poetas Kristijonas *Milkus* (Mielcke) ir kt. Milkus paruošė, papildė ir 1800 m. išleido Pilypo Ruigio lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų žodyną. Tam žodynui prakalbą yra parašęs filosofas Imanuelis *Kantas.* Toje prakalboje labai gražiai atsiliepiama apie lietuvių kalbą. Čia rašoma, kad lietuvių kalbos grožybės ir jos būdingi savitumai esanti pakankama priežastis, dėl kurių ši kalba turinti būti apsaugota ir naudojama tiek mokyklose, tiek ir bažnyčiose. Patys gi lietuviai esą labiau prisisunkę asmeninio

kilnumo, negu jų artimieji kaimynai. Lietuviai esą pratę kalbėtis su vyresniaisiais kaip su sau lygiais, nuoširdžiai ir paprastai. Lietuvių elgsena esanti pilna savigarbos. Toliau Kantas iškelia lietuvių kalbos svarbą kalbotyrai ir senovės istorijai. Nuo 1809 m. Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos seminaro vedėju buvo paskirtas profesorius Liudvikas Gediminas *Rėza*. Tas seminaras turėjo labai didelės reikšmės lietuvių raštijos raidai.

DIDIKŲ PRABANGA

Lietuvos didikai buvo tiek turtingi, kad gyveno visko pertekusioje vakarietiškoje prabangoje. Jie susigiminiuodavo su kitų kraštų magnatais, net su karališkomis šeimomis, su didelėmis palydomis keliaudavo po Vakarų Europą ir po kitus tolimus kraštus. Jie pasiekdavo Italiją, Palestiną, Egiptą, Siriją. Didikai iškilmingai lydėdavo karalius į seimus, suvažiavimus. Iš užsienio iškviesti architektai suprojektuodavo ir statydavo jiems puošnius rūmus su puikiu vidaus įrengimu, jie statydavo bažnyčias, vienuolynus, steigdavo mokyklas, kolegijas, įsirengdavo savas spaustuves, globodavo mokslą ir meną, turėdavo bibliotekų, archyvų, senienų rinkinių, ruošdavo kultūrinius pobūvius, gindavo Lietuvos reikalus ir diplomatinėse derybose, ir ginklu, turėdavo net pačių išlaikomus karinius dalinius. Turime ir literatūrinių didikų darbų: atsiminimų, įvairaus turinio parašytų knygų. Kas be ko, didikai ruošdavo ištaigingus ir brangiai kaštavusius pokylius.

Nesigailėjo komforto ir malonumų savo mokslus einančiam jaunimui. Lietuvos didikų sūnūs nesitenkindavo vieno kurio nors universiteto lankymu, bet, norėdami daugiau pažinti Vakarus, kilnodavosi iš vieno universiteto į kitą. Kai kada vėl grįždavo į tą patį universitetą studijų baigti. Jaunuolius lydėjo globėjai, tėvo pasamdyti mokytojai — magistrai, kai kada kunigai, draugai ir tarnai. Didikai dažnai įrašydavo į universitetus ir palydovus, kad įsigytų mokslo.

Ištaikingumu ir prabanga ypačiai pasižymėjo vieni iš galingiausių, įtakingiausių ir turtingiausių didikų — *Radvilai*. Pavyzdžiui, 1570 m. į Leipcigo universitetą (įkurtas 1409 m.) įsimatrikuliavo Lietuvos didžiojo maršalo Mikalojaus Kristupo (Našlaitėlio) Radvilo sūnus Albrechtas ir Lietuvos kanclerio bei Vilniaus vaivados Mikalojaus Juodojo Radvilo sūnus Stanislovas net su 20 palydovų, kurių tarpe buvo „pedagogas" ir būrys tarnų. 1601 m. į Leipcigo universitetą atvyko Kristupo I Perkūno Radvilo sūnus Kristupas II su 9 palydovais ir 8 tarnais. 1602 m. rudenį jis nuvyko Heidelbergan, į tą seniausią Vokietijos universitetą (įst. 1386 m.). Tuo metu universiteto rektoriais galėjo būti renkami ir studentai,

žinoma, iš turtingųjų didikų tarpo. Heidelbergo universiteto senate buvo kilęs sumanymas išsirinkti rektoriumi patį garbingiausią ir turtingiausią studentą. Sustota ties Kristupo II Radvilo kandidatūra. Bet, kadangi Radvilas dar nebuvo formaliai įsimatrikuliavęs Heidelbergo universitete, jo kandidatūra atkrito. Būsimasis Lietuvos etmonas Jonušas Radvilas 1628 m. atvyko Leicpigo universitetan su 9 palydovais, o 1631 m. įsirašė į seniausią Olandijos Leideno universitetą (įst. 1575 m.) — net su 15 palydovų.[13]

Tokių mūsų magnatų prabangių pasirodymų būta ir daugiau. Pavyzdžiui, 1580 m. Slucko kunigaikštis Aleksandras (Gediminaitis) įsirašė į Ingolstadto universitetą, labai mėgtą Lietuvos didikų (Tiškevičių, Sapiegų, Oginskių, Zavišų, Pacų, Bialozorų). Kunigaikštis Aleksandras atvyko į jėzuitų tvarkomą universitetą su 15 palydovų. Universitetas kunigaikščio atvykimą laikė didele garbe. Visus stebino studento, atvykusio iš tolimos Lietuvos („ex longissime remota Lithuaniae terris") kunigaikštiškojo dvaro puošnumas ir turtai, todėl prof. Engerdus dedikavo jam universiteto istorijos — kronikos II tomą. Ten pat buvo įdėta ir Slucko kunigaikščių genealogija, pradedant Algirdu.[14]

KAIP GI KELIAUTA Į UŽSIENIO UNIVERSITETUS?

Tai klausimas, kuris dar nėra kaip reikiant išnagrinėtas. Turime duomenų, kad XVI-XVII a. Vokietijos ir Austrijos keliai yra buvę geri, kad pakelėse būta vietų pailsėti ir pakeisti arklius. Didikai ir jodavo ir važiuodavo patogiuose, puošniuose ir dengtuose vežimuose — karietose, o jų daiktai vežami paprastesniuose vežimuose. Tais pačiais keliais ėjo ir paštas — laiškai iš namų į įvairius universitetinius miestus. XVI a. viduryje jau veikė labai svarbus susisiekimo ir pašto traktas Vilnius — Krokuva — Viena — Venecija. Tuo vadinamu Italijos keliu laiškai iš Lietuvos per Vieną galėjo pasiekti Romą, Paryžių ir kitas Vakarų Europos vietas. Laiškai iš Vilniaus Krokuvą pasiekdavo per 7 dienas. Tačiau kelionė arkliais, pakeičiant juos arklių pamainos punktuose, trukdavo žymiai ilgiau, ypačiai kai keliauta su ilgesniais poilsiniais stabtelėjimais. Čia duosiu kelis pavyzdžiuis kelionių trukmės į Krokuvą, kur pačioje pradžioje studijavo didelis skaičius Lietuvos jaunimo. Akivaizdžiausiai kelionių trukmės skirtumą tarp skubios ir poilsinės kelionės matome iš šio pavyzdžio. 1545 m. birželio 15 d. Vilniuje *mirė Žygimanto Augusto žmona Elzbieta.* Karalius tuo metu buvo Krokuvoje. Tuojau pat Krokuvon buvo išsiųstas pasiuntinys pranešti karaliui žinią apie karalienės mirtį. Pasiuntinys, žinoma, raitas,

jau birželio 22 d. pasiekė Krokuvą.[15] Vadinasi, iš Vilniaus į Krokuvą, į kurią anais laikais yra buvę apie 900 km, pasiuntinio skubiai vykta apie 8 dienas. Tuo tarpu Žygimanto Augusto kelionė Vilniun į laidotuves truko net 35 dienas: iš Krokuvos išvykta liepos 3 d., o Vilniun atvažiuota rugpiūčio 7 d. Iš Krokuvos į Vilnių važiuota per Petrakavą, Varšuvą ir Gardiną.[16] Žygimantas Augustas su palyda vyko neskubėdamas, pakelėje dažnai sustodamas, pailsėdamas, o gal net ir pamedžiodamas.

Kita Žygimanto Augusto kelionė iš Vilniaus Krokuvon buvo kiek trumpesnė. Kai 1548 m. balandžio 1 d. Krokuvoje mirė jo tėvas *Žygimantas Senasis,* pasiuntinys iš Krokuvos į Vilnių atvyko balandžio 8 d. rytą, atseit per daugiau kaip 7 dienas. Pats Žygimantas Augustas išvyko iš Vilniaus Krokuvon balandžio 30 d. ir Krokuvoje atsirado gegužės 26 d. Taigi, važiuota 26 ar 27 dienas.[17] Taigi, pasiuntinys raitas, keisdamas arklius, per dieną turėdavo nujoti ne mažiau kaip 120 km, o karalius, patogiai sėdėdamas karietoje, kasdien nuvažiuodavo po kokius 20 ar 25 kilometrus.

Yra išlikusi žinutė apie kelionę žemaituku iš Vilniaus į Krokuvą. Jonas Lasickis, rašydamas apie žemaičių dievus, pamini ir patvarius žemaitukus. Jis rašo: „Jų arkliai mažučiai, manau, kad dėl didelio šalčio, bet jie tvirti. Su vienu tokiu arkliu, kurį nusipirkau Lietuvoje, Vilniuje, už du florenus, 1554 Viešpaties metais, pasikinkęs jį į vežėčias, nuvažiavau labai greitai ligi Krokuvos, 120 germaniškų mylių" (=Prūsijos mylia lygi 7,533 km).[18]

Artimiausios aukštosios mokyklos buvo Karaliaučiaus (iš Vilniaus per 300 km) ir Braunsbergo, prie Aismarių. Ilgos ir varginančios kelionės buvo į Italijos universitetus (Paduva, Bolonija, Roma, Siena), į Bazelį, Freiburgą, Heidelbergą, Ingolstadtą, Štrasburgą, Paryžių, Leideną. Tepriminsiu atstumą į Paryžių: anų laikų gana vingiuotais keliais iš Vilniaus į Paryžių susidarydavo apie 1958 km. Per dieną keliaujant 25-30 km, Paryžius galėjo būti pasiektas per kokias 72 dienas. Bet įdomesnėse vietovėse ilgiau sustojus pailsėti ar apsidairyti, kelionė galėjo nusitęsti dar pora savaičių ilgiau. Kad ir tos kelionės buvo ilgos, dažnai varginančios, bet jaunimui jos labai praplėsdavo akiratį: jos sudarė neišskiriamą studijų visumos dalį.

1 *Židinys,* 10, 1935, 316-327 ir 11, 1935, 417-430.
2 J. Fijałek, „Wnuk Kiejstuta Jan ks. drohiczyński", *Kwartalnik Historyczny,* 28, 1914, 181 ir kt.; *Dzieje Universytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764.* Praca zbiorowa po redakcją Kazimierza Lepszego, Kraków, 1964, 42, 50, 57, 73.
3 „Iš kunigų seminarijos istorijos", *Židinys,* 10, 1935, 346.
4 A. Šapoka, „Kur senovėje lietuviai mokslo ieškojo", *Židinys,* 10, 1935, 319-321; t.p., *Karalienės Jadvygos lietuvių kolegija Prahoje,* Kaunas, 1936; [tai atspaudas iš *Praeities* III, kuris atskirai ir nebeišėjo].
5 *Dzieje Universitetu Jagiellenskiego . . .,* 218.
6 T. p., 218.
7 V. Biržiška, *Aleksandrynas,* I, Čikaga, 1960, 5.
8 A. Šapoka, „Kur senovėje lietuviai mokslo ieškojo?", *Židinys,* 10, 1935, 322-325.
9 V. Biržiška, *Studentai iš Lietuvos užsienio universitetuose.* Rankraštis.
10 *Lietuvių Enciklopedija,* XIV, 1958, 354.
11 Vcl. Biržiška, *Aleksandrynas,* I, 1960, 41.
12 Vcl. Biržiška, *Studentai iš Lietuvos užsienio universitetuose.* Rankraštis.
13 A. Šapoka, *Židinys,* 11, 1935, 425.
14 A. Šapoka, *Židinys,* 11, 1935, 428-429.
15 L. Kołankowski, *Zygmunt August,* Lwów, 1913, 323.
16 L. Kołankowski, t.p., 323.
17 L. Kołankowski, t.p., 346-347; ten 390-393 p. nurodyta vietos pro kurias važiuota ir kur sustota.
18 Jonas Lasickis, *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus,* Vilnius, 1969, 16, 37-38.

* * *

Spausdinama iš rankraščio. Tai jo paskaitų dalis, skaitytų lietuvių jaunimo stovyklose ir kt.

PRADŽIOS MOKSLAS SENOVĖS LIETUVOJE

Praėjusį kartą kalbėjau tema — „Kaip mokėsi Lietuvos valdovų ir didikų sūnūs senovėje". Toje paskaitėlėje nurodžiau, kad lietuviai jau nuo Mindaugo laikų ėmė semtis kultūros turtų iš Vakarų. Iš ten sklido Lietuvon ir viduramžinio mokslo spinduliai. Jau Mindaugo dvare yra buvę mokytų vienuolių pranciškonų, dirbusių jo kanceliarijoje, rašiusių lotyniškus Mindaugo laiškus popiežiui Inocentui IV-jam krikšto, karūnacijos ir Lietuvos nepriklausomos bažnytinės provincijos steigimo reikalu. Netenka abejoti, kad tie vienuoliai mokė Mindaugo ir jo artimųjų vaikus. Turime žinių, kad Mindaugas 1251 m. karūnos reikalu buvo nusiuntęs savo pasiuntinius pas popiežių į Milaną ir kad tų pasiuntinių tarpe yra buvęs lietuvis *Parnus*. Taip pat ir Vytenio bei jo brolio Gedimino dvare yra buvę vienuolių. Kai kurie pranciškonai ir domininkonai įėjo net į Gedimino tarybą. Tie vienuoliai, be abejo, mokslino Gedimino sūnus Algirdą, Kęstutį, Manivydą ir kitus. Netrukus Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare atsirado ir pasauliečių sekretorių bei specialiai pasamdytų mokytojų, vadinamų magistrais, kurie auklėjo ir lavino didžiojo kunigaikščio vaikus: juos mokė dailios elgsenos, riteriško mandagumo, karinio miklumo, kalbų, ypačiai lotynų, vokiečių, kanceliarinės slavų kalbos ir bendrų lavinimosi dalykų. Tokiu pat būdu mokė savo vaikus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio aukštieji pareigūnai.

PRADŽIOS MOKYKLOS LIETUVOJE

Kaip gi yra buvę su platesnių visuomenės sluoksnių švietimu? 1387 m. įvedant krikščionybę, pranciškonai vaidino svarbų vaidmenį. Todėl nenuostabu, kad ir abu pirmieji Vilniaus vyskupai buvo pranciškonai: *Andrius* (1388-1398) ir *Jokūbas* (m. 1407). Pastarasis buvo baigęs aukštąjį mokslą ir profesoriavęs Krokuvos akademijoje.

Ir kai tik buvo įsteigta Vilniaus vyskupija, tuojau po 1387 metų prie Vilniaus katedros įkurta *parapinė mokykla*. Tai pirmoji viešoji mums žinoma mokykla. Tą mokyklą pirmą kartą mini Vilniaus vyskupas *Andrius* savo rašte, kur įsakoma katedrai *mokėti mokyklos mokytojui atlyginimą*. Deja, vyskupas nepamini nei to mokytojo pavardės, nei jo kilmės. Greičiausiai tai yra buvęs koks vienuolis, nes pasauliečių

mokytojų atsiranda kiek vėliau. Ta katedros mokykla ir toliau rūpintasi. Pavyzdžiui, 1452 m. Lietuvos didysis kunigaikštis *Kazimieras* įsakė mokėti Vilniaus katedros *mokytojui* atlyginimą. XVI a. pradžioje Vilniaus katedros mokykla turėjo *tris* skyrius, kur mokyta skaityti, rašyti, patarnavimo bažnyčioje, giedojimo, lotynų ir vokiečių kalbų. Ypačiai daug dėmesio skirta lotynų kalbai, o tos mokyklos mokiniai buvo vadinami scholares arcenses. Vilniaus katedros mokykla buvo privilegijuota, kurį laiką net buvo draudžiama steigti Vilniuje kitos tokio pobūdžio mokyklos.

XV a. dar yra žinomos *Trakų, Varnių* (įst. 1469 m.), *Kauno* parapinės mokyklos ir *Vilniaus* pranciškonų vienuolyno mokykla.

Pirmojoje XVI a. pusėje panašaus tipo mokyklų atsirado ir kitose Lietuvos vietose, taip pat ir pačiame Vilniuje. Štai keletas tokių mokyklų. 1507 m. *Tauragėje* pastačius bažnyčią, prie jos įsteigta pirmoji parapinė *mokykla ir prieglauda.* 1515 m. Vilniuje prie *Šv. Jono* bažnyčios įsteigta parapinė mokykla; tai jau *antroji* mokykla Lietuvos *sostinėje.* Anksti jau buvo įsikūrusi mokykla ir *Žiežmariuose.* Ji jau veikė 1520 m. 1511 m. klebonas skundėsi, kad negaljs išlaikyti mokytojo, todėl Žygimantas Senasis padidino beneficiją ir *vėl įpareigojo kleboną laikyti mokytoją.* Tas pats Žygimantas Senasis, priskirdamas Eišiškių bažnyčią prie Naujųjų Trakų, 1524 m. įsakė, kad Eisiškėse; būtų laikomi du kunigai, kurių bent vienas mokėtų *lietuviškai* sakyti pamokslus ir kad būtų *išlaikomas mokyklos rektorius,* t.y. mokytojas. 1530 m. *Joniškyje* įkurtoje mokykloje ūkininkaičiai buvo mokomi skaityti ir rašyti ne tiktai žemaitiškai, bet ir lenkiškai. 1535 m. įsteigta parapinė mokykla ir *Krekenavoje.* Būta pradžios mokyklų ir kitose Lietuvos vietose.

Atsiradus didesniam mokyklų skaičiui, pradėta rūpintis ir jų priežiūra. Jau 1522 m. Vilniaus vyskupas *Jonas* iš Lietuvos kunigaikščių (nelegalus Žygimanto Senojo ir Kotrynos Talmicz sūnus) paskyrė vieną kapitulos narį — prelatą scholastiką vyskupijos *mokykloms prižiūrėti.* O 1528 m. Vilniaus vyskupijos statute apie mokytojus šiaip rašoma: „Trokšdami ir visa siela ryždamiesi išganingai pasitarnauti šios garsios valstybės Lietuvos didžiosios kunigaikštijos bendram reikalui ir garbei, dabar nutariame ir pavedame, reikšdami norą, kad tai iš viso amžinai būtų vykdoma, bažnyčių rektoriams pastatyti pas save ir aprūpinti tinkamas bei patogias mokyklas ir namus besimokančiai jaunuomenei gyventi. Taip pat pavedame, kad *prie kiekvienos bažnyčios būtų mokytojai vaikams mokyti,* kurie nuo pat mažens diegtų vaikams ir jaunuomenei gerą mokslą, garbingus įpročius ir katalikiškas ir pagrindines dorybes ir savo mokiniams teisingai aiškintų Šventąją

Evangeliją bei Povilo laiškus lygiai abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis . . ."[1] Tuo pačiu statutu klebonai įpreigojami, kad jie pasirūpintų *lietuviškai* mokančiais vikarais, kurie mokytų vaikus naujai įsteigtose mokyklose.

Antrojoje XVI a. pusėje ir XVII a. mokyklų tinklas jau plačiai buvo apėmęs visą Lietuvą. Be katalikiškų parapinių mokyklų, plintant Lietuvoje reformacijai, atsirado nemaža ir evangelikų reformatų mokyklų. Vilniuje, kur vyko kova katalikų su reformatais, imtasi net griežtų priemonių, varžančių reformacijai plėstis. 1577 m. kovo 27 d. karalius Steponas Batoras įsakė Vilniaus vaivadai Mikalojui Radvilui, kad neleistų steigti nekatalikams mokyklas ar statyti šventoves.[2] Tačiau, nepaisant varžomųjų priemonių, antrojoje XVI a. pusėje Vilniuje veikė *evangelikų* mokykla. Be to, jų buvo šiose vietose: *Biržuose, Yvijoje* (dabar Guduose), *Naujamiestyje* (Panevėžio aps.), *Šiluvoje* (Raseinių aps.), *Pašušvyje* (Kėdainių aps.), XVII a. pradžioje ir viduryje tokių mokyklų atsirado ir kitose Lietuvos vietose, kur yra buvę didesni reformacijos centrai, pavyzdžiui: *Kelmėje, Papilyje* (Biržų aps.), *Švobiškyje* (Biržų aps.), *Varnėnuose* (netoli Vilniaus), *Deltuvoje* (Ukmergės aps.), *Balbieriškyje* (Marijampolės aps.), *Gėluvoje* (Kėdainių aps.), *Salamiestyje* (Biržų aps.), *Naugarduke, Nesvyžiuje, Lietuvos Brastoje.* Apie XVII a. vidurį dėl religinių kovų apsilpus reformaciniam sąjūdžiui, nemaža evangelikų mokyklų užsidarė, o kitos perėjo katalikų parapijų žinion.

Rytinėse Lietuvos srityse būta ir *pravoslavų, unitų* bei *arionų mokyklų.* XVI-XVII a. jų būta *Vilniuje* (pravoslavų mokykla įkurta 1585 m.), *Kruonyje* (anksčiau Trakų aps.), *Lietuvos Brastoje, Zabludove, Minske* ir kitur.

Tai vis pradinės mokyklos, kuriose jaunimas gaudavo pirmuosius mokslo pagrindus. Didikų vaikus tolimesniam mokslinimuisi paruošdavo samdomi mokytojai. Iš žymesnių XVI a. namų mokytojų paminėtini lietuvių raštijos pradininkai Stanislovas *Rapolionis* ir Jurgis *Zablockis,* kurie savo mokinius lydėdavo ir į užsienio universitetus. Pradžios mokyklas daugiausia lankydavo miestiečiai, smulkūs bajorėliai ir valstiečiai. Tačiau šlėkta labai kreivai žiūrėjo į valstiečių mokslinimąsi: jie buvo *linkę palikti valstiečius tamsoje.* Labai būdinga 1733 m. Gardino bajorų seimelio instrukcija savo atstovams į elekcinį seimą dėl uždraudimo valstiečiams mokytis. Štai kas sakoma toje instrukcijoje: „Jau nuo ankstyvesniųjų laikų dažnai, beveik kasdien, matome, kad mokyklose besimoką valstiečių vaikai, pasiekę aukštesniąsias mokyklas ir išprusę, sau per daug leidžia ir bajoriją paniekina, o ypač pasiekusieji kur nors dvarininkų luomo prerogatyvų, kurie, pamiršę savo kilmę,

šiurkščiai apsieina net su savo pačių tėvoniniais ponais. Mes turime rasti priemonių, kad mokyklose tarp rinktinės bajoriško jaunimo augmenijos šitos kenksmingos piktžolės nebūtų ir kad jos nesiplatintų. Dėl to jų malonybės ponams atstovams pavedame prašyti ir išsirūpinti pastovų įstatymą, kad iš valstiečių vaikų į mokyklas rašto mokytis niekas nebūtų priimamas, nes, pagal pamaldžiųjų fundatorių norą, mokyklos buvo įkurtos išmokslinimui bajoriškojo jaunimo, iš kurio savo metu valstybė gali sulaukti paramos, bet ne prasčiokams, iš kurių, mokslo išprūsintų, bajorija dažnai sulaukia jos teisių sulaužymo. O jeigu kuris nors prasčiokų atsirastų mokykloje prisidengęs bajoro vardu, tokį gerbiamieji mokyklų prefektai iš mokyklų tuojau turi pašalinti, nepaisydami nei verksmo, nei raudų, nes sena yra patarlė: rustica gens est optima flens, sed pessima gaudens (kaimo prasčiokija geriausia yra verkianti, bet blogiausia džiugaujanti, t.y. mokyklų išprūsinta)".[3]

MOKYTOJŲ IR NETURTINGŲ MOKINIŲ APRŪPINIMAS ŠILUVOS EVANGELIKŲ MOKYKLOJE

Apie mokytojų ir neturtingų mokinių aprūpinimą XVI a. sužinome iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio maršalko ir Rietavo tijūno Morkaus Vnučkos žmonos Sofijos donacinio rašto *Šiluvos* evangelikų bažnyčiai ir mokyklai. Ta Sofija Šimanaitė Mitkevičiūtė Pašušviškaitė 1592 m. sausio 4 d., padovanodama Šiluvos evangelikų bažnyčiai Šiluvos dvarą ir Pašakarnio palivarką, štai kaip pareiškė savo valią mokyklos reikalu:

„... patvarkau ir nustatau būsimiems laikams, kad prie tos evangelikų bažnyčios Šiluvoje būtų mokykla, kurioje turi būti bakalauras, arba mokytojas, — žmogus geras, dievobaimingas ir laisvuose moksluose gerai išsilavinęs. Jam kiekvieniems metams turi būti mokama po 100 lenkiškų auksinų ir duodamas tinkamas išlaikymas, o antram padėjėjui po 40 auksinų ir tinkamas išlaikymas, trečiam, kuris mokytų rusiško rašto, tai yra dijokui, 30 auksinų ir tinkamas išlaikymas. Be to, prie bakalaurų turi būti priimti neturtingų šlėktų luomo vaikeliai, kurių tėvai savo lėšomis neįstengtų leisti į mokslą, kad tik būtų iš (evangelikų) tikybos namų, arba iš pamokslininkų vaikų. Tų vaikelių turi būti ketvertas; tiek drabužius, tiek ir valgį arba išlaikymą jiems turi duoti urėdininkas, padorų ir atitinkamą jų luomui, iš činšų, iš klojimų ir iš daržininko. O bakalaurai, kaip sau pasirinks: arba valgį dvare arba imti grūdais ir kitais maisto reikmenimis — tai palieka jų valiai . . . O bakalaurai, būdami mokykloje prie tos Šiluvos bažnyčios, turi ir privalės visus vaikelius, kiek tik jų Viešpats Dievas parūpins, mokyti dovanai, neimdami iš nieko jokio užmokesčio,

nes užmokestis mano yra jiems aukščiau paskirtas, juo turės tenkintis. Jie turi būti tikri evangelikai ir geri krikščionys ir jie neturi skelbti įvairių tikybų arba nukrypimų, sektų, atskalų ir ginčų arba daryti ką papiktinama; taigi, jeigu kuris iš jų pasirodytų toks, — saugok to Viešpatie Dieve, — neturi būti pakenčiamas, bet tuojau kaip parkuota avis, turi būti atskirtas nuo sveikųjų ir išmestas šalin, nes patys mokytojai tiek suaugusiems bažnyčioje, tiek jaunuoliams ir vaikams mokykloje turi būti visiems juos klausantiems geru pavyzdžiu visokio dievobaimingumo ir pamaldumo. O vaikeliai turi būti priimami į mokyklą mokytis, nors jų tėvai ir nebūtų evangelikai, kad tik nešmeižtų Viešpatį Dievą. Ir tie bakalaurai privalės šventomis dienomis su visais vaikais eiti į bažnyčią, garsiai garbinti Viešpatį Dievą, garsinti jo šventą vardą, neturi to pamiršti ir šiokiomis dienomis . . .".[4]

Iš šio Sofijos Vnučkienės donacinio rašto sužinome, kad dalis mokytojų turėjo bakalauro laipsnį — žemiausią universiteto baigimo akademinį laipsnį (bakalaurai universitete buvo vainikuojami alyvų šakele). Bakalaurai be pilno išlaikymo dar gaudavo šimtą auksinų metinio atlyginimo. Ir Švobiškio evangelikų mokykloje mokytojas gaudavo tokią pat algą. Šiluvoje, kaip matome, buvo dėstoma kanceliarinė slavų kalba, kuri tuo metu buvo vartojama Lietuvos valstybiniuose raštuose. Ir evangelikų mokyklose kreiptas ypatingas dėmesys į religinį auklėjimą.

VIDURINĖS MOKYKLOS, ARBA KOLEGIJOS

Praėjusį kartą kalbėjau apie pradžios mokslą senovės Lietuvoje. Pirmoji pradžios mokykla, kiek mums yra žinoma, buvo įsteigta tuojau po 1387 metų prie Vilniaus katedros. Ta mokykla veikė iki XVI a. Netrukus atsirado pradžios mokyklų ir kitose Lietuvos vietose. XVI a. tokių mokyklų jau turime *Tauragėje, Žiežmariuose, Eišiškėse, Joniškyje,* kur ūkininkaičiai buvo mokomi rašyti ir skaityti ne tik žemaitiškai, bet ir lenkiškai. Jų tinklas dar labiau išsiplėtė, kai Lietuvoje ėmė plisti reformacija.

Su reformacijos plitimu yra susijusi ir *pirmoji vidurinė mokykla,* įsteigta Vilniuje. 1539 metais Abraomas *Kulvietis,* Krokuvos, Leipcigo, Wittenbergo ir Sienos universitetų auklėtinis (Kulvietis Sienoje 1537 metų gale buvo gavęs teisės mokslų daktaro laipsnį), Vilniuje įsteigė *klasikinę* mokyklą. Tai buvo pirmoji aukštesnioji mokykla, ruošusi daugiausia Lietuvos bajorų vaikus aukštajam mokslui užsienyje. Šios mokyklos steigimą rėmė Žygimanto Augusto motina karalienė Bona, Lietuvos kancleris ir Vilniaus vaivada Albertas *Gostautas* (m. 1539 m.) —

vienas iš įtakingiausių to meto Lietuvos magnatų ir Lietuvos valstybės savarankiškumo gynėjų. 1539 m. balandžio 28 d. Alberto Gostauto raštininkas Jonas *Viliamovskis,* artimas A. Kulviečio draugas, studijavęs Leipcigo universitete, ir laisvųjų menų magistras *Jurgis iš Eišiškių* (Zablockis), mokslus baigęs Wittenbergo universitete, kreipėsi į Vilniaus kapitulą, kad leistų atidaryti mokyklą bajorų vaikams mokyti. Kapitula nedavė leidimo tokiai mokyklai steigti, nes prašytojai buvo studijavę protestantiškame Leipcigo universitete. *Tada mokyklą be vyskupo leidimo atidarė pats A. Kulvietis.* Dėstomoji kalba buvo lotynų. Šioje vidurinėje mokykloje, Vakarų Europos pavyzdžiu, buvo mokoma „septynių laisvųjų menų" (septem artes liberales): gramatikos, retorikos, dialektikos, aritmetikos, geometrijos, astronomijos ir muzikos. Be to, buvo mokoma graikų ir vokiečių kalbų. Kulvietinė mokykla veikė ketverius metus — iki 1542 m. Joje mokėsi apie šešios dešimtys mokinių. Už mokslą mokėjo patys tėvai. Mokykloje be A. Kulviečio dar mokytojavo Jurgis *Zablockis* (padėjėjas), Stanislovas *Rapolionis,* mokęsis Krokuvos universitete, ir Martynas *Mažvydas.* Pastebėjus, kad mokykloje pradėta skelbti protestantiškosios idėjos, susilaukta karaliaus Žygimanto Senojo ir Vilniaus vyskupo Povilo Alšioniškio griežto pasmerkimo. Ir 1542 m. gegužės 19 d. Žygimantas Senasis paskelbė dekretą prieš A. Kulvietį ir jo mokyklą. Karališkajame sprendime tarp kita ko rašoma: „Gerbiamas Kristuje tėvas ponas Vilniaus vyskupas Povilas sužinojo, jog kažkoks lietuvis Abraomas iš Kulvos, mūsų pavaldinys, ir pats nuo šventosios Romos Katalikų Bažnyčios vienybės atsiskiria, ir kitus, kiek tik galėdamas, traukia naujais mokslais į savo klaidą . . . nutarė kuo didžiausiu rūpinimusi ir uolumu ištirti Abraomo gyvenimą, papročius, mokslą, ir ištyrė, ir iš tam tikrų ir vertų pasitikėjimo prisiekusių žmonių liudijimo sužinojo, kad jis atvirai tiek žodžiais, tiek darbais išpažįsta svetimą mokslą, Romos Katalikų Bažnyčios pasmerktą . . ." Toliau karalius savo valdžios potvarkyje įsakė, kad Abraomas Kulvietis su visais savo bendrininkais stotų prieš Vilniaus vyskupo teismą. Ir, „jei jis šių teismų tarnų, vykdytojų, nebūtų surastas arba jeigu jo nebūtų galima atvesti į teismą dėl to, kad jis būtų pasislėpęs, norime, kad jis būtų ištremtas iš visų mūsų valdomų kraštų, . . . nutariame konfiskuoti visą jo turtą, kokį jis turi, kilnojamąjį ir nekilnojamąjį, — dalis jų turės atitekti mūsų iždui, dalis ponui vyskupui, dalis bažnyčiai prie Vilniaus pilies . . .".[5]

A. Kulvietis, manoma, dar prieš karaliaus dekreto paskelbimą jau buvo pabėgęs Karaliaučiun pas Prūsijos hercogą Albertą (Albrechtą), kuris tą „kažkokį lietuvį Abraomą iš Kulvos", kaip jį buvo apibūdinęs karalius Žygimantas Senasis, pakvietė rektoriumi akademinės mokyk-

los, vad. *Pedagogiumu,* arba Partikuliaru, iš kurio 1544 m. *išaugo Karaliaučiaus universitetas,* vadinamas Albertina. Čia A. Kulvietis buvo graikų kalbos katedros vedėjas. Be to, Karaliaučiaus universitete jis dėstė hebrajų kalbą. Pabėgęs Karaliaučiun, A. Kulvietis 1542 m. spalio mėn. parašė laišką karalienei Bonai, Žygimanto Senojo žmonai, kur nusiskundžiama dėl jo pasmerkimo be teismo, dėl jo turto išgrobstymo Kulvoje (Kulva yra 7 km į šiaurės vakarus nuo Jonavos), dėl sunkios motinos padėties, plačiai pasisakoma dėl savo pažiūrų tikėjimo dalykuose ir t.t. Nesulaukęs Bonos atsakymo, 1543 m. Karaliaučiuje išspausdino tą laišką atskira 6 puslapių knygute: *Confessio fidei Abrahami Culvensis scripta ad serenissimam reginam Poloniae.*[6]

1566 m. *Šv. Jono bažnyčios mokykloje Vilniuje,* žymaus teisininko ir tos bažnyčios klebono Petro *Roizijaus* rūpesčiu imta dėstyti ir teisiniai dalykai (Roizijus, jis pats rašėsi Roysius, arba Ruiz de Maros, buvo ispanas, geras romėnų, kanonų ir vokiečių teisės specialistas, prisidėjęs prie Lietuvos Statuto II-jo leidimo redagavimo). Atrodo, kad P. Roizijus, matydamas teisininkų trūkumą Lietuvoje, 1513 m. įsteigtą Šv. Jono bažnyčios mokyklą gerokai sustiprino. Be jau 1526 m. įvesto lotynų ir vokiečių kalbų dėstymo, dar pridėjo graikų kalbą ir pradėjo dėstyti romėnų teisę ir *Lietuvos statuto teisę.* Tai buvo jau aukštesnioji ir specialinė teisės mokslų mokykla.

1570 m. ir jėzuitai *Vilniuje* įkūrė *aukštesniąją mokyklą* bajorų vaikams. Tai buvo 5 klasių gimnazija, kur visi dalykai buvo dėstomi lotyniškai. Gimnazija įkurta Vakarų Europos mokyklų pavyzdžiu ir ruošė jaunimą universitetinėms studijoms. Mokykla buvo grynai klasikinio tipo. Trijose žemesnėse klasėse mokyta lotynų ir graikų kalbų, skaityta klasikų raštų, o IV ir V klasėse — mokyta gražiai lotyniškai kalbėti, retorikos, rašyti eiles, buvo išeinamas senovės istorijos ir geografijos kursas, o iš klasikų buvo skaityta Vergilijus, Tacitas ir kiti.

Netrukus *gimnazijų,* kurios tais laikais buvo vadinamos *kolegijomis,* atsirado ir kitose Lietuvos didžiosios kunigaikštijos vietose: *Nesvyžiuje* (1584), *Kražiuose* (1614), *Gardine* (1621), *Naugarduke* (1632), *Daugpilyje* (1632), *Kaune* (1648), *Pašiaušėje* (1654), *Alūkstoje* (1693), *Merkinėje* (1726) ir kitur. Be vilniškės kolegijos, savo reikšmingumu išsiskyrė *Kražių* kolegiją, kuri dažnai buvo vadinama Atheneum Chodkievicianum — jos stambaus fundatoriaus ir rėmėjo Žemaičių seniūno ir Lietuvos didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus (Katkaus) vardu. Kražių kolegija turėjo didelės reikšmės Žemaičių švietimui ir savo laiku buvo viena iš pačių geriausių jėzuitų aukštesniųjų mokyklų ne tik Lietuvoje, bet ir už jos ribų.

Kolegijos turėjo 5 klases, bet mokslas buvo išeinamas per šešerius metus, nes retorikos klasės kursas apėmė dvejus metus. Trys pirmosios žemesniosios klasės buvo vadinamos gramatikos klasėmis. Tose klasėse buvo mokoma lotynų kalbos gramatikos, sintaksės, skaitomi ir verčiami į lenkų ir į lietuvių kalbą romėnų autorių kūrinių fragmentai. Be to, buvo mokoma graikų kalbos pradmenų. Poetikos klasėje buvo dar labiau gilinamasi į lotynų bei graikų kalbas, nagrinėjama romėnų ir graikų rašytojų kūryba, mokoma rašyti eilėmis bei proza lotynų, lenkų bei graikų kalbomis. Paskutinėje retorikos klasėje buvo mokoma iškalbos, stilistikos, dėstoma logikos I dalis (dialektika). Visose klasėse buvo skiriama daug dėmesio religiniams dalykams. Aukštesniosiose klasėse buvo reikalaujama kalbėtis tik lotyniškai ir draudžiama gimtoji kalba.[7] Kai kuriose kolegijose (Vilniaus, Kražių, Nesvyžiaus ir kt.) po retorikos dar buvo dėstomas 2 ar 3 metų filosofijos kursas ir teologija.

Kolegijas daugiausia lankė turtingųjų bajorų ir miestiečių vaikai. Tačiau jose mokėsi ir valstiečiai. Didikų vaikai gyvendavo privačiuose butuose, net turėjo savo tarnus, o neturtingieji mokiniai gyveno bendrabučiuose (bursose, konviktuose), dažnai net patarnaudavo turtingiesiems mokiniams.

Be jėzuitų, ypačiai evangelikai reformatai XVI-XVII a. buvo įsteigę nemaža vidurinių mokyklų. Jų buvo *Vilniuje, Biržuose, Kėdainiuose Kaune, Šiluvoje, Slucke, Zabludove, Nesvyžiuje*. Ypačiai garsėjo dvi Vilniuje veikusios evangelikų reformatų mokyklos ir 1625 m. lauko etmono Kristupo II Radvilo Kėdainiuose įsteigta 4 klasių mokykla, 1649 m. perorganizuota į gimnaziją. Kėdainių mokykla buvo aprūpinta *turtinga biblioteka* ir bendrabučiu. Radvilai skirdavo stipendijas keletui gimnazijos auklėtinių ir juos siųsdavo į užsienį teologijos studijuoti.

Taigi, XVI-XVII a. padėti pagrindai aukštesniosioms mokykloms, kuriose būdavo paruošiami jaunuoliai ne tiktai aukštajam mokslui, bet ir įvairioms krašto administracijos pareigybėms.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, I, Vilnius, 1955, 165.
2 T. p. 240.
3 T. p., 336.
4 T. p., 244.
5 Vcl. Biržiška, *Aleksandrynas*, I, 1960, 47-48; J. Jurginis, *Istorija ir poezija*, Vilnius, 1969, 65-66.
6 Vcl. Biržiška, t. p., I, 50.
7 *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, III, 8.

* * *

Spausdinama iš paskaitinių rankraščių.

KAIP MŪSŲ PROTĖVIAI KOVOJO SU LIGOMIS

MEDICINOS PROISTORĖ

Ligos yra tiek pat senos, kaip ir pati žmonija. Ypač ligos klestėjo pirmykštėje visuomenėje, kai žmogus dar nemokėjo kovoti su sunkiomis gamtinėmis sąlygomis. Ilgus amžius liga žmogui buvo nesuprantamas ir paslaptingas reiškinys, todėl visokios vidaus ligos, galvos skausmai, kaulų ar sąnarių gėla, ypač psichiniai sutrikimai sieta su piktųjų dvasių, demonų, poveikiu. Atitinkamai ir bandyta kovoti su tomis žmogų varginančiomis negaliomis.

Čia susidarė plati veikimo dirva visokiems žyniams, burtininkams, kerėtojams. Kai kurie archeologai ir etnologai taria, kad ir galvos kiaušo trepanacija, žinoma jau nuo akmens amžiaus, sietina su piktosios dvasios pašalinimu. Tos operacijos, reikia manyti, būdavo atliekamos žynių, — kiltyje savo chirurginiais gabumais prasikišusių asmenų. Operuota primityviais titnaginiais įrankiais: peiliukais, grąžteliais, rėžtukais ir gremžtukais, atseit, tomis pačiomis priemonėmis, kuriomis būdavo pasigaminami kauliniai ir mediniai medžioklės, žvejybos ir kasdieninio darbo įrankiai.

Vidurinėj Prancūzijoje surasta daugiau kaip 2000 trepanuotų kaukolių, priskiriamų naujajam akmens amžiui. Pabrėžtina, kad didele dalimi tos operacijos yra buvusios sėkmingos, nes trepanuotos kaukolės kaulo briaunos buvo sugijusios, surandėjusios. Išimtos apskritos kiaušo kaulo plokštės naudota kaip amuletai, kurie, to meto žmonių manymu, saugoję juos nuo ligų ir kitokių nelaimių.[1]

RADINIAI NIDOJE IR JUODKRANTĖJE

Archeologinė medžiaga atskleidžia vieną kitą ir Lietuvos proistorinės medicinos faktą. Ankstyviausių amuletų surasta Nidoje ir Juodkrantėje. Tai plokščios gintarinės žmonių figūrėlės, turinčios išgręžtas skylutes, kad tuos amuletus būtų galima pritvirtinti prie drabužio ar pakabinti po kaklu. Tos gintarinės figūrėlės, reikia manyti, buvo naudojamos to meto žmonių apsisaugoti nuo visokių nelaimių, ligų, apsiginti nuo piktųjų dvasių. Tie Nidos ir Juodkrantės radiniai priskiriami ankstyvajam žalvario amžiui, tai yra laikui apie 1500-1000 pr. Kr.[2]

ANKSTYVIAUSIA TREPANUOTA KAUKOLĖ LIETUVOJE

Apie gydymo būdus Lietuvos proistorėje maža težinome. Ankstyviausių duomenų turime iš pirmųjų amžių po Kristaus. Ir Lietuvoje tuo metu būta chirurgų, kurie atlikdavo sudėtingą galvos kiaušo trepanaciją, sudėdavo lūžusius kaulus ir t.t. 1938-1940 m. mano vadovautuose kasinėjimuose Sargėnuose (Lapių vls., Kauno aps.), dešiniajame Neries krante, II-III a. kape nr. 357 surasta viena trepanuota kaukolė, su visa Sargėnų kapinyno tyrinėjimų medžiaga perduota pateko į Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus priešistorinį skyrių. Tai tuo tarpu pati ankstyviausia trepanuota kaukolė, surasta Lietuvoje.[3]

Jau istorinių laikų trepanuotų kaukolių yra suradęs archeologas Vandalinas Šukevičius Lankiškių pagoniškame XIV-XVI a. kapinyne netoli Nočios, Lydos aps.[4]

Antropologiškai tas kaukoles yra ištyręs Lietuvos kilimo antropologas Julijonas Talko-Hrincevičius.[5]

CHIRURGO KAPO INVENTORIUS

Senajame prūsų krašte, Gonšoruose (Gonschor), Sensburgo aps., viename kape, priklausančiame laikui apie 300 po Kr., surasti 5 geležiniai chirurginiai įrankiai, greičiausiai žaizdoms tvarkyti (vok. Wundhaken). Tai kokio nors gydytojo — chirurgo kapo inventorius.[6]

Pagaliau Veršvų kapinyne, netoli Kauno — Vilijampolės, viename III-IV a. kape surasti taisyklingai sudėti ir gražiai suaugę dilbio kaulai.[7]

MIRUSIŲ KONSERVAVIMAS ŠALČIU

Turime žinių ir apie mirusiųjų konservavimą šalčiu. IX a. gale anglosaksų keliauninkas Vulfstanas (Wulfstan) savo kelionės iš Haithabu (Šlezvige) į Truso (dabar Elbingas) aprašyme platėliau sustoja ties aisčių laidojimo papročiais. Vulfstanas tarp kita ko rašo: „Aisčiai turi įprotį numirėlį nesudegintą palikti gulėti giminių ir draugų tarpe vieną mėnesį, kartais — du mėnesius. Kunigaikščius ir kitus aukštos kilmės žmones tuo ilgiau palieka nesudegintus gulėti, kuo daugiau jie turi turtų, kartais iki pusmečio, ir lieka jie nesudeginti ir guli ant žemės savo namuose. Ir visą laiką, lavonui viduje gulint, turi būti geriama ir žaidžiama iki tos dienos, kada jis sudeginamas . . .

Yra aisčių menas sugebėti gaminti šaltį. Todėl ten numirėliai ilgai guli, o nepūva, kadangi jie juos įšaldo. Pristatydami du indus, alaus arba vandens pripildytus, jie padaro, kad abu įšala, ar tai būtų žiemą ar vasarą.[8]

LIETUVIAI MOKĖJO „GAMINTI ŠALTĮ"

Ir Mažosios Lietuvos lietuviai XVII a. mokėję „gaminti šaltį". Apie tai mus informuoja Mažosios Lietuvos tikybinis rašytojas ir prūsų praeities tyrinėtojas Matas *Praetorius* (g. 1635 m. Klaipėdoje, miręs 1707 m. Weiherstadte, Kašubuose). Jis 1690 m. baigtame darbe *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubuehne* rašo:

„Kartą vienas žmogus iš Ragainės rodė man žolę, kuri turėjo juodą stiebelį ir apskritus karpytus juodus lapus. Jis pareiškė, jog galįs ne tiktai atšaldyti verdantį vandenį, bet netgi paversti jį ledu. Kad įsitikinčiau, paprašiau įpilti vandens ir užvirinti. Virimo metu jis įmetė vandenin gabalėlį žolės. Vanduo ne tik nustojo viręs, bet netrukus susidarė plutelė, panaši į ledą; pro tą plutelę buvo matyti atspindis žolės, kurią žmogus buvo įmetęs vandenin."[9]

LAVONŲ BALZAMAVIMAS

Kaip gi tat yra su mirusiųjų lavonų „užšaldymu", jų konservavimu? Turime duomenų, kad Lietuvoje jau nuo XV a. mokėta apsaugoti mirusiųjų kūnus nuo gedimo. 1484 m. kovo 4 d. Gardine mirusio Šv. Kazimiero palaikai buvo pergabenti į Vilnių ir palaidoti katedroje. Ir kai 1604 m. gegužės mėn. buvo atidarytas jo karstas, kūnas rastas nuostabiai gerai išlikęs.[10] Taigi, jo kūnas buvo balzamuotas.

XVII a. kai kada mirusieji buvo laidojami net vasaros metu po keliolikos dienų. Pavyzdžiui, vienas iš didžiųjų Lietuvos valstybės vyrų, Lietuvos kancleris, Vilniaus vaivada ir didysis etmonas Leonas Sapiega, miręs 1633 m. liepos 7 d., buvo palaidotas Šv. Mykolo bažnyčioje Vilniuje tik liepos 21 d., taigi, po dviejų savaičių. Aiškus dalykas, kad jo kūnas turėjo būti kokiu nors būdu konservuotas.

Kartais mirusiojo palaikai buvo laidojami net po kelių mėnesių. Kai 1620 m. lapkričio 7 d. Prūsuose buvo nužudytas Vilniaus pilininkas Jonušas Radvilas, jo palaikai tik 1621 m. sausio 12 d. buvo pervežti į Vilnių, čia jo rūmuose buvo pašarvoti net visą mėnesį, vasario 14 d. iš Vilniaus labai iškilmingai palydėti į Dubingius (lydėjo puošniai apsirengusi Lietuvos diduomenė, keli šimtai įvairių Lietuvos kariuomenės dalinių raitininkų ir t.t.) ir po dviejų dienų palaidoti Dubingių pilies kalvinų bažnyčioje. Atseit, J. Radvilo palaikai išbuvo nepalaidoti 3 mėn. ir 9 dienas. Konservavimo — balzavimo darbus tuo metu atlikdavo Lietuvoje buvę populiarūs chirurgai — barzdaskučiai. Balzamuojant paprastai būdavo išimami viduriai, smegenys ir lavonas ištepamas balzaminėmis aromatinėmis medžiagomis, druskų skiediniais ir kt.

MUMIFIKUOTI MIRUSIEJI

Turime žinių apie kūnų balzamavimą ir vėlesniais laikais. M. Valančius duoda informacijų apie Žemaičių vyskupo Juozapo Arnulpo Giedraičio (1754-1838) kūno balzamavimą. Vyskupas Alsėdžiuose turėjęs „didį ir buklų gydytoją Janoveckį", bet kasdien vis silpnėjęs. „Ant galo, nedėlią tesirgęs, Alsėdžiuose 3 d. liepos 1838 m. atidavė dūšią Dievui. Kūną jo vaistojas, arba daktaras, Mioduševskis, brangiais riebalais sutepęs, džiovino Alsėdžiuose per apskritą mėnesį".[11]

Vertingų duomenų suteikė 1963 m. tyrimai mumifikuotų lavonų, esančių Vilniaus Domininkonų bažnyčios požemiuose. Betyrinėjant mumifikuotus lavonus, paaiškėjo, kad, išėmus žarnyną ir vidaus organus, pilvo ertmė buvo prikišama pelynų ir kitokių žolių.[12]

DIEVAI, ŽYNIAI, BURTININKAI

Įvairios senovės tautos ir kiltys turėjo dievų ir deivių — sergančiųjų globėjų. Senovės Egipte jau III tūkstantmečio pr. Kr. gale pradėtas garbinti medicinos dievas *Imhotepas*. Senovės graikai ir romėnai turėjo panašų gydymo dievą, ligonių gydytoją ir sveikųjų globėją *Eskulapą* (gr. Asklepios, lot. Aesculapus). Jo ženklas buvęs gyvatė ir lazda. Be Eskulapo būta ir kitų dievų, susijusių su sveikatos globa. Pavyzdžiui, tokiu yra buvęs *Apolonas*, tas jaunatvės, medicinos ir visokių menų dievas, į kurį buvo kreipiamasi ir marui siaučiant. Graikų *Hera*, o romėnų *Junona*, buvo gimdyvių globėja, ir t.t. Vėliau ir kai kuriems krikščionių šventiesiems buvo priskirtos visokios gydomosios ir sveikatą saugojančios galios. Štai, siaučiant epidemijoms ar marui, buvo šaukiamasi į šv. Roką ir Sebastijoną; drugiui krečiant — kreipiamasi į Petronėlę; sergantieji nuomariu (epilepsija) šaukėsi Valentino globos; Margarita buvo laikoma gimdyvių globėja; atskirų kūno dalių ligas ar negalias lengvino kiti šventieji: galvos skausmus — Ita, akis — Otilija, dantų gėlą — Apolonija, kaklą — Blažiejus, pilvą — Erazmas ir t.t.

Ir senovės lietuviai bei jų artimieji giminaičiai (prūsai, latviai) turėjo sveikatą globojusių dievybių, tik, deja, žinios apie tuos sveikatos dievaičius ar deives yra labai šykščios, dažnai vėlesniųjų laikų rašytojų sugalvotos ir supainiotos. Pirmiausia iškyla sveikatos dievas *Aušautas*, kuris daugelio XVI a. autorių siejamas su Eskulapu. Apie 1530 m. sudarytuose Prūsų sinodo nuostatuose *(Constitutiones Synodales)* paminimas sūduvių garbinamas Aušautas (Ausschauts), kuris prilyginamas Eskulapui (Aesculapius). Vad. „Sūduvių knygelėje" *(Das Sudauerbuechlein)* Aušautas (Auschauts) laikomas luošųjų, ligonių ir sveikųjų dievu. Protestantų kunigas Jeronimas *Maleckis* (Maletius, apie 1529-

1583) apie 1561 ar 1562 m. išėjusioje knygutėje *Wahrhaftige Beschreybung der Sudawen auf Samlandt* (Tikras Sembos sūduvių aprašymas) taip pat mini senovės sūduvių sveikatos dievą Aušautą, kuris buvęs vaizduojamas didelio žalčio pavidalu. Jonas *Lasickis* savo 1615 m. Bazelyje išleistame darbe *De diis Samogitarum, ceterorumqiue Sarmatarum et falsorum christianorum* taip pat kalba apie sveikumo ir ligos dievą Aušautą — Auscutum.[13] Aušautas (Auschleuts) sutinkamas ir prūsų kronikininko Luko *Davido* (1503-1583) raštuose. Pagaliau ir jau anksčiau minėtas Matas *Praetorius* savo darbe *Deliciae Prussicae* tą dievą vadina Aušaičio (Auschaitis) vardu.[14]

Lietuvių tautosakoje (padavimuose, pasakose, dainose) sutinkamos dar kitos mitologinės būtybės, susijusios su žmonių sveikatingumu, gerove. Tai *Laimė* (ji vadinama dar Laima, Laimele), *Dalia* ir *laumės.* Žmonių įsitikinimu, deivė Laimė nulemdavusi žmogaus likimą visam gyvenimui — nuo gimimo iki mirties, o Dalia — buvusi nuolatinė žmogaus gyvenimo palydovė. Laimei priskiriamos ir kitos funkcijos: palaima santuokai ir pagalba gimdyvei. Apie tai mus informuoja vokietis Otto *Glogau* (1834-1892) savo kelionės įspūdžių knygoje „Littauen und die Littauer" (Tilžė, 1869). Aprašydamas Rambyno kalną, O. A. Glogau pamini ir padavimą apie Rambyne garbintą likimo deivę Laimą, kuri buvusi ir pagalbos tiekėja gimdant. Jos kunigės buvę vadinamos laumėmis. Esą, jaunuoliai kopdavę į kalną, melsdami palaimos santuokai, o gimdyvės — dėkodavusios už pasveikimą ir prašydavusios palaiminimo naujagimiui.[15] Laumės yra buvusios gamtos būtybės, pusdievės, artimesnės žmonėms, negu dievams. Jos dažniausiai gyvendavusios miškuose ir paupiuose. Laumės ypačiai būdavusios draugiškos neturtingoms motinoms. Kai motinos išeidavusios į laukus dirbti, laumės globodavusios namuose paliktus vaikus, juos nuprausdavusios, penėdavusios, skalbdavusios. Bet laumės darydavusios ir bloga, kenkdavusios ypačiai toms moterims, kurios nemokėdavusios su laumėmis gražiai apsieiti ar jas įžeisdavusios. Tada laumės pavogdavusios kūdikius ir juos sukeisdavusios.[16]

Tiek pirmykštėje bendruomenėje,tiek vėlyvesniais laikais (net iki XX a. pradžios) visokie žyniai ir burtininkai žmonių gydyme vaidino svarbų vaidmenį. Vokiečių Ordino kronikininkas Petras Dusburgas savo XIV a. pirmoje pusėje parašytoje Prūsų žemės kronikoje „Chronicon terrae Prussiae" rašo apie Krivį (Criwe), tariamą vyriausią prūsų, lietuvių ir latvių dvasininką, gyvenusį Nadruvos šventovėje „Romuva" (Romow) ir turėjusį didelę galią bei autoritetą.[17] Vėlyvesnieji senovės tyrinėtojai tam Kūrėjų Kūrėjui, vadinamam „Kriviu Krivaičiu", priskyrė ir kitokių žynio galių, jų tarpe ir gydomųjų. Čia tepaminėsiu vysk. Motiejų

Valančių, kuris savo *Žemaičių vyskupystėje* apie tą Krivį rašo: „Glaudėsi prie jo žmonės priepuoliuose, ligose ir prispaudimuose . . . O jis vienus gydė, kitiems pasakė, ko nuo jų dievai nori, trečius žadėjo gelbėti ir gynioti. Po jo valdžia tarnavo dievams kiti įvairios vyresnybės kunigai, katrie, sekdami pavaizdą savo perdėtinio, taip pat buvo gydytojais ne vien dūšių, bet ir kūnų žmonių. Kaipogi, kam norint butoje sunkiai susirgus, tuojau ūkininkai ėjo prie kunigų klaustis, ar begis ligonis ir kaip reiktų jį gydyti? Tuokart vienas iš tų kunigų ėjo pas ligonį ir per kiaurą naktį jo saugojo, tuo tarpu kiti, nakčia pas šventą ugnį šildydamos, teiravos nuo dievų, kaip nutiks sergančiam".[18]

Pagonybės papročiai lietuvių liaudyje ilgai išliko. Tas pats vyks. M. Valančius teigia, kad net XVI a., plintant protestantizmui ir silpstant katalikybei, Vakarų Žemaičiuose žmonės grįžę į senąjį lietuvių tikėjimą ir palei Salantus bei Palangoje ant Birutės kalno pradėję deginti aukas Perkūnui. „Apent užaugino savo namuose žalčius ir gyvates, už dievaičius paskaitytas, kaukoles žalčių ir krames gyvačių praurbinę ir ant siūlo pavėrę, nešiojo ant kaklo savo, vildamos, jog tokie rožančiai apgins juos nuo ligų ir turtus padaugins."[19]

Buvo išlikę vysk. M. Valančiaus laikais ir kitokių pagonybės liekanų, kaip moterys gydydavusios susirgusius vaikus: „Motinos, pasislėpusios nuo šeimynos, gebėjo apdrožti slenkstį ir sienas keturiose namo kertėse, paskiau, pasėmusios į šukę pirkšnių, įmesdavo sudrožtąsias skiedras ir smilkydavo savo sargaliojančius vaikus. Taip darė vildamos pagalbą gausiančios nuo Slenkstinio ir kitų namiškių dievaičių, katrie kertėse šėdijo gyventi." Net ir „1838 m. atsirado moteriškosios Kražių parakvijoj taip vaikus gydančios".[20]

Visokie žyniai, žiniuoniai, užkalbėtojai ir kitokie burtininkai žmonių gydyme užėmė svarbią vietą. Žmonėse jie turėdavo didesnį pasitikėjimą, negu tikri gydytojai. Kai kuriose vietose tie burtininkai buvo labai populiarūs, todėl žmonės, beieškodami sveikatos, vykdavo į juos net iš tolimų vietovių. Gydyta visokiais „užkalbėjimais", dažniausiai vadinamais „maldelėmis". Tuose užkalbėjimuose yra nemaža pagoniškų formulių (šaukimasis į Žemynėlę, Mėnulį, Saulę, Perkūną, ugnį, vandenį ir kt.), bet didžioji „maldelių" dalis turi krikščioniškosios religijos elementų: kreipiamasi į Švč. Trejybę, Jėzų, Mariją ir į įvairius šventuosius. Tie užkalbėtojai, kaimo daktarai ir burtininkai, žmonėse buvo vadinami įvairiais vardais: atžadėtojais, žadėtojais, žavėtojais, užvardytojais, vardytojais, vardininkais, užkalbėtojais, atkalbėtojais, nukerėtojais, šnabždūnais ir kt.[21] Tomis magiškomis formomis kreipiamasi į jauną mėnulį, norint išprašyti sveikatos, skaudant dantis, gydant karpas, navikus, arba navikaulius.[22] Bet labiausiai naudotasi užkalbėji-

mais bei burtais nuo šių ligų ar kitokių negerovių: gyvatės įkandimo, šuns apriejimo, rožės, dedervinių, karpų, dantų ar akių skaudėjimo, kartėlio (rėmens), grižo, nukstelėjimo, skaudulių, pūslių ant liežuvio (jos, sakoma, atsirasdavusios nuo „apkalbėjimo"), sutinimų, kokliušo, vėjo užpūtimo, gumbo, moterų bei vaikų ligų, kraujoplūdžio, šlapinimo lovoje ir kt.[23] Užkalbėjimais gydyta ir gyvulių ligos: kiaulių pažandės, kirmėlės žaizdose, arklių vyvalai, karvių pakerėjimas ir kt.[24]

Naudota tam tikros magiškos formulės ir piktajai dvasiai — demonui — išvaryti iš žmogaus ar gyvulio, nes toji dvasia buvo laikoma ligų ir visokių nelaimių priežastimi. Tos magiškos „maldelės" buvo laikomos paslaptyje, neišduodamos, nes kitaip jos nustojančios galios. Tik prieš mirtį burtininkas atskleisdavo magišką „maldelę" kuriam nors savo šeimos nariui. Nebūtinai pats ligonis turėdavo vykti pas burtininką. Gydyta ir iš toli, tik sergantysis turėjo tikėti burtininko stebuklingąja galia. Burtininkų tarpe yra buvę nemaža ir moterų.[25]

Jei vieni burtininkai gydė žmones užkalbėjimais, rūkymu, dėlėmis, šaknimis, visokių gyvūnų taukais ir kitokiomis priemonėmis, vadinasi, vienaip ar kitaip bandė jiems padėti, — kitą burtininkų būrį sudarė raganiai, raganos, apkerėtojai, žavėtojai, jau darę piktą, kenkę žmonėms. Jie, turėdami „blogas akis", galėdavę pakenkti ne tik žmonėms, bet gyvuliams ir javams. Nuo „pikto žvilgsnio" žmonės susirgdavę, imdavę „džiūti" ar būdavę „sutraukiami" — paraližuojami.[26] Prieš tokius burtininkus kovojo ir Bažnyčia, ir vietinė valdžia. Pavyzdžiui, 1643 m. Žemaičių vyskupijos kunigų sinode Alsėdžiuose, išklausius popiežiaus Grigaliaus XV-jo 1623 m. kovo 20 d. laišką (bulę), nutarta: „Žavėtojai, burtininkai ir visi, kokia nors eile sandarus su velniais darantys, turi būti kankinti ir iš draugystės žmonių išnovyti".[27]

Ir prasidėjo burtininkų gaudymas bei persekiojimas, vadinamieji raganų teismai. Vakarų Europoje raganų teismai sutinkami jau nuo XIV a. pirmosios pusės, bet Lietuvoje jie žinomi tik iš XVII a. pabaigos bei XVIII a. pradžios. Pavyzdžiui, 1691-1692 m. Žagarės teismas nuteisė sudeginti tris moteris.[28] Ir vysk. M. Valančius savo „Žemaičių vyskupystėje" duoda vertimų keletos bylų, vykusių 1669 m. birž. 27 — liepos 4 d. Dirvėnų dvare; čia nuteista sudeginti vienas vyras ir keturios moterys.[29] 1702 m. paskelbus ragana vieno Varnių kanauninko motiną, kanauninkas kreipėsi į karalių, kad paleistų jo motiną. Tačiau, kol buvo gauta karaliaus vad. „geležinė gromata", įniršę bajorai sudegino kanauninko motiną. Tada karalius Augustas II-rasis 1703 m. gegužės 5 d. universalu įsakė, kad nuo tos dienos visas raganas ir žavėtojus teistų kunigai.[30]

Tik 1776 m. Lenkijos ir Lietuvos seimas uždraudė burtininkų kankinimus ir panaikino mirties bausmę už raganavimą.[31]

Psichinės ligos laikyta pasėkme piktųjų dvasių įsiveržimo į žmogų. Todėl kovota ir su velniais, apsėdusiais ligonis. Ir Lietuvoje kunigai skaitydavo tam tikras maldas — egzortus, varydami piktąsias dvasias iš žmonių ar vietų. Bet 1647 m. Žemaičių vyskupijos kunigų sinode nutarta, kad kunigai „be žinios vyskupo neskaitytų egzortų, nebegintų iš žmogaus velnio, nors kaip ligonis rodytųsi apsėstas".[32]

LIAUDIES MEDICINA

Laimei, nesiribota tiktai burtais, visokiais užkalbėjimais, bet iš seno ieškota ir paveikesnių priemonių kovoje su ligomis. Ilgus amžius stebint ligų reiškinius ir taikant atitinkamus vaistus ar kitokias priemones atskiroms ligoms gydyti, visose tautose išsivystė vadinamoji *liaudies medicina*. Ir Lietuvoje ji turi gilias šaknis. Liaudies medicinos pradmenys glūdi net priešistoriniuose laikuose. Žyniai, naudodamiesi ilgų amžių liaudies medicinos patirtimi, gydydavo žmones vaistingomis žolėmis, šaknimis, vaisiais, mineralinėmis medžiagomis, visokiais atpilais, specialiai paruoštais tepalais ir kt. Kad ir liaudies medicinoje esama nemaža neracionalių ir net kenksmingų gydymo būdų (pavyzdžiui, voratinklių dėjimas ant žaizdos, kraujuojančios žaizdos gydymas kiaulės ar kitokiu mėšlu), tačiau joje yra sukaupta labai daug ir racionalių gydymo priemonių bei būdų, pripažintų medicinos mokslo. Nežiūrint šių dienų chemijos ir medicinos mokslų pažangos, didelė dalis liaudies medicinoje vartotų ir tebevartojamų vaistažolių (šakniastiebių bei šaknų, šakelių, lapų, žiedų, vaisių) įeina į farmakognoziją. Didelė dalis liaudies medicinos gydomųjų priemonių tebėra moksliškai neištirta, dar daugelis liaudies medicinos paslapčių mokslui neatskleista.

Liaudies medicinos gydymo priemonių tarpe naudojama labai daug aukštesniųjų ir žemesniųjų augalų žaliavų, gyvulinių ir mineralinių medžiagų. Lietuvos kaimo moterėlių „vaistinėse" būdavo apstu visokiausių vaistažolių. Čia neįmanoma visų jų suminėti, tepriminsiu pačias populiariausias vaistažoles. Pradėkime nuo kvapsniųjų *ramunėlių*. Ir koks universalus vaistas: žiedų galvelių arbatą gerdavo žmonės persišaldę, viduriuodami, turėdami žaizdų skilvyje, kovodami su blogu virškinimu, susirgę gelta, inkstų ir pūslės ligomis; ramunėlių nuoviromis plaudavo skaudamą gerklę, pūliuojančias akis, nušašusią galvą ir t.t. Arba vėl *kietis metėlė* buvo vartojamas apetitui sužadinti, gydant įvairius virškinamojo trakto susirgimus (viduriavimą ir kt.), kovota su

dizenterija, kirmėlėmis, geltlige, insktų ligomis, kosuliu, plaučių džiova, nuomariu; šakelių ir lapų arbatą gerdavo moterys, sirgdamos mėnesinėmis. *Puplaiškių* arbatą gerdavo virškinimui gerinti, skilvio slogai gydyti ir kūnui stiprinti. *Rūta* kovota su vidurių skausmais, gyvatės nuodais, o moterys nutraukdavo neštumą. *Mėtų* lapų arbata buvo geriama viduriams reguliuoti, nuo kosulio ir dusulio. *Kmynai* palengvindavo vidurių skausmus. *Krapų* arbata ir *aguonų* pienas naudota kaip migdomasis vaistas. *Aviečių* šakelių ir uogų arbata gerta peršalus, sergant sloga, plaučių uždegimu. *Jonažole* buvo gydomos kepenų ligos. *Valerijono* šaknys šalindavo nervingumą, nemigą, lengvindavo galvos skausmus, švelnindavo gerklės įdegimą. *Gyslotis* buvo dedamas ant skaudamos vietos. *Alavijo* (alijošiaus) sultingais lapais buvo gydomos žaizdos, o alavijas, sumaišytas su medum, lengvindavo kosulį. *Kraujažolė* vartota kraujo bėgimui sustabdyti ir nuo strėnų skausmo. Be to, buvo renkami liepos, vyšnių, raudonųjų bijūnų žiedai, beržų, aviečių, bruknių lapai, ąžuolų, ievų, serbentų žievė, džiovintos žemuogės ir mėlynės, eglių sakai, rožių sėklos ir kita. Liepos žiedų arbata gerta peršalus, beržų lapai vartota gydant kaulų ligas, aviečių lapais buvo šalinami odos išbėrimai, ąžuolo žievė sulaikydavo viduriavimą, gydydavo odos išbėrimą, rožių sėklomis buvo kovojama su skausmais, kuriuos sukeldavo akmenys tulžyje, inkstuose, pūslėje.

Plačiai naudota įvairios gyvulinės kilmės medžiagos. Džiovintos gyvatės, užpiltos degtine, buvo laikomos geru vaistu apetitui pagerinti nuo galvos svaigimo, mažakraujystės, vidurių skaudėjimo. Įvairiais gyvulių taukais taip pat buvo gydomos visokios ligos. Ypačiai buvo populiarūs barsuko taukai, kuriais gydytasi nuo džiovos. Ir vaistinėse buvo laikomi liaudies pageidaujami vaistai, turėję keistus pavadinimus. Štai kai kurie būdingesni vaistų pavadinimai: Briedžio rago aliejus (Ol. Origani cretici); Skorpiono aliejus (Ol. animale foetidum); Sliekų aliejus (Ol. olivarum album); Žalias varlių aliejus (Ol. viride); Akmenų kraujas (Lapis Haematidis); Devynerių vyrų sylos lašai (Elexir ad longam vitam); Raudonas žiogo sviestas (Ungu. potabile rubrum); taukai: ožio, gandro, lokio, opšraus, šuns, vilko (duodama arba Axung. Porci, arba Ungu. flavum pavadinimu); Juodos varnos smegenys (Chinoidin); Vyturio pintis (Boletus laricis). Žydo vyšnia (Baccae Alkengi) ir kt.[33] Gydomosios galios buvo skiriama avies, ožkos ir kumelės pienui. Votys gydyta šildančiomis ir šutinančiomis priemonėmis: keptu svogūnu, tik ką iškepta karšta duona ir t.t.[34]

Liaudies medicinoje yra dar daug netyrinėtų dalykų, kurie gali būti naudingi medicinos mokslui. Tą klausimą neseniai nuodugniai yra

tyrinėjęs I. Skliutauskas straipsnyje „Dėl lietuvių liaudies medicinos tyrinėjimo mokslinės ir praktinės reikšmės".[35] Jis iškelia kai kuriuos tyrinėtinus dalykus. Pavyzdžiui, kai kuriose Lietuvos vietose sergantieji reumatu kiša ligonio skaudamąją kūno dalį į skruzdėlyną ir leidžiasi skruzdėlių sukandžiojami. Reumatas gydomas ir bičių įgėlimais. I. Skliutauskas taria, kad visi toksinai (įskaitant ir skruzdėlių bei bičių nuodus), bet būdingų kiekvienam jų specifinių veikimo skirtumų, slopina nervinės sistemos reaktyvumą. Atitinkamai dozuojant, reikiamoje organizmo vietoje ir tam tikru laiku pritaikomi, toksinai veikia organizmą „antialerginiu", „desensibiliuojančiu" būdu.[36] Karpoms nugydyti vartojamos ugniažolės (Chelidonium majus) sultys, kuriomis aptepama karpa. Žinoma, kad ugniažolės sultyse yra keletas chelidonino grupės aktyviųjų alkaloidų, kad chelidoninas veikimo vietoje paraližuoja juntamųjų nervų galūnes, bet tas gydymo būdas dar nėra tyrinėtas.[37] Džiova gydoma geriant mišinį, sudarytą iš kiaušinio lukštų, citrinos sulčių ir kiaušinio trynio; ištirpus lukštams, dar įpilama konjako.[38] Smarkiai viduriuojant, duodama gerti nugramdytos nuo puodų suodys. Tai adsorbuojamoji terapija. „Esminio skirtumo, vartojant carbo animalis, carbo ligni depuratus, karboleną ir t.t., ar nuo puodų nugramdytus suodžius, nėra".[39] Arba vėl gydymas šlapimu. Šlapimą deda prie akių, į žaizdas, džiovininkai ir kachektininkai geria šlapimą, neatmieštą ir visaip atmieštą. Susižeidus ar įsidrėskus — šlapinamasi į žaizdą, nes susilaikąs kraujo bėgimas ar žaizda pasidarysianti gajesnė. Kosulingiems duodama virtų svogūnų, medaus ir šlapimo mišinio. Sergantieji difterija taip pat girdomi jų pačių šlapimu. I. Skliutauskas ir šioje liaudies medicinoje randa tam tikro racionalumo: šlapime neretai yra gana daug elektrolitų, fermentų ir hormonų.[40]

Taigi, kad ir kai kurie liaudies medicinoje naudojami gydymo būdai mums atrodo gana keisti, net nepriimtini, bet jie turi tam tikrą ir racionalaus gydymo pagrindą. Tai ilgų amžių sukauptos patirties vaisius.

MEDICINOS IR SVEIKATOS APSAUGA LIETUVOS DIDŽIOJOJ KUNIGAIKŠTIJOJ

Apie mokslus išėjusius gydytojus Lietuvoje turime žinių jau nuo pat XV a. pradžios. Tai dažniausiai buvo svetimšaliai, Vakarų Europos universitetų auklėtiniai. Netrukus atsirado ir vietinės kilmės gydytojų, baigusių medicinos mokslus svetur. Jie gydė Lietuvos valdovų, didikų šeimas, aukštuosius dvasininkus, o vėliau ir turtinguosius miestiečius. Jie skleidė Lietuvoje ir mokslinės medicinos pradus.

GYDYTOJAI, MEDICINOS DAKTARAI

XV-XVIII a. Lietuvoje žmones, besiverčiančius gydymu, galima suskirstyti į tris grupes: 1. gydytojus, arba medicinos daktarus, 2. chirurgus — barzdaskučius ir 3. pirtininkus. Gydytojai, arba medicinos daktarai, atstovavo teorinei medicinai, o visi kiti — praktinei. Gydytojai teorinį medicinos pasiruošimą įgydavo aukštosiose mokyklose, ten susipažindavo su gamtos mokslais, įvairių ligų priežastimis bei jų gydymu. Gydytojai, gavę medicinos ir net filosofijos daktaro laipsnį, visuomenėj buvo užėmę iškilią vietą. Jie kartu su dvasininkais, meno žmonėmis, buvo laukiami svečiai Lietuvos didžiojo kunigaikščio bei Lenkijos karaliaus dvare ir didikų rūmuose. Visokios smulkios chirurginės operacijos ilgą laiką buvo traktuojamos kaip žeminančios jų luomą. Todėl smulkiąja chirurgija (žaizdų gydymu, lūžusių kaulų sudėjimu, kraujo nuleidimu ir kt.) vertėsi barzdaskučiai — chirurgai. Chirurgas, anų laikų supratimu, tai amatininkas, turįs lengvą bei miklią ranką operacijoms, todėl jis nebuvęs reikalingas kokio nors aukštesnio išsilavinimo. Tie chirurgai, kartu buvę barzdaskučiais ar pirtininkais, savo amato išmokdavo kirpyklose pas savo patyrusius meistrus. Tačiau gydytojai, chirurginę sritį atidavę barzdaskučiams — chirurgams, neturintiems aukštesnio išsilavinimo ir dažniausiai kilusiems iš žemesniojo luomo, noromis ne noromis patys pateko į jų priklausomybę, nes amatininkai chirurgai aptarnaudavo ne tik žemesniuosius gyventojų sluoksnius, bet jų pagalbos šaukdavosi didikai ir net pats didžiojo kunigaikščio ar karaliaus dvaras. Tuo būdu ir barzdaskučiai — chirurgai iškopė į aukštesniąją visuomenę. Žemiausioje pakopoje pasiliko pirtininkai, konkuravę ir ilgai kovoję su barzdaskučiais — chirurgais, ir pirtyse gydę žmones.

Galimas dalykas, kad senovės lietuviai, daug kariavę su savo kaimynais rusais, lenkais, kalavijuočiais ir kryžiuočiais, turėjo žmonių, nusimanančių apie sužeistųjų gydymą. Jie turėjo nusimanyti, kaip tvarkyti ir gydyti žaizdas, kaip sutvarstyti lūžusius kaulus ir kt. Ankstyviausią istorinę žinią apie lietuvį, turėjusį chirurginių gabumų, turime iš XIV a. pabaigos. Tai lietuvių kunigaikštis Skirgaila. Kaip rašoma *Lietuvos metraštyje* (Uvarovo nuorašas), 1386 m. kilus karui tarp Smolensko kunigaikščio Sviatoslavo ir Lietuvos, Skirgaila balandžio 29 d. prie Mstislavo smarkiai sumušė Smolensko kariuomenę. Kautynėse išmušta daug kunigaikščių, bajorų, kovoje žuvo ir pats Smolensko kunigaikštis Sviatoslavas, o jo sūnus Jurgis buvo sužeistas ir pakliuvo lietuviams į nelaisvę. Skirgaila, sėkmingai išgydęs žaizdas, nuvežęs Jurgį Smolenskan pas motiną ir pasodinęs jį Smolensko kunigaikštijos sostan; už kunigaikščio Jurgio buvo ištekėjusi Skirgailos vyresniosios sesers duktė.[41] Skirgaila į gyvenimo galą dažnai nusigerdavęs ir sužeisdavęs savo dvariškius, kuriuos paskui rūpestingai pats gydydavęs . . .[42]

XIV a. pabaigoje Lietuvos gyvenime įvyko nemaža permainų. Ryšium su krikščionybės plitimu, Lietuva vis daugiau susyja su Vakarų Europos kultūra. Ir medicinos srityje, ypačiai XV-XVI a., susidūrime su naujovėmis: Lietuvoje atsiranda mokslinės medicinos atstovų — gydytojų, amatininkų barzdaskučių — chirurgų, vaistininių, ligoninių, Vilniuje ir Kaune sanitarinių įrengimų (vandentiekis, pirtys), mokslinės medicininės literatūros ir t.t.

Pačių pirmųjų žinių apie vakarietiško išsimokslinimo gydytojus, retkarčiais atvykstančius Vytauto šeimos gydyti, turime iš XV a. pradžios. Pavyzdžiui, 1400 m. susirgus pirmajai Vytauto žmonai Onai, didysis Ordino magistras Konradas von Jungingenas nusiuntė savo gydytoją „magistrą Konradą, okulistą" kunigaikštienės gydyti.[43] Susirgus Vytauto antrajai žmonai Julijonai, Alšėnų kunigaikštytei (Jono Algimantaičio dukteriai), 1426 m. sausio 13 d. Vytautas praneša Vokiečių ordino didžiajam magistrui Povilui Rusdorffui apie žmonos Julijonos ligą. Esą, ji jau serganti ištisus metus, kad liga vis stiprėjanti ir ligonė negalinti valgyti. Vytautas girdėjęs, kad vienas gydytojas gyvenąs Torunėje, todėl prašo atsiųsti gerą vidaus ligų gydytoją — „gutten leiparczt von innern sewchen".[44] Ordino magistras atsiuntė savo gydytoją, magistrą Henriką iš Torunės. 1426 m. vasario 26 d. Vytautas dėkoja Rusdorffui ir rašo: „Vakar, atvykęs į Dubysos pilį, radau Jūsų gydytoją magistrą Henriką, kurį Jūs atsiuntėte mano prašomas. Nors, ačiū Dievui, mano žmonos sveikata pasitaisė, vis dėlto mes norėtume paminėtą magistrą Henriką pasilikti kuriam laikui pas save . . ."[45]

Reikia manyti, kad tuo metu Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare dar nebūta nuolat gyvenančių gydytojų, nes ir Jogailos brolis Švitrigaila, sunegalavęs 1402 ir 1424 m., vyko gydytis į Ordino užkariautas žemes — Marienburgą ir Rygą.[46]

XV a. pradžioje Jogaila, bekaraliaudamas Krokuvoje, jau turėjo savo nuolatinį gydytoją. 1414-1416 m. jo asmeniniu gydytoju yra buvęs *Jokūbas,* greičiausiai medicinos daktaras, mokslus išėjęs Vakaruose. Jokūbas, žinoma, gyveno Jogailos dvare Krokuvoje, bet karaliui lankantis Lietuvoje, reikia manyti, jį lydėdavo.[47] Apie tai galima spręsti iš to, kad anais laikais (ir vėliau) karališkojo dvaro gydytojai ne tik gydydavo savo aukštuosius pacientus, jų šeimos narius bei artimuosius, bet jie stengdavosi apsaugoti juos nuo pasikėsinimų nunuodyti juos. Tam reikalui jie išgalvodavo visokių priešnuodžių (antidotų). Tie karaliaus asmeniniai gydytojai ir vaistus duodami pirma patys paragaudavo prie liudininkų „pagal karališkajame dvare priimtą paprotį".[48] Karaliai labai vertino gydytojus ir mediciną, ją vadindami „Dievo duotu mokslu žmonių apsaugai".[49]

XV a. gale Lietuvoje jau gyveno Kazimiero Jogailaičio gydytojas Jonas *Zaleskis.* Kronikininkas Motiejus Stryjkowskis rašo, kad Kazimieras, 1492 m. susirgęs kažin kokia „raudonlige", su baime išklausęs liūdną prognozę savo gydytojo Jono Zaleskio. Netrukus, 1492 m. birželio 7 d., Kazimieras pasimirė Gardine.

Bene daugiausia medicinos gydytojų yra buvę Lietuvoje, ypačiai Vilniuje, XVI a., kada Lietuvos didieji kunigaikščiai ir Lenkijos karaliai dažnai gyvendavo Vilniuje. Čia telkėsi ir aukštieji Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos pareigūnai bei Vilniaus vyskupijos dignitoriai. Pagaliau ir turtingieji miestiečiai vis daugiau ėmė naudotis gydytojų paslauga.

Kazimiero Jogailaičio sūnus Aleksandras (valdęs 1492-1506), dažnai gyvendamas Vilniuje, turėjo du nuolatinius gydytojus: medicinos ir filosofijos daktarą Joną *Benediktą* ir medicinos daktarą kanauninką *Martyną* iš *Dušnikų* (Dušnickis). Pastarasis apie 1518 m. Vilniuje įsteigė neturtingiesiems prieglaudą — ligoninę. Tai buvo pirmoji šios rūšies įstaiga Lietuvoje (maždaug tuo pačiu metu ir Kaune buvo įrengta „špitolė", turėjusi 12 lovų). Ta vilniškė Šv. Jono ligoninė, vėliau pavadinta Marijos Magdalenos vardu, išliko iki XVIII a. pabaigos.[51] Negana to, XVI a. pradžioje susirgus Aleksandrui, iš Krokuvos buvo iškviestas karališkojo dvaro gydytojas, profesorius ir kanauninkas *Matas* iš *Bolonijos.* Be to, iš Krokuvos dar buvo atvykęs alchemikas Aleksandras *Balinskis,* atsivežęs su savimi ir vaistinę, kuri sudarė pagrindą pirmajai vaistinei Vilniuje.[52] Aleksandras 1505 m. buvo ištiktas dalinės apopleksijos.[53]

Žygimantas Senasis (valdęs 1506-1548), kad ir pats yra buvęs geros sveikatos, bet turėjo visą būrį gydytojų. Be jau anksčiau čia buvusių Jono Benedikto ir Martyno iš Dušnikų, dar prisidėjo Jokūbas Ferdinandas *Itališkis,* kitaip dar vadinamas *Bariečiu* (Bariensis, pagal Pietų Italijos uostamiestį Bari delle Puglie, kur katedroje palaidota Žygimanto Senojo žmona Bona Sforza), Valentinas iš *Pilzeno,* Albertas *Baza,* Rupertas *Finckas, Tomas* iš *Kauno,* Albertas *Saxo,* Aleksandras *de Pessenti.*[54] Be to, turime žinių, kad 1540 m. Žygimantas Senasis kreipėsi į Prūsų kunigaikštį Albrechtą (1525-1568), kuris yra buvęs jo dėdė, kad atsiųstų Vilniun bent kartą per metus savo chirurgą Rupertą *Gocklerį,* kuriam jis skyrė metinę algą.[55]

Žygimanto Senojo žmonos karalienės Bonos Sforzos (mirė Ialijoje 1557 m.) nuo 1539 m. rūmų gydytoju buvo italas Jurgis *Blandrata,* arba *Biandrata* (miręs 1590 m. Vengrijoje), Italijoje išėjęs medicinos mokslus. Po kiek laiko Blandrata grįžo Italijon pagilinti medicinos žinių ir studijuoti teologijos bei filosofijos. 1562 m. jis vėl apsigyveno Vilniuje, bet sekančiais metais (1563 m.) išvyko Vengrijon, kur buvo Transilvanijos kunigaikščio rūmų gydytoju.[56] Jei, kaip matėme, karališkojo dvaro gydytojai buvo įsipareigoję saugoti savo valdovus, kad jų kas nenunuodytų, tačiau savo tėviškėn Italijon išvykusiai Bonai Žygimantienei vienas gydytojas, papirktas jos turtų generalinio įgaliotinio Pappacodos, uždavė nuodų.[57]

Nuo XVI a. nuolatinių gydytojų, medicinos ir filosofijos mokslų daktarų, turėjo Vilniaus kapitula ir Žemaičių vyskupai. Tie gydytojai paprastai būdavo kapitulos nariai, kanauninkai, ir lotyniškai vadinosi *canonicatus doctoralis medicinae.* Be bažnytinių — administracinių pareigų, jie buvo ir kapitulos gydytojai. Be jau paminėtų gydytojų — kanauninkų Jono *Benedikto,* Martyno iš *Dušnikų,* Valentino iš *Pilzeno* ir Aleksandro *de Pessenti,* kurie yra buvę ir Žygimanto Senojo gydytojais, čia dar buvo Vaitiekus *Grabauskas* (m. 1569), kuris, manoma, daktaro laipsnį buvo gavęs Krokuvos universitete. Jis greičiausiai dar turėjo glaudų ryšį su astrologija, kaip ir daugelis kitų viduramžių gydytojų. Žmonėse ėmus plisti gandams, kad jis verčiąsis ir juodąja magija, V. Grabauskas, ryšium su maro epidemijos plitimu, yra pareiškęs: „Žinojau, kad žmonėse sklido gandai, jog, esą, visais atvejais, kai spėdavau ateiti, naudojęsis juodąja magija. Pareiškiu, kad niekada nesinaudojau tokiais šlykščiais mokslais . . . Jei kada nors ir rašiau apie ateitį, tai dariau griežtai prisilaikydamas astronomijos mokslo ir remdamasis žvaigždžių bei planetų judėjimu."[58] Dar primintini kapitulos kanauninkai — gydytojai: Petras iš *Poznanės* ir Julius *Germoso.*[59]

Iš daugelio Vilniaus vyskupų gydytojų, XVI a. išskirtinas Pranciškus *Skorina* ne tik kaip medicinos daktaras, bet ir kaip spaustuvininkas, humanistas, švietėjas. Gimęs apie 1490 Polocke. 1594 m. įsirašė į Krokuvos universitetą kaip „Franciscus de Ploczko, Lithuanus", bet vėliau ėmė rašytis kaip „Ruthenus". Apie Skoriną išliko įdomesnis epizodas iš Paduvos universiteto. Apie tai rašoma: „1512 m. lapkričio 5 d., penktadienį, šio miesto Šv. Urbono bažnyčioje susirinko medicinos fakulteto taryba, į kurios narius lotyniškai kreipėsi profesorius Musatis, sakydamas: „Garbingi ponai daktarai. Jūsų malonybių sušaukimo priežastis ši: yra vienas aukšto mokslingumo jaunuolis, mokslų daktaras, beturtis, kuris iš labai tolimų kraštų, gal būt, iš už tūkstančio su viršum mylių nuo mūsų šlovingojo miesto atkeliavo į jį, tam, kad padidintų to miesto, o taip pat mūsų garsiosios gimnazijos ir šventosios kolegijos šlovę ir garbę . . . Jis pageidauja iš šios šventosios kolegijos nemokamai gauti medicinos daktaro laipsnį. Šio jaunuolio vardas — dominus Franciscus de Polozko ruthenus."[60] P. Skorinos prašymą profesorių taryba patenkino. Jis išlaikė baigiamuosius egzaminus, apgynė savo tezes ir gavo medicinos daktaro diplomą be specialaus mokesčio. 1517 m. Prahoje įsteigė pirmą pasaulyje rusų kalba spaustuvę. Grįžęs į Lietuvą, 1525 m. Vilniuje įrengė savo spaustuvę, išspausdino Naująjį Testamentą „Apostol" vardu. Gyvendamas Vilniuje, P. Skorina buvo vyskupo asmeninis gydytojas. Žygimantas Senasis 1532 m. lapkričio 21 d. rašte šiaip apibūdina Skoriną: „pasižymėjęs ir gabus medicinoje, nepaprastai patyręs ir palaimintas . . . mokslų ir medicinos daktaras".[61] 1530 m. išvyko į Karaliaučių, kur Prūsų hercogas Albrechtas jį paskyrė savo rūmų spaustuvininku ir gydytoju.[62] 1534 m. iš Vilniaus grįžo Prahon, kur prie karaliaus Ferdinando dvaro vertėsi kaip gydytojas.[63]

Todėl nenuostabu, kad, valdant Žygimantui Senajam, greičiausiai 1520 m. Vilniuje lankėsi vienas iš žymiausių renesanso epochos medicinos reformatorių — *Paracelsas*. Jis, lankydamasis Vakarų ir Vidurio — Rytų Europoje, stebėjo ir tyrė ne tik gydytojų, bet ir barzdaskučių — chirurgų, net kaimo moterėlių gydymą. Jis tyrinėjo ligas, bandė naujus gydymo metodus, mediciną grindė patologija ir chemine biologija. Bekeliaudamas ir pats gydydavo žmones. Vilniuje įvykusiuose viešuose disputuose Paracelsas buvęs nugalėtas. Jis rašė, kad „išvijo mane iš Lietuvos, paskui iš Prūsijos ir Lenkijos. Nepatikau aš olandams, o taip pat žydams ir miuncheniečiams. Tiktai, dėkui Dievui, patikau ligoniams."[64]

Žygimantas Augustas, paskutinysis Jogailaitis Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus soste, net ir 1548 m. išrinktas Lenkijos

karaliumi, beveik nuolat gyveno Vilniuje, savo puošniuose renesansiniuose rūmuose — Žemutinėje pilyje, Gedimino kalno papėdėje. Jis paliko tarnyboje didelę dalį savo tėvų gydytojų, iš kurių paminėtinas Jokūbas Ferdinandas *Itališkis,* arba *Barietis* (jis yra rašęs ir apie Lenkijos mineralinius vandenis).[65] Be to, tęsė darbą karališkajame dvare medicinos ir filosofijos daktaras Rupertas *Finckas,* turėjęs namą Vilniuje, Pilies gatvėje.[66] Iš kitų Žygimanto Augusto asmeninių gydytojų išskirtinas Jurgis Jokimas *Retich — Lauchenas* (1515-1574), Mikalojaus Koperniko mokinys, Wittenbergo universiteto profesorius, 1540 m. parašęs knygą apie M. Koperniko astronominę sistemą.[67] Iškeltinas ir gydytojas Juozapas *Struś* (Struthius, g. 1500 m.), taip pat rašęs apie mineralinius vandenis.[68] Paminėtina, kad Žygimanto Augusto asmeniniu gydytoju yra buvęs ir anglas Martynas *Fox,* o kitas anglas Jokūbas *Arnuth* buvo išsiųstas Merkelio Giedraičio lėšomis tęsti medicinos studijų Paduvoje. Grįžęs dirbo Vilniuje.[69]

Ir kai Barbora Radvilaitė — Gostautienė po slaptų sutuoktuvių su Žygimantu Augustu 1547 m. lapkričio mėn. buvo išvykusi į Radvilų dvarą Dubingiuose ir čia gyveno iki 1548 m. balandžio vidurio, ten ją globojo brolis Mikalojus Radvilas Juodasis ir gydytojas Stanislovas *Davainis,* Merkinės seniūnas.[70] Ir pats Žygimantas Augustas rašė savo sirguliuojančiai žmonai Barborai, kad ji galinti būti rami, nes Vilniuje yra gydytojų ir vaistinių.[71]

Kaip žinia, Žygimanto Augusto bibliotekoje Vilniuje buvo per 4000 knygų, jų tarpe nemaža ir medicininių. Bibliotekoje buvo veikalų Hipokrato, Afrikano, Galeno, vadovėlių iš anatomijos, fizioterapijos, karo chirurgijos, higienos, balneologijos ir kitų medicinos sričių. Knygos buvo superkamos tiek už Lietuvos ribų, tiek ir pačiame Vilniuje. Pavyzdžiui, 1547 m. Žygimantas Augustas nupirko už 15 auksinų mirusio daktaro Jokūbo Fernandžio medicininių knygų rinkinį, o 1548 m. už anatomijos veikalą karalius sumokėjo daktarui Bazui 6 auksinius.[72] Deja, Žygimanto Augusto biblioteka išsisklaidė. Iš medicininių knygų viena atsidūrė Upsalos universitete (Aleksandro Traliano „De re Medica", Paryžius, 1548) ir nemaža Lundo universiteto bibliotekoje.[73] Knygos tuo metu buvo labai brangios. Vidutiniškai už knygą mokėta 2 auksinai (florenai), t.y. 48 lietuviški grašiai. Už arklį tuo metu mokėta 2-4 kapos grašių (120-240) grašių) už jautį — 100-120 grašių, už aviną — 8-15 grašių.[74]

Vilniaus didikai taip pat turėjo savo asmeninių gydytojų. Pavyzdžiui, Radvilų gydytojais XVI a. yra buvę šie: Jurgis *Petkūnas,* Jonas *Šulcas,* Jurgis *Blandrata* (Biandrata; jis Vilniuje tegyveno 1562-1563 m.), Jokimas *Zimmermannas* ir visa eilė kitų. Gerai išsimokslinęs buvo

lietuvis Jurgis *Petkūnas-Petkevičius,* Mikalojaus Petkūno sūnus. Jis buvo gimęs apie 1530 m. Eišiškėse, miręs 1574 m. Varniuose. Po studijų Wittemberge ir Paduvoje, persikėlė į Feraros universitetą, kur 1556 m. gegužės 27 d. gavo medicinos daktaro diplomą, kurio originalas yra saugomas Lietuvos Mokslų Akademijos centrinėje bibliotekoje. Tą dieną Feraros universitetas Jurgiui Petkūnui iš Eišiškių (Georgius Petcunius Lituanus ab Eysiski) buvo įteiktos medicinos daktaro insignijos: knyga, diadema ir aukso žiedas. Grįžęs iš Feraros, pakviestas Vilniaus vaivados kunigaikščio Mikalojaus Radvilo Juodojo asmeniniu gydytoju. Netrukus J. Petkūnas gavo Žemaičių vyskupijos kanauninko vietą, o už medicinines paslaugas Žygimantui Augustui, 1563 m. iškilmingai įvesdintas į Vilniaus kanauninko pareigas ir 1567 m. paskirtas Žemaičių vyskupu.[75]

Ar J. Petkūnas, būdamas Žemaičių vyskupu, padėdavo žmonėms kaip gydytojas, neturime žinių. Atrodo, kad vysk. J. Petkūnas yra buvęs kiek kontraversinė asmenybė. Vysk. M. Valančius savo „Žemaičių vyskupystėje" šiaip apie jį rašo: „Jurgis Petkevyčia, vyras, rods, mokytas, bet nevisai dievobaimingas". Ryšium su Lietuvoje plintančiu protestantizmu, jis, matyti, paveiktas Wittemberge vyravusių reformacinių nuotaikų, „pasilpninęs katalikų tikėjimą širdy savo, pradrįso mažne visus dalykus, tam tikėjimui prigulinčius, peikti . . . Gyvendamas Alsėdžiuose per kiauras dienas medžiojo". Toliau vysk. M. Valančius dar priduria, kad Medininkų prelatas, žymus teisininkas Petras Roisijus (miręs 1571 m. Vilniuje) apie J. Petkūną šiaip atsiliepęs: „Vyskupą Petkevyčią retai tegalėjo kas matyti bažnyčioje, rečiau dar mišias laikant, Rašto Švento nė lytėti nedasilytėjo. Medžioklė jam terūpėjo, nuo aušros lig brėkštant po laukus su šunimis skrajojo. Ai, kad taip būt ieškojęs dangaus, kaip medžioklės paukščių, pranokęs būtų ir Povilą apaštalą".[76] J. Lebedys nurodo, kad tų žodžių nesą P. Roisijaus eilėraštyje „Chiliastichon".[77]

Steponas Batoras (valdęs 1576-1588), kad ir būdamas svetimtautis, dažnai gyvendavo Lietuvoje, ypač jo paties pastatytoj Gardino pilyje, kur ir mirė 1588 m. gegužės 23 d. Steponas Batoras, kaip žinome, 1578 m. liepos 25 ir 1579 m. balandžio 1 d. aktais patvirtino vyskupo Valerijono Protasevičiaus užrašus kuriamajai Vilniaus akademijai. Stepono Batoro gydytojais yra buvę visa eilė įžymių medicinos daktarų. Iškeltinas lenkas Vaitiekus *Oczko* (1537 Varšuvoje — 1600 Liubline), mokęsis Lenkijoje, po to Italijoje, kur 1569 m. gavęs medicinos ir filosofijos daktaro laipsnį, grįžo Lenkijon. Pagarsėjęs kaip geras gydytojas, 1576 m. Stepono Batoro buvo pakviestas asmeniniu gydytoju. 1582 m. karalius jam paskyrė pensiją iki gyvos galvos. Oczko

buvo ir Zigmanto Vazos (valdė 1588-1632 m.) dvaro gydytoju. Šalia to vertėsi privačia praktika, gydė ir venerines ligas, ypač sifilį, tyrinėjo Lenkijos mineralinius vandenis.[78] Kitas žymus Stepono Batoro gydytojas buvo Simonas *Simonius,* daugelio filosofinių ir gamtos mokslų veikalų autorius. Jis yra ir pirmosios medicininės knygos išspausdintos 1584 m. Jono Karčano spaustuvėje Vilniuje, autorius ar koautorius (knygos įvadas pasirašytas mediko Simono Simonijaus, buv. karaliaus Stepono Batoro rūmų gydytojo). Knygos antraštė: *Commentariola Medica et Physica ad aliquot scripta* . . . Vilnae, Impress: per Iohannem Kartzanum Velicen: Anno Dñi, 1584 (Maži medicininiai bei fizikiniai aiškinimai ir kiti raštai . . . Vilniuje, 1584). Tapęs Kalvino sekėju, turėjo pasitraukti iš Italijos. Vėliau Lietuvoje ir Lenkijoje virto aktyviu reformacijos šalininku.[79] Mikaloius *Buccella* (m. 1610 m.), italas, taip pat buvo vienas iš pagrindinių Stepono Batoro gydytojų. 1588 m. kartu su Simonu Simonijum atliko karaliaus Stepono Batoro lavono skrodimą. Tai buvo *viena iš pirmųjų autopsijų Lietuvoje* (sekantis skrodimas atliktas 1648 m. gegužės 20 d. Merkinėje mirusio karaliaus Vladislovo Vazos). Istorikai nurodo Stepono Batoro mirties priežastį — persišaldymą medžioklėje,[80] tačiau priežastis, matyt, yra buvusi kita, jei daryta autopsija. Simonas Simonius kaltino Mikalojų Buccellą, kad jis netikusiai Steponą Batorą gydęs. Buccella tuos kaltinimus stengėsi atremti savo dvejose brošiūrose: *Epistola generosi Domini Georgii Chiacor de morto et obitu magni Stephani regis Poloniae 1588* ir *Reputatio scripti Simonis Simonii 1588.*[81] Primintinas dar Simonas *Bortinius,* gimęs Prūsuose, medicinos daktaro laipsnį gavęs Italijoje ir pas Steponą Batorą pradėjęs dirbti 1579 m. Manoma, kad jis yra buvęs lietuvis ir jo tikroji pavardė buvusi Butrimas. Jis buvo ir Eustacho Valavičiaus gydytojas.[82]

Naudojosi Steponas Batoras ir kitų kraštų gydytojų, net susijusių su kabalistika ir magija. Pavyzdžiui, Brandenburgo elektoriaus gydytojas Leopoldas *Turneiseris* 1578 m. rekomendavo karaliui balzamą — antidotą Alexinfarmacum, tvirtindamas, kad tas balzamas pagamintas įtemptu darbu, ypač pagal kabalistikos ir natūralinės magijos taisykles.[83]

Onos Batorienės rūmų gydytoju yra buvęs Silvestras *Raguskis.* Jam ji padovanojo iš savo mirusio brolio Žygimanto Augusto bibliotekos net 50 knygų.[84] Labai galimas daiktas, kad tai yra buvusios mediciniškos knygos.

Karališkųjų gydytojų algos XVI amžiuje yra buvusios geros, kai kurie iš jų Vilniuje turėjo mūrinius namus netoli karaliaus rūmų. Štai kai kurių gydytojų atlyginimas. Gydytojas Jokūbas Ferdinandas *Itališkis,*

arba *Barietis,* 1546 m. gaudavo 1349 lenkiškus auksinus per metus, maždaug 2722,2 litus; dr. Albertas *Baza,* pakviestas gydytoju tais pačiais metais, gavo metinę algą 300 raudonųjų auksinų (dukatų), prilygusių 2340 litų. Jei Bazai tekdavo kur išvykti, gaudavo papildomai pinigų kelionės išlaidoms padengti sau, 2 tarnams ir 4 arklių pašarui. Dr. *Boruckis* gaudavo algą ir proviziją lygią su kitais daktarais, o už ypatingus nuopelnus — dar po 330 florenų (apie 2525 litus) metams ir po 30 grašių dienpinigių. Dr. Kasparas *Fridentinas* priimtas tarnybon 1588 m. su 400 florenų (maždaug 3000 litų) alga metams. Algom palyginti duodama šios kainos: arklys kaštavo 2 kapas grašių, arba 26,9 lito; jautis — 2 kapas grašių, arba 26,9 lito, karvė — 70 grašių, arba 14,55 lito, meitėlis — 1 kapą grašių, arba 13,45 lito; rugių statinė — 24 grašiai, arba 5,35 lito.[85]

Vilniuje buvo gydytojų, besiverčiančių privačia praktika. Čia paminėtinas dr. Stanislovas *Sabina,* 1587 m. aptinkamas kaip Vilniaus vaitas.[86]

XVI a. būta gydytojų ir kituose miestuose. Pavyzdžiui, 1584 m. Kaune aptinkamas daktaras Antanas *Schneebergas,* parašęs straipsnį apie lietuvišką gėrimą „lipce".[87] Kalvarijoje apsigyveno iš Maskvos pabėgęs Jono IV asmeninis gydytojas Saliamonas *Kalveras,* greičiausiai Ispanijos žydas.[88] XVI a. šaltiniuose Lietuvoje sutinkami nemažiau kaip 25 gydytojai.[89]

Kaip matėm, XVI a. Lietuvoje yra buvę nemaža medicinos gydytojų, kurių paslauga daugiausia galėjo pasinaudoti turtingųjų sluoksnis. Kaimo gyventojams ir neturtingiems miestiečiams medicininė pagalba buvo sunkiai prieinama. Jie tegalėjo prisišaukti nebent tik barzdaskutį — chirurgą. Šiaip gydytasi žolėmis, kitomis naminėmis priemonėmis ir, žinoma, burtais. Čia žmonėms į pagalbą ėjo kunigai. Todėl šviesesnieji kunigai ir pamokslų metu kalbėdavo žmonėms apie ligas ir kaip jų saugotis. Pavyzdžiui, Karaliaučiaus protestantų kunigas Jonas *Bretkūnas* (1536-1602) savo originalių pamokslų rinkinyje *Postilla tatai esti Trumpas ir prastas ischguldimas Evangeliu, sakamuiu Baszniczoie Krikschczionischkoie nuog Weliku ik Advento.* Per Jana Bretkuna Lietuvos Plebona Karaliaucziuie Prusuosu. Isspausta Karaliauczuie Jurgio Osterbergero. Maeta Pono 1591 štai kaip rašo apie ligas:

„Šičia turim žinoti: ant pirmo, — kas yra raupsai, ant antro, — kas yra kaulų liga, ant trečio, — ko dėlei žmonės kartais raupsais, kartais kaulų liga serga.

Kita liga rauplės, kita raupsai, arba, kaip kiti kalba, raupsas. Mūsų vaikai, kartais ir seni, serga rauplėmis, kaip žinot patys. Raupsais retą kartą girdim Prūsų žemėje apsirgusį, net žydų giminė ir per tankiai

raupsais sirginėjo dėlei stiprių gėrimų, ir daug jų iš tos ligos turėjo smertį gauti. O raupsai tokia liga būdavo. Išsivertė ant veido ir ant viso kūno žmogaus kaip niežai balti, kaip šašai kokie pikti. Tie gi šašai išpūstydavo, kaip valgyte išvalgydavo visą kūną žmogaus iki gyslų ir pačių kaulų. Bei buvo liga limpanti šitaipo, jog aną ne tiktai žmogus nuog žmogaus, jo dasilytėdamas, gaudavo, bet ir suolas, ant kurio žmogus, ta liga sergąs, sėdėjo, pagesdavo, ir iš tų šašų išpūdavo taipojeg ir sienos, ir visos trobos išgadinamos buvo šita liga.

Stabas, arba kaulų liga, yra kita liga nei raupsai. Kaulų liga sergantį žmogų tą kalbam, kurio kaulai kojų arba rankų didžiai gel, kurio gyslos yra ištąsomos, rankų patinsta ir didžiai skaust, kaip žmogus nei dirbti, nei paeiti negal, net gulėti tur. Kaip ta liga sergančių daug mūsip yra, vokiškai vadina die Gicht.

Bet ir šita liga nepigu yra pravaryti, net daug žmonių tur kiek metų ana sirginėti iki smerties.

Daug yra sąnarių kūno žmogaus, o nėr nė vieno sąnario ant viso kūno, kursai kartais neapsirgtų. Kaip regim kitą sergantį galva, akimis, ausimis, rankomis, kojomis, kitą širdžia, kitą pilvu, kitą ir visu kūnu, kaip nė paeiti, nei padirbti negal, net kaip kita maita tur valkiotis, biaurus, pasmirdęs, kaip jo kits žmogus nė po akimis nekenč.

Bet tokios ligos ne tiktai vieną kokį žmogų užpuol. Bet jų tur bijotis kožnas, taip gerai karalius, kaip jo tarnas, taip gerai karalienė, kaip jos tarnaitė . . .

Žmogus būk kokia norint liga apimts, tuojau klausinėj liekoriaus (— gydytojo), barbieriaus (— felčeris chirurgas, kraujo leidėjas, barzdaskutys, kirpėjas), kursai jį išgydytų, nesa kožna liga žmogui labai sunki našta yra. Kačiai (— nors) nūn daug žmonių išmanančių randasi ir daug žolių alba kitų daiktų yra, tačiau nėra nė vieno taip tikro daktaro, kursai iš savęs be žolių galėtų kačiai (— nors) mažiausią ligą pravaryti . . .”[90]

LIETUVOS GYDYTOJAI XVII AMŽIUJE IR XVIII AMŽ. PRADŽIOJE

Vėlyvesnieji Lietuvos ir Lenkijos valdovai nebegyvendavo Lietuvoje, tik retkarčiais jon užsukdavo, todėl čia jų tarnyboje buvusių gydytojų nebeminėsiu. Tepriminsiu, kad karaliaus Vladislovo Vazos lavono skrodimui 1648 m. vadovavo vilnietis gydytojas Motiejus *Vorbekas — Letova* (Lettow). Šio gydytojo pavardės istorija buvusi ši: vienas iš jo protėvių, Reimaras (m. 1351), grįžęs iš Vokiečių ordino žygio į Lietuvą, gavęs „lietuvio" prievardį — Lithauer ar Lettow. Motiejus Vorbekas — Letova gimė Vilniuje 1593 m. vasario 12 d., mirė 1668 m. taip pat Vilniuje. Jo tėvas yra buvęs Žygimanto Augusto gydytojo tarnas. Motiejus Vorbekas — Letova mokėsi Vilniuje evangelikų — liuteronų bažnyčios mokykloje, Vilniaus jėzuitų akademijoje, Karaliaučiuje, Dancige ir Paduvos universitetuose. Baigęs medicinos mokslus, Dancige ir medicinos mokslus, 1618-1635 m. buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos etmono Kristupo Radvilo gydytojas. 1635-1648 m. karaliaus Vladislovo Vazos gydytojas. Vilniuje turėjo didžiulę biblioteką.[91] Kaip minėta, Motiejus Vorbekas — Letova 1648 m. vadovavo Vladislovo Vazos lavono skrodimui. Autopsijoje dalyvavo dar šie gydytojai: Casparas Viktoras *Čermakas,* Kruftas Jonas *Teubneris,* Ditrichas *Vigbertas.* Dešiniajame karaliaus inkste rasta vienas didelis ir keletas smulkių akmenukų.[92] Iš kitų Vilniaus gydytojų dar paminėtini šie: Andriejus *Grutinius,* etmono Leono Sapiegos (m. 1633) gydytojas.[92] Povilas Kleofas iš *Brylewos,* Vladislovo Vazos sekretorius, už pasižymėjimą kovose su Maskva ir turkais pakeltas į bajorus, 1633-1658 m. buvęs Vilniaus miestininku ir Vilniaus pilies statytoju,[94] aukštai iškilęs buvo dr. Povilas *Moelleris,* studijavęs Karaliaučiaus universitete. Vilniuje jis jau minimas 1653 m. 1656 m. vasario 11 d. Moelleris buvo nuvykęs į Karaliaučių padėkoti kurfiurstui Vilniaus vokiečių vardu už globą pabėgėlių, atsidūrusių Prūsuose, įsiveržus Maskvos kariuomenei į Lietuvą.[95] Paminėtinas ir medicinos daktaras Leopoldas *Romanovičius,* kuris kartu buvo ir Vilniaus teisėjas.[96] Kai kurie medicinos gydytojai buvo ir Vilniaus vaitai (Advocati Vilnenses), pvz. 1688 m. tas pareigas ėjo medicinos daktaras Povilas *Boimas.*[97]

Apie medikus, besivertusius gydytojo praktika kituose Lietuvos miestuose maža teturime žinių. Kėdainiuose XVII a. garsėjo Adomas

Freitagas (g. 1608 m. Torunėje, miręs 1650 m. Kėdainiuose). Jis buvo ne tik filosofijos ir medicinos daktaras, bet ir karo inžinierius. Mokslus ėjo Torunėje, karinę tarnybą atliko Olandijoje savanoriu pas Fridrichą Henriką Oranietį, kovoje su ispanais. 1632 m. Leidene baigė medicinos mokslus. Manoma, kad vėliau Paryžiuje bus įsigijęs filosofijos daktaro laipsnį. Apie 1640 m. atvykęs į Lietuvą, Freitagas buvo asmeniniu gydytoju kunigaikščio Jonušo Radvilo (1612-1655), su kuriuo jau apie 1630 m. važinėjo po Vakarų Europą. Be to, Kėdainių gimnazijoje dėstė matematiką bei karo dalykus, lankydavosi Biržuose, prižiūrėdamas pilies bei miesto statybos ir įtvirtinimų darbus. Dar besimokydamas Leidene, parašė ir 1631 m. Leidene išspausdino veikalą *Architectura militaris nova et aucta, oder Newe vermehrte Fortification* (tas pats veikalas išspausdintas 1640 ir 1668 m.). Veikale supažindinama su fortifikacinių pastatų istorija, aprašomi tvirtovių puolimo ir gynymo būdai. Be to, 1635 m. išspausdino *Prognosticon astrologicum* (Astrologinės prognozės). Kėdainių liuteronų bažnyčioje yra išlikusi memorialinė lenta, skirta Adomui Freitagui. Lentos tekstas šis:

D O M
ADAMO FREITAGIO THORUNIENSI
Philosophiae ac utriusque medicinae doctori illustris
Gymnasii Caiodunensis matheseos extraordinario professori
Viro
Vita, moribus, eruditione, genere et professione nobilissimo
Qui
Adolescentiam studiis
Juventutem variis peregrinationibus
Aetatem virilem bellicis in Belgio expeditionibus
Sub auspiciis in primis Friderici Henrici Auriaci principis ad Sylva ducis
Reliquum aetatis professioni matheseos ac medicinae praxi Totu autem
ad obsidione traiecti admosa usque adultim vitae anno MDCL
Servitiis illustrissimi Sacri Romani Imperii Principis
DUCI ANUSII RADZIVILLI
impendit
Scholarchae iussu et sumptu optimi principis et patroni
posuere
Vixit annos XLII
Filium non reliquit, librum reliquit cuit titulus
Architectura militaris

Lietuviškas vertimas: DOM ADOMUI FREITAGUI TORUNIEČIUI filosofijos ir medicinos daktarui įžymiosios Kėdainių gimnazijos matematikos ekstraordinariniam profesoriui, gyvenimu, papročiais, erudicija, kilme ir profesija kilniausiam vyrui, kuris jaunose dienose uoliai mokslinosi, sekančiais metais daug keliavo, subrendusiame amžiuje narsiai dalyvavo karinėje ekspedicijoje Belgijoje, Silvos kunigaikščio Fridricho Henriko Oraniečio vadovautame avangardiniame dalinyje, atliekamą laiką visu atsidėjimu praversdamas profesinei matematikos ir medicinos praktikai, o atsikėlęs (į Kėdainius) ligi gyvenimo galo 1650 metų tarnavo Šviesiausiam Šventosios Romos imperijos kunigaikščiui vadui Jonušui Radvilui, mokyklos vyresnybės duotu darbu ir geriausio kunigaikščio ir globėjo lėšomis išgyveno 42 metus. Įpėdinio nepaliko. Paliko knygą vardu Karo Architektūrą.[98] A. Freitago biustas, skaptuotas iš medžio, nepriklausomos Lietuvos metu buvo atgabentas į Vytauto Didžiojo karo muziejų.[99]

Toje pačioje Kėdainių liuteronų bažnyčioje yra išlikęs antkapis su lenkiškai-vokišku įrašu, pastatytas vaistininkui Jonui *Fišeriui* (Fiszer, m. 1666 m. kovo 8 d. Kėdainiuose). Antkapio tekstas:

D O M
Saska ziemia FISZERA JANA porodzila,
A Żmuydzka żyzna ziemia mogilą przykryla.
Ach przed czasem, ach smierci wziąles aptekarzu,
Już widzim nie folgując bierzesz y lekarza.
IEssaie am 56 Cap. XI 14
Denn die Gerechten werden weggrafft vor dem
Unglück; und die richtig vor sich gewandelt haben,
Kommen zum Frieden und ruhen in ihren Kammern.
Dennatus A⁰ MDCLXVI

I D 8 Marty
Caioduni

Lietuviškas vertimas: DOM. Saksų žemė Joną Fišerį pagimdė, o derlinga Žemaičių žemė jo kapą pridengė. Ak prieš laiką, o mirtie, pagrobei vaistininką, jau regim, kad nesigailėdama imi ir gydytoją (Izajo, 56 skyr. XI 14). Nes teisingieji bus išgelbėti nuo nelaimės. Tegul ilsisi ramiai savo guolyje tie, kurie gyveno savo teisume. Mirė 1666 m. kovo 8 d. Kėdainiuose.[100]

Ir Žemaičių vyskupai naudojosi gydytojų paslaugomis, tik neaišku, ar tie gydytojai gyvendavo Alsėdžiuose, ar būdavo parsikviečiami iš

kitur. Kaip rašo vysk. Motiejus Valančius, Žemaičių vyskupas Mikalojus Pacas (m. Paduvoje 1624 m.) „kaskars didžiau įniko sargalioti ir džiūti. Matydamas negalėsiąs čia išsigydyti, pagal linkėjimą vaistojų, arba daktarų, užsigeidė ieškoti sveikatos svetimose žemėse. Kaipgi metuose 1614, palikęs valdymieru vyskupystės Merkelį Geišą Eliaševyčią, o užveizėtoju savo turtų Mikalojų Savickį ir išvažiavo į ciesoriaus žemę. Bet nespėru yra nepadėjus atrasti, nebe nuo senatvės ligų išsigydyti. Mūsų vyskupas, nubrazdėjęs į Valakų žemę ir pergyvenęs penkerius metus mieste Peduvos, tarp daugybės gydytojų, pasirinko. Štai tau penkios! Štai tau sveikata![101]

Arba vėl. Vyskupas Kazimieras Pacas (m. 1695), parvažiavęs iš Kuršo į Alsėdžius, sunkiai susirgo. „Suvadino baimę gydytojų, kaip įmanydamas norėjo amžių pratęsti, liga vienok, stipresnė už žoles, 1695 metuose nugalabijo vargšą".[102]

XVIII a. pradžioje, atrodo, gydytojų skaičius Lietuvoje nedaug tebuvo padidėjęs. Maža teturime apie juos ir žinių. Kėdainių buvusiose liuteronų kapinėse yra išlikęs antkapis su vokišku įrašu miesto gydytojui, pašto viršininkui ir bažnyčios seniūnui Fridrichui *Kaneiniui,* gimusiam 1663 m. liepos 3 d. Tilžėje ir mirusiam maru Kėdainiuose 1710 m. rugpiūčio 6 d. F. Kaneinio šeimos antkapio tekstas:

Steh still
O Sterblicher
Hie ligt begraben
FRIDERICH KANEIN
Postmeister Stadt Medicus
Und Senior der Kirchen zu Keydahn
Die Pest bracht ihm die Todes Post
Er starb da er andern halft
Tilsit sahe ihn zur Welt kommen
Anno MDCLXIII
D III Julij
Keydahn beweinte seinen Todt
Anno MDCCX
D VI Aug.
Er hatte zwey Ehefrauen
Die erste liegt allhie an seiner Seite
nebst sechs Kindern
Die andere hat dieses mit tausend Thranen gesetzet.

Lietuviškas vertimas: Sustok ramiai, o mirtingasis, čia guli palaidotas FRIDRICHAS KANEINIS, pašto viršininkas, miesto gydytojas ir Kėdainių bažnyčių seniūnas. Maras jam atnešė mirties žinią. Jis mirė dėl to, kad padėjo kitiems. Tilžė išvydo jį į pasaulį atėjusį 1663 metais liepos 3 dieną, Kėdainiai apverkė jo mirtį 1710 metais rugpiūčio 6 dieną. Jis turėjo dvi santuokines žmonas. Pirmoji guli prie jo šono kartu su šešiais vaikais, antroji aplaistė jį tūkstančiu ašarų."[103]

Yra išlikusi žinia ir apie Kauno chirurgą Henriką *Pretorijų* (g. 1664 m.), mirusį maru Kaune 1710 m. liepos 14 d.

XVIII a. viduryje Žemaičių vyskupijoje, matyti, jau daug kur yra buvę gydytojų, nes 1752 m. gegužės 16 d. Alsėdžiuose įvykusiame Žemaičių vyskupijos kunigų sinode tarp kita ko nutarta, kad „be rašto nuo gydytojo nė vienam neleisiant negavėti".[104]

Padėtis iš pagrindų pasikeitė XVIII a. gale, 1781 m. Vyriausiojoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Mokykloje Vilniuje įsteigus medicinos skyrių, kur pradėta ruošti medicinos gydytojus savame krašte.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 Fr. Behn, *Kultur der Urzeit, I,* Berlin, 1950, p. 130.
2 R. Klebs, *Der Bernsteinschmuck von der Baggerei bei Schwarzort,* 1882, J. P(uzinas), „Gintaras priešistoriniais laikais", *Lietuvių Enciklopedija,* VII, So. Boston, 1956, 262-263.
3 J. P(uzinas), „Sargėnai", *LE,* XXVI, 296; *Lietuvos archeologijos bruožai,* Vilnius, 1961, 172 [buvo klaidingai išspausdinta antraštė — *Lietuvos archeologijos medžiaga,* Vilnius, 172].
4 W. Szukiewicz, „Cmentarzysko szkieletowe w Lankizkach pod Naczą w pow. lidzkim, gub. wileńskiej", *Przegląd Archeologiczny,* II: 1-2, 1920, 52-63.
5 J. Talko-Hryncewicz, „O trepanowanych czaszkach XIV-XVI w. z cmentarzyska w Lankiszkach pod Naczą na Litwie", *Rozprawy wydzialu matem. pryrod. Akademii Umiejętnosci,* Seria B, LVIII, Kraków, 1922.
6 W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens,* Königsberg i. Pr., 1929, 241, 244 ir 249, pav. 192.
7 V. G. Micelmacheris, *Očerki po istorii mediciny v Litve,* Leningrad, 1967, 14, pav. 3.
8 *Scriptores rerum Prussicarum,* I, Leipzig 1861, Beilage, I, 732-735; J. Puzinas, „Aisčiai istorinių šaltinių šviesoje", *Aidai,* 12, 1948, 102; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I,* Vilnius, 1955, 22-23.
9 Berlin, 1871, 46-47.
10 Z. Ivinskis, *Šv. Kazimieras 1458-1484,* New York, 1955, 105.
11 Motiejus Valančius, *Raštai II,* Vilnius, 1972, 187.
12 Stasys Samulavičius, „Apie užšaldymą", *Mokslas ir Gyvenimas,* 1, 1973, 42-44.
13 Jonas Lasickis, *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus,* Vilnius, 1969, 29, 47.

14 A. Mierzyński, „Die samländische Gottheit Auszautis", *Sitzungsberichte Altertumsgesellschaft Prussia,* 21, 1896-1900, 41-51; K. Būga, *Kalba ir Senovė,* I, Kaunas, 1922, 76; t.p., Rinktiniai raštai, II, Vilnius, 1959, 98; Pr. Skardžius, „Lietuvių mitologiniai vardai", *Aidai,* 5, 1954, 219; EL, I, 216.
15 *Lietuvininkai,* Vilnius, 1970, 230.
16 V. Krėvė-Mickevičius, „Apie laumes", *Tauta ir Žodis,* III, Kaunas, 1925, 233-336; J. Balys, *Lietuvių tautosakos skaitymai,* II, Tübingene, 1948, 76-89; plati bibliografija duota: Z. Ivinskis, *Senovės lietuvių religijos bibliografija,* Kaunas, 1938, tai atspaudas iš *Soter;* [plg. Haralds Biežais, *Die Religionsquellen der baltischen Völker und die Ergebnisse der der bisherigen Forschungen,* Uppsala, 1954].
17 *Scriptores rerum Prussicarum,* I, 1861, 53-54.
18 Motiejus Valančius, *Raštai,* II, Vilnius, 1972, 40.
19 M. Valančius, t.p., 87.
20 M. Valančius, t.p., 337-338.
21 V. Krėvė-Mickevičius, „Kėrai", *Tauta ir Žodis,* IV, Kaunas, 1926, 504-508; J. Balys, *Tautosakos Lobynas,* II, *Liaudies magija ir medicina,* Bloomington, Ind., 1951, 10, 12-13.
22 J. Balys, t.p., 17-25.
23 J. Balys, t.p., 55-82.
24 J. Balys, t.p., 82-85.
25 J. Balys, „Burtai", „Burtininkas',, *LE,* III, 373-376.
26 J. Balys, t.p., 373-376.
27 M. Valančius, *Raštai,* II, 342.
28 L. A. Jucevičius, *Raštai,* Vilnius, 1959, 648-649.
29 M. Valančius, t.p., 343-350.
30 M. Valančius, *Raštai,* II, 350.
31 J. Balys, „Ragana", *LE,* XXIV, 1961, 421.
32 M. Valančius, *Raštai,* II, 331.
33 S. Slonimskis, „Materialy po istorii mediciny v Litve", *Tauta ir Žodis,* V, Kaunas, 1928, 520-521.
34 Plačiau apie liaudies mediciną: I. Skliutauskas, „Apie liaudies mediciną", *Medicina,* 1, Kaunas, 1931; Vl. Tiškus, „Mūsų liaudies medicina", t.p., 7, 1931; A. Grigaitis, „Lietuvių liaudies medicina", *Lietuvių Gydytojų Biuletenis,* 3 1968, 101-103 ir 1, 1969, 15 tt.
35 *Vilniaus Valstybinio Universiteteo Mokslo Darbai, XVII; Medicinos mokslų serija, IV,* Vilnius, 1958, 141-148.
36 I. Skliutauskas, „Dėl lietuvių liaudies medicinos tyrinėjimo mokslinės ir praktinės reikšmės," t.p., 142-143.
37 I. Skliutauskas, t.p., 144-145.
38 I. Skliutauskas, t.p., 134.
39 I. Skliutauskas, t.p., 146.
40 I. Skliutauskas, t.p., 146.
41 *Polnoje sobranije russkich letopisej,* XVII, 1907, 91; Ignas Jonynas, „Vytauto šeimyna", *Praeitis,* II, Kaunas, 1933, 200-201.
42 Z. I(vinskis), „Skirgaila", *LE, XXVIII,* 1963, 53.
43 V. G. Micelmacheris, *Očerki po istorii medicyni v Litve,* Leningrad, 1967, 18-19.
44 *Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae, 1376-1430.* Collectus opera Antonii Prochaska, Cracoviae, 1882, 713-714.
45 *Codex Epistolaris Vitoldi . . .,* 716.
46 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . .,* 19.
47 V. G. Micelmacheris, t.p., 19.
48 S. Slonimskis, „Materialy po istorii medicyni v Litve", *Tauta ir Žodis,* V, Kaunas, 1928, 549.

49 *Cast'*, I, Vilna, 1843; S. Slonimskis, t.p., 550.
50 M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Zmódzka,* II, Warszawa, 1846, 291; S. Slonimskis, t.p., 549.
51 Jan Kurczewski, *Opowiadania o dziejach chrzescijańskich na Litwie i Rusi,* I, Wilno, 1914, 102-103; S. Slonimskis, t.p., 550.
52 M. Baliński, *Historya miasta Wilna,* II, Wilno, 1838, 45-47.
53 S. Sužiedelis, „Žygimantas Senasis", *LE, XXXV,* 1966, 324.
54 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . .,* 19.
55 Dr. Karge, „Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen", *Das Litauen-Buch,* 1918, 96.
56 *LE, III,* 1954, 66; J. Jurginis, *Humanizmas ir renesansas Lietuvoje,* Vilnius, 1965, 220-223.
57 „Bona", *LE, III,* So. Boston, 1954, 121.
58 J. Kurczewski, *Kościol zamkowy Wilno,* Wilno, 1906-1910, 117-122.
59 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . .,* 20.
60 J. Jurginis, *Renesansas . . .,* 1965, 144-145.
61 Doc. V. Micelmachers, „Pirmieji medicinos gydytojai, kilę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės", *Sveikatos Apsauga,* 2, 1962.
62 J. Jurginis, t.p., 149.
63 Z. Ivinskis, „Skorina, Francišak", *LE, XXVIII,* 71-73.
64 *Studia i materialy z dziejów nauki polskiej,* 4, Warszawa, 1956, 80; V. Č., „Paracelsas ir Vilnius", *Mokslas ir Gyvenimas,* 10, 1966, 32.
65 *Studia i materialy z dziejow nauki polskiej, 4,* 1956, 80.
66 *Akty, izdajemyj Vilenskoju komissijeju dlia razbora drevnich aktov,* XX, Vilna, 1893, 104, 522; S. Slonimskis, t.p. 549, 551.
67 *LE,* XXV, 1961, 167.
68 *Studia i materialy . . .,* 81.
69 Ingė Lukštaitė, „Lituanistika Anglijoje", *Mokslas ir Gyvenimas,* 3, 1973, 34.
70 M. Baliński, *Pisma historyczne,* I, Warszawa, 1843, 47.
71 I. J. Kraszewski, *Wilno od początków do roku 1750,* IV, Vilno, 1842, 372.
72 *Kultūrų kryžkelėje,* Vilnius, 1970, 11-12.
73 t.p., 23-24.
74 J. Lebedys, *Mikalojus Daukša,* Vilnius, 1963, 151.
75 *LE, XXII,* 1960, 358-359; J. Lebedys, *Mikalojus Daukša,* 93-94; J. Jurginis, *Renesansas ir humanizmas,* Vilnius, 1965, 132.
76 Motiejus Valančius, *Raštai,* I, 1972, 83-84.
77 J. Lebedys, *Mikalojus Daukša,* 1963, 96.
78 Studia i materialy . . ., 1956, 81-87.
79 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . ., 21-22.*
80 A. Šapoka, red., *Lietuvos istorija,* Kaunas, 1936, 294.
81 *LE, III,* 1954, 300.
82 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . .,* 20, 26.
83 *Panowanie Henryka Waleszyusza i Stephana Batorego, królów polskich,* Kraków, 1890, 441-442; S. Slonimskis, t.p., 549.
84 *Kultūrų kryžkelėje,* 1970, 16.
85 S. Tómkowicz, *Materiały do historyi stosunków kulturalnych na dworze Polskim,* Kraków, 1915, 29-30; S. Slonimskis, t.p., 551.
86 *Akty, izdavajemyje Vilenskoju komissijeju dlia rozbora drevnich aktov,* XX, Vilna, 1893, 56.
87 *Das Litauen-Buch,* 1918, 110.
88 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . .,* 20.
89 V. G. Micelmacheris, t.p., 21.
90 *Lietuvių literatūros chrestomatija,* red. K. Korsakas ir J. Lebedys, Vilnius, 1957, 84-86.
91 P. Reklaitis, „Dienoraščiai, rašyti Vilniuje XVII ir XVIII amžiais", *Aidai,* 9, 1970, 420-421.

92 A. F. Adomowicz, *Krótki rys początków i postępu anotomii w Polsce i Litwie,* Wilno, 1885, 6.
93 V. G. Micelmacheris, *Očerki . . .,* 20.
94 Euzebiusz Lopaciński, „Horodnictwo wileńskie w latach 1470-1794", *Wilno,* kwartalnik poszwięcowny sprawom miasta Wilna, I:2, 1939, 87-88.
95 Dr. Karge, „Zur Geschichte des Deutschtums in Vilna und Kaunen", *Das Litauen-Buch,* 1918, 98, 100-101.
96 *Akty, izd. Vilenskoju komissijeju . . .,* XXVI, Vilna, 1893, 472; S. Slonimskis, t.p., 550.
97 Wladyslaw Kowalenko, „Geneze udzialu stolecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczpospolitej", *Ateneum Wileńskie,* IV, Wilno, 1927, 129.
98 *Muziejai ir Paminklai,* Gruodis, 1968, 137-138.
99 *LE, VI,* 1955, 390-391.
100 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, 138.
101 Motiejus Valančius, *Raštai,* I, Vilnius, 1972, 104.
102 M. Valančius, t.p., 141.
103 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, 137-138.
104 Motiejus Valančius, *Raštai,* II, Vilnius, 1972, 334.

* * *

Perspausdinama iš *Draugo,* 173 (32), 194 (33), 200 (34), 206 (35) ir 211 (36), 1973; ištaisyta spaudos klaidos ir literatūros nuorodos iškelta į galą. Rankraščio nuorašas ištisai nėra išlikęs.

LIETUVIŲ KULTŪROS ISTORIJA

Prieš pradedami kalbėti apie lietuvių kultūros vystimąsi bei įvairias kultūros reiškimosi formas, trumpai susipažinkime su pačia kultūros sąvoka. Kas gi yra kultūra?

Žodis *kultūra* yra lotyniškos kilmės. Lotyniškai kultūra reiškia „auginimą, apdirbimą". Plačiąja prasme kultūra yra žmogiškoji kūryba, vidinio nusiteikimo išraiška.

Primityvioje visuomenėje — kultūra yra pastanga žmogui išsilaikyti pasaulyje. Gamta nėra davusi žmogui nieko, kuo jis galėtų savaime užtikrinti buvimą pasaulyje. Kiti gyvūnai yra aprūpinti apdaru ir gamta pati jiems suteikia pastogę bei maistą. Žmogus pats turi susidaryti egzistencijos pagrindą: pasirūpinti apdaru, ypač šalto klimato sąlygose, pastoge ir maistu. Visam tam reikalinga įrankių drabužiams pasisiūti, palapinei ar namams pasistatydinti, medžioklės ir žūklės įrankiams pasigaminti, visokiausių padargų žemdirbystei bei gyvulininkystei, specializuotų įrankių amatams, apgalvotų planų gamtai užvaldyti ir pagaliau savo gyvenamajai erdvei užtikrinti ir net kitiems apvaldyti.

Žmogus, bendraudamas su kitais, pats atsiskleidžia kitiems savo mąstysena, norais ir jausmais. Tas žmogaus vidinis atsiskleidimas pasireiškia įvairiausiomis kūrybos formomis: žodine kūryba, daile, muzika ir t.t. Amžių būvyje susiformuoja tautosaka (dainos, giesmės, pasakos, patarlės, mįslės), tautiniai papročiai — tradicijos, liaudies, vėliau ir atskirų tautų dailė, muzika, šokiai. Visa kultūra atsistoja prieš mus kaip neišsemiamos žmogiškosios prasmės reiškėja. Kultūrinė gėrybė turi pjūtinį (jausmų), regimą pavidalą ir dvasinį, neregimą turinį: kitaip tariant, ji turi gamtinį elementą, — medžiagą, paimtą iš viršutinio pasaulio ir dvasinį elementą, formą, — įdėtą jau paties žmogaus kūrybos. Todėl kultūrinis kūrinys yra įmedžiaginta dvasia arba sudvasinta medžiaga.

Dažnai mes girdime ir kultūrai giminingą *civilizacijos* terminą. Žodis civilizacija yra kilęs iš lotynų kalbos *civis, civilis* „pilietinis". Taigi, civilizacija lyg būtų pilietinis gyvenimas bendruomenėje. Civilizacija suprantama dvejaip: 1. kaip kultūrinė žmogaus būsena (stovis, buitis), priešybė barbarijai (pavyzdžiui, kalbama apie civilizuotas tautas, apie civilizacijos istoriją) ir 2. civilizacija suprantama daugiau medžiagine kultūra — technika, ūkis. Kultūra apima mokslą, meną, religiją, tai daugiau dvasinę žmogaus gyvenimo sritį, o civilizacija — medžiaginę.

Tačiau šios abi sąvokos — kultūra ir civilizacija — tarpusavyje yra labai susijusios, daugeliu atvejų sunkiai beišskiriamos.

Kultūros istorija, drauge paimta su civilizacijos istorija, apima labai plačias dvasinio ir medžiaginio gyvenimo sritis. Kultūros istorija yra visašališkas žmonių buities vaizdavimas, kaip ir buitis pasireiškia religijoje, filosofijoje, visokeriopoje mokslinėje kūryboje, mene, literatūroje, visuomeninio bei valstybinio gyvenimo formose, teisėje, ūkyje, net kasdieninio gyvenimo papročiuose ir t.t. Tai labai plati istorijos mokslo sritis. Kultūros istoriją nagrinėja net atskiros mokslo šakos: religijų istorija, filosofijos istorija, meno istorija, literatūros istorija, civilizacijos (technikos, ūkio) istorija, archeologija, etnografija, tautosaka ir t.t.

Kultūros istorijos terminas atsirado pirmojoje XVIII a. pusėje, vadinamame ‚švietimo laikotarpyje', kada kilo reakcija prieš vyravusią politinę istoriją, kur vaizduota daugiau kašto valdovų, vadų ar valstybės vyrų žygdarbiai. To laikotarpio žmonėms, ypač prancūzų rašytojui, istorikui ir filosofui Voltaire'ui, toks istorijos vaizdavimas atrodė per siauras ir imta nagrinėti visašališką bendruomenės buitį, visuomeninį gyvenimą. Ilgainiui atsirado veikalų, nagrinėjančių atskirų antikinės senovės (graikų, romėnų) tautų kultūros istoriją, jų papročių istoriją, menus ir t.t. Nepriklausomoje Lietuvoje Vytauto Didžiojo universiteto prof. Leonas Karsavinas paruošė lietuviškai net 5 tomų *Europos kultūros istoriją,* kurią 1932-39 m. išleido Humanitarinių mokslų fakultetas. Ši Europos kultūros istorija apėmė visus viduramžius; čia gana plačiai paliestas ir Lietuvos istorinis įnašas į Europos kultūros istoriją.

Lietuvos kultūros istorija ypačiai domėjosi Vytauto D. universiteto docentas kun. dr. Jonas Matusas. Jis universitete skaitė ir lietuvių kultūros istoriją. Deja, spaudai nebespėjo paruošti Lietuvių kultūros istorijos. Spaudoje 1942-43 m. tepaskelbė visą eilę studijinių straipsnių, pvz. „Kaip senovės lietuviai augino vaismedžius ir daržoves" (*Naujoji Sodyba,* 1942); „Šis tas iš Lietuvos medicinos istorijos" (*Medicina,* 1943); „Medžioklė pas mus senovėje" (*Mūsų Girios,* 1943), „Lietuvos miškų gaminiai ir jų transportas iki XVI amž. pabaigos" (*Mūsų Girios,* 1943), „Vežimai ir rogės Lietuvos senovėje" (*Ūkininko Patarėjas,* 1943); „Mūro ir medžio pastatai Lietuvos senovėje" (*Į Laisvę* ir *Ateitis,* 1942-3). Atskiru leidiniu 1939 išleido knygutę: *Lietuvių kultūra senais laikais.* Taigi, neturint paruoštos lietuvių kultūros istorijos, susidaro nemaža sunkumų ir tuo klausimu kalbėti. Medžiaga yra labai išblaškyta, kai kuri ir sunkiai gaunama. Todėl čia savo paskaitose pabandysiu paliesti bent pačius svarbiausius lietuvių kultūros istorijos klausimus. Pradėsiu nuo priešistorinių laikų, kada susidarė mūsų protėvių kultūros užuomazga. Trumpai peržvelgę Lietuvos priešistorinės Lietuvos kultūros

vystymąsi ir raidą, lengviau galėsime susieti tos kultūros vystimąsi su istoriniais laikais. Pirmiausia išsiaiškinsime, kas gi esame kitų tautų tarpe ir argi padeda mums išsiaiškinti įvairias mūsų protėvių problemas istoriniai šaltiniai? Deja, kaip netrukus pamatysime, tos pirmosios žinios apie mūsų protėvius ir lietuvį, giminaičius yra labai trupininio (fragmentarinio) pobūdžio ir daug kur neaiškios. Tat bent trumpai susipažinkime su tais ankstyvaisiais istoriniais šaltiniais.

* * *

LIETUVOS VALSTYBINĖ KULTŪRA

Lietuvos valstybės pradžia siekia dar priešistorinius laikus. XI a. jau turime šiokių tokių istorinių žinių apie lietuvių karinius kontaktus su rusais. Rusų metraščiai pirmą kartą mini Lietuvą 1040 m., kada Kijevo kunigaikštis Jaroslavas žygiavo į ją. 1212 m. Lietuva sudaro santarvę su Naugardu, o 1219 m. Lietuvos kunigaikščiai, jų tarpe Mindaugas su broliu Dausprungu, sudaro taikos sutartį su Haličo-Volinijos kunigaikščiais Danila ir Vasilka. Lietuvą konsaliduotis vertė vokiečių riterių ordinų grėsmė: 1202 m. vadinamieji kalavijuočiai (oficialiai Kristaus riterių ordinas — Fratres Militiae Christi) įsikūrė Padauguvyje ir įsteigė Rygos miestą. Kitas vokiečių riterių ordinas, vadinamas kryžiuočiais (lot. Cruciferes) 1231 m. atsikėlė į lietuvių giminaičių prūsų žemę. 1250 m. gale apsikrikštija Mindaugas ir ryšium su krikštu gauna Lietuvos karaliaus vainiką. Taigi, nors Mindaugas popiežiaus Inocento IV vardu buvo vainikuotas 1253 m., tai bent 1250 metus galime laikyti Lietuvos karalijos pradžia. Mindaugo laikais Lietuva įsitvirtina Juodosios jūros srityse, Palenkėje, Polocke, užėmė nemaža žemių Černigovo ir Briansko srityse. Netrukus Lietuva įsitvirtino Ukrainoje. Lietuva jau buvo kaip reikiant centralizuota ir sugebėjo iš savo sostinės Vilniaus ne tik gintis nuo vokiečių ordinų puolimų, bet ruošti prieš juos antpuolius ir jungti sau rusiškas žemes. Gediminas prisijungė prie Lietuvos Turovo ir Pinsko kunigaikštijas, Smolensko kunigaikščiai pasidavė Gedimino globai ir net Kijeve reiškėsi Lietuvos įtaka. Visa tai buvo vykdoma planingai ir su dideliu politiniu taktu. Į užimtąsias rusų žemes buvo skiriami Didžiojo Lietuvos kunigaikščio vietininkai, kurie duodavo užimtiesiems kraštams kultūrinę ir religinę laisvę. Gedimino sūnūs Kęstutis su Algirdu Lietuvoje praktikavo įdomią valdymo formą — diarchiją, — dviejų valdovų valdymą. Kęstutis tvarkėsi su kryžiuočiais, gynė vakarines Lietuvos sienas, o Algirdo dėmesys buvo nukreiptas į Rusiją. Užimtiems kraštams valdyti Algirdas skyrė savo sūnus, kurie ten taikėsi prie nusistojusių tradicijų, todėl nebuvo laužoma nei tų sričių politinė, nei socialinė santvarka. Lietuva, toli išplėtusi savo valstybės

ribas rytuose ir besigindama nuo kryžiuočių, bei jų talkininkų kryžininkų iš įvairių Vakarų Europos kraštų, iškilo kaip pirmaeilė Rytų-Vidurio Europos valstybė. Vakarams ji buvo kryžiaus karų laukas, Rytams — jų tvarkytoja ir vaduotoja iš politinio chaoso.

1386 m. kovo 4 d. Krokuvoje Jogaila buvo vainikuotas Lenkijos karaliumi. Jogailos kandidatūros nepajėgė atsverti tokie stambūs varžovai, kaip Vilhelmas Habsburgas ir Zigmantas Luksemburgietis. Ir taip Gedimino dinastija (lenkai ją vadina Jogailos dinastija) valdė Lenkiją iki 1572 metų, atseit net apie 200 metų!

Ne gana tai. 1419 m., mirus Čekijos karaliui Vaclovui, 1421 m. Čekų seimas formaliai pasiūlė Čekijos karūną D. L. K. Vytautui. Vytautas, pats negalėdamas vykti į Čekiją, 1422 m. pasiuntė ten savo vietininką Žygimantą Kaributaitį su Lietuvos apmokama kariuomene. Ten jis viešpatavo iki 1434 m.

1429 m. Volinijos sostinėje Lucke sušauktame suvažiavime, kuriame be šeimininko Vytauto, Lenkijos karaliaus Jogailos, imperatoriaus Zigmanto, popiežiaus delegatų, dar dalyvavo Mozūrų, Pamario, Liegnitzo, Tverės, Riazanės, Odejevo ir kiti smulkesni kunigaikščiai, o savo pasiuntinius atsiuntė Maskvos didysis kng. Vosylius, Bizantijos imperatorius, Krymo ir Užvolgės totorių chanai, Naugardo ir Pskovo respublikos, Danijos karalius, Vokiečių ordinas ir kt. Be to, Lucko suvažiavime dalyvavo daugybė Lietuvos ir Lenkijos didikų. Šitame suvažiavime, kur buvo svarstomi įvairūs Vidurio ir Rytų Europos klausimai, imperatorius Zigmantas, įvertindamas Vytauto nuopelnus, įvedant krikščionybę Lietuvon, sulaikant totorių antplūdį į Vakarų Europą ir iškeliant bažnytinės unijos problemą, pasiūlė Vytautui Lietuvos karaliaus vainiką.

Įsikišdami į Čekiją, Gediminaičiai pradėjo pirmauti visoje Dunojaus erdvėje. Čia jiems teko didelis istorinis vaidmuo — ginti Padunojo plotus nuo puolančių turkų. Ryšium su tuo, 1440 m. Vengrijos didikai pakvietė į sostą Jogailos sūnų, Lenkijos karalių Vladislovą III. Gediminaičiams teko kovoti su turkais dviem frontais — Balkanuose ir prie Juodųjų jūrų.

Iš šių pavyzdžių galima susidaryti gana aiškų vaizdą, kaip Lietuvos kunigaikščiai buvo vertinami ir kviečiami į atskirų valstybių sostus. Jie savo kultūra nieko nesiskyrė nuo kitų Europos valstybių valdovų. Apie tai liudija miestų augimas, kur spietėsi amatininkai ir pirkliai, ir to meto pilių statyba Lietuvoje. Štai didžiosios XIV-XV a. Lietuvos valdovų, ypač Vytauto pilys: Vilniuje, Trakuose, Gardine, Kaune, Lydoje, Medininkuose ir kitur. Pilys pasižymėjo savo grožiu, puikiu įrengimu. Kiek vėliau, Vilniuje pastatyti Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto renesansiniai rezidenciniai rūmai su puikiu architektūriniu apipavidali-

nimu, ištaigiu vidaus įrengimu, meno paveikslais, skulptūromis, biblioteka. Prie Vilniaus pilies spietėsi puikūs didikų rūmai. Tie patys architektūriniai stiliai, kurie vyravo atskiruose laikotarpiuose Vakarų Europoje, aptinkami ir Lietuvos sostinėje Vilniuje, Kaune, Gardine ir kituose miestuose. Išliko visa eilė gotikinių, renesancinių ir barokinių statinių. Ypačiai bažnyčios, tiek Vilniuje, tiek Kaune, tiek ir kitose vietose pasižymėjo ypatingu puošnumu. Vilniuje gotikinė Šv. Onos bažnyčia yra architektūrinis perlas. Nenuostabu, kad ir Napoleonas, kai 1812 m. vykdamas į karą su Maskva buvo apsistojęs Vilniuje, žavėjosi Šv. Onos bažnyčia ir, jei būtų įmanoma, ant delno parsineštų į Paryžių. XVI-XVII a. Lietuvoje išplito baroko stiliaus tiek profaniniai, tiek ir sakraliniai statiniai. Juos statė ambicingi didikai, norėdami pasirodyti ne tik savo, bet ir iš užsienio atvykstančių tarpe. Du baroko perlai — didikų Pacų pastatytos bažnyčios Pažaislyje (netoli Kauno) ir Vilniuje — Antakalnyje. Čia bent kiek plačiau supažindinsiu su viena iš tų bažnyčių — Šv. Petro ir Povilo bažnyčia Vilniuje.
[Čia buvo įjungtos skaidrės, matyti aiškinta žodžiu, nes rankraščio tęsinio nėra].

ŠVIETIMAS

Apie Lietuvos ryšius su vakarais, kaip jau minėjau galima kalbėti nuo XIII a. vidurio, kada Mindaugas krikštijosi ir tapo pirmuoju istoriniu Lietuvos karaliumi. Vėliau Jogaila ir Vytautas ryžosi įjungti Lietuvą į kultūrinį krikščioniškosios Europos gyvenimą. Todėl nenuostabu, kad nuo XIV a. pabaigos pradėjo ieškoti mokslo Paryžiuje, Prahoje, 1400 m. Jogailos atgaivintame Krokuvos universitete, kur tarp kita ko 1401 m. Krokuvos univ. rektorium buvo D. L. K. Kęstučio vaikaitis Vaidutis-Jonas, o 1409 m. prie universiteto buvo įsteigtas atskiras bendrabutis lietuviams studentams. Krokuvos univ. ir ligi šiol tebėra vadinamas Jogailos universitetu. Be to, XV-XVII a. lietuviai studentai mokėsi Bazelio univ. Šveicarijoje, Heidelberge — Vokietijoje, Leipzige ir kt.

Kilo būtinas reikalas turėti aukštąją mokyklą ir pačioje Lietuvoje. 1539-42 m. Vilniuje veikė Abraomo Kulviečio klasikinių kalbų mokykla — pirmoji Lietuvoje aukštesnioji mokykla, kuri ruošė studijoms Vakarų Europos universitetuose. Abraomas Kulvietis, Vilniuje pradėjęs skelbti protestantizmo idėjas, sukėlė prieš save aukštąją katalikų dvasininkiją ir buvo priverstas bėgti į Karaliaučių. Čia jis buvo paskirtas Karaliaučiaus univ. rektoriumi ir graikų k. profesoriumi. Ir pagaliau 1570 m. jėzuitų atidaryta Vilniaus akademinė kolegija, kuri 1579 m. rudenį paversta pilnateisiu universitetu — Vilniaus akademija. Dėstytojų atvyko iš Romos, Vienos, Prahos, Grazo ir kitų miestų. Čia veikė filosofijos, teologijos, civilinės teisės ir medicinos fakultetai. Visi dalykai, kaip ir

kituose to meto Europos univ., buvo dėstomi lotyniškai. Vilniaus univ., kuris savo lygiu prilygo (buvo lygus) kitiems Vakarų Europos universitetams, be lietuvių mokėsi gudų, ukrainiečių, latvių, švedų, danų, vokiečių, skotų, anglų, rusų ir kitų tautybių jaunimo. Akademija turėjo ir savo spaustuvę, kur buvo spausdinamos ir lietuviškos knygos, iš kurių išskirtinos: Kanizijaus Katekizmo vertimas į lietuvių kalbą (1585), Mikalojaus Daukšos išverstas katekizmas (apie 1595), M. Daukšos Postilė (1599), Konstantino Sirvydo lenkų-lotynų — lietuvių k. žodynas (1629) ir daugelis kitų knygų. Vilniaus univ. veikė iki 1832 m., kada jis rusų buvo uždarytas. Ir tik po I pas. karo vėl atgaivintas ir tebeveikia ligi šiol.

Tai buvo pirmoji ir ilgą laiką vienintelė aukštoji mokykla ne tik Didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje, bet ir visoje Rytų Europoje. Tik 1632 m. Tartu (Estijoje) įsteigta Academia Gustiana, 1640 m. Suomijoje Turku universitetas, o seniausias Rusijos universitetas Maskvoje įsteigtas tik 1755 metais.

Be daugelio kitų reikšmingų Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos kultūrinių laimėjimų, tenka ypatingai išskirti XVI a. Lietuvos Statutą — anais laikais pranašiausią Rytų Europos teisių kodeksą. Jau didysis Lietuvos kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis (Šv. Kazimiero tėvas) 1468 m. buvo paskelbęs Lietuvos baudžiamosios teisės kodeksą (Judicature Codex), paprastai vadinamas Kazimiero teisynu. Ir pagaliau D. L. kunigaikštijos kanclerio Alberto Gostauto rūpesčiu, 1529 m. paruoštas pirmasis Lietuvos Statutas, kuris 1566 m. praplėstas ir papildytas. Tas Lietuvos Statutas galiojo visoje D. Lietuvos kunigaikštijoje, vėliau Lietuvoje veikė iki 1840 m., kada jis Lietuvą okupavusių rusų buvo pakeistas rusiškais įstatymais.

* * *

Lietuvos kultūros istorija pas mus tebuvo vos paskutiniaisiais nepriklausomybės metais pradėta tyrinėti, nes vis teko dar skubiai domėtis ir patikslinti mūsų politinę, kitaip sakant, valstybės ar kunigaikščių istoriją: į ją pradėta žvelgti iš mūsų krašto ir jungti į visuotinę Europos istoriją, susidaryti vad. savąją istorijosofiją, nes iki tol mūsų istoriją tyrinėjo veik svetimieji ir žvelgė į ją tik iš savo krašto reikalų. Tie skubūs politinės istorijos reikalai nustumdavo į antrą vietą mūsų kultūros istoriją ir jos apžvalgų nuolatos pasigęsdavo tiek dr. Z. Ivinskis, tiek dr. A. Šapoka ir kt., kartais paskaitose pabrėždami, kad po S. Daukanto „Būdo" mes dar neturime naujos lietuvių kultūros istorijos . . . Ir visada džiaugdavosi kun. dr. J. Matuso pradėtais tyrinėjimais.

Prof. dr. J. Puzino rankraštiniame palikime yra nedidelė trijų gabaliukų rankraštinė apžvalgėlė, skaityta (nes susikirčiuota) Fordhamo univ., o gal kitur, lietuvių studentams vasaros lituanistiniuose kursuose. Išlikusio kurso paskaitos trys gabalai parašyti plunksna, taisyti ir gerokai pabraukyti.

UŽGAVĖNIŲ IR GAVĖNIOS PAPROČIAI

Gili ir ilga žiema Lietuvoje. Apmirusi gamta, žiemkenčiai javai užkloti baltutėliu sniego patalu. Aplink sodybą ir pakelėse didžiulės sniego pusnys. Puikus rogių kelias į mišką kuro ir statybinės mežiagos parsivežti, miestan nuvažiuoti su savo ūkio gaminiais ištekliams papildyti ir būtinais reikmenimis apsirūpinti. Kaime tylu ir ramu. Tik šiltoje troboje darbšti šeimynėlė pluša dirba. Vyrai, grįžę iš miško, miesto ar malūno taiso darbo įrankius bei padargus pavasariui, veja virves, pančius arkliams, skobia klevinius šaukštus, geldas, išdrožinėja įvairiausiais raštais verpstes ir prieverpstes, kultuves, rankšluosines, šaukšdėtes, medinius indus. Moterys, atspėdamos nuo namų ruošos, sėdasi prie ratelio verpti ar prie staklių austi plonų drobelių ir visokių raštuotų audinių savo šeimai aprengti ir dukterų kraičiui praturtinti. Paaugliai, grįžę iš kaimo mokyklos, mokosi, o vaikai turi užsiėmimo su savo namų darbo žaislais. Vakarais didžiausia pramoga vaikams — senelio ar tėvo sekamos pasakos. Kai kurios pasakos apie velnius, giltines, raganas, laumes ir kitokias paslaptingas būtybes sukeldavo jaunuosiuose klausytojuose ir baimę. Dažnas prisėsdavo kojas ant suolo, kad kas nors jų nepagriebtų po stalu ar suolu. Bijota vakare išbėgti ir į lauką. Grįžę iš lauko, skubiai duris užtrenkdavo ir velke užšaudavo.

Reta kas užklysdavo kaiman žiemos metu: dažniausiai koks giminė ar kaimynas su reikalu. Kai kada atvažiuodavo iš miesto koks žydas pirklys pirkti grūdų, sėmenų, linų, galvijų, vištų ar kiaušinių. Pavasariop užklysdavo pėsčias krominink as žydelis su smulkiomis prekėmis: adatomis, siūlais, sagomis, šilkinėmis skarelėmis, spalvotomis juostelėmis kaspinams. Kai kada užvažiuodavo ir klajokliai čigonai, arklių maininkautojai ir jų moterys, kurios siūlydavosi atspėti ateitį, ypač jaunoms merginoms „gyvenimo permainą". Retkarčiais pasirodydavo ir vadinamieji „vengrai", kurie nešiodavosi su savimi įvairių vaistų ir sterilizuodavo arklius, paršiukus. Tie visi prašalaičiai, išsiskirią savo išvaizda, kalba ir kitokiu elgesiu, ilgam likdavo vaikų atmintyje. Ir per Užgavėnes, tie kaimui neįprasti tipai bei pasakų baidyklės vaidindavo svarbų vaidmenį karnavale. Po Kalėdų nėra didesnių švenčių, kurios būtų patraukusios kaimo gyvenojų dėmesį. Tik Trys karaliai šiek tiek išsiskiria tam tikais papročiais, bet jie yra krikščioniško atspalvio. Tą dieną, paprastai iš vakaro, šventinta kreida ant durų buvo užrašomos

trys raidės — B, G ir M, t.y. Baltazaras, Gasparas ir Melchioras. Beraščiai kreida įrašydavo tris kryžiukus. Tų įrašų prasmė — kad piktosios dvasios ir vaiduokliai neįsiveržtų į gyvenamuosius namus ir į ūkio trobesius. Daug kur Lietuvoje vyravo paprotys persirengti Trimis karaliais. Būdavo apsirengiama šviesiais plačiais apsiaustais, apsagstytais blizgančiomis popierinėmis žvaigždėmis, o ant galvos uždedamos karališkos karūnos. Ir tokie Trys karaliai pėsti su ilgomis lazdomis ar raiti apjodavo apylinkes, sustoję kieme giedodavo krikščioniškas giemes. To namo šeimininkai pavaišindavo svečius.

Išskirtinės reikšmės lietuvių papročiuose turėjo Užgavėnės. Tai diena prieš gavėnią, seniau prieš keturiasdešimt dienų pasninką iki Velykų. Su Užgavėnėmis yra susiję nemaža visokių papročių, siekiančių dar laikus prieš krikščionybės įsigalėjimą. Kai kuriose Lietuvos vietose, pavyzdžiui, Igliškėliuose, Marijampolės aps. buvo Užgavėnės pradedama švęsti beveik prieš savaitę. Pirmoji diena — tai riebusis ketvirtadienis, kada buvo valgoma jau keturis kartus. Visi valgiai iš mėsos, be to, kepami bulviniai ar miltiniai sklindžiai (blynai). Duodama ir sriubos. Riebųjį penktadienį mėsos neduodavo, bet pakankamai būta kiaušinių, sviesto ir pieniškų valgių. Riebųjį šeštadienį valgyta su mėsa net šešis kartus (mat, šeštadienis, šešta diena), o riebųjį sekmadienį — sotintasi net septynis kartus. Panašiai valgyta ir riebųjį pirmadienį, bet per Užgavėnes, paskutinį antradienį prieš gavėnią ir Pelenų dieną, valgyta net devynis kartus. Namų šeimininkė įspėdavo visą šeimą:

— Dabar, mes nevalgysim septynias savaites: ateis Kanapinius ir Lašinius, ir susipjaus jie ten, kur lašiniai kaba. Kanapius nukąs lašinių virvę, nupuls lašiniai, ir jų nebus net septynias savaites".[1]

Užgavėnės — tai ne bažnytinė šventė, bet žmonės vengdavo tą dieną dirbti kai kuriuos darbus. Tai buvo susiję su tam tikrais burtais ar žmonių įsitikinimais. Pavyzdžiui, moterys Užgavėnių dieną neverpdavo, nesukdavo siūlų, vyrai virvių nevydavo, nes manydavo, kad gimę ėriukai galėsią susirgti kvaituliu (tokia liga, kada avis apkvaitusi sukdavosi ratu). Tą dieną negrūsdavo grūdų piestoje, nemaldavo girnomis, kad audros ir viesulai trobų stogų nedraskytų; moterys nelopydavo drabužių, kad kirmėlės darže kopūstų negraužtų, bet moterys per Užgavėnes tyčia skalbdavo, kad linai nebūtų žolėti, kad jie būtų lengviau rauti, kad pelės klėtyse audeklų nekapotų. Kai kur po vakarienės piemens juosta ar šiaudų ryšulių grįžte būdavo surišami šaukštai, samčiai, kad vasarą piemenims būtų lengviau, kad jų ganomi gyvuliai nesiskirstytų ir nezyliotų. Merginos Užgavėnių vakarą spėdavo burdavo savo būsimą vedybinę laimę. Be to, buvo buriama, kad paukščiai lauke nelestų kviečių ir kitų javų grūdų, kad daržuose usnys neaugtų, kurios ravint sudraskydavo moterų rankas, kad pirštus įsidūrus netvinktų, kad slapukės vištos kiaušinių nemėtytų ir t.t.

Linai buvo didelis ūkininko turtas, nes tiek už paruoštus linus, tiek ir už sėmenis gaudavo nemaža pinigo. Kiti net nuo Ukmergės veždavo linus ir sėmenis Rygon, nes ten gaudavo aukštesnę kainą. Todėl ir Užgavėnių papročiuose linų derliui skirta daug dėmesio. Žmonės tikėjo, kad linų derliui labai naudinga per Užgavėnes suptis ir pasivažinėti arkliais. Sūpuoklės būdavo įtaisomos klojime ir ten suposi tą dieną seni ir jauni. Taip pat labai naudinga pasivažinėti per Užgavėnes. Na, ir pasikinkydavo į roges savo geriausius arklius ar dar nepravažinėtą dveigį, užmaudavo arkliams kamanas su žvagučiais, suvirsdavo į roges ne tiktai vaikai, bet taip pat merginos, net suaugę žmonės, merginos. Pasivažinėjimų metu, kas be ko, norėta ir pasirodyti, kieno geresni arkliai, kieno pakinktai gražesni. Važiuota į svečius, kur taip pat laukė visokie valgiai atn stalo, važinėtasi ir šiaip po kaimą ar lauko keliais. Vežėjai, kurių tvirtos rankos klausydavo arklidėje išsistovėję arkliai, tyčia staiga pasukdavo į lauką ar griovį ir stengdavosi rogėse susėdusius išversti į sniegą pasivolioti, kad tais metais linai būtų stori ir, apskritai, kad tų metų derlius būtų geras. Važinėdami ir dainuodavo apie linus:

„Mielos sesės, mes dainuokim,
Su žirgeliais greit važiuokim,
Kad lineliai mūs derėtų,
Sesės drobes aust mokėtų.
Po Velykų reiks ženytis,
Drobes rėžyt ir dalyti,
Reik aprėdyt bernužėlį,
Seną uošvę, dieverėlį . . .“[2]

Keturios dešimtys dienų sauso pasninko — menkas malonumas. Todėl per Užgavėnes norėta atsivalgyti visam gavėnios metui . . . Valgyta daug ir sočiai. Būdavo sakoma, „kas Užgavėnėse sotus, tas bus sotus ištisus metus“, kad tais metais nepritrūks maisto ir jėgų sunkiems vasaros darbams. Tradiciniai valgiai: visoje Lietuvoje sklindžiai (blynai), o Žemaičiuose — dar ir šiupinys. Šiupinys — tai žirnių ir kruopų košė, išvirta su kiaulės galva, gaidžio pasturgaliu, o kartais į dubens vidurį košėn buvo įkišama kiaulės uodega, žinoma, išvirta . . . Kiti riebūs Užgavėnių patiekalai: lašiniuočiai (bandelės su lašiniukais viduje), laistytiniai (miežinis taukais apipiltas pyragaitis), vėdarai (kepta kruopų ar trintų bulvių dešra), žemaičių kiunkis (šutintos bulvės su druska, mėsa, pupomis ar žirniais), bulvinė bobutė, kitaip dar vadinama kugeliu, visokios mėsos ir dešros, nes prieš Užgavėnes būdavo paskerdžiama kiaulė, papjaunamas avinas. Paskutiniuoju jau metu miesto įtakoje ir kaime pradėta gaminti spurgas (ponckas). Užgavėnių dieną negalima gerti vandens, nes visus metus troškulys kankins.

Geriausi gėrimai, žinoma, naminis miežių ir apynių alus, taip pat savo gamybos ar pirktinė degtinė.

Štai tokia yra buvusi Užgavėnių eiga. Šeimininkės iš vakaro susirenka indus, iš klėties parsineša į trobą mėsos, susikapoja ją, nusiskuta bulves kiunkiui, iš pirties ar jaujos parsiritina statinę apyninio, kuris beveik nuo Kalėdų rūgo, putojosi ir prašėsi „į sveikatą!" Šeimininkas su savo sūnumis ir bernu ima ruoštis Užgavėnių liaudies teatrui — karnavalui. Nuo aukšto nusiima jau anksčiau pagamintas kaukes, senas kepures, medžiagines ir išversto kailio, papuošia jas keliomis ilgomis dažytomis žąsinėmis plunksnomis, įvairiaspalvėmis drobės ar popieriaus juostelėmis. Labai praverčia seni kailiniai, sermėgos, sijonai. Kaukės buvo daromos liaudies meistrų ar net pačių vaidintojų laisvalaikiais iš medžio žievės, beržo tošies. Tokiose paprastesnio darbo kaukėse buvo padaromos angos akims, nosiai, burnai, paskui priklijuojama barzda, padaryta iš avies kailio, pakulų ar pašukų, linų ar kanapių pluošto. Daromos kaukės ir iš avies kailio, taip pat iškerpant angas akims, nosiai, burnai, o veidas išskutamas, kad nebūtų toks apžėlęs, kaip kad šių dienų kūtvėlų-susivėlėlių. Gaminta kaukės ir iš medžio, išdrožiant ilgas nosis, priklijuojant ūsus ir pakulinę ar kailinę barzdą. Nosis nudažoma raudonai, po nosim ant siūlo pakabinamas mažas burbuliukas — tai smurgas. Jis sukelia vaikams juoko.

Paruošiami ir kiti vaidintojai: arklys, lokys, ožys, gervė, gaidys, velnias su šake, rusų žandaras, giltinė, Kanapinis ir Lašininis, Žemaičiuose baidyklė Morė ar Kotrė, keliaujantieji kaimo pirkliai žydai su savo vaikais, čigonai, apsimetėliai elgetos, prisidėję medines kojas ar besiramstą lazdomis, ir kiti.

Ir kaip gi paruošiama visa ta liaudies teatro butaforija? Arklys su raitininku padaromas šiaip: paimamas lentgalis, išpiaunama figūra, panaši į arklio galvą, į sprandą įdedami lininiai karčiai, o į galą — lininė uodega. Tokį „arklį" vienas iš „žydelių" pasimauna, apžergia, užsidengia gūnias iki pat žemės, kad nesimatytų „arklio" ir „jojiko" kojų. Arklys, žinomas dalykas, trypia, spardosi. Raitininkui jį padeda sutramdyti du šalia einą „žydeliai", nuolat pliauškindami botagais. Panašiai pasidaromas ir „ožys". Iškamšos priekyje įstatomi mediniai ragai, o užpakalyje — trumpas stimburys. Ožiu persirengia vienas iš Užgavėnių vaidintojų. Jis nuolat krutina ragus ir striuką stimburį. Tai gana sunkus vaidmuo, nes „ožys", nuolat mekendamas ir bliaudamas labai pavargsta, net užkimsta jo balsas. Žydeliai, kurie vedžioja „ožį", žinoma, labai jį myli, duoda jam atsigerti alaus, o šeimininkės pakiša ir kokį sklindį ar dešragalį. Panašiai padaroma gervė, gaidys. Tų paukščių kaklas padaromas iš ilgos lazdos, galva su kaklu atitinkamai pagražinama, o žmogus, paslėpęs savo galvą išverstuose kailiniuose ar kitokiame

drabužyje, rankomis kraipo gervės ar gaidžio galvą ir snapu kapoja praeinančius žmones. Kitos visokios baidyklės padaromos iš prikimštų maišų, apvelkant jais senais drabužiais.

Paruošus visus „aktorius", prasidėdavo vaidinimas — improvizuoti liaudies teatro spektakliai. Užgavėnių rytą kaimo gatvelėje pasigirsta švilpuko garsai. Kažkas kažin ką kviečia. Bematant iš kaimo sodybų pasipila visokių barzdočių ir jų vedamų gyvulių būriai: pirkliai žydeliai, čigonai ir čigonės, daktaras vengras, raganos apžergusios šluotas, giltinė ir kiti, užsimovę kaukes, apsivilkę išverstais kailiniais, senomis sermėgomis, persijuosę pančiais ar šiaudų grįžtėmis, velniai raitydami uodegas laksto po kiemus, pirkias, ieškodami „bergždinikių", t.y. pagyvenusių netekėjusių merginų. Žydeliai ieško pirkti tų „bergždinikių", o velniai taikstosi prie merginų, gundo jas ir glėbesčiuoja. Vikresni velniukai bematant atsiduria ant aukšto, net ant namo kamino. Raganos ir kitos piktosios dvasios staugia po langais. Giltinė su dalgiu švaistosi po kiemus ir namus. Lietuvos pajūrio srityje į kaukininkų eiles įsirikiuoja ir „Palangos Juzė" su didelėmis žirklėmis. Vieni įsileidžia kaukininkus į pirkią, juos pavaišina, o kiti — užsisklendžia nuo jų duris. Būtini kaukininkų palydovai — muzikantai. Vienur jie paprastai apsirengę, kitur — užsidėję įvairių gyvulių kaukes ir laikosi būryje kaip kokie brolių Grimmų pasakų „Bremo miesto muzikantai". Kartais jų tarpe pasirodo ir „gaidys" — garsiausias visų kaimo paukščių giesmininkas, savo laiku atstojęs net rytmetinį laikrodį . . .

Užventyje pasirodydavo ir profesorius vengras su savo padėjėju felčeriu ir vaistininku. Jie atidarydavo ir savo vaistinę. Žmonėms jie šiaip užsirekomenduodavo:

„Mes esam vengūrai iš Vengrijos žemės Austrijos, turim liekarstvų iš Rymo dėl kožno kiemo. Kas tų liekvarstų neužžyvos, tai gaidžio balsu giedos, o kas penkių litų pasigailės, tai saulės mėnesio neregės. Mes turim liekvarstų visokių nuo visų ligų. Kad kas praded kūnu sirgt ir nenori taip greit mirt, tai tas turi mūsų pasiklaust ir laimingu save jaust. Jam nušnekam gerai, klausiam, kur jo pinigai. Boba gumbą pagavo, pagalbos reikalavo — liepėm devyndrekio pirkti, ir nustojo boba sirgti. Muzikantui iš nakties štyvi ranka iš peties — liepėm su degutu tept ir prieš karštą pečių kept. Audėja per naktis gavo pliumpę į akis — liepėm į pečių žiūrėt ir pilvą glėby turėt. Senė, gali sakyt, amžiną atilsį, ir tą pagydėm. Mes devynias ligas dešimtą dūšią galim išvaryt".[3]

Prie įdomesnių Užgavėnių vaidybinių scenų tenka paminėti kovą tarp Lašininio ir Kanapinio, tarp mėsinio ir pasninkinio valgio atstovų. Lašininis storai apsivilkęs, kad atrodytų „riebus", o Kanapinis — išdžiūvėlis. Abudu apsivilkę išverstais kailiniais, susijuosę šiaudų grįžte,

užsimovę kailines ar kitokias išverstas kepures, su savo palydovais išeina kovon, kurią, žinoma laimi Kanapinis. Iniciatyvos imasi Kanapinis ir šaukia Lašininiui: „Bėki greitai, tu storapilvi". Ir prasideda kova. Užpultas Lašininis parkniumba, keturpėsčias bėga per kiemą ir dingsta su savo palydovais. Kovą laimėjęs Kanapinis įeina su savo palydovais į pirkią, pasiima silkių ir uždainuoja:

Čia mums linksma ir gerai,
Valgysim silkes, draugai,
Gaspadinė čia maloni,
Atneš vandenio uzboną.
Tralia lia, o lia-lia,
Čia mums linksma ir gerai . . .

Be to, dar būdavo sakomos kalbos, pamėgdžiojama žydų ir čigonų kalba, dainuojama. Žemaičiuose po kaimą rogėmis buvo vežiojama Morės ar Kotrės iškamšos, aprengtos senais moteriškais drabužiais raimuotais sijonais. Morė ar Kotrė — tai nerimtos to kaimo merginos. Visi iš jos tyčiojasi, o Užgavėnių vakare, paprastai po pusiaunakčio, baidyklė išvežama už kaimo ir sudeginama ar paskandinama. Tai simbolizavo blogio sunaikinimą, kartu ir žiemos galą. Kupiškio apylinkėse vežiodavo kitą baidyklę — senį Gavėną, kurį taip pat sudegindavo.

„Žydelių" vaidmenį kai kada tas pats žmogus vaidino nuo pat jaunystės iki senatvės. Tokie prityrę „žydeliai", kaip jie patys girdavosi, net nebegalėtų suskaičiuoti, kiek yra išgėrę alaus, kiek prignaibę tų vargšių „bergždinikių", riebių ir išdžiuvusių, piktų ir glaudžių.

Visas tas liaudies teatras suteikdavo daug džiaugsmo vaikams, paaugliams, suaugusiems ir seniams. Nelikdavo be užsiėmimo ir žiūrovai. Vaikai ir paaugliai važinėdavo rogutėmis nuo kalno arba kūdroje įsitaisydavo sukutę (karusėlę). Jau iš anksto vyresnieji prakirsdavo kūdroje ledą, įšaldydavo baslį, ant kurio užmaudavo ratą, prie kurio pritaisydavo ilgą kartį, o jos gale pririšdavo rogutes. Kartimi rogutės būdavo taip įsukamos, kad važiuojančiųjų net plaukai švilpdavo. Kartais rogutės nutrūkdavo nuo karties ir vaikai būdavo nunešami toli nuo kūdros pakraščio ir visi suvirsdavo į sniegą.

Vakare kuriame name susirinkę vaidintojai ir svečiai vaišindavosi iki pat vidurnakčio, šokdavo ir linksmindavosi. Senajame lietuvių kaime gaidys buvo lyg savotiškas laikrodis. Pirmieji gaidžiai giesta apie pirmą valandą naktį, antrieji — apie trečią valandą. Kad būtų galima ilgiau linksmintis, jaunimas užvoždavo gaidį duonkubiliu . . .

Užgavėnių papročiai, daugiausia išlikę Žemaičiuose, siekia dar pagoniškus laikus. Tie papročiai yra susiję su magija, derliumi, su žiemos išlydėjimu ir pavasario sutikimu. Tai liaudies šventė simbolizuo-

janti pavasario šviesos, šilumos ir gyvybės pergalę prieš žiemos šaltį ir tamsą. Miestuose Užgavėnių papročiai yra paveikti Vakarų Europos karnavalų ir yra nustoję savo ankstyvesnio pobūdžio.

Pirmoji diena po Užgavėnių — Pelenų diena. Tai gavėnios pradžia, ilgo ir sauso pasninko laikotarpis. Visi skaičiuodavo dienas, kada Lašininis nugalės Kanapinį, kada išauš Velykų rytas.

Ir gavėnia turi šiek tiek senoviškų papročių likučių, jau persunktų krikščionybės dvasia. Susipažinkime su gavėnios eiga.

Seniau labai griežtai laikytasi pasninko: valgyta be mėsos ir pieno tik kartą per dieną, dažniausiai vakare. Be to, Katalikų bažnyčia draudė gavėnios metu pasilinksminimus, šokius, kelti vestuves, teleista jungtis per Šv. Juozapą. Nesilaikymas gavėnios nuostatų buvo laikomas didele nuodėme. Lietuvoje gavėnia atsirado žymiai vėliau, negu kituose kraštuose. Griežtą gavėnios tvarką Lietuvoje įvedė jėzuitai XVI amžiuje. Tik XX a. pradžioje pasninkai kiek sušvelnėjo, o dabar padaryta labai didelių nuolaidų.

Gavėnios metu giedota iš giesmių knygų, vadinamų „Kantiškomis". Mano jaunystėje buvo giedama labai vaizdi giesmė apie „tuštybę svieto". Štai ji:

Gana, jau gana, gana ūliavoti,
Laikas, jau laikas, laikas apsistoti.
Laikas pamesti griekuose gulėti
Ir visų džiaugsmų jau išsižadėti.
Lauk' amžius kožno, neturėdams galo,
Smertis netoli — į grabus suvaro.
O jei pakūtoj baigsiu savo dienas,
Būsiu ir danguj su Dievu ne vienas.
O jeigu dūšiai bus griekuose kieta,
Dievas teisingas duos ir pekloj vietą;
Ten reiks amžinai liepsnose gulėti,
Linksmybės dangaus niekad neregėti.
Ei, mislyk, žmogau, griekuose gulintis,
Ką darytumei šiandieną mirštantis.
Kelkis iš griekų daryti pakūtą,
Daryk tai šiandien, pamesk piktą būdą.
Matai, ant dirvos vilkas avis gaudo,
O šaulys girioj aukštai paukščius šaudo, —
Abudu savo smerčio nežinojo,
Buinūs ir sveiki iki bėginėjo.
Taip tave smertis sugaus, kaip sugavo
Jaunus bernelius, draugininkus tavo.

Stosi ant sūdo, reiks rokundą duoti,
Ten eiti į dangų arba pekloj būti.
Matai, ant pievos dalgis žolę kerta,
O grėblys lygiai džiovindamas varto:
Taip smertis lygiai pakirs jaunikaičius,
Sūnus turtingus kirs ir ubagaičius.
Kad smertis kerta, į dantis nežiūri,
Diedą ar bobą, ar jaunikį kurį,
Kirsdams lygiai, į grabus paguldo,
O kūno kaulus į molį supūdo.
Matai ant upės krašto jaunikaitį,
Meškerę meta, ištraukia žuvaitę,
Taip velnias dūšią žmogaus meškerioja,
Kūną į giekus visokius vadžioja.
Žiūriu pro langą — vanags gaidį peša,
Nagais suspaudęs kaip savo neša.
Taip grieke kurį sugaus, kožną vieną,
Plėšys jų širdis ir koros kasdieną.
Ei, pamesk, žmogau, griekuose gulėti,
Pamesk biaurybę, džiaugsmuos šokinėti.
Pamesk keiksmus, barnius, girtuoklystes,
Imkis teisybės, pamesk melagystes.
Neplėšyk šlovės, neliek ašarėlių
Našlaičių, našlių ir mažų vaikelių.
Gyvenk vienybėj su susiedais savo,
Mylėk tėvelį, pačią, vaikus tavo . . .

Tai vaizdi, nuotaikinga ir nuoširdi giesmė, skirta lietuvių kaimo dorovinimui. Tie giesmių žodžiai smigo į žmonių širdis. Ir kaip minėta anksčiau, valgyti mėsą buvo laikoma didele nuodėme. Ne gana to, ir patys žmonės imdavosi priemonių nusikaltusiems sudrausti. Kas gavėnios metu pagaunamas valgęs mėsą, Didįjį šeštadienį būdavo uždaromas į pirtį visai nakčiai su gyvuliais: eržilu, avinu, ožiu, šunim, katinu. O pirtyse dažnai ir vaidendavosi, naktį rinkdavosi piktosios dvasios. Vakarais ir naktį vengta eiti pro pirtį. Ir, jei gavėnios nuostatams nusikaltęs pirtin uždarytasis su neramiais gyvuliais per tą naktį išlikdavo gyvas, tai tikėtasi, kad nuodėmė jam bus atleista. Gavėnios metu net buvo draudžiama žiūrėti į veidrodį, nes tai tuštybė, puikybės nuodėmės palydovė. Jei jau kam būtinai reikėjo žvilgterėti į savo veidą, tai tegalėjo žiūrėti į savo atspindį vandenyje.

Gavėnios valgiai buvo šie: silkės ir kitokios žuvys, kanapių ir sėmenų aliejus, avižinis kisielius, degtienė, rauginta iš rugių salyklo (valgoma su bulvėmis), rauginti kopūstai, burokai. Būta ir specialių

gavėnios valgių. Pavyzdžiui, daug kur buvo paplitęs valgis „cypalas", kitaip dar vadintas „silksulte". Paimamos dvi silkių galvos, iškepamos anglyse, sutrupinamos dubenėlyje su keliomis nuluptomis bulvėmis, įpjaustoma svogūnų ir visa užpilama burokų rasalu. Valgoma su virtomis bulvėmis. Kitas pavilgas buvo vadinamas „kanapių druska". Tai labai sūrus valgis. Sugruzdindavo kanapių grūdus ir, pridėję trečdalį druskos, valgydavo su duona ir bulvėmis. Nenuostabu, kad žmonės gavėnios metu labai suliesėdavo. Moterims tais laikais nereikėjo piliulių savo grakščiam stuomenėliui išlaikyti . . .

Turėjo pasninkauti net vaikai ir paaugliai. Kad jie nesusigundytų ko nors draudžiamo suvalgyti, būdavo gąsdinami Gavėnu — tokia būtybe, paprastai gyvenančia jaujoje per gavėnią. Jis kartais pasirodydavo ir troboje. Kai saulės spinduliai nusileisdavo į ant stalo padėtą sriubos ar kitokio skysčio dubenį, pajudinus stalą, — lubose imdavo šokinėti zuikutis — šviesos atspindis. „Tai Gavėnas", sakydavo, „nevalgykit mėsos, matai kaip jis galanda peilius, ims ir nupjaus liežuvį". Toks Gavėno „peilių galandimas" labai paveikdavo vaikus, ir jiems bematant dingdavo noras „atsigavėti".

Kai gavėnia įpusėdavo, tą trečiadienį būdavo skambinama varpu. Sakydavo, kad per pusiaugavėnį Silkius verčiąsis per galvą ir kad tą dieną prie varpinės sningą silkėmis. Kitur vėl sakydavo, kad tą dieną Gavėnas verčiąsis per žardą ir pabarstąs vaikams pyragaičių, saldainių, o mergaitėms — kaspinėlių kaselėms susipinti. Ir vyresnieji, tą dieną grįždami iš miesto, parveždavo vaikams tų skanumynų, o mergaitėms kaspinų, kuriuos, sakėsi, gavę iš paties Gavėno.

Po pusiaugavėnio visi kiek lengviau atsidusdavo, nes jau buvo matyti pasninko galas. Visi nekantriai skaičiuodavo dienas, kada Lašininis nugalės Kanapinį, kada išauš Velykų rytas.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 J. Dovydaitis, „Užgavėnių papročiai", *Kraštotyra,* Vilnius, 1966, 130-131.
2 t.p., 128.
3 J. Dovydaitis, „Užgavėnių vaidinimai Užventyje". *Kraštotyra,* Vilnius, 1970, 243.

* * *

Spausdinamas iš rankraščio, kuris ištisai susikirčiuotas, laužtiniais skliautais suskliaustos atskiros, matyti, skirtos išleisti vietos. Kur ir kada jis buvo skaitytas, neaišku, nors iš pastabų matyti, kad buvo parodytos dar 37 skaidrės, kurios turėjo šviesos ekrane paryškinti įvairius Užgavėnių persirengėlius. Iš visa galima prileisti, kad tai buvo skirta Pedagoginio instituto kokiai Užgavėnių vakaronei. Peržvelgiant visus suminėtus papročius, matyti, kad daug kas įjungta iš J. Puzino gimtųjų apylinkių, būtent ukmergiškių papročių. Rankraščio išlikęs mašinėle švaraštis, 22/2 p., nepasirašytas, bet daug kur rašalu taisytas. Dabar spausdinant, visi taisymai įjungti, tik išnašos nukeltos į galą.

III

POLITIKOS ISTORIJA

VINCAS KUDIRKA

1858-jų metų gruodžio 31-ji, Naujųjų Metų išvakarės. Paežeriuose (Vilkaviškio aps.), gražiame Motiejaus Kudirkos ir Elzbietos Butkevičiūtės ūkyje, prie pat ežero kranto, užsižiebė lietuvybės žiburys, kuris vėliau paskleidė stiprią šviesą visam Lietuvos kraštui. Tuo metu rusų prispaustą Lietuvą gaubė nyki tamsa. Tik kur ne kur švietė viltingi kraštui žiburiai, nušviesdami niūrų lietuvių tautos kelią į geresnę ateitį. Išvykęs iš Varnių Svirlaukyje, netoli Mintaujos, skurdo 65-rių metų pensininkas Simanas Daukantas, Lietuvos istorikas ir švietėjas. Kartu su juo tais metais Svirlaukyje gyveno Mikalojus Akelaitis, kaip tik 1858 m. kėlęs mintį leisti lietuvišką laikraštį. Varniuose gilią vagą varė lietuvių švietimo, blaivinimo ir tautinės sąmonės budinimo srityse vyskupas Motiejus Valančius. Rietave, Telšių apskrityje, ūkio mokykloje dėstė žemaitiškai Laurynas Ivinskis, tas didis liaudies švietėjas ir pirmųjų lietuviškų kalendorių leidėjas. Pušalote, Panevėžio apskrityje, dirbo kunigas Antanas Juška, žymus lietuvių tautosakos, ypač dainų, rinkėjas. Tais metais baigė Varnių kunigų seminariją būsimasis vyskupas Antanas Baranauskas ir 1858-59 atostogų vasaros metu parašė *Anykščių šilelį*. Dvidešimt pirmuosius metus ėjo vėlesnysis Aušros bendradarbis ir patriotinės dainos „Op, op, kas ten? . . . Nemunėli!" autorius Andrius Vištalius. Dar pridėję nedidelį būrelį tautiškai susipratusių kunigų ir vieną kitą pasaulietį, — tai ir visi pagrindiniai to meto lietuviai šviesuoliai. Vinco Kudirkos vienamečiai buvo Kazimieras Prapuolenis, vėlyvesnis kovotojas už lietuvių teises Vilniaus krašto bažnyčiose ir Martynas Jankus — Mažosios Lietuvos veikėjas ir aušrininkas. Kiti būsimieji lietuvių veikėjai ar rašytojai dar tebebuvo jauni, 10-15 metų. Tai: Žemaitė, Petras Kriaučiūnas, Vincas Pietaris, Petras Vileišis, Jonas Basanavičius. Tik už keletos ar keliolikos metų gimsta šie lietuvybės šulai: Povilas Matulionis, Aleksandras Dambrauskas-Jakštas, Jonas Jablonskis, Jonas Šliūpas, Pranciškus Karevičius, Jonas Mačiulis-Maironis, Pranas Mašiotas, Jonas Kriaučiūnas, Antanas Kriščiukaitis-Aišbė, Kazys Grinius, Juozas Tumas-Vaižgantas ir kt. Tokioje tat aplinkumoje, kada lietuvių inteligentus buvo galima suskaityti ant pirštų, gimė Vincas Kudirka.

Vincas Kudirka gimė pavyzdingų ir pasiturinčių ūkininkų šeimoje. Tėvas nėjęs jokių mokslų, temokėjo paskaityti iš maldaknygės ir

pasirašyti pavardę. Motina Elzbieta Butkevičiūtė paliko Vincą našlaičiu sukakus jam 10-čiai metų. Už metų Vincas susilaukė pamotės Jonieškos Andziulytės, kuri už jį tebuvo penketa metų vyresnė, bet ji naujuoju Vincuku rūpinosi kaip tikra motina. Vinco tėvas, kad ir nepažinęs mokslo, tačiau suprato jo reikšmę ir, kai tik Paežeriuose atsidarė pradžios mokykla, pirmas įrašė jon savo sūnų Vincą. Baigęs triklasę mokyklą, 1871 Vincas įstojo į Marijampolės gimnaziją, kur atsidūrė ypatingose sąlygose. Tuo metu Marijampolės gimnazijoje ir pačiame mieste, toje kapsų sostinėje, vyravo lenkiška dvasia. Daugumas gimnazijos mokytojų, išskyrus direktorių ir rusų kalbos dėstytoją, buvo lenkai. Gimnazijoje, tiesa, visi dalykai buvo dėstomi rusiškai, tačiau mokiniai savo tarpe kalbėdavo lenkiškai ir skaitė lenkiškas knygas. Ir net lietuviai ūkininkaičiai, patekę į tokią aplinką gimnazijoje, derindavosi prie daugumos ir nejučiomis imdavo lenkėti, ypač kai kalbą lietuviškai būdavo pravardžiuojami ir pašiepiami. Neatsispyrė tai įtakai ir Vincas Kudirka, išvirtęs ‚Kuderko'. Apie tą sulenkėjimą vėliau *Varpo* skyriuje ‚Tėvynės Varpai' jis šitaip rašo: ‚Vos spėjau apsivilkti mėlyną mundieraitę su baltais sagučiais ir susimaišiau su draugais mokiniais, pajutau, kad mano dvasioje kažin kas dedasi. Kas dedasi, numanyti ir išreikšti negalėjau, tik jaučiau, kad man gėda atsiminti kuo buvau, o ypač bauginausi, kad draugai nepatirtų, jog aš moku lietuviškai. Tas dalykas galėjo išduoti mane artojaus sūnum esant . . . Dėl to stengiaus kalbėti, nors blogai, bet lenkiškai, o nuo tėvų ir giminių, kurie atvažiuodavo manęs atlankyti, šalindavaus iš tol jeigu tik pamatėmydavau, jei kas iš draugų ar ponų mato. Šnekėdavau su jais ramiai tik pasislėpęs kur užkampyje . . . Paleido Velykoms. Keletas mokinių susitarėme pasisamdyti arklius ir keliauti drauge namo. Mūsų tarpe buvo Basanavičius, vyriausios klasės mokinys. Bevažiuojant jis atsiliepia: „Panowie, zaspiewajmy!" (Ponai, uždainuokime). Aš turėjau gerą balsą ir tikrai buvau ketinęs prisidėti. Tik štai Basanavičius užvedė lietuviškai: „Augin tėvas du sūneliu . . ." Rodos, kad man kas gerklę užėmė iš gėdos. „Chłop" (kaimietis), pamaniau sau lenkiškai ir nuleidęs nosį tylėjau . . ."

Tokioje dvasinėje nuotaikoje baigė Vincas 4 klases. Tėvas panoro, kad jo sūnus būtų kunigu ir įstotų į kunigų seminariją. Vincas išsiprašė iš tėvo, kad jam dar leistų baigti šešias klases, nes būsiąs ‚mokytesnis kunigas'. Tėvas nusileido. Tačiau Vincas nejautė kunigo pašaukimo: jis buvo linksmo būdo, mėgo šokius, rašė lenkiškai eilėraščius, gražiai piešė, dainavo gimnazijos mokinių chore ir grojo smuiku bei violončele. Dėl savo gražios išvaizdos, linksmumo ir sąmojaus visur buvo laukiamas svečias. Kad ir be jokio noro, bet baigęs šešias klases

nusilenkė tėvo valiai ir 1877 įstojo į Seinų kunigų seminariją. Ir čia vyravo ta pati lenkiška dvasia. Mokslas sekėsi, bet jauną klieriką viliojo įvairesnis gyvenimas už seminarijos sienų. Seminarijos vadovybė, susekusi jo susirašinėjimą su viena lenke mergaite, po dviejų metų, 1879-ais gegužės 17-tą pašalino iš seminarijos. Apie tai nepranešė ir savo tėvui, tik rudenį, kai jau reikėjo vėl grįžti į Seinus, pasisakė, jog esąs išvarytas iš seminarijos. Išdidus tėvas, žinoma, tuojau pat atsisakė toliau šelpti savo sūnų, ir to pykčio šešėlis visą gyvenimą temdė judviejų santykius, — Vincas grįžo Marijampolės gimnazijos baigtų. Vertėsi pamokomis ir kurį laiką buvo apmokamu vaikų globėju. Pagaliau 1881 baigė gimnaziją ir išvyko Varšuvon, kur pradžioje universitete studijavo filologiją, bet po metų perėjo į medicinos fakultetą. Čia iš dalies šelpiamas savo giminaičio kunigo Kolitos, versdamasis pamokomis ir perrašinėjimais, nes turėjo gražią rašyseną, pasiekė penktą medicinos kursą. Deja, jo mokslas buvo sutrukdytas. Studijų metu Kudirką veikė lenkų pozityvistų politinis sąjūdis, kuris skelbė griežtą kovą rusų valdžiai, kėlė valstiečių bei darbininkų gyvenimo pagerinimo klausimus, skatino taisyti šalies negeroves ir skleisti plačiosiose masėse švietimą. Ir Kudirka ėmė simpatizuoti pozityvistams, nors į „Ploretariato" partiją, kuri buvo artima socialistams, jis neįsijungė. Kudirka „Proletariato" vadų buvo pasamdytas perrašinėti Markso *Kapitalą*. Vieno rusų agento įskųstas, 1885 metais buvo areštuotas, 18 dienų palaikytas kalėjime, po to paleistas, bet pašalintas iš universiteto. Ir tik po dviejų metų, 1887, tepriimtas atgal į universitetą, kurį baigė 1889 metų pabaigoje, gaudamas medicinos gydytojo diplomą. 1890 metų vasario mėnesį Kudirka grįžo Lietuvon ir įsikūrė Šakiuose kaip gydytojas. Tačiau po trijų metų sveikata pašlijo, jau studentavimo metu pasireiškusi džiova dar labiau išsiplėtė. Kuriam laikui buvo išvykęs gydytis į Krymą, Jaltos sanatorijon, bet pritrūkęs pinigų grįžo Lietuvon ir apsigyveno Naumiestyje pas Valeriją Kraševskienę, kuri po jos vyro mirties buvo išsikėlusi iš nugyvento dvarelio Naumiestin ir čia turėjo krautuvėlę. Valerija daug padėjo Kudirkai sunkiose jo gyvenimo sąlygose. Kudirka nebesivertė gydytojo praktika, ir buvo globojamas tai Valerijos, tai teisėjo Petro Kriaučiūno Plokščiuose, kur susipažino su suomių kalbininku J. J. Mikkola ir jo žmona Maria (rašytoja Maila Talvio, parašiusi ir apie V. Kudirką romaną „Varpas"). 1895 metų vasarą Kudirka dėl lietuviškos veiklos rusų žandarų areštuotas ir pusantros savaitės išlaikytas Kalvarijos kalėjime. Dar tų pačių metų rudenį buvo išvykęs gydytis į Sevastopolį Kryme, po to į Austriją, bet jėgų nebeatgavo. 1897 grįžo Naumiestin, kur ir mirė 1899 metų lapkričio 16 dieną. 1902 metais jo draugai surinktomis

aukomis pastatė jam granitinį antkapį, kuriame įrašė paskutinį Kudirkos parašyto Lietuvos himno posmą:

„Tegul saulė Lietuvos tamsumus pražalina,
Ir šviesa ir tiesa mus žingsnius telydi,
Tegul meilė Lietuvos dega mūsų širdyse,
Vardan tos Lietuvos vienybė težydi".
Vincas Kapsas

Šis paminklas greitai krito rusams į akis ir 1903 metais Naumiesčio policijos viršininkas Gorelovas, pasitelkęs šaltkalvį, tuos himno žodžius iš paminklo iškirsdino. Nepriklausomoje Lietuvoje Naumiestis buvo pavadintas Kudirkos Naumiesčiu ir 1934 VI 10 atidengtas V. Kudirkai gražus skulptoriaus V. Grybo paminklas.

Bendrais bruožais susipažinę su Kudirkos pagrindiniais biografiniais duomenimis, dar stabtelėkime ties įdomiu jo ‚atsivertimo' lietuvybėn faktu ir jo nuveiktais darbais. Tuo metu, kai Kudirka studijavo Varšuvos universitete ir bendravo su lenkais, Maksvos universiteto studentai lietuviai (Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas ir kiti) jau kūrė slaptas lietuvių draugijėles ir rūpinosi leisti lietuvišką laikraštį. Pagaliau 1883 metais Ragainėje pasirodė pirmasis *Aušros* numeris. Po kokio pusmečio pateko *Aušra* ir į Kudirkos rankas. Tas mažas laikraštis padarė jam labai didelio įspūdžio. Apie tai Kudirka rašo 1893 metų *Varpe:* ‚Ėmiau skubiai vartyti Aušrą ir . . . neprisimenu jau visko, kas su manimi paskui darėsi. Tiek pamenu, kad atsistojau, nuleidau galvą, nedrįsdamas pakelti akių ant sienų mano kambarėlio . . . Rodos, girdėjau Lietuvos balsą: o tu, paklydėli, kur ligi šiol buvai? Paskui pasidarė man taip graudu, kad apsikniaubęs ant stalo apsiverkiau. Gaila man buvo tų valandų, kurios negrąžinamai išbrauktos tapo iš mano gyvenimo, kaip lietuvio, ir gėda, kad taip ilgai buvau apgailėtinu pagedėliu . . . Po to pripildė mano krūtinę rami, smagi šiluma ir, rodos, naujos jėgos pradėjo rastis . . . Rodos, užaugau išsyk, ir tas pasaulis jau man per ankštas . . . Pajutau save didžiu, galingu: *pasijutau lietuviu esąs* . . . Negaliu taip pat užmiršti, kad už tą valandą esu skolingas Basanavičiui.' Labai galimas daiktas, kad Kudirkos grįžimą lietuvių šeimon paskatino ir jo 1885 metų areštas, kada jis po to lenkų buvo įtartas išdavimu tardymo metu. Jo draugų atšalimą Kudirka labai juto ir tapo vienišas. Tačiau po to savo atsivertimo, lietuvių spaudoje Kudirka nesirodė iki 1886 metų, kada *Aušroje* buvo išspausdintas jo ielėraštis — satyra ‚Kodėl žydai nevalgo kiaulienos'. Ir tik 1888 metais Kudirka aktyviai įsijungė į lietuvių tautinį darbą.

Nuo Kudirkos gimimo iki jo tikro įstojimo lietuvių tautinin sąjūdin praėjo 30-ties metų laiko tarpas. Per tą laiką Lietuvos ir lietuvių gyvenime įvyko didelių permainų. Pirmiausia daug kas pasikeitė politinėje padėtyje. 1863 metų sukilimas pagriežtino rusų okupacinės valdžios laikyseną. Daug sukilėlių, kurių tarpe buvo nemaža ir lietuvių, žuvo ar buvo nužudyta, daug labiau prasikišusių ar šiaip dalyvių ištremta į Sibirą ar sukišta į kalėjimus. Lietuvių tautinis darbas dar labiau suvaržytas. Pagaliau 1865 metais uždrausta lietuvių spauda lotyniškomis raidėmis. Tačiau bet kokia priespauda sukelia pasipriešinimą ir didina atsparumą. Per tą laiką atsirado nemažas būrys valstiečių sūnų, kurie išeina mokslus ir įsijungia į tautinį sąjūdį. Ypač daug naujų pajėgų davė Marijampolės gimnazija, kur jau ir Kudirkos laikais buvo dėstoma lietuvių kalba. Kadangi tautinis veikimas buvo draudžiamas ir persekiojamas krašte, persimesta į Mažąją Lietuvą, ypač į *Ragainę* ir *Tilžę,* kur *imta steigti lietuviškus laikraščius, leisti knygutes ir slapta sklleisti Lietuvoje.* Apie įsikūrusius laikraščius pradeda telktis daugiau ar mažiau vienodesnio įsitikinimo žmonės. 1883 pasirodė ir *Aušra.* Tai nedidelis knygutės formato laikraštis, nepasižymėjęs ir turiningumu, bet turėjęs didelės įtakos lietuvių tautiniam atbudimui. *Aušros* šulais yra buvę: Jonas *Basanavičius,* Jurgis *Mikšas,* Jonas *Šliūpas,* Martynas *Jankus* ir daugelis kitų. *Aušra* kėlė lietuvių tautinę sąmonę, primindama skaitytojams garbingą senosios Lietuvos praeitį, keldama gimtosios kalbos meilę, nurodydama pavyzdžiais ir kitų tautų atgimimo pionierius. Aušrininkai buvo susispietę į būrelį, kuriam duotas ir būdingas vardas — *Tėvynės Mylėtojai. Aušros* branduolį sudarė pasauliečiai inteligentai, daugiau ar mažiau liberalinio nusistatymo. Pradžioje čia sutilpo nemažas mūsų šviesuomenės būrys, bet netrukus imta skirstytis. Nepatiko *Aušra* dvasiškijai, nes čia kartais buvo idealizuojama senovės lietuvių religija, o redaguojant ją Jonui Šliūpui, pasitaikydavo straipsnių, kur nepalankiai paliečiama ir pati religija. Nepatenkino *Aušra* ir kitų, nes čia mažai pasisakyta aktualiaisiais krašto reikalais. Todėl 1886 metais sustojus *Aušrai,* 1887 kunigai ir kiti katalikiškos krypties žmonės Tilžėje ėmė leisti *Šviesą.* Pačioje pradžioje dar ir dalis aušrininkų bendradarbiavo *Šviesoje,* bet vėliau jie atskilo nuo jos. Brendo mintis įkurti grynai pasaulietinį laikraštį, apie kurį galėtų telktis liberalinio nusistatymo žmonės. Čia kaip tik didžiausią vaidmenį suvaidino Vincas Kudirka.

Savo tautos kultūros ir visuomenės darbą Kudirka pradėjo dirbti subrendęs, daug išgyvenęs, gerai jam pasiruošęs. Jo asmenybę daugiausia formavo lenkų romantizmas (gimnazijoje) ir pozityvizmas (universitete), kuriuo vėliau jis grindė savo veiklą. Priešaušrio ir *Aušros*

meto lietuviams praeitis ir gimtoji kalba padėjo susivokti, kas jie esą ir kuo jie nuo kitų tautų skiriasi. Kudirka praeitis taip pat stiprybės šaltinis, tačiau visas jo dėmesys nukreiptas į skaudžią rusų vergiamos lietuvių tautos dabartį, jis susisielojęs, kaip išbristi iš vargų ir sukurti geresnį, savarankišką gyvenimą. Anot Kudirkos, kiekvienas iš mūsų turi žinoti, kur lietuvis verkia, o kur džiaugiasi, kur vargsta, o kur turtuose, kur apleistas ir nuskriaustas, o kur laisvas ir laimingas, kad matytume, kur brolį reikia gelbėti, o iš kurio prašyti pagalbos; turime žinoti visų lietuvių jausmus, mintis ir darbus, kad aišku būtų, kuo galime remtis, norėdami ginti savo tėvynę ir jai suteikti laimę. Kudirka buvo įsitikinęs, kad lietuvių tautinė veikla tik tuomet bus sėkminga, kai ji bus organizuota. Todėl 1888 Varšuvoje gyveną studentai ir inteligentai sumanė įsteigti slaptą organizaciją, pavadintą ‚Lietuva'. Įstatuose d-jos tikslas taip nusakytas: 1. Švietimo platinimas leidžiant knygas ir laikraščius, šelpiant mokslus einančią jaunuomenę; 2. Gaivinimas ir kėlimas lietuviškumo: a; išaiškinimas skirtingumo lietuvių nuo kitų tautų, b) skirtingumo tautybės nuo religijos (neliečiant tikėjimo dalykų), platinant žinias apie Lietuvos praeitį ir šiandieninę politinę padėtį; 3. Ūkinės padėties gerinimas: a) platinant pamokymų apie pagerinimą žemdirbystės, b) pakėlimu amatų, c) patraukimu į prekybą; 4. Plėtimas lietuviškumo ribų: a) sulaikymu emigracijos, b) žemės laikymu lietuvių rankose, c) išpirkimu iš svetimtaučių rankų ne tik Lietuvos viduryje, bet ir pakraščiuose.

Šie ‚Lietuvos' draugijos tikslai buvo padėti pagrindu ir steigiant bei leidžiant naująjį laikraštį — *Varpą*. 1888 metų birželio 29 dieną Marijampolėje sušauktas pirmasis lietuvių inteligentų susirinkimas, kuris vėliau paprastai vadinamas pirmuoju varpininkų susirinkimu. Čia Kudirka išdėstė savo planus *Varpui* leisti. Jis pasisakė prieš *Šviesą*, kurią Kudirka vadino klerikališka. Nepritarta sumanymui atgaivinti ir *Aušrą*, nes jos romantinis pobūdis nebebuvo patenkinamas. Ir pagaliau 1889 metų sausio mėnesyje Ragainėje pasirodė pirmasis *Varpo* numeris. Atsakinguoju redaktoriumi pasirašinėjo aušrininkas Martynas *Jankus*, bet faktinuoju redaktorium buvo dar Varšuvoje gyvenąs Vincas *Kudirka*. Jis redagavo *Varpą* ištisus metus ir nustatė jo kryptį. Ir vėliau, per dešimtį metų, Kudirka skyrė *Varpui* visas savo jėgas, ir *Varpas* yra neatsiejamas nuo Kudirkos gyvenimo ir kūrybos. Jo artimiausi talkininkai buvo redaktoriai. 1890 metais *Varpą* redagavo Juozas *Adomaitis-Šernas*, 1891-94 — Jonas *Kriaučiūnas*, 1895 — Stasys *Matulaitis*, vėliau Juozas *Bagdonas*, Jurgis *Šaulys* ir Povilas *Višinskis*. Kaip sustiprėjo lietuvių pajėgos galima spręsti iš to fakto, kad *Varpas* buvo sutelkęs net apie 150 bendradarbių.

Šis Vinco Kudirkos kūrinys, kuriame jis atspausdino daugumą savo darbų, tęsė *Aušros* pradėtas tautinės vienybės tradicijas, tik atremtas į konkretesnius pagrindus: visokius tautinės kultūros klausimus *Varpas* siejo su ekonominiais reikalais, pvz. žemės reforma, kreditu, amatų ir ūkio mokyklomis, sveikatos reikalais. Kadangi pats *Varpas* buvo daugiau skiriamas inteligentijai, ūkiniams klausimams svarstyti nuo 1890 pradėtas leisti priedas *Ūkininkas,* vėliau mėnesinės *Naujienos.* Su kunigais *Varpas* polemizavo, bet daugiausia kovojo su sulenkėjusiais kunigais. Tikėjimo dalykų iš esmės nelietė. *Varpas* laikėsi to nusistatymo, kad tauta ir tautiškumas, tikėjimas ir Bažnyčia, yra skirtingi, vieni su kitu nesusiję dalykai. Kaip žinia, Lenkijoje lenkybė ir katalikybė buvo suplakta vienon sąvokon ir katalikų tikėjimas vadinta ‚Polska wiara', atseit ‚Lenkų tikėjimu'. Varpas net kvietė kunigus bei seminarijų auklėtinius bendradarbiauti. Dalis kunigų pradžioje (Antanas Milukas ir kiti) ir bendradarbiavo. Tačiau vėliau jie ėmė telktis apie savo katalikiškus laikraščius. Kai *Aušra* nedrąsiai primindavo kovos reikalą su rusų valdžią, *Varpas* visai aiškiai kėlė aikštėn valdžios daromas neteisybes ir griežtai kovojo prieš rusinimo politiką. Santykiai su lenkais nebuvo draugiški, nes jie savo laikraščiuose nepripažino lietuviams apsisprendimo teisės. Taip pat pasisakyta ir prieš žydus, nes tuo metu jie buvo labai įsistiprinę prekyboje ir amatuose.

Pabaigai tenka dar sustoti ties Vincu Kudirka, kaip publicistu, rašytoju, vertėju ir muziku. Pirmuosius savo literatūrinius bandymus Kudirka spausdino lenkiškai dar būdamas gimnazijoje. Ten jis savo leidžiamame satyros ir humoro laikraštėlyje ‚Klamstwo' (Melas) buvo išspausdinęs kiek poezijos, humoristinių rašinėlių, trumpų beletristinių dalykėlių. Ir Varšuvoje gyvendamas dar teberašė lenkiškai, tik 1886 metais, kaip minėta, *Aušroje* pasirodė pirmoji jo eiliuota satyra. Įkūręs *Varpą,* Kudirka jau ėmė plačiai reikštis literatūrinėje srityje. Pirmiausia Kudirka pažymėtinas kaip vienas pirmųjų ir gabių lietuvių publicistų. Jis *Varpe* buvo įvedęs skyrių pradžioje ‚Iš tėvyniškos dirvos', vėliau *Tėvynės Varpai.* Šį skyrių per 11 metų jis beveik vienas prirašydavo. ‚Tėvynės Varpuose' Kudirka greit, gyvai ir taikiai reagavo į lietuvių teigiamus ar neigiamus reiškinius. Čia jis kėlė vieningo darbo mintį, kovojo su visokiausiomis negerovėmis lietuvių visuomenėje. Vienybės klausimu jis vienoje vietoje šiaip pasisako: ‚Kas bus, jeigu nelaimė užklups mus greičiau, nei spėsime susivienyti ir suprasti, kad reikalas tėvynės visiems yra vienas, kad jis yra aukštesnis už atskirų partijų egoizmą, kad už tą tėvynės reikalą priešingiausios partijos turi stoti su alyvos šakele ir užmiršti asmeninius nesutikimus'. Kudirka nuolat ir įtikinamai skelbė griežtą kovą su rusų priespauda, rusinimo ir

pravoslavinimo politika, kėlė aikštėn rusų valdininkų moralinį nusmukimą, kyšininkavimą, jų tamsumą ir ypačiai žmonėms daromas skriaudas. Jis skelbė, kad lietuviai pirmiausia turi priešintis ten, kur nepaisomos įstatymais garantuotos jų teisės: gindamas savo asmens, savo kiemo ir savo valsčiaus įstatymais garantuotas teises.

Kudirka buvo giliai įsitikinęs švietimo galybe, turinčią lietuvių tautą išvesti į geresnę ateitį. Šviesa padeda geriau suprasti savas teises ir ryžtingiau, drąsiau bei sėkmingiau dėl jų kovoti. *Tėvynės Varpuose* Kudirka savo publicistiniuose straipsniuose pasireiškė kaip nepailstąs lietuvių tautos šviesos ir tiesos apaštalas. Jis skelbė ir vykdė dėsnį, kad geriau su teisybe laimėti priešą, negu su melu — draugą. Tad nenuostabu, kad Kudirka savo gyvenime turėjo daugiau priešų, negu draugų. Ir priešus darė ne jo švelnus ir taikus būdas, bet skelbiamos idėjos, kurių teisingumą įrodė laikas. Tikėdamas šviesos galia, kuri buvo vienas iš svarbiausių kultūriškai atgyjančios tautos veiksnių, Kudirka be paliovos skatino, kad reikia mokyti ne tik berniukus, bet ir *mergaites*. Jau Kudirkos laikais iškilo šviesuolių mišrių šeimų problema, kurią vėliau Tumas-Vaižgantas pavadino lietuviškos šeimos vėžiu. Todėl Kudirka aštriai pasisakė prieš tuos lietuvius inteligentus, kurie, ieškodami ramesnių gyvenimo sąlygų ir skanesnio duonos kąsnio, likdavo dirbti Rusijoje ir ten sukurdavo mišrias šeimas, kurios žūdavo lietuvių tautai. Lietuvių tautinį atgimimą trukdė ne tik rusų administracija, bet ir lietuvių šviesuomenės abejingumas, kilęs iš bailumo ir oportunizmo. Čia Kudirka nesigailėjo karčiausių žodžių bailiams ir oportunistams. Pliekdamas bailius ir savanaudžius, Kudirka savo publicistikoje kėlė aukštyn ir kiekvieną lietuvių didvyrišką žygį prieš pavergėjus. Ypačiai jis garsino lietuvių herojiškumą *Kražių* skerdynėse 1893 metais ir *Mintaujos* gimnazijos *lietuvių mokinių pasipriešinimą rusiškai melstis*. Apskritai, savo publicistikoje Kudirka aprėpė visus atgyjančios lietuvių tautos kultūrinius ir ekonominius klausimus, juos kritiškai svarstė ir nustatinėjo gaires ateities Lietuvai. Vincas Mykolaitis-Putinas šiaip suglaudžia Kudirkos publicistinį darbą: „Kudirkos asmuo Tėvynės Varpuose gyvena su visomis savo turtingos dvasios atošvaistėmis. Aštrus pastabumas, gyvas reagavimas į gyvenimą, blaiva, greita orientacija, impulsyvi siela, humoras ir satyra, lengvas šypsnys ir rūsčiai apsiniaukęs veidas kaiteliojasi Tėvynės Varpų lapuose".

Beletristikoje Kudirka sprendžia daugelį tų pačių klausimų, kaip ir publicistikoje. Jo originali beletristika negausi, ją sudaro kelios satyros: *Viršininkai, Lietuvos tilto atsiminimai, Cenzūros klausimas* ir *Vilkai*. Jose gausiai ir sumaniai naudodamas humorą ir šaržą, vaizduoja rusų valdininkų ir lietuvių išgamų (skundėjų bei išdavikų) lietuviams

daromas skriaudas. Ir vieni ir antri vaizduojami juodžiausiomis spalvomis: jie tamsūs, be sąžinės, girtuokliai, savanaudžiai, kyšininkai, žmonių išnaudotojai. Parenka rusų valdininkams ir atitinkamas pravardes, pavadintas pagal kurį nors vieną jų ryškųjį bruožą: Vachanalijus Vziatkovičius Kruglodurovas (Girtuoklis, Kyšininko sūnus, Visiškas kvailys), Baronas Rylosujevas (Baronas, kuris visur kiša savo snukį), Lientiajevas (Tinginys) ir kita. Savo satyromis, kaip ir publicistika, Kudirka siekė praktinių tikslų: paskatinti ir padrąsinti lietuvius kovai su rusintojais ir Lietuvos skriaudėjais.

Kudirka reiškėsi ir kaip poetas, bet jo poezija silpna, eiliavimo forma gana primityvi. Jo eilėraščių rinkinys *Laisvos valandos* išleistos Tilžėje 1898 metais. Tais pat metais išspausdintos ir jo sulietuvintos Krylovo pasakėčios. Kudirkos poezijoje vyrauja idėjiniai motyvai. Eilėraštyje *Varpas* ragina mus prie darbo, *Labora* — siekti idealų, neišsižadėti jų ‚dėl trupinio aukso, gardaus valgio šaukšto'. Kudirkai didis tas, kuris savo gyvybę aukoja artimui laimę teikti, prieš kurį pasaulis klaupias dėkodamas, bet ne iš baimės (*Ne tas yra didis*). Matydamas Lietuvą rusų niokojamą, jis skelbia, kad ji turi virsti hidra, ‚kuriai nukirtus galvą, tuoj kelios galvos vieton jos išdygsta' (Maniesiems). Pagaliau pažymėtinas *Lietuvos himnas,* paskelbtas 1898 metų rugsėjo 15 dienos *Varpe* pavadinimu *Tautiška giesmė*. Lietuvos himne Kudirka iškėlė lietuvių tautai siektinus idealus. Čia kryžiuojasi romantinis idealizmas, skatinant semtis stiprybės iš praeities ir pozityvistinis realizmas, kur šaukiama eiti takais dorybės, dirbti tėvynės naudai, žmonių gėrybei, šviestis, mylėti tėvynę ir būti vieningiems. Kiti Kudirkos eilėraščiai yra verstiniai, pvz.: pagal Adomą Mickevičių *Nemunui, Vilija, Ponia Tvardauskienė* ir kita.

Kudirka yra vienas iš pirmųjų, išvertęs lietuvių kalbon visą eilę svetimųjų rašytojų veikalų. Tuo jis norėjo bent kiek praturtinti lietuvių literatūrą. Pirmoje eilėje pasirinko vertimams dalykus Lietuvos istorijos temomis, pvz., J. Slovackio *Mindaugas,* A. Asnyko *Kęstutis,* T. Wróblewskienės *Narimantas,* Adomo Mickevičiaus *Konrado Valenrodo Vaidilos pasaką* ir *Vėlinių* III-ją dalį, M. Radzevičiūtės *Žemės dulkės.* Taip pat davė vertimų ir iš klasikų, pvz. Šilerio *Orleano mergelė, Vilius Tellis* ir Byrono *Kainas.* Iš visuotinės literatūros, kaip matome, vertė tuos kūrinius, vėl kuriuose vaizduojama kovos dėl laisvės ir stipri bei maištinga asmenybė.

Kudirka laikytinas ir vienu iš pirmųjų literatūros kritikų. *Varpe* jis yra recenzavęs Adomo Jakšto *Dainų skrynelę,* A. Fromo-Gužučio *Ponas ir mužikai* ir kt. Savo kritikos straipsniuose Kudirka statė lietuvių literatūrai didelius estetinius ir idėjinius reikalavimus. Norėdamas

pakelti lietuviškos poezijos lygį, Kudirka *Varpe* išspausdino ir taisykles eilėraščiams rašyti — *Tiesos eilės rašyti.* Šitame straipsnyje jis supažindina su pagrindiniais eilėdaros dėsniais, aiškina ritmo ir rimo principus ir kita.

Pagaliau Kudirka primintinas ir kaip muzikas. Šioje srityje jis buvo mėgėjas, nesusipažinęs su muzikos teorija. Todėl jo kūrinėlius galutinai apipavidalindavo jo draugai lenkai kompozitoriai. Pradžioje, beveik, kiekviename *Varpo* numeryje duodavo kokią nors jo komponuotą ar liaudies dainelę su gaidomis. Po savo kompozicijomis pasirašydavo slapyvardžiu „Varpelis". Jis harmonizavo lietuvių liaudies dainas ir jam dar gyvam besant 1895 ir 1898 išleisti du dainų rinkinėliai *Kanklės.* Iš dainų populiariausios: *Ant tėvelio dvaro, Tu mano motinėle, Siuntė mane motinėlė.* Be to, yra parašęs ir pramoginės šokių muzikos: polkų, valsų, mozurkų ir kita. Iš labiausiai žinomų dalykų yra jo *Lietuvos himnas,* pirmą kartą paskelbtas, kaip minėta 1898 metais *Varpe* ir *pirmą kartą sugiedotas* choro *Vilniuje* 1905 metais vasario 6 dieną viešame lietuviškame vakare. Vėliau jis dar labiau išpopuliarėjo ir tapo Lietuvos himnu. Pati himno kompozicija nėra originali, turi svetimų elementų. Pirmoji himno dalis yra labai panaši su vokiečių Metfesselio ‚Studentų dainos' melodija, o antroje dalyje — jaučiama stipri įtaka iš Moniuškos ‚Halkos' operos ‚Po Niezporach' (Po mišparų).

Baigdamas, tikiuos, bent šiek tiek panaujinęs jūsų žinias apie Vincą Kudirką, jo gyvenimą, didelius darbus *Varpe* ir literatūrinį įnašą. Kai kurios dabartinės politinės srovės, ypačiai valstiečiai liaudininkai, Kudirką savinasi kaip savo ideologą, dar kiti norėtų jį laikyti socialistu. Iš tiesų jis nėra buvęs tikruoju kurios nors dabartinės politinės grupės neginčijamu pradininku. Kudirka nebuvo ir socialistu tikrąja to žodžio prasme. Jis yra buvęs būdingas liberalas, demokratas, pakantus kitokio ideologinio ar pasaulėžiūrinio nusistatymo žmonėms, buvo indiferentas religijos atžvilgiu, bet su pačia religija, kaipo tokia, jis nekovojo. Tepasisakydavo prieš atskirų kunigų lietuvybei nusikalstamus darbus ir puolė vadinamąsias ‚davatkas', neprisilaikančias, kaip kad joms priderėtų, krikščioniškosios moralės dėsnių. Kudirkos laikais apie *Varpą* spietėsi daugiausia pasauliečiai liberalinio ir net socialistinio nusistatymo žmonės. Tačiau tikriesiems socialistams nebuvo pakeliui su *Varpu.* Jau 1896 metais įsikūrė Lietuvos socialdemokratų partija, pagrįsta pagal kitų kraštų darbininkų sąjūdį marksizmu. Jie tuojau pat ir pasitraukė iš *Varpo* bendradarbių. Likę varpininkai į partiją susiorganizavo tik 1902 metais, įsteigdami Lietuvių demokratų partiją, kurioje pradžioje sutilpo vėlyvesnieji tautininkai, valstiečiai liaudininkai, Tautinė sandora ir kiti. Tačiau po 1905 metų nuo Lietuvių demokratų

partijos pamažu atskilo josios dešinysis sparnas, pvz. A. Smetona, Kubilius, Noreika ir kiti, kurie spietėsi apie *Viltį* ir *Vairą,* sudarydami lyg savotišką Vienybės partiją, kuri 1916 pasivadino Tautos pažangos partija, iš kurios vėliau išsivystė tautininkai. Kairieji demokratai grupavosi apie Vilniuje leistą *Lietuvos Ūkininką* ir *Lietuvos Žinias,* vėliau sudarydami Lietuvos valstiečių liaudininkų partiją. Pats Kudirka, kaip matome iš šios srovinės diferencijacijos, su kuria nors partija nebuvo susijęs. Šių dienų kalba, Kudirka daugeliu atžvilgiu yra gimininga s ir su valstiečiais liaudininkais ir tautininkais. Man atrodo, jog ir nėra jokio reikalo jį sieti su kuria nors dabartine srove. Jis yra brangus visiems lietuviams, jis *priklauso visai Lietuvai.* Tai vienas iš pačių didžiųjų lietuvių tautinio atgimimo šulų, kuriuo buvo paremtas atgimstančios Lietuvos pastatas. Kudirka mums yra šviesus pavyzdys, kaip turime dirbti vieningą darbą ir lietuviškąjį reikalą iškelti aukščiau partinių ir asmeninių. Ypačiai mūsų jaunimui, išaugusiam ir augančiam kitokiose gyvenimo sąlygose ir aplinkybėse, ir mokančiam istoriškai, bei be aistrų vertinti nepriklausomos Lietuvos politinius įvykius, bendro ir sutartinio darbo reikalas negali sudaryti kliūčių. Mūsų viltys — jumyse.

* * *

Spausdinama iš mašinėle parašyto rankraščio, skirto jaunimo kursams. Pirminis mašinėle švaraštis susikirčiuotas, ir daug kur taisytas, braukytas, o 17 p. išbrauktas veik visas, bet vėliau šis skirsnelis apie lietuvių srovių bei partijų susidarymą išplėstas ir pakartotas gale (26-28). Taip pat priedeliu prijungtas, mašinėle neperrašytas, V. Kudirkos eilėraštis:

„Ne tas yra didis . . .", kuris į paskaitą galėjo būti ir neįjungtas; dabar jis nespausdinamas.

VAIŽGANTO GYVENIMAS IR DARBAI — LIETUVAI

Prieš šimtmetį nuošalios Svėdasų parapijos metrikų knygosna įrašyta, kad „Tūkstantis aštuoni šimtai šešiasdešimt devintais metais rugsėjo aštuntą dieną Maleišių kaime Anuprui Tumui ir Barborai Baltuškaitei gimė sūnus, kuris pakrikštytas Juozapu . . .“ Kunigas nė nepagalvojo, kad šis įprastinis bažnytinis įrašas taps istorinis ne tik Svėdasų kraštui, bet ir visai Lietuvai. Juk tai paprastas dalykas — laisvieji ūkininkai Tumai susilaukė dešimtojo kūdikio . . .

Ir augo Juozukas rūpestingai prižiūrimas savo tėvų ir šiltai lepinamas vyresniųjų seserų ir brolio Jono. Jau iš mažumės išsiskyrė Juozukas iš kitų vaikų tarpo dėmesingumu motulės dainoms, tėvo pasakoms, tėviškės gamtos grožiui. „Gražus tai kraštas“ — rašė Vaižgantas vėlyvesniuose savo jaunystės atsiminimuose — „tie pašvenčiai, dainomis apdainuotas, Baranausko pagarsintas, mano svajonė, mano poetiškumo šaltinis . . . Aš čia gyvenau gamtos, padavimų įspūdžiais ir taikių žmonių meile. Tie veiksniai sudarė mano sielą, jais ir tegaliu save išaiškinti“.[1]

Gražiajame pašvenčių krašte, nuoširdžių ir šiltų aukštaičių aplinkoje vystėsi jaunuolio gyvas, atviras ir jautrus būdas. Iš čia jis vėliau gausiai sėmėsi medžiagos ir savo kūrybai, daugelį gimtojo krašto vietų ir žmonių pavaizdavęs savo raštuose. Juozas Tumas-Vaižgantas — Rytų Aukštaičių žemės sūnus, to pašvenčių krašto, kuris Lietuvai yra davęs XVII amžiaus garsų lietuvių pamokslininką ir žodyninką jėzuitą Konstantiną Sirvydą, 1629 metais išleidusį pirmą Lietuvoje žodyną — *Dictionarium trium linguarum* (lenkiškai — lotyniškai — lietuviškas žodynas), poetą ir vyskupą Antaną Baranauską, rašytoją Joną Biliūną, dailininkus Kajetoną Sklėrių ir Joną Rimšą, Lietuvos operos solistą Aleksandrą Kutkų, rašytoją Stepą Zobarską ir visą būrį kunigų, gydytojų, inžinierių, karių, kultūros ir visuomenės darbininkų.

Vaižgantas — nepaprastai plačiašakė asmenybė: jis ir kunigas, ir entuziastingas visuomenininkas; keletos laikraščių bei žurnalų redaktorius ir įžvalgus publicistas; rašytojas beletristas ir literatūros istorikas bei kritikas; daugelio organizacijų steigėjas, pirmininkas ir garbės narys; pagalbos reikalingų globėjas ir užtarėjas. Vaižganto gyvenimui ir

darbams bent kiek platėliau atskleisti nepakaktų ištiso paskaitų ciklo, nes jis buvo vienas iš žymiausių XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios lietuvių tautinio atgimimo patriarchų, savo reikšme prilygusio dr. Jonui Basanavičiui, Vincui Kudirkai ir Maironiui. Jis ir į nepriklausomos Lietuvos kultūrinį gyvenimą yra įdėjęs didžiulį įnašą. Todėl šioje apžvalgoje stabtelėsiu tik ties pačiais svarbiaisiais Vaižganto gyvenimo momentais, ties jo literatūriniu bei moksliniu palikimu ir pabandysiu šiek tiek atskleisti vaižgantinę dvasią, kurios mes dabar ypačiai esame reikalingi.

Kunigiškių mokykloje išėjęs pradžios mokslą, dvylikametis Juozukas įstojo į Daugpilio šešiaklasę realinę gimnaziją. Vidurinį mokslą pradėjo Lietuvai sunkiais spaudos draudimo laikais, kada rusintojai ir lenkintojai grasė išdildyti lietuvių tautinės sąmonės likučius. Gal svetimos dvasios mokykla ir Tumui būtų apstelbusi tautinį jausmą, jei ne studentas miškininkas Povilas Matulionis nebūtų jam įteikęs lietuvių draudžiamosios spaudos — keletą knygelių bei vieną *Aušros* numerį. „Man akelės sužvilgo" — sako Tumas. „Aš pirmą kartą užgirdau apie lietuvišką literatūrą. Povilas lyg skiltuvu įskėlė iš mano sielos titnago kibirkštį . . . Ir Povilui Matulioniui jaučiu nedylstantį dėkingumą už pirmąją įžiebtą tautybės kibirkštį". Nemažą poveikį Tumui darė ir slapti gimnazijos mokinių rateliai, kuriuose buvo svarstomi pasaulėžiūriniai klausimai ir brandinama konspiracinė dvasia bei laisvės troškimas. Prisimena Tumas tuos laikus, kai jo tėvas, kad ir būdamas laisvas ūkininkas, bet aplinkui baudžiavos iškankintų žmonių veikiamas, laikėsi dėsnio — lenkis, kad ir tau nekliūtų. „Manęs tai nebeįtikino" — rašė Vaižgantas, — „manęs nebeėmė noras lenktis, ir aš paskui nebesilenkiau, daug kam galingam prieštaraudamas. Išdygęs laisvas, augau laisvas, galop apsisprendžiau laisvas. Man buvo nepakenčiami bet kurie pančiai, ne tik išnykusi baudžiava".[2]

1888 metų rudenį devyniolikametis Tumas įstojo į Žemaičių kunigų seminariją Kaune. Čia daugumas seminarijos auklėtinių ir profesorių buvo lietuviai. Daugpilyje Povilo Matulionio įžiebta tautybės kibirkštis čia rado geras sąlygas įsiliepsnoti. Tautiškai susipratę klierikai jau 1887 metais buvo susitelkę į slaptą *Lietuvos mylėtojų draugiją,* kuri rūpinosi lietuviškos spaudos rėmimu ir platinimu. 1889 metais seminarijoje įsikūrė ir *Šv. Kazimiero draugija,* kur Tumas buvo vienas iš veikliausių jos narių. Tautinis klierikų sąjūdis persimetė ir už seminarijos ribų. 1889 metų rudenį Tilžėje pradėjus eiti *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgai,* aktyvesnieji klierikai ėmė joje bendradarbiauti. Ir 1890 metais *Apžvalgoje* sutinkame pirmuosius Tumo publicistinius straipsnius. Čia

jis *Juozapo iš Popšutės* slapyvardžiu svarstė tautinio auklėjimo dalykus, kėlė negeroves lietuvių tautoje, idealizavo Lietuvos senovę ir t.t.

1893 metų lapkričio 23 d. Tumas įšventintas kunigu jau turėdamas 24-verius metus amžiaus. Seminarijoje susiformavo Tumo tvirtas charakteris, stipri tautinė pasaulėžiūra, drąsa ir ryžtas rezistenciniam darbui. Nenutraukė jis ryšių su Žemaičių kunigų seminarija ir tapęs kunigu. Kaip rašo kan. P. Dogelis savo prisiminimuose, „kur buvęs, kur nebuvęs — žiūrėk Tumas ir seminarijoje. Pasiims po ranka pirmoką (pirmojo kurso auklėtinį), vaikščioja su juo koridoriais ir vis kaž ką pasakoja. Su vienu pavaikščiojęs, paskui čiupt už rankos kitam, su juo susipažįsta ir vėl ilgai vaikščioja . . . Tų lankymosi seminarijoje ir su klierikais draugavimosi tikslas buvo palaikyti jaunoje kartoje tos organizacijos dvasią".[3]

Tumo lietuviška veikla nepatiko sulenkėjusiems kunigams ir dvasinei vyresnybei, todėl jis, kaip „litvomanas", buvo kilnojamas iš vienos parapijos į kitą ir teskiriamas į įvairius užkampius. Visa tai, be abejo, Tumą labai skaudino, bet nesužlugdė jo dvasios, priešingai — dar labiau užgrūdino tautiniam darbui, visur jis prasiskindavo kelią lietuviškajai veiklai.

Baigęs seminariją, kun. Tumas nukeltas vikaru į Mintaują — mišrią lietuvių, lenkų ir latvių parapiją. Lengva nuvokti, kaip Tumas skaudžiai išgyveno jo atskyrimą nuo gimtosios žemės, kuriai jis troško tarnauti visomis savo jėgomis. Mintaujoje aplenkėjusių lietuvių kunigų sutiktas labai nedraugiškai. Bet kun. Tumas nenusimena, tuojau užsimezga glaudus ryšys su Mintaujoje gyvenančiais lietuviais patriotais: gimnazijos mokytoju Jonu Jablonskiu, prisiekusio advokato padėjėju Motiejum Lozoraičiu, teisininkais Antanu Kriščiukaičiu, Vladu Mačiu, Motiejum Čepu ir kitais. Lietuviškų reikalų aptarti iš Rygos Mintaujon atvykdavo Pranas Mašiotas, o iš Lietuvos — Gabrielė Petkevičaitė ir dr. Vincas Kudirka. Tai žmonės, kurių daugumas spietėsi apie „Varpą". Tat visiškai nekliudė kun. Tumui bendradarbiauti su liberalinio nusistatymo asmenimis. Tačiau sulenkėjusiam klebonui kun. Petrui Valentai nepatiko jo vikaro ryšiai su lietuvių veikėjais ir 1895 metų pavasarį kun. Tumas atleistas iš Mintaujos parapijos vikaro pareigų. Ir tik po 4 mėnesių paskirtas vikaru į Mosėdį.

Nukeltas į Žemaičius, Tumas atsigavo. Čia bekunigaudamas uoliai bendradarbiavo Prūsuose leidžiamuose lietuvių laikraščiuose ir rūpinosi jų platinimu žmonėse. Negana to, 1896 metais drauge su kitais kunigais, sėdinčiais Kretingos vienuolyne už politinius nusikaltimus rusų valdžiai, įsteigė laikraštį *Tėvynės Sargą*, kurį redagavo apie

penkerius metus. Šis grynai katalikiškas laikraštis rūpinosi ir tautiniais reikalais. *Tėvynės Sargo* šūkis buvo: „Mylėk V. Dievą už visa labiau, artimą kaip pats save, o Tėvynę už save daugiau". Laikraštyje mokėta gražiai suderinti tautinę idėją su religine pasaulėžiūra, kovota už lietuvių tautos laisvę ir kalbos teises, pasisakyta prieš Lietuvos rusinimą ir lenkinimą, keltas moralės stiprinimo reikalas, rūpintasis ekonomine tautos gerove ir kt. Čia, be abejo, daug prisidėta kun. Tumo, kuris savo straipsnių gausumu, įvairumu, temperamentingumu duodavo visam laikraščiui toną ir kryptį. *Tėvynės Sarg*e susidarė stiprus katalikiškos visuomenės branduolys, iš kurio netrukus susiformavo krikščionys demokratai.

Negalėjo kun. Tumas ilgesniam laikui įsistiprinti Mosėdyje. Jau 1898 m. rugpiūčio 10 d. jis perkeliamas į Kulius. Kaip rašo kan. P. Dogelis; „Dvasiškoji vyriausybė paskyrė Tumą nenuoramą į Kulius pas dekaną Jarulaitį, kad šis savo autoritetu, kaipo dekanas, paveiktų Tumą ir jo karštį truputį atšaldytų. Kuliuose Tumas ne tik kad neatšalo, bet ir Jarulaitis Tumo karščiu užsidegė". Ir Tumas Kuliuose toliau redagavo *Tėvynės Sargą*, organizavo jo pergabenimą iš Tilžės per sieną ir platinimą Lietuvoje.[4]

Tėvynės Sargas daugiau buvo skiriamas plačiajai visuomenei. Inteligentijai truko gero žurnalo. Tą spragą gerai juto Tumas ir 1900 metais Tilžėje pradėjo leisti ir redaguoti *Žinyčią*. Žurnalo pagrindiniai tikslai buvo tokie patys, kaip ir *Tėvynės Sargo:* religija, lietuvių tautinė kultūra, kova už lietuvių kalbos teises bažnyčioje ir mokykloje. *Žinyčia* telkė mūsų inteligentines pajėgas mokslui, aiškino ir grindė lietuvių tautinės kultūros pagrindus. Dėl lėšų stokos, 1900-1902 m. teišėjo 4 numeriai. Juose paskelbta nemaža vertingos lituanistinės medžiagos: iš lenkų į lietuvių kalbą išversta keli vyskupo M. Valančiaus darbai — „Kunigai Žemaičių vyskupijoje, nukoroti iš priežasties maišto 1862 m."; „Trumpa Kauno bažnyčių istorija"; „Sanrašas Žemaičių vyskupijos dvasiškųjų, ėmusių dalyvumą 1830 m. sukilime"; pats kun. Tumas davė medžiagos kun. A. Pabrėžos biografijai; nagrinėta lietuvių kalbos dalykai ir kita.

Netrukus ir vėl prasidėjo kun. Tumo kilnojimas iš vienos parapijos į kitą: Micaičius (prie Kuršėnų), Vadaktėlius (prie Naujamiesčio, Panevėžio aps.) Sidabravą ir Stakius (Raseinių aps.). Atkeltas į Vadaktėlius jau nebegalėjo redaguoti *Tėvynės Sargo.* Dar blogiau — 1902 m. spalio mėnesį Žemaičių kapitulos teismas nagrinėjo kun. J. Tumo bylą už jo nacionalinę veiklą. Uždrausta be vyskupo leidimo siuntinėti straipsnius laikraščiams bei žurnalams ir išvažiuoti iš gyvenamosios vietos.

Artėjo didysis Vilniaus Seimas. Lietuviai šviesuoliai dėjo daug vilčių šiam nepaprastam suvažiavimui, nes čia turėjo būti paskelbtas Lietuvos autonomijos reikalavimas. Kun. Tumas važinėjo po miestelius ir kaimus, šaukė sueigas ir jų nutarimus bei pageidavimus lietuviškai surašinėjo į valsčių valdines knygas. Judrus ir energingas kun. Tumas išrenkamas atstovu. Jis aktyviai reiškėsi tiek pačiame Seime, tiek ir po jo vykdant nutarimus. Grįžęs iš Seimo, 1905 m. gruodžio 7 d. Vadaktėliuose įsteigė savo pirmąjį politinį junginį — Lietuvių krikščionių demokratų sąjungą. Tos sąjungos kuopos pagrindiniai tikslai buvo: kova už tikėjimo laisvę; lietuvių kalba turi vyrauti visoje Lietuvoje ir valdžios įstaigose — mokyklose, teismuose ir kitur.

Steigiamajame kuopos susirinkime priimta visa eilė nutarimų. Štai svarbesni:

1. Vaikus leisti į mokyklas tik tada, kada jose mokys katalikai lietuviai ir kada visi mokslo dalykai bus dėstomi lietuviškai. Rusų kalba tegali būti dėstoma tik antraisiais bei trečiaisiais mokslo metais, kaip atskiras dalykas. Kol tai įvyks, kaimuose turi būti steigiamos privatinės lietuvių mokyklos.
2. Lietuvos žemės ūkyje turi vyrauti smulkieji žemvaldžiai, kad tautinis iždas supirkinėtų į savo fondą bankų už skolas išvaržomus ar šiaip jau nusigyvenusius dvarus, kad dvarai valstiečiams sugrąžintų atimtus miškus, pievas, ganyklas.
3. Valsčiai turi būti tvarkomi savivaldybiškai. Policijos pareiga — saugoti piliečių ramybę ir būti piliečiams naudinga. Kol policija nebus taip pertvarkyta, organizuoti savąją sargybą.
4. Teismuose teisėjais turi būti lietuviai.

Ta programa gruodžio 12 d. priimta ir viso valsčiaus Naujamiestyje.[5]

Tą politinę kun. Tumo veiklą sekė vietinė rusų vyresnybė, nepatiko ji ir dvasinei hierarchijai. Ir kai 1905 m. gruodžio 7 d. kun. J. Tumas Vadaktėliuose steigė Lietuvių krikščionių demokratų sąjungos kuopą, Žemaičių vyskupas Mečislovas Paliulionis trumpai ir drūtai parašė kun. J. Tumui: „Įsakau Tamstai tuč tuojau vykti į Sidabravo bažnyčią filialisto pareigų ir apie savo atvykimą man raportu pranešti" . . .[6]

Ir taip kun. J. Tumas atsidūrė kaimyniniame Sidabrave, o už trijų mėnesių, 1906 m. kovo 2 d., iškeliamas į Stakius, Raseinių aps. Visiškai nusivylęs, Tumas ėmė ūkininkauti . . . Stakiai — skurdi parapija, sunkiausiai pasiekiamas užkampis, ypač rudenį ir pavasarį. Kartą vasarą aplankė jį kan. P. Dogelis su prelatu A. Dambrausku. „Nuvykus į Stakius", rašo kan. P. Dogelis, „mus nustebino Tumo pakeltas gaspadoriškas ūpas. Tuoj mus išvedė į laukus parodyti, ką jis esąs

padaręs ūkiui pagerinti. „Nežinau, ar ilgai čia gyvensiu", sako T. vedžiodamas po laukus, „bet nusistačiau nutiesti tvirtus pamatus bažnytiniam ūkiui pagerinti, kad ir aš ir mano įpėdiniai turėtų Stakiuose duonos". Ir parodė ilgių ilgiausius skersai ir išilgai laukų iškasinėtus griovius" . . .

Apsitvarkęs ūkiškai, kun. J. Tumas ėmė rašinėti į *Vilniaus Žinias,* kurios jau buvo atsidūrusios sunkioje finansinėje padėtyje. Inž. Petro Vileišio dienraščiui gelbėti, jo redaktorium kviečiamas kun. J. Tumas. Pagaliau vysk. M. Paliulionis išleidžia kun. J. Tumą į Vilnių. Nuvykęs Vilniun, tuojau visa energija stoja į lietuvių kultūrinį darbą ir drauge su Antanu Smetona ėmė redaguoti *Vilniaus Žinias.* Sustojus *Vilniaus Žinioms,* Tumas griebėsi steigti naują laikraštį, kuris apjungtų bendram tautiniam darbui tiek pasauliečius inteligentus, tiek ir dvasininkus. Ir 1907 m. spalio 3/16 d. pradėjo eiti tautinės krypties laikraštis *Viltis,* kurios faktiniu redaktorium buvo kun. J. Tumas, o atsakinguoju — Antanas Smetona. Tai buvo vienas iš pačių geriausių ano meto laikraščių, kuriame buvo keliami visi lietuviškojo gyvenimo rūpesčiai. *Viltyje* ypačiai populiarinta vienybės idėja, rašyta apie lietuvių kalbą, literatūrą, meną, mokslą, religiją, dorovę, žemės ūkį, kooperaciją, amatus, pasisakyta politiniais ir visuomeniniais klausimais ir t.t. Ypačiai neatlaidžiai kovota už lietuvių teises Vilniaus vyskupijos bažnyčiose. Bet čia kun. J. Tumas susidūrė su didele lenkininkų reakcija: Vilniaus vyskupijos valdytojas Kazimieras Michalkevičius pareikalavo, kad Žemaičių vyskupas Gasparas Cirtautas atsiimtų kun. J. Tumą. Ir vysk. G. Cirtautas „ramumo dėlei" atšaukė kun. Tumą. Atsisveikindamas su *Viltimi* ir Vilniumi, kun. J. Tumas rašė: „Apleidžiu „Vilties" redakciją, vieku priverstas" . . . Tačiau „vieku pašalintojo vieton stos kitas ir trečias, taip pat giliai persiėmęs tautine idėja. Ir kels ją ir puoselės, kol lietuviai savo tėvynėje netaps pilni šeimininkai, laisvi nuo visokių nuošalinių apinasrių".[8]

Taip ir pasibaigė didysis kun. J. Tumo varomas lietuvybės darbas Vilniuje. 1911.II.17 jis paskiriamas klebonu į Laižuvą, Latvijos pasienyje. Tačiau kun. J. Tumas nebeišsitenka parapinėse ribose: jis jau buvo įsitraukęs į platų visuomeninį darbą. Tų pačių metų birželio 5 d. kartu su kun. Konstantinu Olšauskiu išvyksta Amerikon aukų rinkti sumanytiems statyti *Saulės* draugijos rūmams Kaune. Amerikoje kun. J. Tumas buvo labai šiltai priimtas, skaitė paskaitas didesnėse lietuvių kolonijose, sakė pamokslus bažnyčiose ir, surinkęs daugiau kaip 34.000 rublių, grįžo Lietuvon. Pamatęs vargingą Amerikos lietuvių gyvenimą, Tumas atkalbinėjo savo tautiečius emigruoti ir tas savo įdomias kalbas bei paskaitas išleido atskira knygele — *Ten gera, kur mūsų nėra.*

Laižuvoje, kad ir būdamas pairusios sveikatos ir slegiamas dvasinės depresijos, laisvą laiką skyrė kūrybai, sutvarkė anksčiau pradėtus rašyti Aukštaičių vaizdelius ir bendradarbiavo *Vaire*.

1914 metų vasarą Tumas kviečiamas redaguoti *Rygos Garso*. Šį kartą Žemaičių vyskupu jau buvo didelis lietuvių patriotas Pranciškus Karevičius. Jis mielai sutinka išleisti Tumą į Rygą, savo laiške pridurdamas, „jog ne kun. Tumui žemės darbai dirbti. Važiuok į Rygą laikraščio redaguoti. Tai bus ir Tau geriau ir tautai naudingiau".[9] Kun. J. Tumo redaguojamas *Rygos Garsas* išaugo įdomiu laikraščiu, turėjusį net apie 13.000 skaitytojų.

Prasidėjus Didžiajam karui ir nemažam pabėgėlių skaičiui užplūdus Rygą, kun. J. Tumas su Pranu Mašiotu paskiriami „Lietuvių Draugijos nuo karo nukentėjusiems šelpti" įgaliotiniais, po to persikelia tos pačios draugijos reikalų vedėju į Petrapilį. Čia kun. J. Tumas įsitraukia ir į politinį darbą: 1916 metais kartu su kitais buvusiais viltininkais — Juozu Kubilium, Liudu Noreika — įkuria *Tautos pažangos partiją*, iš kurios nepriklausomoje Lietuvoje išaugo Tautininkų sąjunga. 1917 metais Tumas su Liudu Noreika ir Martynu Yču nuo Tautos pažangos partijos įeina į Tautos tarybą, kuri 1917 m. gegužės 27 d. sušaukė Lietuvių seimą Petrapilyje. Pats seimas, lietuviams susiskaldžiusiems į daugelį srovių ir paveiktiems revoliucinių idėjų, nėjo sklandžiai: vieni reikalavo *nepriklausomybės* Lietuvai, o kiti — *apsisprendimo teisės* būsimajame Steigiamajame seime. Kun. J. Tumas stojo už Lietuvos nepriklausomybę. Nuomonių išsiskyrimą jis labai skaudžiai išgyveno ir savo ilgą, ugningą bei dramatišką kalbą baigė šiais žodžiais: „Valio Nepriklausoma Lietuva! Atkartokite tą garsą po visus kampus šimtais balsų, o tie šimtais vėl! Ir vis dėlto sudiev, Piliečiai Veikėjai: aš — nebe politikas".[10]

Kad ir kun. J. Tumas pareiškė pasitraukiąs iš politinio gyvenimo, bet savo nusistatymo neištesėjo: jau tų pačių metų spalio 18-20 d. mes jau matome kun. J. Tumą antrojoje Lietuvių konferencijoje Stockholme. Į tą konferenciją iš Lietuvos buvo atvykęs dr. J. Šaulys, kan. K. Olšauskis ir kun. J. Purickis, iš Rusijos — dr. J. Alekna, Martynas Yčas, Felicija Bortkevičienė, Stasys Šilingas ir kun. J. Tumas, iš JAV — dr. Jonas Šliūpas, be to, konferencijoje dalyvavo Skandinavijoje gyvenę lietuviai veikėjai — J. Aukštuolis, Jurgis Savickis ir Ignas Šeinius. Stockholmo konferencija pritarė Vilniaus konferencijos nutarimams ir joje išrinktą Lietuvos tarybą pripažino vyriausia tautos vadove.

Kun. J. Tumas nebegrįžo Rusijon, tikėdamasis kiek galint greičiau pasiekti Lietuvą ir įsijungti į Lietuvos valstybės atstatymo darbus. Ir prasidėjo ilgas, septynerius mėnesius užtrukęs laukimas. „Sunku buvo

nusėdėti vietoje" — rašė Tumas. „Bėgi didžiamiesčio gatvėmis, ir tau rodos, bėgi arčiau Tėvynės, jos Tarybos, jos darbų. Tačiau . . . iš gatvių sugrįžti į viešbutį; iš pašto tuščiomis rankomis, be leidimo parvažiuoti . . . Susigraužimas, nervai, nostalgija".[11]

Tėvynės ilgesio slegiamas Vaižgantas čia parašė pirmąją „Pragiedrulių" dalį — Gondingos krašte. Ir kai 1918 m. vasario 16 d. Vilniuje buvo skelbiamas Lietuvos valstybės atstatymo aktas, kun. J. Tumas Stockholme netveria džiaugsmu: „Lietuva, vėl nepriklausoma, tai mano saulė, duosianti man gyvybės ir ūpo. Lietuvos širdis ir galva, Vilnius, toli nuo manęs. Vis dėlto jo ir mano minčių ir jausmų vilnys nepalieka manęs nutolus, riša mano sielos substanciją su ja. Jau aš jaučiu ateinančią mano Saulės, Tėvynės laisvės, šviesą".[12]

Po ilgos ir vargingos kelionės per Daniją ir Vokietiją, 1918 m. gegužės 8 d. kun. J. Tumas pasiekė savo numylėtą Vilnių. Tuojau tumišku užsidegimu kibo į darbą: veikė Lietuvių draugijos komitete nukentėjusiems nuo karo šelpti, Lietuvių mokslo draugijoje, dirbo *Lietuvos Aide,* paskui tapo faktiniu jo redaktoriumi, artimai bendradarbiavo su Lietuvos taryba, net dalyvaudavo jos posėdžiuose, kad ir nebūdamas tarybos narys. Užėjus bolševikams, kun. J. Tumas pasiliko Vilniuje, sutarė ir su Kapsuku, o Vilnių užėmus lenkams, 1919 m. balandžio mėn. įsteigė ir redagavo *Nepriklausomą Lietuvą,* kur drąsiai buvo kritikuojama lenkų politika Vilniaus krašte. Pasisakė ir prieš lenkininkus kunigus. Sukėlęs lenkus ant kojų, 1920 m. pradžioje kun. J. Tumas buvo priverstas išsikelti iš Vilniaus į Kauną. Apie kūrimąsi naujoje vietoje Vaižgantas „Pažįstamo N." slapyvardžiu šiaip rašė: „Na, sugrįžo. Ir dar pėdos neataušo, kai jam ėmė krauti griežtai visas pareigas. Laikraščiai kvietėsi bendradarbiauti, nes nesą kam dirbti. Bent keli net siūlė juos vesti. Liepė jam vieną istorijos paminklą trobesį restauruoti (=tai buvo Vytauto bažnyčia, kurios rektorium jis buvo paskirtas. J.P.), kunigauti, paskaitas laikyti, kalbas mokyti, tėvynės meilę skiepyti (pamokomis), dalyvauti klubuose, būti meno kūrėju, terminologu, blaivininku, šauliu teisėju . . . — organizuok, steik, atskaitomybes vesk arba bent būk, jei ne pirmininkas, tai valdybos narys griežtai visų jau esamų ir dar būsimų draugijų. Baisu pasidarė gyventi: kur tik pasirodys, tuoj jį „renka", garbę velka, idant . . . dirbtų".[13] Ir iš tiesų. Kun. J. Tumas redagavo *Tautą,* kur buvo puoselėjamos viltininkų idėjos. Renkant Steigiamąjį seimą, kun. J. Tumas įsilieja į Tautos pažangos partijos rinkiminę agitaciją, net kandidatuodamas į seimo narius. Įsirašė į Lietuvos šaulių sąjungą, laikinai tris mėnesius redagavo *Trimitą.* Sustojus *Tautai,* 1921-1922 m. redagavo *Mūsų Senovės* žurnalą, skirtą Lietuvos istorijai ir kultūros istorijai. Tai buvo devintas ir

paskutinis kun. J. Tumo redaguotas laikraštis. Tumas Kaune buvo įtrauktas į visokių draugijų, komitetų ar komisijų darbus. Štai svarbesnės: Draugija Lietuvai pagražinti; Komitetas Vilniaus krašto lietuviams šelpti; „Spaudos ir Rašto" bendrovė; Lietuvių terminologijos komisija; Karo muziejaus komisija; Pažaislio vienuolynui ir bažnyčiai restauruoti komitetas; Lietuvių meno kūrėjų draugija; Lietuvių dailės draugija; Lietuvių rašytojų ir žurnalistų sąjunga; Vilniui vaduoti sąjunga; Lietuvių blaivybės draugija; Vytauto Didžiojo komitetas; Bažnytinis Vytauto Didžiojo jubiliejinis komitetas; Lietuvių katalikų mokslo akademija (kurį laiką sekretorius) ir t.t. Vienoms kun. J. Tumas pirmininkavo, kitose buvo valdybos vicepirmininku, iždininku, nariu. O jaunimo organizacijos, ypač tautinės ideologijos, paties Tumo terminu kalbant, ir „garbe vilko". Jis buvo garbės narys Friburgo akademinės „Lituania" draugijos (1918 m.); „Neo Lithuania" korporacijos (1924 m.); Lietuvių tautinės jaunuomenės „Jaunosios Lietuvos" sąjungos (1929 m.); Dotnuvos žemės ūkio akademijos studentų tautininkų „Jaunosios Lietuvos" korporacijos (1929 m.). Už nuopelnus Katalikų bažnyčiai 1921 m. balandžio 21 d. pakeltas Žemaičių kapitulos garbės kanauninku, padovanotas įvairiais ordinais ir t.t.

Neatsisakinėjo kan. J. Tumas ir dėstytojo darbo. 1921-1922 m. Aukštuosiuose karininkų kursuose dėstė tėvynės pažinimą ir tautybę literatūroje bei istorijoje. 1922 m. rugsėjo 22 d. Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto taryba išsirinko Tumą lietuvių literatūros lektoriumi, 1923 m. sausio 19 d. pakėlė einančiu docento pareigas, o nuo 1923 m. rugsėjo 1 d. — docentu. Universitete iki 1929 m. pavasario dėstė lietuvių spaudos draudimo laikotarpį, įkūrė Humanitarinių mokslų fakulteto rankraščių skyrių, kuris vėliau pavadintas Vaižganto muziejumi. Už nuopelnus mokslui, 1929 m. spalio 20 d. Lietuvos universitetas suteikė lietuvių literatūros garbės daktaro laipsnį.

Ir dirbo Vaižgantas niekad nesiskųsdamas, visur suspėdamas. Tačiau liga pakerta jo jėgas ir, sveikatai silpnėjant, lyg nujausdamas artėjančią mirtį, 1933 m. sausio 14 d. surašo testamentą. Dėl jo būdingumo ir kaip atskleidžiančio Tumo-Vaižganto asmenį, čia duodu kai kurias charakteringas vietas: „Nekilnojamo turto man nėra, o kilnojamasis susideda iš bibliotekos (apie 2000 tomų), nebrangių, bet rinktinių paveikslų galerijos ir visai menkos garderobos . . . Pinigų man nėr, aš juos, kaip tretininkas, išdalydavau kas mėnuo moksleiviams ir įstaigoms. Likučius, apie tūkstantį, laikau Kredito banke . . . Kas bus tinkama, visa tai skiriu sumanytajam studentų-čių namui Tumo-Vaižganto vardu . . . Aš niekam nesu skalnas, o man daug kas. Duodamas kvitų neimdavau net

didesnei sumai. Jei skolininkai garbingi, patys tegu susineša Vaižganto namams. Jei užsigins — prašau nesibylinėti . . . Lietuvą ir lietuvius mylėjau, bet sentimentus jiems jau iškalbėjau savo raštuose — prašome pasiskaityti ir bus vistiek, ar aš esu ar nebesu . . ."[14]

Ir 1933 m. balandžio 29 d. Vaižgantas išsiskyrė iš gyvųjų tarpo, atidavęs lietuvių tautai didžiulį išliekamos vertės literatūrinį ir mokslinį palikimą.

Vaižganto kūryba plati savo apimtimi, įvairi temomis, vaizdinga, spalvinga, pasižyminti individualia stiliaus kultūra, kalbos turtingumu. Niekas iš mūsų rašytojų nepaliko tiek daug raštų, kaip Vaižgantas. 19 tomų — imponuojantis skaičius, o kur dar keliasdešimt atskirų leidinių. Ir niekas kitas iš jo kartos rašytojų neatskleidė taip plačiai bundančios Lietuvos gyvenimo.

Vaižgantas rašytojo kelią pradėjo publicistika. Jis domėjosi įvairiomis gyvenimo sritimis ir žaibiškai reaguodavo į, beveik, visus lietuviškojo gyvenimo įvykius bei reiškinius. Todėl Vaižganto publicistika yra nepaprastai įvairi, pasižymi gyvumu, pastabumu, humoru, lengvu stiliumi ir originalumu. Daug kur Vaižgantas tame pačiame kūrinyje sujungia įvairius rašymo žanrus — publicistiką ir beletristiką. Ir pats Vaižgantas prisipažįsta: „Visgi faktas, kad aš pats nenusimanau, kur mano baigiasi beletristika, o prasideda publicistika ir antraip".[15] Iš jo rinktinių publicistinių straipsnių susidarė net keli tomeliai, kuriuos 1922 m. išleido „Švyturio" bendrovė Kaune. Tai: *Vokiečių okupuotan Vilniun sugrįžus 1918 metais; Lenkų okupuotame Vilniuje 1919 metais; Steigiamajame Kaune 1920-1921 metais* ir kt.

Savo beletristikai Vaižgantas medžiagą ėmė daugiausia iš lietuvių tautinio atgimimo laikotarpio XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Būdingas Vaižganto kūrybos bruožas — gyvenimo džiaugsmas, giedri nuotaika. Jo raštuose iškeliami gerieji lietuvio būdo bruožai, pabrėžiamos pozityvios, o ne griaunančios jėgos. Didelis dėmesys kreipiamas į gamtą ir į kaimo žmones. Todėl Vaižganto raštuose gausu etnografinės medžiagos, o kalba permiešta aukštaitybėmis. Štai iškilieji Vaižganto kūriniai:

Rimai ir Nerimai — tai vienas iš meniškai stipriausių apsakymų iš vad. „Karo vaizdų" (1914-1915 m.) ciklo. Čia vaizduojami viename kaime begyvenę kaimynai — Rimas ir Nerimas. Prigimtis ir vienodos gyvenimo aplinkybės juos nuostabiai supanašino: abudu kaimynai pasistatydino vienodas trobas, tarpusavyje belenktyniaudami prilygo vienas kitam ir savo turtu. Ir štai kaip Vaižgantas piešia jų buities vienodą susiklostymą: „Laikė po dešimtį galvijų, milžo po penketą,

šešetą karvių, o kai kuriais metais ir po aštuonetą . . . Kirpo po tiek pat plonavilnių ezelinių, skerdė po tiek pat meitėlių, žąsiataukiams lesino po tiek pat žąsų . . . Jei Rimui gimė kūdikis, tai, žiūrėk, ir Nerimai betaisą krikštynas. Jei Nerimui mirė kūdikis, tai visas sodžius gerai žinojo, į Rimą, neilgai trukus, reiksią į pakasynas eiti. Ir taip buvo, kol, išmarinus lygiai po penketą, nepasiliko abiem vėl lygiai po penketą: po tris sūnus ir po dvi dukteri. Lyg susitarę ir gyvuliai jais sekė: po tiek pat avelių dvynais vedė, po tiek pat — po vieną. O kai vieną sykį Rimui avelė pavedė net tris, tai už dviejų savaičių Nerimas nė skaityti nėjo į avių gardą: jautė, jog ir jo viena avelė turi tris".[16] Tie panašumai ir nuolatinis lenktyniavimas ilgainiui išskyrė abudu kaimynus į dvi priešų stovyklas: „Pilko gyvenimo dulkės, kaip vištai asloje pasikrapščius, sukilo ir uždengė šviesą, žmonišką ir dievišką".[17] Tik fronte žuvus abiejų kaimynų sūnums, bendras skausmas nutildė jų asmeninies ambicijas ir grąžino jiems taiką bei harmoniją.

Didžiausias Vaižganto kūrinys yra *Pragiedruliai* (1918-1920 m.). Idėjiškai ir meniškai tai vienas iš įdomiausių ir turtingiausių lietuvių prozos kūrinių. Veikalas susideda iš trijų dalių: „Gondingos kraštas", „Vaduvų kraštas" ir „Šeimos vėžiai". „Gondingos krašte" vaizduojamas lietuvių kultūrinis veikimas spaudos draudimo metu. Pagrindinis kūrinio veikėjas — daktaras Gintautas, kuris, baigęs aukštąjį mokslą, išsižada karjeros, nepasilieka universitete ruoštis profesūrai, bet grįžta į Gondingą ir stoja į lietuvišką darbą: platina draudžiamąją spaudą, į tautinį darbą įtraukia net lenkiškos orientacijos kleboną Kumpstevičių. Iš dvarininko Sviestavičiaus lietuviai nusiperka žemės, gražiai įsikuria, jaunimą leidžia į mokslą ir kultūriškai išprūsta. Čia autorius nori parodyti, kaip šviesūs, tautiniam darbui pasiaukoję žmonės, darniai bedirbdami gali pakelti krašto kultūrinį lygį ir kaip slaptu veikimu galima efektyviai kovoti su rusų priespauda.

„Vaduvų kraštas" — tai paties Vaižganto gimtasis kraštas. Šio krašto žmonės, aukštaičiai, yra tiesiog suaugę su padavimais ir legendomis apipinta gamta, jie yra savo sentėvių papročių ir tradicijų saugotojai. Žmonės konservatyvūs, bet kai iš jų tarpo atsiranda inteligentų, įsitraukia į gyvą, slaptą lietuvišką veiklą. „Vaduvų krašte" Vaižgantas atskleidžia eilę įdomių personažų ir iškelia daugybę aukštaičiams būdingų etninių savybių.

Trečioji „Pragiedrulių" dalis — „Šeimos vėžiai". Vaizduojamas laikotarpis apima 1889-1909 metus. Čia paliestos trys temos: žemaičio Damazo Normanto kova su dvaru, lietuvių kultūrinis darbas Kaune ir mišrios šeimos problema, atseit, — šeimos vėžys.

Iš daugelio kitų Vaižganto kūrinių ypač iškeltina apysaka „Dėdės ir dėdienės" (1920-1921 m.). Čia visu ryškumu iškyla baudžiavos vargai. Tačiau žmonės, kad ir sunkios baudžiavos slegiami, nepalūžta. Po jų pilka ir skurdžia gyvenimo išore slypi dvasinis grožis, moralinis skaistumas. Personažai sukurti giliai įsijaučiant į žmonių psichologiją, duota puikių charakteristikų (Mykoliukas, Severija), meniškų vaizdelių. Štai, kad ir šis vaizdas bažnyčioje nuo viškų: „Dėdė Mykolas žiūri nuo viškų į bažnyčion susirinkusią minią: „dešinėje — juodas baras, lyg jo paties tik ką išartas pūdymas; tai vienaplaukių vyrų galvos. Kairėje — baltas baras, lyg ką tik pražydusių ramunių pieva; tai moterų baltagalvių. O per vidurį — tuščia ežia, kurios nei vieni, nei antri neperžengia. Ir labai būtų keista pamatyti suartame pūdyme — baltuojančią ramunėlę".[18] Tai būdingas aukštaičių paprotys, kai bažnyčioje vyrai ir moterys susėda atskirai: vieni laikosi kairės, antri — dešinės.

Iš kitų beletristikos kūrinių dar paminėtina: „Žemaičių Robinzonas" (1932 m.) ir „Nebylys" (1933 m.).

Vaižgantas yra davęs ir scenos vaizdelių, iš kurių kaime labiausiai buvo mėgiami: „Nepadėjus, nėr ko kasti" ir „Namai — pragarai".

Daug nuopelnų Vaižgantas turi ir kaip lietuvių literatūros istorikas. Jau periodinėje spaudoje nuo pat 1896 metų buvo paskelbęs daug straipsnių apie atskirus lietuvių rašytojus. Tokių straipsnių gausu *Tėvynės Sarge, Žinyčioje, Viltyje,* ypačiai *Mūsų Senovėje.* Tam darbui nuodugniau atsidėjo nuo 1922 metų, kada Lietuvos universitete pradėjo dėstyti XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių literatūrą. 1929 m. Humanitarinių mokslų fakultetas išleido net 4 tomus jo skaitytų paskaitų. I tome nagrinėjami tremtiniai, romantikai, II — aušrininkai, šviesininkai, III — beletristai ir IV — publicistai.

Reiškėsi Vaižgantas ir kaip literatūros kritikas. Naujai pasirodžiusius grožinės literatūros kūrinius, ypačiai jaunųjų rašytojų, jis entuziastingai recenzuodavo, dažniausiai iškeldamas tik geriąsias veikalo puses. Už tai jis nekartą kitų kritikų buvo kaltinamas perdėtu „deimančiukų" rankiojimu, bet Vaižgantas atkakliai gynėsi: „Bet kuris leidinys literatūroje yra pliusas, didesnis ar mažesnis. Taigi, kiekvienu leidiniu pirmiausia reikia pasidžiaugti. Tai mūsų dvasios turtas. Vieną kartą į mūsų iždinę-literatūrą įlaša tūkstantis auksinų, kitą kartą — šimtas, o kitą kartą ir skatikas. Vis dėlto ir jis didina, ne mažina bendrąjį turtą. Tai kaip gi juo nesidžiaugsi?"

Iš šios trumpos apžvalgos mes matome, koks didis yra buvęs Tumas-Vaižgantas ir kokia plati jo darbo apimtis. Su jo mirtimi Lietuva neteko vieno iš didžiųjų vadų, karšto patrioto, demokrato, jautrios ir taurios

širdies žmogaus. Jam mirus, Vincas Mykolaitis-Putinas rašė: „Be Vaižganto mūsų gyvenimas pasidarė tamsesnis, liūdnesnis ir tarsi net blogesnis, es nebėra to, kuris, taip jautriai reaguodamas į kiekvieną gėrio pasireiškimą, skleidė aplink mus optimizmą, pasitikėjimą ir šviesą". Ir iš tiesų, Vaižgantas buvo nepaprastai šviesi asmenybė. Jo vidinė šiluma ir giedri nuotaika visus gaivino, tirpdė ledus žmogiškuose tarpusavio santykiuose. Jo skaistus veidas spindėjo saule, degė jaunatviškumu. Iš jo tryško optimizmas ir neišsemiama energija.

Vaižgantui buvo svetima „kartų dvikovos" sąvoka: jis, kad ir sulaukęs brandaus amžiaus, nuolat bendravo su jaunimu, jam patardamas, padėdamas, sušelpdamas, o prireikus — ir švelniai pabardamas. Jaunimas jį laikė mylimiausiu ir visad laukiamu savo svečiu, o jis pats jų tarpe pasijusdavo lyg būtų atjaunėjęs. Studentų šventėse Vaižgantas degdavo jaunatve. Jis buvo puikus kalbėtojas: jo kalbos ir pamokslai buvo nepaprastai gyvi, vaizdingi ir sąmojingi.

Vaižgantas buvo reto darbštumo žmogus. Jis nėra leidęs laiko tuščiomis, nuolat triūsė, kūrė. Jis mokėjo kūrybos darbą suderinti su aktyvia lietuvių kultūrine ir visuomenine veikla. Vaižgantas nebuvo užsidaręs savo darbo kabinete, — jo visur buvo pilna. Vilniaus ir Kauno gyventojai nuolat jį matė, matė visad energingą, gerai nusiteikusį, kresną žilagalvį ir skaistaveidį kunigą, besiskubinantį į kokį nors susirinkimą, pasitarimą, teatrą ar dailės parodą. Nevengė trumpam aplankyti ir savo pažįstamų. Visi jį mėgo ir mylėjo. Daugelis laikė didele garbe, jei Vaižgantas sutikdavo jaunavedžius sutuokti, pakrikštyti jų vaikus.

Visas Vaižganto gyvenimas nuo *Tėvynės Sargo* iki paskutiniojo atodūsio nužymėtas nuolatiniu rūpesčiu lietuvių tautos reikalams. Leiskime pačiam Vaižgantui kalbėti: „Ir tapau savosios, lietuviškos visuomenės tarnas; ne, dar daugiau — jos vergas, dėl jos metų metais nebematąs, kaip skaisti saulutė šviečia ir džiugina. Kur tik kas man liepė eiti, ėjau, neatsiklausdamas, kas jį įgaliojo man liepti: bet tik visuomenės labui. Ėjau, dirbau be atodairos, laiku nesumetęs, ar aš tam kvalifikuotas. Liepė būti kunigu, kad galėčiau likti savo krašte, esu, nesiskundžiu ir nusikunigavęs nesijaučiu. Liepė būti žurnalistu, buvau. Liepė būti politikos veikėju, diplomatu, revoliucionierium, tik tik ne anarchistu (buvau kviestas vieno tilto sprogdinti), buvau. Liepė „profesoriauti", profesoriavau pačioje aukštojoje mokslo įstaigoje . . . Niekas iš liepėjų nepaklausė, ar gana turiu tinkamo pasiruošimo, kaip nesiklausiau ir aš pats savęs".[19]

Pasiaukojimas visuomenės labui buvo įėjęs į jo kraują: „Tikėkite man", — sako Vaižgantas, „ne iš ambicijos aš visur kišuos ar duoduos

kišamas, bet kad toks jau būdas: negaliu nebūti ten, kur žmonės ką bendra dirba".[20]

Vaižgantas buvo tampriai sutapęs su savo kraštu, jis tauriausia širdimi mylėjo savo tėvų žemę: „Kone nuo pat kūdikio lopšio ir iki pasenusio lazdos aš nieko tiek nemylėjau, deja, nei paties Dievo, prisipažįstu, nors ir be to prisipažinimo visiems tai aišku, kiek slieko širdžia tą velėną, po kurią aš, štai, jau septintą dešimtį metų landžioju. Man viena tebuvo tikrai skanu ir malonu — čėploti kad ir nešvarų, bet tik tautinį čiulpiką. Vyžota, lopyta mano Lietuvėlė, bet — mano! Lininiai, arielkininkai, mėšluočiai, dažnai net padlecai tie lietuviai, bet — mano broliai".[21]

Vaižgantas turėjo taip aukštai išvystytą pakantos jausmą, jog mokėjo ne tik sugyventi, bet ir bičiuliautis su įvairių pasaulėžiūrinių ar politinių įsitikinimų žmonėmis. Kad ir pats būdamas tautininkas plačiąja to žodžio prasme, bet įsitikinimai nekliudė jam artimai bendrauti ir su kairiaisiais, ir su dešiniojo sparno lietuviais. Kartą parašė į *Kultūros* žurnalą. Už tai pakaltintas, atšovė: „Ką jie ten mane užpuola, lyg aš būčiau nuėjęs į „Kultūrą" socializmo skelbti. Man regis, kad kultūros klausimais galima bendradarbiauti ir „Kultūroje" . . .[22] Vaižgantas kultivavo tik tai, kas visus lietuvius jungia, o ne tai, kas juos skiria.

Tumų trūksta ir dabartiniame mūsų gyvenime. Iš jo mes labai daug ko galėtume ir turėtume pasisavinti: darbštumo darbe, atkaklumo nugalėti kad ir sunkiausias kliūtis, ištvermės kovoje dėl savo tautos laisvės ir gražaus bei darnaus sugyvenimo tarpusavyje, nors mus ir skirtų nevienodi pasaulėžiūriniai įsitikinimai.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 *Vaižganto raštai,* VI, Kaunas, 1922, 113, 115.
2 *Vaižganto raštai,* X, Kaunas, 1928, 195-196.
3 Kan. P. Dogelis, „Tumas nenuorama", *Židinys,* 5-6, 1933, 476.
4 Kan. P. Dogelis, t.p., 476.
5 A. Merkelis, *Juozas Tumas Vaižgantas,* I, Čikaga, 1955, 160-162.
6 A. Merkelis, t.p., 164.
7 Kan. P. Dogelis, „Tumas nenuorama", *Židinys,* 5-6, 1933, 476-477.
8 *Viltis,* 1, 1911.
9 A. Merkelis, t.p., 212.
10 A. Merkelis, t.p., 236.
11 A. Merkelis, t.p., 240-241.
12 A. Merkelis, t.p., 244.
13 *Vaižganto raštai,* IV, 1922, 9.
14 A. Merkelis, t.p., 363-366.

15 Vaižgantas, *Rinktiniai raštai,* I, Vilnius, 1957, 12.
16 Vaižgantas, *Rinktiniai raštai,* II, Vilnius, 1957, 8.
17 t.p., II, 21.
18 Vaižgantas, *Rinktiniai raštai,* I, 1957, 158-159.
19 *Naujoji Romuva,* 13, 1932, 290.
20 *Naujoji Romuva,* 13, 1932, 291.
21 t.p., 290.
22 A. Miškinis, „Neužmirštamas Vaižgantas", *Pergalė,* 10, 1969, 108.

* * *

Spausdinama iš mašinėle parašyto rankraščio (41:2 p.) spaudai; pasirašytas — *Jonas Puzinas.* Rankraštis nekirčiuotas, todėl aišku, kad nebuvo skirtas paskaitai, nors šiaip turi daug taisymų, bet nėra rankraštiniame palikime nuorašo, kaip paprastai su spaudai skirtaisiais rankraščiais. Straipsnio gale prijungtas plunksna nurašytas išrašas, kuris neįjungtas į patį mašinėlę rašytą pirminį švaraštį:

„Malaišiai.

Deja, J. Tumo-Vaižganto tėviškė baigiama ardyti. Kaip rašoma šių metų vasario 7 d. „Literatūroje ir Mene" (nr. 6, p. 10), Malaišiuose „kol kas dar likusios penkios sodybos, jos neberemontuojamos, nes gyvenvietė panaikinta. Visi turi keltis į Kunigiškius ar Vaitkūnus. Po kokio penkmečio paskutinės Malaišių trobos bus iškeltos, medžiai iškirsti, kelmai ir pamatai išversti, žemė sudrenuota ir suarta . . .".

LIETUVOS RESPUBLIKOS PREZIDENTO ANTANO SMETONOS 30 METŲ MIRTIES SUKAKTĮ MININT

Laisvojo pasaulio lietuvių gyvenime gana dažnai pasigendame gilesnio tautinio subrendimo ir glaudesnio tarpusavio ryšio. Daugiur pritrūkstama pakantos skirtingo ideologinio įsitikinimo žmonėms, daugiau paisoma savosios srovės, negu visiems lietuviams bendrų reikalų. Dėl to mes ne visada įstengiame susėsti už bendro stalo net ir besirūpindami Lietuvos laisvės byla. Dažnokai vis dar tebežiūrime padilbomis vieni į kitus, nepasikliaudami, įtaringai. Ir spaudoje pristingama bešališkumo. Vis dar privengiama paminėti iškilūs kitos srovės žmonės jų sukakčių ar mirties atveju, lyg tai būtų mums visiškai svetima visuomeninė būtybė. Toks pat kreivas matas taikomas net ir didiesiems mūsų tautos vyrams, kurie buvo daugiau ar mažiau susiję su kuria nors ideologine grupe ar politine srove. Mirus tokiam žmogui, tos srovės spaudoje gausiai pasirodo užuojautų, plačiai aprašomas jo gyvenimas, nuveikti darbai, o kitos linkmės periodiniuose leidiniuose — tyluma. 1961 m. buvo sukakę šimtas metų nuo mūsų tautinio atgimimo šulo dr. Jono Šliūpo gimimo. Ar gi buvo bent kiek nuoširdžiau prisiminta ta sukaktis? O kaip gi minėsi kokį socialistą, kunigą, tautininką, kad ir labai nusipelniusį mūsų tautai!? Kaip gi nuoširdžiai paminėsi kitokio pasaulėžiūrinio ar politinio įsitikinimo mokslo, kultūros ar visuomenės darbininką!? Juk tai ne mūsų žmogus . . . Ir taip daugelis mūsų tautai ir valstybei nusipelniusių asmenų yra patapę nebe tautos, o vienos ar kitos grupės nuosavybe. Tik ten jie iškeliami į savosios srovės altorėlius ir garbinami savųjų tarpe.

Mes teturėjome tris nepriklausomos Lietuvos respublikos prezidentus. Ar gi buvo tokių atvejų, kad visa lietuviškoji spauda juos pagarbiai paminėtų, bešališkai įvertintų jų darbus? Prezidentą Stulginskį paprastai temini katalikiškoji srovė, dr. Kazį Grinių — daugiausia tik liaudininkai, o Antano Smetonos vardas daugelio net vengiamas ištarti. Ar gi pateisinama mūsų tokia šališka laikysena? Gyvename ypatingai sunkius laikus, kada mūsų tėvų žemė kenčia didžiulę svetimųjų priespaudą, todėl jau pats metas brandinti tikrą bendruomeninę pakantos, sutarimo ir sutelktinio darbo dvasią. Jau laikas išlįsti mums iš

susenusio, surembėjusio ir ankšto ideologinio ar partinio kiauto, jau metas eiti su gyvenimu ir spiestis draugėn. Suėję į bendrą darbą įsitikinsime, kad mūsuose yra žymiai daugiau siejančių, negu skiriančių dalykų, gal tik to paties tikslo siekimo būdai kiek įvairuoja. Nėra žmonių be klaidų, ypač tarpe tų, kurie daug dirba. Nebuvo neklaidingas ir Smetona. Tačiau mes dar neturime pakankamos perspektyvos netolimos praeities įvykiams nusverti bei tų įvykių dalyvių darbams bešališkai įvertinti. Tačiau neteiskime kitų, jei nenorime būti ir patys kai kada skaudžiai pakaltinti. Ypačiai nejuodinkime mūsų nepriklausomos valstybės laikotarpio, nes jis ne tik svetimųjų, bet ir savųjų niekinamas. Parodykime daugiau pagarbos mūsų nepriklausomos valstybės kūrėjams, jos gynėjams ir visiems, prisidėjusiems prie visokeriopos pažangos ūgio. Nepabijokime būdami Clevelande aplankyti Antano *Smetonos* kapo, Chicagoje — dr. Kazio *Griniaus*, o savo mintimis pasiekime ir Sibiro tremties iškankintą, Lietuvoje mirusį Aleksandrą *Stulginskį*.

Tat tokia dvasia prisiminkime prieš trisdešimt metų mirusį pirmąjį ir paskutinįjį nepriklausomos Lietuvos valstybės prezidentą Antaną Smetoną. Be to, šįmet rugpiūčio 10 d. sukanka ir šimtas metų nuo jo gimimo. Reikia tikėtis, kad Antano Smetonos dviguba sukaktis bus atitinkamai paminėta.

Antano Smetonos veikla yra tokia plačiašakė, o jo atlikti darbai tiek gausūs ir reikšmingi, kad laikraščio straipsnyje neįmanoma visa ko aprėpti. Todėl čia stengsiuos paliesti daugiausia jo ankstyvąją veiklą. Pirmiausia trumpam stabtelėsiu ties A. Smetonos gyvenimo keliu, po to apibūdinsiu jį kaip iškilų ano meto publicistą, puikų kalbos stilistą, mokslo žmogų ir visuomenės bei valstybės darbininką.

Antanas Smetona gimė 1874 m. rugpiūčio 10 d. nuošaliame Rytų aukštaičių užkampyje, Užulėnių kaime, Taujėnų vls., Ukmergės aps. Tėvas — Jonas Smetona, motina — Julijona Kartanaitė iš Kartanų kaimo. Gausioje mažažemių ūkininkų šeimoje augo keturi sūnūs ir trys dukterys. Nebuvo lengva suvesti galą su galu, todėl tėvai ryžosi leisti į mokslą tik savo jauniausiąjį sūnų Antaną, tikėdamiesi, jog jis kunigo garbe nušvies Smetonų namus. Su pertraukomis Antaniukas lankė Taujėnų pradžios mokyklą, kurią baigė jau turėdamas 14 metų. Pasimokęs privačiai Ukmergėje, įstojo Palangos progimnazijon, kurią baigė 1893 m. pavasarį pirmuoju mokiniu. Palangoje, kur tuo metu mokėsi nemaža lietuvių iš įvairių Lietuvos kampų, pasiekė Smetoną ir kitus jo draugus Tilžėje slapta leidžiami laikraščiai: *Aušra, Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga*. Vėliau pats uždarbiaudamas mokėsi Mintaujoje, kur taip pat surado didžiulį lietuvių moksleivių būrį (gimnazijoje jų buvo

net 51%). Mintaujoje Smetonai didelės įtakos turėjo tos gimnazijos mokytojas Jonas *Jablonskis,* kuris spietė aplink save lietuvius moksleivius tautiniam darbui. Greitai Smetona įsijungė į slaptą *Kūdikio* draugiją, kurios tikslas buvo mokytis lietuvių kalbos žadinti lietuviškąjį susipratimą savo draugų ir namiškių tarpe, remti ir platinti slaptą lietuvių spaudą. Ir 1896 metais, kai Smetona jau buvo aštuntoje klasėje, *Kūdikio* draugijos nariai ir jų paveikti kiti mokiniai atsisakė rusiškai melstis, reikalaudami maldos gimtąja arba bent lotynų kalba. 150 lietuvių mokinių buvo pašalinta iš gimnazijos, jų tarpe ir Smetona. Kova buvo laimėta, katalikai mokiniai nebebuvo verčiami eiti į cerkvę ir melstis rusiškai, bet nemaža dalis pašalintųjų nebegalėjo grįžti Mintaujon. Smetona išvyksta Petrapilin, ten baigia gimnaziją ir 1897 metų rudenį įstoja į Petrapilio universiteto teisių fakultetą, kurį baigęs nelieka Rusijoje, kur būtų galėjęs gauti gerai apmokamą darbą, bet tuojau (1902 metais) grįžta į Lietuvą ir apsigyvena Vilniuje. Pradžioje dirba advokato padėjėju, vėliau Vilniaus žemės banke. Kilus I pasauliniam karui, pirmininkauja Lietuvių draugijai nuo karo nukentėjusiems šelpti. 1917 metų Lietuvių konferencijoje Vilniuje išrenkamas į Lietuvos tarybą, jai pirmininkauja, 1918 metais vasario 16 d. drauge su kitais pasirašo Lietuvos nepriklausomybės aktą, 1919 metų balandžio 4 d. Valstybės tarybos išrenkamas pirmuoju Lietuvos valstybės prezidentu. Susirinkus Steigiamajam seimui, 1920 m. birželio 19 d. prezidento pareigas perduoda Seimo pirmininkui Aleksandrui Stulginskiui. 1923-1927 metais dėsto Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakultete. Po 1926 metų gruodžio 17 d. perversmo už dviejų dienų Seimo išrenkamas Respublikos prezidentu, 1938 metais ypatingųjų tautos atstovų perrenkamas toms pačioms pareigoms. Rusams okupuojant Lietuvą, 1940 m. birželio 15 d. pasitraukė į Vokietiją, 1941 m. kovo 10 d. atvyko į Jungtines Amerikos Valstybes ir 1944 metų sausio 9 d. žuvo Clevelande gaisro metu. Palaidotas Knollwoodo kapinių mauzoliejuje.

Tai tiek sausų daugumui žinomų Antano Smetonos pagrindinių gyvenimo datų.

PUBLICISTAS

A. Smetona yra buvęs vienas iš geriausių ano meto publicistų. Į tą darbą jis įsitraukė Vilniuje. Prie pirmųjų jo rašto darbų priklauso *Užugiriečio* slapyvardžiu parašyta knygutė *Kas ir kiek gali pirktis žemės Lietuvoje* (Tilžė, 1903, 24 p.). Be to, inž. Petro Vileišio pavestas ir apmokėtas išvertė dvi informacines brošiūras: *Miškų, laukų sodų, daržų eibės ir bausmės už jas* (Tilžė, 1902, 32 p.) ir *Kam, kada ir kaip*

reikia atbūti karūmenė (vaiskas) (Tilžė, 1904, 38 p.). Tai daugiausia ūkininkams skirtos knygutės. 1905 m. Vilniuje pradėjus eiti Lietuvių demokratų partijos *Lietuvos Ūkininkui,* A. Smetona pakviestas to savaitraščio vyriausiuoju redaktoriumi. Čia jam teko rašyti ir įvairiais žemės ūkio klausimais. Suskilus demokratų partijai į radikaliuosius (Jonas Vileišis, Felicija Bortkevičienė, Petras Ruseckas) ir į vad. evoliucionistus (Antanas Smetona, Juozas Tūbelis, Jonas Biliūnas), A. Smetona su keliais savo krypčiai artimesniais bendradarbiais pasitraukė iš *Lietuvos Ūkininko* ir 1906 m. redaktoriaus pareigas perdavė dr. J. Bagdonui. 1907 m. trumpai dirbo dienraštyje *Vilniaus Žinios,* bet išsibaigus P. Vileišio piniginiams ištekliams, balandžio 7 d. dienraštis sustojo. Sustojus *Vilniaus Žinioms,* atsirado didelė spraga lietuvių kultūriniame gyvenime. Tada sutarta leisti naują laikraštį *Viltį* visuomenės sudėtomis lėšomis. Branduolį tam laikraščiui leisti sudarė šie asmenys: dr. Jonas Basanavičius, kun. Aleksandras Dambrauskas-Jakštas, Povilas Matulionis, kun. Vladas Mironas, kun. Konstantinas Olšauskas, Antanas Smetona, dr. Jonas Stonkus, dr. Rokas Šliūpas, kun. Juozas Tumas ir kun. Valentinas Urbonavičius. Netrukus sudaryta *Vilčiai* leisti bendrovė, pavadinta ‚Smetona, Tumas ir Kompanija'. Ir 1907 m. spalio 16 d. Vilniuje išėjo pirmas *Vilties* numeris, redaguojamas A. Smetonos ir kun. J. Tumo. A. Smetona daugiausia rašė įžanginius straipsnius įvairiausiais lietuviams rūpimais klausimais. Daugumas tų straipsnių 1930 metais išspausdinta keturiuose jo raštų tomuose: *Vienybės gairėmis, Šviesos takais, Atgimstant,* ir *Lietuvių santykiai su lenkais. Viltyje* labiausiai atsiskleidė A. Smetonos asmenybė ir susikristalizavo jo pažiūros įvairiais lietuvių gyvenimo klausimais. Viena iš pagrindinių Smetonos publicistikos vedamųjų minčių *Viltyje* buvo *tautinė vienybė.* Mūsų visuomenei skirstantis srovėmis, natūraliu būdu ėmė išsiskirti ir nuomonės atskirais klausimais. Tautinės vienybės reikalas, ypač kovoje su rusų priespauda ir siekiant laisvės, kaskart darėsi vis labiau aktualesnis. Todėl Smetonai rūpėjo jungti visus lietuvius į bendrą tautinės kultūros darbą. Ano meto konsolidacinius lietuvių siekimus šiaip nusakė *Vilties Kvieslyje:* ‚Mūsų reikalų eina daugyn . . . Jų nebegali jokia partija viena aprėpti, o dirbame išsiskirstę. Gyvenimas betgi nemėgsta tokio išsiskirstymo: jis daug kur verčia mus drauge gyventi ir drauge dirbti. Partijos tarpas daugeliui pasirodė per siauras ir per ankštas, dėl to rados dideliu, plačiu būriu darbuotis savo šalies naudai . . . Mūsų viršiausias tikslas yra telkti tautinės pajėgos ir taikinti jos taip, kad darbe neprieštarautų vienos kitoms, kad iš vieno ar šalymais eidamos, netrukdytų vienos kitų.' A. Smetona siekė tos vienybės įvairiose lietuviškojo gyvenimo srityse.

Kaip žinia, tuo metu Lietuvoje ėmė reikštis srovė, vadinama *pirmeiviais,* kurie skelbė gana griežtą kovą religijai ir bažnyčiai. A. Smetona stojo prieš tas skelbiamas idėjas, laikydamas jas visuomenės sielos žalojimu. Tuo klausimu jis rašo: ‚Jei religija ir bažnyčia praeityje buvo visuomenės siela, jei ir dabar tebėra didžiausias veiksnys, kur susisiekia su visuomenės ir politikos sritimi, su kuriuo skaitosi visos kultūringosios šalys ir neatmeta jos rolės, — tai kodėl gi dabar taip smarkiai kovojama su tuo veiksniu . . . Visuomenės daugumas gyvena religija; ją praradęs, kitas nebežinotų kam ir gyvenąs."[2] A. Smetona pasisako ir prieš religijos pašalinimą iš mokyklos. Bet tuo pačiu A. Smetona kėlė ir reikalavimų lietuvių kunigams, kurie gyvendami artimiausiame ryšyje su kaimu, turi rūpintis, ‚kad jų parapijose nebūtų žmonių, nemokančių nei skaityti nei rašyti'.[3] ‚Kunigai, vadinasi, turi ne tik religijos ir dorovės mokyti, bet ir kelti kultūrą miniose'.[4] ‚Kunigo kultūros darbas turi būti dirbamas ne bažnyčioje, bet šalia jos, sodžiuje'.[5]

Antanas Smetona buvo didelis *vidurio kelio* puoselėtojas. Jis, matydamas atsiradusią didžiulę spragą tarp vadinamų ‚pirmeivių' ir ‚klierikalų', ryžosi derinti abidvi išsiskyrusias šalis, kad tautos kultūros ir atgimimo darbas nenukentėtų. Toks kelias, be abejo, reikalingas kompromisų, tačiau, kaip jis sako, ‚kompromisų ne tos rūšies, kad vieni turėtų išsižadėti savo idėjų kitų naudai'.[6] Todėl A. Smetona nuolat kartojo, kad ‚labai daugelyje dalykų galima ir reikia eiti ‚klierikalams' lietuviams su ‚pirmeiviais' lietuviais'.[7] Tačiau ‚Kultūros darbą bedirbant negali būti nei pirmeivių nei klierikalų'.[8] Taigi A. Smetona puoselėjo mintį, kad tautos reikalai turėtų jungti visus bendram darbui, nežiūrint to, kad kartais ir reiktų savo ar savo srovės reikalus padėti į šalį. Partijų reikalu Smetona gana griežtai pasisakydavo, ypač kai tas kenkdavo vieningam lietuvių darbui. Jis rašo: ‚Kiekviena partija ar partijėlė nori kalbėti ir visa daryti visuomenės vardu, pripažįsta tik sau teisę viską spręsti ir viską daryti, kiekviena skelbia savo neklaidingumą ir kitų nusidėjimus. Ir kokia neapykanta svetimųjų nuomonių, kokiais įrankiais su jomis kovojama! . . . Viskas norima daryti vien saviškai, bet tik būtų partijos antspaudas padėtas . . . Kiekviena partija geidžia turėti savo mokyklas, net savo ūkio draugijas'.[9] Tačiau iš kitos pusės visuomenės skirstymesi A. Smetona mato ir daug gerų pusių. Štai kaip dailiu žodžiu jis tai pavaizduoja: ‚Kaip tos paversmės, čiurliais ištryškusios iš požemių gelmės, ranguodamos skubiai upeliais bėga, tartum ieškodamos įgimto gaivalo, ir pagaliau sutampa plačion vandens vagon ir jau sudaro didžią upę, — taip ir mūsų visuomenės srovės, prasiveržusios pro daugybę įvairiausių kliūčių, kiekviena savo ribomis tekėdama, galiausiai turi suseiti vienon tekmėn, *jei norime būti*

tauta, o ne išskidusi minia be vieningos sąmonės. Nenustoja mažieji upeliai savitumo, apstingai pildydami vandeniu savo motiną — upę, nenustos savaimės ir lietuvių srovės, gausingai tiekdamos savo motinai tautai ko ji privalo, kuo ji yra gyva. Ta mūsų bendroji vaga, kurios negali išsilenkti nė viena srovė, jei tik nebijo skyrium palikusi išsekti, yra lietuvių kultūra, plačiausia to žodžio prasme tariant'.[10] Kitur A. Smetona tęsia: ‚Vienodų žmonių vienybė tai būtų miegas, susiaurėjimas, jų darbe nebūtų gyvybės. Mažumos rolė tiek draugijų tiek visuomenės pažangoje yra labai svarbi. Todėl ne vien nereikia jos vengti, bet reikia ji traukti į bendrą darbą. Šiokia ar kitokia mažuma, visuomet esti joje tiesos. Jei nebūtų opozicijos, tai reiktų ji pramanyti. Kitaip visa apmirtų. Bendras daugumos darbas su mažuma tai tautinės vienybės mokykla, kurioje kits kitą pataiso ir papildo'.[11]

Kai dabar skaitai tuos A. Smetonos straipsnius, rašytus prieš daugiau kaip šešiasdešimt metų, daugelis juose keltų rūpesčių bei puoselėtų minčių tebėra aktualūs ir mūsų gyvenamam laikotarpiui. Žiūrint iš ano meto perspektyvos į I pasaulinio karo laikotarpį, kada mūsų šviesuomenės pagrindinis rūpestis buvo tautos laisvė ir nepriklausomybė, tos visos A. Smetonos skelbtos vienybės idėjos, atrodo, nebuvo bergždžios, nes siekiant Lietuvai nepriklausomybės visos mūsų visuomeninės srovės buvo susiliejusios bendron vagon. Ir pagaliau 1918 metų Vasario 16 d. aktas yra ryškus visų mūsų srovių vienybės liudininkas.

Viltyje lygiai šešerius metus A. Smetonos ir J. Tumo redaguotoje, buvo keliama daugybė ir kitų aktualių lietuvių gyvenimo klausimų. Labai dideliu A. Smetonos ir artimųjų jo talkininkų darbu tenka laikyti *atkaklią kovą prieš Vilniaus krašto lenkinimą.* Lietuvių padėtis Vilniaus vyskupijoje buvo labai sunki, jie buvo lenkinami visokiais būdais. Lietuvių gyvenamosiose vietovėse iš bažnyčių buvo šalinama lietuviškos giesmės, pamokslai, o jų vietoje įvedami lenkiški. Lietuvių stojimas į Vilniaus kunigų seminariją buvo labai apsunkintas, kunigai, kurie reiškėsi lietuvių tautinėje veikloje, buvo kilnojami iš vienos vietos į kitą arba iš lietuviškųjų parapijų nukeliami į sulenkintas ar sugudėjusias parapijas. Muštynės bažnyčiose buvo gana dažnas reiškinys. Čia *Viltyje* įvestame atskirame skyriuje ‚Lietuvių padėjimas Vilniaus vyskupijoje' A. Smetona yra kovojęs su lenkininkais benuolaidiniu griežtumu ir be atvangos. Tais klausimais rašytų straipsnių yra susidaręs net ištisas Smetonos raštų tomas — *Lietuvių santykiai su lenkais.*

Daug A. Smetonos prirašyta ir lietuvių kultūriniais rūpesčiais. Jis savo straipsniuose skatino lietuvių tautos kultūrinį atgimimą, tautinės kultūros gaivinimą bei josios ugdymą. Jis plačiai nagrinėjo visas lietuvių

kultūros sritis: gimtąją kalbą, tautinį meną, literatūrą, mokslą, mokyklas, įvairias kultūrines bei visuomenines organizacijas ir kita. *Viltis,* išeinanti tris kartus per savaitę, buvo geriausias ano meto laikraštis, plačiai skaitomas, pasižymėjęs įdomiu turiniu, ramiu ir kultūringu įvairių klausimų svarstymu. Nuopelnas už tai didžia dalimi priklauso ramiam ir nuosaikiam redaktoriui — Smetonai.

Įvykus permainoms *Viltyje,* Smetona iš vyriausiojo redaktoriaus pareigų pasitraukė ir 1914 metais pradėjo leisti ir redaguoti *Vairą* — literatūros, dailės, mokslo, visuomenės ir politikos laikraštį — žurnalą. *Vaire* taip pat keliamas bendro sutelktinio darbo reikalas ir toliau skelbiama vienybės idėja. 1914 m. sausio 5 d. pasirodžiusiame pirmame *Vairo* numeryje A. Smetona rašo: ‚Todėl į vairininkų būrelį dera tie, kurie, supratę dabartines lietuvių atgimimo sąlygas, randa galima ir reikalinga žymėti ypač tai, kas vienija mūsų inteligentus krūvon, o ne kas skiria juos nuo kits-kito. Mūsų literatūra ir dailė dar tebėra jaunutė, mūsų mokslas dar persilpnas, inteligentijos permaža. Tad ar neaišku, jog skirstymosi metas dar neatėjo, jog tik draugėje tegalime ką-ne-ką padaryti savo kultūros ūgiui'. Toliau pabrėžiama, jog ‚apie ‚Vairą' susispietę žmonės tai ne koks atsitiktinai draugėn sutapęs būrys, be tam tikros idėjos, be savo ypatingų siekimų — ne, mus jungia bendras tautinės kultūros pagrindas, — bendra sielos kultūra, auklėjama krikščionybės principais'. Ir iki 1915 metų rudens, kada Vilnių užėmę vokiečiai sustabdė laikraščio leidimą, išleista 40 dailiai apipavidalintų *Vairo* numerių, kuriuose buvo keliami pagrindiniai lietuviams rūpimieji klausimai. Kaip ir *Viltyje,* A. Smetona bei jo artimieji bendradarbiai nuolat kėlė ir nagrinėjo srovių santykius, svarbiaisiais lietuvių reikalais ragino jungtis bendran darban. Be to, jau susirūpinta formuoti savitą ideologiją, artimą lietuvių gyvenimui. A. Smetona tuo klausimu šiaip pasisako: ‚Perdaug buvo dairomasi aplink ir žiūrima iš kitų, permaža gilinamasi savin ir nieko nereikalaujama iš savęs, dėl to ir asmens sielos kultūra apleista. Perdaug pasitikima iš kitur atėjusiais skambiais obalsiais: jų vertenybė šiandien privalo patikrinimo'. Čia A. Smetona turėjo galvoje ypačiai tas lietuvių partijas, kurios buvo įsikūrusios pagal svetimus, ypač rusiškus partijų pavyzdžius. Ir pagaliau viltininkai bei vairininkai, atsirėmę į savo krašto tradicijas ir specifinius lietuvių tautos poreikius, 1916 metų pabaigoje susibūrė į Tautos pažangos partiją. Čia A. Smetona ir buvo vienas iš pagrindinių nuosaikiųjų tautininkų ideologų.

Vokiečių okupacinei valdžiai sustabdžius visų laikraščių leidimą Lietuvoje, 1915 m. rudenį, kaip minėta sustojo ir *Vairas,* geriausias ir gražiausias ano meto iliustruotas žurnalas, leistas ir redaguotas A.

Smetonos. Ir tik 1917 metų rugsėjo mėn. 6 d. vokiečiams leidus spausdinti *Lietuvos Aidą*, pirmą lietuviškos minties laikraštį Vilniuje, A. Smetona tampo to oficialaus Lietuvos tarybos organo redaktoriumi. Būdinga, kad čia redakcijoje po vienu stogu sutilpo įvairių įsitikinimų žmonės: pažangiečiai A. Smetona, Liudas Noreika, kun. J. Tumas, Juozas Tūbelis, socialdemokratai Mykolas Biržiška, Feliksas Bugailiškis, krikščionys demokratai Aleksandras Stulginskis, dr. J. Stankevičius, demokratai dr. J. Šaulys, Petras Klimas. *Lietuvos Aidas* pradžioj ėjo du kartus per savaitę, vėliau tapo dienraščiu ir į 1918 metų galą, kada Lietuvos valstybinės įstaigos dėl bolševikų įsiveržimo Lietuvon turėjo keltis iš Vilniaus į Kauną, laikraštis buvo leidžiamas tris kartus per savaitę. Tat darbo buvo apstu.

Lietuvos valstybės atstatymo metu, kada A. Smetonai teko būti Valstybės tarybos pirmininku ir po to valstybės prezidentu, jo publicistinis darbas daugiau ar mažiau nutrūko. Tik išėjęs iš valdžios, 1921-1924 metais A. Smetona redagavo visą eilę Tautos pažangos partijos laikraščių: *Lietuvių Balsą, Tautos Balsą, Tėvynės Balsą, Krašto Balsą, Vairą, Irklą, Tautos Vairą* ir dar kitokiais pavadinimais leistus vienkartinius leidinius. Čia įvairiais ‚balsais' ir ‚vairais' suminėti laikraščiai dėl opozicijos to meto vyriausybei buvo nuolat uždarinėjami, o pats redaktorius dažnokai baudžiamas. Vėliau, pradėjęs dirbti Lietuvos universitete ir 1926 metų gale tapęs prezidentu, jau nebegalėjo atsidėti savo mėgiamam publicistiniam darbui.

Kaip matyti iš I. Kisino paruoštos *Antano Smetonos bibliografija ir bio-bibliografija* (1935, 609 p.), nuo 1900 iki 1934 m. yra susidarę daugiau kaip 1600 paties A. Smetonos rašytų ar tvarkytų raštų. Rašyta labai įvairiomis temomis. Kaip rodo I. Kisino suvestiniai duomenys, daugiausia rašyta socialiniais klausimais (62,7%). Kitos sritys: filsofoija — 15,43%, bendrybės — 8,26%, istorija — 4,89%, taikomieji mokslai — 2,68%, kalbos reikalai — 2,63%, menas, sportas — 1,58% ir kt.[12] Dažniausiai vartoti slapyvardžiai ir kriptonimai: A. S., A. Sm., A. Užgirietis, Lėnas, V., Vilniškis, V-is.

STILISTAS

A. Smetona yra buvęs vienas iš geriausių lietuvių publicistų stilistų. Jis buvo retas iš ano meto lietuvių inteligentų, atsidėjusių giliam savo gimtosios kalbos pažinimui. Čia jam lemiamos įtakos turėjo Jonas Jablonskis, Mintaujos gimnazijos klasikinių kalbų mokytojas. Iš mintaujiškių mokinių ypačiai išsiskyrė du, kurie atsidėję studijavo lietuvių kalbą. Tai Petras *Avižonis,* vėliau gydytojas ir universiteto

profesorius ir A. *Smetona*. Ir kai P. Avižonio paruoštos lietuvių kalbos gramatikos spausdinimas Tartuose rusų cenzūros buvo sustabdytas, tada A. Smetona, kartu su Vladu Sirutavičium (vėliau inžinierius, miręs 1967 m. Bostone) 1899 m. pavasarį Petrapilyje šapirografu atspausdino 100 egzempliorių *Lietuviškos gramatikėlės*, kurios vieną egzempliorių yra išsaugojęs dr. Vytautas Avižonis. Palaikė Smetona ryšius su J. Jablonskiu ne tik studijuodamas Petrapilyje, kada padėjo Jablonskiui beruošiant *naują Motiejaus Valančiaus raštų leidimą* bei redaguojant kun. *Antano Juškos (Juškevičiaus) lietuvių kalbos žodyną*.[13], bet ir vėliau Vilniuje bei nepriklausomoje Lietuvoje Kaune. A. Smetona visą savo gyvenimą gilinosi į lietuvių kalbą, todėl jo raštų kalba yra gryna, aiški, vaizdi, lanksti, trumpų sakinių, praturtinta savo gimtojo krašto tarmybėmis, be svetimybių priemaišų. Mūsų literatūros istorikas ir kritikas Juozas Ambrazevičius (dabar Brazaitis) yra specialiai nagrinėjęs Smetonos raštų kalbos stilių ir savo straipsnyje ‚Stiliaus kultūra'. A. Smetonos stilius',[14] šiaip jį nusako: ‚A. Smetona į lietuvišką žodį žiūrėjo ir tebežiūri su meile ir pagarba . . . To meto šviesuoliai niekeno neverčiami patys mokėsi gražiau lietuviškai pakalbėti ir parašyti. Graži kalba buvo tautinio susipratimo ženklas . . . O visa žodžio estetika jam turėjo atsiskleisti, kai pačiam teko žodžio kultūros — stilistikos mokyti studentus universitete . . . Jo stilius lygus, ramus, intelekto diktuojamas . . . Žodynas turtingas . . . Čia aptinki tarmės žodžių, skolinių ir dirbtinių . . . Kalba vaizdinė, išsireiškimai paimti iš lietuviško gyvenimo . . . Jo kalbos stilius dera ne žmonėms uždegti, ne įtikinti su dialektiniu griežtumu, bet ramiai nuteikti . . . Smetonos sakinys — ne gaivališkas žodžių šėlimas, kaip siautėjančioj jūroj ar kalnų upely, bet ritmingas, sklandus, giedras bangavimas, it pakalnės upėje . . . Teigiamosios Smetonos stiliaus ypatybės: žodingumas, lietuviškumas, paprastumas, bet sykiu originalumas, sklandumas, minties glaustumas, kondensuotumas, pasakymo tikslumas'.

FILOSOFAS

A. Smetona reiškėsi ir kaip mokslo žmogus, filosofas. Jis jau Mintaujos gimnazijoje ėmė domėtis klasikine senove savo mokytojo Jono Jablonskio poveikyje. Smetona gerai išmoko lotynų ir graikų kalbą, nuolat skaitė senovės filosofų raštus, ypač buvo pamėgęs Platoną. Dėl to Smetona nuo 1923 metų sausio 1 d. buvo pakviestas docentu į Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Meno teorijos ir istorijos katedrą, vėliau Filosofijos katedrą, kur iki 1927 m. sausio 1 d. dėstė etiką, senovės filosofiją ir jos istoriją bei epizodinius

kursus — Platono poetiką ir lietuvių kalbos stilistiką. 1925-1927 m. *Švietimo Darbe* išspausdino visą eilę mokslinių straipsnių: *Pesimizmas ir optimizmas dorovėje* (1925, Nr. 9); *Gyvenimo pažiūra ir natūralizmo etika* (1925, Nr. 11); *Dorovė ir religija* (1926, Nr. 1); *Etikos mokslas* (1926, Nr. 2); *Dora ir kultūra* (1926, Nr. 3 ir 4); *Draugės formos* (1926, Nr. 7); *Valstybė ir teisė* (1926, Nr. 9); *Graikų etika* (1927, Nr. 1); *Sokratas ir Platonas* (1927, Nr. 1). Gerai mokėdamas graikų kalbą, A. Smetona išvertė kaikuriuos Atėnų filosofo Platono raštus: *Platono Apologija. Sokrato gynimasis teisme.*[15]; *Platono Kritonas, paklusnumas įstatymams*[16]; jis ir redagavo II tomą; 1935 m. abu šie vertimai išspausdinti atskira knyga su plačiu prof. Vladimiro *Šilkarskio* įvadu (364 puslapiai), o 1936 m. *Sokrato gynimasis teisme* ir *Kritonas* išleisti su graikišku ir lietuvišku tekstu (140 puslapių). Be to, spaudoje yra parašęs straipsnių ir apie *Imanuelį Kantą*. Vytauto Didžiojo universitetas, įvertindamas A. Smetonos mokslo darbą, 1932 m. spalio 28 d. jam suteikė filosofijos garbės daktaro laipsnį.

VISUOMENININKAS IR POLITIKAS

Gilią vagą Smetona yra išvaręs lietuvių visuomeniniame ir politiniame gyvenime. Smetona, kaip jau anksčiau minėta, besimokydamas Mintaujos gimnazijoje brendo lietuviškoje dvasioje. Bestudentaudamas Petrapilyje jau platesne vaga įsijungė į lietuvišką darbą. Čia jis priklausė slaptai Lietuvių studentų draugijai, kurį laiką buvo jos pirmininkas, veikė *Lietuvių ir žemaičių labdaringoje draugijoje,* platino draudžiamąją lietuvių spaudą, už kurią 1902 buvo pašalintas iš universiteto ir pasodintas dviem savaitėm į kalėjimą, su kompozitorium Česlovu *Sasnausku* organizavo chorą ir t.t. Žymiai platesnio visuomeninio darbo galimumai susidarė Vilniuje, kur buvo susispietęs nemažas lietuvių inteligentų būrys. 1904 metais su Sofija Chodakauskaite sukūrė lietuvišką šeimą, ir Smetonų namai tapo daugelio lietuvių rinkimosi, bendravimo ir pasitarimų vieta. Nuo 1905 metų prasideda Smetonos jau plataus masto visuomeninis bei politinis veikimas. Jis priklausė Lietuvių demokratų partijai ir jai atstovavo gruodžio 5 d. *Vilniuje sušauktame seime,* tame didžiausiame lietuvių šviesuomenės ir Lietuvos kaimo žmonių suvažiavime, kuriame buvo pareikalauta Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje. Čia Smetona išrenkamas į seimo prezidiumą drauge su nepartiniu dr. J. Basanavičium, socialdemokratu inžinierium Steponu Kairiu, krikščioniu demokratu kun. Pranu Būčiu ir ūkininku Stankūnu. Smetona, pasikeisdamas su kitais prezidiumo nariais, pirmininkavo seimui bei šiaip aktyviai reiškėsi

seimo darbuose. Suskilus demokratams, Smetona buvo vienas iš vad. ‚vidurio srovės' kūrėjų, kurie buvo susitelkę *Viltyje*, po to *Vaire*, iš kurių per Tautos pažangos partiją ilgainiui išsivystė Lietuvių tautininkų sąjunga. Be to, A. Smetona aktyviai veikė šiose Vilniaus lietuvių organizacijose: Lietuvių mokslo draugijoje, Lietuvių vartotojų draugijoje, ‚Ryto' valdyboje, ‚Rūtos' valdyboje, ‚Vilniaus aušroje', ‚Vilniaus kanklėse', Vilniaus lietuvių susišelpimo draugijoje, ‚Žiburėlio' draugijoje.

1914 m. kilęs I pasaulinis karas labai skaudžiai palietė ir Lietuvą. Didžiulė lietuvių inteligentijos dalis buvo prievarta evakuota Rusijon, kiti ir patys traukėsi nuo karo audros. Lietuvoje paliko palyginti, nedidelis mūsų šviesuomenės būrys. Todėl didžiausią ir sunkiausią kovos už savo krašto laisvę naštą teko pakelti Lietuvoje pasilikusiems šviesuoliams. 1915 metų rudenį vokiečiai, užėmę jau visą Lietuvą, sustabdė bet kokį lietuvių visuomeninį ar kultūrinį veikimą. Iš nemažo skaičiaus anksčiau veikusių organizacijų paliktos dvi savišalpinės draugijos: *Lietuvių draugija nuo karo nukentėjusiems šelpti,* kuriai pirmininkavo A. Smetona, ir *Lietuvių draugija nukentėjusiems nuo karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti,* kurioje spietėsi socialdemokratai ir liaudininkai. Nors abi draugijos ideologiniu požiūriu buvo skirtingos, bet konkrečiais politiniais klausimais palaikė kontaktą. Visi juto, kad po karo turės keistis Lietuvos padėtis, nes *kariaujančios šalys ėmė skelbti tautų apsisprendimo teisę.*

Pradžioje politiniams reikalams svarstyti susidarė penketukas: *A. Smetona, dr. Jurgis Šaulys, inž. Steponas Kairys, kun. dr. Juozas Stankevičius* ir *Petras Klimas.* Daugėjant darbų, tas penketukas pamažu išaugo į keliolikos asmenų politinę grupę, kuri, susidariusi iš įvairaus politinio ar ideologinio nusistatymo žmonių, jau rūpinosi visais lietuvių reikalais. Čia Smetonai su kitais teko nuolat judinti Lietuvos ateities klausimą vokiečių karinėje vadovybėje, Vokietijos vyriausybėje, dalyvauti visoje eilėje konferencijų užsienyje ir t.t. Štai pačios pagrindinės datos: 1916 m. birželio 27-29 d. Lozanoje dalyvavo Trečiajame pavergtųjų tautų kongrese kartu su J. Šauliu ir St. Kairiu. Čia ilgame memorandume iškeltas Lietuvos nepriklausomybės reikalavimas. Kongresui pasibaigus, birželio 30 — liepos 4 d. Lozanoje A. Smetona pirmininkavo Antrajai lietuvių konferencijai. 1916 m. liepos pabaigoje A. Smetona, S. Kairys ir dr. J. Šaulys parašė Vyriausiajam rytų kariuomenės vadui išsamų memorandumą dėl dabartinės Lietuvos padėties, kur drąsiai iškeliami vokiečių okupacinės valdžios varžymai įvairiose lietuvių gyvenimo srityse. Lenkuose atgijus senoms unijinėms svajonėms ir jiems sustiprinus akciją už Lietuvos prijungimą prie

Lenkijos, tuojau reaguojama į tas lenkų užmačias. Tuo reikalu 1916 m. gruodžio 9 d. A. Smetona su dr. J. Šauliu kreipėsi raštu į Vokietijos valstybės sekretorių dr. Zimmermanną ir 1917 m. vasario 17 d. A. Smetona su dr. J. Basanavičium, dr. A. Domaševičium, St. Kairiu ir dr. J. Šauliu motyvuotu memorandumu kreipėsi į Vilniaus-Suvalkų vokiečių vadovybę, kur iškėlė lenkų siekimus ir pabrėžė, kad Lietuva, nusikračiusi jungo, visai nėra linkusi užsidėti kitą jungą, ar tai būtų lenkiškas, ar koks kitoks. Ir Lietuvos lenkų atstovams iš Vilniaus pasiuntus Vokietijos reichskancleriui memorandumą, kur siūloma unija su Lietuva ir prašoma atsižvelgti į tuos lenkų reikalavimus, ‚lietuvių tautos atstovų' grupė (taip jie save pasivadino) 1917 metų liepos 10 d. išsiuntė Reicho kancleriui kontramemorandumą, kuriame atremiami lenkų argumentai ir pareiškiama viltis, kad Lietuvos ateitis būsianti apspręsta teisingumo ir tautinės nepriklausomybės pagrindais. Tą kontramemorandumą pasirašiusiųjų tarpe randame ir A. Smetoną. Kai vokiečių okupacinė valdžia panoro sudaryti Patikėtinių tarybą, kuri būtų vokiečiams palanki ir tarnautų jiems patariamuoju organu, kalbinamas A. Smetona, taip pat vyskupas P. Karevičius, dr. J. Basanavičius ir kiti, nesutiko būti tos vokiečių skirtos tarybos nariais, bet visi griežtai reikalavo pačių lietuvių rinkto organo. Pagaliau vokiečiai nusileido ir sutiko, kad patys lietuviai išsirinktų Lietuvos tarybą. Ir 1917 m. rugsėjo 18-22 d. Vilniuje buvo sušaukta *Lietuvių konferencija,* kurioje ir buvo išrinkta Lietuvos taryba, susidedanti iš 20 asmenų. Tą lietuvių konferenciją atidarė A. Smetona, įėjo į konferencijos prezidiumą ir rugsėjo 24 d. Lietuvos taryba, kurią sudarė įvairaus politinio ir ideologinio nusistatymo žmonės, A. Smetoną išsirinko savo pirmininku. Tas pareigas jis ėjo iki 1919 m. balandžio 4 d., kada jis, dar beeidamas 45-sius metus, Valstybės tarybos buvo išrinktas *pirmuoju* Lietuvos prezidentu.

Lietuvos taryba (vėliau Valstybės taryba) pirmininkaujama A. Smetonos, atliko patį sunkiausią darbą, privedusį prie *1918 m. vasario 16 d. akto* ir pirmosios nepriklausomos Lietuvos vyriausybės sudarymo. Čia mes matome A. Smetoną dalyvaujantį 1917 m. lapkričio 2-10 d. Berne įvykusioje lietuvių konferencijoje, kur pareikalaujama Lietuvai nepriklausomybės; lapkričio 13 d. A. Smetona vokiečių politikų susirinkime Berlyne skaitė viešą paskaitą Lietuvos klausimu.[17] Toje paskaitoje A. Smetona išdėstė atgimstančios Lietuvos rūpesčius, iškėlė būsimos Lietuvos valstybės sienų klausimą, lenkų problemą ir kt. Būdamas Berlyne suėjo į kontaktą su vokiečių politinėmis sferomis; gruodžio 1 d. Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje pasirašomas protokolas, lyg preliminarinė sutartis, apie Lietuvos nepriklausomybės

atstatymą su neišvengiamu pasižadėjimu sudaryti su Vokietija tam tikras konvencijas; 1918 m. sausio viduryje A. Smetona su St. Narutavičium, J. Smilgevičium, St. Kairiu ir kun. J. Staugaičiu vėl derasi Berlyne dėl Lietuvos valstybės pripažinimo ir vokiečių kariuomenės išvedimo iš Lietuvos; 1918 metų vasario 16 d. su visais kitais Lietuvos tarybos nariais pasirašo Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo aktą — tą istorinį lietuvių ryžto ir tautinės vienybės dokumentą. Tačiau kelias iki visiškos Lietuvos nepriklausomybės atstatymo dar buvo ilgas. Kad ir Vokietijos kaizeris Vilhelmas I 1918 m. kovo 23 d. aktu pareiškė laisvos ir nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo pripažinimą, bet vokiečių karinė okupacinė valdžia tebešeimininkavo krašte. Ir tik po didelių pastangų spalio 20 d. Vokietijos vyriausybė galutinai leido nusistatyti savo konstituciją, sudaryti provizorinę vyriausybę, Tautos atstovybę ir pamažu perimti krašto administraciją į savo rankas. Ir 1918 m. spalio 28 d. priimta provizorinė Lietuvos konstitucija, o lapkričio 11 d. patvirtintas pirmasis Lietuvos ministrų kabinetas, vadovaujamas Augustino Voldemaro.[18] Įsibrovus rusams į Vilnių ir vokiečiams atsisakius ginti miestą, A. Smetona su Martynu Yču vyksta į Berlyną, kur gauna 100 milijonų markių paskolos jaunai valstybei atstatyti ir jai ginti. Po to, siekiant Lietuvos valstybės pripažinimo, A. Smetona lankėsi Stockholme, Kopenhagoje ir Osloje. Grįžęs į Lietuvą, 1919 m. balandžio 4 d. išrenkamas pirmuoju Lietuvos respublikos prezidentu.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Antano Smetonos pirmininkaujama Lietuvos taryba, vėliau Valstybės taryba, yra išvedusi Lietuvą į valstybinę nepriklausomybę. Ir prezidentavimo metu A. Smetona yra padėjęs pirmuosius pagrindus nepriklausomam gyvenimui: sudarytas visas administracinis valstybės aparatas visose srityse, suorganizuota kariuomenė išveja iš Lietuvos įsibrovusius rusų bolševikus ir bermontininkus, aptvarkomi finansai, nustatyta mokesčių sistema, paruošta laikinoji konstitucija, pravesti rinkimai į Steigiamąjį seimą, išgautas Lietuvos pripažinimas de facto iš Anglijos, Prancūzijos, Šveicarijos ir Skandinavijos valstybių.

1926 metais po gruodžio 17 d. perversmo Antanas Smetona Seimo išrenkamas Lietuvos respublikos prezidentu, o 1931 metais Ypatingųjų tautos atstovų vėl jam pavedamos prezidento pareigos. Antano Smetonos veikla po gruodžio 17 d. perversmo daugumui yra gerai žinoma, nes daugeliui teko ir dirbti tame kūrybingame nepriklausomos Lietuvos laikotarpyje, todėl čia ties ja ir nebesustosiu. Tai būtų jau atskira tema.

Baigiu *Draugo* redaktoriaus kun. Prano Garšvos žodžiais, gražiai išreikštais 1964 m. vedamajame straipsnyje ‚Prezidento A. Smetonos mirtis. Tautos likiminio kelio pratęsimas':

‚Tauta ėjo savo keliu, jos didžiųjų vadų vedama, ji pasiekė laimėjimų per tokį trumpą laikotarpį, kad mes dar ir nūnai galime jais didžiuotis. Prie didžiųjų laimėjimų visu savo gyvenimu kartu su kitais mūsų valstybės didžiaisiais vyrais yra uoliausiai darbavęsis ir velionis A. Smetona . . . Prezidentas A. Smetona kaip tik yra tarp tų didvyrių, kurių mes iš savo istorijos išbraukti negalime. Reikėtų iš jų tik pasimokyti tos aukos dvasios, tėvynės meilės ir savo gyvenimo atidavimo nūdienei kovai už laisvę, kaip jie yra tai atidavę Lietuvos nepriklausomybės atgavimui ir valstybinio gyvenimo kūrybai'.[19]

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 A. Smetona, *Vienybės gairėmis,* Kaunas, 1930, 1-2.
2 t.p., 53.
3 A. Smetona, *Šviesos takais,* Kaunas, 1930, 127.
4 t.p., 140.
5 A. Smetona, *Lietuvių santykiai su lenkais,* Kaunas, 1930, 277.
6 *Vienybės gairėmis,* 88.
7 *Šviesos takais,* 30.
8 *Vienybės gairėmis,* 35.
9 *Viltis,* 8, 1908.
10 *Vienybės gairėmis,* 197.
11 t.p., 233.
12 I. Kisinas, *Antano Smetonos bibliografija,* Kaunas, 1935., XXIX.
13 *Litovskij slovar' A. Juškeviča s tolovaniem slov na ruskom i pol'skom jazykach,* Sankt Peterburg, 1897-1904.
14 *Židinys,* 8-9, 1934.
15 *Humanitarinių Mokslų Fakulteto Raštai,* I, Kaunas, 1925.
16 t.p. II, 1927; šį tomą A. Smetona ir redagavo.
17 *Die litauische Frage von A. Smetona,* President des Litauischen Landesrates. Vortrag gehalten von einer Versammlung deutscher Politiker im Hotel Adlon zu Berlin am 13. November 1917, Berlin, 1917, 32 p.
18 Plačiau apie lietuvių darbus Vilniuje nuo 1905 iki 1918 m. imtinai žr. Jonas Puzinas, *Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą,* Brooklyn, N.Y., 1968, 96 p.
19 *Draugas,* 1964.I.14.

* * *

Perspausdinamas iš *Dirvos,* 3-5, 1974, I.11, I.16 ir I.18; pasirašyta — *Prof. Jonas Puzinas,* kur Prof. pridėta jau redakcijos, nes rankraštyje jo nėra. Lyginant mašinėle rašytą su spaudintuoju, gana daug taisytas, vietomis ir pieštuku nubraukytas. Atrodo, kad dalis išlikusio rankraščio buvo skaityta kur nors paskaita, nes susižymėti kirčiai ir ten kaip tik didesni nubraukymai, pvz. 12, 13, ypač 17 psl. Antra, kur išbraukyti ir kirčiuoti puslapiai, tie likę pirminiai, kai kitur tik nuorašiniai (p. 12-20, 23-24). Išlikę rankraštiniai 36/2 psl.

VILTIS IR VILTININKAI

1907 m. spalio 16 dieną Vilniuje pasirodė pirmasis *Vilties* numeris. Nuo to laiko daugybė laikraščių yra ėję, tačiau ne visi yra turėję išskirtinės reikšmės. Vieni yra buvę menkaverčiai, ėję trumpą laiką ir todėl likę užmarštyje. Kiti laikraščiai yra išvarę mūsų gyvenime didelį barą, suvaidinę milžinišką vaidmenį ir padarę didelės įtakos lietuvybei, lietuviškajai minčiai ar kuriai nors ideologijai formuotis. Jų paskleistosios idėjos rado didelį atgarsį mūsų visuomenėje ar jos dalyje, ir juose iškelti klausimai tebėra gyvi ir aktualūs mūsų mintyse, jais mis ir būsimosios kartos.

Prie tokių laikraščių kaip tik ir priklauso *Viltis*. Ten keltosios mintys ir dabar daugeliu atvejų tebėra reikalingos tolimesnio puoselėjimo bei jų įgyvendinimo.

Viltis yra brangi ne tiktai tautininkams, kurie spietėsi apie ją, bet taip pat ir tai lietuvių visuomenės daliai, kuriai rūpi lietuvybės išlaikymas bei stiprinimo reikalas, kuriems yra brangus bendras, vieningas, darnus ir sutartinis darbas visuomeninėje, kultūrinėje ir politinėje plotmėje.

Kad geriau suprastume *Viltį* ir jos dvasią, pravartu bent kiek žvilgterėti į ankstyvesnį ir to meto lietuvių gyvenimą bei į politinę lietuvių visuomenės diferenciaciją.

Tauta yra etninis vienetas, kurį sieja bendras gyvenamas kraštas, ta pati kalba, kilmė, praeitis ir papročiai. Ir į tautybės savoką įeina tie patys elementai. Tačiau istorijos būvyje tautos ir tautybės sąvoka yra turėjusi skirtingą reikšmę. Pavyzdžiui Vytautas Didysis, be abejo, laikė save lietuviu, bet pačią tautybę suprato kiek kitaip. Jam buvo gana svetimas tautinis patriotizmas, lietuvių kalbos ar tautinių papročių puoselėjimas. Tautinio patriotizmo vietą buvo užėmęs valstybinis arba net dinastinis patriotizmas.

Panaši padėtis tuo metu ir kiek vėliau yra buvusi ir kituose kraštuose. Tautinės kalbos tik pamažu įsigalėjo valstybiniame gyvenime. Tik pačioje bažnyčioje, kur turima reikalo su plačiaisiais

visuomenės sluoksniais, vyravo tautinė kalba, ja buvo rašomos maldų knygos ir kitokia religinė literatūra. Pagaliau atsirado ir grožinės literatūros tautinėmis kalbomis.

Lietuvoje tautinės sąmonės atsiradimas mūsų dabar suprantama prasme užtruko ilgokai dėl daugelio priežasčių. Bajorai gana greitai nutauto, savo tarpe daugumas kalbėjo lenkiškai, nors save ir laikė lietuviais ir seimuose aštriai kovojo už Lietuvos reikalus, bet ne dėl lietuvybės. Bajorai ir sudarė didžiąją to meto Lietuvos šviesuomenės dalį. Tikrieji lietuviai, ta pagrindinė tautos masė, ėjo sunkią baudžiavą savo ponams. Čia vyravo tamsa, niekas ir nenorėjo, kad jie nušvistų. Tik retais atvejais vienam kitam pasisekdavo išeiti mokslus ir dirbti su savo tautiečiais.

Lyg kokia šviesi žvaigždė buvo nušvitusi Lietuvos padangėje — tai 1599 metais Vilniuje pasirodžiusi Mikalojaus Daukšos lietuviškai parašyta *Postilė*. Joje įdėta nepaprastai įdomi lenkiška prakalba bet *tikros patriotiškos lietuviškos dvasios*. Jis tarp kita ko rašo: „Visų amžių žmonės savo kalbomis gerai kalbėdavo, jų išlaikymu, išplatinimu, išpuošimu ir išgražinimu visada didžiai rūpinosi, nėra tokios menkutės tautos, nėr tokio niekingo žemės kampelio, kurs nėra savo kalbos vartojęs, — tos kalbos, kuria paprastai visi savo įstatymus, istoriją ir veikalus, savus ir svetimus, naujus ir senus, leidžia į žmones, — kalbos, kuria tariasi apie visus valstybės reikalus, kuria bažnyčios, tarybos ir visokius savitarpio reikalus atlieka . . . Ne žemės gausumu, ne apdarų įvairumu, ne kraštų linksmumu, ne miestų ir pilių tvirtumu laikosi tautos, jos laikosi tuo, kad pačios laiko tvirtai ir vartoja kada ir kur reikiant savo kalbą, kuri jų brandumą, santaiką ir brolišką meilę didina ir išlaiko. Kalba yra bendras meilės ryšys, vienybės motina, bendratos tėvas, valstybių sargas. Atimk ją tautai ir su ja atimsi iš tautos santaiką, vienybę ir visa kas joje yra gera".

Deja, tas Daukšos balsas nepasiekė to meto šviesuomenės širdies, kurios buvo pripildytos lenkiškos dvasios. Tik baudžiavos prispausta lietuvių tauta buvo užsidariusi tvirtame lietuvybės kiaute ir neleido svetimam elementui prasigraužti ir įsiveržti į jos branduolį.

Tokioje padėtyje užklupo kraštą didžiosios nelaimės, Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimai XVIII a. gale. Tačiau XIX amžiaus pradžioje kilęs svetimųjų susidomėjimas Lietuvos praeitimi, lietuvių kalba, papročiais, dainomis vis dėlto turėjo didelės įtakos kai kuriems lietuviams, ypačiai žemaičiams, kurie pradeda lietuviškai galvoti ir veikti tikrąja to žodžio prasme. Poška, Stanevičius, Vilentas, Daukantas, vėliau Valančius ir kiti — tai keli reikšmingi vardai, tampriai susiję su lietuvių tautinės samonės atbudimu. Jie ima kelti Lietuvos praeities

didingumą, lietuvių kalbos ir dainų grožį, ir jau patys ima rašyti lietuviškai: vieni rašė Lietuvos istoriją, kiti gramatikas, žodynus, treti dėjo pagrindus grožinei literatūrai. Jų tarpe dar nesireiškė politinis grupavimasis, nors pasaulėžiūros atžvilgiu jie buvo ir skirtingi: vieni buvo liberalai tikėjimo atžvilgiu, kiti jau siekė tam tikrų socialinių tikslų (valstiečių padėties pagerinimo), dar kiti buvo labiau susiję su tikybiniais dalykais. Tačiau jie visi buvo tikri patriotai, visiems rūpėjo lietuvybės kėlimo reikalas.

Romantikų pasėtas tautinis grūdas dar negreit išdygo, nes rusų okupacija stengėsi užgniaužti bet kokį tautinį pasireiškimą. 1865 metais uždrausta lietuviška spauda lotyniškomis raidėmis ir šiaip buvo suvaržytas tautinis darbas. Tačiau bet kokia priespauda sukelia pasipriešinimą ir didina atsparumą. Atsiranda nemažas būrys valstiečių sūnų, kurie išeina mokslus ir įsijungia į tautinį sąjūdį. Ypač daug jų davė Veiverių mokytojų seminarija, Marijampolės ir Suvalkų gimnazijos. Kadangi tautinis veikimas buvo draudžiamas ir persekiojamas krašte, persimesta į Mažąją Lietuvą, ypač į Tilžę bei Ragainę, kur imta steigti lietuvių laikraščius, leisti knygeles ir slapta skleisti Lietuvoje.

Apie įsikūrusius laikraščius jau pradėjo telktis daugiau ar mažiau vienodesnio įsitikinimo žmonės. XIX amžiaus gale jau išsiskyrė kelios mūsų šviesuomenės grupės. 1883 pradėta leisti *Aušra*. Tai nedidelis knygutės formato laikraštis, nepasižymįs ir turiningumu, bet turėjęs nemažos reikšmės lietuvių tautiniam atgimimui. Aušros šulais yra buvę: dr. *Jonas Basanavičius, Jurgis Mikšas, Jonas Šliūpas, Martynas Jankus* ir daugelis kitų. *Aušra* kėlė lietuvių tautinę sąmonę, primindama skaitytojams garbingą senosios Lietuvos praeitį, keldama gimtosios kalbos meilę, nurodyta pavyzdžiais ir kitų tautų atgimimo pionieriai.

Aušrininkai buvo susispietę į būrelį, kuriam duotas ir būdingas vardas — *Tėvynės Mylėtojai. Aušros* branduolį daugiausia sudarė pasauliečiai inteligentai, daugiau ar mažiau liberalinio nusistatymo. Pradžioje čia sutilpo nemažas mūsų šviesuomenės būrys, bet netrukus imta skirstytis. Nepatiko *Aušra* dvasiškiai, nes čia kartais buvo idealizuojama senovės lietuvių religija, o redaguojant ją Jonui Šliūpui, pasitaikydavo straipsnių, kur nepalankiai buvo paliečiama ir pati religija. Nepatenkino *Aušra* ir kitų, nes čia nebuvo keliami pasaulėžiūriniai klausimai.

1889 Vincas Kudirka pradėjo leisti *Varpą,* apie kurį spietėsi daugiausiai liberalai ir socialistinio nusistatymo žmonės. *Varpui,* be bendrųjų tautinių reikalų, ypačiai rūpėjo valstiečių padėties pagerinimas. Ėmus kitų kraštų pavyzdžiais organizuotis lietuvių politinėmis

partijomis, nuo *Varpo* atkrito socialdemokratai, kurie 1896 įkūrė Lietuvos socialdemokratų partiją. Vėliau pasitraukė ir nuosaikieji tautininkai. *Varpe* liko vadinamieji demokratai, iš kurių 1902 metais rusų pavyzdžiu išaugo lietuvių valstiečių liaudininkų sąjunga.

Kunigai, kurie tais laikais sudarė didelę lietuviškosios inteligentijos dalį, 1889 metais įsteigė atskirą laikraštį — *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgą*. Laikraštis buvo gana plačiai skaitomas, bet griežti pasisakymai prieš *Varpą* pagilino plyšį tarp pasauliečių ir kunigų. Tat nepatiko ir kai kuriems kunigams, todėl kun. *Juozas Tumas-Vaižgantas* ėmėsi leisti nuosaikesnį katalikų laikraštį — *Tėvynės Sargą*, kuris ėjo 1896-1904 metais. Iš veikėjų, susibūrusių apie *Tėvynės Sargą*, 1904 susidarė politinė grupė — krikščionys demokratai. Tuo būdu XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje susikūrė įvairios mūsų visuomenės srovės.

Toks visuomenės susiskaldymas buvo normalus reiškinys, nes ir kituose kraštuose vyko panaši diferenciacija. Tačiau tais laikais, kai teko kovoti sutelktinėmis pajėgomis su rusų okupacija, dažnai trūkta reikiamos vienybės. Besiskirstant visuomenei partinėmis srovėmis, ir tautininkams darėsi aktualu turėti savo organą, per kurį galėtų skleisti savo pažiūras į būsimąjį Lietuvos gyvenimą.

Pradžioje tautininkų ideologijos žmonės spietėsi apie *Aušrą;* jai sustojus, dalis vėlyvesnių tautininkų dirbo *Varpe,* o kai kurie kunigai (pavyzdžiui, kun. Juozas Tumas) *Apžvalgoje* ir *Tėvynės Sarge*. Iš pradžių kun. J. Tumas ir Antanas Smetona bandė sutelkti vidurio srovės žmones 1904 metų gale pradėjusiam eiti pirmajame lietuvių dienraštyje *Vilniaus Žinios,* kurias leido ir redagavo inž. Petras *Vileišis*. Jis nesigailėjo savo turimų piniginių išteklių dienraščiui leisti.

Į darbą buvo įtrauktos geriausios ano meto spaudos pajėgos: Povilas Višinskis, Jonas Jablonskis, Antanas Smetona, kun. Juozas Tumas, Kazys Puida ir visa eilė kitų. Tačiau dienraščio leidimas susilaukė didelių sunkumų. Petro Vileišio lėšos tirpte tirpo, ir 1907 metų balandžio 7 dieną *Vilniaus Žinios* sustojo.

Sustojus dienraščiui, atsirado didelė spraga lietuvių kultūriniame gyvenime. Tada Antanas Smetona ir kun. Juozas Tumas, dirbę *Vilniaus Žinių* redakcijoje, bandė tą susidariusią spragą užkišti. Pasitarimuose Kaune ir Vilniuje, kur dalyvavo gana įvairių įsitikinimų pasauliečių ir keletas kunigų, dar bandyta tartis su P. Vileišiu *Vilniaus Žinių* perėmimo reikalu, bet derybos baigėsi nesėkmingai. P. Vileišis reikalavo gana stambios sumos už laikraščio vardo perleidimą, o organizatoriai nesitikėjo sutelkti pakankamai lėšų dienraščiui išlaikyti.

Tada nutarta leisti naują, nesrovinį laikraštį visuomenės sudėtomis lėšomis.

Branduolį naujam laikraščiui leisti sudarė: dr. J. Basanavičius, kun. A. Dambrauskas, Povilas Matulionis, kun. V. Mironas, kun. K. Olšauskas, A. Smetona, dr. Stonkus, dr. Rokas Šliūpas, kun. J. Tumas, ir kun. V. Urbonavičius.

J. Tumas, kuris turėjo daug pažįstamų, ypač kunigų, įvairiose vietose, važinėjo po Lietuvą ir telkė dalininkus į *Vilties* bendrovę. Gana trumpu laiku įsirašė bendrovėn 179 dalininkai, jų tarpe 138 kunigai, kurie sutiko kasmet įmokėti po 100 rublių. Dalininkų susirinkime sudaryta *Vilties* laikraščiui leisti bendrovė, pavadinta *Smetona, Tumas ir Kompanija.*

Nutarta leisti *Viltį* Vilniuje tris kartus per savaitę: pirmadieniais, trečiadieniais ir penktadieniais. Pagaliau 1907 metų spalio 16 dieną išėjo pirmasis *Vilties* numeris. Atsakinguoju redaktoriumi buvo A. *Smetona,* kuris tuo metu dirbo viename Vilniaus banke, faktinuoju redaktoriumi buvo kun. J. *Tumas.*

Vilčiai pavyko įtraukti į bendradarbių skaičių visą eilę stiprių pajėgų, pvz., Joną Jablonskį, Kazimierą Būgą, Augustiną Voldemarą, Juozą Kubilių, Martyną Yčą, kun. Antaną Kaupą, Kazį Puidą, Lazdynų Pelėdą, Šatrijos Raganą ir daugelį kitų.

A. Smetona, J. Tumas, J. Kubilius buvo didžiausi *Vilties* ideologai. A. Smetona daugiausia rašė įžanginius straipsnius, kurių daugumas 1930 išspausdinti jo raštų tomuose: *Vienybės gairėmis, Šviesos takais, Atgimstant* ir *Lietuvių santykiai su lenkais. Vilties* siekimai gražiai aptarti 1907 metų *Vilties Kvieslyje:* „Mūsų reikalų eina daugyn . . . Jų nebegali jokia viena partija aprėpti, o dirbame išsiskirstę. Gyvenimas betgi nemėgsta tokio išsiskirstymo: jis daug kur verčia mus drauge gyventi ir drauge dirbti. Partijos tarpas daugeliui pasirodė per siauras ir per ankštas, dėl to radosi noro dideliu, plačiu būriu dirbti viešą, nepartinį tautos darbą . . . Mūsų viršiausias tikslas yra telkti tautinės pajėgos ir taikinti jos taip, kad darbe neprieštarautų vienos kitoms, kad iš vieno ar šalymais eidamos, netrukdytų vienos kitų".[1] Toliau nurodoma, kokie klausimai *Viltyje* bus keliami: kultūros darbas, lietuvių tautos atgijimas, lietuvių pramonė, amatai, visuomeninis gyvenimas, lietuvybės gaivinimas ypačiai pakraščiuose, lietuvių teisių gynimas bažnyčiose ir kt. „Visu tuo rūpindamos, *Viltis* nepataikaus, nesilenks kuriam nors luomui ar kuriai partijai". Kvieslys baigiamas: „Mūsų Viltis vienybėje".

Darbo pradžia buvo sunki. Vos tik pasirodžius *Vilties Kviesliui* ir pradėjus eiti pačiai *Vilčiai,* imta ją pulti iš dešinės ir iš kairės. Tas

vidurio kelias nevisiems buvo priimtinas: dešinieji *(Draugija)* buvo nepatenkinti, kad viltininkai daro kompromisus su priešingomis krikščioniškam mokslui partijomis ir atskirais asmenimis; kairieji *(Lietuvos Ūkininkas, Žarija)* spėliojo, jog tai būsiąs kuniginiai klerikalinis laikraštis, nes jos dalininkų tarpe buvo daugumas kunigų ir net vienas redaktorius buvo kunigas Juozas Tumas. Nors partijos nepalankiai sutiko *Viltį,* tačiau visuomenėje susilaukta didelio pritarimo, nes *Viltis* buvo įdomi turiniu, ramiu ir kultūringu tonu.

Lygiai šešerius metus J. Tumo ir A. Smetonos redaguota *Viltis* mūsų visuomeniniame ir kultūriniame bare išvarė tikrai didelį ir žymų barą. Tat čia trumpai apžvelkime, kokios idėjos buvo keliamos *Viltyje* ir kuriose srityse pasiekta apčiuopiamų rezultatų.

Dideliu *Vilties* nuopelnu tenka laikyti vienybės idėjos populiarinimą. Atsiradus partijoms, vienybės reikalas gerokai pairo. Išsiskirsčius srovėmis, imta nebesutarti ir bendrųjų tautos reikalų klausimu. Ta vienybės įdėja jau buvo puoselėjama ir anksčiau, norėta ją iškelti aukščiau partinių interesų.

Tie mūsų tautos veikėjai, kurie įstengė pakilti aukščiau grupinių reikalų, šaukė tautiečius vienybėn: J. Basanavičius — *Aušroje,* Maironis — *Šviesoje,* Vincas Kudirka — *Varpe.* V. Kudirka ir Tautos himnan įrašė vienybės šūkį: „Vardan tos Lietuvos vienybė težydi". Jis ir 1892 metų *Varpe* (nr. 8) savo vienoje satyroje skaudžiai pašiepia Jungtinių Amerikos Valstybių lietuvių vienybės stoką. Jį rašo: „Ateina stiprus vyras į Ameriką ir susirinkęs nepažįstančius viens kito lietuvius, taria: vyručiai, susivienykime! . . . Lietuviai susivienija, džiaugiasi, kad gera gyventi vienybėje ir stebisi, dėl ko jie anksčiau taip nepadarė. Tik štai, kelioliktame susirinkime vienas narys, įsižiūrėjęs į vieno kalbančio perdėtinio kelnes, pastebi, kad jos ne skersai dryžuotos, kaip to nario, bet išilgai dryžos. Na, ir pradeda samprotauti: jo kelnės išilgai dryžos, o mano skersai . . . tai man nepatinka . . . su tokiu žmogum iš vien dirbti negalima, jis nori įvesti išilginius kelnių dryžius, jis mus prapuldys . . . Ir skersdryžiai iš susivienijimo pasitraukia . . . (V. Kudirkos raštai II, 186-187).

Vienybės stoka buvo jaučiama Didžiajame Vilniaus seime 1905 metais, jos trūko ir to meto laikraščiuose ir apskritai lietuvių visuomeniniame darbe. Todėl *Viltyje* vienybės idėja, atgimstančios tautos jėgų konsolidavimo reikalas, nužymėtas lyg kokia raudona gija. Viltininkams tautos vienybė buvo būtinoji sąlyga bendriems lietuvių tikslams siekti. *Vilčiai* ypačiai rūpėjo telkti visas turimas bendras jėgas bendram darbui, derinti jas taip, kad kova už savo tautos teises nebūtų trukdoma. Todėl ir partijų reikalu gana griežtai pasisakyta: „Kiekviena

partija ar partijėlė nori kalbėti ir visa daryti visuomenės vardu, pripažįsta tik sau teisę viską spręsti ir viską daryti, kiekviena skelbia savo neklaidingumą ir kitų nusidėjimus. Ir kokia neapykanta svetimųjų nuomonių, kokiais įrankiais su jomis kovojama! . . . Viskas norima daryti vien saviškai, bet tik būtų partijos antspaudas pridėtas . . . Kiekviena partija geidžia turėti savo mokyklas, net savo ūkio draugijas".[3]

Nors ir buvo pasisakoma prieš partijas ir partiškumą, tačiau netrukus ir *Viltyje* imta kalbėti apie tautininkų srovę, kuri dar neturėjo aiškiai formuluotos programos nei susikūrusios organizacijos. Tačiau viltininkai būrė apie save žmones, kurie sudarė lyg savotišką *Vienybės partiją,* vėliau susiformavusią *Tautos pažangos partija.*

Bet vis dėlto ilgą laiką skelbta vienybės idėja rado atgarsio lietuvių visuomenėje. Tai matome Vilniuje vokiečių okupacijos metu, bedirbant *Nukentėjusiems nuo karo šelpti komitete,* ir pagaliau 1918 metų *vasario 16 aktas* yra gana ryškus *vienybės liudininkas.*

Labai dideliu darbu tenka laikyti *Vilties* kovą už Lietuvos Rytų atlietuvinimą. Lietuvių padėtis Vilniaus vyskupijoje buvo labai sunki. Jie buvo lenkinami per bažnyčias, iš jos buvo šalinami lietuviški pamokslai, giesmės ir įvedami lenkiški. Lietuvių įstojimas į Vilniaus kunigų seminariją buvo labai apsunkintas, lietuviai kunigai iš lietuviškų parapijų keliami į sulenkintas ar sugudėjusias parapijas, muštynės bažnyčioje buvo dažnas reiškinys.

Čia *Viltis* yra kovojusi su lenkininkais nepalenkiamu griežtumu ir be atvangos. Net buvo įvestas atskiras nuolatinis skyrius — „Lietuvių padėjimas Vilniaus vyskupijoje".

Nuolatinė kova su Vilniaus vyskupijos kurija ir atskirais kunigais — lenkininkais nedavė ramybės lenkams. Juk reikia prisiminti, kad *Viltis* ėjo tris kartus per savaitę ir pasiekdavo kelis tūkstančius skaitytojų jų tarpe per 700 kunigų.

Visa tai labai trukdė lenkų planus. Todėl lenkininkai labai nemėgo *Vilties* ir stengėsi visokiais būdais pakenkti. Gi ypač jiems buvo nemalonus redakcijos narys kun. J. Tumas.

Vilniaus vyskupijos administratorius kun. Michalkevičius reikalavo iš J. Tumo, kad jis nedėtų jokių žinių iš Vilniaus vyskupijos, kad nemažintų jo autoriteto, nekritikuotų jo įsakymų, bet tas žinias siųstų jam. J. Tumas nesutiko su vyskupijos valdytojo Michalkevičiaus reikalavimais. Tada lenkai ėmė J. Tumą visaip šmeižti ir terorizuoti. J. Tumas apskųstas dvasinei vyresnybei, ir Michalkevičius pareikalavo Žemaičių vyskupą Gasparą Cirtautą, kad jis *atšauktų* Tumą savo vyskupijon.

Kurį laiką vysk. Cirtautas delsė, bet pagaliau *nusileido* spaudžiamas ir J. Tumą iškėlė Laižuvon, į patį Latvijos pasienį, toli nuo Vilniaus.

Su pirmuoju 1911 metų *Vilties* numeriu J. Tumas atsisveikino. Savo straipsnyje „Sudiev sakydamas" rašo: „Palieku Vilties redakciją, jėgos priverstas. Tačiau niekam nepalieku vilties, kad manęs netekus neteks ir žinių, ką ir kaip daro Lietuvos lenkintojai Vilniaus guvernijoje . . . Jėga pašalinamojo vieton stos kitas ir trečias, taip pat giliai persiėmęs tautine idėja. Ir kels ją ir puoselės, kol lietuviai savo tėvynėje netaps pilni šeimininkai, laisvi nuo visokių nuošalinių apinasrių".

Iškėlus J. Tumą Laižuvon, jo pavaduoti atvyko kun. Fabijonas *Kemėžis,* o jam išvykus Skotijon, kun. J. *Dobužis-Dobužinskis.* Kova su lenkintojais ir toliau tebebuvo tęsiama. Beveik visas A. Smetonos raštų IV tomas užima jo tik tuo reikalu parašytus straipsnius. O kur dar gi J. Tumo, F. Kemešio ir daugelio kitų straipsniai. Žodžiu, čia *Vilties* atliktas darbas yra vienas iš pačių didžiųjų, kovojant dėl lietuvių teisių bažnyčiose ir atlietuvinant Lietuvos Rytus.

Kultūrinėje srityje *Viltis* taip pat yra atlikusi milžinišką darbą. Kai *Aušra* romantiškai siekė susieti praeitį su dabartimi, tai viltininkų žvilgsnis buvo nukreiptas į Lietuvos ateitį. *Viltis* skatino ir lietuvių tautos kultūrinį atgimimą, ir tautinės kultūros gaivinimą bei josios ugdymą.

Viltyje plačiai nagrinėjamos visos lietuvių kultūros sritys: gimtoji kalba, tautinis menas, literatūra, mokslas, mokyklos, įvairios kultūrinės bei visuomeninės organizacijos ir kita.

Šie visi klausimai *Viltyje* nagrinėjami gerų ano meto savo dalykų žinovų. Nuo 1908 metų nr. 14 įvestas kalbos dalykų skyrelis, kuriame rašė lietuvių rašomosios kalbos tėvas Jonas *Jablonskis,* mūsų žymusis kalbininkas Kazimieras *Būga,* Juozas *Balčikonis,* A. *Smetona.* Todėl ir *Vilties* kalba buvo graži, sklandi, rūpestingai apvalyta nuo svetimybių ir praturtinta tarmine kalbos medžiaga.

Lietuvių mokslo reikalus svarstė Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje nariai ir ypač jos pirmininkas J. Basanavičius. Daug dėmesio skirta Lietuvių mokslo draugijai, Tautos namų statymui. Raginta pažinti Lietuvą, rinkti lietuvių liaudies dainų melodijas, archeologines liekanas.

Gyvai domėjosi *Viltis* ir lietuviškąja daile. Jau 1906 Vilniuje buvo *suruošta pirmoji lietuvių dailės paroda,* 1907 pradžioje įsteigta ir Lietuvių dailės draugija, kuri kasmet ruošdavo meno ir liaudies dirbinių parodas. Tos dailės parodos būdavo plačiai aprašomos *Viltyje.* Lietuvos dailės klausimais čia rašė ir Mikalojus Konstantinas *Čiurlionis.*

Didelį įnašą *Viltis* yra davusi ir mūsų grožinei literatūrai. Apie *Viltį* spietėsi gražus būrelis to meto rašytojų, kurie nebesitenkino patrioti-

nėmis ir visuomeninėmis temomis, bet ieškojo naujų formų, siekė estetinių tikslų. Recenzuota knygos ir naujai pasirodę laikraščiai.

Nemaža rašyta lietuviškosios muzikos ir teatro reikalais. Kreiptas didelis dėmesys į mokyklas, švietimą ir auklėjimą. Jaunimas skatintas mokytis, raginta domėtis amatais. Nuolat skatinta Rusijoje baigusius mokslus grįžti Lietuvon ir įsijungti į savo krašto specialybinį ir visuomeninį darbą. Atkalbinėta, kad lietuviai mažiau emigruotų į Jungtines Amerikos Valstybes ir bandytų kaip nors čia kurtis. Ūkininkams patarta skirstytis viensėdžiais, supirkinėti žemes iš svetimtaučių, steigti kredito įstaigas, kooperatyvus, pagerinti žemės apdirbimo būdą ir kt.

Pagaliau nevengta ir politinių klausimų, plačiai informuota apie rinkimus į Valstybės dumą ir raginta rinkti į ją lietuvių atstovus.

Apskritai *Viltis* atsiliepdavo į kiekvieną lietuvių gyvenimo reiškinį. *Viltis,* kaip minėta, buvo plačiai skaitoma ir visuomenės mėgstama. Ilgą laiką ją rėmė pinigais ir prenumerata gausus kunigų būrys, nes *Viltis* buvo krikščioniškos dvasios, tik tautinis momentas aiškiai nusverdavo.

Viltininkai labai atsargiai, bet nuosekliai vedė mintį, kad *bažnyčia neprivalanti kištis į politikos sritį,* kad politika iš religijos teturinti skolintis dorovės principus. Ilgainiui ėmė augti katalikų nepasitenkinimas *Viltimi,* nes čia religijos ir bažnyčios klausimai atsidūrė antraeilėje plotmėje. 1913 metais jau *pradėta visai atvirai kritikuoti gyviau pasireiškusį katalikiškąjį veikimą,* ypačiai 1911 metais įsikūrusią *ateitininkų* organizaciją. Tuo klausimu užvirė gyvos diskusijos su *Draugija, Ateitimi, Vadovu* ir *Šaltiniu.*

1913 metų rudenį visuotiniame dalininkų susirinkime pareikalauta, kad į redakciją vietoje ligi šiol buvusio kunigo būtų įsileistas redaktoriaus padėjėju studentas Pranas *Dovydaitis.* Vyriausias redaktorius A. *Smetona,* jausdamas negalėsiąs su savo nauju padėjėju bendradarbiauti, iš *Vilties* redakcijos *pasitraukė.* Tada *Viltis,* P. Dovydaičio redaguojama, tapo grynai *katalikišku* laikraščiu.

1913 XII 1 *Viltis* paversta dienraščiu ir ėjo iki 1915 IX 19. Taip *Viltis* ir užbaigė savo dienas. Tačiau viltininkai ir toliau tęsė savo darbą.

Įvykus permainoms *Viltyje,* 1914 imta leisti *Vairas,* kurio redaktoriumi buvo A. Smetona. Tai buvo pats geriausias žurnalas anais laikais. Prasidėjus I pasauliniam karui, mūsų partijoms dar stipriau organizuojantis, ir buvusieji viltininkai bei vairininkai turėjo persiformuoti į partiją.

Pirmiausia ėmės organizuotis petrapiliškiai viltininkai: kun. J. Tumas, Juozas Kubilius, Liudas Noreika ir kiti. Tautininkų vardo nesiimta, nes rusų kraštutinieji nacionalistai vadinosi tuo vardu, kurio

lietuviai vengė. Todėl J. Tumo pasiūlymu 1916 metais senieji viltininkai pasivadino Tautos pažangos partija. Jos tikslas buvo — *laisva Lietuva su pačių lietuvių apsisprendimo teise.* Valstybės forma pažangiečiams dar nebuvo aiški. Pats J. Tumas net buvo pasisakęs už monarchiją. Tą jie gražiai apibūdino vienu sakiniu: „Laisvo žmogaus nepavergia konstitucinė monarchija, vergų dvasios piliečių nepadaro nė demokratinė respublika".

Tautos pažangos programoje aiškiai pasisakoma žmonių teisių reikalu. Pažangiečių pabrėžiama kad pirmų pirmiausia turi būti *apsaugotos įgimtosios žmogaus teisės:* tikybos, sąžinės, žodžio, susirinkimų, organizacijų, sąjungų laisvė, asmens, buto, koresponden-cijos neliečiamybė.

Pripažįstama visų žmonių ir tautų lygybė bei laisvė.

Oficialioji laisvos Lietuvos kalba — seime, administracijoje ir teisme — lietuvių kalba.

Religijos dalykuose pažangiečiai daug kuo skyrėsi ir nuo kairiųjų ir nuo dešiniųjų. *Pažangiečiai religijos dalyką griežtai išskyrė iš politinio gyvenimo.* Jiems religija žmonių gyvenime — *pozityvus veiksnys,* o krikščionybės principai — *visų darbų doros mastas.* Politikos ir visuomenės gyvenime veikiama ne kaip Katalikų bažnyčios ar kitos bažnytinės organizacijos narių, bet kaip krašto piliečių, vadovaujantis visais krašto reikalais. Tuo principu remtasi dėl to, kad partijos darbai ir klaidos nebūtų sutapatinamos su bažnyčia ir kad religija nebūtų naudojama politikos tikslams.

Ekonominiame gyvenime pažangiečiai buvo tos nuomonės, kad žemės valdyti negali tas, kas iš jos negyvena. *Bežemiai ir mažažemiai turi būti aprūpinti žeme išpirktinai.* Darbininkų reikalus gina valstybės įstatymas. Privatinį kapitalą turi pakeisti organizuotas visuomenės kapitalas, visokeriopos kooperacijos pavidalu.

Švietimo srityje pažangiečiai reikalavo *nemokamo, visuotinio ir priverstinio pradžios mokslo.* Mokyklos turi būti laikomos valstybės lėšomis. Privatinės mokyklos, kurių programos yra ne mažesnės, kaip lygaus tipo valstybinių, turi lygias teises su valstybinėmis.

Tai tokie yra buvę senųjų viltininkų Tautos pažangos partijos, pagrindai. Čia visas dėmesys buvo nukreiptas į tautą, akcentuoti tie veiksniai, kurie tautą stiprina, kelia jos medžiaginę ir dvasinę kultūrą.

Į Lietuvos valstybės pagrindą dėtas ne kuris nors luomas, bet visa tauta. Jiems lygiai rūpėjo ūkininkai, taip pat ir darbininkų reikalai, kuriuos turėjo tvarkyti pati valstybė.

Apie Tautos pažangą spietėsi *ne revoliucinės, bet evoliucinės krypties žmonės.* Todėl ir jų sudaryta programa tedavė bendrus

bruožus, o ne išbaigtas detales. Smulki partijos programa turėjo atsirasti evoliucijos būdu, iš gyvenimo patirties.

Su šiais šūkiais Tautos pažanga pirmą kartą išėjo į viešą lietuvių gyvenimą 1917 metų Lietuvių seime Petrapilyje, kur Tautos pažangos partiją atstovavo 20 žmonių. Vėliau nepriklausomoje Lietuvoje iš viltininkų per pažangiečius susiformavo tautininkai.

* * *

Spausdinamas iš 1959 m. „Dirvos", 79, 80 ir 89 numerių. Rankraštis neišlikęs. Ištaisytos spaudos klaidos ir „Nukentėjusiems dėl karo šelpti komitete" ištaisyta „Nukentėjusiems nuo karo šelpti komitete", nes anuo metu taip jis buvo vadinamas ir rašomas.

KELIAS Į LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS ATSTATYMĄ

ĮVADINĖS PASTABOS

Kiekvienais metais Vasario Šešioliktąją visuose didesniuose laisvojo pasaulio lietuvių telkiniuose vis prisimename tą reikšmingą dieną, kada buvo paskelbtas Lietuvos valstybės atstatymo aktas. Deja, tos šventės metu Vasario Šešioliktosios akto genezė tik prabėgomis tepaliečiama, o ji turi labai įdomią proistorę: Vasario Šešioliktosios aktas staiga neatsirado, bet prie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo prieita tik po sunkių ir ryžtingų ano meto lietuvių šviesuomenės patangų. Todėl šįmet, minėdami Lietuvos valstybės atstatymo 50 metų sukaktį, spaudoje turėtume išsamiau panagrinėti pačius reikšmingiausius faktus, privedusius prie Vasario Šešioliktosios akto atsiradimo. Būtų gera, jei kas nors iš mūsų istorikų imtųsi ir atskira studija plačiai apibūdinti tą reikšmingą laikotarpį. Čia, pasinaudodamas įvairiuose šaltiniuose paskelbta medžiaga, pabandysiu bent bendrais bruožais nušviesti kai kuriuos svarbesnius įvykius, turėjusius didesnės ar mažesnės reikšmės Lietuvos valstybės atstatymui. Kadangi dokumentinė medžiaga yra išmėtyta įvairiuose leidiniuose (daugeliui ir sunkiai prieinamuose), todėl svarbesnius dokumentus sutelksiu šiame kukliame leidinėlyje. Daugelio dokumentų kalba palikta originali, netaisyta.

Ilgas Lietuvos valstybės gyvenimo kelias nebuvo palankus lietuvių tautinei sąmonei išsiskleisti ir jai subręsti. Anksti prasidėjęs valstybės valdomojo sluoksnio — bajorų lenkėjimas ir ryšium su didikų neribotomis laisvėmis krašte įsiviešpatavusi netvarka privedė prie Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimų XVIII amžiaus gale. Po paskutiniojo valstybės padalijimo 1795 metais rusams okupavus didžiąją Lietuvos dalį, beveik 120 metų kraštas išgyveno nepaprastai sunkią priespaudą. Pagrindinės lietuvių laisvės ir teisės buvo suvaržytos, kraštas imta rusinti. Tačiau persekiojimas paprastai sukelia žmonėse pasipriešinimą ir didina atsparumą. Ypač kietai laikėsi lietuviškasis kaimas. Ilgainiui atsirado nemažas būrys valstiečių sūnų, kurie, išėję mokslus, ėmė žadinti lietuvių tautinę sąmonę. Daug lietuvių tautinio atgimimo veikėjų davė Veiverių mokytojų seminarija, Marijampolės, Suvalkų, Mintaujos, Šiaulių, Panevėžio ir kitos gimnazijos. Atskirų

asmenų ar grupių pastangos susiliejo į bendrą ir veiksmingą tautinio atgimimo srovę tiek pačioje Lietuvoje, tiek ir emigracijoje, ypačiai Jungtinėse Amerikos Valstybėse.

Kadangi tautinis veikimas krašte rusų okupacinės valdžios buvo uždraustas, persimesta į Mažąją Lietuvą, ypač į Ragainę ir Tilžę, kur imta leisti lietuvių laikraščius bei knygas ir iš ten slapta per vokiečių-rusų sieną skleisti Didžiojoje Lietuvoje. Tai mūsų garbingas knygnešių laikotarpis, trukęs iki 1904 — lietuviškosios spaudos atgavimo metų. Tautinio atgimimo vairuotojai gana greitai ėmė skirstytis ideologinėmis, vėliau ir politinėmis srovėmis. 1883 metais pradėtoje leisti *Aušroje* daugiausia buvo susitelkę liberalinio nusistatymo pasauliečiai, kurių gretas papildė ir dalis kunigų. Pagrindiniai *Aušros* šulai buvo: dr. Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas, Vincas Pietaris, Jonas Jablonskis, Antanas Kriščiukaitis, Mečislovas Davainis-Silvestravičius, Pranas Mašiotas, Andrius Jonas Višteliauskas (Vištelis), Juozas Andziulaitis, kun. Aleksandras Burba, kun. Silvestras Gimžauskas ir kt. Daugiausia dėl J. Šliūpo straipsnių, nukreiptų prieš dvasininkiją, nuo *Aušros* atšlijo kunigai ir, sustojus *Aušrai,* 1887 metais Tilžėje jie ėmė leisti *Šviesą.* Čia be kunigų, dirbo gražus būrelis ir pasauliečių: M. Davainis-Silvestravičius, J. Jablonskis, J. Kriaučiūnas, A. Kriščiukaitis, P. Leonas, V. Mačys, Pr. Mašiotas, net Petras ir Stasys Matulaičiai, L. Vaineikis ir kt., kurių daugumas netrukus perėjo į 1889 metais įsteigtą *Varpą,* kur daugiausia telkėsi liberalai, vėliau ir socialistinio nusistatymo žmonės: dr. Vincas Kudirka, Povilas Višinskis, dr. Stasys Matulaitis, Jonas Kriaučiūnas, dr. Juozas Bagdonas, Jurgis Šaulys ir kiti. Netrukus nuo *Varpo* atkrito socialdemokratai ir jie 1896 metais įkūrė pirmąją partiją Lietuvoje — *Lietuvos socialdemokratų partiją.* Po kiek laiko iš *Varpo* pasitraukė ir vėlyvesnieji tautininkai, o *Varpe* pasiliko vadinamieji demokratai, iš kurių 1902 metais išaugo *Lietuvių demokratų partija,* 1905 m. pasivadinusi jau *Lietuvos demokratų partija,* 1917 m. *Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija* ir pagaliau Nepriklausomybės metais — *Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga.*

Kunigai, kurie tais laikais sudarė didžiulę lietuviškosios šviesuomenės dalį, 1889 m. pradėjo leisti *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgą.* Griežti laikraščio pasisakymai prieš *Varpą* ir tolygūs *Varpo* atkirčiai *Apžvalgai* dar labiau pagilino prarają tarp pasauliečių inteligentų ir kunigų. Todėl kun. Juozas Tumas-Vaižgantas 1896 m. ėmė leisti nuosaikesnį katalikišką laikraštį *Tėvynės Sargą.* Iš sargiečių, susitelkusių apie laikraštį, 1904 m. susiorganizavo *Krikščionys demokratai.* Netrukus ėmė formuotis vad. vidurio grupė, susispietusi 1907 m. įsteigtoje *Viltyje.* Pagrindiniai *Vilties* šulai buvo: Antanas Smetona, kun. J. Tumas-Vaižgantas, dr. J.

Basanavičius, kun. A. Dambrauskas-Jakštas, Povilas Matulionis, kun. Vl. Mironas, dr. Rokas Šliūpas ir kt. Iš viltininkų (vėliau ir iš vairininkų, susibūrusių apie *Vairo* žurnalą) 1916 m. pabaigoje įsikūrė *Tautos pažangos partija,* iš kurios 1924 m. susiformavo *Lietuvių tautininkų sąjunga.*

Kiekviena grupė brandino savo ideologiją ir nusistatymą Lietuvos ateities klausimu. Tačiau visos tos srovės, kad ir išsiliejusios atskiromis vagomis, vedė bendrą kovą prieš rusų okupaciją Lietuvoje. Teišsiskyrė atskirų partijų politinės aspiracijos: *vieni reikalavo Lietuvai visiškos nepriklausomybės, kiti — autonomijos.*

DIDYSIS VILNIAUS SEIMAS

Naujų vilčių žadino lietuviuose 1905 metais Rusijoje kilęs revoliucinis sąjūdis. Ir Jono Kiaučiūno bei dr. Jono Basanavičiaus sumanymu, gruodžio 4-5 d. Vilniuje sušauktas *Vilniaus seimas,* kuriame dalyvavo per 1000 valsčių, parapijų ir net atskirų kaimų rinktų atstovų: ūkininkų, mažažemių ir bežemių, darbininkų, kunigų ir įvairių profesijų žmonių. To meto revoliucinių nuotaikų atmosferoje Seime daugiausia kelta ūkininkų, bežemių ir darbininkų reikalai, bet pasisakyta ir politiniu Lietuvos klausimu. Seimo nutarimai apėmė keturius punktus. Štai jie:

I. *DABARTINIS PADĖJIMAS RUSIJOJ IR LIETUVOJ. Pripažindami, jog dabartinė caro vyriausybė yra pikčiausiu mūsų priešu; jog dabar prieš tą vyriausybę pasikėlė visi rusų valstijos kraštai; jog geresnį gyvenimą galima įgyti tik laimėjus kovą su senąja tvarka, susirinkime dalyvavusieji lietuviai nutarė: šviestis, ristis ir stoti kovon drauge su sukilusia visų Rusijos tautų liaudimi.*

II. *LIETUVIŲ AUTONOMIJA. Kadangi Lietuvos gyventojų reikalai pilnai gali būti užganėdinti tiktai prie tikros mūsų krašto autonomijos (savivaldos) ir kadangi norima, idant ir kitos Lietuvoje begyvenančios tautos galėtų pilna laisve naudotis, Lietuvių suvažiavimas nusprendė:*

Reikalauti Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotinu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos, tikėjimo. Toji autonomiškoji Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografiškosios Lietuvos kaip branduolio ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai priklausyti prie jo panorės.

Kadangi susirinkę Vilniuje ant lietuvių suvažiavimo Suvalkų gubernijos lietuviai vienbalsiai pripažino reikalingu drauge su kitų gubernijų

lietuviais kovoti už autonomiškąją Lietuvą, tai susivažiavimas nutarė, kad Suvalkų gubernijos lietuviai turi būti priskirti prie autonomiškosios Lietuvos.

Santykiai su kaimyniškomis Rusijos šalimis turi būti paremti ant federacijos pamatų.

III. *KOKIU BŪDU IŠKOVOTI AUTONOMIJĄ. Kad įgyti autonomiją, pirmučiausiai reikalinga yra galutinai sugriauti dabartinę prispaudimo tvarką. Tam tikslui reikia vienyti visas Lietuvos politiškųjų partijų ir pavienių ypatų pajėgas. Susivienijus namieje, pridera mums jungtis su visomis kitomis Rusijos tautomis, kurios padeda griauti tą tvarką, o kol kas reikia: nemokėti jokių mokesčių, uždarinėti monopolius, neleisti vaikų į rusiškas pradedamąsias mokyklas, neiti Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijose į valsčiaus teismus ir visas kitas dabartines valdžios įstaigas, neleisti savo brolių į kariuomenę, reikalui prisiėjus streikuoti visiems darbo žmonėms miestuose ir sodžiuose.*

IV. VALSČIAI, MOKYKLOS IR BAŽNYČIOS. Visuose Lietuvos valsčiuose turi būti vartojama prigimta žmonių kalba, visus reikalus vedant.

Kadangi dabartinė mokykla yra tik ištautinimo ir ištvirkinimo įrankiu, tai reikia visas tokias mokyklas paversti grynai tautiškomis, kur mokslas būtų išguldomas prigimta kalba ir kad patys to krašto žmonės rinktų sau mokytojus.

Kadangi Vilniaus vyskupystėje lietuvių bažnyčiose yra vartojama pamaldose lenkiška kalba su politišku tikslu, tai lietuvių susirinkimas nutarė vienbalsiai išreikšti Vilniaus vyskupystėje gyvenantiems ir kovojantiems lietuviams geriausį linkėjimą pasisekimo kovoje su lenkomanų kunigija už tiesas lietuviškos kalbos Lietuvos bažnyčiose ir papeikti šiandieninės bažnyčios tvarką Vilniaus vyskupystėje".

Tai buvo *pirmas* Lietuvos autonomijos reikalavimas. Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai plačiai nuaidėjo krašte ir pasiekė net tolimiausias Lietuvos periferijas. Deja, tas politinis lietuvių sąjūdis rusų netrukus buvo užgniaužtas ir reikėjo palaukti kitų lemiamų įvykių, kurie suduotų smūgį plačiajai Rusijos imperijai.

DIDYSIS KARAS IR LIETUVIŲ LŪKESČIAI

Pagaliau 1914 metais kilo Didysis karas, palaipsniui subūręs kariaujančias valstybes į du didžiulius blokus. Vienoje pusėje susispietė vad. sąjungininkai, arba aliantai: Rusija, Prancūzija, Britų imperija, Italija, nuo 1917 metų JAV-bės, Japonija, Rumunija, Serbija, Juodkalnija,

Graikija, Belgija, Portugalija. Antrajame bloke susitelkė: Vokietija, Austro-Vengrija, Bulgarija ir Turkija. Ilgai ieškota karo kaltininko, visi kratėsi atsakomybės ir bandė aiškintis prieš pasaulio opiniją. Teisintasi, jog jos kariaujančios begindamos savo tautos gyvybinius interesus ar užstodamos mažąsias tautas. Pvz. tokia Rusija sakėsi kariaujanti dėl slavų tautų išlaisvinimo iš Austrijos jungo, todėl, vos tik karui prasidėjus, Lenkijai pažadėta autonomija. Karas, kad ir baisus savo eiga, stiprino pavergtų tautų laisvės troškimą. Ir lietuviai greitai susiorientuoja, pradeda sekti karo įvykius ir iš atskirų reiškinių daryti atitinkamas išvadas ar sprendimus. Jau 1915 metų pavasarį ir vasarą rusams netekus apie 2,5 milijonus karių, praradus Lietuvos, Kuršo ir Lenkijos teritorijas, įvykius stebintiems lietuvių veikėjams brendo mintis, kad po karo Lietuva nebegrįš ta pačia forma į Rusijos imperijos ribas. Ir Vokietijos nepasisekimai Vakaruose teikė vilčių, kad jų okupacija Lietuvoje taip pat neamžina. Todėl kiek tik sąlygos leido krašte ir Rusijoje, taip pat laisvėje gyvenančių lietuvių imta kelti Lietuvos laisvės reikalas.

JAV IR ŠVEICARIJOS LIETUVIŲ VEIKLA KARO PRADŽIOJE

Patys pirmieji didelės akcijos ėmėsi Jungtinių Amerikos Valstybių lietuviai, tik jų tarpusavio ideologinės kovos labai trukdė bendrą darbą. Todėl ilgai nebuvo įmanoma sudaryti vieningo koordinacinio organo, kuris būtų galėjęs daug veiksmingiau dirbti Lietuvos reikalui. Dėl nesutarimo skyrium veikė katalikai (kai kada draugę dirbo su tautininkais), tautininkai ir socialistai. Ir 1914 m. kilus I pasauliniam karui, kada teko rūpintis ne tik dėl karo Lietuvoje nukentėjusiais savo tautiečiais, bet ir Lietuvos laisvės atstatymu, nebuvo įmanoma sudaryti bendro šalpos organo ar sušaukti bendrą suvažiavimą aktualiesiems Lietuvos reikalams apsvarstyti. Atsirado net trys fondai dėl karo nukentėjusiems Lietuvoje šelpti: katalikų — *Tautos fondas,* socialistų *Šelpimo fondas* ir tautininkų — *Autonomijos* (nuo 1917 m. Nepriklausomybės) *fondas.* Todėl 1914 m. įvyko net du seimai: rugsėjo 21-22 d. Čikagoje katalikai (dalyvavo ir dalis tautininkų) sušaukė *Amerikos lietuvių politišką seimą,* o spalio 1 d. socialistai su tautininkais Brooklyne suruošė antrąjį *Visuotinį Amerikos lietuvių seimą* (pirmasis buvo 1906 m. Filadelfijoje). Abiejuose seimuose pasisakyta ir būsimos Lietuvos reikalu. Štai tų seimų nutarimai.

Amerikos lietuvių politiškame seime Čikagoje 1914 m. rugsėjo 21-22 d. buvo priimti šie nutarimai:

Amerikos Liet. Politiškasis Seimas Chicagoje Rugsėjo 21-22, 1914, susidedantis iš 250 pasiuntinių, atstovaujantis pusę miliono išeivių lietuvių, nutarė:

1. Reikalauti Lietuvai kuoplačiausios politiškos autonomijos, remiantis plačiai suprastu etnografijos principu — ne vien kalbos žvilgsniu, bet taip-pat būdo, tradicijų, ir papročių imant ne tik Didžiąją Lietuvą, bet ir Mažąją Prūsų Lietuvą.

2. Atsižvelgiant į tai, kad Suvalkų gubernija visuomet buvo Didžiosios Lietuvos dalimi ir kad ji tik per Vienos kongresą 1815 metais buvo prikergta prie Lenkijos, nutariame reikalauti atskirti Suvalkų guberniją nuo Lenkų karalystės ir prijungti ją prie visos Lietuvos.

3. Amerikos Liet. Politiškasis Seimas, turėdamas omenyje bendrą lietuvių kiltį, panašumą kalbos, bendrumą ekonominių reikalų, linkėdamas broliams latviams išgauti Latvijai kuoplačiausią autonomiją, išreiškė pageidavimą užmegzti tarp autonomiškos Lietuvos ir Latvijos federacijos ryšius.

4. Lietuvių Politiškasis Seimas Chicagoje 21-22 d. rugsėjo išreiškė užuojautą kaimyniškoms tautoms, kaip tai: lenkams, baltarusiams, ukrainams ir kt. jų reikalavime išgauti savo šalims autonomiją.

5. Reikalauti, kad tarptautiniame Europos Taikos Kongrese, kuris taikys kariaujančias valstybes, kad būtų įleisti ir išklausyti Lietuvos atstovų reikalavimai.

P-nas J. Gabrys išrinktas delegatu į Tarptautišką Taikos Konferenciją. Mandatą išduos Seimas (pasirašo Seimo Valdyba).

Informacijos Biuras Paryžiuje yra įgaliotas ginti lietuvių reikalus svetimtaučių spaudoje Europoje.

Politiškasis Lietuvių Seimas nutarė steigti Lietuvos Politikos Informacijos Biuro skyrių dėl Amerikos, sulyg centro išdirbtų įstatų ir išsirenka sau komitetą. (Priimtas vienbalsiai).

6. Išrinkti ypatingą delegaciją iš penkių narių su teise kooptacijos, kuri diplomatiniu keliu pasirūpintų Washington'e patogiu laiku gauti užtarymą Amerikos Suv. Valstijų Lietuvos reikalu.

Delegacija: 1. J. Elijošius, 2. Dr. A. K. Rutkauskas, 3. kun. J. Ambotas iš Conn., 4. A. Nausėdienė, 5. kun. A. Dargis iš Pa.

7. Reikalauti amnestijos politiškiems kankiniams ir pasišalinusiems nuo kariuomenės.

8. Protestuoti prieš nuožmius pasielgimus visų kariaujančių šalių, laužančių Haagos Taikos konferencijų nutarimus. (Vienbalsiai priimta.)

9. Lietuvių Politiškasis Seimas, apsvarstęs vargingą dėlei karo Didžiosios ir Mažosios Lietuvos padėjimą, ir paaiškėjus, kad dabartinis

momentas yra vienintelis, kuriame visos dalys mūsų tėvynės gali būti suvienytos į vieną politišką kūną ir gali įgyti autonomiją, — nutarė steigti Tautos Fondą sušelpimui lietuvių nukentėjusių nuo karo ir Lietuvos autonomijos išgavimui.

10. Kad nuolat stovėjus ant sargybos lietuvių tautos reikalų ir kad pasėkmingiau tuos reikalus aprūpinus, Lietuvių Politiškas Seimas Chicagoje 21-22 dienose rugsėjo, išranda būtinai reikalingu, kad Amerikoje netrukus (ne vėliau kaip iki Naujųjų Metų) susidarytų „Tautos Taryba", kuri susidėtų iš atstovų nuo visų didžiųjų Amerikos lietuvių organizacijų, be pakraipų skirtumo, sudarant ją tokiu būdu, kad kiekviena organizacija, turinti ne mažiau kaip 1000 narių, deleguotų į „Tautos Tarybą" dviems metams po vieną atstovą, gi organizacijos, turinčios ne mažiau kaip 5000 narių — po du delegatu.[2]

1914 m. spalio 1 d. Visuotiniame Amerikos Lietuvių seime Brooklyne priimta ši deklaracija:

1. Visuotinis Amerikos lietuvių seimas pripažįsta:

a) kad kiekviena tauta turi teisę spręsti savo likimą;

b) kad atskiros tautos turi būti sujungtos su viena kita lygiomis teisėmis, o ne pavergimo ryšiais;

c) kad broliški santykiai tarp tautų įvyks tiktai tuomet, kuomet laisvės ir broliškumo idealai užviešpataus kiekvienos tautos viduje.

2. Lietuviai, kaip pavergtai šaliai, mes geidžiame, kad ji nusikratytų svetimųjų despotų jungu ir kad įsitaisytų tvarką, kurioje visi gyventojai laisvi ir lygūs piliečiai galėtų be kliūčių žengti kultūros ir progreso keliu.[3]

Gyva veikla pasižymėjo Šveicarijoje gyvenę lietuviai, daugiausia ten ėję aukštuosius mokslus.

Friburge veikusi studentų draugija *Lituania,* Amerikos lietuvių šelpiama, 1915 m. pradėjo rūpintis lietuviais belaisviais Vokietijoje. Šveicarijoje tuo metu gyveno nemaža Lietuvos dvarininkų bei šiaip su Lietuva susijusių didikų. Kad darbas būtų sėkmingesnis, sudarytas *Generalinis komitetas karo aukoms šelpti Lietuvoje.* Šiame komitete dirbo: baronas Brunovas, Vl. Daumantas (Dzimidavičius), Bronislovas Pilsudskis (Juozapo Pilsudskio vyresnysis brolis), Juozas Purickis, istorikas kunigaikštis Juozapas Puzinas (Puzyna), kun. A. Steponaitis, grafai Mykolas ir Vladislovas Tiškevičiai, kun. A. Viskanta, grafas Zyberg-Plateris. Pirmininku išsirinktas gana lietuviško nusistatymo Br.

Pilsudskis. Dėl nesutarimų komitetas, surinkęs apie 10.000 frankų, likvidavosi.

Politinė lietuvių veikla Šveicarijoje ypač pagyvėjo 1915 m. rudenį J. Gabriui perkėlus iš Paryžiaus *Lietuvos informacijos biurą* (Bureau d'Information de Lithuanie, įst. 1911 m.). Biuras, papildytas Vl. Daumantu ir J. Purickiu, toliau leido informacinį biuletenį prancūzų kalba *Pro Lithuania* (vėliau „Pro Lituania") ir 1916 m. gegužės mėn. pradėjo leisti panašaus turinio leidinį *Litauen* vokiškai. Pradžioje vis dar tebereikalauta Lietuvai plačios kultūrinės ir politinės autonomijos, bet 1916 m. pradžioje jau imta siekti *visiškos nepriklausomybės* Lietuvai. Pvz. 1916 m. kovo 1-5 d. Berne sušauktoje konferencijoje pasisakyta prieš lenkų unijinius siekimus ir priimta ši reikšminga rezoliucija:

I. Atsižvelgiant į tai:

1. kad Lietuva daug amžių buvo nepriklausoma valstybė,

2. kad lietuvių tauta niekad nebuvo nustojusi reikalauti savo nepriklausomybės grąžinimo,

3. kad ji turi savo tautinę individualybę, orginalią amžių kultūrą ir atskirą politinį organizmą,

4. kad kaip sunaikinta šalis negalės kitaip atsigauti kaip tik visiškos laisvės režime, atstačius nepriklausomos Lietuvos valstybę,

5. kad nepriklausomos Lietuvos kūrimas padės sustiprinti visuotinę taiką Europoje,

6. kad jau karo pradžioje visi sąjungininkai buvo pareiškę, jog šitas karas būsiąs išvadavimo karas ir jis bus vedamas iki visiško tautų apsisprendimo principo laimėjimo ,

7. kad pati vokiečių valdžia savo kanclerio lūpomis pareiškė Reichstage, jog Lietuva tapo laisva, —

Konferencija nutarė reikalauti taikos konferencijoje grąžinti Lietuvai visišką laisvę ir nepriklausomybę.

II. Atsižvelgiant į tai,

1. kad lenkai stengiasi įrodyti Lietuvą esant Lenkijos provincija,

2. kad lenkai, remdamiesi šituo klaidingu principu, savinasi lietuvių teises,

3. kad lenkai stengiasi visur rodytis teisėtais lietuvių atstovais, — lietuvių konferencija pareiškia, jog Lietuvių Lenkų valstybių unija buvo panaikinta per šitų valstybių padalijimą, įvykusį XVIII amžiaus pabaigoje ir ipso facto *nustojo egzistavusi faktiškai ir juridiškai.*

Lietuvių tauta, nuoširdžiai linkėdama Lenkų tautai nepriklausomybės jos etnografinėse sienose, nori pasilikti šeimininkė savo žemėje ir energingai protestuoja prieš lenkų pasikesinimą savintis lietuvių teises.[4]

Netrukus, 1916 m. gegužės 31 — birželio 4 d., Lozanoje įvyko *Lozanos I-ji lietuvių konferencija,* kurioje dalyvavo ne tik Šveicarijos lietuviai — Vl. Daumantas (Dzimidavičius), J. Gabrys, J. Purickis, kun. A. Steponaitis, St. Šalkauskis, dr. J. Tumėnas, kun. A. Viskanta, bet ir *Amerikos lietuvių tautos tarybos* atstovai — kun. V. Bartuška, dr. J. J. Bielskis, R. Karuža bei Rusijos dumos narys M. Yčas, kuris ir pirmininkavo konferencijai. Penkias dienas trukusioje konferencijoje apžvelgia dabartinė Lietuvos padėtis, nagrinėta šalpos, krašto atstatymo, tautiniai ir kultūriniai reikalai. Ilgoje rezoliucijoje griežtai pasisakoma prieš karinės vokiečių valdžios Lietuvoje žiaurumus, rekvizicijas, nepakeliamus mokesčius, priverstinius darbus, kultūrinės veiklos sutabdymą ir kitas lietuviams daromas skriaudas; apgailestaujama Jungtinių Amerikos Valstybių lietuvių nesantarvė ir prašoma, kad jie sudarytų vyriausiąją Amerikos lietuvių tarybą, kuri apjungtų visus lietuvius bendram tautiniam veikimui; patarta lietuviams pasitraukti iš Generalinio Komiteto karo aukoms šelpti Lietuvoje; pritariama Amerikos lietuvių numatomai organizuoti Prekybos ir Pramonės bendrovei, kuri prisidėtų prie ekonominio Lietuvos atstatymo; nutarta praplėsti J. Gabrio vadovaujamą Lietuvių informacijos biurą ir prie jo sudaryti kolegijinę tarybą; nutarta paruošti memorandumą Šventajam Sostui, kad Vilniuje būtų įsteigta lietuviška arkivyskupija, o Amerikoje — lietuviška vyskupija; pasisakyta lietuvių universiteto steigimo reikalu Vilniuje. Nepriklausomos Lietuvos atstatymo klausimas konferencijoje dar nebuvo svarstytas.[5] Tas klausimas iškilo II-joje lietuvių konferencijoje Lozanoje tų pačių metų birželio 30 — liepos 4 d. Ties ta reikšminga konferencija sustosime kitame skyrelyje.

Tie laisvėje gyvenančių lietuvių nutarimai pasiekdavo atskirų kraštų vyriausybių pareigūnus ir buvo pirmoji paberta sėkla laisvės idėjai brandinti. Ir vėliau, kaip pamatysime, užsienio lietuvių daromi žygiai turėjo nemažos reikšmės besiekiant atstatyti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

OKUPUOTOS LIETUVOS ŠVIESUOLIAI SPIEČIASI POLITINIAM DARBUI

Didžiausią ir sunkiausią tos kovos už savo krašto laisvę naštą teko pakelti Lietuvoje pasilikusiems šviesuoliams. Jų darbo sąlygos buvo nepaprastai sunkios. Prasidėjus karui, 1915 metų pavasarį Lietuva virto karo lauku. Tų metų liepos 20 d. vokiečiai užėmė Šiaulius, netrukus Panevėžį, Kauną ir rugsėjo 18 d. Vilnių. Daug jos miestelių ir kaimų sudeginta. Rusų administracijos vietoje atsirado vokiečių karinė

valdžia. 1915 m. lapkričio 4 d. užimtasis kraštas pavadintas *Das Land Ober Ost* (pagal Vyriausiojo rytų karo vado valdomą sritį Oberbefehlshaber Ost; sutrumpintai ta sritis dar vadinama *Ob-Ost, Obost, Ober Ost*). Visa valdžia 1915-1916 m. buvo generolo Ericho Ludendorffo rankose, nuo 1916 m. rugpiūčio mėn. Bavarijos kunigaikščio Leopoldo (Prinz Leopold von Bayern). Pradžioje Ober Osto būstinė buvo Tilžėje, vėliau Kaune. Vilniaus-Suvalkų srities karinės valdžios būstinė buvo Vilniuje. 1917 m. kovo 15 d. Vilniaus-Suvalkų ir Lietuvos sritys sujungtos į vieną ir pavadintos *Militaerverwaltung Litauen* (Lietuvos karinė administracija). Būstinė palikta Vilniuje. Ankstyvesnis Vilniaus-Suvalkų srities šefas grafas Yorck von Wartenburg pasitraukė ir jo vietą užėmė kunigaikštis Franz Joseph zu Isenburg-Birstein. Okupuota Lietuva suskirstyta apskritimis, kurioms vadovavo vokiečių apskričių viršininkai, vadinami „kreishauptmanais". Prasidėjo sunki vokiečių okupacija, nes Vokietija traktavo Lietuvą kaip priešo žemę — Rusijos krašto dalį. Įvesti karo lauko teismai, susisiekimas suvaržytas, rekvizicijos alino kraštą. Rekvizicijos buvo nepaprastai sunkios, nes Lietuva turėjo aprūpinti maistu ne tik čia veikiančią vokiečių X-ją armiją, bet maisto gaminiai dar būdavo išvežami ir į Vokietiją. Lietuvos ūkininkai buvo apdėti visokiais mokesčiais, turėjo atiduoti didelius kiekius grūdų, mėsos, pieno, kiaušinių ir kitokių ūkio produktų. Krašte, ypač miestuose, pritrūko maisto. 1916 m. Vilniuje net kilo badas. Vyrai buvo imami darbams į pafrontę, miškų kirsti, kelių tiesti, o kiti siunčiami Vokietijon į kasyklas, dvarus. Visuomeninis ir kultūrinis gyvenimas, kuris prieš karą jau buvo gerokai pagyvėjęs, sustojo. 1915 m. liepos 28 d. Ober Osto įsakymu, uždrausti politinio pobūdžio susirinkimai, politinės organizacijos uždarytos, laikraščiai sustabdyti. Vienintelis laikraštis lietuvių kalba buvo pačių vokiečių nuo 1915 m. rudens leista *Dabartis,* kurios kryptį nustatė Vyriausioji rytų karo vadovybė — Ober Ostas. Laikraštis negalėjo patenkinti lietuvių reikalų. Todėl Vilniuje jau 1916 m. pradžioje pradėta rūpintis gauti leidimą lietuviškam laikraščiui leisti, bet vasario 10 d. prašymas atmestas. Tik Kaune prelatui A. Dambrauskui pavyko gauti leidimą *Ateities* žurnalui leisti. Vilniuje tik 1917 m. gale susilaukta trijų lietuviškų laikraščių: nuo rugsėjo 6 d. *Lietuvos Aido,* nuo lapkričio 15 d. — socialdemokratų *Darbo Balso* ir nuo gruodžio 29 d. krikščionių demokratų *Tėvynės Sargo.*

Sunki vokiečių okupacija nepalaužė tolydžio stiprėjančios lietuvių tautinės dvasios. Kad ir labai sunkiose vokiečių okupacijos sąlygose, lietuvių inteligentija ima spiestis politiniam darbui. Lietuvoje vieni iš pirmųjų sukruto kauniškiai šviesuoliai.

KAUNIŠKIAI SKELBIA DIDŽ. LIETUVOS KUNIGAIKŠTIJOS ATSTATYMĄ

Kaunas nuo XIX amž. pabaigos buvo pasidaręs svarbiu lietuvybės centru. Čia veikė Žemaičių kunigų seminarija, visa eilė organizacijų (Saulės, Blaivybės, Šv. Kazimiero draugija), čia ėjo *Nedėldienio Skaitymai* [1907 virtusia *Vienybe*], literatūros ir mokslo žurnalas *Draugija,* mėnesinis moksleivių ateitininkų laikraštis *Ateitis* ir kt. Prasidėjus karui, lietuvių kultūrinis gyvenimas sustojo, nes daug lietuvių veikėjų buvo evakuota į Rusiją. 1915 m. rugpiūčio 17 d. vokiečiams užėmus Kauną, lietuvių draugijinis gyvenimas sustabdytas, lietuviški laikraščiai uždaryti. Kaune pasilikę lietuviai veikėjai perėjo į pogrindį ir ėmė slapta veikti. Lietuviams inteligentams vadovavo triumviratas, susidedąs iš Saliamono *Banaičio,* prelato Aleksandro *Dambrausko-Jakšto* ir Jono *Kriaučiūno.* Pagrindinis tos trijulės tikslas — *paskelbti Lietuvos nepriklausomybę.* Jie 1916 m. sausio 2 d. paruošė Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos postulatus, sausio 10 d. sušaukė didesnį pasitarimą, kuriame dalyvavo 8 asmenys, daugiausia kunigai. Šis sambūris, pasivadinęs *Vyriausiuoju lietuvių tautos komitetu,* atgaline 1916 m. sausio 6 d. data (kad suklaidintų vokiečius ir išvengtų persekiojimo) paskelbė šio turinio nutarimus — postulatus:

Nuo Vyriausiojo Lietuvių Tautos Komiteto

Didysis Vilniaus Seimas gruodžio 4-5 dieną 1905 metais yra nutaręs reikalauti Lietuvos Kunigaikštystei autonomijos. Autonomiškoji Lietuvos Kunigaikštystė privalo susidaryti iš etnografiškosios Lietuvos ir gretimų šalių, kurios panorėtų prie jos prisidėti. Didžiojo seimo reikalavimą Rusija išpildyti nenorėjo, nors mūsų atstovai tą klausimą buvo po kelis kartus iškėlę. Dabar atėjo valanda, kuomet iškilo klausimas jau nebe apie autonomiją, bet apie visišką Lietuvos Kunigaikštystės savarankiškumą. Sausio 6 d. 1916 metų susivažiavę Lietuvos bei Latvijos atstovai nutarė reikalauti abiem toms šalims drauge pilnos nepriklausomybės.

Po šių įvadinių žodžių, susirinkimas, paskelbė šiuos postulatus:

Vyriausiasis Lietuvių Tautos Komitetas Lietuvoje, dalyvaujant ir latvių atstovams, susirinkę sausio 6 d. 1916 metų ir apsvarstęs dabartinį lietuvių ir latvių stovį sąryšyje su pasaulio karu, nutarė žemiau paskelbti išdėstomuosius lietuvių-latvių tautos postulatus:

1. Kadangi lietuviai ir latviai sudaro tautinę grupę, visiškai atskirą nuo slavų ir germanų tautų taip savo kalba, taip istoriška praeitimi, tai

jie kartu dabartinio karo iškelto principo — gera valia susijungia, sudaro atskirą savivaldę konstitucinę valstiją senovišku vardu — Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė — su autonomijos teisėmis abiem sudėtinėm dalim, su vienu bendru kunigaikščiu iš senovės lietuvių kunigaikščių giminės;

2. Toji Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė susidarė iš lietuviškai-latviškųjų etnografiškųjų kraštų, pasiremdama Baltijos jūra;

3. Kadangi senovėje prie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės priklausė ir baltarusiai, tai jei jie pripažintų sutinkamu su savo tautiniais siekimais, ir jie gali prisidėti, kaipo trečioji sudėtinė dalis su tokiomis pat teisėms;

4. Ribas tarp tų dviejų, resp. trijų, sudėtinių Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės autonomiškųjų dalių nuspręs bendra atstovų komisija;

5. Su šitais postulatais Vyriausiasis Lietuvių Tautos Komitetas šaukiasi į būsimąjį pasaulio karui pasibaigus taikos kongresą.[6]

Kad postulatų skelbėjai nesusilauktų vokiečių okupacinės valdžios represijų, dokumentas nebuvo pasirašytas ir nenurodyta susirinkimo vieta. Postulatuose kalbama ir latvių vardu, bet pasitarimuose nebuvo jokių latvių atstovų. Latviai paminėti tik tam, kad postulatai gautų didesnį svorį.

Be čia paminėtų postulatų, S. Banaitis ir J. Kriaučiūnas surašė ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos konstituciją. Ji susidėjo iš 7 punktų. Pagrindiniai konstitucijos nuostatai buvo šie: 1. Garantuojama tikybos, žodžio, spaudos, susirinkimų ir draugijų laisvė; 2. Vyraujanti tikyba Lietuvoje — Romos Katalikų, kurią turi išpažinti ir didysis kunigaikštis su visa savo šeima; 3. Didysis kunigaikštis yra vyriausias kariuomenės vadas ir jam priklauso vykdomoji valdžia; 4. Seimai yra du: didysis ir paprastasis; 5. Didysis seimas renka naują dinastiją ir sprendžia konstitucijos pakeitimo reikalus; 6. Paprastasis seimas leidžia įstatymus, nustato mokesčius ir reikalauja ministrų paaiškinimų; 7. Didysis kunigaikštis skiria ministrus, bet jo giminės nariai negali būti ministrais.

Priėmus postulatus ir konstituciją, reikėjo juos paskelbti ir išplatinti. Spaudos darbas pavestas S. Banaičiui, kuris Kaune turėjo savo spaustuvę. Netrukus jis atspausdino lapelius — Vyriausiojo lietuvių tautos komiteto atsišaukimą su postulatais ir konstitucija. Atsišaukimo turinys buvo šis:

Lietuviai,

Dar gyvuoja mūsų atmintyje Didysis Vilniaus seimas. Dabar, karui baigiantis, renkimės į naują seimą, skirdami iš kiekvienos parapijos

bent po du atstovus, išrinkti Lietuvai kunigaikštį iš senovės Lietuvos kunigaikščių giminės. Dar daug turėsime nukęsti, bet artinasi valanda ir mes, eidami ranka į ranką su mūsų bendrabroliais latviais ir baltarusiais, numesim prispaudėjų jungą ir valdysime patys savo valdžia, savo vyriausybe, išrinkta iš savo tarpo. Lai Dievas laimina mūsų darbus ir mūsų aukas, nes reikalaujame sau lygių teisių gyventi pasaulyje, kaip ir kitos tautos.

Daugiausia tokių lapelių išplatino mokytojų kursų auklėtiniai. Dalis jų pateko ir į užsienį. Tuo metu Kaune buvęs kun. dr. J. Purickis postulatus ir konstituciją nuvežė Šveicarijon, o iš ten atsišaukimų pateko ir į JAV. Negana to. J. Purickis, kuris tuo metu dirbo Lietuvos informacijos biure Šveicarijoje, *pasirūpino, kad ta žinia apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą patektų į šveicarų, prancūzų ir JAV spaudą.*

VILNIAUS LIETUVIŲ POLITINĖS GRUPĖS VEIKLA

Didžiausias lietuvių kultūrinis ir politinis centras yra buvęs Vilniuje. Prieš I pasaulinį karą čia veikė daugybė lietuviškų draugijų, ėjo visa eilė laikraščių ir žurnalų ir t.t. Prasidėjus karui, ir Vilniuje išretėjo lietuvių inteligentų gretos, nes daugelis jų buvo priversti trauktis į Rusiją. Užėję vokiečiai sustabdė visą lietuvių kultūrinį gyvenimą.

Iš lietuviškų draugijų Vilniuje tepaliktos dvi savišalpinės organizacijos: *Lietuvių draugija nuo karo nukentėjusiems šelpti* (įst. 1914.XI.27) ir *Lietuvių draugija nukentėjusiems nuo karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti* (įst. 1915.V). Pirmojoje draugijoje, dažnai vadinamoje Lietuvių komitetu, dirbo Tautos pažangos ir krikščionių demokratų žmonės ir draugijai vadovavo Antanas *Smetona,* antrojoje spietėsi socialdemokratai su liaudininkais. Kad ir ideologiniu požiūriu abidvi draugijos buvo skirtingos, bet konkrečiais politiniais klausimais abi grupės palaikė kontaktą. Pradžioje politiniams reikalams svarstyti susidarė įvairių ideologinių įsitikinimų asmenų penketukas: Antanas *Smetona,* dr. Jurgis *Šaulys,* Steponas *Kairys,* kun. dr. Juozas *Stankevičius* ir Petras *Klimas.* Daugėjant darbų, tas penketukas pamažu išaugo į keliolikos asmenų politinę grupę, kuri rūpinosi visais lietuvių politiniais reikalais. O tokių reikalų kasdien vis kaupėsi daugyn. Ėmė rastis vokiečių išleistų knygų ir brošiūrų, kur buvo keliami įvairūs Lietuvos ir apskritai Pabaltijo kraštų kolonizacijos ir germanizacijos planai. Ir daugelis atsakingų karo vadovybės žmonių, pvz. gen. Ludendorffas, gen. Hoffmannas *neslėpė aneksionistinių planų,* kad karą laimėjus,

Lietuva turėjo tapti Vokietijos rytine provincija. Nerimo ir lenkai su savo unijiniais troškimais. O kur gi visa eilė vietos rūpesčių, susijusių su vokiečių okupaciniu režimu! Norint kelti Lietuvos laisvės reikalą, teko nuolat rašyti memorandumus, pro memorijas, prašymus ir reikalavimus. Čia suminėsiu tik pačius svarbiausius tos politinės grupės, vėliau išvirtusios *Lietuvos taryba,* darbus, privedusius prie 1918 m. Vasario 16-sios akto ir pirmojo ministrų kabineto sudarymo.

POLITINĖS VEIKLOS PRADŽIA, ATSIŠAUKIMAS Į LIETUVIŲ TAUTĄ

1916 m. kovo 9 d. vokiečiai įvykdė visuotinį okupuoto krašto gyventojų surašymą. Tą surašymą Vilniuje ir Vilniaus krašte lydėjo lenkų agitacija bažnyčiose. Todėl kovo 19 d. visų apylinkių komisijų nariai lietuviai įteikė Vilniaus vyr. burmistrui raštą, kur pasisakoma dėl lietuvių ir lenkų santykių, dėl prieš surašymą lenkų vestos agitacijos Vilniuje ir jo srityje ir kad dėl tų aplinkybių lietuviai su gudais negalėję laisvai pareikšti savo tautybės. Pareiškimą pasirašė A. Smetona, A. Stulginskis, A. Janulaitis, M. Biržiška, P. Gaidelionis, J. Vileišis, Č. Landsbergis, A. Žmuidzinavičius ir J. Šernas.[7]

Lietuvių politinės aspiracijos aiškiai buvo pareikštos Vilniuje 1916 m. balandžio 9 d. slaptai išspausdintame ir plačiai Lietuvoje paskleistame atsišaukime. Čia duodamas to įdomaus dokumento ištisinis tekstas:[8]

Lietuviai!

Ar yra pasauly, kas būtų tiek prisikentėjęs, tiek vargo išvargęs, kiek mes, lietuviai, savo žemelėj? Dar žiloj senų senobėj mus skaudė, plėšė ir žudė piktieji kryžeiviai. Ir mūsų tėvų tėvai, seniai ir proseniai, prieš juos savo krašto laisvę gindami, savo krauju, kaip rasa, kaip lietum, apšlakstė kiekvieną savo tėvynės pašalėlį. Betgi neliko jie kryžeivių vergučiai! Ir niekuomet jie nesidavė, kad jų žemėj būtų kitas kas, ne jie patys, ponai. Niekuomet nesileido, kad jųjų krašte bet kas svetimas lietuvį valdytų ar naudotų.

Užtat per ištisus amžius jiems teko grumtis su savais kaimynais dėl savo krašto laisvės. O neprietelių buvo daug. Kiekvienas mus tykojo apgrobti . . .

Ilgos, nepabaigiamos kovos ilgainiui nuliežė kraštą, nustelbė stangias jėgas, parlaužė Lietuvos stiprybę. Neištūrėjome. Mus išdraskė. Rytų ir šiaurės milžinas paveržė mums žemę, atėmė laisvę, pančiais apkalė. Pietų pusės tariamieji mūsų talkininkai, patys likę belaisviais, čia pat, mūsų tarpe, tykojo mums lietuvio dvasią išplėšti. Griežti vakarų kaimynai pamažėli, mažomis dalelėmis naikino mūsų brolius Prūsuose.

Tarytum, tik viena jūra mus užjaučianti beliko. Tik ji savo bangų liūdnu ūžesiu padėjo tiek amžių mums sielvartų dainas niūniuoti . . .

O patvariausi mūsų tautos sūnūs, tikrieji Lietuvos vaikai, tempė sunkų baudžiavos jungą, savo kruvinu prakaitu maitintu sau priešininkus.

Kada gi, baudžiavai kritus, Lietuva, it miškas po žiemos ledų, kėlės, — jai nugenėjo šaknis, atėmė žadą. Per 40 metų mus laikė nebyliais, o pr§šnekusius drąsuolius kalėjimai, iš šiaurės speigai rovė iš mūsų tarpo. Mūsų vaikams norėta įskiepyti svetima dvasia, įbrukti svetima kalba. Tarytum, manyta atskirti vaikai nuo tėvų, tėvai nuo vaikų, kad jie, kits kito nesuprasdami, patys tamsybėje ir barny sumišktų ir sugniūžtų.

Kas besuskaičiuos, kas beaprašys visa tat? Mūsų motinų ašaromis upės, ežerai, jūros paplukę; mūsų tėvų kančias, rasi, tik pats pragaras pranoktų . . . Ir, pagaliau, šiandien mūsų kraštą svetimi pavertė savo žiauriausios piovynės vieta. Puikiausios mūsų dirvos dėl jųjų tyrumais virto. Gražios sodybos dūmais nuėjo. Ir išdraskytas lietuvis elgeta paliko.

Ar gali tad būti pasaulyje dar kas būtų tiek prisikentėjęs, tiek vargo išvargęs, kiek mes, lietuviai, savo žemelėj? Ir ar gali todėl čia kas teisių daugiau turėti, kaip mes, tą savo žemę taip gausiai krauju, prakaitu ir ašaromis aplieję? Ir už ką turi mus kas tinkamas liežti, skausti, naikinti? Ar kitos tautos, didelės ir mažos, vargę kentėję, neįgijo savam krašte valios? Nejaugi mums vieniems pasauly ta juoda nevalios dalis per amžius yra skirta?!

Niekados ir niekados!

Lietuviai! Tiek amžių čia išvargę ir ligi šiol ištvėrę — argi mes savo vargams čia galo nerasime? Mes turime rasti, kad lietuviai esame ir žmoniškai gyventi norime!

Bet viena visados atminkime. Ligi ant mūsų svetimi ponai turės valią, ligi jie — ne mes — čia šeimininkai būsime, ligi rusai, vokiečiai ar lenkai mus valdys ir gainios, o mes nesusipratę, iškrikę jiems bebernauti turėsime, — visa paliks senoviškai, ir mūsų vargams niekuomet galo nematysime. Svetimi ponai nepaliaus savų reikalų težiūrėję, savos letenos dėję, savos kalbos, savosios dvasios mums brukę . . . O lietuvis žūdamas iš kailio nersis . . .

Gi tuo tarpu čia mes esame savojoj žemėj, tėvų ir protėvių iš senobės mums paliktoj, mes turime visai savitą, ypatingą kalbą, savo bendrų vargų ir džiaugsmų praeitį, savuosius papročius, savo būdą, polinkius, savąjį ūkį. Mes čia esame visai atskira tauta ir šalis ir, iš tikrųjų, jokių svetimų ponų, kaip ir kitos tautos, neprivalome. Mūsų, pagaliau, yra nemaža, visi vienoj vietoj esame susibūrę, žemės turtų netrūkstame,

turime ir jūros į platų pasaulį išeiti, darbo irgi nevengiam, vargo nebijom, jėgų ir šviesos taip pat nepasigendame. Trūko mums ligi šiol tik laisvės ir valios savo šaly šeimininkais būti ir čia saviškai bendram Lietuvos labui tvarkytis. Dėl to mes merdėjom, dėl to mes nykom, dėl to mes ir žūti galime . . .

Nes tik laisvi palikę, svetimų tautų nevarinėjami ir negrumiami, tik laisvi valdovai laisvoj savarankiškoj Lietuvoj tegalime savo gyvenimą tinkamai susitvarkyti ir, kaip kitos nepriklausomos pasaulio tautos, sau gražią ateitį nukloti. Toks vienintelis tegali būti mums ir atlyginimas už išvargtą vargą. Ir mes patys pirmieji privalome jo ieškoti.

Žinoma, nelengvas tatai uždavinys. Ir ne dienai ir gal ne metams čia darbo. Rasi, ir ilgai dar teks mums su visokiais mūsų laisvės priešininkais kovoti. Bet nenusigąskime, nenuleiskime rankų! Tiek amžių vilkų nešioti ir pamesti ligi galo ištverkime! Susipraskime — visų pirma! Ir šiandien, mūsų žilos senobės prosenius atminę, gaivinkime savo širdyse jų karštą savo tautos laisvės troškimą! Uždekime dvasioje laisvos, nepriklausomos Lietuvos obalsį ir jo vardu vienybėje kietai kits kitą remkime! Tas obalsis turi nušviesti mūsų patvarų darbą Lietuvos reikalams. Ir neleiskime pasirodyti mūsų tarpe ištižėlių ir baikštuolių dvasiai, kurie dėl išdžiūvusios kruopelės telaukia senų ar naujų ponų ir bemoka jų kalba švebelduodami lenktis prieš juos! Pakaks mums ponų! Būkime ir jauskimės visur savo šalies teisėti šeimininkai, nes mes toki turime būti. Ir reikia, kad visi pajustų tą mūsų susipratimą.

Kada tad kiekvieno lietuvio ir lietuvės širdyje budės neslepiama, stipri, laisva, lietuviška dvasia; kada kiekviena lietuvė ir lietuvis supras ir minės, jog jis čia šeimininkas, o ne kieno vergas turi būti, jog jam čia šalies teisės pridera, su jo kalba ir valia čia turi skaitytis; kada tėvai ir vaikai, dideli ir maži, dega vienu Lietuvos laisvės — nepriklausomybės siekimu, ir kada visi lietuviai, kaip vienas žmogus, tvirtai stovės tų Lietuvos reikalų sargyboj, — nebus mums baisūs ir patys piktieji neprieteliai. Tik tokiu susipratimu tęsėsime pastatyti, pagaliau, savo praeities vargams ir kančioms kryžių ir ištversime naują gyvenimą pradėti.

Tad lai pažadina ir sustiprina žaibu aplėkęs tas šauksmas visą dar gyvą Lietuvą, ir mūsų tėvynė tikrai nežus!!!

Tegyvuoja susipratusi ir laisva Lietuva!

Laisvosios Lietuvos kovotojai.

Šis puikiu stilium parašytas atsišaukimas buvo lyg koks manifestas, sunkios okupacijos būvyje labai drąsus vilniečių pasisakymas laisvos ir

nepriklausomos Lietuvos reikalu. Netrukus pereita ir į viešą, organizuotą darbą suvereninei Lietuvos valstybei atstatyti.

PIRMIEJI POLITINIAI MEMORANDUMAI VOKIEČIAMS

Pirmiausia čia tenka suminėti du pirmuosius politinius memorandumus, 1916 m. birželio 10 d. įteiktus Vyriausiajam Rytų karo vadui (Oberbefehlshaber Ost). Pirmajame memorandume „Ueberblick ueber die Entwicklung des litauischen Nationalgedankens in Vergangenheit und Gegenwart" (Apžvalga apie lietuvių tautinės minties raidą praeityje ir dabartyje) mestas gan platokas žvilgsnis į Lietuvos istoriją nuo viduramžių iki dabarties, nušviesti pagrindiniai lietuvių tautinio atgimimo etapai, kova su lenkinimu Lietuvoje, ypač Vilniaus krašte, ir iškelta lietuvių padaryta pažanga nuo 1905 metų įvairiose gyvenimo srityse. Antrajame dokumente „Die Bestrebungen der Litauer in der Gegenwart" (Dabarties lietuvių siekimai) aiškiai pasisakyta dėl lietuvių politinių aspiracijų — *atstatyti* demokratiniais pagrindais sukurtą *nepriklausomą valstybę su sostine Vilniuje*. Memorandume pasisakoma dėl Lietuvos teritorijos sienų, dėl Vilniaus, kaip valstybės sostinės, dėl visiškai nepriklausomos Lietuvos atstatymo. Štai keletas būdingesnių ištraukų:

Kadangi lietuviai trokšta išlaikyti ir toliau plėtoti savo gimtąją kalbą, savo tautinę, dvasinę ir medžiaginę kultūrą, paveldėtą iš žilosios senovės, reikalinga, kad visas jų gyvenamas kraštas, kuris administraciniu atžvilgiu yra išdraskytas, būtų sujungtas į vieną politinę teritoriją.

Rusų padalijimu, ta teritorija susideda iš Kauno gubernijos, mažiausia 3/4 Suvalkų gubernijos su Suvalkų miestu, mažiausia pusės Vilniaus gubernijos, būtent, iš Trakų, Švenčionių, Vilniaus, mažiausia pusės Lydos apskrities ir trečdalio Ašmenos apskrities, iš nedidelės dalies Gardino gubernijos ir Kuršo dalies su Palangos miestu.

Rytinė Vilniaus gubernijos dalis, trikampio pavidalo, dar prieš keletą dešimčių metų buvo lietuviška, bet dabar gyventojai daugiausia kalba gudiškai; tuo būdu Vilnius atsiduria srityje, kurioj žmonės kalba maišyta kalba. Bet niekuomet ir nieku būdu lietuviai neatsižadės tos teritorijos. Nors žmonės apie Vilnių kalba gudiškai arba lenkiškai, bet jie nesiskiria nuo tų, kurie kalba lietuviškai: čia randame tas pačias dainų melodijas, tas pačias pasakas, papročius, tą pačią religiją, būdą, praeitį, tą pačią padermę ir pagaliau tą pačią išvaizdą.

Vilnius buvo Lietuvos Valstybės sostinė, iš kurios išaugo savarankiško krašto idėja. Todėl tas miestas dėl savo praeities yra lietuviams

brangus. Taip pat šiandien Vilnius yra didžiausias Lietuvos miestas: iš jo išėjo lietuvybės atgimimas, jame susidėjo ir plėtėsi kultūrinio gyvenimo mintys . . .

Politinio savarankiško gyvenimo siekimuose apimdami visus krašto sluoksnius ir dėdami pagrindan savo ypatingą kultūrą, kuri juos skiria nuo kitų kraštų gyventojų, lietuviai mato savo krašto ateitį pastatytą ant demokratinių pamatų, su demokratine atstovybe, su Seimu Vilniuje, į kurį bus krašto atstovai renkami visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu.

Siekdami savo krašto nepriklausomybės, lietuviai kovoja taip pat su ta srove, kuri norėtų matyti Lietuvą atgimstančios Lenkijos dalim; jie nenori su Lenkų karalija jokių santykių, kurie būtų žalingi lietuvių ūkio gyvenimui ir jų tautinei kultūrai. Lietuviai laiko tai nesuderinamu dalyku su tautinės laisvės principu, jeigu jų kraštas būtų paverstas kokios nors valstybės pavergta provincija arba kolonizacijos sritim, kuri būtų užplukdyta iš svetur atgabentais žmonėmis.[9]

Memorandumus pasirašė 12 asmenų: *dr. J. Basanavičius, kun. dr. J. Stankevičius, St. Kairys, A. Janulaitis, A. Stulginskis, kun. dr. J. Bakšys, A. Smetona, M. Biržiška, P. Klimas, dr. J. Šaulys, J. Vileišis ir kun. P. Dogelis.*

LIETUVIAI III-JAME PAVERGTŲJŲ TAUTŲ KONGRESE LOZANOJE IR II-JI LIETUVIŲ KONFERENCIJA LOZANOJE

Vokiečių domėjimasis kai kuriais užimtais kraštais, ypač kai rusai buvo pažadėję duoti Lenkijai autonomiją, kaskart vis didėjo. Jie pradėjo derybas su lenkais ir jiems žadėjo ne autonomiją, bet nepriklausomybę. Vokiečiai, norėdami silpninti politines rusų pozicijas, patraukė savo įtakon Rusų pavergtųjų tautų lygą ir ėmė ruoštis į J. Gabrio ir J. Pelissier vadovaujamos *Tautybių unijos* (Union des Nationalités) *kongresą*, šaukiamą 1916 m. birželio 27-29 d. Lozanoje. Į tą *III Pavergtųjų tautų kongresą*, kuriame dalyvavo 28 tautų atstovai, buvo išleisti ir lietuvių bei gudų delegatai. Iš lietuvių Lozanon nuvyko *A. Smetona, St. Kairys* ir *dr. J. Šaulys*, o iš gudų — Jonas Luckevičius (Luckievič) ir Vaclovas Lastauskas (Lastouski). Budriu palydovu delegatams buvo priskirtas Lietuvos vokietis baronas Friedrich von der Ropp. Leidimas vilniškiams išvykti užsienin, nuo kurio okupuotos Lietuvos gyventojai buvo visiškai atskirti, jau buvo didelės reikšmės laimėjimas, nes delegacija gavo progos tiesioginiai susisiekti su užsienyje veikiančio sąjūdžio dalyviais, kurio centras tuo metu kaip tik

ir buvo Šveicarijoje. Ir JAV lietuviai į tą Pavergtųjų tautų kongresą buvo nusiuntę savo atstovus: *kun. V. Bartušką* ir *dr. J. J. Bielskį.*

Lietuviai tam kongresui buvo iš anksto pasiruošę ir atliko visą eilę reikšmingų darbų. Vilniaus politinis lietuvių branduolys jau 1916 m. balandžio 29 dieną buvo paruošęs vadinamą „pagalbos prašymą" *JAV prezidentui Woodrow Wilsonui.* Tas raštas, pasirašytas *dr. J. Basanavičiaus, A. Smetonos, P. Klimo, kun. P. Dogelio, A. Stulginskio, M. Biržiškos ir J. Vileišio,* buvo prijungtas prie bendro *Rusų pavergtųjų tautų* lygos memorandumo. Kongrese lietuvių atstovai paskelbė savo deklaraciją, kur davus istorinę Lietuvos apžvalgą ir suminėjus svarbiausius lietuvių kovos dėl savo laisvės etapus, *pirmą kartą tarptautiniame politiniame forume visu aiškumu iškeltas Lietuvos nepriklausomybės reikalavimas.* Lietuvių pareiškimą liepos 29 d. perskaitė Amerikos lietuvių tautos tarybos atstovas kun. V. Bartuška. Pareiškime tas lietuvių troškimas šiaip suformuluotas:

Koks bebūtų karo galas, lietuviai nebenori daugiau grįžti į politinės vergijos padėtį . . . Lietuva, kuri savo praeityje tiek gavo patirti nusivylimų, savo ateitį ir laisvę mato garantuotą ir apdraustą tiktai pilnoje ir neaprėžtoje nepriklausomybėje.[10]

Pavergtųjų tautų kongresui pasibaigus, ten pat Lozanoje birželio 30 d. — liepos 4 d. įvyko *slapta II-ji lietuvių konferencija,* kuriai pirmininkavo A. Smetona ir sekretoriavo kun. J. Purickis.[11] II-joje lietuvių konferencijoje Lozanoje buvo aptarti Informacijos biuro reikalai, pasisakyta dėl sudarymo bendros Tarybos, kuri apjungtų Lietuvos, Rusijos bei JAV lietuvius, pasisakyta dėl Lietuvos *politinės nepriklausomybės* atgavimo ir būdų tam tikslui siekti, pasiruošiant visokioms galimybėms. Todėl konferencijos nutarimo VII punkte tarp kita ko šiaip sakoma: *Politinio takto klausime konferencija nutaria laikytis deklaracijos, paskelbtos tautų konferencijoje (27-29 d. birželio mėn.) 1916 m. Lozanoje, būtent:*

. . . siekti politinės nepriklausomybės atgavimo. Tačiau, statant nepriklausomybės obalsį kaip aukščiausią idealą, konferencija mato ir kitokio politinio Lietuvos egzistavimo galimybę. Dėl to ragina tuos galimumus svarstyti ir prie jų ruoštis, kad taip virtus, jog karas atneštų ir negeistinas politinės buities sąlygas, Lietuva ir medžiagiškai ir dvasiškai būtų stipri ir pasiruošus visada saugoti ir kovoti už savo individualinę tautybę ir kultūrą.[12]

Grįžus delegacijai Vilniun, A. Smetona su J. Šauliu tuojau pat buvo iškviesti į Ober Ostą, kur imta prikaišioti, kad lietuviai Pavergtųjų tautų

kongrese padarę politinį pareiškimą be vokiečių sutikimo ir kad lietuviams tuo tarpu nesą ko svajoti apie nepriklausomybę.[13] Tačiau delegatai, kad ir vokiečių išbarti, nekrito neviltin: darbas dar su didesniu ryžtingumu buvo tęsiamas tolyn, visokiais pareiškimais ir memorandumais ginta gyventojų reikalai ir kiekviena proga kelta politiniai siekimai. Pvz. 1916 m. liepos pabaigoje A. Smetona, St. Kairys ir J. Šaulys parašė Vyr. Rytų karo vadui memorandumą dėl dabartinės Lietuvos padėties — *Denkschrift zur gegenwaertigen Lage Litauens,* — kur drąsiai iškeliami vokiečių varžymai mokyklų srityje, primenama jiems, kad pradžioje buvę žadėta leisti mokyklose dėstyti gimtąja kalba, bet vėliau imta trukdyti lietuvių mokyklų steigimą ir vietoj jų atidaryta vokiškos (pvz. Vilkaviškyje įsteigta vokiška gimnazija), kai kur vokiečiai steigią lenkiškas mokyklas (pvz. Varėnoje), nors ten daugumas gyventojų yra lietuviai, kad Vilniaus krašte vokiečiai atsistoję lenkintojų pusėn. Nusiskundžiama dėl lietuviškų draugijų uždarymo, vertėjų lenkų. Toliau nurodoma, kad lenkai, žydai ir gudai turi mažiausiai bent po vieną laikraštį (lenkai leido *Dziennik Wileński,* žydai — *Lecte Nais* ir gudai — *Homan*), o lietuviams — neleidžiama. Ober Osto laikraštis *Dabartis* stovinti toli nuo lietuviškų reikalų. Toliau iškeliamas žiaurus vokiečių elgesys su vietos gyventojais, moterų išniekinimai. Skundžiamasi susisiekimo suvaržymais, prašoma, kad gyventojams būtų leidžiama susirašinėti lietuviškai, o ne vokiškai, ir t.t.[14]

Netrukus susilaukta pagalbos ir dr. *Viliaus Gaigalaičio,* Prūsų parlamento atstovo. Jis 1916 m. lapkričio 16 d. raštu kreipėsi į Vokietijos reichskanclerį dr. von Bethmann Hollwegą, nurodydamas sunkią lietuvių padėtį vokiečių okupacijoje ir siūlė, kad didesnei Lietuvos daliai būtų duota tam tikra savivalda.

Kad ir visi tie memorandumai bei raštai įvairioms vokiečių įstaigoms nesusilaukė reikiamo atgarsio, bet ilgainiui vokiečiai jau buvo priversti skaitytis su lietuvių reikalų reiškėjais. Ir tai jau tenka laikyti nemažu lietuvių laimėjimu.

KOVA PRIEŠ LENKŲ UŽMAČIAS

Prie ir šiaip didelių rūpesčių dar prisidėjo naujas — vis *didėjančios lenkų pretenzijos į Lietuvą.* Vokietija ir Austrija, norėdamos patraukti savo pusėn lenkus bei gauti jų paramos kare su Rusija, 1916 m. lapkričio 5 d. paskelbė nepriklausomos Lenkijos karalijos atkūrimą. Tuoj lenkuose atgijo senosios unijinės svajonės ir sustiprėjo akcija už Lietuvos prijungimą prie Lenkijos. Norėdami užbėgti tiems lenkų kėslams už akių, 1916 m. gruodžio 9 d. J. Šaulys ir A. Smetona kreipėsi

raštu į Vokietijos valstybės sekretorių dr. Zimmermanną, kad būtų priimti lietuvių atstovai, kurie galėtų painformuoti jį apie Lietuvos padėtį ir jos rūpesčius, nes skelbiant Lenkijos nepriklausomybę, reichskancleris buvo pažadėjęs atsižvelgti ir į Lietuvos reikalus, bet ligi šiol nieko nedaroma.[15] Į tai gruodžio 18 d. atsakyta, kad šiuo momentu jis neturįs laiko lietuvių atstovų priimti, bet užtikrina, kad kaizerinė valdžia Lietuvai rodanti dėmesį ir prašo lietuvių pageidavimus pareikšti Vyriausiajam rytų karo vadui. Tada 1917 m. vasario 17 d. dr. J. Basanavičius, dr. A. Domaševičius, St. Kairys, A. Smetona ir dr. J. Šaulys kreipėsi į okupacinę Vilniaus-Suvalkų vokiečių valdžią tokiu raštu:

Tam tikri įvykiai Varšuvoje, paskelbus Lenkų karaliją, ir kurie nuo to laiko ne be atgarsio ir įtakos pasiliko Lietuvoje, sukelia lietuviuose nerimą ir verčia žemiau pasirašiusiuosius pateikti Vokiečių valdžiai šį pareiškimą.

Jeigu Lenkų karalijos paskelbimas savo laiku Lietuvoje buvo sutiktas visai atviru palankumu, tai pirmieji naujai sukurtosios provizorinės Lenkų Tarybos žingsniai buvo tik tam nutaikinti, kad lietuvių tautoje sukeltų atšalimo ir pasipiktinimo. Yra žinoma, jog pirmame dabartinio kronmaršalo p. Niemojewskio išleistame oficialiame provizorinės Lenkų Tarybos pareiškime tarp kita ko yra kalbama apie Lenkijos istorinę misiją, kuri reikalaujanti, kad Lenkijos sienos būtų išplėstos į visas nuo Rusijos atimtas ir tariamai į lenkus gravituojančias sritis. Apie tą pačią „istorinę lenkų misiją" kalba taip pat šių metų sausio 15 dienos išleistas tos pačios tarybos atsišaukimas į lenkus.

Apie kurias čia kalbama sritis, ne sunku įspėti, paėmus dėmesin visą lenkų akciją, kuri dabar varoma Lietuvoje. Kiek žinoma žemiau pasirašiusiems, minėtas atsišaukimas buvo pasiųstas iš Varšuvos taip pat į įvairias Lietuvos vietas ir buvo mėginama jisai paplatinti tarp žmonių.

Dabar vokiečių kariuomenės okupuota lietuvių gyvenama Neries ir Nemuno sritis kaip tik sudaro branduolį, iš kurio išaugo Didžioji Lietuvos Kunigaikštija. Tos kadai garsios valstybės tradicijos išliko gyvos tarp lietuvių ligi šių laikų ir taip pat dabar yra ne be įtakos lietuvių tautos ateities planų statyme.

Lietuva yra visiškai nelinkusi, kartą jungo nusikračiusi, antrą sau užsidėti, vis tiek koks jis bebūtų, lenkų ar koks kitoks. Jau tik dėl to negali būti kalbos apie lenkų misiją Lietuvoje, nes tautinio susipratimo įgijusi lietuvių tauta pati jaučiasi subrendusi savo likimą spręsti ir iš tikrųjų siekia sau valstybinio gyvenimo. Tik jisai gali Lietuvai laiduoti pilną savarankiškumą ir galimybės plėsti jos tautinį, politinį, ekonominį ir kultūrinį gyvenimą.

Lietuvių tauta neturi jokio palinkimo brautis į savo kaimyninių tautų teises, bet ji taipo pat reikalauja, kad jos tautinės teisės ištisai būtų gerbiamos ir nebūtų laužomos.

Atsižvelgdami į visa tai, apačioje pasirašiusieji yra įgalioti lietuvių tautos vardu griežčiausiai protestuoti prieš aukščiau minėtas niekuo nepamatuotas ir tautų apsisprendimo principui priešingas provizorinės Lenkų Tarybos aspiracijas, bet visų pirma prieš aneksijos planus, kuriuos ta taryba stengiasi realizuoti per atsišaukimus ar kitokiais būdais prieš lietuvių tautos interesus ir siekimus.

Pateikdami tą pareiškimą Vokiečių okupacinei valdžiai, mes drauge prašome jį perduoti Jo Karališkajai Aukštybei Vyriausiam Rytų Karo Vadui.[16]

Nesnaudė ir Lietuvos lenkai, kurie geriau mokėjo prieiti prie vokiečių, negu lietuviai. Vilniaus lenkai rašė Lenkų tarybai Varšuvoje, kad Vilniaus ir buvusios Lenkijos respublikos rytinės sritys būtų prijungtos prie Lenkijos karalijos, siuntė Lietuvos lenkai memorandumą ir Vokietijos reichskancleriui. 1917 m. gegužės 24 d. memorandume, kurį pasirašė 44 Lietuvos lenkai, iškeliama lenkiško gaivalo reikšmė Lietuvoje, nurodomi 1916 m. vokiečių vykdyto gyventojų surašymo lenkams palankūs duomenys ir gale pabrėžiamas unijinis Lietuvos lenkų noras:

Būdami neskaidoma didžiosios lenkų tautos dalis, stengėmės ir visados stengsimės susijungti valstybėn su Lenkija, su kuria mūsų šalis (atseit, Lietuva) yra drauge tyrusi to paties likimo, tiek garbės ir pokylio metu, tiek kovoje ir vergovėje.[17]

Į šias lenkų pretenzijas lietuvių vėl reaguota ilgu motyvuotu kontramemorandumu: 1917 m. liepos 10 d. Vokietijos reichskancleriui išsiųstas memorandumas, pasirašytas *išplėsto lietuvių būrio,* pasivadinusio *lietuvių tautos atstovais* — dr. J. Basanavičiaus, A. Smetonos, A. Žmuidzinavičiaus, dr. J. Šaulio, kun. dr. J. Bakšio, kun. dr. J. Stankevičiaus, P. Klimo, dr. A. Vileišio, A. Gylio, A. Stulginskio, Č. Landsbergio, kan. J. Kuktos, kun. T. Brazio, kun. A. Varno, D. Malinausko, kun. A. Petrulio, kun. V. Mirono, kun. J. Stašio ir kun. K. Ribikausko. Tame ilgame memorandume atremiami lenkų argumentai, pasisakoma dėl būsimų Lietuvos sienų ir pabrėžiama, kad *„tik lietuvių tautai tepripažįstame teisę spręsti to krašto likimą"* ir kad lietuviai *„negali kitaip sau vaizduotis savo ateities, kaip tik nepriklausomybės pavidalu. Tai lietuvių didžiausias geismas, istorijos tradicijų išugdytas, atgijančios gimtosios kalbos sustiprintas ir savosios tautinės kultūros*

supratimo pagrįstas . . . Lietuvių tauta yra praeityje tiek kovojusi dėl savo laisvės ir savarankiškumo, tiek daug smūgių prisikentusi, jog noras padaryti galą visoms savo kančioms tapo nebeįveikiamas ir neišdildomas. Jei šis karas, kurs ilgam laikui nulems tautų laimę, neatsižvelgtų į lietuvių tautos siekimus, jeigu jis atiduotų lietuvius svetimos tautos ar svetimos valstybės malonei ir tuo jau paliktų juos skursti svetimame junge, tai būtų padaryta neteisybė, kuri duotų Lietuvoje pamato nepaliaujamai kovai".[18]

DIDIEJI 1917 METŲ ĮVYKIAI

1917 m. vokiečių politika Lietuvos atžvilgiu dar nebuvo visiškai išryškėjusi. Ėmė rastis visokiausių planų. Čia grūmėsi tarpusavyje dvi nuomonės: iš vienos pusės — Katalikų centras ir socialdemokratai, kurie, turėdami daugumą Reichstage, ėmė spausti vyriausybę, kad rytuose užimtiems kraštams būtų duota didesnė laisvė, net rėmė Lietuvos nepriklausomybės idėją, jei Lietuva sueitų į draugiškus santykius su Vokietija, o iš antros pusės — aukštosios karo vadovybės žmonių (gen. E. Ludendorff, gen. M. Hoffmann ir kt.) politika, siekusi aneksuoti Lietuvą ir Kuršą. Vokietijos užsienio reikalų ministerija svyravo tarp tų dviejų nusistatymų, krypdama kartais vienon, kartais kiton pusėn. Bet pagaliau 1917 m. gegužės mėnesio gale vokiečių karinėse sferose kilo mintis sukurti Lietuvoje, panašiai kaip kad buvo padarę Kurše, vėliau ir Ukrainoje, vad. Patikėtinių tarybą (Vertrauensrat), kuri būtų vokiečiams palanki ir dirbtų prie okupacinės valdžios jos naudai. Imta kalbinti Žemaičių vyskupą P. Karevičių, dr. J. Basanavičių, Ant. Smetoną ir kitus, bet niekas nesutiko būti tos vokiškai sukirptos tarybos nariais — visi griežtai reikalavo, kad būtų sudaryta pačių lietuvių rinkta tautos atstovybė, *Lietuvos taryba*. Pagaliau vokiečiai nusileido ir, kaip vėliau pamatysime, sutiko, kad Vilniuje būtų sušaukta lietuvių konferencija. Prie tų nuolaidų prisidėjo JAV ir Rusijoje gyvenančių lietuvių daromi politiniai žygiai.

AMERIKOS LIETUVIŲ DEKLARACIJA — „LIETUVOS NEPRIGULMYBĖS DEKLERACIJA"

Amerikos lietuviai, kaip jau anksčiau prisiminta, ideologiškai buvo labai suskilę ir nepajėgė sueiti draugėn bendrų lietuviškų reikalų svarstyti. Iš visų to meto lietuvių grupių stipriausia yra buvusi katalikiškoji. Ji buvo geriausiai susiorganizavusi ir nuoširdžiai rūpinosi

Lietuvos laisvės reikalais. Nepavykus sudaryti įvairių srovių centrinės politinės organizacijos, katalikai 1914 m. rugsėjo 22 d. įsisteigė *Tautos fondą,* kurio tikslas buvo šelpti dėl karo nukentėjusius lietuvius ir *Lietuvos autonomijos išgavimas,* o 1915 m. vasario 10 d. iš didžiųjų lietuvių katalikų organizacijų atstovų sudaryta *Amerikos lietuvių taryba* (angliškai — Lithuanian National Council of America), kurios uždavinys buvo „rūpintis Lietuvai laisvės išgavimu". Jos atstovai (kun. V. Bartuška, dr. J. J. Bielskis) 1916 m. lankėsi Lietuvoje, Stockholme, Berlyne, dalyvavo III Pavergtųjų tautų kongrese Lozanoje, Šveicarijoje sušauktose lietuvių konferencijose ir t.t. Taigi, Amerikos lietuvių taryba buvo gerai informuota apie Lietuvos laisvės bylos padėtį. Todėl nenuostabu, kad Amerikos lietuvių taryba 1917 m. sausio mėn. pradžioje paskelbė *Lietuvos neprigulmybės dekleraciją.* Kurią dieną tai buvo atlikta, žinios įvairuoja. Bostoninėje *Lietuvių Enciklopedijoje* ir kai kurių asmenų atsiminimuose[19] rašoma, kad 1917 m. sausio 10-11 d. Amerikos lietuvių taryba sušaukusi į Pittsburghą, Pa. 33 žymesnius lietuvių katalikų veikėjus aptarti svarbių tautos reikalų. Šiame suvažiavime viešai ir plačiai buvusi paskelbta *pirmoji Lietuvos nepriklausomybės deklaracija* ir septynių didžiausių lietuvių katalikų organizacijų vardu *įteikta* per savo įgaliotinius (kun. J. Žilių ir dr. J. Bielskį) *JAV prezidentui ir Europos valstybių ambasadoriams Vašingtone.* Savo archyve turiu specialų Bostone ėjusio *Darbininko* 1917 m. sausio 9 d. numerį (nr. 3/185), kuriame yra ne tik paskelbta lietuviškai ir angliškai Amerikos lietuvių deklaracija, bet ir duotas delegacijos nario dr. J. J. Bielskio straipsnis, kur aprašomas jo ir kun. Jono Žiliaus lankymasis deklaracijos įteikimo reikalu pas JAV prezidentą, svetimųjų valstybių ambasadorius ir Apaštališkąjį Delegatą. Taigi, ta Amerikos lietuvių deklaracija, skelbianti Lietuvos nepriklausomybę, turėjo būti paruošta ir paminėtoms įstaigoms įteikta bent keletą dienų prieš Pittsburgho suvažiavimą.[20] Čia duosiu tos deklaracijos lietuviškąjį tekstą ir vieną kitą įspūdį iš delegacijos lankymosi svetimųjų valstybių ambasadose. Štai tos deklaracijos tekstas:

AMERIKOS LIETUVIŲ DEKLARACIJA

(Inteikta Suvienytų Valstijų prezidentui, Apaštališkam Delegatui ir Europos valstijų ambasadoriams Washington'e, D.C. Sausio mėnesį 1917 metų).

Lietuvių tauta, sudaranti skirtingą šaką Indo-europeiškos rasės, nuo praistoriškų laikų gyveno į piet-vakarus nuo Baltijos jurių, Nemuno baseine.

Iš visų tautų gyvenančių Baltiko pakraščiais viena Lietuva sudarė 13-ame amžiūje galingą valstiją. 14-ame amžiūje Lietuvos valstijos rubežiai siekė Baltijos ir Juodųjų jurių. Savo politiškos galybės laikais Lietuva sulaikė Teutonų žengimą į Rytus (1410) ir tuo palaikė Europos lygsvarą. Iš kitos pusės Lietuva savo krutine apgynė Europos krikščioniškąją civilizaciją nuo antpludžio totorių gaujų.

Tais laikais Lietuva nepažinojo vergijos. Amžiams bėgant ji sudarė savo politiškas tradicijas ir savitą tautos būdą. Nors 16-tame amžiūje del karių su Maskva Lietuvos didžiūnai ir buvo priversti sudaryti politišką uniją su Lenkais (panašią, kaip dabar Austrija ir Vengrija), — tečiau, į tai nežiūrint iki pat Lenkijos ir Lietuvos padalinimo (pabaigoj 18-o šimtmečio) Lietuva išlaikė ne tik savo tautinę individualybę, bet taip-pat ir politišką savyvaldą.

Vėliau, laikais baisių priespaudų iš Rusijos pusės, nors buvo uždrausta lietuvių spauda ir nuo 1864 iki 1904 metų nevalia buvo spauzdinti nei knygų, nei laikraščių, tečiau vis delto nebuvo nuslopinta lietuvių troškimai ir viltis atgauti neprigulmybę. Neprigulmybės troškimas gyvai apsireikšdavo ir liaudies dainose, ir literatūroje, spausdinamoje už Rusijos rubežių.

1905 metais Lietuva veikliai dalyvavo Rsijos tautų pasiliuosavimo judėjime. Tais metais (21-22 lapkričio) apie du tūkstančiu lietuvių delegatų iš visų Lietuvos kraštų susirinko savo senojoje sostinėje Vilniuje. Visos lietuvių politiškos partijos buvo atstovaujamos ir delegatai vienbalsiai pareikalavo Lietuvai politiškos laisvės.

Vėliau, užėjus Rusijoje žiauriai reakcijai, buvo sulaikyta įvykinimas Lietuvos reikalavimo. Vis delto lietuviai bent iš dalies išgavo teisę plėtoti literatūrą ir veikti apšvietos dirvoje; per 10 metų ramaus kultūros darbo lietuviai parodė nepaprastus gabumus literatūroje ir sugebėjimą steigti mokyklas ir organizuoti apšvietos draugijas. Laikraščiai ir apskritai literatūra paplito po visą kraštą, švietimo ir ekonominės įstaigos ėmė klestėti; ėmė taip-pat augti sava prekyba ir pramonė.

Didžioji Europos karė atrado puikiai besiplėtojančią Lietuvą, bet tuo pačiu laiku politiškai perdalytą tarpe dviejų galingų valstijų: Rusijos ir Vokietijos. Traukdamies atgal lietuviai buvo priversti naikinti savo prigimtą šalį, gi eidami pirmyn turėjo terioti kraštą jų brolių ir vesti brolžudišką karą.

Dabar, šiuo kritiškuoju momentu, kada žmonija stovi prieš didžią problemą, būtent kaip užtikrinus pasauliui pastovią taiką, MES, INGALIOTIEJI ATSTOVAI LIETUVIŲ TAUTOS, skaitome savo teise ir priederme apreikšti mūsų gilų įsitikinimą, kad pastovi taika bus

užtikrinta tik tuomet, jeigu kiekviena gyva tauta turės teisę pati nuspręsti savo likimą.

MŪSŲ TAUTOS VARDU MES APREIŠKIAME, jog:

KADANGI lietuviai nuo praistoriškų laikų gyvena toje pačioje vietoje ir niekados nėra ieškoję užgrobimo kitų šalių;

KADANGI Lietuva parodė didelę organizatyvinę pajėgą ir sugebėjimą tvarkytis ant savo žemių;

KADANGI politiškoji Lietuvos laisvė virto neatskiriamu atributu lietuvių gyvenimo ir jų dvasios;

KADANGI Lietuva turėjo garbingą politišką praeitį ir yra padariusi žymius nuopelnus žmonijai;

KADANGI Lietuva jau 13-ame amžiūje buvo visa suvienyta po viena valdžia ir per keletą amžių išlaikė savo čielybę ir neprigulmybę;

KADANGI, tik suvienyta ir politiškai neprigulminga Lietuva galėtų vykinti savo kultūrinius ir tautinius idealus ir nešti tikrą naudą visai žmonijai;

KADANGI perdalyta ir prispausta Lietuva būtų nuolatiniu grumojimu Europos ramybei;

ATSIŽVELGĘ Į VISA TAI, mes, ingaliotieji lietuvių tautos atstovai, reikalaujame iš reprezentantų tų valstijų, kurios po karės tarsis apie taiką:

1) Kad visa etnografiškoji Lietuva būtų suvienyta į vieną politišką kūną, ir

2) Kad suvienytai Lietuvai būtų suteikta visiška politiška neprigulmybė.

Kunigas Jonas Žilius ir daktaras Julius J. Bielskis yra ingalioti inteikti kopijas šitos deklaracijos visų Europos valstijų amabasadoriams ir paskelbti tą deklaraciją tokiais būdais, kokius jie išras reikalingais ir naudingais lietuvių tautai.

Deklaraciją pasirašė Amerikos lietuvių tarybos pirmininkas dr. Julius J. Bielskis ir sekretorius dr. Pranas Augustaitis vardu 7 didžiųjų katalikų organizacijų: Lietuvių Romos Katalikų Susivienijimo Amerikoje, Tautos Fondo, Amerikos Lietuvių Romos Katalikų Federacijos, Lietuvių Pilnųjų Blaivininkų Susivienijimo, Lietuvių Darbininkų Sąjungos, Amerikos Lietuvių Romos Katalikių Moterų Sąjungos ir Lietuvos Vyčių.

Kun. J. Žilius ir dr. J. J. Bielskis deklaraciją įteikė JAV prezidentui, Apaštališkajam Delegatui ir penkiolikos valstybių ambasadoriams: Prancūzijos, Japonijos, Anglijos, Ispanijos, Italijos, Austrijos, Šveicarijos, Norvegijos, Švedijos, Danijos, Olandijos, Bulgarijos, Graikijos, Vokieti-

jos ir Rusijos. Daugumas ambasadorių maloniai priėmė deklaraciją ir pažadėjo perduoti savo vyriausybėms. Kai kurie pasižadėjo ir stipriau paremti Lietuvos reikalą (pvz. Bulgarijos, Graikijos pasiuntiniai). Ir Vokietijos pasiuntinys grafas Bernstorff užtikrinęs, jog mielu noru pasiųsiąs deklaraciją savo valdžiai. Tačiau pikčiausiai reagavęs Rusijos ambasadorius G. Bachmetev. Dr. J. J. Bielskis paminėtame Darbininko numeryje šiaip aprašo savo ir kun. J. Žiliaus misiją Rusijos ambasadon: „Atvažiavus ambasadon, tarnas nunešė mudviejų korteles savo ponui, ir atnešė atsakymą: turime eiti kanceliarijon — kitoj pusėj namo. Čia mus sutiko raštininkas, paėmė mudviejų korteles ir vėl nunešė pas savo ponį; sugrįžęs klausia, kokį mudu turime reikalą prie ambasadoriaus, sako: „čia neseniai buvo Yčas ir Bartuška; tai gal ir tamstos tuo pačiu reikalu". Atsakome, kad mudu nieko bendro neturime su jų reikalais, nes mudu esava atstovai nuo Amerikos lietuvių tarybos ir tos Tarybos reikalais atvažiavome. Sekretorius nuėjo ir antru kartu sugrįžęs pasakė, kad su ambasadorium galėsime pasimatyti, tik turime eiti pro „paradnas" duris. Ateina priimajin kambarin apysenė ypata — tai Rusijos ambasadorius p. G. Bakhmeteff'as, prakalba: „malonu man tamstas sutikti".

Pasibaigus trumpai introdukcijai, gerb. kun. Žilius prakalba, kad mudu esava A. L. Tarybos atstovai ir atvežėme tos Tarybos deklaraciją, kurią inteikiame visų valstijų ambasadoriams, prašydami, kad jie persiųstų savo valstijoms, tad meldžiam ir jūsų excelencijos, kad teiktumėtės tą padaryti. Tuom tarpu perdavėm kopiją tos deklaracijos p. Bakhmeteffui; jis greit akimis parbėgo pirmutinį puslapį ir atvertė paskutinį, ant kurio parašyta šie žodžiai: „. . . kad etnografiška Lietuva būtų suvienyta į vieną politišką kūną ir kad suvienytai Lietuvai būtų suteikta pilna politiška neprigulmybė".

Perskaitęs tuos žodžius, p. Bakhmeteff'as paraudo, pamėlynavo, rankos pradėjo virpėti iš piktumo ir sako: „aš tokios deklaracijos negaliu priimti, jūs reikalaujate neprigulmybės, jūs draskote imperiją! Jūs emigrantai, jūs maištininkai!" Kun. Žilius mandagiai paaiškino, kad lietuviai nenori vergijos jungo ir reikalauja Lietuvai liuosybės. P. Bakhmeteff's sako (labai smarkiai): „Jūs ne lietuviai! Jūs rusai! Aš jokios Lietuvos nežinau! Aš tik žinau Orenburgą, Permę, bet jokios Lietuvos nežinau!" Toliau ašai prakalbėjau: „Atleiskite man — kadangi Rusija ir jos alijantai skelbia, kad jie kariauja už tautų liuosybę, tad jūsų excelencija pavelykite man paklausti, ką Rusija mano daryti su Lietuva po karei?"

P-nas Bakhmeteff'as atsako: „Ką imperatorius mano daryti su savo

provincija, to ašei nežinau ir neturiu reikalo pasakoti privatiškom ypatom".

„Mudu nesame privatiškos ypatos, nes reprezentuojame šimtus tūkstančių lietuvių".

„Aš reprezentuoju milijonus! Bet jūs rusai maištininkai! Jūs emigrantai, neturite tiesos draskyti imperiją".

Tą kalbėdamas vaikščiojo po kambarį dideliais žingsniais. Mudu jau rengėmės išeiti, ir jisai kiek atšalo ir atsisveikindamas padavė ranką."[21]

Reikšminga deklaracija, įdomus ir pokalbis su Rusijos ambasadorium. Ne be reikalo ir Darbininkas kreipėsi į savo skaitytojus šiais žodžiais: „Šis ‚Darbininko' numeris yra Lietuvos neprigulmybės numeris, yra vienas svarbiausių ‚Darbininko' numerių, yra tai istoriškas numeris . . . Laikykite tą numerį amžinai atminčiai" . . .

RUSIJOS LIETUVIŲ VEIKLA IR PETRAPILIO SEIMAS

Rusijon atsidūrę lietuviai taip pat pasižymėjo gyva kultūrine ir politine veikla. 1917 m. kovo 13-26 d. Petrapilyje buvo sudaryta *Lietuvių tautos taryba,* kurios prezidiumo pirmininku buvo Stasys Šilingas. Taryba taip pat aiškiai pasisakė Lietuvos laisvės reikalu, būtent:

1. Kad Lietuva yra atskiras etnografinis, kultūrinis, ekonominis bei politinis vienetas;
2. Kad lietuvių tauta ir skaičiaus, ir kultūros, ir ekonomijos atžvilgiais yra pagrindinis Lietuvos gyventojų gaivalas;
3. Kad Lietuvos gyvenimą tvarkant visos Lietuvoje gyvenančios tautybės naudotųsi lygiomis teisėmis ir kad visoms joms būtų garantuotas laisvės plėtojimasis ir dalyvavimas Lietuvos valdyme;
4. Kad Lietuva turi būti išskirta į administravimo vienetą;
5. Kad Lietuva privalo turėti iš savo gyventojų tarpo savąją valdžią savajam kraštui tvarkyti;
6. Kad Lietuvos valdymo pagrindu turi būti padėtos piliečio laisvės garantijos.[22]

Šio turinio deklaraciją 1917 m. kovo 18-31 d. Tarybos delegacija, susidedanti iš M. Yčo, M. Januškevičiaus ir V. Bielskio, įteikė *Laikinosios Rusijos vyriausybės* ministrui pirmininkui kunigaikščiui Lvovui. Vėliau susisiekta ir su Darbininkų ir kareivių atstovų taryba, bet konkrečios paramos nesusilaukta. Todėl nutarta skubiai šaukti visos Rusijos lietuvių seimą Petrapilyje. Deja, ir Rusijoje gyveną lietuviai ne

mažiau buvo suskilę, kaip ir jų broliai Amerikoje. Bet ir jie rinkosi iš įvairių Rusijos vietų Petrapilin savo tėvų žemės likimo svarstyti. Kad ir labai karštai ginčytasi, pyktasi, bet daugumas jos dalyvių nebuvo abejingi nepriklausomos Lietuvos reikalu — 1917 m. gegužės 27 — birželio 3 d. Petrapilyje posėdžiavęs lietuvių seimas pareikalavo *nepriklausomos* Lietuvos valstybės atstatymo. Štai to reikšmingo nutarimo, paskelbto 1917 m. birželio 3 d., tekstas:

Rusijos Lietuvių Seimas, sukviestas Petrapilyje 1917 m. geg. 27 d., posėdžiuose nuo geg. 27 d. iki birželio 3 d. svarstė Lietuvos politikos padėjimą ir žengdamas prie nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos, kurioje turi būti pripažinta visiems be tautos ir lyties skirtumo lygios pamatinės piliečio teisės ir visiška tikėjimo laisvė ir atsižvelgdamas į tai,

1. kad prieš karą viena etnografinės Lietuvos dalis buvo Rusijos, o antra Vokios valdžioje;

2. kad Rusijos Lietuva per šį karą veik visa užimta vokiečių kariuomenės;

3. kad jos klausimas todel tapo tarptautinis ir bus rišamas Taikos Kongrese;

4. kad del užimtųjų per karą svetimos valstybės žemių yra nustatytas Rusijos Darbininkų bei Kareivių Atstovų Tarybos ir Laikinosios Vyriausybės pripažintas ir visiems apskelbtas taikos principas — taika be aneksijų ir kontribucijų, leidžiant pačioms tautoms spręsti, ko jos nori;

5. kad išskirstytoms tarp kelių valstybių tautoms pripažinta Eiropos ir Amerikos demokratijų sudaryti vieną politinį kūną;

6. kad Lietuva iki XVIII šimtmečio pabaigai turėjo savo atskirą politikos gyvenimą;

7. kad esant šioms aplinkybėms, metas Lietuviams įvykinti senus politinės laisvės troškimus ir, remiantis apsisprendimo teise, aiškiai visam pasauliui pasakyti, kaip jie savo likimą apsisprendžia, —

nutarė:

1. Visa etnografinė Lietuva privalo tapti nepriklausoma valstybė, nuolatinai neitralė.

2. Jos neitralumas privalo būti garantuotas Taikos Kongreso.

3. Taikos Kongrese turi būti Lietuvos atstovai.

4. Lietuvos valdymo būdą ir vidaus tvarką turi nustatyti sukviestas visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu Steigiamasis Lietuvos Susirinkimas.[23]

Už rezoliuciją balsavo 140 atstovų, prieš ją — 128, susilaikė — 4.[23]

1917 m. gruodžio 1 d. pradėjo veikti *Vyriausioji lietuvių taryba* Rusijoje, bet jau 1918 m. vasario mėn. beveik visi Tarybos nariai buvo suimti ir 1918 m. balandžio 19 d. liaudies komisaro tautybių reikalams J. Stalino ir komisaro lietuvių reikalams V. Mickevičiaus-Kapsuko nutarimu Taryba *galutinai likviduota*.

VILNIAUS KONFERENCIJA IR JOS NUTARIMAI

Tiek intensyvus vilniškės lietuvių politinės grupės darbas, tiek gyva Šveicarijos lietuvių veikla, tiek Amerikos lietuvių tarybos deklaracija, paskleista Vašingtone reziduojančių įvairių valstybių pasiuntinių tarpe, tiek ir Petrapilyje susirinkusių lietuvių pasisakymas nepriklausomos Lietuvos reikalu, turėjo bent šiek tiek paveikti vokiečių okupacinę valdžią Lietuvoje. To meto Rusijos valdžia netrukdė lietuvių atstovams susirinkti Petrapilyje, todėl vokiečiai jau nebegalėjo pasirodyti blogesni mūsų atžvilgiu už rusus ir leido lietuviams sudaryti Organizacinį komitetą, kuris sušauktų *Vilniuje konferenciją Lietuvos tarybai* rinkti. Tačiau jie statė ir sąlygas, kad konferencijos organizatoriai stengtųsi nuteikti atstovus ir apskritai krašto gyventojus vokiečiams palankia dvasia — Lietuvos glaudimosi prie Vokietijos kryptimi.

Konferencijai ruošti susidarė didžiulis komitetas. Ir jau 1917 m. rugpiūčio 1-4 d. dr. J. Šaulio bute posėdžiavo Organizacinis komitetas, kurį sudarė: kun. J. Staugaitis iš A. Panemunės, J. Smilgevičius iš Užvenčio, T. Daugirdas iš Kauno, St. Narutavičius iš Brevikių dv., A. Gineitis iš Tauragės, kun. J. Stakauskas iš Panevėžio, S. Banaitis iš Kauno, Balys Dirmantas iš Ukmergės, A. Povylius iš Radviliškio, kun. A. Šernas iš Švobiškio, kun. M. Simonaitis iš Punsko, kun. P. Turauskas iš Utenos, E. Okuličius iš Latvėnų, K. Jokantas iš Kalvarijos, kun. J. Katilius iš Smalėnų, kun. V. Mironas iš Daugų, kun. P. Dogelis, kun. J. Stankevičius, St. Kairys, J. Šaulys, A. Smetona ir P. Klimas iš Vilniaus. Taigi, kaip matome, Organizacinį komitetą sudarė 16 žmonių iš provincijos ir 6 iš Vilniaus. Aptarus aktualiuosius klausimus ir nustačius darbotvarkę, nutarta sušaukti konferenciją Vilniuje 1917 m. rugsėjo 18-22 d. Kadangi vokiečių okupacinė valdžia neleido daryti rinkimų, todėl atskiri komiteto nariai daugiausia patys parinko atstovus. Iš 33 okupuotos Lietuvos apskričių konferencijon pakviestų 264 atstovų atvyko Vilniun 222, iš jų 66 kunigai, 65 ūkininkai, 18 mokytojų, 8 advokatai, 7 gydytojai, 4. dailininkai, 2. redaktoriai, 24 įvairių kitų profesijų, 5 dvarininkai ir kt.[24] Be to, iš Šveicarijos buvo atvykę kun. K.

Olšauskis ir kun. J. Purickis. Su vokiečiais buvo sutarta, kad konferencijos posėdžiuose vokiečiai nedalyvaus. Kad pašaliečiai neįeitų į konferenciją, buvo sudaryta speciali lietuvių milicija. *Konferenciją atidarė A. Smetona vainikais ir tautinėmis vėliavomis išpuoštoje Vilniaus teatro salėje* (Poguliankoje). Garbės pirmininku išrinktas dr. J. Basanavičius. Prezidiumą sudarė: St. Kairys (socialdemokratas), kun. J. Staugaitis (krikščionis demokratas), kun. K. Šaulys (krikščionis demokratas), J. Vileišis (liaudininkas) ir A. Smetona (Tautos pažangos partija). Sekretoriatas — kun. P. Dogelis (krikščionis demokratas), K. Bizauskas (krikščionis demokratas), P. Bugailiškis (socialdemokratas) ir J. Paknys (socialdemokratas). Apsvarsčius daugelį klausimų, ypač liečiančių okupacijos vargus, priimtas šis nutarimas:

Lietuvių konferencija, remdamos Lietuvos reikalais ir vaduodamos visuotinu Lietuvių siekimu, —

nutarė:

I. Liuosam Lietuvos plėtojimos reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausoma, demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis.

Lietuvos tautinėms mažumoms turi būti patikrintos tinkamos jų kultūros reikalams sąlygos.

Galutinai nustatyti nepriklausomos Lietuvos pamatams ir jos santykiams su kaimynėmis valstybėmis turi būti sušauktas steigiamasis Lietuvos Seimas Vilniuje, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.

II. Jeigu Vokietija sutiktų dar prieš Taikos Konferenciją proklamuoti Lietuvos valstybę ir pačioje konferencijoje paremti Lietuvos reikalus, tai Lietuvių Konferencija, turėdama omenyje, jog Lietuvos interesai yra normalinėse taikos sąlygose pasvirę ne tiek į rytus ir ne tiek į pietus, kiek į vakarus, pripažįsta galimu sueiti būsimajai Lietuvos valstybei, nepakenkiant jos savitam plėtojimos, į tam tikrus dar nustatytinus santykius su Vokietija.[25]

Vilniaus lietuvių konferencija 1917 m. rugsėjo 21 d. slaptu balsavimu išsirinko ir Lietuvos Tarybą iš 20 asmenų. Ją sudarė: 1. spaustuvininkas Saliamonas *Banaitis* (31 metų amžiaus), 2. gydytojas Jonas *Basanavičius* (66 m.), 3. teisininkas Mykolas *Biržiška* (35 m.), 4. studentas teisininkas Kazys *Bizauskas* (24 m.), 5. teisininkas Pranas *Dovydaitis* (31 m.), 6. inžinierius Steponas *Kairys* (40 m.), 7. teisininkas Petras *Klimas* (26 m.), 8. agronomas Donatas *Malinauskas* (48 m.), 9. kunigas Vladas *Mironas*

(37 m.), 10. teisininkas Stanislovas *Narutavičius* (56 m., brolis Gabrieliaus Narutavičiaus, Lenkijos prezidento 1922 m.), 11. kunigas Alfonsas *Petrulis* (44 m.), 12. teisininkas Antanas *Smetona* (43 m.), 13. ūkininkas Jonas *Smilgevičius* (46 m.), 14. kunigas Justinas *Staugaitis* (31 m.), 15. agronomas Aleksandras *Stulginskis* (32 m.), 16. ekonomistas dr. Jurgis *Šaulys* (38 m.), 17. kunigas Kazimieras *Šaulys* (45 m.), 18. teisininkas Jokūbas *Šernas* (29 m.), 19. bankininkas Jonas *Vailokaitis* (31 m.) ir 20. teisininkas Jonas *Vileišis* (45 m.). Dar buvo rezervuotos 5-6 vietos tautinių mažumų atstovams, bet *paprašyti tarybon nėjo nei lenkai, nei gudai, nei žydai.*

Rugsėjo 24 d. Lietuvos taryba išsirinko penkių narių prezidiumą: pirmininką A. Smetoną (gavo 19 balsų), I vicepirmininką St. Kairį (19 balsų), II vicepirmininką kun. V. Mironą (13 balsų), I sekretorių J. Šaulį (19 balsų) ir II sekretorių P. Klimą (11 balsų), Pirmininkas liko tas pats (su trumpa pertrauka 1918 m. pradžioje Lietuvos tarybos krizės metu) iki 1919 m. balandžio 4 d., kada Antanas Smetona Valstybės tarybos buvo išrinktas pirmuoju Lietuvos prezidentu. Iš A. Smetonos tarybos pirmininko pareigas perėmė Stasys Šilingas.

PIRMIEJI LIETUVOS TARYBOS ŽINGSNIAI. STOCKHOLMO IR BERNO KONFERENCIJOS

Nors vietos vokiečių karinė valdžia neleido skelbti spaudoje pagrindinės konferencijos rezoliucijos, kur kalbama apie politinius lietuvių siekimus, bet po konferencijos Lietuvos taryba pajuto po kojų daug tvirtesnį pagrindą. Imta veikti jau platesniu baru. Paskutiniąją konferencijos dieną dr. J. *Basanavičius išsiuntė lotyniškai parašytą laišką popiežiui Benediktui XV, pranešdamas apie lietuvių konferencijos nutarimą atstatyti Lietuvos valstybės nepriklausomybę.* Rugsėjo 23 d. Lietuvos taryba išsiuntė padėką Vyriausiajam Rytų karo vadui *generalfeldmaršalui Bavarijos princui Leopoldui už duotą progą* susirinkti visos Lietuvos atstovams į konferenciją sostinėje Vilniuje, aptarti savo tautos ateitį ir *pareikšti norą atstatyti Lietuvos nepriklausomybę.* Kartu prašoma patvirtinti Lietuvos tarybą. Į šį raštą tuojau atsakė Lietuvos karinės valdžios viršininkas kunigaikštis Franz Joseph Fürst zu Isenburg-Birstein, kur pranešama, jog princas Leopoldas tvirtina Lietuvos tarybą ir tikisi, jog ji, vadovaujama karinės valdžios, apsvarstys būsimos Lietuvos valdymosi ir ūkio pagrindus. Buvo patariama įtraukti Tarybon dar naujų narių iš Lietuvos lenkų, vokiečių, gudų ir žydų. Atseit, vokiečių karinė valdžia žiūrėjo į Tarybą tik kaip į patariamąjį

organą prie vokiečių valdžios. Tačiau Lietuvos taryba ir toliau atkakliai siekia savo nusistatytų tikslų. Pavyzdžiui, spalio 20 d. tarybos prezidiumas kreipiasi į Vokietijos reichskanclerį, kartu ir į Bavarijos princą Leopoldą, pranešdami apie lietuvių konferencijos Vilniuje *nutarimą atstatyti nepriklausomą Lietuvą,* prašo vokiečių okupacinės valdžios paramos užsibrėžtiems tikslams siekti, prašo, kad būtų leista susisiekti su Vokietijos vyriausybe ir lietuvių atstovybėmis užsienyje, kad Vokietijos vyriausybė sudarytų sąlygas Lietuvai nekliudomai siekti savo užsimojimų. Prie to rašto pridedamas labai ilgas memorandumas apie vokiečių vykdomas rekvizicijas, prievartinius darbus, krašte įsigalėjusį banditizmą, apie blogą vokiečių elgesį su gyventojais, sunkią mokyklų padėtį, beatodairinį miškų naikinimą ir kt.[26]

ANTROJI LIETUVIŲ KONFERENCIJA STOCKHOLME

Lietuvos Taryba, kad sustiprintų savo padėtį, stengėsi išgauti ir iš užsienio lietuvių savo pripažinimą, kaip vienintelės lietuvių tautos atstovės. Pirmiausia 1917 m. spalio 18-20 d. *Stockholme įvyko lietuvių konferencija,* kurioje dalyvavo įvairių kraštų lietuvių atstovai: iš Lietuvos — *dr. J. Šaulys,* iš Rusijos — *dr. J. Alekna, M. Yčas, F. Bortkevičienė, St. Šilingas, kun. J. Tumas,* iš Amerikos — *dr. J. Šliūpas,* iš Šveicarijos — *kun. J. Purickis ir kun. K. Olšauskis,* iš Skandinavijos — *J. Aukštuolis, I. Šeinius* (iš Stockholmo) ir *J. Savickis* (iš Kopenhagos). Dr. J. Šauliui padarius pranešimą apie Lietuvių konferenciją Vilniuje ir apsvarsčius susidariusią padėtį, Stockholmo konferencijos dalyviai priėmė ilgą rezoliuciją, kurios pradžioje pakartojamas pirmasis Vilniaus konferencijos nutarimo punktas dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo su seimu Vilniuje, o toliau tarp daugelio kitų dalykų deklaruojama. Jos pilnas tekstas ištisai:

Antroji Lietuvių Konferencija Stokholme išklausė pranešimo apie Didžiosios Lietuvos dalykus ir apie Lietuvių Konferenciją, rugsėjo 18-22 d. 1917 m. Vilniuje įvykusią, kurioje dalyvavo 220 atstovų, rinktų Vilniaus, Suvalkų, Kauno gubernijose ir šiaurėje Gardino gub., susipažino su Rusijoje ir Amerikoje gyvenančių lietuvių žygiais del Lietuvos laisvės ir vienu balsu visų konferencijoje dalyvaujančių atstovų nusprendė:

1. Pasiremdami rezoliucija, vienu balsu sudaryta minėtojoje Lietuvių Konferencijoje Vilniuje (rug. 18-22 d. 1917 m.), visa širdimi pritariame ir visomis pajėgomis remiame, kad:

„Liuosam Lietuvos plėtojimosi reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausoma, demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis

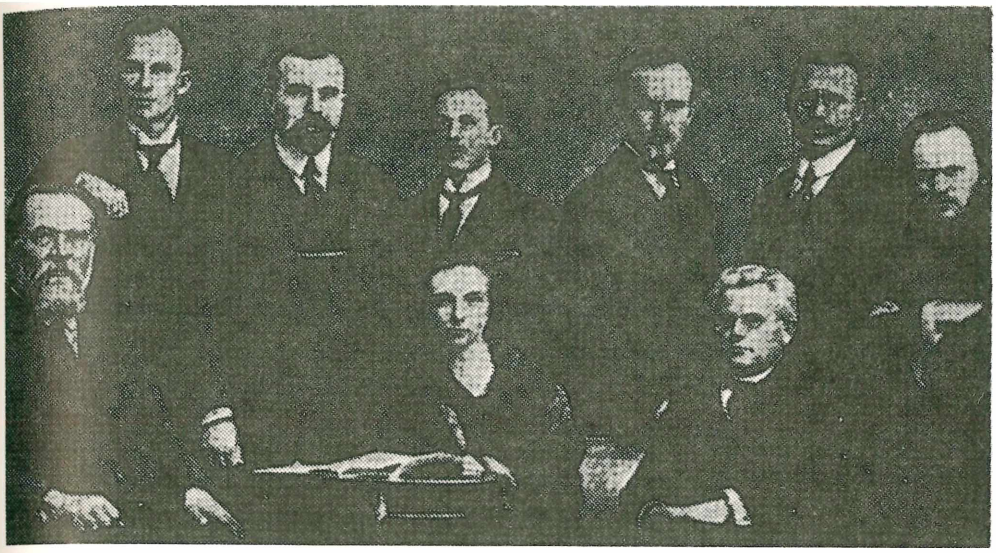

Stockholmo konferencijos dalyviai: dr. J. Šliūpas, F. Bortkevičienė, kun. J. Tumas; (stovi) J. Savickis, M. Yčas, J. Aukštuolis, Ig. Šeinius, dr. J. Alekna ir St. Šilingas

ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis. Lietuvos tautinėms mažumoms turi būti patikrintos tinkamos jų kultūros reikalams sąlygos. Galutinai nustatyti nepriklausomos Lietuvos pagrindams ir jos santykiams su kaimynėmis valstybėmis turi būti sušauktas steigiamasis Lietuvos Seimas Vilniuje, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas".

2. Pranešame pasaulio valstybėms, kad ir istorinė Lietuvos praeitis ir demokratinis pasaulio vystymasis teikia Lietuvių Tautai neatimamą teisę sudaryti išnaujo suverenę Lietuvos valstybę.

3. Pasiremdami tuo, kad a) minėtoji Lietuvių Konferencija Vilniuje (rugs. 18-22 d. 1917 m.) pareikalavo Lietuvos nepriklausomybės; b) kad dar anksčiau Rusijoje tebegyvenančių Lietuvių seimas, geg. 27 d. — birž. 3 d. 1917 m. Petrograde buvęs, kuriame dalyvavo 320 atstovų, rinktų visuotinu, lygiu, slaptu ir tiesiu balsavimu, tokios pat nepriklausomybės Lietuvos reikalavo; c) kad ir didžiuma Lietuvių, Jungtinėse Šiaurės Amerikos Valstybėse gyvenančių, per savo seimus ir memorandumais Lietuvos nepriklausomybės reikalavo; d) kad kariaujančios valstybės skelbia tautų paliuosavimo principą, — pareiškiam pasaulio valstybėms šitą Lietuvos Tautos sutartinai reiškiamą valią, jog jau metas

atnaujinti Lietuvos valstybė ir primename kariaujančioms valstybėms, jog jau metas proklamuoti Lietuvos nepriklausomybė.

4. Pareiškiame pasaulio valstybėms, jog galutinai nepriklausomos Lietuvos valstybės sankcija ir jos įvezdinimas į pasaulio valstybių tarpą suverenėmis tarptautinėmis teisėmis tepriklauso Tarptautiniam Taikos Kongresui, kuriame turi dalyvauti ir Lietuvių tautos atstovai.

5. Remiame Lietuvos Tarybą, minėtos Konferencijos Vilniuje, rugs. 18-22 d. 1917 m. išrinktą, kiek jinai reikš ir vykins sutartinai Lietuvių tautos reiškiamą valią — atnaujinti Lietuvos valstybę — ir kiek jinai budriai sergės nepriklausomos Lietuvos idėją ir gins ją nuo kaimyninių valstybių ir tautų pasikėsinimo.[27]

LIETUVIŲ KONFERENCIJA BERNE

Ir Berne 1917 m. lapkričio 2-10 d. įvykusioje *II lietuvių konferencijoje,* kur dalyvavo Lietuvos atstovai A. Smetona, St. Kairys, dr. J. Šaulys, kun. J. Staugaitis ir kun. A. Petrulis, Šveicarijos lietuvių Tautos tarybos, Informacijos biuro nariai ir tuomet Šveicarijoje viešėjęs prelatas J. Mačiulis-Maironis, patvirtinti Lietuvių konferencijos Vilniuje nutarimai ir plačiai pasisakyta visais būsimos atstatomos Lietuvos reikalais: valstybės formos, Lietuvos ribų, mažumų ir kt. Iš svarbesnių nutarimų paminėtini:

1. Sutinka su Lietuvių konferencijos Vilniuje reikalavimu, kad būtų atstatyta nepriklausoma Lietuva, tvarkoma demokratiniais principais.

2. Atsižvelgiant į dabartines politines sąlygas, daugumas pasisakė už konstitucinę monarchiją su parlamentine vyriausybe; tačiau galutine Lietuvos valdymo forma pasirūpins Lietuvos Taryba.

3. Sienų klausimu pritariama Lietuvių konferencijos Vilniuje nutarimui, bet su tam tikromis korektyvomis. Konferencijos manymu, į etnografinį Lietuvos plotą turi įeiti: visa Kauno ir Suvalkų gubernijos šiaurinė dalis, Balstogės apskritis su miestu Balstoge, Gardino, Slanymo, Sokolkos ir Valkavisko ištisos apskritys Gardino gubernijoje, Naugarduko apskritis, visa Vilniaus gubernija, išskyrus tas Vileikos ir Disnos apskričių dalis, kur daugumas gyventojų yra stačiatikiai. Šiaurėje etnografinė Lietuvos siena siekia iki Dauguvos, apimdama visą Alūkstos apskritį, paskui maždaug Kauno-Kuršo gubernijų sienomis ligi upės Bartuvos ir Bartuva iki jūros. Pasisakoma už Lietuvos uosto reikalingumą.

4. Jei latgaliai prisidėtų prie Lietuvos valstybės, jiems duotina kultūros-švietimo, ūkio ir administracijos savivalda bei atskira Romos katalikų vyskupija, surišta su Lietuvos arkivyskupija.

5. Berno konferencija taip pat pripažįsta Lietuvos Tarybą vyriausia Lietuvos atstove ir reikalauja, kad jai būtų pavestos atitinkamos valdžios kompetencijos visose gyvenimo srityse.

6. Pasisakoma prieš lenkų varomą akciją ir protestuojama prieš Vokietijos aneksionistų užgrobiamuosius planus.[28]

TOLIMESNĖS LIETUVOS TARYBOS DERYBOS SU VOKIEČIAIS

Lietuvos Taryba, gavusi pasitikėjimą užsienio lietuvių, dar atkakliau ėmė klabinti įvairių vokiečių įstaigų duris. Tarybos prezidiumas, ilgėliau sustojęs Berlyne, užmezgė kontaktą su politinėmis sferomis. A. Smetona Adlon viešbutyje 1917 m. lapkričio 13 d. skaitė paskaitą *Die litauische Frage* (paskaita išspausdinta Berlyne 1917 m.). Lapkričio 26 d. visas prezidiumas įteikė Vyriausiajam karo vadui ir generalinio štabo viršininkui E. Ludendorffui *Pro memoria,* kur pranešama apie lietuvių tautos valią, pareikštą Lietuvių konferencijoje Vilniuje Lietuvos atstatymo reikalu. Primenamas ir konferencijos nutarimas santykių su Vokietija klausimu, kad tie santykiai su ja būsią nustatyti sutartimis ar konvencijomis, kai tik Vokietija pripažins Lietuvos nepriklausomybę. Prašoma, kad Lietuvos Tarybai būtų pervesta krašto valdžia, parūpintos jos garbę atitinkamos patalpos Vilniuje ir kad būtų leista įsteigti šiuos darbo skyrius:

1. Ūkio (atstatymas, žemės reforma ir kt.);
2. Viešojo gyvenimo (draugijos, spauda);
3. Prašymų ir skundų (tarpininkavimas tarp gyventojų ir okupacinių įstaigų);
4. Švietimo;
5. Kultūros reikalų;
6. Finansų (atstatymo taupomoji kasa ir bankas);
7. Viešosios socialinės globos;
8. Konstitucijos ir teismų paruošos;
9. Savivaldybių (jų steigimas ir kt.);
10. Meno ir mokslo skyrius.

Toliau primenama, kad civilinės valdžios šefas kunigaikštis von Isenburg-Birstein nustojęs lietuvių tautos pasitikėjimo (1918 m. sausio 11 d. buvo atleistas iš pareigų. J. P.). Gen. Ludendorffas prašomas pasirūpinti, kad Vokietijos vyriausybė patikrintų Lietuvos teritorijos nedalomumą su sostine Vilniumi. Kai tik Vokietija deklaruos Lietuvos nepriklausomybę, bus paruošti su ja sutarčių ir konvencijų projektai.[29]

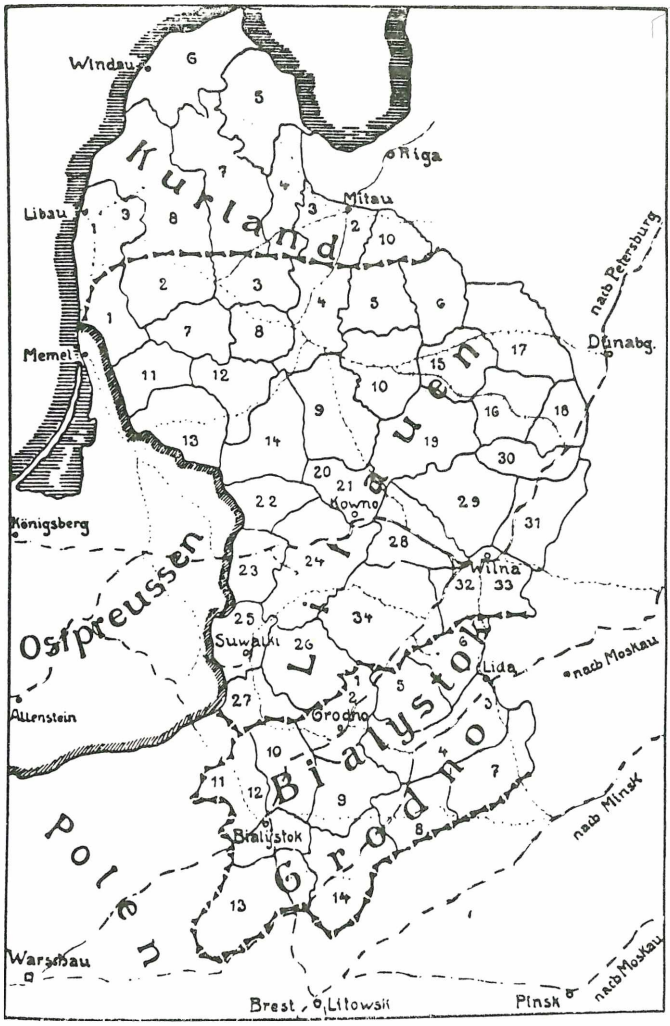

„Das Land Ober Ost" — vokiečių karinės valdžios užimto krašto administracinis suskirstymas 1915 m.

Pagaliau 1917 m. lapkričio 29 d. naujas Vokietijos reichskancleris *Georg v. Hertling Reichstage pareiškė pripažįstąs apsisprendimo teisę Lietuvai, Kuršui ir Lenkijai.* Tarybos atstovai tą pačią dieną padėkojo kancleriui už jo pareiškimą Reichstage ir paprašė audiencijos. A. Smetona, St. Kairys ir J. Šaulys buvo priimti Hertlingo, generalinio štabo viršininko Ludendorffo, o gruodžio 1 d. užsienio reikalų ministerijoje pasirašytas protokolas, lyg preliminarinė sutartis, apie

Lietuvos nepriklausomybės atstatymą, kad ir su neišvengiamu pasižadėjimu sudaryti su Vokietija tam tikras konvencijas, kad tarp Lietuvos ir Vokietijos Reicho turi vyrauti amžini ir tvirti sąjungos ryšiai, kad Lietuvos nepriklausomybės įgyvendinimas siejamas su: 1. karine konvencija, kuria Lietuvos kariuomenė prilyginama Pietų Vokietijos sąjungos kontingentui; 2. susisiekimo kovencija, sudaryta panašiai kaip su Pietų Vokietijos sąjunginėmis valstybėmis; 3. muitų unija, bet su sava lietuvių muitų valdyba; 4. valiutos unija. Lietuvos tarybai pavedama, susitarus su vokiečių valdžios įstaigomis, paruošti tų santykių smulkmenas, nustatyti būsimos valstybės formą ir sienas. Iš Lietuvos tarybos pusės pareikštas pageidavimas, kad Lietuvoje būtų pakeista ligšiolinė karinės valdžios sistema, pakeista vokiečių elgsena

Vokiečių okupacijos metu Ober Ost ėję laikraščiai, jų tarpe ir „Dabartis"

Tarybos atžvilgiu. Iš vokiečių pusės tą protokolą pasirašė užs. reik. ministerijos atstovas Nadolny.[30] Tos vokiečių pastatytos sąlygos, kaip rašo pasitarimų dalyvis dr. J. Šaulys,[31] norint tęsti pradėtą nepriklausomybės atstatymo darbą, buvusios neišvengiamos. Be to, Tarybos nariams jau buvę gana aišku, kad Vokietija karo nelaimės ir kad tolimesni įvykiai nuo visokių pažadų savaime atpalaiduos.

Tarybos delegacija, grįžusi iš Berlyno su tomis naujienomis ilgai posėdžiavo. Tarybos narių tarpe pasireiškė didelis nuomonių skirtumas: vieni buvo priešingi įsipareigojimams vokiečiams (kun. J. Staugaitis, A. Stulginskis, J. Vileišis), kiti teigė, jog nieko vokiečiams nežadant, vokiečių valdžia nepaskelbs ir nepadės atstatyti nepriklausomos Lietuvos. Todėl visa apsvarsčiusi, Taryba nerado kitos išeities, kaip Berlyno protokolą priimti pagrindu tolimesniems pasitarimams. Tačiau kai kurie dalykai ilgai trukusiuose Tarybos posėdžiuose (gruodžio 5-7 d.) buvo išjungti (pavyzdžiui, protokolo dalis, kur kalbama, kad Lietuvos santykiai su Vokietija turėtų būti maždaug tolygūs pietinių valstybių santykiams Vokietijos federacijoje), kiti kiek modifikuoti (militarinė konvencija su savarankiškai tvarkoma Lietuvos kariuomene), o kai kas sugriežtinta (konvencijų su Vokietija sudarymas priklauso tik Steigiamojo seimo kompetencijai). Gruodžio 8-9 d. Tarybos posėdžiuose dar buvo pasvarstyta būsimos nepriklausomos Lietuvos valdymosi forma ir teritorijos sienos.

Taryba, nuodugniai apsvarsčiusi Berlyno protokolą, gruodžio 10 d. pasiuntė savo delegaciją Kaunan tolimesniems pasitarimams su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos ir kanclerio atstovu baronu von Lersneriu. Delegaciją sudarė St. Kairys, P. Klimas, kun. V. Mironas, A. Smetona, kun. J. Staugaitis ir dr. J. Šaulys. Kaune paaiškėjo, kad ne tik nereikalingi Lietuvos tarybos nutarimai, bet Vyriausioji vokiečių karo vadovybė laiko nepriimtinu ir patį Berlyno protokolą. Delegacijai tebuvo pareikšta, kad sutinkama atstatyti savarankišką Lietuvos valstybę, bet nebeužsiminta nei apie Vilnių, kaip Lietuvos sostinę, nei apie Steigiamąjį seimą. Tarybos delegacijai įteiktas naujas būsimų Lietuvos ir Vokietijos santykių projektas, kur pabrėžiamas tampresnis Lietuvos susijimas su Vokietija.

Grįžus delegacijai iš Kauno, Lietuvos Taryba po ilgų diskusijų 1917 m. gruodžio 11 d. paskelbė *Lietuvos valstybės atstatymo deklaraciją*, turėjusią didelės reikšmės tolimesnei Lietuvos ir Vokietijos santykių raidai:

I. Lietuvos Taryba, krašto ir užsienio lietuvių pripažinta kaip vienintelė įgaliota Lietuvių tautos atstovybė, pasiremdama pripažintąja

tautų apsisprendimo teise ir 1917 metų rugsėjo mėn. 17-23 d. lietuvių konferencijos Vilniuje nutarimu, skelbia nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymą su sostine Vilniuje ir jos atpalaidavimą nuo visų valstybinių ryšių, kurie kada nors yra buvę su kitomis valstybėmis.

II. Tai valstybei tvarkyti ir jos reikalams ginti taikos derybose, Lietuvos Taryba prašo Vokiečių Valstybės apsaugos ir pagalbos. Atsižvelgdama į gyvus Lietuvos interesus, kurie reikalauja nieko netrunkant sueiti į artimus ir patvarius santykius su Vokiečių Valstybe, Lietuvos Taryba stoja už nuolatinį (amžiną) tvirtą sąjungos ryšį su Vokietijos Valstybe, kurs turėtų būti įvykdytas ypač militarinės bei susisiekimo konvencijos ir muitų bei pinigų sistemos bendrumo pamatais.[32]

Nutarimas priimtas 15 balsų. Prieš balsavo St. Kairys, St. Narutavičius ir J. Vileišis, susilaikė A. Stulginskis, posėdyje nedalyvavo P. Dovydaitis, bet vis dėlto nutarimą pasirašė visi Lietuvos Tarybos nariai.

Gruodžio 13-15 d. posėdžiuose nutarta kreiptis į Vokietijos vyriausybę, kad pripažintų Tarybos deklaruotą Lietuvos nepriklausomybę; kreiptis į Vokietijos reichskanclerį Hertlingą, kad Tarybai leistų organizuoti civilinę valdžią, skirti Lietuvos apskritims Tarybos komisarus ir steigti Berlyne Lietuvos atstovybę. Deja, nei vienas tų Tarybos nutarimų nesusilaukė vokiečių pritarimo. Taip pat įstrigo Lietuvos tarybos 1918 m. sausio 2-3 d. prašymai Vokietijos užsienio reikalų valstybės sekretoriui baronui von Kühlmannui ir okupacinei Lietuvos valdžiai, kad leistų Tarybos atstovams vykti į Lietuvos Brastoje vykstančias taikos derybas.[33] Vokiečiai statė sąlygas, kad Tarybos atstovai, jei norį vykti į Lietuvos Brastą, tegalį pareikšti apie Lietuvos apsisprendimą atsiskirti nuo Rusijos ir atstatyti savo nepriklausomybę, bet turį nutylėti antrąją 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimo dalį, kur kalbama apie ryšius su Vokietija. Lietuvos taryba ryžosi tokiomis sąlygomis nevažiuoti į vokiečių ir bolševikų konferenciją Lietuvos Brastoje ir sugriežtinti savo nusistatymą santykių su Vokietija atžvilgiu. Ir 1918 m. sausio 8 d., St. Kairio siūlymu, Taryba padarė nutarimą, labai artimą Vasario 16 d. aktui:

Lietuvos Taryba, kaipo vienintelė lietuvių tautos atstovybė, atsirėmusi pripažintąja apsisprendimo teise ir lietuvių konferencijos nutarimu Vilniuje rugsėjo mėn. 17-22 d. 1917 m., skelbia atstatanti nepriklausomą demokratiniais pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie kada nors yra buvę su kitomis tautomis. Drauge Lietuvos Taryba

pareiškia, kad Lietuvos valstybės vidaus tvarkai ir santykiams su kaimynais nustatyti yra reikalinga, kiek galint greičiau, sušaukti Steigiamasis Seimas, visų Lietuvos gyventojų demokratiniu būdu išrinktas.[34]

Dėl vokiečių statomų sąlygų prašomiems Tarybos atstovams vykti į Lietuvos Brastoje vykstančias derybas, 1918 m. sausio 9 d. Tarybos pirmininkas A. Smetona ir sekretorius P. Klimas Vokietijos pasekretoriui von Falkenhausenui raštu pareiškė savo sąlygas:

Lietuvos taryba sutiktų 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimo deklaruoti tik pirmąją dalį, jei gautų iš Vokietijos vyriausybės atsakymą į šiuos klausimus: 1. kada ir kuriomis sąlygomis bus perduotas krašto valdymas Lietuvos tarybai? 2. Kada bus iš Lietuvos atitraukta okupacinė kariuomenė ir kada bus duota galimybė organizuoti Lietuvos miliciją? 3. Ar bus ir kada bus Vokietijos vyriausybės pripažinta Lietuvos valstybės nepriklausomybė?[35]

Atsakymo į iškeltus klausimus nesusilaukta, todėl Tarybos atstovai ir negalėjo dalyvauti Lietuvos Brastos derybose. Be abejo, vokiečiams nebuvo priimtinas 1918 m. sausio 8 d. pakeistas Tarybos nutarimas. Iš vokiečių pusės prasidėjo spaudimas. 1918 m. sausio 9 d. įvykusiame bendrame Lietuvos tarybos posėdyje su vokiečiais paaiškėjo, kad Tarybą tenorima laikyti patariamuoju organu ūkiniams krašto reikalams.

Taryba ir toliau kietai laikėsi Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo ir valdžios perdavimo jei reikalu. Besiruošiant Tarybos delegacijai vykti į Berlyną, 1918 m. sausio 14-15 d. Lietuvos tarybos posėdžiuose priimta ši rezoliucija:

Paskelbus Lietuvos Tarybai Lietuvos nepriklausomybę, visas krašto valdymas pereina į Lietuvos Tarybos rankas. Terminą, kada atskiros krašto reikalų sritys turi būti atiduotos Lietuvos Tarybai, nustato Lietuvos Taryba. Ypatingos dikasterijos, be kurių vokiečių valdžia negalėtų apseiti dėl savo kariuomenės reikalų, kaip susisiekimų įrankiai, gali būti Tarybai ir vėliau įteikti, sudarius dėl jų su Taryba ypatingą sutartį, bet ne vėliau, kaip išvedant iš Lietuvos vokiečių kariuomenę. Kurios valdymo šakos jau šiandien gali pereiti į Lietuvos Tarybos rankas, yra įgaliota pasakyti atsakomai Vokietijos valdžiai Tarybos delegacija.[3]

Priėmusi tą rezoliuciją, Lietuvos taryba sausio 17 dieną nutarė išsiaiškinti su Vokietijos vyriausybe, ar ji sutinkanti Lietuvą pripažinti nepriklausoma, perduoti valdžią Tarybai ir išvesti iš Lietuvos savo

kariuomenę. Berlynan nuvykusi delegacija (A. Smetona, St. Narutavičius, J. Smilgevičius, St. Kairys ir kun. J. Staugaitis) negavo patenkinamo atsakymo nei vienu klausimu. Užsienių reikalų ministerijos atstovas Nadolny žodžiu ir paskui laišku dr. J. Šauliui sausio 27 d. pareiškė, kad kaizerinė Vokietijos vyriausybė pripažins Lietuvos valstybės nepriklausomybę tik pagal 1917 m. gruodžio 11 d. Lietuvos Tarybos nutarimų abidvi dalis, atseit, su konvencijomis su Vokietija.[37]

Grįžus delegacijai iš Berlyno, Lietuvos taryboje įvyko skilimas: 12 jos narių pasisakė už 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimą su tam tikromis pataisomis, 5 balsavo prieš (M. Biržiška, St. Kairys, St. Narutavičius, A. Stulginskis ir J. Vileišis) ir 3 susilaikė (kun. J. Staugaitis, J. Smilgevičius ir J. Vailokaitis). Po to St. Kairys, St. Narutavičius, J. Vileišis, o kitą dieną ir M. Biržiška, iš Tarybos pasitraukė. Atsistatydino ir A. Smetona iš pirmininko pareigų. Vokiečiai tik 12 žmonių nutarimu nebuvo patenkinti. Be to, tuo metu nutrūkus deryboms Lietuvos Brastoje, vokiečiai ėmė ruoštis ofenzyvai visu Rytų frontu. Ir dabar Lietuvos klausimo sprendimas priklausė jau nebe nuo Lietuvos tarybos vienokio ar kitokio nusistatymo, bet nuo ofenzyvos sekmės.

VASARIO 16 D. AKTO PASKELBIMAS IR TOLIMESNI RŪPESČIAI

Pagaliau J. Šaulio ir P. Klimo pastangomis pavyko susigrąžinti Tarybon keturius pasitraukusius ir susitarti dėl visiems priimtino nepriklausomybės skelbimo teksto. Ir vasario 16 d. visa Lietuvos Taryba paskelbė nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo aktą. Tai buvo istorinis tautinės vienybės aktas, kurio tekstas yra šis:

NUTARIMAS

LIETUVOS TARYBA SAVO POSĖDYJE VASARIO 16 D. 1918 M. VIENU BALSU NUTARĖ KREIPTIS Į RUSIJOS, VOKIETIJOS IR KITŲ VALSTYBIŲ VYRIAUSYBES ŠIUO PAREIŠKIMU:

LIETUVOS TARYBA, KAIPO VIENINTELĖ LIETUVIŲ TAUTOS ATSTOVĖ, REMDAMOS PRIPAŽINTĄJĄ TAUTŲ APSISPRENDIMO TEISE IR LIETUVIŲ VILNIAUS KONFERENCIJOS NUTARIMU RUGSĖJO MĖN. 18-23 D. 1917 METAIS, SKELBIA ATSTATANTI NEPRIKLAUSOMĄ DEMOKRATINIAIS PAMATAIS SUTVARKYTĄ LIETUVOS VALSTYBĘ SU SOSTINE VILNIUJE IR TĄ VALSTYBĘ ATSKIRIANTI NUO VISŲ VALSTYBINIŲ RYŠIŲ, KURIE YRA BUVĘ SU KITOMIS TAUTOMIS, DRAUGE LIETUVOS TARYBA PAREIŠKIA, KAD LIETUVOS VALSTYBĖS

PAMATUS IR JOS SANTYKIUS SU KITOMIS VALSTYBĖMIS PRIVALO GALUTINAI NUSTATYTI KIEK GALIMA GREIČIAU SUŠAUKTAS STEIGIAMASIS SEIMAS, DEMOKRATINIU BŪDU VISŲ JOS GYVENTOJŲ IŠRINKTAS.

LIETUVOS TARYBA PRANEŠDAMA APIE TAI ..... VYRIAUSYBEI, PRAŠO PRIPAŽINTI NEPRIKLAUSOMĄ LIETUVOS VALSTYBĘ.

Vilniuje, vasario 16 d. 1918 m.

Pasirašė: DR. J. BASANAVIČIUS, S. BANAITIS, M. BIRŽIŠKA, K. BIZAUSKAS, PR. DOVYDAITIS, S. KAIRYS, P. KLIMAS, DONATAS MALINAUSKAS, VL. MIRONAS, S. NARUTOWICZ, ALFONSAS PETRULIS, K. ŠAULYS, J. ŠERNAS, A. SMETONA, J. SMILGEVIČIUS, J. STAUGAITIS, A. STULGINSKIS, J. VAILOKAITIS, J. VILEIŠIS.

Kur ir kuriuo metu buvo pasirašytas šis reikšmingas dokumentas, net pačių signatarų atsiminimuose nevienodai rašoma. Dr. J. Šaulys tą įvykį šiaip apibūdina: „Susirinkę vasario 16 d. prieš piet A. Smetonos kabinetan Lietuvių Komitete, Didžioji g. 30, pasirašėme visi santarmingai vasario 16 dienos deklaraciją, jau be konvencijų, palikdami Steigiamajam Seimui nustatyti santykius su kitomis valstybėmis. Diena buvo ūkanota, beveik lietinga, be saulės. Nuotaika buvo nekokia, nes visi jautėme, kad dar daug reikės pakelti, kol atgysime tikrąją savo nepriklausomybę. Bet buvome pasiryžę pakelti visa ką savo tikslui pasiekti".[38]

Dr. J. Basanavičius savo autobiografijoje prisimena, kad visa Lietuvos taryba susirinkusi pasėdžio pas jį, t.y. Lietuvių mokslo draugijos namuose, kurie tuo metu buvo Lydos skersgatvyje nr. 7, netoli Šv. Mikalojaus bažnyčios. „Tai buvo šeštadienis, 12 val. 30 min. dieną, kada man Taryboje primininkaujant ir skaitant paskelbimo formulę, tai ir atlikta tapo, visiems Tarybos nariams karštai delnais plojant".[39]

Mykolas Biržiška Vasario 16 d. akto pasirašymo eigą šiaip pavaizduoja: „Šį kartą suėjome nebe Jono Vileišio bute, kur seniau vyko Tarybos posėdžiai, tik neutralesnėje vietoje — Lietuvių draugijos dėl karo nukentėjusiems šelpti Centro Komitete (Didžioji g. 30), Draugijos pirmininko Ant. Smetonos kabinete (nedideliame, bemaž be baldų kambaryje). Mažumos reikalavimu prieš tai Smetonai atsisakius iš Tarybos pirmininko pareigų, vyriausias amžiumi (66-rių metų) Tarybos

N u t a r i m a s.

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybės šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintaja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo mėn. 18-23 d. 1917 metais, skelbia atstatanti nepriklausoma demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu budu visu jos gyventojų išrinktas.

Lietuvos Taryba pranešdama apie tai ..... vyriausybei, prašo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Vilniuje, vasario 16 d. 1918 m.

narys, kadaise (1883) „Aušros" steigėjas, o šiuo metu Lietuvių Mokslo Draugijos pirmininkas Dr. Basanavičius paskaitė ir pasirašė, o mes, Tarybos nariai, stovėdami išklausėme ir po to vienas po kito savo pavardžių abėcėline tvarka taip pat pasirašėme Draugijos Komiteto sekretoriaus kun. P. Dogelio mums duotąja paprasčiausiąja plunksna šitokį raštą" . . .[40]

Pagaliau, kan. P. Dogelis, buvęs Lietuvių komiteto sekretorius, tvirtina, kad pradžioje Lietuvos tarybos nariai Vasario 16 d. akto pasirašyti ir paskelbti buvę susirinkę Lietuvių mokslo draugijos namuose pas dr. J. Basanavičių, bet, kadangi jo bute buvę labai šalta, tai „apie 8 val. vak. visi persikėlė į Lietuvių komiteto nukentėjusiems dėl karo šelpti būstinę Didžiojoj gatvėj Nr. 30, Štralio namuose. Tuo metu mano būta dar Komitete. Aš čia kartais lig vėlumo dirbdavau, nes mano butas pas kun. Bieliauskį buvo irgi nešiltas — kartais užtekdavo 4-5 laipsnių šilumos . . . Aš turėjau laimę Tarybos narius aprūpinti plunksnakočiais, plunksnomis ir rašalu. Plunksnos su plunksnakočiais mano buvo saugomos, kaip istorinis dalykas. Bet bolševikams mane areštavus, tie dalykai dingo. Čia, Komiteto būstinėje, visų Tarybos narių buvo pasirašytas Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo aktas".[41]

A. Smetona vėl buvo išrinktas Lietuvos tarybos pirmininku.

Pirmas Lietuvos tarybos rūpestis buvo, kad apie nepriklausomybės paskelbimą tuojau sužinotų ne tik lietuvių visuomenė, bet ir užsienis. Pirmiausia Nepriklausomybės aktas atiduotas paskelbti Tarybos organe — *Lietuvos Aide* su dr. J. Šaulio įžanginiu straipsniu, tačiau vokiečiai tą numerį, dar prieš jį išspausdinant, konfiskavo; tepavyko slapta per tuomet vokiečių kariuomenėje tarnavusį Bernardą Kodatį atskirais lapeliais išspausdinti Vasario 16 d. aktą ir paskleisti Lietuvoje. Dr. J. Šaulys, tarybos pavestas, dar tą patį vakarą nunešė deklaracijos tekstą Vokietijos užsienio reikalų ministerijos atstovui, pasiuntinybės patarėjui von Boninui, akredituotam prie okupacinės vyriausybės viršininko, prašydamas apie tai pranešti Vokietijos vyriausybei. Tačiau pradžioje okupacinė valdžia į tai visai nekreipė dėmesio. Slaptais keliais Vasario 16 d. akto tekstas pateko į Berlyną ir ten 1918 m. vasario 18 d. išspausdintas keliuose laikraščiuose: *Vossische Zeitung, Kreuzzeitung* ir *Taegliche Rundschau,* o Reichstago Centro partijos pirmininkas Groeberis vasario 20 d. jį perskaitė Reichstage, rekomenduodamas tą deklaraciją palankiam vokiečių vyriausybės dėmesiui. Vokiečių okupacinė valdžia netvėrė iš pykčio. Netrukus reagavo ir reichskancleris Hertlingas, kuris kreipėsi raštu ne į pačią Lietuvos tarybą, bet į Vyriausiąjį Rytų karinės valdžios viršininką baroną von Falkenhauseną, prašydamas jį, kad praneštų Lietuvos tarybos pirmininkui, jog kaizerinė

LIETUVOS AIDAS

№ 22 (70) Vilnius, antradienis, 1918 m. vasario mėn. 19 d. II metai

LIETUVOS TARYBA
skelbia
Lietuvos nepriklausomybę

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario m. 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybes šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, kaipo vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo m. 18—23 d. 1917 metais, **skelbia atstatanti nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine VILNIUJE** ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.

Vilnius, vasario 16 d. 1918 m.

Lietuvos Tarybos nariai:

Dr J. Basanavičius, K. Bizauskas, M. Biržiška, S. Banaitis, P. Dovydaitis, St. Kairys, P. Klimas, D. Malinauskas, V. Mironas, St. Narutavičius, A. Petrulis, Dr. J. Saulys, K. Saulys, J. Sernas, A. Stulginskis, A. Smetona, J. Smilgevičius, J. Staugaitis, J. Vailokaitis, I. Vil[illegible].

Lietuvos nepriklausomybės 1918.II.16 paskelbimo aktas, kaip jis buvo pirmą kartą viešai "Lietuvos Aide" (vokiečių konfiskuotame) paskelbtas.

Lietuvos nepriklausomybės 1918.II.16 paskelbimo aktas, kaip jis buvo primą kartą viešai „Lietuvos Aide" paskelbtas; vokiečiai jį konfiskavo

vyriausybė, remdamos Lietuvos tarybos 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimu, jau buvo pasiruošusi pripažinti Lietuvą kaip nepriklausomą valstybę ir suteikti jai Vokietijos Reicho globą bei pagalbą valstybės atstatymui, bet Lietuvos taryba savo 1918 m. vasario 16 d. nutarimu visa tai sutrukdžiusi, todėl šiuo momentu Vokietija negalinti Lietuvos pripažinti. Tai būsią galima padaryti tik tada, kai Lietuvos Taryba grįš prie nusistatymo, kuris užtikrintų gerus kaimyninius santykius.[42]

VOKIETIJA PRIPAŽĮSTA LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĘ

Tačiau, kai Reichstagui reikėjo ratifikuoti Vokiečių-Sovietų taikos sutartį, pagal kurią Pabaltijys buvo priskirtas Vokietijai, Centro ir socialdemokratų frakcijos reikalavo, kad vyriausybė greičiau surastų būdą Lietuvos nepriklausomybei pripažinti. Todėl netrukus pas A. Smetoną atsirado vokiečių vyriausybės emisaras prof. M. Seringas, kuris ieškojo išeities. Nelengvoje padėtyje pasijuto ir Lietuvos taryba: iš vienos pusės ji nenorėjo trauktis nuo Vasario 16 d. deklaracijos, iš antros pusės — jai buvo svarbu išgauti nors iš vokiečių vyriausybės savo paskelbtos nepriklausomybės pripažinimą, kad galėtų pradėti žygius savo vyriausybei sudaryti. Lietuvos taryba, apsvarsčiusi susidariusią padėtį, priėjo prie kompromisinio sprendimo. 1918 m. vasario 28 d. Lietuvos tarybos prezidiumas (A. Smetona, J. Šaulys, J. Staugaitis ir J. Šernas) atsakė reichskancleriui Hertlingui į jo vasario 21 d. raštą, kad Tarybos vasario 16 d. nutarimas nėra priešingas 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimai ir kad tas nutarimas, kaip pamatas santykiams tarp Lietuvos ir Vokietijos, nesąs panaikintas ir tebegaliojąs. Todėl Taryba laukianti, kad Vokietijos vyriausybė, remdamosi 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimu, greit pripažins Lietuvos nepriklausomybę. Be to, reiškiama vilties, kad Reicho vyriausybė parems vienu balsu priimtą vasario 16 d. formulę kitų vyriausybų atžvilgiu.[43]

Pagaliau Reicho vyriausybė, Reichstago spiriama, nutarė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Reichstago dauguma pareikalavo, kad būtų leista atvykti Berlynan Lietuvos delegacijai. Lietuvos taryba, kad ir po ilgų ginčų, 1918 m. kovo 20 d. visa sutiko deleguoti Berlynan *kun. J. Staugaitį, J. Šaulį* ir *J. Vileišį,* kuriems pavedė *proklamuoti Vokietijos vyriausybei Lietuvos valstybės nepriklausomybę* ir prašyti jos pripažinimo. Be to, įgaliojime, priimtame visų Tarybos narių, pažymėta, kad atstovai pareikš, jog Lietuvos-Vokietijos santykiai bus remiami 1917 m. gruodžio 11 d. Tarybos nutarimu.[44]

Ir 1918 m. kovo 23 d. Lietuvos Tarybos delegacija susidedanti iš *A. Smetonos, kun. J. Staugaičio, J. Šaulio* ir *J. Vileišio,* įteikė Vokietijos vyriausybei raštą, kur prašė *pripažinti Lietuvos nepriklausomybę su sostine Vilniuje,* o santykiai su Vokietija bus nustatyti 1917 m. gruodžio 11 d. nutarimo dvasia.[45] Po to Vokietijos reichskancleris Hertlingas iškilmingame priėmime, dalyvaujant aukštiems kariniams ir civiliniams pareigūnams, perskaitė Vokietijos kaizerio *Vilhelmo II aktą,* datuotą 1918 kovo 23 d. iš vyr. karo būstinės, kuriuo *pareikštas laisvos ir nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo pripažinimas su 1917 m. gruodžio 11 d. nutarime minėtomis konvencijomis.* Kaizerio Vilhelmo II akte tarp kita ko sakoma:

Lietuvos Tarybai, kuri yra pripažinta Lietuvių tautos atstovybe, 1917 m. gruodžio 11 d. paskelbus Lietuvą vėl nepriklausoma valstybe, sujungta su Vokietija amžinu tvirtu ryšių santykiu ir sutartimis, . . . mes, remdamiesi tuo 1917 m. gruodžio 11 d. Lietuvos Tarybos pareiškimu, Vokiečių reicho vardu pripažįstame Lietuvą laisva nepriklausoma valstybe ir pasižadame Lietuvos valstybei atsistatant suteikti jai prašytos apsaugos ir pagalbos. Mes čia vadovaujamies tuo supratimu, kad tos sutartys, kurios yra darytinos, tiks tiek Vokietijos, tiek ir Lietuvos reikalams . . ."[46]

Kad ir remiamasi tame akte 1917 m. gruodžio 11 d. Lietuvos tarybos pareiškimu ir visiškai neminimas Vasario 16 d. aktas, bet vis dėlto pasiektas šioks toks laimėjimas.

Lietuvos tarybos delegacijos vardu padėkojo kancleriui *dr. J. Šaulys* ir paprašė, kad jis malonėtų paskirti laiką, kada Tarybos prezidiumas (ta proga Belynan buvo atvykęs ir pirmininkas A. Smetona) galėtų jį aplankyti ir pasitarti visais aktualiais atstatomos Lietuvos klausimais. Reichskancleris atsakė, kad šiuo metu nebūsią galima tai padaryti, nes okupacinė valdžia Vilniuje laukianti delegacijos grįžtant ten ruošiamoms pripažinimo proga iškilmėms. Toks reichskanclerio pareiškimas delegacijai buvo nelauktas. Sumišo ir ten buvęs Lietuvos okupacinės valdžios šefas. Tai buvo aiškus ženklas, kad Vokietijos vyriausybė, Reichstago daugumos spaudžiama, šiuo metu nenorėjo vesti tolimesnių pasitarimų. Delegacija dar tą pačią dieną telegrama padėkojusi kaizeriui Vilhelmui I už Lietuvos valstybės pripažinimą ir kitą dieną dar pasiuntusi laišką *popiežiaus nuncijui Eugenijui Pacelli* Münchene, kur informuojama apie Vokietijos žygį ir *prašoma, kad šventasis Sostas pripažintų Lietuvos nepriklausomybę* (nuncijus tik 1918 m. balandžio 30 d. atsiuntė A. Smetonai laišką, kad dabartinėmis sąlygomis dar nesą

galima prašomo oficialaus pripažinimo suteikti), delegacija grįžo namo.[47]

Grįžusios delegacijos Vilniuje niekas nelaukė, kaip kad buvo sakęs reichskancleris. Priešingai, vokiečių okupacinė valdžia su Taryba nesiskaitė, *neleido jos atstovams vykti į Berlyną* toliau tartis su Vokietijos vyriausybe, *neleido susisiekti ir su popiežiaus nuncijum Münchene,* kur norėta išsiaiškinti vakuojančio Vilniaus vyskupo reikalu. Vokiečių *savivaliavimas* krašte *dar labiau padidėjo,* rekvizicijos nesiliovė, miškai ir toliau tebebuvo naikinami, į mokyklas įvedinėjama vokiečių kalba ir t.t. Ne gana to, baronas Friedrich von der Ropp ėmė vesti akciją Lietuvos dvarininkų tarpe, kad būtų sudaryta kita Lietuvos taryba, kuri sujungtų Lietuvą su Vokietija personaline unija.[48]

URACHAS KVIEČIAMAS LIETUVOS KARALIUMI

Paaiškėjus vokiečių siekimams, pradėjo veikti dr. J. Purickis, susitikinėjęs su Vokietijos Reichstago Centro vadu *Erzbergeriu.* Iškilus net dviems kandidatams į Lietuvos sostą — Vilhelmo jauniausiam sūnui Joachimui ir Saksonijos karaliaus sūnui Fridrichui Kristijonui, abiems protestantams, Erzbergeris pasiūlė užbėgti planams už akių ir išsirinkti *kataliką* Lietuvos valdovu. Čia ir iškilo Würtembergo hercogo Vilhelmo von Uracho (g. 1864.III.3 Monake, m. 1928.III.24 Rapallo) kandidatūra. J. Purickis susisiekė su pačiu Urachu, kuris kildino save iš Gedimino giminės, gavo principinį jo sutikimą užimti Lietuvos sostą, o Stuttgarte, kur Urachas gyveno su šeima, apsiklausinėta apie jį patį. Vietos žmonės atsiliepę apie 54 m. amžiaus Urachą, kaip apie labai rimtą, dorą, išmintingą, taktišką ir dievobaimingą žmogų. Šeima gausi: 4 sūnūs ir 6 dukterys. Esąs demokratiškų pažiūrų, būsiąs palankus lietuvių tautiniam atgimimui ir ištikimai tarnausiąs Lietuvos valstybei. Apie visa tai dr. J. Purickis painformavo Lietuvos tarybos prezidiumą. J. Purickis pasiūlė duoti jam *Mindaugo II* vardą, nes Mindaugas buvęs tikras ir vienintelis Lietuvos karalius ir aršiausias vokiečių priešas. Taryba pavedė J. Purickiui ir M. Yčui paruošti laikinąją konstituciją. Netrukus ta konstitucija prezidiumo ir buvo priimta. Štai ji:

Lietuvos Taryba kviečia Vilhelmą hercogą von Urach, grafą von Würtembergą užimti Lietuvos karaliaus sostą, paveldimą tiesioginės vyrų linijos konstitucijos nurodytu keliu. Karalius pasirenka Mindaugo II vardą ir užima Lietuvos sostą šiomis sąlygomis:

I. Lietuvos valstybės valdymo forma yra konstitucinė monarchija, demokratiniais dėsniai tvarkoma.

II. Laikinus pamatinius įstatymus sudaro ir išleidžia Lietuvos Taryba, susitarusi su monarchu.

III. Laikinųjų pamatinių įstatymų dėsniai yra šioki: šalį valdo karalius ir žmonių renkamoji atstovybė: a) įstatymų leidimo organas yra parlamentas ir karalius; b) vykdomąją valdžią vykina karalius per pasirinktuosius ministerius, seime kontroliuojamus; c) parlamentas susideda iš dviejų rūmų: žemųjų (Seimo) ir aukštųjų (Tarybos); d) kiekvienas įstatymas turi būti parlamento priimtas ir karaliaus patvirtintas; d) konstitucijos, arba pamatinių įstatymų pakeitimo iniciatyva priklauso karaliui, taip pat ir paprastajai Seimo daugumai; f) paprastųjų įstatymų leidimo iniciatyva priklauso karaliui, ministerių tarybai ir grupei bent penkiolikos Seimo arba Valstybės Tarybos narių; g) pamatiniai įstatymai arba konstitucija turi būti po dešimties metų, skaitant nuo karaliaus sosto užėmimo, peržiūrėta.

IV. Karalius, užimdamas sostą, prisiekia laikytis konstitucijos, ginti Lietuvos nepriklausomybę ir Lietuvos teritorijos nedalumą.

V. Karalius skiria ministerius ir kitus augštuosius valdininkus iš pačių lietuvių, mokančių ir vartojančių lietuvių kalbą.

VI. Karalius pasižada valdydamas laikytis tikybinės tolerancijos.

VII. Be parlamento sutikimo karalius negali tapti kitos kurios valstybės valdovu.

VIII. Karalius gyvena su visa savo šeimyna Lietuvoje ir negal be parlamento sutikimo palikti užsienyje ilgiau kaip du mėnesius per metus.

IX. Lietuvių kalba yra ne tik oficialinė valstybės kalba, bet ir karaliaus rūmų kalba.

X. Karaliaus rūmų valdininkai ir jo apstatas turi būti lietuviai, kurie kalba lietuviškai. Tik pirmais penkeriais valdymo metais karalius gali turėtų jų tarpe ir svetimųjų, kurių skaičius betgi neviršija trečdalio.

XI. Karaliaus vaikai auklėjami ir mokomi Lietuvoje. Išėję mokslą Lietuvoje, jie gali mokytis ir kitur.

XII. Kiekvienam naujam karaliui užimant sostą, parlamentas nustato jam civilinę listę.

Vilnius, birželio 4 d. 1918 m.

Pasirašė prezidiumas: *Smetona, Lietuvos Tarybos pirmininkas; Kun. J. Staugaitis, Lietuvos Tarybos vicepirmininkas; Dr. J. Šaulys, Lietuvos Tarybos vicepirmininkas; J. Šernas, Lietuvos Tarybos Generalinis Sekretorius.*

Tą pačią dieną dr. J. Purickis išvyko į Vokietiją pas herzogą von Urachą ir išgavo iš jo bei jo sūnaus, kaip sosto įpėdinio, sutikimo parašus po šiais dokumentais:

Aš priimu anksčiau pareikštą pakvietimą man ir mano tiesioginės linijos įpėdiniams užimti Lietuvos karaliaus sostą ir sutinku su visomis čia išdėstytomis sąlygomis. Pasirašė: *Wilhelm, Herzog von Urach, Graf von Würtemberg. Freiburg i. Br. I.VII.1918.*

Jo sūnaus sutikimas:

Su tėvo pareiškimu aš, kaip įpėdinis, visiškai sutinku. Pasirašė: *Wilhelm Albert Fürst von Urach, Graf von Würtemberg. Arei-le Ponsart, 9.VII.1918.*[49]

Šie dokumentai slapta parvežti į Lietuvą p. Jadvygos Chadakauskaitės (vėliau ištekėjusios už J. Tūbelio), kuri, norėdama apsaugoti tuos Uracho sutikimo dokumentus nuo pikto prūso žvilgio, pravažiuodama pro sieną buvo paslėptusi po kojine, už ilgo savo batuko aulo . . .

Uracho išrinkimas turėjo būti patvirtintas Lietuvos tarybos. 1918 m. liepos 13 d. įvykęs posėdis užsitęsė iki vėlyvos nakties. Keturi Tarybos nariai (St. Kairys, M. Biržiška, J. Vileišis ir St. Narutavičius), būdami tos nuomonės, kad karaliaus rinkimai yra išimtinai Steigiamojo seimo reikalas, iš posėdžio, kartu ir iš Tarybos, pasitraukė. Tad Urachas buvo išrinktas Mindaugu II trylika balsų, nes P. Klimas balsavo prieš, o J. Vailokaitis su A. Stulginskiu nuo balsavimo susilaikė.

Karaliaus išrinkimas tą pačią dieną (liepos 13 d.) praneštas Vokietijos vyriausybei ir okupacinei valdžiai. Tas Tarybos nutarimas vokiečiuose sukėlė didžiausią nepasitenkinimą. Santykiai tarp Tarybos ir vokiečių dar labiau pabiuro. 1918 m. rugpiūčio 20 d. okupacinės valdžios šefas pareikalavo, kad Valstybės taryba šauktų savo posėdžius tik susižinojusi su juo. Bet Taryba to nepaisė. Ir reichskancleris, karts nuo karto pasikeisdamas laiškais, patarė ateityje korespondenciją nukreipti per okupacinę valdžią. Burtams tikį žmonės vėliau aiškino, kad Urachui atsisėsti į Lietuvos sostą sukliudęs tas nelaimingas skaičius „13": jis buvo išrinktas liepos 13 d. Šv. Jurgio gatvėje nr. 13 ir trylikos Tarybos narių . . . Tačiau visa tai nulėmė jau ir patys karo įvykiai.

ATSTATYTA VALSTYBĖ — LIETUVIŲ RANKOSE

Fronte brendo katastrofa, reichskancleris Hertlingas turėjo pasitraukti ir jo vietą užėmė princas Max von Baden, kuris, išsikvietęs

Berlynan A. Smetoną su dr. J. Šauliu, kun. J. Staugaičiu ir J. Šernu, 1918 m. spalio 20 d. iškilmingoje audiencijoje perskaitė šį pareiškimą:

Vokietijos Reichas, kaip jau yra pareikšta Reichstage, palieka lietuvių tautai pačiai nusistatyti savo konstituciją ir santykius su kaimynais. Valstybės Tarybos (taip tada jau vadinosi Lietuvos Taryba) *dalykas yra sudaryti provizorinę vyriausybę, Tautos atstovybę, kad dabartinė militarinė valdžia netrukus bus pakeista civiline valdžia, kuri valdys tol, kol Lietuvos vyriausybė, suorganizavusi savo administracijos organus, galės perimti krašto administraciją į savo rankas. Vokiečių kariuomenė dar liks krašte, o provizorinės Lietuvos vyriausybės reikalas bus organizuoti savo milicijos ir policijos kadrus.*

Erzbergerio pasiūlymu, Reicho vyriausybė tuoj paskyrė vokiečių civilinės okupacinės valdžios šefu Reicho komisarą Zimmerle, Centro žmogų. Grįžus į Vilnių Valstybės tarybos nariams, spalio 28 d. priimti pagrindiniai laikinosios konstitucijos dėsniai, kuria Valstybės tarybos prezidiumui pavesta eiti Valstybės prezidentūros pareigos. Remiantis 9-ju tos konstitucijos straipsniu, išrinktas vyriausias valstybės organas — Prezidiumas iš pirmininko *A. Smetonos* ir dviejų vicepirmininkų *kun. J. Staugaičio* ir *St. Šilingo.* Lapkričio 2 d. Valstybės taryba, atsižvelgdama į susidariusią naują politinę padėtį Vakaruose, nutarė nebevykdyti pravestų Uracho rinkimų. Prezidiumas 1918 m. lapkričio 5 d. pakvietė laik. Lietuvos vyriausybės ministru pirmininku prof. *Aug. Voldemarą,* kuris sudarė pirmą ministrų kabinetą šios sudėties: pirmininkas ir užsienio reikalų ministras — *A. Voldemaras,* vidaus reikalų ministras — adv. *Vl. Stašinskas,* teisingumo ministras — adv. *P. Leonas,* finansų ministras — adv. *M. Yčas,* švietimo ministerijos valdytojas — *Jonas Yčas,* ūkio ir valstybės turtų ministras — *J. Tūbelis.* 1918 m. lapkričio 11 d. Valstybės tarybos prezidiumas prof. A. Voldemaro sudarytą pirmąjį ministrų kabinetą patvirtino. Tą pačią dieną Vokietija, pralaimėjusi karą, buvo priversta pasirašyti paliaubas. Ir taip jau pačių lietuvių pradėtas toliau organizuoti krašto valdymas ir gynimas.

1 A. Milukas, *Spaudos laisvės ir Amerikos lietuvių organizuotės sukaktuvės,* Philadelphia, Pa., 1930, p. 293-295.
2 *Amerikos lietuvių katalikų Metraštis 1916 m.,* Chicago, Ill., 1915, p. 137-139.
3 *Lietuva,* 1, 1952, p. 85.
4 J. Purickis, „Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu", *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis,* Kaunas, 1930, p. 45-46.
5 J. Purickis, t.p., p. 47-49.
6 Tsb, „Slaptas Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas", *Draugas,* 1937.III.13.
7 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* I, 1923, p. 58-59.
8 Tekstas paimtas iš P. Klimo, *Mūsų kovos dėl Vilniaus, I,* 1923, p. 60-62. [Dabar jis pakartotas ir kitame leidinyje — Petras Klimas, *Iš mano atsiminimų,* So. Boston, Mass. p. 90-92. Palyginus abu šiuos tekstus, pastebime mažų rašybos, pastraipų ir net žodžių skirtybių, pvz. šiame perspausdinime „besuskaičiuos", o paskutiniame — „besurokuos"; to paties sakinio paskutinis žodelis „tat?", o dabar — „tai?" ir t.t. Šį atsišaukimą buvo parašęs pats P. Klimas, kas labai aiškiai matyti iš jo kalbos; pagaliau ir pats šiuose atsiminimuose pažymi (p. 90). Dabar spręsti kuris iš jų *tiksliausias,* — negalima, nes Lietuvoje nurašant šiuos P. Klimo atsiminimus nebuvo išvengta ir mažų rašybos klaidų, antra, kartais spausdinant tokius atsišaukimus buvo pataisomos spaudos klaidos ir pan., todėl būdavo ir to paties atsišaukimo kartais mažų skirtybių.]
9 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus, I,* 1923, p. 62-63.
10 P. Klimas, t.p., p. 63-64.
11 [Perspausdinant iš *Kario,* kur buvo tik suminėta I-ji Lozanos lietuvių konferencija ir jos dalyviai, atskirame leidinėlyje jau žymiai plačiau aprašyta ji kitame skyrelyje: „JAV ir Šveicarijos lietuvių veikla karo pradžioje", t.p., p. 16-17, todėl šioje vietoje ji buvo išleista; ji nekartojama ir dabar.]
12 *Lietuva,* 1, 1952, p. 86.
13 J. Šaulys, „Nepriklausomybės išvakarėse", *Mūsų Kelias,* 7, 1948.II.12.
14 P. Klimas, *Der Werdegang des litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung im November 1918,* . . . Berlin, 1919, p. 33-38.
15 P. Klimas, t.p., p. 40-41.
16 P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus, I,* p. 66.
17 P. Klimas, *Der Werdegang des litauischen Staates* . . ., p. 45-49 ir P. Klimas, *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* p. 68-71.
18 Ištisinis vokiškas to ilgo memorandumo tekstas duotas P. Klimo dokumentų rinkinyje — *Der Werdegang des litauischen Staates* . . ., p. 48-58, o lietuviškas — P. Klimo darbe *Mūsų kovos dėl Vilniaus,* p. 71-80.
19 K. Pakštas, „Lietuvos amerikiečių kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės", *Židinys,* 5-6, 1938, p. 640.
20 Nežinia iš kur, matyti iš ano meto spaudos, tos rezoliucijos įteikimo dieną Vytautas Širvydas nurodo — 1917 m. sausio m. 10 d. Jis suminėjęs Amerikos lietuvių šelpimo ir politinių atstovų Centralinio komiteto suvažiavimą sausio 15 d. ir įteiktą Vašingtone bei amerikiečių spaudai rezoliuciją, rašo: „Kiek primiau (Sausio 10) katalikų Tarybos atstovai (Kun. J. Žilius ir Dr. J. J. Bielskis) įteikė Prezidentui Wilsonui panašią rezoliuciją", Vyt. Širvydas, red., *Juozas O. Širvydas (1875-1935). Bibliografijos bruožai,* Cleveland, Oh., 1941, p. 328. Ar nebus *Darbininkas* spausdintas vėliau, tik atgaline data?
21 Dr. J. J. Bielskis, „Delegacija Washington", *Darbininkas,* 3/185, 1917.I.9.
22 *Lietuviškoji Enciklopedija,* XVI, Boston, Mass., 1958.
23 *Lietuva,* 1, 1952, p. 86-87. [*Lietuvoje* paskelbtosios įvairios rezoliucijos nenurodo šaltinio iš kur jos paimtos. Ši, Petrapilio lietuvių seimo rezoliucija gali būti paimta iš Vaižganto (J. Tumo), *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei,* Vilnius, 1919, p. 35; ji lenkų cenzūros leista spausdinti 1919.X.23. Palyginus *Lietuvos* ir Vaižganto duotąjį

tekstą, matyti, pataisyta kiek rašyba ir skyryba, o dar daugiau vėl sava nuožiūra taistelėta „Kario" 2, 1968, 48 p., taip pat ir leidinio 54 p. Taip pirminis „Vokios valdžioje" paverstas „Vokietijos valdžioje". I pas. karo metu ir vėliau buvo šalia Vokietijos rašyti ir *Vokia,* kas nebuvo jokia kalbos klaida, plg. *Prūsa* ir kt. Dabar šios rezoliucijos tekstas spausdinamas pagal Vaižganto duotąjį, tik ištaisyta aiškios spaudos klaidos, pvz. „neprialusoma" į „nepriklausoma", bet ten spausdinta „Eiropos", „nuolatinai neitralė" ir pan. buvo anų dienų rašybos reikalas, todėl ir paliktos. Papildomai reikia pastebėti, kad ši rezoliucija perspausdinta ir S. Sužiedėlio „Petrapilio lietuvių seimas", *Lietuvių Enciklopedija,* XXII, 1960, p. 372, kur kalbos taisytojo aplyginta rašyba taip pat.].

23a Šis Petrapilio lietuvių seimas ir jo rezoliucijos buvo labai reikšmingos. 1917 m. rugsėjo 8-16 d. buvo sušauktas vad. *Rusijos tautų kongresas* Kieve, kuriame dalyvavo ir lietuvių partijos ir tas tautų kongresas *vieningai* pasisakė Lietuvos valstybės reikalais. Tą nutarimo vertimą, kuris anuo metu (1968) autoriui nepavyko surasti, dabar pridedu iš Vaižganto, *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei,* 1919, p. 36 ištisai, netaisęs nei kalbos, nei rašybos:

Eidami iš to, kad kiekvienai tautai privalomos suvereninės teisės ir kad vyriausybė neturi teisės, kaip tinkama, tvarkyti sričių ir tautų likimą be jų sutikimo, suvažiavimas, išklausęs Lietuvių atstovų pranešimo:

1. kad visos Rusijos Lietuvių Seimas Petrapilyje 1917 m. birželio mėn. 2 d. tarė už suvereninės Lietuvių Valstybės sudarymą etnografijos ribose, kurios valdomąjį būdą turi nuspręsti Lietuvos Kuriamasai Susirinkimas, demokratingai sušauktas;

2. kad Laikinoji Vyriausybė, jau esant paskelbtai tautų teisei apsispręsti savo dekretu pavedė Lenkų Likvidacijos komisijai evakuotąsias Suvalkų gubernijos įstaigas, nors į visas Valstybės Dumas tos gubernijos gyventojai, rinkdami atstovus išimtinai Lietuvius ir duodami raštus, reikalavo sugrąžinti autonominei Lietuvai Suvalkų guberniją, be tos dalies, kurios gyventojai norės būti prijungti prie Lenkijos;

3. kad užėmę bemaž visą Lietuvą, vokiečiai imasi dabar spręsti politinį Lietuvos būvį ir todel dabar yra tas momentas, kada ir Rusija turi parodyti, kaip ji žiūri į Lietuvių tautos teises, —

nutarė:

Atkreipti Laikinosios Valdžios domą į būtiną reikalą išleisti tam tikrą aktą, kuriame būtų pripažįstama Lietuviams teisė susidaryti suvereninė Lietuvos valstybė iš Rusijos ir Prūsų Lietuvos žemių ir iš Suvalkų gub. lietuviškosios dalies, prisilaikant apsisprendimo principo.

(Tautų Kongrese Kieve dalyvavo atstovai šitų Lietuvių organizacijų: Demokratinės Tautos Laisvės Santaros Partijos, Lietuvių Krikščionių Demokratų partijos, Lietuvių Demokratų Socialistų — Liaudininkų partijos, Pildomojo Rusijos Lietuvių Seimo Petrograde Komisijos, į kurią įėjo Tautos Pažangos P. Lietuvių Karininkų Sąjungos Centro Komiteto ir Smolensko Lietuvių Tarybos).

24 *Lietuvos Aidas,* 1918.I.19.

25 *Lietuva,* I, 1952, p. 87-88. [Dabar perspausdinant, tekstas paimtas iš Vaižganto, *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei,* Vilnius, 1919, p. 36-37, nes kelius kartus įvairiai perspausdinant, pastebėjau mažų žodinių ir rašybinių taisymų, jau neminint spaudos klaidų.]

26 P. Klimas, *Der Werdegang des litauischen Staates,* p. 68-92.

27 A. Merkelis, *Juozas Tumas Vaižgantas,* I, Čikaga, ²1955, p. 239-240; ištisą lietuvių konferencijos Stockholme rezoliuciją davė dr. J. Purickis, „Lietuvių veikimas Šveicarijoje Didžiojo karo metu", *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis,* Kaunas, 1930, p. 53-55. [Ištisai ją duoda ir Vaižgantas, *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei,* 1919, p. 37-38, kuri dabar ištisai iš čia ir perspausdinama, nes dėl techniškų priežasčių leidėjų buvo sutrumpinta, neduotas jos 1. skyrius].

28 Plačiau žr. P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 97; J. Purickis, „Lietuvių veikimas . . ., t.p., Kaunas, 1930, p. 56-58.
29 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 98-99.
30 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 102-103.
31 *Mūsų Kelias,* 1948.II.12.
32 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 107; P. Klimas, „Lietuvos valstybės kūrimas 1915-1918 metais Vilniuje", *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis,* Kaunas, 1930, p. 10-11.
33 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 108-109.
34 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 110; Zenonas Ivinskis, „Lietuvos politinė būklė 1918 metų pradžioje ir Vasario 16-tos d. aktas", *Židinys,* 1, 1939, p. 42.
35 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 111.
36 Zenonas Ivinskis, „Lietuvos politinė būklė 1918 metų pradžioje ir Vasario 16-tos d. aktas", *Židinys,* 2, 1939, p. 197-198.
37 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 113.
38 J. Šaulys, „Nepriklausomybės išvakarėse", *Mūsų Kelias,* 8, 1948.II.12.
39 *Lietuvių Tauta,* V, Vilnius, 1936, p. 151.
40 M. Biržiška, „Lemiamas žodis pro ūkanas. 1918 m. vasario 16 d.", *Mintis,* 18/19, 1949.II.15.
41 Kan. P. Dogelis, „Per aspera ad astra", *Židinys,* 5-6, 1938, p. 740-741.
42 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 115. [plačiai apie Vasario 16 d. aktą rašo P. Klimas, *Iš mano atsiminimų,* So. Boston, Mass. 1979, p. 125 ir kt.]; Dr. J. Šaulys, „Nepriklausomybės išvakarėse", *Mūsų Kelias,* 7, 1948.II.12.
43 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 116; Dr. J. Šaulys, „Nepriklausomybės išvakarėse", *Mūsų Kelias,* 7, 1948.II.12.
44 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 117.
45 P. Klimas, t.p., p. 118.
46 P. Klimas, t.p., p. 119.
47 P. Klimas, *Der Werdegang . . .*, p. 121-123.
48 Dr. J. Šaulys, „Nepriklausomybės išvakarėse", Mūsų Kelias, 8, 1948.II.19.
49 M. Yčas, „Dr. J. Purickis ir karaliaus rinkimai", *Vairas,* 12, 1934, p. 471-472. Plg. naujai paskelbtus P. Klimo atsiminimus — *Iš mano atsiminimų,* 1979, p. 142-152, kur yra pakartotas ir visas tas laikinosios konstitucijos tekstas, kurio vokiškasis — P. Klimo, *Der Werdegang . . .*, p. 145-146.

BIBLIOGRAFIJA

Norintiems plačiau susipažinti su šiame darbelyje tik trumpai paliestais klausimais, čia duodama bent kiek pagrindinės literatūros:

Bartuška, V., *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais.* Kritiškas 1914-1919 metų įvykių ir asmenų įvertinimas, Klaipėda, 1937.

[Basanavičius, Jonas] S-lius, J., *Iš Didžiojo Vilniaus Seimo istorijos,* Vilnius, 1919.

Basanavičius, J., *Iš Lietuvių gyvenimo 1915-1917 m. po vokiečių jungu,* Vilnius, 1919.

Colliander, Börje, *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation 1915-1918,* Abo, 1935, 241 p.

Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok — Grodno. Herausgegeben im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost, Stuttgart und Berlin, 1917.

Dogelis, Povilas, *Mano gyvenimo prisiminimai,* Kaunas, 1926.

Gabrys, J., Didysis Vilniaus Seimas ir jo reikšmė Lietuvai", *Naujoji Romuva,* 47, 48, 49-50, 1935.

Gabrys, J., „Lietuvos nepriklausomybės genezė", *Naujoji Romuva,* 7 ir 8, 1938.
Yčas, Martynas, *Atsiminimai.* Nepriklausomybės keliais, I-III, Kaunas, 1935-1936.
Yčas, Martynas, „Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai", *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis, 1918-1928,* Kaunas, 1930, p. 63-102.
Yčas, Martynas, „Rusijos lietuvių pastangos kovose už Lietuvos nepriklausomybę", *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. 1918-1928,* Kaunas, 1930, p. 21-33.
Ivinskis, Zenonas, „Lietuvos padėtis 1917 metais ir Vasario 16 d. akto genezė", *Židinys,* 5-6, 1938, p. 610-634.
Ivinskis, Zenonas, „Lietuvos politinė būklė 1918 m. pradžioje ir Vasario 16 d. aktas", *Židinys,* 1, 1938, p. 35-42; ir 2, p. 196-211.
Kairys, Steponas, „Nepriklausomybės akto išvakarėse", *Kultūra,* 2, 1938.

* * *

Pradžioje šis darbas spausdintas „Vasario šešioliktosios akto genezė", *Karys,* 2, ir 3, 1968, p. 33-43 ir 65-74. Tais pat metais, autoriui šį straipsnį papildžius, daug ką pertvarkius, buvo išleistas ir atskirai: *Kelias į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą* [Brooklyn, N.Y.], Karys, 1968, Laisvės Kovos Metai, 96 p. Iš šio leidinuko dabar ir perspausdinama, bet pakeičiant iš *Lietuvos,* 1, 1952 netiksliai bei taisytos kalbos: „Rusijos Lietuvių Seimo nutarimus" (1917.VI.3), „Lietuvių Konferencijos (Landtago) Vilniuje nutarimus" (1917.IX.18-22) ir „Antrosios Lietuvių Konferencijos Stokholme nutarimus" (1917.X.18-20) iš Vaižganto, *Tiesiant kelią Lietuvos nepriklausomybei,* Vilnius, 1919, kur visi tie nutarimai buvo spausdinti dar nei kalbos, nei rašybos netaisinėjant; to leidinuko tuo metu autorius šiame krašte dar nebuvo užtikęs ir negalėjo pasinaudoti. Taip pat, 23a išnaša papildžiau, vėl iš Vaižganto, „Rusijos Tautų Kongreso Kieve nutarimu" iš 1917 m. rugsėjo 8-16 d. Šio autoriaus darbo nėra išlikęs rankraštis, nei jo nuorašas.

Taip pat autorius šiais klausimais yra skaitęs paskaitų ir rašęs, pvz. „Lietuvos neprikl. atstatymo 50 m. sukaktį minint", *Tėvynė,* 7, 1968.II.16; „Kaip gimė Vasario 16-sios aktas", *Keleivis,* 9, 1969.II.26; III.12; 11, III.19 ir 13, III.26, tai paskaita, skaityta Bostone 1969 vasario mėn.

LIETUVIŲ LAISVĖS KOVOS AMŽIŲ BĖGYJE

Laisvė yra didžiausia atskiro individo, tautos ir visos žmonijos vertybė. Be laisvės neįmanoma jokia kūryba ir tuo pačiu pažanga. Laisvė žmogui yra įgimta, jis veržiasi į ją, o pavergtas — skursta ir nyksta. Laisvė yra tiek brangi, kad jai išsaugoti ir ginti nesigailima didžiausių aukų, įskaitant ir brangiausią gyvybės auką. Egoistiniais sumetimais dažnai kėsinamasi į atskiro žmogaus ar net tautos bei valstybės laisvę. Tada kyla ilgų ir atkaklių kovų dėl laisvės, to neįkainojamo turto. Gražiausios ir garbingiausios kovos — kovos dėl teisės ir tautos laisvės. Visais laikais jos nužymėtos geriausių tautos sūnų kančia ir krauju. Ir visas lietuvių tautos gyvatos kelias yra nužymėtas kovomis dėl laisvės, nuo pat lietuvių tautos susidarymo prosenovėje iki šių dienų, kada Lietuva klastingo ir žiauraus rytų kaimyno yra parklupdyta, engiama ir naikinama.

Lietuvių tautai buvo lemta apsigyventi ant didžiojo kelio tarp Rytų ir Vakarų, kur kertasi dviejų labai skirtingų pasaulių kultūros ir idėjos: iš vienos pusės nuolat grasė mūsų tautai germanų veržimasis į Rytus, beieškant gyvenamosios erdvės ir dar neišnaudotų turtų, iš kitos pusės veržėsi slavai, kurių ekspansija ilgainiui įgijo imperialistinį pobūdį. Ir vienų ir kitų kaimynų veržimasis į Lietuvos kraštą prasidėjo dar proistorėje. Slaviškoji banga, įsisiūbavusi VII amžiaus pradžioje, ilgainiui užliejo didelius toli rytuose nusikišusius lietuvių gyvenamuosius plotus. Pakraštinių sričių gyventojai dingo slavų bangose. Apie lietuvių bei jų artimųjų giminaičių sodybas teliudija išlikę upių ir ežerų vardai, kurie siekia aukštutinę Volgą, sritis į vakarus nuo Maskvos ir Kursko, pietuose Černigovą ir Pinską, o vakaruose atskirų vietovardžių aptinkama net už Vyslos, Pamaryje. Vieną lietuvių giminės atplaišą *galindus* mini ir rusų XI-XII amž. metraščiai.[1] Pagal Ipatijaus metraštį, tuo metu galindai tebegyvenę prie aukštutinės Protvos, ties Možaisku, į vakarus nuo dabartinės Maskvos.

Lietuviai ypačiai nuo XII amž. pradžios ėmė puldinėti slavų gyvenamas sritis. Livonijos kronikininkas *Henrikas* rašo, kad lietuviai savo žygiais jau XII amž. pradžioje gąsdinę visas kaimynines tautas, o *„rusai bėgdavo per miškus ir kaimus, kai tik išvysdavo kad ir nedaugelį lietuvių, kaip bėga kiškiai pamatę medžiotoją"* (Et fugerunt Rutheni

per silvas et villas a facie Lithuanum licet paucorum, sicut fugiunt lepores ante faciem venatorum).[2] Todėl ir nenuostabu, kad 1219 metais Volinijos-Haličo kunigaikštienė Romanovienė sudarė taikos sutartį su dvidešimčia Aukštaičių ir Žemaičių kunigaikščių. Vyresniųjų kunigaikščių tarpe dalyvavo jau *Mindaugas* su savo vyresniuoju broliu *Dausprungu, Živinbutas, Daujotas ir Vilikaila*.[3] Netrukus Mindaugas ėmė plėsti savo valstybės ribas rytuose ir pietų rytuose. O Vytauto laikais, kaip žinia, Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos riba siekė net Juodąją jūrą. Tačiau ši milžiniška Lietuvos ekspansija į tolimuosius slavų kraštus neišplėtė jos etnografinių ribų: lietuvių branduolys tebegyveno savo senosiose žemėse, o užimtuosius kraštus valdė Didžiojo kunigaikščio šeimos nariai, dažniausiai broliai, ar artimi patikėtiniai — vietininkai, kurie ilgainiui ir patys nutausdavo svetimųjų tarpe. Ir tie Lietuvos žygiai į tolimąsias rusų žemes pareikalavo daug aukų; pasiekta gražių pergalių, bet neapsieita ir be skaudžių pralaimėjimų.

Iš vakarų ir pietų vakarų nedavė ramybės labai ekspansyvūs germaniškos kilmės kaimynai. Jau nuo IX amžiaus pradžios danų ir švedų protėviai, vadinami vikingais, normanais ar variagais, stengėsi pavergti Baltijos pakraščiuose gyvenančius prūsus ir kuršius. Turime žinių, kad kurį laiką pajūrio sritys net buvo įjungtos į danų ir švedų valstybės ribas. Čia taip pat vyko atkaklių kovų dėl savo laisvės. Yra išlikęs gana platus aprašymas kovų *Apuolės* pilyje, Skuodo vls.[4] Ten rašoma, kad toli nuo švedų gyvenusi viena gentis, vadinama *kuršiais,* kuri kadaise priklausiusi švedų valdžiai, bet jie sukilę ir stengęsi tapti nepriklausomi. Danai, tatai žinodami, 853 metais surinkę didelę daugybę laivų ir nuvykę į jų kraštą, norėdami jų turtus išplėšti ir žmones sau pasivergti. O ta valstybė turėjusi 5 sritis. Ten gyvenę žmonės, patyrę apie danų atvykimą, susispietę į vieną junginį ir pradėję narsiai gintis. Ir jiems atitekusi pergalė: pusė danų žmonių buvę iššudyta, pusė jų laivų apiplėšta, pagrobta iš jų aukso, sidabro ir kitokio turto. Išgirdę apie tai švedai, panorę išgarsėti ir su didele kariuomene užpuolę tas sritis. Po 5 dienų jie pasiekę Apuolės pilį, kurioje buvę net 15,000 kovotojų. Švedams atvykus, gyventojai užsidarę pilyje. Tada švedai iš lauko ėmę pulti pilį, o apuoliškiai iš vidaus drąsiai priešintis. Taip praėjusios 8 dienos, ir kiekvieną dieną nuo ryto iki vakaro apuoliškiai narsiai grūmęsi kovoje. Ir iš vienos ir iš antros pusės daugelis žuvę, bet nei vieni, nei antri pergalės nepasiekę. Ir tik devintą dieną apuoliečiai buvę priversti pasiduoti, su švedų karalium Olofu sudarę santarvę, pasižadėję atiduoti švedams visą auksą ir ginklus, pernai paimtus iš danų, be to, už kiekvieną žmogų, esantį pilyje, pasižadėję duoti po pusę svaro sidabro. Karalius ir kunigaikščiai,

paspaudę pilėnams dešiniąsias, sudarę taikos sutartį ir, gavę daugybę turto bei 30 įkaitų, džiaugdamiesi grįžę pas savuosius į Švediją . . .

Daug geriau esame informuoti apie lietuvių kovas su Vokiečių ordinu, kuris, prisidengęs krikščionybės platinimo skraiste, norėjo atimti lietuviams laisvę ir juos pavergti. Kiek daug didvyriškumo ir ištvermės parodyta beveik du šimtmečius trukusiose kovose su vokiečiais bei jų talkininkais. Ta kova buvo nelygi: lietuviams teko atsispirti prieš geriausiai anais laikais organizuotą, iš visų Europos kraštų sutelktą ir gerai ginkluotą kariuomenę. Vokiečių ordino metraščiuose aptinkame gausybę kryžiuočių ir kalavijuočių žygių į Lietuvą, kurių metu Lietuvai teko labai daug nukentėti, bet vokiečiams nepavyko palaužti kovingos lietuvių dvasios. Į lietuvių laisvės kovų garbės lentą tapo įrašyti didieji laimėjimai: 1236-ji metai ties *Šiauliais,* 1259-ji *Skuodo* lygumoje, 1260-ji ties *Durbe* ir 1410-ji ties *Žalgiriu.* O kur visa daugybė kitų mažesnių kovų, laimėjimų ir pralaimėjimų! Štai keletas būdingesnių kovų fragmentų, paimtų iš vokiečių kronikų.

1279 kalavijuočiams pasistačius *Daugpilio pilį, vos trumpam praslinkus laikui, čion karalius Traidenis* ir su juo lietuvių būriai prie pilies raiti atjojo. Jie pastatę keturias dideles svaidykles, ir dieną naktį svaidė didžius akmenis. Vežė juos čia pagonys nuo pat ryto iki vakaro. Reik čia tiesą pasakyti: jie išdaužė daug šulų aplinkui pilį, — prisipažįsta vokiečių metraštininkas.[5]

1208 kalavijuočiai buvo įsiveržę į Lietuvą, ir paskirstę kariuomenę po kaimus, rado juos tuščius, nes visi vyrai su moterimis ir vaikais buvo pabėgę. Lietuviai, pastebėję priešą, savo greitais žirgais apsupo kalavijuočius iš visų pusių ir, kaip buvo pripratę, sukinėjosi aplink, tai pabėgdami, tai vėl juos persekiodami, ir, leisdami ietis ir strėles, daugelį sužeidė. Po ilgos kovos kai kurie (vokiečiai) sužeisti krito, kai kurie buvo priešų (lietuvių) pagauti ir į Lietuvą nuvežti, kai kurie bėgdami išsigelbėjo ir grįžo į Rygą pranešti, kas atsitiko. Išgirdę apie savųjų pabėgimą ir lietuvių drąsumą, Rygos miestas nuliūdo ir staiga rygiečių citra pavirto gedulu ir jų dainos verkiančiųjų balsais . . .

Apie garsų kryžiuočių ir jų talkininkų pralaimėjimą prie *Durbės* 1260 metais taip rašoma *Petro Dusburgiečio* kronikoje:[6] „1260 metais Livonijos ir Prūsijos broliai su stipriomis kariuomenėmis suėjo patiekti maisto Švento Jurgio pilies (t.y. Jurbarko) broliams. Kai tik priartėjo prie šios pilies, atvyko pasiuntinys, pranešdamas, kad 4000 lietuvių naikina vieną Kuršo dalį, degindami, plėšdami ir liedami daugelio krikščionių kraują, o sugautas moteris ir vaikus išsiveda, pasiimdami su savimi drauge ir didelius kiekius grobio. Kryžiuočiams pradėjus pulti lietuvius, vokiečių talkininkai kuršiai (jie buvo vokiečių pavergti ir vyrai

išvaryti į karą su lietuviais), iš užpakalio ėmė pulti krikščionis, o lietuviai kovėsi su vokiečiais iš priekio . . . Pagaliau po ilgo pergalės svyravimo broliai (atseit, kryžiuočiai), Viešpačiui leidžiant, pralaimėjo mūšį (nes jų kariuomenės visas pajėgumas buvo sulaužytas . . . Šioje kovoje Durbės paupiuose žuvo brolis Burchardas, Livonijos magistras, ir brolis Henrikas Botelis, Prūsų maršalas, ir su jais 150 brolių, ir Dievo tautos tokia daugybė, kad jų skaičiaus net neteko girdėti. Po tokio parbloškimo priešai persekiojo bėgančius žmones, o šis bėgimas buvo toks išgąstingas, kad 3 ar 4 priešai iššudydavo šimtą krikščionių arba juos išsklaidydavo, be galo sugėdintus . . ."

Pasitaikydavo ir kitokių „išgąstingų" kryžiuočių bėgimų nuo lietuvių. Štai kaip rašoma Petro Dusburgiečio kronikoje apie 1290 metų *Kolainių* pilies (Užvenčio vls., Šiaulių aps.) puolimą:[7] „Magistras brolis Meneke smarkiai puolė Kolainių pilį su 500 raitininkų ir 2000 pėstininkų. Šioje pilyje viršininku buvo Surminas ir su juo buvo 120 rinktinių karo vyrų, kurie narsiai pasipriešino broliams. Pagaliau visi pilies žmonės, išskiriant 12 žmonių, buvo sunkiai sužeisti ir nuo pilies sienų kraujas tekėjo, tarsi patvinęs vanduo. Prietemoje tie 500 brolių raitininkų, kurie buvo skirti apsaugai, ilgo laukimo pribaigti, metėsi atgal su dideliu triukšmu ir dundesiu ir taip išgąsdino paprastus karius, kad jie nudūmė į laivus, manydami tat priešą esant. Broliai pakartotinai mėgino, bet nieku būdu negalėjo jų atkviesti atgal. Dėl to buvo priversti atsisakyti puolimo . . ."

Vokiečių kronikose rašoma ir apie *upių laivyno* susidūrimus. Pvz. 1313 metais yra įvykusi tokia lietuvių kova su kryžiuočiais.[8] Kronikoje rašoma: „Ragainės komendantas pastatydino karo laivą su sienomis ir daug kitų laivų. Kai su jais nuplaukė pulti Junigėdos (Veliuonos) pilies, stiprus vėjas ištiko laivą ir jėga jį nubloškė prie kranto. Lietuvių karalius (Vytenis), nugirdęs šio laivo sukeltą garsą, susirūpino pats ir su juo visa Lietuva. Turėjęs daug pasitarimų ir įvairių pasiūlymų šiam laivui sunaikinti. Pagaliau pasiuntė kilmingą ir karingą vyrą Surminą (anksčiau paminėtą Kolainių pilies gynėją, *J. P.*) su 100 laivų, kuriuose buvo 600 ir daugiau vyrų, ir ar 100 raitininkų . . . Pagaliau nukirtus virvę, kuria laivas buvo pririštas, laivas nuplaukė Nemunu žemyn ir, beplaukiant, jis buvo puolamas ir pagaliau paimtas ir sudegintas . . ."

Apie 1320 metų *Medininkų* srities puolimą ir vieno kryžiuočio Gerardo galą šiaip rašoma:[9] „1320 Viešpaties metais maršalas brolis Henrikas su 40 brolių ir su raitininkais iš Sembos ir Klaipėdos nuvyko į Medininkų sritį. Kai pirmieji žvalgai pagal įprastus karo papročius šias apylinkes perėjo, naikindami jas ugnimi ir plėšimais, šios srities gyventojai, jau iš anksto pasiruošę, narsiai puolė tuos, kurie buvo prie

brolių vėliavos. Abejose pusėse daugeliui žuvus, pagaliau buvo nukauti maršalas brolis Henrikas ir 20 broliai bei daug žmonių. Kiti keletą dienų bei naktų klaidžiojo išblaškyti dykumose ir, bado perbaigti, vargais negalais grįžo namo. Lietuviai savo dievams paaukojo sudegindami brolį Gerardą, vadinamą Rude, Sembos vaitą, šarvuotą ir besėdintį ant savo karo žirgo."

Dažnai Vokiečių ordino kronikos mini ir karo grobį, išgabentą iš Lietuvos. Pvz. apie kalavijuočių įsiveržimą į *Varnių* apylinkes taip rašoma:[10] „1370 metais Kuldingos komtūras su žmonėmis iš Kuršo įžengė į lietuvių žemę, kurią nuniokojo, būtent Pluotinę, Maluvą, Varnius ir Medininkus, iki ežero, vadinamo Pluotiniu. Nakvojo Viešvėnuose išsivesdamas 320 abiejų lyčių asmenų, taip pat 430 jaučių ir arklių . . ."

Tokių ir panašių žinių apie vokiečių kovas su lietuviais pilna to meto vokiečių kronikose. Jose gausu žinių apie kryžiuočių ir kalavijuočių puolimus, krašto nusiaubimą, pilių sudeginimą, belaisvių bei įkaitų išsivedimą, apie grūdų, galvijų ir arklių paėmimą grobiu ir kita. Be abejo, daug kur karių skaičius perdėtas, bet apskritai galime susidaryti gana aiškų vaizdą apie kovų pobūdį ir didžiulį lietuvių ryžtą ginti savo žemę.

Čia dar duosiu ištrauką, daugeliui jau žinomą, iš *Pilėnų* pilies didvyriško gynimo:[11] „1336 metais nemaža pagalba vėl atvyko iš Vokietijos ir kitų kraštų — kunigaikščių, ponų, diduomenės ir maldininkų. Jie buvo pasižadėję kovoti prieš pagonis ir netikinčius. Kilmingiausieji buvo Brandenburgo markgrafas, Hennenbergo grafas ir iš Prancūzijos Namiuro grafas. Vasario 25 dieną jie apgulė Pilėnų pilį, ją kelias dienas vieną po kitos puldami. Lietuviai gynėsi vyriškai. Buvo joje 4000 apsiginklavusių vyrų. Jie buvo subėgę į gerą apsaugą iš visos apylinkės kaimų su šeimomis, galvijais ir visu turtu bei lobiais, kai išgirdo riterius atvykstant. Riterių pulkas buvo ištroškęs jų lobio ir visokeriopai stengėsi įkopti į pilį. O lietuviai pasiryžo bet kam, tik neatiduoti pilies ir nepakliūti į priešo nagus, ypač dėl krikščionių tikėjimo, kuriuo taip baisėjosi, jog veikiau norėjo mirti. Pajutę, kad negalės ilgiau laikytis, kadangi pylimas ir užtvaros, nuolat puolamos, jau buvo pralaužtos ir iš dalies sunaikintos, uždegę didžią ugnį, sumetę į ją visas gėrybes, nugalabiję visas moteris ir vaikus ir sumetę lavonus į ugnį, vienas po kito patys išsižudė. Didesnioji dalis savo vadui Margiriui davėsi nukirsti sprandus . . . Didžioji dalis Ordino brolių galėjo stebėti tuos išgąstingus įvykius be verksmų ir dejavimų. Įsiveržę pilin kryžiuočiai, matydami tą baisų reginį, norėjo bent dalį išgelbėti, bet Margiris, didelis stiprus karžygys, su likusiais tarnais narsiai gynėsi ir

dar nevieną galvą nukirto. Pagaliau jis pats nuskubėjo tamsian rūsin, kur buvo paslėpęs žmoną, kalaviju ją nužudė ir perskrodęs sau pilvą, sukritęs šalia žmonos, nelaimingai mirė. Pilis buvo sudeginta, iki pamatų išversta ir su žeme sulyginta. Taip riteriai grįžo į Prūsus, sužeisti ir be grobio, išskiriant galvijus . . ."

Kad ir daug lietuviams teko nukentėti nuo nuolatinių kryžiuočių bei kalavijuočių puolimų, kad ir turėta daugybė nuostolių žmonėmis ir turtu, kad ir Prūsai ilgiems amžiams pateko į svetimųjų rankas, bet lietuvių branduolys apgynė savo laisvę. Kad ir karų gerokai išvarginta, bet Lietuva sugebėjo sukurti didžiulę ir galingą imperiją plačiuose slavų gyventuose plotuose.

Tačiau Lietuva, pasiekusi didžios garbės ir laimėjimų vėlyvaisiais viduramžiais, po to pamažu ėmė smukti. Susidėjusi su lenkais, įklimpo į bajoriškos sauvalės ir netvarkos klampynę. Pagaliau Lietuva buvo išdraskyta ir pavergta. Po paskutiniojo Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimo 1795-taisiais metais, prasidėjo sunkus ir ilgas, trukęs daugiau kaip 120 metų, lietuvių tautos kryžiaus kelias rusų okupacijoje. Rusų okupacinė valdžia stengėsi visomis priemonėmis nuslopinti lietuvių tautinę sąmonę ir Lietuvą pamažu įlieti į rusų tautos kūną. Sunku buvo anuomet tuojau ir atvirai išeiti į kovą už nepriklausomybę, nebuvo fizinių karinių jėgų grumtis su nugalėtojais, kurie, pasidaliję mūsų valstybę, dėjo pastangas išnaikinti Lietuvos vardą, lietuvių kalbą ir tikėjimą. Lietuvių tauta subruzdo tautiškai išsilaikyti, sustiprėti ir ryžosi pirma pasitaikiusia proga stoti į kovą už politinę savo laisvę. Sukilėlių naikinimas, jų trėmimas į Sibirą, spaudos draudimas ir visokios kitos lietuvių tautinio sąjūdžio stabdymo priemonės išugdė dar didesnį lietuvių pasipriešinimą, dar labiau užgrūdino laisvės kovotojus. Lietuvių tautinė sąmonė neišblėso ir I pasaulinio karo audroms praūžus, Lietuva kėlėsi iš griuvėsių. Ilgos ir sunkios pastangos buvo apvainikuotos Vasario 16-sios aktu. Tas didysis laisvės aktas davė pradžią ir kitiems mūsų tautos laisvės žygiams. Laisvę reikėjo išugdyti, išsaugoti ir ją apginti nuo priešų: rusų, lenkų ir bermontininkų, kurie siekė pavergti Lietuvą. Pradėjus grėsti pavojams krašto saugumui, 1918 metų lapkričio 23-sios dienos Lietuvos vyriausybės išleistu pirmuoju įsakymu besikuriančiai kariuomenei, šaukta savanoriai Tėvynės laisvės ginti. Ir su kokiu jaunatvišku užsidegimu stojo į savanorius mūsų kaimo ir mokyklų jaunimas, iš Rusijos grįžę kariai. Sunkią kovą net su trimis priešais savanoriai laimėjo, nes juos žygin vedė valia, galingesnė už visas kliūtis, stipresnė už priešų užmačias. Jie savo drąsa ir krauju įpynė į Lietuvos laisvės kovų garbės vainiką istorijon įrašytus laimėjimus ties *Radviliškiu, Širvintomis, Giedraičiais* ir kitose kovų vietovėse. Tai buvo

pats didvyriškiausias Nepriklausomos Lietuvos laikotarpis, kada buvo sutelktos visos lietuvių dvasinės ir fizinės jėgos savarankiškumui užtikrinti. Todėl mes ir didžiuojamės ta kovos dvasia ir vieninga idėja, kuri apvainikavo didžiąsias laisvės kovas. Kartų kartos minės savanorius, kartų kartos lenks galvas tiems, kurie begindami laisvę paaukojo savo gyvybę. Savanoriai, praliedami savo kraują kovos lauke, drauge įliejo tą lietuvišką kraują į atgimusios valstybės kūną. Todėl tie vyrai yra gavę *savanorio-kūrėjo* vardą.

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 Plg. Ipatijaus kroniką, išspausdintą *Polnoje sobranije russkich letopisej,* II, 1908.
2 *Henrici Chronicon Livoniae,* bearbeitet von L. Arbusow und A. Bauer. Hannover, 1955, p. 69.
3 *Polnoje sobranije russkich letopisej,* I, 1908, p. 735-736.
4 „Vita Anskarii auctore Rimberto", *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi,* Hannoveriae 1884, p. 60-62.
5 *Livlaendische Reimchronik,* Paderborn, 1876, p. 187-189.
6 *Scriptores rerum Prussicarum,* I, 1861, p. 96-97.
7 *Scriptores rerum Prussicarum,* I, 1861, p. 152.
8 *Scriptores rerum Prussicarum,* I, 1861, p. 179.
9 *Scriptores rerum Prussicarum,* I, 1861, p. 185.
10 *Scriptores rerum Prussicarum,* II, 1862, p. 96.
11 *Scriptores rerum Prussicarum,* II, 1862, p. 489-490.

* * *

Perspausdinta iš *Kario,* 3, 1967, p. 66-69; pasirašyta — *J. Puzinas.* Yra išlikęs nuorašas, kuris liudija, kad buvo kur tai skaityta paskaita.

LAPKRIČIO 23-OJI VILNIAUS ŽENKLE

Šįmet Lapkričio 23-čiąją minime Vilniaus ženkle, nes šie metai yra sukaktuviniai Vilniaus, Gedimino sostinės, metai. Prieš 650 metų Vilnius pirmą kartą paminėtas Gedimino laiškuose kaip jo sostinė ir miestas. Vilnius — tai Lietuvos širdis, Lietuvos valstybės branduolys, lietuvių mokslo, kultūros ir meno centras. Vilnius visais laikais buvo ir tebėra susijęs su Lietuvos laisvės kovomis, laisvės troškimais bei viltimis. Vilnius buvo pats didžiausias senosios Lietuvos atsparos taškas prieš Vokiečių ordino, vėliau rusų ir lenkų užmačias. Sunkiaisiais carinės Rusijos okupacijos laikais Vilniuje brendo nepriklausomos Lietuvos mintis, Vilniuje 1918 m. vasario 16 d. paskelbtas Lietuvos valstybės atstatymo aktas, Vilniuje kūrėsi nepriklausomos Lietuvos kariuomenė, Vilniuje 1918 m. lapkričio 23 dieną išleistas ir pirmasis įsakymas kariuomenei. Tat meskime trumpą istorinį žvilgsnį į svarbesniuosius Vilniaus įvykius, susijusius su Lietuvos karinių pajėgų stiprinimu ir Lietuvos laisvės lūkesčiais.

Laisvė yra didžiausia atskiro individo, tautos ir visos žmonijos vertybė. Be laisvės neįmanoma jokia kūryba ir tuo pačiu pažanga. Laisvė žmogui yra įgimta, jis veržiasi į ją, o pavergtas — skursta ir nyksta. Laisvė yra tiek brangi, kad jai išsaugoti ir ginti nesigailima didžiausių aukų, įskaitant ir brangiausią gyvybės auką. Gražiausios ir garbingiausios kovos — kovos dėl teisės ir tautos laisvės. Visais laikais jos nužymėtos kovomis dėl laisvės, nuo pat lietuvių tautos susidarymo iki šių dienų.

Ilgos yra buvusios lietuvių kovos su Vokiečių ordinu, kuris, prisidengęs krikščionybės platinimo skraiste, norėjo atimti laisvę ne tik lietuviams, bet kitiems jų giminaičiams: prūsams, kuršiams, žiemgaliams, sėliams ir kitiems. Ta kova buvo nelygi, nes lietuviams teko atsispirti prieš geriausiai anais laikais organizuotą, iš visų Europos kraštų sutelktą ir gerai ginkluotą kariuomenę. Vokiečių ir jų talkininkų kariniai žygiai labai nusiaubė mūsų kraštą, bet priešui nepavyko palaužti atkaklios lietuvių dvasios. Į lietuvių laisvės kovų garbės lentą tapo įrašyti didieji laimėjimai Mindaugo laikais: 1236-ji metais ties Šiauliais, 1259-ji Skuodo lygumoje, 1260-ji ties Durbe. Nepavyko užimti ir pagrindinės Mindaugo pilies „Vorutos", kuri greičiausiai tapatintina su Vilniumi.

Nelengvos lietuvių laisvės kovos yra buvusios Gedimino, Kęstučio ir Vytauto laikais. Visi valdovai rūpinosi savo karinių pajėgų stiprinimu, karinės technikos tobulinimu. Apie tai įsakmiai mums kalba Gedimino laiškai, rašyti Vilniuje 1323-čiaisiais metais. Štai būdingesnės ištraukos.

1323 m. sausio 25 dienos laiške skaitome: „Visiems krikščionims, pasklidusiems visame pasaulyje, vyrams ir moterims, o drauge ypač žymiems miestams Liubekui, Zundui, Bremenui, Magdeburgui, Kölnui ir kitiems iki pat Romos, Gediminas, Dievo malone lietuvių ir rusų karalius, Žiemgalos valdovas ir kunigaikštis, (siunčia) savo nekintamos pagarbos ir palankumo (pareiškimą) ir sveikinimą . . .“ Toliau Gediminas praneša, kad jis nusiuntęs laišką popiežiui dėl krikščionių tikėjimo priėmimo, kad Vilniuje ir Naugarduke pastatęs bažnyčias pranciškonams ir domininkonams, kad jis kviečiąs vykti Lietuvon vyskupus, kunigus ir bet kokio ordino vienuolius, kad „kiekvienam geros valios žmogui atidarome (savo) kraštą, valdas ir (visą) karaliją. Riteriams, ginklanešiams, pirkliams, gydytojams, kalviams, račiams, kurpiams, kailiadirbiams, malūnininkams, krautuvininkams ir (kitiems) bet kokiems amatininkams — šiems visiems išvardintiems (žmonėms) mes norime paskirti žemės kiekvienam pagal jo padėtį . . . Jei panorės pasilikti riteriai ir ginklanešiai, juos apdovanosiu pajamomis ir valdomis kaip dera“.

Iš šio laiško matome, kad Gediminas kvietėsi iš Vokietijos kariuomenei reikalingus gerai išmokslintus riterius, karo meno specialistus, ginklanešius, tai yra riterių padėjėjus, taip pat visokius amatininkus, reikalingus ne tik civilinių gyventojų poreikiams, bet taip pat kariuomenei. Prie tokių amatininkų tenka priskirti račius, būtinus kariuomenės transportui, batsiuvius, kailiadirbius, kurie turėjo aprūpinti karius apavu ir apdaru.

1323 m. gegužės mėn. 25 d. kitame Vilniuje rašytame laiške, Gediminas vėl kreipiasi į Liubeko, Rostoko, Zundo, Greifsvaldo, Štetino ir Gotlando piliečius, kviesdamas visokius specialistus Lietuvon. Ten tarp kitko rašoma: „. . . Šiuo savo raštu skelbiame, jog mūsų žemė karališka malone yra laisva (nuo mokesčių), nuo muitų ir kelio prievolių visiems pirkliams, riteriams, vasalams; juos aprūpinsiu pajamomis — kiekvieną pagal jo padėtį; (tai suteiksiu) bet kokios padėties amatininkams, būtent, meistrams, kurpiams, račiams, druskininkams, malūnininkams, sidabrakaliams, svaidomųjų prietaisų gamintojams, žvejams ir (kitiems) bet kokios padėties; tegu atvyksta (į mūsų žemę) su vaikais, žmonomis ir galvijais, tegu ateina ir išeina pagal savo norą visiškai be jokio trukdymo . . .“ Šiame laiške iš karinių amatininkų minimi svaidomųjų prietaisų gamintojai. Anais laikais svaidomosios

mašinos, kuriomis buvo mėtomos akmeninės kulkos, akmenys, geležimi apkaustyti rąstai, buvo daugiausia naudojamos pilių medinėms ir mūrinėms sienoms griauti. Kad laiško patikimumas būtų tikras, Gediminas įsakė prie jo prikabinti savo antspaudą, pabrėždamas, kad „pirmiau geležis pasikeis į vašką ir vanduo pavirs plienu, negu mes atšauksime mūsų ištartą žodį".

Svaidomosios mašinos — artilerijos pradžia. Vėliau šios rūšies pabūklai imta gaminti iš metalo. Pradžioje sviediniai dar buvo akmeniniai, kamuolio pavidalo, vėliau jie imta gaminti iš ketaus, jų svoris buvo įvairus: nuo trijų iki 30 svarų. Žalvarinius pabūklus jau gamino Vytautas Didysis, turėjęs artilerijos pabūklų liejyklą; apie XVI a. vidurį ta liejykla atgaivinta Vilniuje. Sviediniai būdavo iššaunami patranką užtaisius paraku. Žymiausias Lietuvos artilerijos specialistas buvo artilerijos generolas Kazimieras Semenavičius, 1650 m. išleidęs visoje Europoje pagarsėjusį artilerijos vadovėlį, išverstą į prancūzų, vokiečių ir anglų kalbas. Vilniaus Žemutinės pilies rajone ilgą laiką yra buvęs didžiulis arsenalas, kuriame buvo gaminami, taisomi ir laikomi įvairūs kariuomenei ir Vilniaus miesto apsaugai reikalingi ginklai.

Sunkių dienų susilaukė Vilnius 1655-1661 metais, kai čia siautėjo Maskvos kariuomenė, visa naikindama, degindama, plėšdama. Nusiaubė Vilnių 1702 m. Švedijos Karolis XII-asis. Visai išretino Vilnių 1708-1710 metų didysis badas ir maras. Pagaliau Lietuva, įklimpusi į bajoriškos savivalės ir netvarkos klampynę, buvo išdraskyta ir pavergta. Po pirmojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo, 1792 m. rusų kariuomenė užėmė Vilnių. Rusai ir toliau vis daugiau ėmė kištis į Lietuvos ir Lenkijos valstybės vidaus reikalus. Pareikalauta, kad kariuomenė būtų sumažinta iki 15.000 žmonių: Lenkijai palikta 10.000, o Lietuvai — tik 5.000 karių. Rusų kėslams pasipriešino Lietuvos ir Lenkijos patriotai, ir 1794 m. įvyko Kosciuškos sukilimas.

Tad stabtelėkime ties pačiu Kosciuška ir jo sukilimu. Tadas Kosciuška gimė 1746 m. Merečovčiznos dvare, Slanymo apskrityje, smulkių bajorų šeimoje. Jo tėvas buvo Lietuvos Brastos vaivadijos kardininkas. Tai nereikšmingos garbės pareigos. Svaresnis, žinoma, buvo Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos kardininkas, kurio pareiga ir garbės dalyku buvo iškilmių metu palaikyti didžiojo kunigaikščio kardą. Tadas Kosciuška, išėjęs karo mokslus Varšuvoje, Vokietijoje, Italijoje ir Paryžiuje, 1774 m. grįžo Lietuvon ir čia tarnavo artilerijos karininku. Tuo metu Šiaurės Amerikoje vykstant laisvės kovoms prieš Anglijos kolonijalizmą, Kosciuška dideliu dėmesiu ir palankumu sekė amerikiečių kovas dėl savarankiškumo. Ir kai 1776 m. liepos 4 dieną buvo paskelbta Amerikos nepriklausomybė, jos pasiuntiniu Paryžiuje

buvo paskirtas Benjaminas Franklinas. Ir Kosciuška, Franklino rekomenduojamas, 1777 m. atvyko Amerikon, stojo savanoriu amerikiečių kariuomenėn, aktyviai dalyvavo laisvės kovose, pastatė bent kelias tvirtoves, jų tarpe West Pointe, pakeltas generolu ir tapo Jurgio Vašingtono adjutantu. Tomas Jeffersonas, pagrindinis autorius Nepriklausomybės deklaracijos, apie Kosciušką šiaip atsiliepė: „Tai yra tyriausias laisvės sūnus, kurį man teko sutikti, ir tai tokios laisvės, kuri apima visus, ne tik išrinktųjų saujelę".

1784 m. Kosciuška grįžo Lietuvon ir apsigyveno savo tėviškėje. Ir kai buvo padidinta Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė, 1789 m. jis buvo pašauktas aktyvion karo tarnybon Lenkijoje. Tokiu paskyrimu jis buvo labai nepatenkintas ir tą savo išgyvenimą išreiškė laiške Naugarduko vaivadai generolui Niesiolovskiui: „Maldauju . . ., kad Tamstos Mylista norėtum ištraukti mane iš šios taip nemalonios . . . vietos . . . Panorėkite grąžinti mane į Lietuvą, nebent išsižadate manęs ir laikote mane netinkamą jums tarnauti? Kas gi esu, jei ne lietuvis, jūsų tautietis, jūsų pačių išrinktas? . . . Pyktis ima, kad būdamas iš Lietuvos, turiu tarnauti Karūnai (=atseit, Lenkijai. J. P.)". Lenkai nenusileido ir Kosciuška liko Lenkijos kariuomenėje. Čia jis sėkmingai kovojo su rusais. Ir kai rusai po dviejų pirmųjų Lietuvos ir Lenkijos valstybių padalijimų 1792 ir 1793 m. siekė galutinai pavergti valstybę, Tadas Kosciuška atsistojo sukilimo priešakyje ir ryžosi išlaisvinti rusų užgrobtas Lietuvos ir Lenkijos valstybės žemes. 1794 m. kovo 24 d. Krokuvoje paskelbtas sukilimas jau balandžio mėnesio pradžioje persimetė į Lietuvą ir balandžio 24 d. sukilėliai užėmė Vilnių. Sekančią dieną Vilniuje buvo sudaryta *Laikinoji Lietuvos vyriausybė,* kuri lietuviškuose atsišaukimuose vadinosi „Wiresnibe arba Roda sio ciesa Lietuwos" arba „Roda neydidziausia naradaus Lietuwos". Lietuviškuose atsišaukimuose tos vyriausybės nariai pasirašydavo savo vardus ir pavardes aplietuvintomis formomis. Štai tie vyriausybės nariai: „Jozefas Niesiolowskas Wojewoda Nowogrodskas (=tai tas pats Naugarduko vaivada Niesiolovskis, kuriam rašė laišką Kosciuška, prašydamas, kad jis būtų perkeltas iš Lenkijos kariuomenės į Lietuvos kariuomenę. J. P.), Benedyktas Marykonis Pisaris W. X. Lit., Michalas Brastawskas Pisaris W. X. Lit., Stanislawas Mirskas Pisaris W. X. Lit., Dominikas Narbutas Wayskas Lidskas (=Lydos kareiva. J. P.), Michalas Grabowskas Kaniuszas W. X. Lit. (=LDK-tijos arklininkas. J. P.), Stanislawas Walawicza Padkamaris Rzeczyckas (=Respublikos pakamarininkis. J. P.), Mikolas Sabba Chreptowiczas Marszalkas Oszm., Martynas Poczobutas Rektarys A. Wilen., Michalas Karpowiczas Archydyak. Smol. ir kt. (V. Biržiška, Laikinosios „vyriausybės" — Lietuva, Nr. 3, 1953, p. 16). Lietuvos

kariuomenės vadu Kosciuška paskyrė inžinerijos pulkininką Jokūbą Jasinskį, kuris Vilniuje 1794 m. gegužės 4 d. paskelbė atsišaukimą į Lietuvos gyventojus. Štai keletas būdingesnių ištraukų iš to dokumento:

„Gerbiamieji piliečiai, Tėvynė reikalauja visų jūsų apgynimo. Jūsų pačių interesas visus prie jos šaukia, ir tiktai aklas, nematydamas savo laimės ir saugumo, galėtų prie jos vėluotis. Siunčiu jums doriausius, kraštui ištikimus ir apie savo darbą nusimanančius karininkus ir įpareigoju jus tėvynės išsaugojimo vardan įvykdyti tuojau tai, kas seka:

1. Kuo greičiausiai suvažiuokite į savo (pavieto) sostinę, išsirinkite jūsų pasitikėjimo vertą vyrą, kurį aš vyriausiojo vado man duota galia patvirtinsiu pavieto generolu.

2. Šis tegul išleidžia visam pavietui skelbimą, kad visų luomų, kondicijų, dvarų žmonės tuojau apsiginkluotų savo namuose kiek galėdami šaunamuoju ginklu, kardu, ietimi arba paprastu dalgiu, užmautu ant ilgo koto, ir taip apsiginklavę tegul laukia mano įsakymo išvykti.

3. Tegul iš kiekvieno krašto kampo kuo skubiausiai nuo 5 trobų vienas žmogus atvyksta Vilniun su turimais ginklais ir maistu 15 dienų . . .

5. Raitelių karininkas kavaleriją, o pėstininkų karininkas — pėstininkus paims savo vadovybėn, o jie abu, pavieto generolo valdžioje būdami, mokys ir panaudos karius pagal karo įstatymu suteiktas jiems teises, rūpinsis pavieto saugumu, žmonių paklusnumu teisei . . ., kad šventojo užsidegimo dvasia būtų palaikoma gyventojų tarpe ir pagaliau rūpinsis viskuo, kas liečia tėvynės gynimą ir jos garbę.

7. Įpareigoju ir prisaikdinu dvasiškiją, kad ji dažnais savo pamokslais tikinčiųjų tarpe įkvėptų santaikos ir drausmės dvasią, be kurios niekas negali būti išganytas. Atėjo laikas, kada tikėjimas privalo labiausiai padėti prislėgtiems gyventojams, jis turi būti jų pagalba, kaip iki šiol buvo jų šviesa. Be tėvynės nebėra altorių.

8. Pagaliau įspėju jus, gerbiamieji piliečiai. Laikas jau mesti širdies minkštumą, kuriuo visuomet mūsų kraštas didžiavosi. Persekiokite išdavikus, jeigu kur nors juos pastebėsite; teiskite ir užmušinėkite visus, kurie neįsirašę į pavieto generolo registrą, su ginklais pasirodytų jūsų apylinkėje. Tai yra žudikai, o ne tėvynės gynėjai, nelaukite teisingumo kardo, kuris dažnai pasiekia, bet visuomet pavėluotai. Jūsų galioje išgelbėti tėvynę, jeigu tik to norėsite. Norėkite arba ir jūs žūsite, jos griuvėsių užversti". (Lietuvos istorijos šaltiniai, I, Vilnius, 1955, p. 327).

Šis patriotinis Jokūbo Jasinskio atsišaukimas nepatiko lenkams, jie priešinosi ir atskiros valdžios sudarymui Lietuvoje. Lenkai ir toliau siekė unijiniais ryšiais susietos Lietuvos ir Lenkijos respublikos. Deja, Tado Kosciuškos sukilimas nepavyko, ir 1794 m. rugpiūčio 7 dieną Vilnius vėl pateko į rusų rankas. Ir prasidėjo 121-erius metus trukusi rusų okupacija, ilgas ir sunkus lietuvių tautos kryžiaus kelias. Rusų okupacinė valdžia stengėsi visomis priemonėmis nuslopinti lietuvių tautinę dvasią ir Lietuvą pamažu įlieti į rusų tautos kūną. Sunku buvo anuomet tuojau ir atvirai išeiti kovon už nepriklausomybę, nebuvo fizinių karinių jėgų grumtis su nugalėtojais, kurie, pasidaliję mūsų valstybę, siekė išbraukti iš istorijos Lietuvos vardą, nustelbti lietuvių kalbą ir tikėjimą.

Lietuvių tautos sūnūs stengėsi išnaudoti kiekvieną progą savo tautos ir valstybės laisvei atstatyti.

Dėta nemaža vilčių atgauti Lietuvos nepriklausomybę Napoleono žygių į Austriją, Prūsiją ir Rusiją akivaizdoje. 1807 m. Napoleonas, sudarydamas su Rusijos caru Aleksandru I-ju taikos sutartį Tilžėje, po III-jo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo iš Prūsijai atitekusių sričių įkūrė Varšuvos kunigaikštiją, į kurią įėjo ir Užnemunė. Ta Varšuvos kunigaikštija, kad ir teoretiškai būdama nepriklausoma, bet faktiškai buvo Prancūzijos protektorate. Lenkai, tikėdamiesi ir visos Lenkijos atstatymo, su savo legionais aktyviai dalyvavo visuose Napoleono žygiuose. Todėl ir to meto Lietuvos bajorija ėmė rūpintis savo krašto išlaisvinimu iš rusų okupacijos, o valstiečiai tikėjosi baudžiavos panaikinimo. Iš kitos pusės — kunigaikštis Mykolas Oginskis mezgė ryšį su Rusijos caru Aleksandru ir siūlė, kad jis atstatytų Didžiąją Lietuvos kunigaikštiją Rusijos globoje. Kng. Oginskis savo memorandume carui tarp kita ko rašė: „Lietuviai, būdami išdidūs dėl savo kilmės, nors ir buvo sujungti su Lenkija, betgi išlaikė savo papročius, savo civilinį kodeksą, skirtingą nuo Lenkijos santvarką . . ., savo kariuomenę, ministrus ir valdininkus . . . Kunigaikštijos atstatymas Rusijos globoje padarytų galą simpatijoms Napoleonui". Tačiau šis Oginskio projektas nesusilaukė rusų pritarimo. Ir kai 1812 m. birželio 27 dieną Napoleonas atvyko Vilniun, čia jis liepos 1 dieną paskelbė savo pirmąjį įsakymą:

„§ 1. Skiriama laikinoji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos vyriausybė (komisija), susidedanti iš 5 narių ir vieno generalinio sekretoriaus.

§ 2. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos komisijai pavedama tvarkyti krašto finansus, tiekti maistą, organizuoti vietos miliciją, tautinę gvardiją ir žandarmeriją.

§ 3. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos laikinajai vyriausybinei komisijai bus paskirtas imperatoriaus komisaras.

§ 4. Gubernijos: Vilniaus, Gardino, Minsko ir Balstogės bus savo keliu tvarkomos atskirų komisijų, kurios susidės iš 3 narių, intendantui pirmininkaujant." Ir t.t.

Laikinąją Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos vyriausybinę komisiją sudarė Lietuvos bajorų atstovai: jos pirmininku buvo Stanislovas Soltanas, L. D. K-tijos kiemo maršalka; vyriausybės pirmininkas ir maitinimo komisijos pirmininkas; Karolis Prozoras — finansų reikalų tvarkytojas; Juozapas Sierakovskis — pirmininko pavaduotojas, o Soltanui pasitraukus — vyriausybės pirmininkas; Aleksandras Sapiega — karo departamento pirmininkas; Pranciškus Jelskis — teisingumo; Aleksandras Potockis — vidaus reikalų; Vilniaus universiteto rektorius Jonas Baptistas Sniadeckis — švietimo reikalams; Juozapas Kasakauskas — generalinis sekretorius. Lietuvos generaliniu gubernatorium rugpiūčio 12 d. Napoleonas paskyrė olandą generolą Dirk van Hogendorpą. Imta organizuoti ir Lietuvos kariuomenė: keturi raitininkų ir penki pėstininkų pulkai. Tuo reikalu laikinoji Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos vyriausybės komisija 1812 m. rugpiūčio 1 d. paskelbė atsišaukimą, raginantį valstiečius stoti kariuomenėn. Štai keletas būdingesnių ištraukų:

„Valstiečiai Žemdirbiai! Kreipiamės į jus kaip į žmones, esančius įstatymo globoje, kaip į tėvynės sūnus. Tėvynė, jūsų darbu ir narsumu paremta, savo ruožtu užtikrins jums ramybę ir laisvę. Tauta, kylanti iš nelaisvės, negali be kariuomenės išsilaikyti; tik ginkluota jėga gali jūsų asmenis ir turtą nuo užgrobėjų galios apsaugoti. Prie buvusios valdžios reikėjo grandinėmis apkaltus lydėti jūsų sūnus į kariuomenę. Netekdavote jų amžinai, jų tarnyba tesibaigdavo tik drauge su gyvenimu; siųsdavo juos į tolimas šalis už upių ir jūrų. Šiandien yra visai kitos karinės tarnybos sąlygos: tik 6 metams jūsų sūnus atskirs nuo gimtųjų namų, net tarnaudami bus tame pačiame krašte, toje pačioje provincijoje, bus savų karininkų švelniai traktuojami, tėvynės tinkamai atlyginami; pasibaigus tarnybos laikui grįš namo prie žemės darbo . . . Tegul būsimo tėvynės riterio asmuo nebus suteptas nelaisvės dėme . . . Tačiau turime pridurti, kad jeigu nurodytu laiku šios šventos pareigos neįvykdytumėte, tai jums bus pritaikytos griežtos priemonės . . ."

Žinoma, toji laikinoji Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos vyriausybė tėra buvusi prancūzų poreikių vykdytoja: ji turėjo aprūpinti Napoleono kariuomenę pašaru, arkliais, gyvuliais, maistu ir t.t., panašiai kaip

buvo nacių okupacijos metu. Ne gana to. 1812 m. liepos 14 d. Vilniaus katedron susirinkusi laikinoji vyriausybė drauge su Vilniaus administracijos pareigūnais, įvairių religijų atstovais, universitetu, teismų vyresnybe ir miesto gyventojais nutarė prisidėti prie Lenkijos ir Lietuvos konfederacijos — unijos. Napoleno žygis Maskvon baigėsi katastrofiškai. 1813 m. kovo mėnesį Lietuvoje vėl buvo atstatyta rusų administracija, pasibaigė ir laikinosios vyriausybės darbas. Nepavyko 1831 ir 1863 metų sukilimai. Tačiau sukilėlių naikinimas, jų trėmimas į Sibirą, spaudos draudimas ir kitos lietuvių tautinio sąjūdžio stabdymo priemonės išugdė dar didesnį lietuvių pasipriešinimą, dar labiau užgrūdino laisvės kovotojų ryžtą.

1905 m. Didysis Vilniaus seimas, 1917 m. Vilniaus konferencija apvainikavo ilgas ir sunkias pastangas *1918 m. vasario 16 dienos aktu.* Tas didysis laisvės Aktas davė pradžią ir kitiems mūsų tautos žygiams. Laisvę reikėjo išugdyti, išsaugoti ir ją apginti nuo priešų. Vilniuje prasidėjo ir Lietuvos kariuomenės kūrimas. Čia paskelbtas ir pirmasis įsakymas kariuomenei. Štai to istorinio dokumento tekstas: „Apsaugos Ministerijai įsakymas Nr. 1. Lapkričio 23 d. 1918 m. Vilnius. 1. Steigiu Apsaugos Tarybą iš šių asmenų: pulkininko Chaleckio, papulkininko Nastopkos ir papulkininko daktaro Nagevičiaus. 2. Pulkininką Kubilių skiriu Apsaugos Ministerijos štabo viršininku. 3. Pulkininką Galvydį-Bykauską skiriu pirmojo pulko vadu, steigiamo Alytuje. Jam įsakau tuojau pradėti paruošiamąjį darbą ir pasirinkti sau reikalingą kadrą. Apsaugos Ministras Prof. A. Voldemaras, Štabo viršininkas papulkininkas J. Kubilius".

Ir kūrėsi Lietuvos kariuomenė. Imta organizuoti I-asis ir II-sis pėstininkų pulkai. Vilniaus miesto komendantūra išleido tokį atsišaukimą į Vilniaus piliečius:

„Vilniaus piliečiai! Su visa Lietuva, su jos liaudimi jungia mus nesutraukiami ryšiai. Ta pati žemelė mus maitina, drauge per šimtus metų tempėme vergijos jungą, drauge kovojome dėl laisvės. Piliečiai! Šiandieną sušvito mums Laisvės spindulys! Mūsų tėvynė Lietuva tampa nepriklausoma demokratinga Valstybė, kurioje visi piliečiai be tautų skirtumo turės laisvę ir lygybę. Lietuvos nepriklausomybė neša mums visiems, ligi šiol pavergtiems, laisvę ir laimingesnę būtį. Vienybėje, kaip broliai, padavę kits kitam rankas, eikime drąsiai į kovą, visi kaip vienas stokime dėl tėvynės. Lietuva pavojuje! Į rytinę mūsų krašto sritį įsibrovė svetimoji Rusijos kariuomenė. Maskoliai ateina išsiurbti iš Lietuvos paskutinių syvų, o mums su gaisrų pašvaiste neša badą, kankynes ir griuvėsius. Stokime visi Lietuvos ginti! Nelaukime toliau nė

valandos. Kas myli Lietuvą, kas trokšta laisvės, kas pajėgia valdyti ginklą, stokime visi į Lietuvos krašto apsaugą. Drąsiai stokime pirmieji į kovą, užstokime kelią priešininkui, kuris veržiasi varu į mūsų kraštą, į mūsų sostinę Vilnių. Savo ginklu nesutepsime mūsų brolių Lietuvių darbininkų krauju, ginsime tik mūsų Motiną Tėvynę, mūsų Lietuvos nepriklausomybę. Visi kaip vienas stosime krašto apsaugos eilėse ir atremsime besiskverbiantį priešą. Vilniečiai! Vilniaus Komendantūra šaukia į apsaugos savanorių pulkus visus piliečius be tautos skirtumo. Bus sudaryti atskiri būriai komanduojami lenkų, baltarusių, lietuvių ir kitomis kalbomis . . . Mūsų kraštui ir mūsų laisvei gresia pavojus — prie ginklo!"

Tai buvo atsišaukimas į Vilniaus gyventojus, į mišrių tautybių piliečius. Laikinoji Lietuvos vyriausybė Vilniuje išleido atsišaukimus ir visos Lietuvos piliečiams. Tie atsišaukimai skubiai išplatinti visame krašte. Štai būdingas ir vilnietiškam panašus atsišaukimas:

„Lietuvos piliečiai! Vyrai! Nekartą Lietuvos priešai norėjo uždėti ant mūsų amžiną nepakeliamą jungą, bet mūsų tėvynė nenugalėta. Ji gyva. Šiandien visi išvydome Laisvės rytojų švintant. Lietuvos nepriklausomybė neša visiems laisvę ir laimę; tat ginkime Nepriklausomos Lietuvos Valstybę! Vienybėje kaip broliai, pasidavę kits kitam rankas, eikime drąsiai į kovą, visi kaip vienas; stokime už tėvynę. Lietuva — pavojuje! Vokiečių kariuomenei atsitraukiant, jau įsibrovė Lietuvon svetimoji Rusijos kariuomenė. Ji eina, atimdama iš mūsų gyventojų duoną, gyvulius ir mantą. Jos palydovai — badas, gaisrų pašvaistės, kraujo ir ašarų upeliai. Tat ginkim Lietuvą! Parodykime, jog esame verti amžiais kovotos laisvės; šiandieną Lietuvos likimas mūsų pačių rankose. Nelaukdami toliau nei valandos, kas myli Lietuvą, kas trokšta laisvės, kas pajėgia valdyti ginklą, stokime visi į Lietuvos Krašto Apsaugą. Būrių būriais eikime iš kaimų, viensėdijų, miestų ir miestelių, eikime iš visų Lietuvos kraštų laisvės ir Tėvynės ginti. Stokime drąsiai pirmi į kovą!"

Balsas iš Vilniaus pasklido visame krašte. Ir su kokiu jaunatvišku užsidegimu stojo į savanorius mūsų kaimo ir mokyklų jaunimas, iš Rusijos grįžę kariai. Sunkią kovą net su trimis priešais savanoriai laimėjo, nes juos žygin vedė valia, galingesnė už visas kliūtis, stipresnė už priešų užmačias. Jie savo drąsa ir krauju įpynė į Lietuvos laisvės kovų vainiką istorijon įrašytus laimėjimus ties Radviliškiu, Širvintomis, Giedraičiais ir kitose kovų vietovėse. Tai buvo pats didvyriškiausias Nepriklausomos Lietuvos laikotarpis, kada buvo sutelktos visos lietuvių dvasinės ir fizinės jėgos savarankiškumui užtikrinti. Todėl ir mes, kasmet švęsdami Lapkričio 23-iąją, didžiuojamės ta mūsų karių kovos

dvasia ir vieninga idėja, kuri apvainikavo didžiąsias laisvės kovas. Kartų kartos minės savanorius, kartų kartos lenks galvas tiems, kurie begindami laisvę anuo metu ir vėliau paaukojo savo gyvybę, laisvės kovotojų dvasia stiprins mūsų pastangas ir ateities žygiams, kad Lietuva vėl būtų laisva ir savaraniškai tvarkytų savo valstybės reikalus.

* * *

Spausdinama iš rankraščio, kuris buvo paruoštas 1973.XI.18 paskaitai, minint Lietuvos kariuomenės šventę.

LIETUVOS STEIGIAMASIS SEIMAS

— Sakoma, kad taikingos tautos neturi savo istorijos. Tame teiginyje esama nemaža tiesos. Kai kuri nors tauta ramiai sau tūno toli nuo svarbiųjų prekybinių kelių, kultūrinių bei politinių centrų, maža kas apie ją nugirstama, ji lieka nežinoma ir ilgam atsiduria už istorijos ribų. Kai karingosios senovės tautos (persai, graikai, romėnai, keltai, germanai) anksti pateko istorijos švieson, tai mūsų genties tautos, tie *homines humanissimi* — humaniškiausi žmonės —, kaip apie 1075-tuosius metus arkivyskupas Adomas Bremenietis yra apibūdinęs sembus arba prūsus, ilgai liko užmarštyje. Pirmiausia mūsų gentį aiščius išgarsino gintaras, tas Baltijos auksas, kuris jau prieš porą tūkstančių metų buvo patraukęs prabangos pertekusius romėnus. Bet dėl to Baltijos aukso nekariauta, todėl nesusilaukta tokių veikalų kaip Herodoto „Istorijos" V a. pr. Kr., Julijaus Cezario „De bello Gallico" I a. pr. Kr., Kornelijaus Tacito „De origine et situ Germanorum" I a. po Kr., skandinavų sagų ir kita. Mūsų gentys iškyla istorijos švieson, kai jas pradeda puldinėti Skandinavijos vikingai, Vokiečių ordinas, rytiniai ir vakariniai slavai. Tada mūsų tie „homines humanissimi" jau išvirto į „homines bellicosi" — karingais žmonėmis. Ir kai Lietuva tapo didžiulė imperija, kai ji suardė vokiečių kolonizacinius planus Rytuose, sustabdė jų „Drang nach Osten", kai ji sulaikė totorių antplūdžio pavojų, — tada Lietuvos vardas jau nuolat aptinkamas metraščiuose, kronikose ir kitokiuose istoriniuose šaltiniuose.

Deja, ilgų amžių turtinga Lietuvos istorija daugiausia buvo tyrinėta svetimųjų ir jų savaip nušviesta. Tik nepriklausomos Lietuvos istorikai pradėjo atitaisinėti svetimųjų daug kur iškreiptą mūsų praeities vaizdą. Dar nesuspėta nukreipti reikiamą dėmesį į mūsų kultūros istoriją, vis dar daugiausia nagrinėta politinė Lietuvos valstybės istorija. Mūsų ateities istorikų uždavinys ir bus nusmaigstyti naujas gaires Lietuvos istorijos tyrinėjimams, suformuoti savą, objektyvią, lietuvišką istorijos koncepciją.

Šiuo metu mūsų nepriklausomos Lietuvos išaugintų istorikų gretos baigia retėti. Turime gražų būrį prieauglio tiek rusų okupuotoje Lietuvoje, tiek ir išeivijoje. Darbo sąlygos abiejų grupių istorikams labai skirtingos: išeivijos istorikai yra atskirti nuo pagrindinių šaltinių — archyvų Lietuvoje, Rusijoje, iš dalies ir Lenkijoje, bet jie gali laisvai,

nevaržomi reikšti savo nuomonę įvairiais istoriniais klausimais; Lietuvoje gyveną istorikai turi puikias darbo sąlygas (archyvus, bibliotekas), bet jie įpareigojami rašyti pagal partijos nustatytas gaires, jie turi istorinį vykimą interpretuoti dialektinio materializmo metodais. Todėl mūsų išeivijos istorikų uždavinys yra ruošti ir spausdinti tokius darbus, kurių jokiu būdu negali atlikti rusų varžomi okupuotoje Lietuvoje gyveną istorikai. Ir tokio veikalo, kaip *Lietuvos Steigiamasis Seimas,* pasirodymas Lietuvoje visiškai neįmanomas. Čia dr. Vanda Daugirdaitė-Sruogienė ir atliko svarbų, reikšmingą darbą, nes ir pats Steigiamasis seimas sudaro reikšmingą tarpsnį mūsų atsikuriančios valstybės istorijoje.

Šiandien supažindinama su dr. V. Sruogienės stambia 270 pulapių knyga — „Lietuvos Steigiamasis Seimas", išleistas Vliko Tautos Fondo. Man ir malonu, ir ne visai smagu šią naują knygą aptarti. Malonu, kad savo darbu galėjau autorei bent kiek padėti, bet iš kitos pusės — nelabai smagu, nes teko būti lyg kokiu tos knygos „cenzoriumi". O cenzorių niekas nemėgsta, nepakenčiu jų ir pats. Visa tai yra susiję su šios knygos atsiradimu.

Artėjo Steigiamojo seimo sušaukimo 50 metų sukaktis. Vliko seimas 1969 m. gruodžio 6-7 d. New Yorke nutarė šį svarbų mūsų naujosios istorijos įvykį paminėti. Jis įpareigojo Vliko valdybą, kad būtų paruoštas leidinys Steigiamojo seimo darbams nušviesti. Valdyba tuojau sudarė komisiją iš Juozo Audėno, dr. Broniaus Nemicko ir Jono Puzino (pirmininko). Knygai parašyti pakviesta dr. V. Sruogienė, kuri tuojau ėmėsi to sunkaus darbo. O darbas iš tiesų nebuvo lengvas, nes pagrindinė medžiaga, spausdinti „Steigiamojo Seimo darbai", to meto „Vyriausybės Žinios" ir kiti darbui būtini leidiniai buvo išblaškyti įvairiose įstaigose, viešosiose ir privatinėse bibliotekose. Bet vis dėl to autorės žemaitiškas užsispyrimas ir ryžtumas nugalėjo didžiąsias kliūtis: 1971 m. rugpiūčio 30 d. darbas buvo baigtas rašyti. Kadangi tos knygos leidėjas buvo Vlikas, o jį tada sudarė net 15 politinių grupių bei rezistencinių sąjūdžių, todėl rankraštį teko duoti skaityti bent didžiųjų politinių sambūrių atstovams: Juozui Audėnui — valstiečių liaudininkų, Stasiui Dzikui — krikščionių demokratų, Broniui Nemickui — tautininkų ir Jurgiui Valaičiui — socialdemokratų. Tuo metu Vliko valdybon buvau pakviestas nariu mokslo ir leidinių reikalams, todėl man iš pareigos teko visų rankraštį skaičiusių pastabas suderinti. Stengiaus išieškoti ir surasti auksinį vidurį: kad ir autorės asmeninis požiūris vienu ar kitu klausimu nebūtų nuneigtas ar išreikšta mintis neiškreipta, ir kad politinių grupių žmonės nerūstautų dėl kokio nors jų partijai mesto šešėlio. Tad man ir teko kai kuriuos išsireiškimus

sušvelninti, kai ką net išleisti, patrumpinti kai kurių Seimo atstovų kalbas, kai kur šį tą įterpti ir t.t. Palyginau, kiek mokėdamas, ir kalbą.

Kai 1973 m. sausio 26 d. rankraštis buvo grąžintas autorei pataisoms aprobuoti, nekantriai laukiau atsakymo. Ir kai spalio 13 d. gavau laišką, nuslinko lyg sunkus akmuo nuo krūtinės. Laiške tarp kita ko buvo parašyta: „Visų pirma turiu nors pavėluotai padėkoti Jums už Jūsų taip kruopščiai atliktą mano „Steigiamojo Seimo" paruošimą spaudai, gausius patikslinimus ir pataisas (su kai kuriomis tačiau aš nesutinku)". Savaime suprantamas dalykas, kad autorė ir negalėjo būti patenkinta visokiomis pataisomis.

Dėl lėšų stokos veikalas išėjo tik šių metų vasarą, nors data duota 1975 metų.

Kas gi tat yra tas Lietuvos steigiamasis seimas, kaip prieita prie jo išrinkimo ir kokius darbus jis atliko?

Lietuvos nepriklausomybės idėja jau ėmė bręsti XIX a. pabaigoje, lietuvių tautinio atgimimo metu. Tautinio atgimimo vairuotojai gana greitai ėmė skirstytis ideologinėmis, vėliau ir politinėmis srovėmis. 1883 m. pradėtoje leisti *Aušroje* daugiausia buvo susitelkę liberalinio nusistatymo pasauliečiai, sudarę pagrindą vėlyvesnei tautinei srovei. Apie dr. Vinco Kudirkos įsteigtą *Varpą* taip pat daugiausia spietėsi liberalai, vėliau ir socialistinio nusistatymo žmonės. Netrukus nuo *Varpo* atkrito socialdemokratai, 1896 metais įkūrę pirmąją politinę partiją Lietuvoje — *Lietuvos socialdemokratų partiją*. Po kiek laiko iš *Varpo* pasitraukė ir vėlyvesnieji tautininkai — pažangiečiai. *Varpe* pasiliko vadinamieji demokratai, iš kurių 1902 m. išaugo *Lietuvių demokratų partija,* sudariusi pagrindą 1917 m. įkurtai *Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijai* ir pagaliau Nepriklausomybės metais — *Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungai.* Apie 1896 m. kun. Juozo Tumo-Vaižganto pradėtą leisti *Tėvynės Sargą* susitelkė katalikiškos visuomenės inteligentija, kuri 1904 m. susiorganizavo į *krikščionis demokratus.* 1907 m. Antano Smetonos ir kun. J. Tumo-Vaižganto įkurtoje *Viltyje* susibūrė vidurio srovės žmonės, kurie 1916 m. susitelkė *Tautos pažangos partijoje,* iš kurios 1924 m. susiformavo *Lietuvių tautininkų sąjunga.* Kiekviena grupė brandino savo ideologiją ir nusistatymą Lietuvos ateities klausimu. Tačiau tos srovės, kad ir išsiliejusios atskiromis vagomis, vedė bendrą kovą prieš rusų okupaciją Lietuvoje. Teišsiskyrė atskirų partijų politinės aspiracijos: *vieni reikalavo Lietuvai visiškos nepriklausomybės, kiti — autonomijos.*

Laikas visiškos Lietuvos nepriklausomybės atstatymui dar nebuvo pribrendęs, todėl Didžiajame Vilniaus seime 1905 metais dar *buvo*

reikalaujama Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu.

I pasaulinio karo metu jau visur reikalauta Lietuvai *nepriklausomybės.* Pagaliau ilga ir sunki kova buvo apvainikuota 1918 metais *Vasario Šešioliktosios aktu,* kuriuo paskelbtas Lietuvos valstybės Tarybos darbas, vadovaujamas Antano Smetonos, buvo labai sunkus. Vokiečių kariuomenė dar tebebuvo užėmusi Lietuvą ir sunkiomis rekvizicijomis alino kraštą. Ilgą laiką Valstybės taryba nebuvo paveiki. Vokiečių okupacinė valdžia trukdė Tarybos darbą, o rytiniai ir pietiniai kaimynai kėsinosi pakirsti Lietuvos nepriklausomybės šaknis. Artėjant bolševikų grėsmei, Valstybės tarybos sudaryta Krašto apsaugos komisija pradėjo paruošiamuosius darbus savai kariuomenei organizuoti. Spalio viduryje Vilniun ėmė rinktis pirmieji savanoriai, lapkričio pradžioje imta formuoti pirmojo pėstininkų pulko štabas, lapkričio 11 d. Valstybės taryba patvirtino pirmąjį nepriklausomos Lietuvos ministrų kabinetą, vadovaujamą prof. Augustino Voldemaro, kuris laprkičio 23 d. išleido pirmąjį Apsaugos ministerijos įsakymą kariuomenei. Gruodžio 24 d. sudarytas naujas Ministrų kabinetas, pirmininkaujamas adv. Mykolo Sleževičiaus. Jis gruodžio 29 d. išleido atsišaukimą į tautą, pranešdamas apie bolševikų pradėtą veržimąsi į Lietuvą ir kviesdamas savanorius stoti į kariuomenę savo krašto ginti. Prasidėjo sunkios, bet didvyriškos kovos su rusais bolševikais, kurie 1919 metais buvo užėmę net tris ketvirtadalius visos Lietuvos, kovota dar su bermontininkais ir lenkais.

1919 m. balandžio 4 d. Valstybės taryba, kuri ėjo lyg parlamento pareigas, Valstybės prezidentu išrinko Antaną Smetoną. Bent kiek apsivalius nuo išorinių priešų ir padėjus pirmuosius valstybės atstatymo pagrindus, Laikinoji vyriausybė pradėjo ruoštis rinkimams į Steigiamąjį seimą. 1919 m. spalio 30 d. Valstybės tarybai priėmus Seimo rinkimų įstatymą, partijos pradėjo ruoštis rinkimams. O tų partijų, kartu su mažumomis, susidarė net 13: krikščionių demokratų, ūkininkų sąjungos, darbo federacijos (tai krikščionių demokratų blokas), Lietuvos socialistų liaudininkų partija, valstiečių sąjunga (tai valstiečių liaudininkų blokas), Lietuvos socialdemokratų partija, socialistai revoliucionieriai (socialdemokratų blokas), Tautos pažangos partija, Demokratinė tautos laisvės santara, komunistai, prisidengę nepartinių vardu, žydai, lenkai ir vokiečiai. Prieš rinkimus išleista brošiūrų, atsišaukimų ir plakatų. Krašte pasipylė ir rimti kalbėtojai, ir agitatoriai.

1920 m. balandžio 14-15 d. visuotiniu, lygiu, slaptu balsavimu, proporcine rinkimų sistema, išrinktas krašto šeimininkas — Steigiamasis seimas, kuris turėjo galutinai nustatyti valstybės valdymosi formą, paskelbti naują konstituciją ir išleisti pačius būtiniausius įstatymus,

reikalingus valstybiniam aparatui veikti. Rinkimuose dalyvavo per 90% visų turinčių teisę balsuoti piliečių (682.291 asmuo). Steigiamojo seimo sudėtis buvo ši: iš 112 Seimo narių absoliutinę daugumą (52,7%), 59 atstovus gavo krikščionių demokratų blokas, 29 atstovus (25%) — valstiečiai liaudininkai, 12 (10,07%) — socialdemokratai, 6 atstovus (5,3%) — žydai, 3 lenkai, vieną atstovą vokiečiai ir 2 atstovus nepartiniai. Nei vieno atstovo nepravedė tautininkai (Tautos pažangos partija) ir santariečiai. Krikščionių blokui laimėti padėjo ūkininkų konservatyvios pažiūros, didžiulė tuo metu kunigų įtaka ir gerai išvystyta rinkiminė agitacija.

Seimo atstovai daugiausia buvo jaunyvo amžiaus, tik 11 atstovų amžius svyravo tarp 50 ir 60 metų. Daugelis atstovų atėjo Seiman be valstybinio ar administracinio patyrimo, bet buvo gražus būrys pasižymėjusių visuomeninėje ir politinėje veikloje. Išsimokslinimas buvo įvairus: 67 buvo baigę ar ėję aukštąjį mokslą, 37 baigę ar ėję vidurinį mokslą, 42 baigę pradžios mokyklą ar savamoksliai.

1920 m. gegužės 15 d. Kauno miesto teatre atidarytas Steigiamasis seimas. Nuotaika mieste buvo šventiška. Turiningas atidaromąsias kalbas pasakė Valstybės prezidentas Antanas Smetona ir Prezidiumo pirmininkė rašytoja Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. Po pertraukos Steigiamojo seimo pirmininku išrinktas Aleksandras Stulginskis, kuris taip pat tarė žodį, suminėdamas svarbiuosius darbus, kuriuos Seimas turės atlikti. A. Stulginskiui pasiūlius, buvo priimta rezoliucija, skelbianti Lietuvos valstybės atstatymą: „Lietuvos Steigiamasis Seimas, reikšdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę, kaip demokratinę respubliką, etnografinėm sienom ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm". Tai baigiamasis patvirtinimas Vasario Šešioliktosios akto.

Steigiamasis Seimas, dirbęs 29 mėnesius, yra atlikęs labai daug darbų, iš kurių teepaminėsiu svarbesniuosius.

1920 m. birželio 10 d. priimta nauja Laikinoji Lietuvos valstybės konstitucija. Ją svarstant daug ginčų sukėlė prezidento institucijos klausimas. Socialdemokratai su valstiečiais liaudininkais reikalavo, kad prezidento visai nebūtų, o valstybei atstovautų Seimo pirmininkas. Bet krikščionių demokratų blokas, turėdamas Seime daugumą, konstitucijoje paliko prezidento įstaigą, tik šiek tiek susiaurino prezidento teises. Naujai konstitucijai įsigaliojus, 1920 m. birželio 19 d. Prezidentas A. Smetona savo pareigas perdavė Steigiamojo seimo pirmininkui A. Stulginskiui. Sudarytas ir naujas koalicinis Ministrų kabinetas, vadovaujamas dr. Kazio Griniaus. Su Rusija Valstybės tarybos pradėtas derybas užbaigė Steigiamojo seimo sudaryta vyriausybė, 1920 m. liepos 12 d.

pasirašydama taikos sutartį. Lietuvai pagal tą sutartį buvo pripažintos *etnografinės sienos,* kurios mūsų veiksnių ligi šiol tebelaikomos valstybinėmis sienomis. Aptvarkyta siena ir su Latvija, kuri už Alūkštos apskritį mainais grąžino Palangą. Klaipėdos krašto likimas dar tebebuvo neišaiškėjęs. Didžiausią rūpestį sudarė konfliktas su Lenkija, kuri buvo užėmusi daugiau kaip trečdalį Lietuvos ir jos sostinę Vilnių. Naujoji vyriausybė 1920 m. spalio 7 d. Suvalkuose buvo pasirašiusi su Lenkija sutartį, pagal kurią Vilnius pripažintas Lietuvai. Bet už dviejų dienų, kaip visiems gerai žinoma, lenkai sulaužė susitarimą ir užėmė Vilnių. Nemaža jaunų Steigiamojo seimo narių išvyko į frontą, todėl Seimas neveikė apie penkis mėnesius. Einamiesiems reikalams tvarkyti buvo sudaryta 7 asmenų komisija, vadinama Mažuoju seimu. Ir tik po sėkmingų kautynių lapkričio 19-21 d. prie Širvintų ir Giedraičių, netrukus baigėsi karas su lenkais. Kad ir Lietuva atgavo dalį žemių, bet sienų klausimas su lenkais neišsisprendė. Nesutvarkytos rytinės ir pietinės sienos su lenkais buvo nemaža kliūtimi Lietuvos pripažinimo de jure. Bet vis dėlto, 1921 metais Lietuva buvo priimta į Tautų sąjungą ir netrukus daugumas valstybių užmezgė su Lietuva diplomatinius santykius.

Vienas iš pačių reikšmingiausių Steigiamojo seimo darbų buvo žemės reformos įstatymo paruošimas. Lietuvoje žemės ūkiu vertėsi apie 80% jos gyventojų, bet apie 40% dirbamos žemės priklausė dvarininkams, daugiausia lenkams. 1922 m. vasario 15 d. priėmus žemės reformos įstatymą, į specialų žemės fondą paimta daugiau kaip pusę milijono hektarų žemės, kuri vėliau išdalyta bežemiams, mažažemiams ir Lietuvos laisvės kovų dalyviams. Be socialinių tikslų, Steigiamasis seimas turėjo ir politinių: žemės reforma siekta susilpninti Lietuvai priešišką elementą — išardyti lenkybės židinius.

1922 m. rugpiūčio 1 d. priimta Lietuvos valstybės konstitucija, jau ketvirta iš eilės. Labai svarbiu Steigiamojo seimo darbu reikia laikyti savosios valiutos įstatymo priėmimas, įvedimas lito. Be to, Steigiamasis seimas ir jo vyriausybė paskelbė apie pusantro šimto reikalingiausių įstatymų.

Ir 1922 m. rudenį Seimas išsiskirstė, padėdamas pamatus naujai statomam Lietuvos valstybės rūmui.

Išeivijoje tebegyvena šie Steigiamojo seimo nariai: dr. Eliziejus Draugelis, Magdalena Galdikienė, Antanas Milčius, Jonas Pakalka, Juozas Pronskus, Kazys Škirpa ir Lietuvoje — Ona Muraškaitė-Račiukaitienė, Antanas Grigiškis.

Visi čia paminėti Steigiamojo seimo darbai yra plačiai apžvelgiami šiandien aptariamoje dr. V. Sruogienės knygoje. Veikalas užsklendžia-

mas baigiamąja dalimi, priedais, iš kurių labai vertinga sinchroninė svarbesnių įvykių lentelė, apimanti laiką nuo *Aušros* pasirodymo 1883 metais iki 1922 metų galo. Duota plati panaudotos literatūros bibliografija. Knygos gale — santrauka anglų kalba.

Tai yra rūpestingai paruošta knyga, kurioje ne tik plačiai apžvelgiami Steigiamojo seimo darbai, bet taip pat vaizdžiai nušviečiamas to meto laikotarpis ir iškeliamas lietuvių tautos brandumas savarankiškam valstybiniam gyvenimui. Tai veikalas, be kurio negalės apsieiti Nepriklausomos Lietuvos kūrybingo gyvenimo tyrinėtojas. Reiškiame padėką autorei už praturtinimą mūsų negausios istorinės literatūros apie nepriklausomos Lietuvos kūrimosi laikotarpį.

* * *

Perspausdinama iš *Sėjos*, 1, 1977, 70-77; pasirašyta — Prof. dr. J. Puzinas, kai mašinėle rašyto nuoraše be jokių titulų.

MŪSŲ KULTŪRINIAI UŽDAVINIAI IR JŲ VYKDYMAS

Be daugelio mūsų rūpesčių išeivijos gyvenime, vienas iš pačių didžiausių yra tautinės gyvybės ir savosios kultūros išlaikymas bei jos ugdymas. Kas bent kiek labiau stebi mūsų bendruomeninį gyvenimą, gali lengvai pastebėti tolydžio didėjantį „nuovargį" lietuviškam darbui ir mažėjantį domėjimąsi kultūrinėmis vertybėmis. Kad nepaskęstume pilkoje kasdienybėje, nemažai rūpinasi įvairios mūsų organizacijos, spauda ir laisvajame pasaulyje išplitusi *Lietuvių bendruomenė*. Daug kam tuo pačiu reikalu besirūpinant, pasitaiko tam tikro pasikartojimo darbe, kartais tam pačiam tikslui bent keliose vietose išleidžiami nelengvai surenkami pinigai. Panašių nesuderinto darbo reiškinių pasitaiko ir mūsų kultūriniame gyvenime. Ir išeivijoje turime daug stiprių jėgų mūsų kultūros darbui dirbti, bet reikia visas tas pajėgas sutelkti draugėn ir suderinti jų darbą. Kad lietuvių tautinės kultūros ugdymas, stiprinimas ir išlaikymas būtų sėkmingas, būtina tą kultūros darbą planuoti ne tiktai šiai dienai, bet ir tolimesnei ateičiai. Tam reikalui PLB valdyba š.m. kovo mėn. sudarė *PLB Kultūros tarybą*, kuri ryškintų lietuvių kultūros bei kultūrinio veikimo perspektyvas, planuotų stambesnius kultūros ir švietimo darbus, rūpintųsi mokslo ir meno kėlimu išeivijoje.

Kultūros taryba labai vertina atskirų institucijų ir pavienių asmenų kultūrinio darbo iniciatyvą, daug kur jau davusią gražių rezultatų, todėl ji nesiruošia tos iniciatyvos slopinti ar kam nors įsakinėti, bet, būdama PLB valdybos organu, pasilieka sau teisę ir pareigą pareikšti nuomonę vykdytų, vykdomų ar vykdytinų kultūrinių žygių atžvilgiu.

Kultūros taryba savo posėdžiuose jau yra apsvarsčiusi visą eilę aktualiausių mūsų kultūrinio darbo klausimų ir š.m. gegužės 21 d. pranešimu yra supažindinusi pagrindinius PLB vienetus ir visuomenę per spaudą. Spaudoje susilaukta ir atgarsio. Šiandien II kultūros kongreso atidarymo metu norėčiau iškelti pagrindinius mūsų kultūrinio darbo uždavinius ir pateikti konkrečių siūlymų, kaip tie patys svarbiausi reikalai galėtų būti įgyvendinami. Tikiuos, kad Kultūros kongresas atkreips savo dėmesį į čia iškeltus klausimus, juos nuodugniai apsvarstys plenumo ir ypačiai sekcijų posėdžiuose.

Nepadarykime tokios pat klaidos, kokią buvome padarę praėjusiame Kultūros kongrese, 1956 metais.

Dar daugelis prisimename, kad I kultūros kongrese turėjome eilę vertingų teorinio pobūdžio paskaitų, kur nagrinėta įvairios mūsų kultūros dabarties ir ateities problemos. Skaityta viena ir visai konkreti paskaita švietimo reikalais. Sekcijose taip pat daug dirbta, o rezoliucijose smaigstyta gairės tolimesniam darbui. Visa gražiai paskelbta specialiai Kultūros kongresui skirtame *Aidų* numeryje. Žodžiu, daug gražiai pakalbėta, pasisielota visokiausiais mūsų kultūrinio gyvenimo rūpesčiais, paruošta ir paskaityta rezoliucijų ir išsiskirstyta. Kas iš mūsų nebuvo įjungtas į konkrečių nutarimų vykdymo darbą, tas ir paliko eiliniu stebėtoju. Tik tie kongreso nutarimai, kuriems nagrinėti buvo sudaryti atitinkami organai, buvo išjudinti ir to pasėkoje dabar jau turime JAV Kultūros fondą, Švietimo tarybą ir kt. Kilo ir Lietuvių fondo mintis, kuri pastaraisiais metais gavo jau ir apčiuopiamą formą. Būtų buvę labai gerai, jei ano kongreso metu būtų buvęs aptartas ir Kultūros tarybos reikalas. Be abejo, per tuos šešerius metus būtų buvę daug kas suplanuota, apsvarstyta ir net įgyvendinta.

Šiame pranešime iškelsiu pačius aktualiausius atliktinus darbus, kuriuos Kultūros taryba jau yra suspėjusi apsvarstyti. Reikia manyti, kad pilnaties posėdžiuose ir sekcijose iškils dar daugiau svarbių mūsų kultūros išlaikymo bei ugdymo klausimų. Prisibijau, kad nepaskęstume toje vykdytinų darbų jūroje. Tat šiame kongrese reikiamai apsvarstykime pačius svarbiausius reikalus, o mažiau aktualius parsivežkime į namus ir ten juos brandinkime, kad vėliau ir tuos darbus galėtume įgyvendinti. Neišsiskirstykime vėl tik daug pakalbėję, taupykime laiką, nesiginčykime dėl smulkmenų, be reikalo nesikartokime, bet tuojau pat šiame Kongrese numatykime būdus ir priemones, kaip būtų galima tinkamiau ir greičiau įgyvendinti mūsų aktualiuosius kultūrinius rūpesčius. Nesiribokime vien tik rezoliucijomis, bet, kur tik įmanoma, jau šiame kongrese sudarykime komisijas, komitetus ar jų branduolius atskiriems iškeltiems klausimams studijuoti ir svarbiausiem mūsų kultūriniams uždaviniams vykdyti. Kur galima, paveskime atskirus dalykus jau veikiančioms mūsų institucijoms. Tam čia ir suvažiavome, ne pramogai, bet nelengvam ir atsakingam darbui. O apsiėmę kurias pareigas — tesėkime.

I. *Švietimas.* Kadangi išeivijoje jaunuomenės auklėjimas ir švietimas lietuvybės išlaikymui turi pagrindinės reikšmės, todėl ypatingas dėmesys turi būti telkiamas į lietuviškas mokyklas. Pirmoje eilėje iškeltina didžiulė priešmokyklinio auklėjimo reikšmė. Lietuviškų vaikų

darželių tinklas turi būti išplėstas. Vaikai juos labai noriai lanko, paskui pripranta ir prie šeštadieninės pradžios mokyklos. Tačiau būtina sąlyga — vaikų darželiai turi būti *grynai lietuviški* ir traktuojami kaip parengiamasis žingsnis į pradžios mokyklą. Neleistini dvikalbiai vaikų darželiai, nes jie yra žalingi vaikams.

Dar labiau plėstinos lituanistinės mokyklos. Nors šioje srityje visuose kraštuose nemaža padaryta ir tebedaroma, tačiau lituanistinės mokyklos turėtų būti žymiai gausesnės. Todėl tėvai ir Lietuvių bendruomenės apylinkės turėtų daugiau rūpintis tų mokyklų steigimu bei išlaikymu tose vietose, kur jų dar nėra. Ten, kur tėvai dėl labai svarbių priežasčių negali nugabenti savo vaikų į lituanistinę mokyklą, turi patys mokyti savo vaikus namuose. Lituanistinės mokyklos mielai suteiks tėvams reikalingų patarimų, programų, vadovėlių ir kitais reikalais. Tenka ypatingai pabrėžti, kad *tėvai yra atsakingi už savo vaikų tautinį auklėjimą,* kad jų didžioji pareiga yra leisti savo vaikus į lituanistines mokyklas, kuriose jų vaikai gaus ne tiktai reikalingų žinių apie savo tėvų žemę, išmoks lietuvių kalbos, bet ir tautiškai subręs. Vaikai, kol tebėra tėvų globoje, patys negali nuspręsti lankyti ar nelankyti mokyklą. Deja, jau atsiranda nemaža tėvų kurie nesidrovi pareikšti, kad lietuvių kalba nebūsianti reikalinga tolimesniame jo vaiko gyvenime. Ir taip dėl tėvų nerūpestingumo palieka jų vaikai gimtosios kalbos beraščiais. Reikėtų prieš mokslo metų pradžią kokį mėnesį per spaudą ir radijo valandėles priminti tėvams jų pareigas. Galimas dalykas, kad dalį geros valios tėvų dar būtų galima palenkti lietuvybės vagon, nors, deja, kitų tas balsas jau nebepasieks, nes jų nebepasiekia nei laikraštis, nei gyvas žodis per radiją.

Turime Vasario 16-tosios gimnaziją Vokietijoje, salezietių gimnaziją Italijoje ir pranciškonų vidurinę mokyklą JAV. Visos tos mokyklos, kaip dirbančios lietuviškajam švietimui, remtinos ir palaikytinos. Paskutiniuoju metu keliamas reikalas steigti vidurines mokyklas Čikagoje ir Toronte. Žinoma, susidarytų nemaža sunkumų tam sumanymui įgyvendinti (patalpos, išlaikymas, mokinių sutelkimas), bet reiktų tą klausimą pastudijuoti vietose.

Savo laiku džiaugėmės Šv. Kazimiero seserų gražia lietuviška veikla parapinėse mokyklose ir didžiavomės jų Čikagoje pastatydintais puikiais vidurinės mokyklos rūmais, tačiau dabar tenka labai apgailestauti, kad jų širdyse jau blėsta lietuvybės ugnelė. Ar tik ne pergreitai pamirštas jų steigėjų Motinos Marijos *Kaupaitės,* Motinos Immaculatos *Dvaranauskaitės,* sesers Konceptos *Unguraitytės,* globėjo kun. A. *Staniukyno* ir kitų nurodytas apaštalavimo tikslas — *mokyti ir auklėti*

lietuvių vaikus religinėje ir tautinėje dvasioje. Negi dabartiniai jų dvasios vadovai nebegali palenkti jų lietuvybėn?

Jei mes būtume geriau susiorganizavę, daugelyje vietų galėtume įsivesti lietuvių kalbos ir lituanistinių dalykų pamokas valstybinėse vidurinėse mokyklose. Pvz., kai kuriose Jungtinių Amerikos valstybėse veikia nuostatas, pagal kurį mokykloje, 30 mokinių paprašius dėstyti kurią nors svetimąją kalbą, švietimo skyrius tą kalbą įveda ir parūpina bei apmoka mokytoją. Tą išnaudoja žydai, įsivesdami hebrajų kalbą, kai kur ir lenkai, o Kanadoje — ukrainiečiai. Pastarieji, 1953 metais susitarę su švietimo vadovybe, įsivedė ukrainiečių kalbą vidurinėse mokyklose net 13 Saskačevano provincijos mokyklų apygardų. Todėl didžiuosiuose Amerikos miestuose, kur gausiau mūsų gyvenama, bendruomenės iniciatyva, atrodo, kai kur būtų įmanoma reikiamą mokinių skaičių nukreipti į vieną kurią valstybinę mokyklą ir tuo būdu laimėti lietuvių kalbos dėstymą net be jokių išlaidų tėvams.

Svarbu, kad mūsų jaunimas studijuotų ne tiktai praktinius mokslus, bet ir humanitarinius, ypač lituanistiką. Veikia Slavų ir Baltų studijų skyrius Pensilvanijos universitete, bet tuo tarpu juo tepasinaudojo trys lietuviai: kun. dr. V. *Jaskevičius,* dr. A. *Klimas* ir dr. K. *Ostrauskas.* Šiuo metu dar studijuoja V. *Žilius* ir B. *Vaškelis.*

Lituanistinių mokyklų darbo našumui pakelti būtų naudinga visuose kraštuose suvienodinti dėstomųjų dalykų programas ir pasirūpinti dar trūkstamų vadovėlių paruošimu ir išleidimu. JAV Švietimo taryba jau yra patvirtinusi JAV lituanistinių mokyklų programas, bet Kanadoje, Australijoje ir kitur jos yra kiek skirtingos. Tam reikalui būtina atgaivinti JAV ir Kanados Lietuvių bendruomenės švietimo derinamąją komisiją, kuri anksčiau buvo sudaryta iš JAV Švietimo tarybos pirmininko, JAV Kultūros fondo pirmininko, Kanados Kultūros fondo pirmininko ir sekretoriaus. Lauktina, kad visi čia iškelti klausimai būtų nuodugniai apsvarstyti Lituanistinio švietimo sekcijoje ir paskui dar pilnaties posėdyje.

Pagaliau didelės reikšmės tautiniam auklėjimui turi įvairių organizacijų *jaunimo stovyklos, studijų dienos, jaunimo spauda* ir k. Jaunimas, tiek dar tebestudijuojąs kolegijose ar universitetuose, tiek ir baigęs mokslus turėtų įsijungti į visokeriopą lietuviškąjį darbą. Mes galime didžiuotis nemažu skaičiumi jaunimo, nuoširdžiai įsitraukusių į lietuvių organizacinį darbą, įeinančius ir į LB vadovaujamus organus, puikiai bendradarbiaujančius Lietuvių enciklopedijoje, leidžiantį rimtą ir reikšmingą žurnalą *Lituanus,* redaguojantį taip pat kitus žurnalus ir šiaip prisidedantį prie mūsų kultūrinio darbo ūgio. Turime daryti visa, kad kitame Kultūros kongrese būtų plačiau keliami mums visiems

rūpimi klausimai ir kad pats jaunimas gautų progos aktyviai įsijungti į pačius kongreso darbus.

2. *Kalba.* Gimtosios kalbos grynumui išeivijos sąlygomis išlaikyti būtina pirmiausia sustiprinti lietuvių kalbos mokymą lituanistinėse mokyklose, rengti vidurines ar aukštąsias mokyklas einančiai jaunuomenei lietuvių kalbos kursus, skatinti akademinę jaunuomenę lankyti lietuvių kalbos kursus (paskaitas) tose aukštosiose mokyklose, kuriose ji dėstoma. Kaip minėjau, Pensilvanijos universitete veikia slavų ir baltų studijų skyrius, bet Filadelfijos aukštosiose mokyklose studijuojąs lietuvių jaunimas neišnaudoja tos progos ir nelanko ten skaitomų lituanistinių kursų, o tuo tarpu ukrainiečiai gausiai suvažiuoja į savo literatūros paskaitas iš įvairių Filadelfijos aukštųjų mokyklų. Negeresni reikalai ir Naujorke, kur Kolumbijos universitete taip pat dėstoma lietuvių kalba. O Fordhamo universitetas, anksčiau ruošęs vasarinius lituanistikos kursus, jau nebesusilaukia klausytojų, kad ir remiamų stipendijomis. Tai labai apgailėtini reiškiniai, taip pat reikalingi svarstymo.

Periodinė spauda turi kreipti daugiau dėmesio į lietuvių kalbos taisyklingumą, ypač vengdama nereikalingų svetimybių. Atkreiptinas ypatingas dėmesys ir į lietuvių kalbą šeimoje. Darosi baisu, kad net į aukštesnį išsilavinimą turinčių šeimų kasdieninę lietuvių kalbą braute braunasi svetimi iškreipti žodžiai. Gryna kalbos vartosena be galo svarbi ir pedagoginiu atžvilgiu. Šeimoje kalbant lietuviškai-amerikonišku mišiniu, vaikų žodynas suskursta, jie nebeišmoksta nei paprasčiausių kasdieninio gyvenimo reikmenų lietuviškų pavadinimų. Jei motinos bevartoja vuošerius, visokius drajerius, mikserius, klynerius ir lipstikus, beeina tik šapintis, tai kaip galima laukti, kad mažyčiai ir paaugliai gražiai lietuviškai kalbėtų. Čia jau yra mūsų pačių garbės reikalas.

Gimtoji kalba, leidžiama JAV LB Kultūros fondo, stiprintina, labiau pritaikytina kalbos aktualijoms nagrinėti, visokeriopai remtina ir plačiau paskleistina. Būtų gera, kad atskirų kraštų LB centro valdybos pavestų *Gimtosios kalbos* platinimą savo apylinkėms ir, be to dar kreiptųsi į kitas organizacijas per jų centrus, kad prisidėtų prie *Gimtosios kalbos* platinimo.

Kultūros taryba kreipia ypatingą dėmesį į tai, kad būtų laikomasi vienos rašybos. Tai svarbu ne tiktai šiaip gyvenimo praktikai, bet ypačiai mokyklos darbui. Būtina, kad mokyklų vadovėliai būtų spausdinami viena rašyba. Įvairuojanti rašyba sunkina mokymo darbą, dažnai pastato ir patį mokytoją keblion padėtin. Juk reikia prisiminti,

kad lituanistinės mokyklos, neprisiprašydamos buvusių mokytojų, gelbstisi ir geros valios talkininkais, niekad mokykloje nedirbusiais. Kultūros taryba mano, kad būtų geriausia laikytis dar ir dabar Lietuvoje tebevartojamos jablonskinės rašybos, kuri niekad oficialiai ir nebuvo pakeista. Pabrėžtina, kad ir *Lietuvių enciklopedija* laikosi tos rašybos. Neteko girdėti, kad emigracijoje gyvenanti maža tautos dalis įsivestų savą rašybą, skirtingą nuo pačiame tautos kamiene oficialiai tebevartojamosios. Net jei *Lietuvių kalbos vadovo* rašyba būtų ir geresnė, mes čia neturime priemonių jai įsivesti. Bet kokia rašyba yra visuomet sutarimo dalykas, aprobuotas kurio oficialinio valstybės organo.

Menas. Literatūra, dailė ir muzika yra subtilios tautinės kultūros apraiškos. Vincas *Mykolaitis-Putinas* 1935 m. Kaune įvykusiame Lietuviškosios kultūros kongrese apie literatūros reikšmę tautos gyvenime tarp kita ko yra pasakęs: „. . . literatūra, tai nėra vien pramogos dalykas, bet didelėmis pastangomis sukurtas tautos lobynas, kuriame atsispindi tobuliausia tautos gyvenimo sintezė, jos charakteris ir dvasios savybės . . . Atimkime iš tautos literatūrą, išbraukime žymiausius jų rašytojus — ir iš tautos pasiliks griaučiai, beformė masė, pakrikusi, sunkiai suvokiama, nesuprantama paslaptybė." (V. Mykolaitis-Putinas, „Lietuvių literatūros problemos", *Naujoji Romuva*, 10-11, 1935, p. 226). Kas V. Mykolaičio-Putino pasakyta apie literatūros reikšmę tautos gyvenime, tas pat gali būti pritaikyta ir kitoms meno sritims.

Kadangi literatūra, dailė, muzika ir kitos meno sritys iš esmės yra atskirų kūrėjų pastangų vaisius, todėl Kultūros taryba negali kištis į pačių kūrybos sritį. Atsižvelgdami į didelę meno kūrybos reikšmę tautinei kultūrai, Kultūros taryba skatina visuomenę daugiau domėtis ir remti mūsų kūrėjų pastangas.

Čia darosi aktualus ir premijų klausimas. Perdaug negalėtume skųstis mūsų visuomenės šykštumu tam reikalui. Įvairios institucijos, laikraščiai, žurnalai ir net atskiri asmenys yra daugelio literatūros premijų mecenatai. Paskutiniuoju metu jaučiama lyg literatūrinių premijų infliacija. Ligi šiol daugiausia premijų skirta romanui, bet dabar imta premijuoti ir kitokio žanro literatūros kūriniai. Tai labai sveikintinas reiškinys, tik ima baimė, kad tų premijų gausoje nenukristų kūrinių kokybė. Nors literatūra yra didelės reikšmės mūsų tautinei kultūrai, tačiau neturi būti pamirštos ir kitos meno bei lituanistinio mokslo sritys (tuo tarpu tik *Aidai* skiria mokslo premijas). PLB valdybos sumanymu, steigiama metinė *Kultūrinė premija* už literatūros, muzikos, dailės kūrinius ir lituanistikos mokslo veikalus. Tai

būtų lyg anksčiau buvusi valstybinė premija Lietuvoje. Ta PLB Kultūrinė premija bus skiriama už išskirtinės reikšmės kūrinius ar mokslo veikalus. Kultūros taryba jau yra sudariusi Kultūrinės premijos taisykles, kurias PLB valdyba netrukus paskelbs. Kultūrinės premijos skyrimas eis per Kultūros tarybą.

Didžiųjų lietuvių tautos įvykių ar jos iškiliųjų asmenybių sukaktuviniams minėjimams turi būti iš anksto ruošiamasi. Šiuos metus LB buvo paskelbusi *Maironio* metais. Kad ir buvo iškelta mintis išleisti kiek galima visus Maironio raštus, bet ligi šiol negirdėti, kad kas būtų rimtai susirūpinęs tokių raštų išleidimu. Kitais metais sukanka 400 metų nuo pirmosios lietuviškos knygos autoriaus Martyno *Mažvydo* mirties. Jo raštai jau nepriklausomoje Lietuvoje buvo išleisti ir čia nebūtų didelio reikalo jų leidimą pakartoti, bet pravartu apie tai plačiau prisiminti spaudoje, o Lituanistikos institutas galėtų išleisti ta proga leidinį, skirtą Mažvydui ir jo laikotarpiui panagrinėti. Laiko teliko nedaug, todėl Lituanistikos institutas turėtų sukrusti. Taip pat kitais metais sukanka 100 metų nuo 1863 metų sukilimo Lietuvoje. Girdėti, kad Lietuvių veteranų sąjunga *Romovė* ruošiasi išleisti atskirą leidinį. Būtų gera susilaukti rimtos, objektyvios mokslinės studijos. Kadangi šiuo metu yra sunkoka su medžiagos telkimu, ir čia Lituanistikos instituto, istorijos skyrius, galėtų ateiti leidėjams pagalbon.

Knygų apipavidalinimas taip pat turi didelės reikšmės. Nepriklausomoje Lietuvoje tuo reikalu daug nusipelnė *XXVII knygos mėgėjų draugija,* kurios tikslas buvo: „kultivuoti dailiąją knygą ir ugdyti jos pamėgimą". Ji nuo 1933 metų leido savo metraščius, ruošė dailiosios knygos parodas, ragino leidėjus, kad jie kreiptų daugiau dėmesio į knygos pavidalą, gražų laužymą, šriftą, iliustravimą, aptaisus ir kt. Ir iš tiesų susilaukta eilės gražiai išleistų knygų: A. Smetonos raštų, M. K. Čiurlionio monografijos, K. Donelaičio *Metų,* eilės vaikų knygelių ir kt. Ir išeivijoje susilaukėme keletos dailių leidinių. Tuo keliu reikia eiti ir toliau. Leidėjams, artimai bendradarbiaujant su dailininkais, geros knygos turinys gaus ir gražią išvaizdą. O dailininkų, gerai nusimanančių apie meninį knygos apipavidalinimą, turime, todėl leidyklos iš jų gali susilaukti vertingų patarimų, nustatant knygų formatą, rinkinio ir šrifto sutvarkymą, iliustravimą ir t.t. Gražiai išleista knyga, kad ir kiek pakeltų jos kainą, bet savo meniniu apipavidalinimu patrauktų daugiau pirkėjų.

Knygų platinimas. Daugumo lietuvių medžiaginis pajėgumas yra pakankamas, kad galėtų skirti lėšų lietuviškoms knygoms pirkti, laikraščiams bei žurnalams užsisakyti. Kiti net be didelių sunkumų galėtų paremti kurį nors svarbų lietuvišką darbą ir pinigu. Gerosios

knygos neturėtų gulėti leidėjų lentynose, bet plačiai pasklisti. Nepakanka vien skelbti knygos platinimo mėnesius, bet ir LB apylinkės turėtų pasirūpinti, kad būtų suorganizuotas knygų platinimas jos veiklos ribose. Sveikintinas JAV LB Švietimo tarybos atsišaukimas, raginąs, kad visokių švenčių ar sukakčių proga būtų dovanojamos lietuviškos knygos.

Dailė. Kad mūsų visuomenė turėtų progos geriau pažinti mūsų dailininkų kūrybą, pageidautina, kad nebūtų ribojamasi individualinėmis meno parodomis, bet kad būtų ruošiamos apžvalginės meno parodos, kurios galėtų būti kilnojamos ir į didesnes lietuvių kolonijas. Nesiribotina vien tik JAV apžvalginėmis meno parodomis, bet Kultūros kongresų, seimų ar kitų didesnių suvažiavimų metu siektina suruošti ir visų laisvajame pasaulyje esančių lietuvių dailininkų apžvalgines parodas. Tenka labai apgailestauti, kad šio Kultūros kongreso proga suruoštoje meno parodoje nedalyvauja visa eilė mūsų dailininkų.

Sveikintinas ir remtinas tinkamas lietuvių dailininkų atstovavimas kitose tautose ar tarptautinėse dailės parodose.

Skatintinas ir geras lietuvių atstovavimas tarptautinėse pramonės ir kitokiose parodose. Reprezentacinius paviljonus įrengti galėtų padėti lietuvių dailininkų draugijos ir Pasaulio lietuvių inžinierių ir architektų sąjunga.

Muzika. Kultūros taryba sveikina mūsų kompozitorių ir muzikų pastangas puoselėjant lietuviškąją muziką. Mūsų didieji ansambliai ir mažesni chorai bei atskiri solistai atlieka labai svarbų darbą lietuviškosios muzikos kėlimo ir jos propagavimo svetimųjų tarpe. Tačiau mūsų muzikinė veikla dar labiau pagyvintina. Pageidaujama, kad šalia vokalinės muzikos būtų imtasi plačiau kultivuoti ir instrumentinę muziką, skatinti tokią muziką įrašyti į plokšteles. Susirūpinti muzikinių kūrinių leidimu. Laukiama, kad Čikagos Lietuvių operos kolektyvo sumanymas pastatyti K. V. Banaičio operą *Jūratė ir Kąstytis* būtų tikrai įgyvendintas.

Teatras. Neturint pastovaus lietuviško teatro, reiktų siekti, kad bent esančios trupės būtų sustiprintos ir kad jos su spektakliais galėtų aplankyti kitas, teatro neturinčias, kolonijas. Ypatingas dėmesys skirtinas lietuviškam repertuarui.

4. *Mokslas.* Lituanistiniam darbui išeivijoje planuoti, koordinuoti ir pagyvinti būtina suaktyvinti, tikriau pasakius, atgaivinti Lituanistikos institutą. Lituanistikos institutas yra raktas daugeliui su lituanistiniu

darbu susijusių reikalų efektyviam sprendimui ir vykdymui. Juk čia buvo suorganizuoti šie skyriai:

1. Lietuvių kalbos;
2. Lietuvių literatūros;
3. Lietuvių tautotyros;
4. Lietuvos proistorės;
5. Lietuvos istorijos ir
6. Lietuvos geografijos.

Buvo pradėtas sudarinėti ir JAV lietuvių istorijos skyrius. Tikriausiais Lituanistikos instituto nariais buvo pakviesti ir išrinkti beveik visi mūsų iškilieji lituanistai. Taigi, nėra kompetetingesnės institucijos visiems mūsų lituanistiniams klausimams nagrinėti ir spręsti. Daugelis ir šiame Kultūros kongrese keliamų klausimų turėtų būti pavesta Lituanistikos institutui apsvarstyti ir paruošti vykdymui. Buvo sudaryta ir Iždo taryba lėšoms telkti bei valdyti; jos pirmininkas yra inž. A. Rudis, vicepirmininkais J. Balčiūnas ir adv. P. P. Gaddy, sekretorium J. Kutra ir iždininku D. Kuraitis. Tokia rimta Iždo taryba prireikus gali suteikti pakankamai lėšų Lituanistikos instituto darbams leisti, pirmoje eilėje bent metraščiui ar šiaip kokiam periodiniam leidiniui. Daugumas Lituanistikos instituto narių telkiasi rytiniuose JAV pakraščiuose: Vašingtone, Filadelfijoje, Naujorke, Bostone ir kitur. Tat visai būtų natūralu, jei ir Lituanistikos instituto centras būtų ten perkeltas, o Iždo taryba paliktina Čikagoje. Lituanistikos instituto veiklos pagyvinimo reikalas yra labai skubus, nes laukia visa eilė svarbių darbų. Lietuvoje leidžiamoje Lietuvos istorijoje žalojami praeities faktai, iškraipoma istorinė tikrovė. Reikia rūpintis teisingu istorinių faktų nušvietimu. Laisvajame pasaulyje yra daug archyvinės medžiagos senosios ir naujosios Lietuvos praeičiai nušviesti. Ta medžiaga turi būti intensyviai renkama, mikrofilmuojama, tvarkoma ir leidžiama. Romoje gyveną lietuviai istorikai yra gerokai ištyrę Romos ir Italijos archyvus ir surinkę labai daug vertingos medžiagos. Paruoštas ir tų šaltinių leidinys, bet susiduriama su išleidimo sunkumais. Paieškojus, reikia tikėtis, atsirastų ir mecenatų tam šaltinių leidiniui. Daugumas mūsų istorikų čia yra priversti dirbti ne savo srities darbą. Ar gi nebūtų įmanoma bent keliems sudaryti sąlygas, kad išvyktų patyrinėti archyvus, užbaigti savo turimus darbus ir paruošti naujų studijų. Juk reikia prisiminti, kad išeivijoje atsidūrė patys pajėgiausi Lietuvos istorikai. Tas pat pasakytina ir apie kitų sričių lituanistus. Reikia suminėti ir daugiau išleistinų lituanistinių darbų, pvz. išsami lietuvių literatūros istorija, nes Lietuvoje leidžiama taip pat labai vienašališka, iškreipta, pageidautina Lietuvos

meno istorija, plati lietuvių kalbos gramatika, jaunimui pritaikintas enciklopedinio pobūdžio leidinys ir kt. Tų leidinių reikalą ir jų leidimo eilę turėtų aptarti ir nustatyti Lituanistikos institutas. O kai lituanistiniai mokslo darbai bus paruošti, reikia tikėtis, kad Iždo taryba, Kultūros fondai ar net ir atskiri leidėjai suras lėšų jiems išleisti.

Nepakanka puoselėti mūsų tautinę kultūrą savo tarpe, būtina supažindinti su ja ir kitas tautas. Dažnai nusiskundžiama, kad svetimose enciklopedijose, vadovėliuose ar šiaip informaciniuose leidiniuose dažnai pasirodo netikslių, iškreiptų žinių apie Lietuvą. Čia iš dalies yra ir mūsų pačių kaltė, kad ligi šiol neturėjome pakankamai literatūros svetimomis kalbomis apie Lietuvą, jos kultūrą ir kitas sritis. Todėl su dideliu džiaugsmu priimame nepaprastai malonią žinią, kad mūsų visokeriopų lietuviškųjų darbų rėmėjas Juozas Bačiūnas yra sutikęs finansuoti lituanistinės enciklopedijos išleidimą angliškai vidurinį mokslą einančiam jaunimui. Tai nepaprastai didelės svarbos žygis, vertas didžiausios padėkos. Dabar visiems mūsų lituanistams teks gerokai padirbėti, kad tas leidinys būtų visu rimtumu paruoštas, kad jis savo objektyvumu su pasitikėjimu būtų priimtas svetimtaučių. Tikėkimės, kad finansiškai paremtas Lietuvių enciklopedijos leidėjas p. Kapočius, netrukus imsis tos enciklopedijos leidimo darbo.

Išleistini platūs lietuvių-anglų ir anglų-lietuvių kalbos žodynai.

Sveikintinos ir remtinos Stepo Zobarsko, Algirdo Landsbergio iniciatyva bei rūpesčiu leidžiamos lietuviškos kūrybos knygos anglų kalba.

Lituanus atlieka didžiulės reikšmės darbą, todėl jis ir toliau leistinas ir leidimas remtinas.

5. *Spauda.* Kultūros taryba, vertindama didelį lietuviškos spaudos vaidmenį, pageidautų, kad mūsų spaudoje būtų ugdoma didesnė savitarpio pakanta, vengiant grupinio antagonizmo ir nekultūringos polemikos. Visa tai skaldo mūsų jėgas bendram lietuviškajam ir kultūros darbui. Ir ginčai, kilę spaudoje dėl paruošiamųjų Kultūros kongreso darbų, yra gerokai sudrumstę mūsų vieningo darbo nuotaikas ir įnešę kartėlio į mūsų tarpusavio santykius. *Srovinė spauda neturi atsitverti užtvaromis* ir užsidaryti savo kiaute, bet vienodai džiaugtis mūsų kultūriniais ar kitokiais laimėjimais, neatsižvelgiant kuri organizacija ar atskiri asmenys naudingą darbą yra atlikę. Kaip skaudu, kad minint kurio nors kultūros, mokslo ar net visuomenės darbininko gyvenimo ar mirties sukaktį, dažniausiai teatsiliepia jo srovei artima spauda, o kita — ignoruoja. Čia vis dar tebejaučiamos senos mūsų

politinės atrūgos. Jei į spaudos darbą įsitrauktų daugiau kultūros darbininkų, reikia manyti, laikraščių veidas gerokai pasikeistų.

Pageidautinas ir mūsų periodinės spaudos lygio kėlimas, nes spauda yra labai svarbus veiksnys mūsų kultūrinei pažangai. Laikraščių turime daug, net perdaug. Kaip matyti iš Lietuvių bibliografinės tarnybos leidinio nr. 62, sudaryto kruopštaus Aleksandro *Ružancovo* specialiai II kultūros kongresui, 1962 m. laisvajame pasaulyje leidžiama net 109 laikraščiai ir žurnalai! Dalis jų tenkina tik leidėjų ambicijas. Kad kam ir nepatiktų, nepabijokime vis kelti ir kelti mintį kad mūsų vienos politinės ar ideologinės krypties laikraščiai jungtųsi. Čia turime labai gražų *Darbininko* pavyzdį: iš kelių mažesnės vertės laikraščių, susijungęs išaugo į rimtą savaitraštį. Apsijungimu būtų sutaupyta lėšų ir sutelkta draugėn daugiau rimtesnių pajėgų. Finansiškai sustipėję laikraščiai gal pajėgtų mokėti bent šiokį tokį honorarą ir tuo pritrauktų geresnių bendradarbių, kurie prisidėtų ir prie laikraščių lygio pakėlimo.

Kadangi laikraščiai paprastai skaitytojų neklomplektuojami, todėl pageidaujama, kad vertingesni laikraščių straipsniai vėliau būtų išleidžiami atskirais metiniais leidiniais.

6. *Kultūrinių vertybių išlaikymas.* Siekiant išlaikyti ateičiai mūsų išeivijoje sukurtas kultūrines vertybes, reikia skubiai rinkti ir telkti vienon vieton atrinktus svarbesnius kultūrinio gyvenimo dokumentus, periodikos komplektus, visus išeivijoje pasirodžiusius leidinius, mūsų rašytojų bei šiaip žymesnių kultūros ir visuomenės veikėjų rankraščius, korespondenciją ir kt. Čia nebegalima ilgiau delsti, nes mirus senesniosios kartos veikėjams, labai dažnai jų kruopščiai rinkta ir saugota medžiaga, archyvai ir bibliotekos, išnyksta be pėdsako. Teprisiminkime likimą labai vertingo kun. A. Miluko *Žvaigždės* archyvo, kuris lygiai prieš 20 metų buvo išvežtas į popieriaus malūną. Neliko nei pėdsakų ir daugelio kitų mūsų senųjų veikėjų archyvų, periodinės spaudos ir knygų rinkinių. Dar visai nesenai panašaus likimo susilaukė rašytojo J. Savickio biblioteka. Nemaža P. Klimo bibliotekos dalis pateko į lenkų rankas. Tai tik keletas pavyzdžių. Dažnai senosios išeivių organizacijos ar klubai „apsivalo", išmesdami savo senuosius protokolus, nuotraukas, knygas ir kitą jų veiklą liudijančią medžiagą. Dar kitų rinkiniai išardomi ir patenka į privačias rankas. Dėl blogo popieriaus, nemaža svarbių leidinių (kad ir Steigiamojo Seimo bei kitų seimų stenogramos, senieji laikraščiai bei žurnalai) nyksta, bevartojant trupa ir byra. Juos būtina apsaugoti, padarant mikrofilmus. Skubiai rinktina ir svarbi išeivijos istorijai

muziejinė medžiaga. Visa tai labai pravers beruošiant mūsų išeivijos istoriją, kurios leidimą taip pat reikia įtraukti į mūsų skubių darbų planą. Paskutiniuoju metu (1962.IX.16) Čikagoje susidarė Lietuvių kultūros muziejaus užuomazga su įvairiais skyriais. To steigiamo muziejaus vadovybė, Pasaulio lietuvių archyvas ir Lietuvos istorijos draugija turėtų paruošti planus tai medžiagai rinkti ir saugoti. Steigiant tokį muziejų, pirmiausia bus susidurta ir su patalpų bei lėšų klausimu. Kultūros taryba laiko pirmaeilės svarbos reikalu steigti *Lietuvių kultūros rūmus* ar *Tautos namus,* kuriuose turėtų būti sutelkta, atrinkta ir saugoma archyvinė medžiaga, čia turėtų rasti vietos ir dabar samdomose patalpose prisiglaudęs Pasaulio lietuvių archyvas (juk metams išleidžiama vien patalpoms apie 1500 dolerių), centrinė lituanistinė biblioteka, J. Žilevičiaus vardo muzikologijos archyvas, M. K. Čiurlionio galerija ir kiti panašūs rinkiniai. Tai būtų mūsų tautinės grupės ateičiai pasistatytas paminklas, mūsų pagrindinis kultūros centras. Tai mūsų garbės reikalas, jei norime palikti konkrečius savo kultūros pėdsakus išeivijoje. Tokių Lietuvių kultūros rūmų organizavimui yra pats laikas, nes dabar tam reikalui dar galima susilaukti efektyvios paramos tiek iš senųjų, tiek ir iš naujųjų ateivių. Juo tolyn tą reikalą nudelsime, tuo bus sunkiau jį įgyvendinti. Geriausia tokius Lietuvių kultūros rūmus steigti Čikagoje ar netoli jos, didžiausios lietuvių kolonijos pasaulyje. Todėl ir iniciatyva tuo svarbiu reikalu perleistina Čikagos lietuviams, įvairioms jų organizacijoms.

7. *Finansai.* Visiems svarbiems mūsų kultūriniams uždaviniams vykdyti reikalingi pinigai, nes sugalvoję daugybę planų, be pinigo, nuoširdžios mecenatų paramos, nieko negalėsime padaryti. Turime visą eilę Kultūros fondų JAV, Kanadoje, Australijoje, bet jų kasos apytuštės. Paskutiniuoju metu įsisteigė Lietuvių fondas, siekiąs sutelkti vieną milijoną dolerių. Jei pasispaudę tą tikslą pasiektume, savaime išsispręstų daugybė klausimų. Tat Lietuvių fondo užsibrėžtas tikslas sutelkti milijoną dolerių yra mūsų tautinio susipratimo egzaminas.

8. *Baigiamosios pastabos.* Tai tik dalis PLB kultūros tarybos iškeltų artimiausioje ateityje vykdytinų darbų. Nemaža reikšmingų pasiūlymų jau yra iškėlęs šio II kultūros kongreso paskaitininkas dr. Jonas Grinius. Sekcijose ir pilnaties posėdžiuose, be abejo, iškils dar naujų minčių ir pasiūlymų. Gausybės mums rūpimų klausimų šiame Kultūros kongreso dėl riboto laiko ir gal dėl nepakankamo pasiruošimo iš anksto, nebus įmanoma išspręsti. Išspręskime ar bent pakankamai išjudinkime pačius svarbiausius, paveskime juos svarstyti ir brandinti atskiromis institucijomis, ypač Lituanistikos institutui, ar sudarykime atskiriems dalykams

specialias komisijas. Ko neišspręsime šiame kongrese, turėsime atidėti sekančiam, kad iš anksto, apsiriboję atskirais keltinais klausimais, mažesniu jų kiekiu, galėtume nuodugniau juos apsvarstyti ir pasiekti konkrečių rezultatų.

Išklausius šio pranešimo, gal nevienam kils klausimas: planuoti lengva, bet kaip gi visa tai įgyvendinti? Atsakymas — nei vieno čia iškelto klausimo nėra negalimo įgyvendinti. Tereikia kelių dalykų: tautinio susipratimo, gerų norų, ryžto ir vieningo bendro darbo. Tada bus gausios lituanistinės mokyklos, neskurs dabar veikiančios gimnazijos, netruks vadovėlių, vertingų ir gražiai išleistų knygų, puikių dailės parodų, naujų simfonijų, lietuviškų operų, pakils mūsų spaudos lygis, įkursime Lietuvių kultūros namus ir turėsime milijoninį Lietuvių fondą. Pirmiausia tereikia mums patiems apsitvarkyti — sujungti visas mūsų kūrybines pajėgas draugėn, talkininkauti joms, remti jas, nesibaidyti uždedamų pareigų, o ką apsiėmus — tesėti.

* * *

PLB kultūros tarybos pirmininko dr. Jono Puzino pranešimas II kultūros kongresui „Mūsų kultūriniai uždaviniai ir jų vykdymas". Išleido JAV ir Kanados LB II-jo kultūros kongreso komitetas, 1962 m. 18 psl. komplektas rašomaja mašinėle paruoštas.

MŪSŲ JAUNIMAS LIETUVOS LAISVĖS SUTEMŲ LAIKAIS

Pagrindinis mūsų išeivijos tautinės gyvybės šaltinis yra jaunoji karta, be kurios sugriūtų kelių kartų statyti ir, kaip mokėta, prižiūrėti lietuvybės rūmai. Todėl visai nenuostabu, kad vyresniosios kartos akys nukrypusios į jaunimą. Ir kai tik pastebima viena kita negerovė jaunimo tarpe, imama nerimauti. Jaunimas atskiras pastabas priima kaip vyresniosios kartos atsilikimą nuo gyvenimo, ir tuo būdu stojama vadinamon „kartų dvikovon". Bėgti iš dvikovos arenos vienai ar kitai šaliai nebūtų riteriška, kovoti tėvams su vaikais nepridera, todėl pasirinktinas taikus išsiaiškinimo būdas — dialogas. „Kartų dvikova" normalus reiškinys, kuris vyksta visur ir visada. Kartų tarpusavio santykių problema visada yra buvusi daugiau ar mažiau aktuali, nėra nustojusi to aktualumo ir dabar išeivijos gyvenime. Juk ir visos mūsų dabartinės kartos (senoji, vyresnioji, jaunoji ir jauniausioji) augo, brendo ir gyvena skirtingose sąlygose, buvo ir tebėra veikiamos įvairių idėjų pasaulio ir šiaip gyvenamosios aplinkos. Todėl nereikia stebėtis, kad nevienodai gali būti žiūrima į visokius mūsų tautinio, visuomeninio, kultūrinio ir politinio gyvenimo reiškinius. Net ir tos pačios kartos žmonių galvosena, ačiū Dievui, nėra standartizuota. Tad, jei kartais atskirų kartų tarpe ir pasitaiko tam tikros nesantarvės, reikia stengtis ginčo objektą apriboti, tarpusavyje išsiaiškinti ir dvikovos ginklus padėti į šalį . . . Išsikalbėję pamatysime, kad abiejų vadovaujamų kartų (vyresniosios ir jaunosios) santykių raidoje turime daugiau siejančių, negu skiriančių veiksnių, tik gal prie paties reikalo prieinama skirtingai.

Todėl pabandysiu žvilgterėti į praeitį ir buvusias bei esamas skirtingas gyvenimo sąlygas, vienaip ar kitaip įtakojusias bei formavusias jaunąsias kartas. Kiek daug skirtumo buvo ir tebėra tarp praeities ir dabarties, bet kiek daug ir vaizdžių paralelių. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, jaunoji karta jau visai nebeprisiminė Lietuvos svetimoje rusų valdžioje, jie jau nebežinojo, kad lietuviai mokytojai buvo priversti mokyti svetimųjų vaikus Rusijoje ar Lenkijoje, o Lietuvoje mūsų jaunimą mokė svetimieji ir svetima kalba. Jaunoji karta tik iš savo tėvų pasakojimų girdėjo apie atkakliąsias lietuvių kovas dėl savo krašto ir spaudos laisvės. Aukštesniojo ir aukštojo mokslo seniau lietuviams tekdavo siekti svetur. Ten ilgesnį laiką besimokydami,

nemaža dalis jaunimo, negalėdami gauti darbo savame krašte, pasilikdavo gyventi, sukurdavo mišrias šeimas ir dingdavo saviesiems. Visai kitaip yra buvę nepriklausomoje Lietuvoje, kada jaunimas augo ir brendo savųjų tarpe, kada jie mokėsi ir auklėjosi savosiose mokyklose. Tuo metu nebūta jokio pavojaus nutausti. Visai su skirtingomis problemomis susiduria mūsų jaunimas emigracijoje, kur jis mokosi svetimose mokyklose ir kur juos veikia gyvenamoji aplinka. Čia ir nutautimo pavojai dideli. Tat žvilgterėkime į kelių kartų jaunimo tautinio brendimo sąlygas carinės Rusijos okupacijos metu, nepriklausomoje Lietuvoje ir čia emigracijoje.

Nedidelį kultūrinį kraitį paveldėjo jaunosios kartos iš jungtinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės, nes jų tėvai turėjo vilkti sunkią baudžiavos naštą. Tą naštą dar labiau pasunkėjo, kai rusai okupavo Lietuvą ir čion perkėlė dar nežmoniškesnius baudžiavos papročius, kur valstietis, kaip koks daiktas, galėjo būti pardavinėjamas, išmainomas, niekinamas. Baisi buvo jaunimo dalia, kai tekdavo išvykti rusų kariuomenėn net 25-riems metams. Tik Užnemunėje, kuri priklausė Varšuvos kunigaikštijai, po 1863 metų caro vietininkui Varšuvoje ir vėliau generalgubernatoriui, lietuvių valstiečių padėtis buvo geresnė, nes ten jau anksti buvo panaikinta baudžiava ir žmonės išsiskirstė viensėdžiais. Kitose Lietuvos dalyse baudžiava tepanaikinta 1861 metais ir valstiečiams duota teisė išsipirkti žemę. Tačiau baudžiavos panaikinimas ėjo labai iš lėto, todėl valstiečių padėtis ilgą laiką nepagerėjo. Po nepavykusio 1863 metų sukilimo lietuvybės ir katalikybės persekiojimas dar labiau sustiprėjo: mokyklos imta dar sparčiau rusinti, tik Žemaičiuose kurį laiką buvo leista dėstyti katekizmą ir lietuviškai; uždrausta lietuvių spauda lotyniškais rašmenimis, užgniaužtas lietuvių inteligentų tautinis judėjimas. Tik Užnemunėje padėtis buvo kiek lengvesnė: nors ten veikė tie patys spaudos draudimo nuostatai, bet 1866 metais *Veiveriuose* įsteigtoje mokytojų seminarijoje buvo dėstoma ir *lietuvių kalba.* Marijampolės ir Suvalkų gimnazijose, kurias lankė daugiausia lietuvių vaikai, taip pat buvo mokoma *lietuviškai.* Todėl Užnemunėje ir tautinis susipratimas pirmiausia ėmė augti, čia atsirado ir visa eilė veikėjų, kurie XIX amžiaus gale spietėsi aplink *Aušrą, Varpą, Apžvalgą, Tėvynės Sargą* ir kitus laikraščius.

Kitose Lietuvos dalyse *tik po 1905 metų revoliucijos pradžios mokyklose leista mokytis ir lietuvių kalbos,* bet gimnazijose buvo dėstoma *tik rusiškai.* Kad ir varžomas, bet lietuvių moksleivių tautinis susipratimas brendo *Šiaulių* ir *Mintaujos gimnazijose, Seinų* ir *Žemaičių kunigų seminarijoje Kaune.* Aukštuosius mokslus einąs jaunimas spietėsi į studentų draugijas Maskvos, Petrapilio, Tartu

universitetuose, Krokuvoje ir Varšuvoje, Friburge, Zueriche ir kitur. Atsirado studijuojantiems šelpti draugijų: *Motinėlė* Amerikoje ir Kaune, *Žiburėlis* Vilniuje ir Kaune, *Parama* — Krokuvoje. Kūrėsi ir moksleivių organizacijos: *Ateitis, Aušrinė*. Lietuvių inteligentų skaičius labai sparčiai augo, atrodė, kad jie grįžę Lietuvon taps šviesiais žiburiais ir mokslu bei kultūra nušvies tamsią Lietuvos padangę. Deja, vyresniosios kartos veikėjai buvo labai apvilti. Daugumas Rusijoje ir iš dalies Lenkijoje išėjusių mokslus negrįžo Lietuvon. Vieni ten pasiliko dėlto, kad buvo išsirinkę tokią mokslo šaką, kuria buvo sunkiau verstis Lietuvoje, kiti aiškinosi, jog ir negyvendami Lietuvoje galėsią būti naudingi savam kraštui, kad *pralobę grįšią namo ir padėsią savo tėvynei atsigauti.* Taip atsirado svetur prokurorų, teisėjų, gydytojų, inžinierių. Tačiau, deja, greitai jie ėmė tirpti svetimųjų tarpe. *Sukūrę mišrias šeimas, nutraukė ryšį ne tik su kraštu, bet net ir su tėvais bei giminėmis.* Mišrios šeimos likimo taisyklė paprasta: vedi svetimame krašte ir ten pasilieki gyventi — tavo vaikai tik labai retais atvejais išliks lietuviais, vedi ar išteki už kitos tautybės žmogaus savame krašte — šeima bus lietuviška. Ir *taip dingo svetimoje jūroje gausūs išmokslintų lietuvių būriai Rusijoje ir Lenkijoje.* Nebesirodė jie lietuviškoje spaudoje, neberėmė, kad ir buvo žadėję, lietuviškų reikalų. Statistika pasibaisėtina nuo 1880 iki 1910 metų, tai yra per trisdešimt metų, *aukštuosius mokslus buvo baigę apie 3000 lietuvių, bet Lietuvon tegrįžo dešimtoji dalis,* atseit, apie 300. Lietuvių tautinį darbą dirbo daugiausia tie šviesuoliai, kurie buvo susispietę apie *Aušrą, Varpą* ir *Tėvynės Sargą.* Iš Rusijoje baigusių aukštuosius mokslus Lietuvon tegrįžo dalis medicinos gydytojų, dantų gydytojų, vaistininkų, advokatų. Po 1905 metų revoliucijos, kada *ir pradžios mokyklų mokytojais galėjo būti lietuviai,* darban buvo įsijungę ir mokytojai. Ano meto spauda šaukte šaukė, kad mokslus baigęs jaunimas grįžtų Lietuvon ir sustiprintų gana retas lietuvių šviesuolių gretas, bet tas šauksmas nedaugelio tebuvo užgirstas.

Kaip ir visais laikais, taip ir anuomet, lietuvių jaunimas, bestudijuojąs Rusijoje, entuziastingai pagaudavo naujai mestus šūkius ir gyvai reaguodavo. Nemaža lietuvių studentų metėsi į revoliucinį sąjūdį ir kartu su savo kolegomis rusais bei kitų tautybių jaunimu stojo kovon prieš caro valdžią. Anuolaik buvo net mados dalykas priklausyti *socialistams.* Jiems priklausė eilė ir vėliau tapusių gerais katalikais, pavyzdžiui, socialdemokratai Julius *Gravrogkas,* Mykolas *Biržiška* ir kiti. Darė įtakos ir kitokie rusų įpročiai. Tarp kita ko, nemaža dalis Rusijoje studijavusių lietuvių iš ten parsivežė Lietuvon *ir barzdas,* kurias gražiai išnešiojo nepriklausomoje Lietuvoje, o kai kurie gyvi išlikę išsivežė jas

ir į Vakarus. Iš daugelio tokių lietuvių barzdočių teprimiṅsiu visiems gerai žinomus mokslo, politikos, literatūros ir visuomenės žmones. Štai jie: dr. Jonas Basanavičius, visi trys broliai Biržiškai (Mykolas, Vaclovas ir Viktoras), generolas Jonas Bulota, diplomatas Valdemaras Čarneckis, teisininkas Motiejus Čepas (ir jo sūnus dr. Vytautas Čepas nedrąsiai ir čia tęsė barzdinę tradiciją, nors mokslus jau buvo išėjęs Vakaruose), fizikas Vincas Čepinskis, gydytojas Eliziejus Draugelis, Jonas ir Martynas Yčai, kalbininkas Jonas Jablonskis, rašytojas Adomas Lastas, miškininkas Povilas Matulionis, prezidentas Antanas Smetona, teisininkas Kazys ir filosofas Stasys Šalkauskiai, teisininkas Stasys Šilingas, matematikas Zigmas Žemaitis ir daugelis kitų. Būdinga, kad čia amerikiečių bytnikų barzdelės nedaugelį lietuvių užimponavo . . .

Pirmasis pasaulinis karas labai susilpnino lietuvių inteligentines pajėgas. Nemaža inteligentų dalis, jų tarpe dar neseniai baigę aukštuosius mokslus, buvo evakuoti ar patys pasitraukė Rusijon, kiti liko Lietuvoje, ypačiai Vilniuje. Ir vieni ir kiti buvo užsigrūdinę lietuvybės kovotojai. Lietuvoje pasilikę atkakliai grūmėsi su vokiečių okupacine valdžia ir siekė Lietuvos nepriklausomybės. Jų pastangos buvo vainikuotos 1918 metų vasario 16 dienos aktu. Daugeliui atrodo, kad tai buvo senosios ar bent vyresniosios kartos pastangos. Iš to akto signatarų tik dr. J. Basanavičius tuo metu ėjo 66 metus ir Narutavičius buvo įkopęs į 55 metus, o kitų amžius svyravo tarp 45 ir 25 metų. Kad būtų vaizdžiau, signatarus, palyginsiu su žmonėmis, čia Amerikoje dar tebedirbančiais jaunimo tarpe. Pvz. Steponas Kairys turėjo 41-rius metus, kaip kad dabar Vytautas Vardys ar Algirdas Landsbergis; dr. Jurgis Šaulys ėjo 38-sius metus, panašiai kaip dabar Kostas Ostrauskas, Valdas Adamkavičius, Rimvydas Šilbajoris; Mykolas Biržiška dar nebuvo sukakęs 35-rių metų, kaip kad dabar Vytautas Kavolis; Aleksandras Stulginskis buvo bebaigiąs 32-sius metus, panašiai kaip Kęstutis Keblys, Algimantas P. Gureckas ar Antanas Sužiedėlis; Pranas Dovydaitis ėjo 31 metus, kaip ir čia Arūnas Liulevičius, Arvydas Barzdukas ir t.t. Jokūbas Šernas buvo 29-rių metų, Petras Klimas 26-tų ir pats jauniausias akto signataras buvo Kazys Bizauskas, dar nesukakęs 25 metų amžiaus, kaip kad Antanas Mažeika, Komiteto Lietuvos nepriklausomybei atstatyti pirmininkas, ar Algis Zaparackas, Pasaulio Lietuvių jaunimo kongreso pirmininkas.

Kaip žinia, 1918 metų lapkričio 23 dieną vyriausybė išleido atsišaukimą, raginantį jaunimą stoti savanoriais į organizuojamą kariuomenę Tėvynės laisvės ginti. Ir su kokiu jaunatvišku užsidegimu stojo į savanorius mūsų kaimo ir mokyklų jaunimas, iš Rusijos grįžę moksleiviai ir kariai. Sunkią kovą net su trimis priešais — bolševikais,

bermontininkais ir lenkais — savanoriai laimėjo. Jie savo drąsa ir krauju įpynė į Lietuvos laisvės kovų garbės vainiką istorijon įrašytus laimėjimus ties *Radviliškiu, Širvintomis, Giedraičiais* ir kitose kovų vietovėse. Tai buvo pats didvyriškiausias nepriklausomos Lietuvos laikotarpis, kada buvo sutelktos visos lietuvių dvasinės ir fizinės jėgos savarankiškumui užtikrinti. *Be tų laisvės kovų nebūtų buvę ir nepriklausomos Lietuvos.* Ir kas gi dalyvavo tose laisvės kovose? Be įvairaus amžiaus vadų, kariuomenės branduolį sudarė mūsų jaunimas, metęs arklą laukuose, padėjęs knygą ir iš vyresniųjų gimnazijos klasių stojęs savanoriais į kariuomenę, partizanus ir šaulius. Ir 1923 metais bevaduojant Klaipėdą, jaunimas sudarė daugumą.

Nepriklausomoje Lietuvoje jaunimas buvo gražiai susiorganizavęs. Kaime veikė pavasarininkai, jaunalietuviai, jaunųjų ūkininkų rateliai, gimnazijose — ateitininkai, skautai, Kultūros būreliai, varpininkai, Jaunoji Lietuva. Tik 1930 švietimo ministerija uždraudė ideologinių organizacijų veiklą visose vidurinėse ir aukštesnėse mokyklose, teleisdama veikti skautams. Universitete ir kitose aukštosiose mokyklose buvo įsikūrusios įvairios studentų organizacijos: ideologinės, savišalpinės, fakultetinės, tautinių mažumų ir kitokios. Mano studijų metu Lietuvos universitete Kaune 1925-29 metais veikė net 50 studentų draugijų ir korporacijų. Ideologinių organizacijų tarpe neišvengta ir tam tikro trynimosi, ypač renkant Studentų atstovybę. Šiaip santykiai yra buvę korektiški ir prireikus studentai solidariai veikdavo kartu. Studentai reaguodavo ir į politinius įvykius. 1921 m. demonstravo prieš Hymanso projektą, kur norėta Lietuvą surišti su Lenkija tam tikrais politiniais, kariniais ir ekonominiais ryšiais. 1925 metais protestavo prieš Vatikano sudarytą konkordatą su Lenkija, kur nebuvo atsižvelgta į lietuvių teises Vilniaus krašte. 1926 m. ateitininkai, neolituanai ir kitų tautinių organizacijų studentai aktyviai dalyvavo gruodžio 17 d. perversme. Reaguota ir į kitus svarbesnius įvykius, palietusius Lietuvos reikalus. Šiaip jaunimas brendo tautiškai, siekė mokslo, o kai kurie, užleidę savo studijas, ir karjeros. Iš tokių ir vėliau maža būta naudos Lietuvai, o emigracijoje — lietuvybei.

Jaunimas, brendęs savame krašte, ėjęs mokslus savose mokyklose, veikiamas atsikuriančios Lietuvos kultūrinių ir ūkinių laimėjimų, išaugo sąmoningais lietuviais. Todėl Lietuvos okupacijų laikais didžiulė jaunimo dalis, ypač studentija, įsijungė į rezistencinį sąjūdį, apėmusį visą kraštą. Kai reikėjo, stvėrėsi ir ginklo. Minėtinos 1941 m. birželio 22-26 dienos, kada iš Lietuvos traukiantis bolševikams ir veržiantis vokiečių armijai, jaunimas, daugiausia studentai, ginklu ruošė dirvą Lietuvos nepriklausomybei atstatyti. Lietuvių aktyvistų frontas Kaune suorgani-

zavo savo štabą, užėmė įvairias įstaigas, *birželio 23 d. per radiją paskelbė Lietuvos nepriklausomybės atstatymą* ir pranešė apie sudarymą Laikinosios vyriausybės, vadovaujamos Juozo Ambrazevičiaus. Iš Kauno sukilimas persimetė į Vilnių, Šiaulius, Panevėžį, Uteną, Prienus ir kitas Lietuvos vietas. Daugumoje vietų sukilėliai perėmė administraciją į savo rankas. Apskaičiuojama, kad iš viso yra buvę apie 100.000 sukilėlių. Sukilimas pareikalavo stambių aukų: žuvo 4083 sukilėliai, sužeista 8000. Deja, 1941 m. rugpiūčio 5 d. Laikinoji vyriausybė vokiečių buvo *priversta* nutraukti savo veiklą. Vėl jaunimas su savo vyresniaisiais vadais pereina rezistencijon, platina pogrindinę spaudą, neina į vokiečių organizuojamus smogiamuosius būrius ar į statybos batalionus. Ir tada iš vokiečių planuotų paimti 100,000 jaunų darbininkų, iš Lietuvos tesugaudyta ir išvežta darbams tik apie 8000. Tai vis pogrindžio veiklos vaisiai. Lietuvos laisvės armija, Lietuvių laisvės kovotojai ir Lietuvių frontas, vadovaujamos pogrindžio organizacijos, apėmė visą kraštą. Tačiau 1944 metų vasarą vokiečių-sovietų fronto linija perskėlė pogrindžio organizaciją į dvi dalis: vieni buvo priversti trauktis į Vakarus, kiti pasiliko Lietuvoje. 1945 metų pradžioje lietuvių rezistencija susiorganizavo į karinius vienetus ir prasidėjo didvyriška partizanų kova su bolševikais beveik visoje Lietuvoje. Be pagalbos iš šalies, *partizanai tegalėjo išsilaikyti iki 1952 metų,* nes jiems teko kovoti ne tik su bolševikų policijos daliniais, bet ir su reguliaria kariuomene. Daug padaryta nuostolių bolševikams, bet ir partizanai neteko daugiau kaip 30.000 kovotojų. *Vietomis kovojančios partizanų grupės išsilaikė net iki 1959 metų.* Partizanų kova, kad ir nepasiekė nepriklausomybės atstatymo, buvo labai prasminga, laisvės kovotojų žygiai ir aukos amžiams liks heroizmo pavyzdžiu mūsų jaunosioms kartoms, jos ilgai palaikys tautos laisvės dvasią gyvą.

Visai skirtingose sąlygose brėsta jaunimas tautiškai išeivijoje. Lankstus ir liaunas jaunasis žmogus, lengvai pasukamas vienon ar kiton pusėn, lengviau patenka geron ar blogon įtakon. Išeivijoje mes turime reikalo su trimis jaunosios kartos grupėmis: 1. jaunoji vidurinioji karta, Lietuvoje pradėjusi mokslus ir baigusi Vokietijoje ar Amerikoje; 2. gimę Lietuvoje ar tremtyje II pas. karo metu ir čia Amerikoje išėję mokslą ir 3. gimę Amerikoje, aiškiai skirtinga tų grupių galvosena.

Pirmosios grupės atstovai jau yra subrendę, savarankiški, gerai kalba ir rašo lietuviškai, dalis jų bendradarbiauja *Lietuvių Enciklopedijoje,* sudaro redakcinio kolektyvo branduolius *Lituanus, Metmenų, Ateities, Skautų Aido,* aktyviai dalyvauja studijų dienose, suvažiavimuose, bendruomeniniame ir net politiniame gyvenime. Kai kur jau perima pareigas ir iš vyresniosios kartos atstovų. Jų pažiūros kai kuriais

lietuviškais klausimais išsiskiria nuo vyresniosios kartos, bet daugeliu atvejų ir sutampa.

Antroji jaunosios kartos grupė, jau Amerikoje ėjusi mokslus, yra žymiai daugiau paveikta amerikinio gyvenimo. Ji sunkiau įsijungia į lietuvišką veiklą, retai dalyvauja lietuviškuose parengimuose, jei tik normaliai nėra lankę lituanistinės mokyklos, jų lietuvių kalba labai šlubuoja, atsiranda ir lietuvių kalbos beraščių, nepakankamai domimasi savo tėvų krašto praeitimi, lietuvių literatūra ir apskritai lietuviškais reikalais, susvyruojama net dėl lietuvybės išlaikymo prasmės, svarstoma, ar įsilieti į amerikinį gyvenimą ar išlikti lietuviais ir t.t. Studentų suvažiavimuose jie daugiausia tėra stebėtojais, vengia aktyviau dalyvauti diskusijose, o jei ir dalyvauja, tai svarstomais klausimais dar neparodo aiškesnio nusistatymo. Pagauti įtakos iš šalies, paleidžia ir kontroversinių frazių ar šūkių; kaip štai plačiai nuaidėjusi „Alabama ar Dainava". Savaime aišku, kad vyresniųjų tarpe kilo nerimo. Vyresnieji jaudinasi, o jaunesnieji paberia jiems visokių priekaištų ir ima atsiriboti nuo vyresniųjų galvojimo ir vadovavimo. Nebūčiau linkęs teigti, kad tai bendras reiškinys daugumui mūsų jaunimo. Jaunimas lieka jaunimu, jį labiau pagauna visokios naujos idėjos, negu daugiau ar mažiau nusistovėjusį senimą. Taip yra buvę visais laikais, taip bus ir ateityje. Tai perpetuum mobile.

Tiesa, negerovių esama nemaža, jaučia jas ir pats jaunimas. Bet prieš imdamiesi jaunimą gydyti, pirmiausia reikia paieškoti ir priežasčių ypač mums visiems rūpimu klausimu: *kodėl tolstama nuo lietuvybės?* Kodėl jaunimas yra pasimetęs ir dar nėra radęs aiškaus lietuviško kelio? O tų priežasčių esama gana daug. Veikia, dažnai ir neigiamai, amerikinė mokykla bei gyvenamoji aplinka. Nemačiusiam savo krašto, tėvynės sąvoka darosi abstrakti. Čia turėtų *prisiimti nemaža kaltės ir tėvai, nesugebėję ar net ir labai nesistengę iš pat mažumės neatlaidžiai mokyti savo vaikus gimtosios kalbos ir leisti jų į šeštadienines mokyklas nuo pirmosios klasės iki pat galo.* Kai kur kaltės dalis priklauso ir šeštadieninėms mokykloms, kuriose mokytojai gal nepajėgė pakankamai sudominti savo mokinių Lietuvos praeitimi, jos kultūra, lietuvių literatūra ir kita. Tai pasitaiko dėl to, kad kvalifikuoti mokytojai labai dažnai atsisako dirbti šeštadieninėse mokyklose ir mokytojo darbo būna priversti imtis geros valios žmonės, niekada mokykloje nedirbę. Nėra be kaltės ir bendruomenės apylinkių vadovybės, negalinčios ar nesugebančios paruošti jaunimui patrauklesnių minėjimų ar šiaip kitokių parengimų. Tat prieš gydant jaunimą, reikia patikrinti ir tėvų sveikatą, nes daug kur ir patys tėvai, deja, neduoda gero pavyzdžio savo vaikams. Lietuvoje buvę uolūs patriotai, ten ėję atsakingas

pareigas ir turėję gerą duoną, *čia dingsta iš lietuvių bendruomenės tarpo* ir tesirūpina savo kasdieniniais reikalėliais, patys savimi. Tai jau labai dažnas reiškinys.

Pačios jauniausios kartos likimas yra tėvų ir lituanistinių mokyklų rankose. Tie kurie reguliariai lanko šeštadienines mokyklas, jau įsijungia į lietuviškas moksleivių organizacijas, dalyvauja tautinių šokių trupėse ir reiškiasi mokyklos rengiamose programose. Jie nusižiūrės ir į savo vyresniuosius brolius bei seseris.

Čia suminėjau pasitaikančias negeroves ir vyresniosios kartos rūpesčius ne tam, kad pakaltinčiau jaunimą ar padaryčiau jiems priekaištų, bet tik iškeldamas tas problemas, kurios turėtų būti nuoširdžiai svarstomos, tiek jaunimo, tiek ir senimo tarpe. Jau nėra taip ir bloga, kaip kad iš pirmos pažiūros atrodo. Yra nemaža ir labai šviesių reiškinių lietuviškame jaunosios kartos gyvenime. Jaunimas, daugumoje tėvų remiamas, eina aukštuosius mokslus, didžiuliai jų kiekiai ir yra juos baigę. Tik nereikia sustoti pusiaukelėje, reikia siekti magistro ir net daktaro laipsnio. Didžioji jaunimo dalis yra susitelkusi moksleivių, studentų ir akademinėse organizacijose: ateitininkuose, neolituanuose, Šviesos-Santaros federacijoje, skautuose. Jaunimas stovyklauja, rengia studijų dienas ar savaites, suvažiavimus. Ten išklauso visą eilę paskaitų ir svarsto visiems mums rūpimus klausimus. Tik, deja, *programos būna perkrautos,* todėl daugybės iškeltų problemų nespėjama kaip reikiant apsvarstyti. Tarpusavinis bendravimas turi labai didelės reikšmės: bendraujant savybėje stiprėja draugiškumas, noras viens kitam padėti, ugdomas ir lietuviškumas. Malonus reiškinys ir tas, kad įvairių lietuviškų organizacijų studentai savo tarpe žymiai geriau sutaria, negu vyresniosios kartos žmonės, labiau užsidarę ir lindį savo grupiniame kiaute. Tik Lietuvių bendruomenė suveda įvairių ideologinių ar politinių nusistatymų žmones į bendrą darbą ir pamažu aplygina partinius ar ideologinius kampuotumus. Didžiulės svarbos darbu tenka laikyti *Lituanus* leidimą, žurnalus *Metmenis, Ateitį, Skautų Aidą.* Čia savo indėliu prisideda ir vyresnioji karta. Reikšmingu įvykiu tenka laikyti 1965 m. gegužės 15 d. žygį į *Vašingtoną,* gėrimės ir gražiai suorganizuota, sėkminga jaunimo manifestacija lapkričio 13 dieną *New Yorke.* Būdingas ir to organizacinio vieneto pavadinimas — Komitetas Lietuvos nepriklausomybei atstatyti. Vardą komitetui pasirinko patys organizatoriai, be jokios vyresniųjų įtakos iš šalies. Komitetas sudarytas iš senųjų ir naujųjų ateivių jaunimo. Tai nepaprastos reikšmės dalykas, kai Lietuvos laisvės reikalu ima rūpintis net Lietuvos nematęs jaunimas. Žygį rėmė ne tik naujieji ateiviai, kurie ne per seniai patys išgyveno Lietuvos okupacijas ir turėjo trauktis iš savo krašto dėl bolševikinės

grėsmės, bet ir senosios išeivijos lietuviai, gimę Lietuvoje ir jau čia Amerikoje. Nemaža dalis to žygio rėmėjų jau ir lietuviškai nebemoka arba silpnai susikalba. Tai ir vėl labai reikšminga. Nepasipiktinkime, jei *Vyčiai* savo susirinkimuose tik angliškai bekalba, bet jie telkiasi į tą lietuvišką organizaciją. Reikia su jais ir kitais jau lietuviškai nebekalbančiais megzti ryšį, nes jie tebesijaučia besą lietuviais ir jiems teberūpi Lietuvos laisvės ir gerbūvio reikalai. 1965.X.8-10 d. *Toronte* įvyko Kanados lietuvių jaunimo kongresas. Tuo kongresu ir pradėti Pasaulio lietuvių jaunimo metai, kurie 1966 metais birželio 30 — liepos 3 d. išsiskleis *Pasaulio lietuvių jaunimo kongresu Chicagoje*. Būdingas ir Pasaulio lietuvių jaunimo metų šūkis — *Mūsų jėgos, mūsų žinios, laisvai Lietuvai tėvynei!* Keliamas šūkis rodo, kad mūsų organizuotam jaunimui rūpi savo tėvų žemės ateitis. O Lietuvos laisvės bylai jaunimas gali labai daug padėti, nes jam labiau prieinami Amerikos vadovaują mokslo ir politikos žmonės. Jaunimas veržiasi veikti savarankiškai, tat kelią jiems! Bet prireikus, mielas jaunime, neatsisakykite išklausyti ir vyresniųjų patarimo. Vyresnieji, turėdami daugiau gyvenimo patirties, savo žodžiu gali būti labai naudingi jaunesniesiems, kurie netrukus perims vadovybę iš jų. Jaunimas, geriau suprasdamas naują laiko dvasią, naujais metodais galės sėkmingai tęsti vyresniųjų darbą. Jaunojoje kartoje bręsta visas būrys šviesių asmenybių, kurios jau iškyla mūsų lietuviškame gyvenime. Jaunieji turi peraugti vyresniuosius, kad lietuviška kultūra dar stipriau suklestėtų. Išeivijos lietuvybės išlaikymas ir pavergtos tėvynės rūpestis yra tik jaunimo rankose. Tat neiškrypkite iš lietuviško kelio!

* * *

Šis straipsnis buvo pirmą kartą išspausdintas *Dirvoje*, 129-132, 1965, o atskiru leidinuku išleido J. J. Bachunas, Sodus, Michigan, 1966, 8 psl. Taip pat jį sutrumpinę, paties autoriaus leidimu, dar persispausdino *Tėvynė*, 1966. Pasirašytas rankraštyje tik *J. Puzinas*, bet spausdinant pridėta ir *Dr.* Dabar perspausdinama iš atskiro leidinuko.

SOVIETINIS ATEIZMAS LIETUVOJE

Ateistinis auklėjimas — neatskiriama komunistinio auklėjimo dalis. Antireliginė propaganda vykdoma plačiu mastu per mokyklas, šeimas, spaudą, specialiai sukurtas organizacijas, ateistinius muziejus ir t.t. Tas darbas atliekamas pagal komunistų partijos nuodugniai apsvarstytą planą ir atitinkamai pritaikytus metodus. Ypatingas dėmesys kreipiamas į mokyklinį jaunimą.

I. ATEISTINIO DARBO ORGANIZACIJA

Kad darbas būtų labiau koordinuotas, vidurinėse ir didesnėse pradinėse mokyklose organizuojamos *Ateistinės propagandos tarybos.* Tų tarybų tikslas — įtraukti vietos inteligentiją į aktyvų ateistinį darbą. Tarybos sudaromos ne tiktai iš mokytojų, bet į jas įtraukiami gydytojai, inžinieriai, žemės ūkio specialistai, partiniai darbuotojai, kolchozų pirmininkai, brigadininkai ir kt.

Kaip rimtai žiūrima į ateistinį auklėjimą, aiškiai rodo Ateistinės propagandos tarybos sandara. Darbas taryboje suskirstytas į kelis sektorius:

1. *Ateistinės veiklos organizavimo sektorius* rūpinasi individualaus darbo su tikinčiaisiais organizavimu. Mokytojai nukreipiami individualiam darbui su tikinčiaisiais mokinių tėvais ir pačiais mokiniais.

2. *Masinių ateistinių renginių sektorius* organizuoja ateistinius disputus, teismus, paskaitas ir kt. Svarbiausias šio sektoriaus uždavinys — propaguoti „mokslinio ateizmo" idėjas gyventojų tarpe.

3. *Vaizdinės agitacijos sektorius* kaupia medžiagą ateistiniams stendams (specialios lentos eksponatams, diagramoms išdėstyti), vitrinoms, muziejams, ateistų namams, sieniniams laikraščiams; renka vietinės ateistinės veiklos nuotraukas, sudarinėja albumus, telkia ateistinius filmus, plakatus ir kitokią vaizdinę medžiagą; rūpinasi, kad fermų (specialūs ūkiai kolchozuose ir sovchozuose, pvz. gyvulininkystės, paukštininkystės), brigadų (specialūs kolektyvai žemės ūkyje ir kitur) „raudonuosiuose kampeliuose", mokyklose ir kitur būtų paruošti turiningi, skoningai pagaminti stendai, sieniniai laikraščiai,

ateistiniai kampeliai. Atseit, pagrindinis sektoriaus tikslas — rūpintis ateistinės-vaizdinės agitacijos reikalais mokykloje ir už jos ribų.

4. *Ateistinė meninė agitacinė brigada* ruošia ateistines menines programas, organizuoja išvykas į kolchozus, sovchozus, fermas, brigadų centrus, mokyklas ir kitur. Rengia ateistinius vakarus, koncertus mokinių tėvams ir visuomenei. Aktyviai dalyvauja įgyvendinant naujas vadinamas „liaudies tradicijas": vedybas, vardynas, konkursus, inscenizacijas ir įvairius ateistinės meno saviveiklos renginius.

5. *Ateistinio darbo metodikos sektorius* telkia metodinę medžiagą: mokytojų pamokų planus — konspektus, aprašymus, iš kurių sprendžiama, kaip ta medžiaga panaudojama ateistiniam mokinių auklėjimui; ruošia vyresniųjų klasių mokinius ateistiniams pokalbiams su pradinių klasių, o taip pat su V-VIII klasių mokiniais; kaupia pionierių (komunistinės Lenino vardo vaikų organizacijos nariai) ateistinių sueigų medžiagą, išklauso ateistines paskaitas, pokalbius, visa tai aptaria, rašo recenzijas ir kt.) tiria dvasininkų veiklos metodus, komplektuoja ateistinę metodinę literatūrą.[1]

II. ATEISTINIS AUKLĖJIMAS MOKYKLOSE

Pagal šiuos Ateistinės propagandos tarybos nuostatus ir specialius komunistų partijos nurodymus ir vykdoma antireliginė propaganda. Mokyklose veikia ateistų būreliai, o stambesnėse vidurinėse mokyklose — ateistų klubai, kurie organizuoja ateistų dienas, ruošia ateistinės veiklos mėnesius, ateistinės meno saviveiklos vakarus, ateistines parodas, o mokytojai įpareigojami kalbėti apie religijos kilmę, jos esmę ir žalą.[2] Į mokyklų ateistinių būrelių darbą gyvai įsijungia mokytojai ir mokyklų-internatų (mokyklos, kuriose mokiniai ir mokosi, ir gyvena) direktoriai.

Kreipiamas ypatingas dėmesys į ateistinio auklėjimo efektyvumą. Tas auklėjimas mokykloje, tai nėra „tik kaip religiniais prietarais atsikračiusio žmogaus ugdymas". Esą, negalima tenkintis tuo, kad mokiniai jau „nebepraktikuoja religinių apeigų . . ., bažnyčios nebelanko". Tai būtų tik sustojimas pusiaukelėje. „Mokyklos ateistinio auklėjimo darbo galutinis tikslas yra išleisti į gyvenimą moksline pasaulėžiūra apginkluotą kovingą ateistą . . . Išugdyti kovingą ateistą — ilgas, daug triūso ir kantrybės reikalaujantis darbas. Jis dirbamas keletą metų, dirbamas kiekvieną dieną, kiekvienoje pamokoje . . . Mums,

mokytojams, patikėta priartinti visuotinio mokslinės pasaulėžiūros triumfo laiką, pakelti visus darbo žmones iki sąmoningų komunistinės visuomenės kūrėjų lygio, nuo mažens ugdyti juos kovingais ateistais".[3]

Štai pora ateistinio auklėjimo mokykloje pavyzdžių: kaip aiškinami kryžiai ir 1962 m. liepos 13-14 d. Skiemonyse (Utenos aps.) įvykęs Marijos pasirodymas vienai mergaitei. Anykščių Jono Biliūno vardo vidurinės mokyklos mokytoja S. Kaušylaitė „Tarybiniame Mokytojuje" (1965.X.21, psl. 2) rašo: „. . . dalis vaikų yra iš religingų šeimų, ir tėvų įtaka aiškiai jaučiasi jų pasaulėžiūroje. Štai pernai vienos pamokos metu mokytojas pasakojo apie pasikeitimus Lietuvos kaime ir paminėjo, jog mūsų gimtinės peizaže senuosius sutręsusius kryžius pakeičia aukštos įtampos elektros stulpai. Mokinė G. į tai pareiškė, kad ornamentuoti kryžiai yra kultūriniai paminklai ir juos reikia saugoti, o ne naikinti. Buvo aišku, kad šias mintis jai įdiegė pašaliniai. Vėliau sužinojau, kad mergaitė kartais skaito klerikalinio žurnalo „Šaltinis" komplektus, kuriuos atnešanti jos motina, bažnytinio choro dalyvė.

— O tu žinai, ką simbolizuoja kryžius? — paklausiau. — Juk tai vergijos, priespaudos, o ne kultūros paminklas.

Mergaitė neprieštaravo, bet ir nepritarė" . . .

Tada klasėje pradėta nagrinėti temos: „Kryžius — vergijos simbolis", „Kryžiaus simbolio atsiradimas", „Lietuva po kryžium ir kalaviju", „Kryžius — nuolankumo, vergijos simbolis". Panaudota ir karikatūros. Rezultatai buvę neblogi.

Ta pati mokytoja rašo ir apie Marijos pasirodymą Skiemonyse: „Į darbą [ateistinį, P. R.][3] buvo įtrauktas ir mokinys iš gana religingos Skiemonių apylinkės, pagarsėjusios neseniai įvykusiu „stebūklu" — Marijos „apsireiškimas" prie šaltinio, kurio vanduo pasidarė šventas. Iki šiol, klasėje vykstant ateistiniams pokalbiams, jis laikėsi pasyviai. Šeima religinga. Mokytojas jam pasiūlė nupiešti keletą karikatūrų apie Skiemonių „stebūklą". Prieš tai mokyklos mastu buvo suruoštas ateistinis vakaras „stebūklai be stebūklų", kuriame buvo išanalizuotas ir Skiemonių stebūklas".

Mokyklose IX-XI klasių mokiniai jau vykdo varžybas, kur tikrinamos ateistinio auklėjimo žinios. Vienas iš klausimų būna: „Ar moki apginti materialistinę pasaulėžiūrą?" Duodama net iki 35 klausimų. Kaip ir egzaminuose, klausimai — bilietėliai išdėliojami ant stalo ir mokinių ištraukiami. Klausimų būna įvairių, pvz.: Ar yra tikslingumas gyvojoje gamtoje? Ką reiškia reliatyvus organizmų prisitaikymas? Kaip mokslas aiškina šventųjų paveikslų atsinaujinimo „stebuklą"? Kaip moksliškai paaiškinti prietarų apie pasaulio „sutvėrimą" ir jo „pabaigą" absurdiškumą? Ir t.t.[4]

Būdingos savo turiniu ir ateistinės parodos. Pvz., Kauno I-sios mokyklos internato ateistai buvo surengę didžiulę net 30 stendų parodą. Štai kai kurių stendų pavadinimai: „Žmogaus kilmė", „Šventoji inkvizicija", „Dvasininkai carizmo tarnyboje", „Dvasininkija fašistinės reakcijos laikais", „Klerikalai valdžioje", „Dievo įsakymas — nežudyk" ir kt.[5]

Nors ateistinis auklėjimas mokyklose vyksta sistemingai, bet susiduriama ir su sunkumais. Nusiskundžiama, kad „nemažai vaikų dar ateina į internatą iš religingų šeimų. Vieni jų, patekę į sveiką aplinką, atitrūkę nuo religingų artimųjų, greitai pradeda atsikratyti prietarų, blaiviau galvoti. Tačiau ateina ir tokių vaikų, kurių sąmonės apnuodijimo laipsnis sukelia daug rūpesčių . . . O religininkai nesnaudžia". Seminaro dalyviai gauną laiškų „iš savo artimųjų ir net iš nežinomų asmenų. Gudriai rezgamos tamsybininkų pinklės šiuose laiškuose. Apeliuodami į vaikų nacionalinius, meilės tėvams jausmus, jie stengiasi sukurstyti jų širdyse neapykantą kitoms tautoms, aklą paklusnumą, pasiaukojimą Dievui ir t.t. Ir džiugu, kad mokiniai, juos gavę, neslepia nuo savo auklėtojų. Tai irgi pedagogų laimėjimas, kurį nelengva pasiekti". Toliau priduriama, jog pasitaiką ir tokių atvejų, kai tėvai atsisaką savo vaiko.[6]

Be šeimos, vis dar tebejaučiamas ir kunigų poveikis. Tačiau, kaip rašoma sovietinėje lietuvių spaudoje, „betarpiškas bažnytininkų poveikis vaikams iki minimumo sumažėjęs. Kasmet vis mažiau vaikų ir paauglių lanko bažnyčias".[7] Pavojingiausias laikas esąs vasaros atostogų metu, nes kai kur kunigai organizuoją grupinę mokinių katechizaciją. Net į „Vištyčio" pionierių stovyklą buvęs atvykęs Kauno kunigų seminarijos auklėtinis, kuris stovyklos teritorijoje pabandęs rodyti vaikams „kelius į dangų" ir tik pačių pionierių „sugėdintas", pasišalinęs nuo jų. Čia tuoj primenama mokytojams jų pareiga, kad jie turį pasirūpinti, kad vasarą „mokyklinio jaunimo tarpe išnyktų dalyvavimo atlaiduose tradicijos, turi padėti vietos visuomenei organizuoti renginius, atitraukiančius darbo žmones nuo bažnyčios . . . Tad padarykime viską, kad vasaros metu mokiniai sustiprėtų fiziškai, praturtėtų dvasiškai, grįžtų į mokyklas, neišvydę niūrios praeities gyvenimo palydovų — altoriaus, rožančiaus ir maldaknygės".[8]

III. ATEISTINĖS PROPAGANDOS BŪDAI IR PRIEMONĖS ŠEIMOSE

Metai iš metų sistemingai varant antireliginę propagandą mokyklinio jaunimo tarpe, be abejo, pasiekiama neblogų komunistų partijos

pageidaujamų rezultatų. Žymiai sunkesnis ateistinės propagandos darbas suaugusiųjų tarpe. Atspariausia, žinoma, tebėra senoji karta. Lengviau palenkiama vidurinioji ir jaunoji karta, todėl į tų kartų žmones, ypač į mokinių tėvus, ir nukreipiama antireliginė propaganda. Todėl mokinių tėvams ruošiamos ateistinės konferencijos, kurioms vadovauja vidurinių mokyklų mokytojai,[9] organizuojami rajono mokyklų tėvų komitetų seminarai, kur varoma antireliginė propaganda, kaip „išsivaduoti iš religinių prietarų". Tvirtinama, jog pasiekiama rezultatų: esą, tėvai, kurie seniau karštai gynę religiją, jau susimąstą . . .[10]

Kadangi dabar mokslus einančio jaunimo nemaža dalis tėvų yra išėję vienokį ar kitokį mokslą, todėl ieškoma jau rafinuotesnių ateistinio darbo formų. Tam reikalui didelį dėmesį skiria Lietuvos komunistų partija. Pvz., Lietuvos komunistų partijos centro komiteto prezidiumo narys Antanas Barkauskas savo straipsnyje „Ideologiniam darbui — mokslinį pagrindą" taip rašo: „Nors materialistinis auklėjimas apskritai vyksta pas mus sėkmingai, vis dėlto kartkartėmis tikslo siekiama apgraibomis. Norint moksliškai pagrįstai, o, vadinasi, ir efektyviai padėti tikintiesiems išsilaisvinti nuo religinės atgyvenos naštos, būtina gerai žinoti veiksnius, kurie laiko tikintįjį religinių pažiūrų nelaisvėje. Reikia išsiaiškinti, kas apsprendžia žmogaus religingumą socialistinės santvarkos dabartinio laikotarpio sąlygomis, pažinti tikinčiojo psichologiją ir jo galvosenos ypatumus".[11] Stasys Šimkus, Lietuvos komunistų partijos centro komiteto ideologinio skyriaus vedėjo pavaduotojas, jau nurodo efektyviausias priemones, kurių turi būti imamasi kovoje su „religiniais prietarais". Taip St. Šimkus šiame straipsnyje nurodo, kad pirmiausia vestina „kova su religine ideologija, o ne su klerikaline propaganda. Kovojant su religine pasaulėžiūra, tenka susidurti su jos skleidėjais dvasiškiais. Čia jų pagrįsta kritika būtina. Bet turime atsiminti, kad kritikuojant asmenį, o ne religinę ideologiją, tikintieji randa pateisinimą, sakydami, kad dvasiškis yra žmogus, ir jis gali suklysti, bet Dievas tai neklysta ir t.t. Taigi, individualus mokslinis-ateistinis darbas turi triuškinti religinę ideologiją, atskleisti jos antimoksliškumą, klasinį ir antiliaudinį pobūdį".[12]

Kaip gi prieiti prie žmogaus? — „Jokiu būdu negalime leisti niekinti, žeminti tikintįjį. Ateistas — geriausias tikinčiojo draugas!" . . . Kova prieš tikintįjį žmogų — „. . . atstumia tikintįjį, pakerta jo atvirumą, nepadeda jam, o priešingai — pastumia į bažnytininkų globą. Patirtis sako: dirbk taip, kad taptum tikinčiajam geriausiu draugu, jo patikimu

pagalbininku bei patarėju, ir tavo įsitikinimai palaipsniui taps jo įsitikinimais, jis stos į mokslinės pasaulėžiūros kelią" . . .

Toliau, St. Šimkus tęsia: „Mokslinį-ateistinį darbą trukdo dar pasitaikanti abejinga pažiūra į religinius prietarus. Dar vis pasigirsta balsų: „Ne mano reikalas", „Tegu žinosi", arba — Vardan „šventos ramybės", seneliams ar tėvams reikalaujant, nueina į bažnyčią ir pan. Pasitaiko dar ir inteligentų „minkštadūšių", kurie iš esmės netikintys, bet, kalbėdami su tikinčiu, vengia kritikuoti religinę pasaulėžiūrą".

St. Šimkus toliau pabrėžia, kad ateistinėje propagandoje svarbų vaidmenį galėtų suvaidinti mokytojai, nes „jie turi didelį autoritetą mokinių ir tėvų tarpe". Tik reikią su mokiniais dirbti ne tik klasėje, bet ir už jos ribų individualiai. „Didelė klaida, kai likimo valiai paliekamas neseniai tikėjęs, o dabar jau išsivadavęs iš prietarų jaunuolis, kai toliau nebesidominama jo likimu . . . Reikia iš kibirkšties tikinčiojo mokinio sąmonėje įdiegti liepsną, kuri sudegintų jo prietaringumą".

Straipsnyje nurodoma, kad reikia veikti mokinių tėvus, su kuriais reikią dirbti individualiai mokinių šeimose. „Be to, mokytojas turi paveikti jau nebetikinčius mokinius, ypač aukštesniųjų klasių, kad šie mokslinį-ateistinį darbą vestų su dar tikinčiais šeimos nariais". Siūlomas šis priėjimo būdas: „Taikstymasis, kompromisas neleistinas: tik ramus tonas, pavyzdys, parama, šiltas žodis tirpdo prietarų ledus".

Knyga esanti svarbi darbo priemonė: „Individualiai dirbdami, išmokykime tikintį, jauną ar seną, žmogų pamėgti ateistinę knygą ir daug laimėsime".

Pagaliau nusiskundžiama, kad mokytojai yra perkrauti įvairiomis visuomeninėmis pareigomis. „Mokyklų partinės organizacijos, profsąjungų vietos komitetai turėtų nuolat rūpintis, kad visuomeninės pareigos mokytojams nekliudytų jų tiesioginiam darbui".

IV. RELIGINGUMO ŠEIMOSE TYRINĖJIMAI IR JŲ REZULTATAI

Kad būtų pasiekta veiksmingesnių antireliginės propagandos vaisių, imamasi „tyrinėti", geriau pasakius, *tardyti* atskiras šeimas. To darbo imamasi dėl to, kad religingumas šeimose daugelyje vietų tebėra gyvas. Tatai, žinoma, gerokai trukdo vaikų ateistinį auklėjimą mokyklose. Čia duosiu įdomius pasisakymus tuo reikalu Šiaulių K. Preikšo vardo pedagoginio instituto marksizmo-leninizmo katedros vedėjo docento Jono Aničo, baigusio visuomeninių mokslų dėstytojų parengimo kursus prie Leningrado universiteto. J. Aničas savo straipsnyje „Giliau pažinkime tėvų pasaulėžiūrą"[13] nusiskųsdamas rašo: „O kiek dar

rasime mokinių, atsidūrusių tarp mokyklos ir religingų tėvų! Mokykla jam skiepija mokslines pažiūras, jis tiki vadovėliais ir mokytoju. O mama ir bobutė kala jam į galvą tikėjimą Dievu, tempia į maldininkų susirinkimus. Toks vaiko skaldymas — pragaištingas dalykas, prieš kurį mes turime kovoti ryžtingai, panaudodami visas mūsų ideologines priemones . . ."[14]

Apie tą šeimos poveikį vaikams J. Aničas leidžia pasisakyti rusui L. Iljičevui, 1964 m. *Komuniste* (nr. 3) paskelbusiam straipsnį „Mokslinės pasaulėžiūros formavimas ir ateistinis auklėjimas". L. Iljičevas yra jau daug griežtesnis už J. Aničą: „. . . pagrindinis religingumo išnaudojimo židinys yra šeima, kad didelis vaikų ir paauglių apnuodijimas religiniu kvaituliu lemiamu mastu susijęs su vyresniųjų šeimos narių — tikinčiųjų įtaka jiems . . . Mes negalime, neturime likti abejingi likimui tų vaikų, kuriuos tikintys tėvai — fanatikai iš esmės dvasiškai prievartauja. Mes negalime leisti, kad akli žmonės, nemokšos augintų vaikus, panašius į save, luošintų juos. Mes negalime būti abejingi tam, kas yra šeima tarybinėje visuomenėje: komunistinio auklėjimo ląstelę ar atsilikusių pažiūrų, atgyvenusių papročių, įpročių ir prietarų prieglobstis".[15]

O kaip gi apsaugoti vaiką nuo šeimos įtakos? Čia jau J. Aničas nurodo, kad visų pirma reikią pažinti pačią šeimą: „Kas joje ir kokiu laipsniu yra tikintis, kokios religingumo priežastys, kokio pobūdžio idėjinis poveikis yra daromas vaikams . . . Neretai tenka pasiteirauti mokyklos direktoriaus, partinės organizacijos sekretoriaus: kiek mokykloje yra tikinčiųjų ar religijos įtakoje esančių mokinių? Išgirsti atsakymą: mes tokios apyskaitos nevedame . . . Šio didelio trūkumo šaknys glūdi tame, kad daugelyje mokyklų vis dar neįgyvendinamas vienas iš svarbiausių TSKP CK [Sovietų sąjungos komunistų partijos centro komiteto P. R.] nurodymų — aiškiai žinoti gyventojų religingumo mastą ir pobūdį kiekviename konkrečiame šalies rajone, gyvenvietėje, kolektyve, name ir bute pažinti kiekvieną tikintįjį, žinoti jo pažiūras ir nuotaikas, jo religingumo priežastis. Taikant šį partijos reikalavimą mokyklai, reiškia — žinoti konkrečiai kiekvieno mokinio šeimą ir ypač kiekvieną tikintįjį šeimos narį".

Ką gi, partija įsako — ir prasideda šnipinėjimas šeimose, kiekvieno šeimos nario sekimas. To sekimo, kuris vadinamas „šeimų tyrinėjimu", duodami vienos Šiaulių miesto pradinės mokyklos mokinių tėvų apklausinėjimų rezultatai. „Ištirta 312 mokinių šeimų, pagrindinė dauguma. Štai to tardymo rezultatai:

1. „96 mokinių šeimos (t.y. 30,7 proc.) religingų žmonių nėra ir

religinė įtaka vaikams nedaroma. Šių mokinių tėvai — įvairaus išsilavinimo žmonės, turį ir pradinį, ir aukštąjį išsilavinimą. Amžius taip pat įvairus: nuo 25 iki 50 metų. Daugelis anksčiau tikėjo, nuo religijos pasitraukė veikiami socialistinio gyvenimo tikrovės. Visi supranta religinio auklėjimo žalą vaikams, kai kurie patys stengiasi pagal galimybes formuoti teisingą vaikų požiūrį į supančią aplinką".

Duodamas ir vienos šeimos būdingas pavyzdys. Nijolės M. tėvai abu gimę 1927 metais, baigę po 6 klases. Šeimoje trys vaikai. „Nijolė turi dvi seneles. Viena gyvena mieste, kita — kaime. Tėvai neleidžia senelėms auklėti vaikų religine dvasia . . . Bažnytinės šventės šeimoje nešvenčiamos, gi anksčiau švęsdavo, eglutę puošdavo Kalėdoms, o dabar eglutę puošia Naujiems metams . . ."

2. „Sekančią grupę sudaro 74 šeimos (t.y. 23,7 proc.), kurių tėvai iš esmės atsikratę religiniais prietarais, iš jų pusės vaikams jokia religinė įtaka nedaroma. Tačiau šiose šeimose dar kultivuojamos bažnytinės tradicijos, švenčiamos bažnytinės šventės, motyvuojant tuo, kad nenorima išsiskirti iš kaimynų. Daugelyje šios grupės šeimų gyvena religingos senelės, kurios stengiasi anūkus auklėti religine dvasia. Jos yra ir bažnytinių tradicijų kultivavimo iniciatorės. Nors šie tėvai pritaria ateistiniam vaikų auklėjimui mokykloje, tačiau nedraudžia religingoms senelėms dvasiškai luošinti vaikų, o kultivuodami bažnytines tradicijas, sudaro sąlygas religinės ideologijos skverbimuisi į vaikų sąmonę".

3. Trečia grupė negausi, joje tik 6 šeimos (t.y. apie 1,9 proc.). Tačiau ji reikšminga tuo požiūriu, kad ne visi šeimos nariai maždaug vienu metu nutraukia ryšius su religija. „Vienam iš tėvų atsikračius religiniais prietarais, kitas (dažniau motina) dar lieka religinga, ir šeimoje vyksta idėjinė kova. Suprantama, kad tokiose šeimose nėra sutarimo ir vaikų auklėjimo klausimais".

4. „Ketvirtai grupei galima priskirti 89 šeimos (t.y. 28,5 proc.), kurių tėvai religijos atžvilgiu yra svyruojantys arba indiferentai. Šie tėvai neturi tvirto nusistatymo vaikų auklėjimo klausimais. Jie nesunkiai sutinka su mokyklos reikalavimu neskiepyti vaikams religinės ideologijos. Jie patys nėra aktyvūs religinių apeigų atlikėjai, kai kurie iš jų rimtai abejoja bažnytinio mokymo teisingumu. Paprastai šių šeimų vaikai į bažnyčią vedami ikimokykliniame amžiuje. Bažnytinės tradicijos kultivuojamos visose šios grupės šeimose. Daugelyje šios grupės šeimų religine dvasia vaikus auklėja senelės . . ."

5. „Penktą grupę sudaro 47 šeimos (t.y. 15,1 proc.), kurių tėvai yra stipriai tikintys. Šiose šeimose vaikams daroma aktyvi religinė įtaka, tėvai priešingi ateistiniam auklėjimui mokykloje. Daugelyje šeimų

tėvams aktyviai talkininkauja senelės. Prieš vaikus čia susidaro stiprus religinės ideologijos frontas, kuriam palaužti mokykla turi parodyti daug pastangų". Tokiose šeimose, kur tėvai yra visai mažo išsilavinimo, kaip rašo J. Aničas, ant sienos kabo religinio turinio paveikslas. „Taigi, religingų tėvų ir senelės pastangų dėka vaiko sąmonė jau stipriai užnuodyta religiniais prietarais. Berniukui patinka bažnyčioje, jo emocijas veikia bažnytinė butaforija, motinos ir bobutės pasakojimai, jis jau „nusimano" kai kuriais religiniais dogmatiniais klausimais. Berniuko padėtis sunki, jis atsidūrė tarp mokyklos ir pamaldžios motinos bei bobutės".[15]

Iš gautų apklausinėjimų duomenų J. Aničas daro šias išvadas:

1. „Konkretus mokinių ateistinis auklėjimas, jų mokslinės pasaulėžiūros formavimas gali būti vykdomas tik gerai žinant mokinių auklėjimo sąlygas šeimoje ir visų pirma žinant tėvų pasaulėžiūrą . . ."

2. „Efektyviausias poveikio metodas yra individualus darbas", kad „religingiems tėvams būtų daromas nuolatinis ateistinis poveikis". „Pirmas mokytojų uždavinys — paveikti tėvus, kad jie atsisakytų religinio užsispyrimo, įtikinti juos, kad užimtų bent neutralią poziciją tarp mokslo ir prietarų ir netrukdytų mokyklai auklėti jų vaikų mokslinės pasaulėžiūros dvasia".

Tokia yra buvusi religingumo padėtis šeimose 1964-1965 m. sąvartoje pagal mokinių tėvų apklausinėjimo duomenis vienoje Šiaulių miesto pradinėje mokykloje. Po dviejų metų (1967 m. pradžioje) labiau apibendrinamų žinių apie religinę padėtį Lietuvoje suteikia Pranas Mišutis, Lietuvos komunistų partijos centro komiteto propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas. Jis savo straipsnyje „Materialistinę pasaulėžiūrą ugdant" šiaip išvedžioja: „apie pusė respublikos gyventojų šiandien yra daugiau ar mažiau laisvi nuo religijos įtakos . . . Daugelyje vietų religines apeigas atlieka net mažiau kaip pusė gyventojų, o santuokos aktą bažnyčioje kartoja tik iki trečdalio visų besituokiančiųjų. Religines apeigas praktikuojančių sparčiau mažėja miestuose. Kaime yra, pavyzdžiui, dar tokių vietų, kur dauguma visų gimusių kūdikių tebekrikštijama, o mirusiųjų — laidojama su bažnytinėmis apeigomis. Religinių švenčių šventimas, bažnyčių ir „šventųjų" vietų lankymas yra taip pat smarkiai sumažėjęs . . . Giliau tiki dalis moterų, jos ir sudaro pagrindinę bažnyčios lankytojų dalį. Be to, daugiau tiki senyvo amžiaus žmonės. Apklausa atskirose mokyklose parodė, kad vyresnėse klasėse beveik nebėra mokinių, kurie lankytų bažnyčią. Lanko tik dalis pirmos-septintos klasių mokinių ir lanko ją dažniausiai tėvų stipriai ragina-

mi . . . Yra ir tokių, kurie nevaikšto į bažnyčią, nemėgsta kunigų ir jiems netiki, bet tiki į dievą . . ."[16]

V. ANTIRELIGINĖ PROPAGANDA PLAČIOSIOSE ŽMONIŲ MASĖSE

Sovietams okupavus Lietuvą, tuojau bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės ir mokykla nuo Bažnyčios. Pagal Sovietų sąjungos konstituciją visiems piliečiams pripažįstama religinių kultų praktikavimo *laisvė* ir antireliginės propagandos laisvė. *Sąžinės laisvė,* į kurią įeina ir religinių kultų atlikimo laisvė, *tėra popieriuje.* Antrosios sovietų okupacijos metu iš Lietuvos išvežta į koncentracijos stovyklas ar pasodinta į kalėjimus trečdalis kunigų, suimti vyskupai (1947 m. buvo likęs tik vienas Panevėžio vyskupas Kazimieras *Paltarokas,* miręs 1958 m. birželio 3 d.), palikta tik *viena* kunigų seminarija Kaune *su labai apribotu* klierikų skaičiumi, *panaikinti visi vyrų ir moterų vienuolynai, visos katalikų bažnyčios paskelbtos valstybės nuosavybe, daugelis bažnyčių desakruota, uždraustos procesijos, viešas mirusiųjų palydėjimas į kapus, daroma visokių kliūčių žmonėms lankytis pamaldose sekmadieniais* ir t.t. Šiuo metu tėra du vyskupai: Kauno arkivyskupijos administratorius vysk. Juozapas *Matulaitis-Labukas,* konsekruotas Romoje 1966 m. ir Telšių vyskupas Juozapas *Pletkus,* konsekruotas Telšiuose 1968 m. vasario 25 d. Be to, yra du vyskupijų valdytojai: Vilniaus — kapitulos vikaras prelatas Česlovas Krivaitis ir Kaišiadorių bei Panevėžio — kapitulos vikaras prelatas Povilas Bakšys. Okupuotos *Lietuvos kulto reikalus tvarko Justas Rugienis,* kuris yra Lietuvos įgaliotinis prie „SSSR Religijų reikalų tarybos". J. Rugienis reguliuoja santykius tarp bažnyčios ir valstybės, prižiūri, kad būtų vykdomi įstatymai, tvarką religijos reikalus, *siūlo vyskupui skirti, iškelti ar atleisti kunigus* ir kt. *Kai katalikų bažnyčia Lietuvoje yra persekiojama ir griežtai kontroliuojama,* antireliginei propagandai duodama *visiška laisvė* ir ji komunistų partijos bei valdžios organų visokeriopai remiama ir skatinama. Tam reikalui sutelktos visos priemonės: įkurtos atitinkamos organizacijos, spausdinama ateistinė literatūra, gaminamos visokios vaizdinės priemonės, steigiami ateizmo muziejai ir t.t. Į organizacinį ir propagandinį darbą įtrauktos Lietuvos komunistų partijos vadovaujamos organizacijos (komsomolas, profesinės sąjungos ir kt.), mokslo, švietimo ir kultūros įstaigos. Miestuose, rajonų centruose, įmonėse, kolchozuose, sovchozuose, mokyklose veikia ateistų tarybos, ateistų namai, klubai, ateistų būreliai.

Ateizmo propagandistus ruošia aukštosios mokyklos, ypačiai Vilniaus universitetas, Šiaulių K. Preikšo vardo pedagoginis institutas,

Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, Lietuvos komunistų partijos centro komiteto aukštoji partinė mokykla Vilniuje (įsteigta 1956 m.; ligi 1966 m. ją baigė 725 asmenys), vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai, veikią prie partijos miestų komitetų, liaudies universitetai, esą kiekviename Lietuvos mieste ir rajone, turį 318 fakultetų ir 1162 filialus su 113.000 klausytojų.[17]

„ŽINIJOS" DRAUGIJA

Ateizmui skleisti plačiosiose masėse 1948 pradžioje įkurta LTSR politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugija. Sutelkus į tą organizaciją nemažą skaičių mokslo žmonių, pedagogų, įvairių sričių specialistų ir komunistų partijos pareigūnų, pradėta ruošti mokslo populiarizacijos ir komunistinės propagandos paskaitos visoje Lietuvoje. Kadangi ateistinis auklėjimas yra neatskiriama komunistinio auklėjimo dalis, todėl draugijos narių išvykose su paskaitomis nuo pat pradžių buvo atkreiptas ypatingas dėmesys į antireliginę propagandą. 1963 m. LTSR politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugijos vardas pakeistas ir darbą toliau tęsė LTSR „Žinijos" draugija — sovietinės organizacijos „Znanija" padalinys. Draugija ėmė sparčiai augti. Kai LTSR politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugija 1961 m. turėjo 15.853 narius, „Žinijos" draugija 1967 m. gale jau buvo sutelkusi apie 24.000 narių, kurių tarpe buvo apie 10.000 mokytojų, apie 100 profesorių ir mokslų daktarų, apie 1000 įvairių aukštųjų mokyklų docentų bei mokslų kandidatų, visa eilė rašytojų, žurnalistų, dailininkų ir kt.[18] *Labiausiai prasikišę* ateizmo skleidėjai Lietuvoje yra: Girša Abramavičius, Pranas Aksomitas, Jonas Aničas, M. Bartninkas, Juozas Barzdaitis, Balys Bazevičius, Julius Butėnas, Aleksas Čedavičius, Jonas Dagys, Vladas Drėma, Antanas Gaidys, Aldona Gaigalaitė, Bronius Genzelis, Vytautas Girdzijauskas, Juozas Grigulevičius, Petras Griškevičius, Juozas Jurginis, Arturas Jurgutis, Edmundas Juškys, Jonas Kairiūkštis, B. Kalvaitis, Kostas Korsakas, V. Lazutka, J. Macevičius, A. Mačionis, Juozas Matulis, Eug. Meškauskas, Juozas Mickevičius, J. Minkevičius, Pranas Mišutis, M. Mozūraitis, Vladas Niunka, Povilas Pakarklis (miręs 1955 m.), K. Papečkys, P. Pečiūra, Bronius Pranskus, V. Radaitis, ekskun. Jonas Ragauskas (miręs 1967 m.), J. Repšys, L. Rymeikis, Ona Rūželytė, Juozas Sidaravičius, K. Sideravičius, V. Simonavičius, Paulius Slavėnas, Romas Šarmaitis, Stasys Šimkus, Karolis Vairas-Račkauskas, R. Vėbra, Levas Vladimirovas, I. Zaksas, E. Žemaitis, Juozas Žiugžda.

Pradžioje LTSR politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugija (vėliau „Žinija") veikė Vilniuje ir Kaune, bet netrukus atsirado skyrių įvairiose

Lietuvos vietose. Skyriuose veikliausi nariai yra mokytojai, agronomai, zootechnikai, medicinos darbuotojai, inžinieriai, technikai ir komunistų partijos pareigūnai. Lektoriams organizuojami seminarai. Pavyzdžiui, 1967 m. draugija suorganizavo 465 seminarus ir konferencijas lektorių kvalifikacijoms kelti.[19] Leidžiamas metodinis leidinys *Į pagalbą lektoriui*. Dabartiniu metu draugijos nariai per metus perskaito apie 150.000 paskaitų politiniais, mokslo, technikos, žemės ūkio, sveikatos apsaugos ir kitais klausimais. Kiek jų tarpe yra buvę antireliginių, neduodama statistikos. Tik 1961 m. nurodoma, kad tais metais perskaityta 17.281 paskaita ateistiniais, filosofiniais ir gamtos mokslų klausimais.

„Žinija" šaukia visos Sovietų sąjungos ir „respublikiniu" suvažiavimus. 1968 m. gegužės mėn. Vilniuje įvyko LTSR „Žinijos" draugijos suvažiavimas, o birželio 11-13 d. Maskvoje — V. Visasąjunginės „Žinijos" draugijos suvažiavimas. Pastarasis įdomus daugeliu atžvilgių, ypač gairių nustatymu tolimesniam draugijos darbui. SSSR komunistų partija savo sveikinime pabrėžė, kad „Žinijos" draugijos nariai „padeda partijai skiepyti darbo žmonėms mokslinę pasaulėžiūrą, ginkluoti tarybinius žmones marksistine-leninine teorija, gerai suprasti partijos politiką, skiepyti jiems ištikimybę komunizmo idealams, tarybinį patriotizmą ir internacionalizmą". Toliau nurodoma, kad „paskaitų propaganda visuomet turi būti partinė, didžiai idėjiška, teisinga, bolševikiškai aistringa ir įtikinama". Pagal partijos nurodymus ir suvažiavimas nustatė „Žinijos" draugijos darbo gaires. Antireliginės propagandos reikalu suvažiavimas pasisakė už sustiprinimą religinės ideologijos kritikos: „Draugijos organizacijos turi užtikrinti visos paskaitinės propagandos mokslinį-ateistinį kryptingumą, giliai išaiškinti religinės sąmonės socialinį ir emocialiai-psichologinį sąlygotumą, sistemingai kritikuoti religinę ideologiją, turint galvoj jos įvairias kryptis, specifiką ir pastangas nuolat ją moderninti".[20] Visasąjunginės „Žinijos" draugijos suvažiavimo nutarimai *privalomi* ir „respublikiniams" padaliniams. LTSR „Žinijos" draugijos pirmininku nuolat perrenkamas Lietuvos mokslų akademijos prezidentas prof. Juozas Matulis.

SPAUDA

Draugija nesiriboja antireliginių paskaitų organizavimu, bet ji nuo 1957 m. spalio mėn. leidžia mėnesinį žurnalą *Mokslas ir Gyvenimas*. Čia be mokslo populiarizacijos dalykų nuolat duodama ir ateistinių straipsnių. Pradžioje, kol teturėta mažiau knygų ir brošiūrų ateistiniais klausimais, antireliginių straipsnių yra buvę žymiai daugiau negu per kelerius paskutiniuosius metus. „Žinijos" draugijos nariai paruošia

straipsnių antireliginais klausimais ir kitiems laikraščiams bei žurnalams. Tokių straipsnių aptinkame *Tiesoje, Komjaunimo Tiesoje, Valstiečių Laikraštyje, Tarybiniame Mokytojuje, Tarybinėje Mokykloje, Tarybinėje Moteryje, Komuniste, Pergalėje,* miestų bei rajonų laikraščiuose ir kitur. Tie straipsniai yra labai įvairaus turinio. Lietuvos komunistų partijos organuose ir pedagoginėje spaudoje daugiau keliami metodiniai ateistinio auklėjimo klausimai, kaip vykdyti komunistų partijos nustatytą programą ir kaip, atsižvelgiant į vietos sąlygas bei besikeičiančius gyvenimo reikalavimus, paveikiau pritaikyti antireliginės propagandos metodus. Ypač didelis dėmesys kreipiamas į priemones antireliginei propagandai vykdyti. Aiškesniam vaizdui susidaryti, paminėsiu kai kurias būdingesnes temas.

Metodinio pobūdžio straipsniai: Prof. V. Girdzijauskas, Ateistinė propaganda medicinos paskaitose *(Mokslas ir Gyvenimas,* 6, 1959); B. Genzelis, Apie buržuazinį ateizmą (*t.p.,* 3, 1961); B. Genzelis, Ateistų klubas (*t.p.,* 9, 1961); P. Mišutis, Už mokslinę materialistinę pasaulėžiūrą (*t.p.,* 1, 1963); P. Pečiūra, Naujos tradicijos (*t.p.,* 8, 1964); J. Aničas, Giliau pažinkime tėvų pasaulėžiūrą *(Tarybinė Mokykla,* 2, 1965); S. Šimkus, Ieškoti efektyviausių mokslinio ateistinio darbo formų (*t.p.,* 2, 1965); Antanas Barkauskas, Ideologiniam darbui — mokslinį pagrindą (*Komunistas,* 3, 1966); J. Barzdaitis, Ateistinė propaganda — sudėtinė ideologinės kovos dalis (*t.p.,* 9, 1966); P. Mišutis, Materialistinę pasaulėžiūrą ugdant *(Mokslas ir Gyvenimas,* 3, 1967).

Mokslas ir religija: A. Mačionis, „Bigliu" aplink pasaulį *(Mokslas ir Gyvenimas,* 2, 1959) — apie Darvino evoliucijos teorijas; A. Gulbinskienė, Didro (*t.p.* 2, 1959) — apie prancūzų XVIII amž. materializmo ir ateizmo atstovą Denis Diderot (1960 m. išleisti ir jo rinktiniai ateistiniai raštai); Prof. J. Dagys, Apie ideologinę kovą biologijoje (*t.p.,* 4, 1960); A. Metelionis, Ateistas Vladas Dembskis (*t.p.,* 4, 1960) — apie ekskunigą Vladą Dembskį (1831-1913) ir jo ateistinę veiklą Jungtinėse Amerikos Valstybėse; E. Meškauskas, K. Lyščinskio pasaulėžiūros klausimu (*t.p.,* 4, 1961) — apie XVII amžiaus Lietuvos ateistą; Vl. Drėma, Dailininkas ateistas (*t.p.,* 5, 1962) apie vilniečio dailininko Jono Trojanausko (1799-1878) ateistinę veiklą; J. Lavreckis, „Dievo tarnai" maištauja (*t.p.,* 6, 1962) — apie jėzuito R. Lombardžio ir pranciškono Siksto Pelajo knygas; A. Metelionis, Voltero kova prieš religinę neapykantą (*t.p.,* 6, 1964); J. Vinciūnas, Mokslui rūpi „kodėl" (*Tiesa,* 1968.X.9); J. Mačiulis, Mokslas, religija ir dabartis (*Komjaunimo Tiesa,* 1969.V.11).

„Religiniai prietarai" (dievai, šventieji, stebuklai, atlaidai): Prof. P. Slavėnas, Prietarų žiaurumas (*Mokslas ir Gyvenimas,* 12, 1958); I. Zaksas, Kaip gimsta dievai (*t.p.,* 12, 1958); B. Bazevičius, Apie dangų ir pragarą (*t.p.,* 6, 1959); Doc. J. Jurginis, Karalaitis Kazimieras (*t.p.,* 2, 1960); K. Papečkys, Mitas apie „šventą" Jurgį (*t.p.,* 2, 1960); M. Mozūraitis, „Šventieji laiptai" Tytuvėnuose (*t.p.,* 6, 1960); A. Tytmonas, Iš raganų į šventąsias (*t.p.,* 2, 1961); J. Žiugžda, M. Valančiaus „indulgencija" (*t.p.,* 2, 1961); J. Ragauskas, Ar gyveno Kristus? (*t.p.,* 6, 1966); St. Markonis, Nesutarimų knyga (*Tarybinis Mokytojas,* 1969.V.23; rašoma apie Bibliją).

Katalikybė ir „klerikalizmas" Lietuvoje: B. Pranskus, Lietuvių literatūros kova prieš klerikalizmą ir religinius prietarus (*Tarybinis Mokytojas,* 12, 1953); R. Jasas, Nuo smuklių prie blaivybės (*Mokslas ir Gyvenimas,* 12, 1958); J. Sideravičius, Pranciškonai Lietuvoje (*t.p.,* 5, 1961); V. Simonavičius, „Dievo tarnų" pajamos buržuazinėje Lietuvoje (*Tarybinė Mokykla,* 5, 1965); J. Aničas, Kova už mokyklos atskyrimą nuo bažnyčios Tarybų Lietuvoje 1940-1941 metais (*t.p.,* 1, 1968).

Vatikanas, popiežiai ir jų politika: J. Ragauskas, Jonas XXIII ar Jonas XXIV? (*Mokslas ir Gyvenimas,* 12, 1958); Vladas Niunka, Enciklika nauja, esmė — ta pati (*t.p.,* 2, 1962) — apie popiežiaus Jono XXIII 1961 m. encikliką „Mater et magistra" (Motina ir mokytoja); V. Niunka, Katalikai. Apie katalikybės krizę (*t.p.,* 6, 1963); J. R., Vatikanas ir III Reichas (*t.p.,* 1, 1965); V. Niunka, Slapti katalikybės negalavimai (*Komunistas,* 6, 1966); V. Niunka, Marksistų ir katalikų dialogas (*Mokykla ir Gyvenimas,* 9, 1966); J. Guranovskis, Vatikanas tarp karo ir taikos (*t.p.,* 5, 1967); V. Niunka, Šiuolaikinės katalikybės krizė (*Komunistas,* 1967, nr. 5); Dr. J. Grigulevičius, Rasizmas ir krikščionybė (*Mokykla ir Gyvenimas,* 6, 1967); V. Niunka, Nauja Povilo VI enciklika (*t.p., 7,* 1967) — kritikuojama 1962 m. kovo mėn. enciklika „Populorum progressio (Tautų pažanga).

ATEISTINĖ LITERATŪRA

Periodika, kad ir būdama svarbus ateistinės propagandos veiksnys, buvo ir tebėra antraeilės reikšmės priemonė. II-sios sovietų okupacijos metu plačiai išvysčius antireliginę propagandą, tuojau pat susirūpinta ir ateistinės literatūros paruošimu. Į tokios literatūros gamybą įtraukti mokslo žmonės, žurnalistai, ekskunigai, partiniai pareigūnai ir rašytojai. Antireliginių knygų bei brošiūrų paruošoje susiduriame su tais

pačiais veidais, pažįstamais iš „LTSR politinių ir mokslinių žinių skleidimo draugijos" bei jos darbų tęsėjos „Žinijos". Iš nepriklausomos Lietuvos augintinių paminėtini: K. Daukšas, K. Korsakas, J. Matulis, P. Pakarklis, P. Slavėnas, J. Žiugžda ir kiti. Jų gretas papildė ir jaunesnieji, pasirinkdami temas savo mokslų kandidatų disertacijoms iš ateizmo istorijos Lietuvoje ir kt. (pvz. J. Barzdaitis, A. Čedavičius, A. Gaidys, rusė E. Karakazova, V. Lazutka, J. Minkevičius, I. Zaksas, V. Lauraitis ir kiti). Daugelis jų savo studijas yra išspausdinę *Filosofijoje* — filosofijos mokslo darbų leidinyje, kurį nuo 1960 m. leido „LTSR ministrų tarybos Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo komitetas" (nuo 1968 m. vietoj *Filosofijos* leidžiamos *Problemos*). *Filosofijoje* tarp kitų yra paskelbti šie didesni darbai: J. Barzdaitis, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai apie gnoseologines religijos ištakas (t. I, Vilnius, 1960); J. Repšys, S. Daukanto pažiūros į religiją ir dvasininkus (I, 1960); J. Barzdaitis, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai apie socialines religinių vaizdinių formavimosi prielaidas (II, Vilnius, 1962); V. Lazutka, Pirmykštės pasaulėžiūros formavimosi procesai (II, 1962); A. Čedavičius, Nekotoryje voprosy naučno-ateističeskogo vospitanija (Kai kurie mokslinio-ateistinio auklėjimo klausimai, II, 1962); E. Karakazova, Buržuaznyje ateisty Litvy o sučnosti religii (Buržuaziniai Lietuvos ateistai apie religijos esmę, II, 1962); J. Minkevičius, Šiuolaikinė katalikybė ir jos filosofija (V, Vilnius, 1965) ir kt.

Štai svarbesnės ateistinės knygos bei brošiūros, išėjusios nuo 1947 metų:

Abramavičius, Girša, *Tiesos beieškant* (iš ekskunigo Liudo Adomausko gyvenimo), Vilnius, 1960, 102 p.

Aksomitas, Pranas (red.), *Religija ir ateizmo klausimai* (straipsnių rinkinys), Vilnius, 1963.

Ateistinė ir mokslo populiarioji literatūra (katalogas), Vilnius, 1959.

Bartninkas, M., *Laisvamanybė Lietuvoje,* Vilnius, 1959.

Barzdaitis, Juozas, doc., *Ateizmas Lietuvoje,* Vilnius, 1960, 219.

Berkova, *Mokslo didvyriai ir kankiniai,* Vilnius, 1967, 101 p.

Būtėnas Julius, *Reakcinė dvasininkija — darbo žmonių engėja,* Vilnius, 1949.

Čedavičius, Aleksas, *Ateistinis darbo žmonių auklėjimas,* Vilnius, 1964.

Dagys, Jonas, *Materializmo kova su idealizmu,* Vilnius, 1956.

Gaigalaitė, Aldona, *Bažnyčios vaidmuo Lietuvoje (1919-1940 m.),* Vilnius, 1967.

Genzelis, Bronius, *Bažnyčia keičia savo veidą,* Vilnius, 1964.

Genzelis, Bronius, *Kada atsirado religija,* Vilnius, 1965, 31 p.

Grigulevičius, J[uozas] (slapyvardis — Laureckis), *Ar kardinolai eina į pragarą?,* Vilnius, 1963.

Grigulevičius, J[uozas], *Kolonializmas ir misionieriai,* Vilnius, 1964.

Grincevičiūtė, J., *Antiliaudinė krikščionių demokratų partijos politika Lietuvoje* (1920-1926 m.), Vilnius 1953.

Griškevičius, Petras, *Įmonės ateistai,* Vilnius, 1961 (brošiūra apie Vilniaus „Lelijos" fabriko ateistų veiklą).

Jurginis, Juozas, *Kaip bažnyčia Lietuvoje gynė išnaudotojų interesus,* Vilnius, 1954.

Jurginis, Juozas, *Kazimieras Lyščinskis — ateizmo pradininkas Lietuvoje,* Vilnius, 1957.

Jurgutis, Arturas, *Medicina ir religija,* Vilnius, 1962 (kalbama apie religiją, kaip medicinos stabdį, mokslo kovą prieš religiją ir kt.).

Jurkūnas, J. ir Levinauskas, D., *Antinacionalinė lietuviškųjų klerikalų politika,* Vilnius, 1955.

Juškys, Edmundas, *Krikščionybės kilmė,* Vilnius, 1961.

Juškys, Edmundas, *Vatikanas ir kolonializmas,* Vilnius, 1962 (rankraščio teisėmis).

Juškys, Edmundas, *Volteras,* Vilnius, 1962.

Kairiūkštis, Jonas, *Laisvosios minties ABC,* Vilnius, 1964 [naujai perspausdinta 1934 m. Kauno laida].

Kalvaitis, B., *Reakcinė katalikų dvasininkija kovoje prieš lietuvių tautą,* Vilnius, 1947.

Kapsukas, Vincas, *Veidmainių darbai* (antiklerikalinių straipsnių rinkinys), Vilnius, 1961.

Kazragis, Algirdas, *Smurtu ir klasta,* Vilnius, 1966, 35 p. (apie katalikybės kelią į Žemaičius).

Korsakas, Kostas (red.), *Lietuvių literatūra kovoje prieš klerikalizmą,* Vilnius, 1951.

Lauraitis, V[incas], *Katalikų bažnyčios vaidmuo Lietuvoje 1905-1907 m. revoliucijos laikotarpiu,* Vilnius, 1958.

Macevičius, J. (red.), *Religija, ateizmas, dabartis* (straipsnių rinkinys), Vilnius, 1966, 400.

Matulis, Juozas, *Mokslas kovoje su prietarais ir religija,* Vilnius, 1949.

Mickevičius, J[uozas], *Bažnyčia ir dvasininkija išnaudotojų tarnyboje,* Vilnius, 1954.

Niunka, Vladas, *Nuo Vatikano Pirmojo iki Vatikano Antrojo,* Vilnius, 1963.

Niunka, Vladas, *Socialiniai katalikybės mitai,* Vilnius, 1965.

Pakarklis, Povilas, *Popiežiai — lietuvių tautos priešai,* Vilnius, 1948.

Pasikalbėjimai apie religiją ir mokslą, Vilnius, 1963, 298 p. (knygą sudaro trys skyriai: „Mokslas apie žemę, dangų ir žmogų", „Religijos atsiradimas ir jos vaidmuo visuomenėje", „Religija ir tarybinė tikrovė").

Pečiūra, Petras, *Didžioji magija,* Vilnius, 1966, 135 p. (rašoma apie tikėjimą piktosiomis dvasiomis, sen. lietuvių magiją, apie religinius prietarus ir kt.).

Radaitis, V[ytautas], *Kol bent vienas prie altoriaus,* Vilnius, 1964.

Rymeikis, L[eonas], *„Operacija ‚Rojus' ",* Vilnius, 1965 (ateistinių piešinių rinkinys; anksčiau dailininkas buvo išleidęs: piešinių rinkinius: *Dangus žemėje,* 1959 ir *Rungtynes laimi teisėjas,* 1964).

Sideravičius, J., *Po nekalto prasidėjimo skraiste,* Vilnius, 1960, 80 p.

Sideravičius, J., *Pranciškonai Lietuvoje,* Vilnius, 1963, 104 p. (rašoma apie pranciškonų bendradarbiavimą su užsienių žvalgybomis, jų kovą prieš revoliucinį sąjūdį ir kt.).

Sideravičius, K[azys], *Krikščionybės atsiradimas Lietuvoje,* Vilnius, 1961.

Šimkus, S., *Ar pagalvojai?* Vilnius, 1965, 46 p. (apie „siaubingą religijos reakcingumą").

Vairas-Račkauskas, Karolis, *Kunigas maištininkas,* Vilnius, 1967, 240 p. (apie kun. V. Dembskį, JAV skleidusį ateistines ir socialistines idėjas).

Vanagas, V. „Šventieji", Vilnius, 1962 (brošiūra).

Vėbra, R[imantas], *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas,* Vilnius, 1968, 233 p. (rašoma apie carizmo politiką Katalikų Bažnyčios atžvilgiu, Katalikų ir Pravoslavų bažnyčios santykius ir kt.).

Visata, gyvybė, žmogus ir religija, Vilnius, 1963 (vaizdinių priemonių ir plakatų rinkinys).

Zaksas, I[rmija], *Materializmo kova buržuazinėje Lietuvoje prieš religiją ir idealizmą biologijoje,* Vilnius, 1956 (Iš kitų ateistinių jo darbų svarbesni: *Ar sulaiko religija nuo pikto?,* Vilnius, 1961; *Religija ir nacionalizmas,* Vilnius, 1965; *Religija ir humanizmas. — Religija, ateizmas, dabartis,* Vilnius, 1966).

Zybkovas, V., *Apie juodąją ir baltąją magiją,* Vilnius, 1966, 171 p.

Žiugžda, Juozas, *Katalikų bažnyčios ekspansija į Pabaltijį ir Rytų Europą,* Vilnius, 1962.

Žiugžda, Juozas, *Reakcinė katalikų dvasininkija — amžinas lietuvių tautos priešas,* Vilnius, 1948.

Žudikai bažnyčios prieglobstyje, Vilnius, 1960 (dokumentų rinkinys apie katalikų dvasininkiją nepriklausomoje Lietuvoje ir pirmaisiais pokario metais).

Be čia paminėtos svarbesnės lietuviškos antireliginės literatūros, ateizmui skleisti naudojami ir rusiški sovietiniai vadovėliai. Be to, išversta į lietuvių kalbą iškiliųjų ateistų (ypač rusų) ar kovotojų prieš bažnyčią raštų. Pavyzdžiui, išleisti prancūzų XVIII amž. enciklopedisto Denis Diderot, *Rinktiniai ateistiniai raštai* (1960, 462 p.); ištraukos iš XVIII amž. filosofo-ateisto Paul Henri *Holbacho* raštų; vokiečių socialdemokratų vado Augusto Bebelio, *Krikščionybė ir socializmas;* J. Jaroslavskio, *Apie religiją* (1960, 712 p.); J. Kriveliovo, *Šiuolaikinė teologija ir mokslas* (1962, 213 p.); A. Každano, *Religija ir ateizmas senovės pasaulyje* (1962, 312 p.); V. Rozanovo, *Dievai nužengs į žemę* (1965, 322 p.) ir daugelis kitų. Išleista lietuviškai ir komunizmo tėvų pasisakymai religijos klausimais, pvz.: K. Marksas ir F. Engelsas *Apie religiją* (1958); V. Leninas, *Apie religiją* (1958) ir kt.

RAŠYTOJAI IR ATEIZMAS

Ir rašytojai įtraukiami į antireliginę propagandą. *Pergalėje, Literatūroje ir Mene* spausdinama apysakų ar apybraižų, kurioms pasirenkamos ateistinio turinio temos. Pavyzdžiui, Br. Mackevičius apybraižoje „Pėdsakai" (*Pergalė,* 11, 1965, p. 106-115) pasakoja apie „žmones, nešančius šviesą, raunančius religinių prietarų, atsilikimo, visų praeities liekanų šaknis iš žmonių sąmonės" (p. 106). Br. Mackevičius nurodo sunkumus, su kuriais susiduriama vykdant ateistinę propagandą. Čia jis kalba apie Daugėliškio bibliotekos vedėjos Anelės Meldeikienės patirtį: „Šiandien buvo atėjusi Elena Rabkauskienė. Atnešė Avyžiaus *Kaimą kryžkelėje.* „Na, kaip? — klausiu. „Teisybė parašyta", — pasakė moteris ir paprašė daugiau ko nors panašaus. Pasiūliau Ragausko *Ite, missa est.* „O kodėl toks keistas pavadinimas?" — susidomėjo Elena. Aš paaiškinau ir papasakojau apie knygos autorių. Elena ilgai sklaidė knygą, paskui grąžino. „Negaliu skaityti. Aš tikinti". Nepadėjo jokie įkalbinėjimai. Gaila, bet tokių kaip Elena dar daug" (p. 110).

Toje pačioje apybraižoje „Pėdsakai" Br. Mackevičius iškelia tikinčiųjų ir kunigų veiklą Švenčionių srityje. Čia jis vėl kalba Daugėliškio bibliotekos vedėjos Anelės Meldeikienės lūpomis: „Bažnyčia, kaip matot, greta bibliotekos. Pro langą matau visus maldininkus. O tie, kurie eina bažnyčion, mūsų paprastai vengia . . . Beveik kiekvienam skaitytojui siūlome ateistines knygas, rengiame pokalbius, klausimų-atsakymų vakarus. Bet ir kunigas ne pėsčias. Viską sužino. Po kiekvieno vakaro, pokalbio savaip iš sakyklos mūsų liestus klausimus nušviečia. Į pokalbį netikėtai įsiterpė buvęs tuo metu bibliotekoje

jaunuolis iš gretimo Paringės miestelio. — Tai jūsiškis dar nieko. O mūsų kunigas Keina — tikras „aktyvistas" . . . klausosi jaunimo pokalbių, stebi, kas su kuo draugauja, kas kada į namus grįžta. Sekmadienį apie tai per pamokslus drožia. Žinių daugiau negu mūsų agitbrigada surenka . . . Žinoma, Kultūros namai tik pirmus metus veikia, o bažnyčia — nuo neatmenamų laikų, patirtį turi, moka žmones pritraukti . . . Kovoti su bažnyčia iš tikrųjų ne taip lengva".

Išspausdinama apysakų ir atskiromis knygomis. Pavyzdžiui, 1965 m. išėjo V. Radaičio *Mano Galilėjus* — apysaka vyresniojo mokyklinio amžiaus jaunimui apie moksleivį, kovojantį prieš religiją nacių okupacijos metu Lietuvoje. Išspausdinta ir ekskunigo Jono Ragausko žmonos Ramunės Aidukaitės-Ragauskienės autobiografinė apysaka (285 p.) *Skraidykite kaip paukštės,* kur rašoma „apie religingoje aplinkoje augusią merginą, kuri, išsivaduodama iš religinių varžtų, daug iškenčia ir pergyvena".[21]

Ir Vincas Krėvė panaudojamas antireliginei propagandai. A. Trakymas straipsnyje „Religijos ir bažnyčios kritika V. Krėvės kūryboje"[22] kad ir teigia, jog „V. Krėvės-Mickevičiaus pažiūros į religiją yra ne mažiau sudėtingos ir prieštaringos negu jo socialinės politinės pažiūros" ir kad jo „nei gyvenimas, nei visuomeninė ir mokslinė veikla nepasižymi kovingu ateizmu ir nuosekliu antiklerikazimu", tačiau iškeliama visa eilė V. Krėvės kūryboje aptinkamų antireliginių ar antiklerikalinių momentų, kurie „šiandien gali turėti aktualios reikšmės ateistinam tarybinių žmonių auklėjimui".[23]

Pagaliau 1965 m. pastatyta Antano Račiūno opera „Saulės miestas", kuriai libretą parašė J. Mackonis apie XVII amž. Lietuvos ateistą Kazimierą Lyščinskį.[24]

EKSKUNIGAI — ATEIZMO SKLEIDĖJAI

Pasitaiko ir kunigų, kurie, atsisakę kunigystės, pasidarė aktyviais ateizmo skleidėjais. Vienas iš ryškiausių ateistinės minties propaguotojų buvo kun. Jonas *Ragauskas* (g. 1907.VIII.23 — miręs 1967.X.11). Metęs kunigystę 1948 m. rudenį, baigė vakarinį marksismo-leninizmo universitetą ir tapo aktyviu „Žinijos" draugijos lektorium — ateistu, Respublikinės mokslinio ateizmo propagandos tarybos nariu, „LTSR ateizmo muziejaus" metodinės tarybos nariu, SSSR rašytojų sąjungos nariu, 1967 m. priimtas kandidatu į Lietuvos komunistų partijos narius. Perskaitė daugiau kaip pusantro tūkstančio paskaitų, buvo aktyvus *Mokslo ir Gyvenimo* bei kitų laikraščių bendradarbis, parašė ir išvertė apie 20 antireliginių knygų bei brošiūrų. Iš J. Ragausko knygų

pažymėtinos šios: *Ite, missa est* (Vilnius, 1960) — autobiografinis rašinys, susilaukęs keturių leidimų, „respublikinės" premijos, išverstas į rusų, lenkų, čekų, latvių, gudų kalbas; *Nenoriu dangaus* (1966) — ginčijamasi su tikinčiu kunigu ir pasisakoma prieš religines dogmas; *Anuo metu . . .* (1966) — ateistiniu požiūriu komentuojamos bažnyčioje skaitomos evangelijos; *Kuo tikėti?* (1966) — brošiūroje kalbama apie religinės pasaulėžiūros klaidingumą; *Bažnyčia — išnaudotojų sąjungininkas ir ramstis* (1954); *Katalikų religinės šventės ir apeigos* ir *Krikščioniškoji dorovė — darbo žmonių išnaudojimo įrankis.* Vertimai: Z. Kosidovskio *Biblijos sakmės;* A. Toddžio *Jėzuitai;* V. Hampelio *Stebuklai ir stebukladariai,* L. Taksilio *Biblijos linksmybės, Linksmoji evangelija.*[25]

Antras aktyvus ateistas yra kun. Stasys *Markonis-Markauskas* (g. 1902 m.), jau 1938 m. pasitraukęs iš kunigų. Jis taip pat paskaito antireliginių paskaitų, parašo straipsnių ar brošiūrėlių (pvz. „Atlaidai"). Jo didžiausias darbas — „LTSR Ateizmo muziejus" Vilniuje.

Trečias kunigas, tik 1962 m. vasarą atsiskaitęs su kunigyste, yra A. *Pagareckas.* Jis bendradarbiauja *Jaunimo Gretose.* Parašė knygą *Daina ir sutana.*

ATEIZMO MUZIEJAI

Pats didžiausias antireliginis muziejus yra *LTSR ateizmo muziejus* Vilniuje, įsteigtas 1961 m. spalio mėn. *Šv. Kazimiero bažnyčioje.* Muziejaus direktorium paskirtas ekskunigas Stasys *Markonis.* Ilgokai truko to muziejaus įrengimas. Įrengiant muziejų ir berenkant eksponatus mokytasi iš „didžiojo brolio" ruso, lankytasi Leningrade, Maskvoje, Kijeve, Lvove, Taškente, Bucharoje, net Samarkande, važinėta į Rygą ir Taliną. Ypač daug eksponatų pagamino Leningrado dailės dirbtuvės. Pagaliau 1966 m. spalio 9 d. muziejus atidarytas.[26] Prie durų du įrašai: pilkoje metalinėje lentelėje — „XVII a. architektūros paminklas. Kazimiero bažnyčia" ir šalia stambiomis nikelinėmis raidėmis įrašyta: „Lietuvos TSR Ateizmo Muziejus". Tam reikalui atitinkamai pritaikytas bažnyčios vidus ir rūsys. Jau anksčiau Šv. Kazimiero bažnyčia buvo *desakruota,* įrengiant joje sanitarinių technikos gaminių parodą ir *išdėstant joje išviečių įrengimus.* Dabar interjeras sunaikintas, sienos išbaltintos. Altoriaus vietoje dail. B. Grušas padarė didžiulį vitražą, kur vaizduojamas XVII amž. Lietuvos ateisto Kazimiero Lyščinskio veikalo *Apie Dievo nebuvimą* sudeginimo aktas. Vitraže įrašai: „Home est creator Dei atque Deus est creatura et factura hominis" (Žmogus yra Dievo kūrėjas, tuo būdu Dievas yra

žmogaus kūrinys) ir „Ergo, non est deus" (taigi, Dievo nėra). Kituose B. Grušo vitražuose vaizduojami „Inkvizicijos budeliai". Ekspozicija atlikta pagal architekto V. Gabriūno projektą. Muziejus turi 4 skyrius: antikės, feodalizmo, kapitalizmo ir socializmo. Tuose skyriuose parinktais dokumentais, knygomis, dailės kūriniais, piešiniais ir kitokiomis vaizdinėmis priemonėmis parodoma religijos kilmė, vad. „reakcinė bažnyčios veikla" Lietuvoje, kova su „religiniais prietarais" ir kt. Štai būdingesni eksponatai. Muziejuje išdėstyta įvairių amuletų, kurie atskirose tautose turėję magišką galią ir saugoję žmones nuo nelaimių. Čia matome pravoslavišką ikoną su receptais, patariančiais kaip išvengti nelaimių, ligų. Šventieji Jonas ir Fiodoras surandą dingusius daiktus ir net pabėgusius vergus. Išstatyta auksu siuvinėtų arnotų, bažnytinių indų, monstrancijų, kad parodytų Katalikų bažnyčios „prabangą". Kitoje vietoje vokiečių riterių kalavijas su įrašu „Drink Blut" (gerk kraują). XIII-XV amž. Pabaltijo žemėlapis, prismaigstytas miniatiūrinių kryželių ir kovos kirvių — tai Vokiečių ordino keliai. Bažnyčios apačioje įrengtas vad. *Inkvizicijos rūsys* su įvairiais inkvizitorių kankinimo įrankiais (antkaklis su spygliais, geležiniai „ispaniški batai" kojoms laužyti, XVI amž. Talino budelio kalavijas su įrašu, kad „budelis žmogų priartina prie amžinybės", išdėstytos vokiečių inkvizitorių H. Institorio ir J. Spengerio 1487 m. parašytos knygos „Kūjis raganoms" ir kt.[27]

Prieš pat atidarant muziejų, jos direktorius Stasys Markonis šiaip apibūdino Šv. Kazimiero bažnyčią, paverstą Ateizmo muziejumi: „Dievas be papuošalų, be mistinių blizgučių — kaip nuogas karalius, kuris darosi juokingas net savo pavaldiniams . . . Taigi, čia jam nebėra vietos. Šie namai jam svetimi dar ir todėl, kad muziejuje žmonės pamatys bažnytininkų kruopščiai slepiamą „neoficialiąją" religijos pusę".[28]

Yra ateizmo muziejų ir kitose Lietuvos vietose. Paminėtinas vienas iš pirmųjų rajoninių ateizmo muziejų Šiauliuose, pradėtas organizuoti 1963 m. ir atidarytas 196(6)? m. Nemaža dalis medžiagos sukaupta muziejaus organizatoriaus A. Martinonio iš Baisiogalos, Bazilionių, Kurtuvėnų, Meškuičių, Šeduvos ir kitų bažnytinių archyvų, mokyklose, kolchozuose ir kitur surinktų eksponatų. 1966 m. muziejus turėjo apie 1000 eksponatų. Muziejuje įrengta visa eilė skyrių, kuriems duoti šie pavadinimai: „Visata, gyvybė, žmogus", „Religijos atsiradimas", „Krikščionybė", „Religija išnaudotojų tarnyboje", „Lietuvos dvasininkų reakcinė veikla", „Religinininkų moralė", „Prekyba dangumi", „Šventoji inkvizicija" ir kt. Be to, muziejuje išstatytos nuotraukos to

krašto laisvamanybės propaguotojų (J. Dresmanas, J. Petronis), dr. J. Šliūpo laiškų ir kt.[29]

VI. KULTUI SKIRTŲ BAŽNYČIŲ IR PASTATŲ LIKIMAS

Nesirūpinama ir bažnyčių, turinčių didelės architektūrinės reikšmės, priežiūra bei tinkama apsauga. Kai Maskvos cerkvės rūpestingai prižiūrimos, remontuojamos, kupolai paauksuojami, okupuotoje Lietuvoje tais vertingais architektūriniais paminklais nedaug tesirūpinama, daugybė jų yra apverktinoje padėtyje: bažnyčios apleistos, interjerai apnaikinti ar net ir visai sunaikinti. Naikinamieji darbai tebevyksta ir dabar, kaip matyti iš V. Landsbergio nusiskundimo: „. . . susidaro įspūdis, kad dažnai į architektūros paminklus nežiūrime kaip į muziejinius objektus, saugome tik patį pastatą, bet ne jo interjerą".[30]

K. Margis apie bažnyčių, tų architektūrinių paminklų padėtį šiaip rašo: „Architektūros paminklas. Saugojamas valstybės. Už paminklo sužalojimą baudžiama įstatymu" . . . „Tokius ar panašius užrašus išvysi prie kiekvieno architektūros paminklo. Tačiau už kai kurių tokių paminklų „saugojimą" tikrai reikėtų griežtai bausti: pro kiaurą stogą teka vanduo, langai, kuriuos puošė vitražai, užkalti lentomis, interjeras išdraskytas, skulptūros apdaužytos, o freskos sienose apipelėjusios. Matyt, lenta prie paminklo ne visada pakankama apsauga".[31]

Žvilgterėkime bent į dalį istoriniu ir architektūriniu požiūriu reikšmingų bažnyčių, kurios yra desakruotos, taip pat ir su kultu susijusius pastatus, panaudotus visokiems „utilitariniams reikalams".

Kaunas:

1. Benediktinių vienuolynas — laimingu atveju naudojamas kunigų seminarijos reikalams.[32]

2. Domininkonų bažnyčia — 1965 m. įsteigtas kino teatras „Santaka"; autoriai — architektai V. Parčiauskas, A. Jankūnas ir J. Vanagas, užsakovas — „Respublikinė kinofikacijos valdyba". Bažnyčios interjeras pažeistas, įvedant gelžbetoninį perdengimą, žiūrovų salę įtaisant viršutinėje pastato dalyje, apatinę pritaikant vestibiuliui, kasoms, bufetui ir kt.[33]

3. Įgulos bažnyčia — 1965.VII.19 atidarytas Kauno valstybinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus filialas — Vitražo ir skulptūros galerija.[34]

4. Jėzuitų bažnyčia (XVIII a. vėlyvojo baroko paminklas) — įrengtos sporto salės, profesinė techninė mokykla.[35]

5. Šv. Jurgio bažnyčia (buv. Kauno kunigų seminarijos bažnyčia), XV-XVI a. architektūrinės reikšmės pastatas — paversta sandėliu.

6. Buv. vienuolyno rūmuose prie šv. Jurgio bažnyčios — įsikūrusi medicinos seserų mokykla.[36]

7. Prisikėlimo bažnyčia (nesuspėta konsekruoti prieš pat II pasaulinį karą) — paversta televizijos aparatų gamykla.

8. Švč. Trejybės bažnyčia (XV a.) — paversta šokių sale.

Kėdainiai:

9. Šv. Juozapo medinė bažnyčia ir varpinė — naudojama Elektros aparatūros gamyklos ūkio reikalams.[37]

10. Kalvinų bažnyčia — įrengta Kėdainių miesto vaikų sporto mokyklos salė.[38]

11. Liuteronų bažnyčia — įrengiama parodų salė.[39]

Kretinga:

12. Kretingos koplyčia — Kretingos kraštotyros muziejaus liaudies buities rinkinių sandėlis.[40]

Liškiava:

13. Liškiavos vienuolynas — įsikūrusi mokykla, bet norima panaudoti vienuolyno pastatą poilsiui ir turizmui.[41]

Nida:

14. Evangelikų bažnyčia — 1964-1965 m. paversta 250 vietų koncertų sale; autoriai — architektai Z. Simonavičius ir L. Urbonienė; dabar bažnyčioje ruošiamas Klaipėdos muziejaus filialas.[42]

Palėvenė:

15. Vienuolyno pastatai (XVII a.) — jau keliolika metų naudojami Kupiškio rajono „Gegužės Pirmosios" kolchozo. Kolchozas „naudojasi neremontuodamas, kol dalis pastato nugriuvo. Kolūkis dabar statosi naujus trobesius, šis jam nebereikalingas . . ."[42]

Pašyšiai (Šilutės aps.):

16. Evangelikų bažnyčia — paversta kultūros namais. Štai kaip rašoma apie tos bažnyčios likimą: „Buvo tokia sena evangelikų bažnyčia Pašyšiuose. Dar senesnis jos bokštas. Tikinčiųjų, kaip žinia, nei tose vietose, nei aplinkui neliko, ir visai teisingai buvo sumanyta čia įrengti kultūros namus. O kokie gali būti kultūros namai su bokštu? Šalin bokštą! Nesvarbu, kad jis architektūros paminklas ir kad jis, tik jis puošia tą seną mūrą. Šalin, vadinasi, šalin!"[43]

Pažaislis:

17. Pažaislio bažnyčia ir vienuolynas — viena iš pačių žymiausių baroko architektūros paminklų Lietuvoje (statyta Kristupo Zigmanto Paco XVII a.) — nenaudojamas ansamblis gerokai apnyko. Vienuolyno patalpose įsikūrė psichiatrinė ligoninė, o bažnyčia nutarta restauruoti. Ji perduota Kauno valstybiniam M. K. Čiurlionio dailės muziejui ir bažnyčioje bus įrengta senosios ir taikomosios dailės ekspozicija.[44]

Rusnė:

18. Rusnės evangelikų bažnyčia — vaikų sporto mokykla.[45]

Stelmužė:

19. Stelmužės medinė bažnytėlė (statyta 1650 m.) — paversta liaudies skulptūros muziejumi.[45]

Telšiai:

20. Aukštoji talmudo mokykla „Ješiva" (viena iš didžiausių talmudo mokyklų pasaulyje, įsteigta Telšiuose 1836 m.; iki 1932 m. ją baigė apie 4,000 žmonių) — įrengta „Minijos" liaudies kūrybos gaminių įmonė; audžiami takeliai televizijos aparatams, rankšluosčiai, juostos, mezgami megztukai, pirštinaitės, gaminami suvenyrai iš medžio.[46]

21. Bernardinų vienuolynas — įsikūrusi Telšių rajoninio laikraščio „Komunizmo Švyturys" redakcija ir spaustuvė.[47]

22. Telšių vyskupijos kunigų seminarijos rūmai (pastatyti 1928 m.) — įrengta aštuonmetė kurčiųjų mokykla-internatas.[48]

23. Vyskupų rūmai (statyti 1929 m.) — įsikūręs Telšių rajono vykdomasis komitetas.[49]

Vilnius:

24. Augustinijonų bažnyčia — pritaikyta „Tarprespublikinės prekybos bazės" ūkinių prekių sandėliui; interjeras suardytas, išliko tik barokinis choras vargonams; norėta nugriauti bokštą.[50]

25. Bazilijonų vienuolyno cerkvė — įrengta Kauno politechnikos instituto Vilniaus filialo statybinių konstrukcijų laboratorija; instituto studentai suskaldė marmurinę paminklinę lentą.[51]

26. Bazilijonų bažnyčia — paversta vyno ir alaus sandėliu; interjeras sunaikintas.[52]

27. Bernardinų bažnyčia (statyta 1525 m.) — Valstybinio dailės instituto mokslinės gamybinės dirbtuvės, dabar instituto parodų salė.[53] Interjeras smarkiai apnaikintas, ir tai padaryta pačių dailininkų.[53]

28. Domininkonų bažnyčia — rūsiai 1965 m. pritaikyti bažnyčios ir vienuolyno istorinei-architektūrinei raidai eksponuoti.[54]

29. Evangelikų-liuteronų bažnyčia — kino teatras „Kronika".[55]

30. Šv. Jokūbo bažnyčia (statyta 1690 m.) — paversta Valstybinio akademinio operos ir baleto teatro sandėliu; statulos sudaužytos, vargonai sunaikinti.[55]

31. Šv. Jono bažnyčia, senojo Vilniaus universiteto bažnyčia — paversta baldų sandėliu, vėliau perduota Vilniaus universitetui; vitražai išdaužyti, sienos aptrupėjusios, altorių skulptūros apdaužytos, paveikslai sudraskyti ar išplėšti, vargonai sunaikinti.[56] 1968 m. bažnyčia pritaikyta Vilniaus universiteto reikalams: kamerinės muzikos koncertams, iškilmingiems aktams, minėjimams, disputams ir pan. Šiaurinės pusės koplyčios bus skirtos „pažangios mokslo minties Lietuvoje" ekspozicijai. Kitos patalpos — knygų saugykloms ir sandėliams.[57]

32. Šv. Jono bažnyčios varpinė — įrengta kavinė.[58]

33. Katedra (XVIII a. galo klasicizmo stiliaus bažnyčia) — 1957 m. įsteigtas Dailės muziejaus filialas — Paveikslų galerija.[59]

34. Katedros varpinė — įrengtas ekskursijų biuras. Turizmo tarybos pirmininkas Juozas Litvinas kritikuoja tokios vietos parinkimą: „Ekskursijų biuras įsikūrė pačiame Vilniaus centre, katedros varpinėje, ir dar mano, kad protingai pasielgė. Kur girdėta? Tokioje gražioje vietoje reikia sukurti ramų, jaukų kampelį, o ne suvaryti ten miesto taksi ir ekskursijų mašinas. Medžių paunksmėje sėdėtų žmonės, klausytųsi varpų muzikos, o ne mašinų ūžesio".[60]

35. Šv. Kazimiero bažnyčia (statyta 1606-1609 m., didžiausias Vilniaus baroko pastatas — įrengtas ateizmo muziejus, kuris oficialiai atidarytas 1966.X.9); interjeras sunaikintas, sienos išbaltintos.[61]

36. Šv. Kotrynos bažnyčia (statyta 1622-1625 m.) — anksčiau cukraus, o dabar bakalijos sandėlis; paveikslai suplėšyti, apnaikinti, skulptūros apdaužytos arba ir visai sudaužytos, vargonai apnaikinti.[62]

37. Šv. Mykolo bažnyčia (pastatyta 1597 m.) — įrengtos dirbtuvės; sunaikinti 7 didelės meninės vertės altoriai.[63]

38. Misionierių bažnyčia (statyta 1695 m.) — paversta sandėliu; šio Vilniaus baroko šedevro interjeras sunaikintas.[64]

39. Pranciškonų vienuolyno pastatų kompleksas — „nauja paskirtis rasta buv. Pranciškonų vienuolyno pastatų kompleksui. Paminklo išplanavimas geriausiai tinka bendrabučio tipo viešbučiui, kuris ateityje turėtų peraugti į turistinio viešbučio kompleksą".[65]

40. Šv. Stepono bažnyčia (statyta 1600 m.) — paversta remonto dirbtuvių sandėliu; interjeras visiškai sunaikintas, sunaikintas Vilniaus katedros ir kitų klasikinio stiliaus pastatų architekto Lauryno Stuokos-Gucevičiaus kapas.[66]

41. Rasų kapinių koplyčia (XIX a. gotikinės imitacijos) — siūloma įrengti liaudies skulptūros ekspoziciją; „baigia kristi jos bokšto stogas, pro išdaužytus langus kyšo apipuvę lentgaliai".[67]

42. Trakų-Kretingos g. kampo koplyčia (dobilo lapo formos XVIII a. pradžioje Mykolo Suzino statyta koplytėlė) — siūloma paversti suvenyrų parduotuve.[68]

43. Vilniaus kapitulos namai — Vilniaus dailės muziejaus taikomosios dailės skyrius.[69]

44. Vilniaus vyskupijos rūmai — karininkų namai.[70]

45. Visų Šventųjų bažnyčia (statyta 1620 m.) — Vilniaus dailės muziejaus liaudies meno ekspozicija ir saugykla;[71] bažnyčios interjeras apnaikintas visai neseniai, bažnyčia nualinta.[72]

APLEISTOS IR ARDOMOS KAPINĖS

Daugelyje vietų kapinės apleistos, aptvarai išversti, net naikinami antkapiai. Štai kaip naikinamos Piktupėnų kapinės (Pagėgių aps.): „O eina vaikinai per kapines ir iš neturėjimo ką veikti daužo senus, kelis šimtmečius išgulėjusius antkapius. Kai aš norėjau sugėdinti jį, vaikinas atsmaukė ant pakaušio kepurę, paleido paskutinį akmenį į marmurinį užrašą ir pažiūrėjo į mane kaip į beprotį.

— Tai kuriem velniam jie čia kiūkso, žolėmis apaugę? Kas į juos čia žiūri? Ir kelmams reikia.

Kelmams — nereikia. Mums reikia. Mes esame žmonės.

— Mes esame žmonės, — atsakė Piktupėnų tarybiniame ūkyje, — Ir mums reikia gyventi . . .

Ir jauni, galingi vyrai, vadovybės paliepti, rovė iš senų kapinaičių antkapius ir vertė į namų pamatus. Tai bent galingas, tai bent ekonomiškai ir greitai pastatytas namas! Bet gana juoktis per ašaras, nes vaikai bėgioja po kapines ir spiaudo į išverstas duobes . . ."

— Jis nežino, — sako Feliksas Užpelkis, komjaunimo rajono komiteto sekretorius. — Juk mūsų niekas nemokė, kaip privalome su tom senienom elgtis" — rašo straipsnyje Alfonsas Judžentis straipsnyje „Atsigręžkime atgal!"[73]

Išardytos ir Klaipėdos kapinės: „Kažkam prieš keletą metų šovė į galvą paika mintis, kad reikia panaikinti senąsias kapines (nors jos miestui nekliudė), ir dalis jų buvo barbariškai sulyginta su žeme. Dabar vėl, rodos, kuriami panašūs niekuo nepateisinami planai. Kas negerbia mirusių, tas pirmiausia negerbia savęs. Bet apie tai, matyti, negalvojama. Ta senųjų kapinių dalis, kuri išliko, baisiai apleista: skylėta,

išgriuvus tvora, išvartyti antkapiai, išlaužyti varteliai . . . Pasirodo, nėra net sargo, kuris prižiūrėtų kapines ir išvaikytų vagis ir chuliganus. Tiesa, tada kapinėse buvo lentelių su perspėjimais: lošti kortomis, girtuokliauti ir priiminėti saulės vonias draudžiama . . . Lentelių dabar nebėra. Tur būt, jos nepadėjo . . .“[74]

VII. „NAUJŲ TRADICIJŲ“ KŪRIMAS

Komunistiškai auklėjamai visuomenei nėra priimtina dar daug kur žmonių švenčiamos krikščioniškosios šventės, laikymasis senų tradicijų, susijusių su religinėmis apeigomis ar tautiniais papročiais. Todėl krikščioniškosios ir Lietuvos valstybės šventės tuojau pat buvo panaikintos ir sovietiniame kalendoriuje atsirado visa eilė naujų švenčių: Sovietinės armijos ir karinio laivyno diena — vasario 23 d.; Tarptautinė moters diena — kovo 8 d.; Darbo žmonių tarptautinio solidarumo diena — gegužės 1 ir 2 d., Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos diena — lapkričio 7 ir 8 d., SSSR konstitucjos diena — gruodžio 5 d.

Žmonių gyvenimas anksčiau buvo labai susijęs su Bažnyčia: čia būdavo krikštijami naujagimiai, tuokiamasi, iš bažnyčios mirusiuosius lydėdavo į kapines. Ir kaip pripažįstama — „Bažnyčia, pasitikdama žmogų jo lemtingaisiais gyvenimo momentais, sugebėjo veikti psichiką mistišku paslaptingumu, didybe, — tam ji turėjo iškilmingus pastatus, neįprastus kiekvienai dienai rūbus, nesuprantamą apeigų kalbą, pagaliau vargonus, šitą gniuždantį ir iškeliantį į padanges žmogaus sielą instrumentą . .‘.“[75]

Kadangi žmonės, ypač vyresnio amžiaus, ir toliau tebesilaiko senų krikščioniškų švenčių ar su religija bei tautiniais papročiais susijusių tradicijų, tai Kūčios, Velykos, Sekminės, Joninės ir kt. neneigiamos, bet kitaip interpretuojamos. Pavyzdžiui, *Kūčios* — šeimos šventė; *Kalėdos* — Saulės gimimo diena, kada baigiasi trumpiausia diena ir Saulė ima kilti į viršų; *Velykos* — pavasario šventė; raginama puoselėti ir velykinius margučius: „Kai kuriose mokyklose ir dabar pavasario švenčių metu, šalia inkilėlių, marginami ir margučiai. Savaime suprantama, jie neturi jokio ryšio su bažnytinėmis šventėmis . . .“[76] *Sekminės* — piemenų šventė ir gyvulių pagerbimo diena; *Joninės* — kupolinė liaudies šventė, saulėgrąžos diena, nieko bendra neturėjusi su bažnyčia.[77]

Eglutė ir Kalėdų senelis — nukelti į Naujųjų Metų išvakares. Kalėdų senelis dingo ir jo vietoje atsirado rusiškasis Senis Šaltis — Deduška Moroz.[78] Naujųjų Metų išvakarėse Vilniuje, Gedimino aikštėje,

pastatoma „tradicinė eglė", papuošta žaislais ir lempučių girliandomis. „Eglės papėdėje įsikūrė vidutinio grožio Senis Šaltis su Pasakų nameliu".[79]

Kad žmonės būtų atitraukti nuo krikščioniškų švenčių ir su religinėmis apeigomis susijusių papročių, kuriami nauji sovietiniai šeimos papročiai. Iš tų papročių išjungiama tai, kas siejosi su religinėmis tradicijomis, ir tokie liaudies papročiai, kurie turi kokį „prietarinį pobūdį".[80]

Kokiu pagrindu ir kaip sukurti naujus sovietinius šeimos papročius, kad greičiau išsivystytų „tikrai liaudiškos" sovietinių vestuvių, vardo naujagimiui suteikimo, gimimo dienos paminėjimo, laidotuvių ir kitos buitinės tradicijos, — išleista net atskira A. Vyšniauskaitės knyga — *Lietuvių šeimos tradicijos* („Mintis", Vilnius, 1967, 183 p.). Knygos tikslas — duoti medžiagos civilinės metrikacijos biurų darbuotojams, apylinkės sovieto nariams, kultūros-švietimo įstaigų darbuotojams, jaunuoliams, besiruošiantiesm vesti, tėvams ir „vardatėviams", kaip elgtis vardynų metu ir t.t.

VESTUVĖS

Knygoje daugiausia vietos skiriama vestuvėms,[81] duodama tradicinių papročių aprašymų.[82] Patariama pasinaudoti ta gausia folklorine medžiaga.

VARDYNOS

Vardynos — vardo suteikimo naujagimiui šventė (pirmosios vardynos suorganizuotos 1962 m. Kauno rajono „Aušros" kolchozo kultūros namuose). Tėvus ir „vardatėvius" su kūdikiu prie civilinės metrikacijos biuro sutinka orkestras ar kaimo kapela. Darbo žmonių deputatų sovietų atstovas perskaito ir įteikia tėvams kūdikio gimimo liudijimą, o paminėtas sovieto deputatas kreipiasi į naujagimį: „Tu gimei nuostabiu laiku, kai laisvi tarybiniai žmonės savo rankomis kuria komunistinį rytojų. Graži ir šviesi tavo ateitis. Taiki ir draugiška tarybinė šalis saugoja tavo gyvenimą ir tavo saulėtą vaikystę. Tapk tvirtu, tikru žmogumi, atiduodančiu liaudžiai savo rankas, protą ir širdį. Tavo darbo laukia mūsų šalis, (suprask, Sovietų Sąjunga, P. R.), ir mes tikime, kad tu jos neapvilsi".[83] Po to deputatas kreipiasi į vardatėvius, pabrėždamas jų pareigą „padėti tėvams auklėti jaunąjį pilietį ir užauginti jį darbščiu, doru ir sąžiningu komunistinės visuomenės nariu. Sutikimo ženklan vardatėviai pasirašo naujagimių įsiregistravimo knygoje".[84] Svarbiausias vardynų ceremonialo momentas — oficialus kūdikio vardo paskelbimas.

Vardynų aktui pasibaigus, kūdikio tėvus sveikina darbovietės atstovai, įteikia dovaną naujagimiui. „Kai kuriuose rajonų civilinės metrikacijos biuruose įsigalėjo paprotys, vardynų aktui pasibaigus, čia pat salėje vaišintis ne tik šampanu, bet ir stipresniais svaiginamaisiais gėrimais".[85]

VARDŲ PASIRINKIMAS

Kad būtų lengviau pasirinkti naujagimiui vardą, 1966 m. „Respublikinis kultūros-švietimo darbo mokslinis-metodinis institutas" išleido „Vardų katalogą". Vardai, esą, atrinkti ir patikrinti kalbininko, tikrinių vardų specialisto, bet leidinys labai nerūpestingai suredaguotas.[86] Iš lietuviškų vardų gana populiarūs: Alpis, Algirdas, Erdvilas, Naglis, Regimantas, Vytautas; Algina, Rimantė, Vytautė . . . Nevengiama ir krikščioniškų vardų. Ir pati „naujų švenčių" bei tradicijų kūrėja A. Vyšniauskaitė pripažįsta, kad pastaruoju metu vis labiau grįžtama prie tradicinių vardų, pavyzdžiui, Juozas, Andrius, Saulius, Marija ir kt.[87]

Nors daugumas okupuotos Lietuvos komunistų vadų ir ateizmo skleidėjų tebėra visokių krikščioniškųjų šventųjų „globojami" (pvz., Antanas Sniečkus, Valerij Charazov, Josif Maniušis, Motiejus Šumauskas, Pranas Miškutis, kun. Stasys Markonis, Juozas Žiugžda, Vladas Niunka, Paulius Slavėnas, Jonas Aničas, Juozas Barzdaitis ir kt.), bet „neofitai", visada būdami atkaklesni naujai prisiimtos pasaulėžiūros gynėjai, vengdami šventųjų vardų, prieina prie kraštutinumų. Kūdikiams parenkami net tokie „vardai": Lunikas, Satelita, Gagarinka,[88] arba Elektronas, Radiusas, Venera, Idilija . . .[89]

GIMIMO AR VARDO DIENA?

Gimimo dienos labiau įsigali jaunesnio amžiaus žmonių tarpe, o vardo dienos, arba vardinių, tradiciją daugiau palaiko pagyvenusieji. Linkstama prie vardinių šventimo, nes „vardinių paprotys liaudies sąmonėje religinio turinio nėra turėjęs".[90]

LAIDOTUVĖS

Laidotuvių papročiai keičiami, atmetami senieji papročiai, kurie „nesiderina su šiandiena" (aišku, religiniai papročiai. P. R.). Dabar siūloma vietoj anksčiau buvusių religinių giesmių ir raudų panaudoti gedulingą muziką iš magnetofoninių įrašų, leidžiamos laidotuvių eisenos su dūdų orkestru, mirusiojo palaikai iš karto šarvojami karste, kambarys išpuošiamas žalumynais, ant drapiruotės pakabinamas

mirusiojo paveikslas, degamos žvakės ir uždegama prislopinta šviesa. Miestuose siūloma įrengti šermenines — laidojimo biurus ir t.t.

MIRUSIŲJŲ PAGERBIMAS

Keliama mintis, kad būtinai būtų organizuojama mirusiųjų pagerbimo diena. „Gal tą pačią dieną, kuri buvo skiriama anksčiau (Vėlinės, P. R.), o gal kaip tik priešingai — kitą. Reikia pasvarstyti". Kėdainiuose jau buvo organizuojama mirusiųjų diena pavasarį. Esą, „šitaip veikiant, galima visai išstumti bažnyčią iš jos ankstyvesnių pozicijų . . ." Tačiau priduriama, kad „ne visuomet ir ne viską, kas sena, būtina griauti, — tenka kurti nauja ir senųjų tradicijų pagrindu. Mūsų nešokiravo, pavyzdžiui, kad Pajėsio apylinkėje prie mirusio mokytojo degė žvakės. Jos irgi gali turėti kitą — žmogišką prasmę . . ."[91]

Be šeimos tradicijų, pastaruoju metu kaime ir miestuose darosi populiarios „naujos tradicijos": palydos į sovietinę armiją, „pirmieji skambučiai" mokyklose, jaunųjų specialistų sutikimai kolchozuose ir įmonėse, garbės vardų suteikimas nusipelniusiems žemės ūkio darbuotojams ir kt.[92]

VIII. AR YRA „ATLYDŽIO" REIŠKINIŲ?

Palyginus su pokario laikais, ateistinis kovingumas yra šiek tiek suminkštėjęs. Jei anksčiau buvo visai neįmanomas dalykas vieši religinės muzikos koncertai, tai paskutiniųjų penkerių metų laikotarpyje jau nebesibaidoma įtraukti į koncertų programą žymiųjų kompozitorių religinės muzikos kūrinius. Pavyzdžiui, jau 1963 m. į Liaudies ūkio tarybos „Aido" moterų choro repertuarą buvo įtraukta J. S. Bacho-Ch.-Fr. Gounod „Ave Maria".[93]

1966 m. sausio mėn. okupuotoje Lietuvoje viešėjęs Armėnijos valstybinis choras su solistais ir Vilniaus filharmonijos simfoniniu orkestru atliko G. F. Händelio „Alleluja" iš oratorijos „Messiah" ir W. A. Mozarto „Requiem".[94]

1967.I.29 Kaune, Monumentaliosios skulptūros ir vitražo galerijoje (buv. Įgulos bažnyčioje) vargonų muzikos koncerte Estijos dainininkė Ž. Simon pagiedojo arijų iš J. S. Bacho kantatų, mišių.[95]

1967.III.5 Paveikslų galerijoje Vilniuje (buv. Katedroje) Radijo ir televizijos choras bei Vilniaus filharmonijos kamerinis orkestras atliko J. S. Bacho Didžiąsias mišias h-moll; dirigavo S. Sondeckis.[96]

1967.IV.17 Vilniaus filharmonijos salėje jungtinis Valstybinio akademinio operos ir baleto teatro bei Radijo ir televizijos choras, orkestras ir solistai atliko G. Verdi „Requiem"; dirigentas — R. Geniušas.[97]

1967.V.3-5 Kybartuose, Marijampolėje koncertavo Vilniaus filharmonijos kamerinis orkestras, kuris su Marijampolės miesto berniukų choru „Vyturėliu" be kitų kūrinių atliko G. B. Pergolesi „Stabat Mater"; dirigavo S. Sondeckis.[98]

1968.III.2 Vilniaus filharmonijoje Estijos radijo ir televizijos choras, simfoninis orkestras ir solistai atliko visus 25 numerius J. S. Bacho Didžiųjų mišių h-moll; ligi šiol okupuotos Lietuvos kolektyvų būdavo atliekamos tik tų mišių ištraukos.[99]

Pagaliau 1968 m. išleista plokštelė, kur solistas Virgilijus Noreika yra įdainavęs Ch. Fr. Gounod „Ave Maria" su M. K. Čiurlionio muzikos mokyklos berniukų choru.

Sovietams bemezgant dialogą su Vatikanu, greičiausiai propagandos sumetimais daroma kai kurių „nuolaidų". 1965 m. gale iš okupuotos Lietuvos išleistas Juozapas Matulaitis-Labukas Romoje buvo konsekruotas vyskupu, o 1968 m. — Telšiuose konsekruotas naujas vyskupas Juozapas Pletkus. Taip pat sovietai leido 1966 m. Vilniuje išspausdinti du tomus „Apeigyno", kurį paruošė Lietuvos vyskupijų Liturginė komisija, sudaryta 1965 m. pradžioje. Be to, 1968 m. „Vaizdo" spaustuvėje išspausdintas II Vatikano susirinkimo nutarimų vertimas.[100]

Leidžiama kai kuriems kunigams išvykti į katalikų konferencijas. Pavyzdžiui, 1966.III.22-24 Rytų Berlyne vykusioje Europos katalikų II konferencijoje, kurion buvo susirinkę apie 200 atstovų iš 18 kraštų, dalyvavo Kauno kunigų seminarijos rektorius prof. dr. V. Butkus, kun. Alg. Gutauskas (Vilniaus dekanas), Br. Bulika (Molėtų dekanas), kun. J. Bukauskas iš Klaipėdos ir Br. Novelskis iš Alytaus. Pagrindinis konferencijos tikslas, kaip pareiškė seminarijos rektorius kun. dr. Viktoras Butkus, „stiprinti taiką Europoje ir, aišku, visame pasaulyje".[101]

Sovietai įsileido okupuoton Lietuvon ir Rytų Vokietijos katalikų veikėjų delegaciją. Esą, 1968 m. spalio mėn. vieši Vokietijos demokratinės respublikos katalikų veikėjų delegacija . . . Svečiai lankėsi Vilniaus ir Kauno bažnyčiose, susitiko su šių miestų katalikų dvasininkijos atstovais". 1968.X.25 svečiai išvyko į Maskvą ir iš ten į namus . . .[102]

Taip pat yra bent kiek sumažėjusi ateistinė propaganda spaudoje, tačiau esmėje pagrindinių pasikeitimų nėra įvykę: mokyklose ir toliau tebetęsiamas sovietinio ateizmo skleidimas, siekiama kiek galint greičiau išnaikinti religingumą, tik antireliginė propaganda keičia savo darbo metodus. Dabartinei padėčiai nušviesti, čia duodame keletą būdingesnių ištraukų iš okupuotos Lietuvos spaudos.

Anksčiau materialistinės pasaulėžiūros formavimas buvo nukeltas į V-XI klases, bet dabar ateistinis mokinių auklėjimas pradedamas nuo I

klasės. Kiekvienoje mokykloje organizuojami įvairūs renginiai, kur dar akivaizdžiau atskleidžiama „religijos žala". Mokytojams primenama, kad „ateistinis auklėjimas — ne kampanija, kad tai kasdieninis pedagogų rūpestis". Ta mintis pabrėžiama todėl, kad „nemažoje dalyje mokyklų po ateistinio darbo suaktyvėjimo ne retai seka savotiškas atoslūgis, kiti renginiai, iškilę į dienos aktualijas, nuošalėn nustumia ateistinį auklėjimą. Taip kai kuriose mokyklose yra ir šiuo metu: mokyklų vadovai, visuomenės organizacijos pedagogų dėmesį sutelkė ir jų veiklą sukoncentravo jubiliejinėms datoms efektyviai pažymėti. Žinoma, tatai būtina. Bet tuo pat metu negalima pamiršti ir kasdienybės, negalima pamiršti, jog ugdant tarybinio patriotizmo, pilietiškumo jausmus, auklėjant būsimąjį mūsų šalies šeimininką, svarbu suformuoti jaunuolio mokslinę pasaulėžiūrą, išugdyti aktyvų ateistą. Tai neatskiriami dalykai . . . Kiekvienoje mokykloje ateistinio auklėjimo darbas pamokose, užklasinėje veikloje turi užimti prideramą vietą, turi būti visų mokytojų, mokyklų vadovų kasdieninio rūpinimosi objektu".[103]

Jokių atoslūgio žymių nėra ir Lietuvos komunistų partijos nusistatyme. 1963 m. LKP CK V plenumo nutarimas nėra pakeistas. Tame nutarime pabrėžiama, kad „Mokslinė-ateistinė propaganda ir ateistinis darbo žmonių auklėjimas — bendrapartinis ideologinis uždavinys. Ir štai, koks „Lietuvos katalikų dvasininkijos kvietimu" Tarybų Lietuvoje didžiulis aparatas įjungtas į ateistinį darbą. Pagal LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjo Prano Mišučio straipsnį „Materialistinę pasaulėžiūrą ugdant", „Plenumas atkreipė partijos miestų, rajonų komitetų, respublikos Mokslų akademijos, aukštųjų mokyklų, „Žinijos" draugijos, Kultūros, Sveikatos apsaugos, Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo, Švietimo ministerijų, Komjaunimo centro komiteto, Profsąjungų tarybos, laikraščių ir žurnalų redakcijų, Spaudos, Radijo ir televizijos, Kinematografijos komitetų, kūrybinių organizacijų ir kitų įstaigų dėmesį į būtinumą sustiprinti tiek visą ideologinį darbą, tiek ir jo sudėtinę dalį — ateistinį darbo žmonių auklėjimą".[104]

Apie siekimą kiek galint greičiau išnaikinti religingumą žmonėse, „Tarybinis Mokytojas", paminėdamas 50 metų sukaktį, kai Sovietų Sąjungoje bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės, pranašauja greitą religingumo išnykimą: „Tai, kad bažnyčia mūsų sąlygomis yra tik tikinčiųjų bendruomenės organizacijos forma, kad negali savo rankose laikyti jaunosios kartos, kad jaunimo tarpe baigia išnykti religingumas, pykina reakcingąją dvasininkiją, kuri panaudoja įvairias ideologinio darbo formas, tame tarpe ir užsienio radiją, įvairiems išpuoliams prieš „bedieviškąjį komunizmą". Tačiau ši dvasininkijos dalis užmiršta, kad

religijos išnykimas yra objektyvus mūsų visuomenės vystymosi dėsnis, kurį lemia visas tarybinis gyvenimas, o ne vien specialios ateistinio poveikio priemonės. Tikintieji yra įsijungę į komunistinės visuomenės kūrimą lygiai su ateistais. Ir palaipsniui jie įsitikina, kad religija žmogui visai nereikalinga. Ateistinio poveikio priemonės turi tikslą šį procesą paspartinti, iš stichinio padaryti organizuotą, nes kuo greičiau religingumas išnyks, tuo sėkmingiau formuosis nauja, komunistinė asmenybė".[105]

Jei anksčiau tikintieji būdavo puolami, persekiojami, tai dabar įrodinėjama žonėms, kad „. . . ateistai kovoja prieš religinę ideologiją, bet ne prieš žmones, kurie laikosi šios ideologijos. Ateistas yra ne tikinčiojo priešas, o jo draugas, siekiąs padėti tikinčiajam atrasti teisingą kelią, atgauti dvasinę laimę . . ."[106]

Apie „dialogą" tarp tikinčiųjų ir komunistų kalba ir Vladas Niunka, „tiltų statytojas" tarp Bažnyčios ir komunizmo, 1968 m. birželio mėn. lankęsis Romoje. Jis tvirtina, kad „stiprėja tikinčiųjų darbo žmonių tarpe tendencija bendradarbiauti su komunistais, siekiant taikos, demokratijos, socialinio teisingumo . . . Tai kaip tik labiausiai ir nepatinka lietuviškiems reakcionieriams klerikalams, kurie visais laikais panaudojo religiją darbo žmonių gretoms skaldyti, išnaudotojų klasiniams interesams ginti. Dabar jie vėl ima gąsdinti tikinčiuosius „komunistinio ateizmo" baubu, šiurkščiai klastodami marksistų pažiūras bei Komunistų partijos politiką religijos klausimu. „Komunistinis ateizmas", — neseniai pareiškė Vatikano radijas, — „tikinčiuosius išskiria iš savo žmogiškumo sistemos, juos diskriminuoja, su jais elgiasi nežmoniškai". Pikčiausias šmeižtas! Marksistai, būdami kovingi materialistinės pasaulėžiūros skleidėjai, niekuomet nekovojo ir nekovoja prieš tikinčiuosius. V. Leninas, griežčiausiai kovojęs prieš bet kurias ideologines nuolaidas religijai, kartu kovojo ir prieš tuos, kurie siekė skaldyti darbo žmones religijos pagrindu . . . Komunistams visuomet rūpėjo ir rūpi ne skaldyti, o telkti žmones — ateistus ir tikinčiuosius — bendrai kovai už teisingesnę santvarką, už visuomeninę pažangą, prieš karą ir neofašizmo pavojų, už socializmą. Ir tai, tur būt, turėjo lemiamą reikšmę, kad šiandien Tarybų Lietuvoje ir ateistai ir tikintys, Komunistų partijos vadovaujami, kovoja dėl tų pačių politinių, socialinių bei ekonominių uždavinių — už komunizmą" — klastingai baigia V. Niunka savo straipsnį „Religija traukiasi".[107]

Pagal V. Niunką, „dialogas" tarp marksistinės ir religinės pasaulėžiūros tegali būti vienašališkas: „Tikinčiųjų ir netikinčiųjų bendradarbiavimas gali sėkmingai vystytis visų darbo žmonių interesais tuo

atveju, kai aiškiai suprantama, kad šis bendradarbiavimas *jokiomis aplinkybėmis negali sukelti jokių, net mažiausių, ideologinių nuolaidų, negali nutraukti ideologinės kovos tarp marksistinės ir religinės pasaulėžiūrų".*[108]

IŠNAŠOS IR PASTABOS

1 V. Pangonis, „Ateistinės propagandos tarybos", *Tarybinis Mokytojas,* 1965.II.25.
2 *Tarybinis Mokytojas,* 1965.I.24.
3 t.p., 1965.II.18.
3a Tekste autoriaus įtarpinės pastabos pažymėtos buvo P. R., taigi autoriaus slapyvardine santrumpa — *P. Rimtautas,* kas palikta ir dabar.
4 *Tarybinis Mokytojas,* 33, 1966.IV.23, p. 2.
5 t.p., 1965.I.24.
6 t.p., 33, 1966.IV.23, p. 2.
7 *Tarybinė Mokykla,* 2, 1965, p. 26.
8 *Tarybinis Mokytojas,* 1965.V.23.
9 t.p. 27, 1966.IV.3, p. 2.
10 t.p., 33, 1966.IV.23, p. 2.
11 *Komunistas,* 3, 1966, p. 11-12.
12 S. Šimkus, „Ieškoti efektyviausių mokslinio ateistinio darbo formų", *Tarybinė Mokykla,* 2, 1965, p. 1-2.
13 *Tarybinė Mokykla,* 2, 1965, p. 25-29.
14 t.p., p. 25-26.
15 t.p., p. 26.
15a t.p., p. 28.
16 *Mokslas ir Gyvenimas,* 3, 1967, p. 5-6.
17 *Komjaunimo Tiesa,* 1968.IX.19.
18 *Tiesa,* 1968.I.20.
19 J. Matulis, „Politinių ir mokslinių žinių propaganda", *Komunistas,* 8, 1968, p. 23-24.
20 J. Matulis, t.p., p. 26.
21 *Literatūra ir Menas,* 37, 1965, p. 8.
22 *Pergalė,* 3, 1965, p. 122-136.
23 t.p., p. 122-123.
24 *Literatūra ir Menas,* 14, 1965, p. 2-3, 7.
25 Plačiau apie J. Ragauską: S. Markonis, „Gyvenimas — kova", *Tiesa,* 1967.VIII.23; nekrologai: *Tiesa,* 1967.X.13; Prof. P. Slavėnas ir K. Sideravičius, „Kovotojai nemiršta", *Mokslas ir Gyvenimas,* 12, 1967, p. 5-7.
26 *Tiesa,* 1966.X.8.
27 L. Grudzinskas, „Po senovės skliautais", *Valstiečių Laikraštis,* 1966.VI.8; *Literatūros ir Meno Metraštis,* 1967, p. 168.
28 J. V. Paleckis ir Alg. Semaška, „Ergo, non est deus", *Jaunimo Gretos,* 6, 1966, p. 32.
29 *Muziejai ir Paminklai,* 1966, p. 33.
30 *Kultūros Barai,* 3, 1968, p. 4.
31 K. Margis, „Trečios kategorijos įstatymai", *Švyturys,* 15, 1968, p. 9.
32 *Statyba ir Architektūra,* III:3, Vilnius, 1963, p. 201.

33 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 112.
34 *Kultūros Barai,* 9, 1965, p. 34.
35 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, p. 117.
36 *Statyba ir Architektūra,* III:3, 1963, p. 203.
37 *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 19.
38 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 117; *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija,* II, 1968, p. 112.
39 *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 19.
40 *Kultūros Barai,* 9, 1968, p. 56.
41 *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 20.
42 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 113.
42a *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 20.
43 *Jaunimo Gretos,* 3, 1968, p. 26.
44 *Komjaunimo Tiesa,* 1967.XI.22; *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 19; *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 116.
45 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, p. 111.
45a A. Matiukas, *Po Zarasų kraštą,* Vilnius, 1967, p. 61 ir kt.
46 A. Kazragis, *Žemaičių kalneliais,* Vilnius, 1968, p. 40.
47 A. Kazragis, t.p., p. 53.
48 A. Kazragis, t.p., p. 47.
49 A. Kazragis, t.p., p. 53.
50 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 117.
51 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, p. 117.
52 *Aidai,* 3, 1968, p. 99.
53 *Statyba ir Architektūra,* III:3, Vilnius, 1963, p. 195; *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 17.
53a *Kultūros Barai,* 3, 1968, p. 4.
54 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 115.
55 *Aidai,* 3, 1968, p. 99.
56 *Kultūros Barai,* 10, 1965, p. 8; *Aidai,* 3, 1968, p. 98.
57 *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 111, 115-116.
58 *Vilnius,* albumėlis, 1968?.
59 *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija,* I, 1966, p. 346.
60 *Švyturys,* 11, 1968, p. 20.
61 *Tiesa,* 1966.X.8.
62 *Aidai,* 3, 1968, p. 99; *Muziejai ir Paminklai,* 1968, p. 111.
63 *Aidai,* 3, 1968, p. 99.
64 *Aidai,* t.p., p. 99.
65 *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 19.
66 *Aidai,* 3, 1968, p. 99.
67 *Literatūra ir Menas,* 21, 1968.V.25, p. 16.
68 t.p., p. 16.
69 *Kultūros Barai,* 11, 1966, p. 17.
70 *Statyba ir Architektūra,* III:3, Vilnius, 1963, p. 192.
71 *Kultūros Barai, 7,* 1968, p. 17.
72 t.p., 3, 1968, p. 4; *Muziejai ir Paminklai,* 1968, Gruodis, p. 116.
73 *Jaunimo Gretos,* 3, 1968, p. 26.
74 t.p., 4, 1968, p. 27.
75 *Kultūros Barai,* 3, 1966, p. 4.
76 t.p., 3, 1966, p. 33.
77 t.p., 8, 1968, p. 8-13.
78 *Genys,* 1, 1968, p. 1.
79 *Literatūra ir Menas,* 1, 1968, p. 16.
80 *Kultūros Barai,* 3, 1966, p. 9-11.

81 A. Vyšniauskaitė, *Lietuvių šeimos tradicijos,* Vilnius, 1967.
82 t.p., p. 91-159.
83 t.p., p. 58.
84 t.p., p. 59.
85 t.p., p. 59.
86 *Kultūros Barai,* 3, 1967, p. 57.
87 A. Vyšniauskaitė, t.p., p. 69.
88 *Kultūros Barai,* 3, 1967, p. 57.
89 *Švyturys,* 3, 1968, p. 22.
90 A. Vyšniauskaitė, t.p., p. 66.
91 *Kultūros Barai,* 3, 1966, p. 7-8.
92 *Tiesa,* 98, 1968, p. 1.
93 *Meno Saviveikla,* 2, 1963, p. 3.
94 *Literatūros ir Meno Metraštis,* 9, 1967, p. 99-100.
95 *Kultūros Barai,* 3, 1967, p. 74.
96 t.p., 4, 1967, p. 76.
97 t.p., 6, 1967, p. 76.
98 t.p., 6, 1967, p. 77.
99 *Literatūra ir Menas,* 9, 1968, p. 15.
100 *Gimtasis Kraštas,* 52, 1968, p. 6-7.
101 *Tėvynės Balsas,* 15, 1966, Balandis, p. 8.
102 *Tiesa,* 1968.X.25.
103 *Tarybinis Mokytojas,* 1968.II.21.
104 *Mokslas ir Gyvenimas,* 3, 1967, p. 5.
105 *Tarybinis Mokytojas,* 10, 1968, p. 2.
106 t.p., 10, 1968, p. 2.
107 *Tiesa,* 143, 1968, p. 2.
108 V. Niunka, „Šiuolaikinės katalikybės krizė", *Komunistas,* 5, 1967, p. 76.

* * *

Buvo išspausdintas *Tėvynės Sargo,* 1, 1968, p. 60-72 ir 1, 1969, p. 37-63; pasirašyta — *P. Rimtautas.* Taip pat buvo ir atskirai, keliolika autorinių atspaudų. Dabar perspausdinta iš „T. Sargo", literatūrą nukeliant į galą.

PRIEDAI

PROF. DR. J. PUZINO RANKRAŠTINIS PALIKIMAS

PARUOŠĖ ANTANAS MAŽIULIS

Jo palikime yra gausus rankraštynas. Vieną dalį sudaro jo paties įvairūs rankraščiai, o kitą — įvairių asmenų laiškai ir kt.

Išlikusi jo rankraščių dalis, dar jo paties sudėliota pluoštais į dėžutes tam tikrais skyriais arba tik įvairiai susegta. Pagrindinį rankraščių pluoštą sudaro prof. J. Puzino skaitytos proistorinių kursų paskaitos Pinnebergo univ. 1946-1949 m., kurios parašytos plunksna, gausios įvairių įtarpų, kartais su priedeliais jau mašinėle rašytų ir net viena kita spausdinta iškarpėle, ypač kokiam palyginimui su Vak. ir Vidurio Europa ir t.t. Visi šių pluoštų rankraščiai įvairiai sunumeruoti, kartais ir po kelis kartus pluošteliai pernumeruoti. Peržvelgiant visą šį paskaitų pluoštą, matyti, kad surašytos jau Pinneberge, jų popieris būdingas II pas. karo ir tuojau pokario metui, lapas pjautas pusiau, o dažnai dėl to meto popieriaus stokos, rašyta ant visai atsitiktinai gauto popieriaus iš spaustuvės nuolikų ir pan. Šiam pluošte pasitaiko vienas kitas lapelis, išsivežtas dar iš Vilniaus, o gal ir Vilniuje dar parašytas vienas kitas paskaitų skyrelis ištisai.

Yra išlikę šie Pinneberge skaitytų Lietuvos proistorės kursų pluoštai, kurių antraštes nurašau iš paties prof. J. Puzino užrašytų aplankų.

1. „Mezolitas Lietuvoje". Čia aptarti titnaginiai dirbiniai, jų darbo technika, stovyklos, o atskirais pluošteliais dar svidrinės ir mikrolitinės kultūros — 22 ir 12, 28 ir 54-86 psl.; kauliniai dirbiniai Lietuvoje — 87-119 psl.

2. „Žalvario a. Lietuvoje" 1-92 p. ir papildymai: žalvario a. kapai ir pav. piešiniai, tipologija su priedėliais, bet nenumeruoti (67 p.); daug kas rašyta ant vad. UNRRos duotųjų sąsiuvinių popieriaus.

3. „Ankstyvasis geležies a.", arba prieškristinis gel. a. 12 p. su papildomais (91-94), ir pluoštelis mašinėle rašytų (7-45), vėliau plunksna ištaisytų; jų dalis paimta iš LE nuorašų.

4. „Senasis geležies amžius", I, 13-83 p., kur daug pridėta radinių piešinių (iš senų leidinių) ir ant lapo užklijuotų nuotraukų ir šiaip įvairių išrašų bei viena kita iškarpėlė.

5. „Senasis gel. a.", II, 84-259 p. su gausiomis nuotraukomis ir piešinukais. Atrodo, kad šio pluošto dalis buvo suskubta dar pasiimti iš Vilniaus. Sen. geležies a. prof. J. Puzinas itin domėjosi ir ruošėsi rašyti atskirą darbą.

6. „Sen. geležies a.", III, 260-279 ir 112-121 p. su labai gausiais iliustracijų priedais.

7. „Vidurinis geležies a.", 14 psl. plunksna rašytų ir daug priedelių, kai kas LE mašinėle rašytų nuorašų.

8. „Naujasis geležies am." Tik atskiri plunksna rašyti lapai ir, atrodo, kad paskaitų kurso tik nuolikos, nemaža iliustracijų. Reikia prileisti, kad atskirai išskirti „vikingams" ir „sen. baltų tikėjimui" lapai yra iš šio pluošto.

9. „Romėnų įvežimas Lietuvoje". Tėra plunksna rašytų skirsnių apie emaliuotas seges ir karolius, monetas bei gintarą, bet tik rankraštinės nuolikos, visa tik atskirais skirsneliais, lapai dažnai ir nenumeruoti ar tik 1-2, 1-3.

10. „Baltų santykiai su kitomis tautomis". Tėra tik ranka rašyti: 5-6, 27, 35, 41, 45 p., kai kurie lapai prirašyti ir kt. pusėje.

11. „Aiščiai istorinių šaltinių šviesoje". Po antrašte dar pasirašyta J. Puzinas. Jų tėra plunksna rašytų išlikę 1-2, 4-5, 15 p. ir įtarpėlių. Atrodo, kad dar Vokietijoje ruošto straipsnio likučiai, palikti kaip šaltinių ir kt. nuorašai.

12. „Baltų protėvynė". Lietuvos istorinės apžvalgos išlikę 15-24 p. (rašalu) ir 2-53 p. mašinėlės nuorašas, vėl 7-27 p. rašalu ir 28-29 p. nuorašas mašinėle.

13. „Prūsų proistorė", 1-12 p. ir „Prūsai" 66, 105-115, 1-9 rašyti rašalu ir dar įvairūs priedai.

14. „Slavai ir jų protėvynės klausimas", 1-28 p., „Rytų Lietuvai" (medžiagos rinkinys). Tarp jų patekęs ir Lietuvos proistorės turinys 2 p.

15. „Vikingai". Plunksna rašytų pluoštelis: 48-54, 60-2, 128-167 p. ir šiaip priedinė medžiaga. Visa sunaudota rašant „Švėkšnos kraštas Baltijos pajūrio archeologinių tyrinėjimų šviesoje". Atrodo, šie visi psl. išimti ir čia atkelti iš *Naujojo geležies amžiaus* paskaitų.

16. „Religiniai baltų papročiai", 20-47 p. plunksna rašyti ir, atrodo, išimti iš „Naujojo gel. amžiaus" paskaitų.

17. „Vilniaus pilys": du pluoštai įvairių nuorašų iš literatūros ir kt.

18. „Lietuvos proistorės" straipsnių rinkinys, sudėtas į skirstomąjį aplanką, kuris pavadintas *Lietuvos proistorė*. Jame įdėta storesnio popieriaus perskyros, kurios atskirai sužymėtos I-XCV ir užrašyta ant jų būsimojo darbo poskyriai; priešakyje dar tas pat surašyta atskirai būsimame turinyje. Vieni šio rinkinio skyreliai ir poskyriai turi įdėtus po kelis, kartais ir po keliasdešimt pilnų, nepjauto dydžio lapų, kiti — visai tušti. Tai numatytojo didelio darbo, kuris turėjo apimti visą Lietuvos proistorę: nuo senojo akmens amžiaus iki XII a. po Kr., t.y. iki Lietuvos istorinių laikų pradžios, ir čia lyg apmatai. Vieni įdėtieji lapai būtų lyg atbaigti, tik nėra sužymėtų dar nuotraukų, kitų įdėta tik nuorašai, paprastai jau spausdintų kur nors, o kartais tokio jau spausdinto darbo pirmasis mašinėle rašytas švaraštis, nes spaudai buvo perduotas nuorašas ar jo kitoks nuospaudas; kartais tarp šių lapų dar įdėta ir vienas kitas papildomasis iš literatūros išrašas ir pan. Šio rinkinio dalis rankraščių rašyta lietuvių raidyną turinčia mašinėle, o kita dalis — be jų. Iš šio rinkinio spausdinama I tomo trečiojoje dalyje — *iš rankraščių* ir II tome apie *baltus ir jų kilmę*, kas smulkiau sužymėta po išnašų pastabose.

19. „Ueberblick über der Ergebnisse der vorgeschichtlichen Forschungen in Litauen seit 1918". Tai jo darbo „Naujausių Lietuvos proistorinių tyrinėjimų duomenys" kažkieno atliktas vertimas, matyti, dar karo metu ar tuojau po jo. Jo palikime tėra šio darbo nuospauda: 140 p. ir 15 p. išnašų. Rankraštis buvo parašytas mašinėle ant europietiško dydžio popieriaus lapų, kurių 34-35 p. labai taisytas, išbraukytas. Aplamai, kas vertė, tai mažai pažinojo vokiečių proistorinę terminiją. nes daugelį lietuviškųjų terminų išvertė aprašomai, pvz. kaulinės strėlės, atkraštiniai kirviai ir pn., kai pirmųjų terminas Vogelpfeil ir t.t.

Įvairių Lietuvos proistorinių straipsnių nuorašai ar net pirminiai, kurie dabar spausdinami I-jame tome ir pastabose sužymėti išlikę rankraščiai ir pan., todėl šiame skyrelyje tik sužymimi vien papildomosios pastabos dar reikalingi.

20. „Die Flügelfibeln in Litauen und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte" von Jonas Puzinas. Tai mašinėle perrašyto straipsnio nuorašas, daug kur taisytas rašaliniu pieštuku ir turįs dvi datas: 1949.IV.2 ir gale dar rašalu — Pinneberg, 23, IV, 1949. Paskutinė turi būti jau išsiuntimo data. Rankraštis buvo skirtas prof. Wahle sukaktuviniam leidiniui ir buvo perrašytas Baltų univ. Lietuvių skyriaus dekanato mašinėle. Papildomai buvo įrašyta tarp 5 psl. dar „Bajoriškiai" ir dar nurodoma kas iš LE išmesti bei duoti iliustraciją. Straipsnis buvo spausdintas *Festschrift Wahle,* 1951.

21. Prie dviejų apie Sūduvą spausdintų *Aiduose,* 2 ir 4, 1965 smarkiai taisytų nuorašų yra dar vienas: „Sūduvos proistorė", J. Puzinas. Jis rašytas mašinėle, o kartu ir nuorašas. Pirminis mašinėle šiek tiek taisytas pieštuku, bet, atrodo, *nebuvo* niekur spausdintas. Jo 11/2 p. numeruotas pieštuku, o 12-13/2 jau — ne, o nuorašo paskutinis psl. dingęs. Iš literatūros ir kt. matyti, kad rašytas jau po 1964.

21. „Lietuvių nešiosena proistorėje", skaityta, nes susikirčiuota 11/2. Nespausdinta. Surasta paskutiniu metu tarp įvairių iškarpų.

22. „Naujausi archeologiniai tyrinėjimai Suvalkų krašte", paskaita ir pažymėta 1978.I.29. Surasta vėliau tarp sudėtų iškarpų ir kt. medžiagos Sūduvai.

23. „Archeologija", 9/2 p., nuorašas, kuriam trūksta galo.

Prie šio pluošto vienas kitas dar pilnas ar tik dalis nuorašų, kurie buvo spausdinti *Lietuvių Enciklopedijoje.*

Pluoštas rankraščių (pirminių ar nuorašų), kurie priskirtini Lietuvos kultūros istorijai.

24. „Lietuviai ir jų giminės istorijos prieangyje", J. Puzinas. Tai paskaitos nuorašas 16/2, kuri buvo spausdinta *Darbe.*

25. „Lietuvių tautos kilmė" (1972), nuorašas, 37/2.

26. „Lietuvių kilmė ir gyventosios vietos" 21/2 p. paskaita, kur gale ir išnašos.

27. „Lietuvos valstybės pradžios ir Lietuvos krikšto datų nustatymas", 8/2 p. skirtas pranešimas veiksnių konferencijai.

28. „Baltų tautos ir kiltys" 3/2 p., aiški kokio tai straipsnio pradžia, rašyta rašalu.

29. „Lietuvių kultūros istorija", rankraštis 1-7 ir 59-70/2 psl.

30. „Istorija", mašinėle tik 4/2 kokiam tai pranešimui ar paskaitėlei per radiją.

31. „Nuo magistrų iki Vilniaus akademijos. Šis tas iš Lietuvos švietimo istorijos". Mašinėle rašytas 9/2 psl. pirmasis, taisytas ir susikirčiuotas, pasirašytas — J. Puzinas.

31. „Nuo magistrų iki Vilniaus akademijos. Šis tas iš Lietuvos švietimo istorijos". Mašinėle rašytas, 9/2 psl. pirmasis, taisytas ir susikirčiuotas; pasirašytas — J. Puzinas.

32. „Lietuvos universiteto vaidmuo lietuvių tautinei kultūrai". Mašinėle parašytas 22/2 psl., pirmasis, nuorašo nėra. Pažymėta, kad 1973.XI.3 skaityta

New Yorke ir vėliau spausdinta *Naujoje Viltyje*, 6, 1973-4. Spausdinant sudėtos ir antraštėlės, ko nėra išlikusiame rankraštyje; pasirašytas — J. Puzinas.

33. „Lietuvos valdovų ir didikų prabanga", pirminis mašinėle, 11/2 p., pasirašytas — Jonas Puzinas.

34. „Žalgirio mūšio 550 metų sukaktį minint", 19/2 psl. mašinėlės pirminis, kažkur skaityta paskaita.

35. „Kelionės, paštas senobės Lietuvoje", 8/2 psl. parašyti plunksna, bet psl. nežymėti, tik susegti.

38. „Susisiekimas ir paštas XIX a. ir XX a. pradžioje", 8 psl. mašinėle nuorašas, pasirašytas — Jonas Puzinas.

39. „Lietuva rusų valdžioje", parašyta plunksna 14/2 psl. dar Vokietijoje.

40. „Aušra" ir „Tėvynės mylėtojų sambūris", 34/2 psl., kur 23-24 p. dingę. Pasirašytas mašinėle, pirmasis, matyti kur tai skaitytas, nes visai nepasirašytas.

41. „Lietuvių periodinė spauda", 18/2 mašinėlės nuorašas, kartu susegtas su pirminiu, turinčiu ir atskirą antraštinį lapą: „Pasaulio Lietuvių Jaunimo Sąjungos Antroji Lituanistinių Studijų stovykla 1975 m. rugpjūčio 11-22 d. Periodinė spauda. Paruošė Jonas Puzinas". Kartu prie šio pirminio pridėta ir xerox nuospauda, matyti, kad ši paskaita ten buvo padauginta ir paskleista.

42. „Senosios lietuvių išeivijos apžvalginę parodą aplankius", 43/2 psl. mašinėlės nuorašas, pasirašytas — Jonas Puzinas. Spausdintas *Draugo* Kultūros priede, 92, 97, 103, 109, 115, 1976.

43. „Šis tas iš Vasario 16-sios akto istorijos", 18/2 psl. mašinėlės pirminis, taisytas pieštuku ir susikirčiuotas. Tai kažkur 1975.II.23 skaityta paskaita, atrodo, kad nespausdintas.

44. „Skaudžiuosius birželio įvykius minint", 24/2 psl., rašytas mašinėle, taisytas ir pažymėtas — 1964.VI.14.

45. „Genocidas tęsiasi sovietų okupuotoje Lietuvoje", 9 psl. pirminis ir rašytas mašinėle, daug taisytas ir gausus papildomaisiais įrašais. Jis buvo kažkur skaitytas, bet jokios pastabos.

46. „Lietuvių vardai ir pavardės". Mašinėle rašytas pirminis su trimis nuorašais, kurie su pirminiu nesutampa. Pirminis turi 1-21 psl.; I nuorašas — 1-19 psl., kur 1-9 p. skirti pravardėms; II nuorašas — 1-19 p., kur 1-9 p. vėl pravardės; III nuorašas — 1-21 p. Visi pasirašyti — Jonas Puzinas. Priede dar „Pavardės ir krikščioniški vardai" (sąrašėlis), kurį sudaro tik 2 p. Iš viso matyti, kad tai įvairių studentams vasaros metu skaitytų paskaitų ir kursų medžiaga, nes tarp jų yra ir padaugintų gabalų.

47. „Kūčios ir Kalėdos lietuvių papročiuose", 7/2 psl. mašinėle rašytas pirminis, susikirčiuotas, taigi — skaitytas, be parašo.

48. „Užgavėnių ir gavėnios papročiai", 22/2 mašinėlės pirminis, susikirčiuotas, be parašo.

49. „Velykų papročiai Lietuvoje", 9/2 psl. mašinėlės pirminis, taisytas rašaliniu pieštuku. Gale pastaba, kad 1974.IV.13 skaityta „Bendruomenės Balse" (radijo valandėlėje) Philadelphijoje.

50. „Lietuvos gamta prosenovėje", 8/2 psl., nebaigtas, braukytas.

Taip pat ir šiandieniniais kultūros ir lietuvybės išlaikymo rūpesčiais rašytų pirminių ir nuorašų pluoštas.

51. „Mūsų kultūriniai rūpesčiai", 32/2 psl. mašinėle ir rašaliniu pieštuku. Jis buvo kažkur skaitytas, bet nespausdintas; tai visai skirtingas nuo „Mūsų kultūriniai uždaviniai ir jų vykdymas", kuris buvo skaitytas Toronte ir atskirai dar išspausdintas.

52. „Lietuvių jėgos ir pastangos išeivijoje", 16/2 psl., skaitytas kur tai LB susirinkime.

53. „Mūsų eitoji kryptis bendruomeninėje veikloje ir rezultatai", 25/2 psl. mašinėle; skaityta 1965.V.1 Baltimorėje.

54. „Mūsų viltys — jaunimas", 4/2 psl. mašinėle pirminis.

54a. „Korporacijų praeitis ir Neo-Lithuanijos dabarties rūpesčiai", 12/2 psl., skaityta — 1966.XI.12 New Yorke, 2 egz., kurių vienas nuorašinis braukytas, taisytas, bet kitas — ne.

55. „Vienybės reikalas", 5/2 psl. mašinėle pirminis, susikirčiuotas.

56. „Vienybės stoka", 3/2 psl., mašinėlės pirminis.

Atskirą pluoštų būrį sudaro iškiliųjų ir daug nusipelniusių Lietuvai asmenų plačios apžvalgos. Iš visų pats didžiausias pluoštas raštų skirtas dr. Jonui Basanavičiui. Čia sutelkti tokie lyg ir atskiri straipsniai, kartais ir skaityti kur nors, o vėliau ir spausdinti.

57. „Trumpi dr. J. Basanavičiaus biografiniai bruožai", 6-13/2 psl. mašinėlės pirminis. Plg. *Draugas* 36, 1974.

58. „J. Basanavičius Maskvoje", 5/2 psl. mašinėlės pirminis ir nuorašas, kažkur skaityta, bet nėra pastabos.

59. „Dr. Jonas Basanavičius — lietuvių tautos atgimimo tėvas", 38/2 psl., mašinėlės pirminis. Plg. *Medicina*, I, 1977, 25-33.

60. „Dr. Jonas Basanavičius — lietuvių atgimimo tėvas", 6/2 psl. mašinėlės nuorašas, pasirašytas — Jonas Puzinas.

61. „Dr. J. Basanavičius — lietuvių tautos kilmės tyrinėtojas", 36/2 psl. mašinėlės nuorašas, xerox nuospauda.

62. „Dr. J. Basanavičius grįžta Lietuvon", 6/2 psl., bet nenumeruoti, mašinėlės pirminis.

63. „Dr. J. Basanavičiaus artimieji apie jo asmenį", 24-33, 35 ir 37 psl. mašinėlės nuorašas, kažkur skaityta.

64. „Didysis Vilniaus Seimas", 13/2 psl. visai nenumeruoti, tik susegti, mašinėlės nuorašas.

65. „Dr. J. Basanavičius — Lietuvių mokslo draugijos steigėjas ir ugdytojas", 70 psl. mašinėlės nuorašas, plg. *Aidai*, 4-5, 1978.

66. „Lietuvių intelektualinėms pajėgoms beaugant", 4/2 psl. mašinėle pirminis, drauge susegtas su

67. „Dr. J. Basanavičiaus bendraamžiai ir kiti jo darbų talkininkai", 5/2 psl., mašinėlės pirminis, taip pat nenumeruotas.

68. „Kiek gi buvo stiprus tas lietuvių tautinio atgimimo branduolys", 2/2 psl., taip pat pirminis, greta pridėtas.

Iš kitų atskirai minėtini:

69. „Vincas Kudirka", 28/2 psl. mašinėlės pirmasis, susikirčiuotas, be jokio parašo ir pastabos.

70. „Vaižganto gyvenimas ir darbai Lietuvai", 41/2 psl. pirmasis mašinėle, aiškiai ruoštas spaudai, bet nespausdintas, su parašu — Jonas Puzinas; — dabar spausdinamas.

71. „Stp. Kairio senatvės ir vargo dienos Amerikoje", 9 psl. pirminis ir 7 p. nuorašas. Pasirašytas — Jonas Puzinas. Priedelyje dar „Step. Kairys, duomenys biografijai nuo 1942 m.", 3/2 pirminis mašinėle. Plg. išsp. *Keleivyje* ir *Naujienose*.

72. „Stasio Barzduko 60 metų sukaktį minint", 17/2 psl. mašinėle pirminis, susikirčiuotas ir pasirašytas — Jonas Puzinas, bei pažymėtas 1966.IV.30. Plg. *Darbininkas*, 40, 1966.

73. „Kanauninkas Mikalojus Daukša", 7/2 psl. mašinėle pirminis, atrodo, nebuvo niekur spausdintas.

74. „Vincą Mykolaitį-Putiną prisimenant", 5 p. pirminis mašinėle, susikirčiuotas.

75. „Įspūdingas vysk. M. Valančiaus minėjimas Jaunimo Centre", 2-5/2 psl. mašinėlės nuorašas.

76. „Simano Daukanto mirties šimtmetį minint", 4/2 p. pirminis, skaitytas per „Bendruomenės Balsą" Philadelphijoje.

77. „Darių ir Girėną minint", 7/2 p. mašinėlės pirminis, susikirčiuotas.

78. „Prof. dr. Antanui Saliui 60 metų", 6/2 p. mašinėlės nuorašas, pasirašytas — J. Puzinas, plg. *Darbininkas*, 50, 1962.

79. „Prof. Petras Avižonis — lietuviškos terminijos puoselėtojas", 18/2 psl., mašinėle rašyto straipsnio fotostatas, pasirašytas — Jonas Puzinas.

80. „Vienas kitas epizodas iš dailininko Povilo Puzino gyvenimo", 17/2 psl. mašinėlės nuorašas, kuriam vėliau įrašyta 1976?.X.10.

81. „Dailininko Vytauto Igno kūrinių paroda Philadelphijoje", 7/2 p. mašinėlės nuorašas.

82. „Mindaugo Jankausko parodą atidarant", 7/2 psl. mašinėlės pirminis, 1973.X.6.

Pluoštas trumpų apžvalgų apie asmenis, dalis tų biografijų buvo rašyta LE, taip pat ir atsisveikinimai su mirusiais. Reikšmingesnės:

83. „Konstantinas Avižonis", 3 lapai, mašinėlės nuorašas, pasirašytas — J. P.

84. „Dr. Konstantino Avižonio netekus", 2 psl., plg. *Nepriklausoma Lietuva*, 1969.

85. „Vieneri metai be istoriko Konstantino Avižonio", 9 psl., nuorašas ir pasirašyta — Jonas Puzinas. Plg. *Darbininkas*, 1970.IV.21-28.

86. „Juozas J. Bačiūnas-Bachunas", 3 psl. mašinėle ir nuorašas.

87. „A.a. Antanui Bendoriui", 1969.V.21 mašinėlės pirminis 3/2 psl.

88. „Kipras Bielinis", 2 p. mašinėle pirminis.

89. „Vieni metai be Kazimiero Dalinkevičiaus", 1 psl.

90. „Dirmantas Stasys" pasirašytas rašaliniu pieštuku, 4/2 psl.

91. „Atsisveikinant su Egličiu", vokiškai 2 psl. rašalu, 1949.IV.29.

92. „Mirė Jonas Gailiūnas — sportinio šaudymo meistras", 2 mašinėle psl.

93. „Prof. Alfonso Jurkio mirties dešimtmetį minint", 6-13 psl., nuorašas.

94. „Prof. Alfonsas Jurskis", 3 psl. nuorašas.

95. „Vieneri metai be Vinco Mašalaičio", 5 p., nuorašas, pasirašytas — Jonas Puzinas, 1976.V.14.

96. „Mirė geodezijos inžinierius Pranas Kačionis", 3 psl. mašinėle.

97. „Krėvę atsisveikinant" 5/2 psl. mašinėlės pirminis.

98. „Trumpa Adolfo Palaičio biografija", 2 psl. mašinėlės pirminis.

99. „A.a. Pūką amžinybėn palydėjus", 25/2 psl. mašinėle. Plg. *Darbininkas,* 75-77, 1971.

100. „A.a. Povilas Puzinas", 4/2 psl. mašinėle.

101. „Prof. dr. Alfredas Sennas užvertė gyvenimo knygą", 18/2 psl. mašinėlės nuorašas, pasirašytas — Jonas Puzinas. Plg. *Draugas,* 59, 1978.

102. „Dr. Jono Puzino kalba, pasakyta 1970.X.19 atsisveikinant su a.a. plk. Vincu Šiaudžiu", 3 psl. mašinėle.

Pluoštas įvairių trumpų paskaitų, kartais jų santraukos, kurios buvo dar pasirašytos po II pas. karo Vokietijoje. Iš jų išskirtinai pažymiu skirtas Vasario 16-jai:

103. ir 104. Uchtėje 1948.II.16, 6/2 p. pasirašyta rašalu ir 1948.II.24 dar vokiškai, 3/2 p. taip pat rašyta plunksna.

105. ir 106. taip pat Uchtėje 1949.II.15, 3/2 psl. ir vėl vokiškai, 3/2 psl., 1949.II.24, pasirašytos vokiškai.

107. „Liebe Kollegen, Professoren . . .", 6/2 psl. mašinėle, Pinneberg, 17.III.1949 Pabaltijo univ.

Visai atskiras pluoštas įvairių trumpų minėjimų ir apžvaltų, tiek pirminių mašinėle, kartais vien nuorašai teišlikę. Ir daugiausia buvo skaityta per „Bendruomenės Balsą" Philadelphijoje, kiti — pradedant minėjimus jau Čikagoje, daugiausia — Jaunimo Centre.

108. „Vasario 16-ji: „Aušra" Vasario šešioliktosios fone", 10/2 psl.

109. „Vasario 16-ji", 13/2 psl., 1951.II.16 d. per Philadelphijos radijo valadėlę.

110. „Lietuvos nepriklausomybės atstatymo 50 m. sukaktį minint", 10/2 psl., mašinėle pasirašyta.

111. Dar 3 pluošteliai Vasario 16-sios dienai, pasirašyti rašalu: 4/1 psl., 3/2 ir 4/2 psl.

112. „Rugsėjo 8-ją minint", 14/2 psl. mašinėle.

113. „Lapkričio 23-ji", 4 psl. su ištraukų priedeliu, skaityta 1964.XI.21.

114. „Motinos dienas", 10/2 psl. ir dar 4/2 p., mašinėle.

115. „O mylima Motina!", 7/2 psl. mašinėle parašytas ir išskirstytas skaityti motinos dieną minint Philadelphijos V. Krėvės mokyklos mokiniams. 1973.V.13 skaitė Aukštesniojoje lituanistinėje mokykloje šie mokiniai: A. Šalčiūnas, V. Ramūnaitė, A. Danta, A. Surdėnaitė ir A. Kanavičiūtė.

116. „Varpo choro sukaktis", 2/2 psl.

117. „Knygnešiams", 2/2 psl., mašinėle, 1954.XII.5.

118. „Didjjį Vilniaus Seimą minint", 5/2 psl. mašinėle rašyto žodžio nuorašas, 1955.XII.11.

119. „Nusikalstamo sandėrio sukaktis", 3 psl. mašinėle; skaityta per Madrido radiją Lietuvai skiriamą valandėlę 1969.VIII.12.

120. „Estijos nepriklausomybės šventė", 4/2 p.

121. „Tartu univ. sukaktis", 6/2 p.

122. „Ukrainos nepriklausomybės šventė", 2/4/2 psl.

123. „Ekumeninė maldos diena", 6/2 psl.

124. „Vliko pirmininko dr. K. Valiūno kelionė Turkijon", 2 psl. mašinėle.

125. „Politinė apžvalga", 7/2 psl. mašinėle.

126. „A. Tamošaičio dailės parodai Philadelphijoje pasibaigus", 4 psl. mašinėlės nuorašas, pasirašytas — J. P.

127. „Karpiniai", 2 psl. mašinėlės nuorašas.

128. „Joninių papročiai", 2 p.

129. „Sekminių papročiai Lietuvoje", 2 p.

130. „Lietuvių liaudies menas", 7/2 psl. mašinėle.

131. „Lituanistikos Instituto suvažiavimui praėjus", 9/2 psl., mašinėle ir nuorašas.

132. „Lietuvių Fondas", 6/2 p. mašinėle.

133. „Kultūros veteranus pagerbiant", 3/2 p. mašinėle.

134. „Žurnalistiką sutinkant", 2 p. nuorašas, 1975.XI.9.

135. „Prezidento Antano Smetonos gimimo šimtmetį minint (1874-1974)", 4 psl., pasirašytas — J. Puzinas.

136. „Bronius Tvarkūnas", 3/2 psl. mašinėle pirminis, išbraukytas, buvo skaitytas 1960.V „Lietuvių Bendruomenės Balso" radijo valandėlėje (Philadelphia, Pa.). Spaudai buvo pertvarkytas ir spausdintas *Dirvoje,* 56, 1960.V.13, bet be parašo. *Dirva* pridėjo dar Br. Tvarkūnui, vienam iš mūsų nepr. kovų invalidui, ir linkėjimus.

137. „Pabaltijo universiteto 30 metų sukaktį minint", 2 psl. mašinėle, taisytas. Kiti, smulkesni, — lieka nesuminėti.

Atskirai dar du dideli pluoštai, pavadinti „Philadelphijos lietuviai", kur sudėta gausiai išrašų iš lietuvių organizacijų archyvų ir spausdintų leidinukų, įvairių minėjimų kalbų ir kt. Taip pat įjungta ir mašinėle rašytų įvairių pranešimų, apžvalgėlių apie vietos lietuvių draugijas ir t.t. Tie pranešimėliai skirti buvo vietos lietuvių „Bendruomenės Balso" radijo valandėlei, kiti skaityti gal LB susirinkimuose ir pan., nes rašiniai tik po 2-3/2 psl.

Taip pat tenka suminėti, kad jo palikime yra dvi dėžutės *proistorinės bibliografijos,* daugiausia liečiančios Lietuvos ir Pabaltijo leidinius, straipsnius ir t.t. Toji bibliografija sudaro per 3000 vienetų.

Didelis laiškų archyvas, kurį sudaro ne tik LE reikalais rašytų daug laiškų, bet ir eilės senųjų lietuvių veikėjų, mūsų veiksnių ir organizacijų. Vieni tų laiškų sudėti į dėžutes, kartais dėžutę skiriant tik vienam asmeniui, o kitose — ir keliems. Laiškai į dėžutes dėti raidyno seka. Nemaža dalis laiškų archyvo sudėta į dvi stambias dėžes, kur jie suskirstyti atskiromis perskyromis, sudėlioti į aplankus ir t.t.

PROF. DR. J. PUZINO DARBŲ BIBLIOGRAFIJA

PARUOŠĖ ARŪNAS PEMKUS

1926

1. Neo-Lituanios korporacijos ketverių metų sukaktuvės. — „Lietuvis", Nr. 46, p. 10.

1927

2. Iš Daukšos raštų (skirtas prof. E. Volteriui). — „Jaunoji Lietuva", Nr. 8, p. 14.

1928

3. Iš mūsų savivaldybių istorijos: Ukmergė ar Vilkmergė? — „Savivaldybė", Nr. 4 (59), p. 10.

4. Iš mūsų savivaldybių istorijos: Kaunas karų sūkury iki Žalgirio kovai. — „Savivaldybė", Nr. 5 (60), p. 10.

5. Iš mūsų savivaldybių istorijos: Kaunas nuo Žalgirio kovos iki 1812 metų, — „Savivaldybė", Nr. 6 (61), p. 10.

6. Iš mūsų savivaldybių istorijos: Kaunas nuo 1812 metų iki šių dienų. — „Savivaldybė", Nr. 7 (62), p. 9 ir Nr. 8 (63), p. 11.

7. Iš mūsų savivaldybių istorijos: Senieji Kauno paminklai. — „Savivaldybė", Nr. 9 (64), p. 9.

8. Iš Kauno bažnyčių istorijos. — „Savivaldybė", Nr. 11 (66), p. 10; Nr. 12 (67), p. 10; 1929: Nr. 1 (68), p. 9.

1929

9. Jėzuitų bažnyčia ir vienuolynas. — „Savivaldybė", Nr. 1 (68).

10. Iš Šiaulių miesto istorijos. — „Savivaldybė", Nr. 2 (69), p. 6; Nr. 3 (70), p. 9; Nr. 4 (71), p. 6; Nr. 5 (72), p. 11; Nr. 7 (74), p. 3; Nr. 9 (76), p. 8.

11. Kauno susisiekimas seniau ir dabar. — „Savivaldybė", Nr. 5 (72), p. 10. — Parašas: J. P-as.

12. Kauno vandentiekio ir kanalizacijos statyba. — „Savivaldybė", Nr. 6 (73), p. 5. — Parašas: J.P-as.

13. XIV-XV amž. Lietuvos miestai ir Magdeburgo teisė. — „Savivaldybė", Nr. 8 (75), p. 10.

14. Mamanto dantys Kaune. — „Lietuvos Aidas", Nr. 111.

15. Tadas Daugirdas ir jo darbai. — „Lietuvos Aidas", Nr. 249, p. 2.

1930

16. 900 metų senelis. — „Ateities Spinduliai", Nr. 2, p. 10.

17 A. Smetona: Vienybės gairėmis. — „Vairas", Nr. 2, p, 483.

18. Kaunas ir jo lankytinos vietos. — „Mokykla ir Gyvenimas", Nr. 3 (76), p. 123.

19. Kaunas Vytauto laikais. — „Jaunoji Lietuva", Nr. 5, p. 296.

20. Senosios Kauno privilegijos. — „Savivaldybė", Nr. 3 (82), p. 6 ir Nr. 12 (91), p. 8.

21. Kada statyta Kauno rotušė? — „Savivaldybė", Nr. 12 (91), p. 15.

22. Grąžintas senasis Kauno archyvas. — „Savivaldybė", Nr. 8 (87). (Be parašo).

23. Vytautas — Kauno savivaldybės įkūrėjas. — „Lietuvos Aidas", Nr. 152.

24. Šiaulių miestas ir jo istorija. — (Šiaulių metraščio priedas, red. P. Bugailiškis), Šiauliai.

1931

25. Archeologijos mokslas ir Lietuva. — „Šviesos Keliai", Nr. 3.

26. Priešistorinė archeologija ir jos tyrimo metodai. — „Vairas", Nr. 7 ir 8, p. 422.

1932

27. Priešistoriniai ir ankstyvosios Vilniaus krašto istorijos laikai. — „Vairas", Nr. 1, p. 91.

28. Kauno amatininkų brolijos XVI-XVIII amž. — „Savivaldybė", Nr. 10 (113), p. 14.

29. Pilkapių krašte. — „Bangos", Nr. 33, p. 827.

30. Kaunas — Kęstučio tvirtovė. — „Bangos", Nr. 38.

1933

31. Kaip augo Kauno gyventojų skaičius. — „Savivaldybė", Nr. 1 (116), p. 11.

32. Istoriški trupiniai. — „Savivaldybė", Nr. 2 (117), p. 20. — Parašas: J.P-as.

33. Šių metų archeologiniams tyrinėjimams pasibaigus. — „Lietuvos Aidas", Nr. 244.

34. Altamira. — „Lietuviškoji Enciklopedija", Kaunas, I tomas, p. 360.

1934

35. Kada atsikraustė pirmieji žmonės į Lietuvą? — „Gimtasai Kraštas", Nr. 2, p. 81.

36. Įpiltis istorinių šaltinių šviesoje. — „Tautos Mokykla", Nr. 19, p. 359; Nr. 20, p. 388.

37. Šis tas iš Įpilties tyrinėjimų. — „Židinys", Nr. 10, p. 322.

1935

38. Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje XIX a. gale ir XX a. pradžioje. — „Senovė", I tomas, p. 157.

39. Aušros laikotarpio archeologija. — „Vairas", Nr. 12, p. 401.

40. Poledinio Lietuvos gyventojo kultūra. — „Naujoji Romuva", Nr. 12-13 (220-21), p. 281.

41. Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen (disertacija). — Kaunas, 134 pusl.

42. Žalvario amžius Lietuvoje. — „Gimtasai Kraštas", Nr. 3-4, p. 321.

43. Biržų apskrities priešistoriniai laikai. — „Lietuviškoji Enciklopedija", Kaunas, III tomas, p. 1232.

1936

44. 1935 m. Lietuvos archeologijos raštai. — „Gimtasai Kraštas", Nr. 1.

45. Lietuvos proistorės darbų apžvalga 1935 m. — „Vairas", Nr. 1, p. 85.

46. Šis tas iš tarptautinio archeologų kongreso Osloje. — „Vairas", Nr. 12, p. 427.

47. Neklastokite aisčių prosenovės! — „Lietuvos Aidas", Nr. 75, p. 7.

48. P. Šeštakauskas: „Šarvai, šarvų, skydų ir pentinų trumpa istorinė apžvalga". — „Lietuvos Aidas", Nr. 107, p. 4.

49. Lietuva turtinga senovės radiniais. Paulaičiuose ir Nikėluose surasti dideli ir vertingi senovės kapinynai iš I ir II amžių. — „Lietuvos Aidas", Nr. 447 (A. Bundzos pasikalbėjimas su prof. J. Puzinu).

50. T. Norbutas mūsų prosenovės tyrinėtojas. — „Naujoji Romuva", Nr. 7 (267), p. 149.

51. Aš norėčiau prikelti nors vieną senelį. — „Jaunoji Karta", Nr. 46.

52. Lietuva prieš atsikeliant pirmiesiems žmonėms. — „Jaunoji Karta", Nr. 50.

„Lietuviškoje Enciklopedijoje", IV tome svarbesnieji straipsniai:

53. Brėslaujos apskrities priešistoriniai laikai. — p. 636.

54. Bronzos arba žalvario amžius. — p. 773.

55. Butmir. — p. 1225.

56. Buxu urvas. — p. 1242.

57. Caballos urvas. — p. 1250.

58. Calapata urvas. — p. 1300.

59. Campignien. — p. 1359.

60. Cannstatto rasė. — p. 1384.

61. Canope. — p. 1386.

62. Cap Blanc. — p. 1394.

63. Capsien. — p. 1410.

64. Carnaco menhirai. — p. 1449.

65. Carnuntum. — p. 1455.

66. Castillo urvas. — p. 1498.

1937

67. Dr. J. Basanavičius lietuvių prosenovės tyrinėtojas. — „Akademikas", Nr. 3, p. 64.

68. Lietuvių prosenovė ir kalba. — „Akademikas", Nr. 7 ir 8.

69. Pažinkime savo piliakalnius. — „Mokslo Dienos", Nr. 5.

70. Mūsų prosenovės kultūros taku. — „Naujoji Romuva", Nr. 4-5 (314-5), p. 79.

71. Ką byloja mūsų senovės paminklai. „Lietuvos Aidas" Nr. 325.

72. Lietuvos kapinynams prašnekus. — „Naujoji Romuva", Nr. 33-34 (343-4), p. 610.

73. Kada atsikėlė į Lietuvą pirmieji žmonės? — „Jaunoji Karta", Nr. 5.

74. Lietuva prieš 10.000-5.000 metų. — „Jaunoji Karta", Nr. 16.

75. Kaip gyveno vidurinio akmens amžiaus žmonės. — „Jaunoji Karta", Nr. 47.

76. Šių metų archeologiniams kasinėjimams pasibaigus. — „Jaunoji Karta", Nr. 49, p. 1005.

77. Prof. J. Žilinskas, „Lietuvių protėviai". (recenzija). — „Archyvum Philologicum", VI tomas, p. 226.

78. Prof. J. Žilinskas, „Lietuvių protėviai". (recenzija). — „XX Amžius", Nr. 86.

79. Apie 1935 m. Eigulių II, Pažaislio vals., kapinyno kasinėjimus. — „V. D. Universiteto Medicinos Fakulteto darbai", Kaunas, IV tomas, knygos 1-3, p. 3.

„Lietuviškoje Enciklopedijoje", V tome svarbesnieji straipsniai:

80. Chappelle-aux-Saints. — p. 177.
81. Chelleen. — p. 229.
82. Childericho kapas. — p. 280.
83. Chwalibogowice. — p. 503.
84. Cissbury Camp. — p. 612.
85. Civil urvas. — p. 628.
86. Clare priešistorinių aukso dirbinių lobis. — p. 652.
87. Codex aureus. — p. 692.
88. Cogul urvo pastogė. — p. 697.
89. Combarelles urvas. — p. 728.
90. Combe-Capelle. — p. 728.
91. Cromlech. — p. 863.
92. Cucuteni. — p. 876.
93. Cueva del Charco del Aqua Amarga. — p. 878.
94. Čertomlyk. — p. 1123.

„Lietuviškoje Enciklopedijoje" VI tome svarbesnieji straipsniai:

95. Daugirdas, Tadas. — p. 95.
96. Dechelette, Juozas. — p. 245.
97. Dejbjerg (vežimas). — p. 307.
98. Derbutai: piliakalnis. — p. 459.
99. Dolmenai. — p. 1197.
100. Dona Trinidad urvas. — p. 1250.
101. Drabužiai priešistoriniais laikais. — p. 1358.
102. Drohičino plombos. — p. 1496.

1938

103. Vytauto Didžiojo Kultūros Muziejaus priešistorinis skyrius. „Rytinis Lietuvos Aidas", sausio 25 ir 26.

104. Kaip gyveno naujojo akmens amžiaus žmonės Lietuvoje. — „Jaunoji Karta", Nr. 16, p. 330.

105. Naujausių Lietuvos proistorinių tyrinėjimų buoržai. — „Naujoji Romuva", Nr. 12 (374), p. 281; Nr. 13 (375), p. 309; Nr. 15-16 (377-78), p. 372; Nr. 18 (380), p. 421.

106. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918-38 m. Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga). — „Senovė", IV tomas, p. 173. (Ir atskira knyga 129 pusl. tekste 55 pusl. archeologinių iliustracijų.

107. Ludwik Krzywicki-badacz grodzisk litewskich. — Instytut Gospodarstwa Spolecznego, Warszawa.

108. Litauens Vorgeschichte. — „Litauens, Werden und Schaffen". — Kaunas, p. 23.

109. Stand der archeologischen Forschungen in Litauen. — „Conventus Primus Historicum Balticorum Rigae", 1937, Rigae, p. 62.

1939

110. Kada atsikėlė į Lietuvą pirmieji žmonės? — „Lietuvos istorijos vaizdai ir raštai" (V. Daugirdaitė-Sruogienė), Kaunas, p. 7.

111. Iš Seredžiaus kapinyno tyrinėjimų dienoraščio. — „Lietuvos istorijos vaizdai ir raštai" (V. Daugirdaitė-Sruogienė), Kaunas, p. 26.

„Lietuviškoje Enciklopedijoje", VII tome svarbesnieji straipsniai:

112. Druskos kasyklos priešistoriniais laikais. — p. 29.
113. Dubenuoti akmenys. — p. 72.
114. Dubois de Montepereux. — p. 103.
115. Dūkšto piliakalnis. — p. 143.
116. Durpiniai lavonai. — p. 245.

117. Ebert, Maksas. — p. 379.
118. Eiguliai. — p. 574.
119. Eneolitas. — p. 867.
120. Engel, Karolis. — p. 873.
121. Eolitai. — p. 932.
122. Fatjanovo kultūra. — p. 1503.

1940

123. Senovės lietuvių pilyse. — „Vairas". Nr. 2, p. 137.
124. Vilniaus pilys. — „Vairas", Nr. 4, p. 285.
125. Lietuvos proistorės bruožai. — „Naujoji Mokykla", III tomas, p. 98.
126. Įdomi ir turtinga mūsų krašto praeitis. — „Lietuvos Aidas", Nr. 67.
127. L. Krzywickis, Lietuvos piliakalnių tyrinėtojas (80 metų sukaktuvių proga). — „Lietuvos Praeitis", I tomas, p. 352.
128. Romos imperatorių pinigai lietuvių kapinynuose. (Pas V. D. Kultūros Muziejaus priešistorinio skyriaus vedėją dr. J. Puziną). — „XX Amžius", Nr. 148 (1199).

„Lietuviškoje Enciklopedijoje", VIII tome svarbesnieji straipsniai:

129. Font-de-gaume urvai. — p. 424.
130. Francois vaza. — p. 549.
131. Gaerte, Vilhelmas. — p. 777.
132. Gardino pilis. — p. 972.
133. Gedimino pilis. — 1136.
134. Geležies amžius. — p. 1180.
135. Gibaičiai. — p. 1807.

1941

136. Prof. E. Volterio nuopelnas lietuvių kultūrai. — „Naujoji Lietuva", Nr. 254, p. 3.
137. Ankstyvojo geležies amžiaus kapas surastas Kurmaičiuose, Kretingos vals., ir Dvigubas IV amž. kapas surastas Veršvuose. — Kaunas, 26 pusl. ir 9 archeologinės iliustracinės lentelės. Atspaudas iš „Vytauto Didžiojo Kultūros Muziejaus Metraščio", I to. p. 19 ir 28. (Red. P. Karazija, Kaunas 1941 m.).

„Lietuviškoje Enciklopedijoje" IX tome svarbesnieji straipsniai:

138. Ginters, Valdis. — p. 16.
139. Gyvatgalviai kapliai. — p. 84.
140. Glastonburg. — p. 137.
141. Graužiai. — p. 552.
142. Grewingk, Konstantinas. — p. 603.
143. Grimaldi urvai. — p. 646.
144. Grobinas. — p. 676.
145. Gundestrupo katilas. — p. 886.
146. Hackman, Alfredas Leopoldas. — p. 952.
147. Haithabu. — p. 984.
148. Hausmann, Ričardas Gustavas. — p. 1122.

1942

149. Pačių pirmųjų Lietuvos gyventojų kultūra. — „Naujoji Lietuva", Nr. 27.
150. Baltų protėvynės problema. — „Naujoji Lietuva", Nr. 80-81.
151. Lietuva prieškristiniame geležies amžiuje. — „Naujoji Lietuva", Nr. 133.

1944

152. Iš Vilniaus pilių praeities. — „Kūryba", Nr. 2, p. 80.

1947

153. Ledynai ir pirmųjų žmonių pasirodymas Lietuvoje. — „Tėvynės Šešėlyje", Nr. 1, p. 18.
154. Gintaras — lietuviškasis auksas. — „Saulutė", Nr. 10-11, p. 172.

1948

155. Kaip senai gyvena žmonės Lietuvoje. — „Kalifornijos Lietuvis", Nr. 1, p. 8.
156. Aisčiai istorinių šaltinių šviesoje. — „Aidai", Nr. 12, p. 97.
157. Mažosios Lietuvos proistorės bruožai. — „Aidai", Nr. 18, p. 340.

1949

158. Ankstyvųjų Lietuvos gyventojų kultūros ir tautybės klausimas. — „Viltis", Nr. 1, p. 20.

1950

159. Vilniaus ir Kauno universitetuose. — „Vienybė", Nr. 33.
160. Kas yra gintaras, tas lietuviškas auksas? — „Vienybė", Nr. 33, p. 6.
161. Reikšminga liet. radijo programos sukaktis. — „Vienybė", Nr. 35.

162. Lietuvių kilmės teorijos amžių būvyje. — „Naujienos", Nr. 217; Nr. 218; Nr. 228; Nr. 229.

163. Baltų kraštai arabų rašto šaltiniuose — „Nemunas", Nr. 3-4, p. 4.

164. Lietuvių kilmės teorijos amžių būvyje. — „Literatūra", knyga I, p. 193.

165. Die Flügelfibel in Litauen und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte. — „Ur-und Frühgeschichte als Historische Wissenschaft". Festschrift zum 60. Geburstag von E. Wahle. Heidelberg 1950, p. 189.

1952

166. Kalbotyra apie lietuvių protėvynę. — „Lietuva", Nr. 1, p. 46.

167. Proistorė apie lietuvių protėvynę. — „Lietuva", Nr. 2, p. 149.

168. Prof. J. Puzino kalba Philadelfijos lietuvių mokyklų vaikams, 1952.II.16 — „Naujienos", Nr. 52.

1953

169. Gintaro istorija. — „Darbas", Nr. 4 (19), p. 25.

„Lietuvių Enciklopedijoje", Bostonas, I tome svarbesnieji straipsniai:

170. Arabų pinigai Lietuvoje. — p. 233.

171. Archeologiniai kasinėjimai. — p. 240.

172. Arklių kapai. — p. 275.

1954

173. Gintaro istorija. — „Naujienos" (perspausdinta iš „Darbo", 1953, Nr. 4 (19), Nr. 25; „Literatūra", Nr. 224, p. 6.

174. Lietuvių tautos kelias prosenovėje. — „Darbas", Nr. 2 (21), p. 22.

175. Lietuviai ir jų giminės istorijos prieangyje. — „Darbas", Nr. 4 (23), p. 14.

176. Už jaunosios ir vyresniosios kartos santarvę! 8 „Dirva", Nr. 19.

„Lietuvių Enciklopedijoje" II-IV tomuose svarbesnieji straipsniai:

177. Baltų institutai. — II tomas, p. 132.

178. Burbiškių piliakalnis. — III tomas, p. 361.

179. Daugirdas, Tadas. — IV tomas, p. 354.

1955

180. Lietuviai ir jų giminės istorijos prieangyje. — „Darbas", Nr. 1 (24), p. 19.

181. Lietuviai ir jų giminės istorijos prieangyje, — „Keleivis", Nr. 5.

182. Lietuvių tautos kelias prosenovėje. — „Darbas", Nr. 1 (24), p. 22.

183. Vilniaus proistorė. — „Aidai", Nr. 6, p. 211.

„Lietuvių Enciklopedijoje" V tome svarbesnieji straipsniai:

184. Drabužiai priešistoriniais laikais. — p. 160.

185. Emalė: dirbiniai Lietuvoje. — p. 500.

„Lietuvių Enciklopedijoje" VI tome svarbesnieji straipnsiai:

186. Gardinas: pilis. — p. 538.

187. Lietuvių tautos kelias prosenovėj. — „Argentinos Lietuvių Balso kalendorius", 1955, p. 44, Buenos Aires.

1956

188. Gediminas Vilniuje. — „Aidai", Nr. 9 (95), p. 381.

„Lietuvių Enciklopedijoje" VII tome svarbesnieji straipsniai:

189. Gedimino kalnas. — p. 70.

190. Geležies amžius. — p. 97.

191. Gintaras: priešistoriniais laikais. — p. 262.

192. Gyvuliai. — p. 301.

193. Graužiai. — p. 460.

„Lietuvių Enciklopedijoje" VIII tome svarbesnieji straipsniai:

194. Ietis. — p. 374.

195. Ilirai. — p. 409.

196. Imbarė. — p. 425.

„Lietuvių Enciklopedijoje" IX tome svarbesnieji straipsniai:

197. Įpiltis. — p. 46.

198. Įrašas. — p. 60.

199. Javai. — p. 360.

200. Jazdai. — p. 366.

201. Jeleniavas. — p. 374.

1957

202. In Search of the Origins of the Lithuanian People. — „Lituanus", No. 1 (10), p. 7.

203. A New Study: The Prehistory of Eastern Europe. — „Lituanus", No. 4 (13), p. 26.

„Lietuvių Enciklopedijoje" X tome svarbesnieji straipsniai:

204. Juodkrantė. — p. 85.
205. Kairys, Steponas. — p. 252.
206. Kalavijas. — p. 275.
207. Kanauka, Vincas. — p. 425.
208. Kaplys. — p. 480.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XI tome svarbesnieji straipsniai:

209. Karmėlava. — p. 31.
210. Karoliai. — p. 48.
211. Kaunas: proistorė ir pilis. — p. 203.
212. Kauno miesto muziejus. — p. 234.
213. Kaupas, Antanas ir Julius. — p. 240.
214. Kazanė: lietuviai. — p. 259.
215. Keliuotis, Juozas. — p. 340.
216. Kepuraitė: Lietuvos proistorėje. — p. 376.
217. Kirkor, Adam Honory. — p. 515.
218. Kirvis. — p. 526.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XII tome svarbesnieji straipsniai:

219. Klimatas: priešistoriniais laikais. — p. 125.

1958

220. Žvilgterėjus į dabartinės Lietuvos archeologijos darbus. — „Į Laisvę", Nr. 16-17 (53-54), p. 68.

220a. Viltis ir viltininkai, — „LST Korp. Neo-Lithuania", Nr. 2, p. 14.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XIII tome svarbesnieji straipsniai:

221. Krzywicki, Ludwik. — p. 243.
222. Kurmaičiai. — p. 399.
223. Kvietys: istorija. — p. 470.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XIV tome svarbesnieji straipsniai:

224. Lateninė kultūra. — p. 200.
225. Lazdininkai. — p. 305.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XVI tome svarbesnieji straipsniai:

226. Lietuvių Mokslo Draugija. — p. 66.

1959

227. Viltis ir viltininkai. — „Dirva", Nr. 79-81.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XVII tome svarbesnieji straipsniai:

228. Macijauskas, Antanas. — p. 25.
229. Maišiagala. — p. 127.
230. Marijampolė: proistorė. — p. 344.
231. Mašiotas, Pranas. — p. 484.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XVIII tome svarbesnieji straipsniai:

232. Medviagalis. — p. 107.
233. Medžioklė: proistorėje ir Lietuvos proistorėje. — p. 112.
234. Meno Kūrėjų Draugija. — p. 214.
235. Meno mokykla. — p. 218.
236. Mercator, Gerardus. — p. 230.
237. Merkinė: proistorė ir piliakalnis. — p. 247.
238. Meteliai: istorija. — p. 295.
239. Miežiai. — p. 386.
240. Miežionys: proistorė. — p. 390.
241. Migonys. — p. 393.
242. Ministerija. — p. 532.
243. Minskas: lietuviai. — p. 540.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XIX tome svarbesnieji straipsniai:

244. Nagius, Vladas: archeologas. — p. 479.
245. Narbutas. Teodoras: prosenovės tyrinėtojas. — p. 535.

1960

246. Prieš 360 metų išleista lietuviška knyga. Reikšminga Mikalojaus Daukšos Postilės prakalba. — „Dirva", Nr. 3.

247. Prof. J. Žilevičiaus darbai ir kūryba. — „Draugas", balandžio 30.
248. Broniui Tvarkūnui 60 metų. — „Dirva", Nr. 56.
249. Trečiosios Vilniaus pilies beieškant. — „Metmenys", Nr. 3, p. 164.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XX tome svarbesnieji straipsniai:

250. Nemenčinė: piliakalnis. — p. 159.
251. Nemunėlio Radviliškis: Archeologiniai radiniai. — p. 182.
252. Nočia. — p. 390.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXI tome svarbesnieji straipsniai:

253. Palanga: proistorė. — p. 391.
254. Paminklai. — p. 455.
255. Papilys: istorija. — p. 510.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXII tome svarbesnieji straipsniai:

256. Paštuva. — p. 143.
257. Pašušvys: dvaras. — p. 145.
258. Pernarava (su A. Bendoriumi ir R. Krasausku). — p. 315.
259. Piliakalnis. — p. 499.

1961

260. Juozo Bagdono meno paroda Philadelphijoje. — „Dirva", Nr. 105.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXIII tome svarbesnieji straipsniai:

261. Pitėjas. — p. 65.
262. Plateliai: proistorė. — p. 95.
263. Plateriai: Plateris, Aleksandras. — p. 98.
264. Počkaluvka. — p. 182.
265. Počobutas, Martynas. — p. 182.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXIV tome svarbesnieji straipsniai:

266. Pryšmančiai. — p. 62.
267. Prūdiškės. — p. 134.
268. Punia: girininkija ir piliakalnis. — p. 236.
269. Pūtvės pilis. — p. 281.
270. Račkos: III-IV a. kapinynas. — p. 327.
271. Ragainė: proistorė. — p. 415.
272. Ragas: proistorėje ir istorijoje. — p. 423.
273. Raginėnai. — p. 426.
274. Rainiai: priešistorinis kapinynas. — p. 444.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXV tome svarbesnieji straipsniai:

275. Reketė. — p. 94.
276. Rėklaičiai: Rėklaitis, Povilas Viktoras. — p. 98.
277. Rimaisai. — p. 290.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXVI tome svarbesnieji straipsniai:

278. Rūdaičiai. — p. 50.
279. Rudamina: piliakalnis. — p. 53.
280. Rudnia: priešistoriniais laikais. — p. 68.
281. Rugys: proistorėje. — p. 87.
282. Rumbonys: piliakalnis, — p. 109.
283. Sagtis. — p. 264.
284. Sargėnai. — p. 496.

1962

285. Prof. Antanui Saliui 60 metų. — „Darbininkas", Nr. 50.
286. Vilnius — Lietuvos širdis. — „Dirva", Nr. 116, p. 3.
287. PLB Kultūros Tarybos pranešimas. — „Aidai", Nr. 9, p. 426.
288. Vl. Nagius-Nagevičius kaip archeologas. — „Generolo gydytojo Vlado Nagiaus-Nagevičiaus gyvenimo ir darbų apžvalga", (red. B. Matulionis), Putnam, Conn., p. 236.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXVII tome svarbesnieji straipsniai:

289. Segė. — p. 153.
290. Seredžius: proistorė, III-IV a. kapinynas, piliakalnis. — p. 295.
291. Sidabras: proistoriniais laikais, Lietuvoje. — p. 372.

1963

292. Mūsų kultūros uždaviniai ir jų vykdymas. — „Aidai", Nr. 3, p. 89.

293. Vertingas leidinys apie gen. Vladą Nagių-Nagevičių. — „Aidai", Nr. 4, p. 174.

294. Šis tas iš Panevėžio krašto proistorės. — „Panevėžys" (red. J. Masilionis), Chicaga, p. 45.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXVIII tome svarbesnieji straipsniai:

295. Smeigtukas. — p. 169.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXIX tome svarbesnieji straipsniai:

296. Svarstyklės: Lietuvoje. — p. 254.

297. Šančiai: lobis. — p. 341.

298. Šernai. — p. 417.

299. Šiauliai: proistorė. — p. 447.

300. Šiaulių Kraštotyros Draugija (su A. Mažiuliu). — p. 459.

301. Šilutė: archeologiniai radiniai. — p. 508.

1964

302. Kristijonas Donelaitis — lietuvių grožinės literatūros pradininkas. — „Tėvynė", gruodžio 18, gruodžio 25 ir 1965, sausio 8.

203. A survey study of the ancient Balts. — „Lituanus", vol. 10, No. 2, p. 63.

304. An important survey of Baltic Antiquity. — „The Baltic Review", New York, No. 28, p. 57.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXX tome svarbesnieji straipsniai:

305. Šiurpilis. — p. 23.

306. Šlažai. — p. 45.

307. Šukevičius, Vandalinas. — p. 96.

308. Šveicarija, Prūdiškių vals. — p. 200.

309. Švėkšna: proistorė ir X-XIII a. kapinynas. — p. 208.

310. Talko-Hryncewicz, Julian. — p. 305.

311. Tallgren, Aarne Michael. — p. 311.

312. Talsiai: piliakalnis ir ežero radiniai. — p. 315.

313. Tarasenka, Petras. — p. 355.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXXI tome svarbesnieji straipsniai:

314. Tijūnaitis, Stasys. — p. 167.

315. Tiškevičiai: Tiškevičius, Alfredas. — p. 235.

316. Trečiokai: Albinas, Jokūbas, Jonas, Jurgis, Vytautas, Vytautas Povilas. — p. 429.

317. Trimakas, Antanas. — p. 478.

318. Tūbausiai. — p. 538.

1965

319. Sūduvių problema. — „Aidai", Nr. 2, p. 73.

320. Sūduva naujausių archeologinių tyrinėjimų šviesoje. — „Aidai", Nr. 4, p. 158.

321. Stepono Kairio senatvės ir vargo dienos Amerikoje. — „Varpas", Nr. 6, p. 77.

322. Mūsų eitoji kryptis bendruomeninėje veikloje ir rezultatai. — „Draugas", Nr. 137 (24).

323. Adalbertą Staneiką prisimenant. — „Dirva", Nr. 54, p. 4.

324. K. Žoromskio paroda Philadelphijoje. — „Dirva", Nr. 129.

325. Mūsų jaunimas Lietuvos laisvės sutemų laikais. — „Dirva", Nr. 129; Nr. 131; Nr. 132.

326. Vieneri metai be St. Kairio. — „Keleivis", Nr. 50.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXXII tome svarbesnieji straipsniai:

327. Ukmergė: gynybinis piliakalnis. — p. 155.

328. Uogučiai. — p. 262.

329. Upytė: III-IV a. kapinynas ir piliakalnis. — p. 286.

330. Urna. — p. 323.

331. Užmaris: proistorė. — p. 380.

332. Vabalninkas: archeologiniai radiniai. — p. 408.

333. Valančius, Motiejus: istorikas. — p. 528.

„Lietuvių Ecciklopedijoje" XXXIII tome svarbesnieji straipsniai:

334. Varapniškės. — p. 118.

335. Velykuškių piliakalnis. — p. 319.

336. Veliuona: proistorė ir piliakalnis. — p. 322.

337. Verseka. — p. 445.

338. Versminio neolitinė stovykla. — p. 449.

339. Verpštukas. — p. 449.

340. Vervai. — p. 450.

341. Vėžaičiai: kaimas Šilutės apskr. — p. 483.

1966

342. Parašė: P. Rimtautas. La educatión comunista de la juventud en la Lituania ocupada. — „Revista Báltica", Avellaneda (Argentina), Nr. 16, p. 32.

343. Šešiasdešimt metų nuo pirmojo Amerikos Lietuvių Seimo Philadelphijoje. — „Dirva", Nr. 30; Nr. 31; Nr. 32; Nr. 33; Nr. 34.

344. Dešimtį Metmenų numerių peržvelgus. — „Dirva", Nr. 35, p. 3.

345. Lietuvoje išėjo „Mažosios Lietuviškos Enciklopedijos" I tomas. — „Dirva", gegužės 23.

346. Ankstyvoji Amerikos lietuvių išeivija ir jų spauda. — „Karys", Nr. 5, p. 131.

347. Generolas Konstantinas Kleščinskas sovietų keliamas į didvyrius. — „Karys", Nr. 5, p. 157.

348. Savo dalį atidavė sąžiningai. St. Barzduko 60 metų sukaktį minint. — „Darbininkas", Nr. 40, p. 4.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXXIV tome svarbesnieji straipsniai:

349. Vilkija: istorija (su R. Krasausku). — p. 115.

350. Vilnius. — p. 219.

351. Visdergiai — Papelkiai. — p. 321.

352. Viskiautai. — p. 325.

„Lietuvių Enciklopedijoje" XXXV tome svarbesnieji straipsniai:

353. Žalvario amžius. — p. 170.

354. Žemoji Panemunė: archeologiniai radiniai. — p. 264.

1967

355. Komp. Juozo Žilevičiaus darbai ir kūryba. — „Lietuvių Dienos", kovas, p. 7.

356. Lietuvių laisvės kovos amžių bėgyje. — „Karys", Nr. 3, p. 66.

357. Mūsų jaunimas Lietuvos sutemų laikais. — „Tėvynė", Nr. 26; Nr. 27; Nr. 28.

358. Iš a.a. prof. Jurskio dienoraščio. — „Draugas", Nr. 188 (32).

359. Dr. J. Puzino kalba Trečiąjį Kultūros Kongresą atidarant. — „Naujienos", lapkričio 30.

360. Mūsų darbai bus tokie, kokius santalkos būdu atliksim. Kultūros Tarybos pirmininko prof. J. Puzino kalba Trečiąjį Kultūros Kongresą atidarant. — „Darbininkas", gruodžio 1.

361. Proistorė ir etniniai klausimai. — Alfred Senn: „Handbuch der litauischen Sprache", II, p. 149, Heidelberg, 1967.

362. Indoctrination Through Education in Schools of Occupied Lithuania. — „The Baltic Review", No. 34, p. 31.

1968

363. Sovietinis ateizmas Lietuvoje. — „Tėvynės Sargas", Nr. 1, p. 60; 1969, Nr. 1, p. 37. — Parašė: P. Rimtautas.

364. Jonas Basanavičius. — „Tėvynė", — Nr. 6.

365. Lietuvos nepriklausomybės atstatymo 50 metų sukaktį minint. — „Tėvynė", Nr. 7.

366. Vasario Šešioliktosios Akto genezė. — „Karys", Nr. 2 (1439), p. 33; Nr. 3 (1440), p. 65.

367. Telkiant jėgas tautinei kultūrai ugdyti. — „Draugas", Nr. 211.

368. Antaną Olį prisimenant. — „Dirva", Nr. 63.

369. Philadelphijos Bendruomenės Balsui 15 metų. — „Dirva", Nr. 114.

370. El clima cultural en la Lituania ocupada por los Soviets a fines de 1967 y a principios de 1968. — „Revista Báltica", Buenos Aires, Nr. 18, p. 51.

371. Prof. Alfonsas Jurskis. — L.K.M. Akademijos Metraštis, IV tomas, Roma, p. 527 (ir atspaudas).

372. Kelias į Lietuvos Nepriklausomybės Atstatymą (knyga). — „Kario" leidinys, 96 pusl.

1969

373. Kaip gimė Vasario 16-sios aktas. — „Keleivis", Nr. 9; Nr. 10; Nr. 11; Nr. 12; Nr. 13.

374. Žvilgsnis į dr. J. Ochmanskio Lietuvos praeities tyrinėjimus. — „Aidai", Nr. 4, p. 160.

375. Dr. Konstantino Avižonio netekus. — „Darbininkas", Nr. 31.

376. Dr. Konstantino Avižonio netekus. — „Nepriklausoma Lietuva", gegužės 1.

377. Beatodairinis tautinių drabužių stilizavimas okupuotoj Lietuvoj. — „Draugas", gegužės 3.

378. Meno saviveiklininko nusiskundimas. — „Keleivis", gegužės 7.

379. Okupuotos Lietuvos studentų pažiūros į meilę, seksualinius santykius. — „Draugas", Nr. 108 (be parašo).

380. Menkas Lietuvos istorijos pažinimas. — „Keleivis", Nr. 23 (be parašo).

381. Ekumeninei maldos dienai praėjus (Paskaita Bendruomenės Balse Philadelphijoje). — „Dirva", Nr. 62. Parašas: b.b.

382. Didieji pirkliai slaptai pasidalino. — „Tėviškės Žiburiai", Nr. 36, p. 2. Parašas: J. Karamba.

383. The Origins of the Lithuanian Nation. — „Lithuania: 700 Years", (red. dr. A. Gerutis), New York, p. 1.

1970

384. Vieneri metai be Konstantino Avižonio. — „Darbininkas", Nr. 29; Nr. 30; Nr. 31.

385. Padėtis okupuotoje Lietuvoje. — „Dirva", Nr. 46; Nr. 47; Nr. 48; Nr. 49.

386. Padėtis okupuotoje Lietuvoje. — „Naujienos", birželio 11-16 d.

387. Pulkininką Vincą Šaudzį amžinybėn palydint. — „Dirva", Nr. 82.

388. Mirė pulk. Vincas Šaudzis. — „Darbininkas", Nr. 71.

1971

389. Lietuvių kilmė ir jų gyvenamieji plotai naujausių tyrinėjimų šviesoje. — „Lituanistikos Instituto 1971 m. suvažiavimo darbai", p. 41, Chicaga.

390. Susisiekimas ir paštas nuo Vytauto laikų iki XVIII a. — Filatelistų draugijos „Lietuva" biuletenis, Nr. 1 (171), p. 7.

391. J. K. Kario „Numizmatikai" pasirodžius. — „Aidai", Nr. 2, p. 93.

392. Praną Pūką amžinybėn palydėjus. — „Darbininkas", Nr. 75; Nr. 76; Nr. 77.

393. Lietuvos vadavimo pastangų derinimas ir plėtimas (Pranešimas VLIKo Seimui Detroite). — „Naujienos", Nr. 293-94 ir Nr. 296-300.

394. Mirė geodezijos inž. Pranas Kačionis. — „Draugas", Nr. 299.

1972

395. Gardino pilys. — „Karys", Nr. 7 (1484), p. 217; Nr. 8 (1485), p. 254.

396. Aukštasis mokslas Lietuvoje. Lietuvos Universiteto 50 metų sukaktį minint. — „Draugas", Nr. 283 (48); Nr. 289 (49).

397. Archeologijos katedra. — „Lietuvos Universitetas" (red. P. Čepėnas), 1972, p. 396, Chicago.

1973

398. The Situation in Occupied Lithuania: Administration, Indoctrination and Russianization. — „Lituanus", Vol. 19, No. 1, p. 55.

399. Niekada nebuvom užsisklendę nuo pasaulio. Lietuvos gyventojų prekybinai ryšiai I-XIII a. — „Draugas", Nr. 112 (19).

400. Kaip mūsų protėviai kovojo su ligomis. — „Draugas", Nr. 173 (32); Nr. 194 (33); Nr. 200 (34); Nr. 206 (35); Nr. 211 (36).

401. Svarbu kreipti dėmesį į tokius darbus, kurių šiandien negali atlikti. (Atsako dr. Jonas Puzinas, Antrojo mokslo ir kūrybos simpoziumo Istorijos sekcijos pirmininkas). — „Draugas", lapkričio 24.

402. LB Philadelphijos apylinkei 22 metų sukaktį minint. — „Dirva", Nr. 94.

403. Lietuvos universitetų vaidmuo lietuvių tautinei kultūrai. — „Naujoji Viltis", 1973/74, Nr. 6, p. 4.

404. Gedimino sostinės Vilniaus 650 metų sukaktį minint. „Laiškai Lietuviams", Nr. 9, p. 297.

405. Gedimino sostinės sukaktį minint. — „Draugas", Nr. 259 (44); Nr. 265 (45).

1974

406. Lietuvos Respublikos Prezidento Antano Smetonos 30 metų mirties sukaktį minint. — „Dirva", Nr. 1; Nr. 2; Nr. 3; Nr. 4; Nr. 5.

407. Barzdaskučiai chirurgai senojoj Lietuvoj. — „Draugas", Nr. 180 (31).

408a. Prezidento Antano Smetonos gimimo šimtmetį minint (1874-1974). — „Antanas Smetona 1874-1974" (minėjimo programa, Chicaga, 1974).

408. Švėkšnos krašto proistorė. — „Švėkšna" (red. A. Rugytė), Chicaga, p. 1.

1975

409. Prof. dr. Petras Avižonis — visuomenininkas. — „Medicina", Nr. 2 (50), p. 64.

410. Spauda, žurnalistai ir žurnalistika. — „Draugas", Nr. 110 (19).

411. Mažavertiškumo liga neturėtume sirgti. — „Draugas", Nr. 98 (17).

412. Sveikintinas Amerikos Lietuvių etninės foto enciklopedijos leidimas. — „Mūsų Žinios", Nr. 17 (80), p. 326.

413. Įspūdingas vysk. M. Valančiaus minėjimas Jaunimo Centre. — „Mūsų Žinios", Nr. 20 (83), p. 393.

414. Švėkšnos kraštas Baltijos pajūrio archeologinių tyrinėjimų šviesoje. — „Lietuvių Tautos Praeitis", III tomas, knyga 3 (11), p. 7.

415. Vilniaus 650 metų sukaktis — miesto ar Gedimino sostinės? — „Lituanistikos Instituto 1973 metų Suvažiavimo Darbai", Chicaga, p. 9.

1976

416. Kanapinį sutinkant. — „Mūsų Žinios", Nr. 5 (89), p. 74.

417. Susisiekimo ir pašto klausimu senovės Lietuvoje iki Vytauto laikų. — Filatelistų draugijos „Lietuva" biuletenis, Nr. 4 (170), p. 5.

418. Senosios lietuvių išeivijos apžvalginę parodą aplankius. — „Draugas", Nr. 92 (16); Nr. 97 (17); Nr. 103 (18); Nr. 109 (19); Nr. 115 (20).

419. Dešimtmetis be prof. Alfonso Jurskio. — „Draugas", Nr. 179 (31).

420. Knygą „Palikę tėviškės namus" sutinkant. — „Mūsų Žinios", Nr. 13 (97), p. 251.

421. Pabaltijo Universitetas, Chicaga, 52 pusl.

422. Dail. Povilas Puzinas. — „Mūsų Žinios", Nr. 15 (99), p. 291.

423. Stepono Kairio senatvės dienos. — „Naujienos", Nr. 248; Nr. 254.

424. Vieneri metai be Vinco Mašalaičio. — „Dirva", Nr. 44, p. 3.

425. „Žurnalistiką" sutinkant. — „Lietuvis Žurnalistas", Nr. 6 (12), p. 10.

426. Kražių šiurpulingieji 1893 m. įvykiai. — „Mūsų Žinios", Nr. 18 (102), p. 382.

1977

427. Lietuvos Steigiamasis Seimas. — „Sėja", Nr. 1, p. 70.

428. Prof. med. dr. Petras Avižonis — varpininkas. — „Sėja", Nr. 2, p. 84.

429. Dr. Jonas Basanavičius — didysis aušrininkas. 50 metų sukaktį nuo jo mirties minint. — „Draugas", Nr. 36; Nr. 42.

430. Čikagos ir apylinkės lietuvių dailininkų paroda. — „Mūsų Žinios", Nr. 3 (107), p. 38.

431. Susisiekimas ir paštas XIX amžiuje. — Filatelistų draugijos „Lietuva" biuletenis, Nr. 2 (172), p. 5; Nr. 3 (173), p. 4.

432. Dr. Jonas Basanavičius — Lietuvių Tautos Atgimimo tėvas. — „Medicina", Nr. 1 (54), p. 25.

433. Dr. V. Sruogienės „Lietuvos Steigiamąjį Seimą" pristatant. — „Karys", Nr. 5, p. 176.

434. Dr. Jonas Basanavičius — Founder of Aušra. — „Lituanus", Vol. 23, No. 3, p. 5.

435. Communication and Postal Details in Ancient Lithuania up to 1430. — Lithuanian Philatelic Society of New York, Bulletin No. 103, p. 7797; No. 104, p. 7813 (1978); No. 105, p. 7845 (1978).

436. Lietuvių Muzikinio Namo Bendrovės — Lietuvių namų 70 metų sukaktį minint. — Sukaktuvinis leidinys, Philadelphia, Pennsylvania, p. 1.

1978

437. Prof. dr. Alf. Sennas užvertė savo gyvenimo knygą. — „Draugas", Nr. 59 (10).

438. Dr. Jonas Basanavičius — Lietuvių Mokslo Draugijos steigėjas ir ugdytojas. — „Aidai", Nr. 4, p. 141; Nr. 5, p. 213.

439. Zanavykų krašto proistorė. — „Zanavykija", I tomas, (red. A. Rūgytė), Chicaga, p. 17.

440. Dariaus-Girėno lituanistinei mokyklai 15 metų sukaktį švenčiant. — „Tėviškės Sodyba", J. Plačas, Chicaga, p. 176.

1979

441. Prof. med. dr. Petras Avižonis (1875-1939), jo visuomeninė, kultūrinė ir mokslinė veikla, Chicaga.

442. Lietuvių tautinės sąmonės raida ir tautinės srovės susidarymo pradmenys. — „Tautinės Minties Keliu" (red. J. Puzinas ir J. Pr. Palukaitis), Chicaga, p. 11.

443. Žvilgsnis į naujausius Lietuvos archeologinių tyrinėjimų darbus. — „Lituanistikos Darbai", IV, p. 129.

1980

444. Vilniaus 650 metų sukaktis — miesto ar Gedimino sostinės? — „Rytų Lietuva", p. 17 (Red. A. M. Budreckis).

1981

445. Vilniaus 650 metų sukaktis — miesto ar Gedimino sostinės? — „Naujienos", gegužės mėn.

SVARBESNIEJI STRAIPSNIAI „ENCYCLOPEDIA LITUANICA"

I tome (1970)

Archeological Research. — p. 116.
Archeology (Prehistory of Lithuania). — p. 121.

II tome (1972)

Daugirdas, Tadas. — p. 31.
Eiguliai. — p. 143.
Fortress Hill. — p. 234.
Gandinga. — p. 271.
Gardinas. — p. 273 ir 278.
Graužiai. — p. 372.
Įpiltis. — p. 479.
Juodkrantė (su M. Nauburu). — p. 558.

III tome (1973)

Kašėtos. — p. 60.
Kiauleikiai. — p. 121.
Kirkor, Adam Honory. — p. 124.
Krziwicki, Ludwik. — p. 210.
Kulikauskas, Pranas. — p. 225.
Kulikauskienė, Regina. — p. 226.
Kurmaičiai. — p. 240.

IV tome (1975)

Nagius-Nagevičius, Vladas. — p. 11.
Nemenčinė (su V. Kulbokiene). — p. 62.
Nočia. — p. 93.
Philadelphia. — p. 246.
Pokrovsky, Feodor Vasilevich. — p. 308.
Pryšmančiai. — p. 372.
Raginėnai. — p. 423.
Rimaisai. — p. 423.
Rimantienė, Rimutė. — p. 493.

V tome (1976)

Sargėnai. — p. 63.
Šernai. — p. 122.
Skaruliai. — p. 200.
Szukiewicz, Wandalin. — p. 354.
Talko-Hryncewicz, Julian. — p. 358.
Tarasenka, Petras. — p. 371.
Tautavičius, Adolfas. — p. 382.
Tyszkiewicz, Eustach. — p. 518.

VI tome (1978)

Veršvai. — p. 101.

STRAIPSNIAI APIE PROF. DR. J. PUZINĄ

1. Dr. phil. J. Puzinas, „Vorgeschichtsforschung und Nationalbewustsein in Litauen". — „Vairas", Nr. 1, p. 118, 1936 (V. Trumpa).

2. J. Puzinas, („Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje XIX a. gale ir XX a. pradžioj") — „Vairas" Nr. 4, p. 456, 1936 (V. Trumpa.).

3. J. Puzinas, „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys", — „Naujoji Romuva", Nr. 19, p. 430, 1939 (A. Mažiulis).

4. Dr. J. Puzino archeologinių tyrinėjimų vaisiai. — „Vairas", Nr. 27, p. 539, 1939 (Stp. Vykintas).

5. Archeologas prof. dr. J. Puzinas — „Vienybė", 1950 m. birželio 2 d. (S. K.).

6. Sukaktuvininkas archeologas — „Draugas", 1955 m. rugsėjo 24 d.

7. Prof. J. Puzinas 50 metų sukakties proga — „Naujienos", 1955 m. rugsėjo 24-25 d.

8. J. Puzinas, „Die Flügelfibel in Litauen und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte". „Blocznik Olcztynski", II, p. 284, Olsztyn, 1959 (J. Antoniewicz).

9. Jonas Puzinas — mokslininkas ir visuomenininkas — „Aidai", Nr. 9, p. 408, 1965 m. (V. Trumpa).

10. Jonas Puzinas sulaukė 60 metų — „Sandara", 1965 m. spalio 15 d. (Gr. Kr.).

11. Prof. dr. Jonas Puzinas sukaktuvininkas — „Nepriklausoma Lietuva", 1965 spalio 20 d. (G. G. K.).

12. Prof. J. Puzinas 60 m. sukaktis — „Darbininkas", 1965 m. spalio 29 d.

13. Prof. J. Puzino pagerbimas — „Dirva", 1965 m. lapkričio 3 d. (Juozas Bukelis).

14. Keli žodžiai minint dr. J. Puzino 60 metų amžiaus sukaktį Filadelfijoje (Dr. V. Maciūno kalba 1965.X.23).

15. Pagerbtas prof. J. Puzinas — „Draugas", 1965 m. lapkričio 4 d. (Juozas Bukelis).

16. Philadelphijoje pagerbtas žymus kultūrininkas — „Tėvynė", 1965 lapkričio 26 d. (J. B-tis).

17. Lietuvos praeitį surado žemėse — „Tėviškės Žiburiai", 1965 m. gruodžio 9-16-23 d. (A. Mažiulis).

18. Puzinas, Jonas — „Lietuvių Enciklopedija", XXIV tomas, p. 293, 1961 m. (M. Gbt.).

19. Prof. Jonui Puzinui, archeologui ir proistorikui, 65 metai — „Dirva", 1970, rugsėjo 23 d.

20. J. Puzino sukaktis — „Keleivis", 1970 m. spalio 7 d.

21. Darbingo mokslininko sukaktuvės — „Draugas, 1974 m. gruodžio 17 d. (b. k.).

22. Puzinas, Jonas — „Encyclopedia Lituanica", 1975 m. Vol. IV, p. 397 (S. Suž.).

23. Pagerbtas prof. J. Puzinas — „Dirva", 1975 m. sausio 3 d. (Antanas Juodvalkis).

24. Dr. Jonas Puzinas — „Dirva", 1975 m. spalio 23 d. (Emilija Čekienė).

25. Prof. dr. Joną Puziną sveikinant — „Draugas", 1975 m. spalio 27 d. (Bronius Kviklys).

26. Prof. dr. Jonas Puzinas — „Draugas", 1978 m. balandžio 17 d.

27. Palaidotas A. A. Jonas Puzinas — „Draugas", 1978 m. balandžio 19 d. (b.k.).

28. Mirė prof. Jonas Puzinas — „Darbininkas", 1978, balandžio 21 d.

29. Su prof. dr. Jonu Puzinu atsisveikinant — „Draugas", 1978, balandžio 22 d. (Dr. Vincas Maciūnas).

30. Prie archeologo karsto — Eilėraštis — „Draugas", 1978 m. balandžio 22 d. (Kazys Bradūnas).

31. Prof. Jono Puzino netekus — „Dirva", 1978 m. balandžio 27 d. (Antanas Juodvalkis).

32. Tavo mokinių vardu — „Draugas", 1978 m. balandžio 29 d. (Marija Gimbutienė).

33. Prof. dr. Jonas Puzinas (1905.X.1 — 1978.IV.14). — „Lietuvių Tautos Praeitis", knyga 2 (14), p. 170, 1978 (J. J.).

34. A.a. prof. dr. Jonas Puzinas — „Mūsų Žinios", 1978 m. balandžio 20 d.

35. Prof. dr. Jonas Puzinas — „Tėvynės Sargas", Nr. 2 (40), 1978.

36. Prof. dr. Jono Puzino paskutinioji diena — „Laisvoji Lietuva", 1978 m. gegužės 4 d. (Dr. Kazys Pemkus).

37. Netekoms Lietuvos praeities tyrinėtojo — „Keleivis", 1978 m. gegužės 23-30 d. (Antanas Mažiulis).

38. Prof. dr. Jono Puzino, plačiašakės asmenybės netekus — „Laisvoji Lietuva", 1978 m. gegužės 18 d. (Stepas Vykintas).

38a. Prof. Dr. Jonas Puzinas — LPSNY Historian — 1905-1978. — Lithuanian Philatelic Society of New York, Bulletin No. 105, p. 7850 (1978).

39. Giliai įmintos pėdos. Prof. Jono Puzino gyvenimas ir darbai. — „Draugas", M.M.L., Nr. 27-31, 1979 (Antanas Mažiulis).

40. Metai be Jono Puzino — „Laisvoji Lietuva", 1979, geg. 3.

41. Metai be prof. Jono Puzino — „Draugas", 1979, balandžio 14 (Br. Kviklys).

42. A.a. Jono Puzino mirties metinėse — „Draugas", 1979, balandžio 24 (bk).

43. Jonas Puzinas apie save ir apie kitus. — „Aidai", Nr. 4, p. 141, Nr. 5, p. 206, 1979 (paruošė J. Jankus).

44. Prof. dr. Jono Puzino darbų bibliografija — Pedagoginio Lituanistikos Instituto leidinys, Chicago, 1979 (Arūno Pemkaus diplominis darbas).

45. Prof. dr. Jono Puzino darbų bibliografija — Arūnas Pemkus. „Pasaulio Lietuvis", Nr. 5, 1949.

46. Petras Avižonis (J. Puzino knygos pristatymas) — „Lasivoji Lietuva", 1980, sausio 1 d.

47. Jonas Puzinas, „Profesorius medicinos daktaras Petras Avižonis" (knygos pristatymas). — „Draugas", 1980, kovo 1 d.

48. Nuostabaus žmogaus istorija. — „Draugas", 1980, kovo 15 d. (V. Trumpa).

49. J. Puzino knygos apie P. Avižonį sutiktuvės — „Draugas", 1980, balandžio 1 d. (b.k.).

50. Prisiminti du mokslininkai (J. Puzinas ir P. Avižonis). „Dirva", 1980, balandžio 24 d. (Antanas Juodvalkis).

51. Gydytojas ir kalbininkas (J. Puzino knygos „Petras Avižonis" pristatymas) — „Mūsų Žinios", Nr. 5, 1980 (P. Dts.).

52. Vakaronė pristatant prof. Puzino parašytos knygos apie prof. dr. Petrą Avižonį. — „Medicina", N. 1-2, 1981 (V. T.).

VARDYNAI

ASMENYS

Abramavičius, žydų atstovas 288
Abramavičius, Girša 648, 652
Adamkavičius, Valdas 631
Adelhauser 85, 92
Adelung, Fr. 317
Adomaitis-Šernas, Juozas 490
Adomas Bremenietis 310, 328-9, 504
Adomas iš Drohičino 421
Adomowicz, A. F. 466
Afanasev, A. 300
Afanasev, D. 234
Afrikanas, gyd. 454
Akelaitis, Mykalojus 337, 404, 485
Aksomaitis, Pranas 652
Albertas (Albrechtas) žr. Albrechtas
Albertas Saxo, gyd. 452
Albrechtas, Prūsijos hercogas, kng. 422, 425, 436, 452-3
Aldona Ona Gediminaitė 57, 419
Alekna, Antanas, kun., prof. 434
Alekna, J., dr. 502
Aleknavičius, Kajetonas 403
Aleksandras Didysis 332, 334
Aleksandras (Kazimieraitis), DL kng. 19, 20, 109, 110, 147, 149, 153, 155, 181, 185-6, 451, 605
Aleksandras Gediminaitis, Slucko kng. 428
Aleksandras I, caras 117-8, 148, 164, 250, 499
Aleksandras II, caras 168
Aleksandras III, caras 233, 250
Aleksandrowicz, S. 398
Aleksiejus, caras 22, 113
Alfredas Didysis, anglų kar. 329
Algirdas, DL kng. 13, 37, 106, 136, 401, 619
Al-Idrisis (Al-Idrissi) 310-312, 314-316
Alšionių kng. 401
Ambotas, J., kun. 541
Ambrazevičius (Brazaitis), Juozas 519, 633
Ambrozaitis, J. (Šiaulių dėdė) 268
Anculis, legendinis milžinas 295
Andriejevskis, Feliksas, kražiškis 227-8
Andriejevskis (Andrevskii), Sergijus, adv. 232
Andrioli, M. El., dailininkas 147
Andrius, Vilniaus vysk. 30, 434
Andrius Michailovičius 187
Andziulaitis, Juozas 537
Andziulytė-Kudirkienė, Jonieška 486
Andžiejevskis, Vladimiras, gyd. 220
Aničas, Jonas 643-646, 650-651
Antoniewicz, J. 339, 398
Antoniewicz, W. 94
Apolonas 442
Apolonija, šv. 442
Apraksnas, rusų karo vadas 115
Arenbergas, 1918 švedų plk. 276
Arbusov, L. 598
Arnold, S. 398
Arnuth, Jokūbas, gyd. 454
Asklepios, Aesculapus, Eskulapas 442
Asnykas, A. 493
Asteika (Hosteike) 215
Astikai 422
Atila 32, 401
Audėnas, Juozas 610
Augustaitis, Pranas, dr. 561
Augustas II (Saksas), DL kng. 92, 115, 164, 243, 445
Augustas III, DL kng. 91-93, 115
Aukštuolis, J. 544, 568
Aušautas, Aušautis 442-3, 464
Avalov, žr. Bermontas, bermontininkai
Avyžius, J. 655
Avižonis, Petras, dr. prof. 518-519
Avižonis, Vytautas, dr. 519
Bachmetev, G., rusų amb. JAV 562
Bachunas, Bačiūnas, Juozas J. 625, 637
Bagdonas, Juozas, dr. 532, 537, 556
Bagdonavičius, Gerardas, dail. 247, 252, 259
Bagdonavičius, Paulinas Ksaveras (1863 sušaudytas) 260
Bagdonavičius, Povilas 187
Bagužis (Bohusz), Ksaveras, kun. 333, 375, 403
Bakšys, Juozas, kun. dr. 553, 557
Bakšys, Povilas, prel. 647
Balčikonis, Jonas, prof. 532
Balčiūnas, J. 623
Balinskis, Aleksandras, alchemikas 451

Balinskis, Mykolas istorikas 12, 98, 101, 106, 178, 191, 466
Balys, Jonas, dr. 465
Baloševičius, Grigorius (XVIII a.) 153
Baltramiejus, Ragainės vysk. 104
Baltramiejus, Sembos vysk. 135
Baltramiejus, kun., mokytojas 155-6
Baltrianskis, Jurgis (XVII a.) 113
Baltrušaitis, Jurgis, pasiuntinys 211
Baltuškaitė, Barbora 496
Balzekas, St. 417
Banaitis, Kazimieras Viktoras, komp. 623
Banaitis, Saliamonas 547, 562, 565-6, 578-9 (jo parašas), 581
Baranauskas, Barnauskas žr. Brenner, V. D.
Baranauskas, Antanas, vysk. 152, 403, 538
Bardach, J. 398
Barkauskas, Antanas 642
Bartninkas, M. 650, 652
Bartolomiej, 1831 plk. 120
Bartuška, Vincas, kun. dr. 544, 554, 559, 562, 590
Barzdaitis, Juozas, 650, 652
Barzdukas, Arvydas 631
Basanavičius, Jonas, dr. 276, 329, 331, 334-336, 382-396, 530-1, 537-539, 556, 562, 564-568, 571, 574, 578-579 (parašas), 580-1, 590, 593
Batu (Datyj), totorių chanas 79-80
Bauer, A. 598
Baza, Albertas, gyd. 452, 457
Bazevičius, Balys 652
Bebel, A. 655
Befartas, Karolis, Livonijos magistras 103, 131
Behm, Friederich 381, 483
Belozaras (1863) 124
Benediktas XV, pop. 567
Benediktas, Jonas, kan. gyd. 451-2
Beresnevičius, Antanas Robertas, kan. 152
Berger, šiauliškis 259
Bermont, 282
Bernstorff, graf., pasiuntinys JAV 562
Bernštein, S. B. 369, 381, 392, 394
Berthe, Ričardas, Anglijos pabėgėlis 217
Bertje, pranc. maršalas 117-118
Bezzenberger, Adalbert 349, 378
Bialozarai 422, 425, 428
Bialozaras, Kristupas, Upytės 157
Bialozoras, Marcijonas, Polocko vysk. 421
Bychowiec, A. Bychovo kronika 401
Bielyj, kražiečių adv. 232
Bielenšteinas, Augustas 236, 298, 300
Bieliauskis, kun. 580
Bieloglovaitė, Viktorija, kražiškė 228
Bielskis, Jonas Julius, dr. 544, 554, 559-560, 562-3, 588
Bielskis, Vaclovas, inž. 262, 285
Biežais, Haralds, dr. 464
Byleris, Kauno vaitas 101, 178
Biliūnas, Jonas 556
Bymantas (Bymunt) 215
Birgalas, Jonas 280
Birutė, Kęstučio žmona 37, 97, 420
Biržiška, Mykolas, prof. 418, 549, 553-4, 560, 566, 577-9 (parašas), 581, 586, 590-1
Biržiška, Vaclovas, prof. 234, 418, 421, 426, 430, 438, 497, 593
Bistramas, Kauno burm. 118
Bišof, Bischof, kolčakininkas 282
Bizauskas, Kazimieras 566, 578-9 (parašas), 581, 591
Blandrata (Biandrata), Jurgis, gyd. 451-2
Blažiejus, šv. 442
Blotnas, Mikalojus ir Zacharijus 426
Bogušas, žr. Bagužis
Boimas, Povilas, vilniškis 459
Bona Sforza, karalienė 131, 136-7, 187, 191, 437, 452
von Bonin 580
Bopp, Franz 317
Boris, Mstislavo kng. 75
Bortinius (Butrimas?), Simonas, gyd. 456
Bortkevičienė, Felicija 538, 544, 556, 568
Boruckis, gyd. 457
Bosch-Gimpera, M. 377
Bossanas, hercogas 118
Botelis, Henrikas, vok. maršalas 595
Braslauskas, Juozas, kražiškių vadas 233
Braun žemėlapiai 21, 85, 92 (plg. žemėlapiai)
Brazys, Teodoras, kun. dr. 557
Brazulis, Kazimieras (1863) 259-260
Brenner, Victor D. 416
Bretkūnas, Jonas, kun. 425-6, 457
Brevdas, spaustuvininkas 285
Brix, Berlyno prof. 206
Brostauskas, Konstantinas, Vilniaus vysk. 158
Brujer, prc. karo virš. 117

Brunonas, arba Bonifacijus, šv. 314
Brunovas, baronas 444
Bucculla, Mykolojus, gyd. 456
Būčys, Pranciškus, vysk. 520
Būga, Kazimieras 46, 59, 317, 323, 328-331, 335, 340, 345-6, 350-356, 362, 364, 370-1, 377-379, 387-390, 401-2, 464, 529, 574, 592, 594
Bugailiškis, Feliksas, 273, 278, 286, 560, 566
Bujak, F. 398
Bukauskas, J. 668
Bulachowskij, L. A. 359
Bulika, Br. 668
Bulota, Jonas, gen. 631
Bumša, Bronislovas, kun. 146
Bunge, Friedrich Georg 58-9, 191, 234
Burba, Aleksandras, kun. 537
Burba, Petras ir Tamošius, kolčakininkų sušaudytį 280
Burchardas, Livonijos mgst. 595
Burniška, Petras, kun. 147
Būtautas (Henrikas) Kęstutaitis 418
Būtėnas, Julius 652
Būtėnas, Petras 59
Butkus, Viktoras, prof. kun. 668
Butrimas, Stanislovas ir Vladislovas 420
Butvila, Danielius, Vilniaus akad. rektorius 219, 421
Bžostauskas, Konstantinas, Vilniaus vysk. 161
Bžostauskas, kauniškis 129

Cassiodorus, Aurelius 324-6
Cassidorus, Flavius Magnus 324-6, 330
Cezaris, Julijus 333, 400, 609
Chainauskas, Choinovskis, Benediktas, Vilniaus arch. 139, 189
Chaleckis, 1919 pulk. 606
Cherubavičius, 1831 vadas 253, 256
Chlopovskis, 1831 vadas 256
Chmelevskis, M. gyd. 210
Chmelevskis, 1863 122
Chmelnickis, Bagdonas 113
Chodakauskaitė-Smetonienė, Sofija 520
Chodakauskaitė-Tūbelienė, Jadvyga 586
Chodkevičiai 386
Chodkevičius, Jeronimas, Vilniaus pil. 423
Chodkevičius (Katkus, Katkevičius), Jonas Karolis 136-7, 217-9, 423-4, 437
Choinowski žr. Chainauskas
Chominskis, Stanislovas, 1863 Kauno gub. 122-4, 155
Chovanskis, Ivanas 90
Chrapovickis, grafas 142
Ghrapovskis, Vilniaus gen. gub. 120
Christophorus de Lytwania 419
Cirtautas, Gasparas Feliksas, Žemaičių vysk. 152, 543, 573-4
Colliander, Börje 590
Coszinskis, maršalas 187
Czackis, T. 408
de Czeno, Johann 133
Czekanowski, J. 318, 330
Čajauskaitė, Elzbieta, bernardinė 158
Čarkaskis, Jokūbas, 1655 Maskvos karo vadas 113
Čarneckis, Voldemaras, pasiuntinys 501
Čedavičius, Aleksas 652
Čepas, Motiejus ir Vytautas 498, 631
Čepinskis, Vincas, prof. 631
Čeponis, P., red. 286
Čepulevičius, Antanas 298
Čermakas Casparas Viktoras, gyd. 459
Černych, P. J. 359
Červinskis, V. 210
Čiurlionis, M. K. 574, 589, 603, 622, 625, 627
Čupurna, Vytauto maršalas 180
Dagys, Jonas 650, 652
Dambrauskas, Aleksandras (Jakštas, Adomas), prel. 535, 538, 542, 545, 556, 571
Damelis, Otto Eberhard, 1831 pakartas 255
Danielius (Danila), Haličo kngš. 80
Danielius Ramanovičius 45
Danila 469
Danilowicz, I. 59
Danulis 298
Dargis, A. kun. (JAV) 443
Daugėla, Merkelis, jėzuitas 1606 217
Daugirdaitė-Sruogienė, Vanda, dr. 610
Daugirdas, Kauno gub. maršalka 124
Daugirdas, Teodoras 295, 565
Daujotas 593
Daukantas, Simanas 383, 485, 568, 403, 652
Daukša (Dawchs) 214
Daukša, Mikalojus, kan. 218, 465, 472, 568, 607
Daukšas, K. 652
Daumantas (Dzimidavičius), Vl. 542-3
Dausprungas 469, 593

Davainis-Silvestraitis, Mečislovas 315, 333, 537
Davainis, Stanislovas, gyd. 454
Davidas, Lukas 407
Davu, Napoleono kar. 119
Dembinskis, 1831 vadas 121, 255-6
Dembskis, Vladas 650
Denhofas, Henrikas, rev. 1639 291-4
Desnickaja, A. V. 359
Detschew, D. 522
Dibič, rusų feldmarš. 1831 120
von Dibič, kolčakininkų vadas 277
Diderot, Denis 650, 655
Dimša, kun. 162
Diodoras Sicilietis 320
Dirkstelis (Dirkstel) 214
Dirmantas, Balys 565
Diuponas, E. inž. 201
Dlugošas (Dlugosz), Jonas 26, 31, 57-8, 332, 382, 420
Dobrininas, P. P., prokuroro pad. Kražių byloje 232
Dobrogost, (Nowodworski) Poznanės vysk., Jogailos pasiuntinys, 30-31
Dobrovolskis, dvar. 125
Dobužis-Dobužinskis, J., kun. 532
Dogelis, Paulius, kan. 540-542, 551, 553, 534, 565-6, 580, 590
Domaševičius, A., dr. 556, 564
Donelaitis, Kristijonas, kun. 403, 426, 622
Dorsprungus, Julianus, legendinis 303
Dovydaitis, Jurgis 481
Dovydaitis, Pranas, prof. 566, 573-5, 578-9 (parašas), 581, 593
Dovydas Gardiniškis, pil. 81
Dovydas, Volinijos kngš. 74
Dramutis (Dramutte) 215
Draugelis, Eliziejus, dr. 614, 631
Drėma, Vladas 650, 652
Drobaitė, Domicėlė 224
Dubois de Montepereaux, Frederic 295-6
Dumša, Šiaulių komun. kom. pirm. 274
Dunovskis (Kražiai) 232
Durczewski, Zdisław, arch. 72, 94
Duridanov, Ivan 355-6, 376, 392-395
Durnov, vidaus reik. min. 236
Dusburgas, P. 444, 594-5
Dvaranauskaitė, Immaculata, motina 618
Dzergavičius, Mykolas, vysk. 144-5
Dzierzynski, Fel. 399
Dzikas, Stasys 610
Eberhardt, 1915 vok. gen. 281
Eble, 1812 prc. gen. 117-8
Eggers, Hans-Jurgen 381
Eidukevičienė, B. red. 286
Eikutis (Eycutte) 215
Eimantas (Eymund) 214
Einhardas 326, 328
Einoras (Eynur) 215
Eirimas (Erim) 215
Ekblom, Richard 312-316
Eliaševičius, Merkelis Geišas 462
Elijošius, J. (JAV) 541
von Elner, Rodgier, Sembos vaitas 132
Elviltas (Eywild) 215
Endzelynas, Endzelins, Janis 324, 330-1, 369, 380, 392
Engel, Carl 377
Engels, F. 655
Erazmus, šv. 442
Erd, geografas 205
Erdvilas, kng. 33, 79-81, 85
von Erlichshausen, Konrad, vok. ord. maršalas 181
Ermanarikas (Hermanaricus) 326
Erzberger, vok. Centro vadas 584, 587
Euripidas 319
Fabricijus, jėzuitų virš. 163
Fainas, šiaulietis 264
Falcevskis, Petras, kar. dv. 167
von Falkenhausen, baronas 576, 580
Faltonas 319
Ferdinandas, kar. 453
Fermozas, 1750 rusų kar. 115
Fernandis, Jokūbas, gyd. 454
Fersmanas, inž. 152
Fijałek, Fijalekas, Jan 23, 58, 430
Filemanus de Sumpach 35
Filin, F. P. 369, 381
Finckas, Rupertas (Robertas), gyd. 452, 454
Fišeris (Fiszer), Jonas, vaist. 461
Fogelgase, 1918 leit. 275
Fortunatov, F. F. kalbininkas 380
Fox, Martynas, gyd. 454
Fraenkel, Ernst, prof. 330, 369, 381, 392
Franckevičius, Kauno kleb. 139
Frankeberk, Conrad 180
Franklin, Franklinas, Benjaminas amer. gener. 602
Freitagas, Adomas, gyd. 460-461
Frenkelis, šiaulietis 264
Fricke, Ulrich 132
Fridentinas, Kasparas, gyd. 457

Fridrichas, arkivysk. 54
Fridrichas Henrichas Oranietis 424
Fridrichas Kristijonas, Saksonijos kar. sūnus 584
Fridmanas, spaust. 285
Frikas, Edm., inž. 210
Fromas-Gužutis, Aleksandras 535
Gabrys (Paršaitis), J. 376, 541, 543-4, 553, 590-1
Gaddy, P. P., adv. 624
Gaerte, Wilhelm, dr. prof. 463
Gaidelionis, P. 549
Gaidys, Antanas 652
Gaigalaitė, Aldona 652
Gaigalaitis, Vilius, dr. 555
Galdikas, Jurgis, kun. 273
Galdikienė, Magdalena 614
Galen 454
Galminas, Motiejus, Kražių jėz. 217
Galvydis-Bykauskas, plk. 606
Garšva, Pr., kun. 524
Gatterer, Chr. 317
Gebeleizis 383
Gedas (Getez) 215
Gediminaičiai 104, 470, 486 (Urachas)
Gediminas 12 ir kt., 26-27, 33, 39-40, 52-57, 81, 103-104, 131, 136, 395, 494-496, 514
  diplomatija 53-57
  išperka belaisvius 131
  krikšto reikalai 55-57
  sūnūs 104
Geišas Elijošaitis, Merkelis, Žemaičių vysk. 218, 462, plg. Eliaševičius
Gedgaudas, Gelgudas, 1831 sukilėlių vadas 121, 255-6
Gelgotas Genegutis, 1362 kauniškis 134
Gelvonas (Gelwan) 215
Genzelis, Bronius 650, 652-3
Gerardas, vad. Rude 595-6
Germanicus Caesar 320
Germoso, Julius, kan. gyd. 452
Georgiev, V. J. 368, 380, 391, 394
Gerimantas (Skirmantas) 27-8
Germundas 39
Gerstutis, Mindaugo sūnus 47
Gerullis, G., Gerulis, Jurgis, prof. 330, 358, 379, 390, 392
Ghillebert de Lannoy 14, 108, 142, 181, 191
Giedraičiai (Ghederotte), Adomas, Hermanas ir Mykolas 420, 422, 425
Giedraitis, Juozapas Arnulfas, vysk. 442
Giedraitis, Merkelis, vysk. 27, 217, 403, 423, 454
Gylys, A. 557
Gimbutienė (Gimbutas), Marija 377
Gimžauskas, Silvestras, kun. 537
Gineitis, A. 565
Giniotas (Gyneoth) 215
Girstautas (Girstawt) 214
Glebas 75
Glinskis, Mykolas 109
Glocovičius, Jermoliejus, vilniškis 186
Glogau, Otto 443
Gockleris, Rupertas, chirurgas 452
Godliauskienė (1863) 123
Godliauskis, Aleksas 298
Golickis, Grigalius, kun. pranc. 144
Gololobov, Vilniaus g. gub. kanc. virš. 226
Golubinov, Vilniaus burm. 232
Gomolickienė, šiauliškė 266
Gonstevskis, Lenkijos hetmonas 113
Gorbočevskis, J. kauniškis 200
Gorelov, Naumiesčio pol. virš. 488
Gostautai, Goštautai (Gostaldo) 401-2, 422
Gostautas, Kauno hetmonas 103, 131
  Albertas, DLK kancleris 435, 472
  Jonas, DLK kancleris 420
  Stanislovas, Naugardo sen. 189
Goswinus, kardininkų mgst. 236
Goštautas, 1831 šiauliškis 253
Grabauskas, Vaitiekus, kan. gyd. 452
Graccus 334
Gravrogkas, Julius, prof. 631
Grybas, Vladas, skulptorius 488
Gricevičius, šiauliškis 273
Grigaitis, A. 464
Grigalius XV, pop. 445
Grigiškis, Antanas 614
Grigulevičius, J. 651-2
Grinavičiūtė, J. 653
Grinblat, M. J. 94, 346, 362-3, 378, 380
Grinius, Jonas, dr. 273, 589
Grinius, Kazys, dr. prez. 508, 627
Griška-Hryszkiewicz'ius, Maurikis 300
Griškevičius, Petras 653
Groeber, vok. Ventro atstovas 580
Gronostay, J., Slanimo ižd. 189
Grudzinskas, L. 671
Gruenbergas, Jurgis, jėzuitas 163
Grušas, B. 657-8
Grutinius, Andriejus, gyd. 459
Gružauskaitė, Rožė 159

Guagninus, Gwagninus, Aleks. 302-3, 382
Gukauskas (Gukovskij), K. 10, 190-194
Gulbinskienė, A. 650
Gumowski, Gumovskis, Marjan 408
Güntert, H. 377
Guranovskij, J. 651
Gureckas, Algimantas P. 631
Gurevič, F. D. 94
Guterbrunner, Siegfried 330
Gutauskas, A. 668
Habsburgas, Wilhelm 568
Halecki, O. 396
Haraldas Mėlyndantis ir sūnus Hakonas 309
Hartknoch, Christoph 375
von Hattenstein, Kuno 132
Heim, Waldemar 331
Heine, leit. Šiauliuose 299
Hennenbergas 596
Henning, Ord. maršalas 132
Henrikas Latvis 592
Henrikas, mag., maršalas 434-5, 450
Henrikas, Ragainės komendantas 134
Henrikas, pranciškonas 54
Henrikas Valois de Anjou 111
Hera 442
Herbst, S. 398
Hermann de Wartberge 35, 236, 302
Herodotas 318, 319, 383, 386, 609
von Hertling, Georg, reichskancleris 572, 575, 580, 582-3, 586
Hildebrand, Hermann 58
Hinze Bischofswalde 180
Hipokratas 454
Hirt, Hermann 377
Hlebovičius, Jonas, polockietis 189
Hoffmann, gen. aneksistas 548, 558
Hofmanas, Leonidas, pristavas 225
van Hogendorp, Dirk, 1812 gen. gub. 605
Hohenberg (Vilniaus žemėlapis) 21
Hohendornas, 1812 pvc. Lietuvos gub. 118
de Hohenhode, grafai 139
Hohenzolernai 424
Holbach, P. H. 655
von Hollweg, Bethmann, dr. Vokietijos kancleris 555
Holubowicz (Holubavičius), W. 23, 94
Horainas, Faustinas, karmelitas 162
Hrubieszów, Vladimiras 336
Husas, Jonas 419
Hutten Czapskis, E. grafas 408
Ibrahim ibn Jakub 307-310, 316
Ibrahim Izraelitas 310
Idrisis 315-6, plg. Al-Idrisi
Ilgovskis, Ilija, Tverų tijūnas 167
Iliničius, Žemaičių sen. 155, 156
Iljičev, L. 644
Imhotepas, Egipto dievas 442
Inocentas II, pop. 47
Inocentas IV, pop. 104, 431, 469
Inocentas VII, pop. 38
Institorius, H. 658
Isenberg-Birstein, Franz Joseph 545, 567, 571
Iserlis, šiauliškis 262
Ita, šv. 442
Ivan Groznyj žr. Jonas Žiaurusis
Ivanauskas, Jeronimas, Minsko pil. 144
Ivenskis 137
Ivinskis, Laurynas 403
Ivinskis Zenonas, prof. 49, 58-9, 298, 463-5, 590-1
Yčas, Jonas, prof. 489, 593
Yčas, Martynas, Dumos atstovas 502-3, 529, 554, 562-3, 568, 584, 587, 590-1, 631
York von Wartenburg 451
Jablonskis, Konstantinas 178, 191, 364, 380
Jablonskis, Jonas 485, 498, 513, 518-9, 532, 537, 631
Jablonskytė-Rimantienė, Rimutė, dr. 58
Jadvyga, Lenkijos kar. 419
Jakavičius, L. 285
Jakimowicz, R. 94
Jakševičiūtė-Venclauskienė, St. 268
Jakubowski, J. 94
Jaloveckis, St. 273
Janavičius, V., šiauliškis 262, 364, 399
Jankauskaitė 280
Jankus, Martynas 485, 489-490, 527
Jankauskas, Tomas, Zapyškio kleb. 158
Janoveckis, gyd. 442
Janulaitis, Augustinas, prof. 244, 252, 268, 299-300, 451, 455
Januševičius, Paulius, prel. 165
Januškevičius, Mykolas, Dumos ats. 465
Jaroslavas, Volinijos kngš. 73, 103, 469
Jarulaitis, Vincentas, kan. 273, 49[n]
Jasas, R. 58, 651
Jasenskas, kražiškis 224
Jasinskis, kun., šiauliškis 287
Jasinskis, Jokūbas, 1794 sukilimo vadas 566-7

Jasiukaitis, J. 207
Jasiulaitis, kražiškis 228
Jaskevičius, V., kun. dr. 619
Jastremskis, Pranas, kan. 227
Jastrzębiecas, Petras, Vilniaus vysk. 216
Jatrembskis, kun. (Kražių byla) 232
Jauch, Joachim Christian, arch. 94
Jaugelis, Kelmės kleb. 227, 232
Jaugelis-Telega, Steponas 426
Jaunius, Kaz., kun. 317, 329, 340, 370
Jaunutis, DL kngš. 13
Jaušis (Jauschen) 214
Jazdzewski, K. 368, 380
Jefferson, Thomas, JAV prez. 602
Jegerov, J. A. 94
Jelskis, Pranciškus 605
Jeronimas, kun., prof. 442
Jeronimas Pragiškis, kun. 32
Jevreinokas (Evreinok), M. A., Kražių teisėjas 232
Joachim Wilhelm II 584
Jodkowski, Jósef 72, 95
Jodziewicz, A. 95
Jogaila 13, 30-31 (moka lietuviškai), 48, 83, 97-100, 135, 215, 383, 451, 470-1, 606
Jogailaičiai 404, 470
Jokantas, Kazys, dr. 565
Jokūbas, Jogailos gyd. 565
Jokūbas, Trakų vaitas 187
Jokūbas Ferdinandas Itališkis, arba Barietis, gyd. 452
Jokūbas Vilniškis (Jacobus de Wilna), vysk. 430-1
Jonas XXII, pop. 14, 54, 57
Jonas XXIII, pop. 651
Jonas Algimantaitis 450
Jonas iš Lietuvos kngš., vysk. 237-8, 432
Jonas Kazimieras, DL kngš. 113, 167, 178, 195, 241-2
Jonas Kęstutaitis 430
Jonas III Sobieskis, DL kngš. 22, 90, 115, 195, 239, 242-3
Jonas, Flandrijos kngš. 111
Jonas IV, Žiaurusis (Ivan Groznij) 22
Jonynas, Ignas, prof. 317, 330, 464
Jordanas 324, 326, 329
Joteika (Jotheke) 215
Jovaras-Kriščiūnas, J. 285
Jucevičius, Liudvikas Adomas 220, 296, 300, 428
Judžentis, Alfonsas 663
Juknevičius, kun., kražiškis 224
Julijona, Vytauto žmona 86
Julijonas 321
Julius Cėzaris 26
Junavičius 129
Jungingenas Konradas, Ordino mgs. 98, 107
Junona, deivė 442
Juodkevičius, Kazimieras, kun. 161
Jurginis, Juozas 438, 445, 651, 653
Jurgis, šv. 651
Jurgis iš Eisiškių (Zablockis) 436
Jurgis iš Lietuvos (Butrimas) 422
Jurgis, Žąslių (Szosly) vaitas 187
Jurgis, Haličo-Volinijos kngš. 80
Jurgis, Sviastoslovo sūnus 450
Jurgutis, Antanas 651, 653
Jurkūnas, J. 653
Jurlev, Sila, rusų plk. 114
Juška (Juškevičius), Antanas, kun. 261, 485
Juška (Juškevičius), Jonas 524
Juškienė, Barbora 147
Juškys, Edmundas 653
Juzefovičius, Abraomas 186
Kacmarczyk, Z. 398
Kačinskis, bermontininkų nužudytas 280
Kadlubekas, Vincentas, vysk. 334
Kaganovai, šiauliškiai 262
Kairys, Steponas, inž., prof. 206, 403, 520-523, 553, 565-6, 570, 574-579 (parašas), 581, 586, 591, 631
Kairiukštis, Jonas, dr. 653
Kalinauskis 298
Kalvaitis, B. 648, 653
Kalveras, Saliamonas 457
Kamenskis, Bantyš 168
Kamieniecki, W. 387-8
Kaminski, A. 398
Kaminskis, kražiškių adv. 232
Kanein, Fridrikas, gyd. 462-3
Kantas Imanuelis, 426-7, 520
Kantautas, Adomas ir Filomena 331
Kapočius, Juozas 625
Kapsukas, Vincas 503, 653
Karaliūnas, Simas 392-3
Karazija, Povilas 408
Karčanas (Kartzanus), Jonas 456
Kareiva, 1863 vadas 124
Karevičius, Pranciškus, vysk. 485, 502, 558
Karge, Paul 178, 465-6
Kaributas 31
Karigaila 14 (žuvo), 412

Karys, J. K. 408-417
Karolis Didysis, imp. 314, 326, 336
Karolis IV, imp. 418
Karolis V, imp. 423
Karolis Gustavas X, švedų kar. 457
Karolis XII, švedų kar. 601
Karpowiczas, Michalas, archimandritas 602
Karsavinas, Leonas, prof. 468
Karsten, T. E. 331
Kasakauskas, Juozapas 606
Kasparas iš Užuguosčio 421
Kasparsons, Kārlis 335-6, 376, 390, 394
Kasperczak, S. 398
Karuža, R., JAV 544
Katilius J., kun. 565
Kaupaitė, Marija, motina 580
Kaupas, Antanas, kun. 529
Kaušylaitė, S. 640
Kavolis, Vytautas, dr. 631
Kazimieras, šv. 92, 95, 441, 452, 657
Kazimieras Didysis, kar. 57, 419
Kazimieras Jogailaitis, DL kngš. 19, 92, 101, 109, 150, 181, 185-6, 384, 396, 451, 605
Kazlauskas, Jonas 392-3
Kazlauskas, Liudvikas (1863) 129, 135
Kazragis, Algirdas 653, 672
Kazvinis (Kazwini) 310
Keblys, Kęstutis, dr. 621
Keilgač, prof. 205
Keina, kun. 656
Kekerneckis, 1831 sukil. 121
Keller, kolčakininkų vadas 270, 282
Kelpša, A. 210
Kemešis, Fabijonas, kun. 273, 574
Keppenas, P. 317
Kernius 27, 33
Kerpauskis, prel. 159
Kersten, A. 398
Kęsgailos 217, 302, 402
Kęsgaila, Mykolas, Žem. sen. 236, 420
Mykolas Valimantaitis 216, 420
Stanislovas 217, 420
Kęsgailavičius, Mikalojus, DLK kancleris 184
Kęsgailienė, Elena 420
Kęstortas, Jonas, dv. 163
Kęstutis (Keinstut, Kynstut, Kynsutte) 13, 36, 37 (rex, Dux, Herczog), 83-4 (nužudymas) 97, 104-106, 108, 132-135, 215, 302, 333, 382, 489, 495, 619 (pinigai)
Kętrzynski, W. 46, 59
Kyburgas, Elbingo komtūras 84, 135, 401
Kieniewicz, S. 398
Kieszkowski, W. 95
Killian, Lothar, dr. 339, 377
Kyparsky, Valentin J. A. 318, 330, 343, 356-358, 379
Kiršenšteinas, Jurgis, Žemaičių pil. 170
Kiršenšteinas, Kazimieras, Plungės sen. 170
Kisinas, Izidorius 518, 524
Kiška, Stanislovas, Žemaičių vysk. 218, 424
Kiškos 386
Klausigaila (Clawsegail) 215
Klebs, Hermann Erdmann Richard 463
Klee, komtūras 98
Kleinas, Danielius 426
Klemensas XIII, popiežius 148
Klementas, Antanas 443
Klimas, A., dr. 619
Klimas, Petras, pasiuntinys 191, 501, 518, 521, 549, 554, 557, 565-6, 574, 576-7, 578-9 (parašas), 581, 586, 588-590, 626 (biblioteka)
Klingenbergas, Kauno gub. 128, 224, 228, 232
Klippingk, Konradas, dancigietis 187
Klupšas, A. 273
Knoepfelis, dr. 274, 276
Kobeka, P. I., kražiškių teisėjas 232
Kobilinskis, Solub Aleks. 260
Kochanovas, gen. gub. 226
Kočubinskij, Aleksandras A. 343, 349, 378
Kodatis, Bernardas 580
Kojalavičius-Vijukas, Albertas (Vaitiekus) 163, 403, 421
Kojalavičius-Vijukas, Kazimieras 163, 219
Kojalavičius-Vijukas, Petras 163
Kołankowski, Ludwig 430
Kolankovskis, Florian 298
Kolita, kun. 487
Komojevskis, Jonas 167
Koenig, Rudolf, Ordino magistras 104
Konrad von Erlichshausen, Ordino maršalas 181
Konradas, Ordino gyd. 450
Konradas von Jungingen 548
Konradas Valenrodas 98, 106
Kopański, J. 398

Kopernikas, Mikalojus 454
Koppers, Wilhelm 377
Koreckis, Kauno gub. pav. 123
Kościalkowski, S. 398
Korickis, Leopoldas, augustinas 148
Kornilavičius, šiauliškis 257
Korsakas, Kostas 58, 380, 652, 653
Korsakas, Mikalojus, Vilniaus archimandritas 114
Kosakauskas, Jurgis, domininkonas 403
Kosakovskis, Mykolas, grafas 138, 139
Kosciuška, Tadas 601-603
Kossina, Gustav 330
Kostrzewski, Jósef 316, 368, 380
Kotryna, Mykolo Žygimantaičio žmona 420
Kotryna, Žygimanto II duktė 111
Kotryna II, carė 220, 249, 250
Kotryna, Suffolk kng. 217
Kowalenko, Wladyslaw 466
Kowalski, Tadeusz 308, 316
Kownackis, E., 1831 bajorų vadas 252, 256
Kozickis, K. 210
Krahe, Hans 377, 376-7
Krasauskas, Rapolas, kun. 59
Kraszewski (Kraševskis), S. J. 382, 563
Kraševskienė, Valerija 487
Kremeris 128
Kretilinskas, A. 41
Krėvė-Mickevičius, Vincas 586, 656
Kriaučiūnas, Jonas 485, 490, 537-538, 547
Kriaučiūnas, Petras 404, 485, 487, 527
Krygeris, Kauno gub. 122, 124
Kristijonas, Lietuvos vysk. 47-8
Kriščiukaitis (Aišbė), Antanas 485, 498, 537, 547
Krištupaitė, Cecilija, bernardinė 158
Kriukov, 1831 rusų plk. 255
Krivaitis, Česlovas, prel. 647
Kriveliov, J. 655
Krivis (Criwe) 407
Kromer, M., Varmės vysk. 333, 375, 382
Krupavičius, XIX a. vilniškis 20
Krzywicki, Kšivickis, Liudvikas 46, 295, 399
Ksenofontos Lampsakietis 320
Ktočko, Matas, Vitebsko sen. 189
Kubilius, plk., min. 606
Kubilius, Juozas 529
Kuczynski, S. 398
Kučevskis, Aleksandras, 1863 pakartas 270
Kudirka, Motiejus 485-6
Kudirka, Vincas, dr. 399, 485-495, 497-8, 527-9
von Kühlmann, Vokietijos v. sekr. 575
Kukovaitis, legendinis 33
Kukta, Juozapas, vysk. 557
Kula, W. 398
Kulvietis, Abraomas (Abraham Petri de Krosz) 420, 422, 425, 435-437, 471
Kunas, Kaunas, legendinis 32-3, 103, 177
Kunik, A. 316
Kunkel, Otto 330
Kuprijanka, Andrius 260
Kuraitis, Domininkas 624
Kurczewski, J. 465
Kūrėjų kūrėjas 443
Kurylowicz, Jerzy 368, 380
Kutkus, Aleksandras 496
Kutra, J. 624
Kvedaras, A. 273
Kvetkauskas, Bronislovas, 1863 pakartas 259-260
Labanauskas, P. 286
La Baume, Wolfgang 377
Labažauskas, kun., kauniškis 157
Lachauskas, Jokūbas, jėz. 163
Lackis, Jonas, Žem. pil. 163
Laima, Laimė, Laimelė 407
Landsbergis, Algirdas dr. 625, 631
Landsbergis, Č. 549, 557
Lansbergis, Mykolas, gyd. 225
Lapinskaitė, Konstancija, bernardinė 158
Lapus von Baldersheim 132
Lasickis, Jonas 429, 443, 463
Lastas, Adomas 631
Lastouski, Lastauskas, Vaclovas 455
Latkowskis, J. 46, 59
Laucevičius, Edmundas 416
Laučiūtė, J. 264-267, 380
Lauraitis, V. 653
Laureckis, J. 650
Laurinavičius, Simonas 138-9, 150
Lazdynų Pelėda 529
Lazutka, V. 652-3
Lebedys, Jurgis, prof. 58, 465
Lęga, W. 377
Lehr-Splawinski, Tadeusz 368, 380
Lelevelis, J., prof. 314, 317, 334, 375
Leninas 655, 670
Leonardo da Vinci 218
Leonas XIII, pop. 150

Leonas, Petras, adv., prof. 537, 587
Leontjev, J. S., bajoras 232
Leopold von Bayern, Prinz 544, 567-8
Leparskis, Petras 298
Lepkowski, T. 398
Lepszy, K. 340, 398
Leskiewiczowa, J. 398
Lesodorski, B. 398
Levas, Haličo kngš. 80
Levinauskas, D. 653
Lewicki, T. 316
Liauksminas, Zigmantas 219
Limanenko 168 (Įgulos bžn.)
Limonowski, Mieczyslaw 23, 46, 59
Lindley, William, inž. 205
Lyšinskis, Kaz. 650, 653, 656-7
Litzmann, gen. 129
Liudvikas XIV 93-4
Liulevičius, Arūnas 631
Liuteris, Martynas 422, 425
Lizdeika 12, 38, 40
Lopaciński, Eusebiusz 466
Lorenz, Lorentzas, Stanislovas, dr., inž. 16, 358, 379
Łowmiański, Henryk 59, 397-8, 400
Lozoraitis, Motiejus adv. 498
Luckievič, Luckevičius, Jonas 553
Ludendorff, Erich, gen. 547-8, 558, 571-2
Lukauskis, St., adv. 267, 287-8
Lukštaitė, Ingė 465
Lunvenevičiai, Jonas ir Jurgis 184
Macevičius, J. 650
Maciūnas, Vincas, dr. 375
Mackevičius, Antanas, kun. 124, 130 (pakorimas), 258, 404
Mackevičius, Br. 655
Mackonis, J. 656, 671
Mačionis, A. 650
Mačys, Vladas, teis. 441, 498
Mačiulis, J. 650
Mačkovičiai, Andrius ir Jokūbas 187-8
Magribis žr. Ibn Said al Magribi 309
Maironis (J. Mačiulis) 141-2, 152, 485, 497, 570, 622
Maiselis, vokiečių grupė 280
Maizebutas (Maisebuth) 214
Mackdonaldas, 1812 prc. gen. 250
Maksimilionas, imp. 334
Maleckis (Maletius) 442
Maleczynska, E. 398
Malinauskas, Donatas 557, 566, 578-9 (parašas), 581
Malinovskis, Mikalojus, gen. 57, 121
Mališauskis, kun. 288
Manivydas, Mantivydas 36, 51, 104
Mantvydas 14
Mantvilas, Žemaičių kngš. 79
Mardosas, Stanislovas 184
Margarita, šv. 442
Margevičius, Jonas, kražiškis 233
Margiris, Margis 595-6
Marijus 333
Marikonis, Benediktas, DLK rašt. 602
Margolinas, inž. 285
Marija Katalikė, kar. 217
Markelis, J. 286
Markonis-Markauskas, St. 651, 657-8
Marksas, Karolis 487, 655
Markvardas, Ordino dailidė 133
Marr, Nikolai J. 359
Martynas iš Dušninkų, Dušnickis, Martinus Vilnensis, kan., kun. Aleksandro gyd. 420, 451-2
Martynov, V. V. 392
Masalskiai 425
Masalskis, Aleksandras, kng. 158
Mašiotas, Pranas 485, 498, 502, 537
Maškovskis, Mikalojus 238
Matas iš Bolonijos, med. prof. 451
Mathias Wylna, Motiejus Vilniaus vysk. 419
Matiukas, A. 672
Mattias iš Karaliaučiaus 133
Matulaitis, Petras, dr. 592
Matulaitis, Stasys, dr. 490, 592
Matulaitis-Labukas, Juozapas, vysk. 647, 668
Matulionis, Povilas, mišk. 463, 497, 514, 529, 538, 631
Matulis, J. 649, 652-3, 671
Matusas, Juozas, kun., dr. 468
Matvejevas, P. V. 232
Matvejevičius, Jaroslavas, kngš. 136
Max von Baden, princas 586-7
Mazianskis, 1831 vadas 120-1
Mazoveckis, Mazowecki, Henrikas, Polocko vysk. 92, 102, 106
Mažeika, kun., kražiškis 224, 226-7, 232-3
Mažeika, Antanas 631
Mažonavičius, Kipras, kun. 152
Mažvydas, Martynas, kun. 425-6, 436, 622
Medemas 129
Medemas, Dovydas, gyd. 260

Meillet, Antoine 368
Meyer, Leo 58
Meiskas, Stanislovas, DLK rašt. 602
Maksiejus, popas 167
Melas (Melos) 327
Meleckaitė-Chodkevičienė, Sofija, kngš. 217
Melnickis, Val., gub. 224
Meneke, Ordino riteris 595
Merkelis, Aleksandras 509, 589
Meškauskas, Eugen. 650
Metelionis, A. 650
Metuonidis 320
Mettfessel, kompozitorius 494
Micelmacheris, Viktoras G. 463-466
Michalkevičius, Kazimieras, vysk. 501, 531
Michalowskis, inž. 123
Michalovskis, Zigmantas 210
Mickeliūnas, P., red. 286
Mickevičius, Adomas 125 (namukas), 493
Mickevičius-Kapsukas, V. 565
Mickunskis, Kražiai 232
Mykolas Kaributas Vyšnioveckis, DLK 242
Mierzynski, A. 464
Mieška I (Meško) lenkų kng. 308-9
Mikalojus, Vilniaus vysk. 184
Mikalojus iš Drukšių 421
Mikalojus, imp. 180
Mikalojus I, caras 144-6, 250
Mikalojus II, caras 233
Mikkola, Joseppi Julius ir Maria Malva Talvio 487
Milkauskas, Pranciškus, rokitas 154
Mykolaitis-Putinas, Vincas 492, 508, 621
Mykolas Lietuvis 333, 375
Mikšas, Jurgis 489, 527
Milčius, Antanas 610
Milkus (Mielcke), Kristijonas 426
Miller, K. 313-316
Milnykas, Jonas, vilniškis 187
Milukas, Antanas, kun. 491, 588, 626
Milvydas, Pranciškus 112, 164
Mindaugas (Myndow, Mindowe rex) 33, 45-48, 54, 70, 79-80, 102, 214, 333, 401, 431, 469, 471, 584, 593, 599
krikštas ir karūnacija 47-48
Lietuvos bžn. provincija ir katedra 44-45, 47-49
Mindaugas II 584, 586
Mingaila, kun. 118, 139
Minkevičius, J. 652
Miškinis, Antanas 510
Mišutis, Pr. 646, 650
Mioduševskis, dr. 442
Mironas, Vl., kun. 514, 529, 538, 547, 565-6, 574, 578-9 (parašas), 581
Miuratas, Napoleono ižd. 119
Moelleris, Povilas, gyd. 459
von Monheim, Eberhard, Morungo vaitas 133
Moniuška (Moniuszko), Stanislaw 494
Montvidas, Vilniaus seniūnas 180
Morelowski, M. 95
Morkis, Jonas 260 (1863)
Moora, Harri 377
Morsbach, A., lten. 272, 299
Moszynski, Kaz. 316, 368, 380
Motiejus iš Ašmenos 421
Mozūraitis, M. 650?
Mstislav (m. 1141) 75, jo sūnus — 75, 78-80
Much, R. 331
Müllenhoff 331
Muraškaitė-Račiukienė, Ona 613
Muravjovas, Mikalojus, gub. 137, 149, 152, 158, 221-2, 231
Murka, J. 285
Musaitis, Paduvos prof. 453
Musteikis, Ignas 207
Nabienė, Darata (1510) 160
Nadolny, Vokietijos atstovas 574, 577
Nagevičius, Vl. dr. gen. 606
Nakonas, obodritų kngš. 310
Naibutis (Naybutte) 214
Napoleonas 116-119, 471, 604, 606
Narbutas, 1831 sukilėlis 256, 697
Narbutas, Teodoras 27-29, 57, 102-3, 105, 109, 130, 139, 177, 332-3, 337, 375-6, 401, 403
Narebskis, Stp., inž. 16
Narimantas 33
Narkevičius, domin. fundatorius 127
Narkevičius, Domininkas 159
Naruševičiai 425
Narutavičius, Gabrielius, Lenkijos prez. 567
Narutavičius, Stanislovas 523, 565, 567, 575, 577-579 (parašas), 586, 631
Nastopka, papulkininkis 606
Nausėdienė, A. 541
Nazimov, gen. gub. 122-3
Ney, Napoleono kar. 119
Nekliudovas, V. M., teisė kražiškius 232

Nemickas, Bronius, dr. 610
Nemirovičius, Mikalojus, Vitebsko 184
Neronas 230-1, 321, 333, 401
Nesselmann, G. H. F. 317, 340, 370, 381
Nestzyvkas, Martynas, vilniškis 186
Nezabitauskis, Kiprijonas Juozapas 220, 257, 403
Niemojewski, 1916 kronmaršalas 556
Niesiolovskis, Jozefas 602
Nikolai Nikolajevič, 1915 rusų karo vadas 129
Nitsch, K. 316
Niunka, Vladas 651, 653, 670, 673
Noltenas 250
Norbutas, Aleksandras, kražiškis 227-8
Noreika, Liūdas 495, 502, 518, 533
Novelskis, Br. 668
Novilkovas 160
Novomeiskis, Petras, kun. 153
Nurokai, šiauliškiai 264, 298
de Oberhenas, Eilardas 35
Oberskis, Kėdainių sen. 114
Obolenskis, gub. 146
Ochmanski, Jerzy, dr. 397-407
Oczko, Vaitiekus, gyd. 455
Odoakras 333
Oginskiai 243, 422, 425, 428
Oginskis, kng. 1831 suk. 120
Grigalius, DL karužas 243
Mykolas, kngš. 604
Okuličius, E. 565
Olafas, švedų kar. 593
Olelkovičiai 402
Olesnickis, Zbign., vysk. 86
Olšauskis, Konstantinas, prel. 501-2, 514, 529, 566, 568
Olšauskis, Povilas, vysk. 160
Ona, Step. Batoro žmona 456
Oranietis, Fridrichas Henrikas 460-1
Orda, J. 58
Orintas, knygnešys 285
Orlauskis, Juozas 299
Orozijus 327
Orževskis, gub. 232
Ossolinskis, Gardino vald. 92
Ossovskis, J. G. 210
Ostirovičius, Radilo, DL marš. 184
Ostrągiškiai 402
Ostrauskas, Kostas, dr. 379, 619, 631
Oščekovičius, Grig. 187
Otilija 442
Otonas I, imp. 308, 310
Otonas Didysis, imp. 310
Otrębskis, Jonas Steponas, prof. 392
Pabrėža, Ambr., kun. 499
Pacai 422, 428, 471
Pacas (Pocius), kancleris 141
Kazimieras, vysk. 462
Kristupas Zigmantas, DLK kancl. 22, 114, 167, 421
Mikalojus, Žem. vysk. 218, 461-2
Steponas, Vilniaus vysk. 167
Paccelli, Eug. nuncijus 583
Pajauta 33
Pakalka, Jonas 614
Pakarklis, Povilas 652-3
Paknys, J. 566
Pakštas, Kazimieras, prof. 588
Paleckis, J. Vilnius 671
Palemonas, Pilomenas 27, 32-3, 103, 177, 601
Paliulionis, Mečislovas, Žem. vysk. 152, 223-227, 500-1
Paltarokas, Kazimieras, vysk. 647
Pamplys (Pampli) 215
Pangonis, V. 671
Papečkys, K. 651
Pappacoda, kar. Bonos įgal. 452
Paracelsus 453, 465
Parbusis, Mindaugo patarėjas 47
Parčevskis, Petras, Žem. vysk. 421
Parnus, Mindaugo pas. 431
Paszkiewicz, Henryk, prof. 397-8, 406
Paszkowskis, Vladislovas 16
Paškevičius, Jonas 144
Paškevičius (Paškevič) M. 170
Pašuto, V. T. 58, 396, 398
Paulius VI, pop. 651
Paulius von Wormdittas 48
Paunksnis, Kaz. 298
Petrauskas, B., red. 286
Pčecislovskis (1831) 256
Pečiūra, P. 650, 653
Pelko (Fulko), Gniezno arkivysk. 48
Pellissier, J. 553
Perkovskis, A. 210
Perret, G. 377
de Pessenti, Aleksandras 452
Petersen, E. 330
Petkevičaitė-Bitė, Gabrielė 498, 613
Petkevičius, Aloyzas 298
Petkus, Juozas, vysk. 647
Petkūnas-Petkevičius, Jurgis (Petcunius Georgius), Žemaičių vysk. gyd. 454-5
Petraitis 288

Petras iš Poznanės, kan. gyd. 452
Petrulis, Alfonsas, kun. 457, 567, 570, 578-90 (pas.)
Pfitzner, Joseph 102
Pietaris, Vincas 388, 485, 537
Pilsudskis, Bronislovas 542-3
Pippig, inž. 205
Pitėjas (Pytheas) 320
Pius IX, pop. 150
Piwocki, Pranc. Ksaveras 16
Platonas 519-20
Plateraitė, Emilija 121
Plateris, A. 408
Plateris, Jurgis, grafas 220
Plateris-Zyberkas 280
Platonas 519-520
Platov, rusų gen. 119
Plinijus Senasis (Gaius Plinius Secundus) 300, 317, 321, 327, 370, 400
Pociecha, W. 398
Poczobutas, Martynas, Vilniaus univ. 602
Podoski, B. 398
Pogodin, A. L. 349, 378
Pokorkinski, Vincas 298
Pokrovskij, F. V. 59
Polupęta, Mykolas 291, 294
Pompejus 26, 333
Pomponijus Mela 332, 327
Popelmann, Carl Friedrich, arch. 94
Possilge, Johann 99
Poška, Dionizas 220, 333, 403-4, 526
Potockis, Aleksandras 605
Potockis, Jonas 336
Pott, A. Fr. 317
Povilas, Alšėnų vadas (1541) 189
Povilas Alšioniškis, vysk. 436
Povilas, Kleofas iš Grylevos, gyd. 459
Povilas, caras 158
Povylius, A. 268, 270, 273, 565
Potvin, Ch. 142
Praetorius, Mateus 383, 441, 443
Pracht, L. hauptmanas 299
Pranaitis, Jurgis (1863) 260
Pranciškus, šv. 159
Pranciškus, legatas 54
Pranckus, Bronius 651
Prancūzevičius 129
Pranckevičius, Pranciškus, kleb. 148
Precišauskai: Adolfas ir Jeronimas (1863) 220
Preikšas, V. 273
Prellwitz, W. 317
Pretorius, Henrikas, Kauno gyd. 463
Prochaska, A. 59
Pronckus, Juozas 614
Protasevičius, Valerijonas, Vilniaus vysk. 217, 455
Prozoras, Karolis 606
Prozoras, Moricas, 1831 vadas 120
Prūskis, Povilas, kauniškis 168
Prusias, karalius 332
Przezdziecki, Al. 376
Ptolomajus (Claudius Ptolemaios) 324, 354, 390, 400
Puciliauskas, Petras, kleb. 148
Puida, Kazys 529
Puidienė-Pleirytė, Ona 270
Purickis, Juozas, dr. kun. 502, 544-5, 548, 554, 566, 568, 578-580, 584-586
Pušeta, 1831 vadas 120-1
Puzyna, J. 398
Puzinai 425
Puzinas, Jonas, prof. 59, 95, 211, 316, 375, 377-8, 463, 524, 616
Puzinas (Puzyna) Juozapas, kng. 542
Rabikauskas, K. kun. 557
Rabinavičius, šiaulietis 264
Rabutis (Rabutte) 214
Raczyński, Ed. 58
Račkauskas, Jer., kan. 152, 220
Račkauskas, Teofilis, kun. 1863 nužudytas 124, 258
Račkovskis, A., kan. 210
Račkus, Al., dr. 376, 408, 413-417
Radaitis, V. 653, 656
Radis, kun. 286
Radvilai 217, 302, 402, 408, 422, 425, 433
  Radvilų bursa Prahoje 425
  numizmatikos kolekcija 408
  Albrechtas Stanislovas 112, 140, 190, 241, 423, 427
  Aleksandras Liudvikas 241
  Boguslavas 114, 421
  Jonas Mikalojus 189
  Jonušas 113, 421, 424, 426-8, 441, 460-1
  Kristupas I Perkūnas 427, 459
  Kristupas II 427-8
  Mikalojus I Senasis 19
  Mikalojus Juodasis 238-9, 421, 426-8, 441, 460-1
  Mikalojus Kristupas Juodasis 238-9
  Mikalojus Kristupas Našlaitėlis 217, 239, 423, 427
  Mikalojus Rudasis 19, 217

Mykolas Kazimieras 241
Stanislovas 163, 427
Radvilaitė-Gostautienė, Barbora 454
Ragauskas, Jonas 651, 655-6, 671
Ragauskienė-Aidukaitė, Ramunė 656
Ragelis (Ragel) 214
Raguskis, Silvestras 456
Ramavydas (Ramamovit) 215
Rapalionis, Stanislovas 421, 423, 425, 433, 436
Razanov, V. 655
Razminas, Antanas, kražiškių įgaliotinis 226-7
Rehbinderis, Hermann, Šiaulių ek. vald. 252
Reichenkronas, G.
Reformatskij, A. A. 359
Reklaitis, Povilas, dr. 465
Rekošas, Nikalojus 216
Renadskis, Apolinaras, Kražių kleb. 228, 232
Replys, Mindaugo sūnus 27
Repšys, J. 652
Retich-Lauchenas, Jurgis Jochimas, gyd. 454
Rėza, Liudvikas Gediminas 427
Richenkron'as, G. 391, 394
Rikovijus, Jonas 426
Rimantas 33
Rimantienė, Rimutė, dr. 57, 58
Rymeikis, L. 653
Rimgaila, Osvaldas 299
Rimgailė, Vyt. sesuo 102, 106
Rimkus, Jonas, kražiečių vadas 233
Rimša, Jonas
Rimša, V. 394
Rogalinas, šiauliškis 261, 264
Rogeris II, kar. 311-2, 314
Roizijus (Roysius Ruiz de Maros), Petras 218, 437, 455
Rokas, šv. 442
Rolandas, 1831 256
Romanas, D. L. kung. 33
Romanas, Danieliaus sūnus 46
Romanavičius, Leopoldas, gyd. 459
Romanovienė, kng. 593
Romeris, Eugenijus 270
Romulas ir Remas 40
von der Ropp, Friedrich 553, 584
Rosen, V. 316
Rosh, Tomas iš Dancigo 187
Rossburgas, Ernestas, Livonijos mgr. 35
Rotundas (Mieleskis), Augustinas 423
Rozinas, Vaclovas 280
Rubensas, P. P. 219
Rubinšteinas, šiauliškis 264
Ruckis, Vilniaus prosl. metropolitas 168
Rudamina, Andrius, misininkas 424
Rudis, A. inž. 624
Rugar, Kitab Rugar žr. Rogeris II
Ruhig, Paul 376
Rugienius, Justas, kultininkas 647
Ruigis (Ruhig), Paulius Fridrichas 376
Ruigis, Pilypas 390, 426
Rukuiža, K., kan. 210
Rukunde (Ruckunde) 214
Rumancevų muz. 408
Rumbautas, Vytauto karys 100
Rusdorf, Povilas, Ordino mgr. 450
Ruseckas, Petras 514
Russu, J. J. 391-394
Rutkauskas, A. K., dr. JAV 541
Ružancovas, Aleksandras 211, 626
Rzeszewski, Jonas, vysk., Konstancon delegatas 216
Rūželytė, Ona 648
Sabaliauskas, Adomas, kun. 163
Sobeskienė, Marija Liudvika 243
Sobieskis, Jokūbas 243
de Sacco, Giosepe (m. 1798) arch. 90
Sakovičius, Andriejus, Trakų vaivada 184
Saldus 298
Salys A. 330
Salzbachas, Markvaldas, Ragainės pil. 84
Sapiegos 91, 92, 239, 242-3
Benediktas Povilas 242
Jonas 189
Kazimieras Jonas 242
Kristupas 114
Leonas 22
Povilas Jonas, hetmonas 241-243
Sapiegunskaitė, Pranciška, bern. 158
Sarbievijus, Motiejus, Kaz. 219
Schachmatov, A. žr. Šachmatov, A. A.
Schall, H., prof. 337
Schindekopf, Hennig 132
Schmalstieg, William R. 330
Scipionas, Mečislovas (1863) 260
Sebastijonas, šv. 442
Semaška, Alg. 671
Sembos vysk. 106
Semenovičius, Jurgis 184
Sennas, Alfredas, prof. 330

Sebievijus, Motiejus Kaz. 213
Sidaravičiai, Jz. ir V. 651, 653
Sideravičius, K. 651
Sidorovas, Povilas (1863) 260
Siemionovičius, Jurgis, Vilniaus vysk. 189
Simonavičius, V. 651
Sinclair, Upton 285
Sirvydas, Konstantinas, kun. 472
Sittig, Ernst 330
Skardžius, Pr. 330
Skirgaila, kngš. 31
Skirmantas 26-7
Skorubskis, Andrius, Kauno marš. 156, 163
Skučas (Skutcz) 214
Skulskis, 1831 kar. 121
Skvaibutas (Sqwaybuth) 214
Slavėnas, Paulius, dr. 651-652, 671
Sleževičius, Mykolas 612
Slupskis, kan. 168
Sobolevskis, Aleksiejus I. 343, 349
Spengeris, J. 658?
Spėra 32-3, 103
de Sponheym, grafas 133
Srezrewski, I. 191
Stadensis, Albertus 332
Stanevičius, Simonas Tadas 220
Stadolskis, A. A. (Kražiai) 232
Stanislovas Augustas III, DL kngš. 92-94, 116, 140, 196, 217, 246-249, 290-294
Stender-Petersen, Ad. 312
Steponas Batoras, DL kngš. 22, 72, 88, 92, 111, 151, 190, 194, 217, 238-9
Stolyhwo, K. 316
Strabo 320
Strainauskas, Jeronimas, Vilniaus vysk. 148
Stryjkowski, M. 333
Studilas 36
Stulbičius, Martynas 186
Stuoka-Gucevičius, Laurynas 662
Stupskis, Mikalojus 167
Suchožewski, lenkų majoras 1812
Sudimantaitė-Vytautienė, Ona 86
Sudimontavičius Aleksiejus, Polocko vaivada 184
Sudivaitis, Stankus, Kauno sen. 150
Sudivojevičius, Stanislovas, Gardino vai vaivada 184
Suffolk grafai Kražiuose 217
Sula 333
Sulzbach iš Brandenburgo 100
Sungaila, Konstantinas, bajoras 1863 260
Surgaila (Surgail) 215
Surtinis (Surthen) 215
Suzinas, Mykolas, arch. 663
Svolkenis, Augustas, Vilniaus univ. 150
Šachmatov, A. A. 323, 330, 343, 350
Šalkauskis, Julijonas, dr. 259, 299, 544
Šalkauskis, Kazys ir Stasys, prof. 631
Šapoka, Adolfas, dr. 45-6, 59, 316, 415, 418, 430, 465
Šarmaitis, Romas 650
Šatrijos Ragana (Pečkauskaitė) 529
Šaulys, Jurgis, dr. 490, 502, 518, 537, 548, 553-4, 556-7, 570, 574, 578-9 (parašas), 580-585, 587-590, 631
Šaulys, Kazimieras, kun. 566-7, 578-580 (parašas)
Ščitas, Kristupas, Smolensko pil. 165
Šeinius, Ignas 502, 568
Šemetai, 1831 suk. 218, 253, 256
Šeningkas, Henrikas, Ragainės kom. 104
Šerkšnys 287
Šernas, kun. 565
Šernas, Jokūbas 541, 567, 578-9 (parašas), 580-2, 585, 587, 631
Šilbajoris, Rimvydas, dr. 631
Šilingas, Stasys, bar. 502, 563, 567-8, 631
Šimanovskis, 1831 vadas 255-6
Šimkevičius, Gabrielius 219
Šimkus, Stasys 642, 650, 653, 671
Širvydas, Vytautas 588
Šiškovas, S. 118
Škirpa, Kazys, plk. 614
Šklėrius, Kajetonas 496
Šliomovičius, Araonas, Trakų 190
Šliūpas, Jonas, dr. 285-6, 337, 376, 388, 399, 404, 485, 488-9, 502, 511, 527, 659
Šliūpas, Rokas, dr. 514, 529, 538
Šmits, Peteris 318, 330
Šnebergeris, Antanas, gyd. 112
Šopo, 1831 sukilėlių vadas 120
Šoštakauskas, adv. kražiečiams 232
Špilanas, Hans, kaunietis 158
Šrederis, Jonas Kristupas 193
Šrubauskis, Pranciškus 219
Šturmas (Šturms) Edvardas 29, 57, 376-7
Šukevičius, Vandalinas 440

Šukšta, 1831 suk. vadas 120
Šulcas, Jonas, gyd. 454
Šulginas, kauniškis 160
Šventaragis 26-7
Švitrigaila 451, 302
Tacitas, Cornelijus 317, 322, 325, 328, 340, 354, 370, 400, 437, 609
Talatas, Kaz., šiauliškis 298
Talko-Hrincewicz, Julijonas 440, 463
Tallgren, Tallgren-Tuulio, A., M. 316, 381
Talmicz, Kotryna 432
Tarasenka, Petras 299
Tautavičius, Adolfas 44-5, 47, 58, 95
Tautvilas 14, 45
Telesienė, Lucija 147
Teodorikas, gotų kar. 324-5
Teubneris, Kumftas Jonas, gyd. 459
Thunmann, H. E. 347
Thurnwald, Kristian 335, 376, 390-1, 394
Thutmose III, 352
Tierbergas, Konradas, mags. 80
Tylenis (Tylen) 214
Tilmansas, Kaune 262
Tisenhusen, Jonas de 35
Tytmonas, A. 651
Tiškevičius, Antanas, Žem. vysk. 164
  Jurgis, Žem. vysk. 163
  Jurgis, grafas 408
  Jurgis, jėz., provinc. 423
  Mykolas 408
  Mykolas Vladislovas 542
Tiškus, Vl. 464
Tizenhauzas, DLK paiždin. 244
Tolonkovskis, Jonas, Trakų 187
Tolvaiša, Ad., Žem. pil. 424
Tomas iš Kauno, gyd. 452
Tomkowicz, S. 465
Toporov, V. N. 337, 343-5, 359-62, 364, 371, 376-380, 392, 394
Totoraitis, J. 59
Traidenis (Thoreiden), DL kngš. 33, 35, 80, 433
Trajanas II 389
Trajanauskas, Jonas 650
Trakiškis, Motiejus, Žem. vysk. 216
Tralian, Alexander, gyd. 454
Trautmann, Reinhold 337, 376
Trinkūnas, J. 285
Trintel, Niclos, kauniškis 101, 178
Trubačev, V. N. 336, 343-5, 359-362, 364, 371, 376-380
Trubeckoi, N. S. 343, 356-358
Tūbelis, Juozas, min. 486, 514, 587, 392, 394
Tukididis 386
Tumas, Anūpras 496
Tumas, Jonas 496
Tumas-Vaižgantas, Juozas, kan. 143, 146, 207, 393-5, 485, 492, 496-510, 514, 516, 518, 528-534, 568, 588-591, 611
  dėstytojas 504
  etnografas 505-6
  rašytojas 496, 505-7
  literatūros istorikas 496, 505
  veikėjas 496, 503-4
  muziejus 504-5
Tumėnas, Justinas, dr. 554
Tunberg, Sven 330
Turneiser, Leopold, gyd. 456
Turtušis žr. Ibrahim ibn Jakūbas
Tuulio, O. J. 316
Ubeika, Kazimieras 299
Ugenskis, Andrius, prof. 220
Ulaševičius, Jurgis, kun. 153
Ulaščik, N. N. 401
Unguraitytė, Koncepta, motina 618
Urachas, Wilhelm (Mindaugas II), gr. 584-587, 590
  Wilhelm Albert (sūnus) 586
Urbonas VI, pop. 30, 31
Urbutis, V. 364, 380
Urusovas, kngš., kražiečių adv. 232
Urusovas, Simenonas, maskviškis 113
Utenis 26-27
Vaclovas, kar. 470
Vaidotas Kęstutaitis 104-5, 135
Vaidutis, Butauto sūnus 418-9, 470
Vaigaila (Waygail) 214
Vailokaitis, Jonas, kun. 567, 577-9 (parašas), 580-1
Vaina, Benediktas, vysk. 423
Vaineikis, Liūdas, dr. 537
Vairas-Račkauskas, Kar. 653
Vaišnoras, Sim. 426
Vaišvilas 46
Valaitis, Jurgis, inž. 610
Valančius, Motiejus, vysk. 122, 124, 143, 147, 149-50, 152, 157-9, 219-220, 222, 236, 403-4, 442, 444-449, 462-466, 485, 499, 519, 526
Valavičius, Žem. sen. 241
Valavičius, Eustachijus, vysk. 168, 424, 456

Valavičius (Walawicza), pakamaris 602
Valenta, Petras, kleb. 498
Valentinas, šv. 442
Valentinas iš Pilzeno, gyd., kan. 448, 456
Valiūnas, Silvestras 403
Vardys, Vytautas, dr. 631
Varnas, A., kun. 557
Vasiliauskienė, Vinco 280
Vasiliauskienė, E. 270, 273
Vasilka 469
Vasilenka, gyd. 225 (Kražių)
Vasilevskis 23
Vasiljevas, 1863 Kauno pol. 123
Vasilka, Volinijos kngš. 80, 469
Vašingtonas (Washington), Jurgis, JAV prez. 602
Vasmer, Max 343, 350, 356-8, 362, 371
Vaškelis, Bronius 619
Vaškevičius, 1863 nužudytas 124
Vater, J. S. 317
Vazos 90 ir kt.
Veblaitis, P. kun. 228, 234
Vėbra, R. 653
Veintraubas, dr. 267
de Velco, Eduardo, inž. 205
Venclauskienė-Jakševičiūtė, Stanislova 270
Venslauskis, kražiečių adv. 232
Venclauskis, Kaz. 268, 299
Verbliūgevičius, Albinas (1863) 260
Vergilijus 437
Veževičius, Ivaška, Smolensko vaivada 184
Viaržbouski (Veržbovskij), A. A. 380
Vichmanas, Petras, Raseinių spraunykas 225, 233
Vydas (Wide) 215
Vydeikis, Jonas, kražiškis 228
Vygandas Marburgietis 37, 98, 102, 132, 302
Vygbertas, Ditrichas, gyd. 459
Vijukas-Kojalavičius, Albertas 39
Vykintas, Žem. kngš. 33, 45
Vileišis, Antanas, dr. 557
Vileišis, Jonas 514, 544, 549, 553, 574-5, 577-9 (parašas) 581-3, 586
Vileišis, Petras, inž. 150, 485, 501, 513-4, 528
Vilentas, Baltramiejus 425, 526
Vilhelmas I, 311
Vilhelmas II, kaiz. 523, 583 (pripažino Lietuvos nepr.)
Vyliaudas (Wilawde) 215
Viliamovskis, Jonas 456
Vilikaila 593
Vilkevičius, Charitonas 167
Vincenti Magistri, Krokuvos vysk. 376
Vinciūnas, J. 650
Virgolič žr. kolčakininkai
de Virneborg, Gerardus 133
Viskanta, A. kun. 542, 544
Visockis, Mikalojus 152
Višinskis, Povilas 440, 537
Vyškovskis, 1831 pulk. 120
Vyšniauskaitė, A. 665-6, 673
Vyšniauskas (Wisniewskis), J. 398
Vištelis (Višteliauskas) Andrius Jonas 337, 485, 537
Vitas, domininkonas, vysk. 48, 59
Vytautas (slp.) 376
Vytautas 13-14, 17-19, 30-31, 37, 39, 43-5, 48, 72, 81-84, 86, 97-102, 106-108, 146, 172, 177-9, 181, 194, 215-6, 470-1, 525, 593
  žmona 99
Vytautienė, Ona 450, Julijona 450
Vitelleschi, Matas, jėz. gen. 163
Vytenis (rex Viten) 33, 39, 54, 103, 431, 545
Vitenšteinas 129
Vitkauskas, Juozas 280
Vitkauskas, L. (Arėjas), red. 286
Vitkevičius, Jonas, kražietis 220
Vladimiras 31
Vladimiras, Volinijos kngš. 80-1
Vladimirovas, Levas 651
Vladislovas, Lenkų karalius, žr. Jogaila
Vladislovas III, Jogailaitis 470
Vladislovas IV, Vaza, DL kngš. 22, 90, 112, 159, 166, 195-6, 388, 459
Vladislovas Lokietka 57
Vnučka, Morkus 434
  žmona 434
Voigt, J. 102, 330
Voina, Aleks., Šiaulių ekon. 242
Vokietaitis 129
Voldemaras, Augustinas, min. 207, 523, 529, 587, 606, 612
Voltaire'as 468
Volter, Volteris, Eduardas, prof. 46, 59, 415
Vorbekas, Motiejus (Letova) 459
Voronin, N. N. 72, 94-95
Vosylius, kngš. 470
Vrubliauskas (1863) 124

Vsevolodka, Gardino kngš. 74, 75
Vulfstanas (Wulfstan) 327-9, 440
Wahle, Ernst, prof. 381
de Wartberge, Herman 103, 214
Warzyńsczyk, A. 398
Wdowiszewski, Z. 398
Wędzki, A. 95
Wyczański, A. 398
Widajewicz, J. 316
Widementes Tallewanis 180
Wielhorski, W. 397-8
Willichius, Jodochus 332
Willius dux, Willi ducis žr. Gediminas
Wilson, Woodrow, JAV prez. 554, 588
Winrich von Kniprode 104, 133
Wiśniewski žr. Vyšniauskas 398
Wissowa, Paul 330
Włodarski, B. 398
Wojciechowski, Jaroslaw, inž. 72, 95
de Wrangel, Henrikas 35
Wrublewskis, Tadas 399
Zablockis, Jurgis 421, 423, 433
Zajączkowski, S. 46, 59, 398
Zaksas, J. 651-2
Zaleskis, Jonas, gyd. 451
Zaluskiai 243, 298
Zaluskis, Jonas, kleb. 148, 155, 160
Zankevičius, Ant. 152
Zaparackas, Algis 631
Zatarskis 129
Zatorskis, V., kan. 210
Zavišaitė, Ona, Smolensko 165
Zenkavičius, Myk., Vilniaus vysk. 153
Zyberg-Plateris, grafas 542
Zybkov, V. 654
Zigmantas, Romos imp. 39, 470
Zigmantas Luksemburgietis 568
Zigmantas IV Vaza 160, 168, 195, 239-240, 415, 456
Zigmantai, Lietuvos žr. Žygimantai
Zimmerle, Reicho kom. 239, 587
Zimmermann, dr. Reicho sekr. 522, 556
Zimmermann, Jokimas, gyd. 454
Zinkevičius, dail. 150
Zobarskas, Stefas 496, 625
Zochovskis, unitų metrop. 161
Zubovas, N. N. 226
Platonas, kng. 249-251
Vladimiras 262, 267-8
Zubovienė, A. V. graf. 267
Zuendto, M. (graviūros) 85-6, 92
Zunde (Sunde) 215
Žandenis (Wawden) 215
Žebris, Jonas, kun., JAV 231-2
Žemaitė (Žymantienė, Julija) 635
Žemaitis, Zigmas, prof. 631
Žemkalnis-Landsbergis, Gabr. 270
Žygimantas Kaributaitis 470
Žygimantas Kęstutaitis 86, 101, 108-9, 191, 207, 237-8
Žygimantas II Senasis 20, 111, 151, 156, 217, 298, 396, 400, 429, 432, 452-3, 470
Žygimantas Augustas III 14, 20-22, 86, 110-112, 136, 161-2, 167, 187-190, 238, 298, 387, 397 (valakų ref.), 430, 453-4 (bibliotekas), 459, 470
Žilinskas, kauniškis 124
Žilius, Jonas, kun. 561, 588
Žilius, V. 619
Žilpa (Zilpe) 215
Žiugžda, Juozas 415, 651-3
Žiupsnis 268
Živinbutas 33, 593
Žmuidzinavičius, A. 549, 557
Žukauskis, šiaulietis 288
Žukovskis, kražiečių adv. 232
Žutautas, Jokūbas, kražiečių vadas 228, 233
Žilevičius, J. (muzikologijos arch.) 627

VIETOVARDŽIAI

Abalum sala 320
Acokavai, Šiaulėnų 295
Adrijos jūra 321, 390, 400
Afrika 311
Aistmarės, Aismarės (Estmere, vak. Frisches Haff) 327, 329, 342
Aista, Paastriškių k., Bartininkų 329
Alandas, salos 312, 315
Aleksandrija (Šiaulių) 262, 264 (pramonė), 268
Aleksotas 117, 121, 126, 129
Alytus 606
  stalo dvaras 239
Alkos kalnas, Raizgių k., Šiaulių 297
Alksnėnai (įrašų akmuo), Kalvarijos 384-5
Alsėdžiai 406, 409 (vyskupų sinodas), 419, 425-427
Alšvanga (Sūnū) 315
Altdorf, univ. 386
Alūksta, kolegija 401, 570, 614
Amarunyūs, Amazynyūs, salos 315
Andriejavas 268
Anglija 108, 388, 441, 523, 561
Anykščiai 46, 385
Antakalnis žr. Kaunas
Antakalnis (Vilniaus) 29
Apuolė 432
Arčiūnai (Varėnos) 46
Aresa, up. 357
Ariogala (Airiogala), Erogeln 214, 215
Asirija 386
Ašmena 385, 552, 602
Ašva, Ašvija (Asswee) 214
Atlantas 335, 386
Audeniai (Kražių) 226
Augustavas 338
Austeravia, sala 320-1
Aukštogala 148
Austrija 107, 220, 383, 442, 553, 560-1, 604
Australija, lietuviai 619
Avignon, Avinjonas 54
Azija 354
Babtai 118
Bacaičiai, dv., Kuršėnų 295
Bajerburgas, Bayerburgas, Bayerburg (prie Veliuonos) 37, 104
Baisogala 658
Balbieriškis 397
Balcia žr. Baltijos jūra
Balga 100
Balkanai 383, 385-387, 470
Balstogė 75, 346, 570, 605
Baltarusija žr. Gudija
Baltia, Mare Balticum žr. Baltijos jūra
Baltija 52, 312, 317, 320, 323, 327, 335, 342, 349, 354-5, 358, 370-1, 387, 389, 391, 399-400, 559-60, 609
Baltijos-Juodosios jūros kelias 97
Baltoji jūra 327
Bardiškiai, Žeimelio 295
Baryšiai 275
Barščių kalnas žr. Kernavė
Bartuva 570
Basilia, Basilea ir kt. žr. Baltija
Bauska 355
Bazelis, univ. 386, 388, 411
Bazilionai, mstl. 272, 658
Belgija 442
Belgradas 334, 384
Belt 320
Berezina (Beržūna), upė 338, 354-5, 362, 371
Berešta 357
Berlynas 235, 334, 384, 523, 559, 573-577, 580
Bern, lietuviai 445, 567-571
Berža, upė 356-7
Betygala 46-7, 214
Bychovas 367
Biela 383
Bielaičiai 275
Bielskas 98, 172
Birališkis, dv. 147
Birštonas 180
Biržai 389, 397, 402, 426 (pilis), 3
Bitinija 332
Bizantija 470
Blekingė (Blecingaeg) 327
Bobras 343
Bohemija 390

Bokštai (Ašmenos aps.) 402
Bolonija, univ. 386-388
Borysthenes (Dunojus) 353
Bornholmas (Burgendaland) 327
Bostonas, MA 624
Botnija 392
Boubin 390
Baubava 290
Brasta žr. Lietuvos Brasta
Brandenburg 337-339, 435
Braunsberg (l. Branievo) akad. 385-6, 393
Bremenas 54, 600
Brėslauja 33
Brest, Brestas, Brzest žr. Lietuvos Brasta
Brevikiai 565
Britanija 331, 320
Brooklyn, N. Y. 444
Bubiai 239, 268, 272, 295
Budapestas 384
Bugas 336, 391
Bulgarija 382, 385, 442, 561-2
Buzai (Busekindorf) 302
Calisia žr. Kalisz
Carnuntum 321-2
Charkovas 408
Chicago 231, 232, 415, 443, 599
Čekija 470
Černigovas 350, 356, 469, 592
Dabikinė, up. 237
Dancigas, Gdansk 186, 339, 342, 390, 423
Danija 53, 327, 470, 503, 561
Daugai 46, 565
Daugelaičiai (Šiaulių) 275
Daugpilis 112, 355, 401, 433, 497
Daugšigaliai, Pakruojaus 295
Dauguva, Daugava 33, 303, 307, 319, 339, 342, 345, 350, 353, 355, 362, 369, 371, 387, 390, 570
Daumantiškiai, Seredžiaus 159
Daunorava, Šiaulių 238
Dausiškiai 275
Debeikiai, Joniškio 295
Debeikiai, Pakruojaus 295
Deltuva (Dewilto, Konstantinovo) 301-303, 397, 399 (žemė, sritis)
Desna, upė 338, 343, 345, 350, 360, 362, 371
Dgo 356
Dillingen, univ. 386
Dirvėnai, dv. 409
Diržai, Žeimelio 295
Dysna 53, 570
Ditva 69
Dniepras 46, 52, 336, 338-9, 343, 345, 349-350, 353-355, 359-362, 368-9, 371, 392
Dniestras 53, 341
Dobele 355
Dobitzen, Padubysio pilis 236
Dobrovolė 158
Dona, Donas 345, 357, 359, 362
Dovydiškiai, Linkuvos 295
Dresdenas 93
Drisa 355
Drohičinas 80, 96, 106, 109, 172, 385
Drūkšiai 385
Dubingiai 405, 418
Dubysa 236, 272, 414
  vaitystė 238
Dubrava (Lydos) 402
Dugna, up. 356
Dunojus 308, 335, 383, 385, 386, 390, 470
Du Bois, PA 231
Durbė 433-4, 599
Dusetos 121, 355
Dvina 327
Dwinne žr. Dauguva
Egėjos jūra 385
Egiptas 352, 386
Eiguliai 156, 206
Eisiškės (Eysiski) 385, 396 (mokykla) 399, 419
Elbė 319, 336-9
Elbinga 107, 327
Endriškiai, Skaisgirio 295
Estija (Est)e(landa) 312, 315, 396
Europa 56, 97, 308, 311-2, 333, 386
Falster 327
Fasta (Rigal), Alando sala 315
Ferara, nn. 419
Frankfurt a. O., univ. 386
Filadelphia 624
Freiburg i. Br., univ. 386
Fribourg, univ. 440, 444, 504
Frizų salos 320-1
Fulda 326
Gaidžiupilė, Šilo-Pavėžupio 297
Galicija 357
Galiniai, pil., Kražių 213
Galvės ež. ir sala 33
Galvydiškiai, Šaukėnų 295
Gasčiūnai 275
Gardinas 22, 31, 36, 53, 57, 69-95, 98, 106, 109, 176, 181, 187, 357, 363 (statistika), 367, 385, 401, 441, 470-1

archyvas ir muziejus 72, 90-1
bažnyčios ir koplyčios 75-78, 87-8, 92-3
bokštai, barbakanas 79, 85, 92
cerkvė (Koložos) 71, 78
ekonomija, stalo dv. 90, 239
gaisrai 73, 78, 81, 84
gubernija 552, 568, 570, 605
karališkieji, Stepono Batoro rūmai 70, 86, 92-94
kunigaikščio buveinė, taryba 81, 84, 86-90
miestas 71, 80-1
pilys: senoji, arba aukštutinė 81, 84-5, 92; Vytauto 72, 79, 81-3, 85 (mūrinė), 86-88, 92; žemutinė 85, 91-94
Sapiegų rūmai 91
seimai 86, 90, 93-4, 397 (elekcinis)
trobesiai: mediniai 71-73, 75, 82, 92; mūriniai 86; grindys 73, 83
vaizdai (graviūros) 89
vienuolynas, jėzuitų kolegija 91, 401
Gardinė, up. 70-1, 78-9, 85, 90
Gataučiai, Linkuvos 295
Gdynia 390
Gdovas, Gdov 314, 390
Germanija 321-2
Girnikai, Kurtuvėnų 295
Gelgaudiškis 121
Gėluva (mokykla) 397
Gelvonys (Gelwil) 302
Gergždeliai, Kuršėnų 295
Gibaičiai 275
Giedraičiai 436, 595, 607, 614
Gilvyčiai 295
Ginkūnai, Šiaulių 295, 279, 299
Girgžduta 297
Girnikai, Kurtuvėnų 295
Girstupis 184
Gitarai 298
Glaesaria 320-1
Gnieznas 48
Goliad 357
Goliažje, up. 356
Gonšorai (Gonschor, Sensburgo aps.) 404
Gotlandas, sala 13, 56, 327, 600
Gotteswerder („Dievo salaitė"), Naujasis Kaunas 99, 106, 107, 191
Goettingen, univ. 386
Graikija 385, 442, 561-2
Graz, univ. 387, 471
Graužiai, Radviliškio 295
Greifswald 13, 56, 386, 600
Grūždžiai 272, 292 (Perkūno kalnas), 296
Gubernija, dv. 262, 279, 283, 285, 295
Gudija 349, 351, 355-6, 358, 360-3 (lietuviški vietovardžiai), 367, 396, 400-402
Guostagalis, Linkuvos 295
Gurava, Užvenčio 295
Gurkiai, Joniškio 295
Gžatskas 350
Haetumas žr. Haithabu
Hainburg 321
Haithabu 327, 404
Haličas 75, 80
Haličas-Volinija 33, 45-6, 70, 76, 79, 80, 469
Hamburg 310
Hannover 338
Hansa, jos teisės 13
Heidelberg, univ. 386, 388, 391, 399, 471
Igliškėliai 474
Ilmenio ež. (T)irmeny, Tilmeny) 315
Indija 424
Ingoldstadt 386, 388, 392
Ispanija 307, 311, 421, 591
Istra, upė 357
Italija 26, 385, 393, 441, 561, 601
Ivaškiai 275
Ivija, Gudijoje, ref. mokykla 397
J.A.V. 441, 537, 601
lietuviai 501-2, 513, 568, žr. draugijos (JAV)
Jagminiškiai, Kurtuvėnų 295
Jakelaičiai (Jachelayce) 239
JAlta 487
Jantra (upė) 383
Janulaičiai, Kurtuvėnų 295
Japonija 441, 561
Jasa 349
Jatvez, Jatvessk žr. Jotva, jotvingiai
Jatvjaži, Jatvež 357 (vietovardis)
Jauneikiai, Joniškio 295
Jena, univ. 386
Jėsė 179
Jezerovas (žiedas, įrašas) 389, 393
Jonava 118
Joniškis 238, 241, 253-256, 259, 272-275, 295, 355, 396 (mokykla), 399
Jotva 74, 75, 346
Judikiai, Vaiguvos 295
Jugoslavija 321, 322, 391

Junigėda žr. Veliuona
Juodkalnija 441
Juodkrantė 413
Juodoji jūra 53, 354, 357, 432, 469, 562
Juodoji Rusia 70, 75, 79-80
Jurbarkas 32, 97, 103, 126, 215, 256, 433
Jurgaičiai 239, 295
Juškaičiai, Kurtuvėnų 295
Juškiškiai 147
Kačaniškiai, dv. 166, 298
Kačeva, Šiaulių 238
Kairiai, dv. 255, 298
Kaišiodarys 647
Kalisz (Calisia) 390
Kaltinėnai (Caltheneen) 215
Kalūga (Kaluigia) 356-7, 390
Kalvarija, Suvalkų 384, 487, 565
Kalviškiai, dv. 295
Kameniecas 98
Kanada 598, 619
Karaliaučius 100, 108, 113-4, 117, 134, 214, 302
  universitetas 385-7, 389-391, 393, 400-1, 417, 421-3, 471
Karašėliai, Pakruojaus 296
Kardoba 308
Kareiviškiai 296
Karija 388
Karmėlava 118, 148
Karmelitai žr. Kaunas
Karnauskiai 275
Karpatai 390
Karpiškiai, dv. 296
Karšuva 214
Kartanai, k. 512
Kartofliškių paliv. (Kaune) 125
Karvažai 275
Katyčiai (Coadjuten) 301
Katra 69
Kaunakiemis 153, 160
Kaunas (Kaniyū, Kaynū; Kauen, Kauve, Cavonia, Cavno . . .) 32, 53, 86, 97-211, 235, 262, 268, 278, 314-5, 388, 408, 441, 446-449, 470-1, 503, 592, 595-6, 613, 647, 660, 667
  bažnyčios 116, 138-169; bazilika 146-150; benediktinių 147, 155-7, 167; evangelikų 115, 166-7; Įgulos 168-169; jėzuitų 139, 163-5, 167; Šv. Gertrudos 146-7, 153-155; karmelitų (Šv. Kryžiaus) 139, 160-162, 167-168; moksleivių (Šv. Sakramento) 159-160; seminarijos (Šv. Jurgio) 146, 150-155, 167, 170; Šv. Trejybės 157-159; Vytauto 126, 138, 143-146, 503; panaikintosios 165-6
  brolijos (amatininkų) 192-196
  cerkvės 161, 164, 167-8
  gaisrai 105, 110, 204
  gubernija 125-6, 552, 568, 570
  kapinės 125-127
  kolegija 164, 365, 401, 421, 528, 565, 574
  kngš. Kazimieras Kaune 185
  kun. seminarija 439, 448
  ligoninės 115, 162, 415 (seniausia)
  meno paminklai 131-149
  miestas, teisės 101, 109-111
  mokyklos 148, 167, 389, 396, 402
  mugės 109, 115, 180, 183, 185
  muziejus, archyvai 167, 210-211
  paprotinė teisė 182, 184, 188
  Perkūno namai 108, 138-9
  pilis 97-111, 105-6 (išgriovimas) 177, 181, 314
  pinigų kalykla 416
  privilegijos 178, 181-3
  rotušė 116, 123, 139-141, 189; karališkieji kambariai 141
  savivaldybė 174, 177-191
  seniūnija 136
  sinagoga 124-5
  statistikos, gyv. ir kt. 197-199
  susisiekimas 200-204
  suvažiavimas: Vytauto su kryžiuočiais 99-101
  tvirtovė 205
  vaitai, burmistrai 173-178, 188
  vandentiekis 204-209
  žydai, suvaržymai 185-6, 190, 198
Kebliai 280
  Kėdainiai 114, 390, 423-5, 660
  mokyklos ir biblioteka 388-9, 402
  sutartis 385
Kelmė 237, 273, 397 (mokykla)
Kernavė (Kiernow) 13, 32-36, 45-47, 53, 302
  amatininkai 35
  piliakalniai ir kalnai (Aukuro, Kriváičio, Lizdeikos, Mindaugo sostas, Pilies) 34-35
  pilys 35, 37
  sostinė 27, 35-36
Kęstaičiai, Alsėdžių 223-4
Kybartai 668
Kijevas 31, 38, 53, 74-5, 78, 86, 108-9, 262, 418, 469, 589

Kilioniai, Vaiguvos 296
Kinija 424
Kipštai 275
Kipras 385
Kisinai, Dovilų 121
Kgcveda (1463 prie Nemuno) 183
Klaipėda 121, 215, 235, 301, 355, 400, 434, 595, 614, 663
Kleboniškiai 148
Klovainiai 296
Knituva, sritis 214-5
Knollwood (kapinės prie Klevelando) 513
Kolainiai 434
Köln, Koelnas 21, 54
Kolno 337
Konstanca 48, 216
Kopenhaga 523, 568
Kounos, M. Azija 388
Kozlovas, Mozūruose 48
Kraslava 355
Kraukėnai 275
Kražantė 213, 217, 229, 385
Kražiai (Crase, Craysen, Crasow, Graschyn, Krasien) 213-233, 385, 408
archyvas, biblioteka 218
bajorai, seimeliai 215-216
bažnyčios 213, 216, 218-9, 226, 229-230
gynimas ir atėmimas, išniekinimas 222-9
gimnazija 218
jėzuitai 217-9, 226
Juodieji broliai 220
kazokai, žandarai, žiaurybės 213, 224, 228-229
kolegija 217-8, 401-2
Ordino būstinė, įkaitai 215-6
pamaldos už kražiečius 231
pilis 217
prašymai carui, svetimiems valdovams ir popiežiui 226-228
skerdynės, moterų išniekinimas 229, 492
teismai 232-3
trėmimai, kalinimai 233
užsienio spauda 224
vaidinimai, dramos 219
Kretinga 660; vienuolynas 498
Krekenava 100, 396
Kremenecas 172
Krikliai, Kuršėnų 296
Krymas 487
Kryžių kalnas 295, 296 (pav.)
Krokuva 46, 334, 337, 392-3, 408, 415-417, 593
akademija, univ. 382-3, 385-387, 395, 400, 471; lietuvių bendrabutis 471
Kruopiai 275
Kruonis 397
Kudinai, Šiaulėnų 296
Kuldinga 435
Kuliai 499
Kulva 386, 401
Kunigiškiai, Svėdasų 497, 510
Kupiškis 386, 478
Kupro sala (Ajasja) 352
Kurskas 356
Kuršas (Kors) 104, 235, 311, 314-5, 426-7, 433, 442, 552, 558, 570, 572
Kuršėnai 256, 272 (kreisas), 295-298
Kuršiai, Užvenčio 296
Kuršių marios 342, 347
Kurtuvėnai 272, 280, 295-298, 658
Kutiškiai, Radviliškio 296
Kužiai 272
Laalandas, Langolandas 327
Labanoras 402
Labguva 389
Laižuva 275, 501-2, 532
Das Land Ober Ost 447 ir kt., 545 ir kt.
Lankiškiai prie Nočios 404, 427
Latgala (Letgola, Neroma) 33, 314, 318, 355
Latuva, Latuvėnai 46
Latvėnai 565
Latvija 78, 329, 337, 349-350, 355, 361, 396, 443, 614
Laukesa 353, 357
Leiden, univ. 386, 388, 392, 424-5
Leipzig, Leipcigas, univ. 386-7, 391, 471
Lekai 46
Lemiando (Nisa), Alando salynas 315
Lenkija (Bolūniya) 312-3, 354, 382, 417, 442-445, 589, 593
pretenzijos į Lietuvą 445, 543, 549, 555; plg. dar Užnemunę
Lybių žemė 387
Liepoja 255-6
Lietuva (Lettowen, Lettovia, Llydaw, Lituusbaria ir kt.) 33, 46, 74, 78, 108, 256, 314, 332, 337, 361, 383, 391, 399-401, 442-3, 446 ir kt., 502, 512, 536-591, 603, 615
ir Lenkija 86-7, 91, 120, 158, 237, 595, 602; konfliktas 614

Radvilų žemėlapis 387
Rusijos pavergta ir jų pretenzijos 277, 562-3, 609
vokiečių okupacija ir žiaurumai 271-278, 542-554
valstybės atstatymas žr. Didysis Vilniaus seimas, Berno, Lozanos, Stockholmo, Vilniaus konferencijos, J.A.V. lietuvių suvažiavimai, Petrapilio lietuvių seimas, Šveicarijos lietuvių biuras, Vasario 16 aktas, savanoriai ir laisvės kovos
Lietuvos Brasta (Brest) 36, 53, 70, 86, 106, 109, 113, 150, 172, 176, 391, 397, 575-577
Lyda 178, 363, 367, 388, 470, 552, 602
Lydeikiai 275
Liegnitz 470
Lygumai 275, 297
Likšeliai, Užvenčio 296
Linkaičiai, Did., Linkuvos 295
Linkuva 295, 297, 355
Liublinas, unija 86-88, 237, 387; nauji unijos siekimai 543, 549, 555-557
Liuvenas (Louvain), univ. 86, 388
Livonija 86, 111
Loba, upė 336
Lošiška, up. 356
Lozana 446, 521, 553, 559
Lübeckas 13, 54, 56, 600
Luckas 83-4, 103, 172; suvažiavimas 470
Ludza 355
Lukšiai 280
Lund, univ., biblioteka 418
Luponiai 296
Lužitija 390
Lvovas 53
Magdeburgas 54, 308, 600
teisė 101, 108-9, 171-80, 182, 188-9
Magūs kraštai 312, 314
Mahanoy City, Pa. 237
Maišiagala (Meisegale) 13, 302
Makedonija 332
Malaišiai 496, 510
Maluva 435
Maniušių dv., Grūzdžių 281
Marburg, univ. 386
Mare Balticum žr. Baltijos jūra
Marienburg 415
Marijampolė 267, 439, 486, 487, 489-490, 527, 536
Marios 354
Masilija (Marseille) 320
Maskva 46, 53, 90, 109, 113-4, 129, 356-358, 371, 408, 423, 470-2, 488, 560, 592, 601, 606
Masovia 390
Mašniai, Linkuvos 296
Mazyrius žr. Mozyrius
Mažoji Azija 310-311, 383, 388
Mažoji Lietuva, Prūsų Lietuva 443, 527, 537
Mažeikiai (Muravjov) 272, 275, 301
Mažuoliai, Šiaulėnų 296
Macklenburg 337-339
Medija 335, 386
Medingėnų žemė 214
Medininkai (Varnių) 103, 434 (pilis), 470
Medsūna 315
Medžiokalnis, Kražių 213
Mėlynosios marios 385
Melnikas 80, 98
Memelae žr. Nemunėlis
Merečovčizna, dv. (Kosčiuškų) 601
Merkinė 37, 385, 420
Meškučiai, Meškuičiai 256, 275, 296, 658
Mežotnė 315
Micaičiai, Kuršėnų 499
Minskas 53, 109, 172, 176, 186, 353, 355, 357, 397; gub. 605
Mintauja 256, 258, 315, 439, 485
lietuvių pasipriešinimas 492, 498, 513, 520, 536
Mogiliavas, Mohiliavas 239 (stalo dv.), 353, 355, 357, 367
Moldivų salos 78
Molėtai 402
Monakąs 584
Mount Carmel, Pa. 231
Möre (Meore) 387
Mosėdis 29, 498
Moteržiškiai, Žagarės 296
Mozyrius 176
Mozūrai 81, 470
Možaiskas 350, 357
Münchenas 583-4
Musė, upė 33
Mūša 236, 400
Nadruva 27, 407
Naisiai 275, 281
Nalšėnai, Nalšia 46, 399 (žemė)
Naugardas (Nugrada) Didysis 31, 53, 56, 113, 350, 469
Naugardėlis, Naugardukas 26, 33, 45-7, 53, 58, 69, 70, 74-5, 80, 109, 176, 570, 600, 602

kolegija, mokyklos 397, 401
Nartubia (Šiaulių) 238
Naujamiestis 397, 500
Naumiestis (Władysławów), vėliau Kudirkos Naumiestis 487-488
Naujasis Kaunas žr. Gotteswerder 99, 106-7
Naumburg, Neuenburg 48
Nemunas 27, 32, 46, 62, 72, 74, 85, 91-2, 97, 99, 110, 115-121, 125-129 (prekyba), 132-3, 135, 137, 139, 150, 165, 170, 179, 183, 186, 189, 204-5, 209, 335-336, 343, 345, 350, 354, 359-362, 369, 387, 390, 556, 559
Nemunėlis (Memelae, Semegallera, Semegaller Aa) 236
Nėris 26, 34, 41-2, 46, 53, 97, 103-4, 118-121, 125-129, 131-137, 139, 147, 150, 184-5 (laivininkystė), 189, 204, 206, 208-9, 343, 345, 354, 360, 362, 556
Nesvyžius 156, 367, 397 (kolegija), 401-2
Neumark 338
Nevėžis 27, 32, 99, 106, 139
New York, Naujorkas 597, 610, 624
Nicgalė 355
Nida 403, 660
Nisa (Neisse), baltai 390
Nogariškiai 117
Noreikonys, Pakruojaus 297
Norkyčiai 390
Norvegija 561
Nūda, Nedys ež. 297
Obeliai 355
Ober Ost 554-5
Obol, Obelis, upė 401
Obolcai (Bolce, Wobolec, Obolce) 401
Odejevas 470
Oder, Oderis 310, 356-359, 368 (baltai) 377, 390
Oka, upė 341, 343, 349, 351, 358-362, 369, 399
Okeanas, Germanų okeanas, Baltija 308, 325-6
sala 325
Olandas (Eowland) 327
Olandija 142, 388, 561
Olmouce (Olmütz), Moravija 385-6
Opahwa, Oppach 390
Opiten 236, žr. Upytė
Orenburg 562
Orla, Orlo 356-7
Oteris (Other, Ottar) 327
Oxford, univ. 327
Orša 401
Pabaltijys, Rytų 78, 312-3, 318-9
Padauguvys 469
Padniepris 69, 342-3, 351, 359-362
Padolė 86
Paduva, univ. 387-8, 417-419, 423, 426
Paežeriai, Vilkaviškio 485-6; ežeras 226
Pagervynė 239
Pagiriai 301
Pagirgždutė, Vaiguvos 297
Pagyžiai 291-2
Pakalnė (Niederung) 301
Paklebakiai, Paklibakiai 297
Pakruojus 295-7
Palanga 27, 121, 256, 408, 512, 552, 614
Palenkė 36, 83, 86, 399, 469
Palevenėlė 660
Paliečiai, Pakruojaus 297
Pamarys 319, 336-9, 371, 470, 592
Pamfilija 387-8
Pamūšis, dv. 241, 275, 297
Panemunė 117-8, 123, 131, 202
Panerys 104, 121
Panevėžys 236, 255-6, 446, 536, 565, 647
Panonija 321-2
Panūdžiai, Šaukėnų 297
Papilė 258, 272, 297
Papilalė, Vaiguvos 296
Papilalis, Kražių 213
Papilys 397
Paryžius 235, 312, 387, 393, 471 (univ.), 601
Pärnujogi (Bernū), upė 315
Pašakarnis 398
Pašiaušė 265, 401 (kolegija)
Pašilė (Passeel) 214
Pašyšiai 660
Pašušvis 397 (mokykla)
Pašvitinys 295-7
Pavartė, Varenos 46
Paverpenis, dv. 220
Pavyslis 322-3
Pažaislis 114, 142, 164, 170, 385, 471, 504, 661 (psichiatrinė ligoninė)
Pažemys, dv., Žeimelio 297
Peipus 314
Pelaniškiai, Pašvitinio 297
Pene, upė 338
Penza 349
Perkūno kalnas, Perkūnkalnis 29
Permė 562
Persantė 319, 338-9
Persija 383

Petrapilis 139, 145, 312, 519-520, 533, 535, 563-5, 592 (univ.)
lietuviai 502, 565, 569
lietuvių seimas 502, 588-9
Philadelphia, Pa. 231, 540, 624
Piktmiškis, durpynas 264
Piktupėnai 663
Pilėnai 435-6
Piliakalis, Kuršėnų 297
Pilinė (Galvydiškiai), Šaukėnų 295
Pilupėnai 390
Pilzenas 390
Pinnow, Piniava 398
Pinskas 176, 469, 592
Pittsburg, Pa. 559
Plane: Plonė 338
Plawe: Plavys 338
Plymouth, Pa. 231
Plokščiai (Blogoslawienstwo) 301, 487
Plungė 235
Plūsčiai, pre. Kražių 213
Pluotinė, Pluotinis, ež. 435
Po (Padas), upė 319, 321
Polockas 53, 46, 86, 109, 172, 355, 469
Poloniai, Užvenčio 297
Pontakas, šalia Kauno 123
Portugalija 442
Poznanė 117, 397
Praha mst. ir univ. 334, 382-4, 386, 390, 417, 471
lietuvių kolegija 383
Prancūzija 107, 117, 308, 311, 441, 523, 548, 561, 604
Preičiūnai, Pakruojaus 297
Preišagalėlis (Preišagalka) 148
Prienai 595
Prieglius 115
Pripetė 336, 343, 345, 349, 353-355, 359-60, 362, 371, 391
Prosna, upė 322
Protva 349
Prūsa, Rytprūsiai 97, 108-110, 115, 117, 194, 215, 329, 332, 227, 349 (prabaltai), 361, 383, 405-6, 417, 498, 549, 589, 604
Pskov 56, 344, 350, 356-7
Puikiškiai 297
Punskas 565
Pušalotas 485
Raciążas 100
Radaunė, upė 319, 338
Radviliškis 241, 264, 295, 297-8, 436, 565, 595, 607
Ragainė 99, 104, 107, 135, 215, 355, 389-390, 434, 488, 490, 527, 537
Ragūna, up. 297
Raigardas, Raigradas 121
Raktuvės kalnas, Žagarės 298
Rambynas 407
Rapallo 584
Raseiniai (Rossien) 47, 120, 136, 214-5, teismas 168, 249
Raudėnai, mst. 297
Raudondvaris 114
Ravena 325
Razgiai, „Alkos kalnas", Šiaulių 297
Reinas 319
Rekyva, ež. 235, 264, 284
Rekščiai, Papilės 297
Remizava, Ašmenos 158
Rezeknė 355
Riazanė 470
Riešė 52
Rietavas 485
Ryga 47-8, 53-4, 56-57, 137, 235, 355, 415, 433, 469, 475, 498, 502
Ringuvėnai 297
Ritterwerder, pilis prie Nemuno 97
Rytų Europa 472
Rociškiai, Betygalos 46
Rokiškis 355
Roma 40, 54, 163, 321-2, 333, 600
provincijos 69, 322, 373
universitetas 386-388, 471
Romuva, Romava (Romow) 27, 407
Rostock 13, 56, 600
Rudė, upė 235
Rügeno sala 339, 377
Rumšiškės, Rumšiškis 118-9, 137, 148
Rona (Rhône) 319
Rumunija 382-3, 385, 391, 441
Ruponys, Linkuvos 297
Rusia, Sen. 26, 53, 113, 357, 383, 404
Rusija 99, 117, 220, 232, 262, 309, 312, 314, 354, 441-2, 448, 455, 502, 548, 555, 560-1, 563-568, 575, 577, 593, 596, 601-604, 606-7 (bolševikų gaujos), 609, 513-4 (Lietuvą pripažino)
Sibiras ir kt. trėmimai 224, 262, 606
Rusnė 661
Rucava, Rutzau (Rzucew) 342
Saale (Zale) 390
Saarema (Sarema) 53
Sabene: Sabinė 338
Saksonija 13, 56
Sala (prie Kauno) 188

Sala, vyrams 315
Salamiestis 397
Salantai 120, 408
Salduvė, kalnas 235, 297-8 plg. Saulė
Salynas 84, 102
Sambija žr. Semba
Sargėnai 404
Sarošas 98
Saulia, Saulė (1236) 236, 298
Segutoniai 297
Seimas, Seima, upė 336, 343, 345, 360, 362, 371, 392
Seneliai, Kuršėnų 297
Seinai, kun. sem. 487 (ir lenkomanija) 592
Semba 309, 320, 434
Sereikiai 275, 297
Seretas 30
Serbija 441, 385
Sevastopolis 487
Shenandoah, Pa. 231
Sibiras 262, plg. Rusija
Sicilija 311
Sidabravas 499
Sidarai, Šiaulėnų 297
Siena, univ. 383, 386
Silezija 107, 322, 324 (gintaro lobis), 390, 394
Syra 338
Sirputtindorfe 302
Skandinavija 321-2, 355, 502, 523, 568, 609
Skaruliai 118, 163
Skaudvilė 273
Skiemonys 640
Skobra, upė 356
Skone 327
Skotija 532
Skuodas 223, 243, 433, 599
Slabada 129, 197
Slanymas 36, 69, 70, 80, 103, 363, 367, 570, 601
Sluckas 109, 389, 402
Sluč', Slučė, upė 343, 350
Smalėnai 565
Smolenskas 46, 86, 108-9, 186 (muitinė), 349, 350, 353-357, 360, 364, 367, 414, 469 (Liet. taryba), 589, 602
Sofija 334, 383, 391
Sokolka 570
Sorot, upė 356
Sožė, upė 353-5, 357, 359, 362, 371
Spakainastis, dv., Šaukėnų 297
Spėrė, upė ir Spėros ež. 33, 103
Spring Valley 231
Stabitz-See 338
Stačiūnai 273-5, 297
Stakiai 499-501
Stellmorr 41
Stelmužė 661
Stockholm 521; liet. konferencija 502-3, 557, 567-570, 589
Strėvininkai 37
Stuttgart 584
Subačiūnai 275
Sudkalnis, Užvenčio 297
Sukilėlių kalnelis, Šiauliai 259
Sūnū (Alšvanga?) 315
Suomija 311-313, 341, 472
Surviliškis 100
Sund, Sundas 13, 54, 56
Suvalkai 346, 527, 556, 591, 614 (derybos)
gimnazija 527
gubernija 115-6, 341, 343, 552, 568, 570, 589
žemė 527
Suvalkija 100, plg. Užnemunė
Svebų žemė 317, 323
Svėdasai 496
Svida 349
Svieriai, Svyriai 385
Svirlaukis 485
Svisločius 70, 265
Svitezės ež. 69
Šakiai 487
Šalčininkai 385
Šančiai 129, 162, 199
Šaukėnai 297-299
Šaulkalnis 296
Ščara 69
Šeduva 658
Šeimyniškėliai, Anykščių 46
Šėliškės pieva 148
Šešupė 179, 183
Šėta 118
Šėtijos dv. 147
Šiaulaičiai 236, 297
Šiaulėnai 236, 295-297
Šiauliai, vns., Kleboniškio vls. 236
Šiauliai, Didieji Š., (Saule, Saulen, Šaul, Šovl . . .) 235-294, 416, 433, 446, 536, 592, 595, 644-7, 658
amatininkai 265 ir kt., 271
baudžiava, duoklės 239-240, 250-251
bažnyčios 271

bermontininkai, kolčakininkai 271-280
bolševikai 271 ir kt.
draugijos 267-8
ekonomijos dv. 237-242; konfiskacija 249;
ūkių skaičius, trakai, vaitija 238-243
elevatorius 289
kariuomenės, svetimos: prancūzai 250; rusai 255 ir kt.; saksai 243; švedai 239, 241; vokiečiai 262 ir kt.
laikraščiai 265
lietuviai išsilaisvina 279
maras 239
miestas, jo teismai 237, 246, 248-9, 289
mokyklos, muziejus 265-7, 288
pramonė, prekyba 264-5, 271
privilegijos 290-4
socialinė apsauga, sveikatos reikalai 267
statistikos 270-1
sukilimai: (1831) 251-5; (1863) 258 ir kt., ekzekucijos, trėmimai 259; (1905) 268
vardas ir legendos 235-6
Žemaičių seniūnai 237
ženklas (herbas) 238, 246, 249
žydai, jų sinagogos 243, 265-7, 282-4, 290, 298
Šiauliškiai, Vaiguvos 236
Šiaurės jūra 321
Šilalė-Naujokai 29
Šilėnai, Šaukėnų 297
Šilo-Pavėžupis, dv. 297
Šiluva 397-399, 402
Šilutė 400
Širvinta 32
Širvintai, Širvintos 436, 595, 607, 614
Šiupiliai, Grūzdžių 297
Šlezvigas-Holšteinas, Schleswig-Hollstein 41, 312, 327, 337-339
Šniūraičiai, Radviliškio 275, 297, 600
Štetinas, Stetin 13, 56
Štrasburgas, Strasburg 387
Šukionys, Stačiūnų 297
Šunikiai, Užvenčio 297
Švedija (Z(u)wēda) 113, 309-313, 561
Šveicarija, Suvalkų apsk. 75
Šveicarija 548, 554, 559, 561, 568
lietuviai ir dr-jos 523, 540, 565, 570 (taryba), 589
Švenčionys 552, 635
Šventė (Schwentine, Zwentine) 338
Šventoji (Schwintoppe) 303, 307
Šventupis, Dabikinės 237
Švobiškis 397, 399, 565
Talinas (Kalewery, Kaleweny, Kolyvan) 53, 315
Tambov 349
Tartai, Tartu 53, 472, 519, 592 (univ.)
Taujėnai 512
Tauragė, mokykla, prieglauda 396, 399, 565
Taurakalnis 38
Tauragnai 402
Telšiai 235, 256, 355, 647, 661
Thule 320
Tilvydiškiai, Šaukėnų 297
Tilžė 117, 119, 355, 390, 427, 447, 489, 498-9, 527, 537, 604
Tilžiečiai, Šiaulių 239
Tirelkos 238
Tyruliai 235
Tytuvėnai 222
Tolišiai, Vaiguvos 297
Tolža (Tilžė) 396-7
Tornas, Torunė 48, 102, 424, 414
Torontas 599
Tortosa 307
Trakai (Traken, Trakken) 12-13, 31, 36-37, 45, 47, 53, 83-4, 86, 101, 131, 136, 176, 216, 350, 385, 388, 396 (mokykla), 402, 470, 552
Aukuro kalnas 37-38
benediktinai 37-38
Naujieji 36, 37, 396
Senieji 32, 34, 36-37, 47
pilys, piliakalnis 36-38, 58
vaivadija 238
Trakija 333, 385
Transilvanija 416
Tryškiai 297
Truskava 301
Truso (Elbingas) 327, 404
Tübingenas, univ. 386-387
Tukumas 355
Tula 356-357, 371
Turija 343, 350
Turovas 53
Tuskoi Rat' 343, 350
Turkija 442
Tverai, Tvėrė, Telšių 167
Tverė, Rusijos 350, 356-7, 371, 470
Udrija 356
Uglič 371

Ukmergė, Aukmergė, Jokmergė, Jukmergė, Vilkamergė, Vilkomir ir kt. 256, 301-302, 385, 512, 565; sen. šaltinių vardai 301-2
Ukraina 558; upių vardai 336
Ula, upė 349
Upa 358
Upice 390
Upytė 236, 238, 250, 425
Uralas 341
Upsala 418
Usa 349
Ūsiai, Tryškių 297
Utena 46, 565, 595
Ūturiai 46
Užava, upė 315
Uždauguvis 86
Užeikiai 239
Užepa 356
Užgančiai, Šaukėnų 297
Užnemunė 70, 116, 220, 404, 592, 604
Varšuvos kng. 604, plg. Suvalkija
Užneris 33
Užpaliai 239
Užuguostis 385
Užulėniai 512
Užvalda 355
Užventis 297-8, 475, 565

Vadaktėliai, Naujamiesčio 499-500
Vaiguva 236, 295-298
Vainagiai, Kurtuvėnų 298
Vaistoriškiai, Kleboniškio 147
Vaitkūnai, Svėdasų 510
Valkaviskas, Valkoviskas 70, 98, 367, 401, 570
Valterkiemis 390
Vandžiogala 400
Varėnėlė, upė 46
Varnėnai 46, 397
Varniai 396 (mokykla), 408-9, 419, 435
Varnopelkė, Šaukėnų 267
Varšuva 53, 93, 139, 195, 339, 390, 485, 487-8, 490, 556, 593 (univ.), 604; kunigaikštystė 117, 604
Varta 390
Vaškai (Konstantinovo) 301
Vašingtonas 588, 597, 624
Vatikanas, Šv. Sostas 227, 583, 595
Veisiejai 48
Veiveriai 527, 536, 592 (mok. sem.)
Vekvedžiai (Wekwedzie) 239
Velikije Luki 350, 356
Veliuona (Welun, Junigeda) 102-4, 132, 390, 434
Vėluva 390
Vendzgaliai 400
Venecija 392
Venta, Ventė 272, 295-7, 400
Vengrija 383, 385, 470
Vepriai (Weppre) 302
Verbeliūnai 158
Verduliai 191-2
Verkiai 52, 402
Veršvai 170
Viazma 343
Vydra 390
Viduklė (Widuckeln) 214-5
Vydžiai 98
Viena 334, 384, 392, 408, 443 (kongresas), 471 (univ.)
Viekšniai 272
Viesulavos kalnas 121
Vieškūnai, prie Nemuno 205
Viešvėnai 435
Vyjuoliai 291-2
Viknaičiai (Wichnaycie) 239
Vilija (Wilią) žr. Nėris
Vilijampolė 121
plg. Slabada
Vilkakiai ir kiti su Vilk- 304
Vilkaviškis 117, 119, 555
Vilkenberge, Vilkinberg, Wilkenberg 302, plg. Ukmergė
Vilkmergė, plg. Ukmergė 118, 121
Vilnia 12, 26-7, 43-5, 52
Vilnius (Vilna, Vilnia, Vilnee, Ville . . .) 12-53, 232, 256, 300, 302, 350, 355-8, 402, 421-3, 428-9, 438, 451-9, 501-5, 513, 525-6, 528, 545-554, 585-607, 614, 633
archeologija, proistorė 12-19, 40-1, 43-4
archyvas 20, 210, 211
architektūra 20-1
bažnyčios 14, 17, 30-32, 52, 54-5
Bekiešo kalnas 13, 23, 51
cerkvės 20
gaisrai 13-4, 22, 51
gatvės medžio grindiniai 19
Gedimino kalnas 12, 13, 17-19, 23, 26, 41-44, 51-53
gub. 568, 570, 605
katedra (Šv. Stanislovo) 14, 20-21, 30-32, 48, 51
Kreivasis kalnas 38

legendos 26-40
lietuvių k. 31, 485
lietuvių konferencija 513
lietuvių seimas (1905) 560
ligoninės (sen.) 451
Lizdeika 40
miestas 14, 19, 22, 40, 51; ginamosios sienos, bokštai ir vartai 14, 19, 20
mokykls 471
pilys 12-14, 26, 40-2, 56; Aukštesnioji, Aukštoji 12-16, 18-19, 21, 40-3, 51; Gedimino 13, 16, 19, 51, 53; gotikinė 14; Kreivoji 12, 14, 22-23, 45, 51; Mindaugo 41, 44; muziejus 43; Vytauto 43; Žemoji, Žemesnioji 12-15, 17, 19-22, 39-40, 43, 45, 49-52
sen. sodyba 43, 44
sostinė 13, 25 ir kt., 39-40, 44-47, 52, 53
statyba:medžio 12-6, 26, 44-45, 49; mūro 14, 30, 37, 41, 44
sen. tikėjimas, šventovės 13, 19-20, 24 ir kt. 27-29, 32, 47
Šventaragio slėnis 11-2, 26-7, 29
Trijų kryžių kalnas 12, 42
universitetas, kolegija 471, 455, 463
Virbalis (Wierzbolow) 301
Virgailiai 106
Virvytė 297
Visdergiai, Kuršėnų 298
Viskiautai, vikingų kapai 309, 399
Vysla (Vistulle, Wisle, Wislemuda) 307-8, 310, 319, 322, 326-329, 337-339, 342, 350, 354, 368 (baltai), 371, 377, 391, 592
Vitebskas 86, 349, 355
Vitlandas (Valdland, Widuwarjos) 328
Vitolteva, Vytautėva, Šiaulių 238
Vladimiras 83
Vokia, Vokietija 48, 275-6, 281-2, 308, 382-387, 402, 442, 445, 447, 513, 553, 555, 558, 560, 564-556, 571-578, 586-9, 600-1
Volga 78, 341-2, 345, 349, 354, 357, 362, 369, 371, 399 (prabaltai), 592
Volinija 73-4, 78, 80, 83, 86, 354, 357, 432, 470
Vorksla 143
Volkoviskas 173, 176
Volupis, up. 46
Vorupis, up. 46
Voruta 45, 46, 599

Wangern: Vingrė 338-339
West Point, N.Y. 602
Wilkes-Barre, Pa. 232
Wittenberg, univ. 386-389, 418-9
Würtemberg 584
Würzburg, univ. 386

Zabludovas 397, 438
Zagrebas 334 (muziejus), 384
Zale 390
Zapyškis 123, 158
Zarasai (Novoaleksandrovsk) 301, 355
Zervynos 69
Zietela 70
Zimigola žr. Žiemgala
Zokniai 275
Zund 600
Zürichas, univ. 593

Žadžiūnai, Šiaulių 298
Žagarė 275, 298, 296,
ekonomijos trakas 238
čyžės kamara 240-1
Žaiginys, up. 296
Žalgiris 101, 107-8, 136, 177, 433
Žeimelis 297-8
Žeimena 53
Žemaitija, Žemaičiai 215-6, 237, 386, 437, 498, 495, 592
Žemgala žr. Žiemgala
Židikai 243 (jėzuitai)
Žiemgala 54, 236, 314, 355, 600
Žiežmariai 396
Žiežmariai 118, 399
Žinėnai 275
Žitomiras 109
Žiūronai, Radviliškio 298
Žuklia, up. 356
Žukopa 356
Žuvininkai, prie Šiaulių 297
Žvelgotė, Žvelgaitis, kalnas, Žagarės 298

DALYKINIS

Acta Baltica-Slavica 376-7
adatos: kaulo, žalvario ir kt. 75, 82
aguonos 447
Ahrensburgo kultūra 41
Aidai 409, 617, 621
aikštės 128
aisčiai (Aestiorum gentes, Eastlande, . . .) 307 ir kt., 317-8, 322, 325-329, 414, 440, 609; žr. dar baltai
akmens amžiai, dirbiniai 41, 69, 297, 339, 341-2; akmens formos liejimui 51; gyvatgalviai kapliai 69, 339; kirvukai 295-7; laiviniai kovos kirviai 339, 341-2
akmens: dubenuoti, pėdoti, stabakuliai 296, 297 (bažn. sienoje); šv. Pauliaus pėda 295; su velnio pėda 297; suakmenėjęs 295
akmens gludinti sienoms 76
akmens pylimai 297
akmenskaldžiai 56
akmenų svaidyklės 105, 601
Akty . . . Vilenskoju Archeogr. Komiss. 142
alavijas 447
alavo lydiniai 83, 174
al fresco 94
alyvos spaudyklos 263
alus, jo daryklos 174, 262, 264, 271-2, 327
amatai 177, 265, 271, 490
amatininkai 35, 55-6, 74, 76, 81-2, 112, 115-116, 123 (vėliavos), 171-2, 180, 192-197, 600; vienuolynų 195; žydai 176; brolijos 192-196; meistrai, pameistriai ir mokiniai 192-3; nariai (krikščionys) 192-5; našlės, našlaičiai, laidotuvės 194-6; susirinkimai, slaptos sueigos ir pareigos 192-194; vėliava, vaškas bažnyčioms ir kt. 123, 192-196; įvairūs įrankiai 82-3
Amerika pirtyje 267
amerikonėjimas 634-5
Amerikos lietuviai 501, 540, 544, 554, 569
  aukos „Saulei" ir kt. 501
Amerikos lietuvių nutarimai: autonomijos 541, 559; „Lietuvai liuosybės deklaracija" 558-565
Amerikos lietuvių delegacijos pas: Apaštališkąjį delegatą 559; Europos ambasadorius Vašingtone 559; JAV prezidentą 559, 561; į Lozaną 554
Amerikos Lietuvių Katalikų Metraštis 588
Amerikos Lietuvių Politiškas Seimas Čikagoje 541-2; Am. lietuvių Seimas 541
Amerikos lietuvių šelpimo centralinis komitetas (Politinių atstovų suvažiavimas) 588
Amerikos lietuvių taryba 542, 544 (Lozanoje), 559, 562, 588
amnestija 581
amuletai 439
aneksija (1915 Lietuvos) 548-9
anglai 132, 472 (stud. Vilniuje)
anglo-saksai 327
angliai 29
Anykščių Šilelis 485
Annales Quedlenburgenses 314
antpirštis 75
antropologija, tipas 552
Apavas 50, 82
  atraižos (odos) 76
  batai (odos) 50-51
  naginės 51, 76
apyrankės 83
  juostinės, žalvarinės 41
  stiklinės 53, 74-5, 78-9
Apostol 453
apranga
  diržas 51, 74 (pintinis)
arabai 307
archeologija 16, 41, 52, 372
architektūra, paminklai 57
  barokas 94, 139, 152, 385, 471
  bizantinė 78, 168
  dobilo lapo 663
  gotika 51, 85-87, 146, 152, 471
  klasicizmas 94
  renesansas 471; plg. meno paminklai

archyvai 20, 391, 626-7
Karaliaučiaus 180
Kauno evang. konsistorijos 178, 181, 183, 191
Kauno miesto 129-130, 141, 191, 196, 210-211;
bolševikų apnaikintas ir grąžintas 210-1
Kauno apsk. žemės teismų 211
Kražių 218, 391
Lietuvos tribunolo Trakų bylos 211
Maskvos centralinis 93, 207, 246
Šiaulių ekonomijos 267
Upytės 211
Vilkmergės 211
Vilniaus centralinis 170, 194-5, 210-211, 246
Žemaičių seniūnijos 211
arkliakojai (baltai) 322
arkliapupės 74, 76, 83
arkliai 128, 172, 189, 250, 265, 280, 427-8
arklių apranga, proistorinė ir senoji: balno kilpos 74; pakinktai 51; pasagos 51, 74; pentinai 41, 51, 74-5 (inkrustuoti); žąslai 51
arklių ganymas 172
arklių lenktynės (baltų) 328
arklo mokestis 187
aruodai (miestų) 115, 173
artilerija, lietuvio K. Semenavičiaus įnašas 601
akmens ir kt. svietiniai 601
žalvario patrankos 601
asmenvardžiai, jų rašyba 406
astrologija (gydymui) 452
ateitininkai 533, 632, 635
Ateitis 533, 545-6, 593, 635; Daunoro (1943-4 leista) 468
Ateizmas 638-73; organizacijos — 638-9; mokyklose — 639-641; muziejai — 638, 647, 657-659; naujos šventės, tradicijos 664-667; propaganda ir priemonės, būdai — 641-653; statistika — 648-9
atlasas 311
Atsišaukimai:
1794 lietuviškasis 498, 601, 604 (lenkai neigia)
Napoleono 604-5
1863 sukilimo 300
D. Vilniaus seimo ir kt. 1905 268
Lietuvos tarybos 1917 XII 11, 575
Savanoriams 1918 607
Vilniaus m. karo komendanto (lietuviški ir kt. savanoriams) 606-7
audėjai, jų brolijos 112, 192, 195-6
audyklos, fabrikai 244
audimas, įrankiai 75, 82; staklės ir kt. 83
audiniai: kanapiniai, vilnoniai 83; juostos 78; sienoms puošti 90
Audra giedroje (1905) 268
auksas (grobis) 119, 593
Aukso orda 57
Aukštieji karininkų kursai 504
auskarai, ažūriniai 78
Aušra 334, 376, 384, 388, 404, 488-9 (kunigai), 491-3, 497, 512, 527-8, 530, 532, 537, 601, 615
romantizmas 532
Aušrinė 593
Aušros Vartų pav. 155
automobiliai 128
autonomija, Lietuvos 538, 541, 558-9, 611-2
Autonomijos fondas 540
avietės 447
avikirpės žirklės 82
avys 280
avižos 74-5, 83, 100, 172, 239, 322
badas 112, 601, 607
bajorai 19, 51, 112, 120, 122, 130, 172, 232, 244, 254, 256, 258, 333 (lenkėja), 397-8 (prieš mokslinimus) 402, 526
belaisviai 131, 133, 142
bežemiai 257
Žemaičių 99, 107, 110, 233
bajorų medžioklės 455
seimai 117, 147, 297-8
teisės 100, 173
vergai 329
baltai, prabaltai, aisčiai 26, 41, 69, 72, 307-319, 322, 325 (haestis), 326, 329, 335, 339, 343, 353-372, 385, 390, 399-400, 561
antropologinis tipas, porasė 342, 422
autotochtonai 561
gyvulių augintojai 342
kultūra 319
laidosena 400
'moterų kraštas' 310-311, 315-6
prekyba 322
prokalbė, suskilimas 341, 348, 352, 368-371
protautė 369-370, 385, 561
protėvynė 371
rytiniai 69, 356, 399

vakariniai 370-1, 399
vandenvardžiai 334, 337-339, 390
vietovardžiai 337-339, 360-362, 391
žemdirbiai 342
baltai-ilirai 392
baltai-venetai 339, 400
Baltistica 376-380
baltų skoliniai 347-8, 386, 390; rusams, gudams ir kt. 360-363, 386
baltų-slavų prokalbė, protautė ir kt. 318-9, 392, 395
baltų sodybos, kaimeliai, pilaitės 342
balzamavimas 141-142
barzdaskučiai-chirurgai 449-450, 457
barzdylos 593
bastarnai 390
batsiuviai, kurpiai 51, 55, 81, 192, 195
batų pramonė 260-261
baudžiava 117, 130, 172, 173, 251-2, 397, 528, 550, 592
panaikinimas 404
baudžiauninkų pareigos: arklių ganymas, dešimtinės ir duoklės, kalkių degimas, talkos ir kt. 172, 251
Bažnyčia žr. Šv. sostas, Vatikanas
bažnyčios: evangelikų 144, 191, 166-7, 271; katalikų 138-167, 191, 213 ir kt. (Kražiai) 222-3, 226, 258, 271, 295, 297, 315, 442, 537, 600
rusų atimtos cerkvėms 158-160, 167-8, 221, 225; nugriautos 152, 166, 226; paverstos ligoninėmis, mokyklomis, sandėliais 142, 152, 160, 162; uždarytos 144, 160, 162, 222-3, 228
bažnyčios išniekinamos 646-7; 659-663 (šokių salės ir kt.)
bažnyčios-politika 533
Bažnyčių unija, Brastos bžn. unija 470
belaisviai, vad. amazonių 310 ir kt.; senovės 89, 107, 131 (išpirktas), 133 (žudymas), 328
Bepartyviai ūkininkai ir namų savininkai 287
Bepartyviai žydai 287, 288
bermontininkai, kolčakininkai, virgoličininkai, jų padegimai, plėšimai, prievartavimai, žudymai 270, 276-283, 523, 633
skundai Santarvės misijai 276
nuostolių suvestinė 280-282
bežemiai ir mažažemiai 534, 538
Biblijos vertimai 426
bibliotekos 14, 21, 42, 266-7, 388, 391, 423, 454, 459
birža 111
blaivybės brolijos (uždarytos) 222, 267
draugijos 267 (rusų), 270
blaivininkai 286-7
bolševikai 129, 271, 523, 631
brangenybės (Napoleono kar.) 119
britai 322-3 (kalba)
brokuotojai (amatininkai, prekybininkai) 110, 187
bronzos statula 139
bruktuvės 83
bulgarai 386
burai, guogai, vangiai 385
burmistras 186, 190
burtininkai 442
caras, carizmas 538; prašymai 225-6, 228
cechai, amatininkų 191
cerkvės, bažnyčios paverstos, 144, 446, 160, 164, 167-8, 221, 225-226, 271
chirurgai, chirurgai-barzdaskučiai 440-1, 449-450;
proistorinis inventorius 440
cholera 162
Chronicon Livoniae 103, 214, 302, 598
Činsas 183
citvaras 174
civilizacija 467
Codex diplomaticus Lithuaniae 58
Codex epistolaris Vitoldi Magni 59, 102, 234, 464
cukraus valyklos 220
Čenstachavos Dievo Motinos pav. 157
čerpės, stiegės 88
čyžės 237-8, 240-2
kamera 240-241
Dabartis 545, 555
dailė, parodos 623
dailidės 78, 112, 148, 192, 195
dainos, jų reikšmė, šventės 384-5
dakai 335, 395
dalgės (ginklas) 254, 603
danai (sveonai) 326, 472
Darbininkas 588, 626
Darbininkų Atstovas 286
Darbininkų Balsas 286
darbininkų reikalai, globa, šalpa 534, 538
Darbininkų sąjunga 288
Darbo Balsas 545
Darbo federacija 286-288
daržovės 468

datų rašymas 409-410
dažų pramonė 264
Dėdės ir Dėdienės 507
degtinė 119, 188-9, 271; plg. smuklės
demografija 566
demokratija, jos idėjos 403, 566
demonų išvarymas 445
Denkschrift zur gegenw. Lage Litauens 555
derva 174
dešimtinė 48, 240
diarchija 37, 449
Dictionarium trium lingvarum 496
Dievo Motinos pav. 153; Pažaislio 164
didikai 391-2, 497-8; kelionės, palyda, tarnai 391
Didysis karas 129, 262, 271, 502, 521, 539, 600
didysis Lietuvos kunigaikštis 13, 51, 86, 548 žr. jų vardus
Didysis šiaurės karas 115
Didysis Vilniaus seimas 500, 538, 546, 590, 606; autonomijos reikalavimas 500, 520, 530, 538-9
Didžioji spalio revoliucija 405
Didž. Lietuvos kunigaikštijos:
atstatymas 546-7, 556
dokumentai, jų lituanizmai 364
kariai 398
maršalai 181
dovanos: Teodorikui — gintaras 325; Romos imp. Zigmantui — tauto ragai 39; Ordinui 135; kitos 158, 160, 240, 243, 250
Drang nach Osten 609; plg. aneksija
Draugija 234, 530, 533, 546
Draugija Lietuvai pagražinti 504
drobių audykla 220
druska 174, 188, 190
dubens (mediniai) 75
duoklės: grūdai, medus ir kt. 239
duona, jos kepėjai 116, 188, 253
durys, bėgūninės 50; geležinės 137
durpės, pramonė 264
durtuvai, durtynės 253-6
dvarai, dvarininkai 122, 237-8, 250
XXVII knygos mėgėjai 622
ekonomija 308, 490
elektros dirbiniai 263
gatvių šviesa 129
emigracija 490, 533; plg. Amerikos, Australijos, Kanados ir kt. lietuvius
estai 318, 324
etnika, jos žemėlapiai 372-375, 534
etnogenezė, baltų ir lietuvių 399-400
etnografija, etnologija 308, 390 (baltų), 522, 543, 546, 566, 689, 613
Lietuvos sienos 522, 546, 557, 563, 568, 613-4
Etnografinės Lietuvos neprigulmybė (JAV) 541, 562
Europos kultūra 468
evakuacija, prievartinė 521
ežiaženkliai 239
Fatjanovo kultūra 342
feodalizmas 397-8, 403, 405
figos 174
finikiečiai 385, 415 (Pabaltijyje)
framiliai (lukai) 385
frankai 308
frigai 385, plg. trakai, trakologija
galąstuvėliai 82
gaisrai: miestų ir kaimų 115-6, 119, 127, 129, 134, 148, 151-153, 164, 181, 187, 189, 197, 235, 272-5, 280 (baudžiamieji); miškų 116
gaisrų gesinimas (pareiga) 127, 175, 290-294
galąstuvėliai 78
galindai: rytiniai 349, 356, 370, 592; vakariniai 324, 390 žr. prūsai
ganyklos, jų teisės 174, 184, 187
garlaiviai 126
garsintuvai (edrea) 77
gatvės, aikštės ir rinkos 85, 128; jų grindiniai (senieji) 19, 44, 50, 75; grioviai 110
Gedimino laiškai 59
Gedimino stulpai, Stiebų vartai 412
gegužinės 268
geležies amžiai 41, 69, 213, 342
ietigalis ir kt. radiniai 295-298
pjautuvas, kaulo rankena 486
vietinė rūda 69
geležies prekyba 174
geležinkeliai 126, 235
gelumbė, audykla, pirkliai ir teisės 109, 173-4, 179-180
geografija, reikšmė 308
germanai 307, 320-1, 324, 339-341, 353, 370-1, 609
Gesta Danorum 309
getai, gotai 385
gydytojai 55, 253, 260, 418 ir kt., 450; algos 456-457; gyd. — kanauninkai 452; Ordino gyd. 451

gimininė epocha, tvarka 398, 405
gimnazijos 127, 218, 265-6
Gimtoji Kalba 620
ginklai 18-19, 21, 75, 122, 134, 136, 253-256, 295-8, 603
arsenalas 18, 19, 21
durklai ir ietigalai 75, 83
kalavijai ir kardai 296
kanuolės, jų kulkos 21, 119, 601
karšta derva 105
kovos buožės (žalvarinės) 75
strėlės: kaulo 74; titnaginės 41, 69; geležinės 74-5, 79, 83, 105
svaidomieji prietaisai 56, 105
šalmai, šarvai ir kt. 112, 295, 297; šaunamieji 603 plg. dalges
ginklanešiai 53, 600
ginklininkai, patrankininkai, šarvininkai 19, 21, 112, 115, 192, 195, 600-1
gintaras (glaesum): auka 29; dovanos 325; papuošalai ir prekės, sagos 74, 323-325, 414, 463, 609; žaliavos lobis 322-324; žmogučiai 439
girios, naudojimosi teisės 187, 397
girnos: trinamosios 69; sukamosios 75; dirbtuvės 264
gyvatės 444-5
gyvuliai (naminiai) 18, 51, 69-70, 116, 187
arkliai 48, 83, 100, 220 (žemaitukų žirgynas)
karvės 135
katės 51
kiaulės 74, 83, 135
raguočiai 74, 83, 100, 280
šunys 51
glaistas 90
Gondinga, 508
gotai, getai 323, 326, 334-5, 354
gotika žr. architektūra, meno paminklai
gotinis rišimo būdas 88
graikai, kalba, raštas 307, 385, 387, 609
Gramatica Litvanica 426
grąžtai 82
grikiai 83
grindys, aslos: medinės 44, 49, 50, 75; marmurinės, plytelinės 90, 144
grūdai, jų prekyba ir rekvizicijos 126, 265, 280
gruodžio 17-ji (perversmas) 523
Gubernijos dv. švietimo draugija 285
gudai 360-1, 541, 547, 552, 555, 567; lituanizmai ir baltizmai 362-367
gudonai, gujonai (guionibus) 320, 329, 372 plg. germanus, gotus
guogai-vangiai 385
gvazdikai (prekyba) 174
Haffkuestenkultur 342, žr. Pamario, virvelinė keramikos kultūra
Hallstatto kultūra 390
hanza 135, 139
hebrajų k. JAV 619
Helijados 309
herbai 130, 237, 246, 249
heruliai (geruliai) 333
hetitai 334
hieroglifiniai ženklai, raštas 28
Hymanso projektas 595, 633
Humanitarinių mokslų fak. rankraštynas (Vaižganto muz.) 504
įgimtosios teisės 534; plg. prigimtinė teisė
įkapės 78
Į Laisvę 468
ilirai 339
ylos: geležinės, kaulinės 74, 82
imbiras 174
ide., indoeuropiečiai, indogermanai 336, 339, 341, 351-2, 354, 357-8, 361, 370, 392, 399-400
prokalbė 340-1, 370; suskilimas (kentum, satem) 340, 351, 369-370 protautė, protėvynė ir ekspansija 340-1; žr. baltai
inteligentija (lietuvių) 404, 489
iranėnai 336
Irklas 518
JAV lietuvių dr-jos ir organizacijos:
Amerikos lietuvių akc. b-vė 264
Amerikos lietuvių Romos katalikų federacija 561
Amerikos lietuvių Romos kat. moterų s-ga 561
Lietuvių darbininkų s-ga 561
JAV kultūros fondas 617
JAV LB Švietimo taryba 617-620
Lietuvių fondas 617
Lietuvių pilnųjų blaivininkų susivienijimas 561
Lietuvių R. katalikų susivienijimas Amerikoje 561
Lietuvos vyčiai 561
istorija, Lietuvos 396-7, 406, 527, 624
dialektinė- materialistinė 396, 610
komunistinis metodas, rusifikacija 396, 610

periodizacija 405
reikalingos atskiros istorijos: kultūros, literatūros, meno, politikos ir kt. 609, 624-5
sava, lietuviška koncepcija, istoriosofija 609
šaltiniai ir jų leidimas 624
tautinio atgimimo istoriografija 399, 403
išlikimas, tautinis 616-627
išpirka, belaisvių 131
ištrėmimas 32
italų riteriai (valkatos) 132
įžeidimas (Vytauto) 100
jaunalietuviai 633
jaunieji ūkininkai 633
jaunimas ir jo darbai 616-627; plg. kultūra, lietuvybės išlaikymas, tautinis subrendimas ir kt.
Jaunoji Lietuva 633; Dotnuvos
javai 75-76, 83, 239-240, 281-2, 324
Ješiva, Telšių 661
Joninės 664
jotvingiai 26, 45, 69-70, 74, 95, 309, 311, 346, 355, 360, 363, 400
„Juodieji broliai" (Kražiai) 220
juosta 78
Šv. Juozapo brolija (Kauno dailidžių) 148
Šv. Juozapo darbininkų d-ja 267, 270
„Jūratė ir Kastytis" (opera) 585
Šv. Jurgio vėliava 133
jūrininkai 311
kabučiai 83
kadagys, jo angliai 29
kailiai, jų prekyba 174, 253, 414-5
kailiadirbiai 55, 600
kaimai, baudžiaviniai ir kt. 275; dydžiai 239; nauji 397
kaimiečiai 171, 179, 183
kaimynystė 100
kalamaškos 202
kalavijai; įteikimas (kunigaikštis) 471; jo sulaužymas (nubajorinimas) 124
kalba, jos reikšmė 387; dokumentų, teismų 110
kalbotyra 308, 340-346 ir kt., 370
kalėjimas 127, 137
kalendoriai (Ivinskio) 485
kalganas (prieskoniai) 485
kalkės 76, 78
kalkiai, kalkinės 263
kaltai 82
kalviai, šaltkalviai 51, 115, 195, 600
kalvinai 660
kanalizacija 110, 204-209
kanapiniai audiniai 83
Kanapinis 476-9
Kanklės 494; Vilniaus kanklės
Kanklių dr-ja (Šiauliai) 273
kapadokai 385
kapčižna (mokestis)
kapinės 126-7, 155, 170; evangelikų 125, 255; rusų; žydų 176
kapinių suniekinimas 663-4
kapinynai 78, senkapiai 295-298, 374
plokštiniai 342, 400
pilkapiai 69, 70, 71, 213, 295-8
degintiniai (apvalūs) 69, 400; apd. akmenimis 69; šiaip kapai 69, 70, 297, 374
kapitalizmas (Lietuvoje) 405
kapmilžiai, kurganai 297
kapos (pinigai) 412
karai 129, 235-237, 239, 242, 262, 271-282, 398
karai (tauta) 385
karalija, karalystė (Lietuvos), jos pradžia 327-8, 469
karalius, D. Lietuvos kngš. 172, 237, 237-8, 470, 584
ekonomijos, stalo dvarai 237-244 (Šiaulių)
ekonomo algos 240; čyžės ir duoklės 239-243; liustacija 238; nuomos ir nuomininkai 239-243; pajamos 238; pastotys 240; revizijos, skundai ir taisyklės 238, 240-243; teisės 241; trakai ir vaitai, jų suktybės, teroras 238, 241, 243
pastotys, naktigultai 172
privilegijos 237
rūmai ir kambariai 20, 22, 141, 250; plg. pilis
vardų rašyba 412
karčiamos, jų teisės 147, 238
kardai 253, 603
kariai (senovėje); jų kapai 78, 88 (su strėle)
kariai, kariuomenės (okupacinės), žudymai, grobimai
kazokai 113, 117-119
lenkai 117
prancūzai 116, 118-9, 120, 250, 605
prūsai (vokiečiai) 116
rusai 116-120, 197-199, 592

švedai 115-6, 197, 241, žr. rusų, vokiečių okupacijos
Karys 588, 591
kariuomenė (lietuvių): atkūrimas 523, 573-4, 606-7; kariuomenės šventė ir kt. 599-608, 612; paneigimas ir taikos iliuzijos 539; savanoriai (atsišaukimai ir pažadai žeme) 593, 597-8, 607-8, 614; sukilėlių (XIX a.) mobilizacijos 601-3
karo architektūra 461
Karo Archyvas 296, 298
karo grobis 596
Karo muziejaus komisija 503-4
karo negerovės 550-551
karo prievolė ir laisvės 19
karoliai 73, 78, 83
kastuvas, medinis 50, 71, 75, 78, 82
karaimai 271
karvės 282, plg. gyvuliai
karvidės 82
katalikai 160, 197-8, 271, 533, 540, 584 (valdovu); cerkvėms statyti mokesčiai 160; plg. bažnyčios, kunigai, rusifikacija, vienuolynai
katedros 32, 137, 146-150, 216
katekizmai 218
katiliai 192
kazokai 113, 118 žr. kariai (okupacijos)
kaukolės 296, 440
kaulai (žmonių) 295-297
kaulo dirbiniai: apkalai 50, 74; ylos papuošalai 79, 83; spaudai (keramikai ir kt.) 83; šukos 74, 83; varstelių dalys 83
kaulų ligos, lūžiai ir gydymas 450, 457
kauri kiauteliai (Cyprea moneta) 78
kaušai 75 (mediniai)
kavalerija 118
Šv. Kazimiero bažnyčia (bazilika) 657-8 žr. ateizmo muziejus
Šv. Kazimiero dr-ja 497 (slapta), 546
Šv. Kazimiero seserys, jų veikla 618
Kazimiero teisynas 472
keliai 100, 186
grįsti medžiais 19
mokesčiai
prievolės 600, plg. muitai, tiltai
kelionės, susisiekimas 100, 428
keltai 323, 340, 353, 355, 370, 390, 609
kepyklos 126
kepurninkai 271
kerštas 251, 275-282 (okupantų karių)
keramika 18, 69, 72, 295, 297, 373
brūkšniuotoji 41, 69, 72
gnaibytinė 41
grublėtoji 41
juostinė 373
šukinė 69, 373
virvelinė 341-2, 373, 399
kiaulės 280 (atimtos)
kiaulidės 82
kiaunės 174
kiaušo trepenacija 439-440
kilmingieji 214, 427-8
kirviai 253; plačiaašmeniai, skliutai 50, 82
Klamstwo 491
klauzūra 158
klerikalai 515, 530
klėtys, svirnas su priklėčiu 44, 50, 75, 82
kluonas 44
kmynai 447
knygynai 288
knygnešiai 221, 537
knygos: senosios 425-427, 454 (kainos); dabar, jų platinimas ir kt. 622-3
kokliai 18, 241; koklinės 262 (aukso medalis)
klierikai (slapta liet. d-ja) 497
kolegijos 164, 213, 218-9, 391, 402, 433, 437-8
Komisariatas lietuvių reikalams (Rusijoje, komunistinis) ir kt. 129, 286
Komitetas Vilniaus lietuviams šelpti 504
koncesijos (miestų) 205
konferencijos žr. lietuvių konferencijos
konfiskavimai dvarų, žemių ir kt. 109, 249, 437
vienuolynų ir bažnyčių 146, 152, 154, 159, 160, 162, 166, 226
konkė 200-202
kontraforsai 44, 85
konvencijos (Vokietija reikalavo) 523, 573-4, 578, 583
Kovenskija Gubernskija Vedomosti 231
kovos 252
krapai 447
krašto apsaugos komisija 612, plg. kariuomenė
kraujažolė 447
krautuvės 126, 136
krautuvininkai 600
krepšiai (saikas) 174
Kreuzzeitung 580 (Vasario 16 aktas)
Kriavo unija 398

krikščionybė: tautybė 591, 599-600
krikščioniškosios bendruomenės: adventistai, baptistai, metodistai ir kt. 198, 285-6
krikštas žr. Lietuvos krikštas
kryžiai 127, 166; naikinimai 640
Kryžiuočių (vokiečių) ordinas 13, 48, 51-57, 79-83, 97-103, 107, 131-136, 143, 177, 196, 214-6, 382, 469, 594
kaltinimai už žudymus ir kt. 54
vėliavos 133
krosnys: akmens 41, 50, 75, 82; plūktos iš molio 41, 44, 50, 75, 82, 90; lauko 115
kruopos, jų malūnai 179
kubiliai 55, 115
kūlgrinda 295
Kultūra 285-6, 543, 591
kultūra ir civilizacija 467; Europos 468; lietuvių ir jos išlaikymas, fondai 468, 486, 509, 517, 529, 627; ir liet. jaunimas 616-637; jos provincijos, grupės (proistorinės) 373; santykiai, tolydumas 372, 374
Kultūros b-vė 285
kultūros istorija 468, 472
kongresai (lietuvių JAV) 616-7, 625-6
premijos 621-2
Kultūros švietimo dr-ja 285; būreliai 633
kultuvės 75
kumelės pienas 327
kunigai 55-6, 160 (magistratas pasirenka), 240 (negauna karaliaus žemių) 600, 603, 647; klerikalai 528, 530, 533; sulenkėjusieji 491; švietėjai ir litvomanai 485, 489, 498-9, 515; žudymai (švedai Kaune) 115-6
kunigaikščiai, D. L. kngš. ir kt. (stalo dv., sienos ir teismai) 86, 109, 131, 136, 175, 327, 239
kupiškas raštas 385
kuršiai 317, 354-5, 370-1, 390, 593-5, 599
kviečiai 73, 83
laivai, laiveliai, valtys 104, 107, 118, 126, 132, 135, 186, 593, 595
laivyba, jos tvarkymas, derybos su vokiečiais 155, 186, 388
perkasai 115
laidosena 440; laidotuvės 666-7
laikraščiai 286, 527, 560, 626
Laikinoji lenkų karalystės Šiaulių valdžia (1831) 251
Laikinoji Lietuvos vyriausybė (1794) 601
Laikinoji Rusijos vyriausybė 563-565
laisvas tautinis apsisprendimas 553
laisvės: judėjimo ir išvykimo sen. Lietuvoje 54-56, 600; laisvės šūkiai 404; politinės 404
laisvės kovos 599
Laisvės kovotojai 633
leidimai ginklams (1863) 122
latgaliai 355, 570
latviai 41, 213, 277, 317, 353, 355, 371, 384, 390, 400, 442, 546
laukai (miestiečių) 179, 183
laumės 443
legendos 13-28, 137, 236, 298, 322
lenkai 190, 503, 541, 550, 552, 612-3, 619 (JAV), 633 Lietuvoje (kalba, mokyklos, spauda) 126, 188, 503, 522, 555, 557, 567, 619
santarvė (lietuvių) kovų metu 399, 404
lenkėjimas 404, 486, 536
lenkininkai, lenkomanai, polonizacija 463, 486-7, 491, 503, 516, 526, 539, 550, 555-558, 599
bažnyčiose, kun. semin., kurijoje 491, 516, 531
romantizmas 589
surašymų klastojimas 549-550, 556
Lenkų taryba (Vilniuje) 556-557
unijiniai siekimai 521-2, 543, 549
levas, liūtas (trakologija) 386
lybiai 135
liejimas, formos: akmens 74, 76; molinės 82; liejykla 18
lieptai 117

Lietuva, slapta Varšuvos liet. d-ja 490
Lietuvai liuosybės (deklaracija) 558-565
„Lietuvai liuosybės" deklaracija 558-565
lietuviai 111, 113, 126, 287, 311, 314, 353, 355, 370, 400, 406, 442, 552 (Vilniaus srityje)
aukštaičiai 26, 30 (krikštas) 46, 48, 98, 106, 136, 346, 421
sūduviai, dzūkai 48, 111
žemaičiai 26, 28-9, 32-33, 36, 45-6, 48, 86, 98-100, 103-107, 109, 111-2, 120-1, 135-6, 225, 404, 421, 592 (kalba)
lietuvių atsišaukimai (1916 Vilniuje) 549-551
Lietuvių aktyvistų frontas 623

lietuvių bendrabutis, bursa (Krokuva) 471
Lietuvių bendruomenė 616, 627
Lietuvių blaivybės draugija 504
L. dailės dr-ja 504
Lietuvių demokratų partija 611
L. draugija nukentėjusiems nuo karo šelpti (Petrapilis, Vilnius) 502-3, 513, 521, 531, 580, 548, 578, 580
L. dr-ja nukentėjusiems nuo karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti 521, 548
Lietuvių enciklopedija 393, 409, 588, 619, 621, 633
Lietuvių fondas 627
Lietuvių frontas 633
lietuvių gentys, tautos (terminas) 317
L. istorijos d-ja 627
L. ir Žemaičių labdaringoji d-ja 520
lietuvių kalba 31 (Vilniuje, Jogaila), 110, 534 (teismuose), 404, 526, 534, 585, 624
bažnyčiose, pamokslai 126, 396, 525-6
kun. seminarijose, mokyklose (seniau) 497, 527, 592, 624
niekinimas, baimė 388, 486
suvaržymai ir draudimai: rusų 126; lenkomanų kun. sem. ir bžn. 501, 516, 529, 531
šeimoje 618-620, 634-5
šeštadieninės mokyklos 618, 634-5, 553
Lietuvių karininkų s-ga 589
lietuvių kilmės teorijos 332 ir kt., 382-385
bitiniškoji — graikų 332
dakai 384
frigai 384
graikų (kalba ir dievai) 333
romėnų 333
trakai, trakologija 334, 335, 383-387, 392, 382-395
vendai, venetai 400
plg. baltai, indoeuropiečiai
protėviai 400
Lietuvių komitetas žr. L. d-ja nukentėjusiems nuo karo šelpti
lietuvių konferencijos Lietuvos reikalais:
Berno 524, 543
Lozanos 521, 544, 553-4, 559
Stockholmo 502-3, 521, 567-570, 589, 591
Vilniaus 513, 522, 558, 565-7 (atstovai pavardėmis), 570-1, 575; žr. Amerikos lietuviai
Lietuvių kultūros fondai 627
Lietuvių kultūros muziejus (Čikaga) 627
Lietuvių kultūros rūmai (Tautos namai) 627
lietuvių memorandumai (1916-8) 552, 556-7
Lietuvių meno kūrėjų dr-ja 504
Lietuvių mokslo dr-ja 19, 382, 503, 521, 532, 578, 580
Lietuvių rašytojų ir žurnalistų s-ga 504
lietuvių salos 401
Lietuvių seimas Petrapilyje 563-565
lietuvių slaptosios moksleivių, jaunimo ir studentų dr-jos, rateliai 412-3, 488, 490, 497, 513, 527, 531 (Kūdikio)
Lietuvių studentų d-ja (Petrapilyje) 520
Lietuvių Tauta 298-300, 334, 376, 384, 394-5, 590
Lietuvių tautinė s-ga 538
L. tautinės jaunuomenės „Jaunoji Lietuva" 504
L. tautininkų s-ga 611
L. tautos pažangos partija 611
Lietuvių tautos taryba (Petrapilyje) 498, 563-565
L. terminologijos komisija 504
Lietuvių vartotojų d-ja Vilniuje 521
Lietuvos Aidas 503, 518, 545, 580, 581 (su Vasario 16 d. aktu)
Lietuvos autonomija 500, 520 (1905), 530, 538-9
Lietuvos himnas 488 (iškirto iš paminklo), 493-5
Lietuvos informacijos biuras (Paryžius ir Šveicarija) 543-4, 554
Lietuvos ir Žemaičių D. Kunigaikštijos Metraštis 333, 401
Lietuvos iždo tribunolas 91, 423
Lietuvos krikštas 13, 31-2, 54; dovanos 31
Lietuvos krašto apsauga (1918) 607
Lietuvos kultūros kongresas (Kaune) 621
Lietuvos laisvės armija 633
Lietuvos-Latvijos federacija 541
Lietuvos Metraštis 26, 32-3, 38, 47, 53, 79
Lietuvos Metrika 302, 401
Lietuvos mylėtojų dr-ja (Žem. kun. sem.) 497

Lietuvos nepriklausomybei atstatyti k-tas 631, 635
Lietuvos neprikl. deklaracija (kauniškių) 548
Lietuvos okupacinės valdžios šefas (1918) 583-4
Lietuvos politikos informacijos biuras (JAV) 541
Lietuvos sienų klausimai (etnografinės, tautinės) 522, 543, 546, 557, 561, 563, 570-1, 573-4, 614 (Rusija pripažino)
Lietuvos Statistikos Metraštis 299
Lietuvos Statutas 109
Lietuvos Steigiamojo Seimo Darbai 610
Lietuvos šaulių s-ga 503
Lietuvos taryba, Valstybės taryba 503, 522-3, 550, 558, 566-9, 570 (nepr. deklaracija) 571, 573-8, (sienos), 582, 584-587 (laik. vyriausybė) protestai vok. 571, 576
subyrėjimas 584-7
Lietuvos TSR archeologijos atlasas 234
Lietuvos Ūkininkas 495, 514, 530
Lietuvos valstybės atstatymas: įvairios laisvos ir nepriklausomos deklaracijos, pripažinimai 503, 531, 534, 546, 554, 560-563, 564-5 (Petrapilio), 567, 570, 580 (svetimųjų valstybių spaudoje), 633 (žlugo vok. planai); plg. Amerikos lietuviai, autonomija, konvencijos, Lietuvos taryba, Vasario 16 d. aktas, vokiečių okupacija
Steigiamojo seimo rezoliucija 613; Lietuva de facto, de jure 614
Lietuvos valst. padalinimai 94, 116, 220, 526, 561, 601-2, žr. rusų okupacija
Lietuvos žemėlapis (Radvilų) 423
Lietuvos Žinios 495
ligoninės 127, 146, 155, 253, 267, 415, 450-1
linai 83, 116, 126, 264; pramonė 263-4
Litauen 543
Das Litauen-Buch 465
Die litauischen Wegeberichte 214
Lithuania (Friburgo liet. d-ja) 542
Lithuania 543
literatūra 621
lituanistika 407 (Lenkijoje)
lituanistinė biblioteka 626-7; studijos 619-620
Lituanistikos institutas 622-627
lituanizmai Gudijoje, jų atlasas 362-367
Lituanus 619, 625, 633, 635
litvomanija 498-9
Liublino unija 123; plg. lenkų unijiniai siekimai, unijos
liuteronys žr. protestantai
Livlaendische Reimchronik, arba *Eiliuotinė Livonijos kronika* 35, 45, 58, 236, 302
Liv- Esth- und Curlaendisches Urkundenbuch 58-9, 102
Livonijos ordinas (kalavijuočiai, kardininkai) 13, 46, 48, 53-4, 57-8, 98, 103-4, 107, 131, 214, 469, 594, plg. kryžuočiai, Vokiečių ordinas
lobiai (daiktų, pinigų) 372-3
lužitėnai 390
magazinai 253
magdaleninis, madleninis 41
Magdeburgo teisė žr. miestai, teisės
malūnai 239, 263-4
malūnininkai 55, 600
maras 109, 112, 148, 191, 257, 442, 452, 462, 601
mardviai 353, 355, 358, 360
margutis (Kijevo) 74
marksizmas 494
marmuras 90, 159
Materialy dlia statistiki Kovenskoj buv. 199
medus 100, 327
Medžioklė 51, 69, 78, 82
bebrai 74, 83
briedžiai 74, 76, 83
elniai 41, 74
gulbės 76
stirnos 74, 83
stumbrai 28, 74, 76, 83
šernai 74, 76, 83, 135
taurai 38
tetervinai 76
žąsys 76
meistrai, italai 90, 160 plg. amatininkai, jų brolijos
menas, dailė, parodos 532, 616, 621-2
medicina: gydytojai lietuviai 593; liaudies 446-8, 453, 456-7; literatūra 450, 454
mediniai indai: kibirai, lėkštės ir kt. 50, 75, 82
medis (statybai) 179 žr. miškai
meno, architektūros ir kultūros paminklai:
bažnyčios (Kaune): Bazilika 146-150, jos altoriai 148-9; Šv. Gertrudos 146-

7, 153-155; jėzuitų 139, 163, 167; Karmelitų (Šv. Kryžiaus, kryžminė) 139, 160-168, jos freskos 160; metropolijos seminarijos (Šv. Jurgio) 146, 150-155, 167, 170; Šv. Mikalojaus (benediktinių) 155-157, 167; moksleivių arba Šv. Sakramento 159-160, užrašai 159; Šv. Onos (Vilniuje, gotinė) 471; Šv. Trejybės 157-159; Vytauto (gotinė) 138, 143 ir kt., jos įrašai 144
Maironio namai 127, 141-2
paveikslai: Leonardo de Vince 218
Perkūno namai (gotiniai) 138
pilys žr. Gardinas, Kaunas, Trakai, Vilnius
Rotušė (barokas) 127, 139, 141
sunaikinimas 659
meno turtai (Vilnius) 20-21
mergaičių mokslinimas 492
Šv. Mergelės pasirodymas (šaltinis) 640
meri (tautelė) 357-8
mėsa
mėsininkai, skerdėjai 115
mėsinės 173-175
prekyba
suvaržymai žydams 192
metai, seka ir skaičiavimas 28
Metmenys 635
maras
midus 100, 271, 327
miestai 97, 171, 177, 186, 188, 238, 327-8, 397
burmistrai 101, 109-110, 173-4, 185-6, plg. vaitai
magistratas, miesto taryba 109-110, 161, 174-5, 248
miesto skrynia (pajamos) 173-4, 188
naktigultas valdovui 172
pirtys 173
privilegijos 115, 173, 178, 181-3, 249, 290-294
rotušė 112, 127, 173, 189 ir kt., 249
savivaldybė 174, 177-191, 282-289
sodai 127
statistikos 197-199, 270-1, 283-289
susisiekimas 200-202
švara, jos palaikymas 187
teisės: Hanzos 185, 196; Kulmo 108-9; Magdeburgo 101, 108-110, 171-176, 178-180, 188-9, 247-8; žr. amatai ir brolijos, mugės, muitai, plytinės, prekyba, prekių rūšiavimas, jų matai ir saikai, sandėliai, svarstyklės, turgai, vaitai ir jų teismai
miestiečiai, jų luomas 19, 110, 122, 171, 174, 177, 600
draudimai svetimšaliams 186
ganymo ir miško teisė 174, 183, 187
laukai, pievos 179
pareigos pilims, miestų sutvirtinimams ir kt. 19, 171-173
sidabrinė, ordinščina ir kt. mokesčiai 172
sklypai 109-110
teisės, išskirtinės bylos 174-5, 182-3; plg. amatai, prekyba
žuvavimo, laivelių teisės 110
miežiai 75, 83
migdolai 174
mikrofilmavimas liet. spaudos 626
milžinkapiai 295-298; didikams 383; plg. kapinynai, pilkapiai
mineraliniai vandens 454
misininkai 388, 424
miškai, jų lydymai ir kt. 116, 179, 183, 239
mokyklos 116, 122, 127, 164, 217-8, 265-268, 355, 395-402, 431-2, 435-7, 459, 500, 533, 539, 560, 618, 634-5
arijonų 397
klasikinė (Vilniaus) 435-6
pradinės 395-402, 433, 438; Šv. Jono (Vilniuje) 432, 437; katedros par. 431-2; pranciškonų 432
protestantų vid. 435
provoslavų, stačiatikių 397
reformatų 397-399
šeštadieninės 618, 533, 634-5
teisių, Lietuvos statuto 437
unitų 397
vidurinės 122, 399-402
mokyklų kalbos: graikų 401; lenkų 396-7, 402; lietuvių 396-7, 402; lotynų 396-401; žemaičių 398-9
mokyklų priežiūra, planai 396, 402
steigimo suvaržymai ir kt. 399, 436
mokiniai, studentai, jų bursos 382-4, 402, 621, 644-6
mokytojai 391, 395 ir kt.; bakalaurai 398-9; šeštadieninių 593
mokytojų algos (seniau) 395-398; seminarijos 288
Mokytojų s-ga 273
mokslai 616, 623-4
Mokslo mylėtojų d-ja 285

molio keptuvės, puodai 19, 82
molio tigliai 83
monarchija 534
monetos: arabų 41, 52-3, 58; kufiškos 52; romėniškos 69, 297-8; lietuvių 415-6; kalyklos 408, 416; žr. numizmatika
Monumenta Germanica 330
morė 476, 478
moterų kraštas (amazonės) 310-1, 315-6; plg. baltai
Moterų žydžių dr-ja . . . šelpti 267
moterų žudymas, išniekinimas žr. bermontininkai, kariai (svetimieji), kazokai
Motinėlė 593
mozūrai 56, 390
mugės, turgai 109, 115, 180, 183, 185
muitai, muitinės (sen.) 108-9, 110 (atleidimai), 112, 186 (kelių); plg. pirkliai, prekės
mumifikacija 442
mūrininkai 76, 115, 133 (pilims ardyti)
muskatas 174
Mūsų Girios 468
Mūsų Kelias 589-590
Mūsų Kraštas 286
Mūsų Senovė 298, 300, 503, 507
muštukai 82
muziejai 43, 91; „Aušros" 283; kiti 331, 382, 408, 504; plg. archeologija
muzika, instrumentai 75 (kaištukas), 164; plokštelės ir kt. 623
muzikantai 155
muzulmonai (mahometonys) 197-8
Napoleono kodeksas 117
Namų savininkų dr-ja 288
Napoleondoras 119, 130
Napoleono kodeksas 117
Naujienos (tilžiškės) 591
Naujoji Romuva 234, 510, 590, 621
Naujoji Sodyba 468
Nedeldienio Skaitynas 546
New York Herald 232 (apie Kražius)
neolituanai 635
Neo-Lituania 504
Nestoro kronika 318
normanai 33, 311, 327, 337, plg. germanai, švedai, vikingai
normanistai 309
norvegai 309
nukalbėjimai 445
Nukryžiuotojo Jėzaus steb. kryžius 155
numizmatika 408-417
nuodai, antnuodžiai 457, 451-2
nusikaltimai 215
Ober-Ost žr. vokiečių okupacija
obodritai 310
odininkai 112, 195
odos atraižos (kasinėjimuose) pramonė 260, sukil. kariuomenės 253
okupacija žr. rusų, vokiečių okupacija
Šv. Onos bžn. Vilniuje (gotinė) 471
Opisanije rukopisnago otd. Vilenskoj publ. biblioteki 299
Ordensfoliant 191
Ordinas, žr. Livonijos, Vokiečių (kryžuočiai)
Ordinščina 172
padavimai 33-40, 295-297
pagonybė žr. tikėjimas
pamario kultūra 342
Pamiatnaja knižka . . . 300
paminklai 120 (rusų), Geldugdo su liet. įrašu 522; Lietuvos himną iškirto 488; sužalojimai 657-8 žr. architektūros, meno ir kultūros paminklai
papročiai 552
papuošalai 82-3, 373
pasakos 384
Parama 523
partijos (lietuvių) 490, 517, 527-9
darbo federacija, federantai 622-3
demokratai, Lietuvių dem. partija (1905) 494-5, 518, 520, 528, 537, 594; kairieji 495
Demokratinė tautos laisvė „Santara" 589
krikščionys demokratai 286-7, 489, 499-500, 518, 537, 548, 566, 589, 610-612
krikščioniškasis blokas 612-3
liberalai (Varpe) 494, 527, 537, 611
Lietuvių demokratų socialistų liaudininkų partija 557, 589, 611-613
nepartiniai (komunistai) 612-3
socialdemokratai, jų srovės 286-8, 494, 509, 518, 527-8, 537, 540, 548, 566, 592, 610-1
tautinė sandora 494-5
tautininkai, tautinė srovė ir nuosaikieji 494-5, 528, 531, 533, 540, 610
Tautos pažangos partija, pažangiečiai 495, 502-3, 517, 531, 534-5, 538, 548, 566, 589, 611-2
ūkininkų s-ga 286, 612-3

valstiečiai liaudininkai, liaudininkai, L-s valstiečių-liaudininkų s-ga 286, 494-5, 521, 537, 548, 566, 610-613
vienybės partija 495, 531; plg. vairininkai, viltininkai
Pasaulio lietuvių archyvas 627
P. L. Bendruomenės Kultūros Taryba 616, 622
Pasaulio lietuvių jaunimo s-ga, kongresas 631, 636
paštas 289, 428
Patikėtinių taryba (1915) 522
patrankininkai 115
patrankos, jų liejyklos ir kt. 601, plg. artilerija, pylys
paukščiai, jų kiaušiniai 264, 280, 322
pavasarininkai 286-7, 633
Pavergtųjų tautų kongresas 521, 553
Pažaislio vienuolynui . . . restauruoti k-tas 504
pastotys (seniau), atleidimas 111
peiliai 51, 74, 82, 83 (kriaunos)
peilininkai 115, 195
pekus 411
pelenai (prekė) 174
pencinai 328
Penkių žaizdų Išganytojo brolija (Kaune) 148
pergalės dovanos, mišios 135
Perkūno namai 108, 163
persirengėliai 475
Pervaja vseobšč. perepis nas. Russ. imp. 199
Petrapilio archeologinė komisija 16
pjautuvai 69
pieninės 264
piliakalnis 69, 213, 295-298, 472
pilys 12-57, 70-86, 91-100, 103-111, 131-137, 171, 181, 214
bokštai 85, 105, 132-3, 138-9, 596
ginklų arsenalai 96
griauti mašinos, taranai ir kt. 104-5, 133
kalėjimas 85, 137
pergalės dovanos, mišios 135
prieglobstis, sargybos 75-6, 81, 136, 596
puolimai, ardymai 132-3, 137
sutvirtinimai, grioviai 131-2
šaudyklės (1362) 105, 134
tiltai (pilies) 85, 92
tvoros, palisados 13, 40, 107, 136-7
urvai, požemiai 103
žmonių nuostoliai (puolant, ginantis) 135, belaisvių žudymas 134-5
pilkapiai 383; plg. kapinynai
pinigai, jų lobiai, monetos 19 (Vilniaus), 41, 52-3, 58, 69, 71, 175
pirkimai: miestų, ekonomų, vaitų ir kt. vietų: 174, 187, 239, 242
pirkliai, jų privilegijos ir teisės 35, 51-2, 55-6, 78, 107, 110-1, 113 (didm.), 115-6, 126, 171-2, 174, 180, 187-191, 194, 197, 215-6, 248, 271, 311, 490, 600
laisvės ir pažeidimai 178, 186-7, 190
nesantaikos 180, 186, 190
suvaržymai: prūsų 185-8; svetimšalių 100, 110, 115, 189-190; vilniškiams ir kt.
saviškiams (Kaune) 190; totoriams ir žydams 114-5, 126, 190
totoriai 190 (Trakų)
vokiečiai (vietos) 185-6, 191
žydai 114-5, 176, 190
pirmeiviai 515, 575
pirštukas (žalvarinis) 82
pirtys ir pirtininkai 90, 110, 173, 184, 449
Piscovaja kniga Grodnenskoj ekon. 94
pjūklai 50
plaktukai 75
plentai 126
plėšikai 273-4
plytinės 110, 147, 173, 188, 249, 263-4
plytininkai 78
plytos 78, 79 (lietuviškos); degtos 44, 76-7; figūrinės 76-7; majolikos, palajotos 76, 79, 90; spalvotos 77; ženklinės 85
politinis susigrupavimas 527, žr. partijos
Polnoje sobr. russkich letopisej 58, 80, 94, 375, 598
popierius, pramonė 416
popiežius, jo legatas 216, 227, 470, 600
Postilla 218, 426
poteriai (nemoka) 298 žr. lenkomanija
pozityvistai 487
Pragiedruliai 503, 506
pramonė 262, 288, 560; plg. amatai
praeitis, jos reikšmė 490
prancūzai Lietuvoje (1812) 116-120, 197, 604; žr. kariai
praslavai 368
prekės (įvairios) 115-6, 126, 174, 216, 265, 468; druska 174, 190; grūdai 126, 216; kailiai 174; lašiniai ir mėsa 116, 173-5, 188, 271; manufaktūra

173, 180; miško medžiaga, sieliai 116, 126, 186-8, 265, 468; pelenai, spaliai 116, 174; vaškas 109-110, 179, 183; silkės, sūdyta ir kt. žuvis 115, 188
didmenų 113, 187-8
elevatorius, aruodai 115, 173, 289
sandėliai, jų teisė 109, 111, 115, 119, 126, 173, 185, 197
prekyba 42, 69, 78, 116, 126, 215-6, 264-5, 288, 290, 490, 560; suvaržymai 108, 115; plg. pirkliai, muitai
Prekybos ir Pramonės b-vė (Amer. liet.) 544
prekymečiai 171, 177, plg. mugės
Preussische Urkundenbuch 234
prieplauka 114
priešnuodžiai 451
privilegijos 108-9, 171-9, 181, 190, 192, 216, 249, 290-294
Žemaičių 109, 216, 237
profesinė s-ga 287
proistorė, duomenys, radiniai ir reikšmė 97, 339, 399, 439-440; plg. archeologija, kapyninai
proklamacijos (1905) 268
Proletariat, lenkų partija (Kudirka) 404, 487
provoslavai, stačiatikiai 197-8, 271, 491-2
eparchas 164; plg. rusai, rusifikacija
protestantai 51, 197-8, 271, 436, 471, 584, 660; kovos su jais ir muštynės, šaudymasis 51, 163; žr. bažnyčios, mokyklos
prūsai (Brusi, burus, Prusci, Prussi) 41, 80, 109-110, 133, 302, 308-9 (šunveidžiai), 314, 324, 327-9, 332, 335, 338-9, 354, 360, 374, 384-5, 390, 400, 593, 597, 599; Prūsai žr. vokiečiai, okupacija
prūsų gentys: bartai 80; galindai (vak.), 354; nadruviai 370; notangai 370; sembai 307, 309, 609; skalviai 354-5, 370; sūduviai (Soudinoi) 324, 355, 370
puodai ir jų šukės, žiesti 29, 51, 73, 82
puodžiai 112, 192, 195
pupalaiškiai 447
papuošalai, puošmens, kaulo spaudai 82
puotos (Vytauto su Ordinu) 98, 108
račiai 55
ratai 50, 82
raganos 445, jų teismai 446, 410
Raginėnų kultūra 295-6, 298
raiteliai 136
rąstai, tašyti 49-50, 82
rašyba, nelygybės 613; asmenvardžiai, tautovardžiai, vietovardžiai 412-3; jablonskinė, vadovinė 412-3, 620-1
raudonligė 451
rauplės 457
raupsai 457-8
Reichstago pareiškimas 587
rekrutai 257
religija, reikšmė ir valstybė 515, 527, 534; nureliginimas ir kova su ja 515, 646-669; plg. ateizmas
religijos (miestuose) 197-8, 270-1
religijos nuostatai (1639) 291-2
renesansas 21, 88
Respublikos Gerovė 286
rezistencija, jos aukos, partizanai, spauda 633, 635
rezoliucijos 617
rygiečiai: arkivyskupas 13, 53, 57; kiti 53
Das rigische Schuldbuch (Rygos skolų knyga) 36, 58
Rimai ir Nerimai 505
rinkos 128
Rytas, Vilniaus liet. d-ja 521
riteriai 55, 96, 107, 132 (valkatos), 500
Rytų provincija (vok. okup.) 548-9
rogės 468
romėnai 307, 609
rozinos (krepšiais) 174
rugiai 74-5, 83
rusai (Rūs) 114, 126, 197-8, 271, 308-9, 490-4, 533, 593
Rusijos bolševikų valdžia (Kapsukas) 565
Rusijos lietuviai 563-5; Rusijos lietuvių seimas 591, 599; žr. lietuvių konferencijos, Liet. valstybės atstatymas
Rusijos pavergtųjų tautų lyga 554
Rusijos tautų kongresas 587
rusų okupacija, rusinimas 221-2, 249, 403, 542, 592;
cerkvės (žr.) ir provoslavija 160 (kat. mokesčiai cerkvių statybai), 221-2; herbai 120; katalikų įvairūs suvaržymai: brolijų uždarymai, jų žymenų atėmimas 222; bažnyčių ir vienuolynų atėmimai, remontų ir statybų neleidimas 221-2, 223-9 (Kražiai); kunigų sem., laidojimų ir pamokslų

suvaržymas 222; par. mokyklų uždarymai 221-2; konfiskavimai ir kolonizacija 221-2, 250; rusai ir jų kalba, maldos mokyklose ir įstaigose 221-2; trėmimai, kalinimai 221-2, 229; plg. bermontininkai, kolčakininkai ir kariai (svetimi), kazokai, knygnešiai ir spaudos draudimas, sukilimai, Vilniaus univ.
rūta 447
Rūta, Vilniaus liet. dr-ja 521
Rzucewo kultūra 342
sabalų kailiai 174
saikai 173
saldainių, šokolado dirbtuvės 262, 264
saleziečių gimnazija 618
samčiai 75, 82
Santarvės misija, jai skundai 274, 278-282
sargybos pareigos 172
Saronas (Šarūnas) 385
saulė 443
Saulės d-ja 501
sausros 116; plg. badas
savivaldybės 171-191, 273, 282-9
saga, gintarinė 74
Scriptores r. Prussicarum 58, 102, 234, 463, 598
segės, pasaginė su gyvuline galvute ir kt. 73-4, 83
seimai (senieji) 116; kiti 120, 585
sekretoriai, raštininkai (Mindaugo) 47
sėliai 317, 354-5, 370-1, 390, 599
seminarijos: kunigų: Vyriausioji Vilniaus 148; varžė lietuvius 531; Žemaičių, vėliau Kauno 152, 158 (perkelta), 497-8 (slaptos klier. d-jos); mokytojų 288
seniūnai, seniūnijos 134, 174, 190; sen. dvarai 239; Žemaičių 190, 216, 237
sentikiai ir jų sektos 197-8, 271
Septynerių metų karas 115-6
sidabras, jo grobis 119, 593
sidabrinė 172
sieliai 186; jiems užtvaros 186
sienų revizija (1413) 102, su Kuršu 239
Sietynas, d-ja 285
sinodai, Prūsos 442
siuvėjai 81, 112, 194-5, 271
skaistvaris 174
Skalsa, koop. 273
skambalėliai (papuošalai) 83
Skarbiec diplomatów popiezkich 58
skautai 632, 635
Skautų Aidas 633, 635
skerdėjai 115, 195
skitai 320
skliautai 44
slavai (sclavi) 307, 326-8; pietų 395; vakarų 609
Slenkstinė 444
slovėnai 395
smuklės, užvažiuojami namai 173-4
Sobranije dr. grom. i aktov gor. Vilny . . . 191
socialiniai ir politiniai santykiai proistorėje (luomai, prekyba) 372-3
sodai ir vaismedžiai: lazdynai, obelys, slyvos, vyšnios 76, 83
sodybos (sen.) 26, 41, 173, 561
sora 74-5, 83
Sovietų mokslo akad. (kasinėjimai) 72
spaliai 116
spauda, knygos ir laikraščiai 265, 285, 472, 499, 619, 625; draudimas 221, 267, 404, 487, 497, 527, 537, 550, 560, 571, 597; plg. knygnešiai, Lietuva (dr-ja), Žem. klier. slaptos dr-jos
Spaudos ir Rašto b-vė 504
spaustuvės 263
stabas (liga) 457
stačiatikiai 570, 600 žr. provoslavai, rusai
staklės 83
staliai 115, 271
statyba, jos medžiagos: akmens, kalkės, marmuras, plytos, rąstai, stulpai 41, 49-50, 73-79, 82, 85, 90; grindys, pamatai, skliautai, stogai 44, 49-50, 75, 82; plg. plytos
statytojai 78
statinės 50, 75, 82, 174; biralams saikas 173, 180; varinės — skysčiams 173, 180
Steigiamasis Lietuvos susirinkimas 564
Steigiamasis seimas 502, 521, 523, 569, 575-6, 578, 585-7; (teisės), 610, 613 (konstitucija), 614, 609-615
stikliai 112, 195
stiklo dirbtuvės 74
Stiklo apyrankės 53, 74-5, 78-9; flakonai 73; papuošalai (karoliai) 73, 78
stogai, lentų 82; plg. čerpės
stovyklos (jaunimo) 619, 635
streikai 268, 539
studentų organizacijos 633, 635

stulpai 49-50
sujonai (suiones) 322; plg. švedai
sukilimai: 1794 ir padalinimas, okupacija 552, 601
Wiresnibe arba Roda siocieso Lietuwos . . . 601
1831 sujudimas 121-2, 251, 600; ponų nebeklauso 252-256, 567; bažnyčių ir vienuolynų uždarinėjimas, sandėliai ir kt. 146, 152, 162; draudimai, žmonių ginklai 120, 252-6 (plg. dalgės); karo teismai 142, 250; laukia talkos ir ginklų iš užsienio 256; rekvizicijos ir kt. 121-2, 601, 606; žr. Gedgaudas, rusifikacija, mokyklos ir Vilniaus univ. uždarymas
1863 pasiruošimas ir kt. 122-126, 258, 298, 499, 606, 622; gedulas, giesmės, eisenos 122-6; ginklai, mobilizacijos, rekvizicijos 122, 253-7, 259, 603; kunigaik ir jų persekiojimas, katalikams suvaržymai 149, 221-2, 449, 597; maištai prieš dvarininkus, miškų kirtimas, paštų plėšimai ir kt. 256, 492; trėmimai 597, 606; ūkių deginimai ir naikinimai 256-8; žudymas: vieši korimai, sušaudymai, jų kapų naikinimai ir dovanos rsų talkininkams 124, 130, 259; plg. Kražiai, rusinimas ir rusų okupacija, spaudos draudimas
1905 sujudimas, atsišaukimai, streikai 268; laimėta liet. kalba iškabose ir kt. 270
1941 m. ir aukos 633
sukrikščionintos maldelės, egzortai ir kt. 444, 446
sukutė (karusėlė) 478
suomiai, finai 319, 324, 328-9, 354-5, 357, 399
suomiai-ugrai 343, 349, 357-360, 371, 399-400
susisiekimas 200-4, 264; konvencijos 573-4
svaidyklės (pilims griauti) 594, 601
svaidomosios mašinos, jų meistrai 56, 601
svarai 174
svarstyklės, jų teisės 109, 173, 179-180, 188
svebai 322-3; Svebų jūra žr. Baltija
svetimšaliai, suvaržymas 184
svidrinė kultūra 69
sviediniai akmens, ketaus ir kt. 601
šachmatai 76
šafronas (svarais) 174
šalabanas (gėrimas) 385
šalmai ir šalmininkai 195
šalpa 504, 544 Generalinis komitetas karo aukoms šelpti Lietuvoje 544; plg. Lietuvių komitetus, dr-jas Lietuvoje, Rusijoje ir Šveicarijoje I pas. karo metu
Šaltinis 533
šaltkalviai 115
šarvai ir šarvininkai 112, 195
šaukštai 82
šeimos 618, 620; mišrios 492, 592-3
Šeimos vėžiai 506
šepečiai (linams) 83
šeškai, kailiai 174
šiaudyklės 83; plg. audimas, staklės
Šiaulietis 286
Šiaulių ekonomijos archyvas 300
Šiaulių gimn. beturčiams šelpti d-ja 267
Šiaulių kraštotyros dr-ja 285
Šiaulių laikinoji vietos valdžia 273
Šiaulių miesto ir apskrities archyvas 300
Šiaulių Naujienos 286
Šiaulių pašto tarnautojų d-ja 285
šiauliškių slaptos d-jos (1917) 273
šienas, pjovimo talkos 172-3, 280
šikšniai 51
širmonėliai 174
šiupinys 475
škotai, stud. Vilniuje 472
špižiaus liejyklos 262
šukinė keramika 399-400
šukos, kaulinės ir kt. 50, 75, 78-79
šuns apriejimas 445
švedai (Sweon) 148, 239, 327, 472 (stud. Vilniuje), 593; žr. kariai, svetimi
švedkapiai, švedkelis 295, 298
Šveicarijos lietuviai 521, 542-544, 565-7, 588; žr. Informacijos biuras, konferencijos, šalpa
Šv. Sostas 544, 651
Šviesa (tilžiškė) 404, 488-9, 499, 537
Šviesa-Santara 635
švietimas, jo dr-jos 273, 490, 492, 560, 616-7; plg. mokyklos
Švietimo Darbas 130, 520
Švyturys 507
Taegliche Rundschau (Vasario 16 aktas) 580

taika be aneksijų 564
konferencija, Haagos karo nuostatai 541
kongresas 541, 564, 566, 570
sutartys: Gardino 84; Gedimino 57; Karaliaučiaus 214-5; Kauno 181; Salyno 84; Tilžės 117-119; Torno 108
talkos 173; žr. baudžiauninkai, miestiečiai
tarybos 554; Smolensko liet. taryba 589; žr. Amerikos, Rusijos lietuvių, Lietuvos taryba, Valstybės taryba
Tarptautinis ir Lietuvos teismas 276
tauras, jo ragai (dovanos) 39; plg. Vilniaus legendas
tauta, jos samprata 385, 490, 499, 525-6, 534; ir kalba 388, 393, 399; ir religija 490-1, 499
Tauta 503
Tauta ir Žodis 330, 376, 389, 464
tautybė, tautiškumas ir išlikimas 490, 525 ir kt., 616-639
Tautybių kongresas Lozanoje 554
tautinė vėliava 566
tautinės mažumos 612-3
tautinis apsisprendimas, atgimimas 393, 404, 499, 553; subrendimas 526-8, 592; valstybinis patriotizmas, tautiškumas 525-6; vienybė 514, 517, 530
tautiška giesmė žr. Lietuvos himnas
tautodailė 386
tautosaka: dainos, padavos, pasakos, papročiai ir kt. 295-9, 382, 384, 485, 532, 552, 624
Tautos Balsas 518
Tautos fondas 540, 599, 561
Tautos namai Vilniuje 532
Tautos Vairas 518
tautų apsisprendimo laisvė 521, 534, 540, 562, 564, 569, 574-7, 589
išsilaisvinimo viltys 540
Pavergtųjų tautų kongresas 521
Rusijos darbininkų bei kareivių taryba 564
Tautų sąjunga 614
teatras 127, 623
teisė, statutai ir teismai 110, 117, 151, 174-5, 178, 238, 244 (sodžiaus), 246, 248-9, 400, 422-3, 436-7, 472, 522
ištrėmimo teisė 110
kunigaikščio teismas 175
paprotinė 184
Prūsos ir Lietuvos pirklių teismai 215
plg. Kazimiero teisynas, Lietuvos statutas; Lietuvos tribunolas, privilegijos, vaitų teismai
tekintojai 195
telegrafas (optinis) 15
Telegramos 285
terra sigillata 373
tėvai ir vaikai (šnipinėjimas sov. mokykloje) 644-6
Tėvynės Balsas 518
Tėvynės mylėtojai (aušrininkai) 489
Tėvynės Sargas 498-9, 507-8, 537, 545 (1917), 592-3, 611
Tiesos Draugas 286
tijūnas 190
tikėjimas, pagonybė 28-9, 334, 372, 444, 603
alkai, šv. miškai 27, 29, 31-2, 104
amuletai 323-4, 439 (gintarinis)
aukos: belaisvis 596; gintaras 29; gyvuliai ir švėrys: arklys, šuo ir kt. 27
aukuras, dub. akmens 28-9, 34, 143
burtininkai 28, 439, 442-4, 446
dievai 332
Dievų motina 322-4
kriviai, krivaitis, žyniai, Lizdeika 29, 32, 39-40, 439, 442-4, 446
laidotuvės 26-7, 327-8; lavonų užšaldymas ir puotos 328
Mėnulis 444
Milda 139
pasekdinimas vergo, gyvulių ir žirgo 27
Perkūnas 27-8, 104, 163, 444 (aukos)
saulėgrąža, zodiako ženklai 28
stumbro ragai 28
susideginimas 134, 596
Šventaragio slėnis 11-12, 26-29, 32 (valdovų sudeginimas) 39-40, 53
šventovė, žinyčia 13, 19-20, 24 ir kt., 27-8, 30-2, 47, 104
žaltys 27, 32-3, 443
Žemyna 444
tiltai 98, 118, 121, 123, 126, 129, 132, 135; pantoniniai 111, 117; pilių (pakeliami) 106, 107
tinklai 189
titnagas, kasyklos, skalda 41, 69, 295; chirurgo įrankiai 439; strėliukės ir kt. dirbiniai 41, 69; plg. svidrinė kultūra
totoriai 19, 39, 560, 609
trakai, trakologija 335, 384-7, 391, 395

Trakų karalius 37
tretininkai 504
trilaukis ūkis 397
Trimitas 502
trobesiai 19, 41, 51, 183, 468
bažnyčios: medinės 150, 166; mūrinės 146 ir kt., 158-166
gyv. namai: mediniai 13-4, 26, 41, 44, 49, 75, 82, 125 (Mickevičiaus) 148, 468; mūro ir rūmai 14, 30, 41, 44, 108, 111-2, 116, 147-8, 151
ūkiniai 44, 49-50, 75, 82, 90, 143
vienuolynai; mediniai 156, 166; mūro 157-9
trobesių dalys: durys (ąžuolinės, geležinės) 90; grindys 44, 49-50, 75, 82; krosnys, kaminai 41, 44, 50, 75, 82, 90; stulpai, stogai ir kt. 44, 49-50; užraktai, sklasčiai ir kt. 50, 73, 75, 79
trojėnai 385
Tšicinieco (Trzcieniec) kultūra 390
turkai 470
turtai (konfiskavimas) 109; plg. rusinimas, rusų okupacija
tuzinai 174
tvirtovė 128
tvoros, palisados 13, 40, 75, 153 (mūro)
Ueberblick ueber die Entwicklung des litauischen Nationalgedankens 552
ūkiai, ūkininkavimas, dr-jos 240, 490, 515, 538
Ūkininkas (tilziskis) 491
ukrainiečiai 619
unija ir lenkų svajonės 333, 398, 490, 499, 522, 531 (kova su litvomanija), 544 (šalpa), 557, 560, 604, 614
Laikinoji lenkų karalystės Šiaulių valdžia 251
Lenkų karalija (prie jos Lietuva 1916) 553, 555-7, 589) plg. lenkinimas, lenkomanija
universitetai žr. Vilniaus, Vytauto D.
upių krantinės, uostai 570
Urbium praeciparium totium mundi . . . 21
urnos, veidinės 373
urvai, rūsiai (laidoti) 137, 153
Užgavėnės 473-481; Gavėnas, Morė ir kiti persirengėliai 473, 476-8; laimės spėjimas 475; supimasis 475; valgiai 474-6; važinėjimasis 474-5
užtvaros (kelių, upių) 186; plg. muitai
Vadovas 533
Vaduvos 506
Vairas 495, 502, 517-8, 533, 538, 590
vairininkai 533, 538
vaistinės 450-1
vaitai, miestų ir kt. 173-175, 178, 180, 182-3, 238; jų pajamos 174
teismas 174-8, 182-3
vaivados 190
valakų reforma 397
valsčiai 237, 272
valstybė, valdžia ir kt. 500, 527; administracija 500, 539; gyventojai, luomai 401-2, 490, 529, 538; kalbos ir tautinės mažumos 525-6, 534, 569, 612-3; konstitucijos 521, 547-8, 570, 582; kariuomenė, savanoriai 523; milicija, policija 500, 566, 576-7; ministrų kabinetas 523, 618; mokyklos 534; monarchija 534, 584; prezidentas 521-3, 613; sąžinės ir kt. laisvės, teisės 522, 534; seimas ir kt. 553, 585; socialiniai reikalai 613; teiritorija 522, 557, 589, 614; valiuta 614; valstybės forma 574; vėliava 566; žemės reforma 614; plg. Lietuvos valstybės atstatymas, Vasario 16 d. aktas, Lietuvos taryba, konferencijos ir seimai, Lenkija ir unijiniai siekimai
Valstybės archeologijos komisija 109
Valstybės duma 270, 533, 589
Valstybės taryba žr. Lietuvos taryba
vamzdys, tuba 33
vandalai 326, 391
vandentiekis 204-9, 450; Neries, šaltinių ir šulinių vanduo 206; pelnas, išlaidos 206-209
vanduo 444
vangiai 585
variagai 309, 593
vardai, vandenvardžiai ir kt. 387, 391-2, 406, 412, 666
vardynos 665
varyklos 110
varis 137, 174, 352
lydiniai 83
varpai 78, 93, 153, 155, 159 (su įrašais), 298
Varpas 230-1, 385, 404, 486, 490-494, 498, 527-8, 530, 592-597, 611
varpininkai 490
„Varpo" scenos ir muzikos d-ja 267, 270

varpsteliai: kaulo 83; molio 41, 69, 74; smiltainio 83; šiferiniai 74
vasalai (riterių) 600
Varšuvos mokslo bičiulių d-ja 137
Vasario 16-sios aktas 503, 522, 531, 536, 577-8 (Aktas ir parašai), 579-80 (konfiskuotas Liet. Aidas), 581, 584-5, 597, 606, 612-3, 623-5
vokiečių ir kt. spaudoje 548, 580; žr. Lietuvos taryba, Lietuvos valstybės atstatymas
Vasario 16-sios gimnazija 618
vasaros kursai, stovyklos 619-620
vaškas 174; dirbtuvės 109-110, 173; 179; lydimas, formos, ženklai 173, 180, 183, 188
veletai 310
venerinės ligos 456
venetai (veneti, uenetoi, enetai, vendee, Weonodland), vendai 44, 327-8, 390, 400, 436
verpimas žr. varpsteliai
vertintojai, prisiekę 110
Vertrauensrat (Lietuvai) 558; plg. Lietuvos taryba
vežimai 172, 468
vyčiai 636
vidivarai 326, 328
vienasėdžiai 533
vienybė, jos stoka 528, 530, 540
Vienybė Lietuvninkų 257
Vienuolynai, vienuoliai 55, 222, 225-6, 647
augustinai 148 (Kaune, Vilniuje), 162 (mokykla)
bazilionai 385
benediktinai 37-8, 159
benediktinės: Kaune 151, 156-7; Kražiuose 225-6; Nesvyžiuje 156
bernardinai: Kaune 149-153, 164, 170
bernardinės (pranciškonės) 157-9 (mergaitėms mokykla) 158
domininkonai 600: Kaune 127, 159-160; Vilniuje 54-56
jėzuitai: 138-9, 163-5, (mokyklos); Kaune kolegija 151, 153; Kražiuose 163, 217-219; Vilniuje; kitur 243 (panaikinimas) 164
kamenduliai, kamelduliai 142, 385
karmelitai 118, 160-2, 165-6
marijonai 153
pranciškonai 13, 30, 127 (Kaune), 144, 157, 600, 164 (mokykla), 395
1655 švedų nužudyti 144, 154
Vilniuje 13, 47 (Mindaugo), 52, 54-56
pranciškonės žr. bernardinės
rokitai 153, 223; Kaunas 153, 153-154 (ligoninė); Varniai 153; Vilnius 153
šaritės 154, 155, 158, 166
Kaune 154, 155 (ligoninė)
vikingai 309, 313, 399, 593, 609
Vilniaus akademija, universitetas 40, 148, 421, 455, 459, 471-2; atsteigimas 544
medicinos mok. 463
numizmatikos kabinetas 408
teisių 424, 457
Vilniaus archeologinė komisija 408
Vilniaus Aušra 521
Vilniaus eparchas metr. (stačiatikių) 168
Vilniaus Kankles 521
Vilniaus liet. konferencija žr. konferencijos
Vilniaus lietuvių susišelpimo dr-ja 521
Vilniaus monetų kalykla 408
Vilniaus meno paminklų konservavimas 16
Vilniaus monetų kalykla 408
Vilniaus seimas 560; plg. Didysis Vilniaus seimas
Vilniaus teatro salė 566 žr. konferencijos
Vilniaus univ. dr-ja 333
Vilniaus žemės ūkio paroda 262
Vilniaus žemdirbių bankas 513
Vilniaus Žinios 501, 514, 528
vilniečiai: miesto ir gub. 549 (gyv. surašymas), 552 (liet. skaičius) 554 (lietuviai prašo prez. Wilsoną), 568-9, 570, 605
Vilties dr-ja, b-vė 284-5
Viltis 495, 501 ir kt., 507, 514-518, 521, 525-535 (dalininkai, 529), 537, 601
viltininkai 525, 533
Wiresnibe arba Roda sio ciesa Lietuvos 601
vyskupai ir vyskupijos 56, 216, 220, 402, 554, 647
donacijos ir privilegijos 30, 147, 190, 216, 399, 402
Lietuvos 47, 49 (Mindaugo), 214, 544
Rygos 13, 53
Vilniaus 30, 48, 49, 156, 238, 399, 402, 539, 544
(lietuviai prašo liet. vysk.)

kapitula ir lenkinimai 30, 436, 452, 529
Vilniaus stačiatikių 168
Žemaičių 27, 100, 146, 154, 216, 220, 409 (Alsėdžiuos sinodas), 452
Žiemgalių 236
Vyriausias lietuvių tautos komitetas (Kaune 1916) 546-8
Vyriausias Lietuvos išlaisvinimo komitetas (Vlikas) 610
Vyriausias rytų karo vadas liet. protestas 572
Vyriausybės Žinios 610
Vyriausioji lietuvių taryba (Rusijoje) 565 (suimti)
virveline keramika 400
virvininkai 195
viršininkai 112
virtuvės lentelė ir kt. 82
Visuomenės ir savivaldybės darbuotojai 288
Visuotinis Amerikos lietuvių seimas Brooklyne 542
vyšnios 76
Vita Anskarii auctore Rimberto. *Script.* r. Germanicarum 598
Vytauto D. jub. komitetas 504
Vytauto D. univ. (Lietuvos univ.) 468, 504, 513, 519-520
Vytauto ženklas 619
Vyties kryžius 28
Vytis 385
lietuvių memorandumai, skundai, slapti lapeliai ir nepr. reikalai 485, 521-523, 538, 555-557, 568, 571-576, 580-4, 589
vokiečiai 116, 142, 144, 190, 307, 329, 517, 567, 592, 612-3
vokiečių okupacija (1915-18) 129-130, 272-283, 545, 550-1, 592 ir kt., 612
aneksija, Ober Ost ir kt. 548-9, 554-558, 582, 590
banditizmas 568
civilinė ir karinė valdžia 545, 567, 571, 574 (neklauso centro), 584
draugijų, laiškų, keliavimo ir spaudos suvaržymai 272, 545, 555, 560-571
kolonizacija 548, 554
vyrų išvežimas 545
vokiečių kaizeris ir reichstagas nusileidžia lietuviams, koncesijos ir kar. Urachas 568, 572, 583, 589; plg. Lietuvos valstybės atstatymas ir Lietuvos taryba
miškų naikinimas 568
mokyklos 555, 560
moterų prievartavimas ir kt. 555
pataikavimas lenkams ir kt. 555-7, 582-3
rekvizicijos, badas ir maisto suvaržymas 545, 584
sauvaliavimai, kaimų deginimas, žiaurybės ir kt. 280, 521, 523, 544, 550-1, 568, 584, 590, 612, 631
Vyriausias rytų karo vadas 555
Vokiečių ordinas žr. kalavijuočiai, kryžiuočiai
Volumina legum 298, 300
Vossische Zeitung (Vasario 16 d. aktas) 580
voverės 174
Zeus 319
žagrė (dvidantė) 175
žaislai 75
žaidimo lazdos 50
žaizdos, jų gydymas 450
žalčiai, gyvatės 444, 446
žalvario amž. 69, 329, 339, 372, 399, 439
atkraštiniai kirviai 69, 339
ietigalis 295
kotinis durklas (polstabas) 297
žalvario importas, šiaip dirbiniai 69, 295-298
žalvario papuošalai ir kt. 83, 139, 601
Žarija 530
Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga 230, 497, 512, 528, 537, 630
Žemaičių maištai, marai ir kt. 191, 237, 355, 478
Žemaičių Robinzonas 507
žemaitukai 393
žemė, jos teisė, mažažemiai ir bežemiai 53, 490, 500, 538
žemėlapiai 34, 311 (sidabrinis)
Žemės reformos valdyba 301
žemės teismai 136
žemdirbystė, žemės ūkis 69-70, 75, 82, 264, 323-324, 398
trilaukė 76
Žemyna 444
žydai 109, 115-6, 124-6, 129, 142, 185-6, 190, 198, 250, 266, 282, 287-8, 298, 421, 491, 527, 557, 567, 619, 661
draudimai, pirklių suvaržymai 115, 119, 185, 192
getas (1841) 125
ištrėmimai 109, 129, 185-6

jarmulkų mokestis (1841) 125
Ješiva, mokyklos 266, 519, 661
privilegijos 190
sinagogos 124, 148
suvažiavimai 190
Židinys 394, 509, 524, 588, 590-1
Žydų muzikos dr-ja 267
Žiburėlis 273, 284, 521, 593
žiedai: aukso su akute 78; varinis 78 ir 88 (su kryželiu)
žiemgaliai 317, 354-5, 370-1, 599
Žinyčia 499, 507
Žinija 648-9
žirklės 82
žirniai 74-5, 83
žodynai 496, 527, 625
žolės, gydomosios 441-445
žuvys 76, 83, 100, 115, 147, 327
devynakės 100
lašišos 100
lydžiai 76
sterkos 76, 83
šamai 76, 83
šapalai 76
Žvaigždė, jos archyvas 234, 626
žvejyba 69, 74, 76, 82-3, 110, 600
kabliai ledu vaikščioti 83
meškerės kabliukai 74, 83
teisė 110
tinklai 50 (plūdės), 74 (megzti įrankiai, svoreliai), 79, 83, 110